THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and United Provinces; the Government of Burma; the States of Baroda, Hyderabad (Deccan), Mysore, Gwalior, Kolhapur, Kashmir, Patiala, Phaltan, Bhavnagar, Sangli, Dhar, Ratlam, Alwar, Kotah, Jaipur, Jeypore (Bihar); the Universities of Bombay, Calcutta and Travancore; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1947

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings.... Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*.... Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close.... In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus.... The new edition would be invaluable for this merit alone.... The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda.... His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. ... There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology.... The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

After 3. 191, B2-4 Dc Dn D4.6 G3 ins.:

21 A

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।
युधिष्ठिरो महाराज पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् ।
कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्वा दानं महामुने ।
इन्द्रलोकं स्वनुभवेत्पुरुपस्तद्ब्रवीहि मे । [5]
गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ।

परिचारकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ।
तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ।
भुङ्क्ते च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा । [20]
ददद्दानं द्विजातिभ्यो वृद्धभावेन मानवः ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ।

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशेषेण तारयन्ति तरन्ति च । [25]

मार्कण्डेय उवाच ।

Instructions for Binding

These supplementary eight pages are to be inserted at the end of Volume Four of the Critical Edition (Āraṇyakaparvan, part two), immediately preceding the facsimile page of the Śāradā MS., and so taking the place of the one-page Errata, which is to be removed. Also, in the same Volume, paste the following slip on p. 681 in the *right-hand* margin about two inches upwards from the bottom so as not to cover the chapter no. **192**. It is to be read at the end of chapter 191.

☞ After 3.191, B2-4 Dc Dn D4.6 G3 ins.
a passage given in App. I (No. 21 A), and printed
as a supplement at the end of this Volume.

भवेत्). B2.4 Dn1.n2 D4.6 G3 पुरुषस्य ; Dc °पस्त्वं (for °पस्तद्). — (L. 6) Dc2 गार्हस्थ्यो ह्यथवा बाल्ये (for the prior half). — (L. 7) B4 Dc2 D4 समाश्राति. B2 कथय प्रभो (for °यस्व मे). — (L. 9) Dc1 यथा (for वृथा). Dc त्वपुत्रस्य (for ह्य°). B4 धर्मे. — (L. 10) B2-4 परपाकं च (for °पाकेषु). Dc2 आत्मार्थे. B1 तु (for च). — (L. 11) B2.4 चैव ; B3 Dc1 Dn2 D6 G3 ये च ; Dc2 -शे च (for यत्र). B3 तत्संदिग्धं ; B4 तत्सदेशः ; Dc2 तदा सत्यं (for तदसत्यं). — (L. 12) D4 अन्यायोपहृतं. — (L. 13) Dc च (for तु). Dc [ऽ]पि वा ; Dn2.n3 [ऽ]थ वा (for तथा). — (L. 14) B2-4 गुरोर् (for गुरौ). B2-4 Dn2 अ(B3 Dn2 आ)नृतिके ; Dc चानृतके. — B4 Dc D4 om. (hapl.) line 15. — (L. 15) B2.3 वेदद्विजावमाने च (B3 °नेन) (for the prior half). G3 यथा (for तथा). Dn2

तदा (for सदा). — (L. 21) Dc वृद्धभावे च (for °भावेन). — (L. 23) Dc स्वर्गलोक- (for स्वर्गमार्ग-). — (L. 24) D4 G3 परिग्रहे (for प्रति°). — (L. 25) B4 च भारत (for तरन्ति च). — Dn2 om. line 26 with ref. — (L. 26) B2.4 जाप्यैर् ; Dc जप्यैर् (for जपैर्). Dc transp. मंत्रैश् and होमैश्. D4 स्वाध्यायाध्यापनेन च (for the post. half). — Dn2 transp. lines 27, 28. — Dn3 reads lines 28, 29 in marg. — (L. 29) Dc Dn3 m D6 अर्चनात् (for वचनात्). Dc ब्रह्मलोकम् (for स्वर्ग°). — (L. 31) Dc1 Dn2 अनंत- (for अनन्तं). Dc2 अनंतपुण्यकं लोके (for the prior half). Dc गंतासौ नात्र संशयः (for the post. half). — Dn3 om. line 32. — (L. 33) D4 इव (for एव). — (L. 34) Dn1 अजुगुप्सिताः (for ह्यजु°). — (L. 35) Dn1 कुष्टया (for कुष्ठी). B2 कुंडगोलकः. — (L.

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I ... text as reliable as can be expected

so formidable an undertaking to its destined close. . . . In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

... "The publication

Professor ...

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

After 3. 191, B2–4 Dc Dn D4. 6 G3 ins.:

21 A

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।
युधिष्ठिरो महाराज पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् ।
कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा दानं महामुने ।
इन्द्रलोकं त्वनुभवेत्पुरुषस्तद्ब्रवीहि मे । [5]
गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ।
यथा फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ।

मार्कण्डेय उवाच ।

वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मबहिष्कृताः ।
परपाकेषु येऽश्नन्ति आत्मार्थं च पचेत्तु यः । [10]
पर्यश्नन्ति वृथा यत्र तदसत्यं प्रकीर्त्यते ।
आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहृतं च यत् ।
व्यर्थं तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके ।
वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलयाजके । [15]
ब्रह्मबन्धुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ।
स्त्रीजनेषु च यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ।
परिचारकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ।
तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ।
भुङ्क्ते च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा । [20]
ददद्दानं द्विजातिभ्यो वृद्धभावेन मानवः ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ।

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशेषेण तारयन्ति तरन्ति च । [25]

मार्कण्डेय उवाच ।

जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन च ।
नावं वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च ।
ब्राह्मणांस्तोषयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः ।
वचनाच्चापि विप्राणां स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ।
पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च । [30]
अनन्तं पुण्यलोकं तु गन्तासि त्वं न संशयः ।
श्लेष्मादिभिर्व्याप्ततनुर्म्रियमाणो विचेतनः ।
ब्राह्मणा एव संपूज्याः पुण्यं स्वर्गमभीप्सता ।
श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिताः ।
दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ । [35]
वर्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः ।
जुगुप्सितं हि यच्छ्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।

[(L. 1) B3. 4 Dn1 D4 राजर्षेर्. Dc एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर् (for the prior half). Dc ते (for तत्). — Before line 3, B2–4 Dc ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 4) Dn3 अवस्थासु (for ह्यव°). — (L. 5) Dc इंद्रलोकस्. B2. 4 Dn1. n2 D4. 6 G3 भवान्वेद (for त्वनुभवेत्). B2. 4 Dn1. n2 D4. 6 G3 पुरुषस्य; Dc °पस्त्वं (for °पस्तद्). — (L. 6) Dc2 गार्हस्थ्यो ह्यथवा बाल्ये (for the prior half). — (L. 7) B4 Dc2 D4 समाश्नाति. B2 कथय प्रभो (for °यस्व मे). — (L. 9) Dc1 धर्मे. यथा (for वृथा). Dc त्वपुत्रस्य (for ह्य°). B4 धर्मे. — (L. 10) B2–4 परपाकं च (for °पाकेषु). Dc2 आत्मार्थे. B1 तु (for च). — (L. 11) B2. 4 चैव; B3 Dc1 Dn2 D6 G3 ये च; Dc2 -से च (for यत्र). B3 तत्संदिग्धं; B4 तत्सदेशः; Dc2 तदा सत्यं (for तदसत्यं). — (L. 12) D4 अन्यायोपहतं. — (L. 13) Dc च (for तु). Dc [ऽ]पि वा; Dn2. n3 [ऽ]थ वा (for तथा). — (L. 14) B2–4 गुरोर् (for गुरौ). B2–4 Dn2 अ(B3 Dn2 आ)नृतिके; Dc चानृतके. — B4 Dc D4 om. (hapl.) line 15. — (L. 15) B2. 3 वेदद्विजावमाने च (B3 °नेन) (for the prior half). G3 यथा (for तथा). Dn2 -याचके (for -याजके). — (L. 16) Dn2 यद्वृत्तं. Dc2 वृषलीपते (for °पतौ). — (L. 17) Dc2 स्त्रींजितेषु (for °जनेषु). — (L. 18) Dc2 °चारके (om. °षु). — (L. 20) Dc1 भुंक्त; Dc2 भुक्त- (for भुङ्क्ते). B2. 4 D4. 6 G3 प्रदानं; B3 Dc प्रधानं (for च दानं). B4 Dc2 तदा (for सदा). — (L. 21) Dc वृद्धभावे च (for °भावेन). — (L. 23) Dc स्वर्गलोक- (for स्वर्गमार्ग-). — (L. 24) D4 G3 परिग्रहे (for प्रति°). — (L. 25) B4 च भारत (for तरन्ति च). — Dn2 om. line 26 with ref. — (L. 26) B2. 4 जाप्यैर्; Dc जप्यैर् (for जपैर्). Dc transp. मंत्रैश् and होमैश्. D4 स्वाध्यायाध्यापनेन च (for the post. half). — Dn2 transp. lines 27, 28. — Dn3 reads lines 28, 29 in marg. — (L. 29) Dc Dn3 m D6 अर्चनात् (for वचनात्). Dc ब्रह्मलोकम् (for स्वर्ग°). — (L. 31) Dc1 Dn2 अनंत- (for अनन्तं). Dc2 अनंतपुण्यकं लोके (for the prior half). Dc गंतासौ नात्र संशयः (for the post. half). — Dn3 om. line 32. — (L. 33) D4 इव (for एव). — (L. 34) Dn1 अजुगुप्सिताः (for ह्यजु°). — (L. 35) Dn1 कुष्टया (for कुष्ठी). B2 कुंडगोलकः. — (L.

ये ये श्राद्धे न युज्यन्ते मूकान्धबधिरादयः ।
तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ।
प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर । [40]
प्रदातारं तथात्मानं यस्तारयति शक्तिमान् ।
तस्मिन्देयं द्विजे दानं सर्वागमविजानता ।
प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ।
न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने । [45]
तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ।
पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
प्रयच्छन्ति तु ये राजन्नोपसर्पन्ति ते यमम् ।
देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् ।
आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च । [50]
अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्व्यतिरिच्यते ।
कपिलायाः प्रदानात्तु मुच्यते नात्र संशयः ।
तस्मादलंकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे ।
पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे । [55]
एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।
को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवर्जितम् ।
एकस्यैका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ।
सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यात्त्रिपुरुषं कुलम् ।
न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु । [60]
सुवर्णस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।

अनड्वाहं तु यो दद्याद्बलवन्तं धुरंधरम् ।
स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
वसुंधरां तु यो दद्याद्द्विजाय विदुषात्मने । [65]
दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवाञ्छिताः ।
पृच्छन्ति चात्र दातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।
अध्वनि क्षीणगात्राश्च पांसुपादावगुण्ठिताः ।
तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ।
अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्यते नात्र संशयः । [70]
तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वान्नं संप्रयच्छ ह ।
न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ।
यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।
स तेन कर्मणाप्नोति प्रजापतिसलोकताम् ।
अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात्परतरं न च । [75]
अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च संवत्सरो मतः ।
संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विश्रुतम् ।
येषां तटाकानि महोदकानि [80]
वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ।
धान्यं श्रमेणार्जितवित्तसंचितं
विप्रे सुशीले च प्रयच्छते यः । [85]
वसुंधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा
धारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव ।

---

38) Dc येपि (for ये ये). B4 Dc Dn1 नियुज्यंते (for न यु°). — (L. 39) Dn2 न (for नि-). Dn2 देव- (for वेद-). — Dn3 reads line 40 in marg. and om. line 41. — (L. 41) B4 तदा; Dc1 यथा (for तथा). — (L. 43) Dc Dn3 यस्तारयति (for तारयेद्यः स). — (L. 44) Dc Dn2 हविषा (for हविषो). Dc2 हैमैर् (for होमैर्). — (L. 45, 46) B3 °पूजने (for °भोजने). B3 om. (hapl.) line 46. — D4 om. lines 47–49. — (L. 47) B2 पादसृतं; Dc °युतं (for °घृतं). G3 पीतम् (for दीपम्). — (L. 48) B3 च ये; B4 मया (for तु ये). — (L. 49) B2–4 देवमाल्यो(B4 °ल्यौ)पनयनं (for the prior half). Dc1 °विमार्जनं (for °वमार्जनम्). — (L. 50) B3 आकल्पं. Dc -प्रतिचर्या (for -परिचर्या). Dc पाद- (for गात्र-). — B3 om. line 51. — (L. 51) B4 एवैकं (for एकैकं). B3, 4 D4 G3 गोशतात्त्व-तिरिच्यते (for the post. half). — (L. 52) B3 प्रदा-नैन (for °नात्तु). — (L. 53) D6 स्वलंकृतां. — (L. 57) B3, 4 अभिवर्तितुं; Dc अतिवर्धितं. — (L. 58) B3, 4 Dc युधिष्ठिर (for कदाचन). — (L. 60) Dc ब्राह्म-णान्. — (L. 61) B2–4 Dn3 ब्राह्मणस्य (for सुवर्णस्य). — (L. 64) B2 m. 4 निस्तारयति (for स निस्तरति). Dc ब्रह्मलोकं (for स्वर्ग°). B4 तु (for च). — (L. 67) पृच्छंतश्(for पृच्छन्ति). B2–4 Dc D4 चान्न(B4 °नु)-दातारं (for चात्र दा°). — (L. 68) Dc2 अध्वगाः (for अध्वनि). — (L. 69) Dc येषाम् (for तेषाम्). B2–4 Dc एवं (for एव). — (L. 70) Dc2 कीर्तने (for कीर्त्यते). — (L. 71) D4 G3 संप्रदानानि (for सर्व°). Dc संश्रयाच्युत (for संप्रयच्छ ह). — (L. 73) D4 संस्कृते. — (L. 76) B4 Dc प्रोक्तः (for चोक्तः). — (L. 79) D4 विशिष्टो. B3 नः श्रुतं (for वि°). — (L. 80) B2–4 Dc Dn1, n2 D4 तडागानि (for तटाकानि). — (L. 82) Dc अन्नप्रदानं (for °स्य दानं). — (L. 83) Dc नैव नरा (for निर्वचना). — (L. 85) Dc प्रतियच्छते (for च प्रय°). — (L. 87) Dc Dn2

अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यवाक्तदनन्तरम् ।
अयाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ।
वैशंपायन उवाच ।
कौतूहलसमुत्पन्नः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः । [90]
मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः ।
यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ।
कीदृशं किंप्रमाणं वा कथं वा तन्महामुने ।
तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंस मे ।
मार्कण्डेय उवाच ।
सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमृषिसंस्तुतम् । [95]
कथयिष्यामि ते राजन्धर्मं धर्मभृतां वर ।
षडशीतिसहस्राणि योजनानां नराधिप ।
यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ।
आकाशं तदपानीयं घोरं कान्तारदर्शनम् ।
न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च । [100]
विश्रमेद्यत्र वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वनि कर्शितः ।
नीयते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञाकरैर्बलात् ।
नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ।
हयादीनां प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः । [105]
संनिवार्यातपं यान्ति छत्रेणैव हि छत्रदाः ।
तृप्ताश्चैवान्नदातारो ह्यतृप्ताश्चाप्यनन्नदाः ।
वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्राः यान्त्यवस्त्रदाः ।
हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलंकृताः ।
भूमिदास्तु सुखं यान्ति सर्वैः कामैः सुतर्पिताः । [110]
यान्ति चैवापरिक्लिष्टा नराः सस्यप्रदायकाः ।
नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ।
पानीयदा ह्यतृषिताः प्रहृष्टमनसो नराः ।
पन्थानं द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ।
गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः सर्वपातकैः । [115]
विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ।
तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च षष्ठरात्रोपवासिनः ।
त्रिरात्रं क्षपते यस्तु एकभक्तेन पाण्डव ।
अन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका ह्यनामयाः ।
पानीयस्य गुणाः दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः । [120]
तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
शीतलं सलिलं तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ।
ये च दुष्कृतकर्माणः पूयं तेषां विधीयते ।
एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनान्यथाविधि । [125]
अध्वनि क्षीणगात्रश्च पथि पांसुसमन्वितः ।
पृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमायाति चाशया ।
तं पूजयाथ यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणश्च सः ।
तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ।
तस्मिन्संपूजिते प्रीता निराशा यान्त्यपूजिते । [130]
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनं यथाविधि ।
एतत्ते शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
युधिष्ठिर उवाच ।
पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ।

धारा. B3.4 [इ]ति; Dc1 च (for [इ]व). — (L. 89) B2 अयाचितं (for अयाचित-). Dc2 सम-; Dn2 साम्यं (for समं). — B4 om. line 91. — Before line 92, B3 ins. युधिष्ठिर उवाच. — (L. 94) B4 भवंति (for तरन्ति). Dc केन (for येन). — (L. 95) B2 सर्व-. G3 ऋषिसंस्कृतं (for °संस्तुतम्). — (L. 96) B2.3 धर्म्यं (for धर्मं). — (L. 99) B2.3 उदपानीयं (for तद°). Dc कांतारदुर्गमं (for °दर्शनम्). — (L. 100) D4 वृक्षा छाया. B3 Dc वा (for च). — (L. 101) D4.6 विश्रांतः (for वै श्रान्तः). Dc Dn1.n2 D4 [ऽ]ध्वान- (for [ऽ]ध्वनि). — (L. 102) Dc2 Dn1.n2 D4 नीयंते. B4 यमभृत्यैस् (for °दूतैस्). Dc च (for तु). B2 किंकरैर् (for [आ]ज्ञा°). — (L. 103) B4 च ये च (for तथैव). Dc जीवसंस्थिताः (for °संज्ञिताः). — (L. 104) Dc पार्थिवः. — (L. 105) Dc हयादीनि प्रदत्तानि (for the prior half). — B2.3 om. (hapl.) lines 106–107. — (L. 108) Dc आवृता वस्त्रदातारो (for the prior half). Dc निर्वस्त्रा (for अवस्त्राः). — (L. 110) B3 Dc D4.6 G3 ता (for तु). D4 G3 याति. Dc Dn1.n2 G3 सर्व- (for सर्वैः). B2 G3 सुतर्पितः. — (L. 111) B4 शस्यप्रदायकाः; Dn2 रस° (for सस्य°). — (L. 112) B3 तथा (for नराः). — (L. 115) Dc ते (for तु). — (L. 117) Dc2 तु (for च). Dc2 षड- (for षष्ठ-). — Dc om. line 118. — (L. 120) Dc प्रेतलोके (for प्रेतलोक-). — (L. 125) B2 एनं; B3 एनां (for एनान्). — (L. 126) Dc D4 अध्वा(Dc2 °ध्व)नः (for अध्वनि). B2 -विभूषितः (for -समन्वितः). — (L. 127) B3 पृच्छति. Dc2 ह्यन्न-दातारः. B4 पूज्यते ह्यनुदातारं (for the prior half). B3 चासकृत् (for चाशया). — (L. 128) Dn2 तं पूजयेत्प्रयत्नेन (for the prior half). — (L. 129) Dc2 यान्तन्. B2 m सबांधवाः (for सवासवाः). — (L. 130) B2 Dc2 अपू-जिताः (Dc2 °तः). — (L. 133) B3 धर्मसमाश्रितां (for °समाश्रयान्). — (L. 134) B3 प्रभो (for विभो). — (L. 135) Dc2 धर्मोत्तरां (for धर्मान्तरं). — (L. 136) D4

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप । [135]
सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्वावहितो मम ।
कपिलायां तु दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।
तत्फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ।
द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् । [140]
स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ।
यावद्वत्सस्य वै पादौ शिरश्चैव प्रदृश्यते ।
तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ।
अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते । [145]
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ।
यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ।
तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
सुवर्णनासां यः कृत्वा सखुरां कृष्णधेनुकाम् ।
तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्सर्वरत्नैरलंकृताम् । [150]
प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददाति साधवे ।
फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ।
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ।
अन्तर्जानुशयो यस्तु भुञ्जते सक्तभाजनः । [155]
यो द्विजः शब्दरहितं स क्षमस्तारणाय वै ।
अपानपानगदितास्तथान्ये ये द्विजातयः ।
जपन्ति संहितां सम्यक्ते नित्यं तारणक्षमाः ।
हव्यं कव्यं च यत्किंचित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतम् । [160]
मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः ।
निहन्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ।
धर्माश्रितेयं तु कथा कथितेयं तवानघ ।
यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः ।
वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च । [165]
श्रुत्वेमां तु कथां राजन्नभवन्तीह मानवाः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

किं तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा भवेत् ।
तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृतां वर ।

मार्कण्डेय उवाच ।

वाक्शौचं कर्मशौचं च यच्च शौचं जलात्मकम् ।
त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गी नात्र संशयः । [170]
सायं प्रातश्च संध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते ।
प्रजपन्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः ।
न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपिससागराम् ।
ये चास्य दारुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्यादयो दिवि । [175]
ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ।
सर्वे नानुगतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः ।
घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ।
नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमाः द्विजाः । [180]
दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ।
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति ।
एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः । [185]

सर्वपापहरा. — (L. 137) Dc_2 च (for तु). B_4 कपिलानां प्रदत्तानां (for the prior half). B_2 प्रेत्य (for ज्येष्ठ-). — (L. 139) B_2 विप्र- (for द्विज-). — (L. 140) B_2 Dc पुष्करपात्रेण (for °पर्णेन). B_2 [उ]दकं (for जलम्). — (L. 143) B_2 द्वौ (for वै). Dc यावद्वत्सश्च पादौ द्वौ (for the prior half). — (L. 144) Dc_2 Dn_2 प्रयत्नेन (for °तेन). — (L. 145) B_{2-4} अंतरीक्षगतो; G_3 °रिक्षं गतो. Dc_1 वत्स. — (L. 147) Dc_2 Dn_3 तस्य (for तस्या). — (L. 149) $B_{2.3}$ सुवर्णशृंगीं (for °नासां). Dc मधुना; Dn_1 सुखुरां; D_4 G_3 मधुरां (for सखुरां). — (L. 151) D_4 प्रतिगृह्य. Dc च (for यः). Dc D_4 G_3 ददाति. — (L. 153) Dc ससमुद्रा गुहा. — (L. 155) B_3 Dc $Dn_{2.n3}$ D_6 जानुभुजो; B_4 °सगो (for °शयो). D_6 G_3 भुंक्ते संसक्तभाजनः (for the post. half). — (L. 157) D_6 -रहिताम् (for -गदिताम्). $B_{3.4}$ अपानपानिगदिताम्; Dc यः पावमानीं जपति (for the prior half). — (L. 158) B_2 नित्यं (for सम्यक्). — (L. 163) Dc हि (for the first [इ]यं). — (L. 166) B_2 तरंतीह तु; Dc संतरंतीह (for नभवन्तीह). — (L. 168) Dc_2 वरः. — (L. 170) $B_{2.3}$ शुद्धो (for स्वर्गी). — (L. 171) B_2 Dc_2 संध्यायां (Dc_2 °या) (for सन्ध्यां यो). Dc_1 Dn_2 ह्युपसेवते; Dc_2 [ऽ]स्युप° (for [ऽ]भ्युप°). — (L. 174) Dc_2 अभि (for अपि). — (L. 175) B_{2-4} Dc_2 सूर्योदयो (for सूर्या°). — (L. 176) B_4 नित्यं (for सौम्या). — (L. 177) B_2 Dc न चान्यत्रगतं; B_4 सर्वेन्यनु° (for सर्वे नानु°). B_2 Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 पिशिताशि(Dc_2 °श-; D_4 °सि)नः (for °शनाः). — B_2 om. line 178. — (L. 179) Dc अन्य(Dc_2 °न्या)याद् (for °स्माद्). — (L. 180) B_2 ज्वलिताग्रसमाहिते (for the post. half). — (L. 181) Dc_2 सुदेवे (for सुवेदा). — (L. 183) Dc_2

नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ।
वेदाढ्या वृत्तसंपन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विनः ।
यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ।
व्रजे वाप्यथवारण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः ।
तत्तन्नगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् । [190]
रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनम् ।
अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात्प्रमुच्यते ।
पुण्यतीर्थाभिषेकं च पवित्राणां च कीर्तनम् ।
सद्भिः संभाषणं चैव प्रशस्तं कीर्त्यते बुधैः ।
साधुसंगमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा । [195]
पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ।
त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनम् ।
वल्कलाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याभिषेचनम् ।
अग्निहोत्रं वने वासः शरीरपरिशोषणम् ।
सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः । [200]
न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं विना ।
विशुद्धिं चक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियगामिनाम् ।
विकारि तेषां राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः ।
ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मबुद्धिभिः ।
ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् । [205]
न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मषः ।
हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् ।
तिष्ठन्गृहे चैव मुनिर्नित्यं शुचिरलंकृतः ।
यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
न हि पापानि कर्माणि शुध्यन्त्यनशनादिभिः । [210]
सीदत्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः ।
अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत्प्रहीयते ।
नाग्निर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ।
पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुध्यन्त्यनशनानि च ।
न मूलफलभक्षित्वान्न मौनान्नानिलाशनात् । [215]
शिरसो मुण्डनाद्वापि न स्थानकुटिकासनात् ।
न जटाधारणाद्वापि न तु स्थण्डिलशय्यया ।
नित्यं ह्यनशनाद्वापि नाग्निशुश्रूषणादपि ।
न चोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि ।
ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च । [220]
व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदम् ।
बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः ।
आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ।
विनश्यन्ति न संदेहः फेनानीव महार्णवे । [225]
आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
श्लोकेन यदि वार्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ।
द्व्यक्षरादभिसंधाय केचिच्छ्लोकपदाङ्कितैः ।
शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः । [230]
ऋजुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
विदितार्थस्तु वेदानां परिवेद प्रयोजनम् ।
उद्विजेत्स तु वेदेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः ।
शुष्कं तर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम् ।
एकाक्षराभिसंबद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि । [235]

तथा (for यथा). — (L. 187) B2 वेदसंपन्ना (for वृत्त°). — (L. 189) Dc व्रजे(Dc2 वृजे)धा (for व्रजे वा). B2 बहुप्रजाः (for °श्रुताः). — (L. 190) Dc च यद् (for च तद्). — (L. 192) Dn2 °गम्याथ (for °गम्याभि-). — (L. 193) Dc पुण्यतीर्थाभिषेकश्च (for the prior half). — (L. 194) Dn2 कीर्तिते (for कीर्त्यते). — (L. 195) Dc वाक्सुवासित- (for वाक्सुभाषित-). — (L. 198) B2 (m as in text) -संघुष्टं; B4 -संविष्टं (for -संवेष्टं). — (L. 199) B4 शरीरमपि शोषणं (for the post. half). — (L. 200) B3 स्याद् (for स्युर्). — (L. 202) Dc विशुद्धं. — (L. 205) B2 तपंति च (for ते तपन्ति). — (L. 206) B3 तस्य (for यस्य). — (L. 207) B3 Dc D4 G3 सा न तपस्; B1 सा न जयस्; Dn2 सागस्तपस् (for सा तपसम्). B2 हिंसा दानं तपस्तस्य (for the prior half). — (L. 208) B4 तिष्ठन्गृहे वै शुचिरं; Dc गृहे तिष्ठन्मुनिश्चैव (for the prior half). — (L. 212) B2. 4 Dc2 क्लेशान् (for क्लेशो).
B2–4 Dc2 प्रतीयते (for प्रही°). Dc2 त्रा (for न). — (L. 214) Dc प्रयुज्यंत (Dc2 °ते) (for प्रव्रजन्ति). B2–4 अनशनादिभिः (for °नानि च). — (L. 215) Dc -भक्षाद्वा (for -भक्षित्वान्). B2 न च मौनानिलाशनात् (for the post. half). — (L. 216) B2 -कुटिलासनात्; Dc -कुटिकाशनात् (for -कुटिकासनात्). — (L. 218) B2 शुश्रू- पणाद् (for ह्यनशनाद्). — (L. 221) D4 महीयंते (for प्रही°). — (L. 224) Dc D4 G3 विप्रहीनानि. — (L. 225) D4 निनश्यंति (for विन°). — (L. 228) B2–4 Dc D6 G3 श्लोकपदांतिकैः; D4 लोकपदांचितैः. — (L. 229) Dc गतैरण्यैः (Dc2 °ण्यः) (for शतैरन्यैः). — (L. 231) B2 ज्ञानवयो- (for °विदो). Dc लोकमोक्षणं (for मोक्ष- लक्षणम्). — (L. 232) B2 वेदितार्थस्तु; Dc2 विदिता°; Dn1 विहिता° (for विदिना°). — (L. 233) Dn2 (before corr.) D4. 6 देवेभ्यो (for वेदेभ्यो). Dc1 दावाग्निरिव; Dc2 दवाग्नेरव-. — (L. 234) Dc2 D4 G3 शुष्क-; Dn2 शुक्र- (for शुष्कं). B2 स्मृतिं श्रुतिं (by transp.). Dc2

बुद्धिर्न तस्य सिध्येत साधनस्य विपर्ययात् ।
वेदपूर्वं वेदितव्यं प्रयत्ना-
त्तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरीरम् ।
वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धौ
क्लीबस्त्वात्मा तस्य वेद्यस्य वेद्यम् । [240]
वेदोक्तमायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।
फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ।
इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् ।
तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ।
तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते । [245]
ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थस्नानादघक्षयः ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायशाः ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि प्रधानविधिमुत्तमम् ।
मार्कण्डेय उवाच ।
यत्त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधिष्ठिर ।
इष्टं चेदं सदा मह्यं राजन्गौरवतस्तथा । [250]
शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ।
छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्णपरिवीजिते ।
दशकल्पयुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ।
जीवनाय समाक्लिप्तं वसु दत्त्वा महीयते ।
वैद्यं तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् । [255]
प्रतिस्रोतश्चित्रवाहाः पर्जन्योऽन्नानुसंचरन् ।
महाधुरि यथा नावा महापापैः प्रमुच्यते ।
विप्लवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयाणि च ।
पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् ।
अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च । [260]
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ।
ऋतुषु दशगुणं वदन्ति दत्तं
शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवम् ।
भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहो-
र्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम् । [265]
ना भूमिदो भूमिमश्नाति राज-
न्ना यानदो यानमारुह्य याति ।
यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति
तांस्तान्कामाञ्जायमानः स भुङ्क्ते ।
अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं [270]
भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
लोकास्त्रयस्ते न भवन्ति दत्ता
यः काञ्चनं गाश्च महीं च दद्यात् ।
परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं
भव्यं त्रिलोके भवते कुतः पुनः । [275]
तस्मात्प्रधानं परमं हि दानं
वदन्ति लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ।

Dn2 तत्त्व- (for तत्त्वं). — (L. 236) B2 भूतस्य (न तस्य). — (L. 239) B2 शुद्धं (for तत्त्वं). Dc वेदस्तद्वत्तत्समासोपलब्धिः. — (L. 240) B2 Dc D6 G3 च (for तु). — (L. 241) Dc Dn2 वेदानाम् (for देवानाम्). — (L. 242) Dc2 लोक-. — (L. 244) Dc नित्यं (for दिव्यं). — (L. 248) Dc Dn D6 G3 प्रदानविधिम् (for प्रधान°). — (L. 249) B2 यत्तु ; B3 यत्तुम् ; Dc यत्तत् (for यत्त्वम्). B2 Dc पृच्छसि (for इच्छसि). — (L. 250) Dn2 दृष्टं (for इष्टं). Dc1 समा- (for सदा). Dc शौचवतस्त् (for गौर°). — Dn3 om. lines 251–253. — (L. 251) Dc2 प्रति- (for श्रुति-). — (L. 252) B2 छायायाः. B2–4 Dc Dn1 D5. 6 -परिवीजितं ; Dn2 G3 -परिजीवितं (for -परिवीजिते). — Dn2 om. (? hapl.) line 253. — (L. 253) Dc2 दशकल्याणयुतानीह (for the prior half). — (L. 254) Dc सदा (for समा-). Dc Dn2. n3 D5. 6 महीपते (for °यते). — (L. 255) B3. 4 Dc2 विप्रं (for वैद्यं). B2 Dc स हेष्टवान् (for स इ°).

— (L. 256) B2–4 Dc D4 प्रतिश्रोतश्च. B2–4 Dc G3 चित्रवहाः. Dc यजंत्यात्यंतसंचरन् (Dc2 °रं); G3 पर्जन्येनानुसंचरन् (for the post. half). — (L. 257) B4 महाध्वानि (m ज्ञानदुर्गे); Dn3 (m as in text) °युधि (for °धुरि). Dc यथान्याय्यं ; G3 पथा नावा (for यथा नावा). B2 m (महा)बुद्धियथान्यायं (for the post. half). — (L. 258) Dc2 D4 विष्णवे (for विप्लवे). Dc Dn2 दधिमध्व(Dn2 °स्त्व)क्षयानि च (for the post. half). — (L. 259) B2 G3 पर्वणि ; D4 सर्वस्वं (for पर्वसु). — After line 259, B2–4 Dc ins. :

अब्दे शत(Dc2 दान)गुणं प्रोक्तमनन्तं विषुवे भवेत् ।

— (L. 264) B2 भवति हि ; Dc2 भवंति. — (L. 266) Dc न भूमिदो. — (L. 273) Dc गां च (for गाश्च). — (L. 275) B2 ध्रुवं (for भव्यं). B2 Dc भविता (for भवते). — (L. 277) B3 वदंति लोके भुवि शुद्धबुद्धयः. — Colophon. — *Adhy. name :* B3 दानमाहात्म्यं. — *Adhy. no. :* Dn1. n3 199 ; Dn2 198 ; GK 200.

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Critical Notes.*

Adhy. & Śl. No.	For	Read
15. 16 ; 21. 14	मार्तिका°	मार्त्तिका°
34. 38	थार्थपरमो	चार्थपरमो
43. 4	°प्रभावा	°प्रभावाः
81. 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98. 13	जीवं जीवक°	जीवंजीवक°
110. 1	रम्यो	रम्य
116. 6	मार्तिका°	मार्त्तिका°
142. 26	भीमाजुन°	भीमार्जुन°
179. 16	कार्ति°	कार्त्ति°
198. 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222. 32	श्वश्रा	श्वश्रवा
225. 3	तपोधनांश्च	तपोधनाश्च
230. 1 (ref.)	उवच ।	उवाच ।
248. 6, 11	वार्धक्षत्रि°	वार्द्धक्षत्रि°
253. 19	शृगालो	सृगालो
267. 9	रामकरणात्	रामकारणात्
268. 20	°हृदया	°हृदयाः
272. 25	मायया वृतः	माययावृतः
282. 5	°कण्टकविद्धा°	°कण्टकविद्धा°

केकया भ्रातरः पञ्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ।
धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रः करकर्षश्च वीर्यवान् ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ॥ ९
पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः ।
कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ॥ १०
शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली ।
इरावांश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ ११
एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ १२
कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ।
समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्चित्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १३
व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
क्रौञ्चेन महता राजन्प्रत्यव्यूहत वाहिनीम् ॥ १४
तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां नरेश्वर ॥ १५
कृतवर्मा तु सहितः काम्बोजारट्टबाह्लिकैः ।

C. 6. 3293
B. 6. 75. 17
K. 6. 75. 17

---

9 D2 om. 9; Ko om. 9[ab] (cf. v. l. 8); K5 G1. 3 om. (hapl.) 9–10. — [a]) K2. 3 B Da Dn D1. 3–8 कैके(Da1 Dn1 D3 °क)या; M4 केकय-. Ś1 भ्रातराः. — [b]) K2 B2–4 वामपक्षं; K3. 4 B1 T G2. 4 वामपार्श्वं; Da Dn D4. 5. 7. 8 वामं पक्षं; D3. 6 वाम- (D8 °मं)पार्श्वं-. K4 T2 अपाश्रिताः; D1 T1 G2. 4 M उपा° (for समा°). — T2 om. 9[c]–11[d]. — [c]) D5 धूमकेतुर्; T1 धृष्टकेतुं (for °केतुर्). Ś1 K2. 3 M5 नरव्याघ्र; D1 महेश्वासः; T1 G4 महावीर्यः; G2 महाव्याघ्रः. — [d]) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 चेकितानश्च; T1 G2. 4 कनकर्पश्च. — [e]) Da1 पक्षिम्; D1 पार्श्वम् (for पक्षम्). — [f]) K4 D7 T1 G4 स्थितौ; D1 M4 स्थितो; G2 स्थित-. B2 Dn2 T1 दक्षिणे (for रक्षणे). K3 D6 स्थिता व्यूहविचारणे.

10 K5 T2 G1. 3 om. 10 (cf. v. l. 9). D2 om. 10[abc] (cf. v. l. 8). T1 G2. 4 M om. 10[ab]. — [a]) Ś1 च (for तु). K3 D6 महेष्वासः (for महाराज). — D6 om. (hapl.) 10[b]–11[a]. — [b]) D1 श्रीमन्. K4 महाबलः (for °रथः). — [c]) K3 B3 Da1 D5. 8 कुंतीभोजः. — [d]) M1 (*inf. lin.* as in text). 2. 3. 5 वृतौ; M4 वृता (for वृतः).

11 T2 om. 11 (cf. v. l. 9). D6 om. 11[a] (cf. v. l. 10). — [a]) M2 शिखंडिस्. Ś1 Ko–2. 4 T1 G च (for तु). Ś1 Ko–2 महाराज; D2 महेष्वासौ (for महेष्वासः). — K2 om. (hapl.) 11[b]–12[c]. — [b]) Ś1 Ko. 1 सहितो (for संवृतो). K3. 5 Da Dn1 D2. 3. 6 वशी (for बली). — [c]) Ś1 K5 D2 तु (for च). B Da Dn1 D8 S (T2 om.) नृपः; D5 वयः (for ततः). D1. 8 पृष्ठे (for पुच्छे). — [d]) K3. 5 B3 D2. 6 S (T2 om.) व्यवस्थितः. Ko. 1 मकरव्यूहसंस्थितौ.

12 K2 om. 12[abc] (cf. v. l. 11). — [a]) K3. 4 B Da Dn D2–4. 6–8 एतं; D5 एवं (for एतन्). — [b]) D3 व्यूह; Ca व्यूह्य (as in text). — [d]) K1 दंसितौ; D4 निर्ययुः; S (except T2) दंसिताः (for दंशिताः). Ko युद्धाय पुनर्दंसितौ (sic); K2 युयुधायनै दंसिताः (sic).

13 [a]) T2 कौरव्यान्. — [b]) Ko–2 °रथपत्तयः. — [c]) K2 समुच्छ्रिते; K5 Da1 °स्थितैर्; G2 तमुच्छ्रितैर्. K2 B1. 2. 4 Da2 Dn D2. 4. 7. 8 T1 G1. 2. 4 M1–3. 5 छत्रैः; D6 (m as in text) तीक्ष्णैः (for चित्रैः). T2 M4 समुच्छ्रितध्वजछत्रैः (M4 °जैश्छत्रैः). — [d]) D6 विविधैः (for विमलैः). K3 तथा; Dn2 स्थितैः; D5 शतैः; D6 शरैः; G2 चितैः (for शितैः).

14 [a]) K1 व्यूह-; K4 B1. 2 Da1 Dn1 D6 व्यूढं (for व्यूहं). K3 D6 च (for तु). S व्यूहितं (T2 व्यूहं तं) दृश्य तत्सैन्यं. — [c]) K1 क्रौंचत- (sic); K8 क्रौंचेन; Da1 कोंञ्चेन (sic). — [d]) Ś1 M5 प्रत्यव्यूह्यत; T G प्रतिव्यूह(G3 °हं)त. Da1 वाहिनी.

15 [a]) K1 तुंडी; Da1 तुंग-; G1–3 M1. 3. 5 तुंडो (for तुण्डे). — [b]) Ko. 1 भरद्वाजो. Ko–2 व्यदृश्यत; B3 [ऽ]प्यरोचत; Da1 D5 [ऽ]त्यरो°; Dn2 D4. 7. 8 [ऽ]भ्यवर्तत (for व्यरोचत). — [d]) Ś1 K3. 5 D1–3. 6 चक्षुरासीन्; Da1 चक्षुपास्ता (sic); Da2 Dn1 चक्षुष्यास्तां; D5 चक्षुपास्तां. Ko–2 Da1 नरेश्वरः; S जनेश्वर (G3 °रः).

16 [a]) K3 D6 च (for तु). D2 चेदियुक्तः (for तु सहितः). K5 कृतवर्मा चेदिसहितः (hypermetric). — [b]) Ś1 Ko कांभोजारट्टबाह्लिकैः; K1 कांभोजारघ°; K2. 5 कांबोजारद्र°; K4 B Da2 Dn D4. 7. 8 कांबोजवर°; Da1 D5 कांबोजदर°; D1 कांबोजबाह्लिकैः सह; S कांबो-

C. 6. 3293
B 6. 75. 17
K. 6. 75. 17

शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १६
ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च मारिष ।
दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १७
प्राग्ज्योतिषस्तु सहितः मद्रसौवीरकेकयैः ।
उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ १८
स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः ।
वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ १९
तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूचुपैः ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २०
श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष ।
व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१
ततो युद्धाय संजग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह ।
सूर्योदये महाराज ततो युद्धमभून्महत् ॥ २२
प्रतीयू रथिनो नागान्नागाश्च रथिनो ययुः ।
हयारोहा हयारोहान्रथिनश्चापि सादिनः ॥ २३
सारथिं च रथी राजन्कुञ्जरांश्च महारणे ।

जैरथ बाह्लि(G3 वाह्ली- ; M4 वाह्लि)कैः. —^{c}) K3.5 Dn1 D4.6.8 S शिरश्चा(G2 °स्त्वा)सीन् (for शिरस्यासीन्). K3 Da1 D1 T1 G1.2.4 M (except M1) नरश्रेष्ठ ; K5 महाराज. —^{d}) K1 Da1 om. (hapl.) श्रेष्ठः.

17 Da Dn1 D5 om. 17^{ab}. —^{a}) Ś1 D1 T1 G2.4 M2 शूरसेनाश्च ; K3 सूरसेनस्तु ; K4 T2 G1.3 M1.3–5 शूरसेनश्च ; D2 °सेनास्तु ; D3 सूरसेनाश्च. —^{b}) K4 D3 T1 G4 पुत्राश्च ; B1.2.4 पुत्रस्तु ; D1 पुत्रस्य. K3.5 B Dn2 D2.4.6–8 S भारत (for मारिष). — After 17^{ab}, K3 D6 read 21^{ab}, *repeating* it in its proper place. —^{d}) B2 मातृभिर् ; D6 राजर्षि- (for राजभिर्). K4 सेनाभिर्बहुधा वृतः.

18 Ko.1 om. (hapl.) 18. —^{a}) K3.5 प्राग्ज्योतिषश्च ; D2 °तिषैश्च. K5 सहितौ. S प्राग्ज्योतिषो भगदत्तो. —^{b}) K2.3.5 B2–4 D म(D3 मा)द्रसौवीरकैकयैः (Da1 °यः) ; G2 °केकयाः. —^{c}) G1.3 वक्षस्यभून् (for उरस्यभून्). Ś1 D1 महाराज ; D6 T1 G2.4 नरश्रेष्ठौ. — After 18, S ins. :

293* पृष्ठे चास्तां महेष्वासावावन्त्यौ सपदानुगौ ।

[G1.3 पुत्रास्तव (for पृष्ठे चास्तां). M1.3.5 नरश्रेष्ठौ (for महेष्वासौ).]

19 ^{a}) Ko.2 स्वसेनायाश्च ; B1.3 सुसेनया च. T2 तु (for च). D1 व्यवसितः (for च सहितः). —^{b}) Ś1 Ko.1 त्रिगर्तः (for सुशर्मा). K5 D2 प्रस्थलापतिः ; D3 च स्थलाधिप ; T2 G2 पृतनाधिपः (for प्रस्थला°). Cc cites प्रस्थलं. —^{c}) K3 D2 T2 वाम- (for वामं). D1 उपाश्रित्य (for समा°). —^{d}) Ko.1 S दंसितः ; Da1 दंशित- (for दंशितः). Ś1 दंशिताः समवस्थिताः.

20 ^{a}) Ś1 तुखरा ; Ko खुरारा ; K1 तुस्वारा ; K2 तुसारा ; D3.7 तुखारा (D3 °र-) ; T1 G3.4 तुषार- (for तुषारा). K3.5 D2.6 यवना(D6 °न)श्चापि. —^{b}) K2 शकाश्च ; D2.3 शकैश्च ; D3.6 सकाश्च ; T2 सहाश्च (for शकाश्च). K2 छूलकैः ; K3 D6 कैकयैः ; K4 चूचकैः ; K5 D2 यूथपैः ; B1.2.4 Da2 Dn2 D4.7.8 चूलिकैः ; B3 वाह्लिकैः ; Da1 D5 भूलिकैः ; Dn1 चूलकैः ; D1 M4.5 चूचुकैः ; D3 चूडपैः ; M1 चूचुव (*sic*) ; M2 -यूथपाः (for चूचुपैः). —^{d}) B1.4 Da D.. दंशिताः (for भारत).

21 Ś1 K2 om. (? hapl.) 21^{ab}. K3 D6 read (for the first time) 21^{ab} after 17^{ab}. —^{a}) K1 श्रुतायश्च ; G2 श्रुतायुश्च. —^{b}) K3.5 Da1 D5 G1.2 सोमदत्तिश्च ; D8 सौमदंतिश्च. Ko.1.4 D1 T2 भारत ; D3 वीर्यवान् (for मारिष). —^{c}) Ś1 जघनं ; Cc जघने (as in text). Ś1 तस्य ; K1.2 तस्थु ; K3 D6 M1.3.5 तस्थौ (for तस्थू). —^{d}) K1 D6 रक्षमाणा ; K2.3 रक्षमाणः ; B3 D8 T2 रक्ष्यमाणाः.

22 ^{a}) D8 S संसक्ताः (for संजग्मुः). —^{b}) S कौरवाः पांडवैः सह. —^{c}) Da1 सूर्योदयो. —^{d}) K4 B2–4 Da Dn D4.5.6 (m as in text).7.8 ततो युद्धमवर्तत ; S प्रावर्तत जनक्षयः (M2 जनेश्वरः).

23 ^{a}) Ś1 K3 Da1 D3.6.8 प्रतीयु ; S जग्मुश्च. Ko.2.4.5 Dn1 D4.7.8 T2 M4 नागा ; D5 नाना- (for नागान्). —^{b}) K2.4.5 Da2 Dn2 D4.7.8 T2 G1 नागांश्च ; M1 रथांश्च (for नागाश्च). —^{c}) K3 B1 D2.3.6 हयारोहान् ; T1 G2.4 अश्वारोहा (for हयारोहा). K3 B1 D3 रथारोहा ; D2 हयारोहा ; D6 नरारोहान् ; D8 हयात्रोहा ; S गजारोहान् (T2 °हा) (for हयारोहान्). —^{d}) B2.3 Da1 Dn1 D5 चैव (for चापि). D1 दंतिनः (for सादिनः).

24 G3 om. (hapl.) 24. —^{a}) K3–5 B Da Dn

हस्त्यारोहा रथारोहान्रथिनश्चापि सादिनः ॥ २४
रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ।
अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ २५
भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः ।
शुशुभे पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ २६
तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः ।
तवापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ २७
भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ २८
द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः ।
विव्याध समरे राजन्मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ॥ २९
दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे ।
सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ३०
स संगृह्य स्वयं वाहान्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
व्यधमत्पाण्डवीं सेनां तूलराशिमिवानलः ॥ ३१
ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम ।
सृञ्जयाः केकयैः सार्धं पलायनपराभवन् ॥ ३२
तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतम् ।

C. 6. 3310
B. 6. 75. 34
K. 6. 75. 34

D2-8 M1.3-5 सादिनश्च (for सारथिं च). K3.5 D2.3.6 महाराज; K4 B1 Da1 रथा राजन्; B3 रथीन्राजन्; Da2 D4.5.7 रथान्राजन्; Dn2 D4 (*also* as in text).8 हयान्राजन्; M1.3-5 नरा राजन् (for रथी राजन्). D1 सारथिश्च रथिं राजन्; T G1.2.4 M2 सादिनो रथिनो राजन्. — Da1 om. (hapl.) 24[b]–25[c]. — [b]) K0-2 Da2 Dn1 D1 T1 G1.4 M2 कुंजराश्च; K5 D2 रथिनश्च. S (G3 om.) विशां पते (for महारणे). — [c]) K3-5 B1-3 Da2 D2.4-8 G1 M1 हस्त्यारोहान्; Dn2 हयारोहान् (for हस्त्यारोहा). Ś1 T1 गजारोहा; K3-5 D2 हयारोहा; B1-3 Dn2 D4.8 रथा राजन्; B4 Da2 D5.7 रथान्राजन्; D1 M3.5 गजारोहान्; D3.6 T2 G1.2.4 M2.4 हयारोहान् (for रथारोहान्). Dn1 हस्त्यारोहास्तथा राजन्. — [d]) K4 चैव (for चापि). K0-2 गजिनश्चापि सादिनः (K2 पत्तिभिः); K3.5 रथिनः सादिनस्तथा.

25 Da1 om. 25[abc] (cf. v. l. 24). K2 om. 25[ab]. — [a]) S सादिनः (T2 पत्तयः) (for रथिनः). K0 सादिभिः; K1 सादिनः; T2 पत्तिनः (for पत्तिभिः). — [b]) M2 सादिभिश् (for सादिनश्). T2 M2 पत्तयः (for पत्तिभिः). — [d]) D6 प्रत्यधावन्सहर्षिताः; G2 प्रत्ययासन्नमर्पिताः.

26 [a]) Da1 °यमौ (for °यमैर्). K5 भीमसेनार्जुनायमैस्. — [b]) K0 D4.8 गुप्ताश्; K3.5 D2.6 तथा; Da1 गुप्तौ; Da2 D5 गुप्तैश्; G3 नृपैश् (for गुप्ता). D2 चान्ये. — [c]) Dn2 D4.7.8 शोभते (for शुशुभे). D8 पांडवा. — [d]) K0-2 चंद्रमाः; Dn2 शर्वरि (for शर्वरी).

27 [a]) T2 G1-3 ततो (for तथा). D6 ततो भीष्मः कृपद्रोणः; T1 G4 भीष्मद्रोणकृपद्रौणि- (T1 °णिः). — [b]) K1 °दुर्योधनादिभ्यः. — [c]) K4 B1 T1 G च बभौ (for विबभौ). D6 सैन्यं (for सेना). — [d]) Da1 ग्रहे. Da1 D6 संवृताः. D1 ग्रहैर्ज्योतिष्मती वृता.

28 [a]) B2 M2 संक्रुद्धो; Da1 कौंतेय. — [b]) K5 पराक्रमं; D1 महारथं (for पराक्रमी). — [c]) K2 अभ्ययां; D1 अश्वको (for अभ्ययाज्). — [d]) M2 वाहिनी.

29 Ś1 om. (? hapl.) 29. — [a]) B4 च (for तु). — [b]) D1 दृष्ट्वा तु (for नवभिर्). D1 रायसैः (sic); T2 आशुगैः (for आयसैः). — [c]) S त्वरितो (for समरे). K3.5 Dn2 D2.7 विव्याध समरश्लाघी. — [d]) K3 मर्माण्युच्छिद्य; M1-3.5 म(M2 ध)र्माण्यादिश्य. K0.1 वाहिनीं; S भारत (for वीर्यवान्).

30 [a]) K0-2 B3 D1 T2 दृढहस्तस्; M दृढं हस्तस् (for दृढाहतस्). T2 G1.3 M (except M4) तथा; T1 G2.4 तदा (for ततो). — [b]) Dn1 (before corr. as in text).n2 D4.8 भारद्वाजेन. B2 Da2 Dn1 D5 चाहवे (for संयुगे).

31 [a]) D1 G2 संगृह्य स (by transp.); M4 संनियम्य. — [b]) Da1 भारद्वाज-. — [c]) K2 व्यभ्रमत्; D3.6 ददाह (for व्यधमत्). D1 पांडवानीकं (for पाण्डवीं सेनां). — [d]) K1 भूल-; K2 जल- (for तूल-). K1 D2 M4 [अ]निलः (for [अ]नलः).

32 [ab]) Ś1 ते बाध्यमाना भीमेन (for [a]). K0-2 B1 D1 S transp. द्रोणेन and भीष्मेण. D1 भरतोत्तम (for च नरोत्तम). Ś1 K3-5 नरोत्तमाः; K0-2 नराधिप; S महात्मना (for नरोत्तम). — [c]) Ś1 K0-2.4 D1 केकयाः; D6 संजयाः; T2 सृंजयः. Ś1 संजयैः; K0-2.4 D1 सृंजयैः; K3.5 Da Dn D2-8 कैकयैः (for केकयैः). — [d]) K1 D8 °पराभवत्; D6 °पराजयं.

C. 6. 3310
B. 6. 75. 34
K. 6. 75. 34

मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३३
अभिद्येतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ ३४
तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह ।
एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३५
प्रतिसंवार्य चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशां पते ।
युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महारथाः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं परम् ।
व्यूढमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव संजय ॥ १
पुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामं च नः सदा ।

---

33 [a]) Ko-3 S तथैव तावकी सेना. — [b]) Ko-2 M (except M3) भीमार्जुनपरिक्षता; K3 °क्षिता; K5 Da1 Dn1 (before corr.) D1 °क्षितं; T G भीमसेनपरिक्षता (G2 °रीक्षिता; G3 °रिक्षिता). — [c]) B1-3 Da Dn1 D6 T2 M4 मुमोह (for मुह्यते). K2 तवैव (for तत्रैव).

34 [a]) Ś1 अभिद्यतां; D6 अभिप्रेतां; T1 अभिद्येता (for अभिद्येतां). B2 तदा (for ततो). T1 G4 M4 महाव्यूहौ; G1-3 महारौद्रे (for ततो व्यूहौ). T2 अभज्यत महारौद्रे; M1-3, 5 अभ्युद्यतमहावीर्ये (M3 sup. lin. °रौद्रे). — [b]) Ś1 Ko-2, 4 D1 तस्मिन्वीरसमागमे; B3 तस्मिन्वरवरक्षये. — [c]) G2 असीद्वितिकरो घोरस् (sic).

35 [a]) K3 Da1 तदस्द्भुतम्; D6 S तत्राद्भुतम्. K3 D2, 3, 6 T2 G3 M1, 3, 5 अपश्यामस्. — [b]) Da Dn1 D5 एकायनपराः; T2 एकायनं गताः; Ca. c as in text. — [d]) K3 अवध्यंत; D3 अमुह्यंत (for अयुध्यन्त). S संयुगे (for भारत).

36 [a]) K3 M5 प्रतिसंहार्य; K4 B Da Dn D1, 4, 5, 7, 8 °संधाय; D6 अतिसंवार्य; T1 G4 प्रतिसंविध्य (for °संवार्य). — [b]) B3 ततोन्यस्य; T1 G2-4 अन्योन्यस्य (for तेऽन्यो°). G1, 3 विशेषतः (for विशां पते). — [d]) D6 कौरवैश्च; S कुरवश्च (for कौरवाश्च). K3, 5 Dn2 D2 G2 M5 महाबलाः; B Da Dn1 D1, 5 महाहवे; D3, 6 T G1, 3, 4 M1-4 विशां पते; D4, 7, 8 महामृधे (for °रथाः).

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ko-2 B3 D2 mention only षष्ठयुद्धदिवसे; K4 T2 G2 षष्ठेह्नि; M4 षष्ठेह्नि. — *Adhy. name :* K4 Da Dn1 D5 व्यूहरचना; T2 G2 M3-5 व्यूहकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sup. lin. sec. m.*) 33; Dn2 T2 M3, 4 72; D1 74; T1 G 70; M1, 2 71 (as in text); M5 73. — *Śloka no.:* Dn2 D5 37.

72

1 [a]) K1, 2 D1 S (except M4) बहुविधं (K1 °ध-); D2 °गणं; Cc °गुणं (as in text). — [b]) K3 तथा; K5 D2 पुरा; D3 वरं; S नरं (G2 नरः) (for परम्). — [c]) Ś1 Ko-2 D6 T2 G1, 3 व्यूहमेवं (Ko, 2 °व); B3 D5 व्यूढमेव; B4 Dn2 व्यूढमेतद्; D1 व्यूहा चैवं; D4, 7, 8 व्यूहमेतद्. S यथान्यायम् (for °शास्त्रम्).

2 [a]) K1 दुष्टम्; K4 हृष्टम्; B Da Dn D4, 5, 7, 8 तुष्टम् (B1 °ष्टिम्) (for पुष्टम्). K3 पुष्टमस्माकमत्यंतम्; D1 S जु(D1 ह)ष्टमस्माभिरत्यंतम् (M4 °रत्यर्थम्). — [b]) Ko-2 इति कामं; K5 अभीकामं; S अभिरामं; Ca. c °कामं (as in text). K3, 5 D2 मे (for नः). D1 अतिकामं च सर्वदा. — [c]) K1 बहुम्; B1 प्रक्रम्; Da Dn1 D6 प्राज्ञम्; Ca प्रज्ञम् (for प्रह्वम्). D1 बहुमेधसमुत्पन्नं; S प्रहृष्टं व्यसना(T G1-3 °नो)पेतं. — [d]) K1 परस्ता; K2 पुरसा; Da1 Dn1 D3, 8 M5 पुरस्ता (for पुरस्ताद्). Ko, 3 B3 M4 दृढ° (for दृष्ट°).

प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृष्टविक्रमम् ॥ २
नातिवृद्धमबालं च न कृशं न च पीवरम् ।
लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ३
आत्तसंनाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहम् ।
असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ॥ ४
प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च ।
भिण्डिपालेषु शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ॥ ५
कम्पनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः ।
क्षेपणीषु च चित्रासु मुष्टियुद्धेषु कोविदम् ॥ ६
अपरोक्षं च विद्यासु व्यायामेषु कृतश्रमम् ।
शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् ॥ ७
आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ।
सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ८
नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् ।

C. 6. 3320
B. 6. 76. 9
K. 6. 76. 9

3 ^{a}) D1 च बालं च; T1 G1. 3. 4 नबालं च; G2 नातिबालं (for अबालं च). — ^{b}) M2 transp. न and च. — ^{c}) K0-2 D4 °यतप्रासं; K3 लघुवत्तां तथायासं (sic); K5 D4 लघुहस्त(K5 °स्तं)जितप्रायं; Da2 °वृत्तायतभुजं; D5 °वृत्तायतप्राज्ञ°; T2 °वृत्तायतहयं; G1. 3 लघ्ववृद्धनरप्रायं. Ca (on a mended portion of the page, *sec. m.*) as in text. Cc cites लघु, वृत्तं, आयतः and प्रायं; Cd लघुवृत्तं and आयत°. — ^{d}) K3 सारगात्रमनोमयं; K4 B1. 2 सारमात्रमनामयं; D1 सारयोध°; D3 सरयोष° (sic); D5 सीगरोत्र° (sic); D6 सारगाध°; S सागराकारमव्ययं; Cc. d as in text.

4 ^{a}) K4 B Da Dn1 D5 °संपन्नं; D3. 6 °कवचं; G2. 3 M4 आर्त्तसंनाहशस्त्रं च. Cc cites आत्तसंनाहं. — ^{b}) G3 बाहुशस्त्र°. — ^{c}) K2 असियुद्धं; K4 रथयुद्धे; B2 असियुद्ध°. K3 नियुद्धत्वे; K4 प्रयुद्धे च; Cc. d नियुद्धे च (as in text). — ^{d}) K0 गदायुद्धेन; K4 असियुद्धे च; T1 G2. 4 शस्त्रयुद्धे च (for गदायुद्धे च). S संजय; Cc कोविदम् (as in text).

5 Ś1 om. (hapl.) 5–6; K0. 1 om. 5^{a}–7^{b}. — ^{a}) K2 प्रासर्ष्टितोमरेसाजौ; K3 °तोमरेष्वास°; B3 °तोमरैराजौ; D1 प्रासासितोमरेष्वाजौ; D2 प्रासर्ष्टितोमरशर°; D5 प्रासष्टितोमरेष्वाजौ; G प्रासेष्टितोमरेष्वाजौ. Cd cites प्रासः and ऋष्टिः. — ^{b}) K4 T2 °ष्वायुधेषु; T1 G °ष्वायतेषु. — ^{c}) K2 भिंडपालेषु; K3 भीडिमालेषु; K4. 5 B Da2 Dn D1. 4. 7 भिंदिपालेषु; Da1 D2. 3. 5. 6 भिंडिमालेषु. B3 शक्तिश्च; Da1 D5 शक्तिषु; T1 G M2 शस्त्रेषु; T2 शूलेषु (for शक्तीषु). — ^{d}) K2-4 B Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 मुश(B3 °ष)लेषु; Dn2 तुसुलेषु.

6 Ś1 K0. 1 om. 6 (cf. v. l. 5); K5 Dn2 D1. 6 om. (hapl.) 6^{ab}. — ^{a}) T G कर्षणेषु; M1-3. 5 कणयेषु; M4 कर्पणेषु (for कम्पनेषु). — ^{b}) K2 मुद्गरेषु; K3 कणत्वेषु; B2 ब्लपेषु; B3 T1 G करणेषु; D3 कृपणेषु; D3. 6 T2 M4 कणयेषु; M1-3. 5 कर्पणेषु; Cd कणपेषु (as in text). K3. 4 D2. 6 M1-3. 5 च संजय; D3 च सज्जया (for च सर्वशः). — ^{c}) K3. 4 B Da Dn D2. 3. 5. 7 क्षेपणीयेषु; T1 G2. 4 क्षेपणीयासु (for क्षेपणीषु च). D1. 6 T2 G1. 3 M वि° (for च). K2-4 B Da Dn D3. 4. 5. 7. 8 चित्रेषु (for चित्रासु). Cc cites क्षेपणेषु. — ^{d}) K4 D3 T2 मुष्टियुद्धे च; K5 मुक्तियुद्धेषु. K2 B Da Dn D4. 5. 7. 8 च क्षमं; K3. 5 D1. 2 चाक्षयं; G1. 3 कोविदः (for कोविदम्). Cc cites क्षमं.

7 K0. 1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) T2 परोक्षविद्याविद्यासु. Cc. d cite अपरोक्षं (as in text). — ^{b}) Ś1 K3-5 B Da2 D1. 2. 5. 7 व्यायामे च; Da1 व्यायामेव (for °मेषु). Cc cites व्यायामे. D3 कृताश्रमं. — ^{c}) Ś1 K0-2. 4 T G अस्त्रग्रहण°; Da1 शस्त्रागृहण°; D3. 6 असुग्रहण°; D5 शस्त्रगृहीण°. — ^{d}) B1 सर्वेषु (for सर्वासु). D1 परिनिश्चितं.

8 ^{a}) K2 D1 Ca पर्यवस्कंधे; Cd प्रत्यवस्कन्दे; Cc पर्यवस्कन्दे (as in text). — ^{b}) K0. 1 शरणे; K2 शरेण; D2 सगणे; D6 शराणां; Ca. c. d सरणे (as in text). K1 सांतरश्रुते; D1 सागरप्लवे; D3. 6 शांतरप्लुते; T1 G M सोत्तरप्लुते; Cd सत्येवप्लुते; Cc सान्तर° (as in text). T2 सरणोत्तरणे प्लुते. — ^{c}) T2 सद्यः (for सम्यक्). K3. 5 प्रग्रहणे (for प्रहरणे). D6 सम्यग्घयरथाभेद्यं. — ^{d}) K3. 5 D2 संस्थाने चैव; D6 यथादाने च; Cc. d व्यपयाने च (as in text). K3 T2 कोविदः.

9 ^{b}) K1 सुपरीचतं; K3 Da1 D5 सुपरिक्षितं (Da1 °तः); S परिनिष्ठितं. — ^{c}) K1 परीक्षा; D5 परिक्ष्य. Ś1 K0. 2 D6 यथान्यायं; D1 यथाशक्त्या. — ^{d}) Da1 चेतनेन; D2. 3 वेतने च; D6 चेतने च; T1 वेदनेन; Cd वेतनेन (as in text). Dn2 [उ]पपादिते; M4 °पादितः; M5 °पादितां. D5 वेतनोपरिपादितं (sic); Cc as in text.

C. 6. 3321
B. 6. 75. 9
K. 6. 76. 9

परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ९
न गोष्ठ्या नोपचारेण न च बन्धुनिमित्ततः ।
न सौहृदबलैश्चापि नाकुलीनपरिग्रहैः ॥ १०
समृद्धजनमार्यं च तुष्टसत्कृतबान्धवम् ।
कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ॥ ११
सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्बहुशो मुख्यकर्मभिः ।
लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैः ॥ १२
बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसंमतैः ।
अस्मानभिगतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः ॥ १३
महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ।
अपक्षैः पक्षसंकाशै रथैर्नागैश्च संवृतम् ॥ १४
नानायोधजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलम् ॥ १५
ध्वजभूषणसंबाधं रत्नपट्टेन संचितम् ।

---

10 ^{a}) K1.4 B D (except D2.3.6) S नोपकारेण; Ca सोपचारेण; Cd नोप° (as in text). Cc cites उपकारेण. — ^{b}) Da Dn D4 (before corr.).5.8 न संबंधनिमित्ततः; D1 न च बुध्या निमि°; D6 न च वर्त्ते-निमि°; D7 न संबंधिनिमि°. Ca.c cite संबन्धः; Cd न बंधुनिमित्ततः. — ^{c}) K3.5 B Da1 Dn1 D1.2 न सौहृदबलैर्वापि; K4 Da2 Dn3 D4.5.7.8 Ca.c.d न सौहृदबलेनापि; T1 G4 न सौहार्दाद्बलात्कारैर्; T2 M न सौहृदबलात्कारैर्; G1.3 न सौहार्दबलाद्दारैर्; G2 न सौहार्दान्न चाकारैर्. — ^{d}) K0 Da1 Dn1 D4–8 न कुलीन°; K1.2 न कुलेन परिग्रहैः; B1 Da2 नाकुलीन-परिग्रहम् (Da2 °हे); D1 S न कुलैनं परिग्रहैः. Cc cites कुलीनपरिग्रहैः.

11 ^{a}) Ś1 तु (for च). K0.2 समृद्धबलमार्यं च; K1 °बलमायां च; K3 °जनमार्पं च; K5 D2 °जनमा-(K5 °ना)र्थं च; D6 °जनमार्यश्च; T1 G कुलीनमाढ्यं (G1.3 °र्यं) वीरं च; T2 कुलीनमाढ्यमार्यं च; M कुलीनजनमार्यं च (M4 °मायुश्च). Ca.c.d cite आर्यं. — ^{b}) D1.6 T G1.2.4 तुष्टं (for तुष्ट-). Ś1 तुष्टिशतृत-बांधवः (sic); K3.5 तुष्टसंबंधिबांधवं; K4 तुष्टिसत्कृत°; D2 तुष्टिसत्कृत°; M4 तुष्टसज्जन°. — ^{c}) D5 कृत्योपकार°. — ^{d}) Ca.d cite मनस्वी; Cc °स्वि. D1 सुमनस्वि (for च मनस्वि).

12 ^{a}) K0.1 सजलैश्च; K2 B Da Dn D4.5.7.8 सजवै°; K3 स्वजनै°; D3.6 संहतै°; T1 G अजयै°; M1.2.3 (*inf. lin.* as in text).4.5 सज्जनै° (for सजयै°). B1–3 Da Dn1 D5 हयैर्; B4 बलैर्; D3.6 T1 G M जनैर् (for नरैर्). K5 D2 स्वजनैः सुनरैर्मुख्यैर्; D1 सहजैश्च गुणैर्युक्तं; T2 प्रस्तुतं स्वजनैर्मुख्यैर्. — ^{b}) B4 बहुभिर् (for बहुशो). K3.5 B1 D2 दृष्टकर्मभिः; D1 कृतलक्षणं; D3.6 मुख्यलक्षणं (for °कर्मभिः). — ^{c}) Ś1 गुप्तां; K0.1 मुक्तं; K2 तातः; S वत्र (for तात). — Ś1 K0.1 om. (hapl.) 12^{d}–13^{a}. — ^{d}) K2 लोकविमुक्तैः (sic); Da1 °विश्रुते; D1 °विश्रतैः.

13 Ś1 K0.1 om. 13^{a} (cf. v. l. 12); D3.6 om. (hapl.) 13^{ab}. — ^{a}) D1 क्षत्रियैर्बहुभिर् (by transp.); G3 ब्रह्मभिः क्षत्रिभिर्. K4 गुह्यं (for गुप्तं). — ^{b}) K3 Dn2 D6 लोकसंमितैः; D1 °विश्रुतैः; T1 G शूर-सत्तमैः; T2 M शूरसंमतैः. — ^{c}) After अस्मा, K1 *repeats* 11^{cd}. G4 अस्माद् (for अस्मान्). K4.5 T2 M अभिगतं; B3 अपि गतैः; D2 अभिगमं; T1 G3.4 अभि-हितं; G1 अभिमतं; G2 अभिमतान् (for अभिगतैः). Ś1 D1 कामैः; K0–2 कामं; K5 G1–3 कामान्; T2 सौम्यं; Cc कामात् (as in text). — ^{d}) K4 सपदैः; D6 सबालैः; S स(G4 स्व)बलं (for सबलैः). S सपदा(G1 °बला)नुगं; Cc सपदानुगैः (as in text).

14 ^{b}) D1 अस्त्रासक्तं (for आपगाभिः). — ^{c}) B1.3.4 Dn D1.3.4.6–8 Ca पक्षिसंकाशै. Da D5 Ca अपक्षैः पक्षसंकाशै; S अपक्ष(G3 °क्ष)गिरिसंकाशै. Cc cites पक्षिसद्धंसैः; Cd पक्षिसदृशैः. — ^{d}) K1.2 Da1 नागश्च. K3 संभृतं; K4 संकुलं; D4 संवृतः; D5 संवृतीं.

15 ^{a}) Ś1 नानायोधबलं; K0–2 T1 G4 °युधबलैर्; D2 T2 M1.2 °योधबलैर्; D7 °योधजनं; G1–3 °यूथ-बलैर्; M3.5 °यौधबलैर्; M4 °यौधगणैर्. Ś1 भौमं; K0–2 D2 भीमैर्; D5 भीम- (for भीमं). — ^{b}) K0–2 वाहि(K1 °ह)नोर्मितरंगिमत्; K5 वाहिनोर्मि-तरंगिणं; D1 वाजिभिर्मे तरंगिणः; T1 G वाहनोर्मितरंगितं. — ^{c}) Da1 D5 क्षप(D5 °य)ण्यसि-; T G M4 क्षेप-णासि-. — ^{d}) K2 Dn2 D4.8 -शरप्रासैः; D6 -शरप्राश- (for -शरप्रास-).

16 ^{a}) D1 बहुभूषणसंनद्धं; D8 ध्वजरूपेण संबाधं. — ^{b}) K1 रत्नपट्टधनसंचितं; K3 °पट्टेन संचितैः; K4 B1.3 Da2 Dn D1.4.5.7.8 °पट्टसुसंचितं; K5 D2 रत्न-(K5 °क्त)पट्टनसंनिभैः; B2 °पट्टसमाचितं; B4 °पट्टसु-संवृतं; Da1 °पादसुसंचितं; D3.6 °पत्रसमाचितं; S °कुट्टिमभूषितं; Cc रत्नपट्टैः सुसंचितं; Cd रत्नपट्टैः सम-

वाहनैः परिसर्पद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् ॥ १६
अपारमिव गर्जन्तं सागरप्रतिमं महत् ।
द्रोणभीष्माभिसंगुप्तं गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ १७
कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा ।
भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिसौबलबाह्लिकैः ॥ १८
गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवद्भिर्महात्मभिः ।
यदहन्यत संग्रामे दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ १९
नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः ।
ऋषयो वा महाभागाः पुराणा भुवि संजय ॥ २०
ईदृशो हि बलौघस्तु युक्तः शस्त्रास्त्रसंपदा ।
वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २१
विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म संजय ।
यत्रेदृशं बलं घोरं नातरद्युधि पाण्डवान् ॥ २२
अथ वा पाण्डवार्थाय देवास्तत्र समागताः ।
युध्यन्ते मामकं सैन्यं यद्वध्यन्त संजय ॥ २३
उक्तो हि विदुरेणेह हितं पथ्यं च संजय ।
न च गृह्णाति तन्मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ २४
तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः ।

C. 6. 3335
B. 6. 76. 25
K. 6. 76. 25

न्वितं. — c) Da1 D5 वाहने (for °नैः). B1. 2. 4 Da Dn D1. 3–6 S परिधावद्भिर् (for °सर्पद्भिर्). K3 B3 D2. 7 परिधावाद्भिरश्वैश्च. — d) Ś1 वायुवेगमकंपितं; K0. 2 B2. 3 Da Dn1 D5 T G M4 Cc °विकल्पितं (G2 °कं); K1 °विकल्पतं;

17 a) Da1 D8 गर्जंत. — b) D1 बलं (for महत्). — c) Da1 D1 S द्रोणभीष्मादिभिर्गुप्तं. — d) D1 तथा (for गुप्तं). Da1 क्षतकर्मणः (for कृतवर्मणा).

18 a) D5 कृपं (for कृप-). — b) K1 जयजयमुखैस्. T2 तदा (for तथा). — d) Ś1 द्रौणिसौवीरबाह्लिकैः; D3. 6 द्रौणि (D6 द्रोण) सौबलकेकयैः; D5 द्रौणिसुबलबालिकैः; D7 G2 द्रौण (G2 °णी) सौबलबाह्लिकैः.

19 a) Da1 प्रवीरे; D5 प्रविरैर्; D6 प्रवीर-. K5 गुप्तप्रवरैर्लोकस्य. — b) Ś1 K0–2 मानवद्भिर्; Cc सार° (as in text). D1 (m as in text) S महारथैः (for °त्मभिः). — c) K0 यदहन्यंत. D1. 3. 6 S सैन्यं मे (for संग्रामे). K5 D2 यदन्यद (K5 °म) पि संग्रामे. — d) K4 दृष्टम्; Dn2 दैवम्; D2 दिष्यम्; Ca. c. d दिष्टम् (as in text). K5 दिष्यमत्तं (for दिष्टमेतत्). K0–3 B2. 4 Dn2 D1–4. 6–8 T G M1. 2. 4 Ca अत्र (for एतत्). S परायणं; Ca पुरातनम् (as in text).

20 a) D1 अनुद्योगं (for समुद्योगं). K5 नैतादृशसमं घोरं. — b) Ś1 दृष्ट्वावंतो; K3. 5 D2 दृष्टपूर्वा; G1 दृढवंतो (for दृष्टवन्तो). K3. 5 B1 D2 हि; D8 [ऽ]त्र (for ऽथ). D3 सामुखा (m °नुषाः) (for मानुषाः). Da1 दृष्टवानथ मानुषः; T2 दृष्टवतोभिमानुषं (sic). — c) K3 Da Dn2 D5 महाभागा. — d) Ś1 प्ररणा; K5 पुराणे; B1 Da1 पुराण- (for पुराणा).

21 K0 om. (hapl.) 21a–22b. — a) K1 [ऽ]यं; K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 [ऽ]पि; D6 ह (for हि). — Da1 om. 21bcd. — b) Dn2 मुक्तः; T2 युक्त- (for युक्तः). K2 B1. 3. 4 D4. 7. 8 शास्त्रार्थसंपदा; K4 शास्त्रास्त्र°; Dn2 T1 G4 शस्त्रार्थं° (for शस्त्रास्त्र°). K5 D2 संयुक्तः शस्त्रसंपदा. — c) Ś1 वध्यते; D1 बाध्यते; D6 पच्यते (for वध्यते). K5 यस्य (for यत्र).

22 K0 om. 22ab (cf. v. l. 21). — b) K2. 5 B1 D1. 2 हि; T1 G4 स (for स्म). K1 G2 संजयः. — D2 om. (hapl.) 22c–24b. — c) T2 यदीदृशं; G2 यत्रैदृशं (for यत्रेदृशं). — d) K3. 5 पांडवो हतवान्रणे; T G नावधीद्युधि पांडवान्.

23 D2 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) K5 पांडवार्थाय नियतं. — b) K0. 2 सर्वे (for तत्र). T2 तु संगताः (for समागताः). — c) K5 युध्यंता; D6 युध्यात्र; S युध्येयुर् (T2 युद्धे तु). — d) K3–5 D3. 6 यथा वध्यंति; B3. 4 Da Dn D4 (before corr.). 5 यथा वध्यति; D1 तेन वध्यंति; D4. 7. 8 यथावध्यत; T G यदहन्यत (for यद्वध्यन्त). B1. 2 यथा संजय वध्यते; M यथाहन्यत संयुगे.

24 D2 om. 24ab (cf. v. l. 22). — a) Ś1 युक्तं हि; D1 उक्तश्च; S (except M4) उक्तोपि (for उक्तो हि). Ś1 विदुरेणोक्तं; K0 °णैव; K1 °रेणैष; K2 °रेणेष; K3–5 D3 T G1–3 M4 °रेणाहं; B1 °रेणेहं; D1 °रेणासौ; M1–3. 5 °रेणाथ. — b) K5 नित्यं (for हितं). T G M2 युक्तं; M1. 3. 5 तथ्यं (for पथ्यं). K2 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 M नित्यशः; T1 G भारत (for संजय). D1 धीमता सत्यवादिना. — c) K3–5 D2. 7 च जग्राह; D3. 6 जग्राह च (for च गृह्णाति). S नाश्रृणोच्चैव (T2 M °च्चापि) तन्मंदः.

C. 6. 3335
B. 6. 76. 25
K. 6. 76. 25

आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ २५
अथ वा भाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा ।
पुरा धात्रा यथा सृष्टं तत्तथा न तदन्यथा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

संजय उवाच ।
आत्मदोषात्त्वया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम् ।
न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ।
यानि त्वं दृष्टवान्राजन्धर्मसंकरकारिते ॥ १
तव दोषात्पुरा वृत्तं द्यूतमेतद्विशां पते ।
तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः ।
त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मना ॥ २
आत्मना हि कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ।

---

25 ^{a}) Ko. 1 तत्त्वे (for मन्ये). Da1 Dn1 D7 मतिं; Dn2 मतं; Ca. c मतिः (as in text). K5 D2 तस्यामात्य(K5 °स्य मान्य)मतिः पूर्वं; D3 तस्य मन्यामहे पूर्वं; D6 तस्य मान्यमतीपूर्वं; T1 G तथ्यं (T1 G4 °थ्यां) मन्ये मतिं (G1. 3 °तं) तस्य; T2 M3 (*inf. lin.*) तथ्यां (T2 °थ्यं) मन्ये मतिं पूर्वं (T2 °र्वां); M अवमत्य मतिं पूर्वं (M1. 4 °र्वां). — ^{b}) D5 ब्रह्मज्ञस्य; M विदुरस्य (M3 *sup. lin.* संजयस्य) (for सर्वज्ञस्य). D1 सर्वज्ञस्येव संजय. — ^{c}) Ś1 यथागमस्तेन; Ko. 1 °गमस्थेन; K5 D2 °मतं तात; M1. 3–5 °गमं तत्र (M4 तात) (for °गतं तात). T1 G4 आसीत्तथा गतं तथ्यं; G2 आसीद्यथोक्तं गदतो; M2 आविद्यतागमं तत्र. Ca. c cite यथागतं, आसीत्; Cd यथागमं.

26 ^{a}) Ko. 1 ब्राह्मम्; T2 भाग्यम्; Cc भाव्यम् (as in text). K3 एवाद्य; K5 एवाहं; Da1 एव हि; D6 एनं हि (for एवं हि). — ^{b}) Ś1 संजय तेन (for संजयैतेन). K4 सर्वदा; D1 सर्वशः. — ^{c}) K5 धात्र्या; Da1 ध्यात्वा (for धात्रा). Ko–2 सृष्टः; B1. 2 T G1. 3. 4 M2. 4 दिष्टं; Da Dn1 D5 [उ]द्दिष्टं; G2 दृष्टं (for सृष्टं). — ^{d}) Ko transp. तत् and तथा. K5 नौ (for न). Ś1 तन्नन्यथा (sic); K4 B नैतदन्य°; Da Dn1 D5 न तु नान्य° (for न तदन्य°). K1 तथा तनपदन्यथा; K2 तथा तन्नेदमन्यथा; M तथा तन्न तदन्यथा.

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ko–2 D2 mention only षष्ठ-युद्धदिवसे; K4 षष्ठेह्नि; M4 षष्ठेह्निके. — *Adhy. name:* K4 T2 धृतराष्ट्रानुतापः (T2 °श्चयः); Da Dn1 D5 धृतराष्ट्रवाक्यं; G2 M1. 2. 3 (*sup. lin.*) धार्त(M1-3 धृत)राष्ट्रसेनावर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (marg. *sec. m.*) 34; Dn2 T1 G 71; D1 75; T2 M3. 4 73; M1. 2 72 (as in text); M5 74. — *Śloka no.:* Dn D5 26.

73

1 ^{a}) K1. 2 Da1 आत्मदोषा; K3 आत्मदोषास्; K5 D2 आत्मनैव; G2 आत्मशोपस्. B4 महाराज; M तथा राजन्. — ^{c}) B3 Dn1 D1. 3 (before corr.) T G तात; Cc तानि (as in text). — ^{d}) B2 Da Dn1 D5 ददर्श; D2 (before corr.) पश्यतो (for पश्यते). D1 भरतोत्तम. — ^{e}) T1 G यदिदं (for यानि त्वं). K5 पृष्टवान्; Da2 धृष्टवान्; S पश्यसे (G1. 3 °ते); Cd दृष्टवान् (as in text). — ^{f}) K2. 4. 5 धर्मशंकर°; B2. 3 धर्मसंकरकालिते; Dn D4. 3 °कानि ते; D1 वर्ण-संकरकारिते; D3 धर्मसंकरकानि वै; D7 °कानिव; S °संकर(G1. 3 °संरक्ष)कारणात्; Cc. d as in text.

2 ^{a}) K2 परा- (for पुरा). — ^{b}) B3 युद्धम् (for द्यूतम्). B1 एव (for एतद्). — ^{c}) D1 वै युद्धं; D5 युद्धं तत्; S युद्धं हि. — ^{d}) Ko–2 प्रवृद्धं; Da1 प्रवर्तं. B1 Da2 D5 transp. सह and पाण्डवैः. — ^{e}) K3 तमेवादि; D1 अंते चाद्य (for त्वमेवाद्य). — ^{f}) D1. 3. 6 कृतं (for कृत्वा). B1. 4 Dn1 (before corr.) D1. 3. 4. 7 T1 G1. 3. 4 M1. 2. 4 आत्मनः (for आत्मना).

इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ॥ ३
तस्माद्राजन्स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिष ॥ ४
भीमसेनस्तु निशितैर्बाणैर्भित्त्वा महाचमूम् ।
आससाद ततो वीरः सर्वान्दुर्योधनानुजान् ॥ ५
दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयम् ।
जयत्सेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ६
चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च ।
एतानन्यांश्च सुबहून्समीपस्थान्महारथान् ॥ ७
धार्तराष्ट्रान्सुसंक्रुद्धान्दृष्ट्वा भीमो महाबलः ।
भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ॥ ८
अथाह्वयन्त तेऽन्योन्यमयं प्राप्तो वृकोदरः ।
जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ॥ ९
स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः ।
प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ १०
संप्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् । C. 6. 3248 B. 6. 77. 12 K. 6. 77. 12

G2 कृतं यत्वानत्वमात्मनः (sic).

3 [a]) K5 D2 सर्वेण हि; B Da Dn D3. 5. 7. 8 आत्मनैव; D6 आत्मनो हि; T2 द्रोहेन हि. — [b]) K0–2 T1 G ह्यात्मनैवोप॰; D1 आत्मनैव हि; D5 °नै॰ वाथ. — [d]) T1 G2. 4 तव; T2 M3. 4 तत्त्वां; G1. 3 तत्तु; M1. 2 तत्त्वा; M5 तत्त्वं (for त्वया). K3. 5 D2. 6 यथा तथा; B2 Da Dn1 D5 सुदारुणं.

4 [b]) K3 प्राप्स्येदं; G1–3 M1. 3. 5 प्राप्यैवं (for प्राप्येदं). D8 व्यजनं. — [c]) D1 T2 शृणु वृत्तं यथा युद्धं. — [d]) D1 वदतो; M1–3. 5 गदतो (for शंसतो). K3. 5 D2 मे नराधिप; S मम भारत.

5 [a]) K0. 1. 3 B D (except D1) सु॰; K2 स (for तु). — [b]) G3 भाणैर्. Ś1 K0 हत्वा (for भित्त्वा). K2 महाचमू; D1 महारथान्; T2 यथा चमूं. — [c]) K3 G1 रणे; D1. 8 T2 तथा; M1. 3–5 तदा; M2 महा॰ (for ततो). K3–5 D1. 2. 6 T G वीरान् (for वीरः). — [d]) K5 Da1 D2. 3 (marg. *sec. m.* as in text). 5. 6 T1 G °नानुगान्.

6 [a]) Da2 D5 दुर्विसहं. — [b]) B3 दुर्मुखं; D1 दुर्मिहं; S दुष्पहं (for दुःसहं). B3 दुःसहं; D8 दुर्मुखं; T2 G1–3 M दुर्जयं (for दुर्मदं). — After 6[ab], K1 reads 4[a]–5[c] in parenthesis. — [c]) K4 B Da2 Dn2 D1. 4. 5. 8 जयसेनं (for जयत्सेनं).

7 [a]) Ś1 चारुमित्रं; D5 चारुचित्र॰ (for °चित्रं). K4 T2 M1–3. 5 सुशर्माणं; D1. 8 सुधर्माणं (for सुवर्माणं). — [b]) K3 दुतहं; K5 D2 दुःसहं; B2 सुकर्णं; Da1 दुकार्णं; D1. 6 दुःकर्णं; D5 दुष्करं (for दुष्कर्णं). — [c]) K2 एतानन्याश्च; K3 °श्चान्याश्च; B1. 3 D1–3. 6 S एतां(D6 °ता)श्चान्यांश्च. — [d]) K4 T1 G महाबलान् (for °रथान्).

8 [a]) K0. 2. 4 सुसंरब्धान्; K3. 5 D1. 2 T1 G2. 4 °क्रुद्धो; D3 स संक्रुद्धान् (for सुसं°). — [b]) D1 भीमसेनो (for दृष्ट्वा भीमो). K3 वृकोदरः; K5 D2 महारथः (for महाबलः). — [c]) B1 भीमेण (for भीष्मेण). D1. 3 गुप्तान् (for गुप्तां).

9 K4 reads 9[ab] twice consecutively. — [a]) K3. 5 D2 तथाह्वयंत (K3 °ति); K4 (second time) अथांगयंत; D1 अथाह्वयंतस; M1–3. 5 समाह्वयंत (for अथाह्वयन्त). D6 आह्वयंत ततोन्योन्यम्; T1 G समाह्वयं॰ स्तथान्योन्यम्; T2 M4 समाहूय (T2 तमाह्वयं) ततो॰ न्योन्यम्. — [b]) K4 (second time) असं॰ (for अयं). G3 यं प्राप्तोथ वृकोदरः. — For 9[ab], K4 (first time) B Da Dn D1. 5. 7. 8 subst. :

294* अथालोक्य प्रविष्टं तमूचुस्ते सर्व एव तु ।

[K4 तु (for तम्), and तमूचुः (for ऊचुस्ते). B3 हि (for तु).]

— [c]) Ś1 Ca जीवग्रहं; G2 जीवग्रीवां; C0 °ग्राहं (as in text). D6 च गृह्णीमो; M4 निगृह्णामो. D1 जीवग्राहेण गृह्णामो. — [d]) Ś1 लयमेनं; K2 B3. 4 Da1 Dn D4. 6 वयमेतं (K2 Da1 Dn1 °मेतन्); D5 वरमेतं; T G वयमेकं (for वयमेनं). D5 नराधिप; T2 °धर्म.

10 [a]) Da1 D5 पार्श्वे (for पार्थो). — [b]) K0. 1 सहनिश्चयैः; T1 G4 कृतनिश्चयः. — [c]) K0 पुरा संहरणे; K1 युवा संह°; K2 पुरा सह°; K3 D6 प्रजहास रणे; Da1 D5 प्रजा(Da1 °ज्ञा)संहरणा. — [d]) K0–2 क्रुद्धैर् (for क्रूरैर्). K0. 1 महारथैः (for °ग्रहैः).

11 [a]) K1 वप्राप्य (sic); D8 संप्रास॰ (for संप्राप्य). D5 मध्ये; G2 मध्यमं (hypermetric) (for मध्यं). K3 B3 D3 T1 G सैन्यस्य (for व्यूहस्य). B1 संप्राप्य व्यूहं मध्यस्य; Da1 °प्य मध्यसुपहस्य (sic). — [b]) D6 तं भीः; T1 G तेपि (for न भीः). G आविशन्. — [d])

C. 6. 3348
B. 6. 77. 12
K. 6. 77. 12

यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान् ॥ ११
ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशः प्रभो ।
छादयानं शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे ॥ १२
स तेषां प्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः ।
जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ १३
तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् ।
समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महामनाः ॥ १४
ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः ।
जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् ॥ १५
भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः ॥ १६
विदार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः ।

K1 सहेंद्रः; K3–5 B Da Dn D2. 5. 7 T1 G2–4 M1 (*sup. lin.*) महेंद्रं. T2 [अ]वाप्य (for प्राप्य). K3. 4 D2 T1 G दानवाः; K5 M1 (*sup. lin.*) दानवः; D3 दानवीन्; M2 दानवं.

12 a) K3 D2 तथा; K5 यथा (for ततः). T1 G M3 शरसहस्राणि; M4 शतसहस्राणां (for °स्राणि). — b) D1. 3. 6 रथानां; G2 रथीनां. Ś1 K0. 1 वर्गशः; K2 गर्वसः; B1 बहुशः; D3. 6 सर्वतः (for सर्वशः). B2–4 Da Dn D4. 5. 7. 8 सर्वशस्त्रिणां; D1 सर्वतोदिशं; S च महात्मनां (for सर्वशः प्रभो). — c) Ś1 K3. 5 T1 G M4 छादयानाः; B1 छादया*; B2. 3 Da2 Dn1 D5 उद्यतास्त्रैः; B4 Dn2 D4. 7. 8 उद्यतानि; Da1 damaged; D1 छादयंतः; D2. 3. 6 छादयानः (for छादयानं). B2 परैर् (for शरैर्). K3. 5 तीव्रैस्; B2 योधैस्; D2 तीक्ष्णैस् (for घोरैस्). — d) Da Dn1 D1. 5 तमेवम् (for तमेकम्). K2 अनुवाजिरे; K3. 5 D2 S परिवव्रिरे; D1 अनुजग्मिरे; Cc अनुवव्रिरे (as in text). D6 तावकास्तानुवव्रिरे.

13 a) K2 एतेषां (for स तेषां). K4 वाहान्; T2 युधान् (for योधान्). — b) K0–2 हस्त्यश्वरथसादिभिः; K3. 5 D2 हस्त्यश्वरथवाजिनः; D1 °रथयोधिनः. — c) K0 जघार (sic); B2 जगाम (for जघान). K3 शूरान्; T1 G भीमो; M4 वीरो (for शूरो). — d) D6 नचिंतयन्; D3 M4 अचिंतयत्; Cc अचिन्तयन् (as in text).

14 a) K2 विवसितं (for व्यव°). — b) Ś1 K0. 2. 4 D3. 6 महाबलः S जिघांसतां (for जिघृक्षताम्). — c) Da1 वधं (for वधे). — d) Ś1 महारथः; K2 T1 M4 महात्मनां (T1 °नाः); B Da Dn D4. 5. 7. 8 महाबलः (for महामनाः).

15 K0. 1 om. (? hapl.) 15–16. — b) K4 वीर्यवान् (for पाण्डवः). — Ś1 om. 15^{b}–16^{a}. — After 15^{ab}, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

295* उवाच सारथिं भीमः स्थीयतामिति भारत ।
यावदेनान्हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सहानुगान् ।
इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु प्रविश्य महतीं चमूम् ।

[(L. 1) M1–4 इह (for इति). — (L. 2) D4 T2 M1–3 एतान् (for एनान्). M सहानुजान् (M4 समागतान्).]

— d) D1. 3. 6 S तद् (for तं). B3 M4 बलौघं (for बलौघ°). B3 महाबलः (for °महार्णवम्). — After 15, D4 S ins.:

296* गदया भीमसेनेन ताडिता वारणोत्तमाः ।
भिन्नकुम्भा महाकाया भिन्नपृष्ठास्तथैव च ।
भिन्नगात्राः सहारोहाः शेरते पर्वता इव ।
रथाश्च भग्नास्तिलशः सयोधाः शतशो रणे ।
अश्वाश्च सादिनश्चैव पादातैः सह भारत । [5]
तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
यदेकः समरे राजन्बहुभिः समयोधयत् ।
अन्तकाले प्रजाः सर्वा दण्डपाणिरिवान्तकः ।

[(L. 2) M1–3. 5 छिन्न° (for भिन्न°). — (L. 3) D4 G1–3 सहारोहैः; M4 हतारोहाः (for सहा°). — (L. 5) T2 पदातैः; M1–3 पादाताः (for पादातैः). — (L. 6) M1. 3. 4 अपश्यामो. — (L. 7) M1. 3 यदेकः.]

16 K0. 1 om. 16; Ś1 om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). — a) M1. 3. 5 [ऽ]पि (for तु). D1 प्रविष्टे भीमसेने तु. — b) K2 [ऽ]पि पार्श्वतः; D1. 3. 6 महारथः (for ऽपि पार्षतः). — c) Da1 D5 द्रौणिम्. S समरे (for तरसा). — d) D3. 6 पांडवः (for सौबलः). Ś1 सहसा प्रययौ ततः; S ययौ येन (T1 G4 येन याति; T2 M3 ययौ यत्र) वृकोदरः.

17 a) K0. 2 विव्याध; K1 विधाय (sic); K4 विवार्य; K3 B1. 3. 4 D (except D1) निवार्य; B2 जघान (for विदार्य). T2 M4 transp. महतीं and सेनां.

आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १७
दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ १८
अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धो निस्वनां वाचमीरयन् ।
मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ॥ १९
विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः ।
संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवेयः प्रतापवान् ॥ २०
प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम् ।
मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २१
प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान्मुहूर्तकम् ।
यावदेतान्निहन्म्याशु य इमे मद्वधोद्यताः ॥ २२
ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलम् ।
सर्वेषामेव सैन्यानां संघर्षः समजायत ॥ २३
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ।
भित्त्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ॥ २४
विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः ॥ २५
न हि मे विद्यते सूत जीवितेऽद्य प्रयोजनम् ।　C. 6. 3163 B. 6. 77. 27 K. 6. 77. 32}

— ^{b}) Ko–3 Da2 D5 T2 G2. 3 M3–5 नरर्षभ; D3. 6 महारथः (for नरर्षभः). — ^{c}) M2 आरुरोह (for आससाद). B D (except D1–3. 6) T1 G तूर्णं (for शून्यं). — After 17, D1 ins.:

297* रथं च शून्यं संप्रेक्ष्य भीमं प्रति विचेतनः ।

18 D1 om. (hapl.) 18. — ^{b}) K1 om. (hapl.) from थिम् up to मीर in 19^{b}. — ^{d}) T1 G2. 4 हतचेतनः (for गत°).

19 K1 om. up to मीर in 19^{b} (cf. v. l. 18). — ^{a}) Dn2 आपृच्छद्; T1 G4 अब्रवीद् (for अपृच्छद्). Ś1 Ko. 2 °संपूर्णो; K3 °संरुद्धां; K4 °संपन्नो; D3 (*inf. lin.* as in text) °संयुक्तो; T2 M4 °संक्रुद्धो; M1–3. 5 °संदिग्धो (for °संरुद्धो). — ^{b}) Ś1 निःस्वनं; K3. 4 B Da Dn D4–8 निः(or नि)श्वसन्; D1 विविक्ते; S गद्गदां (M1–3. 5 °दो) (for निस्वनां). — ^{c}) Ś1 K1 समप्राणैः; T1 G2. 4 मम प्राणात् (for मम प्राणैः). Ś1 K D1. 2. 6 प्रियतरः (for °तमः). — ^{d}) G2 भीमस्त्विति (for भीम इति). Ś1 Ko–2 विश्रुतः; D1 सारथिं; D5 दूषितः (for दुःखितः).

20 ^{b}) K3 कृतांजलीः; Da1 °जलि; M2 °जालिं. — ^{c}) K1 बद्दे (corrupt); G4 बलि; M2 गदी. — ^{d}) K3. 5 D2 पराक्रमी (for प्रतापवान्). K4 पांडवः सुप्रतापवान्; B Da Dn D4. 5. 7. 8 पांडवः सु(Da1 D5 स)महाबलः; S भीमसेनो महाबलः.

21 ^{a}) Ko. 2 प्रवृष्टो; K3 प्रविष्ये. — ^{b}) K3 एनं; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 एको; S (except T2 M4) एतं (for एतद्). — ^{c}) K1. 4 B D2. 3. 6 T2 G1 पुरुषव्याघ्रः.

22 ^{a}) Ś1 K2 T2 मा (for मां). — ^{c}) T2 M4 °देनान्. K3–5 B Da Dn D2. 4. 5. 7. 8 निहन्म्य(Da1 D5 °न्म)द्य; D1 हनिष्यामि; G1 नियम्याशु; G3 M2 निह(M2 °हं)त्याशु. — ^{d}) Ś1 य एते (for य इमे). K2 मद्विधो°; G1 मच्चधोद्यतां (sic). D1 सदा दैवेन नोदितान्. — After 22, S ins.:

298* अभ्यधावद्गदापाणिस्तद्बलं स महाबलः ।
[M1–3. 5 सु- (for स).]

23 M1. 3–5 om. (hapl.) 23^{ab}. — ^{ab}) D1 तं दृष्ट्वा तु (for ततो दृष्ट्वा). K3. 5 D2 transp. गदाहस्तं and प्रधावन्तं. T2 G M2 सखायं ते (for गदाहस्तं). M2 om. 23^{b}–24^{c}. — ^{d}) K3–5 B Da Dn D3–5. 7. 8 Cc संहर्षः; D2 संधर्षः; D6 संघट्टः; Cd संघर्षः (as in text).

24 M2 om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). — ^{a}) K1. 3. 4 B D (except D2. 3) सु- (for तु). Some MSS. तुमले. — ^{b}) K4 B2. 4 Da Dn1 D1. 4. 5. 7. 8 महाभये; Dn2 महारथे (for भयानके). — ^{c}) K2 महाबाहुं; D3 महद्व्यूहं. — ^{d}) Ś1 सखा तथा; K3–5 D2. 3. 6 वृकोदरः; D5 इवातव (sic).

25 ^{b}) Ś1 K4 च पार्षतः; Ko. 2 महामनाः; K1 महारथः; K3. 5 D2. 7 [ऽ]थ पार्षतः. — ^{c}) M4 तूर्णं (for सूतं). — ^{d}) Da1 रणे भीष्म- (for रणमध्ये). K2 B2 महाबलं; Da1 D5 °बल.

26 Before 26, D6 ins. धृष्टद्युम्न उवाच. — ^{a}) K3 B D जीवितेनापि; T1 G विद्यते किंचि(G2 कश्चि)त्; T2 M जीवतः (T2 °वितः; M3. 5 °वितं) किंचिद् (for विद्यते सूत). K5 पृष्ठायनगते भीमे. — ^{b}) K3 B D

C. 6. 3363
B. 6. 77. 27
K. 6. 77. 32

भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥ २६
यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ।
एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ २७
अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः साग्निपुरोगमाः ।
यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ २८
मम भीमः सखा चैव संबन्धी च महाबलः ।
भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिषूदनम् ॥ २९
सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ।
निघ्नन्तं मामरीन्पश्य दानवानिव वासवम् ॥ ३०
एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारतीम् ।
भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३१
स ददर्श ततो भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
वातं वृक्षानिव बलात्प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ॥ ३२
ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ।

M1-3. 5 विद्यते; T2 M4 दृश्यते (for जीवितेे). D6 T1 G M2 [s]त्र; T2 M4 [s]न्यत् (for ऽद्य). — c) K3 हत्वा; K4 जित्वा; G3 भित्वा (for हित्वा). — d) Da1 D5 स्निहम्. D1 T G पांडवे.

27 a) T1 G यज्जीवामि (for यदि यामि). — b) K0-2 T1 G4 किं वा; D1 किं मे; M4 किं मा. Da1 विदिष्यति. — cd) D1 Cd एकायनं; T2 एकयान-; Ca एकायन- (as in text). K0. 1 चावस्थिरे; B3 चात्र स्थिते; Da1 D5 G3 M4 वावस्थिते (M4 °तो); D1 जीवति वै (for चावस्थिते). T2 सति; M3. 5 रणे (for युधि). Cv मयि चावस्थिते युधि (as in text). Cc मयि चैकायनगते तुल्यार्थाभिनिवेशिनि.

28 D2 om. 28. — a) Ś1 D3. 6 अस्वस्तिं; K4 सुखस्ति; D1 न स्वस्तिं; Ca. c. d अस्वस्ति (as in text). B3 आयुस्तस्य प्रकर्षति; S परत्र (T2 तस्य न; G2 परत-; M1. 2. 4 नरस्या-; M3. 5 परस्या-) स्वस्ति कुर्वति. — b) K1. 4 B Da Dn D3-8 शक्र-; K3 सानि-; D1 सर्पि-; S सेंद्र- (for साग्नि-). — c) K5 D1 M1-3. 5 Cv सहायं; D8 साहायान्; T2 सखायं (for सहायान्). K0. 3 समुत्सृज्य; Cv परित्यज्य (as in text). — d) Ca स्वस्तिमान् (as in text). K3 स्वस्तिमन्नाव्रजेद्; K5 D1 °मान्व(K5 °न्भ)जते; Cv स्वस्तिमानाव्रजेद् (as in text). K1 B2 Da1 Dn1 D1. 3. 6 गृहं; K5 गृहात्; B3 इह; Cv गृहान् (as in text). — After 28, D1 ins.:

299* धिक्कृतस्य च क्षत्रेण निरर्थं जीवितं भवेत् । ;

while S ins.:

300* रौरवे नरके मज्जेदप्लवे दुस्तरे नृभिः ।

[T2 कौरवे (for रौरवे). G1-3 M5 आप्लवे. M4 सुतरे.]

29 a) Ś1 सम (sic); K3 B D (except D1) स मे (for मम). K1 भीम-. — b) K1 संबंधे; K2 सवंधी; K5 संबंधं; D3 स धन्वी; Cc संबन्धी (as in text). D5 महाबल. — D1 om. 29cd. — c) K4 B Da Dn D1. 3 मे (for ऽस्मान्). G1-3 °श्चापि (for °श्चाहं). — d) Ś1 K0-2. 4 B2-4 D7 M1-4 °निसूदनं (M4 °न).

30 a) B2 तत्रा- (for तत्र). — b) D1 पार्थो (for यातो). — T2 om. 30cd. — c) K1 निघ्नंत; K3 निघ्नत; B3 विनिघ्नन्; Cv निघ्नन्तं (as in text). K1 मामरी; K5 स्वामरीन्; B Da Dn D1. 5. 7. 8 मां (B वा) रिपून्; D1. 6 इह (D6 °च) मां; T1 G4 अहिताद्. Cv cites माम् (as in text). — d) K3 B3 D3. 6 [illegible] वासवः; K5 वासवीं; D1 वाहिनीं. K4 दानवारिरिवा सुरान्.

31 ab) Ś1 K0-2 transp. ततो and ययौ. T1 G राजन् (for वीरो). K4 B Dn D1. 4. 6-8 T2 भारत; Da1 भारती; T1 G वाहिनीं; Cc भारतीम् (as in text). — c) B4 D1 मार्गेण. — d) K0-2 वेगात्प्रमथितैर्; D1 गदाप्रम°; S गदाविम° (for गदाप्रम°). K1 गणैः; D3 (m as in text) भुजैः (for गजैः). Ś1 मथितैर्गदया गजैः.

32 a) K4 न; T2 सं- (for स). K3. 5 B1. 3. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 तदा (for ततो). — b) Ś1 दहंत; Da1 वहंत. T1 G1. 3. 4 अरि-; G2 इव (for रिपु-). — c) Ś1 Dn D1 G2 वातो (for वातं). B Da1 Dn D7. 8 बहून् (for बलात्). — d) Ś1 प्रभजंतं; K3 प्रसज्जंतं; T1 G2. 4 प्रभज्यंतं; T2 बभंजंतं; G3 प्रहरंतं. G2 नृणे (for रणे). K3. 5 D2 रिपून्; D6 नृप (for नृपान्).

33 a) K3 तं (for ते). K3. 5 D2 वध्य° (for हन्य°). D1 हन्यमाना हि समरे. — c) Ś1 K0. 2. 3 D2. 3 T2 G4 M1. 3 पदाता; K5 पदतो; Da1 पादात-; D6 पदाति-. — d) B2 Da Dn1 D5 M1. 3 °स्वनं (for

पादाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ॥ ३३
हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ।
वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ॥ ३४
ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
अभीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ ३५
अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं
समन्ततः पाण्डवं लोकवीरैः ।
सैन्येन घोरेण सुसंगतेन
दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ॥ ३६
अथोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं
पदातिनं क्रोधविषं वमन्तम् ।
आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं
गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३७
निःशल्यमेनं च चकार तूर्ण-
मारोपयच्चात्मरथं महात्मा ।
भृशं परिष्वज्य च भीमसेन-
माश्वासयामास च शत्रुमध्ये ॥ ३८
भ्रातॄनथोपेत्य तवापि पुत्र-
स्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते ।
अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः

C. 6. 3378
B. 6. 77. 40
K. 6. 77. 46

°स्वरं). K3 D2 तदा; S पृथक्; Cc महत् (as in text).

34 [a]) M1.2 °कारस्तु. D3 संजातः; D5 संयज्ञे. — [b]) B2 तत्र (for तव). Ś1 K1.4 भारत (for मारिष). — [c]) B3 वध्यते; D3 (by corr.).6 वध्यता; T2 विध्यतो. — [d]) T1 G क्रोधिना (for कृतिना). D1 कृतिनश्चित्रयोधिनः.

35 K1 om. 35. — [a]) Ś1 सर्वं; Dn2 वीराः (for सर्वे). — [c]) K5 ते भीताः; D1 T1 G2.4 सहिताः; D5 अभिता (for अभीताः). B Da Dn1 D3.4 (marg. *sec. m.*) S समवर्षंत (M2.3 °तः); Dn2 °कुर्वंत; D1 °वर्धंत. — [d]) B3.4 Dn2 D4.7.8 शस्त्र(B3 °र)वृष्टिं; T2 शरवृष्ट्या; M2 शस्त्रविष्ट्या. K3.5 D2 परंतप (for समन्ततः).

36 T2 om. 36[ab]. — [a]) Ś1 शास्त्रभृतां (for शस्त्र°). Ko.1 G1-3 वरिष्ठः. — [b]) Ko.1 सुसंमता (Ko °तः); D2 समावर्तंतं (for समन्ततः). K2.3 B1.2 Dn पांडव- (for पाण्डवं). Ko.2 B4 Dn D4.7.8 लोकवीरं; K1 °चारं. K5 समावर्तंत पांडवा लोकवीरैः. — For 36[ab], B3 subst.:

301* अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं च समन्ततः ।
लोकपालसमं वीर लोकवीरैश्च पाण्डवम् ।

— [c]) K4 B Da2 Dn2 D5 सुसंहितेन; K5 Da1 Dn1 D1-4.7.8 सुसंहतेन; D6 S सुसंयतेन (D6 M3.5 °युतेन; T2 °युगे तु). — [d]) S सहायं (for बली). D1 पांडवं (for पार्षतो).

37 [a]) Ś1 अथोभिगच्छच्; D3 अथाभ्य°; M1 अथान्व° (*sup. lin.* °व°). Ś1 छरविकृतांगं; D1.6 °विक्षितांगं; M3.5 °विक्षतांगः. D3 अथोपगच्छंच्छर°. — [b]) Ko.2 सहंतं; K1.5 महंतं; D3 (marg. *sec. m.* as in text) धमंतं (for वमन्तम्). S पदातिनं घोर(T1 G4 क्रोध)विषरूपं. — [c]) Ko.2.3 D3.4.8 T2 G3 आ(D3 अ)श्वासयत्; K1 अश्वासयन्. K2 पार्थभो; M2 पार्षत°. — T1 reads (*sec. m.*) 37[d]-38[a] in marg. — [d]) Dn2 °कालं.

38 [a]) K2 निशल्यम्; B1 Da2 D1.3 M1-3.5 विशल्यम्; Cc.d निःशल्यम् (as in text). G1 एकं (for एनं). — [b]) D3 आरोप्य तं; G चारोपयच् (for आरोपयच्). K2 B Da Dn D4.5.7.8 T1 G4 चात्मरथे; K5 D2 स्वात्मरथं. — [c]) M1 ध्रुवं; M2.3.5 दृढं (for भृशं). K2 Da1 Dn1 D1.6.7 G2 भीमसेन (for °सेनम्). — [d]) K2.4.5 B1.2.4 D (except Dn2) M स (for च). — After 38, T G ins.:

302* तथा तस्मिन्वर्तमानेऽतिवेगं
[T2 -घोरे (for -वेगं).]

T2 cont.:

303* भीमो तथो प्रेत्य च याज्ञसेनम् (sic) ।

39 [a]) K2 भ्रातॄनथापेत्य; D1 भ्रातृंस्तथोपेत्य; D2.6 भ्रातॄनथालोक्य; D3 (marg. *sec. m.*) T2 M4 °नथोवाच; T1 G °नथोत्पत्य. D1 तवाह; T2 तथापि (for तवापि). — [b]) B3 ततो (for तस्मिन्). G2 प्रवृत्ते (for विमर्दे). B Da Dn D4.5.7.8 सहसाभ्युवाच; D3 महति प्रपन्नेः;

C. 6. 3378
B. 6. 77. 40
K. 6. 77. 46

समागतो भीमसेनेन सार्धम् ।
तं यात सर्वे सहिता निहन्तुं
मा वो रिपुः प्रार्थयतामनीकम् ॥ ३९
श्रुत्वा तु वाक्यं तममृष्यमाणा
ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्तराष्ट्राः ।
वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते
युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः ॥ ४०
प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा
ज्यानेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः ।
शरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं
यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः ।
निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णै-
र्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४१
समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथा
निशाम्य वीरानभितः स्थितान्रणे ।
जिघांसुरुग्रं द्रुपदात्मजो युवा
प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ।
क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राज-
न्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ॥ ४२
ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः

D6 महती प्रवृत्ते; T1 G तव संप्रवृत्ते (G2 °मर्दे); T2 M सहसा प्रवृत्ते. — After 39b, T1 G ins.:

304* दृष्ट्वा रणे वाक्यमिदं बभाषे ।

— c) T2 कथं (for अयं). Ś1 महात्मा (for दुरात्मा). — e) D3 ते (for तं). B3. 4 Dn1 (marg.). n2 D4. 7. 8 M4 याम; T2 शात; G2 यांत (for यात). K3. 5 D2 महता; B2 M4 सहसा (for सहिता). Ś1 नियंतुं; K1 निहंतं; K3. 5 D2 बलेन (for निहन्तुं). — f) K2 B3. 4 D4. 6–8 मा नो; T2 मया; G2 माया- (for मा वो). Ko. 2. 4 D3. 6 S अनीके; K1 अनीकी. D1 पापो ह्ययं रे मर्द्यतामद्य संख्ये. — After 39, D1 ins.:

305* आर्छन्नेतं क्षुद्रकर्मातिहीनं
सैन्यं च विध्वंसयते पृषत्कैः ।

40 a) B1. 3. 4 Da Dn D1. 4–8 T2 M4 [अ]थ; B2 D3 T1 G च; D2 तु; M2 [अ]पि (for तु). K5 M3. 5 तव मृष्य°; T1 G4 M1. 2. 4 तदमृष्य°. — b) Ko. 1 ज्येष्ठाज्ञाया. Ś1 Da1 चोदित-; K2. 3. 5 B1. 2 D2. 7. 8 नोदिता; K4 देशिता (for चोदिता). Ś1 -धार्त-राष्ट्रः. — c) Ś1 मे (for ते). D1 ततोभ्यधावंत युदा-युधास्ते. — d) B3 कैतवो (for केतवो). B3 युद्धमुग्राः; D1 यर्हिदुग्राः; D2 [ऽ]युद्धदुग्राः; T2 -श्च दुग्रहाः; G3 यत्तदुग्रः; M4 यच्चदुग्राः (for यद्वदुग्राः).

41 a) Ko संगृह्य; K1 समृह्य; K2 संग्रह्य; B3 प्रमृह्य. K3. 5 B3. 4 Dn1 D2. 7 चास्त्राणि (for चित्राणि). Da1 वीरो; D3 चैव (for वीरा). — b) K2. 4 B D4 T1 G4 ज्यां (for ज्या-). Ś1 प्रविकंपयंत; D1 °कर्पयंतः; G1–3 परिकंपयंतः. — c) Ś1 B3 T1 G M4 व-वर्षुर् (for अवर्षन्). — d) G2 अथ (for यथा). K1. 3 Da1 भूधर- (for °धरं). D1 अंबुवेगैः (for वारिजालैः). — e) Ś1 D3 निहत्य (D3 °न्य)मानोपि (for निहत्य तांश्चापि°).

42 a) Ko. 2 समन्युदीर्णांश्च; K4 समभ्युदीर्णांस्; Da1 समभ्युदीर्णश्च; M1. 2 समं ह्युदीर्णांश्च. D5 हतात्म-जांस्; T1 तदात्मजांस् (for तवा°). T1 G2. 4 तदा; M1–3. 5 च (for तथा). D1 स तानुदीर्णांस्तव राज-पुत्रान्. — b) Ko–4 B Da Dn D2–7 M4 निशम्य (for निशाम्य). D3 अभितस्थिवान्; T2 अभितस्तथा; G3 अहितस्थितान्; M1–4 आभितास्थितान्. D1 निशम्य वीरो युधि युद्धशौंडः. — c) Ś1 उग्रां; D1 आजौ; T1 G2. 4 उग्रो (for उग्रं). D1 [ऽ]सौ; T G M4 रणे; M1–3. 5 [ऽ]पि (for युवा). — d) Ś1 युयुधे; K5 प्रयुजे (for युयुजे). K2 महारथ; D1 महात्मा. — e) D5 पुत्रेण (for पुत्रेषु). D1 क्रुद्धस्तु राजंस्तव पुत्रकेषु; S पुत्रेषु ते क्रोध(M4 कोप)वशेन (T2 G2 M1–3. 5 °पु) राजन्. — f) Da1 युध (sic); Dn1 युध्यन् (for यद्वत्). M1–3. 5 सुरेंद्रः (for महेन्द्रः). D1 दैत्येषु युध्यन्निव वज्रहस्तः. — After 42, S ins.:

306* स वै ततोऽस्त्रं सुमहाप्रभावं
प्रमोहनं द्रोणदत्तं महात्मा ।
प्रयोजयामास उदारकर्मा
तस्मिन्रणे तव सैन्यस्य राजन् ।

[(L. 1) M1–3 सुमहत्प्रभावं. — (L. 2) M5 सुमोहनं. — (L. 3) G1. 3 सुसार° (for उदार°). — (L. 4) T2 क्षणे (for रणे).]

43 a) Ś1 Ko–2 [ऽ]प्यमुह्यंत; T G M4 विमुह्यं-

प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ।
प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे
सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् ।
परीतकालानिव नष्टसंज्ञा-
न्मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निशम्य ॥ ४३
एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ॥ ४४
सोऽतिविद्धस्तदा राजन्रणे द्रोणेन पार्थिवः ।
अपायाद्द्रुपदो राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४५
जित्वा तु द्रुपदं द्रोणः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।
तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥ ४६
अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ॥ ४७
ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभिययौ रणात् ।
तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरन्तौ महारणे ॥ ४८

C. 6. 3388
B. 6. 77. 52
K. 6. 77. 60

T2 °ह्य)ति (for व्यमुह्यन्त). Da1 Dn1 नृवीरा; M1–3. 5 प्रवीराः. — b) D1 प्रमोहितास्त्रेण विभिन्नकायाः. — c) D2 प्रादुद्रुवुः; D6 दुद्रुवुः. Ś1 K0–2 D1 कौरवाश्चापि; K3 Dn2 कौरवां(Dn2 °वा)श्चैव; M3. 5 कुरवश्चापि. Ś1 K0–2 संख्ये (for सर्वे). — d) G1 °नादाः; M1 (*sup. lin.*) °नानाः (for °नागाः). K1 सुरथाः; D1 सहितास् (for सरथाः). D1 तदानीं; D6 समंततः. — e) Ś1 परीतकल्पानिव; B3 °कालान्प्रवि- (for °कालानिव). K1 नष्टसंज्ञां; D5 रिष्टसंज्ञान्. D1 S परीतकाला इव नष्टसंज्ञा (D1 °ज्ञाः). — f) Ś1 देहोपेतांस्; K4 मोहितांस्; Da1 D5 मोहा(Da1 °ह)पेतांस्; D2 मोहैरुपेतांस् (for मोहोपेतांस्). Da1 D8 पुत्रा. K4 निशाम्य. D1 संमोहिताश्चा गजपत्तयस्ते; S मोहाश्रया (T2 °हाद्दिशो; M °हाछ्रेयो) नाधि(T1 G4 नाव)गच्छंति किंचित् (T2 तावत्). — After 43, S ins.:

307* एतस्मिन्नेव काले तु भीमः प्रहरतां वरः ।
विश्रम्य च तदा राजन्पीत्वामृतरसं जलम् ।
पुनः संनह्य सहसा योधयामास संयुगे ।
धृष्टद्युम्नेन सहितः कालयामास भारत ।

[(L. 1) G1. 3 भीष्मः (for भीमः). — (L. 2) T प्रमृज्य तु (for विश्रम्य च), and °मयं (for °रसं). — (L. 3) T2 प्रसह्य. T1 G4 संक्रुद्धो; M4 समरे (for सहसा). G2 पुनः संनह्यभिसंक्रुद्धो (sic). M3 योज° (for योध°). — (L. 4) T2 पांडवो युद्धदुर्मदः (for the post. half).]

44 a) S एतस्मिन्नंतरे राजन्. — K0. 1 om. (hapl.) 44^{c}–47^{b}. — cd) D1 द्रुपदं पुनरानर्छच्छरैर्गार्ध्रविराजितैः.

45 K0. 1 om. 45 (cf. v. l. 44). — a) Da Dn1 D5 सोभि-; D6 सोपि (for सोऽति-). K4 B D6. 7 T1 G M4 ततो; T2 तथा (for तदा). — b) K2 Dn2 D4 G1. 3 M रणाद् (M4 रणो); T2 शरैर् (for रणे). Da D5 S द्रोणस्य (for द्रोणेन). Da1 D1, 3 T2 G2 M1–3. 5 पार्थिव; T1 G4 सायकैः. — c) Ś1 अपयाद्; T2 उपयाद्. D1 शीघ्रं; G1–3 M1–3. 5 राजा (for राजन्).

46 K0. 1 om. 46 (cf. v. l. 44). — a) Ś1 B3 च; D1 स; T1 G तं (for तु). B2–4 transp. द्रुपदं and द्रोणः. D1 वीरः (for द्रोणः). K2 Dn2 D4. 7. 8 जित्वा द्रोणस्तु द्रुपदं. — b) = 6. 23. 12^{d}. S प्रदध्मौ शंखमाहवे. — c) M1 (*sup. lin.*) तस्थौ (for तस्य). T2 शंखध्वनिं. D3 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — d) Ś1 विभेसुः; D3 विनेशुः. K5 D1. 3. 6 सर्वसैनिकाः.

47 K0. 1 om. 47^{ab} (cf. v. l. 44). — a) K3 Da1 D3 सुश्राव. — After 47^{ab}, D3. 6 read (for the first time) 48^{ef}, *repeating* it in its proper place. — c) D6 मोहनास्त्रेण च रणे. — d) K4 तनयांस् (for आत्मजांस्).

48 a) T2 तदा (for ततो). Ś1 राजगृद्धं; K0 °गृद्धी; K3 D2 °गृध्नी; K4 महाराज; K5 B D1. 6 राजगृध्री; Da1 °गृही; Da2 °गृधी; D3 गजान्स्टद्नन्; T1 G राजगृध्नुः; T2 °गृंधी; Ca. c. d राजगृद्धी (as in text). — b) K0–2 व्याययौ; K3–5 B D [s]-भ्याययौ (D1 °यू); T2 हि ययौ (for ऽभिययौ). B1 रणे; B4 D (except Dn2 D4. 7. 8) S रणं. — d) Ś1 भरद्वाजः (for भा°). — e) G3 दृष्ट° (for धृष्ट°). K3 om. the second च. — f) K2 Da1 विचरंतो; K4 विचरंतं; M1–3 विचिन्वंतौ (for विचरन्तौ).

49 a) K2 मोहाविष्टा च; M2 °विष्टाश्च. D1 मोहितांस्तव पुत्रांश्च. — b) D1 सोपश्यत (for अपश्यत्स).

C. 6. 3388
B. 6. 77. 52
K. 6. 77. 60

मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथः ।
ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यशातयत् ॥ ४९
अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ।
पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ॥ ५०
ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ।
गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ॥ ५१
सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ।
प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुध्यति मे मनः ॥ ५२
त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः ।
मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ५३
केकया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥ ५४
ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिंदमाः ।
बिभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ५५
तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिता ॥ ५६
न संधारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप ।

B1. 2 om. स. Da Dn1 D5 G1 सु- (for स). — c) K3. 5 प्रभास्त्रम् (for प्रज्ञा°). — d) K0. 2 विशातयत्; K3-5 B Dn2 D1. 2 (marg. *sec. m.*) M2. 4 व्यनाशयत्; Da1 व्यशातयन्; D2. 3. 6 विनाशयत्; G3 अशातयत्.

50 a) S (except M5) ततः (for अथ). — b) D1 विशां पते; D3 नराधिप; T1 महाबलाः (for महारथाः). — d) K2 प्रययोर्; B1 प्रतीपुर्; D2. 6 प्रययौ (for प्रययुर्). S प्रत्युद्याता जिगीषवः.

51 a) M1-3. 5 राजा (for प्राह). — b) Da Dn1 D5 M2 स; T2 च (for स्व-). — c) K5 M2 गच्छंत (for गच्छन्तु). K2 पदवी; Ca. c °वीं (as in text). D3. 6 भक्त्या (for शक्त्या). — d) M4 इति (for युधि).

52 a) K1 °सुमुखा (for °प्रमुखा). — b) D1 तथा; T2 रथ- (for रथा). K0 S दंसिताः. — D5 om. 52^{c}–53^{b}. — c) D1 अवगच्छध्वं; D2 T G2-4 M1 अभिगच्छंतु (for अधि°). — d) T2 च (for हि). Da1 शुध्यति मे; D3 मे शुध्यते; T2 M शुद्धं हि मे; G3 शुध्यंति मे. — After 52, T G M4 ins.:

308* प्रवृत्तिं भीमसेनस्य पार्षतस्य च संयुगे ।
विज्ञाय समरे शीघ्रं प्रविशध्वं रथार्णवम् ।
गच्छन्तु परया शक्त्या भवन्त इति मे मतिः ।

[(L. 1) T2 पांचालस्य (for पार्षतस्य). — (L. 2) T2 विज्ञातुं (for विज्ञाय). T2 प्रविश्यैतद्रणाजिरं (for the post. half). — (L. 3) T2 भक्त्या (for शक्त्या), and मनः (for मतिः).]

53 D5 S (? hapl.) om. 53^{ab} (for D5, cf. v. l. 52). — a) D1 एवं हि; D3. 6 एवं ते (for त एवं). — b) D1 विक्रांतपौरुषाः (for °योधिनः). — D2 om. (hapl.) 53^{cd}. — c) D3 M3. 5 उक्त्वा तु. — e) D1 मध्यंदिने. — f) S प्रययुस्ते महारथाः.

54 a) MSS. (indiscriminately) कैकया, केकेया, कैकेया, कैकया. D6 कौंतेया (for केकया). G3 द्रौपदेयश्च. — b) G3 दृष्ट° (for धृष्ट°). — d) Ś1 Da1 Dn1 D5 T2 वृतः.

55 a) G1. 3 भित्वा (for कृत्वा). K1. 2 समर-. — b) A few MSS. शूची°. D6 G1-3 अरिंदम; T1 G4 °दमं. — c) K4 B1. 2. 4 D4 T1 G4 विभिदुर्; B3 बीभत्सुर्; D5 विविशुर् (for बिभिदुर्). — d) D1 अत्ययन् (for आहवे).

56 b) T2 आभिमन्युपुरोगमाः. — c) B3 °भयाविष्टान्. — d) Ś1 K0. 1. 3. 4 B Da1 Dn D1-3. 7 G2. 3 °म्नविमोहिताः (B3 °हितान्; Da1 °हितः); T1 G4 °म्नेन मोहिताः (T1 °ता); M °म्नप्रपीडिताः (M4 °ता).

57 S transp. 57^{ab} and 57^{cd}. — a) K4 B Da Dn1 D5 न संवारयितुं; D1. 3 नालं वारयितुं; D6 न क्षणं धारितुं; T2 सा न धारयितुं. Cc cites संधारयितुं (as in text). Ś1 K0-3 D2 शक्ताः; D1 शेकुस्; D3 S सेहे; Cd शक्ता (as in text). — b) K0. 2 सेनां तव; K1 स तां तव; K3 तव सेनां. K4 B Da Dn D3. 6. 8 S नरा° (for जना°). D1 तव पुत्रस्य सैनिकाः. — c) Ś1 मदमूर्छावृतात्मानं; K0-2 °वृतात्मानः; K3 मदसंमूर्छातात्मानं (sic); B3. 4 Da Dn D1. 4. 7. 8 मदमूर्छान्वितात्मा हि (Da1 Dn1 °त्मा वै; D1 °त्मानः); S मोहिता (T2 om. मोहिता) म(G1. 2 मं)दमूर्छाभिर्. Cc cites मदमूर्छान्वितः. Cd as in text. — d) K1 प्रमुदेवा°; D1 प्रमदेवात्मनि. K0. 2. 3 D1. 2. 6 स्थिताः

मदमूर्छान्वितात्मानं प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ५७
तेऽभियाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ ५८
तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ५९
दृष्ट्वा च सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः ।
नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ॥ ६०
ततो रथं समारोप्य केकयस्य वृकोदरम् ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ६१
तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ।
क्रुद्धश्चिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिषूदनः ॥ ६२
अन्यांश्च शतशो बाणान्प्रेषयामास पार्षते ।
दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिण्डमनुस्मरन् ॥ ६३
अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ६४
तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः ।
हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ६५
वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास वीर्यवान् ।
सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ६६
हताश्वात्स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।

C. 6. 3407
B. 6. 77. 71
K. 6. 77. 80

T1 G M2 ना(T1 by corr. गौ)रीवाध्वगतेव हि; T2 नारीवध्वागतेजहि (sic); M1. 3-5 नारी ह्य(M1 [*sup. lin.*]. 4 ध्य)ध्वगतेव हि.

58 ^{a}) K2 तेभ्ययाता; K4 Da Dn D4. 5. 7. 8 तेभियाय; B ते हि पार्थाः; D1 तेभियातान्; D3 तेभियात्वा; S तेपि (T2 ततो; M तेभि-) गत्वा. T2 महेष्वासान्. — ^{b}) K1 सुवर्णनिकृतध्वजः; D2 °विधृतध्वजाः. — ^{c}) Ko-2 परीप्संतोभ्यवर्तंत; D8 °प्सताभ्यधावंत; G2 °प्संतो ह्यधावंत; G3 °प्संतोभ्यधावंतो. — ^{d}) D1 धृष्टद्युम्नपुरोगमाः.

59 D1 om. (hapl.) 59^{ab}. — ^{a}) K4 तौ तु (for तौ च). K3 B1 Da2 D2 महेष्वासाव्; Da1 च सहसान् (for महेष्वासान्). D6 तौ दृष्ट्वा स महेष्वासाव्. — ^{b}) K5 °पुरोगमाः; D5 श्चाभिमन्यु°. — ^{c}) D5 मदा (for मुदा). — ^{d}) K1 निघ्नंतो; D2 निघ्नतौ; D3 विघ्नंतौ. D5 वाहिनी. — After 59, S ins.:

309* द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं सर्वविद्यासु पारगम् ।

[G3 सर्वविद्याविशारदं]

60 ^{a}) K5 D2 S (except T2 M4) तु (for च). G1. 3 सहसा शांतं. D1 तान्दृष्ट्वा तु ततः प्रासान्. — ^{b}) K3 पांचाल्ये; Dn2 D4. 7. 8 पांचालो. — ^{c}) Ko. 2 नासंसत; D1 कांक्षमाणो; D6 न संशत; G3 नासंसत. B1 रथं (for वधं). K2 वीर (for °रः). — ^{d}) D1 तदा द्रोणस्य (for पुत्राणां तव). K3. 5 D2 भारत (for पार्षतः).

61 ^{b}) K2 Dn1 D4. 8 वृकोदरः. — Ś1 om. (hapl.) 61^{cd}. — ^{c}) K2 अभ्यधावत्स सं°; B Da Dn1 D1. 3. 5. 6 अभ्यधावत सं°. — ^{d}) Ko-2. 4 इष्वस्त्रसत्तमं; K3. 5 D2 °सागरं; T2 °पुंगवं (for °पारगम्).

62 ^{a}) Dn2 D4. 8 तस्यापि पततस्; M1-3. 5 °भिद्रवतस्. — T1 om. 62^{cd}. — ^{c}) K1 बलेन; K3-5 B2. 3 D2 बाणेन; D6 भगवान्; S (T1 om.) समरे (for भल्लेन). — ^{d}) Ś1 Ko-2. 4 B D7 शत्रुनिसूदनः (Ś1 °नं); K3. 5 D2. 3 °निबर्हणं (D3 °णः); D6 °निकर्षणः. D1 धृष्टद्युम्नस्य कार्मुकं; T2 M तद्धनुः शत्रुसूदनः.

63 ^{a}) K2. 3 अन्यांश्च. D3 बहुशो (for शतशो). — ^{b}) M1 भारते; M5 पार्षतं. — ^{d}) Dn2 D4. 7. 8 भर्तुः पिंडम्; G2 भर्तृपीडाम्; G3 भत्रिपिंडम्; Co भर्तृ° (as in text).

64 ^{b}) S पार्षतः (G2 °दः) क्रोधमूर्छितः. — ^{c}) K3. 5 Dn1 D3 विंशत्या (for सप्तत्या). — ^{d}) M रुग्म° (for रुक्म°). Da1 Dn1 D7 शिलासितैः.

65 ^{b}) Some MSS. °कर्षणः. Ś1 चिच्छेद मित्रकर्षणः.

66 ^{a}) Ko. 2 वैवस्वतं (for °स्वत-). D1 यमस्य सदनं द्रोणः; T2 हयानां च क्षयं घोरं. — ^{b}) K3. 5 B D (except D3. 6) S भारत (for वीर्यवान्). — ^{d}) D1 पीतेन निशितेन च. — After 66, D1 ins.:

310* धर्मराजपुरं राजन्प्रेषयामास वै द्विजः ।

67 ^{a}) K2 M4 हताश्वान्स; B1 Da2 Dn1 T1 G

C. 6. 3407
B. 6. 77. 71
K. 6. 77. 60

आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ६७
ततः सरथनागाश्वा समकम्पत वाहिनी ।
पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ ६८
तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ ६९
वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः ।
व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ७०
तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव ।
दृष्ट्वाचार्यं च संक्रुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्तदा ।
शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ १
एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः ।

°श्वात्तु; D1 °श्वात्स्व°. Da1 D5 हताश्वात्तुरगात्तूर्णम्; T2 हताश्वसारथिस्तूर्णम्. — [b]) T2 अभिद्रुत्य. M1. 3. 5 महाबलः (for °रथः). — K2 om. (hapl.) 67[c]–69[d]. — [c]) M4 रथं तूर्णम् (for महाबाहुर्). — [d]) M4 महात्मनः (for महारथम्).

68 K2 om. 68 (cf. v. l. 67). — [a]) D3. 6 सनर° (for सरथ°). — [b]) K4 B1. 2. 4 समाकंपत; Da1 समे°. B3 D3 (before corr.) मेदिनी; Da1 T1 M4 वाहिनीं. — After 68[ab], K5 D8 *repeat* 60[ab]. — [c]) D8 (*sup. lin.* as in text) भीमसेनेन (for °सेनस्य). — [d]) Ś1 Ko. 1. 4 T1 G धीमतः (for पश्यतः). D1 तथैव पार्षतस्य च.

69 K2 om. 69 (cf. v. l. 67). — [a]) G3 तत्र भग्नं. K3. 5 D2 S राजन् (G3 राजा) (for दृष्ट्वा). — [b]) Ś1 द्रोणेन मिततेजसा; Da Dn1 D5 S द्रोणेनामित्रकर्शिना; D6 रणेनामित्रतेजसा. — [c]) Ko. 1 स्थापयितुं; K5 D2. 3 S (except T1 G4) धार°; D5 तार°. — [d]) D1 नराधिपाः (for महारथाः).

70 Ś1 om. 70. — [a]) T2 वध्यमानास् (for वध्यमानं). S समरे (for तत्सैन्यं). — [c]) K3. 5 D2 अभ्यद्रवत; D3. 5. 6 T2 व्यभ्रमंस्तत्र; D4 (before corr.) व्यधमत्तत्र; G1. 3 व्यद्रवत्तत्र. K5 तास्तेव (for तत्रैव). — [d]) Ko. 2 Dn2 D1. 3. 6–8 T2 क्षोभ्यमान. D6 इवार्णवाः.

71 [a]) D3. 6 तथा च दृष्ट्वा; T G M3. 5 तथा तु दृष्ट्वा; M1. 4 तथा दृष्ट्वा तु; M2 तथैव दृष्ट्वा (for तथा दृष्ट्वा च). — [b]) D1 प्रहृष्टं च; D5 जहृषे न; D6 जहृषुश्च; S जहृषे (G1. 3 °हर्षे; G2 °गृहे) वै. Ko–2. 5 D2 जहृषे (D2 °हर्षे) तावकं बलं. — [c]) K3. 5 B1 Dn2 D2 सुसंक्रुद्धं; Da Dn1 D5 तु संक्रुद्धं; T1 G ततः क्रुद्धं. — [d]) K3. 5 Da Dn D3–8 S तपंतं; B D2 पतंतं (for दहन्तं). T1 G M2 अरि°; M1. 3–5 इव (for रिपु°). — [e]) T1 G तुष्टुवुः; T2 ददृशुः (for चुक्रुशुः). Ś1 सर्वशो (for सर्वतो). Ś1 Ko–2 राजन्; S (mostly) यौधाः. — [f]) B1 चाभवन् (for भारत).

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ko–3 D2 mention only षष्ठे (D2 °ष्ठ-) युद्धदिवसे; K4 षष्ठेह्नि; D6 षष्ठे; M4 षष्ठेह्निके. — *Adhy. name:* D6 धृष्टद्युम्नपराजयः; T2 M1. 2 द्रोणयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (marg. *sec. m.*) 35; Dn2 M3. 4 T2 74; T1 G 72; M1. 2 73 (as in text); M5 75. — *Śloka no.:* Dn1 85; Dn2 76; D5 75.

74

1 Da om. the ref. — [b]) K4 पुनः; K5 तथा (for तदा). — [d]) G1–3 M पर्य° (for प्रत्य°). Ś1 Ko. 1. 4 B2 D6 T2 M1 अच्युतः; K3 B3 D3 अच्युत°.

2 [a]) K3. 5 D2. 7 ततश्चैव (for पुन°). — [b]) Ś1 तव पुत्र-; Ko. 2 तत्र तत्र; K1 तत्र पुत्रा. — [c]) Ś1

समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ २
भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः ।
समारुह्य महाबाहुर्ययौ येन तवात्मजः ॥ ३
प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढम् ।
चित्रं शरासनं संख्ये शरैर्विव्याध ते सुतान् ॥ ४
ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम् ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत् ॥ ५
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्विना ।
क्रोधसंरक्तनयनो वेगेनोत्क्षिप्य कार्मुकम् ॥ ६
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
स तथाभिहतो राजा नाचलद्गिरिराडिव ॥ ७
तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम् ।
दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ॥ ८
संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः ।
निश्चयं मनसा कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९
तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः ।
प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १०
भृशं क्रुद्धश्च तेजस्वी नाराचेन समर्पयत् ।

C. 6. 3423
B. 6. 78. 11
K. 6. 78. 11

ससैन्यं; D1 समंतात् (for समेत्य). T2 G1. 2 M वीरं; G3 शूरं (for भीमं). — d) Ko–2 उद्धताः (for उद्यताः).

3 a) T2 °सेनस्तु (for °सेनोऽपि). T2 M संग्रामे (for समरे). — b) K1 स प्राप्य; S प्राप्य वै (T2 प्राप्यैव) (for संप्राप्य). Ko. 2 B1 सुरथं; K5 च स्वयं; B3 स्वबलं (for स्वरथं). B3 ततः; T2 प्रति (for पुनः). — c) B3 समभ्येत्य (for समारुह्य). D1 ययौ तत्र (for महाबाहुर्). — d) B Da Dn D3. 4 m. 5. 7 T G1 यत्र; D4 (before corr.). 8 तत्र; G2 M1–3. 5 तेन (for येन). Ko–2 G2 M1–3. 5 तवात्मजान्; K3 D2. 3 M4 °त्मजाः. D1 यत्रासंततरात्मजाः (sic).

4 a) D1 प्रमृह्य (for प्रगृह्य). Ko. 2 महानादं; K1 °नंदं; B1 Dn2 D4. 7. 8 °वेगः; D1 °चापं; T2 °बाहुः. — b) D1. 8 परासुहरणं; Cd °करणं (as in text). — c) K3. 5 D2 सज्जं; M4 दिव्यं (for चित्रं). S (mostly) संखे. D1 चित्रपुंखैः शितैर्बाणैः. — d) M1–3. 5 प्रतिविव्याध (for शरैर्वि°). K4 B Da Dn D3. 4. 5. 7. 8 ते सुतं; D6 तेर्भकान्. D1 स विव्याध तवात्मजान्.

5 D2 reads (*sec. m.*) 5 in marg. — a) B2–4 Da2 Dn D4. 5. 7. 8 (before corr.) M2 राजन् (for राजा). — b) Ś1 Ko–2. 4 महाम(K2 °स्म)नाः; M1–3. 5 महारथं (for °बलम्). — d) Ko. 2 D6 G1. 3 मर्माण्यता° (G3 मर्माभ्यता°); D1 M मर्मस्वता°; T2 मर्मसु ता°.

6 a) B3 D3 सोपि (for सोऽति-). — b) Ko. 3. 5 D1. 2 T2 धीमता (for धन्विना). — c) B2 क्रोधरक्तांतनयनो; Dn2 D4. 7. 8 संर(D4 before corr. °स)क्तनयनः क्रोधाद्; D1 क्रोधात्स रक्तनयनो. — d) K3–5 D1. 6 G2 वेगेनाक्षिप्य; B Da Dn D4. 5. 7. 8 वेगादा(B3 °गेना)कृष्य; D2 जीवेना(marg. *sec. m.* बलेन)क्षिप्य.

7 a) M5 दुर्योधनसं. — b) Ś1 K1. 2. 5 G1. 3 चार्दयत्. — c) K3. 5 Dn2 D2 स तत्र शुशुभे; Da1 *** निहते; D1. 6 स तत्राभिहतो; D4 स तथा निहतो; T2 G स तदाभि°. B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 राजन् (for राजा). M1–3. 5 स तथा प्रतिविद्धस्तु. — d) K3. 5 Dn2 D2 शिखरैर्; B3 न चेलद्; Da1 D5 न चलद् (for नाचलद्).

8 a) Ko–2 सहितौ (for समरे). M2 क्रुद्धो. — b) D1 निघ्नंतौ च (for विनि°). — c) Ś1 D3 °नुगाः (for °नुजाः). — d) B3 °जीविनः (for °जीविताः).

9 a) T1 G M1–3. 5 स(M3. 5 सं)स्मरुर्; T2 तैः कृतं; M2 (*inf. lin.*) संस्मृतं (for संस्मृत्य). K3 मंत्रिभिः; K5 मन्त्रितैः; B2 मञ्जूतं (sic) (for मन्त्रितं). — b) Ko–2 विग्रहं; Da2 D5 निगृही; D1 यत्कृतं; G3 समरे (for निग्रहे). — c) K3. 4 B Da Dn D2–8 परमं (for मनसा). D1 ततस्ते निश्चयं कृत्वा. — d) Ko. 3. 5 Dn D2. 4. 8 निगृहीतुं; K3 निग्रहितुं. K4 प्रचक्रमे. T G M1–3. 5 निग्रहे (T1 G1 °हं) समुपाक्रमन् (T2 °पाकृतं; M5 °पाश्रमन्); M4 गृहीतुमुपचक्रमुः.

10 a) Ko. 2 तानातपत (by metathesis); D2 तानापततम्; T2 °पतंतम्. K1 एवाशु; K2 D1 एवासौ. — b) K4 महारथः (for °बलः). — c) Dn2 D4. 7. 8 अभ्युद्ययौ (for प्रत्यु°). G2. 3 M1. 3. 5 महाराजा. — K3 om. (hapl.) 10d–11c. — d) D1 गजं प्रतिगजो यथा.

C. 6. 3423
B. 6. 78. 11
K. 6. 78. 11

चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ॥ ११
तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत ।
शरैर्बहुविधैः संख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः ॥ १२
ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः ।
अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ १३
प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज तव पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्शूरान्सूर्याग्निसमतेजसः ।
सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानाञ्श्रिया वृतान् ॥ १५
महाहवे दीप्यमानान्सुवर्णकवचोज्ज्वलान् ।
तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ॥ १६
तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ।
अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीडयत् ॥ १७
अथाभिमन्युं समरे भीमसेनेन संगतम् ।
पार्षतेन च संप्रेक्ष्य तव सैन्ये महारथाः ॥ १८
दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ।

---

11 K3 om. 11abc (cf. v. l. 10). —a) K0.1 च क्रुद्धस्; D1 क्रुद्धस्तु; G3 क्रुद्धेन (for क्रुद्धश्च). —b) Ś1 K0–2.5 समर्दयत्; K4 B Da2 Dn1 (before corr.). n2 D2–8 समार्पयत्; D1 स्तनांतरे (for समर्पयत्). —d) B3 महाबलः; T1 G4 महारथः (for °यशाः).

12 a) K0.1 रथेतरांस्; K3 तथै°; B1 अथे°. D1 तथा तव सुतान्सर्वांस्. —b) M4 छाद° (for ताड°). M4 मारिष (for भारत). —c) T2 बहुविधं. S (mostly) संख्ये. —d) M रुक्मपुंखैः. K3–5 D1–3.7 S सुतेजनैः (D1.2 °सैः); B1 प्रवेशितैः; B2 शिलासितैः (for सुवेगितैः).

13 a) S संप्रेक्ष्य (for संस्थाप्य). T1 G4 पुत्रैस्ते (for समरे). —b) K3–5 B1.3.4 Da1 Dn1 D2 तान्य° (for स्वान्य°). D1 भागशः (for सर्वशः). T1 G4 भीमसेनं समावृतं. —d) B3 शूरा दश; D1 द्वादशैते (for ते द्वादश).

14 a) K2 प्रेषता (for प्रेषिता). S धर्मपुत्रेण. —b) Ś1 °परानुगाः. —c) K3.5 D2 प्रतिजग्मुर्; S समुद्ययुर्. Ś1 महाराजा. —d) Dn2 D4 (before corr.).7 राजपुत्रान्; D1 G1.3 तव पुत्रा; D4 (by corr.).8 राजपुत्रा; D6 G2 तव पुत्रं (for तव पुत्रान्). Ś1 K0–3 महारथान्; D1 °रथाः; D4 (by corr.).8 T1 G °बलाः.

15 D3 om. 15. —a) K0–2 सर्वान्; D1 वीरान् (for शूरान्). T1 G दृष्ट्वा प्रासात्रयस्थांस्तान्; T2 दृष्ट्वा रथस्थांस्थांच्छूरान् (sic). —b) D6 सूर्याग्निरिव तेजसा; G2 °समतेजसं. —c) B2 सर्वाणीव. —d) Da1 Dn1 राजमानान् (for भ्राज°). D2.6 श्रियान्वितान्.

16 a) M4 दीर्यमाणान् (for दीप्यमानान्). —b) K0 °कवचोज्ज्वलाः; K4 B4 Da2 Dn1 °मुकुटोज्ज्वलान्; B1.2 C0 °विकटो°; B3 Dn2 D4.7.8 °विकचो°; D3 S (except T1) °कनको° (for °कवचो°). Da1 मुकुटो कुंडलै ज्वलन् (sic); D5 मुकुटो कुंडलै कृतान् (sic). —d) Ś1 K0–2.4 T1 G1.2.4 महारथाः; M2 महाबलान्. D1 मृत्युरूपं दुरासदं.

17 a) K0 D3 तान्न मृष्यत; K2.3 D6 G1–3 M2.3.5 तन्ना(K2 तन्न; K3 तन्ना·; D6 ताना)मृष्य(G3 °ष्यं[illegible]; K5 Da2 D5 तान्नामृषत; B3 Dn1 तन्ना(Dn1 ताना)मृषत; Da1 तान्नामृषन् (submetric); T2 न सेहे तव (for तान्नामृष्यत). —b) Ś1 जीवमानान्; D5 °माना; G3 जीवदान· (for जीवमाना). Ś1 D1 गतान्; K3 गजा (for गता). D6 इव (for इति). — After 17ab, K2 B4 Dn2 D4.7.8 ins. an addl. colophon, followed by संजय उवाच. —c) B3 अवतीर्य; T2 अन्वीय तु; G3 अन्वियाय (for अन्वीय च).

18 a) Ś1 K2 अथाभिमन्यु (sic); K0.1.5 T2 M अथाभिमन्युः; B Da Dn D4.5.7.8 अभिमन्युश्च (B1 Da Dn1 °न्युं च); D1.6 T1 G तथाभिमन्युः (D1.6 °न्युं). —b) Ś1 S संगतः; B Da Dn D4.7.8 संयुतः (B3 °यतः; Da Dn1 °युतं). K0–2 भीमसेनमलंकृतः. —c) Ś1 संयोक्ष्य; K3 संप्रेप्य; B1 राजेंद्र; S ते सर्वे (for संप्रेक्ष्य). — After 18abc, S ins.:

311* केकया द्रौपदीसुताः ।
तान्दृष्ट्वा समरे क्रुद्धास्

[(L. 2) T2 M1 क्रुद्धांस्.]

—d) K0.1 M4 तव सैन्यं; K2 तव सैन्येन (hypermetric); B3 D1.2 G1 तव सैन्य·; D3.6 G3 तव सैन्या·

19 K5 om. 19ab. —c) D5 रथमन्यैः; D3 (marg. sec. m. as in text) रथमख्यैः; M1–3.5 रथं चाशु·

भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः ॥ १९
अपराह्णे ततो राजन्प्रावर्तत महारणः ।
तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ २०
अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान्हत्वा महाजवान् ।
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् ॥ २१
हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ।
आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरम् ॥ २२
स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्धनौ ।
आर्जुनिः शरजालेन छादयामास भारत ॥ २३
दुर्जयोऽथ विकर्णश्च कार्ष्णिं पञ्चभिरायसैः ।
विव्यधाते न चाकम्पत्कार्ष्णिर्मेरुरिवाचलः ॥ २४
दुःशासनस्तु समरे केकयान्पञ्च मारिष ।
योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन् ।
एकैकस्त्रिभिरानर्छत्पुत्रं तव विशां पते ॥ २६
पुत्रोऽपि तव दुर्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे ।
सायकैर्निशितै राजन्नाजघान पृथक्पृथक् ॥ २७
तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः ।
गिरिप्रस्रवणैर्यद्वद्गिरिर्धातुविमिश्रितैः ॥ २८
भीष्मोऽपि समरे राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् । C. 6. 3441 B. 6. 78. 29 K. 6. 78. 29

(for भृशमश्वैः). B_3 प्रगृहीतैः; D_6 प्रव्रजितैः. T_2 रथैरश्वैर्गजैश्चैव. —^{d}) M_4 तत्र (for यत्र).

20 ^{a}) Some MSS. अपराह्णे. $K_{3.4}$ S महाराज (for ततो राजन्). —^{b}) $K_{0.3.4}$ $B_{1.3.4}$ Da Dn_1 $D_{1-3.5.6}$ महारणः; K_1 महारथः; S जनक्षयः. —^{c}) S समरे (for बलिनां).

21 ^{a}) K_2 Da_1 विकर्णश्च. —^{b}) $Ś_1$ हव (sic) (for हत्वा). K_{3-5} B Da Dn D_{2-3} $G_{1.3}$ महाहवे; D_1 रणाजिरे; T $G_{2.4}$ M महामृधे (for महाजवान्). —^{d}) Ko क्षुरकानां; A few MSS. क्षुद्रकानां. Ca cites क्षुद्रकाः. $K_{3.5}$ $D_{1.2}$ S सम(K_5 $D_{1.2}$ °मा)र्पयत् (for समाचिनोत्).

22 ^{b}) K_3 सु-; D_1 स (for तु). —^{c}) D_1 तूर्णं; S भ्रातुश् ($G_{1.3}$ भ्राहुश्) (for राजंश्). —^{d}) Ko B_{1-3} भासुरं; K_3 D_1 T_2 भारत (for भास्वरम्). — After 22, T_1 G_4 M read 25^{cd} (for the first time), *repeating* it in its proper place.

23 T_2 G_{1-3} om. 23^{a}–25^{b}. —^{a}) D_1 चैवं (for तौ तु). —^{b}) $D_{2.3.6}$ कुल° (for कुरु°). —^{c}) K_3 G_4 $M_{1.2.4.5}$ आर्जुनिं; Da_1 अर्जुनः; D_4 अर्जुनिः; T_1 M_3 अर्जुनिं. B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ शरवर्षेण. —^{d}) K_3 छादयाभासतुस्तदा; D_1 °मास तावुभौ; T_1 G_4 M °मासत् रणे.

24 T_2 G_{1-3} om. 24 (cf. v. l. 23). —^{a}) K_5 $D_{3.6}$ चित्रसेनो; D_1 दुर्जयश्च (for दुर्जयोऽथ). K_5 विकर्णस्य. —^{b}) K_2 कार्ष्णि-; K_5 कार्ष्णिः; Cc °ष्णिं (as in text). D_1 M आशुगैः (for आयसैः). —^{c}) $Ś_1$ K_{0-2} विव्याध तेन नाकंपत्; T_1 G_4 M_3 (*inf. lin.*)$_{.4}$ विध्वा नाकंपयद्राजन्; $M_{1-3.5}$ विध्वा नाकंपयेतां तु. —^{d}) $Ś_1$ K_5 Da_1 D_7 कार्ष्णि-; K_3 कार्ष्णीर्. K_3 B_3 Da_1 D_5 इवास्थितः (K_3 °ता); K_5 $B_{1.2.4}$ Da_2 Dn $D_{2.4.7.8}$ इव स्थितः. T_1 G_4 M मैनाकमिव पर्वतं.

25 T_2 G_{1-3} om. 25^{ab} (cf. v. l. 23). —^{b}) M_4 केकयाः (for °यान्). D_1 भारत (for मारिष). — T_1 G_4 M read 25^{cd} (for the first time) after 22, *repeating* it here. —^{c}) D_1 च तदा; S (T_1 G_4 M both times) समरे (for राजेन्द्र). —^{d}) K_3 तदद्भूतमिवा°.

26 ^{a}) $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ तथा पञ्च (for रणे क्रुद्धा). —^{b}) $K_{1.2}$ D_8 M_1 अवारयत्; G_{1-3} उपाद्रवन्. —^{c}) K_4 B_{2-4} $D_{4.7.8}$ एकैकं (for एकैकस्). B_{2-4} आनर्छन्. $K_{3.5}$ B_1 Da Dn_1 $D_{1-3.5.6}$ S श(G_3 शि)रैराशीविषाकारैः.

27 ^{a}) $D_{1.3.6}$ हि (for ऽपि). Dn_2 दुर्धर्षान्. —^{b}) D_1 द्रौपदेयान्महारथान्. —^{cd}) $Ś_1$ बाणैर्; D_1 तीक्ष्णैर् (for राजन्). K_5 अजघान (sic). S एकैकं त्रिभिरानर्छच्छरैरग्निशिखोपमैः.

28 ^{a}) K_2 G_2 तैश्चाप-; $D_{3.6}$ स चापि; D_3 (marg. *sec. m.*) $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ स चाति-. T_1 G तेजस्वी (for शुशुभे). —^{b}) D_1 समुत्क्षितः; D_5 समक्षितः; S [अ]वसेचितः. —^{c}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.4.6.8}$ $M_{1.3.5}$ गिरिः; K_4 सरित् (for गिरि-). Dn_2 -प्रस्रवणे; T G M_2 -प्रस्रवणो; Ca -प्रस्रवणैर् (as in text). $Ś_1$ K_{0-2} युक्तो (for यद्वद्). —^{d}) K $B_{1.2.4}$ Da Dn D_{2-8} $M_{1-3.5}$ गिरिधातुविमिश्रितैः; B_3 गिरिर्धातुविमिश्रितः; D_1 समंताद्धातुविस्रवैः; D_2 गैरिकादिविमिश्रितैः; T G

C. 6. 3442
B. 6. 78. 29
K. 6. 78. 29

कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव ॥ २९
ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशां पते ।
दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ ३०
उत्तस्थुः समरे तत्र कबन्धानि समन्ततः ।
कुरूणां चापि सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ॥ ३१
शोणितोदं रथावर्तं गजद्वीपं हयोर्मिणम् ।
रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् ॥ ३२
छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ।
पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैराचिता यथा ॥ ३४
तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत ।
न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकाङ्क्षति ॥ ३५
एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः ।
तावकाः पाण्डवैः सार्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

M4 गिरिधातुविचित्रितः.

29 [b]) B D (except D2) वरूथिनीं (for अनीकिनीम्). — [c]) D1 कल°; T2 कार°; G2. 4 ताड° (for काल°). Ś1 भगवान्; D8 समरे (for बलवान्). — [d]) B8 G8 कालः; D1 क्षुद्रः (for पालः). Ś1 D8 पाशुगणान्; Cd पशु° (as in text), D5 पशुपालगणानिव.

30 [a]) A few MSS. गांजीव°. — [c]) K3 Da1 Dn1 D1-3. 6 वरूथिन्या; T2 °थिन्यान्. — [d]) Ś1 K3 B8 D2 पार्थस्यासीद्; S कुरून्राजन्.

31 [a]) Da1 उत्तस्थूः; T2 उत्तरः (for उत्तस्थुः). Da Dn1 D5 राजन् (for तत्र). — [b]) Ko-2 कबंधाश्च (for कबन्धानि). B D (except D1, 2, 7) T2 M सहस्रशः (for समन्ततः). — [c]) K3. 5 B D2 S चैव (for चापि). T2 सर्वेषां (for सैन्येषु).

32 Ko om. 32[ab]. — [a]) K2. 4 B Da Dn D4, 7, 8 शरावर्तं; K8 D2. 6 महावर्तं (for रथा°). K5 शोणितोदां महावर्तां; D1 शोणितोदगदावर्तां. — [b]) K1 राजद्वीपं; K3 Da1 गजद्विपं. Ś1 महोर्मिणं; M4 रथो° (for हयोर्मिणम्). K5 गजद्विपहयोर्मिणः; D1 राजन्रथचयोर्मिणीं. — [c]) T2 रथनौभिर्; G1. 2 °नाभिर्; G3 °नाभिं (for °नौभिर्). D1 रथिनो बद्धसंनाहां. — [d]) K1 प्रेतेन्यु (sic); Da1 प्रेतेरु (sic); D6 प्रातरु (sic) (for प्रतेरुः). D1 तरतीं च महानदीं.

33 [a]) T G M4 भिन्न° (for छिन्न°). K8 छिन्नहस्तादिकवचा. — [b]) D1 द्रोणेन निहता रणे. — [c]) K3. 5 Dn2 D2. 3 transp. पतितास्तत्र and दृश्यन्ते. K4 ह्यत्र (for तत्र). S अदृश्यन्पतितास्तत्र. — [d]) Ś1 हताशेष°; Ko-2 ह(K1 हा)तशेषाः (for शतशोऽथ).

34 [b]) Ko-2 D1 M4 शोणितो(Ko. 1 M4 °तौ)घपरिप्लुता; K3 T2 शोणितैश्च परिप्लुतैः (T2 °ताः); G1 शोणितोघ°; M1 (*inf. lin.* as in text). 2, 3, 5 शोणितौ- (M5 °तो)घपरिच्छदैः. — [c]) K3. 5 D2. 3. 6 बभौ भू (for भूर्भाति). G1-3 भारतश्रेष्ठ. — [d]) G3 पर्वितैर् (for पर्वतैर्). D1 निचिता; D2 आवृता (for आचिता). Da1 पर्वतो रचिता यथा (sic).

35 [a]) K8 तत्राद्भूतम्; D5 तत्प्राभुतम्. D1. 4. 6 G3 अपश्यामस (for °श्याम). — [b]) Ko-2 तावकानां (for तव तेषां). Ś1 Ko-2 मारिष (for भारत). — [c]) B2 न तदासीत्. — [d]) K2-4 B Da1 Dn D3 T G यो युद्धं; K5 यो युद्धे; D4 यो योद्धं; D6 युद्धं यो; M3 (*sup. lin.*). 5 नो युद्धं (for यो योद्धुं). K1 नाभिकाक्षती (sic); B4 Da Dn D4, 5, 7, 8 G2. 4 M1, 3-5 नाभिकांक्षते; D8 नाभ्यकांक्षत.

36 [a]) M3. 5 युधिष्ठिरे (for युयुधिरे). — [d]) K1 कांक्षिमाणा; K3-5. D2 आकांक्षंतो (for काङ्क्षमाणा). K1 युधिष्ठिरः; S रणे जयं (for जयं युधि).

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only षष्ठे युद्धदिवसे; K4 Da Dn1 D5 T2 षष्ठेह्नि; D6 षष्ठेहनि; M4 षष्ठेह्निके. — *Adhy. name :* T2 G2 M1. 2 संकुलयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 36; Dn2 M5 76; D1 (marg.) 77 (corrected to 78 and cancelled); D6 T1 G 73; T2 M3. 4 75; M1. 2 74 (as in text). — *Śloka no. :* Da1 D5. 6 36.

७५

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
संग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ १
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणम् ।
भीमसेनः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
अयं स कालः संप्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः ।
अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३
अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोत्स्यामि हते त्वयि ॥ ४
यत्त्वं दुरोदरो भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे ।
तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ५
कर्णस्य मतमाज्ञाय सौबलस्य च यत्पुरा ।
अचिन्त्य पाण्डवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६
याचमानं च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे ।
उलूकस्य समादेशं यद्ददासि च हृष्टवत् ॥ ७
अद्य त्वा निहनिष्यामि सानुबन्धं सबान्धवम् ।
समीकरिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ८
एवमुक्त्वा धनुर्घोरं विकृष्योद्भ्राम्य चासकृत् । C. 6. 3458 B. 6. 79. 9 K. 6. 79. 9

75

1 ᵃ) Ś1 D1-3. 6 M4 संग्रामे रभसो (D1 रभसा; D2 रभसं; M4 तरसा); Cc. d संग्राम° (as in text). — ᵈ) T1 G1. 3. 4 [ऽ]भ्यवर्तत (for ऽभ्यधावत).

2 ᵃ) M5 °प्रेत्य (for °प्रेक्ष्य). — ᵇ) K2 नृवीर; D1 नृवरं; D5 नृतीयं; T2 नृवैनं; G2 नृवीराद् (for नृवीरं). Ś1 Ko. 1 T2 दृढधन्विनं; K3 °विक्रमं; G2 रथवैरिणं. — ᶜ) Da1 भीमसेनं (for °सेनः). Ś1 तु (for सु-). D1 भीमः कोपात्सुसंरब्ध.

3 Before 3, D6 ins. भीमसेन उवाच. — ᵃ) K3 कालः स (by transp.). G2 प्राप्तो वा (for संप्राप्तो). — ᵇ) K2 वर्षपूगाभिवांछितः; K3 B2 D1. 2 °पूगाभि- (D1 °तु)चिंतितः; K4 damaged; K5 °पूगाभिसंचितः; G2 °पूगाहिकांक्षितः (sic). — B4 om. (hapl.) 3ᶜᵈ. — ᶜ) D3. 6 T1 G अहं (for अद्य). K1 D3 T2 त्वा (for त्वां). T2 न निवर्तिष्ये (for निहनिष्यामि). — ᵈ) Ko-2. 5 नोत्सृज्यसे (K5 °ते); K3 नोत्सृज रे; T2 °जते (for नोत्सृजसे). B1 रणे. D1 पुरुषो भव दुर्मते.

4 D1 om. 4ᵃ-8ᵇ. — ᵃ) S अहं (for अद्य). — B1 om. (hapl.) 4ᵇᶜ. — ᵇ) Ś1 कृत्स्नयः. — ᵈ) K3. 4 B3 D2. 6 S प्रणे(M4 विने)ष्यामि; K5 D3 Cc प्रणेत्स्या(K5 °स्या)मि; D5 प्रणेप्स्यामि; D3 प्राणोत्स्यामि; Cd प्रणो° (as in text). B1 मृते (for हते). G3 मयि (for त्वयि).

5 D1 om. 5 (cf. v. l. 4). — ᵃ) Cd दुरो° (as in text). Ś1 K3 यत्त्वं (K3 °स्त्वं) दुरोदरं कृत्वा; Ko. 1 यत्त(K1 °त्तु)त्पुरामरो भूत्वा; K2. 4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 यत्पुरा मत्सरो (K4 B2. 4 °री) भूत्वा; K5 यत्पुरा नमरो भूत्वा; D2. 3 यत्तत्पुरा नरो (D3 °रान- मरो) भूत्वा; D6 यत्तत्पुरा मत्सभूय; T G यत्तत्पु(T2 यस्त्वं पु)राकृतं स्मृत्वा; M यत्त्वं पु(M5 प)रामरं स्मृत्वा; text as in B3. — ᵇ) G3 अभि° (for अव°). — M1. 3. 5 om. (hapl.) 5ᶜ-7ᵇ. — ᶜ) K5 गंधारे.

6 D1 M1. 3. 5 om. 6 (cf. v. l. 4, 5). — ᵃ) T2 बलम् (for मतम्). K3-5 B D (except D2. 6; D1 om.) आस्थाय (for आज्ञाय). — ᵇ) D5 मत्पुरा. — ᶜ) D6 अवंचत्; M4 अचिंत्यान् (for अचिन्त्य). Ś1 D6 कामं; Ko T1 G2. 4 कामान्; D5 कामा (for कामाद्). — ᵈ) K1 कृतवानपि.

7 D1 om. 7 (cf. v. l. 4). M1. 3. 5 om. 7ᵃᵇ (cf. v. l. 5). — ᵃ) M4 याचमानश्च (for °मानं). K1 च यं; Dn1 ब्रुवन् (for च यन्). — ᵇ) K1 दाशार्हम्; Da1 दशार्हम्. — T2 om. 7ᶜᵈ. — ᶜ) Da1 च मादेशं; T2 G च संदेशं (for समादेशं). Ca as in text. — ᵈ) Ko-2 न (for च). K1 M3. 5 हृष्टवान्.

8 D1 om. 8ᵃᵇ (cf. v. l. 4). — ᵃ) K2 अद्य त्वां; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 तेन त्वां. K3. 5 D2 निहत्य तेन त्वां मूढ; D6 निहत्य त्वां मूढबुद्धे; S त्वां (G3 त्वा) निहत्याद्य (T2 °र्ध-) समरे. — ᵇ) K2 सु- (for स-). M3 सानुजं सानुबांधवं. — ᶜ) Ś1 K3. 4 B2. 3 Da Dn D1. 4. 8 शमी°; D5 समा°; D6 समं (for समी°). K1 Da1 पाप (for पापं).

C. 6. 3458
B. 6. 79. 9
K. 6. 79. 9

समादाय शरान्घोरान्महाशनिसमप्रभान् ॥ ९
षड्विंशत्तरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने ।
ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्मगान् ॥ १०
ततोऽस्य कार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्यां च विव्यधे ।
चतुर्भिरश्वाञ्जवनाननयद्यमसादनम् ॥ ११
द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः ।
छत्रं चिच्छेद समरे राज्ञस्तस्य रथोत्तमात् ॥ १२
त्रिभिश्च तस्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम् ।
छित्त्वा तं च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ १३
रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितः ।
पपात सहसा भूमिं विद्युज्जलधरादिव ॥ १४
ज्वलन्तं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभम् ।
ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ १५
अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महागजम् ।
आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः ॥ १६
ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो जयद्रथः ।

---

9 Before 9, D_6 ins. संजय उवाच. —[b]) K_5 D_2 विक्षिप्योत्क्राम्य; T_1 G विकृष्यानम्य; M_5 विकृष्योत्क्रम्य. K_2 Da_1 वासकृत्. —[c]) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ M समा(M_4 तदा)दत्त; D_7 T G_4 समाधत्त; G_1 समदत्त; $G_{2.3}$ समधत्त (G_2 °त्तः) (for समादाय). D_1 समान् (for शरान्). G_3 घोरा. —[d]) $K_{0.1}$ B_1 Da Dn_1 D_5 महाशनिसमस्वनान्; K_2 महाशनिशमः स्वनं; D_1 आशीविषसमान्युधि.

10 G_4 om. 10–11. T_1 reads 10–11 in marg. —[a]) $K_{0.1}$ षड्विंशांस्; K_2 षड्विंशां; B षड्विंशं; $D_{1.3}$ $G_{1.3}$ षद्वात्रिंशत्. M_2 रभसा (for तरसा). $K_{3.5}$ D_2 षड्विंशतिमथ क्रुद्धो; K_4 °ति सुसंक्रुद्धो; D_6 °ति समं क्रुद्धो. —[b]) $Ś_1$ K_3 मुमुचाशु. D_3 (marg. *sec. m.* as in text) सुधन्वने; D_7 सुयोधनं (for °धने). —[c]) $Ś_1$ ज्वलिताग्निशिखान्क्रूरान्; $K_{0.2}$ °ग्निशिखान्घोरान्; K_1 °ग्निशिघोरान् (sic); D_2 °ग्निसमाकारान्; D_6 ज्वलदग्निशिखाकारान्; G_3 ज्वलितोग्नि°; M_4 °ताग्निशिखान्राजन्. —[d]) T_1 G_{1-3} अग्नि° (for वज्र°).

11 G_4 om. 11 (cf. v. l. 10). —[b]) G_2 सूतमेकं. K_3 च विव्यथे; D_1 जघान ह; D_3 वधिव्यधे (corrupt); T_2 G_{1-3} M श(G_2 त)थावधीत् (for च विव्यधे). T_1 सूतमेकेन चावधीत्. —[c]) Ca जवगान्. K_{0-2} Da Dn $D_{4.5.7.8}$ चतुर्भिर्ज(D_7 °र्य)वनानश्वान्; S (G_4 om.) चतुर्भिरश्वांश्च तथा. —[d]) D_6 यमशासनं; D_8 °साधनं.

12 [a]) D_3 तु (for च). $Ś_1$ सुनि°. —[b]) K_3 °मर्दन; D_1 °कर्शनं. —[c]) B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S चिच्छेद समरे छत्रं; D_1 चिच्छेद छत्रं समरे. —[d]) $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ D_{1-3} राजंस्तस्य; $G_{1.3}$ रथस्थस्य. $Ś_1$ रथोत्तमं; $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ नरोत्तमः (K_3 °म); D_1 मनोरमं; D_3 (marg. *sec. m.* as in text) यथोत्तमात्; D_4 (m as in text) तथोत्तमात्. — After 12, Da_1 reads (through eye-wandering) त्रिभिश्च तस्य चिच्छेद समरे छत्रं राज्ञस्तस्य रथोत्तमात्.

13 D_2 reads (*sec. m.*) 13[ab] in marg. —[a]) K_{0-2} त्रिभिश्चैवास्य; K_{3-5} B_1 D_2 षड्भिश्च तस्य; D_1 त्रिभिस्तस्य तु; D_3 त्रिभिरस्य च. —[b]) $K_{0.2}$ M ज्वलितं (for ज्वलन्तं). K_{0-2} धनुर् (for ध्वजम्). T G चल(T_2 ज्वल-; $G_{1.3}$ नाग)ध्वजमनुत्तमं. — After 13[ab], $Ś_1$ K_{0-2} ins.:

312* त्रिभिरन्यैर्महेष्वासश्चिच्छेदास्य ध्वजं तथा ।

—[c]) $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ छित्त्वा चैव; D_3 स छित्त्वा तं; G_2 चित्वा तं च; M_4 भित्त्वा तं च. K_2 ननादश्च; T_2 $G_{1.3}$ निनादोच्चैस्.

14 [a]) $Ś_1$ रथश्च; K_2 G_2 रथाश्च; D_3 रथात्तु; T_2 राज्ञश्च. G_{1-3} M_{2-5} ध्वज- (for ध्वजः). —[b]) K_3 D_2 °विभूषितात्. —[c]) $K_{3.4}$ B Da Dn $D_{1.2.4-8}$ भूमौ; D_8 S राजन् (for भूमिं). —[d]) D_1 यथा विद्युज्जलागमे.

15 [a]) K_2 $M_{1-3.5}$ ज्वलितं. —[b]) K_5 T_2 नाना (for नागं). —[c]) K_1 ध्वजे. $K_{2.3}$ Da_1 D_2 कुरुपते. K_3 B_1 छत्रं.

16 [b]) $Ś_1$ महागजां; $K_{3.5}$ D_{1-3} S महाद्विपं. —[c]) D_8 अजघान. D_1 शरैर् (for रणे). $K_{3.5}$ Dn_1 वीरं; D_2 भीमं; G_1 M भीम. —[d]) D_1 स्मरन् (for स्मयन्). D_8 सर्वलोकस्य पश्यतः. — After 16, D_8 ins.:

313* स तथाभिहतो राजा स्मयन्निव महारथः ।

[(marg. *sec. m.*) भीमसेनेन संयुगे (for the post. half).]

On the other hand, D_4 (before corr.) S read 19.

दुर्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ १७
कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम् ।
आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणम् ॥ १८
स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे ।
निषसाद रथोपस्थे राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १९
परिवार्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २०
धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् ॥ २१

चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्राश्वश्चित्रदर्शनः ।
चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ २२
अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः ।
अभिमन्युरथं राजन्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २३
आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ।
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः ॥ २४
अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम् ।
ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः ॥ २५

C. 6.3473
B. 6.79.26
K. 6.79.26

---

17 $Ko_{.1}$ om. (hapl.) 17^{ab}. — a) $K_{3.5}$ $D_{1.2.6}$ M_1 स (for तु). — b) $Ś_1$ नर° (for रथ°). K_2 B D (except $D_{1.2}$) S महाबलः; K_3 महाबलं (for जयद्रथः). — c) B_2 जगृहे; Da_1 च ग्राह्य. — d) K_5 D_2 m (before corr. as in text) पार्णिं; D_6 पार्ष्णि. K_5 D_2 सत्पुरुषोचितः (D_2 °तं); B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ M_4 सत्पुरुषैः सह; T G $M_{1-3.5}$ स्वपुरुषैः सह.

18 a) G_3 M_4 कृपस्य. — b) $Ko_{.2}$ कौरवस्यामितौजसः (K_2 °स); K_1 कौरव्यममितौजसा; D_1 कौरवं चामितौजसं; S तव पुत्रमचेतनं. — c) $K_{1.2}$ D_3 अरोपयद्. D_1 रथे. D_3 तूर्णं (for राजन्). — d) S दुर्योधनमथ स्वकं.

19 D_4 (before corr.) S read 19 after 16. — b) D_3 (marg. *sec. m.*) सय(p. सीद)त्रिव महारथः. — c) $B_{1.2}$ Da_1 Dn_1 विपसाद; D_6 निससाद. $Ś_1$ रथोपस्थ-. — d) K_3 Dn_3 $D_{2.3.6}$ राजन् (for राजा). K_3 तव (for तदा). S मूर्छाभिहतचेतनः.

20 a) B Da Dn $D_{4.5.8}$ रणे भीमं; T_2 रिपून्वीरान्. — b) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ जेतु° (for हन्तु°). — c) K_4 शरैर् (for रथैर्). $Ko_{.1}$ अनीकसाहस्रैर्. — d) K_3 [अ]वारयन्; D_1 वारयन्. $M_{3.5}$ दिशं. D_3 भीमसेनं समावृणोत्.

21 a) D_5 ततोन्यस्यम् (for ततो राजन्). — c) MSS. (indiscriminately) कैकेया, कैकया, etc. $Ś_1$ द्रौपदेयश्च. — d) K_4 B_1 D_3 अयोधयत्.

22 Ko om. (hapl.) 22–23. — a) K_2 चित्रसेन-. K_4 च चित्रश्च; T_1 G सुमित्रश्च. T_3 सुचित्रश्चित्रसेनश्च. — $K_{1.3}$ om. (hapl.) 22^{bc}. — b) $K_{3.4}$ B D (except D_{1-3}) T G_4 चित्रांगश्च (for चित्राश्वश्च). — c) $Ś_1$ K_4 $D_{2.3}$ सुचित्रश्च; D_1 विचित्रश्च; T_1 G स्वबाहुश्च (for सुचारुश्च). K_2 B Da Dn D_{4-8} सुचारुश्चारुचित्रश्च.

23 Ko om. 23 (cf. v. l. 22). — b) K_3 कुमाराश्च; K_4 कुमाराः सु-; D_3 कुमारास्ते (for सुकुमारा). K_1 सुक्तसारथशोखिनः; S तक्षमाणाः शिलाशितैः. — c) D_2 प्राप्य (for राजन्). B_1 अभिमन्युं महाराजन्; Da Dn_1 D_5 अभिमन्युं महाराज. — $K_{3.5}$ D_2 om. (hapl.) 23^d–26^c. — d) D_1 तावकाः (for समन्तात्).

24 $K_{3.5}$ D_2 om. 24 (cf v. l. 23). — a) D_3 अजघान; G_2 आजघानस्; M_2 आजानतस्. — b) B_2 T_2 M महारथः; D_4 m T_1 G महारथान्. — c) $G_{1.3}$ दशभिर् (for पञ्चभिर्). K_2 वद्धा (sic); K_4 $B_{1.2}$ Da Dn_1 $D_{1.3.5.6}$ S बाणैः (for विद्ध्वा). — d) $Ś_1$ K_4 B_1 Da Dn_1 $D_{3.5.6}$ T_2 $M_{1.3-5}$ शितैः; B_2 चित्रैः; D_1 विध्वा; D_4 T_1 G_4 शिरैः; M_2 तीक्ष्णैः (for शरैः). — e) $D_{3.6}$ वज्रमृत्युप्रकाशैस्तु. — f) Ko_{-2} चित्रायुधविनिःसृतैः; Da Dn_1 $D_{3.5}$ T G विचित्रायुधनि(*or* निः)स्वनैः; D_1 सुविचित्रैर्दृढैस्तथा; M विवि(M_2 °ध्या)धायुधनिस्वनैः.

25 $K_{3.5}$ D_2 om. 25 (cf. v. l. 23). — b) $Ko_{.2.4}$ $B_{1.2.4}$ Da_2 G_3 $M_{1-3.5}$ सौभद्र(Ko $M_{1-3.5}$ °द्रं)रथमुत्तमं; D_1 °द्रं रथसत्तमाः. — c) $K_{1.4}$ $B_{3.4}$ Da_1 Dn_1 $G_{2.3}$ M_2 ववृषुर्; B_1 ददृशुर्. D_6 सायकैस् (for मार्गणैस्). D_1 ववर्षुर्बाणैस्तीक्ष्णाग्रैर्; T_2 ववर्षुर्मार्गणगणैर्. — d) $G_{2.3}$ M_5 गिरिर्. $Ś_1$ जलैर् (for मेरुम्). D_6 T_2 G_3 [अं]बुदः (G_3 °दां).

C. 6. 3473
B. 6. 79. 26
K. 6. 79. 28

स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकम्पयत् ।
यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २६
विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत ।
चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान् ।
ध्वजं सूतं हयांश्चास्य छित्त्वा नृत्यन्निवाहवे ॥ २७
पुनश्चान्याञ्शरान्पीतानकुण्ठाग्राञ्शिलाशितान् ।
प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णाय महाबलः ॥ २८
ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिणवाससः ।
भित्त्वा देहं गता भूमिं ज्वलन्त इव पन्नगाः ॥ २९
ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले ।
विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ३०
विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ।
अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखान्रथान् ॥ ३१
अभियात्वा तथैवाशु रथस्थान्सूर्यवर्चसः ।
अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥ ३२
दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ३३
अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः ।
जघान षड्भिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ॥ ३४

---

26 K3. 5 D2 om. 26abc (cf. v. l. 23). — a) K0 स पीड्यमानाः; B2 D1 संपीड्यमानः; T1 G स विध्य°; M4 स वध्य°. — b) D6 कृशास्त्रो. K0 (before corr.) °दुर्मदाः. — c) D1 महाबाहुस्; D3 महातेजा; D6 ततो राजंस् (for महाराज). — d) K3. 5 D2 तावकाः. K1 समरिकल्पयत् (hypermetric); K3 D2 समकंपयन्; K4 °कालयत्. — e) D2 यद्वद्; T1 G पुरा; M2 तथा (for यथा). Ś1 देवसुरे; B2 देवारि*. — f) S इवा° (for महा°). K3 D2 °पाणिं महासुराः.

27 a) B4 विकर्णोपि; Dn2 D5–8 M1–3. 5 विकर्णाय; T2 विकर्णं च. Da2 Dn D4. 5. 7. 8 तथा (for ततो). — c) K3 रथश्रेष्ठान्; D1 नरश्रेष्ठः. — d) D1 S शरान् (for घोरान्). — After 27d, N ins.:

314* स तैर्विकर्णस्य रथात्पातयामास वीर्यवान् ।

[D1 रथं (for रथात्), and भेदयामास (for पात°) in the post. half. K4 भारत (for वीर्यवान्).]

— e) Ś1 K1 हयाश्चास्य; K3. 4 D3 T1 G (G1 damaged) हयांश्चैव; B Da (Da1 damaged) Dn D1. 2. 4–8 T2 M हयांश्चापं (D1. 6 T2 °पि). — f) N नृत्यमान (K0 °ना) (for छित्त्वा नृत्यन्).

28 a) Dn D7. 8 ततश् (for पुनश्). D1 दीप्तान् (for पीतान्). — b) K2 अकुंडाग्रा; B2 अकुश्चाग्रान्; D1 कुठाराग्रान्; G2 नकुंठाग्रान्; G3 अकर्णाग्रान्. B Da Dn D4. 5. 7. 8 अजिह्मगान् (for शिलाशितान्). — c) G2 प्रेष्य°. K3. 5 Dn1 D1. 2. 6 संक्रुद्धो (for सौभद्रो). — d) Ś1 K0–2. 4 महारथः (for °बलः).

29 a) Ś1 समासद्य. — b) K3 D2 कंकवर्हिण°; M4 °र्हिणवासवः. — c) K0. 1 छित्वा; K5 भूत्वा; D1 अभित्वा (hypermetric). K1 भूमिश्; G1 भूमिं; G3 भूम्या. — d) Ś1 K0. 2 D3 श्वसंत; K1 चाशं; K3 Da1 G2 ज्वलंतम्; D1 स्फुरंत (for ज्वलन्त).

30 a) K5 हेमसंकाशा. — b) T2 ह्यदृश्यंत; M1 व्यादृश्यंत. T1 G प्रत्यदृश्यंत भूतले. — c) G3 छिन्नं रुधिरा°. — d) B4 शोभितं (for शोणितम्).

31 a) D1 S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). D1 तैर्भिन्नं; S निर्भिण्णं. — b) Da2 (by corr.) तथैवान्ये; D1 तत चान्ये; D6 तथा चान्ये; S तव सैन्ये (G1. 3 °न्यं). Ś1 K2 महोदराः. — c) Ś1 अभ्याद्रवंत. — d) K1 रणे (for रथान्). D1 सौभद्रं युद्धदुर्मदाः.

32 a) Da Dn D4. 5. 7. 8 T1 G M अभियाय; D1 °मन्युस्; D2 °याद्वा; D3 °गम्य; D6 °यातास्; T1 °धाय. K5 D2 तथैवान्यान्; T1 G रथैराशु. — K3 om. 32bc. — b) K3. 4 B Da Dn D1. 3–8 T2 M रथांस्तान्; K5 D2 तांस्तथा (for रथस्थान्). D8 सूर्यसंनिभान्. — c) M2. 5 अविध्यत्. — d) K0–2 रथस्था; K3. 5 संरंभाद्; K4 B D2. 6 संरंभाद्; G4 संरब्धाद् (for संरब्धा). Ś1 K5 °दुर्मदः.

33 a) G1–3 M4 दुर्मुख. Ś1 श्रुतशर्माणं; D3 S (except T2 M4) °वर्माणं. — b) D6 विध्यात् (for विद्ध्वा). K0–2 D1 पंचभिर् (for सप्तभिर्). — d) T1 G तस्य (for चास्य).

34 a) K2 G2 अश्वा. K1 चांबू° (for जाम्बू°). Da1 ज्वालैः; T G (G1 damaged) बाणैः (for जालैः).

स हताश्वे रथे तिष्ठञ्श्रुतकर्मा महारथः ।
शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३५
सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्त्वा यशस्विनः ।
विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजना ॥ ३६
तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ३७
श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव ।
अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ३८
तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तेर्महात्मनः ।
चिच्छेद समरे राजञ्जयत्सेनः सुतस्तव ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ॥ ३९
तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ।
अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ४०
शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकम् ।
विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ॥ ४१
अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ।

C. 6. 3492
B. 6. 79. 45
K. 6. 79. 46

— ^{b}) D1 संप्रयुक्तान्; D3 S संछन्नान् (M4 °न्ना). K1 वाहरंहसः; D1 सूर्यवर्चसः (for वातरंहसः). — ^{d}) Ś1 चाभ्यपातयत् (sic); K0-2 D3 M4 च न्यपातयत्; K3 चास्य पातयत्; D1 च व्यकृंतत; D6 चाप्यपातयत्; T1 G M1-3. 5 च न्य(G2. 3 नि)बर्हयत्; T2 चास्य वाहनान्.

35 ^{a}) B2 D2 हताश्व-; D1 हताश्वो. — ^{b}) Ś1 श्रुतशर्मा; D3 S (except T2) °वर्मा. B Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 महाबलः (for °रथः). — ^{c}) Da1 D5 चिच्छेद (for चिक्षेप). S समरे (for संक्रुद्धो). — ^{d}) Ś1 महोल्का; Da1 Dn1 (before corr.) महोल्काम्.

36 ^{a}) M5 दुर्मदस्य. K4 Dn2 M1-3. 5 विमलं. — ^{b}) K1 वर्दभित्वा (corrupt); Dn1 (before corr.) चर्म भित्वा; Dn2 D1 मर्म भित्वा. D1 महाप्रभा; D5 यशस्विनं; S महात्मनः (for यशस्विनः). — ^{c}) Da1 वैदार्य; D2 (*sup. lin.* as in text) विवार्य. T2 प्रविशद्. — ^{d}) K3 D8 M1 दीप्यमानाः; K5 दीप्यमानं; Da1 °मान-. K8 D3 सुतेजनाः; K4. 5 B Da Dn D2. 4-8 S स्व(D2 M1. 2 सु-; D6 तु)तेजसा; D1 सुवर्चसा. — After 36, S ins.:

315* दुर्मुखो विह्वलस्तत्र निषसाद रथे विभो ।
विसंज्ञं प्रेक्ष्य ते सर्वे भ्रातरः पर्यवारयन् ।

[(L. 1) T2 विपुलस्तत्र. M4 बभौ (for विभो). — (L. 2) T2 परि° (for पर्य°).]

37 ^{a}) K2 ते दृष्ट्वा; K5 दृष्ट्वा च. — After 37^{a}, G2 (erroneously) *repeats* from निषसाद in line 1 to पर्यवारयन् in line 2 of 315*. — ^{b}) K3. 5 D1. 2. 6 श्रुत° (for सुत°). Ś1 महाचलः; K3-5 D2. 6 M °रथः. — ^{c}) K1 पश्यंतां. — ^{d}) Ś1 K0-2 ततः (for स्वकम्).

38 ^{a}) M4 श्रुतकीर्ति. Dn2 D4. 8 महा-; T G M4 ततो (for तथा). — ^{b}) K3 जयत्सेन-; K4 Dn2 जयसेनः; B2-4 Da1 Dn1 D1. 2. 7. 8 जयसेनं. K4 Da D5 सुतस्तव. — K4 om. (hapl.) 38^{c}-39^{d}. — ^{c}) Ś1 अभयात् (sic); K3 अभ्यायात्. D1 त्वरितो (for समरे). — K0 om. (hapl.) 38^{d}-39^{c}. — ^{d}) K1. 2 जयत्सेनं (K2 °नः) सुतं त(K2 °तस्त)व; K5 हंतुकामो यशस्विनः.

39 K4 om. 39^{abcd}; K0 om. 39^{abc} (cf. v. l. 38). K1 om. 39^{ab}. — ^{a}) B2-4 विक्षेपतश्च. — ^{b}) K2 Da1 D5 श्रुतकीर्तिर्. K3. 5 D1. 2. 6 महात्मनं (for महात्मनः). — ^{c}) K1 अभ्ययात् (for चिच्छेद). K3 D2 सशरं (for समरे). Ś1 चापं; K3. 5 B1 Dn1 D2 तूर्णं; D1 भीमं; D6 वीरो; T1 G M4 सज्यं; T2 सत्यं (for राजन्). — ^{d}) K2 Da2 D3. 5 जयसेन-; B2-4 Da1 Dn D1. 4. 7. 8 °सेनः; M1 °त्सेन-. — T2 om. (hapl.) 39^{f}-42^{a}. — ^{f}) = 6. 24. 10^{b}. K1 भारतः.

40 T2 om. 40 (cf. v. l. 39). — ^{a}) M2 दृष्ट्वा तं (by transp.). T1 G2. 4 भीमकर्माणं; G1. 3 भीमधन्वानं (for छिन्न°). — ^{b}) M4 सहोदरः. — ^{c}) Da2 Dn1 D5 अभ्यप(D5 °स्य)तत. — ^{d}) Da2 Dn1 D1 सिंहवन्. K0-4 B Da1 D2. 5-7 निनदन्; K5 M1. 3. 5 व्यनदन्. B1. 2 S (T2 om.) रणे (for मुहुः).

41 T2 om. 41 (cf. v. l. 39). — ^{a}) Da1 शतनीकस्. D1 च (for तु). — ^{b}) G1-3 M1. 2. 4. 5 विष्फार्य. — K5 om. 41^{cd}. — ^{c}) K4 समरे (for दशभिस्). T1 G2. 4 तीक्ष्णैर् (for तूर्णं). — ^{d}) K4 B Dn D1. 7. 8 जयसेनं; Da1 °सेनं; D5 °त्सेने. — Ś1 K0-2. 4 B3 S (T2 om.) ins. after 41: K5 (om. 41^{cd}) ins. after 41^{ab}:

C. 6. 3492
B. 6. 79. 45
K. 6. 79. 46

शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४२
तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके ।
चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्छितः ॥ ४३
अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।
समादत्त शितान्बाणाञ्शतानीको महाबलः ॥ ४४
तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ।
मुमोच निशितान्बाणाञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ ४५
ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं च मारिष ।
चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ४६
अश्वान्मनोजवांश्चास्य कल्माषान्वीतकल्मषः ।
जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः ॥ ४७
अथापरेण भल्लेन सुमुक्तेन निपातिना ।
दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४८
दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः ।

316* ननाद सुमहानादं प्रभिन्न इव वारणः ।

[T_1 G M न (for सु-). $Ś_1$ प्रभिन्ना. T_1 G M प्रावृषीव बलाहकः (for the post. half).]

42 T_2 om. 42^{a} (cf. v. l. 39). — ^{a}) $D_{3.6}$ तथान्येन. — ^{b}) B_3 सर्वावरणशोभिना; $G_{1.3}$ सर्वास्त्रवरभेदिना. — ^{c}) B_{2-4} Da Dn $D_{4.5.7.8}$ जयसे(Da_2 D_5 °त्से)नं शतानीको; T_2 शतानीको जयत्सैन्यं. — ^{d}) D_1 समरे (for हृदये).

43 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-2} transp. तथा and तस्मिन्. S विनिर्भिण्णे (for वर्तमाने). — ^{b}) K_5 B_1 अंतिकं. — After 43^{ab}, S ins.:

317* मुमोचास्मै शितान्बाणांस्तीक्ष्णानाशीविषोपमान् ।

[T_2 $G_{1.3}$ मुमोच नि- (for °चास्मै).]

— ^{c}) K_{0-2} $B_{2.3}$ $D_{4.6.8}$ सशरं; S च तदा ($G_{3.4}$ °था) (for समरे). — ^{d}) $Ś_1$ नकुलः; K_0 Da_1 नाकुले; G_2 नाकुल- (for नाकुलेः).

44 ^{a}) K_2 D_6 अथान्यधनुर्. — ^{b}) K_{3-5} Dn_2 $D_{2.4.7.8}$ भारसाह(K_3 °र)मनु(D_2 °समु)त्तमं. — ^{c}) $B_{2.3}$ Da Dn_1 $D_{5.7.8}$ समाधत्त; D_1 समादाय; S समधत्त. K_2 शतान्बाणान्; K_{3-5} B D शरान्घोरान्. — M_2 om. (hapl.) 44^{d}–45^{c}. — ^{d}) G_3 महारथः (for °बलः).

45 M_2 om. 45^{abc} (cf. v. l. 44). — ^{a}) D_1 चाभाष्य; $G_{1.3}$ च वदन् (for चामन्त्र्य). — ^{b}) B_1 भ्रातरं युधि. — ^{c}) $Ś_1$ मुमुचे निशितान्; K_2 मुमोच निशतान्; K_{3-5} $B_{1.2.4}$ D T_2 मुमोचास्मै शि(K_5 D_2 सि)तान्. — ^{d}) D_7 क्ष्वेडितान्. $Ś_1$ इव पन्नगान्; K_2 पन्नुगानिव; K_5 पन्नगा इव; T_1 $G_{1.2.4}$ M पावकानिव; T_2 इव पंचमान्; G_3 इव पावकान् (for पन्नगानिव).

46 ^{a}) $Ś_1$ ततश्च (for ततोऽस्य). M_3 धनुरेतेन. — ^{c}) $B_{1.2}$ Da Dn_1 वीरस्; D_5 वीर; S राजंस् (for तूर्णं). — ^{d}) G_{1-3} विव्याथ. $K_{0-2.5}$ पत्रिभिः.

47 ^{a}) K_5 °जवाश्. $Ś_1$ K_{0-2} $D_{1.2}$ तस्य (for चास्य). — ^{b}) K_2 $D_{7.8}$ कलमषान्; B_1 कम्पायान्; $M_{1.2.5}$ कन्माषा(M_2 °षि)न्; Cc. v कल्मा° (as in text). $K_{3.5}$ $D_{1-3.6}$ Cv वातरंहसः; $M_{1.2.5}$ वीतकन्मषः. — ^{c}) D_3 T_1 G बाणैः; D_6 T_2 M तीक्ष्णैः (for तूर्णं). — ^{d}) D_3 ततः; S (except T_2) शितैः (for शरैः). D_1 संनद्धो दशभिः शरैः.

48 ^{a}) K_1 बलेन; S बाणेन (for भल्लेन). — ^{b}) K_0 स मुक्तेन; K_1 om. सुमुक्तेन; K_2 स मुक्तो न; B_1 सुगोप्तेन; B_2 प्रयुक्तेन; B_3 D (except $D_{1-3.6}$) T_1 G_4 सुयुक्तेन (for सुमुक्तेन). $K_{2.5}$ निपातितः; B_1 T $G_{2.4}$ $M_{1-3.5}$ [आ]शुपातिना; B_{2-4} [अ]विघातिना; D (except $D_{1-3.6}$) [अ]रिघातिना; $G_{1.3}$ [अ]नुपातिना; M_4 [अ]श्वपाहिना (for निपातिना). — ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{2.6}$ सुदृढं; $D_{1.3}$ हृदये; S नाकुलिः (for समरे). B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ राजन्; D_1 विद्धो (for क्रुद्धो). — ^{d}) A few S MSS. विव्याथ. S समरे (for हृदये). B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ क्रुद्धो विव्याध पत्रिणा; D_1 विव्याध बलिनां वरः; D_3 °ध प्रहसन्निव. — After 48, K_4 B Da Dn D_{4-8} ins.:

318* स पपात ततो भूमौ वज्ररुग्ण इव द्रुमः ।

[B_2 हतो (for ततो). K_4 वज्राहत; B वज्ररुग्न; D_5 वज्रभग्न (for वज्ररुग्ण).]

On the other hand, S ins. after 48:

319* स विह्वलो रथोपस्थे निषसाद सुतस्तव ।

49 ^{a}) A few MSS. दुःकर्णं. K_{3-5} B_1 $D_{2.3.5}$

जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ४९
छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम् ।
अभ्यधावन्त संरब्धाः केकयाः पञ्च सोदराः ॥ ५०
तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज गजा इव महागजान् ॥ ५१
दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ।
शत्रुंजयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः ।
प्रत्युद्याता महाराज केकयान्भ्रातरः समम् ॥ ५२
रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ।
नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ॥ ५३
वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः ।
विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनम् ॥ ५४
तेषां सुतुमुलं युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
अवर्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरम् ।
अन्योन्यागस्कृतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ५५
मुहूर्तास्तमिते सूर्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणम् ।
रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्यन्त सहस्रशः ॥ ५६
ततः शांतनवः क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।

C. 6. 3506
B. 6. 79. 61
K. 6. 79. 62

व्यथितं; S मोहितं (for निहतं). — ^{b}) S (except T1 G4) transp. पञ्च and राजन्. — G2 om. (hapl.) 49^c–51^b. D2 reads (*sec. m.*) 49^c–51^b in marg. — ^{c}) D6 M2. 3 जिघांसंतं. D6 रथा° (for शता°). — ^{d}) K0–2 Dn2 D4. 7. 8 समंतात् (for सर्वतः). D1 सम° (for पर्य°).

50 G2 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{a}) K2 छिद्यमाणा; G1. 3. 4 पाल्यमानं; M3 शतानीकं; M4 छिद्यमान°. D6 शरशतैः; S (G2 om.) शतानीकं (M3 महावीर्यं) (for शरव्रातैः). — ^{b}) S (G2 om.) शरव्रातैर् (for शतानीकं). — ^{c}) Ś1 अभ्याद्रवंत; K0–2. 4 अभ्यवर्तंत; D1. 3 °धावत; S (G2 om.) °पद्यंत. K3. 5 B Da Dn D2. 4–8 S (G2 om.) संक्रु(Da1 °यु)द्धाः (for संरब्धाः). — ^{d}) MSS. (indiscriminately) कैकयाः; कैकेयाः; केकेयाः. K2 पंच शोदराः. M1–3. 5 भ्रातरः पंच केकयाः.

51 G2 om. 51^{ab} (cf. v. l. 49). — ^{a}) Ś1 तानभ्य°; K0 तेनाभ्या°; K2 तैनभ्या°. D1 तानापततः संप्रेक्ष्य. — ^{b}) M4 पुत्रान्. B Dn2 D4. 7. 8 महारथान्. — ^{c}) Ś1 K0–2 अभ्यु° (for प्रत्यु°). — ^{d}) K3 महाबलान् (for °गजान्). K4. 5 D2 गजानिव महागजाः.

52 ^{a}) S दुःसहश्चैव. — ^{b}) Ś1 Dn2 D7. 8 दुर्धर्षणो; D1 चामर्षणो. K0–2 [ऽ]पि वा (for युवा). — ^{d}) K4 तर° (for यश°). D1 प्रत्युद्याताश्च कैकयाः. — ^{e}) Ś1 D6 प्रत्युद्यता; K3 °द्यातो; K5 D2 (marg. *sec. m.*) °द्रुता; D3 °द्युत्ता; D8 (marg. *sec. m.* as in text) °जाता; S °द्ययुर् (for °द्याता). D1 भ्रातरः सुरसंकाशा. — D1 om. (hapl.) 52^f–53^a. — ^{f}) T G2. 4 भ्रातृभिः (for भ्रातरः). T G सह (for समम्).

53 D1 om. 53^a (cf. v. l. 52). — ^{a}) Ś1 G3 नागर°; B3 कनक°; T2 च नग° (for नगर°). — ^{b}) K5 हयैर्युक्त-; Da Dn1 D5 T2 M1. 3–5 हययुक्तैर्; D1 हेमवर्णैर्; T1 G4 हयैरश्वैर्; G1–3 हयैर्यु(G2 °ह)ग्यैर्. Ś1 K0–2 अलंकृतैः (K1 °तः); D3 S महाजवैः. — Ś1 om. 53^{cd}. — ^{c}) K5 नानायुक्तपताकाभिर्; D2 नानायुक्तविचित्राभिः; T2 नानारत्न°. — ^{d}) K5 विचित्राभिर् (for पताकाभिर्). K1 M3. 5 अलंकृतं; T2 अलंकृताः.

54 ^{a}) T G M3 श(T1 च)र° (for वर°). G3 वीर (for वीरा). K5 D2 वरचापधरैर्वीरैर्; Da1 परचापधरो वीरा. — ^{b}) Ś1 °कवचध्वजः; K4 °कवचायुधाः; K5 D2 °कवचैर्ध्वजैः; G2 °कनकध्वजाः. — ^{c}) K5 तं (for ते). — ^{d}) K0 सिंहादिव (for सिंहा इव). D1 महद्वनं; G3 च तद्वनं (for वनाद्वनम्).

55 ^{a}) K0. 2. 5 D6 T तु (for सु-). A few MSS. तुमलं. Ś1 न तेषामुत्तमं युद्धं. — ^{b}) D1 व्यतिकर्ष°; D6 T2 M2. 4. 5 व्यतिषिक्त°; T1 G °षक्तरथध्वजं. — ^{c}) K5 D5. 6 आवर्तंत; D1 प्रावर्तंत. — ^{e}) Ś1 अन्योन्यागस्कृतान्राजन्; K2 °न्यागास्कृतां राजन्; Da1 D2 °न्यागस्कृतं राजन्; D1 °न्यं तैस्कृतं राजन्; D3 °न्यं सत्कृता राजन्; S °न्यागस्कृता(T2 °न्याभिहता)नां तु. — ^{f}) G3 वयं (for यम-).

56 ^{a}) K1 मुहूतास्तमिते; Da1 मुहूर्तास्तमितः; D2. 3 °र्तो(D2 °र्ते)स्तिमिते; D5 °र्तास्तमिता. K1 सुर्यो. — ^{b}) K0–3 चक्रु(K0. 2 °क्र)युद्धं. — ^{c}) Ś1 K3. 5 B D2. 8 चाथ; Da Dn D4–8 चात्र; D1 तत्र (for चैव). — ^{d}) Ś1 K2 विकीर्यंत. S व्यवकीर्यंत सर्वशः.

57 ^{c}) K3–5 B Dn2 D2. 3. 8 T G2. 3 M सेनां तां;

C. 6. 3509
B. 6. 79. 62
K. 6. 79. 63

नाशयामास सेनां वै भीष्मस्तेषां महात्मनाम् ।
पाञ्चालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ५७
एवं भित्त्वा महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
कृत्वावहारं सैन्यानां ययौ स्वशिविरं नृप ॥ ५८
धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय संहृष्टः शिविरं ययौ ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

संजय उवाच ।

अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः ।
जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ १
विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् ।
संनद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षया ॥ २
ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिप्लुतः ।

Da Dn_1 $D_{1.4-7}$ तां सेनां; $G_{1.3}$ सैन्यानि (for सेनां वै). — d) $B_{1.3}$ सेनांस्तेपां; S पांडवानां (for भीष्मस्तेषां). — e) K_2 Da_2 $D_{2.5}$ पंचालानां. — f) D_3 (marg. *sec. m.* as in text) शतैर्.

58 a) K_2 पंच; K_5 एभिर् (for एवं). D_1 जित्वा; T_1 G $M_{1.2.4}$ हत्वा; T_2 कृत्वा; M_3 हित्वा (for भित्त्वा). $Ś_1$ K_{0-2} त्वनीकानि; Da_2 D_1 महेष्वासाः. — b) $K_{1.2}$ पितामहः (for अनीकिनीम्). — c) S कृत्वापहारं. — d) $Ś_1$ $K_{1.4}$ नृपः; B D (except $D_{2.3.6}$) $G_{1.3}$ प्रति (for नृप). T $G_{2.4}$ M ययौ स्वशिबिराय वै. — After 58, S ins.:

320* नाशयामासतुर्वीरौ धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
कौरवाणामनीकानि शरैः संनतपर्वभिः ।

59 a) D_3 समरे (for संप्रेक्ष्य). — c) $Ś_1$ चैनाव्; K_{0-2} चैनान्; K_5 चैनाम्; Dn_2 चैतान्; D_2 (before corr.) चैनम्; T G_4 चैव; G_{1-3} चैवम् (for चैताव्). T G_4 समाघ्राय; M_3 उप°. — d) K_3 T_2 M हृष्टः स्व-; $K_{4.5}$ B Da Dn D_{2-8} प्रहृष्टः; D_1 प्रगृह्य; T_1 G नृपः स्व- (for संहृष्टः). — After 59, B_3 reads 6. 76. 1. On the other hand, S ins. after 59:

321* अर्जुनो वासुदेवश्च कौरवाणामनीकिनीम् ।
हत्वा विद्राव्य च शरैः शिबिरायैव जग्मतुः ।

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ $K_{0.2.4}$ Da Dn_1 D_5 mention only षष्ठो युद्धदिवसः; K_1 षष्ठियुद्धदिवसे; $K_{3.5}$ षष्ठ-महः; K_4 सप्तमेह्नि; Dn_2 षष्ठदिवसयुद्धं; $D_{1.7}$ षष्ठो दिवसः; D_2 षष्ठाहे; D_3 (*int. lin.*) षष्ठदिनः; $D_{4.8}$ षष्ठदिनयुद्धं; D_6 षष्ठो दिनः; T_1 G षष्ठापहारः; T_3 $M_{3.5}$ षष्ठा (T_2 षष्टमा) ह्निकं; M_4 षष्ठेह्निके. K_0 Dn_2 $D_{3-5.7}$ T G $M_{3.5}$ cont. समास. — *Adhy. name:* K_4 दुर्योधनानुतापः; D_7 दुष्कर्णवधः; T_2 शतानीकयुद्धे. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 72; Da_2 (*sec. m.*) 37; Dn_2 M_5 77; D_1 m 78; D_6 T_1 G 74; T_2 $M_{3.4}$ 76; M_1 75 (as in text); M_2 (erroneously) 175. — *Śloka no.:* Dn_2 63; D_5 64.

76

1 T G_4 M_3 om. the ref. B_3 reads 1 after 6. 75. 59. — a) T_1 G क्षत्रियास्तु; T_2 M क्षत्रियास्ते (for अथ शूरा). K_5 महेष्वासाः; D_2 महाभाग (for महाराज). Cd as in text. — b) K_1 परस्परकृतागमः; T_2 °गतागसः. — c) K_3 G_1 M_2 जग्मु (for जग्मुः). G_2 एवं (for एव). K_5 जग्मुः स्वशिबिरायैव; Da_1 जग्मुरिव शिबिवरणे (sic); D_2 °स्ते शिबराण्यैव; T_2 °श्च शिबिरारेव (sic). — d) D_2 (before corr.) समुक्षितां; T_3 समुत्क्षिताः; G_3 समुक्षितं.

2 a) K_{0-2} $D_{5.6}$ M (except M_4) विश्राम्य; T_1 विसृज्य. $Ś_1$ K_{0-2} यथान्याय्यं. — b) M (except M_4) भोजयित्वा (for पूज°). — c) $Ś_1$ संक्रुद्धाः; K_3 D_2 संनद्धा; K_3 समृद्धाः (for संनद्धाः). — d) K_0 S युद्धचिकीर्षवः.

विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ३

सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि
व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ।
विदार्य हत्वा च निपीड्य शूरा-
स्ते पाण्डवानां त्वरिता रथौघाः ॥ ४

संमोह्य सर्वान्युधि कीर्तिमन्तो
व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पम् ।
प्रविश्य भीमेन निबर्हितोऽस्मि
घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ५

क्रुद्धं तमुद्वीक्ष्य भयेन राज-
न्संमूर्छितो नालभं शान्तिमद्य ।
इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंध
प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ६

तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा
दुर्योधनं जातमन्युं विदित्वा ।
तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी
गङ्गासुतः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ७

परेण यत्नेन विगाह्य सेनां
सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र ।
इच्छामि दातुं विजयं सुखं च

C. 6. 3519
B. 6. 80. 8
K. 6. 80. 8

---

3 ^{a}) K_2 D_8 G_3 राज॰ (for राजंश्). — ^{b}) $D_{6.8}$ र्चिंतयाभिः परिस्रुतः (sic); G_3 °भिपरिप्लुतः. — ^{c}) $K_{0.2}$ विस्रंभाच्छोणिर(K_0 orig. ता॰; *sup. lin.* र)॰क्तांगः; K_3 Da_1 $D_{2.3.5}$ विश्रवच्छो°; Dn_2 °च्छोणिता॰क्तांतः; D_6 °च्छोणितांगश्च; S वि(T_1 $G_{2.4}$ प्र)स्रव॰द्रुधिरेणाक्तः (T_1 G_4 °णोक्तः; M_1 °णाक्तं). — ^{d}) D_1 पर्यपृच्छत्; C_c पप्रच्छेदं (as in text).

4 Before 4, D_8 T_1 G $M_{1.3-5}$ ins. दुर्योधनः. — ^{a}) K_5 (*sup. lin.* as in text) रुद्राणि; B Da_2 Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ घोराणि (for रौद्राणि). K_2 Da_1 भयानि॰कानि; T_2 G_{1-3} M_4 भयावहानि; $M_{1-3.5}$ महाभयानि (for भयानकानि). — ^{b}) D_3 व्यूहानि; T_2 बह्वीनि (for व्यूढानि). $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ विपुलध्वजानि. — ^{c}) $G_{1.3}$ विगाह्य (for विदार्य). Da Dn_1 D_5 दृष्ट्वा (for हत्वा). K_{0-2} विनिपीड्य; D_1 विनिवार्य; $G_{1.3}$ च निषिध्य (G_3 °द्ध॰) (for च निपीड्य). T_1 G_{2-4} शूरांस् (for शूरास्). — ^{d}) K_{3-5} B Da Dn D_{2-8} महारथाः (for रथौघाः). D_1 ते भीमसेनप्रमुखा नृवीराः; S ते पांडवा लब्धजयाः प्रहृष्टाः (G_3 °याश्च हृष्टाः; M_1 °याः प्रविष्टाः).

5 ^{a}) K_5 Da_1 समोह्य; T_2 समाप्य (for संमोह्य). $K_{0-3.5}$ D_2 सर्वाण्यधि॰; D_5 सर्वा युधि (for सर्वान्युधि). D_1 सर्वां युधि वीरसेनां. — ^{b}) K_5 D_2 M_1 (*sup. lin.*) व्यूढं. Da_2 D_5 G_2 च तन्; T_2 चैवं; $G_{1.3}$ $M_{1-3.5}$ चैतं; M_4 चैतन् (for च तं). D_1 माकरं. K_5 वज्रकाख्यं; S मृत्युकल्पं (for वज्र°). — ^{c}) $Ś_1$ निबर्हतोस्मि; K_{3-5} B D_2 रणे (K_3 °णं) हतोस्मि; Da Dn_1 $D_{5.6}$ निवर्तितोस्मि (D_6 °तोस्मि); D_1 निवारितोस्मि; D_7 निबर्हितोस्मि. — ^{d}) D_1 यम॰दंडप्रकाशैः; G_3 मृत्युसमप्रकाशैः; M_2 मृत्युदंडप्रकारैः.

6 ^{a}) G_4 (by corr.) क्रुध्यंतम्. Da_1 D_5 तमुद्विक्ष्य; Dn_2 $D_{1.3.4.7.8}$ समुद्वीक्ष्य; D_6 तमन्वीक्ष्य; S (except M_2) तमुत्प्रेक्ष्य. K_1 भयेव; G_2 हयेन (for भयेन). T_1 G तात (for राजन्). — ^{b}) $Ś_1$ D_8 समूर्च्छितो. $K_{1.2.5}$ B D (except D_3) T G न लभे; K_3 न लभते (for नालभं). — After 6^{ab}, Da_1 (om. 6^{c}–16^{b}) reads 6. 77. 36 – 6. 78. 5^{ab}, *repeating* the same in the proper place. — ^{c}) D_2 (before corr. as in text) प्रसादं. $D_{2.5}$ सत्यसंधः; G_2 °संधं. — ^{d}) $K_{0.2}$ प्राप्तं. D_1 S पांडवांश्चैव (M_4 °श्चाभि-). K_5 प्राप्तुं जयं पांडवानां हयांश्च.

7 Da_1 om. 7 (cf. v. l. 6). Before 7, D_6 ins. संजयः. — ^{a}) K_3 $D_{2.6}$ स हसन्; K_5 सहसा; T_2 प्रसभं (for प्रहसन्). — ^{b}) K_3 मृत्युगतं; K_5 मन्युगतं; $G_{1.3}$ वीतमन्युं; M_5 जातमन्यं; $C_{d.v}$ जात॰मन्युं (as in text). — ^{c}) K_3 प्रत्यवोचद् (for प्रत्यु॰वाच). $Ś_1$ $K_{0.2}$ D_1 विमना मनस्वी; S [अ]वि(T_2 [अ]थ; G_{1-3} [अ]ति)मनास्तरस्वी (for [अ]विमना मनस्वी). — ^{d}) K_2 शत्रुभृतां (for शस्त्र°). D_5 M_4 वरिष्ठ.

8 Da_1 om. 8 (cf. v. l. 6). Before 8, D_6 ins. भीष्मः. — ^{a}) K_2 सेना. — ^{b}) $Ś_1$ सत्वात्मनाहं (sic). — ^{c}) M_1 (*sup. lin.*) दाता (for दातुं). — ^{d}) K_2 om. न. $Ś_1$ न चात्मनं; K_0 वाचात्मानं; D_1 शरैरेनां (for न चात्मानं). Dn_2 $D_{4.6-8}$ छादयेयं; S गूहयेयं (T_2 भूहयेद्य) (for छादयेऽहं).

C. 6. 3519
B. 6. 80. 8
K. 6. 80. 8

न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ८

एते तु रौद्रा बहवो महारथा
यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ।
ये पाण्डवानां समरे सहाया
जितक्लमाः क्रोधविषं वमन्ति ॥ ९

ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं
वीर्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च ।
अहं ह्येतान्प्रतियोत्स्यामि राज-
न्सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर ॥ १०

रणे तवार्थाय महानुभाव
न जीवितं रक्ष्यतमं ममाद्य ।
सर्वांस्तवार्थाय सदेवदैत्या-
ल्लोँकान्दहेयं किमु शत्रूंस्तवेह ॥ ११

तत्पाण्डवान्योधयिष्यामि राज-
न्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ।
श्रुत्वैव चैतत्परमप्रतीतो
दुर्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ १२

सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो
निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् ।
तदाज्ञया तानि विनिर्ययुर्द्रुतं
रथाश्वपादातगजायुतानि ॥ १३

प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राज-
न्महान्ति नानाविधशस्त्रवन्ति ।
स्थितानि नागाश्वपदातिमन्ति

---

9 Da1 om. 9 (cf. v. l. 6). —a) G3 येते (for एते). D1 च; S स (for तु). —b) D2 शूरतराः; S क्रूरतमाः (for शूर°). —c) G4 सभायां (for सहाया). —d) Ś1 K0-4 जितश्रमाः; K3 जितक्रमाः; G2. 3 जितः क्लमाः (for जितक्लमाः). K5 B1 D2 रोषविषं; M2 क्रोधविषान्. B Da2 Dn D4. 6-8 वमंतः; D5 गमंतः; G2 वदंति (for वमन्ति).

10 Da1 om. 10 (cf. v. l. 6). —a) K3. 5 D2. 6 तेनैव; T1 G केनैव (for ते नेह). M4 शक्त्या (for शक्याः). S समरे; Cc सहसा (as in text). —b) K3-5 B D2. 6 वीर्योद्धताः; Da2 Dn D4. 5. 8 S वीर्योन्नताः; D1. 7 °त्तमाः (for °न्नद्धाः). K5 कृतवीरास्; D2 कृतवीर्यास् (for °वैरास्). K3 त्वया हि; G3 महांतः (for त्वया च). —c) Ś1 T2 M (except M4) ह्येनान्; K4 चैव तान्; B1 D1. 3 सेनां (for ह्येतान्). D5. 8 °योक्ष्यामि (for °योत्स्यामि). —d) Ś1 त्यज वीर; K0-3 त्यज्य वीरान्; K5 त्यज्य वीराः; Dn D5 वीर हि(Dn1 ह)त्वा; M2 त्यज्य वीरं.

11 Da1 om. 11 (cf. v. l. 6). —a) S तथा (for रणे). K0-2 त्वदर्थाय (for तवा°). K5 महानुभावान्. —b) K0. 3 रक्षतमं; K2 B1 Da2 Dn D4. 5. 7. 8 T G2-4 रक्षितव्यं (for रक्ष्यतमं). Da2 D1. 4. 5. 8 T1 G1. 3. 4 M1 मयाद्य. —c) Da2 Dn1 D5 त्वदर्थाय; D1 तवाचार्ये (for तवार्थाय). K2 D2. 4 (before corr.). 6 T2 G1. 3 सदैव (for सदेव-). —d) K5 घोरान्; T2 लोकां. K1 द*यं; K3 (before corr.) दहेये; B2 सहेयं; Dn2 द्रुहेयं (for दहेयं). D5 किल (for किमु). K2. 4 B Dn2 D3 शत्रुंस्तवेह; K3. 5 D2. 6 शत्रुसेनां; Da2 Dn1 शत्रुं तवेह; D1 क्षात्रवांस्ते; D5 शत्रुवर्दं; S शत्रुसंवान्.

12 Da1 om. 12 (cf. v. l. 6). —a) K0-2. 4 B Da2 Dn D5-8 तान्पांडवान्; S सोहं पांडून् (for तत्पाण्डवान्). —b) T2 सत्यवहं (for सर्वमहं). D1 प्रियं करिष्ये तव राजपुत्र. — Before 12^{c}, D6 S (except M4) ins. संजयः. —c) Ś1 परमप्रीतो; K3. 5 D2. 6 वचनं तदानीं; D1. 3 परमं प्रतीतो. S श्रुत्वा पितु(T2 वच)स्ते वचनं प्रतीतो (M4 °दीप्ता). Cc. d cite प्रतीतः. —d) B Da2 Dn1 D3. 5 T1 G M शांतमना; Dn2 D4. 7. 8 शांतनवे (Dn2 °वो) (for प्रीतमना). T2 दुर्योधनः शांतनवस्य सर्वं.

13 Da1 om. 13 (cf. v. l. 6). —a) K1 सर्वान्य सैन्यानि. Dn1 प्रकृष्टो; D2 प्रविष्टो (for प्रहृष्टो). —b) T2 नियच्छतो ह्याह नृपांश्च सर्वान्. —c) Ś1 तस्याज्ञया. Dn2 तात (for तानि). T1 G4 पुनर्ययुर्; T2 [अ]पि निर्ययुर् (for विनिर्ययुर्). K0-2 तस्याज्ञ(K2 °ज्ञ)या निर्ययुर्वै बलानि; D1 तदाज्ञया निर्ययुरद्भुतानि; D3 तदाज्ञया तेभिविनिर्युयुद्रुतं (sic). —d) Ś1 रथाश्वपादातगजायुधानि; K3. 5 Dn1 D2 गजाश्वपादातरथायुतानि; T2 रथाश्व पादातगजाश्च संघैः; G1 रथाश्वपादातिगजायुतानि.

14 Da1 om. 14 (cf. v. l. 6). Ś1 om. 14^{abe}; D2 om. 14^{a}–17^{c}; T2 om. 14^{a}–16^{a}. —a) D5

विरेजुराजौ तत्र राजन्वलानि ॥ १४
वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसंप्रयुक्ता-
श्चकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् ।
शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरदेव योधै-
रधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ १५
रथैश्च पादातगजाश्वसंघैः
प्रयाद्भिराजौ विधिवत्प्रणुन्नैः ।
समुद्धतं वै तरुणार्कवर्णं
रजो बभौ छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ १६
रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था
वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् ।
नानारङ्गाः समरे तत्र राज-
न्मेघैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव ॥ १७
धनूंपि विस्फारयतां नृपाणां
बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ।
विमथ्यतो देवमहासुरौघै-
र्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ १८
तदुग्रनादं बहुरूपवर्णं

C. 6. 3330
B. 6. 80. 19
K. 6. 80. 19

प्रहस्य युक्तानि; M3. 5 प्रहर्षयुद्धानि. K3 D1 च तानि; D5 युतानि; S (T2 om.) विभांति (for तु तानि). — b) K2 नानायुधशस्त्रवंति; T1 G M नानायुध(M1-3. 5 °विध)वीर्यवंति. — c) T1 G स्थिराणि (for स्थितानि). D1 स्थिताश्वनागानि पदातिवंति; M4 स्थितानि युद्धाभि-मुखानि तत्र.

15 Da1 D2 T2 om. 15 (cf. v. l. 6, 14). Dn2 om. 15ab. — a) Ko वृतैः; K3 छंदैः; Dn1 D1. 6 वृंदे (for वृन्दैः). K3. 5 सुसंप्रयुक्तैश्च. S (T2 om.) ते तत्र तत्रैव तु संप्रयुक्ताश्च. — b) K3 D3 चकासिरे. — K3. 5 om. (hapl.) 15c–17b. — c) D4. 6-8 शस्त्रास्त्रवद्भिर्. K2. 4 B D3. 7 नरवीर योधैर्; S (T2 om.) नरदेव मुख्यैर् (for नरदेव योधैर्). — d) Ko. 2 अनुष्ठिताः; Dn2 D4. 7. 8 अवस्थिताः (for अधिष्ठिताः). T1 G सैन्य-गजास्; M4 °गतास् (for °गणास्). Ś1 त्वदीयः.

16 Da1 om. 16ab; D2 om. 16 (cf. v. l. 6, 14); T2 om. 16a (cf. v. l. 14); K3. 5 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) Ko-2 G2. 3 रथाश्च; B1. 3 Da2 Dn1 D3. 5 M1-4 रथाद्य°; B4 रथौघ°; Dn2 D4 तथाश्व°; D7 तथा च; T1 G4 गजाद्य° (for रथैश्च). K2 पादातगजाश्वसंगैः; D6 पादातिगजाश्वसंघैः; G2. 3 पादातहयाश्च संखैः (G3 °खे). D8 तथा सुपादातगजाश्व-संघैः; G1 M5 रथाश्व(M5 °द्य)पादातहयाश्च संघैः. — b) D8 प्रायाद्भिर्; Cc प्रयाद्भिर् (as in text). K4 Dn1 प्रवृत्तैः; D3 प्रनुन्नैः (for प्रणुन्नैः). D1 प्रजाद्भिराजौ विधिवत्प्रपन्नं; D6 प्रयांति राजन्विधिवत्प्रपन्नाः; T2 प्रशासदाजौ विधिवत्प्रगुप्तैः; T1 G4 ययुस्तदाजौ विधिवत्प्रयुक्ताः; G1-3 प्रायंस्त(G2 प्रायुस्त°; G3 प्रियं त)दाजौ विधिवत्प्रयुक्तैः; M प्रायास्तदाजौ विधिवत्प्रभुक्तैः. — c) K2 समुद्धेतं; K4 °त्थितम्; Da2 D4 (before corr. as in text) T1 G M (except M4) °द्यतं; D3 °द्भृतं (for °द्धतं). Ś1 Ko. 2 तैस्; K1 तेस्; K4 एव (for वै). D1 समुद्धतं तरुणादित्यवर्णं; T2 °तं वै तरुणार्कचक्रं. — d) D6 भौमं (for बभौ). Ko. 2 D3 T2 G1-3 M2. 3. 5 छादयन्. Ś1 सूर्यरश्मी; M1-3. 5 °रश्मिं.

17 D2 om. 17abc (cf. v. l. 14); K3. 5 om. 17ab (cf. v. l. 15). — a) Ko पदाता (for पताका). D1 ध्वजदंतिसंस्था. — b) M2 परेरिता (for वातेरिता). T2 समस्तान् (for समन्तात्). — c) Ś1 नानारथाः; D1 नानारथांगाः; D3 नानारागा; T G M4 नानालिंगैः; M1-3. 5 नानालिंगाः; Cc नानारङ्गाः (as in text). D1 तु (for तत्र). Ś1 Ko. 1 रेजुर् (for राजन्). — d) T2 मेघेषु (for मेघैर्). Ko. 2. 4. 5 B Da Dn D1. 2. 4-8 T1 G4 M1-3. 5 युता; D3 यथा (for युक्ता). D2 T2 तथैव.

18 a) K3 विस्फारयितुं; Da1 विस्मारयतां; S (except T1 G4) विष्फारयतां (for विस्फा°). — b) K3. 5 D2. 3. 6 तुमलः; T2 तुमुले. K3 [अ]तिघोरं; D6 सुघोरः; T2 [अ]तिघोरे. — c) Ko निर्मथ्यतो; K1. 3 G2 विमथ्यते; D2 (marg. *sec. m.* as in text) विमर्दितो; Cc विमथ्यतो (as in text). K3 देवमहा सुरोघैर्; D2 दैत्यमहासुरोघैर्; D6 देवमहाशरौघैर्; D8 °महासुरावैर्. T2 विमथ्यमानस्य सुरासुरौघैः. — T2 om. 18d. — d) Ś1 °युगं; Cc. d °युगे (as in text).

19 a) K1. 4. 5 B Dn1 D2. 7 G1-3 तदुग्रनागं; D1 तमुग्रनादं. Ko-2 Da2 Dn D5. 7. 8 Cc बहुवर्णरूपं. — b) K5 स चात्मजानां; T G4 त्वदात्मजानां (for तवात्मजानां). Ś1 K5 D2 समुदीर्णमेव; K3 °मेघं; B1. 2 °वीर्यं; B3. 4 Da Dn D4. 7. 8 °वर्णं; D1 समुदीर्य

C. 6. 3530
B. 6. 80. 19
K. 6. 80. 19

तवात्मजानां समुदीर्णमेवम् ।
युगान्तमेघौघनिभं तदानीम् ॥ १९
बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

संजय उवाच ।
अथात्मजं तव पुनर्गाङ्गेयो ध्यानमास्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः ॥ १
अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवः ॥ २
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिकैः ।
त्रिगर्तराजश्च बली मागधश्च सुदुर्जयः ॥ ३
बृहद्बलश्च कौसल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ।

सेनां; D_5 °दीनवर्णं; D_6 समदीर्णमेवं; S समुदीर्णकोपं. — [c]) K_5 रिपुसैन्यहंतुं; D_6 नृप सैन्यहंतृ; T_2 रिपुसैन्यहंता; $G_{1,3}$ °सैन्यहंतुर्; G_2 °सैन्यं निहंतुं. — [d]) K_{0-2} °महत् (for °निभं).

Colophon om. in $Ś_1$. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K_{0-2} D_2 mention only सप्तमे युद्धदिवसे; K_4 Da Dn_1 D_5 T_2 सप्तमेह्नि; D_6 T_1 $G_{2,4}$ सप्तमेहनि; $M_{1,2}$ सप्तम(M_1 om. म)दिवसे; M_4 सप्तमेह्निके. — *Adhy. name :* K_4 दुर्योधनानुतापः; $M_{1-3,5}$ बलनिर्यूहगणं (M_2 °गणनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 73; Da_2 (*sec. m.*) 38; Dn_2 M_5 78; D_6 T_1 G 75; T_2 $M_{3,4}$ 77; $M_{1,2}$ 76 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D_6 19; D_5 20.

77

1 [ab]) $D_{4,8}$ तथात्मजं. K_5 D_2 सुतं (for पुनर्). $Ś_1$ रयम् (for ध्यानम्). $Ś_1$ $K_{3,5}$ D_1 आस्थितः. S गांगेयस्तु (M_3 *sup. lin.* °स्ते) सुतं तुभ्यं निश्वसंतं यथो-(G_3 °संतमिवो)रगं. — [c]) $K_{0-3,5}$ Da_1 Dn $D_{1,4,6-8}$ T_2 G_1 M_4 भरतश्रेष्ठ; B_2 च कुरुश्रेष्ठः. — [d]) K_1 om. from रं वचः to सोमदत्तो in 2[d]. K_3 स प्रहर्षकरं; D_8 संप्रकर्षकरं; T_2 संप्रकृष्य करं; G_1 संप्रहर्षतरं.

2 Before 2, D_6 G_{1-3} M_4 ins. भीष्मः. — K_1 om. up to सोमदत्तो (cf. v. l. 1). — [a]) B_3 *transp.* द्रोणश्च and शल्यश्च. S कर्णश्च (for शल्यश्च). — [b]) Da Dn_1 D_5 [अ]थ (for च). $Ś_1$ सत्वतः. — [d]) $K_{2,3,5}$ B D भगदत्तो (for सोमदत्तो). K_{0-3} [ऽ]थ सैंधवैः; K_4 B Da Dn $D_{4,5,7,8}$ [ऽ]थ (Dn_2 च) सौबलः; T_2 धनंजयः; M (except M_4) जयद्रथः (for ऽथ सैन्धवः).

3 [a]) K_1 Da_1 °विंदावावंत्यो; K_3 °विंदायावंत्यौ; G_3 °विद्यावावंत्यौ. — [b]) K_2 Dn_2 T_1 $G_{1,4}$ बाह्लीकः (for बाह्लिकः). $Ś_1$ बाह्लिकैः सह बाह्लिकः; D_1 बाह्लिकश्च महाबलः; D_5 इरावंतं च बाह्लिकैः. — [c]) $K_{0,2-4}$ $D_{1,3}$ त्रिगर्त(K_2 °र्ते)राजा; D_4 (before corr.) त्रिगर्भराजश्. $K_{3,5}$ D_6 S बलवान्; B_3 धर्मात्मा; D_5 च बलि (for च बली). — [d]) K_2 मागधीश्च; $B_{1,3}$ मालवश्च (for मागधश्च). S सुदुर्धरः (for °र्जयः).

4 [a]) $Ś_1$ $K_{3,5}$ $B_{1,2,4}$ D (except Dn_2) कौशल्यश्; $K_{0,2}$ कौत्सल्यश्; B_3 कैकेयश्; T $G_{2,4}$ M_2 शल्यश्च; $G_{1,3}$ $M_{1,3-5}$ शैब्यश्च (for कौशल्यश्). — After 4[ab], S ins. :

322* कृपश्च सह सोदर्यैस्तव राजन्पदानुगैः ।

[T_2 M_4 -सौदर्यास्; $G_{1,3}$ M_3 -सोदर्यस्.]

— [c]) $K_{0,2,3}$ D_6 रथाश्वबहुसाहस्राः; Da_1 रथाश्च बहुसहस्राः. — [d]) K_3 D_6 शोभनाः सु-; K_4 $B_{2,3}$ शोभनाश्च (for शोभमाना). K_4 महारथाः; K_5 सहध्वजाः; D_3 महाध्वजैः.

रथाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महाध्वजाः ॥ ४
देशजाश्च हया राजन्स्वारूढा हयसादिभिः ।
गजेन्द्राश्च मदोद्धृत्ताः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ५
पादाताश्च तथा शूरा नानाप्रहरणायुधाः ।
नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थे योद्धुमुद्यताः ॥ ६
एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ।
देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७
अवश्यं तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा ।
अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।
वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ८
सर्वथाहं तु राजेन्द्र करिष्ये वचनं तव ।
पाण्डवान्वा रणे जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ९
एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्यकरणीं शुभाम् ।
ओषधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा ॥ १०
ततः प्रभाते विमले स्वेनानीकेन वीर्यवान् ।
अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः ॥ ११
मण्डलं मनुजश्रेष्ठ नानाशस्त्रसमाकुलम् ।
संपूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः ॥ १२
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्परिवारितम् ।
अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च ऋष्टितोमरधारिभिः ॥ १३

C. 6. 3544
B. 6. 81. 14
K. 6. 81. 14

5 Dn2 D2 om. (hapl.) 5ᵃ–6ᵇ. —ᵃ) D1 देहजाश्च. B1 महाराज; G2 महाराजन् (for हया राजन्). —ᵇ) B1 आरूढा; B4 Da2 Dn1 D4 स्वारूढैर्; Da1 साठदैर् (sic); D5 सारूढैर्; D8 श्चारूढैर्; G3 सारूढा. —ᶜ) K4 [अ]ति-; D3 वि- (for च). K2 महोद्धृता; K8 मदोद्धूताः; D8 महोद्वृत्ताः; T G1. 2. 4 M3 मदोद्रिक्ताः; G8 °न्मत्ताः; M1. 5 °द्धृताः; M4 मदादृष्टाः (sic). —ᵈ) K1 प्रभिन्नकरदामुखाः; Da1 °कुरटामुखः; D6 °करदाननाः; T2 °कटकामुखाः; Ca as in text.

6 Dn2 D2 om. 6ᵃᵇ (cf. v. l. 5). —ᵃ) K0. 2 D8. 6 G1. 8 M3–5 पदाताश्च; B3 अक्षताश्च. Ś1 K0–2 D8 रथाः शूरा; S दृढा राजन् (for तथा शूरा). —ᵇ) Ś1 नानाप्रहरणा युताः; K3. 5 Dn1 D6 °णध्वजाः; D8 °णोद्यताः; S °णा युधि. —ᶜ) G1. 3 नानादेशसमुद्यातास्. —ᵈ) K0. 2. 4 Da2 Dn D3. 6. 7 S त्वदर्थं; D8 त्व*र्थे (for त्वदर्थे). K5 साधुमुद्यताः; D2 योद्धुदुर्मदाः.

7 ᵃ) Da1 एवं (for एते). K5 D2 हि (for च). —ᵇ) M4 त्वदर्थं. B1 मुक्तजीविताः; Da1 त्यक्तजीवितः. — D6 om. (hapl.) 7ᵈ–8ᶜ.

8 D6 om. 8ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 7); D2 om. (hapl.) 8ᵃᵇ. —ᵃ) K2 अवध्यं (for अवश्यं). K3. 5 B1. 3 T1 G हि (for तु). K3. 5 सदा; D1 रणे (for मया). —ᵇ) G2 वाक्यं (for वाच्यं). K3 मया; D5 T1 G2. 4 तदा; G1. 3 तथा (for सदा). —ᶜ) T2 G1. 3 M न शक्याः (for अशक्याः). —ᵉ) Ś1 वासुदेवः सहायश्च. —ᶠ) Ś1 महेंद्रसमविक्रमः; D6 °बलविक्रमाः.

9 ᵃ) G2 सर्वदाहं. —ᵇ) = 6. 40. 73ᵈ. K5 ततः (for तव). K4 करिष्यामि वचस्तव. —ᶜ) K2 पांडवानां; B1 पांडवांश्च; D1 न पांडवान्; D2 पांडवेयान् (for पाण्डवान्वा). —ᵈ) K4 ते (for मां). D1 वि- (for वा). Ś1 जीष्यंति; D2 जेष्यंत.

10 Before 10, D6 S (except G1) ins. संजयः. —ᵃ) K3. 5 B3 D2. 3 ददावस्मै; D6 [अ]ददत्तस्मै (for ददौ चास्मै). —ᵇ) K5 °करणं शुभं. —ᶜ) K2 B3 D4 G2 औषधीं; K5 ओषधीर्. Ś1 वीर्यसंपन्नो; K1. 5 °संपन्ना. —ᵈ) B4 Da2 D5 तया (for तदा). B2 विशल्यश्चावयत्तया; Da1 विशल्याश्च भवत्वया; S विशल्यो-भूत्तदा (G3 °था) नृपः. Cc cites विशल्यः and अभवत्.

11 ᵇ) Ś1 K (except K4) D1. 2. 6 स्वेन सैन्येन; B2 T2 सेनानीकेन; D3 स्वेनानेकेन. —ᶜ) S अयोजयत् (for अव्यूहत). B2–4 Da Dn D4. 5. 8 वीरो; D7 भीष्मो (for व्यूहं). —ᵈ) B2–4 Da Dn1 m Dn2 D4. 5. 7. 8 व्यूहं (for भीष्मो). D2 युद्धविशारदः.

12 ᵃ) K D1–3. 6 मनुजश्रेष्ठो; B Da1 Dn D4. 7. 8 भरतश्रेष्ठ (B2. 3 °ष्ठो) (for मनुजश्रेष्ठ). —ᵇ) Da1 नानाशास्त्रं समाकुलं; D6 °शास्त्रमहाकुलं; D8 °शास्त्रसमाकुलं. —ᶜ) Ś1 K3 संपूर्ण-. K1 योधमुख्यैश्च; T1 G2. 4 M यौधमुख्यैश्च. —ᵈ) K1. 2 D6–8 G1. 2 M2. 3. 5 तदा (for तथा).

13 ᵃ) K0 रथैरनीक°; K1. 3 रथैरनेक°. —ᵇ) D1. 6 परिवारितः; T2 पर्यवारयन्. —ᶜ) B2. 3 Da Dn1 D7. 8 बृहद्भिश्च; B1 च विविधैः. —ᵈ) K3 T G2–4 यष्टितोमरधारिभिः (K3 °शक्तिभिः); B Da Dn D5. 7. 8 प्रासतोमर°; D2 बाणतोमर°; M (except M4) ऋष्टितोमरपाणिभिः.

C. 6. 3544
B. 6. 81. 14
K. 6. 81. 14

नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।
अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चर्मिणः ॥ १४
एवंव्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ।
स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् ॥ १५
दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनां च तथैव च ।
रथानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः ।
चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १६
रक्ष्यमाणश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।
संनद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः ॥ १७
दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः ।
व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ १८
ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत ।
रथघोषश्च तुमुलो वादित्राणां च निस्वनः ॥ १९
भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो युधि ।
मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम् ।
सर्वतः शुशुभे राजन्रणेऽरीणां दुरासदः ॥ २०

---

14 [a]) G3 नागैनागरथाः सप्त. — [b]) Da1 G3 वाश्वा (for चाश्वा). — [c]) K4 B Da2 Dn D4. 6–8 T1 G अश्वेश्वे; T2 अश्वे च (for अन्वश्वं). B Da2 Dn1 D4. 7 T G1. 2 M चर्मिणः (G2 °र्मणिः) सप्त; Dn2 D3. 6. 8 G3. 4 वर्मिणः सप्त (for दश धानुष्का). Da1 D5 अश्वेश्व-वर्मिणः सप्त; D2 प्रत्यश्वं दश धीनष्का (sic). — [d]) Ś1 धनुष्के; B D (except D2) S धानुष्काः. K4. 5 D2 दश (for सप्त). K0. 1 चारिणः; K2. 3. 5 B3 D1 वर्मिणः; B1. 2. 4 Da2 D7 चर्माणि; Da1 वर्मिणा; Dn1 D4. 5 T2 चर्मिणि; Dn2 D8 वर्माणि; D3 वर्मिणं; D6 वर्मिणि; T1 G1. 4 M चर्मिणां; G2 चर्मणां; G3 वर्मिणां (for चर्मिणः).

15 [a]) Ś1 एवंव्यूहे; K1. 4 B Da2 Dn D2. 3. 4 (before corr. as in text). 6 एवं व्यूढं; D1 एवं व्यूह्य (for एवंव्यूहं). G3 महाराजा. — [b]) K3 व्यूहं तव (for तव सैन्यं). D1 महारथः. D6 तव सैन्ये महाहवे; T G1. 2. 4 M1. 3–5 तव सैन्यस्य दंसि(G4 °शि)तं; G3 तस्य सैन्यस्य दंसितं; M2 तव सैन्यं च दंसितं. — [c]) B1 स्थिरं (for स्थितं). B1 वाणाय (for रणाय). D3 महता; M1. 3. 5 समरे (for महते). — [d]) B1 युधि पातितं; B3. 4 Dn2 D4. 5. 7. 8 परिवारितं; Da Dn1 D3 T G M4 परिपालितं (for युधि पालितम्). M1–3. 5 सह (M2 सर्वं) भीष्मेण पालितं.

16 [b]) K2 दंतिना; D6 दंतीनां. D3 ह्य (for the second च). — [c]) S चैव (for चापि). — [d]) Ś1 पुत्रास्तव च; K3 पुत्रांश्च तव; M1–3. 5 तव पुत्राश्च (for पुत्राश्च तव). K0. 1 S दंसिताः; Da1 दंशितः. — [e]) M (except M4) सर्वे (for शूरा). — [f]) B2 प्रत्यरक्षन्; D3 अरक्षंत; D8 अभ्यरक्षत् (for °रक्षन्).

17 [a]) Ś1 K1 D6 रक्षमाणश्च; K3 Dn1 D2 रक्षमाणः (D2 before corr. °णाः) स; K5 B Da2 Dn1 D4. 5. 7. 8 रक्ष्यमाणः (K5 °णाः) स; G1. 3 M1 रक्ष्यमाणाश्च. D8 सुतैः (for च तैः). G1 ते (for तैः). T2 M (except M4) सर्वैर् (for शूरैर्). — [b]) D3 गोप्यमानास्तु; D5 °मानश्च. K4 भारत; T1 G2–4 तेन वै (for तेन ते). K5 गोप्यमानः सुतेन ते. — [c]) K1 G3 संनद्धा; K4 B1 सनद्धाः. K3 Da1 समदृश्यंत. — [d]) B2–4 Da Dn D2. 4. 5. 7 ते; D8 सु- (for च). D5 महाबल (for °बलाः).

18 [a]) K4 D3 T2 च (for तु). T1 G दुर्योधनः स्व(G2 स)सोदर्यैर्. — [b]) K0–2 S दंसितो. — [c]) K1 (before corr.) विभ्राजत; K3–5 B Dn2 D2–4. 8 व्यराजत; Da Dn1 D5. 7 व्यरोचत; D1 विभ्राजति; D6 व्यजायत (for व्यभ्राजत). S विर(T2 स रं)राज श्रिया युक्तो. — [d]) D5 शक्रस (for शक्रस्). S महेंद्रस्त्रिदिवे यथा.

19 [a]) D2 नाना (for ततः). — K0. 1 om. 19[b]–20[c]. — [c]) Ś1 तु (for च). K2. 3. 5 B Da Dn D2. 4–8 विपुलो; D5 तुमलो (for तुमुलो). — [d]) Ś1 Dn2 D2–4. 6–8 T1 G4 निःस्वनः; K2 निश्वनः; M1 निस्वनाः.

20 K0. 1 om. 20[abc] (cf. v. l. 19). — [a]) Ś1 धार्तराष्ट्रस्य. — [b]) Ś1 K3 Dn2 D1–4. 6–8 व्यूढः; K1 व्यूहं; S स ह (for व्यूढः). D5 प्रत्यङ्मुखे; D6 G1 प्रत्युन्मुखो; Ca. c. d प्रत्यङ्मुखो (as in text). K1 B Da Dn D4. 5. 7. 8 ययौ; K4 यदि; D2 महान् (for युधि). — [c]) Ś1 D1 सुमहानासीद्; K2. 3 B1. 3. 4 D2. 6 स महाव्यूहो; B2 Da2 D5 सुमहाव्यूढो; Da1 Dn1 स महाव्यूढे (Dn1 °ढो); G1. 3 सुमहान्व्यूहो. — [d]) K0. 1 दुर्भेद्या-; Da D5 दुर्भिदो; T1 G1. 3. 4 सुदुर्गो; G2 समित्रो (for दुर्भेद्यो). Ś1 चित्रघातिना; K0. 2. 3. 5 Da1 D3–8 [ऽ]मित्रघातिना; Dn2 D2 M °घातनः; T1 G °घातिनः; T2 °घातकः (for °घातिनाम्).

मण्डलं तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम् ।
स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् ॥ २१
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः ।
रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथाजदन् ॥ २२
विभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः ।
इतरेतरतः शूराः ससैन्याः प्रहारिणः ॥ २३
भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम् ।
स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ २४
नकुलः सहदेवश्च राजन्मद्रेशमीयतुः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ ॥ २५

सर्वे नृपास्तु समरे धनंजयमयोधयन् ।
भीमसेनो रणे यत्तो हार्दिक्यं समवारयत् ॥ २६
चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभो ।
आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् ॥ २७
प्राग्ज्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसोत्तमः ।
अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २८
अलम्बुसस्ततो राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् ॥ २९
भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ।
श्रुतायुषं तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३०

C. 6. 3562
B. 6. 81. 32
K. 6. 81. 32

— [e]) T3 तत्र (for राजन्). — [f]) T2 रणे राजन्; G2 रणे रण- (for रणेऽरीणां). G1–3 अरिंदमः (G2 °म) (for दुरासदः).

21 [a]) B2 Da1 D5 मंडलस्. G तत् (for तु). D6 मयालोक्य. — [b]) K3.5 D2.6 परमदुर्जयं; D3 तमतिदारुणं; S भीष्मेण कल्पितं. — [c]) K4 पुनर्; B4 अयं (for स्वयं). — [d]) K3.5 D2.6 M1 वज्रव्यूहम्; B3 व्यूहं चक्रम्; M2.3.5 वज्रं व्यूहम् (by transp.). S अकल्पयत् (for अथाकरोत्).

22 [b]) S योद्धुकामा महारथाः (G3 °बलाः). — [c]) K1.3.5 D2 सर्वे (for चैव). — [d]) Ś1 D3 सिंहनादमथोन्नदन्; Da1 °नादास्तथानदत्; T1 G °नादमनादयन्.

23 [a]) K5 Da1 D5 T2 G1.2 वि(G1.2 वी)भत्सवस्; D3 युयुत्सवस्; G3 भीभत्सवत्; M2 corrupt. D2 तथा; M (except M4) तदा (for ततो). D3 T1 G2.4 व्यूहान् (for व्यूहं). — [b]) Dn1 युद्धकांक्षया; G2 धर्मकांक्षिणः. — [c]) Ko.1 इतरेतरयोः; K2 इतरेतरितः. — [d]) B2 Da Dn D3–3 S °सेनाः.

24 [a]) B1 द्रौणिर्; D2.3.6 मत्स्यान्; T1 G M (except M5) मात्स्यं (for मत्स्यं). K5 भारद्वाजोपमौ मत्स्या (sic). — [b]) B1 मत्स्यं; M2 द्रोणिश् (for द्रौणिश्). K1 शिखंडिनां. — [c]) K2 दुर्योधनं. — [d]) Da1 D5 पार्षदं. T2 G1.3 समभिद्रवत् (for समुपा°).

25 [b]) K D2 मद्रराजानमीयतुः; D1 मद्रराजं समीयतुः. — [d]) Dn1 (by corr.) विराटं तम्; Dn2 D4.7.8 T2 G1–3 M युधामन्युम्; T1 G4 युयुधानम् (for इरावन्तम्). Da Dn1 D5 °द्रुतं.

26 [a]) T1 G सर्वे भूपास्तु. — [b]) D3 M5 अयोधयत्. — [c]) K5 D3 T2 G1–3 M °सेनं; B1 भीमसेन-; D8 °सेने. B3.4 यांतं; D1 मत्तो (for यत्तो). — [d]) K1 हार्दिकां; Dn2 D2.4.8 S हार्दिक्यः. K1 समवारयन्; D1.3 G3 समयोधयत्; M समुपाद्रवत्.

27 [a]) M2 विकर्णश्च. — Ś1 om. 27[bcd]. — [b]) K1 दुर्दर्षणं; S दुःशासनं (for दुर्मर्षणं). Ko–3 D1.2 M1.2.4 विभुः; K5 T1 G M3.5 विभुं; T2 प्रभुं. — [c]) Da1 G2 अर्जुनः; D5 अर्जुनी; D3 G1 अर्जुनिः. G1.3 वीर (for राजंस्).

28 [a]) Da1 Dn1 D2.3.5.6 प्राग्ज्योतिपः. B Da Dn D4.5.7.8 तु (B1 च) राजानं; D2.3.6 M4 महेश्वासो. — [b]) Ś1 D5 हैडंबो; K3 D3 हैडिंबं; K5 हैडंबिं; D1 हिडंबो; D2.6 हैडंबं. Ko–2 T1 G4 राक्षसेश्वरः; K3.5 D3.6 राक्षसोत्तमं.

29 [a]) K4 B Da Dn D4.5.7.8 अलंबुपस्. K3.5 B Dn2 D2.4.7.8 T1 G तदा; Da Dn1 D3.5.6 T2 M तथा (for ततो). — [b]) K4 सात्यकिर्; G3 सात्विकिं. K4 T1 G4 युद्धदुर्मदः. — Ko–2 om. (hapl.) 29[c]–30[d]. — [c]) Da Dn1 D6 M1.3.5 ससैन्यः; D5 ससैन्य-; T2 तत्सैन्यं. — [d]) Ś1 सरतिद्रवत्; K3.5 D2.6 समुपाद्रवत्; D3 चाभिदुद्रुवे; S समवारयत् (for समभिद्रवत्).

30 Ko–2 om. 30 (cf. v. l. 29). — [a]) D5 यातो; D6 गच्छन् (for यत्तो). — [b]) T1 G अभिद्रवत् (for अयोधयत्). — [c]) K3.5 B1 D2.3 श्रुतायुधं; T2 श्रुतायुस् (sic). Da1 om. (hapl.) from तु in 30[c] up to राज in 32[a]. K3–5 B2–4 Da2 D1.2.5.8 च (for तु).

C. 6. 3562
B. 6. 81. 32
K. 6. 81. 32

चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत् ।
शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम् ॥ ३१
ततो राजसहस्राणि परिवव्रुर्धनंजयम् ।
शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ ३२
अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ।
पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ॥ ३३
युद्धाभिकामाञ्शूरांश्च पश्य माधव दंशितान् ।
त्रिगर्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ३४
अद्यैतान्पातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन ।
य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ३५
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ॥ ३६
तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् ।
तडागमिव धाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ३७
हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशां पते ।
छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ३८
देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च महोरगाः ।

---

31 D_{a1} om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) K_5 $D_{2.4}$ T_1 $G_{2.4}$ च (for तु). K_{0-2} ससैन्यं चेकितानस्तु. — ^{b}) D_5 कृष्णम् (for कृपम्). K_{0-2} समरे कृपमन्वयात्; D_1 गौतमं प्रत्यवारयत्; D_8 कृपमेवाभिदुद्रुवे; T G_4 कृपमेव न्य(T_2 °वानु)योधयत्. — K_1 om. 31^c–32^b. — ^{c}) $Ś_1$ शेषः; D_1 शेषा. D_1 सर्वे; D_2 गत्वा; T_2 G_3 M_4 युक्ता (for यत्ता). — ^{d}) K_2 D_{n2} भीमसेनं; $K_{3.4}$ B D_{n1} $D_{1-3.5-8}$ T G भीष्ममेव. K_2 महारथ (for °रथम्).

32 K_1 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). D_{a1} om. ततो राज in 32^a (cf. v. l. 30). — ^{a}) K_2 B_4 राजन्स(B_4 °जा स)हस्राणि; $K_{3.5}$ B_3 $D_{2.6}$ राज(B_3 °जा)समूहास्ते; B_1 राजसहहास्ते (sic); D_1 राज्ञां सहस्राणि (for राजसहस्राणि).

33 ^{a}) D (except $D_{1-3.6}$) °नस्तु (for °नोऽथ). G_3 अर्जुनो भृशसंक्रुद्धो. — Before 33^{cd}, D_6 ins. अर्जुन उवाच; G_2 ins. कृष्णः (sic). — ^{c}) $Ś_1$ यस्य (for पश्य). — ^{e}) $Ś_1$ K_3 $D_{6.8}$ (marg. *sec. m.* as in text) $G_{1.3}$ व्यूहानि (for व्यूढानि). $K_{0.2}$ व्यूढविदुषा; T_2 व्यूहविबुध-. — ^{f}) D_1 गांधारेण यशस्विना.

34 ^{a}) D_1 युद्धाभिकामाः शूराश्च. — ^{b}) K_{0-2} चामितान् (K_0 °म्); S दंसितान् (for दंशि°). D_1 पश्य सर्वे च दंशिताः. — ^{c}) K_3 D_{a2} D_5 त्रिगर्तराजसहितं; D_1 °राजसहिता; M °राज्ञा सहितं. — ^{d}) T_1 G माधव; M कौरवं (for केशव).

35 ^{a}) T_2 अद्यैव (for अद्यैतान्). $Ś_1$ पातयामास; K_{3-5} B_{2-4} $D_{2.6}$ नाशयिष्यामि; D_{a2} D_{n2} D_4 T G घात° (for पात°). D_1 अद्य चैनान्हनिष्यामि. — ^{b}) D_{a1} जनार्दनः. D_1 पश्यतस्तव माधव. — ^{c}) K_2 transp. ये and इमे. G_3 कां (for मां). D_1 युधां (for यदु-). $Ś_1$ य इमे माधवश्रेष्ठ; K_5 येमेमां यदुश्रेष्ठ (sic). — ^{d}) G_2 युद्धकामा. M (except M_4) महारणे (for रणाजिरे).

36 For sequence in D_{a1}, cf. v. l. 6. 76. 6. Before 36, D_6 ins. संजय उवाच. — ^{a}) K_3 *B* *D_{a2}* D_{n2} $D_{1.3-8}$ S एतावदुक्त्वा कौंतेयो; K_5 *D_{a1}* *D_{n1}* *D_2* एतदुक्त्वा तु कौंतेयो. — ^{b}) K_0 D_6 G_3 अवसृज्य; K_1 इव सृज्य; M_2 अपमृज्य (for अवमृज्य). $Ś_1$ $K_{0.1}$ D_3 ह (for च). — ^{d}) K_{0-2} रणाधिप- (for नरा°).

37 For sequence in D_{a1}, cf. v. l. 6. 76. 6. — ^{a}) D_{n2} समरेष्वासाः; S परमेष्वासं. — ^{b}) T_2 G_{1-3} M शस्त्रवर्षैर् (for शर°). K_3 अपूजयन्; K_4 D_1 T_1 G_4 अवाकिरन् (for अपूरयन्). D_a D_{n1} D_5 शरवर्षेण पूरयन्. — ^{c}) S तटाकम्. $Ś_1$ $K_{0.1}$ तडाकं वारिधाराभिर्; K_4 तडागे वारिधारा°; K_5 तडागमभिधारा°; B D_{n2} तडागं वारिधारा°. — ^{d}) D_{a1} प्रवृषि.

38 For sequence in D_{a1}, cf. v. l. 6. 76. 6. — ^{a}) K_1 छाद्यमानो; D_3 तुद्यमानौ; M_2 छाद्यमाने; M_4 शाद्यमानौ. K_5 B D_2 T_1 G M (except M_4) रणे; D_3 शरैः (for भृशं). K_1 कृष्णो. — ^{d}) D_3 भृशं (for शरैर्). D_1 T_1 $G_{2.3}$ (*sup. lin.*)$._4$ महारथौ; D_6 महाहवे; G_3 विशां पतौ (for महारणे).

39 For sequence in D_{a1}, cf. v. l. 6. 76. 6. — ^{a}) K_{0-2} देव-; D_3 तथा (for देवा). D_2 देवर्षयश्च सिद्धाश्च. — ^{b}) $Ś_1$ गांधर्वाश्च; D_1 m सिद्धाश्चैव (for गन्धर्वाश्च). $Ś_1$ $D_{2.3.6}$ T_2 G M_5 महोरगैः; $K_{0.3-5}$ सहोरगैः; B_2 महौरगाः; $B_{3.4}$ सहोरगाः. — ^{d}) D_1 प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा). $B_{1.3}$ D_a D_{n1} D_5 तथा

विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ॥ ३९
ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदीरयत् ।
तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४०
शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरौघैर्यदवारयत् ।
न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशां पते ॥ ४१
तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा ।
द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्पार्थो विव्याध मारिष ॥४२
ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शांतनवं ययुः ।
अगाधे मज्जमानानां भीष्मस्त्राताभवत्तदा ॥ ४३
आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं बलम् ।
संचुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः ॥ ४४

C. 6. 3575
B. 6. 81. 46
K. 6. 81. 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

विधौ; B2 D1 तथाकृतौ; Dn3 D1.7.8 तथाचितौ.

40 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. — a) S ततः क्रुद्धो रणे पार्थो. — b) T1 S [s]प्यैन्द्रम्; M ह्यैन्द्रम्. K0.1.4 B1-3 Da2 Dn1 D5.7 उदैरयत्; K3 B4 Da1 D1-3 उदीरयन्; T1 G2.4 उपासृजत्; T2 G1 अवासृजत्; G3 समासृजत्; M (except M4) अपूरयत् (for उदीरयत्). — c) K3 Da1 तत्राद्भुतम्; K4 तस्याद्भुतम्; D3 तदद्भुतम्. K1 आपश्याम; K3 D8 अपश्यामो. — d) D1 विजयं च (for °यस्य).

41 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. — a) K0.2.3 D2 अस्त्रवृष्टिं; B1-3 D1 T2 G1-3 M शरवृष्टिं. Ś1 परैर्युक्तां; K3 परामुक्तां; B3 शरैर्युक्तां; Da1 D5 शरैर्मुक्तां; T G1.3.4 M1.2.4 परैरस्तां; M3.5 परैरस्त्राद् (for परैर्मुक्तां). — T2 om. 41b–43c. — b) K3 शस्त्रोघैर्; D8 शास्त्रौघैर् (for शरौघैर्). Ś1 T G M3.4.5 पर्य(M2 °रि)वारयत्; K5 D5 यदवारयन्; D1 M1.3 पर्यवारयन्. — c) D1 स (for च). Ś1 तत्रास्य निर्णिक्तः; K2.3 तत्रापि (K3 °स्य) निर्भिन्नः; K5 तत्राथ निर्भिन्नः; B1-3 Da Dn D4.5.8 शस्त्रैरनिर्भिन्नः; B4 शस्त्रैर्न निर्भिन्नः; D6 तत्राप्यनिर्भिन्नं; S तत्राप्य(M4 °स्य)निर्भिण्णः. D2 न तत्राभूदनिर्भिन्नः. — d) M1-3 कच्चिदासीद्; M3 (*sup. lin.*).5 कचिच्चासीद् (for कश्चिदासीद्).

42 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. T2 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) B4 Dn2 D4.8 एषां (for तेषां). K3 हंति (for राज-). — b) D3 पत्तिनां (for दन्तिनां). — c) Dn2 D3 transp. त्रिभिः and शरैः. D1 चापि (for चान्यान्).

43 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. T2 om. 43abc (cf. v. l. 41). — a) D1 वध्यमानाः (for हन्य°). D6 पार्थे (for पार्थेन). — c) D3 S (T2 om.) अगाधे मज्जतां तेषां. — d) K3.5 D2 पोतो (for त्राता). B Da2 Dn D1.4.5.7.8 T2 G1-3 M तदाभवत् (by transp.); Da1 तवाभवत्.

44 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. — a) T2 पतद्भिः स (for आपतद्भिस्). K4 Da2 Dn2 D4.5.8 च (for तु). — b) K3-5 Da2 D1-3.6 प्रभग्नैस्; Da1 प्रभानैस्; D8 (before corr.) प्रभग्नौ; M3 प्रभिन्नं. — c) Ś1 K0.1.4 तचुक्षुभे; K2 संचक्षुभे; T2 संच्छुभेद (for संचुक्षुभे). — d) S वातेने (T1 °नै)व (for वातैरिव). K1 महाबलः; D3 महार्णव; D6 °र्णवं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K0-3.5 D3 mention only सप्तमयुद्धदिवसे; K4 Da Dn1 D5 सप्तमेह्नि; B3 सप्तमेह्नि संग्रामे; D6 सप्तमेहनि; M4 सप्तमेह्निके. — *Adhy. name:* K4 D6 T2 G2 M1-3 द्वंद्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 39; Dn2 M5 79; D6 T1 G 76; T2 M3.4 78; M1.2 77 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 44; Dn2 45; D5 46.

७८

C. 6. 3577
B. 6. 82. 1
K. 6. 82. 1

संजय उवाच ।

तथा प्रवृत्ते संग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि ।
प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १
क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव ।
प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं प्रति ॥ २
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजन्रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ३
तेषां च प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलम् ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन्वचः ॥ ४
एष भीष्मः शांतनवो योद्धुकामो धनंजयम् ।
सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ५
तं प्रयान्तं परानीकं सर्वसैन्येन भारतम् ।
संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ६
बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः ।
नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ॥ ७
ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ।
रणे भारतमायान्तमाससाद महाबलम् ॥ ८
महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना ।

78

1 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. — a) M1. 3. 5 ततः (for तथा). T G M2. 4 प्रवृत्तमात्रे (for तथा प्रवृत्ते). — b) T2 सुकर्मणि (for सुशर्मणि). — c) K3. 5 D2 भग्नेषु चापि (for प्रभग्नेषु च). B2 सर्वेषु; M3. 5 वीर्येषु (for वीरेषु).

2 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. — a) K0–3. 5 Da Dn1 D4–6. 8 क्षुभ्यमाने; K4 D1. 2 S क्षोभ्यमाणे (D2 T °ने). D1 ततस्तस्मिन् (for बले तूर्णं). — b) K2 सागरः (for सागर°). K3. 5 D2 तथा; B3 तदा; D1 बले; T2 भुवि (for तव). — c) K0–3 T2 प्रत्युद्यते; D3 प्रत्युद्युते; D6 प्रत्युद्याने. K1 गंगेये; D1 त्वरितं (for गाङ्गेये). — d) D1 गांगेये; D3 त्वरिते (for त्वरितं).

3 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. — a) K (except K4) D1–3 S राजा (for राजन्). — b) G1–3 रणे पार्थपराक्रमं. — c) K2 D5 त्वरमाण (for °णः). K5 च समरे (for समभ्येत्य).

4 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. — a) K5 D2. 6 तु (for च). K2 D6 च प्रमुखं; K3 प्रमुखतः; M1–3 चमूषु वै; M5 चमूमुखे (for च प्रमुखे). Da Dn1 D1. 3. 5 वीरं (for शूरं). — b) K1 महार्णवं; K2 °र्णवः; B2 D6 °रथं; B4 Dn2 D4. 7. 8 °बलः. — d) Ś1 K0–3 प्राह (for भृशं). Ś1 मे हर्षयन्; K1 स हर्षवद्; K4 प्राहर्षयन्; D1 हर्षयितुं. K3. 5 B1. 2 D2. 4 इव (for वचः).

5 For sequence in Da1, cf. v. l. 6. 76. 6. — a) D1 S transp. भीष्मः and शांतनवो. — c) K0 M1 कुरुश्रेष्ठ.

6 a) K2. 3 B1 प्रयातं; Da1 प्रयात. K3. 5 D2 रणे वीरं; B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 M परान्वीरान्; D1 °न्वीराः; D3 °न्वीरं; D6 तदा वीरं; T1 G2–4 पुरो वीराः; G1 पुरे वीराः (for परानीकं). — b) Ś1 महा°; K0–2. 4 D1 सह (for सर्व°). K3. 4 B3 D2 D3. 4. 6. 7 T G1. 2. 4 M (except M2) भारत. D1 सर्वे सेन्येन दंशिताः. — c) T1 G4 संयुक्तं; T2 G1–3 M संयुक्ताः (for संयत्ताः). T2 वीर (for सर्वे). — d) K0. 1 पालयत्वां (sic). T1 G2. 4 महारथं; G1. 3 महारथाः (for पितामहम्).

7 a) T1 G M2 इत्येतद् (for इत्येवम्). D1 बाढमुक्त्वा तु ते सर्वे. — b) Da Dn1 D5 स्वान्य° (for तान्य°). Da1 सर्वशं; T2 M4 सर्वतः (for सर्वशः). — c) T1 G1. 3. 4 नरेंद्रास्ते; G2 नरास्तेति; M2 नरेंद्राणां (for नरेन्द्राणां). — d) K5 B1. 2 D अनुजग्मुः; S जग्मुः सर्वे (for समाजग्मुः).

8 a) T2 प्रशातः; G1. 3 प्रयांतं. — b) K3 D2 D5. 8 भीष्मं. — c) M5 भ्रातरम् (for भारतम्). K0–3 भारत संयांतम्; K8 भारतमायातम्. — d) K5 D1. 2. 6 T G महाबलः.

9 a) Ś1 महे°; D3 महत्° (for महा°). S तत श्वेतपताकेन. — b) K0 भीमवारणकेतुना; S श्वेतवर्ण (M1. 2. 4. 5 °र्ण)हयेन च. Cc. d cite भीमः. — c)

महता मेघनादेन रथेनाति विराजत ॥ ९
समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनंजयम् ।
अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ १०
अभीशुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् ।
मध्यंदिनगतं संख्ये न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ११
तथा शांतनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितम् ॥ १२
स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्तैः सुमहात्मभिः ।
भ्रातृभिस्तव पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ १३
भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा ।
ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥ १४
तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः ।
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम् ।
शरांश्चाशीविषाकाराञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ १५
द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पञ्चभिः ।
धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥ १६
तस्य द्रोणोऽवधीदश्वाञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ॥ १७
स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धतसारथिः ।

C. 6. 3595
B. 6. 82. 19
K. 6. 82. 19

B1 रथनादेन (for मेघ°). — ^{d}) Ko. 1 [अ]तिविराजिता; K2 °जिना; K3. 5 °जयन्; K4 B Da2 Dn D3–5. 7. 8 °जता; D1. 6 T1 G4 [अ]भिविराजता; D2 [अ]ति विराजयत्; T2 G1. 3 M सुविराज(G3 °जि)ता; G2 [अ]भ्यविराजता.

10 ^{a}) S पश्यतां (for समरे). D1 भीष्मे याते तु सैन्यानां. — ^{b}) K3. 4 B Dn2 D4 उप(K3 °पा)यांतं; Da1 उपायातं; D2 उत्पतंतं (for उपयातं). D1 तावकानां पुनः पुनः; S उपयातो धनंजयः. — ^{c}) K3. 5 D2. 3. 5. 6 तुमलो. G2 om. नादो. — ^{d}) K1–3 Da1 D8 भया (for भयाद्). T G M4 हयान्दृष्ट्वा किरीटिनः.

11 ^{a}) K2. 3 B Da Dn D5–8 T1 G4 अभी(D5 °भि)पुहस्तं. Ca cites अभिपुः; Cc. d अभीषवः. — ^{b}) K3 दृष्ट्वा दैत्यम्; D5 °ष्ट्वा नित्यम् (for दृष्ट्वादित्यम्). K5 इवापरः. — ^{c}) K1 मध्यंदिनगतसंखे; B3. 4 Dn2 D4. 7. 8 °गते (Dn2 °तं) सूर्ये; T2 M °गतं संखे; G1. 3 °गते संखे; G2 °गते संघे. — ^{d}) K2 B Da2 Dn D4 अभिवीक्षितुं; Da1 अतिवी°; D5 इति वी° (for प्रतिवीक्षितुम्).

12 K2 om. 12. — ^{a}) T2 ततः (for तथा). — ^{b}) Da1 D5 श्वेतकार्मुकी. — ^{d}) Ś1 K1. 4 B Da2 D3. 4. 7. 8 M Ca. d श्वेतं; K5 D2 रौद्रं; D6 स्वेतं (for श्वेत-). K3. 5 D2 इवोत्थितं; S इवापरं (for इवोदितम्).

13 ^{a}) T1 G4 सर्वतस्तैः (for स सर्वतः). K5 सर्वतः संपरिवृतस्. — ^{b}) Da1 त्रिगर्तिः. K3. 5 D2. 6 सुमहाबलः (K5 °लैः); B1 D3 S तु महात्मभिः; D1 सुमहारथैः (for °त्मभिः). — ^{c}) D1. 3 S सह (for तव).

14 ^{a}) Ś1 Ko–2 Da Dn1 च (for तु). — ^{b}) Dn2 भृशं विव्याध; T1 G2. 4 मत्स्यराजस्य; T2 G1. 3 M मात्स्यं वि° (for मत्स्यं विव्याध). D3 पत्रिभिः. — ^{c}) Ko–2 शरेणाजौ. D6 S ध्वजमेकेन (D6 धनुश्चैकेन) चिच्छेद. — ^{d}) D1 चैवास्य (for चैकेन). Ko चिच्छेदे; B1 चिच्छिद; Da1 विच्छिदे; D8 चिच्छदे. D6 सुतं द्वाभ्यामताडयत्; S धनुरेकेन पत्रिणा.

15 ^{a}) Da1 चित्रं (for छिन्नं). — ^{b}) D5 विराटे. S (except T2) [ऽ]क्षोहिणीपतिः (for वाहिनी°). — ^{c}) Ko आधत्त. — ^{d}) D3 धनुर्भारत संदृढं. — ^{e}) Ś1 वराश्वासी°; K2. 3 शरांश्वासी°; Da1 शिरास्याशी°; D5 शिरांश्चाशी°. — ^{f}) B1 पांडवान्; T2 पावकान् (for पन्नगान्). Da Dn1 D5 T1 G transp. पन्नगान् and इव.

16 D3 om. 16. — ^{a}) D1 स (for प्र-). — M3. 5 om. (hapl.) 16^{bc}. — ^{b}) Ś1 M2 चतुर्भिश्चैव. — D2 om. 16^{cd}. — ^{c}) T1 G M2 चिच्छेद (for विव्याध). — ^{d}) K3 सप्तभिः (for पञ्चभिः). — ^{e}) B1. 2 °श्चैकेन चाविध्यत्; B3. 4 Da Dn D1. 4. 5. 7 S °श्चैकेषुणाविध्यत्. — ^{f}) B2 तदा (for तत्र). T2 G5 द्विजर्षभं. D1 ततः क्रुद्धो द्विजोत्तमः.

17 ^{a}) Ko. 2 ततो (for तस्य). D1 वाहान् (for अश्वान्). — ^{c}) Ko D3 G3 अष्टभिर्; T2 अभिनद् (for अष्टाभिर्). T1 भारतश्रेष्ठ. — ^{d}) D1 सूतमेकेषुणा तथा; D3 तमेकेन च पत्रिणा.

C. 6. 3595
B. 6. 82. 19
K. 6. 82. 19

आरुरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनां वरः ॥ १८
ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ ।
महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् ॥ १९
भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमम् ।
चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति जनेश्वर ॥ २०
स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे ।
जगाम धरणिं बाणो लोहितार्द्रीकृतच्छविः ॥ २१
स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः ।
धनुस्त्यक्त्वा शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ २२
हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् ।
उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ २३
भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम् ।
दारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २४
शिखण्ड्यपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २५
स बभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः ।
शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥ २६
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखण्डिनः ।
सूतं ध्वजमथो राजंस्तुरगानायुधं तथा ।
शरैर्बहुभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे ॥ २७

---

18 ^{a}) K2 महताश्वाद् (for स हताश्वाद्). — ^{b}) K1 हतसारथैः; D3 भरतर्षभ; T1 G4 हतसारथेः. — ^{c}) D6 रथात्. D1 राजन् (for तूर्णं). — ^{d}) K3–5 B Da2 (marg.) Dn2 D1–4, 6–8 S Cc पुत्रस्य (for शङ्खस्य).

19 ^{a}) K0–2 transp. तु and तौ. — ^{b}) Ś1 भारद्वाज-; K3 D8 भरद्वाजं. K3 रथ- (for रथे). Ś1 D1 T1 G2–4 M2 स्थितं (for स्थितौ). — ^{c}) Ś1 शरवारेण. — ^{d}) Ś1 D1 छादयामासतुर् (for वारया°). K5 तदा; G2 M5 बलान् (for बलात्).

20 ^{a}) D8 भरद्वाजस्. — ^{b}) K3 D2, 3 शरमासी°; K4 शरानाशीविषोपमान्. — ^{c}) Da1 विक्षेप. S राजन् (for तूर्णं). — ^{d}) Ś1 K0–2 महाबलः; K4 Da1 M2 जनेश्वरं; B Dn2 D3, 6, 8 T2 G1 °श्वरः (for °श्वर). Cv as in text.

21 ^{a}) D1 तस्य तत् (for स तस्य). S कवचं (for हृदयं). — ^{b}) T2 पपौ (for पीत्वा). — ^{c}) K1 जघास (for जगाम). Ś1 K0–2 धरणी. K3 बाणौ; D1 भित्त्वा (for बाणो). — ^{d}) K2–4 B Da Dn D1, 3–5, 7, 8 G2, 3 M लोहितार्द्र(G3 °र्द्रि)कृतच्छविः; D2 °तार्द्रवरच्छदः; D6 °तार्द्रकलेवरः; T2 °तार्द्रकरच्छविः.

22 ^{a}) K4 B3, 4 Dn2 D3, 4, 6–8 रणे (for रथात्). — ^{c}) B1 Da Dn1 (before corr.) D5 छित्त्वा धनुः; B2–4 Dn1 (by corr.), n2 D4, 7, 8 हित्वा धनुः (for धनुस्त्यक्त्वा). — ^{d}) T2 समीपतुः. Ś1 पितरेव समेपतः.

23 ^{a}) D1, 3 T1 G1, 3, 4 M3 तमात्मजं; G3 तदात्मजं (for स्वमा°). — ^{b}) D6 रथात् (for भयात्). — After 23^{ab}, D1 *repeats* 13^{cd}, om. 23^{cd}.

24 ^{a}) K2 भरद्वाजस्. D1 तथा (for ततस्). — ^{b}) K3, 5 D2 महाचमूः; D8 °चमुं. — ^{c}) *K0–2* B1, 2 Da Dn1 D4, 5, 7, 8 G1 M (except M3) वारयामास; Dn2 धार°.

25 ^{a}) K3, 5 D2, 6 शिखंडी तु; D7 शिपंड्यपि. S समासाद्य (for महाराज). — ^{b}) K1, 2 Da1 द्रोणिम्; K4 द्रोणम्. S द्रौणि(G2 द्रौणी-; M2 द्रोणि)माहवशोभिनं. — K5 D2 om. (hapl.) 25^{c}–29^{b}. — ^{c}) K1 D8 अजघान. — ^{d}) Ś1 काराचैस्. D1 आहवे (for आशुगैः).

26 K5 D2 om. 26 (cf. v. l. 25). — ^{a}) D3 Dn1 D5 स च तौ; S प्रबभौ (for स बभौ). Ś1 D3 T1 G1, 3, 4 नरशार्दूल; K2 Da2 Dn1 D5 °शार्दूलैः; D3 T2 M रथशार्दूलो. — ^{b}) G2, 4 नाराचैः (for ललाटे). Da Dn1 संमितैस्; D5 संमितिस् (for संस्थितैस्). K3 ललाटावस्थितैस्त्रिभिः; K4 ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः. — B2 om. 26^{cd}. — ^{d}) Da1 इवोत्थितैः; D1 अवस्थितैः (for इवोच्छ्रितैः).

27 K5 D2 om. 27 (cf. v. l. 25). — ^{c}) B1 Dn2 D4, 7, 8 (before corr.) सूतं रथमथो; D3 ध्वजं सूतमथो; T2 सूतध्वजरथो. — ^{d}) K4 B2 D6 आयुधांस्तथा; B1 Dn2 D4, 7, 8 आयुध(Dn2 D4 °धं)ध्वजं; D3 S आयुधानि च (for आयुधं तथा). — ^{e}) K4 B D3 Dn D4, 5 T2 आच्छिद्य; D1 अत्युग्रैः; D7, 8 (marg. *sec. m.*) उच्छिद्य; D3 (orig.) उत्थिद्य; T1 G M1, 3–5

स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनां वरः ।
खड्गमादाय निशितं विमलं च शरावरम् ।
श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २८
सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे ।
नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ३०
तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम् ।
असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनां वरः ॥ ३१
ततोऽस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम् ।
चर्माच्छिनदसिं चास्य खण्डयामास संयुगे ।
शितैः सुबहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः ॥ ३२
शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ।
आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ॥ ३३
तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभम् ।
चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
शिखण्डिनं च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ॥ ३४
शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः ।
आरुरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः ॥ ३५
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे ।

C. 6. 3615
B. 6. 82. 39
K. 6. 82. 39

आदिश्य; M_2 आहत्य (for उद्दिश्य). — f) B_2 भूतले (for संयुगे).

28 K_5 D_2 om. 28 (cf. v. l. 25). — b) K_3 वा (for वै). D_5 वर (for वरः). S रथान्निहतसारथेः (T_2 M °थिः). — c) T_2 G_{1-3} $M_{1.2.4}$ आद(M_2 °ध)त्त (for आदाय). K_{0-2} D_8 सुशितं; S वेगेन (for निशितं). — d) G_{1-3} विपुलं (for विमलं). $Ś_1$ K_3 B_1 D_8 च शरासनं; K_{0-2} शरवारणं; D_6 चर्म एव च; T_1 G_4 चर्म चापरं; Cc. d च शरावरम् (as in text). K_4 चर्म चादाय सुप्रभं. — e) K_3 $D_{4.6.8}$ M_4 विचरन् (M_4 °त्); G_2 विचरः (for व्यचरत्). — f) G_2 M_{1-3} शत्रुपूगहा (for °तापनः).

29 K_5 D_2 om. 29^{ab} (cf. v. l. 25). — c) K_4 दृश्यते (for ददृशे). $Ś_1$ द्रोणे; K_1 Da_1 द्रोणिस्; G_2 द्रोणीस्. — T_2 om. (hapl.) 29^{d}–32^{a}.

30 T_2 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) K_2 सर°; B_2 G_2 शत° (for शर°). — b) Da_1 भरतर्षभः; D_1 भरतोत्तम. — d) $K_{1.2}$ Da_1 M_1 द्रोणिः. K_4 परमकोविदः; D_1 परबलार्दनः; T_1 G M_4 समरकोपनः (for परम°).

31 T_2 om. 31 (cf. v. l. 29). — a) K_2 Da_1 तामापतंती; $B_{3.4}$ तमापतंतीं; D_5 तामापतंति. D_1 S सहसा (for समरे). — b) K_2 Da_1 सुदारुणं; S (except M_4; T_2 om.) दुरासदां (for सुदारुणाम्). — c) K_2 तीक्ष्णघोरेण; D_8 शितधारेण. — d) D_1 अच्छिनद् (for चिच्छेद). D_5 वर (for वरः).

32 T_2 om. 32^{a} (cf. v. l. 29). — a) D_1 स (for [अ]स्य). K_3 D_2 बलिनो; K_5 बलिना; $D_{1.6}$ T_1 G विपुलं (for विमलं). K_2 Da_1 $M_{1.3.5}$ द्रोणिः. — b) G_1 मनोरथं (for °रमम्). — c) K_8 [अ]च्छिदद् (for [अ]च्छिनद्). S चापि (for चास्य). D_1 सासिं चर्म तदा तस्य. — d) T_1 G कृतहस्तश्च संयुगे; T_2 M लघुहस्तश्च (T_2 °स्य) सं°. — e) K_4 B Da Dn D_{4-8} शरैः; K_5 स तैः; D_1 सितैः (for शितैः). Dn_2 च (for सु-). — f) K_8 पंचभिः; S मार्गणैः (for पत्रिभिः). K_5 D_2 विव्याध च पतत्रिभिः.

33 a) $K_{0.2}$ च (for तु). — b) K_8 निशितं (for खण्डितं). — c) K_1 D_8 अविध्य; K_8 T_2 G_2 आविध्यद्. Cd आविद्धं. K_2 विसृजत्; D_2 वासृ° (for व्यसृ°). — d) $D_{1.3}$ पावकं (for पन्नगम्). S अवप्लुत्य महामनाः (T_2 °रथः; $M_{1.3.4}$ °मनः).

34 a) D_1 संप्रेक्ष्य (for सहसा). — b) B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ वज्राशनिसमप्रभं (Dn_2 °स्वनं); D_8 कालांतकसम°. — c) K_2 Da_1 द्रौणि; K_8 द्रोणिर्. S शरैरचू(T_2 °पू)र्णयद्द्रौणिर्. — d) T_1 G अस्त्र°; T_2 M हस्त° (for पाणि°). Da Dn_1 D_5 दर्शयामास लाघवं. — $K_{3.5}$ D_2 om. (hapl.) 34^{ef}. — e) D_1 प्र-; M_2 तु (for च). — f) D_3 शितैर् (for शरैर्). Da Dn_1 $D_{1.3.5}$ S आशुगैः (for आयसैः).

35 a) $Ś_1$ सु- (for तु). D_1 महाराज; G_2 ततो राजंस् (for भृशं राजंस्). — b) S [अ]निशं (for शितैः).

36 a) $K_{3.5}$ B D (except D_3) सात्यकिश्चापि

C. 6. 3515
B. 6. 82. 39
K. 6. 82. 39

अलम्बुसं शरैर्घोरैर्विव्याध बलिनं बली ॥ ३६
राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत ।
अर्धचन्द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ।
मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३७
तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ।
नासंभ्रमद्यत्समरे वध्यमानः शितैः शरैः ॥ ३८
ऐन्द्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ।
विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना ॥ ३९
तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ।
अलम्बुसं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४०
तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मना ।
प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ॥ ४१
तमजेयं राक्षसेन्द्रं संख्ये मघवता अपि ।
शैनेयः प्राणदज्जित्वा योधानां तव पश्यताम् ॥ ४२
न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्दिताः ॥ ४३
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली ।

संक्रुद्धो; S सा(M1. 3. 4 स)त्यकोप्यथ संक्रुद्धो. — ^{b}) Dn2 D4. 7 तं महाहवे (for क्रूरमाहवे). — ^{c}) = 40^{c}. Ś1 अलंबुसः; K4 B Da2 Dn D4. 7. 8 °बुषं; Da1 °बुखं; D5 °बूखं; D6 °बुशं (for अलम्बुसं). Ś1 क्रूरैर्; K3. 5 B3. 4 D1. 2. 6 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्). — ^{d}) Ś1 बलिनां बले; K0. 2 B3 Da2 D3. 5. 7 T G4 M4 बलिनां बली; K3. 5 D1. 2. 6 M1–3. 5 बलिनां वरः.

37 ^{a}) K5 राक्षसेंद्रसुत°; D1 राक्षसस्तु तत°. — ^{b}) S मारिष (for भारत). — Da1 reads 37^{d}–38^{d} after द्रुपद in 44^{b}. — ^{d}) K4 B2. 4 शायकैः (for सायकैः). — ^{f}) Ś1 D3. 8 शस्त्रवर्षैर् (for शर°). K0. 1 D2 (before corr.). 3 अवाकिरन्; K2 इवाकिरत् (for अवा°). — After 37, D1 ins.:

323* अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।

38 For sequence in Da1, cf. v. l. 37. — ^{a}) Dn1 D5 अत्र (for तत्र). D3. 5 अपश्यामः. — ^{b}) D1 महात्मनः (for पराक्रमम्). — ^{c}) T G M3 (*inf. lin.*). 5 स (for यत्). D1 संग्रामे (for समरे). K4 नासंभ्रमस्तु समरे; B1 नाभ्रंशयत्समरे (submetric); B2. 4 नासंभ्रमं यत्समरे; B3 नासंभ्रमो यस्स°; D2. 8 नासंभ्रमोस्य स°; D4 असंभ्रमद्यत्स°; D5 नासंभ्रमस्य स°; M स तमाच्छाद्य स°; Bom. ed. असंभ्रमस्तु स°. — ^{d}) Ś1 वध्यमानां; T1 G4 विध्यमानः. K5 D5 शतैः (for शितैः). D3 वध्यमानस्य तैः शरैः.

39 ^{b}) S (except T2 M4) वीर्यवान् (for भारत). — ^{c}) K0. 2 विजयाद्धनुसंप्राप्तं; D6 °याद्यदुना प्राप्तं. — ^{d}) Dn2 D3 G1–3 महात्मना; M1–3. 5 मनस्विना (for यश°). T1 G4 मायां जघ्ने महात्मनः.

40 T2 om. (hapl.) 40^{a}–41^{b}. — ^{b}) Ś1 माया. Ś1 K1 राक्षसी. M1. 3. 5 मायां राक्षसनिर्मितां. — ^{c}) = 36^{c}. K4 B Da2 Dn D2. 4. 5. 7. 8 अलंबुषं; Da1 °बुम्नं; D6 °बुशं. K3 शितैर् (for शरैर्). K3. 5 D2 अन्यैर्; D1 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्). S (T2 om.) रणे राजन् (for शरैर्घोरैर्). — ^{d}) T1 G M2 अभ्यकीर्यत; M1. 3–5 अत्याकिरत (for अभ्या°). Ś1 K3–5 D2 M सर्वतः. D1 अवाकिरत सात्यकिः. — ^{e}) M4 पर्वतो. — ^{f}) K1 बलाहकाः; G1–3 M बलाहकः.

41 T2 om. 41^{ab} (cf. v. l. 40). — ^{a}) B1–3 Dn2 D4. 8 M1 तं (for तत्). K5 D3 M3. 5 पीडितस्. K3. 4 D1. 2. 6 M4 स तथा पीडितस्तेन (D1 °तो राजन्); T1 G M2 स तु संपीडितस्तेन. — ^{b}) K3–5 Da Dn D2. 4–8 T1 G M2. 4 यशस्विना; M1. 3. 5 मनस्विना (for महात्मना). — ^{c}) Ś1 प्राद्रुद्रव; D2 प्राद्रुद्रावद्; D4 M4 प्राद्रुद्राव. D1 रणे (for भयाद्). K3 राजन्; D1 भीतः (for रक्षो). — ^{d}) K5 B1. 3. 4 D2. 4 त्यक्त्वा (for हित्वा). K3 रक्षस्त्यक्त्वा च सात्यकिं; D1 शैनेयशरपीडितः.

42 ^{a}) B2 तमाजयं; T1 G1–3 तमजय्यं. S मघवता (for राक्षसेन्द्रं). — ^{b}) K0–2 स्वयं (for संख्ये). Ś1 मघवतामिह; K0–2 °तापि ह; K4. 5 °तापि हि. S जित्वा (T2 छित्वा; M4 हित्वा) भारत सात्यकिः (T2 °केः). — ^{c}) D3 शनेयः (for शैनेयः). K0 D6 प्रणदज्जित्वा; D1 प्राक्रमज्जित्वा; D5 प्राणदं जित्वा; S प्रा(T2 G3 M3 प्र)णदन्नादं (for प्राणदज्जित्वा). — ^{d}) M यौधानां.

43 ^{a}) K3 निहत्य; K4 B Dn2 D4. 7. 8 अ(D3 आ)वधीत्; Da1 Dn1 D5 अभ्रवीत्; D2 निहनत्; D3. 6 व्यहनत्; G2 न्यहन्यत (hypermetric) (for न्यहनत्). D1 तावकं सैन्यं (for तावकांश्चापि). — ^{b}) T2 सात्यकेः. — K0–2 om. 43^{cd}. — ^{c}) G2 बाहुभिर्; D1 भल्लैस् (for बाणैस्). — ^{d}) D1 भयार्जिताः.

धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४४
संछाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत ।
विव्यथे न च राजेन्द्र तव पुत्रो जनेश्वरः ॥ ४५
धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विव्याध सायकैः ।
षष्ट्या च त्रिंशता चैव तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४६
तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ।
हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महारथः ।
शरैश्चैनं सुनिशितैः क्षिप्रं विव्याध सप्तभिः ॥ ४७
स हताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्य रथाद्बली ।
पदातिरसिमुद्यम्य प्राद्रवत्पार्षतं प्रति ॥ ४८
शकुनिस्तं समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः ।
राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ४९
ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा ।
न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरम् ॥ ५०
कृतवर्मा रणे भीमं शरैराछर्न्महारथम् ।
प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा ॥ ५१
ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः ।

C. 6. 3533
B. 6. 82. 57
K. 6. 82. 57

44 ^{b}) After द्रुपद॰, Da1 reads 37^d–38^a (cf. v. l. 37). Da Dn1 D5 सुतो (for [आ]त्मजो). — ^{c}) T2 महाराजं॰. — ^{d}) K3–5 B Da Dn1 D4–8 S transp. तव and पुत्रं. S (except T2 M4) जनेश्वर. D2 पुत्रं दुर्योधनं तव॰. — ^{e}) M2 रोदयामास (for छाद॰).

45 ^{a}) K3. 4 D (except D3. 6) स च्छाद्यमानो; S छाद्यमानोपि (for संछाद्यमानो). K3. 5 D2 निशितैर्; D6 समरे (for विशिखैर्). — ^{b}) B D (except D1–3. 6) मारिष (for भारत). — ^{c}) D1 transp. विव्यथे and न. S नैव (for न च). Ko–2 सुपीतेन; D1 महाराज (for च राजेन्द्र). — ^{d}) B1 D3 (before corr.). 5. 7. 8 जनेश्वर; D1 महारथः; D4 (before corr.) नरेश्वरः. S पुत्रस्ते भरतर्षभ॰.

46 ^{a}) Ś1 धृष्टद्युम्ने; T1 G2. 3 °द्युम्नः. T1 G1. 3. 4 तु (for च). S (except M2) संक्रुद्धो (for समरे). — ^{b}) B2 हंतुं; T1 इयान्; T2 G M5 राजन्; M1–4 राजा (for तूर्णं). T1 G4 विव्याथ. K2 B1 पंचभिः; K4. 5 B2 Da Dn1 D1. 2. 5. 6. 8 (marg. *sec. m.*) T G1. 3. 4 M पत्रिभिः; B3 Dn2 D4 पत्रिणा; B4 D1. 8 पत्रिणां; D8 मार्गणैः (for सायकैः). — G2 om. (hapl.) from पत्रिभिः up to विव्याध in 47^f. — ^{c}) Ko त्रिंशतश्; K2 त्रिंशताश्; D6 विंशता (for त्रिंशता). K3. 5 D2. 3 षष्ट्या त्रिं(D2 विं)शतिभिश्चैव; D1 त्रिशता निशितैस्तीक्ष्णैस्; T1 G4 राजानमवनीपालस् (G4 °ल); T2 G1. 3 M नवत्या स्व(G3 ञ)वनीपालस्॰.

47 G2 om. up to विव्याध in 47^f (cf. v. l. 46). — ^{b}) Ś1 Ko–2 D3 भारत; Da1 मारिषः; D1 पत्रिभिः (for मारिष). — ^{c}) K2. 3 हयाश्च॰. Ko–2 D3 संख्ये; D6 शिघ्रं; T1 G1. 3. 4 शीघ्रान् (for शीघ्रं). — ^{d}) K5 B Da Dn D1. 2. 4–8 महाबलः (D4 °लं) (for °रथः). T1 G1. 3. 4 जघान भरतर्षभ. — Ko. 1 om. (hapl.) 47^e–49^b. — ^{e}) D1 चैव (for चैनं). — ^{f}) S शीघ्रं (for क्षिप्रं). K3. 5 D3 M (except M4) पत्रिभिः; G4 पंचभिः (for सप्तभिः).

48 Ko. 1 om. 48 (cf. v. l. 47). — ^{a}) K1 D1. 2 T2 हताश्वो; M2 °श्वं. — ^{b}) K4 T2 M1 महाबली; M1 (*sup. lin.*). 2. 3. 4 महारथात् (for रथाद्बली). D2 खड्गमुद्यम्यवेगवान्॰. — ^{c}) K2 पादातिर्; M4 पदातिम्. — ^{d}) K2 Da2 Dn D1. 5. 7. 8 G1 प्राधावत्; Da1 T1 G3. 4 M4 प्रधावत् (for प्राद्र°). M1 प्रायाद्वै पार्षतं प्रति; M2 प्रायात्पारपतं प्रति; M3. 5 प्रायात्पार्षतं प्रति (submetric).

49 Ko. 1 om. 49^{ab} (cf. v. l. 47). — ^{a}) K2 B2–4 Dn2 D4. 7. 8 M1. 2. 4 तु (for तं). — ^{b}) Ś1 राजगृद्धी; K5 D6 °गृध्री; D1 °गद्धी; T1 G °गृध्नुर्. T2 महारथः (for °बलः). — ^{d}) K2 Da Dn1 (before corr.) T1 M1 स्वयं; D5 स्वनं (for स्वकम्).

50 ^{a}) D1 दुर्योधनं; T2 ततोपरं (for ततो नृपं). — ^{b}) M5 पार्षतं॰. — ^{c}) B2–4 Da Dn D3–8 निजघ्ने; T2 M न्यपतत् (for न्यहनत्). D1 न्यहनत्तावकान्योधान्. — ^{d}) K4 B D (except D2) S इवासुरान्॰.

51 ^{b}) B1 D2. 3. 8 T2 महारथः; B2 D6 T1 °बलं (for °रथम्). D1 शरैः संनतपत्रिभिः; M3. 5 शरै राजन्महारथं॰. — ^{c}) D1 छादयामास स तदा॰. — ^{d}) K4 यथा रविं (by transp.); K5 D2 गिरिं यथा॰.

52 ^{b}) Ś1 K3 D5 परंतप. — ^{c}) D1 समरे (for

C. 6. 3633
B. 6. 82. 57
K. 6. 82. 57

प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ॥ ५२
तैरर्द्यमानोऽतिरथः सात्वतः शस्त्रकोविदः ।
नाकम्पत महाराज भीमं चार्छच्छितैः शरैः ॥ ५३
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः ।
सारथिं पातयामास ध्वजं च सुपरिष्कृतम् ॥ ५४
शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा ।
शकलीकृतसर्वाङ्गः श्वाविद्वत्समदृश्यत ॥ ५५
हताश्वात्तु रथात्तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ ।
स्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ५६
भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
निजघान च संक्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

संक्रुद्धः). — [d]) $B_{2.4}$ शायकान्. K_{5} $D_{2.8}$ °वर्मणः; Da Dn_{1} D_{5} T G कृतवर्मणि.

53 [a]) K_{5} अर्द्यमाणो; B Da Dn $D_{5.7.8}$ हन्यमानो; M_{1} अभ्यर्यमानो (for अर्द्य°). Dn_{2} [ऽ]पि रथः; D_{1} [ऽ]तिबलः (for ऽतिरथः). — [b]) K_{4} D_{5} सत्वतः. $Ś_{1}$ सात्त्वकोविदः; K_{0-2} स(Ko सा)त्वतोधिकः; K_{3} D_{8} सत्त्वकोविदः; K_{5} $D_{1.2}$ सत्य°; D_{5} शास्त्र° (for शस्त्र°). D_{6} हार्दिक्यः सत्यविक्रमः. — [c]) K_{3} महाबाहो (for °राज). — [d]) M_{4} भीमश्. D (except D_{2}) $M_{1.2}$ आर्च्छच्छितैः (for चार्छ°). T_{1} G_{4} भीमं चार्च्छच्छरैः शितैः.

54 [a]) K_{5} वाहान् (for हत्वा). — [b]) $K_{3.5}$ $B_{1.4}$ D_{2} महारथः (for °बलः). S भीमो भीमपराक्रमः. — [c]) D_{1} घातयामास; T_{1} G_{4} पोथ°. — [d]) $Ś_{1}$ K_{3} B Da $D_{1.2}$ (marg. *sec. m.*)$_{.3.6-8}$ सध्वजं (for ध्वजं च). $Ś_{1}$ सपरिष्कृतं; Da $D_{2.3.6-8}$ सुपरिस्कृतं; D_{1} सपरिच्छदं; D_{5} सुपरिस्तुतं.

55 [a]) Da_{1} Dn_{2} D_{5} चैवम्; $D_{2.8}$ चैव (for चैनम्). — [b]) K_{2} साचिनोत्; K_{5} साहिनो (sic); Da_{1} साचीनोत्; D_{1} अच्छिनत्; D_{2} सोभिनत्; D_{3} सोचिनोत्; D_{6-8} अचिनोत्. — [c]) D_{1} स शरैः क्षतसर्वांगः; T_{2} शकलीकृतसर्वांगं; $G_{1.3}$ M_{2} °कृतसर्वांग-; G_{2} °कृत्य सर्वांगं; M_{4} °कृतसर्वांगा. — [d]) $Ś_{1}$ श्वाविद्धात्; K_{0-3} D_{5} चाविद्धः; K_{4} स्वाविद्धत्; K_{5} B $D_{2.6}$ हताश्वः; Da_{1} lacuna; Da_{2} श्वाविद्धः; Dn_{2} M_{1} श्वाविद्धत्; D_{1} चाविध्यत्; D_{4}m G M_{2} श्वाविन्तु (M_{2} °विद्दतु); D_{7} स्वाविद्धत्; D_{8} श्वाविध्यत्; T_{2} श्वाविद्दं (for श्वाविद्वत् as in Dn_{1} $D_{3.4}$). Cc cites श्वावित्. $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ प्रत्यदृश्यत; Da_{1} D_{5} इव दृश्यत; D_{3} संप्रकाशते; D_{4}m T_{2} $M_{1.2}$ शललैरिव; G शलली यथा (for सम-दृश्यत). D_{1} शल्लकीव विराजितः; T_{1} श्वाविद्धशललिक्षो यथा; M_{3-5} श्वाविद्वच्छाललकैरिव.

56 [a]) K_{3} स हताश्वस्; $K_{4.5}$ B_{2-4} D_{2} हताश्वश्; B_{1} °श्वात्स; Dn_{2} $D_{1.4.6-8}$ °श्वाच्च (for °श्वात्तु). $K_{1.2}$ तथा; K_{3-5} B_{2-4} D_{2} ततस् (for रथात्). — [b]) K_{2} D_{5} वृषभस्य; T_{1} G_{4} M सौबलस्य; T_{2} वृक्षकस्य; G_{1-3} सुबलस्य (for वृषकस्य). Cv as in text. — [c]) $K_{0.2}$ सालस्य; $K_{3.5}$ Dn $D_{2.8}$ शालस्य; B_{2-4} Da $D_{1.3.5-7}$ श्यालस्य (for स्यालस्य). — [d]) M_{2} पश्यतां.

57 [a]) G_{1} [ऽ]भि- (for ऽपि). — [b]) K_{3} तस्य सैन्यम्; S गजानीकम् (for तव सैन्यम्). B_{2-4} Da_{2} Dn $D_{4.5.8}$ समाद्रवत् (for उपा°). — [c]) $Ś_{1}$ [अ]स्य संक्रुद्धो; $K_{0.2}$ सुसं°; K_{1} समं क्रुद्धो; Da_{1} च संनद्धो; D_{1} ततो योधान्; S गजांश्चैव. — [d]) K_{3} वज्रपाणिर्.

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, $Ś_{1}$ $K_{0.1.5}$ $D_{2.6}$ mention only सप्तमे युद्धदिवसे; K_{3} सप्तमेहनि; K_{4} Da Dn_{1} D_{5} सप्तमेह्नि; B_{3} सप्तमेह्नि संग्रामे; M_{4} सप्तमेह्निके. — *Adhy. name:* K_{4} D_{6} शंखवधः; G_{2} द्वंद्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{5} 75; Da_{2} (*sec. m.*) 40; Dn_{2} M_{5} 80; D_{6} T_{1} $G_{1.3.4}$ 77; T_{2} $M_{3.4}$ 79; G_{2} 70; M_{1} 78 (as in text); M_{2} 178. — *Śloka no.:* Dn_{1} 52; Dn_{2} $D_{5.6}$ 62.

७९

धृतराष्ट्र उवाच ।
बहूनीह विचित्राणि द्वैरथानि स्म संजय ।
पाण्डूनां मामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १
न चैव मामकं कंचिद्धृष्टं शंससि संजय ।
नित्यं पाण्डुसुतान्हृष्टानभग्नांश्चैव शंससि ॥ २
जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः ।
वदसे संयुगे सूत दिष्टमेतदसंशयम् ॥ ३
संजय उवाच ।
यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः ।
दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं पुरुषर्षभ ॥ ४
गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।
महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं निगच्छति ॥ ५
तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम् ।
प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान्व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ६
घटमानान्यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करम् ।
न दोषेण कुरुश्रेष्ठ कौरवान्गन्तुमर्हसि ॥ ७
तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्य विशां पते ।
पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ८

C. 6.3646
B. 6.83.8
K. 6.83.8

79

1 D3 (before corr.) संजय उवाच. — a) K0–3 D1.3.7 बहूनि हि; K4 बहूनि ह; B Da Dn D4–6.8 सु(D5 स)बहूनि; S बहूनि सु- (for बहूनीह). — b) Dn2 D4.8 M4 च; T2 [इ]ह (for स्म). — c) K2 पांडुरा; Da1 D5 पांडवां; D6 पांडुनां. — d) K5 D2 तव संजय; T1 G M जल्पतस्तव (by transp.); T2 जल्पतं तव.

2 a) Ś1 T2 चैवं; D6 T1 G2.4 चैकं; G1.3 चैतन् (for चैव). G2 मामिकं. K4.5 B D2.4–8 T G M1–3 किंचित्; M4 कश्चित्. — b) Cd दृत्वा (for हृष्टं). S संयुगे (for संजय). — c) K3 T2 G1.3 दृष्ट्वा (for हृष्टान्). — d) T2 अभिन्नांश्च; G1 नाभग्नांश्च (for अभग्नांश्च). K3 D2 संप्रशंससि; D2 (*sup. lin.*) च प्रशं° (for चैव शं°). K5 भग्नान्स्वान्प्रशसंससि; D1 अवभग्नान्हि शंससि.

3 a) B1.2 Da Dn1 D5 T1 G हीयमानान्; D3 जीव°; T2 यत° (for जीय°). — b) M1 मामका. D1 च गतौजसः; D5 विगतौजसं; T2 विगतोजसः. — c) K0.2 T2 वद मे; M2 वदते (for वदसे). D1 transp. वदसे and संयुगे. D3 चैव; S तात (for सूत). — d) G1 धृष्टम्; G2 दृष्टम् (for दिष्टम्). K0.2 M2 एतदसंशयः; K3–5 B2 D1–3.6 M4 एतन्न संशयः; B1.3.4 Da Dn D4.5.7.8 T1 एव न संशयः (for एतदसंशयम्).

4 b) M3.5 यथा (for युद्धे). K4 T1 G2.4 [S]चेष्टंत; K5 तिष्ठंति (for चेष्टन्ति). — c) K1 दर्शयानः; B D (except D1–3) S °यंतः (for °यानाः). — d) K0–3 भरतर्षभ; K4 B1.2 Da2 Dn D4.5.7.8 T1 G पुरुषर्षभाः; Da1 °पर्षभः; D1 पुरुषोत्तमः.

5 a) K5 गंगया. D1 तु (for वै). — b) Ś1 K0–3.5 B1 D1 स्वादु भू(K0 °दुर्भू)त्वा; D2 स्वादु गत्वा (for स्वादुभूतं). — c) K5 B1.3.4 Da Dn1 D2.5 महोदधेर्गुणा°; Dn2 D4 महोदधिगुणाभ्याशाल्ल°; D6 महौदधिगुणाभ्यासाल्ल°; T1 G2.4 महोदधिसमाभ्याशे; G1.3 M °समभ्याशे. — d) K0.2 लाघवत्वं (for लवणत्वं). K0.2.3 B2 Da Dn D4–6 नियच्छति; D1 T1 G हि गच्छति (for निग°).

6 a) T2 तु (for तत्). — b) K3.5 D3 Dn1 परंतप; Da1 महात्मनाः. — d) B1–3 D (except D1.3.6.8) व्यर्थीभवति (for व्यर्थं भवति).

7 a) K2 वटमानान्; D1 घटमाना; D2 त्वरमागा; S यतमानान् (for घट°). K5 यथाशक्त्या. — b) K0–2 D1 कुर्वाणाः (for कुर्वाणान्). — d) B2–4 D (except D1–3) स्वान्योधान् (for कौरवान्). D1 वक्तुम्; D2 कर्तुम् (for गन्तुम्). K2 अर्हसे; K3 D2 इच्छसि; T2 अर्हति (for अर्हसि).

8 a) D1 तवापराधः. K2 T2 सुमहत् (for सुमहान्). — b) T2 पुत्रस्य च (for सपुत्रस्य). — c) K0.1.3.5 D2.6 M3 पृथिव्यां. K2 पृच्छयो (sic); Da1 पक्षयो (for प्रक्षयो). — d) D6 यमदंष्ट्र°.

C. 6. 3647
B. 6. 83. 9
K. 6. 83. 9

आत्मदोषात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप ।
न हि रक्षन्ति राजानः सर्वार्थांन्नापि जीवितम् ॥ ९
युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्तो वसुधाधिपाः ।
चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ॥ १०
पूर्वाह्णे तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ।
तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ११
आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महात्मानौ महाबलौ ।
इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ।
तेषां प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १२
इरावांस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ ।
विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ।
तावेनं प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ १३
युध्यतां हि तथा राजन्विशेषो न व्यदृश्यत ।
यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणाम् ॥ १४
इरावांस्तु ततो राजन्ननुविन्दस्य सायकैः ।
चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनम् ॥ १५

---

9 ^{a}) K_3 B_{2-4} D (except $D_{1.3}$) आत्मदोष- (for °दोषात्). T_2 समुत्पन्नः. — ^{b}) D_4 (before corr.) विभो (for नृप). D_1 न त्वं शोचितुमर्हसि (= 6. 24. 27^d, 30^d). — ^{c}) D_1 M_2 च (for हि). $K_{1.2}$ क्षरंति; K_3 रक्षति (for रक्षन्ति). — ^{d}) $K_{0.5}$ सर्वार्थांन्नपि; $K_{2.4}$ सर्वांर्थां नापि; K_3 $B_{1.4}$ सर्वार्थांनपि; $B_{2.3}$ सर्वार्थान्वापि; D_1 सर्वे चान्ये च; D_5 T $G_{1.3.4}$ M सर्वार्थेनापि; D_6 सर्वयात्रापि (for सर्वार्थांन्नापि). $Ś_1$ जीवितां; K_{0-2} जीवितान्; K_3 Da Dn_1 D_5 जीवितुं. G_2 सर्वार्थेनोपजीवितं.

10 ^{a}) K_4 युद्धेभ्यः कृतिनां लोकान्; B_1 युद्धेन कृतिनां लो°; B_{2-4} Dn $D_{5.8}$ M_4 युद्धेन सु(B_2 स)कृतां लो°; Da_1 युद्धेन सुकृतं लो°; Da_2 D_3 $M_{2.3.5}$ युद्धेन सुकृताल्लो°; $D_{4.7}$ T_2 M_1 युद्धेन सुकृताँल्लो°; T_1 G युद्धेन स्वार्जिताँल्लो°. — ^{b}) $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{4.7.8}$ इच्छंति; T_2 गच्छंतो. K_2 वसुधाधिपः; Da_1 °धिप. — ^{c}) K_1 चमू; Da_1 चमु; D_1 चमूर्; D_2 नूनं (for चमूं). K_3 युध्यतो; B_4 Dn_2 $D_{3.4.7.8}$ युध्यंति; G_3 भद्रं ते (for युध्यन्ते). — ^{d}) B_3 युद्धपरायणाः; Da_1 स्वर्गपरायणः.

11 ^{a}) $K_{2.5}$ $D_{2.5.6}$ पूर्वाह्ने. B_1 D_5 सुमहाराज; Da Dn_1 सुमहान्राजन् (for तु महाराज). — ^{b}) B_1 महाक्षयः; Da_1 D_5 जनक्षयं. — ^{c}) K_3 $D_{2.4}$ तं त्वमेकमना; B_3 तन्मयैकमना; D_1 तत्त्वमेकमना; D_3 तत्समैकमना. — ^{d}) D_4 दैवासुरोपमं.

12 ^{ab}) D_8 अवंत्यौ. D_1 च (for तु). $Ś_1$ महासेनौ (for महेष्वासौ). B_1 S transp. महेष्वासौ and महात्मानौ. K $D_{2.3}$ महासेनौ; D_1 महावीर्यौ (for महात्मानौ). B D (except $D_{1-3.6}$) महाद्युती (for °बलौ). — ^{c}) Ko ऐरावतम्; D_5 (before corr.) ऐरावंतम्; S युधामन्युम् (T_2 °न्युर्) (for इरावन्तम्). Ca cites इरावान्. D_1 अभिप्राप्य; D_3 °प्रेत्य (for °प्रेक्ष्य). — ^{d}) K_1 समोयातां; D_2 समेयेतां (for समेयातां). D_3 मदोत्कटौ (for रणो°). D_1 सुयुद्धौ च महोत्कटौ; S समीयतुररिंदमौ. — ^{e}) K_2 प्रववृते; Da_1 D_5 T_2 प्रवर्तते (for °वृते). — ^{f}) $K_{3.5}$ $D_{2.8}$ सुमहल् (for तुमुलं). $K_{0.2}$ S रोम° (for लोम°).

13 ^{a}) S युधामन्युः (for इरावांस्तु). K_{0-3} D_3 ततः क्रुद्धो; T_1 $G_{2.4}$ सुसंरब्धौ (G_2 °ब्धो) (for सुसंक्रुद्धो). D_1 इरावानपि संक्रुद्धौ. — K_{0-2} om. (hapl.) 13^b–15^a. — ^{c}) $Ś_1$ बाणैस् (for तूर्णं). — B_4 om. (hapl.) 13^d–18^c. — ^{d}) $Ś_1$ तूर्णं (for शरैः). — ^{e}) $D_{2.4.8}$ तावेतं; T_1 G_4 तावेकं; T_2 $G_{1.3}$ M_4 तौ चैनं; G_2 तावेतौ (for तावेनं). $K_{3.5}$ D_2 प्रतिविध्येतां; D_6 प्रत्याविद्धेतां; T_2 प्रतिविव्येधां; G_2 M_3 प्रत्ययुध्येतां (for प्रत्यविध्येतां). — ^{f}) D_2 समरोचितयोधिनौ.

14 K_{0-2} B_4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) B_3 Dn_2 $D_{4.6.7}$ M_4 ततो; Da Dn_1 D_5 $M_{1-3.5}$ तदा; T_1 G यथा; T_2 रणे (for तथा). D_1 महाराज (for तथा राजन्). — ^{b}) B_2 Da Dn $D_{4.5.7}$ न स्म दृश्यते; B_3 D_6 न स्म दृश्यत; D_1 न च दृश्यते; D_3 न स्म युध्यते; T M नाप्यदृश्यत (for न व्यदृ°). — ^{c}) D_3 पततां; T_2 शततां (for यततां). — ^{d}) K_3 °कृतैषिणं; Dn_1 (before corr.) M_5 °कृतैषिणौ; D_1 °कृतैषिणां.

15 B_4 om. 15 (cf. v. l. 13); K_{0-2} om. 15^a. — ^{a}) S युधामन्यू (T_2 G_2 °न्यु) (for इरावांस्तु). Da_2 $D_{1.4.5.8}$ S रणे (for ततो). — ^{b}) $K_{0.2}$ तुर्विंदस्य च सायकैः; K_4 धनुरुद्यम्य शायकैः.

भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुं च मारिष ।
चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
त्यक्त्वानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः ।
धनुर्गृहीत्वा नवमं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १७
तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनां वरौ ।
शरान्मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ १८
ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषणाः ।
दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् ॥ १९
इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ ।
ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥ २०
तस्मिन्निपतिते भूमौ गतसत्त्वेऽथ सारथौ ।
रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्ततः ॥ २१
तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः ।
पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीम् ॥ २२
सा वध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
वेगान्बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः ॥ २३
हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् ।
रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ २४
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः ।
यथा वज्रधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये ॥ २५

C. 6. 3664
B. 6. 83. 26
K. 6. 83. 26

16 B4 om. 16 (cf. v. l. 13). —^{a}) Ś1 om. च. K0. 2 सु-; K1. 4 स (for च). D1 भल्लाभ्यां सारथिं चैव (by dittography). —^{bc}) T1 G transp. केतुं च and चिच्छेद.

17 B4 om. 17 (cf. v. l. 13). —^{a}) D1 G1 स्व-; D5 G3 स (for [अ]थ). K4 रथं त्यक्त्वानुविंदोथ. —^{b}) K5 D2 आश्रितः; M1. 2. 8 (*sup. lin.*) आविशत् (for आस्थितः). —^{c}) K3. 5 B D2 परमं; K4 Da Dn D4-8 सुदृढं (for नवमं). D1 महामात्रं धनुर्गृह्य; T1 G2. 4 धनुर्गृह्य महाभीमं; T2 °गृह्य रथाश्चित्रं; G1. 3 °गृह्य तथा भीमं; M1. 3-5 °गृह्य रथाचित्रं; M2 °गृह्य तथा चित्रं. —^{d}) K3 Da1 Dn D4. 6. 7. 8 (before corr.) T1 G2. 4 M भारसाहमनुत्तमं; G1 damaged; G3 °साहस्रमुत्तमं.

18 B4 om. 18^{abc} (cf. v. l. 13). —^{a}) K3 D2. 6 रथे (for रणे). S (G1 damaged) तावेकरथमारूढाव्. —^{b}) K3. 5 D (except D3. 6) S (except M4) बलिनां (for रथिनां). —^{d}) D5 ऐरावति; S युधामन्यौ (for इरावति).

19 ^{a}) D1 तेन (for ताभ्यां). —^{b}) K0-2. 5 M1-3. 5 कांचनभूषिताः; K4 Da Dn D1. 3-5. 7. 8 कनकभूषणाः (for काञ्चनभूषणाः). —^{c}) K2 Dn2 D4 G1-3 दिवाकररथं; M1. 3-5 युधामन्युरथं. —^{d}) D1 आहवे (for अम्बरम्).

20 ^{a}) K3. 5 B D (except D1) रणे (for ततः). Da1 क्रुद्धे; D4 क्रुद्धौ. S युधामन्युरसंभ्रांतो (T G4 °तौ). —^{b}) K4 तु (for तौ). K5 D1 महाबलौ; D3 महारणे (for °रथौ). —^{c}) M (except M4) शरवर्षाणि. —^{d}) Ś1 B2 चास्य पातयत्; K1 वाप्यपातयम् (sic); K5 B3. 4 D (except D3. 6) चाभ्यपातयत्; T1 G च न्यपातयत्; M4 च व्यपातयत्.

21 ^{a}) D3 तस्मिन्निपतते. B Da Dn D4. 5. 7. 8 राजन् (for भूमौ). —^{b}) Ś1 D1 च; K4. 5 B1. 3. 4 D2 S तु (for ऽथ). —^{c}) T1 G2. 4 ततः; G1. 3 रथं (for रथः). G1. 3 रथात्; G2 रथः (for दिशः). D1 रथं समुद्भ्रांतहयास्. —^{d}) K0. 2 तथा (for ततः). B1 समुद्भ्रांत इतस्ततः; D1 तत्र तत्रैव बभ्रमुः; S तुर(T1 G1. 2. 4 °रं)गैरनिवारितैः.

22 ^{a}) D1 T2 तु; M2 हि (for स). B2 पतित्वा (for स जित्वा). S महेष्वासौ (for महाराज). D2 तौ स राजन्विजित्वा तु. —^{b}) K5 नागराजसुतस्ततः; B3 नागसेनसुतात्मजः; S यज्ञ(T2 G1. 3 वज्र)सेनसुतः प्रभुः; Cap नागराजस्नुषासुतः; Ca as in text. —^{c}) D1 transp. पौरुषं and ख्यापयन्. K3 क्षपयंस्; D3 G3 ख्यापयत्; D5 व्याघ्रयंस् (for ख्याप°). —^{d}) M2 व्यधमस्तव.

23 ^{a}) K4 तैर् (for सा). —^{b}) K5 धार्तराष्ट्रा; B2 °राष्ट्रां; Da1 धार्तृराष्ट्रीं; D5 धार्तराष्ट्रं; G2 धार्तराष्ट्र-. Da1 D5 महाचमूं. —^{c}) D1 वेगं च विविधं चक्रे; S वेगं बहुविधं चक्रे; Cv as in text. —^{d}) K2 D3 मानवाः; K5 मानवं; S मानुषः.

24 ^{a}) K2 हैडिम्भो; K3. 5 Da2 D1. 2. 5-8 हैडंबो. S राक्षसः क्रुद्धः (for राक्षसेन्द्रस्तु). Ś1 K0. 2 च (for तु). —^{b}) Ś1 अथाद्रवत्; D1 उपाद्रवत् (for समा°). S प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत्. —^{d}) Ś1 ध्वजेन स; K3 D2 सुध्वजेन. D5 महाबलं; T1 G महारथः.

25 ^{a}) D2. 3 प्राग्योतिषो; M2 प्राग्ज्योतिषं. S राजन् (for राजा). —^{b}) B4 D6 नागराज-; D1 गजराजं.

C. 6. 3665
B. 6. 83. 27
K. 6. 83. 27

तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः ।
विशेषं न स्म विविदुर्हैडिम्बभगदत्तयोः ॥ २६
यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् ।
तथैव समरे राजंस्त्रासयामास पाण्डवान् ॥ २७
तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतोदिशम् ।
त्रातारं नाभ्यविन्दन्त स्वेष्वनीकेषु भारत ॥ २८
भैमसेनिं रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत ।
शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त महारथाः ॥ २९
निवृत्तेषु तु पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत ।
आसीन्निष्टानको घोरस्तव सैन्येषु संयुगे ॥ ३०
घटोत्कचस्ततो राजन्भगदत्तं महारणे ।
शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाम्बुदः ॥ ३१
निहत्य ताञ्शरान्राजा राक्षसस्य धनुश्च्युतान् ।
भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ३२
स ताड्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ॥ ३३
तस्य प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्स चतुर्दश ।
प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः ॥ ३४

— ^{c}) K5 तथा (for यथा). G2 वज्ररथः (for °धरः). M4 राजन् (for पूर्वं).

26 T2 reads 26 after 33^{ab}; G2 after 35. B1 G1. 3 om. 26^{ab}. G1. 3 read 26^{cd} after 34^{ab}. — ^{c}) Da1 विशेषान्. K0 नैव (for न स्म). K2 विशेषं नैव विदुर् (submetric); D1 S विशेषं तत्र न विदुर् (T2 विविशुर्). — ^{d}) K3 Da D5-8 हैडंबभगदत्तयोः; D1 भगदत्तहिडंबयोः.

27 ^{a}) Da1 सुरंतपः (for सुरपतिः). Ś1 K0-2. 4 M4 क्रुद्धस् (fro शक्रस्). —^{b}) Da Dn1 D5 तापयामास (for त्रासया°). B1 om. (hapl.) from दानवान् up to यामास in 27^{d}. — ^{c}) T1 G1. 2. 4 M तथा स; T3 तत्तथा; G3 यथा स (for तथैव). K2. 4 B2-4 D (except D2. 3) राजा (for राजंस्). — ^{d}) K1. 2. 4. 5 D (except D1) द्रावयामास (for त्रास°).

28 ^{a}) Ś1 Da Dn D8 विद्राव्य(D8 °व)मानास्ते; K5 व्यद्राव्यमाणास्ते; M4 वित्रास्यमानास्ते. — ^{c}) D8 M4 भ्रातरं (for त्रातारं). Ś1 K1 नाध्यगच्छंतः; K0. 2. 3 D3 नाध्यगच्छंत; K4 नाध्यविंदंत; K5 D2. 8 नाभ्यगच्छंत (D8 °तः); B1. 2. 4 नाभ्यविंदंतः; B3 वाभ्यविंदंत; Dn1 नाभ्यविंदंति; Dn2 नाभ्यविंदत; T1 G4 नाभिविंदंति; T2 नाभ्यविंदते; G2 नाभिविंदंत. — ^{d}) D1 निरयस्था यथा नराः.

29 D5 M1 om. (hapl.) 29^{a}-30^{b}; B4 M3 om. (hapl.) 29^{ab}. — ^{a}) K2 भैमसेनि; K5 भीमसेनं. K3. 5 च (for तु). K4 Da2 Dn1 भैमसेनिरथस्तूर्णं (K4 °थं तुर्णं); T2 भैमसेनिरथस्थस्तु. — ^{b}) K3. 5 D3 T G M2 तत्र पश्याम (for तत्रापश्याम). — ^{d}) K2 महारथः.

30 D5 M1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{a}) K0-4 D1. 2 च (for तु). S विनिवृत्तेषु पांडूनां. — ^{b}) K0. 1 पुरा (for पुनः). D3 सैन्यं तु. — After 30^{ab}, D1 ins.:

324* नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय स्वर्गाय भरतोत्तमाः ।

— ^{c}) D2 विनाशको; T2 नादो महान्; Cr निस्वानको; Co. d निष्टानको (as in text). — ^{d}) K0. 4 सैन्यस्य (for सैन्येषु).

31 ^{a}) D3 M1-3. 5 तदा (for ततो). — ^{b}) Ś K0-2. 4 महाहवे (for °रणे). — ^{c}) K4 शनैः; D2 शब्दैः (for शरैः). — ^{d}) D8 मेघैर् (marg. sec. m. पानीयैः, perhaps a gloss) (for मेरुं).

32 ^{a}) K0. 1. 4 निपात्य ताञ्; K2 निपातातां (sic); D2 निहन्य ताञ्. K3. 5 D2 घोरान्; Da Dn1 D4 S राजन् (for राजा). D1 निहत्य तान्शरव्रातान्. — ^{b}) K3 Da D6 राक्षसश्च (for °सस्य). — ^{c}) Da Dn1 D हंतुं (for तूर्णं). — ^{d}) K3 सर्वंवर्मस्व°; S भूर्ध्नि मर्मस्व°.

33 After 33^{ab}, T2 reads 26, om. 33^{c}-35^{d}. — ^{d}) G1-3 छिद्यमान (for भिद्य°).

34 T2 om. 34 (cf. v. l. 33). — ^{a}) Ś1 K0-2 Dn2 D1 ततः (for तस्य). M1-3. 5 प्राग्ज्योतिषस्तत्र क्रुद्धस्. — ^{b}) K5 B1. 3. 4 D2 च; B2 Da Dn D1. 3. 5 S वै (for स). — After 34^{ab}, G1. 3 read 26^{cd}, om. 34^{c}-35^{d}. — ^{d}) D1 G2 तांश्चिच्छेद स राक्षसः.

स तांश्छित्त्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः ।
भगदत्तं च विव्याध सप्तत्या कङ्कपत्रिभिः ॥ ३५
ततः प्राग्ज्योतिषो राजन्प्रहसन्निव भारत ।
तस्याश्वांश्चतुरः संख्ये पातयामास सायकैः ॥ ३६
स हताश्वे रथे तिष्ठन्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ३७
तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगिताम् ।
त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनीम् ॥ ३८
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात् ।
यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वं नमुचिर्दैत्यसत्तमः ॥ ३९
तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम् ।
अजेयं समरे राजन्यमेन वरुणेन च ॥ ४०
पाण्डवीं समरे सेनां संममर्द सकुञ्जरः ।
यथा वनगजो राजन्मृद्नंश्चरति पद्मिनीम् ॥ ४१
मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह संगतः ।
स्वस्रीयौ छादयांचक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ॥ ४२
सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य संगतम् ।
अवारयच्छरौघेण मेघो यद्वद्दिवाकरम् ॥ ४३

C. 6. 3662
B. 6. 83. 44
K. 6. 83. 44

35 T2 G1.3 om. 35 (cf. v. l. 33, 34). — a) D6 भित्त्वा (for छित्त्वा). Ś1 सतासतांश्शितान्महाबाहुः (sic); Ko.2 तांश्छित्त्वा स महाबाहुस्. — c) M1.3.5 भगदत्तस्य (for °त्तं च). D8 प्र-; G2 M4 तु (for च). — d) Ko-2 वज्रसंनिभैः; D2 कंकपत्रिणां. — After 35, G2 reads 26.

36 a) K4 प्राग्ज्योतिषा; D2.3 प्राग्योतिषो. K3.5 B D (except D1) T1 G राजा (for राजन्). — b) = 6. 24. 10b. — c) B2-4 Dn2 D3.4.7.8 S राजन्; Da Dn1 D1.5 हत्वा (for संख्ये). — d) Ś1 Ko.2.4 M4 प्रेषयामास (for पात°). Ko-2 मृत्यवे; K4 नृत्यवे; B2.4 शायकैः; B3 संयुगे (for सायकैः).

37 a) K3.4 स हताश्व-; T1 G हताश्वे स (by transp.); M हताश्वे तु. — c) D1 यत्नेन (for वेगेन). — d) Ś1 प्राग्ज्योतिषभयं प्रति; Ko-2 °नृपं प्रति; K3-5 B1 Da Dn1 D1.4 (before corr.).5 T1 G1.2.4 °रथं प्रति; D2.3 प्राग्योतिषरथं प्रति; G3 रक्षसेंद्ररथं प्रति.

38 a) K2 Da1 तामापतंती; G2 तामापतंतं. M (except M4) समरे (for सहसा). — b) K1 हेमदंडं. K5 B3.4 सुवेगिनीं; B1.2 Dn2 D4.8 प्रवेगितां. Da1 हेमदंडास्तु वेगितां; D1 हिडंबेनाशु वेगितां. — c) K3.5 D2 G द्विधा; T2 त्रेधा (for त्रिधा). G3 समरे (for नृपतिः). — d) Ś1 K (except K3.5) Da2 Dn1 D4.8 त्वकीर्यंत; D1 त्वशीर्यंत; T1 G2.4 विकीर्यंत; T2 व्यकीर्यंत; G1.3 [अ]वतीर्यंत; M (except M4) व्यशीर्यंत. Cc cites अकीर्यंत. Ś1 मेदिनी; K1.2 D1 भूतले; B2 वै भुवि (for मेदिनीम्).

39 a) Ś1 K1 विनिहितां. — b) K1-3.5 हैडंबिः; Da D1.5-7 हैडंबः; D2 हैडंब्यः; M4 हैडिंबं. K4 रणात् (for भयात्). — c) Dn2 यथेंद्रेण. Da Dn D4.5.7.8 रणे; D1.6 T2 G1-3 M भयात् (for रणात्). K4 D1 तूर्णं (for पूर्वं). K3.5 D2 रणाद्यथा वज्रधरान् (K5 °धरो). — K2 om. 39d–41a. — d) K4 दानवोत्तमः; G3 दैत्यसंमतः (for दैत्यसत्तमः). K5 D2 पूर्वं नमुचिर्दानवः.

40 K2 om. 40 (cf. v. l. 39). — a) D2 विनिर्जित्य; M5 विजित्य तु (for तं विजित्य). D (except D1.2.6) S शत्रुं (for शूरं). — b) K3 Da1 विक्रांत-; K4 B2 T2 विख्यातं; T1 G विख्यातः (G2 °त-). — c) Da1 D5 अजियं; D2.3 (by corr.) अजयं; T1 G अजय्यं (G1.3 °य्यः); M4 अजेयः. Da1 समरं. K3.4 B1.3.4 D6 वीरं; K5 D2 शूरं (for राजन्). — d) Ś1 Ko.1 वा (for च).

41 K2 om. 41a (cf. v. l. 39). — a) Da1 पांडवं. K4 राजन् (for सेनां). — b) Ko Da1 D2.3 G2.3 स समर्द; K2 ममर्द (submetric); D1 स ममंथ. D1 [अ]थ (for स-). T1 G4 सकुंजरां. D6 संमर्दयत सकुंजरः. — c) K5 वनं गजो; D1 वनगतो; D8 °गजा. G2 राजा (for राजन्). — d) K3 D2 गृह्णंश; T2 मत्तं (for मृद्नंश्). K2 Da1 पद्मिनी; D8 मेदिनीं.

42 a) K4 D (except D1-3.6) मद्रेश्वरश्च; T2 °रस्य. — D6 om. 42bcd. — b) K3 D2 समसज्जत; D5 सह संव्रत (for सह संगतः). — c) Ko.1 स्वस्रेयौ; K2 स्वश्रेयौ; Da1 स्वस्रीयौ; M2 स्वास्रियौ. K5 छंदयांचक्रे. — d) S सायकैः (for शरौघैः).

43 a) K4 माद्रेयश्चापि; K5 Da Dn1 D5 सहदेवश्च (K5 °स्य). — b) K3 B Dn2 D3.4.6-8 दृश्य K5 D2 S प्रेक्ष्य; D1 स ह (for वीक्ष्य). K4.5 D2

C. 6. 3683
B. 6. 83. 45
K. 6. 83. 45

छाद्यमानः शरौघेण हृष्टरूपतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुला मातृकारणात् ॥ ४४
ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः ।
अश्वान्वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ॥ ४५
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः ॥ ४६
एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ।
मद्रराजरथं क्रुद्धौ छादयामासतुः क्षणात् ॥ ४७
स च्छाद्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
स्वस्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाचलः ।
प्रहसन्निव तां चापि शरवृष्टिं जघान ह ॥ ४८
सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्यवान् ।
मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ४९
स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान् ।
मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ५०
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः ।
निषसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ॥ ५१

T_2 संयुगे (for संगतम्). — ^{c}) D_1 G_3 अवाकिरच्; G_1 अवारयन्. Ś$_1$ K_{0-2} D_3 छरौघेन. — Ś$_1$ om. (hapl.) 43^d–44^a. — ^{d}) D_2 मेघा इव (for मेघो यद्वद्).

44 Ś$_1$ om. 44^a (cf. v. l. 43). — ^{a}) D_3 S सं- (T_1 G_4 स)छाद्यमानस्तु शरैः. — ^{b}) T_2 $G_{1.3}$ M हृष्टरूपधरोभवत् (M_2 °रोब्रवीत्). — ^{c}) K_6 D_2 चान्या ; $D_{1.3.6}$ S चास्य (for चापि). — ^{d}) D_1 माद्रिकारणात्; M (except M_4) भ्रातृ°. Ś$_1$ अतुलामर्षकर्षणात्.

45 ^{a}) G_{1-3} प्रसह्य (for प्रहस्य). — ^{b}) $K_{3.5}$ B_4 D_6 महात्मनः; D_5 महारथं. D_2 (before corr.) सहदेव-महात्मनः. — After 45^{ab}, S ins. :

325* ध्वजं चिच्छेद बाणेन धनुश्चैकेन मारिष ।
अथैनं छिन्नधन्वानं छादयन्निव भारत ।
निजघान रणे तं तु सूतं चास्य न्यपातयत् ।

[(L. 2) T_1 $G_{2.4}$ छादयामास ; T_2 मानयन्निव (for छादयन्निव).]

— After 325* G_2 *repeats* 45^{ab}. — ^{c}) Ś$_1$ अश्वान्वा ; $K_{3.5}$ Da Dn_1 $D_{2.5.6}$ T_2 M अश्वांश्च ; T_1 G हयांश्च. G_2 समरे (for चतुरो). — ^{d}) K_4 B_4 शायकोत्तमैः. — ^{e}) B_1 D (except $D_{1.2}$) S मद्रेशो (T_2 माद्रेयो) (for समरे).

46 Ś$_1$ K_{0-2} om. 46^{ab}. — ^{a}) K_5 हताश्वात्तद्- (for °श्वात्तु). K_{3-5} D_{1-3} राजन् (for तूर्णम्). — ^{b}) Da_1 महारथाः ; D_5 °रथं. — ^{d}) T_1 G नराधिपः ($G_{1.2}$ °प) (for यशस्विनः).

47 ^{a}) T_2 एकयानौ (for एकस्थौ तु). D_1 तौ (for तु). D_6 रथे वीरौ ; T_1 G ततः क्रुद्धौ ; T_2 M ततः शूरौ (for रणे शूरौ). — ^{b}) S दृढविक्षिप्तकार्मुकौ. — ^{c}) G_2 °रथात्. $K_{3.5}$ $B_{1.3.4}$ D_{1-3} S तूर्णं (for क्रुद्धौ). — ^{d}) D_6 पातया° (for छादया°). S रुषा (T_2 °षात्) (for क्षणात्).

48 ^{a}) K_{0-3} D_3 S (except G_1) सं- (for स). $K_{3.5}$ D_2 नृपतिः ; Da_2 D_5 समरे (for बहुभिः). — ^{c}) $K_{0.2}$ स्वस्रे° ; D_3 G_2 M_5 स्वस्ति° (for स्वस्री°). $K_{2.3}$ M_4 °व्याघ्रौ ; D_1 °व्याघ्र. — ^{d}) $D_{1.3}$ T_1 महाबलः (for यथाचलः). — ^{f}) Ś$_1$ K_4 B_{2-4} $D_{3.6}$ शस्त्र° (for शर°). K_3 जगाम (for जघान). $B_{2.3}$ सः (for ह). — For 48^{cd}, S subst. :

326* पृषत्कानां सहस्राणि प्रहसन्निव तावपि ।
सृजन्रुरोध समरे मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ।

[(L. 1) T_1 G_4 M_3 पृषत्काणां ; G_{1-3} M_5 प्रपद्भकाणां. T_2 स हसन्निव. — (L. 2) T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.3}$ यथाचलौ. M_4 मेघा वृष्ट्या यथाचलं.]

49 ^{b}) K_4 B D_6 उद्गृह्य ; K_6 Da_2 $D_{2.5}$ °द्धृत्य ; Da_1 Dn_1 °द्धृत्य ; S (except M_4) °त्क्षिप्य (for °द्यम्य). M_4 वेगवान् (for वीर्यवान्). — K_5 om. (hapl.) 49^c–50^b. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ D_1 अभिद्रुत्य (for °प्रेक्ष्य). — ^{d}) T_2 संयुगे (for भारत).

50 K_5 om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). — ^{b}) B $D_{1.5}$ S गरुडानिल- ; Da D_5 मरुत्वानिव (for गरुत्मानिव). K_4 पन्वगः (sic) (for वेगवान्). — ^{d}) Da_2 निष्पपात.

51 ^{b}) K_0 रथोपस्थो. — ^{c}) Da Dn_1 D_5 रथोपस्थे (for महाराज). — ^{d}) K_2 कल्मषं ; D_6 कल्मलं (for कश्मलं).

तं विसंज्ञं निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे ।
अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितम् ॥ ५२
दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखम् ।
सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ५३
निर्जित्य मातुलं संख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ ५४
अभिदुद्रुवतुर्हृष्टौ तव सैन्यं विशां पते ।
यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

संजय उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः ॥ १
अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुषमरिंदमम् ।
विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ २
स संवार्य रणे राजा प्रेषितान्धर्मसूनुना ।
शरान्सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ॥ ३
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।

C. 6. 3699
B. 6. 84. 4
K. 6. 84. 4

52 ^{a}) T_2 तदसंज्ञं (for तं विसंज्ञं). — ^{b}) K_2 सूत; G_3 सूतं (for सूतः). Da_1 संप्रक्ष (sic); D_1 सपदि (for संप्रेक्ष्य). — ^{c}) $Ś_1$ रथेनाथो; K_1 °नाजो (for °नाजौ). — ^{d}) K_3 T_1 G_{1-3} M_4 अपि पीडितं; $D_{1.4.6-8}$ T_2 अतिपी°; D_3 अनुपीडितः; $M_{1.3}$ अपि पीडितः; M_2 अभिपीडितः.

53 ^{b}) Da_1 Dn_2 धार्तराष्ट्रः. T_1 G_4 पराङ्मुखाः; G_2 °खः. — ^{c}) B_1 सुमनसो. — ^{d}) K_2 D_3 T_2 चिंतयन्; D_8 [अ]चिंतयत्.

54 ^{a}) D_5 मातुषं (for मातुलं). T G_1 M संखे; $G_{2.3}$ संघे (for संख्ये). — ^{b}) K_3 B_2 महाबलौ. — ^{c}) D_1 जग्मतुर् (for दध्मतुर्). Da_1 शंखैः; D_1 संख्ये; T_1 G_4 शंखं (for शङ्खौ). — ^{d}) $K_{0.1}$ $B_{1.3}$ Da_2 Dn_1 $D_{2.3.5.6}$ S च नेदतुः; K_2 च नंदतुः; Da_1 च भेदतुः (for विनेदतुः).

55 ^{a}) $Ś_1$ अभिदुद्रवतुर्; $K_{0.2}$ °दुद्रा°. B_1 Da Dn_1 D_5 T_2 M हृष्टौ (B_1 कृष्णौ) चाद्रवतां क्षिप्रं; $B_{2.3}$ हृष्टौ (B_3 अष्टौ) चाद्रवतां संख्ये; B_4 Dn_2 $D_{4.6-8}$ अभ्यद्रवेतां संहृष्टौ; D_3 हृष्टौ प्राद्रवतां संख्ये; T_1 G हृष्टौ चा(G_{1-3} च)द्रवतां सैन्यं. — ^{b}) T_1 G क्षिप्रं तव (for तव सैन्यं). — ^{c}) K_5 राजा (for राजन्). — ^{d}) K_5 इंद्रावेंद्रौ. $Ś_1$ K_4 [अ]परौ (for [अ]मरौ). T_1 G M इंद्रोपेंद्रावरिंदमौ; T_2 इंद्रो वज्रधरो यथा.

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K_{0-2} mention only सप्तमयुद्धदिवसे; K_4 सप्तमेह्नि; D_6 सप्तमे दिवसे; M_4 सप्तमेह्निके. — *Adhy. name :* K_4 D_6 G_2 $M_{1.3}$ द्वंद्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 76; Da_2 (*sec. m.*) 41; Dn_2 M_5 81; D_6 T_1 G 78; T_2 $M_{3.4}$ 80; $M_{1.2}$ 79 (as in text). — *Śloka no.:* Dn_1 17; Dn_2 D_5 57.

80

1 M_3 om. the ref. — ^{a}) $M_{2.5}$ राजन् (for राजा). — ^{b}) T_1 G_4 transp. मध्यं and प्राप्ते. K_3 मध्ये. — ^{c}) G_2 अभिप्रेत्य. — ^{d}) K_{3-5} $B_{3.4}$ D_2 प्रेषयामास; D_6 नोदया° (for चोदया°).

2 ^{a}) $B_{2.3}$ सोभ्यधावत्; B_4 अभ्यद्रवत् (for अभ्यधावत्). S ततस्तु त्वरितो राजन् (T_2 राजा). — ^{b}) K_5 $D_{1.3}$ अरिंदमः; Da_1 D_5 °दम. — ^{c}) S निजघ्ने (for विनिघ्नन्). B_4 शायकैस्; Dn_2 D_4 सायकांस् (for सायकैस्).

3 ^{a}) K_5 संनिवार्य (hypermetric); D_2 निवार्य (for संवार्य). D_8 शरान्; S ततो (for रणे). B D (except $D_{2.3.6}$) S राजन् (for राजा). — ^{b}) $B_{1.4}$ Da_2 Dn $D_{4.7.8}$ रोषितो; Da_1 D_5 तोषितो (for

C. 6. 3699
B. 6. 84. 4
K. 6. 84. 4

अस्त्रनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ४
पाण्डवस्तु भृशं विद्धस्तेन राज्ञा महात्मना ।
रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विव्यधे ॥ ५
अथापरेण भल्लेन केतुं तस्य महात्मनः ।
रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ६
केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः ।
पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विव्याध सप्तभिः ॥ ७
ततः क्रोधात्प्रजज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यथा युगान्ते भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ॥ ८
क्रुद्धं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः ।
प्रविव्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ९
सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् ।
त्रीँल्लोकानद्य संक्रुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ १०
ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ।
लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ११
स च क्रोधसमाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहन् ।
दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसंनिभम् ॥ १२
ततः सर्वाणि सैन्यानि तावकानि विशां पते ।

प्रेषितान्). K_{0-2} पांडु° (for धर्म°). — ^{c}) M_2 शतान् (for शरान्). T_1 $G_{2.4}$ शरानाशीविषसमान्. — ^{d}) K_5 D_2 कौंतेयस्य. K_0 समर्दयत्; $K_{3.4}$ B_{2-4} Da Dn_2 D_{3-7} समार्पयत्.

4 ^{a}) $K_{3.5}$ D_2 transp. ते and तस्य. — ^{b}) K_2 ययुः (for वपुः). — ^{c}) $Ś_1$ विचिन्वंत; K_5 D_2 °न्वंति.

5 T_2 M (except M_2) om. (hapl.) 5^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ च (for तु). K_{3-5} $B_{1.3.4}$ $D_{1.2.6}$ क्रुद्धो (for विद्धस्). — ^{b}) K_{3-5} $B_{1.3.4}$ D_6 विद्धस्तेन; D_1 राज्ञा तेन (by transp.); D_2 विद्धदेहो. — ^{d}) $Ś_1$ T G $M_{1.4}$ विव्यथे; $K_{3.5}$ B_4 $D_{1.2.6}$ [अ]विध्यत (for विव्यधे).

6 ^{b}) D_1 अस्य (for तस्य). D_5 महात्मना. B_3 केतुं भूमौ न्यपातयत्. — Dn_2 om. 6^{cd}. — ^{cd}) M (except M_4) transp. तूर्णं and भूमौ. K_2 पार्थौ; T_1 $G_{2.4}$ एव; M_4 राज्ञो (for पार्थो). $Ś_1$ K_5 [ऽ]भ्यपातयत्; K_4 व्यपात°; D_1 ह्यपात° (for न्यपात°). T_2 भूमौ निष्कृष्य पातयत् (for ^{d}).

7 ^{b}) $M_{2.3.5}$ च (for तु). T_2 श्रुतायुः सत्यविक्रमः. — ^{c}) K_3 पांडवैर्. Da Dn $D_{4.5.7}$ S निशितैः (for विशिखैस्). T G बाणै (for तीक्ष्णै). — ^{d}) T_1 G_4 विव्याथ.

8 ^{a}) K_0 ततः; K_2 तेपि; D_6 क्रुद्धात्; T_1 $G_{2.4}$ M_4 कोपात्; $G_{1.3}$ क्षोभात् (for क्रोधात्). D_1 ततः प्रज्वलितो भूत्वा. — ^{b}) $K_{3.4}$ D (except $D_{3.7}$) S धर्मराजो (for °पुत्रो). — ^{c}) D_3 भूतानां. M (except M_4) युगांते सर्वभूतानि. — ^{d}) $K_{2.3}$ B Da Dn_1 $D_{2.5.8}$ धक्ष(Da_1 °क्षा)न्निव. $D_{1.3}$ दिधक्षन्निव (D_3 °क्षुरिव) पावकः.

9 ^{a}) $Ś_1$ तं (for तु). — ^{b}) K_1 °राक्षसः; K_3 °मानवाः; K_5 $D_{1.2}$ S °दानवाः. — ^{c}) K_5 प्रविव्यथे; D_6 प्रविव्यधुर् (for °व्यथुर्). — ^{d}) K_{3-5} D_{1-3} M (except M_4) चाभवज्; Da_1 चाभूज् (submetric) (for चाप्यभूज्).

10 D_1 om. 10^{ab}. — ^{a}) $K_{4.5}$ D_2 एव; $M_{3.5}$ चापि (for चैव). — ^{b}) G_2 मनोगतः. — ^{c}) K_3 त्रीलोकान्; Da_1 $D_{1.5}$ T_1 $M_{2.4}$ त्रिलोकान्; D_1 अपि (for अद्य). — ^{d}) Da_1 D_2 धक्षतीति (for धक्ष्यतीति).

11 ^{a}) T_1 G महर्षयश्च; M_4 ऋषयश्च हि (for ऋषयश्चैव). $K_{3.5}$ D_2 ऋषयो ब्राह्मणाश्चैव. — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-3} D_3 भृशमत्यर्थं; T_1 कृपयात्यर्थं (for नृप शान्त्यर्थं). D_3 शांत्यर्थे. — ^{d}) K_{0-2} क्रोशिते (for क्रोधिते). M_4 नृपतौ (for पाण्डवे). $Ś_1$ K_3 T_1 G_4 तथा (for तदा).

12 ^{a}) K_5 D_1 स तु; S ततः (for स च). — ^{b}) $Ś_1$ $D_{1.5.6}$ T_2 सृक्किणी; K_3 D_2 सृकिर्णी; K_5 सृक्किणीं; B_1 m सृक्कणी; D_3 G_3 $M_{1-3.5}$ Cc सृक्कणी; M_4 स्रक्कणी. $Ś_1$ लेलिहन्मुहुः; K_{3-5} Da_2 Dn $D_{1.4-8}$ T_2 परिसंलिहन्; Da_1 °संलिहन्; D_2 अथ संलिहन्. K_{0-2} लेलिहन्सृक्कि(K_1 °क्कि)णी मुहुः. — K_5 om. from 12^{cd} up to 6. 81. 14^{cd}. — ^{c}) K_3 बभारात्मवपुर्घोरं; D_2 बलादात्मवपुर्घोरं. — ^{d}) D_1 S युगांताग्निसमप्रभं; D_3 °दित्यसंभवं.

13 K_5 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) K_3 B_1

निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥ १३
स तु धैर्येण तं कोपं संनिवार्य महायशाः ।
श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्धनुः ॥ १४
अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे ।
निर्बिभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५
सत्वरं चरणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः ।
निजघान शरैः क्षिप्रं सूतं च सुमहाबलः ॥ १६
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञस्तु पौरुषम् ।
विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ॥ १७
तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ।
दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ॥ १८
एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९
चेकितानस्तु वार्ष्णेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २०
संनिवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि ।
चेकितानं रणे यत्तं राजन्विव्याध पत्रिभिः ॥ २१
अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ।
सारथिं चास्य समरे क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ।
हयांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ २२ C. 6. 3718 B. 6. 84. 23 K. 6. 84. 23

सैन्यानि सर्वाणि (by transp.). D_1 ततः सा विव्यथे सेना. —[b]) $Ś_1$ K_{0-2} D_1 तावकानां. —[c]) D_1 G_3 निराशा ह्यभवंस्त(D_1 °वत्त)त्र; T_2 निराशान्यवशस्तत्र.

14 K_5 om. 14 (cf. v. l. 12). —[a]) K_3 सत्व (for स तु). M (except M_4) क्रोधं (for कोपं). —[b]) K_2 शंनिवार्य; D_1 संनियम्य; D_2 संनिर्वार्य. $Ś_1$ महायशः; B Da Dn $D_{1.5.7.8}$ विशां पते; T_1 G महातपाः (for °यशाः). —[d]) K_3 D_2 मध्य° (for मुष्टि°). $K_{3.4}$ B_{1-3} महाधनुः.

15 K_5 om. 15 (cf. v. l. 12). —[a]) D_1 तथैव (for अथैनं). D_2 छिन्नधन्वानां. —[c]) K_1 निर्भिभेद. D_1 M_1 महाराज; T G M_{2-5} तदा राजा (T_2 M_2 राजन्) (for रणे राजा).

16 K_5 om. 16 (cf. v. l. 12). —[a]) T संचरंश् (for सत्वरं). D_2 वाहांस् (for राजंस्). D_1 स सत्वरं रणे राजा. —[b]) D_2 तस्य राजन्; D_3 T_1 G M वाहांस्तस्य (by transp.); T_2 अश्वांस्तस्य. B_2 महाबलः; D_2 महायशाः (for °त्मनः). —[c]) K_{2-4} D_1 G_3 तीक्ष्णैः (for क्षिप्रं). —[d]) $Ś_1$ $K_{0.2.3}$ G_2 स महाबलः; K_4 सुमहात्मनः (for °बलः). Da Dn_1 D_5 क्षिप्रहस्तो (Da_1 °स्ता) महाबलः; D_8 $G_{1.3}$ सुतं चास्य (D_8 चैव) महाबलः; T_2 ससुतं च महाबलः.

17 K_5 om. 17 (cf. v. l. 12). —[a]) D_1 स हताश्वं (for हताश्वं तु). —[b]) K_3 B Da_1 Dn $D_{2.4.6-8}$ T_1 G $M_{1-3.4}$ राज्ञश्च; Da_2 $D_{3.5}$ M_4 राज्ञोस्य; T_2 राज्ञः स (for राज्ञस्तु). S विक्रमं (for पौरुषम्). D_1 दृष्ट्वा तस्य पराक्रमं. —[c]) $B_{2.3}$ अभिदुद्राव; D_1 विदुद्रुवे च; T_2 स प्रदुद्राव (for विप्र°). —[d]) B Da Dn $D_{4.5.8}$ S समरात् (for समरे). T_1 G ततः (for तदा).

18 K_5 om. 18 (cf. v. l. 12). —[a]) Da_2 महाश्वासे. —[c]) T_2 °वधं (for °बलं). D_1 श्रेष्ठं (for राजन्). —[d]) D_1 राजन् (for सर्वम्). K_1 पराङ्मुखा (sic).

19 K_5 om. 19 (cf. v. l. 12). —[a]) D_1 एवं (for एतत्). D_2 श्रुत्वा (for कृत्वा). $K_{1.2}$ महाराजो. S एवं जित्वा रणे राजन्. —[b]) $Ś_1$ Da_2 Dn_2 $D_{1.3-5.7.8}$ M_4 धर्मराजो (for °पुत्रो). —[c]) S यथा (T_2 नर-) व्याघ्रस् (for यथा कालस्). —[d]) K_3 D_2 S तत् (M_2 यत्) (for ह).

20 K_5 om. 20 (cf. v. l. 12). —[a]) $K_{0.2}$ B_{2-4} Da_2 Dn $D_{1.3.4.7.8}$ चेकितानश्च; Da_1 D_6 °तानस्य (for °तानस्तु). —[c]) $K_{2.3}$ $D_{2.3.6.8}$ प्रेक्ष्यतां; D_7 पश्यतां. — Ko lacuna for 20[d]; K_1 om. 20[d]. —[d]) K_4 B_4 शायकैः; D_3 चाहवे (for सायकैः).

21 K_5 om. 21 (cf. v. l. 12). —[a]) D_3 T_2 M ततस्; D_5 शरैस् (for शरांस्). D_3 तांस्तान्; T_2 तं तु (for तांस्तु). —[c]) D_1 S यत्तो (T_2 युक्तो) (for यत्तं). —[d]) M (except M_4) विव्याध नृप पत्रिभिः.

22 K_5 G_2 om. 22 (for K_5, cf. v. l. 12). —[b]) $Ś_1$ K_{0-2} भारत; Da_1 मारिषः. —[c]) T_2 चापि (for चास्य). $B_{2.3}$ Da Dn_1 $D_{3.5}$ भल्लेन (for समरे). —[d]) $B_{2.3}$ रथोपस्थादपातयत्. — G_3 om. (hapl.) 22[e]–23[f]. —[e]) K_3 $D_{2.6}$ अश्वांश् (for हयांश्). D_1 हयांश्चाप्यवधीद्राजन्. —[f]) $K_{3.4}$ B Dn_2

C.6.3718
B.6.84.23
K.6.84.23

सोऽवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ।
स तया वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः ।
गौतमस्य हयान्हत्वा सारथिं च न्यपातयत् ॥ २३
भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ।
ते शराः सात्वतं भित्त्वा प्राविशन्त धरातलम् ॥ २४
चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदाम् ।
गौतमस्य वधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरंदरः ॥ २५
तामापतन्तीं विमलामश्मगर्भां महागदाम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः ॥ २६

चेकितानस्ततः खड्गं कोशादुद्धृत्य भारत ।
लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २७
गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंशितम् ।
वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २८
तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ।
निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ॥ २९
निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ ॥ ३०

$D_{2.4.6-8}$ उभौ तौ; D_1 उभौ वै; T_1 M_2 ततोभौ; T_2 $G_{1.4}$ $M_{1.3-5}$ तथोभौ (for उभौ च). K_1 प्राष्टिंसारथी; T_2 प्राष्टिसारथिं; G_1 M_{1-4} प्राष्ठिसारथी (M_3 °थिः); M_5 प्राष्टिसारथिः.

23 K_5 G_3 om. 23 (cf. v. l. 12, 22). —^{a}) K_{0-2} सोपप्लुत्य; B_1 D_2 स विप्लुत्य; T_1 $G_{1.2.4}$ अवप्लुत्य (for सोऽवप्लुत्य). —^{b}) K_1 सत्वतः; B_3 भारत (for सात्वतः). —^{c}) K_{0-2} तथा (for तया). Da Dn_1 D_5 रिपु° (for वीर°). —^{d}) G_2 स तथा (for गदया). S (G_3 om.) रथिनां (for गदिनां). T_2 वरं. — D_2 om. 23^c–24^d. —^{e}) B_4 महान् (for हयान्). —^{f}) T_2 स; M (except M_4) वै (for च). K_3 B_4 Da Dn $D_{1.4-6.8}$ [अ]प्यपातयत्; K_3 $B_{2.3}$ D_7 [अ]भ्यपा° (for न्यपा°).

24 K_5 D_2 om. 24 (cf. v.l. 12, 23). —^{a}) K_{0-2} भूयिष्ठो; K_3 Da_2 D_3 T_2 G_2 M भूमिस्थो. S तत्र (for तस्य). —^{b}) $Ś_1$ चिच्छेद (for चिक्षेप). D_6 om. (hapl.) from षोडश up to चिक्षेप in 25^b. D_3 षोडषः. —^{c}) B_4 transp. ते and शराः. K_3 Da_1 भीत्वा; K_4 हत्वा. —^{d}) T_1 $G_{2.4}$ प्राविशंस्तु (for °शन्त). K_3 B_1 S रसातलं (for धरा°). $Ś_1$ K_2 प्रविशन्ध(K_2 °द्ध)रणीतलं; $K_{0.1}$ D_1 प्राविशन्ध(K_0 °द्ध)रणीतलं.

25 K_5 om. 25 (cf. v. l. 12). D_6 om. up to चिक्षेप in 25^b (cf. v. l. 24). —^{a}) $G_{1.3}$ पुनः (for ततः). —^{b}) K_{0-2} transp. पुनः and गदां. T_1 $G_{2.4}$ सदा; $G_{1.3}$ तथा (for पुनश्च). D_1 वै (for तां). — $K_{0.1}$ om. (hapl.) 25^c–26^b. —^{d}) K_3 पुत्रस्येव.

26 K_5 om. 26 (cf. v. l. 12); $K_{0.1}$ om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^{a}) K_4 B_4 तम् (for ताम्). K_2 B_1 Da Dn $D_{4.5.8}$ T_2 विपुलाम् (for विमलाम्). —^{b}) K_2 अस्रगर्भां; D_1 घोरशब्दां; D_2 हेमबद्धां; D_3 हेमगर्भां (for अश्म°). B_1 Da Dn_1 D_5 आकाशे महतीं गदां; S अश्मगर्भोपमां गदां (M_2 दृढां). —^{d}) $Ś_1$ क्षीरयामास (sic) (for वारया°).

27 K_5 om. 27 (cf. v. l. 12). —^{a}) S कुद्धो (for खड्गं). —^{b}) K_3 $D_{2.6}$ क्रोधाद्; K_4 B Da_2 D_7 कोषाद्; Da_1 Dn $D_{3-5.8}$ (marg. *sec. m.* as in text) कोपाद् (for कोशाद्). D_1 निर्मलं (for भारत). S गदां दृष्ट्वा निपातितां (T_2 M_4 °वारितां). —^{c}) K_{0-2} भृशमास्थाय; D_2 समुपा° (for परमा°). T $G_{1.2.4}$ M खड्ग(G_2 गदा)मादाय वेगेन; G_3 निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां.

28 K_5 D_6 om. 28 (for K_5, cf. v. l. 12). —^{a}) D_1 [ऽ]थ (for ऽपि). —^{b}) $K_{1.2}$ सुसंस्कृतं; K_3 सुशंशितं; K_4 $B_{1.3}$ सुसंस्थितः; $B_{2.4}$ Dn_2 $D_{4.7.5}$ सुसंयतः; Da Dn_1 D_5 स्वयं स्थितः; D_1 सुनिर्मलं; D_2 तु संसितं; D_3 सुदंसितः; T_2 शितं तदा; G_2 सुसंश्रितं; $M_{1.3.5}$ सुसंशितां. —^{c}) $B_{1.2.4}$ Dn_2 $D_{4.7.8}$ सुमहाराज (for महता राजंश्च). —^{d}) $Ś_1$ अभिद्रवत् (for उपा°).

29 K_5 om. 29 (cf. v. l. 12). —^{a}) T $G_{2.4}$ M तावुभौ रथिनां श्रेष्ठौ; $G_{1.3}$ तावभिद्रुत्य वेगेन. —^{b}) K_3 निस्तृंशवरधारिणौ; D_1 चर्मनिस्त्रिंश°; $G_{1.3}$ चर्मासिवर°. —^{d}) D_1 तौ ततक्षतुः; D_3 (marg. *sec. m.* as in text) संततद्धतुः (for संततक्षतुः).

30 K_5 om. 30 (cf. v. l. 12). —^{b}) D_1 पुरुषोत्तमौ; M_2 भरतर्षभौ. —^{c}) T_2 धरित्रीं (for धरणीं). K_0 अनुसं° (for समनु°). —^{d}) $G_{1.3}$ °ह्निते रतौ. —^{e}) G_3 मूषया (for मूर्छया). D_3 T_2 विपरीताङ्गौ

ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्षः सुहृत्तया ।
चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदम् ।
रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३१
तथैव शकुनिः शूरः स्यालस्तव विशां पते ।
आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ॥ ३२
सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः ।
नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन्विव्याध वक्षसि ॥ ३३
सौमदत्तिरुरःस्थैस्तैर्भृशं बाणैरशोभत ।
मध्यंदिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ३४
भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथम् ।
हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३५
विरथं चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिम् ।
महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ३६
स च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः ।
आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ॥ ३७
चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा ।
रथिनो हेमसंनाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ३८
अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ।
शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ३९
विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे ।

C. 6. 3737
B. 6. 84. 42
K. 6. 84. 42

(for [अ]भिपरी°). —^{f}) K2 Da Dn D4. 5. 7. 8 वि-; D3 तु (for च). B1 मूर्च्छितौ (for मोहितौ).

31 K5 om. 31 (cf. v. l. 12). D1. 2 om. 31^{ab}. —^{b}) K3 G3 करकर्ष-; B3 काशिराजः; T2 G2 भीमसेनः; Ca. c करकर्षः (as in text). Da1 कारूपः सुमहत्तया. —^{c}) B1 Da2 Dn1 चेकितानस्. T2 तदा (for तथा-). Da Dn1 D5 तूर्णं (for -भूतं). D1 ततस्तु सात्वतं शूरं; D2 नकुलस्त्वरयागत्य. —^{d}) K0. 1. 3 B1. 2. 4 Da2 D3. 6 समरदुर्मदः; K4 G2 M (except M4) °दुर्जयं. D1. 2 चेकितानं महारथं. —^{e}) K1–3 रथमारोपयश्चैनं (K1 °तं); D1 रथमारोपयामास; D2 आरोपयद्रथं राजन्. —^{f}) Ś1 रथमन्यस्य पश्यतः; D1 धृष्टद्युम्नो महारथः; D2 मूर्च्छितं वीरमच्युतः.

32 K5 om. 32 (cf. v. l. 12). —^{a}) G2 शूर. —^{b}) K3 Da2 D2. 3 (marg. *sec. m.*). 6 शालस्; K4 B Da1 Dn D1. 5. 7. 8 श्यालस्; D3 पालस् (for स्यालस्). K8 तत्र (for तव). —^{c}) K2 D8 अरोपयद्. —^{d}) D5 वर; D8 वरः (for वरम्).

33 K5 om. 33 (cf. v. l. 12). —^{a}) T2 G1. 2 सोमदत्तिं; M3. 5 सोमदत्तिस्. B2 Da Dn1 D5 रणे; S ततः (for तथा). —^{b}) D1 महारथः (for °बलः). —^{c}) D1 तूर्णं; D2 क्षिप्रै; S तीक्ष्णै (for क्षिप्रं). B1 Da Dn D4–8 नवत्या निशितैर्बाणैः.

34 K5 om. 34 (cf. v. l. 12). —^{a}) K2. 8 Da1 T G1. 2 M2 सोमदत्तिर् (for सौम°). K0 उपस्थैस्; Da1 D6 उरुस्थैस्. T2 स (for तैर्). Ś1 सोमदत्तकरास्तैस्तैर्. — Dn1 om. 34^{c}–35^{d}.

35 K5 Dn1 om. 35 (cf. v. l. 12, 34). —^{a}) K3 सु-; B4 च (for तु). —^{b}) Ś1 Da2 G2 धृष्टकेतुर्; Da1 धूमकेतुर्. Ś1 B1. 2. 4 Da2 Dn2 D4–6. 8 महारथः; Da1 °रथाः. —^{c}) Da D1. 5 °रथं (for °हयं). —^{d}) D5 विरथे.

36 K5 om. 36 (cf. v. l. 12). —^{a}) Da1 D3. 5 चैवम् (for चैनम्). K3 D2. 6 तं समालोक्य; D1 च समा°; T2 M4 तु समा° (for चैनमा°).

37 K5 om. 37 (cf. v. l. 12). —^{a}) Dn1 D3 तु (for च). —^{b}) D1. 3 महाबलः; G2 महात्मनः (for °मनाः). —^{c}) S रथं (for ततो). Ś1 K3 D1. 3 Cv वाहं; K0. 1 वाक्यं; T1 G तूर्णं; T2 M क्षिप्रं (for यानं). —^{d}) S भारत (for मारिष).

38 K5 om. 38 (cf. v. l. 12). —^{b}) G2 राजा (for राजन्). Ś1 K0–2. 4 दुर्योधनस्; T2 दुर्मंत्रिणस्; G1. 3 दुर्द्धर्षणस् (for दुर्म°). B4 तदा; D3 तव (for तथा). —^{c}) D2 हेमसंनद्धाः (for °संनाहाः). —^{d}) G3 सौभद्रिम्.

39 K5 om. 39 (cf. v. l. 12). —^{a}) K3 ततस्तेषु; B4 ततस्तैश्च; D1 च तैः सार्द्धं; T2 तु तैर्वीरैर् (for ततस्तैस्तु). —^{b}) Ś1 घनं (for घोरं). —^{c}) M2 शरीरस्तु (for °रस्य). —^{d}) M1. 2. 3. 5 (the latter two *sup. lin.*) °कफादिभिः.

40 K5 om. 40 (cf. v. l. 12). D2 om. (hapl.) 40^{a}–41^{b}. —^{a}) D1 तत्र (for तव). K3 विरथास्तव पुत्रास्तु. —^{b}) M3. 5 transp. कृत्वा and राजन्. Da1 सुकृत्वा राजमाहवे. —^{c}) B4 नाजघान; T2 G1–3

न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ॥ ४०
ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः ।
संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदम् ॥ ४१
प्रयान्तं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ।
वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ४२
चोदयाश्वान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः ।
एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
यथा न हन्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय ॥ ४३
एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ४४
निष्टानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ।
यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति ॥ ४५
समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ।
सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४६
जानामि त्वां युधि श्रेष्ठमत्यन्तं पूर्ववैरिणम् ।
पर्यायस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ।
अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४७

निज° (for न ज°). K3 G1-3 M नरव्याघ्र; D8 °व्याघ्राः. — d) S स्मृत्वा (for स्मरन्). Ś1 भीमवरस्; G2 भीष्मवचस्. T2 तथा (for तदा). B4 स्मरंतं से वचस्तदा; D1 स्मरन्भीमस्य तद्वचः.

41 K5 om. 41 (cf. v. l. 12). D2 om. 41ab (cf. v. l. 40). — b) B2. 3 °योधिभिः; D1 °पत्तिभिः; S °सादिभिः. — c) K0-2 प्रवृत्ते; Dn1 संवृत्तं; T2 संवृतः. — d) G2 दैवैरपि. K4 दुरासदः.

42 K5 om. 42 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 K0-3 D2 प्रयातं; G2 प्रायांतं. — b) Ś1 सुतां; K3 D2 M1 सुतास् (for सुतांस्). — c) T1 G M समुद्वीक्ष्य; T2 च वीक्ष्याथ (for समुद्दिश्य). — d) M1. 3. 5 बालमेतं. D6 (sup. lin. as in text) दुरासदं; S महाबलं (for °रथम्). — G1. 3 om. (hapl.) 42f-44a.

43 K5 G1. 3 om. 43 (cf. v. l. 12, 42). — a) K3 Da1 D1. 2. 5. 6 नोदय; K4 देशय; Cc साधय (for चोदय). — b) K2 यत्रेते; D6 यतते; T2 यत्रैव (for यत्रैते). K0 T G M4 बहुला ध्वजाः; M1-3. 5 विपुल(M2 °ला)ध्वजाः (for बहुला रथाः). — c) Ś1 K3. 4 B Da Dn D1. 4-7 हन्युर्न नः; D2 हन्युर्नराः (marg. sec. m. °र्नाम); D8 (marg. sec. m. as in text) हन्युस्ततः (for न हन्युर्नः). K0-2 सेनां नः (by transp.); T G2. 4 M नः सैन्यं. — f) K3 D1. 2 माधव नोदय; T1 G2. 4 चोदय माधव (by transp.).

44 K5 om. 44 (cf. v. l. 12). G1. 3 om. 44a (cf. v. l. 42). — a) Da1 Dn1 उक्ता; D5 उक्त्वा (for उक्तः). Da Dn1 D5 तु (for स). — b) G1. 3 कौंतेयोपि (for °येन). T G2-4 M महात्मना; G1 महामनाः (for [अ]मितौजसा). — After 44ab, G1. 3 ins.:

327* सत्वरं बालरक्षार्थं गच्छावेति धनंजयः ।

— d) K0-2 D2 प्रेरयामास (for प्रेष°).

45 K5 om. 45 (cf. v. l. 12). — a) T2 कष्टतरा; G2 निष्टानेको; Cc निष्टानको (as in text). T1 G महाराज (for महानासीत्). — b) D1. 2 भारत (for मारिष). — c) T1 M2 यदार्जुनो. — d) Ś1 संयतस्; K1 संयातास्; B2-4 D8 संजातस्; S प्रयातस् (for संयातस्). D1. 3 संयत्त(D3 °याता)स्तव वाहिनीं.

46 K5 om. 46 (cf. v. l. 12). — a) Da1 D कौंतेय. — b) K1 राज्ञास्; D8 T2 M2 राजंस् (for राज्ञस्). D1 भीष्मनोदितान्; S भीषयन्युधि (for भीष्मरक्षिणः). — c) M2 अहो (for अथो). T1 G अर्जुनस्सुशर्माणम्.

47 K5 om. 47 (cf. v. l. 12). — a) K4 B1. 3 D8 T2 युधां; T1 G रथ- (for युधि). — b) K0. 1 D6 सत्यं तं; T2 समर्थं (for अत्यन्तं). K3 अत्यं मानिनं तथा; D2 (before corr. as in text) नितांतं मानिनं जितं. — After 47ab, K3 D2 ins.:

328* ततस्त्वं समरे योद्धुं राजभिर्बहुभिर्वृतः ।

— c) K4 B Da Dn D4-8 अनयस्याद्य; D1 पर्यायाद्य (for पर्यायस्याद्य). K3 पर्यायेणाद्य संप्राप्तः; D2 पुरस्ताद्य संप्राप्तः; T1 G4 पर्यायस्य समं पक्वं; T2 M1 तस्य वैरस्य संपर्कं (M1 °क्कं); G1-3 M3. 5 पर्यायस्यास्य (M5 °स्याथ) संपर्कं; M1 (sup. lin.). 2. 4 पर्याय(M4 अनय)स्याद्य पक्वस्त्वं. — d) Dn2 D1. 7 पश्यस्व (for पश्य सु°). T1 G4 फलं पश्यसि दारुणं. — e) D1 अथ (for अद्य). B Da2 Dn2 D1-5. 7. 8 S त्वां (for ते). T1 G4 गमयिष्यामि; G2 द्रावयिष्यामि (for दर्श°).

एवं संजल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ।
श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः ।
न चैनमब्रवीत्किंचिच्छुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ४८
अभि गत्वार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ४९
परिवार्यार्जुनं संख्ये तव पुत्रैः सहानघ ।
शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम् ॥ ५०
ततः प्रवृत्तः सुमहान्संग्रामः शोणितोदकः ।
तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

संजय उवाच ।
स तुद्यमानस्तु शरैर्धनंजयः
पदा हतो नाग इव श्वसन्बली ।
बाणेन बाणेन महारथानां

C. 6. 3751
B. 6. 85. 1
K. 6. 85. 1

---

48 K5 om. 48 (cf. v. l. 12). — a) Da1 Dn D1. 6. 8 प्रजल्पतस्. — b) K3 विभत्सोः. Ś1 B4 Dn2 D1. 4. 6. 7 T G4 M1. 3 शत्रुतापनः; D8 G1-3 M3. 5 °तापिनः (for °घातिनः). — c) B2 G1 स; Da2 D5 तु; D1 [श्रु]थ; G3 सु- (for [श्रु]त्वापि). Da1 D8 (before corr.) G1 पुरुषं; D2 समरे (for परुषं). M (except M4) परुषा वाचः (for परुषं वाक्यं). — d) D2 परुषं (for सुशर्मा). K1 रथपूरयः (sic); K4 °सत्तमः (for °यूथपः). — e) Da1 न चैवम्; D8 नैवैतम् (for न चैनम्).

49 K5 om. 49 (cf. v. l. 12). — a) K (K5 om.) B D (except D3. 6) अभिगम्यार्जुनं; M2 अभिहत्यार्जुनं. D6 om. (hapl.) from वीरं in 49a to र्यार्जुनं in 50a. D3 संख्ये; G2 वीर्यं; G3 वीर (for वीरं). — b) G3 वृतं; M2 स्मृतः (for वृतः). — c) Ś1 कष्टतश् (for पृष्ठतश्). D1 पार्श्वं पुरोग्रतश्चैव. — d) D1 पृष्ठतश् (for पार्श्वतश्). K3 D2 T1 G चापि (for चैव). Ś1 B1-3 Da Dn1 D1. 3. 5 S (except T2 M4) सर्वशः; K3 सर्वगः.

50 K5 om. 50 (cf. v. l. 12). D6 om. up to र्यार्जुनं in 50a (cf. v. l. 49). — a) K1 T2 G1. 3 M संख्ये; G2 संघे (for संख्ये). — b) T2 पांडुपुत्रस्; G2 तव पुत्रस् (for तव पुत्रैः). K1 महानघ; B1 महारथः; D3 सुसंवृतः; T G तथा(T2 °दा)नघ (for सहानघ). B4 Dn D1. 4. 6-8 तव पुत्रा महारथाः. — c) B4 Dn2 D1. 4. 6-8 T2 M1 (*sup. lin.*). 2 संछादयामासुर्. — d) B3 Dn2 D1. 4. 6-8 मेघा इव.

51 K5 om. 51 (cf. v. l. 12). — a) D1 संग्रामः (for सुमहान्). B2-4 Da Dn D1. 5. 7. 8 S ततः प्रवृत्ते (Da1 D5 °र्तते) घोरः. — b) D1 सहसा (for संग्रामः). K1 शोणितोदकं. — c) Ś1 Da Dn1 D3. 5 S परेषां च (for च समरे). — d) K3 पांडूनां भरतर्षभ; D8 समरे चैव भारत; S दारुणो (M1 *sup. lin.* संग्रामे; M2 संग्रामो) रोमहर्षणः (M4 °णं).

Colophon om. in K5. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K0-2 D8 mention only सप्तमयुद्धदिवसे (D8 °दिवसयुद्धे); K4 Da Dn1 D5 सप्तमेह्नि; M3-5 सप्तमेह्निके. — *Adhy. name:* Ś1 संकुलयुद्धं; K4 D6 G2 M1. 2 द्वंद्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 42; Dn2 M5 82; D6 T1 G 79; T2 M3. 4 81; M1. 2 80 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 51; Dn2 D5. 6 55.

81

1 K5 om. 1-14 (cf. v. l. 6. 80. 12). — a) K4 B D1-3. 6 ताड्य°; T2 तुद्य° (for तुद्य°). M3 (*sup. lin.* as in text) परैर् (for शरैर्). — b) Ś1 इवोच्छ्वसन्; K0. 2 D3 G2 इवाश्वसन् (for इव श्वसन्). K3 D2 बलात् (for बली). D1 पदा हतो नाग इवातिहृष्टः. — c) Dn1 m (orig. as in text) बाढेन (for

C. 6. 3751
B. 6. 85. 1
K. 6. 85. 1

चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य ॥ १
संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां
तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ।
विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा
निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ॥ २
निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धा-
स्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ।
विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा
गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ॥ ३
महीं गताः पार्थबलाभिभूता
विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ।
दृष्ट्वा हतांस्तान्युधि राजपुत्रां-
स्त्रिगर्तराजः प्रययौ क्षणेन ॥ ४
तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा
द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतन्त पार्थम् ।
तथैव ते संपरिवार्य पार्थं
विकृष्य चापानि महारवाणि ।
अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्या
यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ॥ ५
संपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या
धनंजयस्तान्युधि जातरोषः ।
षष्ट्या शरैः संयति तैलधौतै-

---

the first बाणेन). T_2 M_4 बाणांश्च ; G_{1-3} बाणानि ; $M_{1-3, 5}$ बाणांस्तु (for the second बाणेन). Cc बाणेन (as in text). — [d]) K_3 transp. चिच्छेद and चापानि. K_3 D_2 ततः प्रहस्य (for रणे प्रसह्य). Cc cites प्रसह्य (as in text).

2 K_5 om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) Dn_1 m (orig. as in text) संच्छिद्; Dn_2 D_4 चिच्छेद ; D_2 सिंच्छिद्य (for संछिद्य). $K_{0.1}$ राजंस् ; K_3 D_2 तेषां (for राज्ञां). — [b]) K_3 D_2 राज्ञां (for तेषां). G_2 क्षणे (for रणे). D_1 जवेन ; T_1 G_4 प्रसह्य ; G_3 रणेन (for क्षणेन). — [d]) $K_{2.3}$ निशेषतां ; Da_1 निशैषतां ; D_6 निःशेषतास् ; T_1 G_4 M_4 निःशेषतस् ; G_{1-3} $M_{2.5}$ विशेषतस् (G_2 °तास् ; M_2 °तांस् ; M_5 °तां). K_1 तेथ मन्यमानः (submetric); D_2 तेप्यवमन्यमानाः ; D_6 ते अपि मन्यमानाः ; T_1 G_4 तेष्वथ मानवेंद्रा ; G_2 तेष्वथ युध्यमानः. Cc cites मन्य° (as in text).

3 K_5 om. 3 (cf. v. l. 1). — [a]) K_3 निष्पेतुराजौ. K_2 रुधिरप्रदिग्धांस् ; Dn_1 रुधिरप्रतिदिग्धास् ; D_6 रुधिरप्रदग्धास् ; D_8 °प्रदीग्धास् ; S रुधिरोक्षि(T_2 °राक्ष)तांगास्. — [b]) T_1 G_4 संत्रासिता (for ते ताडिताः). M (except M_4) तेन (for राजन्). — [c]) K_1 Da_1 विभिन्नगात्रां. — [d]) K_2 गतामवच्छिन्नतनुत्रकायाः ; T_2 निकृत्तचापा विगतार्धकायाः.

4 K_5 om. 4 (cf. v. l. 1). — [a]) Ś1 $D_{2.3}$ महीगताः ; K_4 B_1 Da Dn_1 D_5 महारथाः ; B_2 महाबलाः ; D_6 महिं गताः. K_{0-2} पार्थशराभिभूताः ; D_1 पार्थबलाभिपीडिता. — [b]) D_2 विरूप*क्ता ; G_2 विचित्रकूर्पा (for °रूपा). K_{0-2} युगपद्विनेदुः ; D_5 °पद्विनेपुः ; S °पन्महारथाः. — [c]) Da_1 Dn_1 हतास्तान्. K_2 राजपुत्रां ; D_8 °पुत्रास्. — [d]) Da_1 त्रैगर्तराजः ; D_2 M_4 त्रिगर्तराजा. K_4 $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{1.4-8}$ रथेन (for क्षणेन). D_3 M_{1-3} त्रिगर्तराजोपययौ क्षणेन.

5 K_5 om. 5 (cf. v. l. 1). — [b]) K_{0-2} द्वात्रि(K_0 °त्रिं)शतोन्ये ; T_2 विचित्रमन्ये ; M_4 द्विर्स्त्रींशदन्ये (for द्वात्रिंशदन्ये). K_3 M_4 न्यपतंत ; T_1 G_4 व्यपतंत ; $G_{1.3}$ [ऽ]प्यपतंत ; G_2 व्यपयंत (for ऽभ्यपतन्त). D_1 षष्टिः प्रयाता व्यहनंस्तु पार्थं. — D_2 om. (hapl.) 5[c]. — [c]) Ś1 ततस्तु (for तथैव). K_{0-2} D_7 ते तं ; Dn_2 $D_{4.8}$ (the last two before corr.) तेषां ; D_1 ते वै (for ते सं). — [d]) K_{0-2} प्रकृष्य ; K_3 D_1 विक्षिप्य ; T G निकृष्य (for विकृष्य). K_3 D_2 महाधनानि ; K_4 शरारवाणि (for महा°). — [e]) K_3 आवीवृषन् ; T_1 $G_{1.3.4}$ M सिषेचिरे ; T_2 ववर्षिरे ; G_2 सिषेविरे ; Cc अवीवृषन् (as in text). K_3 Da_1 बाणमहोघ° ; M (except M_4) बाणमयौघ°. — Ś1 om. (hapl.) 5[f]–6[a]. — [f]) D_2 गिरौ (for गिरिं).

6 K_5 om. 6 (cf. v. l. 1). Ś1 om. 6[a] (cf. v. l. 5). — [a]) $K_{1.3}$ $B_{1.2.4}$ $D_{1.4.6}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3.5}$ स (for सं). K_{0-2} D_1 च ; D_2 स (for तु). D_4 जलौघ° (for शरौघ°). — [b]) Ś1 युधित्वा तु रोषः (sic); K_3 युधि जातरोषाः ; D_1 अभिजातरोषः ; M_4 युधि जातकोपः. — D_2 om. 6[cd]. — [c]) Ś1 T_2 वृष्ट्या ; K_{0-2} दृष्ट्वा (for षष्ट्या). K_3 शितैः ; D_1 सितैः (for

जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ॥ ६
षष्टिं रथांस्तानवजित्य संख्ये
धनंजयः प्रीतमना यशस्वी ।
अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णु-
र्बलानि राज्ञां समरे निहत्य ॥ ७
त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य
महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ।
रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्ता-
ञ्जगाम पार्थं त्वरितो वधाय ॥ ८
अभिद्रुतं चास्त्रभृतां वरिष्ठं
धनंजयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ।
अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता
रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य ॥ ९
पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य
त्रिगर्तराज्ञा सहितान्नृवीरान् ।
विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मा-
न्गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः ।
भीष्मं यियासुर्युधि संददर्श
दुर्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ १०
आवारयिष्णूनभिसंप्रयाय
मुहूर्तमायोध्य बलेन वीरः ।
उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो
जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ।
ययौ ततो भीमबलो मनस्वी

C. 6. 3763
B. 6. 85. 13
K. 6. 85. 12

शरैः). K2 °संयत°; Da1 संयती; D5 संघति; D6 संप्रति (for संयति). — d) K3 तान[? ना]श्चथ; D1 चैनानथ; T2 तान्यप्यथ.

7 K5 om. 7 (cf. v. l. 1). — a) D5 षष्ट्यं. K3 रथाश्च तास्तान्; D2 रथांश्च तांस्तान् (for षष्टिं रथांस्तान्). B Da Dn D4-8 अभिजित्य; D2 विनिहत्य (for अवजित्य). S संखे (G2 संवे). — b) K2 G3 M5 प्रीतिमना; D6 प्रितमना. — c) K3 अथातरद्; B2 अथाद्रवद्; Da1 Dn1 D3 (marg. *sec. m.* as in text) अथात्वरन्; D1 अतस्त्वरन्; T1 G2.4 अति त्वरन्; T2 प्रचिन्वते; G1.3 स सत्वरो; M अतत्वरद् (M4 °न्) (for अथात्वरद्). — d) K3 वरास्तु (for बलानि). K3 राज्ञः; B2-4 D4 राजन् (for राज्ञां). K0-2 विनिघ्न(K0 °घ्ना)न्; B2 [ऽ]भिहत्य; T1 G निपात्य (for निहत्य).

8 K5 om. 8 (cf. v. l. 1). — a) K3 D2 (before corr.).8 °राजा; Da1 °राज्ञा (for °राजो). G3 निशितान् (for निह°). — b) K3 B D (except D2) S महात्मना (for महारथांस्). Ś1 बंधुवर्गं. — c) D1 राजन् (for रणे). K2.3 नराधिपास्; K4 रणाधिपास्; D1 T1 G महारथांस् (for नराधिपांस्). — d) Ś1 T2 पार्थं. D1.2 जयाय (for वधाय).

9 K5 D2 om. 9 (for K5, cf. v. l. 1). — a) Ś1 अत्यद्भुतं (for अभिद्रुतं). K0-2 D6 शस्त्रभृतां (K1 °तं); Da Dn D4.5.8 चा(Da1 वा)स्त्रविदां; D1 चापभृतां (for चास्त्र°). — c) B4 प्रत्युद्ययुस्ते. K0-2 शतशस्त्रहस्ता; D1 रथ(m भृश)चाप°; D8 सितशस्त्र° (for शितशस्त्र°). S अभिद्रुताः शस्त्रशरौघवृष्ट्या (T1 G4 °रथौघवृष्ट्या; T2 M °शरौघवर्षैः). — d) K0.1 Da1 रिरिक्षिषंतो; D5 रिरक्षिसंतो. S समंततः पार्थरथं ररक्षुः.

10 K5 om. 10 (cf. v. l. 1). — b) Da1 M3 सहिता; G1-3 सह तान्. K3 समीक्ष्य (for नृवीरान्). — c) B1 Da Dn D4.5.7.8 S स महाधनुष्मान् (for समरे धनुष्मान्). — d) Ś1 निपतैः; D6 प्रपतैश्च (for निशितैः). K0 पृषद्कैः; D2 सुतीक्ष्णैः; D6 च तीव्रैः (for पृषत्कैः). — e) Dn2 D4.6.8 यियासुं; D5 पियासुर्; T2 यथासुर् (for यियासुर्). — f) K3 T2 राजन्; D1 सर्वान् (for राज्ञः).

11 K5 om. 11 (cf. v. l. 1). D2 om. 11[ab]. — a) Ś1 अवारयिष्णुर्; K0-3 Da D5 आवारयिष्यन्; K3 D8 अवारयि(D8 °यी)पून्; Dn1 D3 G1 अवारयिष्णून्; Cal. Bom. ed. संवारयिष्णून्. B2 Da Dn D4-8 G1-3 M अथ (for अभि-). Ś1 K5 D3 अभिसंप्रयात्वा (K5 °यातान्); K3 B3.4 अभि(K3 °ति)वारयित्वा; B1 अथ संप्रयित्वा; T1 G4 अथ संप्रसार्य (for अभिसंप्रयाय). D1 स वारयित्वा युधि संप्रयोगान्; T2 आहारयिष्यन्नथ संप्रयायान्. — b) S आसाद्य (for आयोध्य). K3 बलं नृवीर; B1 बलेन धीरः; Dn2 D4 रथेन वीरः; D3 बलेन वीर. — c) Ś1 K3.4 D2 °वीर्यं (for °वीर्यो). — d) M (except M4) रथान् (for नृपान्). K0

C 6. 3763
B. 6. 85. 13
K. 6. 85. 12

गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः ॥ ११

युधिष्ठिरश्चोग्रबलो महात्मा
समाययौ त्वरितो जातकोपः ।
मद्राधिपं समभित्यज्य संख्ये
स्वभागमाप्तं तमनन्तकीर्तिः ।
सार्धं स माद्रीसुतभीमसेनै-
र्भीष्मं ययौ शांतनवं रणाय ॥ १२

तैः संप्रयुक्तः स महारथाग्र्यै-
र्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी ।
न विव्यथे शांतनवो महात्मा
समागतैः पाण्डुसुतैः समस्तैः ॥ १३

अथैत्य राजा युधि सत्यसंधो
जयद्रथोऽत्युग्रबलो मनस्वी ।
चिच्छेद चापानि महारथानां
प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण ॥ १४

युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च
पार्थं तथा युधि संजातकोपः ।
दुर्योधनः क्रोधविषो महात्मा
जघान बाणैरनलप्रकाशैः ॥ १५

कृपेण शल्येन शलेन चैव

नृपान्महोजाः; T_2 नृपात्मभोजाः (for नृपान्महौजाः). T_1 $G_{3.4}$ महौ(G_2 °हो)जसः (for महौजाः). — ^{e}) S ततो ययौ (by transp.). B_4 भीमबलैर्; Da_1 भीमरवो; D_1 भीष्मबलं; D_5 भीमरथो; G_3 भीष्मबलौ (for भीमबलो). D_1 महात्मा; T G यशस्वी (for मनस्वी). — ^{f}) K_3 नृप चापपाणिः. — After 11, T_1 G ins.:

329* भीष्मोऽपि दृष्ट्वा समरे कृतास्त्रा-
न्स पाण्डवानां रथिनोऽभ्युदारान् ।
विहाय संग्राममुखे धनंजयं
जवेन पार्थं पुनराजगाम ।

12 K_5 om. 12 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_{0-2} चोग्ररूपो; K_4 B च प्रबलो; D_1 संप्रययौ; D_8 भीमबलो (for चोग्रबलो). $D_{1.6}$ मनस्वी (for महात्मा). — ^{b}) K_3 समाययो; D_1 समागतांस् (for °ययौ). Da_1 त्वरितौ. — D_2 om. 12^{cd}. — ^{c}) M_2 संपरित्यज्य (for समभि°). $G_{1.3}$ M संखे; G_2 संघे (for संख्ये). T_2 मद्राधिपत्यमभिवृत्य संखे. — ^{d}) B_2 प्रभागप्राप्तं; D_1 स्वभागमाच्छेत्; D_8 विभागप्राप्तं (for स्वभागमाप्तं). Cc cites प्राप्तम्. B_4 °कीर्तिं. S स्वभाग(T_2 सहाय-; G_{1-3} $M_{3.5}$ स्वभाव)मायांतमनंत°. — ^{e}) K_4 $D_{2.8}$ च (for स). K_3 Da_2 °भीमसेने; D_5 M_1 °भीमसेनौ (for °सेनैर्). — ^{f}) T_1 G समाययौ (for भीष्मं ययौ). B_4 जयाय (for रणाय).

13 K_5 D_2 om. 13 (for K_5, cf. v. l. 1). — ^{a}) K_{0-2} Da_1 तैः संप्रयुक्ताः; K_3 ततः सुयुक्तः; B Dn_2 $D_{5.6}$ T_1 $G_{2.4}$ तैः संप्रयुक्तैः. $K_{0.1}$ Da Dn D_6 T_2 महारथाग्रै(K_0 °ग्र्यै)र्; $K_{2.3}$ °रथोघैर्; D_8 °रथाग्र्यो. — ^{b}) Da_1 जगाम सुतः (for गङ्गासुतः). — ^{d}) $K_{0-2.4}$ Da Dn_1 $D_{1.3.5}$ M_{1-3} समागतः (for °गतैः).

14 K_5 om. 14 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_{0-2} उपेत्य; B_3 D_7 T_2 G_{1-3} M (except M_2) अथेत्य (for अथैत्य). Da Dn_1 D_5 राजन् (for राजा). Ś$_1$ सत्यसंधौ. K_3 तैः संप्रयुक्तास्य महारथाग्र्यैर् (cf. 13^{a}). — ^{b}) Ś$_1$ [ऽ]प्युद्धतलो; K_{0-2} $D_{3.8}$ [ऽ]प्युग्रबलो; Dn_2 D_4 ह्युग्र°; D_1 [ऽ]भ्युग्र° (for ऽत्युग्र°). K_1 समस्ते; D_8 महात्मा (for मनस्वी). Cv as in text. — ^{d}) K_3 G_3 प्रहस्य (for प्रसह्य). S बलिनां महौजाः (T_1 $G_{2.4}$ महात्मा) (for धनुषा वरेण).

15 ^{a}) Da_2 भीमसेनौ. Ś$_1$ M_5 ययौ (for यमौ). — ^{b}) Ś$_1$ K_4 $B_{1.2}$ Da Dn_1 $D_{3.5}$ S (G_1 damaged) पार्थानथो; $B_{3.4}$ पार्थं कृष्णं; D_2 पार्थान्ययौ (for पार्थं तथा). B_3 D_1 संजातरोषः; T_2 °कोपान् (for °कोपः). K_5 पार्थानथो युधि जातकोपः; Dn_2 $D_{4.6-8}$ कृष्णं च पार्थं च युधि जातकोपः. — ^{c}) D_1 दुर्योधन- (for °धनः). D_4 वैरविषो; D_6 क्रोधविशो; T_2 °वशो (for °विषो). — ^{d}) D_1 अतुल° (for अनल°).

16 ^{a}) K_5 रूपेण; Da_1 D_7 कृपेन. D_5 वशेन (for शलेन). — ^{b}) Ś$_1$ K_{0-2} चापि; D_1 राज्ञा; D_7 चात्मा; D_8 वाजौ; M_1 (*sup. lin.*) चादौ (for चाजौ). — After 16^{ab}, D_1 ins.:

330* ते वारिधाराश्च यथाद्रिराजं
तथा च वर्षन्ति महानुभावाः ।

— D_7 om. (hapl.) 16^{c}–17^{c}. — ^{c}) B_4 विद्धः; D_8 सिद्धाः. B_4 सो; G_{1-3} M (except M_4) तैर् (for ते). K_{0-2} [ऽ]तिविवृद्धकोपात् (K_0 °पा); B_4 Dn_2

तथा विभो चित्रसेनेन चाजौ ।
विद्धाः शरैस्तेऽतिविवृद्धकोपै-
र्देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १६
छिन्नायुधं शांतनवेन राजा
शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः ।
अजातशत्रुः समरे महात्मा
शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ १७
उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मा-
महं हनिष्यामि महाव्रतं तम् ।
भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः
सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ १८
त्वया न चैनां सफलां करोषि
देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे ।
मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर
रक्षस्व धर्मं च कुलं यशश्च ॥ १९
प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं
सर्वांस्तपन्तं मम सैन्यसंघान् ।
शरौघजालैरतितिग्मतेजैः
कालं यथा मृत्युकृतं क्षणेन ॥ २०
निकृत्तचापः समरानपेक्षः
पराजितः शांतनवेन राज्ञा ।
विहाय बन्धूनथ सोदरांश्च
क यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ २१
दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं

C. 6. 3774
B. 6. 85. 24
K. 6. 85. 24

$D_{4.6.8}$ [ऽ]भिविवृद्धकोपैर्; T G_{1-3} विनिवद्ध°; G_4 विनिवृद्ध°; $M_{1-3.5}$ हि विवृद्ध°; M_4 [ऽ]तिविवृत्त° (for ऽतिविवृद्ध°). —^{d}) $Ś_1$ मना; B_4 द्वैवैर् (for देवा). $D_{1.3}$ देवा यथा दैत्यगणेन चाजौ.

17 D_7 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). —^{a}) $Ś_1$ K_4 M_3 छिन्नायुधः; T_1 G_4 M_4 भिन्नायुधं; T_2 छिन्नासिसं (sic); G_1 damaged; $G_{2.3}$ भिन्नायुधाः (for छिन्नायुधं). $K_{0.3.5}$ $B_{1.2.4}$ Da Dn_2 $D_{2-5.8}$ T_2 $G_{2.3}$ M राज्ञा; K_4 G_1 damaged. — D_1 om. (hapl.) 17^{bc}. —^{b}) $Ś_1$ प्रेक्ष्यत; B_4 प्रेक्ष्य सं°; D_6 M_4 प्रेक्ष्य स; T_2 प्राप्य च (for प्रेक्ष्य च). T_2 जातकोपाः; $M_{3.5}$ °कोपं. —^{d}) Dn_2 D_4 क्रुद्धम् (for क्रुद्ध). D_2 इवाह (for उवाच).

18 ^{a}) D_2 (marg. *sec. m.*) तदा (for तथा). D_2 तं; Cv त्वत्- (for त्वं). K_3 T_2 मे (for माम्). —^{b}) K_3 सोहं (for अहं). D_1 च; M (except M_4) हि (for तम्). —^{c}) Da_1 शरौघो; T_1 G_4 रथौघैर्; M_3 पृषत्कैर् (for शरौघैर्). D_8 अनलप्रकाशैः (for विमलार्कवर्णैः). —^{d}) K_1 वदासीति.

19 ^{a}) K_5 उवाच चैनां; $B_{1.3.4}$ $D_{1.3}$ त्वया च नैनां; D_8 त्वच्चेन चैतां (sic) (for त्वया न चैनां). S त्वया च नैषा (T_2 न चैषा) सफला कृता च. —^{b}) $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ M_3 यत्र विहंसि; T_2 यत्र हि भत्सि; G_1 यविहनः सु°; G_3 यत्र हनः सु° (for यत्र निहंसि). Da_1 देवव्रतं यनतिहिंसि युद्धैः (sic). —^{c}) K_4 T_2 मात्र वीर; D_3 दानवीर (for मा नृवीर). —^{d}) G_1 रमस्व (for रक्षस्व). K_3 S स्वकुलं (T_2 °बलं) (for च कुलं). B Da Dn D_{4-8} transp. कुलं and यशः. D_1 च वीर्यं (for यशश्च).

20 ^{a}) K_1 $D_{1.6}$ प्रेक्ष्यस्व. K_5 G_2 भीमं; T_2 वेगं (for भीष्मं). D_5 T_2 भीष्मवेगं (for भीम°). —^{b}) $K_{2.3}$ सर्वास्. D_1 क्षिपंतं; G_2 दहंतं (for तपन्तं). K_1 सम-; D_7 T_2 युधि (for मम). K_2 सैन्यसंगान्; D_7 भीमसंघान्; T_2 सैन्यसंघात् (for सैन्य°). — K_5 om. 20^{c}–21^{d}. D_2 om. 20^{cd}. —^{c}) T_2 °मालैर्; Cc °जालैर् (as in text). K_{0-2} D_1 अतितिग्मतेजनैः (D_1 °सैः); K_4 $D_{3.6}$ S अतितिग्मवेगैः; B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ इव (Dn_2 अति-) तिग्मतेजाः. Cc cites तिग्मतेजाः. —^{d}) B D (except D_1; D_2 om.) $G_{1.3}$ कालो. K_4 B_{1-3} Da Dn_1 $D_{3.5.8}$ S Cc. v कालकृतं; B_4 Dn_2 $D_{4.6.7}$ कालकृतः (for मृत्युकृतं). D_8 कृतेन (for क्षणेन).

21 K_5 om. 21 (cf. v.l. 20). —^{a}) K_3 D_3 निकृंत-. $K_{2.3}$ B Da Dn $D_{2.4-7}$ समरेनपेक्षः; D_1 °राद्पेत्य; D_3 °राद्पेतः; D_8 °रानपेक्ष्यः; M_4 °रे शिखंडिन्. —^{b}) K_2 राजा. K_3 चाजौ (for राज्ञा). — D_2 om. 21^{cd}. —^{c}) T_2 विधाय (for विहाय). T_2 अपि- (for अथ). —^{d}) D_6 को (for क).

22 ^{a}) $K_{0.2}$ [अ]पि; D_6 तु (for हि). Da_2 $D_{3.8}$ भीमं त्वम् (for भीष्मं तम्). —^{b}) K_3 सर्वैः T_1

C C. 6. 3774
B B. 6. 85. 24
K K. 6. 85. 24

भग्नं च सैन्यं द्रवमाणमेवम् ।
भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र
तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ॥ २२
आज्ञायमानेऽपि धनंजयेन
महाहवे संप्रसक्ते नृवीर ।
कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां
भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ २३
स धर्मराजस्य वचो निशम्य
रूक्षाक्षरं विप्रलापानुबद्धम् ।
प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा
प्रतत्वरे भीष्मवधाय राजन् ॥ २४
तमापतन्तं महता जवेन
शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम् ।
आवारयामास हि शल्य एनं
शस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन ॥ २५
स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाण-
मस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावम् ।
नासौ व्यमुह्यद्द्रुपदस्य पुत्रो
राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥ २६
तस्थौ च तत्रैव महाधनुष्मा-
ञ्शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः ।
अथाददे वारुणमन्यदस्त्रं

$G_{2.4}$ भिन्नं (for भग्नं). K_4 D_1 T_1 G M (except M_4) एव; B_{2-4} Da_2 Dn $D_{2.4.6-8}$ एतत्; T_2 एतं (for एवम्). —^{c}) K_5 D_2 भ्रीतोसि; Da_2 D_5 भीतोपि (for भीतोऽसि). K_{0-2} पुत्रस्. —^{d}) D_2 यथा (for तथा). $K_{0.1}$ प्रहृष्टः; K_3 [ऽ]पहृष्टः; D_1 [ऽ]प्रसन्नः; D_2 हि दृश्यः; T_1 $G_{2.4}$ [ऽ]थ नष्टः; G_1 प्रनष्टः; G_2 प्रणष्टः; Cc [ऽ]प्रहृष्टः (as in text). K_5 यथा हि ते मुख्यवर्णोष्वदृश्यः.

23 K_5 D_2 om. 23. —^{a}) K (K_5 om.) B_1 D_1 आज्ञायमानेन ($K_{0.1}$ °नोपि; K_3 °ने हि); B_{2-4} Da Dn D_{3-8} T G_4 $Ca.c$ अज्ञायमानेन (D_3 °ने तु; T G_4 °ने हि); G_{1-3} अजायमाने हि (G_2 °ने ह); $M_{1.2.4.6}$ आज्ञायमाने च (M_4 तु); M_3 अजीयमाने हि (*sup. lin.* अज्ञायमाने च) (for आज्ञायमानेऽपि). K_3 धनंजये च; D_3 °येपि; T_2 °ये तु; T_1 $G_{1.3.4}$ M (except M_4) °ये हि; G_2 °ये ह (for °येन). —^{b}) K_{0-2} D_1 संप्रसक्तो; B_1 संप्रयुक्तं; T_1 G_4 संप्रवृत्ते (for संप्रसक्ते). D_1 नृवीरः; S तु (G_2 [ऽ]ति-; M_3 हि) वीरे; Cc नृवीरम्. K_4 Da Dn_1 D_5 महाहवे यत्तदा संप्रयुक्तं; B_{2-4} Dn_2 $D_{4.6-8}$ °वे पश्य युक्तं नृवीरं; D_3 °वे संप्रसमीक्ष्य वीर. —^{c}) K_1 om. (hapl.) from प्रथितः in 23^{c} to 24^{c}. T G_4 भीष्मव्यथितः; $G_{1.3}$ भीष्मे व्यथितः; G_2 भीष्मस्य भयं; M भीष्माद्व्यथितः (M_4 °तं) (for भीष्मात्प्रथितः). —^{d}) G_2 भूयस् (for भयं). G_3 त्वमस्य; M_2 तदद्य (for त्वमद्य). D_1 चैव (for वीर).

24 K_1 om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). —^{b}) $K_{0.2}$ विललापानुबंधं; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ Cc विप्र(D_3 प्रवि)लापापविद्धं; D_1 T_1 G_4 विप्रलापानुबंधं (D_1 °विद्धं); D_6 चित्रपदानुबंधं; M विप्रलापावबद्धं.

25 ^{a}) K_0 तमातपंतं. Dn_2 हि महाजवेन; D_2 T G M_4 सहसा जवेन (G_3 °सार्जुनेन) (for महता जवेन). —^{b}) $D_{1.3}$ शिखंडिनं भीष्ममथो समीक्ष्य; S °नं भीष्मरथं तदानीं. — D_3 om. 25^{cd}. —^{c}) K_2 Dn $D_{4.5.8}$ अवारयामास; $K_{3.5}$ $B_{3.4}$ $D_{2.6}$ निवारयामास. K_3 शल्यम्. T_2 M एव; G_{1-3} एवम् (for एनं). —^{d}) K $B_{3.4}$ $D_{1.2.4.6.8}$ T_1 G अस्त्रेण; M चास्त्रेण (for शस्त्रेण). D_1 तीव्रेण (for घोरेण). K_{0-2} हि दुर्जयेन; D_4 (before corr.) सुदुष्करेण (for सुदुर्जयेन).

26 D_3 *repeats* 26^{ab} after 26. —^{a}) K_0 सखापि दृष्ट्वा; $D_{1.3}$ आग्नेयमस्त्रं; D_3 (second time) सेनापि दृष्ट्वा; T_1 G स चापपृष्ठात् (for स चापि दृष्ट्वा). D_3 (second time) तमुदीर्यमाणम्. —^{b}) $D_{1.3}$ दृष्ट्वा (for अस्त्रं). B Da Dn $D_{1.3-7.8}$ (first time) S °समप्रकाशं; D_3 (second time) °समानकल्पं (for समप्रभावम्). — K_5 om. (hapl.) 26^{cd}. —^{c}) K_2 नासौ विमुह्य; K_3 D_6 न संमुमोह; B_{1-3} Da Dn $D_{5.7}$ T_2 M नासंप्रमुह्य; B_4 न संमुमुह्य; $D_{1.3}$ तत्संप्रधा(D_3 °चा)र्य; $D_{2.4.8}$ नासंप्रमुह्यद्; T_1 G_4 नाकंपताथ; $G_{1.3}$ नासंप्रसह्य; G_2 नाकं प्रसह्य (for नासौ व्यमुह्यद्). — D_3 om. 26^{d}–27^{a}. —^{d}) K_4 नासौ; S वीरो (for राजन्). D_2 महेंद्रसदृशप्रभावः; D_3 (*sup. lin.* as in text). S °प्रतिमप्रकाशः. — After 26, D_3 *repeats* (with v. l.) 26^{ab}.

27 D_3 om. 27^{a} (cf. v. l. 26). —^{a}) D_2 तथैव

शिखण्ड्यथोग्रं प्रतिघाताय तस्य ।
तदस्त्रमस्त्रेण विदार्यमाणं
खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च ॥ २७
भीष्मस्तु राजन्समरे महात्मा
धनुः सुचित्रं ध्वजमेव चापि ।
छित्त्वानदत्पाण्डुसुतस्य वीरो
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ २८
ततः समुत्सृज्य धनुः सबाणं
युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ।
गदां प्रगृह्याभिपपात संख्ये
जयद्रथं भीमसेनः पदातिः ॥ २९
तमापतन्तं महता जवेन
जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ।
विव्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः
शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् ॥ ३०
अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी
वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ।
जघान वाहान्समरे समस्ता-
नारट्टजान्सिन्धुराजस्य संख्ये ॥ ३१
ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभाव-

C. 6. 3764
B. 6. 85. 34
K. 6. 85. 34

(for तन्नैव). — b) K1 शरे; D6 शरौस् (for शरैस्). K0. 2 तमस्त्रं; Dn2 D4 तदास्त्रं (for तदस्त्रं). T1 G4 परिबाधमानः; G1. 3 प्रतियोधमानः. — c) K0–2 अथादधे. Ś1 वरुणम्; K0–2 वारणम्. T1 G1. 3. 4 अस्त्रमन्यत् (by transp.); T2 अस्त्रवेगं; G2 अस्त्रमन्यं (for अन्यदस्त्रं). — d) B Da Dn D4–8 उग्रं शिखंडी; D3 शिखंडिरुग्रं (for शिखण्ड्यथोग्रं). K4 B Da Dn D4–8 प्रतिघातमस्य; D1. 2 °घातनाय (for °घाताय तस्य). K5 शिखंडिनोग्रं प्रतिथात्मनस्य; T1 G M मुख्यं (G1. 3 M4 उग्रं; M1 अङ्ग्यं; M1 [*sup. lin.*]. 3 अन्यं; M2 ततः; M5 अस्त्रं) शिखंडी च वधाय तस्य; T2 शिखंडी च वीरो हि वधाय तस्य. — e) K0. 1. 3. 5 Dn2 D1–3. 6. 8 M2. 5 निवार्यमाणं; K2 B2 D4. 7 M1. 3. 4 निदार्यमाणं. — f) D2 स्वःस्थाः (for खस्थाः). K3 पुरा (for सुरा). K5 स्वच्छाप्सरो (for खस्थाः सुरा). M4 चारणाश्च (for पार्थिवाश्च).

28 b) K3 B3. 4 D1. 2. 4. 6 च चित्रं; K4 B1 Dn2 D7. 8 सचित्रं; B2 सचित्र-; T2 G2. 3 सुचित्र- (for सुचित्रं). D1 ध्वजमेकेन तस्य (for ध्वजमेव चापि). D8 चापि; T2 चाशु (for चापि). — c) T2 M4 भित्वा; M1. 3. 5 हित्वा (for छित्त्वा). D8 M (except M2) नदन् (for [अ]नदत्). D1 पांडुपुत्रस्य (for °सुतस्य). — d) D2 (before corr.) युधिष्ठिरस्याथ तदा बलिष्ठः.

29 a) K5 D2 (before corr. as in text) समुच्छिद्य (for °त्सृज्य). D6 सबाणे. — b) K5 भीष्म-; D1 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). D1 तथाभिभूतं (for भयाभि°). — c) K0–3 गृहीत्वा (for प्रगृह्य). Da Dn D4. 5. 8 S [अ]थ (for [अ]भि-). K1 om. from संख्ये in 29^{c} up to विव्याध in 30^{c}. T2 G1–3 M संखे. — d) T1 G प्रतापी (for पदातिः). K3. 5 D2 जयद्रथं सहसा भीमसेनः; Cv as in text.

30 K1 om. up to विव्याध in 30^{c} (cf. v. l. 29). K5 reads 30^{ab} twice. — a) K0 तमातपंतं. Ś1 K0. 2. 3. 5 (both times) D1. 2 सहसा (for महता). — b) T1 G संगतं; T2 सहसा (for सगदं). K5 (both times) जयद्रथं सहसा भीमसेनः. — d) D1 सितैः (for शितैः). K1 शिरैः (for शरैः). B1–3 Da Dn D4. 5. 7 वै नवभिः; D1 सप्तशतैः; D6 पंचदशैः (for पञ्चशतैः). K2 समस्तात्. K1. 3. 5 शिलाशितैस्तत्र (K5 °तैः सूत्र-) शरैः समंतात्; D8 शितैः शरौघैर्नवभिः समंतात्.

31 a) K3. 5 D2 अचिंतयानः. T1 G4 तु (for स). K3 D1. 6 शरास् (for शरांस्). — b) K5 D2 T1 G कोप° (for क्रोध°). — c) M2 बाणान् (for वाहान्). K3. 5 D2. 6 त्वरितः (for समरे). Ś1 समस्तं; K4 B D2 M1. 3. 5 समंताद्; D1 महारथो (for समस्तान्). — Ś1 *repeats* 31^{d}–32^{b} after 32^{c}. — d) K1 आरंघजान्; K2 पाराशतां; K4 B Dn2 D2 (before corr). 6 पा(D6 प)रावतान्; K5 व्यरोजवान्; Da D5 नानायुजान्; Dn1 वनायुजान्; D1 आरट्टजान्; D2 (marg. *sec. m.*) मनोजवान्; D3 आराट्ट(before corr. °ट्टि)जान्; D4. 7 पाराशजान्; D8 पाराशरान्; T1 G4 वृकोदरः; T2 स संमतान्; G1–3 सुसंमतान्; M1–3. 5 स सध्वजान् (for आरट्टजान्). G1. 3 M संखे; G2 संवे (for संख्ये). Ś1 (both times) तथा ध्वजान्सिंधुराजसंख्ये.

32 a) K2 विभीक्ष्य (for ऽभिवीक्ष्य). M (except M4) °प्रतापस् (for °प्रभावस्). — c) Ś1 अभ्युद्ययौ;

C. 6. 3794
B. 6. 85. 34
K. 6. 85. 34

स्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन ।
अभ्याययौ भीमसेनं निहन्तुं
समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः ॥ ३२
भीमोऽप्यथैनं सहसा विनद्य
प्रत्युद्ययौ गदया तर्जमानः ।
समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां
दृष्ट्वा गदां ते कुरवः समन्तात् ॥ ३३
विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं
पातं गदायाः परिहर्तुकामाः ।
अपक्रान्तास्तुमुले संविमर्दे
सुदारुणे भारत मोहनीये ॥ ३४
अमूढचेतास्त्वथ चित्रसेनो
महागदामापतन्तीं निरीक्ष्य ।
रथं समुत्सृज्य पदातिराजौ
प्रगृह्य खड्गं विमलं च चर्म ।
अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्रा-
ज्जगाम चान्यं भुवि भूमिदेशम् ॥ ३५
गदापि सा प्राप्य रथं सुचित्रं
साश्वं ससूतं विनिहत्य संख्ये ।
जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का
भ्रष्टाम्बराद्गामिव संपतन्ती ॥ ३६
आश्चर्यभूतं सुमहत्त्वदीया

D_5 अभ्याययुर्. Ś$_1$ K_0 (*sup. lin.*). $_2$ नियंतुं; K_1 विधत्तं; D_8 विहंतुं (for निहन्तुं). — After 32^c, Ś$_1$ *repeats* 31^d–32^b. — ^{d}) Da D_1 समुद्यतास्त्रं; D_2 समुत्थितास्त्रः. Da $D_{1, 3, 5}$ सुरराजकल्पं. — After 32, D_1 T G $M_{1, 2}$ ins. :

331* जयद्रथो भग्नवाहं रथं तं
त्यक्त्वा ययौ यत्र राजा कुरूणाम् ।
भयेन भीमस्य स मूढचेताः
ससौबलस्तत्र युद्धस्य भीतः ।

[(L. 1) M_3 भग्नवाहो. G_2 च (for तं). — (L. 3) T_3 मूढस्य (for भीमस्य). D_1 भयात्समीपस्य तु मूढचेताः. — (L. 4) D_1 ययौ स्खलन्हृष्टरोमास्त्रभीतः.]

33 ^{a}) D_1 [ऽ]पि नादं (for ऽप्यथैनं). — ^{b}) G_2 सहसा; M समरे (for गदया). K_6 D_2 M (except M_4) तं जघान; D_1 राजमानः; D_5 गर्जमानः; $D_{6, 8}$ तर्जयानः; T_1 G हंतुकामः (for तर्जमानः). — ^{d}) T_2 तदा (for गदां). D_1 सुभीताः; D_6 समेताः (for समन्तात्).

34 ^{a}) $B_{3, 4}$ Da Dn $D_{4, 5, 7, 8}$ T G M_2 पुत्रमुग्रां; D_1 राजपुत्राः (for पुत्रमुग्रं). D_3 विहाय जग्मुस्तव पुत्राश्च सर्वे. — ^{b}) K_4 Da Dn $D_{4, 5, 7, 8}$ भैमीं गदां तां (Da Dn_1 D_5 ते); S गतिं गदायाः (T_2 G_1 °तायाः) (for पातं गदायाः). $K_{0, 2}$ G_2 परिहंतुकामाः; K_3 °हर्तुकामः. — ^{c}) Ś$_1$ M अपाक्रांतास्; K_5 व्यप°; D_8 उपक्रांते (for अपक्रान्तास्). K_3 तुमलं; K_5 $D_{2, 3}$ तुमले. $K_{3, 6}$ $B_{1, 3, 4}$ Da Dn_1 $D_{2, 3, 5, 6}$ M संप्रमर्दे; T_1 G संप्रहारे (G_2 °रैः); T_2 संप्रवृत्ते; Cc संप्रसृद्यन् (for संविमर्दे). D_1 मुमोच तामाकुलसंप्रमर्दे. — ^{d}) K_2 स्व- (for सु-).

35 ^{a}) G_2 आमूढ°; M_3 विमूढ°. — ^{b}) T G M_4 तदा (T_3 तां वै; $G_{1, 3}$ तथा; M_4 ततो) गदाम्; $M_{1-3, 5}$ चित्रां गदाम् (for महागदाम्). $K_{2, 3}$ $D_{1, 6}$ आपततीं. T G समीक्ष्य (for निरीक्ष्य). — ^{c}) T_1 $G_{2, 4}$ रथाद् (for रथं). T_1 G_4 समुत्पत्य; G_{1-3} °त्क्षिप्य (for °त्सृज्य). K_0 पदातिमाजौ. — ^{d}) K_{3-5} B D (except D_{1-3}) T_1 $G_{3, 4}$ M_{1-3} विपुलं (for विमलं). — ^{e}) T_3 अथाप्लुतः; $M_{2, 4}$ अवाप्लुतः. — ^{f}) K_4 B जगामान्यं भूमिप भूमिदेशं; Da Dn $D_{4, 5, 7, 8}$ जगाम तं भूमिप भूमिदेशं; D_1 T_3 जगाम पद्भ्यां भुवि भूमिदेशं.

36 ^{a}) D_1 तु (for [अ]पि). K_5 Da_2 $D_{1, 5}$ M सं- (for सा). T_1 G तस्य (for प्राप्य). K_{0-2} T_1 G_4 विचित्रं; G_2 सचित्रं; M ससूतं. Ś$_1$ गदामिमां प्राप्य रथीं विचित्रं. — ^{b}) $M_{1-3, 5}$ साश्वं सकेतुं; M_4 भीमेन मुक्ता (for साश्वं ससूतं). T_3 $G_{1, 3}$ M संखे; G_3 संघे. — ^{c}) D_6 ज्वलितां; T_3 ज्वलितं. Da_1 महोल्कया; D_6 G_2 महोल्कां. — ^{d}) K_3 भ्रष्टा स्वराद्गामिव; D_3 भ्रष्टांगरागामिव; T_3 हृष्टांवराद्गामिव. B_4 Da Dn D_{4-8} संचरंती ($D_{6, 8}$ °तीं); D_8 संपतंतीं; T_1 $G_{2, 4}$ निष्पतंती (G_2 °तीं). D_1 च्युतांबराद्भूमिमिवापतंती.

37 ^{a}) K_0 lacuna; K_2 B_{2-4} Dn_2 $D_{4, 7, 8}$ आश्चर्यरूपं; T_2 °भूमिं (for °भूतं). K_3 त्वदीयो. — ^{b}) K_8 $D_{2, 3}$ तं; K_4 तां; D_6 ते (for तद्). $D_{4, 8}$

दृष्ट्वैव तद्भारत संप्रहृष्टाः ।
सर्वे विनेदुः सहिताः समन्ता-
त्पुपूजिरे तव पुत्रं ससैन्याः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

संजय उवाच ।
विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनम् ।
रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ॥ १
तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले संकुले भृशम् ।
भीष्मः शांतनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २
ततः सरथनागाश्वाः समकम्पन्त सृञ्जयाः ।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ३
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शांतनवं ययौ ॥ ४
ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन्पाण्डवो युधि ।
भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५
तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि भारत ।
प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष । C. 6. 3797 B. 6. 86. 7 K. 6. 86. 7

भ्रातरः संप्रहृष्टाः; D7 भ्रातुरसं° (for भारत संप्र°). — c) Ś1 विभेदुः (for विनेदुः). D1 सहसा (for सहिताः). — d) K0-3 Dn D3. 7. 8 प्रपूजिरे; D5. 6 सुपूजिरे (D6 °ते); T2 अपूजिरे (for पुपूजिरे). K3. 5 D2. 6 पुत्रस्य शौर्यं; K4 पुत्रं ससैन्यं; B1. 2 Da Dn1 D5 M4 पुत्रं च सैन्याः; T G पुत्रस्य योधाः (for पुत्रं ससैन्याः). M1-3. 5 संपूजयंतस्त्वथ चित्रसेनं.

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K0-2 D6 mention only सप्तमयुद्धदिवसे (D6 °दिवसयुद्धे); K3 सप्तमेहनि; K4 Da Dn1 सप्तमेह्नि; M4 सप्तमेह्निके. — *Adhy. name:* T2 G2 M1. 2 संकुलयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 77; Da2 (*sec. m.*) 43; Dn2 M5 83; D6 T1 G 80; T2 M3. 4 82; M1. 2 81 (as in text). —*Śloka no.:* Dn1 42; Dn2 D5. 6 40.

82

1 a) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 तु; T2 स (for तं). D1 समालोक्य (for °साद्य). — b) K3. 5 D2 यशस्विनं; D3. 6 S महारथं (for मनस्विनम्). — d) G2 विकीर्णस.

2 a) T2 तदा (for तथा). — b) K3. 5 D2. 3. 6 तुमले. K5 D2 भृशसंकुले (for संकुले भृशम्). — c) K3. 5 D2 राजन् (for तूर्णं).

3 b) Da1 Dn1 (before corr.) D4. 6. 8 समकंपत (for °कम्पन्त). — c) D4 मृत्योरास्यमुखप्राप्तं. — d) K5 [s]थ; D2 तं (for च).

4 a) B4 T2 कौरव्य. — c) K1 महेष्वासो. — d) D2 भीष्मः.

5 b) Da1 प्रमुचन्; D1 विमुंचन्; D2 M1 प्रमुंचत्; M2 प्रामुंचत्. — c) K1 स च्छादयामास; K3. 5 D2 प्रच्छाद°; D1 प्रत्साद° (for संछाद°). K3 मेघो यद्वद् (for यथा मेघो).

6 a) G2 प्रभूतानि (for प्रणीतानि). — b) B2 तानि शस्त्राणि (for शरजालानि). Ś1 D3. 7 T1 G M4 मारिष; K B3. 4 Dn2 D2. 4. 6. 8 भागशः; B1 Da Dn1 D5 सर्वशः (for भारत). — c) D3 तानि (for प्रति-). M (except M4) गांगेयः प्रतिजग्राह. — D2 om. 6d–8a.

7 D2 om. 7 (cf. v. l. 6). — b) G2. 3 भीष्मेणाखाणि (for °णास्तानि). K4 सर्वशः; D1 भागशः; T G3-4 भारत (for मारिष). Cv as in text. — Ś1

C. 6. 3787
B. 6. 86. 7
K. 6. 86. 7

आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ॥ ७
निमेषार्धाच्च कौन्तेयं भीष्मः शांतनवो युधि ।
अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ॥ ८
ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ।
नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ९
असंप्राप्तं ततस्तं तु क्षुरप्रेण महारथः ।
चिच्छेद समरे राजन्भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ १०
तं तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसंमितम् ।
निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान्काञ्चनभूषणान् ॥ ११
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२
यमावपि सुसंक्रुद्धः समासाद्य रणे तदा ।
शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरंजयः ॥ १३
तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ ।
जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ १४
ततो युधिष्ठिरो वश्यान्राज्ञस्तान्समचोदयत् ।
भीष्मं शांतनवं सर्वे निहतेति सुहृद्गणान् ॥ १५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ।

---

om. 7^c–8^b. — ^c) K3 Da1 T2 °दृश्यंते. — ^d) K1 खगमानं; Dn1 (before corr. as in text) शलभानां; G2 खादमानां (G2 °नाः). T2 G2 प्रजा (for व्रजा). B3 D6 व्रजमानाः खगा इव; D1 शलभानामिव व्रजाः; D3 मेघा इव नभस्तले.

8 Ś1 om. 8^ab (cf. v. l. 7); D2 om. 8^a (cf. v. l. 6). — ^a) K0. 1 निमेषार्धात्तु; K3. 5 निमेषार्धेन. K3 कौंतेय. — ^d) Ś1 रथजालेन; K3. 5 D2 शरवर्षेण (for °जालेन). K3 भूदिशः; K4 B1 Da Dn D5 S भारत; D1. 3 मारिष (for भागशः).

9 ^a) D1 T2 राजन् (for राजा). — ^b) K1 कौरस्य च (sic); G3 कौंतेयस्य (for कौरव्यस्य). — ^c) S नाराचान् (for नाराचं). D1 प्रेषयामास नाराचं. — ^d) B3 क्रुद्धम्. D1 समरे वह्निसंनिभं; S क्रुद्धो ह्याशीविषोपमान्.

10 ^a) K0 ततस्तौ तु; K4 B1–3 Dn2 D4. 7. 8 तु तं तत्र; K5 D2 क्षुरप्रेण (for ततस्तं तु). Ś1 ते तु; K1 तां तु; B4 तत्र; Da Dn1 D5 तूर्णं (for तं तु). S असंप्राप्तांस्ततस्तांस्तु. — ^b) S महायशाः (for °रथः). K5 D2 भीष्मः शांतनवो युधि. — ^c) S भीष्मः (for राजन्). — ^d) K5 ततस्; D2 सुतस् (for भीष्मस्). D3 धनुच्युतं. S पांडवस्य धनुश्च्युतान्.

11 ^a) S तांस् (for तं). Da Dn1 (m as in text) D3. 5 हित्वा; M1 जित्वा (छित्त्वा). — ^b) K4. 5 B2–4 Da Dn1 D1. 2. 5. 6 कालसंनिभं (for °संमितम्). S नाराचान्कालसंमितान् (T2 M4 °संनिभान्). — ^c) Da3 निजघ्नन्. M (except M4) कौरवेयस्य (for °वेन्द्रस्य). — ^d) T1 G2. 4 कनकभूषणान्. — After 11, S ins.:

332* हताश्वे तु रथे तिष्ठञ्शक्तिं चिक्षेप धर्मराट् ।
तामापतन्तीं सहसा कालपाशोपमां शिताम् ।
चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः संनतपर्वभिः ।

[(L. 2) M (except M4) समरे (for सहसा). G3 M1 (also as above) कालदंडोपमां. T2 सितां (for शिताम्). — (L. 3) M5 चिक्षेप (for चिच्छेद).]

12 ^a) K1 हत्वाश्वं; T2 हताश्वस् (for हताश्वं). — ^b) S धर्मराजो (for °पुत्रो).

13 ^a) K3. 5 B1 D2 G1 हि संक्रुद्धः (B1 °द्धौ); K4 रणे क्रुद्धः; B2–4 Da Dn1 D6 T2 सुसंक्रुद्धौ; Dn2 D1. 4. 6–8 च संक्रुद्धौ (D6 °द्धः). — K0–2 om. 13^bc. — ^b) D1 परिवार्य (for समासाद्य). T1 G4 तथा (for तदा). — ^c) K5 D2 स च्छा(K5 संछा)दयामास रणे; D1 छादयेतां शरैस्तीक्ष्णैर्. — ^d) D5 भीष्मं. D1 भीष्मं शांतनवं रणे. — After 13, D1 ins.:

333* भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठो विव्याध निशितैः शरैः ।
भ्रातरौ तौ महावीर्यौ शत्रुसैन्यभयंकरौ ।

14 ^b) Ś1 °प्रबाधितौ; G1. 3 °प्रपीडितः. — ^c) K3 D2. 4 परमां (for [अ]थ परां). — ^d) S भीष्मं प्रति युधिष्ठिरः.

15 ^a) S धर्मात्मजो (for युधिष्ठिरो). K2 वाच्यान्; K3. 5 D1. 2 राजा; Dn1 (before corr. as in text) मत्स्यान्; D5 वत्सान्; T2 G1. 3 [s]पश्यंस्; M1 पश्य; M2 पश्यंस् (for वश्यान्). — ^b) S तान्राज्ञः (by transp.). Ś1 समदर्शयन्; K3. 5 D2. 6 °नोदयत्; K1 °देशयत्; D8 G1. 2 M5 °चोदयन्. D1 सुहृद्राज्ञोन्वचोदयत्. — ^c) G1. 2 भीष्मः. B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 T1 G4 संख्ये; G1–3 संखे (for सर्वे). — ^d) K0–2

महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ १६
स समन्तात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव ।
चिक्रीड धनुषा राजन्पातयानो महारथान् ॥ १७
तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ।
मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने ॥ १८
तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानं च सायकैः ।
दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९
रणे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम् ।
अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः ॥ २०
शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे ।
तालेभ्य इव पक्वानि फलानि कुशलो नरः ॥ २१
पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले ।
बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २२
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३
भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् ।
एकमेकं समाहूय युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ २४
शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २५
अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे । C. 6. 3616 B. 6. 86. 26 K. 6. 86. 26

निहन्मेति; K5 D3 T1 G निघ्नतेति; D1 निहंतेति (for निहतेति). Da1 सुदारुणात्; T1 G सुहृद्रणं. Ś1 निहनध्वं सुहृद्रणात्; T2 M1. 3–5 निहन्म ससुहृद्रणं; M2 विहन्म ससुहृद्रणः.

16 ^{b}) Dn D4. 7. 8 पार्थिव-; T1 G तस्य प्र- (for पार्थस्य). K1 भारतं (for भाषितम्).

17 ^{a}) T1 G2. 4 आ समंतात् (for स समन्तात्). K5 परिव्रातः; D2 परिविवृतः (hypermetric) (for परिवृतः). — ^{c}) K5 D6. 8 चि(D8 वि)क्रीडे. — ^{d}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) महारथं; M1 °रथात्. D1 पोथयन्वै रथोत्तमान्.

18 ^{a}) Da1 चरंत. K5 पार्थान्; D1 पार्थ. — ^{b}) T1 G4 कौरवा. K3 तथा; K4 रणे; K5 D1. 2 तदा (for युधि). — ^{c}) Ko. 1 D1. 2 मृगमध्ये (for °मध्यं). Ko. 2 D2 G2. 3 M (except M5) प्रविश्यैव; Da1 प्रविविशे; D1 हि संप्राप्तं; T2 प्रविश्ये च (for प्रविश्येव). — ^{d}) K3. 5 D2. 3 T2 सिंहशिशुर्; B1. 2 Da2 Dn1 D1. 4–7 सिंहं महा-; B3 सिंहो महा-; Da1 Dn2 D8 सिंहमहा- (for सिंहशिशुं). B4 यथा सिंहं महारणे.

19 ^{a}) Ś1 तर्जयंत; Da1 तर्जयानां; D1 गर्जमानं. K1 शूरास्; K3 D1. 3 शूरं; D6 वीरांस् (for शूरांस्). — ^{b}) D1 त्रासयंतं च सैनिकान्. — ^{c}) K1 Da1 त्रैसुर्; K3 नेशुर् (for त्रेसुर्). D1 परं राजन् (for महाराज). K5 दृष्ट्वाग्रे सुमहाराज. — ^{d}) S (except M1) यथा (for इव).

20 ^{a}) K3. 5 B1 Da1 Dn1 D1. 2. 3 भारतसिंहस्य. D8 S तस्य (D3 रणे; T2 M तत्र) भारत भीष्मस्य. — ^{c}) D3 T2 वायुः (for वायु-). — ^{d}) T2 काष्टं; G1–3 M3. 5 काष्ठान्; M1 काष्ठा (for कक्षं). K5 D3 दिधिक्षतः (for °धक्षतः). M2 यथा काष्ठानि पक्षतः.

21 ^{a}) S श्रेष्ठः (for भीष्मः). — Ko. 2 om. (? hapl.) 21^{b}–22^{c}. — ^{c}) Ś1 बलेभ्य (for तालेभ्य). D1. 3 परि- (for इव). — ^{d}) D1 फलानीव मधूकराः; D2 फलानि च महीतले; D3 फलानीव महानिलः.

22 Ko. 2 om. 23^{abc} (cf. v. l. 21). — ^{a}) S ततो राजन् (for महाराज). — ^{b}) K3 D2. 3 धरणीतलं; T1 G च महीतले. — ^{c}) K3. 5 Da1 D2. 3. 5. 6 तुमलः. — ^{d}) Da1 अश्मना.

23 ^{a}) K3–5 B Da Dn D4–8 T1 G4 M (except M4) सुतुमु(K3. 5 Da1 D5 °म)ले (for तु तुमुले). — ^{b}) K3. 5 B Da Dn D3–8 भयानके; D2 S भयावहे (for सुदारुणे).

24 ^{a}) D5 अभिन्ने; T1 G2. 4 भग्नेषु (for भिन्नेषु). Ko–2 तेन (for तेषु). K5 व्यूढेषु. — ^{b}) K5 D3 चेतरे° (for इतरे°). — ^{c}) K1. 4 D1 G2 M3. 5 एक एकं; K5 Da Dn1 (before corr.) D5 एकमेवं; M1 एकयेकान्; M2 एक एकान् (for एकमेकं). D3 समासाद्य (for °हूय). — ^{d}) K3. 5 D2 युद्धायैके प्रतस्थिरे; B Dn1 युद्धायैवावतस्थिरे.

25 ^{a}) S समाहूय (for °साद्य). — ^{b}) K3. 5 D3 T1 G2. 4 M1 भारतानां. — ^{d}) T1 G2. 4 सोब्रवीत् (for चाब्र°).

26 ^{a}) D5 अनाहृत्य. — ^{b}) K5 D2 स (for तं).

C. 6. 3816
B. 6. 85. 26
K. 6. 86. 25

प्रययौ सृञ्जयान्क्रुद्धः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः ॥ २६
सृञ्जयास्तु ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
सिंहनादान्बहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ २७
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो ॥ २८
धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।
पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ।
शस्त्रैश्च बहुभी राजञ्जघ्नतुस्तावकान्रणे ॥ २९
ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति स्म संयुगम् ।
यथोत्साहं च समरे जघ्नुर्लोकं महारथाः ॥ ३०
तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् ।
वध्यतां समरे राजन्पार्षतेन महात्मना ॥ ३१
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ ॥ ३२
तौ तस्य तुरगान्हत्वा त्वरमाणौ महारथौ ।
छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३३
अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महाबलः ।

— K2 om. 26^{c}–27^{b}. — c) Ko. 1 भीष्मः (for क्रुद्धः). — d) T2 चात्र (for चिन्त्य). T1 G स्त्रीत्वं तस्य विचिंतयन्.

27 K2 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — a) Ś1 K (K2 om.) D1. 2 M4 च (for तु). K4. 5 B1. 3. 4 Dn2 D1. 2 T G दृष्ट्वा; B2 हृष्टो; M (except M4) युद्धे (for हृष्टा). — b) K4 B1 Dn2 D2 हृष्टं; K5 घृष्टं; B2. 3 T G भीष्मं; B4 D1 हृष्टा (for दृष्ट्वा). B2 दृष्ट्वा; B3 प्रति-; T G युद्धे (for भीष्मं). Ś1 Ko. 1. 4 महाहवे; K3. 5 B1 D2. 3. 6 महारणे; D1 व्यवस्थितं (for महारथम्). — c) K3. 5 Da1 Dn1 D2. 6 च विविधांश् (for बहुविधांश्). T1 G सिंहनादं बहुविधं. — d) K5 D8 सिंहविमिश्रितान्; T1 G शंखविमिश्रितं. D1 M विनेदुः शंखमिश्रितान्.

28 b) D2 अभिषक्तरथद्विपं; G3 M2. 4. 5 व्यतिषिक्त°. — c) B2–4 D3 पश्चिमां; Cc अपरां (as in text). Ko. 2 Da1 D2. 5 दिशिमास्थाय; K3 B दिशमासाद्य; D1 दिशमाश्रित्य; T2 जितमास्थाय; M2 निशमा°.

29 a) T2 धृष्टद्युम्नस्तु; M3 °द्युम्नेन. Ś1 पंचाल्यः; T1 G2–4 पांचालः. — b) Ś1 सात्यकिं. — c) K1 पीडयतो; K2. 3 Dn G1–3 °यंतो; Da D5 °यंतं; T2 °यंते; M2 °यानो. — d) Ko °ऋष्टिभिः; Da1 °दृष्टिभिः; D1 °सायकैः; T1 G2. 4 °यष्टिभिः. — e) Ko. 2 शरैश्च (for शस्त्रैश्च). K3 बहुली (for बहुभी). B3 वीरौ (for राजन्). K4 B1. 2. 4 Da Dn D4–8 शस्त्रै- (Dn2 °रै)र्बहुविधै राजन्; D1 अस्त्रैश्च बहुभिस्तीक्ष्णैर्; S (except M4) अस्त्रैश्च बहुले राजन्. — f) Da Dn D4. 5. 7 आजघ्नुस्; D1 निजघ्नुस्; D8 राजयुस्; T2 M (except M4) निघ्नतस्; G1. 3 निघ्नतुस् (for जघ्नतुस्).

30 D2 reads 30 after 32^{ab}. — a) K1 ते हन्यमानः; K2 निहन्यमानः; D1 ते वध्यमानः. T G2. 4 M (except M4) संग्रामे (for समरे). — b) K3. 5 D2. 6 S भरतर्षभ; B2–4 पुरुषर्षभाः; D1 भरतोत्तमाः. — c) Ś1 आवां (for आर्यां). K5 दृष्ट्वा (for कृत्वा). — d) K3 त्यजंती. Ko–2 च (for स्म). Da1 D1. 5. 6 संयुगे. — e) K3–5 D2. 4. 6 तु (for च). D7 समरं. — D7 om. 30^{f}–32^{a}. — f) B1. 3. 4 जग्मुर् (for जघ्नुर्). B1 Da1 Dn1 D3. 4 S लोक-; B2. 4 लोके (for लोकं). K3–5 D2. 6 निजघ्नुस्तावका (K3. 5 D2 °कान्) रणे.

31 D7 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) Ko T2 M1. 3. 5 तथाक्रंदो; T1 G4 अत्र नादो; G1–3 अत्राक्रंदो; M5 (*sup. lin.*) तदाक्रंदो. — M1. 3. 5 transp. 31^{cd} and 32^{ab}. — c) G3 युध्यतां; Cv वध्यतां (as in text). D1 घोरे (for राजन्). — d) D8 महात्मनां. — M2 *repeats* 31^{cd}.

32 D7 om. 32^{a} (cf. v. l. 30). M1. 3. 5 transp. 31^{cd} and 32^{ab}. — a) K5 T2 M4 तच्छ्रुत्वा (for तं श्रुत्वा). — b) D2 महारथाः; D8 S विशां पते (for महारथौ). — After 32^{ab}, D2 reads 30. — Ś1 om. (hapl.) 32^{c}–33^{b}. — c) K4 [अ]न्योन्यं (for [आ]वन्त्यौ). — d) K3–5 B2 Da Dn1 D2. 3. 5 S समुपस्थितौ (K5 °तं) (for प्रत्युपस्थितौ).

33 Ś1 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). — a) S (except M4) ततोस्य (for तौ तस्य). K5 तुरगौ; D3 तु हयान् (for तुरगान्). — d) K5 पार्षतौ.

34 a) K2. 3 [अ]थ पांचाल्यौ; S (except M4) ततो यानात् (G2 रथो याना) (for [अ]थ पाञ्चाल्यो). — b) Ko–2. 5 B2 D1–3 °रथः; Da1 Dn1 D5 °बलं

आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः ॥ ३४
ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः ।
आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात्स परंतपौ ॥ ३५
तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वोद्योगेन मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ३६
अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
अयोधयत संग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३७
द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव ।
व्यधमत्सर्वपाञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः ॥ ३८
दुर्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशां पते ।
परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ३९
ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वांस्त्वरध्वमिति भारत ॥ ४०
युध्यतां तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म दुष्करम् ।
अस्तं गिरिमथारूढे नप्रकाशति भास्करे ॥ ४१
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
गोमायुगणसंकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥ ४२
शिवाभिरशिवाभिश्च रुवद्भिर्भैरवं रवम् ।
घोरमायोधनं जज्ञे भूतसंघसमाकुलम् ॥ ४३
राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशनाः ।

C. 6. 3833
B. 6. 86. 45
K. 6. 86. 45

(for °बलः). T G_{2-4} $M_{1-3.5}$ हृ(G_3 य)ताश्वाद्भरतर्षभ ; G_1 हताश्वात्पुरुषर्षभ ; M_4 हताश्वात्तु रथाद्बली· —^{c}) K_3 रथात् (for रथं). Da Dn_1 D_5 हंतुं ; D_1 चैव (for तूर्णं). —^{d}) $D_{1.2}$ सात्यकेस्तु ; D_2 °कस्य ; S सात्वतस्य (for सात्यकेः सु°).

35 ^{c}) K_4 आरण्यौ ; D_2 अवंत्यौ· S आवंत्यावथ संक्रुद्धः· —^{d}) K_2 अभ्यायात्स ; Da Dn_1 D_5 अभ्य-धावत् ; Dn_2 $D_{4.6-8}$ अधावत ; D_1 अभ्ययाच्च· $Ś_1$ K_5 Da_2 $D_{1.2}$ परंतपः ; B_1 Da_1 Dn_1 D_5 परंतप· S समभ्यायात्तरस्विनौ·

36 ^{a}) D_1 पुत्रस्तु ; D_8 पुत्रापि· —^{b}) D_2 सर्वो-द्योगं च (for °द्योगेन). K_3 मारिषः ; D_3 T_1 G M (except M_4) भारत· —^{c}) $K_{0.5}$ समरे (for [आ]व-न्त्यौ). —^{d}) $K_{3.5}$ D_3 परिवार्योपतस्थिरे ; B Da_2 Dn $D_{2.4.7.8}$ °वार्यावतस्थिवान् ; Da_1 D_5 °वार्य वितस्थिवान्·

37 G_4 om. 37. —^{a}) $G_{1.3}$ अर्जुनोपि सुसंक्रुद्धः· —^{b}) K_{0-2} समरे (for क्षत्रियान्). $K_{0.1}$ क्षत्रियर्ष-भान् ; $K_{2.4}$ B Da_1 D_6 T_1 $G_{1.2}$ °र्षभः ; D_1 क्षत्रियो-त्तमः ; G_3 $M_{2.5}$ भरतर्षभः. —^{c}) $D_{5.7}$ आयोधयत ; D_8 अयोध्ययत· —^{d}) K_5 इवासुरः·

38 ^{a}) $K_{2.3.5}$ B_3 $D_{1-3.6}$ T_1 G M द्रोणस्तु ; Da_1 D_5 द्रौणिश्च ; Dn_2 T_2 द्रोणस्य (for द्रोणश्च). —^{b}) M_4 पुत्रस्तु· D_1 तव पुत्रप्रिये रतः· —^{c}) K_5 सर्वपांचाल्यांस ; B Da_2 Dn $D_{2.4.5.8}$ °पंचालांस् ; D_1 स तु पांचालांस् ; T_1 G M (except M_4) तत्र पां°· —^{d}) Da_1 इवाचलः ; D_1 M_{3-5} इवानिलः·

39 ^{a}) K_2 °पुरोगांस्तु ; Da_1 D_5 °पुरोगाश्च ; Da_1 °पुरोगास्ते· —^{b}) Da_1 पुत्रस्तव ; D_1 तव पुत्रा (by transp.). —^{c}) T_1 G_4 रथैर् (for रणे). —^{d}) G_3 युयुत्सुः·

40 ^{a}) S युधिष्ठिरो (for दुर्योधनो). —^{b}) D_1 भास्वति (for भास्करे). —^{c}) B_4 योधांस् (for सर्वांस्). S अब्रवीत्तु सुसंक्रुद्धस्· —^{d}) $Ś_1$ भास्वर ; D_5 भास्कर (for भारत). D_1 त्वरयध्वं तथा नृपाः·

41 ^{a}) D_6 युद्धतां तु ; M_4 युध्यतां हि. K_0 D_8 S ततस् ; $K_{2.4}$ B_1 यथा ; K_5 $D_{1.2.6}$ तदा (for तथा). —^{cd}) B_4 न प्राज्ञयत ; D_6 M_2 अप्रकाशति ; D_8 $G_{1.3}$ नप्रज्ञायत (for नप्रकाशति). $K_{3.5}$ D_2 नाप्रकाशत भास्करः· D_1 सूर्यमस्तं गिरिप्राप्त अप्रकाशे विभावसौ·

42 ^{a}) S (except T_2 M_4) ततः प्रावर्तत नदी· —^{b}) $Ś_1$ शोणितौघा ; D_1 लोहितौघ° ; D_8 शोणितांत्र° ; T_2 शोणिताय ; G_2 शोणितोघ°. —^{c}) Dn_2 $D_{4.7.8}$ गोमायुशतसंकीर्णा· —^{d}) B Da Dn D_{5-8} क्षणेन क्षण-दामुखे·

43 ^{a}) T_2 M_4 शिवाभिश्च रुदं(M_4 °वं)तीभिः. —^{b}) K_3 D_2 रवद्भिर् ; D_1 नदद्भिर् ; D_7 वदद्भिर् (for रुवद्भिर्). $Ś_1$ K_3 D_2 (marg. *sec. m.*) स्वनं ; K_1 नवं ; D_2 (before corr.) त्वनं ; D_6 स्वरं (for रवम्). K_4 B_1 Da Dn $D_{5.7}$ M_1 (*inf. lin.*) रुवंती-(Da_1 °ति)भिः समंततः ; B_2 $D_{4.8}$ T_1 $G_{2.4}$ $M_{2.3.5}$ रुद(B_2 °दं)तीभिः समंततः ; $G_{1.3.4}$ (*inf. lin.*) रुव-तीभिः समंततः ; T_2 अशिवाभिः समंततः ; M_4 क्रव्या-दैश्च समंततः· —^{c}) B_1 संख्ये ; D_8 यज्ञे (for जज्ञे). —^{d}) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ भूतसंघैश्च संकुलं ; D_3 °संघैः समाकुलं·

C. 6. 3634
B. 6. 86. 45
K. 6. 86. 45

समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४४
अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन्राज्ञस्तान्सपदानुगान् ।
विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिबिरं प्रति ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ।
ययौ स्वशिबिरं राजा निशायां सेनया वृतः ॥ ४६
भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्योधनमुखान्रथान् ।
अवजित्य ततः संख्ये ययौ स्वशिबिरं प्रति ॥ ४७
दुर्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य महारणे ।
भीष्मं शांतनवं तूर्णं प्रयातः शिबिरं प्रति ॥ ४८
द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
परिवार्य चमूं सर्वां प्रययुः शिबिरं प्रति ॥ ४९
तथैव सात्यकी राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
परिवार्य रणे योधान्ययतुः शिबिरं प्रति ॥ ५०
एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह ।
पर्यवर्तन्त सहिता निशाकाले परंतपाः ॥ ५१
ततः स्वशिबिरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा ।
न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ५२
रक्षां कृत्वात्मनः शूरा न्यस्य गुल्मान्यथाविधि ।

---

44 [b]) K1.2 B Da2 Dn1 पिशिताशिनः; D5 °शन. — [c]) Da1 व्यदृश्यंते; G1.3 [ऽ]प्यदृश्यंत; M (except M4) ह्यदृश्यंत. — After 44, D1 ins.:

334* मत्ता रुधिरगन्धेन पिशितेन च ते नृपाः ।
आस्वाद्यास्वाद्य नृत्यन्ते नादं मुञ्चन्ति भीषणम् ।
कबन्धानि च नृत्यन्ति धनुर्हस्तानि संयुगे ।
प्रासमालम्ब्य निशितं निस्त्रिंशं निर्मलं महत् ।

45 [a]) K5 D2.3 M4 [ऽ]पि (for ऽथ). D1 सु- संवार्य (for सुशर्मादीन्). — [b]) B1 राज्ञः शतसहस्रशः; B2 D (except D1-3.6) T2 राज्ञः सहपदानुगान्. — [d]) K5 प्रभुः (for प्रति).

46 K3 om. (hapl.) 46–48; D1 om. 46–47. — [a]) Dn2 T2 कौरव्य. — [b]) Ko.2 भ्रातृभिः. Ko-2 प्रभुः; K5 D2 तथा; D3 S वशी (for तदा). — [c]) Ś1 Ko-2.4 प्रययौ शिबिरं; G3 यथा स्वशिबिरं. Ś1 Ko-2 Da2 Dn2 D6.7 M4 राजन्; T1 G रात्रौ (for राजा). — [d]) K5 D2 महत्या; T1 G निजया (for निशायां).

47 K3 D1 om. 47 (cf. v. l. 46). — [a]) S भीमसेनो महाराज. — [b]) Da Dn1 (before corr.) D5 भीमसेनमुखान्; T G M2.4 सिंधुराज°; M1.3.5 आर्वं- त्यप्रमुखान्. K5 D2 रणे; T1 G M2 नृपान् (for रथान्). — [c]) K5 Da Dn1 D5 अविजित्य; T1 G M1-3.5 पराजित्य; T2 M4 परित्यज्य (for अवजित्य). Ko-2 नृपान् (for ततः). T2 G1-3 M संखे (M4 °घे). — [d]) Ś1 Ko-2 प्रययौ (for ययौ स्व-). — After 47, T1 G4 read 50.

48 K3 om. 48 (cf. v. l. 46). Da1 reads 48 after 54. — [a]) D1 तु (for [अ]पि). — M2 om. 48^b–49^a. — [b]) Da Dn1 D5 महारथैः; D3 निवारणे; M1.3.5 महाव्रतं (for महारणे). — [c]) D1 चैव (for तूर्णं). — [d]) Ko-3 प्रययौ; D1 ययौ स्व-; T2 प्रायात्स्व- (for प्रयातः). — After 48, M1 reads 51^{ab}, *repeating* it in its proper place.

49 Da1 om. (hapl.) 49. M2 om. 49^a (cf. v. l. 48). — [a]) K1 G3 द्रोणिः (for द्रौणिः). — [b]) K5 D2 भारत (for सात्वतः). — [c]) D3 रणे; T1 G4 ततः; T2 G1-3 M (except M4) चमूः (for चमूं). K5 D2 सेनां; B1.2 Da2 Dn D4.6.7.8 T1 G4 सर्वे; D3 योधान्; T2 G1-3 M (except M4) सर्वाः. — [d]) D3 T1 G1.3.4 ययुः स्व-; G2 ययौ स्व- (for प्रययुः).

50 Ś1 om. (hapl.) 50. T1 G4 read 50 after 47. — [a]) D3 तेष्वेष (for तथैव). S सा(M2-5 स)- त्यको (for सात्यकी). T1 G राजा. — [b]) B4 वीर्यवान् (for पार्षतः). — [c]) D1 योधाः; G1-3 M (except M1) यौधान्. — [d]) K4 B2.4 D1 प्रययुः; K5 युयुधुः; B1 प्रयातः; Da1 आयतः; Dn1 आययुः; T1 G4 जग्मतुः; M3.5 प्रयतुः (for ययतुः).

51 [a]) D5 एवमेव; G1-3 एवमेतन्. — D5 om. (hapl.) 51^c–52^b. — [c]) Ko-3.5 D2 (m as in text) M5 परिवर्तंत; Da1 पर्यवर्तंत. K3.5 D2 T1 G सहसा; T2 संग्रामान् (for सहिता). — [d]) G1.3 युद्ध- काले (for निशा°). B1 Da Dn1 D1.2 S (except M1) परंतप (Da1 °पः).

52 D5 om. 52^{ab} (cf. v. l. 51). — [a]) S यथा (M1.2 तथा) (for ततः). D1 ते (for स्व-). Ś1 कृत्वा (for गत्वा). — [b]) Ś1 कौरवास्तथा; K3-5 B D (D5 om.) S कुरुभिः सह (for कुरवस्तथा). — After 52^{ab}, D4 *repeats* 51^c–52^b. — [c]) K3.5 D1.2.6 न्यव-

अपनीय च शल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ५३
कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे संस्तूयन्तश्च बन्दिभिः ।
गीतवादित्रशब्देन व्यक्रीडन्त यशस्विनः ॥ ५४
मुहूर्तमिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसंनिभम् ।
न हि युद्धकथां कांचित्तत्र चक्रुर्महारथाः ॥ ५५
ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप ।
हस्त्यश्वबहुले राजन्प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

संजय उवाच ।
परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनेश्वराः ।
कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
ततः शब्दो महानासीत्सेनयोरुभयोरपि ।

C. 6. 3648
B. 6. 87. 2
K. 6. 87. 2

संत; B1 न्यविसंत; B1 Dn2 D4. 7. 8 अविशंत (for न्यविशन्त). —d) G1 कथयंतः (for पूज°).

53 a) K2 रक्षा; M2 रूक्षा. B3. 4 कृत्वा ततः; M2 कृतात्मनः (for कृत्वात्मनः). Ś1 शूरान् (for शूराः). —b) K3. 5 त्यक्त्वा; Dn2 D1. 7. 8 दृष्ट्वा; D1 स्थाप्य; D2 तूक्त्वा; D3 न्यस्त्वा (for न्यस्य). S न्यस्तगुल्मा (G1. 3 °ल्मान्) (for न्यस्य गुल्मान्). Cc cites गुल्मान् (as in text). —c) T2 व्यपनीय (for अपनीय). K3. 5 D2 शस्त्राणि; K4 B3. 4 D1. 6 T G M1. 3–5 शल्यानि; M2 शय्यानि (for शल्यांस्ते). Cc cites ते (as in text). —d) K5 स्मृत्वा (for स्नात्वा). Ś1 विमलैर्; K3. 5 Da Dn D2. 4–8 विधिवज्; D3 विचित्रैर् (for विविधैर्). D1 ओषधीभिश्चिकित्सया; M1. 2 स्नात्वा बहुविधैर्जलैः.

54 b) K3–5 B1. 2 D (except D1. 3) S स्तूयमानाश्च (for संस्तूयन्तश्च). Ś1 S (except T1 G4) बंदिभिः. —c) K0–2 गीतवादित्रशब्दैश्च. —d) K3 व्यक्रीडंतो; B D (except D2) M4 चिक्रीडुस्ते; T G4 M1–3. 5 चिक्रीडंतो; G1–3 विक्रीडंते. K5 D2 परस्परं (for यशस्विनः). — After 54, Da1 reads 48.

55 a) K3. 5 B D मुहूर्तादिव. K3. 5 D2 सैन्यम् (for सर्वम्). —b) K0–3 B4 Da Dn D3–5. 8 S स्वर्ग(T2 स्वप्न°; G2 स्पर्श°; M4 स्वन)संमितं. —c) S युद्धकथाः (M2 °क्षमाः). K4 D2 T1 G केचित्; D6 काचित्; T2 M काश्चित् (for कांचित्). —d) K5 तव चक्रुर्; B तत्राकुर्वन् (for तत्र चक्रुर्). Ś1 K0–2 नरर्षभाः (for महारथाः).

56 a) K3 सुप्रसुप्ते; K5 ते प्रसुते; D2 ते प्रस्तुते (for ते प्रसुप्ते). S राजन् (for तत्र). —b) T1 G1 परिश्रांते. B4 तदा; S निशि (for नृप). —c) Ś1 K0. 1 °बहले; T2 °बहुलो. K5 D2. 6 रात्रौ; G1. 3 सेने; G2. 4 M घोरे (for राजन्). D1 हस्त्यश्वरथपादात°.

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 K Da Dn1 D2 mention only सप्तमो युद्धदिवसः; K4 (*also*) T2 सप्तमेऽह्नि; B2 M2. 4. 5 सप्ताह्निकं; B3 Dn2 D5. 6 सप्तमदिवसयुद्धं; D1 सप्तमो दिवसः; D8 सप्तम अहः; D4. 8 सप्तम(D8 om. म)दिनयुद्धं; T1 G सप्तमापहारः; M1 सप्तमेऽहनि; M3 सप्ताह्निकं. K2. 4. 5 Dn2 D2. 4. 6 S (except T2) cont. समाप्त. — *Adhy. name:* K4 कौरवपराजयः; T2 G2. 3 M1–3 शिबिरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) ८८; Dn2 T2 M3. 4 83; D6 T1 G 81; M1. 2 82 (as in text); M5 84. — *Śloka no.:* Dn2 D6 57; D5 56.

83

1 a) K5 परिणम्य; Ca. c °णाम्य (as in text). Ś1 K0. 2 T2 ते तु; M2 तास्तु (for तां तु). Cd as in text. —b) K3 Da2 D5 M2 सुखं सुप्ता; B

C. 6. 3548
B. 6. 87. 2
K. 6. 87. 2

निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमो महान् ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः ।
भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै द्विजः ॥ ३
एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महाचमूः ।
व्यूहाय विदधू राजन्पाण्डवान्प्रति दंशिताः ॥ ४
भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशां पते ।
सागरप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ॥ ५
अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शांतनवो ययौ ।
मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥ ६
ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ ७
द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् ।
मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशां पते ॥ ८
प्राग्ज्योतिषादनु नृपः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।

Dn2 D6 सुखं प्राप्ता; D1 सुखं प्राप्य; D4 (before corr.). 7. 8 सुखप्राप्ता; G3 सुखसुस-; M1. 4 सुखं सुप्त्वा. Ś1 D1 T2 M4 जनेश्वरः; Dn2 °श्वर. — ^{c}) K1 कुरवाः; K3 Da1 कुरुवः. K4 पांडवाः सर्वे; Da Dn1 D5 पांडवेया(Da1 °य)श्च (for पाण्डवाश्चैव).

2 ^{b}) Ś1 K0–2 B1. 3. 4 D (except D1. 2) सैन्ययोर् (for सेनयोर्). K3 D4 T1 G1. 2 (*also* as in text). 4 M नृप (M2 नृपः); D6 ततः (for अपि). — ^{c}) K3 B1 Da2 Dn1 D2. 5. 8 निर्गच्छतो(K3 °च्छतो-; D2 °च्छंतो)सदा (for निर्गच्छमानयोः). D1 G1–3 M2. 5 संखे. — ^{d}) Ś1 सागरप्रतिमौ; B2 सशिरःप्रतिमो (sic). T2 G2. 3 M यथा सागरयोरिव.

3 ^{a}) M1. 2 तथा (for ततो). — ^{b}) K0–2 D2 विशां पतिः; D5. 8 विशां पते (for विविंशतिः). M1 चित्रसेनविविंशती. — K5 om. 3^{cd}. — ^{d}) D6 (m as in text) भारद्वाजस्य; G1 भरद्वाजश्च. B4 D7. 8 स वै; D1 तथा (for च वै). D1. 3 नृप; D5 द्विज (for द्विजः). K0–2 भारद्वाजश्च वीर्यवान्.

4 ^{a}) K1 एके भूताः; G3 एकीभूत-. K0–2 D2 स्वयं यत्ताः; D6 सुसंयाताः (for सुसंयत्ताः). D1 एते चान्ये च संयत्ताः. — ^{b}) K0–2 B1. 2. 4 Da Dn D1. 4–6. 8 महारथाः; K4 B3 D2. 3. 7 T G3. 4 M1. 2. 4 °चमूं (for °चमूः). — ^{c}) K0–2 व्यूहा(K0 °ह)न्वै; D1 व्यूहं वै; C6 व्यूहाय (as in text). K5 D2 व्यदधू; D4 निदधू (for विदधू). Ś1 व्यूढाय विदधे राजन्; D8 (marg. *sec. m.*) व्यूहान्परिदधू राजन्. — ^{d}) K0–2 D7 T2 M1–3. 5 दंसिताः; T1 G1–3 M4 दंसितान्.

5 B2 transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{a}) D1. 3 तु तं (for महा-). D4 (marg. *sec. m.* by corr.) S ऊर्मि(T2 G1–3 M4 orig. कूर्मं)व्यूहं ततः कृत्वा. — ^{b}) D1 S पिता देवव्रतस्तव. — ^{d}) B1. 3 त्राहनौर्मि-. K0. 2 तरंगितं; K5 -तरंगिणः.

6 ^{a}) K4 मुखतः (for अग्रतः). — ^{c}) B2 मासुरैर्; S (mostly) माळवैर्. — ^{d}) K5 D5. 8 अवंतैश्च. T1 G M4 समावृतः (M4 °ताः); T2 महाव्रतः; M1–3. 5 तथा वृतः (for समन्वितः).

7 ^{a}) K3 नेतानंतरम्; S तदनं (for ततोऽनन्तरम्). — ^{c}) Ś1 चिकुंडैः; K0. 2 विकुट्टैः; K1 D3 विकुंडैः; K3. 5 D2 कुणिंदैः; B1 Da1 Dn1 D3 कुलिंदैः; D1 विकुंदैः; S (mostly) पुलिंदैर् (for पुलिन्दैः). D2 पारिदैश्; T1 G1. 4 M3 दर्दरैश्; G2. 3 दुर्दरैश्; M1. 2. 4. 5 द(M2 दु)रदैश् (for पारदैश्). D (except D1–3. 6) M (except M4) चापि (for चैव). — ^{d}) K5 क्षुद्रव्य; D3 रुंडक- (for क्षुद्रक-). D8 S (mostly) -माळवैः.

8 ^{a}) K4 B2 Dn1 (by corr.) D4. 7. 8 M1. 2. 5 द्रोणादनंतरो. T1 G4 युद्धे; T2 शक्तो (for यत्तो). — ^{c}) K2 Da1 Dn1 D4 मगधैश्च (for मागधैश्च). K5 D2 कुलिंदैश्च; T1 G4 विशालैश्च (for कलिङ्गैश्च). B1 मागधैश्चैव कालिंगैः. — After 8^{c}, T2 *repeats* (with v. l.) 6^{d} and 7^{a}. — ^{d}) K5 विशांश्चैव; D1 नामलिंगैर्; T1 G विशालैश्च; T2 मात्रेयश्च (for पिशाचैश्च).

9 D1 om. 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) Ś1 K0–2. 4 भगदत्तादनु (for प्राग्ज्योतिषादनु). K5 G3 नृपं; D3 नृप; M2 नृपाः (for नृपः). T2 प्राग्ज्योतिषश्च नृपतिः. — ^{b}) K2 कौत्सल्योथ; K3. 5 Da1 Dn1 D2. 3. 6–8 कौशल्यो(D3 °ल्या)थ; Da2 D5 T1 G कौसलोथ. D6 बृहच्छ्रवाः (*sup. lin.* °द्रथः) (for बृहद्बलः). — ^{c}) Ś1 मेकलं; K0–2 चेलकैस्; T1 G1. 3. 4 M2. 4 मेखलैस्; T2 G2 M1. 3. 5 मेचलैस् (for मेकलैस्). Ś1 त्रैमुरैश्चैव; K3–5 B1–3 Da1 Dn1 D2. 5 T1 G त्रिपुरै°; Dn2 D3 त्रैपुर°; D6 च कुरिंदैश्च; Bom. ed. कुरुविन्दैश्च (for

मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः ॥ ९
बृहद्बलात्ततः शूरस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।
काम्बोजैर्बहुभिः सार्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥ १०
द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रिगर्तादनु भारत ।
प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ११
तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा ।
द्रौणेरनन्तरं प्रायात्सोदर्यैः परिवारितः ॥ १२
दुर्योधनादनु कृपस्ततः शारद्वतो ययौ ।
एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ १३
रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि चाभिभो ।
अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च ॥ १४
तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः ।
युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ १५
पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम् ।
प्रतिव्यूहं त्वमपि हि कुरु पार्षत माचिरम् ॥ १६
ततः स पार्षतः शूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम् ।
शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ १७
शृङ्गेभ्यो भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः ।
रथैरनेकसाहस्रैस्तथा हयपदातिभिः ॥ १८
नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वो वानरध्वजः ।

C. 6. 3665
B. 6. 87. 19
K. 6. 87. 19

त्रैपुरैश्चैव). — d) Ś1 चिच्छिरैश्च; K3 S वर्वरै° (T1 शबरै°); K4 Da Dn1 D5 पुंड्रकै°; K5 संयति°; B चित्रकै°; Dn2 D7. 8 चिवुकै°; D2 संयतै°; D3 चिधिरै°; D4 चुवुकै°; D6 त्रिच्छिलै° (for चिच्छिलैश्च). B2 S समंततः (for समन्वितः).

10 D1 om. 10ab (cf. v. l. 9). D2 (*sec. m.*) reads 10 in marg. — a) Ś1 K5 B2. 4 Dn2 D2. 8 बृहद्बलस्ततः शूरस्; K2 °लसुतः शूरस्; K4 °लादंतरतस्; Da Dn1 D5. 7 °लादनु ततस्; D6 °लादुत्तरतस्; S °लादनु नृपस् (for °लात्ततः शूरस्). — Ś1 om. 10b. — b) K0–3 Dn2 D3. 7. 8 Cv त्रैगर्तः (for त्रिगर्तः). Cv प्रच्छलाधिपः. — c) K0. 1 कांभोजैर्. K1 सार्धैर् (for सार्धं). — d) Dn2 D4. 7. 8 प्रवरैश् (for यवनैश्). K0–2 समंततः; K3. 5 D2 समन्वितः (for सहस्रशः).

11 D2 (*sec. m.*) reads 11ab in marg. — a) K0 द्रौणिश्च; K1. 4 B D1. 4 द्रोणिस्तु; K2 द्रोणिश्च; Da1 द्रोणिः सु- (for द्रौणिस्तु). K0–2 रथिनां श्रेष्ठस्; K5 सरथं शूरस्; D1 रभसं शूरस्; T2 रभसं क्रूरस्. — b) Ś1 K4 त्रिगर्तादथ (K4 °थ); B1–3 त्रैगर्तादनु; B4 Dn2 D7. 8 त्रिगर्तानतु. — K5 D3 om. 11cd. — d) Ś1 नाधयानो (sic); K0–2 छाद° (for नाद°). S नभस्तलं (for धरा°).

12 a) D2 सर्वाणि सैन्यानि; G3 सैन्येन सर्वेण (by transp.). — b) K0–2 ततः (for तदा). — c) K2 D4. 6 द्रोणेर्; K5 द्रौणिश्च; D3 द्रौणेश्च. G3 अनंतरः. M1–3. 5 राजा (for प्रायात्). — d) K1. 2. 5 D2. 4 सौदर्यैः; Da Dn D1. 3. 5. 7. 8 S सोदरैः (for सोदर्यैः).

13 ab) K1. 2. 3 Da1 transp. ततः and कृपः. S ययौ (for ततः), and युधि (for ययौ). — c) D2 एवमेषां; T1 G एवमेव. Ś1 महाव्यूहाः; T2 G2 °व्यूहं. — d) G2 सागरोपमं.

14 a) Da1 रेजुस्तत्र; T2 रेजुचित्र-. M1. 3. 5 पताकानि. — b) K0 चाविभोः; K2. 3 D2 चाविभो; K4 B Da Dn D3–5. 7. 8 चा (B3 वै) विभो; D6 तत्र वै; T1 G भारत; T2 साभिभो (for चाभिभो). — c) K4 B Dn1 [अ]त्र (for [अ]थ). S शुभ्राणि (for चित्राणि). D3 अंगदानि विचित्राणि. — d) Dn2 D4. 7. 8 तोमराणि (for महार्हाणि). T1 G महांति (for धनूंषि). B2. 4 धनूंषि तोमराणि च.

15 a) Ś1 K0–2 तं च (for तं तु). K3 तथा व्यूहं. — b) Ś1 K0–2 महारथाः; T1 G °बलः (for °रथः). — c) Ś1 K3. 5 राजन्; D6 राजा (for तूर्णं). — d) K1 पार्पितं (for पार्षतं).

16 b) T2 विहितं (for निर्मितं). — c) D2 प्रतिव्यूह. K0–2 त्वमपि वै; K4 B2. 3 Da2 Dn1 त्वमप्यत्र; B4 Dn2 D4. 6–8 त्वमपि मे; Da1 D5 त्वमप्यन्यं; T G M4 रणे शूर; M1–3. 5 महाबाहो (for त्वमपि हि). — d) B D सत्वरं (for माचिरम्). S कुरु क्षिप्रं महारथ (T2 M2 °थः; M1 °थं).

17 a) Da D1. 5 M तु (for स). Bom. ed. क्रूरो (for शूरो). — c) Ca शृंगारकं. Da Dn1 D5 महाव्यूहं (for °राज). Cv as in text. — d) Da1 महा- (for पर-). Dn2 D6 परव्यूहविनाशकं; S तत्र व्यूहविदारणं.

18 a) K3. 5 D2 शृंगेषु; K4 B Da Dn D1. 3–8 Ca शृंगाभ्यां; T1 G1. 4 शृंगोभूद्; T2 G2. 3 M शृंगेभूद् (for शृङ्गेभ्यो). — K2 om. (hapl.) 18c–21b. — d) Ś1 तथाहं च; K0. 1 तथा हस्ति- (for तथा हय-).

C. 6. 3865
B. 6. 87. 19
K. 6. 87. 19

मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १९

अथेतरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः ।
व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २०

अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ।
द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१

एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२

भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिस्वनैः ।
क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैः सुभीमाः सर्वतोदिशम् ॥ २३

ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् ।
नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त प्रकोपिताः ॥ २४

मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्वं योधाः परस्परम् ।
युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् ॥ २५

ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २६

नाराचा निशिताः संख्ये संपतन्ति स्म भारत ।

---

19 K2 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) K1. 3–5 Da Dn1 D1–3. 5–7 T2 ताभ्याम्; T1 G नाभाव् (for नाभ्याम्). D2. 6 बभौ; M1–3. 5 आसीन् (for अभून्). Ś1 K4 D1 नृपश्रेष्ठः (D1 °ष्ठ); Ko. 1. 3 Da1 S (except T2) नरश्रेष्ठ; D8 नरव्याघ्र (for नरश्रेष्ठः). — ^{b}) D1 m पृषताश्वो (hypermetric). B Da Dn D3–5. 7. 8 श्वेताश्वः कृष्णसारथिः. — After 19^{ab}, G2 reads 21^{cd} and 20^{ab}, *repeating* them in their proper places. — After 19, D1 reads 21^{cd}.

20 K2 om. 20 (cf. v. l. 18). T G M2 transp. 20 and 21. — ^{a}) B Dn2 D4. 7. 8 G1. 3 तथेतरे; Da1 Dn1 D5 अथेतरा; D1 तथापरे; D3 अथांतरे; Bom. ed. अथोत्तरे. — ^{b}) Ś1 सहसैन्य-; T1 G M4 सर्वसैन्यैर्; T2 सर्वसैन्य- (for सहसैन्या). B2–4 Dn2 D4. 7. 8 महारथाः; D2 T2 नराधिप (T2 °पः); G1. 3 जनाधिपाः. G2 (first time) सिताश्वो वानरध्वजः (cf. 19^{b}). — ^{c}) Ś1 तु; D8 तत् (for तं). T2 पूजया°; M1–3 व्यूहया° (for पूरया°). — ^{d}) K4 युद्ध° (for व्यूह°).

21 K2 om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). T G M2 transp. 20 and 21. — ^{b}) Da1 Dn1 D5 M1–3. 5 महाबलः (for °रथः). D1 विराटो वाहिनीपतिः; G2 इरावांश्च महारथः. — D1 reads 21^{cd} after 19. — ^{c}) Da Dn1 D5 संक्रुद्धा (for संहृष्टा).

22 ^{a}) Ś1 Ko. 1 B3 Da D5 T2 G2 M1. 3. 5 एवमेतन्. — ^{b}) Ś1 K2. 3 व्यूह (for व्यूह्य). D1 व्यूहितं पांडवैर्नृपाः. — ^{c}) M4 योधा (for शूरा). — ^{d}) Ko–2 Da Dn1 D5 युद्ध° (for योद्धु°).

23 ^{a}) B3 T1 G4 भेरीशब्दैश्च. K3. 5 Da1 D2. 5. 6 तुमला; B3 D3 तुमुलैर्; T G2. 4 विपुला (for तुमुला). — ^{b}) B3 विमिश्रैः; Da Dn1 D5 M2 मिश्रिताः; D3 विमिश्रः; T1 विमिश्रं. Some MSS. °निःस्वनैः. — ^{c}) T2 G2. 3 M क्ष्वेळिता- (for क्ष्वेडिता-). Ś1 क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुष्टो; Ko. 2 °स्फोटितोत्कुष्टाः; K3 D3. 5 °स्फोटितोकुष्टैः; B2 D4 °स्फोटितोत्कुष्टैः; Da1 क्ष्वेहितास्फोहितोकुष्टौ; D1 क्ष्वेडितास्फोटितोप्यश्वैः; T G2. 3 (*inf. lin.*). 4 M2 °स्फोटितोद्घुष्टैः; G1 क्ष्वेळितास्फोटतो**. Ca cites क्ष्वेडितं; Cd आस्फोटितं, and उत्क्रुष्टं. — ^{d}) Ś1 सुभीमैः; K2 सभीमां; K5 सुभीमः; B3. 4 D3 नादिताः; S तुमुलाः (for सुभीमाः). Co cites भीमः. B1 सततो- (for सर्वतो-). K3. 5 B2–4 Dn2 D1–4. 6–8 T1 G1. 4 M4 दिशः; B1 Da Dn1 D5 [ऽ]भवत् (for -दिशम्).

24 Ś1 om. 24^{ab}. — ^{a}) T1 G तत्र (for ततः). D3 शूरान् (for शूराः). — K4 om. (hapl.) 24^{c}–25^{d}; K5 M2 om. (? hapl.) 24^{cd}. K2 *repeats* (with v. l.) 24^{cd} after 25^{ab}. — ^{c}) Ko. 2 नेत्रैरनेकै राजानो. — ^{d}) Ś1 Da2 D5 अवैक्षंतः; Ko. 2 ह्यवै (Ko °वे) क्षंत; K2 (second time) न वीक्षंत; K3 D2 समाजग्मुः; Dn2 अवेक्षंत; D3 अवेक्ष्यंत; D6 आवैक्षंत; S (M2 om.) प्रेक्षांचक्रुः (for अवैक्षन्त). K3. 4 B1. 2. 4 Da Dn D2. 4–8 S (M2 om.) परस्परं; B3 नराधिपाः; D3 रणाजिरे (for प्रकोपिताः).

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) B D (except D1–3) नामभिस् (for मनोभिस्). B2. 3 तु (for ते). — ^{b}) K3 D2. 3 पूर्व-; B1–3 सर्वे; D5 पूर्वे; S युद्धं (for पूर्वं). G1 M यौधाः. S प्रचक्रिरे (for परस्परम्). — After 25^{ab}, K2 *repeats* 24^{cd}. — ^{cd}) S पुनराहूय तेन्योन्यं शरीरैरपि (M3. 5 °रेव; M4 °रभि-) चक्रिरे (G1 M2. 4 चक्रतुः).

26 ^{a}) Da1 D5 प्रवर्तते (for प्रववृते). — ^{b}) T2 क्रूर° (for घोर°). B D (except D2. 3. 6) M2 भयानकं; T G M1. 3–5 सुदारुणं (for भयावहम्).

व्यात्ताननां भयकरा उरगा इव संघशः ॥ २७
निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः ।
अम्बुदेभ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ २८
गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः ।
पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृङ्गोपमाः शुभाः ।
निस्त्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलाम्बरसंनिभाः ॥ २९
आर्षभाणि च चर्माणि शतचन्द्राणि भारत ।
अशोभन्त रणे राजन्पतमानानि सर्वशः ॥ ३०
तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ।
अशोभेतां यथा दैत्यदेवसेने समुद्यते ।
अभ्यद्रवन्त समरे तेऽन्योन्यं वै समन्ततः ॥ ३१
रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे ।
युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ३२
दन्तिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् ।
दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतोदिशम् ॥ ३३
प्रासैरभिहताः केचिद्गजयोधाः समन्ततः ।

C. 6. 3331
B. 6. 87. 35
K. 6. 87. 34

27 a) G$_{2.3}$ M$_3$ नाराच- (for °चा). T$_1$ G निह- (G$_4$ °हि)ताः (for निशिताः). T$_2$ G$_{1.3}$ M संखे ; G$_2$ संघे (for संख्ये). — c) Ś$_1$ D$_3$ T$_2$ भयाकारा ; D$_4$ भयंकारा ; D$_3$ भयकरम्. — d) Ś$_1$ D$_5$ तुरगा ; K$_2$ उरूगा ; G$_3$ उदरा (for उरगा). B D (except D$_{1-3, 6}$) सर्वशः (for संघशः).

28 K$_1$ om. 28^{a}–29^{b} ; D$_1$ om. 28^{ab}. — a) K$_{3.5}$ Da Dn$_1$ D$_{2.5.6}$ निपेतुर्. K$_0$ शक्तास् ; K$_2$ शक्ता ; K$_3$ शक्त्या ; K$_5$ D$_2$ शश्वत् (for शक्त्यस्). — b) D$_3$ तैलधूता- K$_{3.5}$ D$_{2.6}$ S महाप्रभाः ; B Da Dn D$_{4.5.7.8}$ समंततः ; D$_3$ सुनिर्मलाः (for सुतेजनाः). — c) K$_5$ अंबुजेभ्यो. T G$_{2.4}$ M$_1$ (*sup. lin.*) महाराज (for यथा राजन्). — d) M$_{1.2.5}$ राज° (for भ्राज°).

29 K$_1$ om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — a) K$_3$ D$_3$ विमलैः ; D$_6$ विविधैः ; M$_{1-3.5}$ विमलाः. D$_1$ तज्यैः (for पट्टैः). — b) Ś$_1$ विनाद्धाश्च (sic) ; K$_{0.2}$ विमलाः ; K$_{3.5}$ विनद्धाः ; K$_4$ परीताः (for पिनद्धाः). Ś$_1$ K$_0$ स्वर्णभूषणाः ; S रुक्म(T$_2$ M$_{1-4}$ °क्म)भूषिताः (for स्वर्ण°). B D (except D$_{1-3}$) हेमवद्भिर्विभूषिताः. — c) B$_3$ पतंतस्तत्र ; S आपतंत्यः (T$_2$ M$_1$ °तः) स्म (for पतन्त्यस्तत्र). — d) D$_1$ रणे ; M$_1$ शिताः (for शुभाः). — e) K$_3$ चैव दृश्यंते ; K$_5$ D$_{2.3.6}$ च व्यदृश्यंत (K$_5$ D$_2$ °ते) ; Da$_1$ D$_5$ G$_{2.3}$ च विराजंत (G$_3$ °तो) ; D$_1$ चाप्यराजंत ; T$_2$ M$_{1.3-5}$ च विराजंते (for च व्यराजन्त). — f) K$_3$ D$_3$ विमलांबर° ; K$_4$ विमलायुध° ; B$_3$ विमलाः सुर° ; D$_1$ विमलार्कसमप्रभाः.

30 a) K$_2$ Da$_1$ D$_{5.7}$ च वर्माणि ; K$_{3.5}$ D$_{2.6}$ विचित्राणि ; D$_3$ च मर्माणि ; G$_{1-3}$ च सर्वाणि (for च चर्माणि). — c) Ś$_1$ K$_{0-2}$ महाराज (for रणे राजन्). — d) K$_{3-5}$ B$_{2-4}$ D$_{2.6}$ T$_2$ पात्य° ; Dn$_2$ यत° (for पत°). K$_4$ भारत ; T$_2$ सर्वतः (for सर्वशः). — After 30, D$_1$ ins. :

335* मेघान्तरे यथा विद्युज्ज्वलमानेव दृश्यते ।

31 D$_5$ reads 31^{ab} twice consecutively. — a) Ś$_1$ K$_{0-2.4}$ अन्योन्यं (for तेऽन्योन्यं). T$_1$ G$_{2.4}$ सैन्ये (for सेने). — b) K$_1$ (both times) युधिमाने ; D$_3$ युद्ध° ; T$_1$ वर्त° ; G$_{2-4}$ वध्य° (for युध्य°). G$_2$ नराधिपे. D$_5$ युध्यमानानि सर्वशः ; T$_2$ नराधिप महाबले. — K$_1$ *repeats* 31^{cdab}. — c) D$_1$ अशोभंत ; D$_6$ T$_2$ अशोभतां ; M$_{1.3.5}$ अशोभत. K$_1$ (second time) om. यथा. K$_{3-5}$ B Da Dn D$_{2.4-8}$ देव- ; S सेने (T$_1$ G$_4$ सैन्ये) (for दैत्य-). — d) K$_{3-5}$ B$_{2.4}$ Da Dn$_1$ D$_{5.7.8}$ -दैत्यसेने ; B$_{1.3}$ Dn$_2$ D$_{2.4.6}$ -दैत्यसैन्ये (for -देवसेने). S दे(T$_1$ G$_{3.4}$ दै)वदैत्यसमुद्यते (T$_2$ M$_4$ °मे). — ef) Ś$_1$ K$_{0.1}$ (both times) .$_2$ अभ्यवर्त(Ś$_1$ °र्तं)त ; T$_2$ नाभ्यद्रवंत ; G$_2$ अभिदुद्राव (for अभ्यद्रवन्त). M$_{1-3}$ तेन्योन्यं समरे (by transp.). B$_3$ तदान्योन्यं ; D$_4$ ते अन्योन्यं (for तेऽन्योन्यं वै). Da Dn D$_{5.8}$ च (for वै).

32 a) B$_3$ रथाश्च- (for रथास्तु). — b) D$_6$ प्रेषिताः. — c) K$_5$ Da$_1$ Dn$_2$ D$_{2.4.6-8}$ युगे (for युगैर्). Ś$_1$ D$_3$ संश्लेष्य ; K$_5$ संश्लिष्टा. — d) G$_3$ [आ]युयुत्सुः (for युयुधुः). K$_5$ भरतर्षभाः ; D$_1$ पार्थिवोत्तमाः.

33 a) D$_3$ युद्ध° (for युध्य°). — b) K$_{3.4}$ B$_{2-4}$ D$_3$ संहर्षात् ; M$_5$ संकर्षात् ; Cc संघर्षात् (as in text). — c) S दंतेभ्योपि (T$_2$ G$_2$ M$_4$ °भ्यो हि) नरश्रेष्ठ. — d) K$_2$ सभूम ; Da$_1$ साधमः ; G$_4$ सुधूमः. B$_{2.4}$ Da Dn D$_{5.7.8}$ G$_2$ सर्वतो दिशः (for °तोदिशम्).

34 a) K$_2$ प्राशैर्. K$_{0-2}$ Da$_1$ विनिहताः (K$_0$ °तः) ; K$_3$ असिहताः ; D$_1$ विमथिताः ; M$_1$ अपि हताः. — b) T$_1$ G$_4$ सादिनस्तत्र संघशः ; T$_2$ G$_{1-3}$ M तत्र यौ(T$_2$ G$_2$ यो)धाः सहस्रशः. — c) K$_3$ यतमानाः ;

C. 6. 3651
B. 6. 87. 35
K. 6. 87. 34

पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गान्नगा इव ॥ ३४
पादाताश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तो हि परस्परम् ।
चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ३५
अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ३६
ततः शांतनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् ।
अभ्यागमद्रणे पाण्डून्धनुःशब्देन मोहयन् ॥ ३७
पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवस्वनम् ।
अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३८
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

संजय उवाच ।
भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।

D8 T2 पातमानाः. D2 व्य-; D6 प्र-; M1-3. 5 च (for स्म). — d) B1 गिरिशृंगानुगा; D1 °शृंगगता; G3 °शृंगा नगा. Co cites नगाः (as in text).

35 a) K0. 2 D2. 3. 6 M1. 3. 5 पदाताश्. K3 च प्रदृश्यंत; B2 D6 चापि (D6 °प्य-) दृश्यंते; D1 चैव दृश्यंते; D2. 8 T2 च व्यदृश्यंत. T1 G स व्य(G2 दृ)-दृश्यंत. — b) K0. 2 D3. 8 निघ्नतो (for निघ्नन्तो). K3. 5 B1. 2 Da2 Dn1 D2. 6 [ऽ]थ; B3 [ऽ]पि (for हि). Da1 D5 निघ्नंतास्च; D1 S विनिघ्नंतः (for निघ्नन्तो हि). — c) T1 G यो(G1-3 यौ)धाः (for शूरा). — d) D2 S परिघ- (for नखर-). Cc. d cite नखरः. G3 -यौधिनः (for -यो°).

36 c) K3. 5 D2 अस्त्रैर्; Da1 शास्त्रैर्; Dn2 D4. 7. 8 शरैर् (for शस्त्रैर्). Ś1 K0-2. 4 D1 नानाविधाकारै.

37 a) B4 D4. 7 तत्र (for ततः). — c) D1 S अभ्यद्रवद् (for अभ्यागमद्). K3. 5 D2. 6 T2 G1. 3 M पार्थान्; T1 G2. 4 पार्थं (for पाण्डून्). — d) K2 धन°; D6 धनु° (for धनुः°). K3. 5 D2 नादयन्; B2 G3 पूर°; D1 चासकृत् (for मोह°).

38 a) S तं पांडवा (T1 °वो) महाराज. — b) K2 नदंतौ. K3-5 Dn1 D2. 8 भैरवं स्वनं (K3. 5 D2 °रं); B Da Dn2 D4-8 भैरवं रवं (Da1 °णं); D1 S (G2 sup. lin.) भैरवान्नवान् (G2 orig. °वान्नृपान्) (for भैरवस्वनम्). — c) Ś1 K5 अभ्याद्रवंत; B2. 3 अभ्य-धावंत; D6 °द्रवत. K4 B1 Da Dn1 D5 संहृष्टा; S संग्रामे (for संयत्ता).

39 a) Da1 D5 प्रवर्तते (for प्रववृते). — c) K3 नराश्वनर-; B3 रथाश्वरथ-. S नराश्वरथ(T2 G2. 4 रथाश्व-नर)मातंग-. — d) Ś1 K3 B3 D2. 3 व्यतिषक्त(Ś1 °पिक्त-; D3 °षक्ताः)परस्परं; K1. 2 व्य(K1 वि)तिशक्तं पर°; D1 व्यासक्तमतितेजसां; T -प्रतियानं सुदर्शनं; G -प्रतिघातं सुदर्शनं (G1 *inf. lin.* सुदारुणं); M -प्रतिपात-(M4 °यातं)सुदर्शनं.

Colophon om. in D3. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे; K4 B3 Da Dn1 D5 T2 M1. 2 अष्टमे-ह्निके (to it B3 adds संग्रामे); D6 अष्टमंदिवसयुद्धे; T1 G4 अष्टमेहनि; M3-5 अष्टमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 व्यूहरचना; T G2. 4 M1-3. 5 व्यूहकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 45; Dn2 T2 M3. 4 84; D6 T1 G 82; M1. 2 83 (as in text); M5 85. — *Śloka no. :* Dn D6 40; D5 41.

84

1 a) K5 B4 T2 भीष्मस्तु. — b) K0-3 Da1 Dn1 D1 G1 प्रपतंतं; D8 तपंतं च; T1 G4 संपतंतं; M1. 2

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शितैः शरैः ॥ २
स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृञ्जयान् ।
पाञ्चालांश्च महेष्वासान्पातयामास सायकैः ॥ ३
ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ॥ ४
स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शांतनवो युधि ।
चिच्छेद सहसा राजन्बाहूनथ शिरांसि च ॥ ५
विरथान्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ॥ ६
निर्मनुष्यांश्च मातङ्गाञ्शयानान्पर्वतोपमान् ।
अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ॥ ७
न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पाण्डवानां विशां पते ।
अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात् ॥ ८
स हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे ।
ततो निष्टानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ॥ ९
बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः ।
तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।
भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ॥ ११
भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः ।

C. 6. 3838
B. 6. 83. 12
K. 6. 88. 12

आपतंतं (for प्रतपन्तं). — ^{c}) M2 पांडवान्. K1 दुष्टं; D1 सोढुं (for द्रष्टुं). — ^{d}) K5 भारत (for भास्करम्). M1–3. 5 तपंतं भास्करं यथा.

2 ^{b}) K3. 5 D2 धर्मराजस्य (for °पुत्रस्य). — ^{c}) Ś1 अभ्याद्रवंत; Da Dn D4. 5. 7. 8 अभ्यधावंत; D6 M4 °द्रवत. K5 वेगेन; Dn1 D1 T2 G1 M गांगेय; D5 गांगेये. — ^{d}) K1–3 D1 S मर्दयंतः (T1 G4 °ति); D7 अर्दयन्तं (for मर्द°). K5 शतैः (for शितैः).

3 ^{a}) K0 रणश्लाघ्यः; K1 रसाश्लाघी; K3 Da1 D2 रणे श्लाघी; D1 बलश्लाघी; G2 रथश्लाघी. — ^{b}) D1 T1 G संजयैः सह; T2 M4 सह संजयैः (for सहसृञ्जयान्). — T1 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) K4 B पंचालांश्च. D6 महेष्वासः. — ^{d}) K4 B4 शायकैः.

4 T1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{b}) K1 B1 पंचालाः. T2 M सह पांडवैः; G पांडवैः सह. — ^{c}) D1 [अ]न्ववर्तंत; S ययुस्तूर्णं (M1–3. 5 ययुः सर्वे) (for [अ]भ्ययुस्तूर्णं). — ^{d}) D1 मृत्युभयं ततः; T3 °भयं कृतं (for °कृतं भयम्).

5 ^{a}) S रथ(T1 G4 °थि)सिंहानां (T2 °मुख्यानां) (for रथिनां वीरो). — ^{b}) B4 Dn2 D4. 7 बली (for युधि). — ^{c}) K4 B1. 2. 4 Da2 Dn2 D3–5. 7. 8 S समरे (for सहसा). — ^{d}) K5 बहूनपि (for बाहूनथ). Ś1 K1. 3 D2 अपि (for अथ). K0. 2 बहून्यपि शिरांस्यपि. — After 5, K2 reads 7^{ab}.

6 ^{a}) B3 आत्मनश् (for रथिनश्). G2 विरथं रथिनं चक्रे. — ^{c}) D6 पातितानि.

7 K2 reads 7^{ab} after 5. — ^{a}) K0. 2 T2 निमनुष्यांश्च. — ^{b}) T2 छेदयन् (for शयानान्). D3 पर्वतोत्त(*also* °प)मान्. B Da Dn D4–8 निर्वृक्षानिव (Da1 damaged) पर्वतान्. — ^{c}) T G रणे राजन् (for महाराज). — ^{d}) Ś1 D6 विमोहिताः (D6 °तान्); Da Dn1 D1. 3. 5 निपातितान्; D2 निपोथितान्; S (except G3) प्रमाथितान् (for प्रमोहितान्).

8 ^{a}) D1 तथा (for तत्र). — ^{c}) D3 अन्येन (for अन्यत्र). Da1 damaged. — ^{d}) Ś1 महारथात् (for °बलात्).

9 ^{a}) T1 G तु (for हि). — ^{b}) Da1 damaged. B2–4 Da2 Dn D4–8 वारयामास. S छादयामास सायकैः. — ^{c}) S (except T2) निष्ठानको; Cd निष्टा° (as in text). B3 ततो निष्टानके घोरे. — ^{d}) K4 T2 G1–3 M भीष्म(G1. 3 °म-; G2 °ष्मो)भीमपराक्रमे; T1 G4 भीष्मो भीमपराक्रमः.

10 ^{b}) Ś1 Da1 घोररूप-; T1 G1. 2. 4 भीमरूपो; G3 भीमसेनो (for घोररूपो). K3 भयावहः; Cd भयानकः (as in text). D3 घोररूपे भयानके; T2 घोररूपा भयानकाः. — ^{c}) B3 पांडवा हसाः; D1 पांडवो हृष्टः; T2 पांडवान्दृष्ट्वा (for पाण्डवा हृष्टाः). — ^{d}) Ś1 T2 °नादान् (for °नादम्). Ś1 अथानदात्; D3 अथोन्नदन्; G3 M3 अनादयन् (for अथानदन्).

11 ^{b}) K2 Da1 सौदर्यैः; D1 S सोदरैः. T2 परिवारितैः. — K0 om. (hapl.) 11^{c}–12^{d}. — ^{c}) Ś1 जगाम; K2 D5 युगोप (for जुगोप). — ^{d}) B Da Dn D4–8 महाभये (Dn2 D4. 6. 7 °क्षये); S भयावहे (T1 G4 °नके) (for जनक्षये).

C. 6. [illegible]
B. 6. 88. 12
K. 6. 88. 12

विद्रुताश्वे रथे तस्मिन्द्रवमाणे समन्ततः ।
सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ १२
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे ।
नामृष्यन्त रणे शूराः सोदर्याः सप्त संयुगे ॥ १३
आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः ।
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ॥ १४
पाण्डवं चित्रसंनाहा विचित्रकवचध्वजाः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्दनाः ॥ १५
महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ।
नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ १६
आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पञ्चभिः ।
नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः ॥ १७
अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः ।
शरैर्बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ १८
रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्दयत् ।
स तन्न ममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ १९
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।

12 Ko om. 12^{abcd} (cf. v. l. 11). M2 om. (hapl.) 12^{a}. — a) T2 रथिनं (for सारथिं). — b) K5 भीष्मं स्व- (for भीष्मस्य). K1 वराः; D5 वर (for वरः). — c) K3. 4 B Da Dn D1. 3. 5. 7. 8 प्रद्रुताश्वे (K4 °श्व-); K5 विगताश्वे; D2 विचित्राश्वे; D4 T1 G विप्रद्रुते (D4 °त-); D6 प्रहृताश्वे; T3 M प्रद्रुते च (M3 तु); Cv प्रहताश्व- (for विद्रुताश्वे). K5 B3 Da Dn1 D6 तिष्ठन्; S तस्य (for तस्मिन्). — d) Ś1 वर्तमाने; K4 M3 द्रवमाणाः; Dn2 D4. 7. 8 प्लवमाने; M1 द्रवमाणः; Cc. v द्रवमाणे (as in text). — e) K5 D2 उन्नाभस्य (for सुना°). B1. 4 Da Dn D4–7 क्षुरेणाशु; B2. 3 क्षुरप्रेण; D1 शरेणाथ; T2 शरेणाशी (sic); M2 रणेनाशु (for शरेणाशु). T1 G4 ततो भीमः सुनादस्य. — f) T2 शिरं (for शिरश्). K3–5 B D S भारत (M2 मारिष) (for चारिहा).

13 a) K2 सुर° (for क्षुर°). Ś1 B D (except D1–3) पूर्णायतविसृष्टेन. — c) G3 महाराजे (for °राज). Ś1 Ko–2. 4 तस्मिन्हते महेष्वासे. — d) S पुत्रे तव (by transp.). T2 महारथ. — e) K2 Da1 D7 नामृश्यंत. D8 महेष्वासाः (for रणे शूराः). — f) K2 Da1 D5 सौदर्याः; K3. 5 B Dn2 D2–4. 6. 7 S सोदराः (for सोदर्याः). K2. 4 मारिष; D1 भारत (for संयुगे).

14 a) M4 (*sup. lin.*) बलवान् (for बह्वाशी). — b) Ko. 2 कुंडाधारो; D3 दंडधारो; D6 कुडधोरो. K1 महोधराः; Da1 महादरः. — c) Hypermetric! D3 अपराजित् (for °जितः). D1 पिंडितको; T2 पिंडनको (for पण्डितको). — d) K3 B D (except D2) S च दुर्जयः (T2 °नः) (for सुदुर्जयः).

15 a) D5 खांडवं; T1 M3 पांडवाश्; G4 पांडवांश्. K1. 2 चित्रसेनाहा (K2 °नाह-); B1 Da Dn1 D3. 5 चित्र(B1 छिद्र)संनाहं. — b) B Dn2 D1. 4. 7. 8 विचित्रकवचायुधाः. — c) Ko–2. 4. 5 B2–4 Da Dn1 D3. 5. 7. 8 T1 G4 M4 अभ्यवर्तंत; G2 °वर्षंत (for °द्रवन्त). Ś1 समरे; K1 संगासे (for संग्रामे). — d) Ko–2 वृकोदरं; B4 Dn2 D4. 7. 8 [अ]रिमर्दनं; D1 मनस्विनः; D8 रिपुंदमाः (for [अ]रिमर्दनाः). K4 युध्दा कामारिमर्दनाः; S योद्धुं युद्धाभिनंदिनः.

16 a) B4 च (for तु). — K2 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. — d) Ś1 तथा (for यथा). D1 स्वर्णपुंखैरजिह्मगैः.

17 K2 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — b) D3 बद्धाशी. Da Dn1 D5 S चैव (for चापि). Ś1 Ko. 1 सप्तभिः (for पञ्चभिः). — c) B3 दंड° (for कुण्ड°). K3 B4 D1–3. 6 च (for तु). — d) D5 विशालाख्यश्; T1 G4 विमलाक्षश् (for विशालाक्षश्). S (except T1 G4) तु (for च). D3 T1 G4 पंचभिः (for सप्तभिः).

18 a) Hypermetric! K3. 5 D2 महाबाहुः (for °राज). — b) K5 D2 (marg. *sec. m.*) शरैर्जि(K5 °विं)ष्णुर्; D1 तदाजिह्मैर्; M1–4 पुत्रस्तव; Cc पराजिष्णुर् (as in text). K3. 5 D1–3. 6 महारथं. — c) T1 आनर्चद्. — d) Ś1 भीमसेनो. Ś1 K5 महारथं; K3 °बलं; D5 °बलैः.

19 a) B3 रण- (for रणे). Da1 D2 (before corr.) पांडितकश्; D1. 2 (by corr.) पिंडितकश्; T2 पिंडनकश्. D1. 6 T1 G चैव (for चैनं). Ko रणे पंडितकोविदः. — b) K3 D1 S समर्प°; K4. 5 B Da Dn D2–3 समार्प° (for समर्द°). — c) Da1 D2. 5 T2 तं न (for तन्न). Dn2 D1. 4 वीरः (for भीमः). — d)

शिरश्चिच्छेद समरे शरेण नतपर्वणा ॥ २०
अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे ।
पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम् ॥ २१
अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथम् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २२
ततः पुनरमेयात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम् ।
प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत ॥ २३
स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम् ।
यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ २४
विशालाक्षशिरश्छित्त्वा पातयामास भूतले ।
त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्लेशं पुरातनम् ॥ २५
महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे ।
विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २६
आदित्यकेतोः केतुं च छित्त्वा बाणेन संयुगे ।
भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ २७
बह्वाशिनं ततो भीमः शरेण नतपर्वणा ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २८
प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशां पते । C. 6. 3916 B. 6. 88. 30 K. 6. 88. 30

Ś1 युधम्; D1 विद्धम्; Cc वधम् (as in text). B1 आत्मनः (for आहवे). S शत्रोर्विजयलक्षणं.

20 a) B3 संपीड्य. K4 समरे (for वामेन). B1-3 G4 (before corr.) धनुः प्रपीड्यमानेन. — b) Ś1 K0-2 B2-4 D3 °कर्पणः; Da °कर्षिणः; Dn1 D5 °कर्षिणा; D2 °कर्शिनः (for °कर्शनः). — After 20ab, S ins.:
336* अपराजितस्य राजेन्द्र भीमसेनो महाबलः ।
— d) K4 B Dn D2.4.6-8 [आ]नत°; Da D5 [अ]मित° (for [आ]नत°).

21 ab) Hypermetric! B3 शिरसा; D1 राजेंद्र (for सुनसं). S तच्छिरस्तव पुत्रस्य संयुगे ह्यपराजितः (T2 °प्यपराजितं). — K0.1 om. 21cd. — c) B Da (Da1 damaged) D4.5 T1 G M1.2.4 अपराजितस्य (hypermetric) (for पराजितस्य). D1 सकुंडलशिरस्त्राणं. — d) K3.5 D2 संपपात. Ś1 शिरो महत्; K5 शिरो महान्. D1 शिरस्तदपतद्भुवि; S कृत्तं गामपत- (T2 M4 °गम)-च्छिरः.

22 a) B2.3 D5 तथा° (for अथा°). — b) K2 कुंडाधारं; B3 दंडधारं. B4 S °बलं (for °रथम्). — d) N (except D8) °सैन्यस्य (for °लोकस्य).

23 a) K4 damaged. — b) K3.5 D2 सं(K5 वि)धाय च; Dn2 संप्रधाय; D1 पिंडिताय (for प्रसंधाय). K3 D3 शिलीमुखान्. — Ś1 om. (? hapl.) 23c–25d. — c) D1 संक्रुद्धः (for समरे). — d) D1.2 (by corr.) पिंडितं (for पण्डितं). S पंडितस्य (T2 पिंडनस्य) रथं प्रति.

24 Ś1 om. 24 (cf. v. l. 23). — a) D1.2 (by corr.) पिंडितं. Da Dn1 D1.5 भित्त्वा (for हत्वा). M1-3.5 शरः पंडितकं हत्वा. — b) K3 D3 धरणीतलं; K5 धरणीतले. — K3 D2 om. 24cd. — c) Da1 D5 तथा (for यथा). — d) D1 T1 G4 M4 भुजंगमः; D5 मूलंगः (for भुजगः). K4 °देशितः; D1.6 °नोदितः; G3 °चोदितं.

25 D3 writes on marg. (with v. l.), in Telugu characters, 191* of Ādi. Ś1 om. 25 (cf. v. l. 23). — a) D3 विशालाक्षं; G2 विमलाक्ष- (for विशालाक्ष-). — c) S शरैस्त्रिभिर् (by transp.). Da Dn1 D1.5 T1 G अमेयात्मा (for अदीनात्मा). — d) S स्मरन्क्लेशान्पुरातनान्.

26 a) Da1 महारोगं; D5 महोरगं; T2 °दर- (for °दरं). T G M4 महेष्वासो. — d) D2 सहसा (for स हतो).

27 a) B2-4 Dn2 D4.7.8 छत्रं (for केतुं). K3.5 D2 तु; D1.8 स (for च). — b) K0-2 T2 भित्त्वा (for छित्त्वा). — c) K5 D2 शत° (for भृश°). — d) Ś1 चारिहन्; K3.5 B D भारत (D8 मारिष); T1 G M4 संयुगे (for चारिहा).

28 a) K8 D3 बह्वासिनं; D2.6 °शीनं; T2 °शिरं; G2 °शनं. T2 तथा (for ततो). Ś1 K0-2 हत्वा; S वीरः (for भीमः). — b) T1 G शितेन (for शरेण). K3.4 B D (except D1) शरेणानत°. — c) S समरे (for संक्रुद्धो).

29 a) K3 तु तत्रान्ये; K5 D2 T G ततः सैन्ये; B3 ततः सर्वे; Da Dn1 D1.5 ततस्त्वन्ये (for ततस्तेऽन्ये). — b) Ś1 K0-2.4 तव पुत्रा महारथाः. — c) B2 युध्यमाना; D3.6 हन्य°; G1 मान्य°. K0.1.3 हि तत्सैन्यं; D1 ततः सत्वं; D3 (orig.) हि तच्छ्रुत्वा; D3 (sup. lin.).6 हि तत्स्मृत्वा; D5 हितः सत्वं (sic);

मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ॥ २९
ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्शितः ।
अब्रवीत्तावकान्योधान्भीष्मोऽयं युधि वध्यताम् ॥ ३०
एवमेते महेष्वासाः पुत्रास्तव विशां पते ।
भ्रातॄन्संदृश्य निहतान्प्रास्मरंस्ते हि तद्वचः ॥ ३१
यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम् ।
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ॥ ३२
लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप ।
न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ॥ ३३
तथैव हि वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली ।
नूनं जातो महाबाहुर्यथा हन्ति स्म कौरवान् ॥ ३४
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष ।
दुःखेन महताविष्टो विललापातिकर्शितः ॥ ३५
निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि ।
यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ॥ ३६
भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते ।
सोऽहं कापथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं पिता देवव्रतस्तव ।

T_2 हितं सत्यं. —^{d}) T_1 क्षत्र॰; G_3 क्षत्तृ॰ (for तस्य). D_1 समग्रं सत्यभाषणं.

30 T G read 30 after 34. —^{b}) M_4 भ्रातुर् (for भ्रातृ॰). $Ś_1$ K_{0-4} B_{2-4} $D_{7,8}$ °कर्पितः (for °कर्शितः). —^{c}) B_{3-4} Da Dn_1 $D_{3-5,7,8}$ T_1 G सर्वान्; M यौधान्. —^{d}) K_{0-2} S ब(K_1 °यु)ध्यतामिति (for युधि वध्यताम्).

31 ^{a}) $K_{3,5}$ D_2 एवमेतान्महेष्वासान्. —^{b}) D_1 तव पुत्रा (by transp.); D_2 पुत्रांस्तव; T_2 पुत्रं तव. — After 31^{ab}, D_1 ins. (cf. 36^{ab} below):

337* निहता भीमसेनेन महावीर्येण संयुगे ।

—^{c}) K_{0-2} Da Dn_1 D_5 T $G_{3,4}$ संदिश्य; K_5 सद्दिश्य; D_1 संप्रेक्ष्य. $K_{0,2}$ सहितान्; K_5 निहितान्; D_2 च हतान्; D_6 समरे (for निहतान्). —^{d}) $Ś_1$ प्राशरंस्ते; $K_{1,2}$ प्रास्मरंते; $K_{3,5}$ $D_{2,3}$ T_1 G प्रास्मरंत; B_1 संस्मरंस्तत्; B_2 स्मरंस्तव; Da Dn_1 D_5 संस्मरंस्ते; Dn_2 D_4 अस्मरंत; D_1 सस्मार स; D_6 प्रास्मरंतं; D_7 न स्मरंत (for प्रास्मरंस्ते). K_5 $B_{3,4}$ $D_{1,2,4,6-8}$ M हितं वचः (for हि तद्वचः). K_4 स्मरंत हितमवचः (sic); T_2 प्राहुरंतार्हितं वचः.

32 ^{a}) M_1 (*sup. lin.*) तद् (for यद्). K_1 महाप्राज्ञाः; B_2 नरव्याघ्रः; D_7 महाप्रज्ञः; T_2 °राज; G_2 °प्राज्ञ. —^{b}) K_1 हितमनाः स यत्; K_4 °मनोमयं (for °मनामयम्). —^{c}) M_4 तमिदं (for तदिदं). —^{d}) $Ś_1$ $K_{0-2,4}$ D_8 देव($Ś_1$ धेव॰; K_4 दैव)दर्शिनः; B Da Dn $D_{4,5,7,8}$ सत्यवादिनः; D_1 S दीर्घदर्शिनः (for दिव्य°).

33 ^{a}) $K_{1,3}$ D_5 °समाविष्ट॰. —^{b}) T_2 G_3 पुत्रः प्रीत्या. D_1 नराधिप; G_{1-3} M_2 जनाधिपः. —^{c}) G_{1-3} न बुध्यते. $K_{0,2}$ $B_{2,3}$ पुरा यत्तु; K_3 D_6 परा यत्तस्; D_1 हितं मोहात् (for पुरा यत्तत्). —^{d}) K_3 तथा मुक्तं; K_4 $B_{1,4}$ Da_2 Dn_1 पथ्यमुक्तं; B_2 तस्य युक्तं; B_3 पथ्ययुक्तं (for तथ्यमुक्तं). B Da Dn D_{4-8} S हितं वचः; D_1 महात्मनः (for वचो महत्).

34 ^{a}) $K_{1,3,5}$ $D_{1-3,7,8}$ M_4 तवैव (for तथैव). Dn_2 $D_{4,6}$ तव चैव (for तथैव हि). B Da Dn_1 $D_{6,7,8}$ च (for हि). —^{c}) T_1 $G_{2,4}$ कुंत्यां (for नूनं). D_1 °बाहो; T G °वीर्यो (for °बाहुर्). —^{d}) K_3 च; Dn_2 D_7 [इ]ह; D_1 स; D_4 [इ]व; D_8 ह (for स्म). — After 34, T G read 30.

35 ^{b}) G_3 भीमम् (for भीष्मम्). K_5 D_2 भारत; D_1 कौरवः; Bom. ed. संयुगे (for मारिष). —^{c}) B_{1-3} Da Dn_1 D_5 S शोकेन (for दुःखेन). —^{d}) $Ś_1$ $K_{0,1,4}$ [अ]तिकर्षितः; K_2 [अ]तिदुषितः; B_1 $D_{1,3}$ S सुदुःखितः; B_{2-4} Da Dn $D_{2,4-8}$ [अ]तिदुःखितः (for [अ]तिकर्शितः).

36 ^{c}) B_3 पतमानास्; G_3 यतमानांस्. D_1 च ते (for तथा). T_1 G_4 [अ]थान्यैर्; G_{1-3} [अ]थापि (for [अ]न्येऽपि). —^{d}) B_3 Da_1 हन्यते; D_1 दह्यंते K_{0-2} S मम (for सर्व॰).

37 ^{a}) $D_{1,3}$ हि (for च). Ko मध्यस्थितया; Co मध्यस्थ° (as in text). Dn_2 $D_{4,7,8}$ भवान्मध्यस्थिततया. —^{b}) K_5 Da Dn_1 D_5 M_1 (*inf. lin.*)$_{,2,5}$ उपेक्ष(Da_1 °क्ष्य)से; D_1 °क्ष्यते. —^{c}) K_3 साहं; T_2 सोयं (for सोऽहं). D_{1-3} कुपथम्; Co कापथम् (as in text). —^{d}) Da_1 $D_{6,7}$ पश्य देवम्; M_3 (*inf. lin.*)$_{,5}$ पश्चाद्दैवम्.

दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनम् ॥ ३८
उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न बुद्धवान् ॥ ३९
समयश्च मया पूर्वं कृतो वः शत्रुकर्शन ।
नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन ॥ ४०
यं यं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे ।
हनिष्यति रणे तं तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४१
स त्वं राजन्स्थिरो भूत्वा दृढां कृत्वा रणे मतिम् ।
योधयस्व रणे पार्थान्स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ ४२
न शक्याः पाण्डवा जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युध्यस्व भारत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

धृतराष्ट्र उवाच ।
दृष्ट्वा मम हतान्पुत्रान्बहूनेकेन संजय ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ १
अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति संजय ।

C. 6. 3932
B. 6. 89. 2
K. 6. 89. 2

38 Before 38, Ko. 2. 4 D1. 6 ins. संजय उवाच. — ^{a}) Ś1 Ko–2 D1 ततः (for वचः). Ś1 Ko–2. 4 D1 क्रुद्धः (for क्रूरं). — ^{c}) Ko सुयोधनम् (for दुर्यो°). — ^{d}) Ko–2 सास्रुलोचनं; K5 Da1 D1. 4 साश्रुलोचनः. S अश्रुपूर्णेक्षणो (T2 °पूर्णमुखो) ब्रवीत्.

39 Before 39, D6 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) K3. 5 D2 उक्तोसि तन् (D2 यन्); D1 उक्तमेव; G3 उक्तमेतं. — ^{b}) D1 धृतराष्ट्रेण; D2 च यथा शश्वत् (for च यशस्विन्या). — ^{d}) D1 तत्ते तात न रोचते; D2 तात त्वं नावबुध्यसे.

40 ^{ab}) G3 तु (for च). M1. 2 transp. मया and कृतः. K4 D6 M4 यः; D2. 3 वै; T G [ऽ]यं (for वः). Ś1 Ko–2. 4 शत्रुकर्षण (K4 °णे); B Da Dn D4–8 °सूदन; T2 शक्रकर्शन. Cv cites 40^a as in text. — ^{c}) Ko–2 B3 D3 विमुक्तव्यो; D2. 3 नियोक्तव्यो. D6 न चाहं युधि योक्तव्यो. — ^{d}) D1 न वाचार्यः; T2 G1. 3 M न ह्या°; G2 नाप्या° (for नाप्या°). Ś1 नाचार्यः कथनं च न (sic).

41 ^{b}) T2 युध्यति (for द्रक्ष्यति). — ^{c}) Bom. ed. नित्यं (for तं तं).

42 ^{b}) K2 दृढं; M3 स्थिरां (for दृढां). K4 transp. दृढां and रणे. — ^{c}) T G योधय (G2 °यि-) त्वं. — ^{d}) Ko–2 स्वयं; B2. 3 युद्धं (for स्वर्गं). G1. 2 गत्वा; G3 मत्वा (for कृत्वा).

43 ^{a}) Ś1 अशक्यं; Ko–2 अशक्ताः; S (except M1. 2) अशक्याः (for न शक्याः). — ^{b}) Ś1 B देवैर् (for सेन्द्रैर्). B1. 2 सरासरैः (sic). Ko–2 D (except D1–3) T2 M देवैरपि सवासवैः. — ^{cd}) Ko. 2 तथा; G3 तस्मिन् (for तस्माद्). K3–5 B Da Dn D2–8 transp. मतिं and स्थिरां. D3 दृढां कृत्वा मतिं; S स्थिरां कृत्वा बुद्धिं (for मतिं कृत्वा स्थिरां). D2 पार्थिव (for भारत).

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko–2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे; K4 B3 Da Dn1 D5 T2 अष्टमेह्नि (to it B3 adds संग्रामे); D6 अष्टमदिवसे; M4 अष्टमेह्निके. — *Adhy. name:* K4 धार्तराष्ट्रवधः; T G4 भीमयुद्धं; M1–3. 5 भीमसेनयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 45; Dn2 T2 M3. 4 85; D6 T1 G 83; M1. 2 84 (as in text); M5 86. — *Śloka no.:* Dn D6 44; D5 46.

85

☞ The collations of G3 were not available for adhyāyas 85–92, and the MS. is ignored for these adhyāyas.

1 ^{a}) D1. 6 मे निहतान् (for मम हतान्). B2. 4 दृष्ट्वैव निहतान्पुत्रान्. — K5 D2 om. (hapl.) 1^c–2^b.

C. 6. 3932
B. 6. 89. 2
K. 6. 89. 2

मन्येऽहं सर्वथा सूत दैवेनोपहता भृशम् ॥ २
यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत ।
यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ॥ ३
सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणां सुमहात्मनाम् ॥ ४
अन्येषां चैव वीराणां मध्यगास्तनया मम ।
यदहन्यन्त संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ५
न हि दुर्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत ।
वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥ ६
गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितकाम्यया ।
नावबुध्यत्पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ॥ ७
यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः ।
अहन्यहनि संक्रुद्धो नयते यमसादनम् ॥ ८

संजय उवाच ।

इदं तत्समनुप्राप्तं क्षत्तुर्वचनमुत्तमम् ।
न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तदा ॥ ९
निवारय सुतान्द्यूतात्पाण्डवान्मा द्रुहेति च ।
सुहृदां हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च ॥ १०

— ^{c}) K_{2} D_{8} भीष्मद्रोणः; B_{8} भीष्मद्रोणौ. — ^{d}) K_{2-4} Da_{1} $D_{1, 3, 6, 8}$ G_{2} M °कुर्वंत (M_{5} °ते). $Ś_{1}$ D_{1} ते त्रयः; K_{0-2} $B_{1, 2}$ $D_{3, 8}$ संजय (for संयुगे).

2 K_{5} Da Dn_{1} $D_{2, 5}$ om. (? hapl.) 2^{ab} (for K_{5} D_{2}, cf. v. l. 1). — ^{a}) D_{1} पुत्राणां; G_{2} युध्यंतः (for मे पुत्राः). — ^{b}) D_{1} क्षयो भवति (for क्षयं गच्छन्ति). B Dn_{2} $D_{1, 4, 8}$ संयुगे (for संजय). — ^{c}) $D_{1, 8}$ अहं हि (for मन्येऽहं). D_{7} T_{1} G_{4} सर्वधा. S पुत्रा (for सूत). — ^{d}) K_{8} Dn_{2} $D_{1-4, 6-8}$ दैवेनोपहतो; Da_{1} देवेनोपहता; M_{2} दैवेनैव हता; M_{8} (*sup. lin.*) दैवेनेव हता.

3 ^{a}) S (except M_{8}) तत्र (for यत्र). — ^{b}) $B_{1, 4}$ Dn_{2} $D_{4, 6-8}$ हीयंते; B_{8} Da Dn_{1} D_{5} G_{1} M_{1} (*sup. lin.*) क्षीयंते; T_{2} G_{4} जीयंते (for जीयन्ते). T_{1} G_{2} क्षिय्यंते (G_{2} क्षीयंतो) जनयंत्युत. — ^{c}) K_{8} यच्च; K_{4} M_{1} (*sup. lin.*). 2. 8 तत्र (for यत्र). $K_{0, 2, 3, 5}$ Da Dn_{1} $D_{2, 5}$ T G द्रोणस्य भीष्मस्य (by transp.). — K_{2} om. (hapl.) 3^{d}–4^{a}.

4 K_{2} om. 4^{a} (cf. v. l. 3). — ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{3, 5}$ Da_{1} $D_{2, 5}$ T_{1} G_{2} $M_{2, 4}$ सोमदत्तेश्च (T_{1} °दत्तस्य). $K_{0, 1}$ D_{8} वीर्यस्य; S शूरस्य (for वीरस्य). — ^{c}) K_{2} अश्वत्थाम्ना; K_{5} अव्यच्छन्नेस् (sic). K_{0-2} G_{1} ततस् (for तथा). K_{8} D_{1} सूत (for तात). — ^{d}) $K_{3, 5}$ $D_{2, 3, 6}$ S शूराणामनि(D_{2} °नु)वर्तिनां.

5 ^{a}) $B_{1, 4}$ Da Dn $D_{3-5, 7, 8}$ शूराणां (for वीराणां). D_{1} अन्येषां तु नरेंद्राणां; T_{1} G_{2} M तथा सर्वस्य सैन्यस्य; T_{3} $G_{1, 4}$ तथा सैन्यस्य सर्वस्य. — ^{b}) D_{1} प्रेक्षतां; S मध्यस्थास् (for मध्यगास्). — ^{c}) K_{5} यदाहन्यंत; D_{1} यदवध्यंत; M_{1} यदहनस्त (sic) (for यदहन्यन्त). T_{1} $G_{3, 4}$ समरे (for संग्रामे). — ^{d}) K_{2} भागवेधतः (for °धेयतः).

6 ^{b}) S ह्येतद् (for प्रोक्तम्). — ^{c}) T G_{4} रणे (for मया).

7 ^{a}) K_{3} G_{2} गांधार्याश्चैव; D_{1} गांधार्या अपि. T_{1} G_{4} गांधार्या च यशस्विन्या. — ^{b}) $K_{0, 1}$ स तु तं (for सततं). $Ś_{1}$ $K_{0-2, 4}$ D_{1} प्रियकाम्यया; T_{1} G_{4} हितकामया. — ^{c}) K_{0-2} नावबुध्येत्; $K_{4, 5}$ B Da Dn $D_{4-6, 8}$ नाबुध्यत; D_{1} न त्वबुध्यत् (for नावबुध्यत्). — ^{d}) D_{3} (m as in text) प्राप्यम्.

8 ^{b}) S मम पुत्रान् (by transp.). B D (except $D_{2, 6}$) S विशेषतः (for विचेतसः). — ^{d}) K_{2} नयतो (for नयते).

9 S om. the ref. — ^{a}) B_{4} Da Dn_{1} D_{5} इदं तु समनु°; D_{1} इदं सत्यमन°. — $Ś_{1}$ om. (hapl.) 9^{b}–11^{c}. — ^{b}) K_{5} भ्रातुर् (for क्षत्तुर्). K_{1} अतुलं (for उत्तमम्). — ^{c}) D_{3} बुध्यवान्. T_{1} $G_{2, 4}$ M अस्मि (for असि). K_{0} प्रभो; D_{1} तदा; T_{1} G_{4} विदः (for विभो). T_{2} न बुध्वा तस्य च विभोः. — ^{d}) S इदं (for हितं). $K_{0-2, 4}$ तथा; K_{5} B_{1} सदा; D_{6} तद (for तदा). D_{1} प्रोच्यमानो हितं वचः.

10 $Ś_{1}$ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) B_{2} Da Dn_{1} D_{5} T_{1} $G_{1, 2, 4}$ $M_{1-3, 5}$ सुतं (for सुतान्). Dn_{2} $D_{2, 4, 7}$ निवारयस्व तान्. B_{4} मोहात् (for द्यूतात्). — ^{b}) Cv मा रुदेति वै. $K_{3, 5}$ D_{2} वै (for च). D_{1} पांडूनां कुरु मा व्यथां. — D_{8} om. (hapl.) 10^{cd}. — ^{d}) D_{4} हि (for च). D_{1} न श्रुतं वचः; T_{2} तं तदा वचः; Cv तत्तदेव च (as in text).

न शुश्रूषसि यद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।
तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधु भाषितम् ॥ ११
विदुरद्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैषिणाम् ।
अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ १२
तदेतत्समतिक्रान्तं पूर्वमेव विशां पते ।
तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत ॥ १३
मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।
संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया ॥ १५
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १६
अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च संयुगे ।
दुर्योधनसमादिष्टान्राज्ञः सर्वान्समभ्ययुः ॥ १७
अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिम्बश्च महारथः ।
भीमसेनश्च संक्रुद्धस्तेऽभ्यधावन्त कौरवान् ॥ १८

C. 6. 3950
B. 6. 89. 20
K. 6. 89. 20

---

11 Ś1 om. 11^abc (cf. v. l. 9). — ^a) K3 Dn2 D2-4. 6-8 तद् (for यद्). B1-3 Da Dn1 D5 यन्न शुश्रूषसे (D5 °ते) वाक्यं; S न शृणोषि पुरा (M1-3. 5 तदा) वाक्यं. — ^b) B3 Dn D7. 8 आर्तः (for मर्त्यः). D1 मर्तुकाम इवौषधं. — ^c) D1 तदेतत् (for तदेव). S तदिदं समनुप्राप्तं. — ^d) S साधुवादिनां (for साधु भाषितम्).

12 ^b) D8 [अ]न्ये च (for [अ]न्येषां). S मनीषिणां (M4 मनस्विनां) (for हितैषिणाम्). D5 संग्रामे न च मेधिनौ.

13 ^a) D2 तदेव; D3 तच्च वै (for तदेतत्). K4 B D (except D1-3) M2 समनुप्राप्तं; T2 समनुक्रांतं (for समति°). — ^b) T G हि संजय (for विशां पते). — ^c) B1 त्वं (for मे). D6 शृणु त्वं (for मे शृणु). S वद धर्मज्ञ (for शृणु तत्त्वेन).

14 Before 14, S ins. संजयः. — ^a) D1 °राज (for °रौद्रः). S मध्याह्ने तुमुलो (T2 M तु महा-; G2 तुमुले) घोरः. — ^b) D1 रौद्ररूपमवर्तत. — ^c) K4 लोकक्षयकरं; T1 G1. 2. 4 M जनक्षयकरो (for लोक°). — ^d) D2 ततो (for तन्मे). D3 T2 निगदितः.

15 ^a) B2 सैन्यानि सर्वाणि (by transp.). — ^c) B3 संरंभानि (for संरब्धानि). Ś1 D3. 6 [अ]भ्यवर्तंत; D1 न्यवर्तंत (for [अ]भ्यधावन्त). K3. 5 D2 त्वरध्व-मित्यवर्तंत; B1 समारब्धान्यधावंत; S अभ्यद्रवंत संग्रामे. — ^d) D1 भीष्मस्य च; D6 °श्चैव (for °मेव). M2 विशां पते (for जिघांसया).

16 ^b) D1 सात्यकी च. Ś1 B3 महारथाः. — After 16^ab, B3 reads line 3 of 339*. — ^d) B4 भीष्ममे-वाभ्ययुस्तदा; G1 °मेवाभिदुद्रुवुः. — Ś1 K3-5 B1. 2. 4 D (except Da1) ins. after 16: B3 ins. line 3 only after 16^ab:

338* विराटो द्रुपदश्चैव सहिताः सर्वसोमकैः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीष्ममेव महारथाः ।
केकया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दंशितः ।
युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ।

[(L. 1) K5 विराट-. D1 om. the post. half of line 1 and the prior half of line 2. Ś1 K2. 3. 5 Da2 Dn1 D2. 4-8 सहितः (for °ताः). Ś1 °सोमकाः; K4 °सैनिकैः; Dn1 °सौमकैः. — (L. 2) Ś1 अभ्यवर्तंत; K3 D2 °द्रवत (for °द्रवन्त). Ś1 K4 D3 महारथं; K3. 5 D2. 6 जिघांसया; D1 समभ्ययुः (for महारथाः). — (L. 3) K2. 3. 5 B1 Dn2 D3 कैकया; B2-4 Da2 Dn1 D2. 4-8 कैकेया. Da2 D5 दृष्टकेतुश्च. K3 कुंतीभोजश्च. K3 D3 दंशिताः; D5 दंशितं. — (L. 4) = 16^cd. Om. in K2. D3 यत्ता° (for युक्ता°). Ś1 सर्वं (sic) (for एव).]

17 ^b) D5 केचिवानश्च (sic). B D (except D1-3. 6) T1 G वीर्यवान् (for संयुगे). — ^c) B1. 3 D5 T1 G4 दुर्योधनसमाविष्टान्; D3 युधिष्ठिरसमादिष्टाः; T2 दुर्यो-धनादीन्समरे; Cv as in text. — ^d) D1 राज्ञः सर्वे; D3 कौरवांस्तान्; T2 M4 राजन्सर्वान्.

18 ^a) Da D5 M2 ततो (for तथा). Da1 वीर; D3 शूरो; T2 वीरैर्. — ^b) K1 हैडिंभश्च; K3. 5 Da1 D1. 2 (by corr.). 5. 6 हैडंबश्च; D2 (before corr.). 8 हैडिंबिश्च. Ś1 D3 महारथाः; M1-3. 5 घटोत्कचः. — ^c) Ś1 K0-2. 4 कौरव्य; T1 G1. 2. 4 कौरव्यान्; M3-5 सं-क्रुद्धास्. — ^d) D2 सोभ्यधावत; D4 त्वभ्यधावंत (for तेऽभ्य°). T1 G1. 2. 4 तेति(T1 G4 अति)क्रुद्धाः समभ्ययुः; Cv as in text.

19 ^a) K0-3 अयुध्यंत; D2 अविष्यंत. — ^b) K0. 1

C. 6. 3951
B. 6. 89. 21
K. 6. 89. 21

त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि ।
तथैव कौरवै राजन्नवध्यन्त परे रणे ॥ १९
द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्सृञ्जयैः सह ।
अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन्यमक्षयम् ॥ २०
तत्राक्रन्दो महानासीत्सृञ्जयानां महात्मनाम् ।
वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना ॥ २१
द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे ।
विवेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते व्याधिक्लिष्टा नरा इव ॥ २२
कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव संयुगे ।
अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्कृशानां नृणामिव ॥ २३
तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः ।
चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २४
वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे ।
प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २५
स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् ।
कुरूणां पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २६
ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः ।
गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २७
तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः ।
पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिबभ्रमुः ॥ २८

M2 पांडवाः कौरवैर्; K2 पांडवैः कौरवैर्; D3 T G M1, 3-5 कौरवाः पांडवैर् (by transp.). — c) K5 तत्रैव. K0. 2 D1. 4 T2 M1 कौरवा; Da1 कौरवो; T1 G पांडवा (for कौरवै). — d) K0-2 अयुध्यंत; K5 न वध्यंते; D4 वध्यंते च; T2 अहन्यंत (for अवध्यन्त). Ś1 D2 रणे परे (by transp.); K0-2 रणे परैः; D1. 7 T2 M4 पराञ्(D1 M4 °रा र)णे; T1 G M1 परै रणे.

20 a) K5 द्रौणिस्तु; B2-4 Dn2 D4. 7. 8 द्रोणश्च. B5 D6 रथिनः (for रथिनां). Ś1 श्रेष्ठान्; Da1 D5 श्रेष्ठ. — b) D1 सोमकैः. K4 B2 D1. 3 T1 G1. 2. 4 सह संजयैः (by transp.); T2 M सहसंजयान्. — c) K0-2 B1 D1. 3. 6 अभ्यधावत; Dn2 T2 M5 °द्रवंत. K4 अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धः. — d) T1 G1. 2. 4 (before corr.) M3 प्रेषयन्वै; T2 M4 °यानो; G4 (by corr.) °यंश्च; M1. 2. 3 (sup. lin.) °यद्वै (for °यिष्यन्). D3 प्रेषयन्यमसादनं.

21 ab) B2. 3 तदाक्रंदो; Da D5 उदक्रोशन्; Dn1 तत्राक्रोशो. D1 तत्राद्भुतमपश्याम द्रोणस्यातिपराक्रमं. — c) T2 युध्यतां (for वध्यतां). — d) Da1 D5 T2 धन्विनां; T1 G4 धीमता (for धन्विना). D1 संजयानां महात्मनां.

22 a) Dn2 सहितास् (for निहतास्). — b) T2 क्षत्रियाणां महाहवे. — B4 om. 22c–23d. — c) K2 विचेष्टतः; K3. 5 विचेष्टंत; K4 B1-3 Da Dn D1. 2. 4-8 विचेष्टंतः; D3 व्यचेष्टंतः (for विवेष्टन्तः). B1-3 Da Dn D3-5. 7. 8 T1 G4 M3. 5 व्यदृश्यंत; D6 T2 G1 सु-दृश्यंत; G3 [अ]भ्यदृश्यंत; M1. 2. 4 [अ]प्यदृश्यंत (for स्म दृश्यन्ते). K4 समरे (for दृश्यन्ते). — d) Dn2 D4. 6-8 M1 (sup. lin.), 2. 3. 5 °क्लिष्टा (for °क्लिष्टा).

23 B4 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) T1 G क्रंदतां कूजतां (by transp.). — b) Da1 D5 स्तनयां (D5 °यं); D2. 6 स्वनतां; Ca. c स्तनतां (as in text). K3. 5 B1 D2 भारत (for संयुगे). — c) K1 अनुशां (for अनिशं). K5 D3. 6 शुश्रुवे (for श्रूयते). K2 B1 Da Dn D4. 5. 7. 8 अभिसंश्रूयते शब्दः. — d) Ś1 क्षुज्जुषाणां; K0-2 तत्र तत्र; K3. 5 D1-3 क्षत्रि-याणां; B1 क्षुत्क्लिष्टानां; Da Dn D4. 5. 7. 8 क्षुत्क्लेशानां; D6 क्षुत्कृशानां; M4 क्षुत्क्षमाणां (for क्षुत्कृशानां). K3 D3 रणाजिरे; K5 D1. 2 नराधिप (for नृणामिव).

24 a) D1 कौरवेंद्राणां. — b) D6 महारथः (for °बलः). — d) K1. 2 क्रुद्धकाल; K3 युध्यन्काल; T G M4 क्रूरः काल; M1-3. 5 कालः क्रूर (for क्रुद्धः काल). K3 इवापरे. K5 युद्धकामस्तदा नृप.

25 a) Ś1 K0. 2 T2 M4 तव; D1. 4. 8 सर्व- (for तत्र). — b) K0-2 अन्योन्यस्य (for °न्येन). K4 सदा रणे; Dn2 D4 T2 महाहवे. — cd) K5 रुधिरौघप्रव-र्तिनी; B Da2 Dn2 D1. 4. 5. 7. 8 शोणितौघतरंगिणी (Da2 D5 °प्रवाहिनी) (for 25d). S वर्ध(G1. 3 °ध्य)ते प्रेत-राजस्य विषयः स (M1-3. 5 °यं स) विशां पते.

26 b) K1 [s]भवन्महत्; K3. 5 D2 महानभूत्; S [s]भवत्तदा.

27 a) Ś1 K0-2 महेष्वासो (for रणे क्रुद्धो). — b) Ś1 नभसश्च; D1 रभसा च; G1 रभसं च.

28 K5 D2 transp. 28 and 29. — a) B2 तव (for तत्र). K3. 5 D2 शूराश्च (for भारत). — b) D1 नाराचैस्ताडिता; T1 G4 नाराचनिहता; T2 नाराचेन

छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नपादाश्च मारिष ।
क्रौञ्चवद्व्यनदन्भीताः पृथिवीमधिशिश्यिरे ॥ २९
नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ ।
ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ।
वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३०
पतद्भिश्च हयै राजन्समास्तीर्यत मेदिनी ।
निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः ।
हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३१
अर्जुनेन हतैः संख्ये तथा भारत वाजिभिः ।
प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशां पते ॥ ३२
रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ।
हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ३३
उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ।
अनुकर्षैः शुभै राजन्योक्त्रैश्चाप्यसुरश्मिभिः ।

C. 6. 3966
B. 6. 89. 38
K. 6. 89. 38

महा°; M1 नाराचादिहता; M2 नाराचाभिगतो. — c) Cc सेदुश् (as in text). K4 वेमुश् (for नेदुश्). D1. 6 पेतुर्नेदुश्च नेशुश्च; T2 तव नेदुश्च सुभृशं; G M पेतुर्ने (M3 °तुः से)दुश्च सुभृशं; Bom. ed. पेतुर्नेदुश्च सेदुश्च. — d) Dn2 D4. 7. 8 दिशः सं°; D1 विह्वलाः (for दिशश्च).

29 K5 D2 transp. 28 and 29. — a) T1 G M4 भिन्न° (for छिन्न°). — b) K2 छिन्नपापाश्च; K3. 4 B D (except D7) छिन्नगात्राश्च; S भिन्नकुंभाश्च (for छिन्नपादाश्च). — c) K5 D6 व्यनदन्नीताः; B Da Dn D4. 5. 7. 8 विनदंतश्च (B1 [also]. 3 Da Dn1 D5 °तः स); D8 M1 विनदन्भी (M1 °न्नी)ताः; T2 व्यतनन्भीताः. — d) D1 पृथिव्याम् (for °वीम्). Ś1 अधिशिप्यरे; Ko. 1 °शिश्रियुः; K2 परिशिश्रुयुः; K3. 5 D2 अपि शिशि (D2 °श्यि)रे; D3 अधिशेरते; D6. 8 T1 अधिशिःशिरे; T2 अनुशुश्रुरे; G1 अनुशिश्रिरे; G3 M2. 3. 5 अनुशिशियरे; M1. 4 अनुशिशिरे (for अधिशिश्यिरे).

30 a) K2 D3 नकुलः. — b) M4 गजानीकम्. G1 अभिद्रुतौ. — c) K2 हयान् (for हयाः). T1 G4 कांचनोत्पीडा. D5 ते हयानां नवापीडा. — d) Ś1 K1. 2 हेमदंड°; Ko देहदंड°; K3. 5 B1 D2. 3. 6 रुक्मदंड°; M रुग्मभांड° (for रुक्मभाण्ड°). Cc cites भांडम्. Ś1 °परिच्छदः; B1 Da Dn1 D3 S °परिष्कृ (Da Dn1 °स्कृ)ताः; D5 °परिस्तुताः (for °परिच्छदाः). — e) D1 S प्रदृश्यंते (for व्यदृश्यन्त).

31 a) K4 महद्भिश् (for पतद्भिश्). Ś1 K1 D2. 3 T1 G M तु (for च). K3. 5 D2 तुरगै राजन्; D6 तु रथै राजन्; T2 च हयौघैश्च (for च हयै राजन्). — b) Ś1 समास्तीर्य च; K4 B1. 2. 4 Dn2 D4. 6–8 °कीर्यत; Da Dn1 D5 समुदीर्यत (for समास्तीर्यत). T2 मेदिनीं. — c) Ś1 Ko. 2 निजिह्वैश्च; B2 Da Dn1 D5 विजिह्वैश्च; D1 T1 G निर्जीवैश्च (D1 °स्तु); D2 द्विजिह्वैश्च; T2 नजश्चैव (sic); Cc cites निर्जिह्वैः. M5 निर्जिह्वैर्निश्वसद्भिश्च. — d) K2 गताशुभिः; Da1 गतो सुभिः. — e) Da1 बभुर् (for बभौ). S महाराज (for नरश्रेष्ठ). D1 हतैर्बहुविधाकारैर्.

32 a) B3 हतः; M4 हताः (for हतैः). T G1 M संखे; G2 संघे. — b) Ko. 1 भरत. K4 B D (except D1. 2. 6) M4 राजभिः (for वाजिभिः). — c) K1 प्रभभौ वसुदा वोरो (sic).

33 a) M2 गजैर् (for रथैर्). T1 G1. 4 भिन्नैर् (for भग्नैर्). Ś1 Ko–2. 4 D3 हयैश्; K3. 5 D2 द्विपैश्; T G4 M4 गजैश् (for ध्वजैश्). B3 तुंगैर् (for छिन्नैश्). — b) K4 शुभ्रैश्च; T2 चित्रैश्च (for छत्रैश्च). K3. 5 B Da Dn D1. 2. 4–6. 8 निकृत्तैश्च महायुधैः (K3 D2. 6 °रथैः); D8 निकृत्तैश्च वरायुधैः; D7 छत्रैश्च महायुधैः (submetric). — After 33ab, Ś1 K B Da Dn1 D1–3. 6–7. 8 (marg. sec. m.) ins.:

339* चामरव्यजनैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधैः ।

[B1. 2. 4 Da Dn1 D1. 5. 6. 8 चामरैर् (for चामर°). B Da Dn1 D5 नैव (for छिन्नैर्). K3. 5 B D3 Dn1 D1–3. 5. 6 छत्रैश्च सुमहाप्रभैः (B4 °सुभैः; D1. 3 °धनैः).]

— K5 D8 cont.:

340* प्रतोदैश्च तथा छिन्नैर्विकृतैश्च महायुधैः ।

[K5 तुदैदैश्च (for प्रतोदैश्च).]

— c) Ś1 Ko–2 च निष्कैः (for निष्कैः स°). — d) K5 समाकुलैः (for सकुण्डलैः).

34 a) Ś1 D3 अपि विद्धैश्; Da Dn1 D5 इव विद्धैश्; D6 T1 G2. 4 परिविद्धैश् (for अप°). — b) K3 अलंकृतैः; T2 M च सर्वतः (for च सर्वशः). — c) B3 भुजैः; Cv शुभै (as in text). — d) Ca cites योक्त्रम्; Cc योक्त्रैः (as in text). Ś1 Ko चैव सुरश्मिभिः; K1 च वसु°; K2–4 D3. 6 चैव सं°; K5 चैव

C. 6. 3958 B. 6. 89. 38 K. 6. 89. 38

संछन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३४
एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत ।
क्रुद्धे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे ॥ ३५
अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव कृतवर्मणि ।
तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

संजय उवाच ।
वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये ।
शकुनिः सौबलः श्रीमान्पाण्डवान्समुपाद्रवत् ॥ १
तथैव सात्वतो राजन्हार्दिक्यः परवीरहा ।
अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २
ततः काम्बोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् ।
आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानां च सर्वशः ॥ ३
वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ।

तु राशिभिः; B Da Dn D4. 5. 7. 8 च सह रश्मिभिः; D1 S चापि सु(D1 स)रश्मिभिः; D2 चैव तु रश्मिभिः (for *चन्यसुरश्मिभिः). — c) K3. 5 B3. 4 D2. 8 संकीर्णा; Da1 Dn2 D5 संछिन्ना (Da1 °न्न-) (for संछन्ना). D5 भावी (for भाति). — d) B1 वसंत- (for वसन्ते).

35 a) K0. 2 T1 G1. 4 एवमेव. — b) D1 इह; D2 इति (for अपि). — d) K0-2 द्रोणे च रथिनां वरे.

36 b) K3. 5 D2 शल्ये च; Da D5 द्रोणे च (for तथैव). — d) D3 अभिक्षयः; M6 अपि क्षयं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे; K4 B3 Da Dn1 D5 अष्टमेह्नि (to it B3 adds संग्रामे); D6 अष्टमदिवसयुद्धे; M4 अष्टमेह्निके. — *Adhy. name:* K4 संकुलयुद्धं; T2 रणांगणवर्णनं; M1. 2 रथाश्वयवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 82; Da2 (*sec. m.*) 47; Dn2 T2 M3. 4 86; D6 T1 G1. 2. 4 84; M1. 2 85 (as in text); M6 87. — *Śloka no.:* Dn1 D5 40; Dn2 39.

86

☞ The collations of G3 were not available for this chapter.

1 a) D1 तथा घोरे; D6 महारौद्रे. — b) D1 S तस्मिन् (for राजन्). K2 °क्षयं (for °क्षये). — c) K2 शौबलः; K3 D3 सौबळः. B1 चैव (for श्रीमान्). — d) K3 D3 समुपाद्रवन्.

2 a) G1 राजा (for राजन्). — c) Ś1 अभ्याद्रवत; K2 अभ्यद्रवति; K4 D6 °धावत; T2 °द्रवंत. — d) K3. 5 B D (except D3) S वरूथिनीं (for अनीकिनीम्).

3 a) K0 तथा. K0. 2 कांभोज° (for काम्बोज°). — b) K5 D1 (m by corr.; orig. as in text). 2. 8 त्व(D8 त)दीयानां; B3 नदीनानां (for नदीजानां). T1 G4 च वासिनां. G2 नजानां चै वाजिनां (corrupt). — c) K1 आरंधानां; K5 D2 आरदानां; D3 (m as in text) आरद्वानां; D5 आरटानां; M2 आतदानां. T2 अभीजानां. Ś1 आरट्टदेशजानां च; Cv आजानेय-महीजानां. — d) T2 सर्वतः (for °शः).

4 a) K4 B1 Dn1 D7 वाना°; K5 नावा°; B1 D5 वाणा°; Da1 वाणा° (for वना°). D1. 8 शूराणां (for शुभ्राणां). — b) D5 T1 G2. 4 °वाजिनां (for °वासिनाम्). — After 4ab, Ś1 K1. 2 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 G1 ins.:

341* वाजिनां बहुभिः संख्ये समन्तात्पर्यवारयन् ।

[Ś1 संघैः; K0-2 संघैः (for संख्ये). Ś1 K0-2 परिवारितः; B2 Dn2 D7 G1 परिवारयन् (for पर्य°).]

ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः ॥ ४
सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिः सुकल्पितैः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली ।
अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ॥ ५
अर्जुनस्याथ दायाद इरावान्नाम वीर्यवान् ।
सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ६
ऐरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना ।
पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ७
भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् ।
एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ॥ ८
स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः ।
पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना ॥ ९
रूपवान्वीर्यसंपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः ।
इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ॥ १०
सोऽभिगम्य महात्मानं पितरं सत्यविक्रमम् ।
अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः ।

C. 6. 3962
B. 6. 90. 12
K. 6. 90. 12

— [c]) K4 तथापरे. K8 तिमिरजा; K4 B Da Dn D2. 4. 5. 8 S तित्तिरिजा (K4 °रिका; T2 °जाश्च); D1 महावीर्या; D3 तित्तिरका. Cv as in text. — [d]) Ś1 जवने; K4 D1. 4 M4 यवना; K5 जवनो; D2 जवगा; T1 G4 वनजा (for जवना). S हेममालिनः (for वातरंहसः).

5 [a]) K4 B Da Dn1 D5 गात्रैः; Dn2 D4. 7. 8 तत्र; D3 वीरैर् (for एतैर्). — [b]) B1 चर्मवद्भिः; Da Dn2 D5 सर्मव(Da2 D5 °वि)द्भिः; T G M1 (*sup. lin.*). 2. 3. 5 वर्मभिश्च; M1 (orig.) वपुष्मद्भिः. D1 स्वलंकृतैः; D6-8 स्वकल्पितैः; M4 च कल्पितैः. — [c]) T G युक्तः; M1. 3. 5 युक्तैः; M1 (*inf. lin.*) युक्ते (for मुख्यैः). — [e]) Ś1 B2. 3 D3 अभ्य(Ś1 °भ्या)द्रवत; D3 अभ्यवर्तत. D1 सैन्यं तत् (by transp.). — [f]) B4 D (except D1. 3) G2 हृष्टरूपं. K3 D (except Da1 D1. 3) G2 M1. 3 परंतप.

6 [a]) K3. 5 B3. 4 Dn2 D2. 4. 6-8 T1 G4 सुतः श्रीमान् (B3 °मन्); K4 B1. 2 Da Dn1 D1. 3. 5 T2 G1. 2 M [आ]त्मजः श्रीमान् (for [अ]थ दायाद). — [b]) Ś1 इराभान्; T2 °मान् (for °वान्). D1 अति- (for नाम). — [c]) K3 दुहितुर्; K4 B1. 3. 4 m Da Dn1 D8 (marg. *sec. m.* as in text). 5 Ca स्नुषायां; K5 D2. 6 दुहित्र्यां; M4 सुताया.

7 [a]) K5 ऐरावतेवसादत्वा (sic). — [b]) K0-2 B3 Da Dn1 D1 (by corr. in marg.). 5 S ह्यनपत्या (T3 पार्थाय हि); D1 (orig.) ह्यभिपूज्य (for अनपत्या). — [c]) M2. 4. 5 पतौ. K4 कृते; Dn2 D1. 8 S हृते (for हते). K5 सुवर्णेन. — [d]) K2. 3 D2. 6 दीनचेतसा; M1-3. 5 °दर्शना.

8 [a]) Ś1 K0-2 T G M3 (*sup. lin.* as in text) कार्यार्थं; D1 भार्यार्थे. M4 च स (for तां च). K4 भार्यां तां चैव जग्राह; K5 D2 तां च जग्राह भार्यार्थं. — [b]) Ś1 K5 T2 M4 °नुगः (for °नुगाम्). — [c]) Ś1 K0-2 एक एव; S एवमेव (for एवमेष). — [d]) Da1 D5 °पक्षे (for °क्षेत्रे). Cc cites क्षेत्रे.

9 [a]) K1. 3. 4 °लोक- (for °लोके). — [b]) T1 G चैव सु° (for च परि°). — [c]) Some MSS. and Cc पितृव्येन. — [d]) T1 G महात्मना (for दुरा°).

10 [a]) K3 D6 गुण°; K4. 5 B Da Dn D1-5. 7. 8 बल° (D8 बळ°) (for वीर्य°). S स्वमुत्पत्य महाराज (T2 M °तेजा). — [b]) D6 बलवान्; S नागराट् (for गुणवान्). — After 10[ab], K1 ins. 342*, om. 10[c]-11[d]. B3 om. (hapl.) 10[c]-11[b]. — [c]) K2 इह° (for इन्द्र°). Ś1 K0. 2 जगामाथ; D1 समासाद्य. — [d]) D5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा).

11 K1 om. 11[abcd]; B3 om. 11[ab] (cf. v. l. 10). — [a]) K2 सोभ्यगम्य; S सोभिवाद्य. K4 B1. 2. 4 D (except D2. 3. 6) महाबाहुः. — [b]) B1. 2. 4 Dn2 D1. 4. 7. 8 सत्यविक्रमः. — K0. 2 ins. after 11[ab]: K1 (om. 10[c]-11[d]) ins. after 10[ab]:

　　342* उवाच वचनं राजन्नुलूपीतनयस्तदा ।

— K2 om. 11[cd]. — [cd]) Da Dn1 D5 अभि° (for अभ्य°). D4. 7. 8 नियमेन (for विनयेन). Ś1 महात्मनः; K3 D8 कृतांजलिः. S कृतांजलिरथोवाच विनयेनोप(M °नाभि)गम्य तु (M1-3. 5 च). — After 11[cd], K3-5 B D ins.:

　　343* न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः ।

　　[K4 °यत्तथा°; D1 °यत्तदा° (for °यत चा°).]

— [c]) Da D5 नाम (for अस्मि). T1 G4 सूलुस्ते;

C. 6. 3983
B. 6. 90. 13
K. 6. 90. 13

इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तवाभिभो ॥ ११
मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डवः ॥ १२
परिष्वज्य सुतं चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः ।
प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने ॥ १३
सोऽर्जुनेन समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप ।
प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।
युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो ॥ १४
बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ।
कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप ॥ १५
ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा मनोजवाः ।
उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ ॥ १६
ते त्वदीयान्समासाद्य हयसंघान्महाजवान् ।
क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम् ।

G1.2 पुत्रस्ते. — ^{f}) T1 G2.4 भद्रमस्तु; T2 M पुत्रश्चास्मि; G1 भद्रं तेस्तु (for पुत्रश्चाहं). K2 तवाग्विभो (sic); K4 B Da Dn D4-8 तव प्रभो; K5 T2 G2 तवाविभो; D1 तवात्मजः; T1 G4 तवानघ (for तवाभिभो).

12 ^{a}) Ko.2 Da1 D1.5 T G समागमे; K5 D2 सुसुमुस्तो. Ko D1 T1 G1.4 यच्च; Dn2 D4.6-8 यस्तु; D3 यद्वत्; T2 याश्च (for यश्च). — ^{b}) K4 स तं सर्वं न्यवेदयत्. — After 12^{ab}, D3 (erroneously) *repeats* 11^{ab}. — ^{c}) T2 तं च (for तच्च). G1.2 तच्च वृत्तं यथा सर्वम्.

13 ^{a}) D1 परिपूज्य. K2 तु तं (for सुतं). K1 Da1 चापि (for चापि). — ^{b}) K4 B2-4 Da Dn1 D2.5.6 G1 आत्मनः; T1 G2.4 M2 स्वात्मनः (G2 °ना); Cc सोऽऽत्मनः (as in text). G2 सदृशैर् (for °शं). D1 गुणैरात्मसमं नृप; T2 सोर्जुनः प्रथितं गुणैः. — ^{c}) K3.5 B1 D2 S अनयत् (for अभवत्). — ^{d}) Ko °निशेवने; K3.5 Da1 S °निवेशनं (for °निवेशने).

14 ^{a}) B D (except D1.2) समादिष्टो; T1 G4 M1-3.5 तदाज्ञप्तो. — ^{d}) Ko.2 सु° (for स्व°). — After 14^{cd}, S ins.:

344* स चापि नरशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमः ।
अब्रवीच्च तदा पार्थमयमस्मि तदा विभो ।
स्थितः प्रेष्यश्च पुत्रश्च सर्वथा ह्यनुशाधि माम् ।
किं करोमि च ते कामं कं वा कामं त्वमिच्छसि ।
परिष्वज्य सुतं प्रेम्णा वासविः प्रत्युवाच तम् । [5]
प्रीतिपूर्वं च कार्यं च कार्यं प्रति च मानद ।

[(L. 1) G2 M1.2 नर(G2 रथ)शार्दूल. — (L. 2) G2 तथा विभो; M1-3.5 तव प्रभो; M4 तवाभिभोः (for तदा विभो). — (L. 3) T1 G2 त्वं प्रशाधि (for ह्यनु°). — (L. 4) T1 G4 वचः (for च ते). G2 किं च; M4 किं वा (for कं वा). — (L. 6) M1-3.5 कल्यं च (for कार्यं च). T1 G कार्यां प्रीतिश्च (for कार्यं प्रति च).]
— ^{e}) Ś1 त्वयाख्यातं; Ko-2 त्वया तात; S तु (M2.5 च) साहाय्यं. — ^{f}) K5 सत्यं; B4 Dn2 D4.6.7 Cc सह्यं (for साह्यं). K5 देवम् (for देयम्). K4 देयं सह्यमिति प्रभो; S दातव्यं नो भवेदिति.

15 ^{a}) K3.5 B1.2 Dn2 D1.2.6.8 S तु (for च). — ^{b}) K3 D2 युद्धकालम्; T1 G M ययौ युद्ध (M1-3.5 योद्धुम्). K4 M4 उपस्थितः; B1.2.4 Da Dn D3-8 T1 G M1-3.5 इहागतः; D1 समागतः (for उपा°). T2 ययौ बुद्धिभागतः (sic). — ^{c}) D1 °मयैर् (for °जवैर्). K3 कामवज्जवनैरश्वैः; S कृष्ण(M1-3.5 काम)वर्णैः शुभैरश्वैः. Cc cites कामः, वर्णः and जवः. — ^{d}) B1 बहुभिः संवृतो (by transp.). K2 D2 नृपः; Da1 D6 वृतः (for नृप). S सर्वतः शुशुभे वृतः.

16 ^{a}) Da1 D5 हयाः कांचनपीडानां. — ^{b}) Da1 D8 °वर्ण- (for °वर्णा). Ś1 Ko-2.4 महाजवाः; T1 मनोरमाः. — M2 om. (hapl.) 16^{d}–17^{c}. — ^{d}) K1 महोदयौ; G2 [ह]योत्तमाः (for महोदधौ).

17 M2 om. 17^{abcde} (cf. v. l. 16). G2 om. 17. — ^{b}) K5 D1 T2 M1.3-5 हयसंघा (for °संघान्). K3-5 B1 Da Dn1 D1-3.5.6 S (G2 M2 om.) मनोजवान् (K3.5 D1.6 T2 M1.3-5 °वाः). — ^{c}) D1 क्रुद्धाः; T2 क्रोधैः; Cc क्रोडैः (as in text). D1 क्रोधाद्; T2 क्रोधान्; Cc क्रोडानि (for क्रोडान्). D1 विनिघ्नंतो (for अभि°). Cd cites क्रोडः. G4 Cv क्रोडैः क्रोडान्याभि(G4 °पि)घ्नंतः. — ^{d}) T2 प्राण्यभिश्; Cc घोणाभिश् (as in text). Cd cites घोणा. — Ko-2 om. (hapl.) 17^{e}–18^{b}. — ^{e}) D1 समरे (for सहसा). K3.5 D2.6 [अ]न्योन्यं; D1 राजान् (for राजन्). — ^{f}) K3 B4 Dn2 D3.4.7.8 स्ववेगा°; K5 D2.6 तुरगा° (for सुवेगा°). S (G2 om.) हंसा इव नगोत्तमान् (T2 M4 °मं; M3 °मे).

निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभिहता भुवि ॥ १७
निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसंघैः परस्परम् ।
शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ॥ १८
तथैव च महाराज समेत्यान्योन्यमाहवे ।
परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः ॥ १९
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।
उभयोरपि संशान्ता हयसंघाः समन्ततः ॥ २०
प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः ।
विलयं समनुप्राप्तास्तक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१
ततः क्षीणे हयानीके किंचिच्छेषे च भारत ।
सौबलस्यात्मजाः शूरा निर्गता रणमूर्धनि ॥ २२
वायुवेगसमस्पर्शा जवे वायुसमांस्तथा ।
आरुह्य शीलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् ॥ २३
गजो गवाक्षो वृषकश्चर्मवानार्जवः शुकः ।
षडेते बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ २४
वार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः ।
संनद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ २५
तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्जयम् ।

C. 6. 3999
B. 6. 90. 29
K. 6. 90. 32

---

18 Ko-2 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) D3 निहतद्भिस्. D6 M4 तैस्तु; T2 चैव (for तैश्च). — b) B2 °सिंहैः (for °संघैः). — c) K3 सुश्रुवे; D1 श्रूयते (for शुश्रुवे). — d) K1 D6 सुवर्णपतने; D2 सुपर्णः पतने; T2 सुपर्णपतनो; G1 सुपर्णात्पततो; G2 सुपर्णतनयो. B1 T1 तथा (for यथा).

19 a) M1-3. 5 समेत्य (for तथैव). K3. 5 D2 तावका राजन्; B1 च महाराजन्. — b) M1. 3 तथैव (for समेत्य). D5 समत्यानो महाहवे (sic). — c) K3 B3 D1. 2 परस्परं (for °स्पर-). D3 -वधे (for -वधं). — d) Ś1 तं (for ते).

20 K3. 5 D2 om. 20ab. — a) Ko-2 तदा (for तथा). B2-4 Dn2 D4. 7. 8 महाघोरे (for वर्तमाने). — b) T2 M4 तुमुले संकुले (by transp.). Da1 D3. 6 तुमले. — c) K4 B2-4 Da Dn D1-8 संभ्रांता; B1 संशीर्णा; D1 संसक्ता; D2 शंसंता; T1 G4 संभ्रांता (for संशान्ता). — d) K5 (m as in text) D3 सहस्रशः (for समन्ततः).

21 Dn2 om. (hapl.) 21b-22c; D2 om. 21. — a) K5 प्रक्षीयंते नराः शूरा. — b) K3 M1-3. 5 ते हताश्च; K5 निहताश्च; D1 हताः शस्त्रैः. K5 समाकुलाः; B1. 2. 4 D4. 6. 8 समाहताः (for श्रमातुराः). — c) K1 विमलं; M3 विह्वलं (for विलयं). — d) Ko-2 स्पर्धमानाः; K3 भक्ष्यमाणाः; K5 Cd तक्ष्यमाणाः (for तक्ष°). K3. 5 समंततः (for परस्परम्).

22 Dn2 om. 22abc (cf. v. l. 21). — a) T2 G4 क्षीण- (for क्षीणे). — b) K3. 5 D2 किंचिच्छेषेण; K4 B Da Dn1 D1-8 S किंचिच्छिष्टे च (G2 °च्छिक्षेप) (for °च्छेषे च). K3. 5 B D (except D3. 6; Dn2 om.) S संयुगे (for भारत). — c) Ko. 2 स्वबलस्य; K1 सुलभस्य; K3 D8 सु(D8 सौ)बलस्य; K5 D2. 6 सुबलस्य. B1. 3. 4 D2-4. 7. 8 T1 G M1-3. 5 [अ]नुजाः (for [आ]त्मजाः). D3 वीरा (for शूरा). — d) Ś1 Ko-2 रणकर्कशाः (for °मूर्धनि).

23 Da1 D5 om. 23ab. — a) Ś1 °स्पर्शान्; K1 B Da2 Dn D3. 4. 6-8 G1. 2. 4 °स्पर्शान् (for °स्पर्शा). — b) Ko-2. 4 जवे वायुसमास्तथा; K3 D2 T2 G1. 2 M1-3. 5 जवे वायुसमा(G1. 2 °मां)श्च ते; B Da2 Dn D1. 3. 4. 6-8 T1 G4 M4 वायुवेगसमाञ्जवे (D1 G4 M4 °समाश्च ते; D7 °समा जवे; T1 °समांश्च ते). — c) Ko-2 वाहान्संनद्धान् (Ko °द्धा); D2 शैलसंपन्नान्; D3 वेग°; S शैलसंकाशान्. — Ko-2 om. (hapl.) 23d-24c. — d) K5 D2 निर्ययुस्तुरगो°; M1 (*sup. lin.*) वयस्थांस्तु नगो°; Cv as in text.

24 Ko-2 om. 24abc (cf. v. l. 23). — a) D3 गजाक्षो. K4 B Da Dn D4. 7. 8 वृषभश्च; D6 इषभश्च (for वृषकश्च). — b) D2 धर्मवान्; M2 शर्मवान् (for चर्मवान्). D5 आर्जुनः; T1 G4 दुर्जयः; G1 आर्जकः; G2 अजयः (for आर्जवः). K3 शुभः (for शुकः). K5 D3 चर्मवासार्जवः (K5 °नात्मजः) शुकः; M2 शर्मवार्जवः शुकः (sic); M4 चर्मधानोर्जकः शुकः. — c) D1 पंचैव; D5. 8 T2 G2 पडैते. M1 बलसंपन्नान्. — d) Da1 D5 निर्ययौ (for °र्ययुर्). G1 सहिता; G2 रंहतो (for महतो). K3. 5 D2 रणात् (for बलात्).

25 a) Ko-2 धार्य° (for वार्य°). T2 संवृता बलिभिः सैन्यैः; G2 निवार्यमाणः शकुनेः. — b) K3. 5 D1-3. 6 तैश्च (for स्वैश्च). G1 M1. 2. 4. 5 यौधैर्. Ko-2 D7 महाबलाः (for °बलैः). K5 रुद्ररूपा महाबलाः. — c) K1 D7 संनद्ध-; D1 संक्रुद्धा (for संनद्धा). — Ko-2 om. 25d-26c. — d) G1 रुद्रा इव (for रौद्ररूपा). K3 D8 महाबलाः; K4 भयावहाः.

C. 6. 3999
B. 6. 90. 29
K. 6. 90. 32

बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ।
विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः ॥ २६
तान्प्रविष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान् ।
अब्रवीत्समरे योधान्विचित्राभरणायुधान् ॥ २७
यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनाः ।
हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २८
बाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः ।
जघ्नुस्ते वै परानीकं दुर्जयं समरे परैः ॥ २९
तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ।
अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे ।
इरावन्तमभिद्रुत्य सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ३०
ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः परस्परम् ।
ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ३१
इरावानथ निर्भिन्नः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः ।
स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्ध इव द्विपः ॥ ३२
उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः ।
एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ॥ ३३
इरावानथ संक्रुद्धः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः ।

26 Ko-2 om. 26^{abc} (cf. v. l. 25). — ^{a}) M1 तदानीकं. K3 D2. 6 महाराज; K5 महानीका (for महाबाहो). — ^{b}) G1 हित्वा; G2 भूत्वा (for भित्त्वा). B2 परपुरंजयं; T1 G1. 4 परमदुर्धरं; T2 परममर्हितं (sic); M °दुस्तरं (for °दुर्जयम्). — ^{d}) Ko-2. 4. 5 स्वर्गाय विजयाय च; M1-3. 5 स्वर्गायैव मनीषिणः. — K3 om. 26^{ef}. — ^{f}) D8 युद्धधर्मदाः (for °दुर्मदाः).

27 ^{a}) Ś1 K1. 2 प्रहृष्टांस्; Ko प्रहृष्टास् (for प्रविष्टांस्). K3-5 B2. 3 D1. 2. 3 तथा (for तदा). T1 हृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) K1. 2 अथ; D1 अति- (for अपि). S फा(G1 फ)ल्गुनिः परवीरहा. — ^{c}) K5 इरावान्; D2 (marg. sec. m.) उवाच (for अब्रवीत्). K4 सर्वान्; S सैन्यान् (for योधान्). — ^{d}) K3 B1 D2. 6 विचित्रान्दारुणायुधान्; K5 विचित्रान्विविधा°; B2 Da2 D1. 3. 5 °त्रावरणा°; S स्वान्विचित्रहय(T1 G4 M2 °हयान्; M4 °हयैः)स्थितान्.

28 ^{a}) Ś1 यथैव ते (hypermetric); Ko. 2 B4 D4 तथैते; K3 D2 यतंते (D2 °तो); K5 यजंते; D1 य एते; M2 यथैमे (for यथैते). — ^{b}) G1 M यौधाः. K4 सानुगबांधवाः. — ^{c}) D5 सर्वा (for सर्वे). — ^{d}) D3 सर्वैर् (for नीतिर्).

29 Before 29, D6 ins. संजय उवाच. — ^{a}) Ś1 उक्तास् (for उक्त्वा). Ko-3. 5 D1-3 S तु (for ते). — ^{b}) K3 सर्व- (for सर्वे). G1 M यौधा. Ś1 इरावता; K3 इवेरतः; K5 Da1 Dn1 (before corr.) T2 इरावतं (for इरावतः). — ^{c}) K3. 5 D2 M4 जग्मुस् (for जघ्नुस्). K3-5 B D S तेषां (for ते वै). K3 D1 तदानीकं; K4 अथा°; K5 B D2-8 बलानीकं; T G हया° (for परा°). — ^{d}) T G दुर्धर्षं; M दुर्धरं (for दुर्जयं). D1 समरे सुरैः.

30 ^{a}) K4 damaged. Ś1 G2 तदानीकम्; K3 तदनेकम्. — ^{b}) D3 पातितं समरे परैः. — ^{c}) D3 अमृष्यमाणास्. — ^{d}) K3. 4 D1 सौबलस्य. Ś1 Ko सुतान्; K1. 2. 4 सुता (for [आ]त्मजा). — K1 om. (hapl.) 30^{e}-31^{d}. — ^{e}) D3. 8 इरावतम्. D4 अभिद्रुत्वा (for °द्रुत्य).

31 K1 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) D1. 6 सितैः. K4 D3 बाणैश्; D1 शस्त्रैः; D6 प्राशैश् (for प्रासैश्). — ^{b}) K3. 4 D3 छादयंतः; D1 क्षोभ°; D2 नोद° (for चोद°). S च वाजिनः (for परस्परम्). — ^{c}) Da2 D8 पर्यधावंतः; D1 °वर्तंतः; G2 °वारंतः. — ^{d}) Da1 कुर्वतो. T2 M2 महताकुलं.

32 ^{a}) K3 B D (except Dn2 D1. 2) S अपि (T2 अभि-) (for अथ). K3 निर्भिन्नैः; K4 निर्विन्नः; B2-4 D (except D1-3) निर्विद्धः; S (except T2) निर्भिण्णः. — ^{b}) D1 महामृधे; S °रथः (M4 °बलः) (for °त्मभिः). — ^{c}) K3 D8 श्रवता; K4. 5 D2 प्रबभौ; G2 स्रवतो (for स्रवता). K5 Da1 D8 रुधिरेणोक्तस्; T2 °णांतस्; G4 °णात्तस् (for °णाक्तस्). — ^{d}) D8 तोत्रार्दित इव द्विपः; T G तोत्रैर्भिन्नो यथा गजः.

33 ^{ab}) K4 damaged. G2 पुरतोपि (for उरस्यपि). T1 G2. 4 बाह्वोश्च (for पृष्ठे च). D3. 6 पार्श्वतश्च. Da Dn1 (before corr.) D5 नृणा हतः; D8 G2 M5 भृशं हतः (for भृशाहतः). — ^{c}) Da1 D8 इत्यर्थं (for अत्यर्थं). — ^{d}) K3. 5 D2 विद्धो (for धैर्याद्). D1 वीर्यवान्न च विव्यथे.

34 ^{a}) K3 D3 S अपि (for अथ). — ^{d}) Da

मोहयामास समरे विद्धा परपुरंजयः ॥ ३४
प्रासानुद्धृत्य सर्वांश्च स्वशरीरादरिंदमः ।
तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजान्रणे ॥ ३५
निकृष्य निशितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् ।
पदातिस्तूर्णमागच्छज्जिघांसुः सौबलान्युधि ॥ ३६
ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमथाद्रवन् ॥ ३७
इरावानपि खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
अभ्यवर्तत तान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ॥ ३८
लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
अन्तरं नाध्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगामिनः ॥ ३९
भूमिष्ठमथ तं संख्ये संप्रदृश्य ततः पुनः ।
परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४०
अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः ।
उपहस्तावहस्ताभ्यां तेषां गात्राण्यकृन्तत ॥ ४१
आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि च भूषितान् ।

C. 6. 4016
B. 6. 90. 46
K. 6. 90. 49

Dn1 D5 भित्त्वा; T2 सर्वान् (for विद्धा).

35 [a]) K3 D3. 7 उत्कृत्य; K4. 5 B Da Dn D1. 2. 4. 6. 8 S उत्कृष्य (for उद्धृत्य). K5 D2 सर्वान्स; Da Dn1 D5 सर्वांस्तु; D6 तरसा (for सर्वांश्च). — [b]) D2. 5 M1. 3. 5 अरिंदम. — [d]) K0. 2 स्वबलस्य; D1 सौबलस्य. K0–2 [आ]त्मजाद्रणे.

36 [a]) K0–2 निष्क्रम्य; K3 निकृत्य; K4 B1 Da2 D5 विकृष्य; K5 B4 Dn2 D2. 3. 8 M4 निष्कृष्य (for निकृष्य). B D T G M4 च शि(D1. 6 सि)तं (for निशितं). K5 तस्य च निशितं खड्गं. — [b]) T1 G M4 [अ]पि; T2 M2 स (for च). K4 B3 D3 शरासनं; D8 °वलं; Ca °वरम् (as in text). — [c]) Ś1 पदात्तिस्; D6 पादातिस् (for पदातिस्). K3. 5 D2 द्रुतम् (for तूर्णम्). K4 damaged; B आनर्च्छत्; Da Dn D5 अच्छिन्नन्; D1 आधावत्; D3. 4. 7. 8 अनिच्छन्; S अभ्यायात् (for आगच्छत्). — [d]) K4 damaged. D1 जिघांसन्; D3 निहंतुं; T G ताडयन्; M तापयन् (for जिघांसुः). T2 सौमहान्युधि.

37 [a]) Da1 D8 G1 °गतः (for °गत-). — [b]) Da1 damaged. K2 स्वबलात्मजाः. — Ś1 K0 Da Dn1 D5 om. (hapl.) 37[c]–39[b]; K1 om. 37[cd]. — [c]) T1 G1. 4 कोप° (for क्रोध°). — [d]) K3. 5 D1. 3 अभिद्रुताः; B1 अभिद्रवन्; D3 अथोद्र°; T G M4 उपाद्र° (for अथाद्र°).

38 Ś1 K0 Da Dn1 D5 om. 38 (cf. v. l. 37). — [a]) K2 Dn2 D1. 4. 7. 8 अथ; K5 अभि- (for अपि). K3 D2 संक्रुद्धो (for खड्गेन). — [b]) K2 पाणिमाधवं; S हस्तलाघवं (for पाणि°). — [c]) K2 Dn3 D4. 6. 8 अभ्यधावत; K3 M1–3. 5 अत्यवर्तत; D3 अन्ववर्तत; D7 अभ्यभाषत (for अभ्यवर्तत). K3. 5 D1–3 S देवांश्च (for तान्सर्वान्). — [d]) K3. 5 D1–3 मनुष्यांश्चापि संयुगे; S मानुषांश्चैव संयुगे.

39 Ś1 K0 Da Dn1 D5 om. 39[ab] (cf. v. l. 37). — [a]) S लाघवं दर्शयानस्य. — [b]) K3 सर्वतः (for सर्वे ते). — [c]) B1. 2. 4 Dn2 D4. 6. 8 नाभ्यगच्छंत; B3 नाभ्यवर्तत. K5 S अंतरं ना(T2 °राण्य)धिगच्छंति. — [d]) K5 परतः. K4 B D (except D1–3) चरंतः शीघ्रगैर्हयैः; T1 G M हयानारुह्य शीघ्रगान्; T2 न च गात्रस्य शीघ्रगाः.

40 [a]) Ś1 K0. 2 भूयिष्ठमथ; some MSS. भूमिस्थमथ. D8 वीरं; T2 M सर्वे; G1 संखे; G2 संघे (for संख्ये). — [b]) K2. 4 संप्रदृश्य पुनः पुनः; D1 संप्रेक्ष्य च पुनः पुनः; D3 संप्रहृष्टाः पुनः पुनः; S ह्यंतरिक्षाद्व(M2 °वा)तुतं. — [c]) K5 संख्ये (for सर्वे). S सौबलाः परिवार्यैनं. — [d]) K2 ग्रहीताव्; T1 ग्रहीतम्; some MSS. गृहीतुम्.

41 [a]) T1 G ततो°; M4 रथा° (for अथा°). Some MSS. [अ]भ्यास- (for [अ]भ्याश-). D1 -गतान्सर्वान्; T2 -गतांस्तांस्तु (for -गतानां स). T1 G वै (for स). — [b]) G1 तेषां सो- (for खड्गेना-). Ś1 K0–2. 4 B D3 °कर्षण; D5 °कर्शिनः (for °कर्शनः). — [c]) K0. 1 अभि(K1 अभ्य)हस्तावहस्ताभ्यां; K2. 4 B Da Dn D4–8 Ca असिहस्ताप°; K3. 5 D1–3 अभिहस्ताप°; T G असिहस्तोग्र(T2 °अ)हस्तानां; M1 आहस्ताभीग्रहस्ताभ्यां; M2. 4 असिहस्तोग्रहस्ताभ्यां; M3. 5 असिहस्तोग्र°; text as in Ś1 only. Cc cites असिहस्तः and अपहस्तः.

42 [a]) K2 आयुधानां च; S आयुधान्यपि (for °धानि च). — [b]) Da1 बहुनापि; D8 बाहूनथ (for बाहूनपि). Ś1 K4. 5 B Dn2 D1. 4. 6. 7 वि- (for च). — [c]) Ś1 K3 D3 निकृंतत; K0–2 न्यकृं(K0 °कृ)तंत; K5 निकृत्य (sic); B2 आपतंत; Da1 आपतंति; D1

C. 6. 4016
B. 6. 90. 46
K. 6. 90. 49

अपतन्त निकृत्ताङ्गा गता भूमिं गतासवः ॥ ४२
वृषकस्तु महाराज बहुधा परिविक्षतः ।
अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ॥ ४३
तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनस्ततः ।
अभ्यभाषत संक्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ४४
आर्श्यशृङ्गिं महेष्वासं मायाविनमरिंदमम् ।
वैरिणं भीमसेनस्य पूर्वं बकवधेन वै ॥ ४५
पश्य वीर यथा ह्येष फल्गुनस्य सुतो बली ।
मायावी विप्रियं घोरमकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ४६
त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः ।
कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ॥ ४७
बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः ।
प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ॥ ४८
स्वारूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ।
वीरैः प्रहारिभिर्युक्तः स्वैरनीकैः समावृतः ।
निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ४९
इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी ।
हन्तुकामममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ॥ ५०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः ।
त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५१

न्यपतंत; D_8 निकृंतंते; Cc आपतन् (for अपतन्त). S नृत्यंत इव कृत्तांगा. — ^{d}) $B_{1.4}$ Da Dn D_{5-8} Cc मृता (for गता). K_3 D_1 भूमौ (for भूमिं).

43 ^{a}) K_3 वृषकेतुर्; K_4 वृषकास्तु; B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ (m as in text) वृषभस्तु; G_2 पृष्ठतस्तु (for वृषकस्तु). B_3 महाभाग (for °राज). — ^{b}) $Ś_1$ परिभिक्षतः; $K_{0-2.4}$ D_8 शरविक्षतः (K_4 °ताः); $K_{3.5}$ B_3 $D_{2.6.8}$ परिवी($D_{2.6}$ °वि)क्षितः; B_1 विपरिरक्षितः (hypermetric); $B_{2.4}$ विपरीक्षतः (for परिविक्षतः). — ^{c}) K_5 D_2 अमन्यत; B_3 अयुध्यत; D_8 अमुह्यत (for अमुच्यत). K_5 महारौद्रा. — ^{d}) K_3 T_2 वीरविकर्तनात्; K_5 वाराचकर्तनः; D_1 नागसुतासुतात्; T_1 G_4 वीरविमर्दनात्.

44 ^{a}) D_8 सर्वांस्तान् (by transp.). D_7 M_5 पातितान्. — ^{b}) Da_1 D_5 T_2 ततो; Da_2 Dn $D_{4.6-8}$ सुतो (for भीतो). B Da Dn D_{4-8} तव; D_1 T_1 G तदा (for ततः). — ^{c}) K_4 Da Dn_1 D_5 अभ्यधावत (for °भाषत). — ^{d}) K_2 राजसं (for राक्षसं).

45 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-3} B_2 Da $D_{1.6}$ आ($Ś_1$ K_1 अ)र्श्यशृंगं; K_4 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.5.7.8}$ आर्ष्यशृंगिं; K_5 D_2 अलंबुसं; T G_2 आ(G_2 अ)इर्यशृंगं; M_2 आर्यशृंगं. — ^{b}) M_4 मायाविदम्. D_8 अनुत्तमं. — ^{c}) T_2 भीमसैन्यस्य. — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ च; M_4 तु (for वै).

46 Before 46, D_6 ins. दुर्योधन उवाच. — ^{b}) $Ś_1$ K_{2-5} B D फाल्गुनस्य; K_0 फल्गुणस्य. K_1 बले; K_3 D_8 वली. — ^{c}) $Ś_1$ [इ]व प्रियं (for विप्रियं). Dn_1 कर्तुम् (for घोरम्). — ^{d}) B_3 रणक्षमं (for बलक्षयम्).

47 ^{a}) K_5 तं (for त्वं). T G तु (for च). Dn_1 कामगतस्; D_1 T_1 $G_{1.4}$ °गतिस्; M °चरस् (for °गमस्). — ^{b}) $D_{1.2}$ मायासु; Cc मायास्त्रे (as in text). D_1 मायास्त्रेव; T_1 $G_{3.4}$ °स्त्रे तु. K_3 D_6 विशारद. — ^{c}) D_5 °वैरस्य (for °वैरश्च).

48 Before 48, D_6 ins. संजय उवाच. — ^{a}) $G_{1.2}$ [ए]तद् (for [ए]वम्). D_8 स (for तु). — ^{b}) T G रौद्र° (for घोर°). — After 48^{ab}, K_5 *repeats* (hapl.) 45^{a}–48^{b}. — ^{d}) K_4 B_{1-3} Da Dn_1 D_5 [s]भवत्; D_1 S बली (for युवा).

49 ^{a}) K_4 B_{1-3} $D_{3.8}$ T_2 आरूढैर्; T_1 G स योधैर् (for स्वारूढैर्). — ^{b}) S °धारिभिः (for °योधिभिः). — ^{c}) T_1 G $M_{1-3.5}$ धीरैः; T_2 वीर- (for वीरैः). K_1 युक्ता; $K_{3.4}$ B Da Dn $D_{1.2.5.6.8}$ युक्तैः; D_3 युद्धे; $D_{4.7}$ मुक्तैः; S वीरैः (for युक्तः). — ^{d}) $K_{0.1}$ स्वरनीकैः; K_2 सुरानीकैः; D_6 स्वैरनेकैः. S समंततः (for समावृतः). D_1 स्वेनानीकेन संवृतः. — After 49^{cd}, N ins.:

345* हतशेषैर्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमैः ।

[D_1 रथोत्तमैः (for हयो°).]

50 ^{c}) T_2 M_4 अमित्रघ्नं. — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} समुपाद्रवत्; $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ प्रत्यभिद्रवत्; D_1 समभिद्रुतः; G_2 पर्यवारयत् (for प्रत्यवारयत्).

51 ^{a}) T_2 तमुत्पतंतं. — ^{b}) T_2 रक्षसां (for राक्षसः). K_2 सुमहाबलं; Da_2 Dn_1 D_5 M_4 स महाबलः; D_8 T_2 G_1 तु महाबलः. Da_1 राक्षसस्य महाबलः. — ^{c}) D_3 तु तां (for ततो).

तेन मायामयाः क्लृप्ता हयास्तावन्त एव हि ।
स्वारूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ ५२
ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ५३
तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ ।
संग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ॥ ५४
आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम् ।
इरावान्क्रोधसंरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ॥ ५५
समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः ।
चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च पञ्चकम् ॥ ५६
स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत् ।
इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया ॥ ५७
ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसम् ।
विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सायकैः ।
चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः ॥ ५८
तथा स राक्षसश्रेष्ठः शरैः कृत्तः पुनः पुनः ।
संबभूव महाराज समवाप च यौवनम् ॥ ५९
माया हि सहजा तेषां वयो रूपं च कामजम् ।

C. 6. 4035
B. 6. 90. 65
K. 6. 90. 68

---

52 [a]) K0.5 मायामया. K3-5 B Da Dn D2-5. 7. 8 सृष्टा; D6 क्षिप्ता; T1 G4 क्लिप्ता (for क्लृप्ता). G2 तेन मायाविना क्लिप्ता. — [b]) D1 ते सर्वे (for तावन्त). — [c]) K3. 4 आरूढा; B Da Dn D4. 5. 7. 8 आरूढैः; D1. 3 स्वारूढै (for स्वारूढा). D1 क्रुद्धैः (for घोरैः). — [d]) K0-2 शिलापट्टिस (K1 °पट्टिस) पाणिभिः; K5 D2. 6 S शूलपट्टस (K5 D2. 6 °पट्टिश) धारिभिः.

53 [a]) K0-2 समारब्धाः; Da1 तैः संरब्धाः; T1 ते संरंभाः. K3 समागत्य; S °साद्य (for °गम्य). — [b]) K2 Da1 T2 द्विसहस्राः. — [c]) D2 संक्रुद्धा; T2 नचिराद् (for अचिराद्). D1 अचिरात्तमनुप्रापुः.

54 [b]) D1 उभौ युद्धविशारदौ. — [c]) K1. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T1 G4 समति° (for व्यवति°). K3 संग्रामेष्ववतिष्ठेतां. — [d]) K4 यथा वृत्रपुरंदरौ; G1 यथा वृत्रं च वासवः.

55 [a]) K3 B2 D3 (*sup. lin.*) प्राद्रवंतम्; D8 इरावंतम्; T2 आश्चर्यशृंगम्. — [c]) K4 B1. 3 अथ; T1 G4 अपि (for क्रोध-). D1 -संपन्नः; T1 G4 संक्रुद्धः; T2 G1. 2 M -संमत्तः (M4 °त्तं) (for -संरब्धः). — [d]) K0-2 प्रत्याधावन्. K5 महारथः; D5 °बल; G1 M2 °बलं.

56 [a]) K3. 4 B2. 4 Da D2. 3. 5. 7 सम (B4 °मा) भ्यास-; D8 समभ्यासस्य; T2 ततोभ्याश- (for समभ्याश-). — [b]) B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 S दुर्मदः; D6 दुर्मतिः (for दुर्मतेः). — [c]) K4 D1 दिव्यं; Cal. ed. क्षिप्रं (for दीप्तं). — [d]) Ś1 D2 शरवापं; G2 शराचारं (for °वापं). K3 पंचभिः; K4 B Da Dn D2. 4-8 पंचधा; D1 कांचनं; T2 lacuna; Bom. ed. सत्वरं (for पञ्चकम्). K5 शराश्चापं च पंचभिः; D3 इरावांस्तस्य रक्षसः; T1 G4 शरावारं च दीप्तिमत्; Cal. ed. शरान्वै पञ्च पञ्चधा.

57 [a]) Ś1 Da1 D4. 5. 8 S (except M2) संनिकृत्तं (for स निकृत्तं). — [b]) D1 समासदत् (for °विशत्). — [c]) K3 D2. 6 अभिप्रेक्ष्य; K4 D2. 3 अतिक्रुद्धं; Da1 अभिक्रुद्धो. — [d]) B Da Dn D4. 5. 7 S मोहयन्मायया तदा (B4 M4 मोहयामास मायया).

58 [a]) K4 B Da1 ततोंतरीक्षम्. Ś1 उत्प्लुत्य (for उत्पत्य). — [b]) Ś1 रक्षसं. — [c]) B3 मोहयित्वा तु (for विमोहयित्वा). T2 माया हि; M4 मायावी (for मायाभिस्). — [d]) B D (except D1-3. 6) संयुगे (for सायकैः). — [e]) K0-3. 5 B1 Da1 Dn1 D2. 6. 8 सर्वधर्मज्ञः (K5 °ज्ञ); D1 स च मर्मज्ञः; M1 सर्वकर्मज्ञः. — [f]) B2 कालरूपो; Dn2 G1. 2 M कामरूपं; T1 G4 कालरूपं (for कामरूपो). T1 G M दुरासदं.

59 [a]) K3 नेतापि; K4 तथा च; Dn2 तथा ह; D3 स तथा (by transp.); S तथा हि. — [b]) B1-3 Da Dn1 निकृत्तस्तु (B2. 3 °श्च); B4 Dn2 D7. 8 कृत्ते कृत्ते; D2 परैः कृत्तः; D5 निकृत्तः स; T1 G M5 कृत्तगात्रः; T2 M1-4 कृत्तः कृत्तः (for शरैः कृत्तः). — G1 om. (hapl.) 59[c]-61[d]. — [c]) D6 T G4 M1. 2. 5 स बभूव; Cc संबभूव (as in text). — [d]) D6 समवाप्य. D3 योधनं (for यौवनम्). D1 (m as in text) समवाये वयोपमः.

60 G1 om. 60 (cf. v. l. 59). — [a]) D3 M4 माया च. D3 सहजां; M2 सहजं (for सहजा). D2 तस्य (for तेषां). — [b]) G2 कार्मुकं (for कामजम्). — [c]) Da1 तं (for तद्). — [d]) K0. 1 T G2. 4 M4 व्यरोचत; K2 विरोचतं; K3 व्यजायत; K4 B D

C. 6. 4036
B. 6. 90. 66
K. 6. 90. 69

एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोहत ॥ ६०
इरावानपि संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः ॥ ६१
स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुमः ।
राक्षसो व्यनदद्घोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ६२
परश्वधक्षतं रक्षः सुस्राव रुधिरं बहु ।
ततश्चुक्रोध बलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे ॥ ६३
आर्श्यशृङ्गिस्ततो दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्जितम् ।
कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे ।
संग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् ॥ ६४
तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य महात्मनः ।
इरावानपि संक्रुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६५
तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः ।
योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् ॥ ६६
स नागैर्बहुशो राजन्सर्वतः संवृतो रणे ।
दधार सुमहद्रूपमनन्त इव भोगवान् ।
ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ६७
छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुंगवः ।

(except D_{1-8}) अजायत; Bom. ed. बभूव ह (for व्यरोहत).

61 G_1 om. 61 (cf. v. l. 59). — ^{a}) K_{0-2} D_1 अथ (for अपि). B_{2-4} Dn_2 $D_{4.6-8}$ राजेंद्र (for संक्रुद्धो). — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ राक्षसेंद्रं (for °सं तं). — ^{c}) Some MSS. परस्वधेन *or* °श्वथेन. K_5 D_2 T $G_{2.4}$ M दीप्तेन (for तीक्ष्णेन). — ^{d}) T $G_{2.4}$ M चिच्छेदैनं (for °द च).

62 ^{a}) T_1 G_4 धौतेन (for स तेन). K_2 बलिनां (for बलिना). K_8 Da_1 D_8 M_2 वीर; T_1 $G_{2.4}$ तेन; T_2 वीरं (for वीरश्). — ^{b}) D_8 पुनः पुनः; D_6 इरावता (for इव द्रुमः). — ^{c}) D_8 G_2 [ऽ]प्यनदद्; D_5 [ऽ]वनदद्; T_2 M_1 ह्यनदद्; M_1 (*sup. lin.*)$_{.2.3.5}$ [ऽ]भ्यनदद् (for व्यनदद्). — ^{d}) = 6. 23. 13^d. K_8 Da_2 $D_{3.6}$ तुमलो; D_8 तुमुलो.

63 K_1 om. 63^a–64^b; B_1 om. 63^a–64^f. — ^{a}) $K_{0.2}$ परश्वधकृतं; K_8 परस्वधश्च तं; Da_1 $D_{2.3}$ (marg. *sec. m.*)$_{.4.5}$ परस्वधक्षतं (D_4 °क्षरं); D_3 (orig.) परिश्वरक्षतं. — ^{b}) K_2 सुश्रवद्; K_{3-5} $D_{2.3.6}$ सुश्राव (for सुस्राव). K_5 मुहुः (for बहु). Bom. ed. बहु शोणितम् (for रुधिरं बहु). — ^{c}) D_8 (m as in text) T_1 G_4 चुक्रोश (for चुक्रोध). — ^{d}) K_{0-2} Dn_1 G_2 चक्रवेगं (for चक्रे वेगं). D_1 राक्षसो घोरदर्शनः.

64 K_1 om. 64^{ab}; B_1 om. 64 (cf. v. l. 63). — ^{a}) Ś$_1$ $K_{0.4}$ B_{3-4} Da Dn_1 $D_{1.2.4-8}$ आर्ष्यशृंगिस् (B_2 D_6 °गस्); $K_{2.3.5}$ आर्ष (K_2 °र्षि)शृंगिस्; Dn_2 अलंबुसस्; T_2 M_2 आश्यर्शृंगस्. Ś$_1$ K_{3-5} $D_{2.3.6}$ T_2 M तथा; B_{2-4} Da Dn_1 D_5 तदा (for ततो). — ^{b}) T_2 शत्रुमूर्छितं; G_2 °निर्जितं (for °मूर्जितम्). — Dn_1 om. 64^{cdef}. — ^{c}) Ś$_1$ कृत्वा रूपं महाघोरं; D_1 कृत्वा घोरां महामायां. — ^{d}) $K_{2.3}$ $D_{2.6}$ M_3 गृहीतुमुपचक्रमे; B_{2-4} Dn_2 D_3 M_4 निगृ(B_4 °ग्र)हीतुं प्र°; $D_{4.7.8}$ विग्र(D_8 °ग्रि)हीतुं प्र°. — After 64^{cd}, N (B_1 Dn_1 om.) ins.:

346* अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्तं यशस्विनम् ।

— ^{e}) D_1 संग्रामस्य शिरोमध्ये. — ^{f}) Ś$_1$ तात; K_3 Dn_2 तस्य; $D_{1.3}$ एव (for तत्र).

65 K_5 D_2 transp. 65 and 66. — ^{a}) D_1 दृष्ट्वा तां (by transp.); T_1 G दृष्ट्वा तु. Ś$_1$ राक्षसीं मायां. — ^{b}) K_{3-5} B Dn_2 $D_{1-4.6-8}$ दुरात्मनः; S महाबलः (for महात्मनः). — K_{0-2} om. 65^c–66^b. — ^{d}) K_5 $D_{1.2}$ द्रष्टुं; M_5 स्प्रष्टुं (for स्रष्टुं).

66 K_{0-2} om. 66^{ab} (cf. v. l. 65). K_5 D_2 transp. 65 and 66. — ^{a}) $K_{3.5}$ D_2 ततः (for तस्य). — ^{b}) K_4 B समरेष्वनिवर्तिनः; K_5 संयुगेष्प्यनि°; T_1 संयुगेष्वनु°. — ^{c}) K_{0-2} Dn_2 D_1 S सोन्वयो (M_4 यत्तेजो). M_1 मातृकं; M_4 मातृजस्. — ^{d}) S तदै (T_2 G_1 °दे)नमुपतिष्ठति (M_4 स तेनाभिप्रदुद्रुवे).

67 ^{a}) K_4 $B_{1.2}$ Da Dn_1 $D_{3.5.8}$ S बहुभी; D_1 बहुलै (for बहुशो). — ^{b}) K_{3-5} D_2 इरावान्संवृतो; B_2 संवृतः सर्वतो (by transp.). D_8 सर्वतः परिवारितः. — ^{c}) G_2 सुमहारूपम्; M_2 सुमहद्रुमम् (sic). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ वेगवान्; Cc भोग° (as in text). — D_1 om. (hapl.) 67^e–68^d. — ^{e}) Da Dn_1 D_5 नानाविधैर् (for बहु°). — ^{f}) T_2 तां दिशं; M_4 राक्षसः (for राक्षसम्).

68 D_1 om. 68 (cf. v. l. 67). — ^{a}) D_3 च (for तु.) D_3 S तैर्नागैः; D_6 राजेंद्र (for नागैः स). — ^{b})

सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥ ६८
मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके ।
विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत् ॥ ६९
सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् ।
इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ७०
तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे ।
विशोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७१
तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ।
महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७२
हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः ।
रथाश्च दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ॥ ७३
तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे ।
रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च संकुले ॥ ७४
अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् ।
जघान समरे शूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥ ७५
तथैव तावका राजन्सृञ्जयाश्च महाबलाः ।
जुह्वतः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ७६
मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ७७
तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् ।
कम्पयन्समरे सेनां पाण्डवानां महाबलः ॥ ७८
तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः । C. 6. 4056 B. 6. 90. 86 K. 6. 90. 89

M1–3. 5 गत्वा (M1. 3 *inf. lin.* as in text) (for ध्यात्वा). M3. 5 (both *inf. lin.* as in text) °पुंगवं. — c) K2 D6 सौपर्णरूपम्; M4 सौवर्ण- (for सौपर्णं).

69 a) S तस्य (for तस्मिन्). — b) S मातृके तदा (for तस्य मातृके). — c) K3. 5 D2 विमू(K5 °रू)ढं तम् (for विमोहितम्). — d) K3. 5 B D न्य(B2 व्य)- हनद् (K3. 5 D1–3. 6 निजघ्ने) राक्षसोसिना; S सं(T2 M4 स)जघान वरासिना.

70 a) T2 G1. 4 M समकुटं. — b) K3. 5 D2 पद्मे- (K5 D2 पूर्ण)दुसदृशाननं. — c) D5 इरावतशिरो.

71 K1 om. (hapl.) 71. — a) B1 विहते. S शूरे (for वीरे). — b) K5 राक्षसैर्नार्जुनात्मजे (sic). — d) K3. 5 D2. 6 धार्तराष्ट्रास्ततो नृप (K5 °पं).

72 a) D2 तस्मिन्नहनि. — b) K5 तादृशो भैरवं पुनः. — c) K5 D2 T2 महद्व्यतिकरो; Da Dn1 D5 महान्व्यतिक्रमो; D8 महाव्यतिकरो. B1 भूयः (for घोरः). — d) K4 सेनयोरुभयोरपि.

73 a) K3–5 B D S गजा (B1 T2 रथा) हयाः (for हया गजाः). T2 च पादाताश्च (for पदाताश्च). — b) K2 युताः (for हताः). — c) K0–2. 4. 5 B D (except D2. 6) T2 रथाश्वा (K5 D1. 3 T2 °श्व-). K5 -दंतिभिश्चैव; Da Dn1 D5 पत्तिनश्चैव (for दन्ति°). — d) S पा(G2. 4 M1. 4. 5 प)दातैस् (for पत्तिभिस्). D6 तव सूदिताः; M5 तत्र पूजिताः.

74 a) D5 रथाः (for तथा). T2 M1. 2 -गजौघाश्च. — b) T2 रा[? ग]जाश्च (for हयाश्च). — c) D4 पत्तिभिर् (for रथिभिर्). — d) K5 D2 तत्र (for तव). K3 चैषां (for तेषां). B2 T1 G M1. 2 संयुगे (for संकुले). K3 सृंजयाश्च महाबलाः.

75 a) Ś1 D6 अर्जुनस्यापि. — b) K5 निहतं. — c) K5 वीरान्; T1 G वीरो (for शूरान्). — d) K2 राज्ञस्तान्; K5 राक्षसान्; S राज्ञो (T2 राजन्) वै (for राज्ञस्तान्). K3 T2 भीमरक्षिणः; K4 भीष्मरक्षितान्.

76 a) K5 B3 D2 तावकान्राजन्. — b) K5 D3 सृंजयांश्च; D6 संजयाश्च. K5 महाबलान्; B D (except D1–3) सहस्रशः; S महारथाः (for महाबलाः). — c) K2 जुहुतः; B3 G1 मुह्यतः; D1 जुहुवुः; D2 M जुह्वंतः; T2 जहतः (for जुह्वतः).

77 a) K0. 2 मुक्तको(K0 °के)शाश्च रथिनो. — b) Ś1 K1. 2 रथिनश्च; K0 lacuna (for विरथाश्च). D1 हीन°; T1 G4 भिन्न° (for छिन्न°). — c) K2 D3. 6 बहुभिः (for बा°). K3. 5 D2. 6 समदृश्यंत; D1. 3 °सज्जंत (for °युध्यन्त). — d) G1 समुपेताः (for समवेताः).

78 a) Ś1 शरैर् (for तथा). K4 मर्मातिगैस्तीक्ष्णैर्; D2 मर्मांतरे भीष्मो; T2 मर्माति[? गि] भीष्मोपि. — b) M1 महारथं (*inf. lin.* as in text); M2 °रथः. — d) K3. 5 D2 महारथः (K5 °थाः); B Da Dn D1. 3–5. 7. 8 परंतपः (Da2 D3 °तप); D6 अरिंदमः; S समंततः (for महाबलः).

79 a) T2 ते वै न योधिरे सैन्ये. — b) K0 मनवा;

C. 6.4056
B. 6.90.85
K. 6.90.69

दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥ ७९
तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमम् ॥ ८०
तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ।
रौद्रमासीत्तदा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः ॥ ८१
दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान्भयमाविशत् ।
एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान्ससैनिकान् ॥ ८२
किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः ।
इत्यब्रुवन्महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ॥ ८३
वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ ।
उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ८४
आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभूता महाबलाः ।
तावकाः पाण्डवेयाश्च संरब्धास्तात धन्विनः ॥ ८५
न स्म पश्यामहे कंचिद्यः प्राणान्परिरक्षति ।
संग्रामे दैत्यसंकाशे तस्मिन्योद्धा नराधिप ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

S (except M3) [ऽ]थ तदा (for मानवा). — c) G1.2 नदंतः (for दन्तिनः). — d) M1.2 बहवो (for रथिनो). G2 M1.3 (*sup. lin*).5 हयास्तदा; M4 हयांस्तथा (for हयास्तथा).

80 a) D5 तस्य (for तत्र). — b) D6 दृष्ट्वाद्भुतपराक्रमं. — Ś1 K0.1 D2.7.8 M4 om. (hapl.) 80cd. — c) T2 अपश्यंत; G2 अपश्यामः.

81 b) T1 G पार्षतस्यैव (for °तस्य च). — c) K0-3 तथा युद्धं; K4 B1 Dn2 D4.7 रणे युद्धं; B2.3 रणे राजन्; B4 रणे पातं; Da Dn1 (before corr.) रणेस्मानं; Dn1 (by corr.) D4 (before corr.).8 रणे यातं; D1 रणे रूपं; D3 रणे यानं; D5 रणात्मानं; D6 रणे घातं; S तदा वृत्तं. K3.5 D2 रौद्र आसीत्तथा घातः (K3 वात). — d) K3-5 B2.3 Da Dn1 D2.5.6 सात्यकेश्चैव धन्विनः; B1.4 Dn2 D3.4.7.8 T G सात्यकस्य च धन्विनः; D1 सात्यकेश्च सुधन्वनः; M सत्यकस्य (M2 तस्य तस्य) च धन्विनः.

82 a) M2.5 द्रोणं च (for द्रोणस्य). — b) D1 पार्थानां (for पाण्डवान्). — c) K0 एष एक; K1 एक एक (for एक एव). K2 शक्तौ; D3 हंतुं (for शक्तो). — d) B2-4 Dn2 D4.7.8 निहंतुं सर्वसैनिकान्; D8 शक्तोस्मान्सहसैनिकान्.

83 a) D1 व्याकीर्णा (for किं पुनः). K3.5 D2.6 पार्थिवैः शूरैः; S पृथिवीवीरैर्. — b) T2 योधव्याघ्रैः; M1.3-5 योधव्रातैः (M4 °व्रातैः). K1 D1 समावृताः; G1 समंततः. — c) K0.1 अत्यब्रुवन्; K5 D8 इत्यब्रवन्; Da2 D5 इत्यब्रवीन्. D6 रणे राज (sic); D8 महाराजन् (for महाराज). — d) K0-2 पार्थाः; D6 महा (for रणे). Da D5 द्रोणेन पीडितः; T2 द्रोणनिपीडिताः. Ś1 रणेन तान्वितः (corrupt).

84 a) D6 G1.2 महा (for तथा). — b) D6 संग्रामे चैव भारत. — c) K3-5 D2.6 वीरा (for शूरा). — d) T1 न मृष्यंत (for नामृष्यन्त).

85 a) K1.2 युध्यंत; K4 T2 दृश्यंते; M1-3.5 युध्यंतो; M4 युज्यंते (for युध्यन्ते). — b) K0-2.5 D2.3.6 S रक्षोभूतैः. Ś1 Da1 महाबलः; K3.5 D2 T1 G °बलैः; D1.3 च संयुगे. — c) T1 G संरब्धाः (for तावकाः). Ś1 M1-3.5 पांडवाश्चैव. — d) T1 G तावकास् (for संरब्धास्). K4 T2 तु (T2 च) तरस्विनः; D2 ते च धन्विनः.

86 a) K3 तस्य; D1 नात्र; M4 नास (sic). K3 D2.5 किंचिद्; T2 कश्चिद्; M कं (M2 तं) च (for कंचिद्). G2 न स्म पश्यामि किंचिच्च. — b) K4 B Da Dn D4.5.7.8 प्राणान्यः (by transp.). D6 स प्राणान्. — c) S देवासुराभे (T1 G4 °भाः) संग्रामे (T2 G1.2.4 समरे); C0 as in text. — d) K1 तस्मिन्योद्या (sic); M तस्मिन्यौ(M1 °न्यो)धा(M2 °धो). Ś1 K0.1.3 D1.3 G1-3 तस्मिन्योधा नराधिप; K2 T2 तस्मिन्युद्धे जनाधिप; K4 B Da Dn D4-8 तस्मिन्वीरवरक्षये; K5 D2 T1 G4 तस्मिन्योधा नराधिपाः.

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only अष्टमयुद्धदिवसे; K4 T2 अष्टमेह्नि; D8 अष्टमदिवसयुद्धे; M4 अष्टमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 B1 Da Dn D4.5 T G1.2.4 M2.3.5 इरावद्वधः; D6 इरावान्वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 83; D8 T1 G1.2.4 85; Da2 (*sec. m.*) 48; Dn2 T2 M3.4 87; M1.2 86 (as in text); M5 88. — *Śloka no.:* Dn1 89½; Dn2 93; D5 91; D6 92.

८७

धृतराष्ट्र उवाच ।
इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः ।
संग्रामे किमकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
संजय उवाच ।
इरावन्तं तु निहतं संग्रामे वीक्ष्य राक्षसः ।
व्यनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २
नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा ।
सपर्वतवना राजंश्चचाल सुभृशं तदा ।
अन्तरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ॥ ३
तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत ।
ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च ॥ ४
सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः ।
सर्पवत्समवेष्टन्त सिंहभीता गजा इव ॥ ५
निनदत्सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ।
ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् ॥ ६
नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुंगवैः ।
आजगाम सुसंक्रुद्धः कालान्तकयमोपमः ॥ ७
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् ।

C. 6. 4071
B. 6. 91. 8
K. 6. 91. 8

87

☞ The collations of G3 were not available for this chapter.

1 a) K5 Da इरावतं. Da1 तं (for तु). K5 D2 हतं दृष्ट्वा (for तु निहतं). — b) K5 D2 ततः पार्था; M3. 5 दृष्ट्वा पार्थ-. Ś1 महारथः; K0–3. 5 D2 महाबलाः (for °रथाः). — c) K3. 5 D2 संग्रामं. K0–3. 5 यदकुर्वंत. Da Dn1 D5 किमकुर्वं(Da1 °र्वं)त संग्रामे.

2 ab) Da1 तं (for तु). K5 D2 विनिहतं; T1 G M4 हतं दृष्ट्वा (for तु निहतं). T2 transp. निहतं and संग्रामे. B2 T1 G रक्षसा; Da1 राक्षसं; T2 राक्षसाः (for राक्षसः). — c) B2 स महानादं; Da Dn1 D5 च महा°; D3 सुमहन्नादं; D8 सुमहानादान्. — d) K5 भीमसेनिर्; D6 M3. 5 भैमसेनी (for भैमसेनिर्).

3 a) B4 घोषेण (for शब्देन). — c) G2 M1. 2. 5 °नगा (for °वना). — d) D4 सुभृशस् (for सुभृशं). D4 तथा; T1 G4 ततः (for तदा). — K3. 5 D2 om. (? hapl.) 3cf. — e) K4 B2–4 अंतरीक्षं. Da1 अंतरिक्षदिशं चैव. — f) Da Dn1 D5 विदिशस् (for प्रदिशस्). T1 G4 तदा (for तथा). D6 सर्वाश्चोपदिशस्तथा. — After 3, S ins.:

347* चेलुश्च सहसा तत्र तेन नादेन नादिताः ।

[T2 मोहिताः (for नादिताः).]

4 a) Ś1 सुमहाराजं; D3 सुमहान्नादं; T1 G2. 4 M4 तु महानादं. B3 D2. 8 तं च (D8 तदा) श्रुत्वा महानादं; T2 संश्रुत्य च महा°. — b) K0. 2 S तस्य; D2 तत्र (for तव). — c) Ś1 ऊरुष्कंपः; K3. 5 D6. 8 उरुस्तंभः (K5 °स्ततः); G2 उरुस्तंभश्च (for ऊरुस्तम्भः). M1 समभवेद्. — d) K2 वेपथ-; Co वेपथुः (as in text). T2 हि (for च).

5 a) T G2. 4 M तु; G1 हि (for च). K4 Dn2 महाराज (for च राजेन्द्र). — c) B Da Dn D4. 5. 7. 8 सर्वतः; T G1. 4 M चर्मवत् (for सर्पवत्). K3. 4 B2–4 Da Dn D1. 2. 4–8 समचेष्टंत; D3 °वेष्टंतः (for °वेष्टन्त). G2 चर्मवर्मवचेष्टंत (corrupt). — d) Ś1 K1. 2. 4 सिंहाद्भीता; Da2 सिंहभूता; T2 सिंहो भीत-. T1 G2. 4 मृगा (for गजा).

6 a) K3. 5 D S नदित्वा; K4 B नर्दित्वा (for निनदत्). Da1 D2 सुमहा(D2 °ह)न्नादं. — b) K3 D2. 8 T1 G निर्घात इव. T2 निपातसमराक्षसः (sic). — c) K3–5 S ज्वलंतं; D2 ज्वलनं (for ज्वलितं). K5 उद्दिश्य (for उद्यम्य). — d) M1 (sup. lin.). 2. 3. 5 वक्रं (for रूपं). K3. 5 D2 M2 सुभीषणं; D1. 3. 6 G1 M4 सुदारुणं (for विभीषणम्).

7 D1. 8 om. 7ab. — a) K3. 5 B D (D1. 8 om.) S नानारूपप्रह(M4 °क-; inf. lin. ह)रणैर्. — c) K2 D4. 6 आजघान; D8 अजगाम.

8 b) S गजानीकैश्च संवृतं (T2 G1 M2 °तः). — c) K3 D2 स्वबळं; D1 तद्बलं; D6 सबलं; T1 G स्वसैन्यं (for स्वबलं). D8 राजन् (for तस्य). M4 स्वबलं चोदयामास. — d) D1 प्रययौ; D2. 3 प्रायसो (for

C. 6. 4072
B. 6. 91. 9
K. 6. 91. 9

स्वबलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९
पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ।
कुञ्जरैर्दशसाहस्रैर्वङ्गानामधिपः स्वयम् ॥ १०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम् ।
पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः ॥ ११
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च ॥ १२
गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतम् ।
अभ्यधावन्त संक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ १३
नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ।
शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः ॥ १४
भिण्डिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः ।
पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान् ॥ १५
भिन्नकुम्भान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान् ।
अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १६
तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ।
दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ १७
अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
मुमोच निशितान्बाणान्राक्षसेषु महाबलः ॥ १८
जघान च महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ।

प्रायशो). K4 विदलीकृतं.

9 ^{a}) S दुर्योधनस्ततो राजन्. — ^{c}) Ś1 K0-2 संगृह्य; B4 निगृह्य (for प्र°). Ś1 K0-3. 5 D1-3 सशरं (for विपुलं). — ^{d}) K0. 2. 3 G1. 2 M व्यनदन्; D6 निनदन् (for विन°).

10 ^{a}) D1 [s]नुगतश्चैव; D3 मुनयो चैनं (sic); T2 [s]नुनयौ चैनं (sic). — ^{b}) K3 D2. 6 श्रवद्भिः; D1 सुह्रद्भिः; D3 द्रवद्भिः; G1 बृहद्भिः (for स्रवद्भिः). Da1 पतितो°; D2 पर्वतोत्तमैः. — ^{d}) D2 बंगानाम्; T1 G1. 2. 4 (before corr.) वंकानाम्. Da2 अधिपैः. Ś1 तथा (for स्वयम्).

11 ^{a}) K5 सहसा (for संप्रेक्ष्य). — Ś1 K0. 1 om. (hapl.) 11^{b}–13^{a}. — ^{b}) K4 गजानीकैश्च (for °केन). D5 G1 संवृतः. M2 मेघवृंदमिवोद्धतं (cf. 13^{b}). — ^{c}) K4 पुत्रस्तव; D1 तव पुत्रं (by transp.). — ^{d}) K3 D6 संचुकोप; K5 D2 स चुकोप (by transp.).

12 Ś1 K0. 1 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{b}) Some MSS. तुमलं. K2 S रोमहर्षणं. K5 तुमलो लोमहर्षणः. — ^{c}) K4 मुख्यस्य; T1 G4 सर्वेषां (for राजेन्द्र). — ^{d}) S राज्ञो दुर्योधनस्य च.

13 Ś1 K0. 1 om. 13^{a} (cf. v. l. 11). — ^{a}) K6 T1 G4 तु (K5 स) संप्रेक्ष्य; D2 तदा प्रेक्ष्य. — ^{b}) K1 मेघवृद्धम् (for °वृन्दम्). K3 B4 T1 G4 इवोत्थितं; K5 T2 M4 इवोदितं; B1 Da Dn1 D5 इवोद्यतं; G1 M1-3. 5 इवोद्धतं; G2 इवोद्धृतं. — ^{c}) Ś1 K0-2 अभ्यधावन्सु-; K3 Da D5 °धावत (for °धावन्त). D5. 8 संक्रुद्धो; T2 G2 संक्रुद्ध- (for संक्रुद्धा). — ^{d}) Ś1 शास्त्रपाणयः; S शूलपाणयः (for शस्त्र°).

14 ^{a}) T1 G सुमहानादान् (G1 °नादं). — ^{c}) K3 D3 प्रासशक्त्यष्टि (K3 °ष्टिं) नाराचैर्; D3 G2 शरशक्त्यष्टिनाराचैर्; T2 शक्त्यष्टिप्रासनाराचैर्. — ^{d}) T2 निघ्नंते. K5 D2 गजयोधिनां; D4 °योधिभिः; D5 °योधिनं (for °योधिनः).

15 M2 om. 15^{ab}. M4 transp. 15^{ab} and 15^{cd}. — ^{a}) Ś1 दिंडिपालैस्; K1 दिंड°; K3. 5 Da1 D1-3. 6 भिंडिमालैस्; K4 B Da2 Dn D4 भिंदिपालैस्. K0. 1 Da1 (*also* as in text) शूरैर्; K5 शलैर्; D1 प्रासैर् (for शूलैर्). — ^{b}) T1 G मुसलैः (for मुद्गरैः). Da1 स्व-; S (M2 om.) च (for स-). Some N MSS. -परस्वधैः. — ^{c}) D6 वर्षैश्च (for वृक्षैश्च). — ^{d}) K3. 5 D2 हयान्गजान्; Da1 महान्गजान्.

16 ^{a}) K1 विसधरां (sic); Da1 D5 निरुधिरान्; D1. 2 सरु°. — ^{b}) T2 M छिन्न° (for भिन्न°). — ^{d}) K1 D5. 6 वध्यमाना (for °मानान्).

17 ^{a}) T G स तेषु क्षीयमाणेषु. — ^{b}) D1. 3 वंगेषु (for भग्नेषु). G2 जय° (for गज°). — ^{d}) S राक्षसं (for °सान्). D8 समुपद्रवत्.

18 ^{d}) K3. 5 B D (except D2) S परंतप (Da1 D1. 3. 5 T2 M2-4 °तपः) (for महाबलः).

19 ^{a}) Ś1 K0-4 D2. 5 स (for च). S महेष्वासान्

संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ १९
वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् ।
शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः ॥ २०
ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति ॥ २१
तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिष ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः ॥ २२
विस्फार्य च महच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमरिंदमम् ॥ २३
तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम् ।
न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ २४
अथैनमब्रवीत्क्रुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः ।
ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ।
यच्च ते पाण्डवा राजंश्छलद्यूते पराजिताः ॥ २५
यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया ॥ २६
तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना ।
सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितॄन्मम ॥ २७
एतेषामवमानानामन्येषां च कुलाधम ।
अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ २८ C. 6. 4093 B. 6. 91. 30 K. 6. 91. 30

(for °श्वासः). — b) D1 प्रधानानि च राक्षसान्. — c) K5 भारत° ; T2 G4 भरतश्रेष्ठः.

20 a) G1 महावेगं (for °रौद्रं). — b) T2 M4 प्रहारिणं (for प्रमाथिनम्). — d) Ś1 K3–5 B D महाबलः ; S °रथान् (for °रथः).

21 a) K3. 4 B Da Dn D2. 4–8 भ(D2 भा)रतश्रेष्ठो. — d) K4 निशाचरवधं ; S °रथं (M1–3. 5 °रथान्) (for °बलं). K5 निशाचरमहाबलः ; D1. 8 राजा दुर्योधनस्तदा ; D2 निशाचरमहाबले.

22 a) K1. 2 तत्र ; D6 T2 तं तु (for तत्तु). Da Dn1 D5 तं दृष्ट्वा (Da1 तद्दृष्ट्वा) सुमहत्कर्म. — b) Ko–2 D1 तव पुत्रस्य (by transp.). K3. 5 D2. 6 भारत (for मारिष). — c) K3 B2 Da Dn1 D5 [अ]ति ; G1 हि (for [अ]भि-). — d) K5 भीमसेनिर् ; T2 भैमसेनं (for भैमसेनिर्). D3 घटोत्कचः (for महाबलः). G1 भैमसेनिं महाबलं.

23 a) Ko. 1 विस्फार्य सु- ; K2 विस्फार्य स ; K3–5 B1. 3. 4 D M3 स विस्फार्य ; T G1. 3. 4 M1. 2. 4. 5 स विष्फार्य (for विस्फार्य च). — b) K B4 Dn2 D1. 2. 4. 6–8 °प्रभं (for °स्वनम्). — d) Ś1 D5 अरिंदम ; Ko–2 अमर्षणं ; D1 T1 G4 अरिंदमः.

24 a) Ko तमातपंतं (for तमापतन्तम्). Ko–2 M1–3. 5 वेगेन ; D3 T G M4 संप्रेक्ष्य (for उद्वीक्ष्य). — b) K4 कालमृत्युम् ; D1. 8 कालोत्सृष्टम् ; D4. 8 कालसृ(D8 m °दि)ष्टिम् ; Cc कालसृष्टम् (as in text). T1 G इवापरं (for इवान्तकम्).

25 a) B4 D3 तथैनम्. T2 शूरं (for क्रुद्धः). — b) Ś1 क्रोधं ; Ko. 1 क्रोध- ; K5 D1. 2 शूरः ; D4 (before corr.). 6 क्रूर- ; D8 क्रूरं (for क्रूरः). T2 वीरः संरक्तलोचनः. — After 25ab, N ins.

348* अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितॄणां मातुरेव च ।

[K5 अवानृणं. Some MSS. पितृणां.]

— Before 25cd, D6 ins. घटोत्कच उवाच. — c) K5 Dn2 तु ; M4 [अ]भि- (for सु-). Ś1 K3 D1. 3. 6 यस्त्वया सुनृशंसेन ; Da1 D5 त्वयामुना (Da1 °मुता) नृ° ; T1 G क्रूर त्वया नृ° ; T2 पितरस्त्वया नृ° (hypermetric). — d) Da1 दीर्घं कालं. B4 निरासिताः ; T2 प्रचोदिताः (for प्रवासिताः). — S om. (hapl.) 25ef ; D2 om. 25e–26b. — e) Ko. 2 यश्च ; K4 ये च (for यच्च). K3 D6 राज्याच् ; D1. 3 राज्यं (for राजंश्). — f) K2 फलद्यंते (sic) ; K8 छलाद्द्यूते.

26 D2 om. 26ab (cf. v. l. 25). — a) Ko यच्च वै ; K3 यथैव ; K4 यच्च ते ; Dn2 D4. 7. 8 या चैव ; D1 यच्चैतद् ; G1 यच्चैवं ; M2 यच्चैव ; M5 यच्चेत्र (for यच्चैव). M3. 5 कृष्टा (for कृष्णा). — T2 reads 26cd twice. — c) D6 दुष्टात्मन् (for दुर्बुद्धे). — d) K4 भाषिता (for क्लेशिता). — After 26, S ins. :

349* अस्य पापस्य दुर्बुद्धे फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।

[T2 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि). T2 M1. 2. 4 संयुगे (for दुर्मते).]

27 S om. 27–28. — b) Ko. 1 ह्यादुरस्था ; K2 प्रादुरस्था (for आश्रमस्था). K1 दुरात्मनः. — c) K3 पराक्लीष्टा (sic) ; B1. 4 Dn2 D4. 7. 8 परामृष्टा (for परिक्लिष्टा). — d) Some MSS. पितॄन्.

C. 6. 4093
B. 6. 91. 30
K. 6. 91. 30

एवमुक्त्वा तु हैडिम्बो महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
संदश्य दशनैरोष्ठं सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ २९
शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

संजय उवाच ।
ततस्तद्बाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरपि ।
दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः ॥ १
ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निव पन्नगः ।
संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ २
मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पञ्चविंशतिम् ।
तेऽपतन्सहसा राजंस्तस्मिन्राक्षसपुंगवे ।
आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने ॥ ३
स तैर्विद्धः स्रवन्रक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः ।

---

28 S om. 28 (cf. v. l. 27). — [a]) B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ अपमानानाम्; D_1 अपराधानाम् (for अवमानानाम्).

29 Before 29, D_6 ins. संजय उवाच. — [a]) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ स एवमुक्त्वा. $K_{3.5}$ Da_2 $D_{2.5.6}$ हैडंबो; D_8 हैडिंबिर्. — [b]) S विप्फार्य. $Ś_1$ कार्षकं (for कार्मुकम्). — [c]) $D_{1.2}$ संदस्य; D_6 संदष्ट॰. $Ś_1$ च शरैर् (for दशनैर्). K_3 $D_{1.3}$ ओष्ठौ. $K_{0.1}$ संदश्य दशनेनोष्ठं. — [d]) $Ś_1$ K_0 Da_2 $D_{1.4-7}$ सृक्किणी (K_0 °णीः); K_1 सृक्किणे; K_2 सृक्कनीः; K_3 D_2 सृक्किर्णी (D_2 °णी); B_{2-4} सृक्कणी; D_8 सृक्कणी. K_{0-2} परीलीलिहन्; D_3 परिले°. S दंतान्कटकटाप्य च.

30 [a]) K_{0-2} महता शरवर्षेण (by transp.). — [b]) D_3 सुयोधनम्. D_6 अवाकिरन्. — [d]) G_1 M वलाहकः (for बला°).

Colophon om. in $Ś_1$ $K_{0.1}$. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K_4 अष्टमेह्नि; D_6 अष्टमदिवसयुद्धे; M_4 अष्टमेह्निके. — *Adhy. name :* K_4 Da Dn_1 D_5 घटोत्कचयुद्धं (D_5 °वधं); D_6 दुर्योधनघटोत्कचसमागमः; T_2 दुर्योधनघटोत्कचयुद्धं; $M_{1.2}$ घटोत्कचदुर्योधनयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 84; D_6 T_1 $G_{1.2.4}$ 86; Da_2 (*sec. m.*) 49; Dn_2 T_2 $M_{3.4}$ 88; $M_{1.2}$ 87 (as in text); M_5 89. — *Śloka no.:* Dn D_6 31; D_5 42.

88

☞ The collations of G_3 were not available for this chapter.

1 K_5 om. the ref. — [a]) B_2 स; T_1 G $M_{1-3.5}$ तु (for तद्). $K_{3.5}$ D_2 स; Dn_2 T_1 M_2 तद्; $G_{1.2.4}$ $M_{1.3.5}$ तं (for तु). — K_0 om. 1^b–2^c. — [b]) T_1 G_4 दुर्धरं; T_2 G_1 दुस्तरं; G_2 दुर्धरैर्; M दुष्पहं. B_1 $M_{1-3.5}$ दैवतैरपि; D_3 देवदानवैः (for दानवैरपि). D_1 देवदानवदुःसहं. — [c]) S राजेंद्र. — [d]) K_5 D_2 वृष्टिं (for वर्षं). K_4 D_1 महागिरिः; D_3 महद्गिरिः; T_1 G महागजः; M_4 मृगाधिपः (for महाद्विपः).

2 [a]) D_6 °विष्टं (for °विष्टो). — [b]) K_1 विश्वसन्निव; Some MSS. निश्वसन्निव. — [c]) T_2 असंशयं परं प्राप्तः. — [d]) $K_{3.5}$ D_2 पुत्रस्ते नृपसत्तम (K_5 °मः).

3 [ab]) $K_{0.2}$ बाणांस्तीक्ष्णांश्च; S बाणान्वेगितान् (for तीक्ष्णान्नाराचान्). K_3 Da $D_{5.8}$ $M_{1.3.5}$ पंचविंशति; $D_{1.2.6}$ T_2 M_4 °विंशतिः (for °तिम्). — [c]) $D_{1.8}$ ते पेतुः; D_8 अपतन् (for तेऽपतन्). — [d]) B_1 तस्य (for तस्मिन्). K_4 M_4 °पुंगवैः (for °पुंगवे). — [e]) $Ś_1$ D_3 T_2 G_2 M_4 आशीविष इव. — [f]) K_5 पतंते (for पर्वते).

4 [a]) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} विद्धोस्र(D_3 °श्र)वद्; K_4 $G_{1.2}$ विद्धः स्रवद्. K_4 T_1 G रक्तः (for रक्तं). — [c]) D_5

जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारणीम् ॥ ४
संप्रदीप्तां महोल्काभामशनीं मघवानिव ।
समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ॥ ५
तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वङ्गानामधिपस्त्वरन् ।
कुञ्जरं गिरिसंकाशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ॥ ६
स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना ।
यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ।
रथं च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते ॥ ७
मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता ।
घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः ।
उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ ८
स तयाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया ।
संजातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ॥ ९
पतत्यथ गजे चापि वङ्गानामीश्वरो बली ।
जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ १०
दुर्योधनोऽपि संप्रेक्ष्य पातितं वरवारणम् ।
प्रभग्नं च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ ११
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम् ।

C. 6.4109
B. 6.92.14
K. 6.92.14

वधे (for दध्रे). — ^{d}) K4 राक्षसः (for राज्ञः स). — ^{e}) K3 स जग्राह ततः शक्तिं; K5 D2 जवेन शक्तिं जग्राह; M1-3.5 जग्राह महतीं शक्तिं. — ^{f}) G2 M2 इव (for अपि). K2 Da1 दारुणीं; K3 D2 (before corr.) दारुणां; B D3 G1.2 दारिणीं; D2 (by corr.) दारणां; T2 दारुणं (for दारणीम्).

5 ^{a}) Da1 T2 संप्रदीप्तं; D1 सुप्रदीप्तां; D6 सप्रदीप्ता (for संप्रदीप्तां). — ^{b}) K3 Da1 D2.5-7 G1.2 M6 अशनिं; Da2 अशितं; M1.4 अशनिर् (for अशनीं). B4 Dn2 D1.7.8 ज्वलितान् (for मघवान्). K4 अशनीं मघवा यथा; B2.3 ज्वलितामशनीमिव. — ^{c}) K3 D1.2.3 (by corr.).6 समुद्यम्य; K4 समुत्सृज्य; Da1 समुच्छेद्य; D4 समुद्यच्छुर्; D3 स मुमूर्छन्; S तमागच्छन् (for समुद्यच्छन्). M1-3.5 महाराज (for °बाहुर्). — ^{d}) T1 G2.4 तनयस् (for °यं). T2 दीप्तामाशु सुतं तव.

6 ^{a}) S तु (T2 सु-) संप्रेक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य). D6 उद्यतामभिसंप्रेक्ष्य. — ^{b}) K1 वेगानाम्; T1 G वंकानाम् (for वङ्गानाम्). K4 तथा; K5 चरन्; T2 स्मरन् (for त्वरन्). — ^{d}) G2 त्वरया (for राक्षसं). K3.5 D2 प्रत्यनोदयत्; K4 समदेशयत् (for प्रत्यचोदयत्).

7 ^{b}) Ś1 वेगिना (for बलिना). — ^{c}) Dn2 D1.3.4.7 (m as in text) ततो; D3 यत्र (for यतो). D1 दुर्योधनरथात्; D6 °धनो राजा; D7 m दुर्योधनरथं. — ^{d}) K1 प्रतिपद्यत; B1.4 D3.4.6-8 प्रत्यवर्तत; Da1 D5 °वर्तयत्; S °पेधयत् (T2 M4 °पेधत). — K3 D2 om. 7^{ef}. — ^{e}) K1 D3 रथं चावारयामास; D6 T2 M रथ(M4 मार्गं)मावा°; T1 G पंथानं वा°.

8 ^{a}) Da1 आवरितं; D1.5 आचरितं (for आवारितं). — ^{b}) K3.5 राज्ञा वेगेन; K4 राज्ञा वंशेन; S गज(T2 वह)राजेन; M1 (*sup. lin.*) वंग°. — ^{d}) K3.5 D1-3.6 S (except G2 M4) क्रोध(D1 क्रुद्ध)-संदीप्तलोचनः. — ^{e}) K3 M उद्यम्य. M3.5 च (for तां). G2 महतीं (for तां महा-). — ^{f}) D4 वारणैः (for वारणे).

9 ^{a}) Ko.2 मोहितो; K3 D2 T2 निहतो (for [अ]भिहतो). T2 राजा (for राजंस्). — ^{b}) S तस्य (for तेन). K4 B Da2 Dn D1.2.4.7.8 °प्रमुक्तया; Da1 D5 °वियुक्तया. — Ko.1 om. 9^{c}-10^{d}. — ^{c}) Ś1 K3 Da D2.5.6 °रुधिरापीडः; M4 °रुधिरोद्गारी. — ^{d}) Ś1 M1-3.5 स पपात (for पपात च).

10 Ko.1 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) D1 जवेनापि; D3 गजे सोपि; T2 गजे तत्र; G1 गजे तस्मिन् (for गजे चापि). — ^{b}) T1 G वंकानाम्. K4 अधिपो (for ईश्वरो). — ^{c}) K4 जवात्; B2 जगाम (for जवेन). S °द्रुत्य (for °द्रुत्य). — ^{d}) B2 जवेन (for जगाम). Da Dn1 D5 च धरा° (for धरणी°).

11 ^{a}) Da2 D5 संक्रुद्धः (for संप्रेक्ष्य). — ^{b}) K2.4 B D (except D1.2) S पतितं (for पा°). — ^{c}) S भग्नं च स्व(T2 सु)बलं दृष्ट्वा. — ^{d}) K2 परमव्यथां. — After 11, S ins.:

350* अशक्तः प्रतियोद्धुं वै दृष्ट्वा तस्य पराक्रमम् ।

12 ^{b}) D1 स्वात्मनश् (for आत्मनश्). Ś1 चापि मानितं; K3 D3.8 G1.2 M चाति(D8 °प)मानितां; D1 चावमानतां; D6 चाभिमानतां; T1 G4 चातिपातितां; T2 चापि मारिष (for चाभिमानिताम्). — ^{c}) Ko.2 Dn2 D1 प्राप्ते पराक्रमे; K3 Da D5 प्राप्तोपक्रमणे; D3 प्राप्ते परव्रजे; T1 G4 प्राप्तोपकरणो; T2 G1.2 प्राप्तोप-

C. 6. 4109
B. 6. 92. 14
K. 6. 92. 14

प्राक्षेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १२
संधाय च शितं बाणं कालाग्निसमतेजसम् ।
मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन्घोरे निशाचरे ॥ १३
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभम् ।
लाघवाद्वञ्चयामास महाकायो घटोत्कचः ॥ १४
भूय एव ननादोग्रः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
त्रासयन्सर्वभूतानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १५
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः ।
आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १६

यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः ।
हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्योधनेन ह ॥ १७
नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ।
तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ १८
अभिद्रुतं महाभागं राक्षसेन दुरात्मना ।
एतद्धि परमं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः ॥ १९
पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २०
द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकश्च जयद्रथः ।

क्रमणो; M प्राक्षे चंक्रमणे (for प्राक्षेऽपक्रमणे). Da Dn_1 D_5 राजन् (for राजा).

13 [a]) K_1 च शतं; K_3 S निशितं; D_1 च सितं (for च शितं). — [c]) D_2 परमं क्रोधं; D_6 परमः क्रुद्धस. — [d]) K_5 निशाचरः. D_6 तस्मिन्राक्षसपुंगवे.

14 [a]) K_0 तमातपंतं (by metathesis); K_3 स संपतंतं. — [b]) T_2 $G_{1,2}$ M °स्वनं (for °प्रभम्). — Dn_1 om. 14^c–15^d. — [c]) $Ś_1$ मुंचयामास; $K_{3,5}$ B_2 D_2 मोहया°; K_4 $M_{1,4}$ व्यंस(K_4 °श)या°; $B_{1,3,4}$ Da Dn_2 $D_{1,3-8}$ G_1 M_1 (*sup. lin.*) $_{2,3,5}$ मोचया°; D_3 m ध्वंसया°; T_1 $G_{2,4}$ छेदया°; T_2 दर्शया° (for वञ्चयामास). — [d]) $K_{0-3,5}$ B_2 $D_{2,6}$ महामायो (K_1 °हो); K_4 °काया; $B_{1,3,4}$ Dn_2 $D_{4,7,8}$ महात्मा वै; Da D_5 सहसा स; M महेष्वासो (for महाकायो).

15 Dn_1 om. 15 (cf. v. l. 14). — [a]) K_{3-5} B Da Dn_2 $D_{1-4,6-8}$ T_1 G $M_{1-3,5}$ भूयश्च विननादोग्रं ($D_{3,6}$ °ग्रः; T_1 G °श्चैः); D_5 संगया निननादोग्रं; T_2 M_4 भूयश्चापि ननादोग्रं. — [c]) $K_{1,3,5}$ B_3 Da $D_{1-3,5,6}$ त्रासयन्सर्वसैन्यानि (Da_1 °नां); K_4 $B_{1,2,4}$ Dn_2 $D_{4,7,8}$ त्रासयामास सैन्यानि; G_1 °मास भूतानां. — [d]) T_1 $G_{2,4}$ युगांत-; $M_{1-3,5}$ तपांते (for युगान्ते). T_1 G ज्वलनो (for जलदो).

16 [a]) K_5 B_1 तत् (for तं). — [b]) $Ś_1$ $K_{0,2}$ B_2 घोरस्य; Da_1 D_5 गतस्य; D_3 (by corr.) भैमस्य (for भीम°).

17 Before 17, D_6 ins. भीष्म उवाच. — [a]) D_2 T_1 G यथैव; D_3 तथैष (for यथैष). — [b]) K_{0-2} राक्षसेश्वरः. — [c]) $K_{3,5}$ $D_{1,5,6}$ हैडं(K_3 °डं)बो; D_2 हैडंब्यो (for हैडिम्बो). B_3 राक्षसो; D_6 युद्धते; T_2 वुध्यते (for युध्यते). — [d]) K_3 Da_1 राजा (for राज्ञा). $Ś_1$ B_4 T_1 G च; $K_{0,2}$ T_2 हि; K_5 वै; Da_1 तु; $D_{1,3}$ सः (for ह). D_5 राजा दुर्योधनं तनु (sic).

18 [a]) Dn_2 नैव (for नैष). T_1 G शक्ष्यति; M_4 शक्ष्यंति (for शक्यो हि). Da Dn_1 D_5 [ऽ]भिसंग्रामे (for हि संग्रामे). — [c]) Dn_2 D_4 तं च; T_2 ततो (for तत्र). $M_{1-3,5}$ गच्छथ ($M_{3,5}$ both *inf. lin.* °त as in text). — [d]) K_5 Da_2 $D_{1,3,6}$ T G M_3 परिरक्षितुं (K_5 °त); Da_1 °रक्षतः.

19 [a]) K_4 S अभिद्रुत्य (K_4 T_2 °त्ता); K_5 B D (except $D_{1,3}$) °द्रुतो (for °द्रुतं). K_4 $D_{1,3}$ G_1 महाभागा; K_5 $D_{2,6}$ °राजो (D_2 °जा); B Da Dn $D_{4,5,7,8}$ °भागो (Da_1 °ग); T_1 $G_{2,4}$ °बाहुं; T_2 °नागा; M °राजं (for °भागं). — [b]) B Dn_2 $D_{4,7,8}$ महात्मना; T_1 G प्रपीडितं; T_2 यवीयसा; M सुपीडितं (for दुरात्मना). D_1 राक्षसे सुदुरात्मनि; D_6 राक्षसो नाम पर्वत. — [c]) Dn_2 वः परं (for परमं). K_{0-2} सत्यं (for कृत्यं). — [d]) $K_{3,5}$ Da_1 D_2 $G_{1,2}$ परंतप; D_1 नराधिपाः (for परंतपाः).

20 Before 20, D_6 ins. संजय उवाच. — [a]) D_1 हुत्वा (for श्रुत्वा). — [b]) K_{0-2} परंतपाः (for महारथाः). K_3 त्वरमाणो महारथः. — [c]) T_2 जयम् (for जवम्). — [d]) K_3 D_6 प्रययौ. D_2 तत्र (for यत्र). $Ś_1$ $K_{0,2,5}$ $B_{1,3}$ $D_{2,3}$ T_1 G_4 $M_{1,2,4}$ कौरवाः (for कौरवः). Da_1 प्रययुर्येवसैन्नृप; D_5 प्रययौ यत्र सैपते (sic).

21 [a]) D_3 सोमदत्तिश्च; G_2 °दित्तिश्च. — [b]) Some MSS. बाह्लिकः; K_{3-5} B D (except D_7) T_2 $G_{1,2}$

कृपो भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ॥ २१
अश्वत्थामा विकर्णश्च आवन्त्यश्च बृहद्बलः ।
रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।
अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ २२
तदनीकमनाधृष्यं पालितं लोकसत्तमैः ।
आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ।
नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ॥ २३
प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः ।
शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २४
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनबलस्य च ॥ २५
धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलोऽभवत् ।
अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ २६
शस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् ।
शब्दः समभवद्राजन्नद्रीणामिव दीर्यताम् ॥ २७
वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशां पते ।
रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणां सर्पतामिव ॥ २८
ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य सुमहद्धनुः ।
राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्भैरवं रवम् ॥ २९
आचार्यस्यार्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजमुन्मथ्य चानदत् ॥ ३०
बाह्लिकं च त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।

C. 6. 4129
B. 6. 92. 34
K. 6. 92. 34

M बाह्लिकोथ (for °कश्च). — All MSS. (except $Ś_1$ $K_{0-2.4}$) transp. 21^{d} and 22^{b}.

22 ^{b}) $K_{3.5}$ D_2 $M_{1-3.5}$ आवंत्योथ; K_4 आरण्यश्च; B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ T G M_4 आवंत्यः स- (for आवन्त्यश्च). K_3 D_2 बृहद्रथः (D_2 by corr. महारथः); K_5 जयद्रथः (for बृहद्बलः). $D_{1.3.6}$ आवंत्यौ सबृहद्बलौ. — ^{c}) K_3 D_{1-3} रथा अनेकसाहस्रा. — ^{d}) K_2 T_1 $G_{1.2}$ $M_{1.4}$ एतेषाम्; K_5 पंचैषाम्; $D_{2.6}$ ये चैषाम् (for ये तेषाम्). $K_{0.2}$ अन्वयायिनः (for अनु°). — ^{e}) D_6 अभिहतं (for °द्रुतं). K_{0-2} अभीप्संतः (for परीप्सन्तः). — ^{f}) $K_{3.5}$ D_{1-3} सुतं (for पुत्रं).

23 ^{a}) $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ D_2 तमनीकम्; T_1 G_1 तदानीकम्. K_1 अनाधृष्टं; G_2 महाधृष्यं (for अनाधृष्यं). — ^{b}) $K_{2.5}$ पातितं (for पालितं). B $D_{4.6-8}$ तु (D_6 च) महारथैः; Da D_5 तैर्महारथैः; D_1 लोकविश्रुतैः (for लोकसत्तमैः). — ^{d}) Ko प्रेक्ष्य राक्षसपुंगवः; M_2 पुत्रं ते प्रेक्ष्य राक्षसः.

24 ^{a}) D_3 विमलं (for विपुलं). T_1 G प्रतिगृह्य महच्चापं. — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ भ्रातृभिः; M शत्रुभिः (for ज्ञातिभिः). G_1 M_5 परिवारितं (for °तः). — ^{c}) Da D_5 शरैर् (for शूल-). — ^{d}) B_1 Da Dn_1 D_5 °प्रहरणोद्यतैः; T_2 °प्रहरणैस्तथा.

25 ^{b}) Some MSS. तुमलं. $K_{0.2}$ S रोम° (for लोम°). — ^{c}) K_5 D_2 तु (for च).

26 ^{a}) $K_{0.2}$ कूजितः (for कूजतां). — ^{b}) Some MSS. तुमलो. $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{1.4.6-8}$ T_2 $G_{1.2}$ M रणे (for ऽभवत्). T_1 G_4 तुमुलः सर्वतोभवत्. — ^{d}) S वेणूनाम् (for वंशानां). $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ Da Dn_1 $D_{1.3.5}$ T_1 G transp. दह्यतां and इव.

27 ^{a}) B Da Dn $D_{1.4-7}$ अस्त्राणां. D_5 पतमानानां. — ^{b}) $Ś_1$ T_2 कवयेषु; K_3 कवंधेषु (for कवचेषु). K_5 शरीरगां. — ^{d}) K_4 B D (except D_{1-3}) T_1 G $M_{1.3}$ गिरीणाम् (for अद्रीणाम्). K_3 इव दह्यतां; K_4 $B_{1.2.4}$ D M इव भिद्यतां (D_1 सर्पतां; D_2 घृ[marg. *sec. m.* नि]ष्यतां); T_1 G_4 पात्यतामिव; T_2 इव भज्यतां; $G_{1.2}$ भिद्यतामिव (for इव दीर्यताम्). Cc cites भिद्यताम्.

28 D_1 om. (? hapl.) 28. — ^{a}) Da Dn_1 D_5 °प्रसृष्टानां (for °वि°). — $K_{3.5}$ D_2 om. 28^{cd}. — ^{c}) D_6 निरुच्छ्वासं (for वियत्स्थानां). — ^{d}) K_4 B Dn_2 $D_{3.4.7.8}$ इव सर्पतां (by transp.).

29 ^{a}) Da_1 damaged. D_2 ततः स परमक्रुद्धो. — ^{b}) S विष्फार्य (for विस्फार्य). D_5 स महाधनुः (for सुमहद्धनुः). — ^{c}) K_5 D_2 राक्षसोपि (for °सेन्द्रो). D_3 महाराज. — ^{d}) T_1 G व्यनदद् (for विनदन्). S भैरव(T_1 G_4 °वं)स्वनं (for भैरवं रवम्).

30 ^{b}) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ धनुश्चिच्छेद सत्वरः (K_3 भारत). — ^{c}) T_2 सोमदत्तश्च; M सौमदत्तस्य ($M_{2.5}$ °दत्तेश्च). S बाणेन (for भल्लेन). — ^{d}) $K_{3.5}$ B D चोन्मथ्य (for उन्मथ्य). $Ś_1$ सानदन्; K_3 सोनदत्; K_5 वानदत्; D_3 T G $M_{2.3}$ (*inf. lin.*) Cc नानदत् (G_4 °न्);

C. 6. 4129
B. 6. 92. 34
K. 6. 92. 34

कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ३१
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ।
न्यषीदत्स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः ॥ ३२
ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ।
भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ ।
ते वर्म भित्त्वा तस्याशु प्राविशन्मेदिनीतलम् ॥ ३३
विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताडयत् ।
तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ॥ ३४
सिन्धुराज्ञोऽर्धचन्द्रेण वाराहं स्वर्णभूषितम् ।
उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ॥ ३५
चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः ।
जघान चतुरो वाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३६
पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च ।
निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३७
भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ।
चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाञ्शरानाशीविषोपमान् ।
विभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

D_8 चानदन्; $M_{1.3}$ (orig.)$._{4.5}$ नादयन् (for चानदत्).

31 ^{a}) Some MSS. बाह्लीकं. — ^{b}) K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ T_2 G_2 M प्रत्यविध्यत्; K_5 अप्यविध्यत्; D_2 अविध्यत; T_1 $G_{1.4}$ अत्यविध्यत्. — ^{c}) $G_{1.2}$ कृपमेकोनविंशत्या.

32 ^{a}) M_2 पूर्वायतविसृष्टेन. — ^{b}) D_2 सम्यक्प्रगुणितेन च. — ^{c}) K_5 जनुदेशे; B_2 T_1 G $M_{1-3.5}$ जत्रुदेशं. — ^{d}) $K_{3.5}$ विकर्णः (for °र्णं). $M_{1-3.5}$ समविध्यत. — Dn_2 om. (hapl.) 32^{e}–34^{b}. — ^{e}) K_5 निषीदत्; B_4 नासीदत्; D_{6-8} न्यसीदत्. $Ś_1$ $K_{1.4}$ $B_{1.2.4}$ Da_1 Dn_1 D_7 स्व- (for स). K_5 रथोपस्थः (for °स्थे). B_3 रथोपस्थे शोणितौघैर्; D_5 न्यपीदंत रथोपस्थे; S (except M_4) स न्यषीदद्रथोपस्थे. — ^{f}) B_3 न्यसीदत्स परिप्लुतः.

33 Dn_2 om. 33 (cf. v. l. 32). — ^{c}) K_2 संक्रुद्धं (for °द्धः). — ^{d}) D_1 प्राहिणोद्राक्षसेश्वरः. — ^{e}) Da_1 चर्म; D_1 T_1 G_4 मर्म (for वर्म). T_2 हित्वा (for भित्त्वा). S सुभृशं (for तस्याशु). $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ ते तस्य कवचं भित्त्वा. — ^{f}) $Ś_1$ प्रविशेन्; $K_{0.2.5}$ $B_{2.3}$ Da_1 Dn_1 D_2 प्रा(K_2 Da_1 प्र)विशद्; D_4 विविशुर्; D_8 प्राविशुर् (for प्राविशन्). $K_{0-2.5}$ B D (except $D_{3.6}$; Dn_2 om.) धरणीतलं.

34 Dn_2 om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). — ^{a}) K_3 D_3 T_2 $M_{1.2}$ द्रोणेश्च; K_5 द्रोणस्य; Da D_5 द्रोणश्च. — ^{b}) Da_1 M_2 यंतारो; D_1 योक्तारौ. — ^{c}) K_5 पेतुश्च (for पेततू). Ko रथोपस्थौ. — ^{d}) D_2 (by corr.) वाजिनः.

35 ^{a}) K_2 °राजो (for °राज्ञो). K_1 °चंद्रस्य (for °चन्द्रेण). S सैंधवस्यार्धचंद्रेण. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $B_{2.3}$ Dn_1 $D_{7.8}$ वराहं; Da D_5 वा(Da_1 व)राह-; Cc वाराहं (as in text). K_3 $D_{2.6}$ ध्वजं हेमविभूषितं. — ^{c}) S ध्वजं राजन् (for महाराज).

36 ^{c}) T_2 समरे (for चतुरो). — ^{d}) G_1 कोपसंरक्त°; $M_{1-3.5}$ क्रोधात्संरक्त°.

37 ^{a}) T_2 पूर्णं शत- (for पूर्णायत-). — ^{d}) D_6 पुत्रं तव (for राजपुत्रं). K_{0-2} $B_{1.3}$ T_1 $G_{3.4}$ महाबलं; K_3 बृहद्रथं; K_5 महारथं; D_2 जयद्रथं; D_3 महद्बलं (for बृहद्बलम्). — B om. 37^{e}–38^{b}. — ^{f}) = 6. 23. 47^{b}. Da_1 $D_{2.5}$ T_2 रथोपस्थमुपाविशत्.

38 B om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — ^{c}) K_2 तीक्ष्णः (for तीक्ष्णान्). — ^{e}) D_2 G_1 बिभेदुस्ते; T_1 G_4 भित्त्वा तु ते (for विभिदुस्ते). — ^{f}) $Ś_1$ युधि (for युद्ध-). — After 38, T_1 G_4 ins.:

351* प्राविशन्भूतलं राजन्वल्मीकमिव पन्नगाः ।

Colophon om. in $K_{0.1}$. — *Sub-parvan* : omitting sub-parvan name, $K_{3.5}$ D_2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे; K_4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे; Da Dn_1 D_5 घटोत्कचयुद्धे; D_6 अष्टमे दिवसयुद्धे घटोत्कचसमागमे; M_4 अष्टमेह्निके. — *Adhy. name* : D_6 कौरवपराजयः; T_1 $G_{2.4}$ $M_{1.2}$ घटोत्कचजयः; T_2 घटोत्कचविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 85; Da_2 (*sec. m.*) 50; Dn_2 T_2 $M_{3.4}$ 89; D_6 T_1 $G_{1.2.4}$ 87; $M_{1.2}$ 88 (as in text); M_5 90. — *Śloka no.* : Da_1 41; Dn_2 40; $D_{5.6}$ 43.

८९

संजय उवाच ।
विमुखीकृत्य तान्सर्वांस्तावकान्युधि राक्षसः ।
जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् ।
अभ्यधावञ्जिघांसन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः ।
तमेकमभ्यधावन्त नदन्तः सिंहसंघवत् ॥ ३
अथैनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकाः ॥ ४
स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ॥ ५
व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः ।
दिशः खं प्रदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ॥ ६
राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
उवाच भरतश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ ७
युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवं स्वनम् ।
अतिभारं च पश्यामि तत्र तात समाहितम् ॥ ८

C.6.4147
B.6.93.9
K.6.93.9

89

☞ The collations of G3 were not available for this chapter.

1 a) K2–4 D2 सर्वांस्तांस् (by transp.); K5 B Da Dn D1. 3–8 सर्वांस्तु. K1 विमुखीकृतान्सर्वान् (submetric). — b) B1 तावकान्राक्षसाधिपः. — c) M1. 3–5 भरतश्रेष्ठं.

2 a) K0 तमातपंतं (by metathesis). — b) D3. 5 M2 वेगिनं; D8 वेगवत्; T2 वेदिनं (for वेगितम्). — c) K3 D2 M4 अभ्यधावञ्. — d) K3 तावका भरतर्षभ.

3 b) K3. 5 B D T1 G महारथाः (for °बलाः). — c) D1 T1 G4 °धावंतं (for °धावन्त). K3. 5 D2 तमेव ह्यभ्य(K5 °व)धावंत (K5 D2 °तो). — d) K0. 2 नंदतः; K5 नर्दंतः; D1 नदंतं; D2 नर्दंतः; D8 नंदंतः (for नदन्तः). K2 सिंहसंसवत्; K4. 5 B1 °संहवत्; D2 °रंहवत्; D6 °शब्दवत्; T2 G2 °वद्रणे (for सिंहसंघवत्). T1 G M सिंहनादेन पार्थिवाः.

4 a) K0 D2 तथैव; K2 अथैवं (for अथैनं). — b) B Da Dn D4. 5. 7. 8 पर्यवाकिरन्. — D4 om. 4c–5d. — cd) Cf. 6. 90. 16cd. — d) K3. 5 D2. 6 S प्रावृषीव (for शरदीव). K5 बलाहकः.

5 D4 om. 5 (cf. v. l. 4). — b) D5 तोत्रादित्य (for तोत्रार्दित). — c) Ś1 तदाकाशे; K3. 5 D2 महाराज. — d) S सहसा (for समन्ताद्).

6 a) K5 निनदत्. S च (for सु-). — b) K2 नारदः; M4 वार्षिकः (for शारदः). — c) M2 खं दिशः (by transp.). K0–3 B1. 3. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 विदिशश्; K4 पृथिवीं. — d) D1 समंताद् (for नादयन्). K0–2 भैरवै रवैः; K3 D2. 3. 6 M2–5 भैरवस्वरः (D3 M5 °रं); K4 B3 M1 भैरव(B3 °वं)स्वनं; B1 °वं रवं; D1 °वस्वरैः.

7 T2 om. (hapl.) 7a–8d. — a) Ś1 तु ते; K0–2 ततः; D6 तु तत्- (for तु तं). B2 नादं. — c) K0. 1. 4 B Dn2 D6–8 भरतश्रेष्ठ. — d) K3. 5 B D अरिंदमं (D2 °मः); S महाबलं (for इदं वचः).

8 T2 om. 8abcd (cf. v. l. 7). Before 8, D6 ins. युधिष्ठिर उवाच. — b) Ś1 धार्तराष्ट्रान्; K2 °राष्ट्रो (for °राष्ट्रैर्). Ś1 महारथः; B2. 3 G1 M1 °बलैः (for °रथैः). — c) K3 यस्यास्य; D2 तस्यायं (for यथास्य). — d) K5 G1 रुवतो; D1–3 T1 G2. 4 रवतो; M4 महतो (for नदतो). K1. 2. 4 B2 D3 T1 G भैरवस्वनं (G1 °नः); K3. 5 भैरवान्रवान्; B1 भैरवं रवं; D1 भैरवं स्वरं; D2 भैरवान्स्वरान्; D3 M4. 5 भैरवस्वरं; M1–3 भैरव(M2 °वः)स्वरः. — e) Ś1 K2 तु; K1 न (for च). — f) K3. 5 D2 तस्मिंस्; M2 पश्य (for तत्र). D3 तत्र (for तात). M1. 3. 5 तात तत्र (by transp.). D2 M5 समाहितः (for °हितम्). K4 B Da Dn D4–8 तस्मिन्राक्षसपुंगवे.

C. 6. 4147
B. 6. 93. 9
K. 6. 93. 9

पितामहश्च संक्रुद्धः पाञ्चालान्हन्तुमुद्यतः ।
तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फल्गुनः परैः ॥ ९
एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् ।
गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् ॥ १०
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् ।
वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ॥ ११
तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ १२
अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः ।
क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ १३
अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः ।
महता रथवंशेन हैडिम्बं पर्यवारयन् ॥ १४
कुञ्जरैश्च सदा मत्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः ।
अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ॥ १५
सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव हि ।
खुरशब्दनिनादैश्च कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ १६
तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् ।

---

9 ^{a}) K_3 D_1 तु; K_5 D_2 सु· (for च). —^{b}) Some MSS. पंचालान्. —^{c}) T $G_{1,2}$ $M_{2,4}$ सं·; G_4 $M_{1,3,5}$ स (for च). Da (Da_1 by corr. as in text) D_5 रक्ष्यमाणाय. —^{d}) $K_{1,2}$ फल्गुणः; K_{3-5} B D फाल्गुनः (for फल्गुनः). K_4 B_2 शरैः; B_1 सह (for परैः). T_1 G फल्गुनो युध्यते परैः.

10 ^{a}) B Da_2 Dn (Dn_1 before corr.) $D_{4,5,7,8}$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). K_1 T_2 °राज (for °बाहो). —^{b}) Da Dn_1 D_5 S (except T_2) उपागतं; D_3 अनुत्तमं (for उपस्थितम्). — K_2 om. (hapl.) 10^{cd}. —^{c}) K_3 हैडंव्यं; K_5 D_2 (orig. as in text)$_{.5,6}$ हैडंबं (for हैडिम्बं).

11 Before 11, D_6 ins. संजय उवाच. —^{a}) Da_1 (before corr.) आस्थाय; M_4 आदाय (for आज्ञाय). —^{d}) D_6 नादयन् (for त्रासयन्). —^{f}) Da_1 पर्वकालो (for °काले). K_6 Dn_2 D_1 T G महोदधिः (for यथोदधिः).

12 12^{ab} = (var.) Udyogap. App. I (No. 14), line 12. —^{a}) B Da Dn $D_{4,7,8}$ G_2 तमन्वगात्; D_5 °भ्यगात्. —^{b}) $K_{3,5}$ D_2 आर्जुनिर्; $D_{1,6}$ G_2 सात्यकिर् (for सौचित्तिर्). —^{c}) Da_1 श्रोणितान् (for श्रेणिमान्). $Ś_1$ वसुधारश्च; K_2 °धानाश्च (for °दानश्च). —^{d}) D_2 कास्यस्य. $Ś_1$ चाभितः; K_{0-3} $D_{2,3}$ चाभि(K_2 °वि)भुः; K_4 B वा विभूः; Da Dn D_{4-8} वा विभुः; D_1 M_1 चाभिभोः; M_{2-5} चाभिभो (for चाभिभूः).

13 ^{a}) T_2 सर्वे (for चैव). —^{b}) M_2 °बलाः (for °रथाः). — $K_{0,1}$ om. (hapl.) 13^{c}–19^{b}. —^{c}) D_5 क्षत्रदेवस्य; T_1 G_4 क्षेत्रदेवश्च (for क्षत्र°). —^{d}) D_6 क्षत्रधर्मात्; M_2 क्षत्रवर्मा (for °धर्मा).

14 $K_{0,1}$ om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) Da_1 D_6 अनुपाधि°; D_1 आनर्ताधि°; $M_{2,5}$ आनूपाधि° (for अनूपाधि°). T_2 शूरो (for चैव). —^{b}) D_1 सु· (for स्व·). $Ś_1$ K_4 स्वबलमाश्रितः; S °संवृतः. —^{c}) D_1 बृहता; T_1 G_4 मागधा (for महता). K_2 D_4 शरवर्षेण (for रथवंशेन). —^{d}) $Ś_1$ $K_{2,3,5}$ Da_1 $D_{1,5,6}$ हैडंबं (for हैडिम्बं). K_2 B_1 D_6 $M_{3,4}$ पर्यवारयत्.

15 $K_{0,1}$ om. 15 (cf. v. l. 13). —^{a}) S (except T_2 M_4) मदोन्मत्तैः; B_3 D_2 महा°; D_6 समादत्तैः. —^{b}) $K_{3,4}$ $B_{1,2}$ Da_2 $D_{1,3}$ T_1 G_4 षट्साहस्रैः; K_5 खड्गहस्तैः; B_3 यष्टिहस्तैः; Da_1 **हस्तैः; D_5 वज्रहस्तैः (for षट्सहस्रैः). B_2 पदातिभिः (for प्रहारिभिः). —^{c}) K_5 D_2 अभ्यरक्षंत; $D_{4,6}$ अभिरक्षंत. $K_{3,5}$ D_2 सहसा (for सहिता). —^{d}) Da_1 राक्षसेंद्रघटोत्कचः.

16 $K_{0,1}$ om. 16 (cf. v. l. 13). —^{ab}) D_1 transp. सिंहनादेन and नेमिघोषेण. $Ś_1$ वै सह; K_3 B D (except D_{1-3}) M_{3-5} चैव ह (for चैव हि). —^{c}) $Ś_1$ K_4 खुरनेमिनिनादैश्च; K_2 $B_{1,4}$ Da Dn D_{4-8} खुर·(Dn_2 क्रूर)शब्दनिपातैश्च; $K_{3,5}$ D_2 खुरशब्देन नादैश्च; T_2 खरशब्दनिनादैश्च. —^{d}) D_5 कंपयंत (for कम्पयन्तो).

17 $K_{0,1}$ om. 17 (cf. v. l. 13); $Ś_1$ om. 17^{a}–18^{b}. —^{b}) $K_{3,5}$ B_4 $D_{1,3}$ S शब्दं तत्; Da Dn_1 (m as in text) सर्वं तत् (Dn_1 तं); D_2 तं शब्दं (by transp.). D_5 सर्वं तत्त्वार्थकं बलं. —^{d}) K_{3-5} Da Dn_1 $D_{1,2,5,6}$ तदा (for तथा). S विकीर्ण(T_2 G_1 °वर्ण·; G_2 °घूर्ण·; M_4 °पण्ण)मभवत्तदा. —^{e}) K_6 पराचित्तं; D_1 परावृत्तं; D_2 परिवित्तं; S परिवृत्य

भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ।
परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् ॥ १७
ततः प्रववृते युद्धं तत्र तत्र महात्मनाम् ।
तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ १८
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
व्यतिषक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ १९
हया गजैः समाजग्मुः पादाता रथिभिः सह ।
अन्योन्यं समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ २०
सहसा चाभवत्तीव्रं संनिपातान्महद्रजः ।
रथाश्वगजपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतम् ॥ २१
धूम्रारुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ।
नैव खे न परे राजन्समजानन्परस्परम् ॥ २२
पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ।
निर्मर्यादे तथा भूते वैशसे लोमहर्षणे ॥ २३
शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जताम् ।
सुमहानभवच्छब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ २४
गजवाजिमनुष्याणां शोणितान्त्रतरङ्गिणी ।
प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ २५
नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे ।

C.6.4166
B.6.93.28
K.6.93.28

(M3. 5 °त्तुल्य) (for परिवृत्तं). — ^{f}) K4 परिवार्य; B3 °त्यक्त्वा; T2 °नृत्य (for °त्यज्य).

18 Ko. 1 om. 18 (cf. v. l. 13); Ś1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{b}) K2 B Da1 Dn1 D4. 6–8 तत्र तेषां (for तत्र तत्र). — K5 om. (hapl.) 18^{cd}. — ^{d}) G1 समरेषु (for संग्रामेषु).

19 19^{abcd} = (var.) 28. — Ko. 1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 13). D3 om. (hapl.) 19^{c}–20^{b}. — ^{d}) B1 T2 प्रचक्रमे (for °क्रिरे). — ^{e}) Ś1 D6 T1 व्यतिषि(D6 °शि)क्तं; K1. 4 B Da1 Dn1 D2 G1 °त्वक्तं (for °पक्तं). D1 तदा (for महा°). — ^{f}) K3 भीम°; K4 B1. 2 Da Dn1 D5 S (except G2) वीर (for युद्धं). D2. 3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) भीम°; T2 वीर° (for भीरु°).

20 D8 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) K5 हया गजाः; S हया हयैः. — ^{b}) Ko. 2. 3 D1–3. 5. 6 पदाता (for पादाता). S पा(G1. 2 M3 प)दाताश्च पदातिभिः. — After 20^{ab}, S ins.:

352* रथा रथैः समागच्छन्नागा नागैश्च संयुगे ।
[M2 समाजग्मुर् (for °गच्छन्).]

— ^{d}) Ś1 प्रासयानं (for प्रार्थयाना). K4 B2 D5 सहस्रशः; B1. 3. 4 Dn2 D4. 6–8 T2 G1 M समभ्ययुः (for महद्यशः).

21 ^{a}) T1 G चापतत् (for चाभवत्). Ko–2 तीव्रान् (for तीव्रं). T2 सह चापामहं तीव्रं (sic). — ^{c}) K3 D2 रथ(D2 °था)नागाश्वपत्तीनां; Dn2 D4. 6–8 T1 G गजाश्वरथपत्तीनां. — ^{d}) Ś1 मद°; Da Dn1 D5 T G1. 4 M2 पाद° (for पद°). D2 °समुद्धुतं (for °समुद्धतम्).

22 ^{a}) Ko–2 धूमारुण°; K3. 5 D6 धूमारुणं; T1 G ताम्रारुण°; T2 M1–3. 5 ताम्रारुणं; M4 तदा ताम्रा° (for धूम्रारुणं). — ^{b}) K5 च चावृणोत् (for समा°). D2 रथभूमिं च संवृणोत्. — ^{c}) D4 परो (for परे). T1 G2 नैव स्वैरपरैः राजन्. — ^{d}) K3. 5 D2. 8 संप्रजानन्; D1 न प्राजानन्; S प्रा(T G2 प्र°; M2 व्य)जानंत. — After 22, G1 reads 26^{ab}.

23 ^{a}) Da1 न जानाति. — ^{b}) S रणे (for तथा). — ^{c}) K1 नराभूते; D3 (marg. *sec. m.* as in text) महाभूते (for तथा भूते). — ^{d}) S रोम° (for लोम°).

24 K3 om. (hapl.) 24^{d}–26^{c}. T1 G om. 24–25. — ^{d}) K4 damaged. K5 B D प्रेतानामिव भारत; T2 M अश्मनां पततामिव.

25 K3 T1 G om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{b}) Ko. 1 D2. 6 शोणितार्द्रं°; B3 D8 शोणितौघ° (for शोणितान्त्र°). — ^{c}) D1. 8 घोरा (for तत्र). — ^{d}) Ś1 केशशैवाल°; K5 D2 केशशै(D2 °शी)वलिनी तथा; D8 केशशैवाल-शाद्वला. Some MSS. °शाद्वला (for °शाद्वला).

26 K3 om. 26^{abc} (cf. v. l. 24); M4 om. 26. G1 reads 26^{ab} after 22. — ^{a}) T1 G शूराणां (for नराणां). B2 चापि (for चैव). K5 कोशेभ्यः (for कायेभ्यः). — ^{b}) M1–3. 5 अपि (for रणे). — ^{c}) B4 शुश्राव (for शुश्रुवे). K5 D2. 8 M2 सुमहाशब्दः; T2 G2 सततं शब्दः. D1 श्रूयते सुमहच्छब्दः. — ^{d}) Ko–2 पर्वतेभ्योऽश्मनामिव.

C. 6. 4166
B. 6. 93. 28
K. 6. 93. 28

शुश्रुवे सुमहाञ्शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २६
विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः ।
अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाभूद्वसुंधरा ॥ २७
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २८
हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः ।
समाहत्य रणेऽन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः ॥ २९
नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ।
उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ३०
प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणाः ।
अभिघ्नन्ति विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३१
ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलंकृताः ।
संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ३२
केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः ।
विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे ।
निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३४
पार्श्वैस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः ।
मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव महीधराः ॥ ३५
नाराचाभिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः ।

---

27 Ko. 1 om. 27. K5 D2 transp. 27 and 28. — ^{b}) K4 damaged. K8 T2 छिन्नशस्त्रैश्च; Da Dn1 (m as in text) D5 दिग्धगा(D5 °मा)त्रैश्च. — ^{c}) K4 damaged. K3. 5 D6 संछिन्नदेहैश्च; D2 संछन्न°; T1 G संकीर्ण°; M संभिन्नगात्रैश्च (for °देहैश्च). — ^{d}) K3. 5 D1–3. 6 संस्तीर्णा; K4 संछन्ना; T1 विस्तीर्णा; T2 M1. 3–5 संपूर्णा (for संकीर्णा).

28 = (var.) 19^{abcd}. K5 D2 transp. 27 and 28. — ^{b}) T1 G4 प्रमुंचंतो महारथाः. — ^{c}) Ko–2 D6 अन्योन्यमभ्यधावंत. — ^{d}) K3. 5 B D (except D1. 3) संप्रहारार्थमुद्यताः (K5 °तः).

29 ^{b}) K8 भय-; T2 अथ (for हय-). Ko–2 क्रोधरक्तेक्षणा भृशं (= 30^{b}). — ^{c}) K8 समाहता; K5 अनाहत्य; D4 समाहृत्य; D8 समाहन्य (for °हत्य). Ko–2 उरांस्युरोभिरन्योन्यं (= 30^{c}). — D3 om. (hapl.) 29^{d}–30^{c}. — ^{d}) T2 शतजीविताः (for गत°).

30 D3 om. 30^{abc} (cf. v. l. 29). — ^{c}) D1. 2. 8 उरसि (for उरांसि). Ko–2 समाहत्य रणेन्योन्यं (= 29^{c}). S (except T2) उरोनिघर्षणेन्योन्यं. — ^{d}) Ś1 M4 समाश्रित्य; Ko–2 °क्लिष्य; T2 °हत्य (for °श्लिष्य).

31 ^{b}) K5 D2 परवारणान्; B1 रववारणैः (sic); D1. 8 वरवारणैः; S (T2 damaged) शत्रुवारणाः (for परवारणाः). Ś1 वारणैः परवारणा. — ^{c}) K4 अभ्यघ्नंति; B Da Dn D4. 5. 7. 8 अभ्यघ्नंत; D1. 3 अभिघ्नंतो; S अभिजघ्नुर् (for °घ्नन्ति). K5 D2 अभिमृ(K5 °पृ)ष्टविषाणांश्च. — M3. 5 om. (hapl.) 31^{d}–33^{a}. — ^{d}) K5 D2 वारणानां च संयुगे.

32 M3. 5 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) K4 B Da Dn D1. 3. 4. 7. 8 S (M3. 5 om.) °रुधिरोत्पीडाः; D5 °तरुणोत्पीडाः (for °रुधिरापीडाः). — ^{c}) Ko संसताः (for संसक्ताः). — ^{d}) T2 महीधरे (for सविद्युतः).

33 M3. 5 om. 33^{a} (cf. v. l. 31). — ^{a}) T2 नाग-; G3 भिन्न- (for भिन्ना). — ^{b}) M2 भिन्नकुंभैश्च. K8 D2. 6 वारणाः (for तोमरैः). — ^{c}) D2. 3 (*sup. lin.* as in text). 6 व्यनदंतो. D2 [ऽ]भ्यधावंतो (for °वन्त). — D6 om. (hapl.) 33^{d}–38^{c}. — ^{d}) Ko गर्जंतो. B Da Dn D4. 5. 7. 8 गर्जमाना (Da D5 °णा) घना (B3 गजा) इव; D1 गर्जंतो जलदैरिव.

34 D6 om. 34 (cf. v. l. 33). — ^{a}) D2 कैश्चिद्धस्तैर्; T2 कृत्तहस्तैर् (for केचिद्धस्तैर्). Ko. 2 छिन्नगात्राश्; T1 G4 तथा छिन्नैश्; T2 द्विधा भिन्नैश्. — ^{b}) Ko–2 छिन्नहस्तास्; B2 T G4 छिन्नगात्रैस्; M4 भिन्नगात्रास् (for छिन्न°). — ^{c}) K1. 3. 5 D2. 3. 5 तुमले; T1 G समरे (for तुमुले). — ^{d}) Ś1 Ko. 2 इव द्रुमाः; K5 D2 इवांडजाः (for इवाद्रयः).

35 D6 om. 35 (cf. v. l. 33). — ^{a}) Ko पार्श्वैश्च; K2 M1. 2 पार्श्वै च; K3 D5 पार्श्वैः सु-; K4 T1 G4 पार्श्वे वि-; D1. 3 T2 G1. 2 M3. 5 पार्श्वेषु (for पार्श्वैस्तु). Ko–2 चरितैरन्यैर्; K4 D1. 3 S (except G2) दारिताश्चा- (D1 °ता अ)न्यैर्; K5 दारितैरन्यैर्. — ^{b}) K3–5 D1. 2 वारणाः (for वारणैर्). K3–5 D2 पर- (for वर-). Ś1 K4 D1. 2 M4 -वारणैः (for -वारणाः). — ^{c}) K4 B4 सुस्रुवुः (for मुमुचुः). Ś1 Ko–2 भूमौ (for भूरि). — ^{d}) T2 धारा इव (for धातूनिव). Ko–2 धराधराः; T1 G महाद्रयः (for महीधराः).

36 D6 om. 36 (cf. v. l. 33). Da1 om. 36^{a}–37^{b}.

हतारोहा व्यदृश्यन्त विशृङ्गा इव पर्वताः ॥ ३६
केचित्क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः ।
रथान्हयान्पदातांश्च ममृदुः शतशो रणे ॥ ३७
तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः ।
तेन तेनाभ्यवर्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ॥ ३८
रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ३९
स्वयंवर इवामर्दे प्रजह्रुरितरेतरम् ।
प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ४०
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

संजय उवाच ।
स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १
प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।

C.6.4163
B.6.24.2
K.6.94.2

Ks reads 36 after 38. — ^{a}) K4 B Da2 Dn D4.6.7.8 नाराचनिहताः (for °चाभिहतास्). Da2 Dn1 D5 S चान्ये (for त्वन्ये). — After 36^{ab}, M5 *repeats* (hapl.) 33^e–36^b. — ^{c}) Ko हयारोहा (for हता°). K2 च दृश्यंते; B3 प्रदृश्यंत (for व्यदृ°). Dn2 D4.7.8 वि(D4 व्य)नदंतोभ्यधावंत (= 33^e).

37 D6 om. 37 (cf. v. l. 33); Da1 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — ^{a}) T2 क्लेश° (for क्रोध°). — ^{b}) Ko-2 सदाना; T2 मदांध- (for मदान्धा). D3 निवचग्रहाः; Cc. d निरव° (as in text). — ^{c}) Ko रथा हयान्; K2 तथा हयान्; K3.5 रथानश्वान्; B4 हयान्रथान् (by transp.). Ś1 Ko-2 B2 D1.3 पदातींश्च (for °तांश्च). — ^{d}) Da1 समृद्धः; Da2 ममृधः; T2 ममृजुः; M2 ममृतः (for ममृदुः). D1.3 T1 G1.4 M द्विपाः; G2 नृप (for रणे).

38 D6 om. 38^{abc} (cf. v. l. 33). — ^{a}) Ś1 तदा; K5 D2 G1 रथा (for तथा). K3.5 D2 रणे त्रस्तास् (for हयारोहैस्). — ^{c}) K3.5 D1.2.6 [अ]भ्यधावंत; K4 न्यवर्तंत; Da D5 [अ]भ्यवर्षंत; D3 व्यधावंत (for [अ]भ्यवर्तन्त). M1.2 ततस्तेनाभ्यवर्तंत. — ^{d}) Ko.2 कुर्वंतो; T2 चकुस्ता (for कुर्वन्तो). — After 38, K5 reads 36.

39 ^{a}) Dn2 रथिनां (for रथिनो). T2 चैव (for सार्धं). — ^{b}) D3.6 तनुत्यजाः; T2 तनुत्यजं. — ^{c}) Da1 D5 पारं (for परां).

40 ^{a}) M3 स्वयंपर (sic) (for स्वयंवर). K3 इवामर्दो; K5 इवासृद्धो; D2 इवामर्धे (for इवामर्दे). T1 G4 स्वयंवरूथसंमर्दे. — ^{b}) K3.5 D2 नृपाणाम्; Dn2 D4.6-8 प्रचक्रुर्; T1 G ममर्दुर्; T2 M निजघ्नुर् (for प्रजह्रुर्). K5 इतरेतरः (for °तरम्). — ^{d}) D1 चायुध° (for वा युद्ध°). Most S MSS. °पालिनः (for °शालिनः).

41 ^{b}) S रोम° (for लोम°). — ^{c}) K3 D2.5 महासैन्यं (for महत्सैन्यं). — ^{d}) D2.3 प्रायसो; T1 G2.4 प्रययौ (for प्रायशो). M3.5 (both *inf. lin.*) वितथीकृतं (for विमुखी°).

Colophon om. in Ś1 Ko.1. — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, K3 mentions only अष्टमेहनि; K4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे; K5 D2 अष्टमयुद्धदिवसे; Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्धे; D6 अष्टमदिवसयुद्धे; M4 अष्टमेह्निके. — *Adhy. name*: T2 M1-3.5 धार्तराष्ट्रसेनापलायनं (T2 °पराजयः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 T2 M3.4 90; D6 T1 G1.2.4 88; M1.2 89 (as in text); M5 91. — *Śloka no.*: Dn D5.6 43.

90

☞ The collations of G2 were not available for this chapter.

1 D6 om. the ref. — ^{b}) B2 रणे (for राजा). Ko-2 तदा (for स्वयम्). — ^{c}) S °धावत्सुसंक्रुद्धो. — T2 om. (hapl.) 1^d–34^c. — ^{d}) Da1 D3

C. 6. 4163
B. 6. 94. 2
K. 6. 94. 2

महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ २
अर्धचन्द्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम् ।
भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३
तदन्तरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ।
संदधे निशितं बाणं गिरीणामपि दारणम् ।
तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् ॥ ४
स गाढविद्धो व्यथितः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
समाललम्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥ ५
तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः ॥ ६
अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः ।
समभ्यधावन्क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमाः ॥ ७
संप्रेक्ष्य तानापततः संक्रुद्धाञ्जातसंभ्रमान् ।
भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् ॥ ८
क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ।
संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ९
एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपद्रुताः ॥ १०
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये रताः ।
नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिमाम् ॥ ११

अरिंदमः.

2 K1 T2 om. 2 (for T2, cf. v. l. 1). — a) D8 संगृह्य. D2 तु (for सु-). Da1 D5 सुमहाचापम्. — b) Ko. 2–4 B2 D6 T1 G4 °प्रभं; D5 °स्वयं (for °स्वनम्). — d) M2. 3. 5 पांडवान्. D8 समताडयत्; D6. 8 G1 °वाकिरन्; M °वारयत्.

3 T2 om. 3 (cf. v. l. 1). — a) K3 D1 तु (for च). K4 समादाय; K5 D2 सुसंधाय (for च संधाय). — b) Ś1 स (for सु-). Ś1 Ko. 1 लोमवाहनं; K5 D2 °हर्षणं; D8 G1 रोमवाहिनं; T1 G2. 4 लोमवापिनं (for लोमवाहिनम्).

4 T2 om. 4 (cf. v. l. 1). — a) Ko. 1 Dn1 तदंतरे (for °तरं). K5 D2 M5 तदनंतरं च संप्रेक्ष्य (hypermetric). — b) K4 damaged. — c) K3–5 B2. 3 Da Dn D3–5. 7. 8 G1 M प्र(B2. 3 स)संदधे शि(D2 सि)तं बाणं; D1 ततस्तु प्रेषयद्बाणं. — d) K3 Da1 D1. 5 दारुणं (for दारणम्). K2 गिरीणामिव धारिणं. — e) K3. 5 D2. 3. 6. 8 °बाहुं; K4 B Da Dn D4. 5. 7 °राज (for °बाहुर्).

5 T2 om. 5 (cf. v. l. 1). Ś1 om. (hapl.) 5^{ab}. — b) Ko सृक्किणीः; K1 सृत्किणी; K3 सृक्किणीं; B2. 4 Dn1 सृक्कणी; Da1 D1. 3–5. 7 T1 G3 सृक्किणी; Da2 M सृक्कणी. Ko D1. 3. 8 T1 G4 परिलेलिहन्; K1. 2 °लीलिहन्. D6 परामृश्य तु सृक्किणीं. — c) Ko–2 समालभत; K3–5 B2 D2 समालंबत; B3 समालंब्य च; Da1 समाललंब; D1 रथात्पपात; S (T2 om.) समाश्रयत (for °ललम्बे). — d) Some MSS. °परिस्कृतं; D5 °परिस्तुतं. D1 ध्वजयष्टिमुपाश्रितः.

6 T2 om. 6 (cf. v. l. 1). — c) T1 G1. 4 कोपेन (for क्रोधेन). K3 Da Dn1 D1. 6 [अ]ति-; G1 [अ]पि (for [अ]भि-). — d) S (T2 om.) कौरवं (for पावकः).

7 T2 om. 7 (cf. v. l. 1). — a) K4 Dn2 D4. 6. 8 चापि (for चैव). — c) D6 T1 G1. 4 M2. 4 तमभ्य° (for समभ्य°). — d) Da1 राजसंभ्रमः (for जातसंभ्रमाः). D1 राजन्संजातसंभ्रमाः.

8 T2 om. 8 (cf. v. l. 1). G1 om. (hapl.) 8^{ab}. — a) K2 Dn2 D2. 4. 7. 8 M संप्रेक्ष्यैतान् (for संप्रेक्ष्य तान्). K2. 4 B3. 4 Dn2 D2. 4. 7. 8 संपततः (for आपततः). — b) K2 जातसंभ्रमं; D4 जातसंभ्रमाः. D1 संक्रुद्धांश्च स संभ्रमात्. — c) D8 भरद्वाजो (for भार°). T1 G1. 4 M राजंस् (for वाक्यं). — d) Ś1 Ko. 1. 3. 4 D1 महारथः (for °रथान्).

9 T2 om. 9 (cf. v. l. 1). Before 9, D6 ins. द्रोण उवाच. — ab) S (T2 om.) transp. भद्रं वः and राजानं. D3 परिरक्षितुं; T1 G4 M4 °रक्षथ (for °रक्षत). — d) S (T2 om.) मज्जंतमिव सागरे.

10 T2 om. 10 (cf. v. l. 1). — a) Ko–2 एते सर्वे; M1–3. 5 तेभिक्रुद्धा (for एते क्रुद्धा). G1 वीरसाराः; M1–3. 5 महात्मानः (for महेष्वासाः). — d) K3. 5 D2 उपागताः; B Da Dn D1. 3–3 T1 G उपाद्रवन्; M अभिद्रुताः (for उपद्रुताः).

11 T2 om. 11 (cf. v. l. 1). — a) M नानाशस्त्राणि वै वीरा. — b) K3 रता जये (by transp.); B1. 2. 4 जये वृताः; B3 D (except D1–3. 5) M जये

तदाचार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ।
तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १२
कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ।
चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः ।
आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् ॥ १३
ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १४
एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्पयत् ॥ १५
भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकः ॥ १६
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः ।
त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ १७
स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ।
प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १८
गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
द्रौणायनिश्च संक्रुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ १९
तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ ।
भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरः ॥ २०
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः ।

C. 6. 4203
B. 6. 94. 22
K. 6. 94. 22

रताः; T1 G महारथाः (for जये रताः). — c) K1 Da1 D5 नदंतौ; K2 नंदंतो (for नदन्तो). T1 G2.4 भैरवं नादं (for भैरवान्नादांस्). — d) K0.3-5 B D (except D3) T1 G भूमिपान् (for भूमिमास्).

12 T2 om. 12 (cf. v. l. 1). Before 12, D6 ins. संजय उवाच. — b) B1 M3 सौमदत्ति°; D1 G2 सोमदत्ति°. — c) K4 तावंतः (for तावकाः). K0 B1.2.4 समधावंत; Da Dn1 D5 °पद्यंत (for °वर्तन्त).

13 T2 om. 13 (cf. v. l. 1). — d) T1 G2.4 सैंधवश्च. D3 T1 G जयद्रथः (for बृहद्बलः). — e) D2 आवंत्योथ महेष्वासो. — f) Ś1 K2 कौरवान्; K3.5 D2 समंतात् (for कौरवं). B4 D1 प्रत्यवारयन्.

14 T2 om. 14 (cf. v. l. 1). — d) K4 परस्परजिगीषवः.

15 T2 om. 15 (cf. v. l. 1). — a) K4 Da Dn1 D1.3.5 द्रोणस्ततो (D3 °स्तु सु) महाबाहुर्. — b) K0 विस्फूर्य; G1.2 M °विष्फार्य (for विस्फार्य). — c) B1 Da Dn1 D1.3.5 भीमसेनं रणे (D1 ततो; D3 शरै) राजन्. — d) Ś1 K0-2 समार्दयत्; K3 D1 S (T2 om.) समर्पयत् (for समा°).

16 T2 om. 16 (cf. v. l. 1). — a) K0.1 भीमश्चैनं; D1 भूय एव; T1 G1.4 भूयश्चैव (for भूयश्चैनं). — K0 om. (hapl.) 16^{b}–20^{e}. K1 om. 16^{b}–17^{e}. — b) Ś1 D3 शरवर्षैर् (for शरैः शीघ्रम्). K2.5 D3 इवाकिरन् (K2 °रत्); K3 D2 अवाकिरन् (for अवाकिरत्). B1 Da Dn1 D5 S (T2 om.) शरैर्बहुभिरावृणोत्. — cd) Cf. 6. 89. 4^{cd}. — d) Ś1 K4 Dn2 D3.8 T1 G4 M4 प्रावृषीव; D5 शरादिव (for शरदीव). G1 M बलाहकः.

17 K0 T2 om. 17; K1 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16, 1). — a) Da1 प्रत्यविध्य (for °ध्यद्). — d) Da D5.8 T1 G2.4 सव्य- (for सव्ये). Da2 महाबलं; D6 °बल; T1 G1.4 M स्तनांतरे (for महाबलः).

18 K0 T2 om. 18 (cf. v. l. 16, 1). — a) = 33^{c}. K1 स गाढविद्दो (sic). — K5 om. (hapl.) 18^{b}–33^{c}. — b) D6 तपोविद्धश्च (for वयोवृद्धश्च). — c) Ś1 K1.3 B2-4 T1 G प्रणष्टसंज्ञः; D6 असष्ट°. — d) = 6. 23. 47^{b}; 90. 33^{d}. Da1 D5 रथोपस्थम्. K3 इवा° (for उपा°).

19 K0.5 T2 om. 19 (cf. v. l. 16, 18, 1). — b) D2 तदा (for स्वयम्). — c) Ś1 द्रोणिश्चनिश्च (corrupt); K1.3 Da1 D3.5.7 T1 G1.2 M2.5 द्रौणायनिश्च. K2 B1.3 Dn2 D1-7 संक्रुद्धो (for संक्रुद्धौ). D1.8 द्रौणिश्च निश्वसन्क्रुद्धो; D2 द्रोणायाति सुसंक्रुद्धं; G4 द्रौणिश्चातीव संक्रुद्धो. — d) D2 °द्रुतः (for °द्रुतौ).

20 K5 T2 om. 20 (cf. v. l. 18, 1). K0 om. 20^{abc} (cf. v. l. 16). — a) D2 तमापतंतं संप्रेक्ष्य. — b) K3 तदा कालांतकोपमः; Da Dn1 D5 क्रुद्धौ कालांतकोपमौ; D1.2.6 तदा कालांतकोपमौ. — c) K2 भीमश्चैनं (for °सेनो). — d) B D (except D2.6) T1 G2.4 M1.3 सत्वरं (for °रः).

21 K5 T2 om. 21 (cf. v. l. 18, 1). D5 om. 21^{ab}. — b) K1 [अ]चलं (for °लः). — c) D1 घोरां

C. 6.4203
B. 6.94.22
K. 6.94.22

समुद्यम्य गदां गुर्वीं यमदण्डोपमां रणे ॥ २१
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ २२
तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ ।
अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥ २३
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् ।
समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ २४
भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया ।
नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन् ।
सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः ॥ २५
तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथम् ।
अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् २६
अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा ।
नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ।
स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन यः ॥ २७
स विस्फार्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ।
यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम् ॥ २८
विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयंकरम् ।
येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा ॥ २९

(for गुर्वीं). — ^{d}) Ko. 2–4 D1–3. 6 G1. 2 M कालदंडोपमां (K2 °मो). D2 युधि (for रणे).

22 K5 D2 T2 om. 22 (for K5 T2, cf. v. l. 18, 1). — ^{a}) Ś1 Ko Da1 D5 उद्यतगदां; G1. 2 °गतं (for गदं). — ^{b}) D6. 7 कैलाशम्. — ^{c}) D3. 7 तु (for च). D1 गुरुपुत्रश्च राजा च. — ^{d}) K1 सहिताविभिधाववां; K2 सहितामभ्य°.

23 K5 T2 om. 23 (cf. v. l. 18, 1). — ^{a}) M2 तमा° (for तावा°). Da2 D5 संप्रेक्ष्य; D2 T1 G त्वरितौ; M सहसा (for सहितौ). — ^{b}) T1 G सहसा (for त्वरितौ). D3 धन्विनां (for बलिनां). — ^{d}) Ko–2 भीमसेनो महाबलः.

24 K5 T2 om. 24 (cf. v. l. 18, 1). — ^{b}) D1 घोर° (for भीम°). — ^{c}) K4 G M तमभ्य° (for समभ्य°).

25 K5 T2 om. 25 (cf. v. l. 18, 1). T1 G4 om. (hapl.) 25^{a}–26^{d}. Ko. 1 om. (hapl.) 25^{bcde}. — ^{d}) Ś1 K2 Da1 Dn1 D2 अताडयत्; B1 D6 अपातयत्; Da2 D5. 8 M1 अताडयन् (for अपातयन्). — ^{e}) Ś1 कौरवः; K4 कौरवाः; D6 M2 पांडवाः (for पाण्डवं). D2 सहिताः सर्वे पीडयंतः (hypermetric). — ^{f}) D1 पीडयानाः; D2 भीमसेनं (for पीडयन्तः). K3 B1 परस्परं (for समन्ततः). G1. 2 M4 समंतात्समपीडयन्; M1–3. 5 समंतात्पर्यवारयन्.

26 K5 T2 om. 26 (cf. v. l. 18, 1). T1 G4 om. 26^{abcd} (cf. v. l. 25). — ^{d}) K3 D3 M1–3. 5 रथर्षभाः; D2 नराधिपाः (for महारथाः). — ^{f}) S (T2 om.) त्यक्त्वा प्राणान् (by transp.). D3 सुदुःसहान् (for सुदुस्त्यजान्).

27 K5 T2 om. 27 (cf. v. l. 18, 1). — ^{a}) Da1 D6. 8 अनुपा° (for अनूपा°). K4 S (T2 om.) वीरो (for शूरो). — ^{b}) Ko. 1 दयतः सखा; Da1 देवतः सखा; D5 दैत्यदानवाः (for दयितः सखा). — ^{c}) Ś1 D1 नीलोत्पलांबुदप्रख्यः (D1 °निभः); D2 नीलो नीलांबुदः संख्ये. — ^{e}) D1 सार्धं ते (for स्पर्धते). T1 G4 स; G1. 2 च (for हि). — ^{f}) K1. 2. 4 B D (except D1. 2. 6) M सः; T1 G हि (for यः).

28 K5 T2 om. 28 (cf. v. l. 18, 1). — ^{ab}) S (T2 om.) विव्याध (M1–3. 5 विष्फार्य) सुमहच्चापं विष्फार्य (M1–3. 5 विव्याध) द्रौणिमाहवे. — ^{c}) K3 शक्तो; T1 G4 M रुद्रो; G1. 2 चेंद्रो (for शक्रो). D3 महावीरं (for °राज). — ^{d}) Ko. 2 दानवान् (for °वम्).

29 K5 T2 om. 29 (cf. v. l. 18, 1). — ^{a}) Da1 D5. 6 विप्रचित्तं; D1 °द्रुतं; D2 °चित्तं (for °चित्तिं). — ^{b}) Ś1 दैवतानां; D2 देवानां च (for देवतानां). — ^{c}) S (T2 om.) लोकास्त्रयः (for लोकत्रयं). Ś1 Ko–2 रोषात्; K3 क्षोतत् (for क्रोधात्). — ^{d}) S (T2 om.) त्रा(T1 G4 शा)सिताः (for त्रासितं). — After 29, T1 G M4 ins.:

353* स रुद्रेण जितः पूर्वं निहतो मातरिश्वना ।

[G1 रुद्रेशौ (for रुद्रेण). M4 निर्जितो (for निहतो).]

30 K5 T2 om. 30 (cf. v. l. 18, 1). — ^{a}) D1 अथ (for तथा). S (T2 om.) निर्भिण्णः. — ^{b}) K3

तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुखेन पतत्रिणा ।
संजातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः ॥ ३०
स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः ॥ ३१
ततः संधाय विमलान्भल्लान्कर्मारपायितान् ।
जघान चतुरो वाहान्पातयामास च ध्वजम् ॥ ३२
सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३३
मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम् ।
घटोत्कचोऽपि संक्रुद्धो भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३४
अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ।
तथेतरे अभ्यधावन्राक्षसा युद्धदुर्मदाः ॥ ३५
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ।
अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ ३६
निजघान च संक्रुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान् ।
येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः ॥ ३७

C. 6. 4221
B. 6. 94. 40
K. 6. 94. 40

B2–4 Dn2 D1. 2. 4. 6–8 M सुमुक्तेन (for °खेन). D1 सुपर्वणा (for पतत्रिणा). K4 B1 Da Dn1 D5 सुप्रयुक्तेन पत्रिणा; T1 G4 सम्यक्मुक्तेन पत्रिणा; G1 सुसूक्ष्मेण पतत्रिणा; G2 सह सूतेन पत्रिणा. — c) Da2 D5 संजातो; D1. 6 स जात- (for संजात-). Ś1 संजातरुधिरापीडं; K3 D2. 6 °रुधिरापीडो. — d) K3 Da1 द्रोणिः; D6 द्रौणि-.

31 K6 T2 om. 31 (cf. v. l. 18, 1). — a) T1 G1. 4 M विष्फार्य (for विस्फार्य). K0 छिन्नम् (for चित्रम्). — b) K3 D2 °प्रभं (for °स्वनम्). — c) Ś1 K0–2 चक्रे (for दध्रे).

32 K6 T2 om. 32 (cf. v. l. 18, 1). — a) B1 तत्र (for ततः). Ś1 K1. 2 G1 विपुलान् (for विमलान्). — b) M4 शरान् (for भल्लान्). Ś1 कंदारपायितान्; K0. 1 कोर्धा(K0 °धा)रधावि° (sic); K2 D4. 7 G1 M4 कर्मारपावि°; K3. 4 B Da Dn1 D2. 6 कर्मारमार्जि°; Dn2 D5. 8 M2 क(D8 कि)र्मारपा(D5 °मा)चि°; D3 सप्तसु पायि°; M1. 3. 5 कर्मारवायि° (M1 *sup. lin.* °चि°). Only G2 Cd कर्मारपायितान् (as in text). D1 तदा सप्त सुयोधिनः; T1 G4 कर्मारपरिमार्जितान्. — d) B1 स (for च). B1. 3 Da Dn1 D1. 3. 5 सारथिं ध्वजमेव च. — After 32, K3 ins.:

354* ततः षष्ठेन भल्लेन रथात्सूतमपातयत् ।;

while S (T2 om.) ins.:

355* सूतं चैकेन भल्लेन रथनीडादपाहरत् ।

33 K5 om. 33abc (cf. v. l. 18). T2 om. 33 (cf. v. l. 1). — a) B1 तु (for च). T1 G4 फल्लेन (for भल्लेन). D1 ततोपरेण भल्लेन; D2 (marg. *sec. m.*) भल्लेन च सुतीक्ष्णेन; D6 षष्ठेन चैव भल्लेन. — b) D5 नीलो (for नीलं). — d) D1. 2 रथोपस्थम् (for रथोपस्थ).

34 T2 om. 34abc (cf. v. l. 1). — b) K3. 5 B2 D2 °मेघ°; T1 G1. 2. 4 °मभ्म° (for °मभ्र°). — c) B4 [s]ति; D6–8 [s]भि- (for ऽपि). — d) K4. 5 B D (except D1) G1 M ज्ञातिभिः; T1 G2. 4 राक्षसैः (for भ्रातृभिः).

35 b) K2 D2 T2 °शोभितं; B2 °शोभनं (for °शोभिनम्). — c) K0–3. 5 D1. 3 T2 G1. 2 M तथे-(K0 °थै)तरान्; Da1 तथैतरे; D2 T1 G4 तथेतरा (for तथेतरे). K4 B Da Dn D1–8 चाभ्यधावन्; D2 ह्यभ्य° (for अभ्य°). — d) Da Dn1 D5 राक्षसान् (for राक्षसा). D3 घोरदर्शनाः (for युद्ध°). D1 राक्षसो घोरदर्शनः. — After 35, Ś1 erroneously reads 37bc, *repeating* it in its proper place. S ins. after 35:

356* भीमसेनोऽपि समरे नीलं नीलाञ्जनप्रभम् ।
आरोप्य स्वरथं वीरो दुर्योधनमुपाद्रवत् ।

[(L. 1) G1 महाबाहुर् (for ऽपि समरे). — (L. 2) G2 विरथं (for स्वरथं).]

36 a) D8 तमायांतं तु; S (except G2) घटोत्कचं च. — D5 om. (hapl.) from दर्शनम् in 36b to भीम in 37b. — c) K1 अभिधावत; K3. 5 D1. 2 अभ्यवर्त(K5 °र्तं)त. — d) K0 भरद्वाजा°. S भारद्वाजः प्रतापवान्.

37 D5 om. up to भीम in 37b (cf. v. l. 36). — a) Ś1 K0 निजघान सु-; K1 निजघान स; K3. 5 D8 निजघानाथ (for निजघान च). T1 G2. 4 तेजस्वी (for संक्रुद्धो). — b) K3 Da Dn1 D3 घोर° (for भीम°). — c) Da D5 ते (for ये). D1 तस्य (for क्रुद्धा). D2 येभवंस्त्वग्रतः क्रुद्धा; T G ते द्रवंतस्ततः क्रुद्धा; M तेभवन्विमुखा राजन्. — d) T1 G पुरोगमाः (for पुरःसराः).

C. 6. 4221
B. 6. 94. 40
K. 6. 94. 40

विमुखांश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ।
अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ ३८
प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणाम् ।
मोहयन्समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः ॥ ३९
ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ।
अन्योन्यं समपश्यन्त निकृत्तान्मेदिनीतले ।
विचेष्टमानान्कृपणाञ्शोणितेन समुक्षितान् ॥ ४०
द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्वत्थामानमेव च ।
प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाश्च कौरवाः ॥ ४१
विध्वस्ता रथिनः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
हयाश्च सहयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः ॥ ४२
तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिबिरं प्रति ।
मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ॥ ४३
युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे ।
घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ।
नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः ॥ ४४
तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ।
घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे ।

---

38 a) Da Dn1 D5 विरथां(Da1 °था)श्चैव; D1 M2. 5 विमुखाश्चैव; D3 °खांश्चापि. D1 तं (for तान्). — b) D8 द्रौणिं; S द्रोण- (T2 °णं) (for द्रौणि-). — c) D5 अविध्यत. K3 D2. 3. 6 महामायो; K4 °राज; S °बाहुर् (for °कायो).

39 a) Ś1 K2. 4 B Dn2 D1. 3. 4. 7. 8 ततो मायां (for महामायां). — b) Da Dn1 D3. 5. 6 दुरासदां (for सुदारुणाम्). — c) K1 द्रोणिं; S द्रोणं (for द्रौणिं). — d) D1 शरैर्मायाविनिर्मितैः; M1–3. 5 मायावी राक्षसेश्वरः.

40 a) B1 राक्षसाः; S कौरवाः (for तावकाः). — b) Da Dn1 (m as in text) D5 विपर्यी° (for विमुखी°). — c) K5 अन्योन्ये (for अन्योन्यं). Ś1 Ko–2. 4 D1. 3 M1–3. 5 समदृश्यंत; K3. 5 B4 D2 °पद्यंत (for °पश्यन्त). — d) Ś1 Ko. 2. 4 B Da2 Dn2 D1. 4–7 T2 G1. 2 M1–3. 5 निकृत्ता; K2 D2 निघ्नंतो (D2 °ते); K5 निभृता; D3. 8 निकृंता; T1 G4 निकृत्वा (for निकृत्तान्). D1 मर्मभेदिभिः (for मेदिनीतले). — e) Ś1 T G1. 4 M विवेष्टमाना(M2. 5 °णा)न्; Ko. 1 D8 विवेष्टमाणाः (D8 °नाः); K2. 3. 5 B4 Dn2 D1. 2 विचेष्टमानाः; Da Dn1 D5 विचेष्टमाणान् (for विचेष्टमानान्). K2. 3. 5 B4 Dn2 D2–4. 6–8 कृपणाः; D1 कृपणं (for कृपणान्). — f) T G2. 4 शोणितौ(G2 °तो)घ- (for शोणितेन). K3 D1. 2. 6 समुक्षिताः; K4 B1–3 Da Dn1 D5 S परिप्लुतान्; B4 Dn2 D3. 4. 7. 8 परिप्लुताः (for समुक्षितान्).

41 ab) K3. 5 D1–3. 6 द्रोणो दुर्योधनः शल्य अ(D6 श्च)श्वत्थामा तथैव च (K3 महाबलः). — c) Ko. 1 प्रयशुश्च; D2. 3 प्रायसश्च; D5 प्रायसाश्च. D2 तथेष्वासाः (for महेष्वासा). — d) Ś1 K3 B3. 4 Da Dn D3–5. 7. 8 स्म; Ko–3 B2 स-; D1 हि (for च). K5 D1 प्रधानाः स्म च कौरवाः.

42 b) B Da Dn D4. 5. 7. 8 राजानश्च निपातिताः; D1 ध्वजाश्च विनि°. — c) B3. 4 Da2 Dn2 D4–8 चैव (for च स-). — d) K3. 5 B D M4 संनिकृत्ताः; M1–3. 5 सुनि°. K3. 5 D2 च सर्वशः (for सहस्रशः).

43 a) Ś1 K4 D3. 4 तं दृष्ट्वा; S (except G2) दृष्ट्वैव (for तद्दृष्ट्वा). — b) S (except M4) प्रद्रुतं (for वि°). K5 D2 शिबिरं प्रति भारत; D6 विद्रुतं च निरंतरं. — c) K2. 3 D6 प्रक्रोशतो; T1 (before corr.) G प्रकाशतो (G1 °शते; G2 °शितो). D1 प्राक्रोशत तदा राजंस्. — d) Ś1 तव; D6 पिता; G1 यथा (for तथा). D6 देवव्रतस्तव (for °व्रतस्य च).

44 a) Ś1 युध्यध्वं पालयध्वं च. — b) Ś1 मायेयं (for मायैषा). K4 राक्षसा कृता. — K2 om. (hapl.) 44e–45b. — c) K4 B D4–7 M1–3. 5 °प्रसुक्तेति; M4 °प्रयुक्तो हि. — d) K3 D2 ते नातिष्ठंत मोहिताः; D1 नातिष्ठंति विमो°; D3. 6 न व्य(D6 वा)तिष्ठंति मो°; T1 G4 न तिष्ठंति विमो°; G3 न तिष्ठंत प्रमो°. — e) Da1 D5 नैवं; T G M4 न च (for नैव). D1 शुश्रुवुर् (for श्रद्दधुर्). K3 B3 D2 S (except M4; M1 *sup. lin.*) वीरा (for भीता). — f) D1 वदतस्तु तदा वचः.

45 K2 om. 45ab (cf. v. l. 44). — a) K1 प्रजवतो; D8 M1–3 प्राद्रवतो; T1 G2. 4 ते द्रवतो; G1 विद्र° (for प्रद्र°). Dn2 तां च प्रद्रवतीं दृष्ट्वा; D1 ततस्तान्द्रवतो दृष्ट्वा. — b) K3. 5 D2. 6 जययुक्ताश्च; Da1 Dn1 D7 जयप्राप्ताश्च; S जयं प्राप्य च (M तु). D3 स्म (for च). — d) K3. 5 D1. 2. 6 S °नादं (for °नादान्)

शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च समन्तात्सस्वनुर्भृशम् ॥ ४५
एवं तव बलं सर्वं हैडिम्बेन दुरात्मना ।
सूर्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

संजय उवाच ।
तस्मिन्महति संक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।
गाङ्गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १
तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ।
घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयम् ॥ २
कथयामास दुर्धर्षो विनिःश्वस्य पुनः पुनः ।
अब्रवीच्च तदा राजन्भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३
भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः ।
पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ४
एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम ।

C. 6. 4236
B. 6. 95. 5
K. 6. 95. 5

— e) K4 B Da Dn D4.5.7.8 °निर्घोषैः; K5 सिंहदुंदुभिनिर्घोषं; D1.2.6 S °निर्घोषाः (D1 °षान्). — f) K4 B Da Dn D4-8 नेदिरे (for सस्वनुर्). K5 समंतात्सस्वनुभृशं (sic); D1 समंताच्छुश्रुवुर्दृढं.

46 K0.1 T1 om. 46. — a) K3 च तद्; D1 तत्र; D2 तद्वद् (for तव). — b) K3.5 Da1 D1.2.6 हैडंबेन. D1 S (T1 om.) महात्मना. — c) M1.4 °मय° (for °मन°). — d) Ś1 K2.4 B D2 प्रद्रुतं (for विद्रुतं). K3 D6 भग्नं विप्रद्रुतं दिशः; S (T1 om.) प्रभग्नं सर्वतोदिशं.

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K0-2 mention only अष्टमयुद्धदिवसे; K4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे; Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्धे; D6 अष्टमदिवसे; M1 अष्टमेह्निके. — *Adhy. name:* K4 कौरवबलभंगः; D6 कौरवसैन्यपराजयः; T2 घटोत्कचविजयः; M1.2 संकुलयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da Dn1 D5.6 T1 G1.2.4 M3 89; Da2 (*sec. m.*) 51; Dn2 T2 M4 91; M1.2 90 (as in text); M5 92. — *Śloka no.:* Dn1 49; Dn2 D5.6 50.

91

☞ The collations of G3 were not available for this chapter.

1 a) K0 साक्रांते; K1.2 साक्रंदे; B1.2 संग्रामे; Da1 संक्रोधे; M1 (*sup. lin.*).2 संक्रुद्धे (for संक्रन्दे). D1 तस्मिन्निवृत्ते संग्रामे; T2 तस्मिन्नहनि संक्रुद्धो. — b) T1 G4 राजन् (for राजा). D1 ततः (for तदा). — After 1ab, S ins.:

357* पराजयं राक्षसेन नामृष्यत परंतप ।

— c) S स भीष्मम् (for गाङ्गेयम्). — d) D1 विनयेनाभ्यवाद्य च; D6 °भिवंद्य च (for °भिवाद्य च).

2 a) G2 °तत्त्वम् (for °वृत्तम्). — b) Dn2 उपचक्रिरे (for °चक्रमे). — c) T1 G च जयं (for विजयं).

3 b) K0 D3 निःश्वस्य च; many MSS. विनिश्वस्य. — c) D3 तं (for च). D5 तथा (for तदा). K4 Da Dn1 D5 राजा (for राजन्). T G महाबाहुं; M महाराज (for तदा राजन्).

4 T1 G om. (? hapl.) 4ab. Before 4, D3 ins. दुर्योधन उवाच. — a) D3 समुपासृत्य; D5 पुनराश्रित्य. — b) K0.1 अथापरैः; K3 Da1 Dn2 D2.3.6 यथा परे; D1 तथा परैः (for यथा परैः). T2 M द्रोणं चैव पितामह. — c) K1 पांडवो (for °वैर्). Dn2 घोरैः. — d) G2 महाप्रभो (for मया प्रभो).

5 b) D1 अक्षौहिण्यस्तु; S अक्षोहिण्यश्च. T2 मया (for मम). — c) D2.5.6 निर्देशे (for निदेशे). T2

C. 6. 4236
B. 6. 95. 5
K. 6. 95. 5

निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परंतप ॥ ५
सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः ।
घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ॥ ६
तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः ।
तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात्परंतप ॥ ७
राक्षसापसदं हन्तुं स्वयमेव पितामह ।
त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ९
शृणु राजन्मम वचो यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप ॥ १०
आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।
धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ॥ ११
अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ।
राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमृच्छति ॥ १२
अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः ।
शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः ॥ १३
तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः ।
त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ १४
तस्मिन्रौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् ।
अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतेः ।
भगदत्तो महीपालः पुरंदरसमो युधि ॥ १५

सह (for तव).

6 b) D1 परैर्भीमपुरोगमैः. — c) K0–2 पुरस्कृत्य; D2 M1–3. 5 समासाद्य (for °श्रित्य). — d) D5 पांडवं (for °वैर्).

7 b) K0. 1. 3 D1–3 शुष्कं (for शुष्क-). S शुष्केंधनमिवानलः (M3 °निलः). — c) T2 सदि° (for तदि°). — d) D3 अरिंदम; T2 च भारत (for परंतप).

8 T2 om. 8^{a}–10^{b}. — a) K0–2 D4 S (T2 om.) राक्षसापशदं. — K1 om. 8^{c}–10^{c}. — c) K5 D2 समासाद्य (for °श्रित्य). Ś1 K0 Da1 D3. 5. 8 G1 M दुर्धर्षं. — d) K0. 3 D1. 3. 6 S (T2 om.) त्वं कर्तुम् (by transp.); K5 D2 त्वं वक्तुम् (for कर्तुं त्वम्). Ś1 तन्मे कर्तुमिवार्हसि.

9 K1 T2 om. 9 (cf. v. l. 8). Before 9, D6 ins. संजय उवाच. — b) Da Dn M4 भरतसत्तमः.

10 K1 om. 10^{abc}; T2 om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — Before 10, D6 ins. भीष्म उवाच. — b) K (K1 om.) B D G1 यत्त्वां; M5 त्वया (for यत्त्वा). — K4 om. 10^{cd}. — d) K0 मंत्रि° (for वर्ति°). D1 प्रयत्नतः (for परंतप).

11 K0. 1 om. (? hapl.) 11. — a) Da1 D5 T1 आत्मरक्षो (for आत्मा रक्ष्यो). S त्वया (for रणे). D1 [s]रीणां (for तात). — b) Ś1 K3 D3 सर्वावस्थमरिंदम; D1 सर्वभावादरिंदम. — c) K3 Da1 संग्रामे. — d) Ś1 transp. त्वया and सदा. K3. 5 D2 सहानघ; Da1 D5 जनाधिप; S परंतप (for सदानघ).

12 a) D3 च (for वा). — After 12^{ab}, S (G1 damaged) ins. :

358* न तु कार्यस्त्वया राजन्हैडिम्बेन दुरात्मना ।

— c) K1 राजा धर्मं; K3 D1. 2. 4. 5 धर्मराजं (for राजधर्मं). S अन्यैर्वा पृथिवीपालैर्. — d) K1 Da1 राजराजानम्; G2 राजन्राजानम्. Ś1 B2 Da Dn1 D2. 4–8 अर्च्छति; K0–2. 4 B1. 3 अर्हति; B4 आर्च्छति; T1 G2 M2. 3 (sup. lin.) इच्छति (for ऋच्छति).

13 G1 damaged. — a) K2 Da1 T2 द्रोणिः (for द्रौणिः). — c) Ś1 K3. 5 Da1 D6. 8 सोमदत्तिश्च; D2. 3 सोमदत्तश्च; S (G1 damaged) वृषसेनश्च (for सौमदत्तिश्च). B4 सौमदत्तिश्च शल्यश्च. — d) T2 वृषकर्णौ (for विकर्णश्च). M2 °बलः (for °रथः).

14 a) S शेषाश्च (for तव च). K3. 5 D1–3. 6 शेषा; B Da Dn D4. 5. 7. 8 श्रेष्ठा; T1 G त्वन्ये; T2 चेमे; M सर्वे (for शूरा). — c) K B D त्वदर्थे. K3 D6 प्रतियोत्स्याम; K5 D2 °योत्स्यामि (for °योत्स्यामो). — d) S परंतप (for महाबलम्). D1 रक्ष सेनां महाबल.

15 a) K2. 3. 5 B D रौद्रे तस्मिन् (by transp.); T1 G रौद्रं हंतुं; T2 M तं निहंतुं (for तस्मिन्रौद्रे). D5 रक्षसेंद्रे; S राक्षसेंद्रं (for राक्षसेन्द्रे). — b) K4 B D (except D2. 3) Ca. c. v [s]त्तुशयो; T2 M3 हृदयो (for हृच्छयो). — c) K3. 5 D2 स्वयं; K4 अथ (for अयं). D3 चागच्छतु; T1 G आगच्छतु; T2

एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ।
समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६
गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ।
वारयस्व रणे यत्तो मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १७
तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप ।
समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह ॥ १८
त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे ।
स्वबलेन वृतो राजञ्जहि राक्षसपुंगवम् ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः ।
प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ २०
तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम् ।
अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २१
भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ २२
चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ।
सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्युपाद्रवत् ॥ २३
ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ २४
प्रमुक्ता रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः ।

C. 6. 4157
B. 6. 93. 26
K. 6. 95. 28

चो गच्छतु. $Ko._{1.4}$ $D_{1.3}$ T_1 G $M_{1-3.5}$ रणं (for रणे). — ^{d}) Da D_5 दुर्मतिः (for °तेः).

16 Before 16, D_6 ins. संजय उवाच. — ^{a}) B_1 S वचनं (for राजानं). — ^{b}) D_8 तमब्रवीत् (for अथाब्रवीत्). — After 16^{ab}, D_1 reads erroneously 18^{cd} (with v. l.), *repeating* it in its proper place. — D_1 om. 16^{cd}. — ^{c}) Ko_{-2} समर्थं; K_5 तमर्थं; Da D_5 समक्षे (for समक्षं). D_8 समर्थं राक्षसेंद्रस्य.

17 ^{a}) $Ś_1$ Ko_{-2} शीघ्रं गच्छ (by transp.). — K_1 om. 17^{b}–19^{a}. — ^{b}) Ko हैडिंभं; $K_{3.5}$ Da_1 $D_{1.2.5.6}$ हैडंवं (for हैडिम्बं). — ^{c}) D_2 वारयैनं; D_3 वारय त्वं (for वारयस्व). — ^{d}) D_3 पश्यतां (for मिषतां). — ^{f}) K_5 तावकं. K_3 यथा (for पुरा). D_6 यजेंद्रं स्तावकं पुरा (sic); Cv as in text.

18 K_1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Da_1 $D_{5.8}$ शस्त्राणि; T_2 चित्राणि (for चास्त्राणि). $Ś_1$ $Ko._2$ तव श($Ś_1$ शा)स्त्राणि दिव्यानि. — ^{b}) K_3 विक्रमस्व; T_2 विक्रमाणि (for विक्रमश्च). $Ś_1$ परां तप; Da_1 D_5 परंतपः. — D_1 reads 18^{cd} (for the first time) after 16^{ab}. — ^{c}) D_1 (second time) समागम्याथ (for °गमश्च). D_1 (first time) सहितः; D_8 बहुशः (for बहुभिः). — ^{d}) T_2 पराभूद् (for पुराभूद्). $Ś_1$ अंबरैः; K_{3-5} B D_1 (first time).$_{2-8}$ अमरैः; S दानवैः (for असुरैः). D_1 (second time) राक्षसैरपरैः सह.

19 K_1 om. 19^{a} (cf. v. l. 17). — ^{a}) S (except T_2) त्वमस्य (for त्वं तस्य). $K_{2.4}$ B D (except $D_{1-3.6}$) T_2 नृप° (for राज°). — ^{b}) Ko प्रतियुद्धा; K_1 प्रतियोधा; D_1 °योद्धुं; T_1 G $M_{1-3.5}$ °येद्धा (for °योद्धा). D_1 महारणे; S (except T_2) मतो मम (for महाहवे). — ^{c}) $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.7}$ T_2 स्वबलेनोच्छ्रितो; D_1 स्वसैन्यसहितो; $D_{5.8}$ स्वबलेनोत्थितो; T_1 G M °नावृतो (for स्वबलेन वृतो). D_3 वीर; S (except T_2) गच्छ (for राजन्). — ^{d}) K_3 स हि (for जहि). D_1 हैडंबं राक्षसेश्वरं.

20 ^{b}) K_{3-5} $D_{3.6}$ पृतनापतिः (for °पतेः). — ^{d}) T_1 G अभिमुखोद्यतः (for अभिमुखो द्रुतम्). D_1 भगदत्तो महीपतिः.

21 ^{a}) K_4 D_1 S त(T_2 स)मापतंतं (for तमाद्रवन्तं). K_4 संलक्ष्य (for संप्रेक्ष्य). — ^{b}) D_1 गगने इव; T_1 G_4 गच्छंतमिव (for गर्जन्तमिव). — ^{c}) $Ś_1$ D_3 अभ्या(D_3 °भ्य)द्रवंत; T_1 अभ्यद्रवत; M_2 अभ्यवर्षंत (for अभ्यवर्तन्त).

22 ^{d}) $Ś_1$ क्यतदेवाश्च (sic); K_4 सहदेवश्च (for क्षत्र°). B D (except $D_{1-3.6}$) भारत (for मारिष).

23 ^{a}) $Ś_1$ चेधिपो; D_1 चेदीनां (for चेदिपो). $Ś_1$ वसुधारश्च. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 दाशा(K_1 °सा)र्णाधिपतिस्; Ko दाशार्हाधि°; K_2 दासार्हादि°. $Ś_1$ Dn_2 T_1 G_2 तदा (for तथा). — ^{c}) T_2 सुप्रतीपेन. $Ś_1$ वांश्चापि (sic); D_1 सहितो; T_2 तांश्चाय. — ^{d}) $K_{1.3}$ $D_{2.3}$ M भगदत्तोभ्युपाद्रवत्; K_5 °दत्तोपि पांडवं; B_1 D_1 °दत्तो ह्युपाद्रवत्.

24 ^{b}) Ko D_2 महाभयं; K_4 T_1 G भयावहं (for भयानकम्). — ^{d}) Dn_1 °विवर्धकं.

25 ^{a}) K_4 B_{1-3} Dn_2 $D_{4.7.8}$ प्रयुक्ता; K_5 D_2

C. 6.4257
B. 6.95.25
K. 6.95.26

ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥ २५
प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः ।
परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् ॥ २६
मदान्धा रोषसंरब्धा विषाणाग्रैर्महाहवे ।
विभिदुर्दन्तमुसलैः समासाद्य परस्परम् ॥ २७
हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिराश्रिताः ।
चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरम् ॥ २८
पादाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः ।
न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २९
रथिनश्च तथा राजन्कर्णिनालीकसायकैः ।
निहत्य समरे वीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ३०
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३१
कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम् ।
पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वतः ॥ ३२
किरञ्शरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः ।
ऐरावतस्थो मघवान्वारिधारा इवानघ ॥ ३३
स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः ।

ये मुक्ताः D1 प्रत्यक्ता (for प्रमुक्ता). T2 बाणैर् (for बाणा°). — [b]) K3 D5 S सुतेजसः; D1 सुदारुणाः (for सुतेजसः). — [c]) K8 विनिपेतुर्; D1 निपेतुस्ते (by transp.). — [d]) D1. 2 S हयेषु (for रथेषु).

26 [a]) D1 प्रतिभिन्ना; D2. 7 प्रभिन्नाश्च- (for °श्च). — [b]) D1 वारिता (for विनीता). — [c]) Da1 अथासाद्य (for समा°). — K1 om. (hapl.) 26[d] up to समासाद्य in 27[d]. — [d]) Dn2 D4 संनिप्पेतुर् (for संनिपेतुर्). D5 अभिजघ्नुर् (for अभीतवत्).

27 K1 om. up to समासाद्य in 27[d] (cf. v. l. 26). — [a]) Ko. 2 T2 मदांध- (for मदान्धा). Ś1 Ko. 2 रोषसंविग्ना; D3 °ताम्राक्षा; T1 G4 °संरक्ता (for °संरब्धा). — [b]) Ś1 महे रणे; Ko. 2–4 महारणे; K5 महाजवैः (for महाहवे). — [c]) D3 मम्रदुर्; D6 विभेदुर्; T1 G4 निपेतुर्; T2 विरेजुर्; G1. 2 विनेदुर्; M विरेदुर् (for विभिदुर्). K5 वृत्र°; D2 वृत्त°; T2 दत्त- (for दन्त-). Ś1 Ko -मुसुलैः; K2. 3. 5 Da1 D3. 6. 8 -मुशलैः; K4 B2–4 -मुषलैः.

28 D6 om. (hapl.) 28. — [a]) K5 हताश्च; D2 हत्वा च (for हयाश्च). Ś1 Ko–2 तोमरा° (for चामरा°). D5 सर्वपाणिमरापीडाः (sic). — [c]) K3 D2 निहताः; K4 देशिताः; K5 निहिताः; D1 नोदिताः (for चोदिताः). D3 सादिभिः सादिनः क्षिप्रं. — [d]) S निजघ्नुर् (for निपेतुर्). Ś1 Ko–2. 4 संनिपेतुरभीतवत्.

29 D2 om. 29. — [a]) K3 Da Dn1 D3. 5. 6 T G पदाताश्च (for पादाताश्च). Ś1 पादात्यौघैः; Ko. 3 D3 T1 G4 M पदात्यौघैः; K2 पदात्योच्चैः; K5 T2 पदातोघैः; Da Dn1 D1. 5. 6 पदातौघैः. — [b]) D1 छादिताः शरतोमरैः. — [c]) D8 न्यपतंतस्; M1–3. 5 न्यवर्तंत (for न्यपतन्त). T2 महाभूमौ; M1–3. 5 तथा भूमौ (for तदा भूमौ).

30 [a]) S तु (for च). K1. 5 D1–3 रथाग्राजन्; K2 B3. 4 Da2 Dn1 D4. 5. 7. 8 रथै राजन्; K8 D6 रथा राजन्; K4 तदा राजन्; B2 Dn2 रथे राजन्; Da1 रथि राजन्; T1 G2. 4 रथांश्चापि; T2 M रथस्थांश्च (M1–3. 5 °स्तु); G1 रथांश्चित्रान् (for तथा राजन्). B1 रथिनो रथिनो राजन्. — [b]) Ś1 कर्णिना नीलसायकैः; K4 B4 कर्णनालीकशायकैः; D2 S कर्ण(T1 G1 M °र्णि)-नाळी(D2 °ली)कसायकैः (T1 G1. 4 °तोमरैः). — [c]) Ś1 वीरः; Ko. 1. 3 D2 वीराः; S राजन् (for वीरान्). D3 ते निहत्य तदा वीराः. — [d]) Da1 T2 M सिंहनादं; T1 G °नादैर् (for °नादान्). T2 विनादिरे.

31 [b]) S रोम° (for लोम°). — [d]) K4. 5 D1–3 S उपाद्रवत्; D6 अथाव्रजन्.

32 [a]) D8 कुंजरे च (for कुञ्जरेण). — [b]) M1–3. 5 स त्रिधा; Cc. d सप्तधा (as in text). K2 D2 M5 (*sup. lin.*) श्रवता; Da1 D5 स्वदता; M2 द्रवता (for स्रवता). D5 मयं; T2 मुदं (for मदम्). — [d]) Ś1 सवमानेन; B4 ध्रुवमाणेन; D8 श्रवमाणेन (for स्रवमाणेन). K4 B D (except D2. 3. 6) सर्वशः (for सर्वतः). S क्षरता वै समंततः.

33 [a]) Ś1 Ko. 2 किरञ्शरसहस्रेण; B4 °ञ्शतसहस्राणि; D2 विकिरञ्शरवर्षाणि. — [b]) K4 सुप्रतीकः शिरोगतः. — [c]) Ś1 K3. 5 Da D2. 3. 5 ऐरावणस्थो (K5 °स्थं); K1 एतावणस्थे (sic) (for ऐरावतस्थो). Ś1 Ko. 1. 4 G2 भगवान्; K3 Da Dn1 D5. 8 मघवा (for मघवान्). — [d]) Ko–2. 4 पुरंदर (for वारिधारा). B1 घना इव (for इवानघ).

34 K6 om. 34. — [a]) K8 वारिधाराभिस्; S

पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३४
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान्परःशतान् ।
निजघान महेष्वासः संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३५
तान्दृष्ट्वा निहतान्क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ।
चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३६
स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा ।
अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३७
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३८
केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ।
चेदिपश्चित्रकेतुश्च संक्रुद्धाः सर्व एव ते ॥ ३९
उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ।
तमेकं कुञ्जरं क्रुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४०
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ।
संजातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्रिराट् ॥ ४१
दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ।
समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् ॥ ४२
तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ।
दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम् ॥ ४३

C. 6. 4276
B. 6. 95. 48
K. 6. 95. 48

शरजालेन (for °धाराभिस्). — D2 om. (hapl.) 34[bc]. — [b]) T2 छादयामास. K4 S भारत; D1. 3 पार्थिव. — [c]) M तोयधाराभिस्. — [d]) K3 B Da Dn D1. 3–8 M तपांते (D1 घर्मांते) जलदो यथा; D2 प्रावृट्काले घनो यथा; T1 G तपांते वारिदो यथा; Cv संपाते जलदा यथा.

35 [a]) B4 भीमसेनश्च; T2 °सेनोपि (for °सेनस्तु). — [b]) D6 पदरक्षान् (for पाद°). Ś1 K0–2 D6 M1. 3–5 परं शतान्; D1 पुरःसरान्; D2 सुदंशितान्; D3 परस्य तान्; T2 परःशतं; Co परःशतान् (as in text). — [d]) K4 B D (except D1–3) संरब्धः (for संक्रुद्धः).

36 [a]) Ś1 K0–2 युद्धे (for क्रुद्धो). Da1 D5 तान्दृष्ट्वामथ संक्रुद्धो (sic). — [cd]) K4 देशयामास; Da1 D1. 2 नोदया° (for चोदया°). B Da1 नागेंद्र; D2 नागेंद्रो. D5 नागेंद्रं भीमसेनरथं प्रतीक्षमाहवे (sic). — D7 om. (hapl.) 36[d]–38[c].

37 D7 om. 37 (cf. v. l. 36). — [a]) K3. 5 D2. 5 M4 प्रेरितस्; M1. 2. 5 चोदितस् (for प्रेषितस्). — B3 om. (? hapl.) 37[bc]. — [b]) D1 ज्यानोदितो; D5 ज्यानिसृतो (for ज्याचोदितो). K3. 5 D2 शिखरं नोदितं यथा; Da1 बाणो ज्योतिस्त्वया यथा. — [c]) Ś1 अभ्यधावंत वेगेन; Da1 D6 द्रवतस्तु स वेगेन. — Ś1 om. (hapl.) 37[d]–38[c]. — [d]) K2 अरिंदम; Da1 अरिंदमः.

38 Ś1 D7 om. 38[abc] (cf. v. l. 37, 36). — [c]) K0. 1 अभ्यद्रवंत; S (except M4) °धावंत (for °वर्तन्त). — [d]) K2. 5 D2. 6 भीमसेनपुरःसराः; Da1 D5 पांचाल्येन महात्मना.

39 [a]) K1–3 B D कैके(K1 Dn2 D2. 8 °क)याश्च; K5 कैकेयश्च (for केकयाश्च). T2 केकया द्रौपदेयाश्च. — K5 D2 M2 om. (hapl.) 39[bcde]. — [b]) T2 अभिमन्युश्च सर्वशः. — [c]) Ś1 K0. 1 दाशार्णा(K0 °र्हा)धिपतिः. S (M2 om.) चैव (for शूरः). — [d]) D1 क्षत्रधर्मा च; D8 क्षेत्रदेवश्च; G1 क्षत्रदेवाश्च. — [e]) K2 D6 चेदिपश्चेकितानश्च; K4 B1 Da Dn1 D5 S (M2 om.) चेदिपो धृष्टकेतुश्च; B2 चेदिपश्चित्रश्च केतुश्च. — [f]) Ś1 K3 संक्रुद्धः; K2. 4 B D (except D1–3. 6) संरब्धाः (for संक्रुद्धाः). K0. 2 हि; T G तु (for ते).

40 [a]) K3. 5 D2 सर्वाणि (for दिव्यानि). — [b]) Ś1 Da1 महाबलः; K1 °रथाः; K3 D8 °बलाः (for °बलाः). — [c]) Ś1 K5 D2 क्रुद्धं (for क्रुद्धाः). T2 तमेवमभिसंक्रुद्धाः.

41 [a]) D6 संविद्धो. T2 दशभिर् (for बहुभिर्). — [b]) T2 अरोचत (for व्यरो°). — [c]) K3. 5 D2. 6 संजातरुधिरापीडो. — [d]) G1 धातुश्चित्र (for °चित्र). K1 इवार्थिराट्.

42 [a]) D1 S चैव (for चापि). — K1 om. (hapl.) 42[b]–43[a]. — [b]) S नागं (for गजं). K3 D2 अंबुधरोपमं; D1 क्षिति° (for भूमि°). — [c]) Da1 D2. 4. 5 समास्थितोपि (for °स्थितोऽभि-).

43 K1 om. 43[a] (cf. v. l. 42). — [b]) S (except G2) राजन् (for गजं). K5 D2 सह; D1 M1–3. 5 तदा (for स च). D3 गजं स च गजाधिपः. — [c]) S सुप्रतीको वि(M1–3. 5 नि)दध्रे वै. — [d]) Da1 वेगे च; D3 बलेव (for वेलेव). K1 मकराकरं. — After 43, D1 ins.:

C. 6. 4276
B. 6. 95. 45
K. 6. 95. 45

वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दशार्णस्य महात्मनः ।
साधु साध्विति सैन्यानि पाण्डवेयान्यपूजयन् ॥ ४४
ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम ॥ ४५
तस्य वर्म मुखत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
विदार्य प्राविशन्क्षिप्रं वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ४६
स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
उपावृत्तमदः क्षिप्रं स न्यवर्तत वेगतः ॥ ४७
प्रदुद्राव च वेगेन प्रणदन्भैरवं स्वनम् ।
स मर्दमानः स्वबलं वायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ ४८
तस्मिन्पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ ४९
ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ।
किरन्तो विविधान्बाणाञ्शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५०
तेषामापततां राजन्संक्रुद्धानाममर्षिणाम् ।
श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः ।
भगदत्तो महेष्वासः स्वनागं प्रत्यचोदयत् ॥ ५१
अङ्कुशाङ्गुष्ठनुदितः स गजप्रवरो युधि ।

359* दधार सुप्रतीकं तं क्षत्रधर्मा गजेन तु ।

44 [a]) Ś1 D3 धारितं; K0 दारितं; K1 चरितं; G1. 2 पवितं (for वारितं). K5 राजेंद्रं; Da1 D4 नागेंद्र (for नागेन्द्रं). — [b]) K0. 1 दाशार्णस्य. D1 दशार्णेन महात्मना. — [c]) K0. 2 ते सर्वे (for सैन्यानि). K1 सध्वसाधिनि सर्वे ते (sic). — [d]) Ś1 पांडवेयस्य पूजयन्; K0. 1 पांडवश्चाभ्यपूजयन्; Da Dn1 D5 पांडवेयान् (D5 °वेयं) प्रपूजयन् (Da1 °जयेत्); T M1. 2. 5 त्वदीयान (M1. 2 °स्त्व)भ्यपूजयन्; G M3. 4 त्वदीयान्यभ्यपूजयन्.

45 [a]) G3 ततो दशार्णः संक्रुद्धस. — [d]) D1 G1 M प्रमुखे नृपसत्तमः; D6 मुखे भरतसत्तम.

46 [a]) K2. 4 B Da Dn D4. 7. 8 वर्म मुख्यं तनुत्राणं; K3 D6 T2 तस्य चर्मसुख(K3 °परि)त्राणं; K5 D1. 2 तस्य वर्म तनु(D1 मुख)त्राणं; D5 चतुर्मुख्यं तनुत्राणं; T1 G तस्य कुंभपरित्राणं. Cc cites तनुत्राणं. — [b]) Some MSS. परिस्कृतं. Ś1 K0–3. 5 शातकौंभपरिष्कृ(K3. 5 °स्कृ)तं; D1 शातकुंभविभूषितं. — [c]) K5 विचार्य. Ś1 K0. 5 D1. 6 M3. 5 (*inf. lin.*) प्राविशत्; K2 D5 प्रविशन् (K2 °शत्); M1 (*sup. lin.* as in text). 2 न्यविशन् (M2 °शत्); M3 (*sup. lin.*). 5 ह्याविशत् (for प्राविशन्). — [d]) Da1 वाल्मीकमिव. Ś1 पन्नगः.

47 [b]) Da1 भारतसत्तम; T1 G4 भरतसत्तमः. — [c]) B4 T2 M4 उ(M4 अ)पावर्त°; D1 उपाहत°; Cc. d उपावृत्त° (as in text). — [d]) K4 B D (except D1–3) अभ्यवर्तत (for स न्यवर्तत). Ś1 Da1 D6. 8 वेगिनः; K1. 4 B Da2 Dn D4. 5. 7 T G4 M वेगितः; G1. 2 युद्धतः (for वेगतः).

48 [a]) K4 B Da Dn D4–8 स (D4 सं°) प्रदुद्राव वेगेन; K5 परिदुद्राव वेगेन. — [b]) Ś1 प्राणिदन्; K3 प्राणदन्; K5 प्रणुदन्; D1 विनदद्; S विनदन् (for प्रणदन्). K0–2 भैरवस्वनः; K3. 5 भैरवं स्वरः (K5 °रं); B Da Dn D4–8 भैरवं रवं; D3 S भैरवस्वनं (M1. 2. 4 °स्वरं). — [c]) K0. 1 ममर्द चैव; K2 B Da2 Dn D1. 3–7 संमर्दयानः; K3. 5 D2 T G2. 4 M4 संमर्दमानः; K4 उन्मर्दयानः; Da1 D8 स मर्दयानः. Ś1 स्वलभं; K0. 2 B1 सुबलं; G1 तु बलं (for स्वबलं). — [d]) M4 वृक्षम् (for वृक्षान्). Ś1 [ओ]जसः (for °सा).

49 [a]) K5 परिजिते (for परा°). — [b]) Ś1 महारथः. — [c]) = 6. 23. 12[c]. D4 विनादोच्चैर्. — [d]) M2 [अ]वतस्थिरे (for [उ]प°).

50 [a]) G1 महाबलं; G2 M1. 3–5 तदा भीमं; M2 भीमसेनं (for ततो भीमं). — [b]) K0 D1. 6 M3. 5 उपाद्रवत् (for °द्रवन्). — [d]) K5 D2 अस्त्राणि; B1 शराणि; D5 M3. 5 छत्राणि (for शस्त्राणि). Da1 D5 विनिपातितः (for विविधानि च).

51 [b]) S संरब्धानाम् (for संक्रुद्धानाम्). Ś1 अमर्षणां; Da1 अमर्षणं; T G3. 4 मनीषिणां; Cc अमर्षिणाम् (as in text). — [c]) K4 D5 तन्; B2 सं; D1 तं (for स). — [d]) Ś1 अमर्षगत°; K0. 1 D3 अमर्षागत°; Dn2 T2 अमर्षाहतसाध्वसः (T2 °साः); D1 मनुजा जातसाध्वसाः; T1 G3. 4 M4 अमर्षागतसाहसः (T1 G4 °सं; G2 °साः). Cd cites अमर्षात् and साध्वसं. — [f]) K1. 4 Dn1 D1. 6 स्वं; T1 G4 M4 स (for स्व-). K2 प्रतिचोदयत्; K3. 5 Da1 D2. 5 प्रत्यनोद°; K4 प्रत्यदेश°; D1 समनोद°; T2 M समचोद° (for प्रत्यचोद°).

तस्मिन्क्षणे समभवत्संवर्तक इवानलः ॥ ५२
रथसंघांस्तथा नागान्हयांश्च सह सादिभिः ।
पादातांश्च सुसंक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अमृद्नात्समरे राजन्संप्रधावंस्ततस्ततः ॥ ५३
तेन संलोड्यमानं तु पाण्डूनां तद्बलं महत् ।
संचुकोच महाराज चर्मेवाग्नौ समाहितम् ॥ ५४
भग्नं तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।
घटोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ॥ ५५
विकटः पुरुषो राजन्दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ।
रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव ॥ ५६
जग्राह विपुलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ।
नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः ।
सविस्फुलिङ्गज्वालाभिः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ५७
तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा ज्वालाकुलं रणे ।

C. 6. 4297
B. 6. 95. 61
K. 6. 95. 61

52 ^{ab}) K4 अंकुशांगुष्ठचलितः; Da1 damaged; Dn2 °तुदितः; D1 अंकुशेनापि नुन्नस्तु; D3 G1 M °क्षुदितः; T1 G2. 4 °व्यथितः; T2 °मृदितः (for ^{a}). D1 S नाग° (for गज°). Da1 स राजप्रवरो युधिष्ठिरः (hypermetric) (for ^{b}). Ś1 Ko–2 स नागप्रवरः सम्यगंकुशांगुष्ठ(Ś1 °गुलि)चोदितः; D5 अंकुशस्यस्तथा गजप्रवराजप्रचरो युधिष्ठिरः (sic). — After 62^{ab}, D1 *repeats* 52^{c}–54^{d}. — ^{c}) Dn2 M1–3 (M1. 3 *sup. lin*). 5 (*inf. lin.* as in text) रणे (for क्षणे). K1 स भगवान् (for समभवत्). — ^{d}) B1 Dn2 सांवर्तक; Cc संव° (as in text).

53 ^{a}) Ko °संगांस्; K2 °संगं; K3 Da1 D1 °संघास् (for °संघांस्). D1 तथा नागा. — In Da1, 53^{bc} is lost on a damaged fol. — ^{b}) K3 D1 हयाश्च (for हयांश्च). K3 T G1. 4 M4 हयसादिनः; B D1. 6 हयसादिभिः; Da2 रथसा°; G2 M1. 3. 5 सहसादिनः; M2 सहयादिभिः (for सह सादिभिः). D5 राक्षसान्घोररूपिणः. — Ko. 1 om. 53^{cd}. — ^{c}) Ś1 K3. 5 Da2 Dn1 D2. 3. 6–8 T G4 M4 पदातांश्च; D1 पादाताश्च; D8 पदाताश्च. K5 D2 हि संक्रुद्धाः; D1 सुसंक्रुद्धाः; D8 स संक्रुद्धाः. D5 ततः सर्वाश्च राजानः (sic). — ^{e}) Ś1 अमृद्नान्; Ko अमृभन्; K1 Da2 अमृद्नत्; K2. 3 Da1 Dn1 D3 अमृद्नन्; K5 D2 अमृप्यन्; B4 G1 M5 प्रामृद्नात्; Dn2 D4. 7 स मृद्नात्; D1 श्येनवत्; D5 अमृदत्; D6 दुद्राव; D8 सोमृद्ना(*sup. lin.* °ज्ञा)त्; T G2. 4 M4 प्रमृद्न(T2 °द्रा)न्; M1–3 प्रामृत्नत् (M3 °न्); M3 (*sup. lin.*) प्रामृत्नात्; M5 (*inf. lin.*) °त्नन् (for अमृद्नात्). G2 शतशो (for समरे). K4 B Da Dn D4–8 नागः (for राजन्). — K2 om. (hapl.) 53^{f}–54^{e}. — ^{f}) T2 संप्रधावत्. D1 यतस्ततः.

54 K2 om. 54^{abc} (cf. v. l. 53); Da1 D5 lacuna for 54^{abc}. — ^{a}) D2 ततः (for तेन). D1 संभ्राम्यमाणस्; D8 संलोड्यमानस्; M2 संलोळयमानं (for संलोड्यमानं). S च (for तु). — ^{b}) K4 B Da1 Dn D1. 4. 6–8 पांडवानां बलं महत् (Da1 महद्बलं); S पांडूनां सुमहद्बलं. — ^{c}) Ś1 B2 D2. 6 T2 संचुकोप; D1 संचुक्षोभ; G2. 4 संचुक्रोश; M2 स चुकोच; Cc. d संचुकोच (as in text). — ^{d}) B4 चर्मेवाग्नि·; D2 चार्मे चाग्नौ; D8 वर्मे चाग्नौ. Ś1 Ko–2 समर्पितं; M1 (*sup. lin.* as in text). 4 समाहितः.

55 ^{a}) B2 तद्बलं (for स्वबलं). — ^{b}) D3 मारिष (for धीमता). — ^{c}) Ś1 Ko. 1 महाराज; D1 तु संक्रुद्धो; D3 स सं°; T G2. 4 M4 सुसं°; G1 M1–3. 5 सुसंरब्धो (for ऽथ संक्रुद्धो).

56 ^{a}) K5 किंकरः; Cd विकृतः (for विकटः). K2–4 B Da2 Dn2 D2. 6. 7 G2 परुषो (for पुरुषो). T2 विनदत्परुषं राजन्. — K1 om. 56^{c}–57^{d}. — ^{c}) D3 मुखं (for रूपं). Most N MSS. बिभीषणं. Ko दृष्ट्वा (for कृत्वा). — ^{d}) D1 मायया; T1 G कोपेन; T2 M क्रोधेन (for रोषेण).

57 K1 om. 57^{abcd} (cf. v. l. 56). — ^{a}) K2. 4. 5 B Da Dn D2–7 T1 G विमलं (for विपुलं). D1 ततो गृह्य महच्छूलं. — ^{b}) K2 Da1 D3. 8 T2 दारुणं (for दारणम्). — ^{c}) D3 नागान् (for नागं). T2 समरे (for सहसा). — ^{d}) T2 विक्षिपत् (for चिक्षेप). S सु· (G2 M4 स) (for च). — ^{e}) K2. 4 B2–4 Da Dn D4. 5. 7. 8 सविस्फुलिंगमालाभिः; K3 सविस्फुलिंगाभिर्ज्वालाभिः (hypermetric); D1 विस्फुलिंगैस्तथा ज्वालैः. Most N MSS. °विस्फु° (for °विस्फु°). — ^{f}) Ś1 K5 B1. 2. 4 Dn D4. 7. 8 M4 परिवेष्टितः.

58 ^{a}) K3 D1. 8 तदापतंतं. — ^{b}) K3. 5 D2 ज्वालासमन्वितं; K4 D1. 8 S ज्वालासमाकुलं; B Da Dn D4–8 प्राग्ज्योतिषो नृपः (D5 °प). — K1 om. (hapl.) 58^{c}–60^{d}. — ^{c}) Ko. 2. 5 M2. 5 रुधिरं (for रुचिरं). T2 संधाय च शरं तीक्ष्णम्. — ^{d}) B D (ex-

C. 6. 4297
B. 6. 93. 61
K. 6. 93. 61

चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचन्द्रं स पार्थिवः ।
चिच्छेद सुमहच्छूलं तेन बाणेन वेगवत् ॥ ५८
निपपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम् ।
महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता ॥ ५९
शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं स पार्थिवः ।
रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमाम् ।
चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६०
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव ।
उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६१
बभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत ।
पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६२
तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा ।
दिवि देवाः सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ॥ ६३
पाण्डवाश्च महेष्वासा भीमसेनपुरोगमाः ।
साधु साध्विति नादेन पृथिवीमनुनादयन् ॥ ६४
तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मनाम् ।
नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ६५
स विस्फार्य महच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवानां महारथान् ।
विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचाञ्ज्वलनप्रभान् ॥ ६६
भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः ।
अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान्पञ्चभिस्तथा ॥ ६७

---

cept D1–3. 6) सुदारुणं (for स पार्थिवः). — e) K3 B Dn2 D1. 6–8 तन्महच्छूलं; K3. 5 D2 च महाशू°; Da1 सुमहत्स्थू°; Da2 स महाशू°; D5 S च महच्छू°. — f) Da2 Dn2 D1–5. 8 S वेगवान्; D1 वेगिना (for वेगवत्).

59 K1 om. 59 (cf. v. l. 58). — a) K2. 4 B Da Dn D1. 5. 7. 8 उत्पपात; D1. 3 S तत्पपात (for निपपात). D5 द्विधा छन्नं. — b) Many N MSS. °परिस्कृतं; D1 °विभूषितं (for °परिष्कृतम्). — After 59ab, K5 reads 60cdef. — c) D6 महाशक्तिर्; M4 °शनिं (for °शनिर्). Ś1 यत्र (for यथा). K2 सृष्टा; K3 भ्रष्टो; K4 सृष्टा; T2 वृष्ट्या; G1 वृक्षे; G2 वक्षं; M4 दृष्ट्वा (for भ्रष्टा). — d) K3 शक्रमुक्तो; D1 °हस्तान् (for °मुक्ता). K5 नभोगतः; D2 T3 M4 °गताः; M1–3. 5 महीतले.

60 K1 om. 60abcd (cf. v. l. 58). — b) K6 कृत्वा; D1 M1–3. 5 °भूतं; D6 °कर्तुं; D8 कृंतं; M4 °कृत्य (for कृत्तं). K3. 4 B D M4 च (for स). B Dn D1. 5. 7 पार्थिव. — K5 reads 60cdef after 59ab. — c) B3 कालदंडां; G1 M रुक्म° (for रुक्म°). — d) K3 D2 °विषोपमां; G2 °शिखोपमं; M4 °मुखोपमां. — e) M1 मां (for तां). K0–2 T2 राक्षसेंद्रे (T2 °द्र); M4 राक्षसाय (for राक्षसस्य). D1 चिक्षेप राक्षसेंद्रस्य; D6 राक्षसे तां च चिक्षेप.

61 a) K5 T1 G1 तम् (for ताम्). — b) K5 D2 विध्वस्ताम्; D1 तिर्यक्स्थाम् (for वियत्स्थाम्). D6 अशनिप्रभां (for अशनीमिव).

62 a) M4 जग्राह (for बभञ्ज). K4 तां च; B1 चैनं (for चैनां). K3 बभंज तां च त्वरितं; K5 D2 बभंज त्वरितं राजन्. — b) Ś1 K0. 1. 3 D8 जानावारोप्य; D1. 3 S जानुमारोप्य. K5 D2 वेगवान् (for भारत). — After 62ab, D1 *repeats* 52c–54d. — c) D1 राक्षसेंद्रस्य तत्कर्म.

63 a) K1 तदवीक्ष्य; D6 °वेत्य; D8 (m as in text) °वेत्स्व (for °वेक्ष्य).

64 a) K4 सुमहेष्वासा; D (except D1–3. 6) च महाराज. — D1 om. (hapl.) 64b–65c. — c) B1 T1 G2. 4 वादेन; D5 नागेन (for नादेन). — d) K B Dn2 D2–4. 6–8 T1 G4 M2. 4 अन्व(K5 सम)नादयन्; G2 अन्ववाद°.

65 D1 om. 65abc (cf. v. l. 64). — a) K4 transp. तं तु and श्रुत्वा. T2 तत् (for तं). B1 तं श्रुत्वा च (for तं तु श्रुत्वा).

66 a) Ś1 विस्फार्यत महच्चापि; S विष्फार्य सुमहच्चापम्. — b) K3. 4 B2. 4 Dn2 D2–4. 7. 8 °प्रभं (for °स्वनम्). — c) K2 B2–4 Dn2 D1. 6–8 तर्जयामास वेगेन. — d) Ś1 °रथः (for °रथान्). — e) K2 D2 विसृज्य (for विसृजन्). D1 विमलं श्लक्ष्णं; T1 G विमलान्दीप्तान्. — f) K3 D2. 6 जलद°; B2–4 Da Dn1 D4. 5. 7. 8 T1 G4 विमल° (for ज्वलन°). D1 नाराचमुज्ज्वलप्रभं.

67 a) T2 भीमसेनेन विव्याध. — b) D2 T2 निशितैः (for नवभिः). — d) K2. 3 B2–4 Da Dn1 D1. 2. 4–6. 8 कैकेयान् (D1 °यं); Dn2 D3 कैकयान् (for केकयान्). T1 G M1–3. 5 पंच पंचभिः; T3 पंचसप्तभिः.

पूर्णायतविसृष्टेन स्वर्णपुङ्खेन पत्रिणा ।
विभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ।
पपात सहसा तस्य सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ६८
द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् ।
भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरंगमान् ॥ ६९
ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः ।
निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ॥ ७०
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७१
ततो भीमो महाराज विरथो रथिनां वरः ।
गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ७२
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् ।
तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ७३
एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
आजगाम महाराज निघ्नञ्शत्रून्सहस्रशः ॥ ७४
यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ परंतपौ ।
प्राग्ज्योतिषेण संसक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ७५
दृष्ट्वा तु पाण्डवो राजन्युध्यमानान्महारथान् ।
त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायाद्विकिरञ्शरान् ॥ ७६
ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः ।
सेनामचोदयत्क्षिप्रं रथनागाश्वसंकुलाम् ॥ ७७
तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥ ७८
भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत ।

C. 6. 4320
B. 6. 95. 84
K. 6. 95. 84

---

68 b) B D (except D1-3.6) शरेणानतपर्वणा. — c) K3.5 D2.6 चास्य (for तस्य).

69 a) K0.8 D6 द्रौपदेयास्ततः पंच. — b) D1.6.8 T3 समताडयन्. — c) Da Dn1 D5 कोपेन; S च (T2 सं-) क्रुद्धो (for च क्रोधान्). — d) K5 निजग्राह (for निजघान). K0 रथोत्तमान् (for तुरंगमान्).

70 K8 om. 70a–71b. — a) K4 B2-4 केशरिणं; T2 M च केसरिं. D6 चैव; T3 M1-3.5 तस्य; M4 तत्र (for चास्य). — b) M2 जघान (for चिच्छेद). K5 D3 निशितैः शरैः. — c) B1 बाणैः (for चान्यैः). D1 सारथिं भीमसेनस्य. — d) D3 तस्य (for चास्य). B1 पंचभिः; G1 सादिभिः (for पत्रिभिः). D1 हृदि विव्याध पत्रिणा.

71 K8 om. 71ab (cf. v. l. 70). — a) K4 damaged. — b) K3 D2 रथोपस्थम्; D8 रथोरस्थ. — d) Da Dn1 D5 धीमता (for संयुगे).

72 a) K3.5 B D (except D1-3.6) महाबाहुर् (for °राज). — b) K2 वर (for वरः). — c) S जग्राह (for प्रगृह्य). — d) M4 प्रस्कंद्य च; M5 प्रचस्कंद्य. K4 B D (except D2.3) रथोत्तमात्; S रथादपि (for महारथात्).

73 a) D8 सम्- (for तम्). Ś1 उद्यतगदां; D5 G1 उद्यतगतं; T2 उद्धुतगदां (for उद्यतगदं). — b) S कैलासमिव शृंगिणं. — d) S समजायत भारत.

74 c) T1 G2.4 महाबाहुर् (for °राज). — d) B Da Dn D4.5.7.8 समंततः; D9 अनेकशः (for सहस्रशः).

75 a) Ś1 K0.1 तत्र (for यत्र). — b) Ś1 च भारत; K0.3.5 D2 महारथौ; K1.2 B Da Dn D4-8 महाबलौ; T2 अरिंदमौ (for परंतपौ). — c) Ś1 K0.1 सहितौ; K2 B1-3 D (except D1-3.6) T1 G4 संयुक्तौ (for संसक्तौ).

76 a) K3.5 B D (except D1) S च (for तु). D1 पांडवान्; D4 पांडवौ. B D (except D1.2.6) S भ्रातॄन् (for राजन्). — c) D8 चरितो; T1 G M2 परितो (for त्वरितो). K1.2 भरतश्रेष्ठस्. — d) Ś1 पुत्रायोद् (sic); D1 तत्र तान्; M4 तान्नृपान् (for तत्रायाद्). D8 विभ्रमत् (for विकिरन्). K2.4 B D4.7 तत्रायुध्यत्किरञ्शरान्.

77 a) K5 राजंस् (for राजा). — c) K3.5 Da1 D1.2.5 अनोदयत् (D2 °दयं); S अचूचुदत् (for अचोदयत्). — d) Ś1 K0 रथनागसमाकुलं (K0 °लां); Da1 T G2.4 °नागाश्वसंकुलं.

78 a) D8 संप्रेक्ष्य (for सहसा). — d) S पांडवः कृष्णसारथिः (= 74b).

79 a) K2.4 B1.3.4 D (except D1-3.6) भगदत्तश्च; T2 भगदत्तेन. — b) T2 नाभेन; G1 नादेन (for नागेन). — c) K0.1 त्रिमृक्षन्; Da1 त्रिसृजन्;

C. 6. 4320 B. 6. 95. 84 K. 6. 93. 84

विमृद्नन्पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ७९
तदासीत्तुमुलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष ।
पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ॥ ८०
भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ ।
आश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

संजय उवाच ।
पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनंजयः ।
दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ १
अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ।
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च क्षयं घोरं महामतिः ।
ततो निवारयितवान्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३
अवध्या बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन ।
निहताः कौरवैः संख्ये तथास्माभिश्च ते हताः ॥ ४
अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् ।

D1 विमृद्य; D5 विसृजन्; D6 विमर्दन्; T2 विरुक्तं; M2. 5 विमृत्नन् (for विमृद्नन्). — d) M3. 5 अथाद्रवत् (for उपाद्रवत्).

80 a) K3. 4 B Da2 Dn2 D2–4. 6–8 सुमहद्; Da1 Dn1 D5 तु महद् (for तुमुलं). S आसीत्तत्र महद्युद्धं. — b) K5 D2. 3 S भारत (for मारिष). — c) Da1 D5 पंचालैः. B D (except D1–3. 6) पांडवेयैश्च (for सृञ्जयैश्चैव). — d) K3. 5 Da1 Dn1 D1. 2. 4. 5. 7. 8 कैकेयैश्च; D3. 6 T1 G4 M3 कैकयैश्च. D3 चोद्यतैर्युधि (for चोद्यतायुधैः).

81 a) K4 °नस्तु (for °नोऽपि). — c) Ś1 सुश्रावयद्; K0. 2–4 B D (except Da1 Dn1 D1) T2 M5 अश्रा° (for आश्रा°). — d) D6 इरावान् (for इरावद्°). D3 आहवे; D6 उच्यते (for उत्तमम्).

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K0–3 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे; K4 T2 अष्टमेह्नि; Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्धे; D6 अष्टमदिवसयुद्धे; M4 अष्टमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 घटोत्कचयुद्धं; T G2. 4 M1–3. 5 भगदत्तयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 52; Dn2 T2 M3. 4 92; D6 T1 G1. 2. 4 90; M1. 2 91 (as in text); M5 93. — *Śloka no. :* Dn1 D6 85; Dn2 D5 86.

92

☞ The collations of G3 were not available for this chapter.

1 a) K3. 5 D2 transp. पुत्रं and श्रुत्वा. K3. 5 B Da Dn D2–8 विनिहतं; S निपतितं (for तु निहतं). Ś1 D1 (m as in text) T (T1 before corr.) दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — b) K1 त्विरावतं; K2 विरावंतं (for इरावन्तं). S कौंतेयः श्वेतवाहनः. — c) Ś1 सहिता (for महता). — d) Many MSS. निश्वसन्. Dn2 S उरगो; D5 नेमगो (for पन्नगो).

2 a) D1 यथाब्रवीत्स राजेंद्र. — Before 2ed, D6 ins. अर्जुन उवाच. — c) T1 G एतन् (for इदं) Da1 तु तं (for नूनं). K1 महाप्रज्ञो; D2 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञो). — d) Ś1 पृष्टवान् (for दृष्ट°).

3 a) T1 G पांडवेयानां (for पाण्डवानां च). — b) D3 भयं (for क्षयं). B2. 3 महाद्युतिः; D2 °मनाः (for °मतिः). — D2 om. 3c–4d. — c) K0 ततो निवारयतवान्; K1. 4 B4 Dn D4. 7. 8 स ततो निवारितवान्; D1 ततस्तदा वारितवान्; S ततो वारितवान्नित्यं.

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) B3 Dn2 D4. 7. 8 अन्ये च (for अवध्या). Ś1 बहवः शूराः. — c) Da1 D5 विहिताः (for निहताः). K3–5 T1 G2. 4 कौरवाः (for कौरवैः). T1 G4 सर्वे; T2 G1 M4 संख्ये;

धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ॥ ५
अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् ।
किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ॥ ६
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ७
इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन ।
कृतं राज्ञा महाबाहो याचता स्म सुयोधनम् ।
राज्यार्धं पञ्च वा ग्रामान्नाकार्षीत्स च दुर्मतिः ॥ ८
दृष्ट्वा हि क्षत्रियाञ्शूराञ्शयानान्धरणीतले ।
निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ९
अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ।
युद्धं ममैभिरुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन ॥ १०
संचोदय हयान्क्षिप्रं धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् ।
नायं क्लीबयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ॥ ११
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा ।
चोदयामास तानश्वान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ १२
अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत ।

C.6.4336
S.6.95.14
K.6.95.14

M1-3.5 एव (for संख्ये). — ^{d}) B D (except D1-3) कौरवाः (for ते हताः). K3.5 तथास्माकं च तैर्हताः.

5 ^{a}) K4 अन्न° (for अर्थं°). — ^{b}) K3 D6 क्रीयते. K5 (m as in text) दुष्करं (for कुत्सितम्). — ^{c}) D1 T1 G धिगर्थं. D1 क्रियते (for यत्कृते). Ko.1 [s]स्माभिः (for ह्येवं). T2 धिगत्वं सत्कृतेत्येव (sic). — ^{d}) D6 क्रीयते. D3 ज्ञातिसंख्ययः (sic).

6 ^{a}) Ś1 D2 S सृतिः; Cc मृतं (as in text). Ś1 श्रेष्ठं *and* श्रेयान् (for श्रेयो). — ^{b}) K4 D1 T1 G तु (for च). K5 न च ज्ञातिवधाधमां (sic). — ^{c}) K1 किं न; K5 तस्मात्; D3.6 किं तु (for किं नु). Da Dn1 D5 प्राप्स्याम्यहं; D1 पश्यामहे (for प्राप्स्यामहे). S धनेन तेन किं कुर्मो (M4 °र्मे). — ^{d}) D1 हतान् (for हत्वा). D3 समाकुलान्; T2 सबांधवान् (for समागतान्).

7 ^{b}) D5 सौबलेन (for °लस्य). — ^{c}) D3 प्रलयं (for निधनं). G3 यत्र (for यान्ति). — ^{d}) D5 कर्मदुर्मंत्रितेन च; D6 कर्णदुर्मंत्रिणेन च.

8 ^{a}) D1 न; D6 G1 तु; T1 G2.4 तत् (for च). K3 विजानासि; T1 G2.4 हि जानामि. — ^{c}) B3 राज्ञो; G3 राज्ञां (for राज्ञा). — ^{d}) Ko-2 T2 याचिता स्म; Da Dn1 D3 याचता च; Dn2 याचमानं; T1 G4 याताः स्म हि; G3 यातास्म हि (for याचता स्म). B1 सुयोधने. — ^{e}) K3 D3 राज्यार्थं; D1 राज्याय; T2 राज्ञार्धं (for राज्यार्धं). Ko-2 Da Dn1 D5 ग्रामान्वा (by transp.); D1 मे ग्रामान्; T2 च ग्रामान्. — ^{f}) Ko नाकर्षीत्; Da1 नाकार्षं; D2 न कार्षीः; D6 अकार्षीत्; M4 आकाक्षीत् (for नाकार्षीत्).

9 ^{a}) Ś1 Ko.1.3.5 D1 च (for हि). — ^{c}) Ko.2 निंदाभिर्; G1 निंदाम (for निन्दामि). D1 निंदामभ्यस्तमात्मानं. — ^{d}) Ś1 D1.3 क्षत्रजीवितं; M3.4 °जीवितां (for °जीविकाम्).

10 ^{a}) Da2 S अशक्त इति. Ś1 मामेतं; Da1 मामेव; S चात्मानं (for मामेते). — ^{b}) K1.4 B D (except D2.6) S ज्ञास्यंते. S भुवि (for रणे). — ^{c}) Ś1 Ko.1.4 ममाभिरुचितं; K2 B4 Dn1 (by corr.). n2 D4.7.8 तु मे न रुचितं (K2 °रं); B1 Da Dn1 (before corr.) D5 महत्सु रुचितं (Da1 D5 °रं); B2 महत्सु चरितं; B3 ममेति रुचितं; D3.6 ममापि रुचितं (D6 °रं). K3 न युद्धमेभिरुचितं; D1 युद्धे ममैसी रुचिरं; S एतदर्थं मया (T2 G3 महा°) युद्धं; K5 D2 as in text. — ^{d}) S रोचितं मधु(T2 शत्रु)सूदन.

11 D3 om. 11^{abcd}. — ^{a}) K3.5 D1.2 संनोदय; K4 संदेशय (for संचोदय). K2 B D (except D1-3) शीघ्रं (for क्षिप्रं). — ^{c}) K5 T1 G2.4 महाघोरं (for °पारं). — ^{d}) K3.5 D2 संयुगोदधिं; B1 समरांबुधिं; Da Dn1 D5 समरोदधेः (D5 °धे). — ^{e}) K3.4 B1-3 Da Dn1 D2.3.5 T2 G M क्लीबा(K4 B1-3 °वा)यितुं; B4 Dn2 D4.6.8 यापयितुं; D7 पातयितुं; T1 कं बाधितुं; Cc क्लीत्वायितुं (for क्लीबयितुं). Ś1 Ko-2 कल्पो (for कालो). — ^{f}) D1 वीक्ष्यते (for विद्यते). D3 T2 M2 माधवः (for °व).

12 Before 12, D6 ins. संजय उवाच. — ^{a}) D1 एवमुक्तः स; G1 एवमुक्तास्तु. — D1 om. 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) K3.5 D2 नोदयामास; K4 देशया°. — ^{d}) T G4 पांडवान्; G1.2 M पांडरान् (for पाण्डुरान्).

13 D1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{b}) T2 तस्य (for तव). — ^{c}) Ko-2 मारुतोद्धूम°; Da1 °तोद्धुत°.

C. 6. 4336
B. 6. 96. 14
K. 6. 96. 14

मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १३
अपराह्णे महाराज संग्रामः समपद्यत ।
पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः ॥ १४
ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् ।
परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १५
ततः शांतनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ।
भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १६
हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ ।
अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवारयत् ॥ १७
शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ।
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ १८
भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ।
प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥ १९
पुत्रास्तु तव कौन्तेयं छादयांचक्रिरे शरैः ।
प्रावृषीव महाराज जलदाः पर्वतं यथा ॥ २०
स च्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशां पते ।
सृक्किणी विलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः ॥ २१
व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास पार्थिव ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्धतजीवितः ॥ २२
अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन च ।

— [d]) M5 मारुतस्येव. — After 13, D1 ins. :

360* रथं संप्रेरयामास वेगेन त्वरितोज्ज्वलम् ।

14 [a]) Some MSS. अपराह्ने. T2 महाशब्दः (for °राज). — [b]) T2 संग्रामे (for °मः). — [d]) Dn2 T2 M5 भीमस्य; G1. 2 भीमश्च (for भीष्मस्य). — After 14, S reads 17[cd] and 19.

15 D1 om. 15[a]–16[b]. — [a]) K5 D2. 7 S (except G1) सुतो (for सुता). — [b]) K2. 5 D2. 7 S (except G1) °मुपाद्रवत्. — [c]) D2 परित्यज्य (for °वार्य). T2 भीमं (for द्रोणं). — [d]) K0. 1 वायवो; T2 मानवो; G2 वासवो (for वसवो). M वा(M2. 5 व)सवं दानवो यथा.

16 D1 om. 16[ab] (cf. v. l. 15). — [b]) D6 वर (for वरः). — [c]) M5 सुचर्मा च. — [d]) K3 D1. 2. 6. 8 G2 M5 उपाद्रवत्.

17 [a]) B3 हार्दिको. K1 बाह्लिकैश्चैव. — [b]) M1. 2. 4 सत्यकं. K4 D3. 6 समुपद्रु(D6 orig. °स्थि)तौ. — For sequence of 17[cd], cf. v. l. 14. — [cd]) K5 अच्छष्टकस्तु; D1 आवंत्यकस्तु (for अम्बष्ठकस्तु). K0–2 Da Dn1 D5 उपाद्रवत् (K1 °वन्); B2 उपस्थितः; B4 Dn2 D4. 6–8 अवस्थितः (for अवारयत्). S अभिमन्युश्च (T2 M °स्तु) राजानमंबष्ठं समरे(T2 समुपा- ; M समभि)द्रवत्.

18 B3 om. 18[a]–20[b]. — [a]) M3 (sup. lin.). 5 चान्ये (for त्वन्ये). — [b]) Da1 शेषानैव; D1 शेषांस्त्वेव; D6 शेषानन्यान्. T1 G4 महारथाः. — [c]) K4 damaged. D1 प्रवर्तितं (for प्रववृते). — [d]) B1. 3 Da Dn1 D5 भयानकं; D1 विशां पते (for भयावहम्). D6 तुमलं लोमहर्षणं.

19 B4 om. 19 (cf. v. l. 18). For sequence of 19 in S, cf. v. l. 14. — [b]) K4 नरेश्वर; S विशां पते (for जनेश्वर). — [c]) K4 महाक्रुद्धो; T2 रणे क्रोधात्.

20 B4 om. 20[ab] (cf. v. l. 18). — [a]) D2 ते च (for तव). G1 M3 कौंतेय. — [b]) T2 M भृशं (for शरैः). — [c]) B4 शेषास्त्वन्ये महाराज (= 18[a]). — [d]) Ś1 जलदः (for जलदाः). B D (except D1–3. 6) S इव पर्वतं (for पर्वतं यथा).

21 [a]) Ś1 D2 S संछाद्यमानो. K3 T2 M1–3. 5 बहुभिः (for बहुधा). — [c]) Ś1 Da2 D1. 3. 5–7 T2 सृक्कि(D6 °क्की)णी; K0 सृक्किणीर्; K3 सृक्किणीं; B4 सृक्कणी; D2 सृग्विणी; D8 G1. 2 M2. 4. 5 सृक्कणी (G2 °णीं); M1. 3 स्रक्कणी (for सृक्किणी). Ś1 K3 विलहन्; K0–2 T1 G2. 4 M3 ले(K1 ली)लिहन्; K4 B D (except D1–3. 6) T2 G1 M1. 2. 4. 5 संलिहन् (for विलिहन्). T2 वीर; M4 वीरैः (for वीरः). — [d]) Ś1 K0–2. 4 वेगवान्; D1 दंशितः (for दर्पितः).

22 [a]) D1 अनाधृष्यं; T G व्यूढोरस्कस् (for °रस्कं). M1 (sup. lin.). 2. 4 भीमं. — [b]) K3. 5 D2 M4 ताडयामास; T G प्रा(T1 G4 पा)र्थया°; M1. 2. 3 (sup. lin.). 5 वारया°; M3 (orig.). 5 (inf. lin.) चारया°. K0. 2. 3. 5 Dn D2. 4. 6–8 भारत; Da1 D5 M2 पार्थिवः; T G M1. 3–5 पार्थिवं (for पार्थिव). — After 22[c], S ins. :

361* सुमुक्तेन महारणे ।
ताडयामास संक्रुद्धः.

[(L. 1) T2 M सुपुंखेन (for सुमुक्तेन). T2 रणे तदा (for महारणे). — (L. 2) M4 ताडितस्तेन (for ताडयामास).]

अपातयत्कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २३
ततः सुनिशितान्पीतान्समादत्त शिलीमुखान् ।
स सस त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष ॥ २४
प्रेपिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वना ।
अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ॥ २५
अनाधृष्टिं कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनम् ।
दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम् ॥ २६
प्रपतन्त स्म ते वीरा विरेजुर्भरतर्षभ ।
वसन्ते पुष्पशबलाश्चूताः प्रपतिता इव ॥ २७
ततः प्रदुद्रुवुः शेषाः पुत्रास्तव विशां पते ।
तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलम् ॥ २८
द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव ।
यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्ताद्व्यकिरच्छरैः ॥ २९
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम् ।

C. 6.4333
B. 6.96.31
K. 6.96.31

—^{d}) D1 सोपतद्गतजीवितः ; S सोभवद्व्यथितेंद्रियः.

23 ^{a}) D3 T2 च (for तु). Ś1 बह्लेन ; T1 फह्लेन. K1 अपरेण गतबलेन (hypermetric). —^{b}) K2 Dn D7. 8 तु (for च). —^{c}) T1 G4 कुंडिनं तु ; T2 कुंडभेदिं (for कुण्डलिनं). —^{d}) K3 क्रुद्धमृगं (for क्षुद्र°).

24 ^{a}) D1 तु (for सु-). B4 उग्रान् ; D (except D2. 3) T1 G4 बाणान् (for पीतान्). T2 लब्धलक्षस्ततोर्थाय ; M लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय. —^{b}) Da Dn1 D5 समाधत्त ; D6 S भीमसेनः (M1. 3–5 °नं) (for समादत्त). T1 G शिलाशितान् (for शिलीमुखान्). — After 24^{ab}, T2 M ins.:

362* सुबहून्प्रेषयामास कोपयानो महाबलः ।

M4. 5 cont.:

363* ततस्तु समरे क्रुद्धो भीमसेनः शिलीमुखान् ।

—^{c}) K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 ससर्ज ; D1 संतस्स ; D2 संसस (for स सस). K5 वै त्वरायुक्ताः ; S संदधे हंतुं (for त्वरया युक्तः). Ś1 समस्तत्वरया युक्ताः. —^{d}) Ś1 K3 पुत्रास्ते (for पुत्रांस्ते). S भरतर्षभ (for प्राप्य मारिष). K4 पुत्रमुद्दिश्य तेनघ.

25 ^{a}) K5 प्रेरितो (for प्रेपिता). —^{b}) Ś1 शरस्ता (sic); D1 शरास्तु ; D3 निशिता (for शरास्ते). K0. 2. 4 B1–3 Da Dn D1. 3–6 S (except M2) °धन्विना ; K5 D2 °विक्रमाः (for °धन्वना). — K5 om. (hapl.) 25^{cd}. —^{c}) Ś1 K0. 1 अपातयंश्च ; D1 °यस्स (for °यन्त). Da Dn1 D5 अपातयंस्तव सुतान् ; S पुत्रांस्ते पातयामास. —^{d}) T1 G4 स (for सु-).

26 ^{a}) Ś1 K0–3 D1–3 M3 अनावृष्टिं ; K5 °दृष्टिः ; D5. 6 °दृष्टिं ; M2 °धृतिं (for °धृष्टिं). K0. 1 कुंडिभेमं (K0 °दं); K2. 4 B Da2 Dn D4. 7. 8 T2 G1. 2 M कुंडभेदिं ; K5 °भेदो ; D1 °रोदिं (for °भेदं). —^{b}) Ś1 D1. 3. 6 S विराजं ; K0 विराटं ; K1 विरिंजे ; K3–5 D2 विरजं ; Da D4. 5 वैराटिं (for वैराटं). S (except M4) दीप्त° (for दीर्घ°). —^{c}) T1 G4 च राजेंद्र ; T2 स्वबाहुं च ; G3 च ते राजंस् (for सुबाहुं च). —^{d}) K5 D2 तथा वै (for तथैव). Ś1 K0. 2 कवचो(Ś1 कनको)ज्ज्वलं ; S मकरध्वजं (for कनक°).

27 ^{a}) K0–2 प्रपतंते ; K4 D2 T1 G1. 4 M3 प्रपतंति ; K5 आपतंति ; B1 Da2 Dn1 D1 प्रपतंतः ; M1 प्रतपंत (for प्रपतन्त). K5 स्म तं वीरा ; B1 सुवीरास्ते ; B3. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 स्म वीरास्ते ; D1 च ते वीरा. —^{b}) D1 विरेजुर्भरतोत्तम. —^{c}) D2. 5. 6 °सब्लाश् (for °शबलाश्). —^{d}) K2 नूताः ; D8 द्रुमाः ; D6 लताः ; M2 धूताः (for चूताः). K4 च्यूता इव नभस्सता (sic); D1 किंशुका इव भारत ; T G किंशुकाः पतिता इव.

28 ^{a}) K0. 2 तत्र (for ततः). D3 प्रादुद्रुवुः. —^{b}) K3 B D S तव पुत्रा (by transp.). K4 B D (except D2) S महाहवे (D1 °हवात् ; M4 °रथाः) (for विशां पते). —^{c}) Ś1 ते (for तं). D2 भव (for इव). Da2 Dn1 D3 मन्यंते ; D4 मन्यंत ; T1 G मन्वाना (for मन्यन्तो). Da1 D5 तं च कालमिव मन्ये ; T2 तं कालं मन्यमानास्ते.

29 ^{a}) K1 वीरा ; K5 वीरो ; S भीमं (for वीरं). — After 29^{ab}, K0. 1 ins.:

364* संदधार महाबाहुर्भीमसेनं महाबलम् ।

— K0. 1 om. (hapl.) 29^{c}–30^{d}. —^{d}) K5 D2 विकिरन् ; Dn1 D6 G2 M3. 5 व्यकिरन् ; D4 व्याकिरं ; T1 व्यकिरं (for व्यकिरत्). M4 शनैः (for शरैः).

30 K0. 1 om. 30 (cf. v. l. 29). —^{a}) K3 Da1 D6 तत्राद्भूतम् ; T1 G4 तदद्भुतम्. D2. 8 अपश्यामः. —^{b}) K1 विक्रमं (for पौरुषम्). S भीमसेनस्य पौरुषं.

C. 6.4353
B. 6.96.31
K. 6.96.31

द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्ने यत्सुतांस्तव ॥ ३०
यथा हि गोवृषो वर्षं संधारयति खात्पतत् ।
भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीधरत् ॥ ३१
अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः ।
यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्ये द्रोणं चैव न्ययोधयत् ॥ ३२
पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः ।
मृगेष्विव महाराज चरन्व्याघ्रो महाबलः ॥ ३३
यथा वा पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून्वृकः ।
वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ ३४

गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथः ।
पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम् ॥ ३५
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां सोऽतिरथो रणे ।
प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ३६
अभिमन्युश्च राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतम् ।
विरथं रथिनां श्रेष्ठं कारयामास सायकैः ॥ ३७
विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यशस्विना ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं सव्रीडो मनुजाधिपः ॥ ३८
असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः ।

—c) K4 यन् (for ऽपि). T G यद्वार्यमाणो द्रोणेन; M वार्यमाणोपि द्रोणेन. —d) Ś1 यज्जघान; K4 निजघान; Da1 D1 निजघ्ने यं (D1 यः); S निहंत्ये(T2 °हन्ये)व (for निजघ्ने यत्). K5 D3 निजघ्ने त्वत्सुतान्युधि.

31 a) K2 B D (except D2.3) Ca.c गोवृषभो (for हि गोवृषो). Cd cites गोवृषो (as in text). Ś1 कर्षं (for वर्षं). S यथा वृषं (T2 M1.3-5 वर्षं) हि राजेंद्र. —b) Dn1 स धारयति. K3.5 D6 खाच्चुतं; D1 चोत्पतत्; D2 वा च्युतं (for खात्पतत्). S वृषभः शीघ्रमागतं (T2 °तः). —c) D1 °मुक्तां (for °मुक्तं). —d) K3 अद्दीधरन् (sic); K4 D3m अधारयत्; K5 अधीरतः; D1 अवारयत् (for अदीधरत्). — For 31cd, T G subst.:

365* निमील्य नेत्रे गृह्णीयात्तथा जग्राह पाण्डवः ।
द्रोणचापसमुद्भूतं शरवर्षं दुरासदम् ।

[(L. 2) T2 द्रोणचापेन संभूतं शरवर्षं सुदारुणं.]

On the other hand, M subst. for 31cd:

366* निमील्य नयनेऽगृह्णात्तथा बाणान्वृकोदरः ।

32 a) K3.5 D2.6 तदद्भुतं; T1 G2.4 अद्भुतं हि. —b) S तत्र चक्रे स (T1 G3 हि; T2 -पु; M2 सु-) पांडवः. —c) Ś1 भीतांस्; Ko.1 सुतांस्; K5 पुत्रास् (for पुत्रांस्). M4 अवधीद् (for तेऽवधीत्). Ś1 पुत्रं; Ko.1.3 D1-3 S भीमो; K5 भीमं (for संख्ये). —d) M3.5 द्रोणश्चैव. K2-4 B Da Dn D3-8 न्य- (K2 नि)वारयत्; D1 [अ]भ्यवार°; T1 व्यपोथ°; G1 [अ]भ्यपोथ°; M1.2 [अ]प्ययोध°; M3.5 [अ]भ्ययोध° (for न्ययोध°).

33 a) T2 पांडवस्तव धीरेषु. —b) K3.5 D3 चचार; B2 D3 विक्रीड (for चिक्रीड). —d) D5 महाबलं; M1.2 महाबली; M3-5 यथा बली (for महाबलः).

34 a) K4 B Da Dn D4.5.7.8 हि; T1 G M4 वै; M1-3.5 तु (for वा). D1 T2 यथा पशूनां मध्यस्थो. —b) K2.4 B Da2 Dn2 D4 (before corr.).5.7.8 दारयेत; T2 M4 द्रावयीत (for द्रावयेत). M1.4 मृगः (for वृकः). —d) Ko द्रव्यावयद् (sic); K2 G2 विद्रावयद्; T2 [अ]भ्यद्राव° (for व्यद्राव°).

35 b) B4 गोतमश्च. K1.2 B4 Da1 Dn D4.7.8 महारथाः; B3 °बलः. —c) D1.6 रभसा; T1 रभसे. K1 युक्तं; K2 Da1 क्रुद्धो (for युद्धे). —d) K2 धारयामासुर् (for वारया°).

36 K2 om. 36ab. —a) M4 पुनर् (for अस्त्रैर्). —b) K1 गणे; K4 [ऽ]र्जुनः (for रणे). —c) K1 B1 प्रवीरास्; Da1 प्रवीरस्. T1 G सैन्ये तु (for सैन्येषु).

37 a) B Da Dn D1.4.6.7.8 तु (for च). K2.5 D2.6 अभिमन्युस्तथा राजन्. —c) K3 D2.3.6 G1 M2 श्रेष्ठः; B4 Da1 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं). —d) K4 B Da Dn1 D4.6.7.8 M4 वारयामास (for कारया°). D1 सप्तभिः (for सायकैः).

38 a) K3 B Da Dn D1.3-8 तु; K5 D2 M4 च; M1.2 सन् (for स). —c) T2 M क्षिप्रं (for तूर्णं). —d) Ko सव्रीडौ; K1 सव्रज्ञो (sic); Dn2 संवृद्धो; G1 स प्रीतो; many S MSS. सव्रीळो (for सव्रीडो). Ś1 Ko-2 D3.5 T2 मनुजाधिप; Dn2 वसुधाधिपः.

आरुरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥ ३९

आपतन्तं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः ।
लाघवाद्व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा ॥ ४०

व्यंसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तदा ।
साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विशां पते ॥ ४१

धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् ।
तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ॥ ४२

तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
निघ्नतां भृशमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम् ॥ ४३

अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वाक्षिप्य मारिष ।
नखैर्दन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ ४४

बाहुभिश्च तलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च सुसंशितैः ।
विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ॥ ४५

न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
व्याकुलीकृतसंकल्पा युयुधुस्तत्र मानवाः ॥ ४६

रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत ।

C. 6. 4370
B. 6. 96. 46
K. 6. 96. 48

---

39 a) Da1 असं (sic); D5 अपि (for असिं). D1 निक्षिप्य; D8 (m as in text) चिच्छेद (for चिक्षेप). — b) Da1 Dn1 D5 दुरात्मनः (for महा°). — Ko.1 om. (hapl.) 39cd. D1 reads 39cd after 367*. — c) D1 शुभ्रं; D8 चापि (for चैव). — d) D3 हार्दिकस्य. K2.4 B1 Da Dn D4.7 महाबलः; D3.6.8 °रथः; D5 °बलं (for °त्मनः).

40 a) Ś1 Ko D2 च; K3 सु-; D1 स (for तु). B1 अपतत्तूर्णं निस्त्रिंशं; S तमापतंतं नि°. — b) D1 युद्धनामविशारदं. — c) Ś1 Ko.5 D2.5.6 T G M3 (sup. lin.).5 ध्वंसया°; K3 भंजया° (for व्यंसया°). D1 लाघवं दर्शयामास.

41 a) Ko.5 D1.2.6 T1 G ध्वंसितं; T2 ह्रासितं. D1 S प्रेक्ष्य. K8 D2 निस्तृंशं. — b) D1 T2 M4 तदा रणे (by transp.). Ś1 Ko.1 D3 तथा (for तदा). — d) Ko प्राणदोभूद्; Da1 प्राणादाभूद्; Dn1 D8 प्राणादोभूद्; D6 प्रणदोभूद्; T2 घोर आसीद् (for प्रणादोऽभूद्). D1 हि दारुणः (for विशां पते). — After 41, D1 ins.:

367* निरायुधमथात्मानं स संवीक्ष्य जनाधिप ।,

followed by 39cd.

42 a) K3.5 B1 D2 चान्ये; D1.8 सर्वे; S चैव (for त्वन्ये). — b) A few MSS. अयोधयत्. — Ko.1 D3 om. (hapl.) 42cd, while D8 reads it (sec. m.) in marg. — d) A few MSS. अयोधयत्.

43 a) K5 D2 तदाक्रंदो; Dn2 तदास्कंदो. — b) M2 सेनां (for तेषां). Da Dn1 D5 मारिप (for भारत). — c) K2 B D (except D1.6) दृढम् (for भृशम्). — d) K5 दुःसहं; a few MSS. दुःकरं (for दुष्करम्). — After 43, D1 ins.:

368* प्रवर्तमिव हार्दिक्यं घोरं युद्धमभूत्ततः ।

44 a) S वीराः (for शूराः). D1 केचित्तु पातया-मासुः. — b) Ko-3 D1.6 आकृष्य; Cc आक्षिप्य (as in text). K3.5 D2 मर्दिताः; B Da Dn D4.5.7.8 मानिनः; S भारत (for मारिष). — c) K4 B D (except D1.2.6) नखदंतैर्; T2 नखैः पद्भिर् (for नखैर्दन्तैर्). D1 त्वयुध्यंत. — d) Ko बाहुभिस्तथा; K2 बहुभिस्तथा (for जानु°). K4 damaged. K5 (sup. lin. as in text) तदा (for तथा).

45 a) Ko-2 जानुभिश्च. D1 ततोन्योन्यं (for तलैश्चैव). B Da Dn D4.5.7.8 तलैश्चैवाथ (B2 °व सु-) निस्त्रिंशैर्. K4 damaged. — b) Ś1 D2 सुशंसितैः; D1 सुसंस्कृतैः; D3 सुसंसितैः; T1 G M1 (sup. lin.) सुसंहितैः (for सुसंशितैः). Cc cites सुसंस्थितैः. B Da Dn D4.5.7.8 बाहुभिश्च सुसंस्थि(B2 °वृ)तैः. — c) S (except M3.5) विवरे. D6 चाप्य; M1-3.5 प्रेक्ष्य (for प्राप्य). Ś1 Ko-2.4.5 तेन्योन्यम् (for चान्योन्यम्). — d) Ś1 Ko.2.3 Da Dn D1-4 अनयद् (for अनयन्). Ko यमसदनं. S प्रेषयंति यमक्षयं.

46 a) Ko-2.5 D3 न्य(Ko न्यू-; D8 नि)हन्मूढः; K3 D2 हनन्मूढः; B1 व्यहनच्च; B4 D6 अहनच्च; S व्यहनद्धि (for न्यहनच्च). — b) B D (except D1-3) S तथा (for रणे). — c) K4 B Da Dn D4-8 °सर्वांगा (for °संकल्पा). D1 आकुलीकृतसर्वाणि. — d) D2 दंशिताः (for मानवाः). D1 सैन्यानि भरतोत्तम.

47 a) K3.5 चापानि चारूणि (by transp.); B1 चारूणि रूपानि; D6 चर्माणि चारूणि; D8 कुंतानि चापानि. D2 भग्नचापानि चारूणि. — K5 D2 om. (hapl.) 47bc. — b) K2 B D (except Da1 D1.3.6; D2 om.) मारिष (for भारत). — G1.2 om. 47c–49d. — c) Ś1 अथ विद्धानि; Ko अपि विद्धानि; Da1 T1 G4

C. 6. 4370
B. 6. 96. 48
K. 6. 96. 48

हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः ॥ ४७
जातरूपमयैः पुङ्खै राजतैश्च शिताः शराः ।
तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ॥ ४८
हस्तिदन्तत्सरून्खड्गाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।
चर्माणि चापविद्धानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ॥ ४९
सुवर्णविकृतप्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान् ।
जातरूपमयाश्चर्ष्टीः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५०
अपकृत्ताश्च पतिता मुसलानि गुरूणि च ।
परिघान्पट्टिशांश्चैव भिण्डिपालांश्च मारिष ॥ ५१
पतितांस्तोमरांश्चापि चित्रा हेमपरिष्कृताः ।
कुथाश्च बहुधाकाराश्चामरव्यजनानि च ॥ ५२
नानाविधानि शस्त्राणि विसृज्य पतिता नराः ।

चापि वि°; D1 चापवि°; Cd अपवि° (as in text). — d) D8 महाबळाः (for °धनाः). D1 व्यदृश्यंत परस्परं.

48 G1.2 om. 48 (cf. v. l. 47). — b) Ś1 K4 च चिताः; K2 B1.3.4 Dn2 D4.6–8 निशिताः; K5 च शताः (for च शिताः). D1 राजतैश्च शितैः शरैः (m शिताः शराः). — c) Ś1 तैलपुत्रा; K0 धौततैला; K3 तैलधूरा (for तैलधौता). B2 व्यराजंस्ते; T1 G4 व्यरोचंत. — d) D1 विमुक्ता; D3.6 Cc निर्मुक्ता (for निर्मुक्त-). D6 भुजगा यथा; D8 (sup. lin. as in text) -भुजगोत्तमाः.

49 G1.2 om. 49 (cf. v. l. 47). — a) K3 °छरून्; D6 °धरान् (for °त्सरून्). K5 D2 हस्तिबद्धान्सरुबद्धान्; S (G1.2 om.) खड्गाश्च दांतत्सरवो. — b) K5 °परिस्कृताः; Da1 Dn1 D1–3.6.7 °परिस्कृतान्; D5 °परिस्तुतान्; T G4 M °परिष्कृताः. — c) Ś1 K4 B2 T2 वर्माणि; D1 चापानि (for चर्माणि). — d) K3–5 B D रुक्मचित्राणि (D6 °पुंखानि); T G4 M4 रुक्म- (T2 M4 °म्म)गर्भाणि; M1–3.5 रत्नगर्भाणि. B4 Dn D4.7 धन्विनः; T G1 M भारत (for धन्विनाम्).

50 a) Ś1 K0–2.4 B1 D3.6 T2 M सुवर्णविकृताः (K2 °व-) प्रासाः (K4 पाशाः); K3.5 D2 सुवर्णकणपा(K5 °रणा)श्चैव; B4 D1 सुवर्णविकृतान्प्रासान्; Da1 °ताः प्रासान्; Da2 D5 °ताः प्रासान्; D8 (sup. lin. as in text) °तप्रासान्; T1 G1.2 °विहिताः प्रासाः; G4 सुवर्णपिहिताः प्रासाः. — b) Ś1 K B1 D2.3.6 T1 G M पट्टिशा (K0.1 पट्टिसा; B1 पट्टशा; T1 G1.2 M पट्टसा) हेमभूषिताः; B2 पट्टिशान्हेमभूषणान्; T2 प्रभग्ना हेमभूषिताः. — c) Ś1 K D3.6 जातरूपमयाश्चर्ष्ट्यः (K0 °श्चार्ष्ट्यः; K5 °स्त्वर्ष्टे); B1 S °मया यष्ट्यः (M2 °ष्ट्याः); Da D5.8 °मयीश्चर्ष्टीः; D1 °मयान्शूलान्; D2 °मयास्त्वर्ष्ट्यः. — d) K4 शक्ताश्च; K5 Da1 शक्तिश्च; B Da2 Dn D4.5.7.8 शक्तीश्च; T2 शक्तयः; M2 शत्त्याश्च (for शक्त्यश्च). Da1 कनकोज्ज्वलैः.

51 a) Ś1 K1.2 D2.3.6–8 अयस्कुंताश्च; K0.5 अयःकुंताश्च; K3 अयंकुंताश्च; K4 अपकुंताश्च; B Da Dn D4.5 सुसंनाहाश्च; D1 तत्र कुंतांश्च; T1 G4 अयस्कंदाश्च; T2 G1 M1–3.5 अयस्कांताश्च; G2 अयस्कांडाश्च; M4 अपकृत्ताश्च (as in text). Da D5 पटिता; D1 पतितान्; D6 विविधा (for पतिता). — b) Ś1 K0.2 मुसुलानि; K4 युगलानि; some MSS. मुशलानि. — c) Ś1 K0.1.3–5 Da Dn1 D2.3.5.6 परिघाः पट्टिशा- (K0.1 °सा-; K4 °शां)श्चैव; D1 परिघांश्चापि शतशो; S °घाः पट्टसाश्चैव. — d) Ś1 दिंडिपालाश्च; K0–2 S भिंडिपालाश्च; K3.5 D2.3.6 भिंडि(K3 °डी)मालाश्च; K4 B D1.4 भिंदिपालांश्च; Da1 भिंदिपालैश्च; Da2 Dn1 D5 भिंदिपालाश्च. Da1 मारिषः.

52 a) Ś1 K0.2 पतितास्तोमरावापाः (K2 °रा वापि); K1 परितास्तोमराव्यापाः (sic); K3–5 D2 पतितास्तोमराश्चापाः (K3 °श्चापि); B1 Da D8 (before corr.) पतिता विविधाश्चापाश्; B2–4 Dn D4.5.7.8 (after corr.) पतितान्विविधांश्चापाश् (B2 °श्छित्वा); D1 पतितांस्तोमरांश्चैव; D3 T2 परिघास्तोमराश्चा(T2 °वा)पाश्; T1 G M पतितास्तोमरा(G2 °रै)श्चैव. Cd cites तोमरावापः. — b) K0–2 Da1 Dn2 D1.4.6 चित्र-; B2 छित्वा; B3.4 Dn1 D5.7.8 (after corr.) चित्रान्; T1 G M चापा (for चित्रा). K4 T2 °विभूषिताः; B2–4 Dn1 D4.5.7.8 हेमपरिष्कृतान्; some MSS. °स्कृताः or °स्कृतान्. — c) T2 क्रुधाश्च (for कुथाश्च). G1.2 बहुलाकाराश् (for बहुधा°). K3.5 B Da Dn1 D2.4–7.8 (before corr.) कुथा (K3 D2 कुंता; K5 कुता; B1 तथा) बहुविधाकाराश्; D1 कुथांश्च विविधांश्चित्रांश्; D3 कुथाश्च बहुधा राजंश्; D8 (after corr.) कुथान्बहुविधाकारांश्. — d) Ś1 D8 (before corr.) M2 चामरा; K4 B1.3.4 Dn2 D4.7.8 (by corr.) चामरान् (for चामर-). K1 -विजनानि (for -व्यज°).

53 a) K5 चास्त्राणि (for शस्त्राणि). — b) K4 विसृष्ट-; B D (except D1–3) T1 G प्रगृह्य (for विसृज्य). B2 पतितं; Da1 D5 परिता; G2 विविधा; M1 (sup. lin.).2 बहुधा (for पतिता). Ś1 K1 नरः;

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ५३
गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ।
गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ ॥ ५४
तथैवाश्वनृनागानां शरीरैराबभौ तदा ।
संछन्ना वसुधा राजन्पर्वतैरिव सर्वतः ॥ ५५
समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः ।
निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयस्कुन्तैः परश्वधैः ॥ ५६
परिघैर्भिण्डिपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च ।
शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ५७
निःशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः ।
गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ संवृता मही ॥ ५८
सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् ॥ ५९
बद्धचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
पतितैर्वृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ॥ ६०
कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः । C. 6. 4314 B. 6. 96. 62 K. 6. 96. 62

D_1 रणे (for नराः). T_2 सुता हि पतितामराः. — ^{c}) K_1 जीवत; M_1 क्षिपंत (for जीवन्त). $Ś_1$ तव (for इव). — ^{d}) T_2 G_2 महाबलाः (for °रथाः).

54 ^{a}) D_1 गदाभिर्व्यथितैर्. Dn_1 (by corr.) नागैर्. — ^{b}) $Ś_1$ K_0 मुसुलैर्; B_1 मुपलैर्; some MSS. मुशलैर्. $Ś_1$ K_{0-2} T_2 भिन्नमस्तकैः; M_5 °हस्तकाः. — ^{c}) K_1 गजराजि- (for °वाजि-). M_2 -रथाक्षुण्णाः. — ^{d}) K_1 Da_1 D_8 शरते स्म; D_1 शेरते हि; T_1 G M निःसृतांत्रा ($G_{1.2}$ °ता) (for शेरते स्म). B_1 पतिताः; B_{2-4} Da Dn $D_{4.5.7.8}$ नृपते (for स्म नराः). D_3 क्षतौ (for क्षितौ). T_2 न सुतास्रुधिरक्षितौ.

55 ^{a}) $Ś_1$ तथैवाश्वधणुगानां (sic); T_2 तथाश्वरथनागानां. — ^{b}) $K_{2.4}$ B Da_2 Dn $D_{4-6.8}$ विबभौ (for आबभौ). Da_2 Dn_1 D_5 तथा (for तदा). K_3 D_2 शरीरैराचिताबभौ; Da_1 शरीरे विभवैस्तथा; S शरीरैरावृता मही (T_2 M बभौ). — ^{c}) Da_1 Dn_1 $D_{1.2.5}$ T_2 संछिन्ना. T_1 G च बभौ (for वसुधा). — ^{d}) K_1 पार्वतैरिव. $K_{0.1}$ पर्वतः; $K_{2.5}$ B D (except $D_{2.3.6.8}$) सर्वशः; S शातितैः (for सर्वतः).

56 ^{a}) Da Dn_1 $D_{2.3}$ G_2 पतिताश्चैव; D_1 पतितैश्चापि; D_5 पतितांश्चैव; T_1 G_4 $M_{1-3.5}$ पातितै(T_1 G_4 °ता)श्चैव. — ^{b}) Da_1 D_2 G_2 शक्त्यष्टिशरतो°; S शक्त्यृष्टि(T_1 $G_{2.4}$ शक्त्यष्टि)प्रासतो°. — ^{c}) K_0 पट्टिसैः; S पट्टसैः (for पट्टिशैः). D_6 प्राशैर्; T_2 चैव (for प्रासैर्). — ^{d}) K_0 $G_{1.2}$ M_2 अयस्कांतैः; D_1 अर्धचंद्रैः; D_6 आयस्कैः स-; $D_{7.8}$ आयष्कुंतैः; T_1 G_4 अवस्कंदैः; T_2 निकृत्तैः स-; M_4 अपकृत्तैः (for अयस्कुन्तैः). Some MSS. परस्वधैः or परश्वथैः.

57 ^{a}) $K_{3.5}$ $D_{2.3.6}$ भिंडिमालैश्च; K_4 B Da Dn $D_{1.4.5}$ $G_{2.3}$ भिंदिपालैश्च (for भिण्डिपालैश्च). T_2 भिंडीपालैश्च शतशः. — ^{b}) $K_{2.3.5}$ B D च मारिष; S च भारत (for तथैव च). — ^{c}) $K_{2.4}$ B D (except D_{1-3}) °निर्भिन्नैः (for °भिन्नैश्च). — ^{d}) K_0 Da_1 M_2 समा(K_0 °म)स्तीर्यं च; D_3 °स्तीयंत (for °स्तीर्यत). M_2 मेदिनीं.

58 ^{a}) K_1 D_5 निशब्दैर्; K_3 निशून्यैर्; B $D_{4.7.8}$ विशब्दैर् (for निःशब्दैर्). K_3 अल्पशल्यैश्च; K_5 D_2 च सशब्दैश्च; D_8 (marg. *sec. m.*) अप्यशब्दैश्च; $M_{3.5}$ गजवृंदैश्च (for अल्पशब्दैश्च). — ^{b}) G_2 शोणितोघ°. — ^{c}) $Ś_1$ अमित्रघ्नैर्; D_1 नरोघैश्च; T_1 G अमित्रैश्च (for अमित्रघ्न). — ^{d}) Dn_2 D_4 निचिता; D_8 सगता (for संवृता).

59 ^{a}) $K_{0.2}$ B_3 $D_{1.6}$ सतनुत्रैः; K_5 D_2 सि(K_5 श)तच्छत्रैः (for सतलत्रैः). — After 59^{ab}, T_2 ins.:

369* सुघृतैर्लकुटैश्चैव संवृता तत्र मेदिनी ।

— ^{c}) M_4 चित्रैर् (for छिन्नैर्). — ^{d}) Da D_5 उरुभिश्च; D_1 रुरुधे भूस; D_3 ऊरुभिस्तु (for ऊरुभिश्च). $Ś_1$ Da_1 तरस्विनं; G_1 तपस्विनं (G_1 °नां). — After 59, T_2 ins.:

370* साङ्गदैश्च भुजैश्चैव विप्रविद्धैरलंकृतैः ।

60 ^{a}) D_3 वद्ध- (for बद्ध-). $Ś_1$ बद्धचूडामणिघनैः; K_3 °मणिरवैः; $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{2.4-8}$ G_2 °मणिवरैः; $M_{1.3-5}$ बद्धचूळामणिधरैः. — ^{b}) D_2 चारुकुंडलैः (for च सकुण्डलैः). — K_1 om. (hapl.) 60^{c}–61^{d}. — ^{c}) $K_{2.4}$ B Da_1 Dn $D_{4.6-8}$ T_1 G_4 पातितैर्. $K_{4.5}$ $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{2-5.7.8}$ $M_{1-3.5}$ ऋषभाक्षाणां; D_6 रुपिता° (for वृषभा°). — ^{d}) K_2 तरत (for भारत).

61 K_1 om. 61 (cf. v. l. 60). — ^{a}) K_3 शोणिताहिग्वैः (sic); T_2 शोणितैर्दिग्धैर्; M_2 शोणितासक्तैः. — ^{b}) K_2 प्रकीर्णैश्च सकांचनैः; Da_1 Dn_2 विप्रकीर्णा च

C. 6. 4384
B. 6. 96. 62
K. 6. 96. 62

रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिभिरिवानलैः ॥ ६१
विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ।
विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ॥ ६२
रथैश्च बहुभिर्भग्नैः किङ्किणीजालमालिभिः ।
वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥ ६३
अनुकर्षैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि ।
प्रवीराणां महाशङ्खैर्विप्रकीर्णैश्च पाण्डुरैः ॥ ६४
स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही ।
नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्यलंकृता ॥ ६५
दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रासैर्गाढवेदनैः ।
करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः ।
विबभौ तद्रणस्थानं धम्यमानैरिवाचलैः ॥ ६६
नानारागैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ।
वैडूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः ॥ ६७

कां॰; M2. 4. 5 प्रविकीर्णैश्च कां॰. Cc cites प्रकीर्णैः and कांचनैः. — c) Da1 रराज वसुधा भृशं. — d) D3 G1 M3. 5 शांतार्चिर्भिर्. K3. 5 D2 इवानलः (K5 ॰लं); G2 ॰निलैः (for ॰नलैः).

62 D1 om. (hapl.) 62ab. — a) Ko. 2. 4 विप्रवृद्धैः; Da ॰बद्धैः. K5 सकलापैश्च (hypermetric); D6 कपालैश्च. — b) M1 चरितैश्च. — c) M2-5 विप्र- (M3. 5 प्रवि)कीर्णशरैश्. K4 B D (except D1-3) S चैव (for चापि). — d) T2 M रुग्म॰ (for रुक्म॰).

63 a) K3 B D (except D1-3. 6) सर्वतो (for बहुभिर्). M4 छिन्नैः (for भग्नैः). K5 रथैर्बहुविधैर्भग्नैः. — b) K1 किंकिणीजल॰; K5 किंकिणिज्वाल॰; B D (except D1-3. 6) ॰जालभूषितैः; G2 ॰मालमालिभिः. — D4 om. 63cd. — c) Ko S कीर्णा; B Da Dn D5-8 बाणैः; D3 काण्णैः (for कीर्णैः). D1 वाजिभिः पतितैस्तीर्णा. — d) K3 स्रस्तजिह्वैः; Da1 शास्त्रजिह्वैः; Da2 Dn1 D5 शस्त्र॰; D1 सस॰; M2 सृत॰; Cc सत्ताबद्धैः (sic!); Cd स्रस्ताजिह्वैः (as in text).

64 a) K5 धनुःकर्षैः; G2 अनुत्कर्षैः. — b) Ko D5. 8 T2 उपसंगैर्; K5 उपसर्गैर्; T1 G4 अपसंगैर्; G2 अपासंगैर्; Cc उपा॰ (as in text). Ś1 उपसंघः करैरपि. — c) K3 प्रवराणां. — d) Da1 विप्रकर्णैश्; D8 ॰कीर्णिश्. Ko. 1 सु-; K2 स- (for च). S पांडरैः.

65 a) B2 शस्त्रहस्तैश्च; Da1 Dn1 (before corr.) D5 अस्त॰; D1 लकहस्तैस्तु; D2. 8 अस्तहस्तैश्च; T2 हस्तहस्तैश्च; Cc कृत्तहस्तैश्च (for स्रस्त॰). — b) K3 शयने (for शयानैर्). T G शयानैः शोणितोक्षितैः. — After 65ab, T G ins.:

371* शुशुभे धरणी राजन्प्रदीप्तैरिव पर्वतैः ।
स्रस्तैराभरणैश्चैव विबभौ तु तदा मही ।

[(L. 2) G1 प्रकीर्णा॰ (for स्रस्तैरा॰). T2 G1 तथा मही; G2 मही तदा (by transp.).]

— c) Ś1 ॰विधैर् (for ॰रूपैर्). T2 नानारूपैस्ततः पश्चात्. — d) G2 [अ]प्यलं॰ (for [अ]भ्यलं॰).

66 a) Ś1 Ko. 1 D1 चामरैस्; M4 च वरैस् (for चापरैस्). T1 G2. 4 दंतिभिश्च परिध्व(G2 ॰त्र)स्तैः; T2 दंतिनः समरे तत्र. — b) B1 संप्रासैर्; D8 S सप्राणैर्; D6 संप्रासैर् (for सप्रासैर्). T1 G4 ॰वेदकैः (for ॰वेदनैः). — c) D1 तथा (for करैः). — d) Ko. 2 फूत्कारैश्च; K1 शूकारैश्च; Dn2 D1. 3 सीकरं च; D5. 6 श(D6 शां)करं च; T1 G शीकरैश्च (for शीकरं च). K3. 5 D2 सीकरश्रेणिमेव च. — e) Ko. 1 तद्रथस्थानं. — f) Ś1 गम्यमानैर्; Ko धम्यमालैर्; K1 धस्यमानैर्; K3. 5 धम्यमानं; B1 बध्यमानैर्; B2-4 D4. 5. 7. 8 स्पंदमानैर्; T1 G रम्यमाणैर्; M (M3 sup. lin.) धाम्यमानैर्; M3 (orig.) धाम्यमानम् (for धम्यमानैर्). K3. 5 D1-3 M इवानलैः; T1 G इवाकरैः (for इवाचलैः). T2 लंबमाने दिवाकरे.

67 a) Ś1 नानानागैः; K3 D1. 2. 6 ॰रंगैः; Ca ॰रागैः (as in text). K1 कंभलैश्च; D1 कलापैश्च; D5 कदंबैश्च; Ca कम्बलैश्च (as in text). T2 नागानां कंबलैश्चैव. — b) Ś1 परिष्टोमैश्च; M2 पताकाभिश्च; Ca परिस्तोमैश्च (as in text). K1 दांतिनां; K2 दंतिमान्; K3. 5 D1-3. 6 हस्तिनां (for दन्तिनाम्). — After 67ab, T2 ins. (cf. 68cd):

372* विवारितविचित्राभिः कुथाभिश्च समन्ततः ।

— c) K4 B D1 T1 G4 M1. 3. 4 वैदूर्य-; Da1 D6 वैदुर्य- (for वैडूर्य-). K3 -मणिदंडं च; T2 -दन्तैश्च; G2 ॰दंतैश्च; M2 ॰दण्डैश्च (for ॰दण्डैश्च). — d) K4 M1-3. 5 अपि (for शुभैः).

68 a) K1 गणेंद्राणां; D6 नरेंद्राणां (for गजे-

घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ।
विघाटितविचित्राभिः कुथाभी राङ्कवैस्तथा ॥ ६८
ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्ष्याभिरेव च ।
यन्त्रैश्च बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्च सकम्पनैः ॥ ६९
अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः ।
सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा ॥ ७०
प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्ष्टिभिः ।
उष्णीषैश्च तथा छिन्नैः प्रविद्धैश्च ततस्ततः ॥ ७१
विचित्रैरर्धचन्द्रैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ।
अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा ॥ ७२
नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ।
छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ ७३
पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः ॥ ७४
अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ।
ग्रहनक्षत्रशबला द्यौरिवासीद्वसुंधरा ॥ ७५

C. 6. 4399
B. 6. 96. 77
K. 6. 96. 77

न्द्राणां). — T2 om. 68^{cd}. — c) Ś1 विवट्टिता; K3.4 B Da Dn D2.4.5.7.8 M1-3.5 विपाटित-; K5 विघातित-; T1 G4 M4 विपातित-; G1 संपादित-; G2 विपादित- (for विघाटित-). D1 पातितैश्च विचित्रैश्च; D6 विघट्टितविचित्राणि. Cc cites विपाटनचित्राभिः; Cd विवाटिकाभिः. — d) K1 क्रथाभिः; K3.5 कुंथाभिः; D1 कवचैः; Cd कुथाभिः (as in text). K2.4 B Da Dn D1.4.5.7.8 अंकुशैस्तथा (D1 °रपि); D6 शंकरैस्तथा; S च महाधनैः (for राङ्कवैस्तथा). Cc cites राङ्कवैः (as in text). Cv as in text.

69 a) Ś1 ग्रीवेयैश्; D1 कंबलैश्; D3 ग्रेवेयैश्. Ś1 K0.1 चित्रयोधैश्च. — b) Ś1 K0-3 D (except D2) रुक्मकक्षाभिर्; M रुग्मकक्ष्याभिर्. — c) D1 योक्त्रैश्च; D3 ध्वजैश्च; T1 G4 M1.3-5 छत्रैश्च; T2 M2 शस्त्रैश्च; G2 चित्रैश्च (for यन्त्रैश्च). D1 बहुभिश् (for बहुधा). T1 G भिन्नैस्. K5 यत्तैर्बहुविधाछिन्नैस्. — K0-2 om. (hapl.) 69^{d}–70^{c}. — d) K4 B Da Dn D3-8 S तोमरैश्चापि कांचनैः; D1 पतितैश्च सुकांचनैः. — After 69, T G ins.:

373* रराज सुभृशं भूमिस्तत्र तत्र विशां पते ।

70 K0-2 om. 70^{abc} (cf. v. l. 69). — a) D1 अश्वैश्च; Co अश्वानां (as in text). G2 रेणुकविलै. — b) Dn2 रुक्मच्छत्रैर्; D6 रुक्मच्छिन्नैर्; M रुग्मच्छन्नैर्. K3 Da D2.3.5.6 G1 M1 उरुश्छदैः (Da1 °छेरैः; M1 °छदैः); K5 उरुछिदैः; Co वरछदैः; Cd उरछदैः (for उरश्छदैः). T2 रुक्मछिन्नांकुरश्छदैः. — c) B1.2.4 Dn2 D4 भुजगैश्; T2 सुभुजैश् (for च भुजैश्). Da1 चित्रैः (for छिन्नैः). — d) K0-2 D6 चांगदैस्; K3 सांकुशैस्; D1 व्यजनैस् (for साङ्गदैस्). D8 G2 तदा (for तथा).

71 T2 om. (hapl.) 71–72. — a) K4 प्राशैश्च. D4 विविधैस् (for विमलैस्). — b) D3 T1 G M1-3.5 निर्मलाभिस्. Ś1 K0-2 B Da Dn1 D2.5.6.8 M3 (*inf. lin.*).4 तथार्ष्टिभिः; D3 च ऋष्टिभिः; T1 तदर्ष्टिभिः; G2 तथेष्टिभिः; M1-3.5 तथासिभिः. K4 विप्रविद्धैस्ततस्ततः; D1 निर्मलैश्च समंततः. — c) K5 D2.6 विद्धैः; B Da Dn D1.4.5.7.8 S चित्रैः (for छिन्नैः). — d) Ś1 प्रविष्टैश्च; K0 प्रवृद्धैश्च. D3 समंततः (for ततस्ततः). K2 पतितैश्चांगदैस्ततः; K3 पतितैः सांकुशैस्तथा; K5 D2 वज्रहस्तैश्च सर्वशः; B Da Dn D1.4.5.7.8 S विप्रविद्धैस्त (D1 °रि) तस्ततः; D6 बहुहस्तैश्च सर्वतः.

72 T2 om. 72 (cf. v. l. 71). G1 reads 72^{ab} twice. — a) Ś1 K3 D1.3.6 विचित्रैरर्ध (D1 °र्धातु-; D3.6 °वंर) चित्रैश्च; K5 D2 विचित्रैः परिघैः प्रासैर्; B Da Dn D4.5.7.8 विचित्रैर्बाणवर्षैश्च; T1 G शिरस्त्राणैर्विचित्रैश्च; G2 (second time) M विचित्रैर्नृपतिच्छत्रैर्. — b) Some MSS. °परिस्कृतैः. — c) K0 अश्वास्तरपतिस्तोमै; D1 अश्वशूरपरि°. — d) S कंबलैर् (for राङ्कवैर्). M3 मुदितैस् (for मृदितैस्).

73 ab) M1.3-5 -चूळा° (for -चूडा°). D1 विचित्रैश्चूडामणिभिर्विचित्रैर्धन्वभिस्तथा. — c) K3 छिन्नैस्; Da Dn1 D5 दंडैस्; D1 स्वच्छैस्; T2 चित्रैस् (for छत्रैस्). — d) K3.4 B Da1 Dn D4-8 चामरैर् (for चामर-).

74 a) K3 D6 °द्युतिभिश्चापि; Da1 °द्यतिभिश्चैव; T2 °द्युतिभिः शुभ्रैर्. — b) K5 चंदनैश् (for वदनैश्). T2 M4 च स- (for चारु-). — After 74^{ab}, D2 reads (hapl.) 75^{cd}. — K0-2 om. (hapl.) 74^{c}–75^{b}. — c) K5 D2 क्षिप्त°; D7 क्लिन्न°; T2 कृत्त° (for क्लृप्त°).

75 K0-2 D1 om. 75^{ab} (for K0-2, cf. v. l. 74). — a) D4 अस्त्रवद्धैर् (for अपविद्धैर्). — b) T G स्वर्णोज्ज्वलित°. — D2 reads 75^{cd} after 74^{ab}. — c)

C. 6. 4399 B. 6. 95. 77 K. 6. 96. 77

एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ।
परस्परं समासाद्य तव तेषां च संयुगे ॥ ७६
तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ।
रात्रिः समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ ७७
ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ।
घोरे निशामुखे रौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ७८
अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
न्यविशन्त यथाकालं गत्वा स्वशिविरं तदा ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः ॥ १
समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् ।

$K_{3.5}$ $D_{2.3.6}$ °रुचिरा; D_1 °सबला; D_4 °शकला (for °शबला).

76 ^{a}) D_6 महासैन्ये. — ^{b}) M_3 मृतिते. — Ś1 D_2 om. (hapl.) 76^c–77^b.

77 Ś1 D_2 T_2 om. 77^{ab} (for Ś1 D_2, cf. v. l. 76). — ^{a}) K_5 श्रुतेषु; D_6 ग्लांतेषु (for श्रान्तेषु). T_1 G $M_{1-3.5}$ तेषु संभ्रांतभग्नेषु (T_1 G_1 °भिन्नेषु); M_4 तेषु संभ्राम्यमाणेषु. — ^{b}) S (T_2 om.) संयुगे (for भारत). — ^{c}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{1-3.6}$) तत्र (for घोरा). — ^{d}) $K_{0-2.4}$ नापश्यत; K_5 B_2 D_3 नापश्यामस्; D_1 T_1 $G_{1.4}$ M न पश्याम (for नापश्याम). $B_{1.4}$ Dn_2 $D_{7.8}$ ततोनुगान्; D_4 सतोनुगान्; T_1 G_4 ततो रणे. D_6 नापश्यन्स्म रणं ततः.

78 ^{a}) S ततोपहारं. — ^{b}) D_8 प्रवक्रुः (for प्रचक्रुः). — ^{c}) D_6 निशागमे (for °मुखे). D_1 राजन् (for रौद्रे). B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ रजनीमुखे सु(Dn_2 D_4 °खेषु)-रौद्रे तु (hypermetric). — ^{d}) $B_{1.4}$ D (except D_{1-8}) महाभये (for सुदारुणे).

79 ^{a}) S अपहारं. — ^{c}) K_3 $D_{1.6}$ न्यवसंत; D_2 प्रविशंति (for न्यविशन्त). K_{0-3} यथाकाले; K_4 B_3 Da_1 $D_{1.3}$ यथाकामं; S निशाकाले. — ^{d}) K_4 स्वशिबिरस्; T_2 च शिबिरं (for स्वशिबिरं). K_5 तथा.

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 $K_{0-2.4}$ D_2 mention only अष्टमयुद्धदिवस; $K_{3.5}$ Da Dn_1 अष्टमसहः; K_4 (*also*) D_5 अष्टमेह्नि; B_2 $M_{1.3-5}$ अष्टमाह्निकं; Dn_2 D_6 अष्टमदिवसयुद्धं; D_1 अष्टमो दिवसः; $D_{4.8}$ अष्टमदिनयुद्धं; T $G_{1.2.4}$ अष्टमापहारः; M_4 अष्टमेह्निके (*also*). $K_{0.4}$ Dn_2 $D_{4.6.8}$ S (except M_2) cont. समाप्त. — *Adhy. name:* T_1 $G_{2.4}$ $M_{1.2}$ सेनापहारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_2 (*sec. m.*) 54; Dn_2 T_2 $M_{3.4}$ 93; D_6 T_1 $G_{1.2.4}$ 91; $M_{1.2}$ 92 (as in text); M_5 94. — *Śloka no.:* Dn 80; D_5 79; D_6 81.

93

1 T_1 G_4 om. the ref. M_2 om. (hapl.) 1^b–3^a. — ^{b}) K_4 शकुनिश्च महाबलः; D_1 °निश्चैव सौबलः. — ^{c}) S (M_2 om.) कितवः (for पुत्रस्ते). K_0 दुःशासनाश्च पुत्रास्ते. — ^{d}) K_3 D_8 तव; T_2 श्रुत-; $G_{2.4}$ M_3 सूर्य- (for सूत-). K_5 तु (for च). S (M_2 om.) वीर्यवान् (for दुर्जयः).

2 M_2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) Ś1 मंत्रं चक्रे; K_1 मंत्रैश्चक्रि; D_5 मंत्रं चक्षु (for मन्त्रं चक्रुर्). S (M_2 om.) मंत्रयांचक्रिरे मिथः. — ^{c}) $M_{1.3.5}$ वा पांडवा; M_4 पांडुसुतान् (for पाण्डुसुता). K_5 D_2 सर्वे; $B_{1.3.4}$ Da_2 Dn $D_{3.6-8}$ संख्ये; Da_1 D_5 संक्षे (for युद्धे). — ^{d}) B_2 सगवा; Da_1 T_2 सगुणा; D_1 गणना (for सगणा).

कथं पाण्डुसुता युद्धे जेतव्याः सगणा इति ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा सर्वांस्तानाह मन्त्रिणः ।
सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलं च महाबलम् ॥ ३
द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे ।
न पार्थान्प्रतिबाधन्ते न जाने तत्र कारणम् ॥ ४
अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम ।
सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ५
निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्दैवतैरपि ।
सोऽहं संशयमापन्नः प्रकरिष्ये कथं रणम् ॥ ६
तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ।
मा शुचो भरतश्रेष्ठ प्रकरिष्ये प्रियं तव ॥ ७
भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ।
निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ ८
अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः ।
पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ ९
पाण्डवेषु दयां राजन्सदा भीष्मः करोति वै ।
अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥ १०
अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः ।

C. 6. 4414
B. 6. 97. 11
K. 6. 97. 12

---

3 M2 om. 3^{a} (cf. v. l. 1). — ^{b}) D1 चैव (for आह). T2 मंत्रिभिः (for मन्त्रिणः). — ^{c}) Ś1 T2 समासाद्य (for °भाष्य). — ^{d}) S महामतिं (for °बलम्).

4 Before 4, D6 ins. दुर्योधन उवाच. — ^{b}) Ś1 K3.5 D2.3.6 T G1.2.4 M4 सोमदत्त(T2 G1 M4 °त्ति)श्च. Ś1 Ko.1 वीर्यवान् (for संयुगे). — D7 reads 4^{c}–5^{d} in marg. — ^{c}) Ś1 Ko.1 अभिधावंते; K4 B2 युधि बाधंते; Da Dn1 युधि वध्यंते; D5 युधि वधंते; D6.7 प्रतिधावंति; D8 प्रतिबाधंति; T1 G4 परिबाधंति; G1.3 प्रतिधावंते (for प्रतिबाधन्ते). D1 न पार्थं प्रत्यधावंति; T2 ते न पार्थान्प्रबाधंते. — ^{d}) Ś1 K3.5 B D (except D1.3) तच्च; S (except T2) किं नु (for तत्र).

5 D7 reads 5 in marg. — ^{a}) T2 वापि (for चापि). — ^{b}) B1.2.4 क्षययंति; B3 क्षयं यांति (for क्षपयन्ति). T2 क्षपयिष्यंति मामकान्. — ^{c}) K5 सोस्मिन्. B2 D3.5.6 T2 M2.5 कर्णः (for कर्ण). — ^{d}) Da1 G2 क्षणशस्त्रश्च; T2 क्षीणशस्त्रं च; M3 क्षीणशत्रुश्च (for °शस्त्रश्च). — After 5, S ins.:

374* द्रोणस्य प्रमुखे वीरा हतास्ते भ्रातरो मम ।
भीमसेनेन राधेय मम चैव च पश्यतः ।

[(L. 2) T1 G4 चैव प्र-; T2 चैवानु- (for चैव च).]

6 ^{a}) Da1 Dn2 T2 निकृत्तः; Dn1 निकृंतः; D5 M निकृताः; G1–3 निकृत्ताः; Cc निकृतः (as in text). B1 सूतैर् (for शूरैर्). — ^{b}) Ś1 अवध्या; D1 नवाध्यैर्; D7 अवध्यो (for अवध्यैर्). K3 D2.5 G1–3 देवतैरपि. — ^{c}) T2 सोयं (for सोऽहं). — ^{d}) Ś1 K2.4 B Da Dn D4–8 T प्रहरिष्ये; K3.5 D1.2 प्रतरिष्ये (for प्रकरिष्ये). K4 B Da Dn D3–8 T2 M4 कथं रणे; D1 महारणं (for कथं रणम्). — After 6, D8 ins.:

375* महाबल महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
मन्त्रज्ञो मन्त्रवान्दक्षो नीतिमान्नीतिकोविदः ।
स शूरः स च विक्रान्तः सूर्यपुत्रः प्रतापवान् ।
एतन्महाभीतिकरं प्रतरिष्ये रणं कथम् ।

7 Dn2 om. 7^{a}–8^{b}. K2 B2.3 D4.7.8 om. 7^{ab}. B1 reads 7^{ab} in marg. — ^{a}) D6 प्रत्य° (for तम°). — ^{b}) K3 Da1 D2.3 M2 नराधिप; D5 नराधिपः (for नराधिपम्). — Before 7^{cd}, K2.4 B Da Dn1 D4–8 ins. कर्ण उवाच. — ^{c}) K2 B2.3 D4.5.7.8 T1 G4 M1.3.4 शोच (for शुचो). — ^{d}) K2.4 B Da Dn1 D1.4.7.8 करिष्येहं; D6 प्रतरिष्ये (for प्रकरिष्ये). K5 प्रियं ततः; D6 रणं तव (for प्रियं तव).

8 Dn2 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{b}) Ko.1 शमं यातु; D8 व्यपयातु (for अपयातु). K3 महाहवात्; D1 रणाजिरात् (for महारणात्). — ^{d}) B1 भारते (for भारत).

9 ^{b}) B2 सहसैनिकान्; Da1 D5 M4 सर्वसैनिकैः (for °सोमकैः). — ^{d}) Da Dn1 D5 भारत; D1 G1 ते शपे; T2 मे नृप; G2 ते सखे; G3 ते पुरः (for ते नृप).

10 ^{a}) B D (except D1–3.6) S नित्यं (for राजन्). — ^{b}) K2 B D (except D1–3.6) स हि; S राजन् (for सदा). — D3 om. 10^{c}–11^{d}. — ^{cd}) K3 Da Dn1 D5 जेतुं भीष्म (by transp.); M1 भीष्मो जेतुम्. D1 चापि (for एतान्). — Ko.1 G1–3 om. (hapl.) 10^{d}–11^{a}.

C. 6. 4415
B. 6. 97. 11
K. 6. 97. 12

स कथं पाण्डवान्युद्धे जेष्यते तात संगतान् ॥ ११
स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिबिरं प्रति ।
अनुमान्य रणे भीष्मं शस्त्रं न्यासय भारत ॥ १२
न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्पश्य पाण्डवान् ।
मयैकेन रणे राजन्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ १३
एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अब्रवीद्भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ १४
अनुयात्रं यथा सज्जं सर्वं भवति सर्वतः ।
दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय ॥ १५
एवमुक्त्वा ततो राजन्कर्णमाह जनेश्वरः ।
अनुमान्य रणे भीष्ममितोऽहं द्विपदां वरम् ॥ १६
आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिंदम ।
ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकरिष्यसि संयुगम् ॥ १७
निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशां पते ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १८
ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।
आरोहयद्धयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा ॥ १९
अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवान्नृपः ।

---

11 D3 om. 11; Ko. 1 G1–3 om. 11^{a} (cf. v. l. 10). D1 om. 11^{ab}. — ^{a}) D6 T G4 M अतिमानी (for अभि°). — ^{b}) Da1 T1 G4 रणे प्रियः. M1–3. 5 नित्यं च समरप्रियः. — ^{cd}) Ś1 K3–5 D2 कथं स (by transp.); Ko. 1 कथं च. D7 संख्ये (for युद्धे). K3. 5 तात जेष्यति; D2 पातयिष्यति; T2 जेष्यते तत्र (for जेष्यते तात). M कौरव (M3. 5 कौरवः; M4 सान्वयः) (for संगतान्). D1 वृद्धः शिथिलमुष्टिस्तु कथं जेष्यति पांडवान्.

12 ^{b}) Ś1 K D3. 6 नृप (for प्रति). — ^{c}) K2 B Da Dn D4–8 गुरुं वृद्धं; D1 कुरुं वृद्धं; S गुरुं भीष्मं (for रणे भीष्मं). — ^{d}) B1 D1 M1. 3. 4 शस्त्रन्यासाय; T G4 शस्त्रं त्याजय; G1–3 शस्त्रत्यागाय (for शस्त्रं न्यासय). Co. d cite न्यासय (as in text).

13 ^{a}) K3 न्यस्तशस्त्रस्. T1 G2. 4 तदा (for ततो). K3 भीष्मो. — ^{b}) K5 D2 पंच (for पश्य). — Ś1 om. (hapl.) 13^{cd}. — ^{c}) Da1 D5 M4 मम (for मया). — ^{d}) B2 ससुहृद्वर्गबांधवान्; D1 ससुतज्ञाति°; G3 ससुहृद्गणपांडवान्.

14 Before 14, D6 ins. संजय उवाच. — ^{b}) B1 सुतो (for पुत्रो).

15 ^{a}) B2 G2 अनुयानं; Da1 T2 M2 °यात्रां (Da1 M2 °त्रा); Co. d °यात्रं (as in text). K5 B1 तथा; T1 G4 इदं (for यथा). K4 B D (except D2. 3) T1 G सर्वं (for सज्जं). — ^{b}) K4 B Da Dn1 D4–8 सज्जीभवति; Dn2 D1 T1 G सज्जं भवतु (Dn2 D1 °ति) (for सर्वं भवति). K3–5 B D (except D1) सर्वशः; T1 G भारत (for सर्वतः). D5 om. (hapl.) from तः (in ^{b}) up to सर्वं (in ^{d}). — G1–3 om. 15^{cd}. — ^{c}) D1 सर्वं (for क्षिप्रं). — M2 om. (hapl.) 15^{d}–17^{a}. — ^{d}) D6 [उ]पपादयत् (for [उ]पपादय).

16 M2 om. 16 (cf. v. l. 15); D1 om. 16^{a}–17^{b}. — ^{a}) B1 दुर्योधनस् (for एवमुक्त्वा). G3 महाराज; M (M2 om.) ततो राजा (for ततो राजन्). Da1 damaged. — ^{b}) K3 Da2 D2. 5 G2 जने (D2 नरे)श्वर; K5 नरेश्वरः (for जनेश्वरः). Da1 damaged. — ^{d}) K3. 5 B Da Dn2 D2. 4–8 S एषो (K3 °षा)हं; Dn1 एषो हि (for इतोऽहं). Ś1 K3. 5 Da Dn1 वरः; K1 D2–3 G2 वर (for वरम्).

17 M2 om. 17^{a} (cf. v. l. 15); D1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) B3 तथा (for ततः). — ^{b}) Da2 त्वत्प्रकाशम्; D5 तत्स°; S त्व (M5 त)त्समीपम् (for त्वत्सकाशम्). G3 अरिंदमं. — K4 reads 17^{cd} twice consecutively. — ^{cd}) K4 (first time) ततो (sic); D1 ततस्तु. K1 पुरुषव्याघ्रं. K4 (first time) प्रकरिष्यामि (for °ष्यसि). K5 संयुगे (for संयुगम्). K4 (second time) B Da Dn D4–8 अपक्रांते ततो भीष्मे प्रहरिष्यसि संयुगे.

18 ^{a}) D1 अगच्छत; D3 निपपात (for निष्प°). — K5 om. 18^{cd}. — ^{c}) K4 B Da Dn D4. 7. 8 तैस्तु; D5 शस्त्रैस्तु (sic); S सार्धं (for सर्वैर्). — ^{d}) K3 अपि (for इव).

19 ^{a}) T2 सु (for तं). Ś1 D5 नृपशार्दूल. — ^{b}) T2 °विक्रमः (for °विक्रमम्). — ^{c}) Ś1 Ko. 3–5 B2 D1. 2 (orig. as in text). 3 S आरोपयत् (for आरोहयत्). Ś1 K3–5 D1–3 T2 M4 रथं (for हयं). — ^{d}) Da Dn D5 G1. 3 तथा; D1 तव (for तदा).

20 ^{a}) S °मकुटो (for °मुकुटो). — ^{b}) K1. 3. 4 B

धार्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स महेन्द्रवत् ॥ २०
भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च ।
अनुलिप्तः परार्ध्येन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ २१
अरजोम्बरसंवीतः सिंहखेलगतिर्नृपः ।
शुशुभे विमलार्चिष्माञ्शरदीव दिवाकरः ॥ २२
तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिबिरं प्रति ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः ।
भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवम् ॥ २३
हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत ।
रथैरन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः ॥ २४
आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः ।
प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महारथः ।
प्रययौ सदनं राजन्गाङ्गेयस्य यशस्विनः ।
अन्वीयमानः सहितैः सोदरैः सर्वतो नृपः ॥ २६
दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा ।

C. 6. 4431
B. 6. 97. 28
K. 6. 97. 29

Dn2 D2-8 नृप (for नृपः). — c) B2 विबभौ स (for धार्तराष्ट्रो). Ś1 °राजन्; D3 °बाहुर् (for °राज). — d) Ś1 निबभौ स; B2 धार्तराष्ट्रः (for विबभौ स). B2-4 Da Dn D4-8 S पथि (T2 °दि; G3 °रि°) व्रजन् (for महेन्द्रवत्). D1 बभौ सूर्य इवोद्यतः.

21 a) K2 दंडी°; K4. 5 B1. 2 Da Dn D4. 7. 8 G3 M5 भंडी°; B4 भंटी°; G2 M2. 3 भांडि° (for भाण्डी°). B1 °पुष्पविकासेन; B3 °पुष्पसकाशेन; T1 G M °पुष्पप्रकाशेन. D1 कुरंटकनिकाशेन; T2 गांडीवपुष्पप्रकाशेन (hypermetric); Cv भांडीपुष्पविकासेन. Ca cites भांडिपुष्पं; Cc भल्ली°; Ccp तंडी°. — b) D6 °निभेन (for °निभेन). Da1 damaged. — c) K3 अनुक्षिप्तः; Da1 D6 °लिप्त°; D5 °लिप्तं (for °लिप्तः). K0. 2. 3 Da1 D2. 5. 6 T2 Cd परार्धेन; Cc परार्द्धेन (for परार्ध्येन). — d) K5 तदाननसुगंधिना.

22 a) K5 अरजांबरसवीत°; B3 विरजोंबरसं°; D5 अरजोंबरसंवीत°. Cc. d cite अरजः. — b) D5 °गतं; Cc °गतिर् (as in text). K1. 3. 4 B Da1 Dn1 D3-8 M1. 4 नृप (for नृपः). — c) B3 शुशुवे (for शुशुभे). K0-2 विमलार्चिष्कः; K5 D2 [ऽ]सौ तदा राजन्; D3 सुपमार्चिष्मान्; T2 विमलोर्चि°. — d) K3-5 B D (except D1. 3) T G M1-3. 5 नभसीव; M4 दहन्निव (for शरदीव).

23 a) K2. 3 D3 T2 तं प्रयातं; D3 संप्रयातं (for तं प्रयान्तं). — K0. 1 Da Dn1 D5 om. (hapl.) 23cd. — d) D1. 3 पश्यतः (for धन्विनः). S सर्वलोकेषु मानिनं. — e) G2 M1 भ्रातरं च (for भ्रातरश्च). Ś1 K5 महेष्वासं; K4 महावीर्यास्; T G1. 2. 4 नरव्याघ्रास् (G4 °घ्र); M नरव्याघ्रं (for महेष्वासास्). — f) D5 त्रिदिवा (for त्रिदशा).

24 b) D6 [ऽ]पि (for च). — c) K0-2. 4 B D (except D1-3) S रथानन्ये. K4 B Da Dn D4-8 नरश्रेष्ठं; D1. 3 T1 G3. 4 रथश्रेष्ठाः (D3 °ष्ठः); D2 नराः श्रेष्ठाः. — d) K4 damaged. S सुतं तव (for समन्ततः). — After 24, T G M2 ins.:

376* पदातयश्च त्वरिता नखरप्रासयोधिनः ।
परिवव्रुर्महेष्वासं धार्तराष्ट्रं महारथम् ।

[(L. 1) T2 नितरां प्रास° (for नखरप्रास°). — (L. 2) G2 महाबलं (for °रथम्).]

25 a) Da1 आर्तशस्त्राः; D8 आत्तदास्त्राश् (for आत्तशस्त्राश्). Da1 D5 सुसुहृदो (for च सुहृदो). K4 damaged. — b) Ś1 D5 M3. 5 महीपते. — c) K3 सहसा; T G M4 पुत्रा(G3 °त्रां)श्च; M1-3. 5 पुत्रस्य (for सहिताः). — d) K5 [अ]मरादिभिः; T G M4 तदामराः (for [अ]मरा दिवि).

26 a) K (except K0) B Da Dn D2. 4. 7 स (for सं°). Ś1 संपूज्यमानाः. — b) K0. 2 महारथाः; B1 °रथं; B2-4 Dn2 D4. 7. 8 °बलः; D1 °रथैः. T2 त्रिगर्तैः सर्वराजभिः. — T2 om. 26cd. — c) D2 आययौ (for प्र°). Da2 सनंदनं (hypermetric) (for सदनं). K2. 4 B Dn2 D3. 4. 7. 8 राजा; D1 सोय (for राजन्). — d) Ś1 K0. 1. 4 महात्मनः (for यशस्विनः). — e) B2-4 Dn2 D4. 7. 8 सततं; Da Dn1 D5 सहितः; D1 तु तदा (for सहितैः). S तमन्वयुर्महाराज. — f) K5 सहितो (for सर्वतो). Ś1 नृपोः (sic); K0. 1 नृपैः; K3-5 D2. 3. 6 नृप (for नृपः). B Da Dn D4. 5. 7. 8 सोदरैः परिवारितः; D1 सुहृद्भिः सोदरैर्नृपः; S सोदराः सर्वतो रथैः (M1. 3. 5 सव्यदक्षिणं).

27 K3 om. 27a-28b. — a) K4 B2 दक्षिणे काले; K5 D1. 2 T2 G1. 3 M दक्षिणाकाले; Cv दक्षिणाकारं (for दक्षिणः काले). — b) K4 B2 D1. 7 संवृत्य; D3

C. 6. 4432
B. 6. 97. 28
K. 6. 97. 29

हस्तिहस्तोपमं शैक्षं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ २७
प्रगृह्णन्नञ्जलीन्नॄणामुद्यतान्सर्वतोदिशम् ।
शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् ॥ २८
संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः ।
पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ २९
प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचनैः ।
परिवव्रुर्महात्मानं प्रज्वलद्भिः समन्ततः ॥ ३०
स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैः शुभैः ।
शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः ॥ ३१
कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ।
प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतोदिशम् ॥ ३२
संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ।
अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ॥ ३३
अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने ।
काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ३४

संवृत्त-; D6 संहत्य; Ca संभृत्य (as in text). B1 सुभुजं; Ca स्वभुजं (as in text). Ś1 Ko सुभृत्यं सुभुजं तथा; K1 स्वं श्रांत्यं स्वभुजं तथा; K2 स्वभृत्यं स्वजनं तथा; K5 D2 स्वमुत्सृज्य (D2 °द्धृत्य) भुजं तदा; S विवृत्या(T1 G1 उद्यम्या°; G2 विस्मृत्या)लंकृतं भुजं. — c) K1 हस्तां (sic); D8 हस्ती° (for हस्ति-). Ś1 Ko-2.4 D3.8 पीनं; K5 D2 दिव्यं; B3.4 Dn2 (before corr.) D4.6.7 शैक्यं; Da2 Dn (Dn2 marg. by corr.) D5 शैक्ष्यं; D1 सव्यं; S सौम्यं (for शैक्षं). Cd (gloss) शैक्षिकं. ❀ Cn: संभृत्य समुद्धृत्य । शैक्षं शस्त्रादिशिक्षासंपन्नम् । ❀

28 K3 om. 28ab (cf. v. l. 27). — a) K4 अगृह्णन्; D1 प्रगृह्य; T2 स गृह्णन् (for प्रगृ°). Ko Da Dn1 D3.5 G2.3 M5 अंजलिर् (Ko Da D3 °लीर्); D1 [अ]भ्यंजलीन्; T G1 M1-3 अंजलिं. — b) Ś1 Da1 T2 G3 M1.3.5 उद्यतां; D1-3.6 M4 उद्यताः; T1 G1.2.4 M2 उद्यतं. Ś1 °तो भृशं; K4 B Dn2 D1.4.6-8 °तो दिशः (for °तोदिशम्). — c) D3 शुश्रुवे; T2 शुश्रुवुर् (for शुश्राव).

29 a) Ś1 संस्तूयमानः; D1 संस्तूयमानैः. Da1 सुतैश्च; D5 भूतैश्च. — b) D1 °बलः (for °यशाः). — c) K4 पूज्यमानश्च; D3 पूजयानस्तु. — d) M1-3.5 सर्वलोकेश्वरः प्रभुः.

30 a) M2 प्रभूपैः; M3 प्रदीप्तैः. — b) K2 °सेचनः; K3 B1.2.4 Da2 Dn D2-4.7 T1 G M3.4 °सेचितैः; D6.8 T2 °सेवितैः (for °सेचनैः). K5 गंधतैलादिवासितैः; D1 वेणुजर्जरपाणयः (cf. 32b). — c) K4 B3.4 Dn2 D4.5.7.8 महात्मानः; Da Dn1 °राजं (Da1 °राज) (for °त्मानं). — d) M1 समन्वितः (for समन्ततः). — After 30, D6 ins.:

377* देवासुरे यथेन्द्रोऽसौ संग्रामे च भयंकरे ।

31 a) Da1 D5 परिवृतो. — D2 om. (hapl.) 31b-33a; D5 om. from शुभैः (in 31b) up to °ष्णीषिण (in 32a). — b) B2-4 Dn2 D4.6-8 ज्वलन् (for शुभैः). — c) Ko.2 दीप्तो; G3 युक्ते (for युक्तो). — d) K1 द्दप्तैर्; T2 दीपैर् (for दीप्तैर्).

32 D2 om. 32 (cf. v. l. 31). — a) D5 om. कञ्चुकोष्णीषिण (cf. v. l. 31). K1 T2 M4 कंचुकोष्णीष- (K1 °सीप)णस्तत्र; K2 B2-4 Dn2 D4.6-8 कांचनोष्णीषिणस्तत्र. — b) Ś1 T2 °जर्झर°; Ko.1.3.5 Da1 D1.3.6 °जर्जर°; M1.3 °वर्धर°; M4 °निर्झर° (for °झर्झर°). Ca cites वेत्रझर्जराः; Cc जर्जरः. — c) K2.4 B3.4 Dn2 D7 प्रोत्साह(Dn2 °द)यंतः; B2 प्राच्छदयंतः; Da D5 प्रोत्साह(Da1 °र)यंतं; T2 प्रोत्सारयावः (for प्रोत्सारयन्तः). B2 कनकैस् (for शनकैस्). — d) D5 तं जन्यं; T2 स्फूर्जंतं (for तं जनं). K3 सर्वतो ययुः; K5 सर्वतोयुतः; Da1 D1 सर्वतो दिशः (for सर्वतोदिशम्).

33 D2 om. 33a (cf. v. l. 31). — a) K1 स प्राप्य (for संप्राप्य). S च (for तु). — b) K3 भुवनं; K5 D2.6 भवनं; T2 शिबिरं (for सदनं). D5 प्रति (for शुभम्). — D2 om. 33c-34b. — c) K3 D1 T2 M4 रथाच्चा(K3 °द्रा)पि (for हयाच्चापि). — d) Da2 D5 जनेश्वर; D6 M4 °श्वरं (for °श्वरः).

34 D2 om. 34ab (cf. v. l. 33). — a) D1 च तं; T2 तथा (for ततो). — b) Ko निर्विण्णः; K2 निर्विणः; G1.2 M3-5 निषण्णं (for निषण्णः). — d) Ś1 शार्ध्या°; K2.3 स्पर्धा°; K5 T1 G1.4 M4 सर्वा°; D6 शुद्धा°; M1-3.5 दिव्या° (for स्पर्ध्या°). Cd cites स्पर्धे. K5 D2 -संस्तृते; T1 G -शोभिते (for -संवृते). D1 परार्ध्यास्तरणावृते; T2 परार्ध्यास्तरसंवृते. — f) M1.3.5 साश्रुनेत्रो महाबलः; M4 बाष्पकर्णाश्रुलोचनः.

35 Before 35, D6 ins. दुर्योधन उवाच. — a)

त्वां वयं समुपाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ।
उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ॥ ३५
किमु पाण्डुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबान्धवान् ।
तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो ।
जहि पाण्डुसुतान्वीरान्महेन्द्र इव दानवान् ॥ ३६
पूर्वमुक्तं महाबाहो निहनिष्यामि सोमकान् ।
पाञ्चालान्पाण्डवैः सार्धं करूषांश्चेति भारत ॥ ३७
तद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् ।
सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवाग्भव भारत ॥ ३८
दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो ।
मन्दभाग्यतया वापि मम रक्षसि पाण्डवान् ॥ ३९
अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम् ।
स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ ४०
एतावदुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
नोवाच वचनं किंचिद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ४१ C. 6. 4447 B. 6. 97. 43 K. 6. 97. 43

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

K4 B D (except D2. 8) हि समाश्रित्य (for समुपा°). — [b]) K3 D1. 2 शत्रुसूदनं; Da1 D6 °सूदनः. — [c]) K3. 4 B1 Da D1. 5 G1-3 उत्सहाम (K4 B1 Da D5 °मो); D6 उत्सहे च (for उत्सहेम). Ś1 K0-2 उत्सहे समरे जेतुं.

36 [a]) T1 G4 वीर (for वीरान्). — D2 om. (hapl.) 36[bcde]. — [b]) T1 G4 °जन° (for °द्गण°). T2 सुहृद्गणसबांधवान्. — K2 om. (hapl.) 36[cdef]. — [f]) K3 महेंद्रेणेव दानवान्.

37 Before 37, D8 ins. भीष्म उवाच. — [a]) D5 एवम् (for पूर्वम्). K0. 2-5 B Da2 Dn1 D2. 3. 5 M4 उक्त्वा; K1 Da1 उक्तान् (for उक्तं). Dn2 D1. 6-8 अहं सर्वान्महाराज. — [b]) B1 पांडवान्; D8 संजयान्; T2 संयुगान् (for सोमकान्). Da Dn1 D5 T1 G हनिष्यामि स(Da Dn1 D5 °मीति)सोमकान्. — [c]) M3 पांचालैः (for °लान्). B1. 2. 4 केकयैः; B3 कैकेयैः; D (except D1-3) कैकयैः (for पाण्डवैः). D8 सार्धिं (sic) (for सार्धं). — [d]) K1 करूव्यं; K5 कुरूणां; D1 कारूषांश् (for करूषांश्). S क(M1. 3 [inf. lin. क-]. 4 कु)रूशांश्चैव सर्व(M संघ)शः.

38 [a]) K4 B Da Dn2 D4. 7. 8 T G4 त्वद्वचः (for तद्वचः). — [b]) K0 M1-3. 5 ससोमकान्; K1 G3 समागमान्; D8 समागजान् (sic) (for समागतान्). — [c]) M1-3. 5 पांचालांश्च (for सोमकांश्च). K4 सोमकं च महेष्वासं. — [d]) D2 सत्यवान् (for °वाग्). K3 D1-3. 6 पार्थिव (for भारत). K5 सत्यं वा सर्वपार्थिवान्; M4 तत्सत्यं कुरु भारत.

39 [a]) D2 लीलया (for दयया). D1 दयया दयितान्नाजन्; S अथ वा न (M ते) दयालीव. — [b]) Ś1 प्रेष्य° (for द्वेष्य°). K3-5 D1. 2 मयि (for मम). T1 G M द्वेष्यता मयि वा वि(M2 प्र)भो; T2 द्वेषाद्वापि मयि प्रभो. — [c]) G2 मंदवाक्य° (for मन्दभाग्य°). K4 D2. 8 चापि (for वापि). — [d]) K0-2 यदि (for मम).

40 K2 om. (hapl.) 40. — [c]) Da Dn1 D5 सर्वान् (for पार्थान्). — [d]) Ś1 K0. 1 B4 D6-8 ससुहृज्जनबांधवान्; B2 ° द्दुर्गबांधवान्; D3 °द्गणसोमकान्.

41 Before 41, D8 ins. संजय उवाच. — [a]) K4 B D (except D1-3. 6) स एवमुक्त्वा नृपतिः. — [c]) Da1 वचनं किं च; D6 T1 G1. 3. 4 किंचिद्वचनं (by transp.). M4 न चोवाच परं किंचिद्. — [d]) K4 B Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 सत्यपराक्रमम् (for भीम°). Da1 Dn1 D1 भीष्मो भीमपराक्रमः.

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K0. 2 mention only नवमे युद्धदिवसे; K1 अ* मे* द्ध* क*; T2 नवमेह्नि; M1. 3. 5 नवमदिवसे; M4 नवमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 दुर्योधनमंत्रणं; Da Dn1 D1. 5 दुर्योधनवाक्यं; D6 दुर्योधनभीष्मसमागमः; T1 G2. 4 M1-3. 5 दुर्योधनपरुषवाक्यं; T2 दुर्योधनवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 T2 M2. 4 94; D6 T1 G 92; M1. 3 93 (as in text); M5 95. — *Śloka no.:* Dn D3 42; D8 45.

९४

C. 6. 4448
B. 6. 93. 1
K. 6. 93. 1

संजय उवाच ।
वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धः पितामहः ।
दुःखेन महताविष्टो नोवाचाप्रियमण्वपि ॥ १
स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ।
श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वै शलाकया ॥ २
उद्वृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत ।
सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकविदां वरः ।
अब्रवीत्तव पुत्रं तु सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३
किं नु दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरुपविध्यसि ।
घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तव प्रियम् ।
जुह्वानं समरे प्राणांस्तवैव हितकाम्यया ॥ ४
यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५
यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा ।
अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६
द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तथाभिभो ।
सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७
यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ।

94

1 a) K_3 वात्सल्यैस् (for वाक्शल्यैस्). — b) T_2 स च विद्धः. $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ महारथः; B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ महामनाः (for पितामहः). — c) $K_{3.5}$ D_6 नोवाच वचनं किंचित्; S नोवाच दुःखोपहतो. — d) $Ś_1$ $K_{0.1}$ D_7 प्रियम् (for [अ]प्रियम्). $K_{3.5}$ प्रियमप्रियमण्वपि; D_6 प्रियं वा चापि विप्रियं; S ह्य($M_{1.3.5}$ न-; M_2 ना)-प्रियं प्रियमण्वपि (T_2 वापि न प्रियं).

2 a) T_1 G_4 M_2 स तु ध्यात्वा चिरं कालं; T_2 ध्यात्वा स सुचिरं कालं. — b) $Ś_1$ Ko दुःखाद्रोषसमन्वितः; B_2 Da_1 D_5 दुःखशोक°. — c) $Ś_1$ D_8 महानागः (for यथा नागः). T G श्वसन्निव महानागः. — d) K_4 M_2 प्रतुन्नो; B_3 प्रभिन्नो; Da Dn_1 $D_{6.7}$ प्रतुन्नो; T G M_4 वितुन्नो; $M_{1.3.5}$ प्रकृत्तो (for प्रणुन्नो). K_2 B_{1-3} Da_2 Dn_2 $D_{4.6-8}$ S वाक्शलाकया; Da_1 D_5 विशला°.

3 a) $K_{0.5}$ $D_{2.3}$ T_2 $M_{1.3.4}$ उद्धृत्य (for उद्वृत्य). $Ś_1$ लोकान्; K_{0-2} तस्मान्; $K_{3.5}$ Da $D_{2.5}$ T_1 G रोषान् (for कोपान्). — b) B_4 पार्थिव (for भारत). — c) D_8 S °गंधर्वान्; D_5 °गंधर्व- (for °गन्धर्वं). — d) D_8 लोकान् (for लोकं). K_{0-2} लोकविशारदः; Da_1 °विदांवरः; D_1 °विदां वर. S लोकान्काल (G_3 लोकपाल) इवापरः. — e) $Ś_1$ पुत्रेंस्तु (sic); $K_{2.3.5}$ B D (except $D_{1.2.6}$) पुत्रं स. — f) $K_{0.1}$ D_1 S सांत्व° (for साम°).

4 Before 4, D_6 ins. भीष्म उवाच. — a) $K_{1.3}$ D_2 T_2 तु; $K_{2.4}$ B_{1-3} Da Dn D_{4-8} त्वं (for नु). K_4 दुर्योधनैवास्मान्; D_6 °धनेत्थं मां. — b) T_2 वाक्शरैर् (for वाक्शल्यैर्). K_3 अपविध्यसि; K_4 $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{4.5.7.8}$ अपकृंतसि; B_2 उपकृंतसि; D_6 उपविध्यसे; T_1 G अभि($G_{2.3}$ °पि)विध्यसि; T_2 M परिकृंतसि (for उपविध्यसि). D_1 वाक्शल्येन निकृंतसि. — c) $G_{2.4}$ यत° (for घट°). $K_{3.5}$ $D_{1-3.6}$ यथाशक्त्या. $G_{1.3}$ यथाशक्ति यथोत्साहं. — d) K_1 तव च (by transp.). — e) K_5 D_2 S जुह्वंतं (for जुह्वानं). — f) K_{2-5} B D (except $D_{1.3}$) G_3 तव वै; T_2 तथैव (for तवैव). $K_{4.5}$ B D T_2 M प्रिय° (for हित°).

5 a) $Ś_1$ $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ यदा तं; Da Dn_1 D_5 स यदा; D_1 यदा च. K_1 Da_1 पांडवाः शूराः. T_2 M पुरा बालः पांडवेयः. — b) B_2 खांडवेऽग्निनतर्पयत् (sic). — c) T_2 पुरा जित्य (for पराजित्य). K_1 रणेशक्यं (for रणे शक्रं).

6 $Ś_1$ om. (hapl.) 6; K_2 om. (hapl.) 6–7. — a) T_2 G_2 यथा (for यदा). $K_{0.1}$ $M_{1.2.5}$ त्वा (for त्वां). — b) T_2 गांधर्वैर्. G_3 हतम् (for हृतम्). — c) $K_{0.1.4}$ अमोचयन्पांडुसुताः.

7 $K_{0.2}$ om. (hapl.) 7 (for K_2, cf. v. l. 6). — a) D_1 सैन्येषु (for शूरेषु). — b) $K_{1.4}$ D_1 तथा विभो; $K_{3.5}$ D_3 G_{1-3} M तवाभिभो (M_4 °भोः); B Da Dn D_{4-8} तव प्रभो; D_2 च ते प्रभो; T_1 G_4 तवापि भो. — c) Da_1 D_5 राधेय. K_5 सूतपुत्रेपराद्धेये (sic).

एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
द्रोणं च युधि संरब्धं मां च निर्जित्य संयुगे ।
कर्णं च त्वां च द्रौणिं च कृपं च सुमहारथम् ।
वासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९
निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् ।
जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १०

को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं रणे ।
त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ ११
मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।
तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥ १२
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ।
युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ १३

C. 6.4445
B. 6.98.18
K. 6.98.16

---

8 D3 T2 M2 om. (hapl.) 8. — a) K0-2 यः स; Da D5 यत्र; D2 यत्तु; M4 यश्च (for यत्र). D1 सहिताः सर्वे; T1 G4 संगतान्सर्वान् (for सहितान्सर्वान्). — b) B3 D2 विराटनगरं तदा. — c) D1 जिता ह्येकेन पार्थेन; S (T2 M2 om.) एक एवाजयत्पार्थः. — After 8, K0.1 (both om. 9), ins. 378*; while K3 ins. lines 1–2 of 378*.

9 K0.1 om. (hapl.) 9. — a) G3 द्रोणश्च (for द्रोणं च). Ś1 निर्जित्य; K4 दुर्धर्षं; T G4 M1.3.5 संक्रुद्धो; G1-3 M2.4 संरब्धो (for संरब्धं). D1 द्रोणं युधि विनिर्जित्य. — b) D1 त्वां (for मां). — N om. 9cd. — c) T2 कर्णं द्रौणिं तथा त्वां च. — d) M सुमहारथः. — T1 reads 9ef twice consecutively. — e) Ś1 Da2 D5 च; K3.5 D1.2.6 S (T1 both times) ऽत्र (for स). D1 समादाय; M1 °दत्तं. — N (D5 om. [hapl.] lines 1–2) ins. after 9 (K0.1, after 8):

378* तथा द्रौणिं महेष्वासं शारद्वतमथापि च ।
गोग्रहे जितवान्पूर्वं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।
विजित्य च यदा कर्णं सदा पुरुषमानिनम् ।
उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।

[K3 reads lines 1–2 after 8; D5 reads (*sec. m.*) lines 1–2 in marg. — (L. 1) K3.4 D2 यदा (for तथा). Ś1 K3 D6 वा (for च). — (L. 2) D1 विजितान् (for जितवान्). K4 Da Dn1 D6 पार्थः (for पूर्वं). — After line 2, K5 reads 10ab. — (L. 3) D1 निर्जित्य (for विजित्य). Ś1 K4 B3 D4.8 यथा; K0-2 तथा; D2 तदा (for यदा). Ś1 मम (for सदा). D4 पूरुषमानिनं. — (L. 4) Da Dn1 D2.5.7 उत्तराय ददौ (Da1 °य ददे; D3 °या ददौ).]

— Da2 D5 *repeat* 9ef, after 378*.

10 K5 reads 10ab after line 2 of 378* (cf. v. l. 9). — b) K3.5 D2 यदेको (K5 एकौ च) हतवान्पुरा. — c) K0 प्राप्तं; K2 प्राप्तः (for पार्थः). K2.5 D2 अर्जुनः समरश्लाघी. — After 10, K5 ins.:

379* अवश्यं हितकामेन पार्थेन च धीमता ।;

while D5 (marg. *sec. m.*) ins. 380*.

11 Dn2 om. 11ab. — a) K3 हि तं (for रणे). T1 G2.4 हंतुं (for जेतुं). — b) K0-2 नृप; B2-4 D4.5.7.8 तदा; D6 T2 M4 सदा; M1-3.5 युधि (for रणे). — Ś1 K B3 Da Dn D2.4.6 T1 G ins. after 11ab: D5, after 11: D6 (marg. *sec. m.*), after 10:

380* यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधरः ।
वासुदेवोऽनन्तशक्तिः सृष्टिसंहारकारकः ।
सर्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सनातनः ।
उक्तोऽसि बहुशो राजन्नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।

[(L. 2) Dn2 D8 महा° (for ऽनन्त°). D4 T1 G जगत्सृष्टिस्थिति° (for ऽनन्तशक्तिः सृष्टि°). — (L. 3) D4 T1 G सर्वेषां नो वासुदेवः (for the prior half.). — (L. 4) Ś1 K1 उक्तोपि; K0 D4 T1 G उक्तो हि; D6 उक्तस्त्वं. Da1 बहुशो राजन् (*sic*). K3.5 D2.6 नारदादिम°.]

— After 380*, Da1 Dn2 D5 *repeat* 11ab. — c) B3 च (for तु).

12 a) T2 ततः (for नरः). K1.3 Da2 D2.3 सर्वो; K2 Da1 Dn1 (before corr.) D5 सर्वे; Dn1 (by corr.) सर्वा (for सर्वान्). D1 G3 मुमूर्षवो नराः सर्वे (G2 सर्वान्). — b) G3 पश्यसि; D1 पश्यंति. M5 काननान् (for काञ्चनान्). — c) M2 इह (for अपि). — d) K3 D7 T2 विपरीतान्न (T2 °ञ्च) पश्यसि.

13 a) D1 त्वया; G1.3 स त्वं (for स्वयं). — b) Ś1 संजयैः सह (by transp.); Da1 Dn1 (before corr.) D3 सह संजयैः. — c) D2 तेनाद्य (for तानद्य).

C.6.4456
B.6.98.19
K.6.98.19

अहं तु सोमकान्सर्वान्सपाञ्चालान्समागतान् ।
निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखण्डिनम् ॥ १४
तैर्वाहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनम् ।
तान्वा निहत्य संग्रामे प्रीतिं दास्यामि वै तव ॥ १५
पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
वरदानात्पुमाञ्जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १६
तामहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत ।
यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १७

सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्ता महारणम् ।
यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी ॥ १८
एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर ।
अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् ॥ १९
आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् ।
प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयंकरः ।
प्रविष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिवः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

— ^{d}) $K_{1.2}$ मध्यमः; D_a D_5 M_2 पश्याम (for पश्यामः). D_1 T_1 G तव पौरुषं; M_2 lacuna (for पुरुषो भव). — After 13, S ins.:

381* अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।

14 ^{b}) $K_{2.3}$ B D_a D_n $D_{2.4.7.8}$ G_2 पां(B_{1-3} D_{a1} D_n G_2 पं)चालांश्च (for सपाञ्चालान्). D_1 स-सृंजयान्; G_1 समागधान् (for समागतान्). D_6 पांचालान्ससुपागतान्. — ^{c}) K_1 रणे व्याघ्र; T_1 G_4 महाराज (for नरव्याघ्र). — ^{d}) T_1 G वर्जयिष्ये शिखंडिनं.

15 ^{a}) K_1 तैश्चाहं; G_2 $M_{1-3.5}$ तैर्वापि (for तैर्वाहं). $G_{1.3}$ M संखे; G_2 संबे (for संख्ये). $K_{3.5}$ D_2 तैरेव हि हतः संख्ये; T_1 G_4 तैर्वा विनिहतः संख्ये; T_2 तैर्वा हतस्तु वै संखे. — ^{c}) K_4 T_1 G निर्जित्य (for निहत्य). B D_n $D_{4.7.8}$ T_1 G समरे (for संग्रामे). — ^{d}) K_{0-2} या(K_2 य)स्यामि; K_4 $D_{2.3}$ धास्यामि. K_{0-2} वै परां (K_0 °रं); D_2 ते परां (for वै तव). K_3 प्रीतिं धास्याम रे परां; B D_a D_n D_{4-8} प्रीतिं दास्याम्यहं तव.

16 ^{a}) K_4 तु स्त्री; S (except G_2 M_4) स्त्री हि (by transp.). — ^{c}) K_3 पुरा जाता; K_4 पुमाञ्जाता; K_5 पुनर्जाता. — ^{d}) D_7 शैशवे (for सैषा वै).

17 K_{0-2} D_2 om. (hapl.) 17; D_3 reads it in marg. — ^{a}) $K_{4.5}$ B D (except D_3; D_2 om.) तम् (for ताम्). — ^{b}) D_1 °त्यागेन. — ^{c}) K_5 D_6 T_2 $M_{1.3-5}$ या सा; B_2 सो वै; $D_{4.8}$ T_1 G योसौ (for यासौ). T_2 न (for प्राङ्). $Ś_1$ निर्दिता; T G निर्मितो. Cv सैषावाङ् निर्मिता धात्रा. — ^{d}) D_3 सैवैषा (for सैषा वै). D_1 सैषा स्त्रीति शिखंडिनी.

18 ^{a}) K_{0-2} स्वयं (for सुखं). $K_{3.5}$ D_{1-3} M सु($K_{3.5}$ $D_{1.2}$ स)सुखं स्वप गांधारे (K_3 °र); T_1 G सुसुखस्तव गां°. — ^{b}) D_5 कृत्वा (for कर्ता). T_1 G महद्रणं (for महारणम्). — ^{c}) K_2 B D S Cv यं जनाः (D_2 सज्जनाः; T_2 संजाताः; G_3 ये जनाः); K_4 जना यं (for यज्जनाः). D_a D_{n1} D_6 कथयंति स. — ^{d}) M_5 स्थास्यंति. G_3 मेदिनीं.

19 Before 19, D_6 ins. संजय उवाच. — ^{b}) $Ś_1$ K_3 नरेश्वर (K_3 °रः); $K_{0.2}$ D_1 T_1 $G_{1.2.4}$ $M_{1.3-5}$ जनेश्वरः (G_1 °रं) (for जनेश्वर). — ^{d}) K_1 D_2 T_2 M स्व- (for स्वं). D_1 ययौ स्वं स्वं निवेशनं.

20 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.5}$ D_2 T_1 G च (for तु). G_3 महाराजा; M_2 ततो मूर्ध्ना. — ^{b}) K_3 विसर्ग्यं च; D_3 विसर्ज्यं च; M_2 स विसृज्य. D_a D_{n1} D_5 तु (for च). K_4 महाचमूं; Ca °जनम् (as in text). — ^{c}) T_1 G क्षयं (for ततस्). T_2 सूतः (for तूर्णं). — ^{d}) K_3 स्वयं; T_1 G_4 राजन्; T_2 प्राहं; Ca. c. d क्षयं (as in text). K_1 शत्रुक्षयंकराः; K_4 D_5 $G_{1.3}$ °क्षयंकरं; T_2 M °भयंकरं (M_5 °रः). — ^{e}) S (except M_5) प्रहृष्टः (for प्रविष्टः). D_{a1} T_1 $G_{1.3.4}$ M_1 सन् (for स). $K_{3.5}$ $D_{1.2}$ तां तु; D_{a1} D_3 तं च (for तां च). — ^{f}) G_3 [आ]गमयामास. $Ś_1$ M_2 भारत; K_2 D_a $D_{1.3}$ $M_{1.4}$ पार्थिव.

Colophon om. in N. — *Adhy. name:* $M_{1-3.5}$ अर्जुनप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T_1 G 93; T_2 $M_{3.4}$ 95; $M_{1.2}$ 94 (as in text); M_5 96.

९५

संजय उवाच ।
प्रभातायां तु शर्वर्यां प्रातरुत्थाय वै नृपः ।
राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह ।
अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ १
दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु ।
मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २
निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् ।
दीर्घं दध्यौ शांतनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥ ३
इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् ।
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ४
दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
द्वात्रिंशत्त्वमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय ॥ ५
इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ६
तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
स नो गुप्तः सुखाय स्याद्धन्यात्पार्थांश्च संयुगे ॥ ७

C. 6. 4460
B. 6. 98. 33
K. 6. 98. 33

95

1 N om. संजय उवाच. — ^{a}) K_3 D_2 प्रच्युतायां (for प्रभातायां). K_{2-4} B D च (for तु). K_5 अथ च्युतायां शर्वर्यां. — ^{b}) Da_2 $D_{4.7.8}$ तान् (for वै). K_2 नृप. — ^{c}) T_2 राजन् (for राज्ञः). K_1 Da_1 Dn_1 समाज्ञापयते; K_5 समाज्ञापयतां; D_1 °ह्वय ततः. — ^{d}) Ś$_1$ T_1 G च; K_3 वै (for ह). K_5 तां सेनां योजयेति ह. — ^{e}) K_5 अथ (for अद्य). K_1 भीष्मे. B_2 transp. भीष्मो and क्रुद्धो. — ^{f}) K_3 निहनिष्यसि.

2 Before 2, K_4 ins. संजय उवाच; D_3 वैशंपायन उवाच. — ^{a}) D_1 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). — ^{b}) $M_{1.3-5}$ तदा (for रात्रौ). D_2 मुहुः (for बहु). — ^{c}) T_2 °मानं (for °मानः). K_5 स तदा (hypermetric); D_6 भीष्म; T_1 G M स तद्; T_2 मुदा (for स तं). K_5 राज्ञा (for राजन्). D_1 मन्यमानो गतं राज्यं. — ^{d}) D_2 सत्या°; Ca. d प्रत्या° (as in text). T_1 G_4 इह (for इव). Da_1 D_5 [आ]त्मनि (for [आ]त्मनः).

3 ^{a}) D_5 मरणं (for परमं). D_2 कृत्वा (for गत्वा). T_2 M स निर्वेदं परं गत्वा. — ^{b}) K_2 निर्विद्य; T_2 निश्चित्य; G_2 प्रणुद्य (for विनिन्द्य). Ś$_1$ $K_{3.5}$ B_4 $D_{1-3.6}$ परवश्यतां; K_1 °वाश्यतां; B_3 °भृत्यतां; G_3 परिवार्यतां; Co. v परवाच्यताम् (as in text). — ^{c}) T_2 दीनं (for दीर्घं). D_3 दध्मौ (for दध्यौ).

4 Before 4, D_3 ins. संजय उवाच. — ^{a}) $K_{3.5}$ D_2 इति तेन; M_4 उंगितने (sic); Cc इङ्गितेन (as in text). K_3 D_2 T_2 G_{1-3} तं (for तज्). K_5 G_3 श्रुत्वा; D_2 कृत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{b}) K_0 गांगेयस्य. K_5 विनिश्चितं; B_1 विचेष्टितं; D_8 विचिंतितुं; G_3 विचिंत्य तं. — ^{d}) K_5 $D_{1.2}$ अनोदयत् (for अचोद°).

5 K_2 om. (? hapl.) 5. Before 5, D_6 ins. दुर्योधनः. — ^{a}) K_3 $D_{1.8}$ G_1 M_2 रथात्तूर्णं; Da_1 D_5 T_2 रथांस्तूर्णं. — ^{b}) K_3 Da_1 $D_{1.2.6}$ $G_{2.3}$ युज्यतां (for युज्यन्तां). $K_{0.1}$ $D_{1.8}$ M °रक्षणे (for °रक्षिणः). — ^{c}) K_1 द्वात्रिंशं त्वाम्; $K_{3.5}$ $D_{2.5}$ द्वात्रिंशतिम् (K_5 D_2 द्वात्रिंशतम्); K_4 B Da Dn $D_{1.3.4.6-8}$ Cv द्वाविंशतिम् (Dn_2 °तिर्) (for द्वात्रिंशत्त्वम्). S द्वाविंशतिसहस्राणि. Cc cites अनीकं. — ^{d}) S सर्वा- (T_2 रथा)नेव (for सर्वाण्येव). $K_{3.5}$ D_2 [अ]भिनोदय; K_4 [अ]भ्यदेशयत्; Da D_5 [अ]भिचोदयत्; T_2 [अ]भ्यचोदय; G_2 हि योजय.

6 ^{a}) K_5 D_2 समभिप्रासं. T_1 G अयं हि समनुप्राप्तो. — ^{b}) T_1 G °चिंतितः (for °चिन्तितम्). — ^{c}) D_3 वधोपायं (for ससैन्यानां). — ^{d}) K_3 बाधा; K_4 तथा; D_3 मम; D_8 बंधो (for वधो). D_2 रोषस्य (for राज्यस्य). K_{0-2} गांगेयस्य च संगमः; K_5 वधो राज्ञश्च वा मतः.

7 ^{a}) $K_{3.5}$ B D (except $D_{1.8}$) T_2 M कार्यतमं (for °महं). Cc cites कार्यम् (as in text). K_0 तत्र कार्यं महन्मन्ये; K_1 तत्राकार्यं महं मन्यो (sic); K_2 तव कार्यं महत्सैन्ये. — ^{b}) Da_2 D_2 G_3 °स्येव; D_5 °मेव (for °स्यैव). K_3 $B_{1.2}$ T_2 G_3 [अ]भिरक्षिणं (K_3 °णः). — ^{c}) K_3 सेना- (for स नो). Ś$_1$ K_1 गुप्ताः; $K_{0.5}$ गोप्ता. $K_{2.4}$ B Da Dn D_{3-8} T_1 G स(D_3 सा)हायः स्याद्; $K_{3.5}$ सखाय स्याद्; D_1 सखा यस्माद्

C. 6.4461
B. 6.98.34
K. 6.98.34

अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्रीपूर्वको ह्यसौ जातस्तस्माद्वर्ज्यो रणे मया ॥ ८
लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्पुरा ॥ ९
नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वे कथंचन ।
हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १०
अयं स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ॥ ११

कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च योत्स्यति भारत ।
तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुञ्चेयं कथंचन ॥ १२
युद्धे तु क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः ।
सर्वानन्यान्हनिष्यामि संप्राप्तान्बाणगोचरान् ॥ १३
एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित् ।
तत्र सर्वात्मना मन्ये भीष्मस्यैवाभिपालनम् ॥ १४
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महावने ।
मा वृकेणेव शार्दूलं घातयेम शिखण्डिना ॥ १५

(for सुखाय स्याद्). — d) D6 हन्यन्; M1 हन्यां. D1 पार्थांस्तु; D7 पार्थं च; T2 पार्थान्स; M3 पार्थाश्च. K4 सर्वशः (for संयुगे).

8 a) B Da Dn D4.5.7.8 हि; D1.3.6 स (for च). D1 स्वयं भीष्मो; G3 स शुद्धात्मा. G1 damaged. — b) G1 damaged. — c) K2 B D (except D1–3) राजंस्; G3 राजा (for जातस्). T2 स्त्रीपूर्वकत्वाद्विज्ञातं. — d) G3 वध्यो (for वर्ज्यो). K2.5 B2–4 Da Dn D1–5.7.8 M2 मया रणे (by transp.); K3 महारणे. D6 मया वर्ज्यो रणांगणे; T2 M1.3–5 श्रुतो (T2 °तं) भीष्मेण धीमता.

9 a) K5 लोकस्तद्वदयं क्वापि; T2 M पूर्वं त्यक्तं (T2 °क्तुं) महासत्त्व (T2 °राज). — c) K4 स्फीतं राज्यं (by transp.); Da1 रायस्फीतं; D5 रायं स्मितं; M5 राज्यं स्थितं. M2 °राज (for °बाहो). — d) T2 M2.4 स्त्रियं च. T1 G4 पुना (for पुरा).

10 a) Ś1 नैवमाह; K5 Da1 D2.6 T1 G1.2.4 न चै(Da1 चे)वाहं; Da2 D1.5 नैव जातु; T2 न च जातं (for नैव चाहं). Ś1 जातं; Da2 D1.5 चाहं (for जातु). — b) B1 कदा° (for कथं°). T1 G स्त्रीपूर्वं वा कदा(G2.3 कथं)चन. — c) B2 T1 G1.3.4 युद्धे (for युधि). M3.5 नरश्रेष्ठे. — d) K3.5 D2.3.6 T2 M तत्सत्यं (K3.5 D2.6 तत्सत्यं; T2 अतस्त्वं) प्रब्रवीमि ते.

11 a) G1 damaged. D6 वापि (for राजन्). — b) Da Dn1 D5 यदि वि-; G2 ते यदि (by transp.). Ś1 K0 D1 श्रुतं. — c) Ca.c उद्योगे (as in text). D3 यत्ते; D6 यत्तु; D3 यच्च; T1 G1.2.4 सर्वं; T2 M1 (sup. lin. as in text) गुह्यं; G3 पूर्वं; Cv तत्तत् (for यत्तत्). — d) D1.3 T G M1 (sup. lin. तत्) यथा जाता; M4 कथं जाता (for तथा जाता).

12 a) D2 पुरा; T2 G2.4 पुनर् (for पुमान्). B2.4 Da Dn1 D6 कन्यामनुष्यः स च मां. Ca cites मनुष्यः. — b) B1.2.4 Da Dn1 D5 योधयिष्यति भारत; Dn2 D4.7.8 स च मां योधयिष्यति. — c) K4 तस्याश्च (for °हं). G3 प्राणान् (for बाणान्). — d) K5 मुंचेहं.

13 a) K2.3.5 B Da Dn D1.2.4–8 T2 M युद्धे हि; K4 युद्धेत; D3 युद्धेहं; T1 G4 युध्येयं; G3 युद्धेयं. K3 क्षत्रिये तात; K4 क्षत्रिया तात; D1.4.7 क्षत्रिया स्तात; T2 M क्षत्रिया (M2.4 °यान्) राजन्. — b) K0.1 D1 जयैषिणां. — d) K3.5 D1–3 बाणगोचरे; K4 B3 G1 M °गोचरं; B1.2 रणगोचरं; B4 Dn2 D4.6–8 रणमूर्धनि; Da1 वर्णगोचरान्.

14 a) K2 M1–3.5 मा; T2 मे (for मां). K0–4 B Da2 Dn D2.4.6–8 T G4 भरतश्रेष्ठ; Da1 D5 भरतश्रेष्ठं; G2.3 भारतश्रेष्ठो. Ś1 एवं स भारतश्रेष्ठो; M4 एवमादि रथश्रेष्ठो. — b) M5 गांगेयं. K4 T1 G4 शस्त्रवित्; K5 D2 धर्म°; Ca शास्त्र° (as in text). — c) K4 D1 G1.3 ततः (for तत्र). K4 युद्धे; S (G2 sup. lin. as in text) कार्यं (for मन्ये). — d) K4 [अ]भिरक्षणं; G3 [अ]नुपालनं (for [अ]भिपालनम्). K3.5 B D T2 M गांगेयस्यैव (B2 T2 °स्य च M5 °स्यापि) पाल(K5 °त)नं.

15 a) K0 D3.6 अरक्षमाणो (D3.6 °णं); B2 अवेक्ष्यमाणं; T1 G2.4 M1.3.5 आरक्ष्यमाणः (for अरक्ष्यमाणं). G2 [अ]भि-; M तु (for हि). K1 वृक्षो. K5 D1.2 रक्षमाणे वृको (D1 मृगो) हन्यात्; T2 रक्ष्यमाणस्तु काकोपि. — b) K5 D2 मत्तं सिंहं; D1 सिंहराजं (for हन्यात्सिंहं). Ś1 (sup. lin. as in text) महात्मने; K0.2 Dn2 D4 °हवे; K4 B1.2 °रणे; B3 °बलं; T1 G4 °मृधे; G1.3 महद्वने. — c) Ś1 K0.1.5 D2.6 वृकेनै(K0.1 °णै)व; K3 Da1 D5 वृके-

मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः ।
यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन्गुप्ते ध्रुवो जयः ॥ १६
एतच्छ्रुत्वा तु राजानो दुर्योधनवचस्तदा ।
सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ॥ १७
पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुर्मुदा ।
कम्पयन्तो भुवं द्यां च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥ १८
तै रथैश्च सुसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः ।
परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ १९
यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम् ।
सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ २०
ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् ।
सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ २१
स रक्ष्यमाणः पार्थेन तथास्माभिर्विवर्जितः ।
यथा भीष्मं न नो हन्याद्दुःशासन तथा कुरु ॥ २२
भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव । C. 6. 4496 B. 6. 98. 44 K. 6. 98. 49

(K3 °को)न च; Da2 D1. 3 वृकेनेव (D1 °ह) (for वृकेणेव). K2. 4 B D (except D2) गांगेयं (for शार्दूलं). — d) Ś1 घातयेमे; K3. 5 D2 घातयैनं; B2 प्राभवेम; D1 घातयामः (for घातयेम). B3 शिखंडिनं (for °ना). — For 15cd, S subst.:

382* मा सिंहमिव काकेन हतं भीष्मं शिखण्डिना ।
पश्येम पुरुषव्याघ्र तथा नीतिर्विधीयताम् ।

[(L. 1) M2 मां (for मा). — (L. 2) M2 पश्याम. T2 M4 पुरुषव्याघ्रं.]

16 b) D1 M2. 5 द्रौणिर् (for द्रोणो). — c) D1 यत्नाद्; D6 यंता (for यत्ता). K0–2 रक्षत; M5 रक्ष्यंतु. — d) Ś1 गुप्ता; K2 गोप्ते; K5 D5 T2 गुप्तो; D1 युद्धे (for गुप्ते). K2. 3 ध्रुवं जयः; K5 धनंजयः; T1 G2. 4 जयो ध्रुवः (by transp.); G1. 3 जयो ध्रुवं.

17 Before 17, D6 ins. संजय उवाच. — a) D5 एवं श्रुत्वा. K4 B D (except D1–3. 6) ते सर्वे (for राजानो).

18 K0. 1 om. 18–20. — a) B1. 2. 4 G3 पुत्रांश्च; D3 पुत्रास्तु. — b) Ś1 °कल्प्य (for °वार्य). K2 युयुर्मुदं; K3 युयुत्सया; B3 D1 ययुस्तदा; G1. 3 ययुर्मुहुः (for ययुर्मुदा). — c) M क्षोभयंतो (for कम्प°). D1 तु पृथिवीं; T1 G [ऽ]थ मत्स्यांश्च; T2 भुवं गां च. — d) D1 क्षोभयंतस्तु; T2 M आह्वयंतश्च (for क्षोभयन्तश्च).

19 Ś1 K0. 1 om. 19–20 (for K0. 1, cf. v. l. 18). — a) K3–4 B1. 4 D (except D2) T1 G M ते (for तै). K2 B4 Dn2 D4. 7. 8 सुप्रसंयुक्तैर्; B1 Da Dn1 D3. 5 G1–3 M च सुसंयत्तैर् (B1 °रक्तैर्); D1 च सुसंनद्धो (for च सुसंयुक्तैर्). T2 नू हयैश्च सुसंक्रुद्धो (sic). — b) K3. 5 D2. 6 गजैश्चापि; B1 बहुभिश्च (for दन्तिभिश्च). K3 महारथः; D3 °रथं; T2 M मदोत्कटैः. — c) T1 G हयैर्; T2 रथैर् (for रणे). — d) S दंसिताः (G3 सहिताः). K4 T1 G समरे स्थिताः (for समव°).

20 Ś1 K0. 1 om. 20 (cf. v. l. 18, 19). — a) M1 (*sup. lin.*) तथा (for यथा). M2 दैवासुरे. — b) K5 Da1 °धारिणः; D1 M1–3. 5 °पाणिनं (for °धारिणम्). Ca cites वज्रपाणिः. — K3 reads (*sec. m.*) 20c–21d in marg. — c) K3. 5 D2. 6 ते सर्वे (by transp.). K3. 5 D2. 6 समतिष्ठंत; K4 स्माभ्यति°; D3 स्माभ्यदृश्यंत; T2 G1. 3 व्यवतिष्ठंत; G2 संव्यति° (for स्म व्यति°). D1 सर्वतस्ते व्यतिष्ठंत. — d) D1 रक्षमाणा; D6 रक्षंतः स्वं; T1 G रक्षतः सु- (for रक्षन्तस्तं). K4 D1. 3 T2 M महाव्रतं; D2 पितामहं; T1 G4 -महारथाः; G2 -महाबलं (for महारथम्).

21 B Dn2 D4. 7 M1. 3–5 om. 21ab. K3 reads 21abef in marg. (cf. v. l. 20); D3 reads (*sec. m.*) 21ab in marg. — a) M2 राजं (for राजा). — b) D5 भारतम् (for भ्रातरम्). — Before 21cd, M1. 3–5 ins. दुर्योधनः. — c) K0–2 सव्ये चक्रे (K2 सुक्ते). — d) T2 G2 उत्तमोजाश्च. K0–2 दक्षिणे. — e) K3 D2 T1 G [ऽ]मौ; K5 [इ]मौ; D3 [आ]त्माम्; D5 [ए]नौ (for [ए]तौ). — f) Ś1 K0. 1. 4 °नश्च; M1–3. 5 नस्तु (for °नोऽपि). K3 शिखंडिना; K5 D3. 6 G1. 3 °डिनं (for °डिनः).

22 a) Ś1 K0–2. 4 संरक्ष्य(*or* °क्ष)माणः; K3. 5 B D (except D1) M रक्ष्य(*or* °क्ष)माणः स (by transp.); T2 रक्षमाणः सु°; G3 स रक्ष्यमाणं. — b) K0 तवास्माभिर्; T1 G1. 3. 4 सहास्माभिर्; M2 कथं भीतिः (for तथास्माभिर्). K0–2 M1. 3. 5 विवर्जितं; D1 च तर्जितः; D5 G1–3 विवक्षितः (for विवर्जितः). — c) G3 तथा (for यथा). K0. 2 D1 स; K3. 5 D2 च; D3 हि (for न). M हन्यात्स (for नो हन्याद्).

C. 6. 4497
B. 6. 98. 50
K. 6. 93. 49

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ॥ २३
भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा तमभिसंवृतम् ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥ २४
शिखण्डिनं नरव्याघ्र भीष्मस्य प्रमुखेऽनघ ।
स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमच्युत ॥ २५
ततः शांतनवो भीष्मो निर्ययौ सेनया सह ।
व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतोभद्रमाहवे ॥ २६
कृपश्च कृतवर्मा च शैब्यश्चैव महारथः ।
शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २७
भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ २८
द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ २९
अश्वत्थामा सोमदत्त आवन्त्यौ च महारथौ ।
महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ३०
दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः ।
व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ३१
अलम्बुसो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।

---

23 ^{a}) T_2 M तु (for तद्). — K_1 om. from कृत्वा in 23^c up to 36^a. — Ko om. 23^d–36^a. — ^{d}) $K_{2.4}$ $B_{1.3}$ Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ सह सेनया (by transp.); B_2 सेनया समं; D_2 स तया सह.

24 $Ko._1$ om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) D_1 °मारूढं (for °वंशेन). — ^{b}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{2.3.6}$) T_1 G समभि° (for तमभि°). — ^{d}) K_5 T_1 G अभाषत (for उवाच ह).

25 $Ko._1$ om. 25 (cf. v. l. 23). — ^{a}) K ($Ko._1$ om.) B Da_2 Dn $D_{1.3.5.7.8}$ T_2 M_4 °व्याघ्रं. — ^{b}) $Ś_1$ प्रमुखेनघः; $K_{2.4}$ B D (except $D_{1-3.6}$) T_2 °खे नृप; K_3 °खेन ह; K_5 °खेन च; $G_{1.3}$ °खे नय; M °खे विभो. — ^{c}) G_3 स्थापयित्वाद्य. $Ś_1$ T_1 G राजेंद्र; D_1 M_4 पांचाल्यं; D_6 पांचालं; $M_{3.5}$ पांचाल्यस् (for पाञ्चाल्य). — ^{d}) D_1 गोप्तासि (for गोप्ताहम्). $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ ह्यच्युत; K_3 $D_{2.3.6}$ T G M_2 अच्युत (D_2 T_1 $G_{1.2.4}$ °तः); D_1 पार्षत; $M_{1.3-5}$ अर्जुनः (for अप्युत). — After 25, all MSS. (except $Ś_1$; $Ko._1$ om.) ins. an additional colophon [*Adhy. name :* K_4 बलरक्षणं; T_2 भीष्मनिर्याणं; $M_{1-3.5}$ दुर्योधनापवादः. — *Adhy. no. :* Da_2 56; Dn_2 T_2 $M_{3.4}$ 96; D_6 93; T_1 G 94; $M_{1.2}$ 95; M_5 97. — *Śloka no. :* Dn_1 $D_{5.6}$ 52; Dn_2 51].

26 $Ko._1$ om. 26 (cf. v. l. 23). Before 26, all MSS. (except $Ś_1$; $Ko._1$ om.) ins. संजय उवाच. — ^{b}) K_2 B D (except $D_{1-3.6}$) सह सेनया (by transp.); $M_{1-3.5}$ सेनया वृतः. — ^{c}) D_1 व्यूहं चाव्यूह्य तत्सर्वं; S अव्यूहत महाव्यूहं. — ^{d}) D_1 सर्वेषां (for सर्वतो°). $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ आत्मना (Da Dn D_5 °नः) (for आहवे).

27 $Ko._1$ om. 27 (cf. v. l. 23). — ^{b}) $Ś_1$ $D_{1.2}$ T_2 M_4 शैल्यश्चैव; K_4 शैव्यश्चापि; D_3 सेव्यश्चैव; $M_{1-3.5}$ वाह्लिकश्च. K_2 महारथाः; K_3 °मनाः. — ^{c}) D_3 G_2 सौबलश् (for सैन्धवश्). — ^{d}) $Ś_1$ T_2 कांभोजश्च. K_2 कांबोजश्चैव सुदक्षिणः (hypermetric); D_3 कांबोजाश्च सुदारुणाः.

28 $Ko._1$ om. 28 (cf. v. l. 23). — ^{a}) G_1 $M_{1.3.5}$ तत्र (for सर्वे). — ^{b}) K_3 D_2 तव पुत्रैश्च (by transp.); K_5 D_6 तव पुत्राश्च. D_1 पुत्रेषु; D_3 पुत्राश्च; T_2 पुत्रश्च (for पुत्रैश्च). T_1 G सह (for तव). — ^{c}) B_3 युध्यतः (for अग्रतः). — ^{d}) $Ś_1$ M_4 स्थितः (for स्थिताः). D_1 स्थिता व्यूहस्य दंशिताः (= 29^d).

29 $Ko._1$ D_6 (hapl.) om. 29 (for $Ko._1$, cf. v. l. 23). — ^{a}) K_2 द्रोण° (for द्रोणो). — ^{b}) K_1 मारिषः; Cv as in text. — ^{c}) D_1 पार्श्वम्; T_1 पादम् (for पक्षम्). T_2 M_4 आसाद्य; $M_{1-3.5}$ आस्थाय (for आश्रित्य). — ^{d}) S दंसिताः.

30 $Ko._1$ om. 30 (cf. v. l. 23). — ^{a}) G_2 सोमदत्तिर् (for °दत्त). — ^{b}) K_{2-4} B D (except $D_{1-3.7}$) चावंत्यौ; T_2 M तथावंत्यौ (for आवन्त्यौ च). — ^{c}) $Ś_1$ गुप्तौ; $K_{3.5}$ $D_{2.3.7}$ T_1 G गुप्ता; Da D_5 युक्तो; D_1 T_2 युक्तौ (for युक्ता). — ^{d}) D_4 वाम° (for वामं). $Ś_1$ G_{1-3} पार्श्वम् (for पक्षम्).

31 $Ko._1$ om. 31 (cf. v. l. 23). — ^{a}) D_6 दुर्योधन. K_3 महाराजा. — ^{b}) $Ś_1$ त्रैगर्तैः. K_3 परिवारितः; G_1 सर्वतो वृतं. — ^{c}) K_{3-5} D_2 व्यूहमध्यस्थितो. K_3 $D_{2.6}$ S राजा (for राजन्).

पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ३२
एवमेते तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।
संनद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्नयः ॥ ३३
तथा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ३४
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ।
स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ॥ ३५
शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ।
चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ॥ ३६
अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महारथः ।
केकया भ्रातरः पञ्च स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ३७
एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ।
पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ३८
तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ।
अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप ॥ ३९
तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ।
भीष्मं युद्धपरिप्रेप्सुं संग्रामे विजिगीषवः ॥ ४०
क्ष्वेडाः किलिकिलाशब्दान्क्रकचान्गोविषाणिकाः । C.6.4316 S.6.90.17 K.6.93.17

---

32 Ko.1 om. 32 (cf. v. l. 23). —^{a}) MSS. indiscriminately अलंबुशो, °बूषो. Ś1 B4 महाराज; Da1 D3 T2 G1–3 M2.5 रथश्रेष्ठ; Da2 D5 नरश्रेष्ठः; T1 G4 रथिश्रेष्ठः. —^{b}) D5 स्तुता° (for श्रुता°). K4 D3.6 T2 °बलः (for °रथः). —^{c}) K4 सैन्यानां पृष्ठतः सर्वं (sic). —^{d}) Ś1 K5 Da1 T2 M2.4 स्थितो; D8 स्थिता; G3 तस्थौ (for स्थितौ). K2 T G2 M दंसितौ; K5 दंशितः; D3 G1.3 दंसि(D3 °शि)ताः.

33 Ko.1 om. 33 (cf. v. l. 23). —^{a}) K2 B Dn2 D4.6–8 च तं; K3.5 D1–3 M2 एतं; K4 Da Dn1 D5 M1.3–5 एतत् (for एते). K3.5 D1–3 S महा- (for तदा). —^{b}) M1–3.5 व्यूह्य (for कृत्वा). K4 तदा कृत्वा तु भारताः. —^{c}) T1 G समपद्यंत (for °दृश्यन्त). —^{d}) G1.3 प्रज्वलंत इवाग्नयः; G2 प्रतिपन्नदवाग्नयः.

34 Ko.1 om. 34 (cf. v. l. 23). —^{a}) K2 B D (except D2.3.6) T1 G1.2.4 ततो (for तथा). —^{d}) S द्रौपदेयाश्च सर्वशः. —^{f}) T1 G दंसिताः. T2 M स्थिता भारत संयुगे.

35 Ko.1 om. 35 (cf. v. l. 23). K3 D2 om. 35^{ab}. —^{ab}) K4 धृष्टद्युम्नः सात्यकिश्च द्रुपदश्च महारथः. —^{c}) Da1 G3 सैन्यस्य (for सैन्येन). —^{d}) K3.5 T1 G °विशातनाः; D2.6 °विनाशकाः (for °शनाः). — After 35, D6 ins.:

383* अन्ये च बहवः शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधायुधा वीरा नानाशस्त्रोपशोभिताः ।

36 Ko.1 om. 36^{a} (cf. v. l. 23). —^{a}) K3.5 च जय° (for विजय°). —^{c}) T1 G °राज (for °बाहुः). —^{d}) K3 Dn2 D6.8 कुंतीभोजश्च. —^{e}) K3.5 D2 महात्मानो (for °राज). T1 G स्थिता रणाय महते.

37 K2 om. (hapl.) 37. —^{b}) B1.3.4 D (except D1.2.6) T2 M °बलः (for °रथः). — After 37^{ab}, D4 M4 ins.:

384* युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ।

—^{c}) K3–5 B2–4 Da Dn D4.8 कैकेया (K4 कैकेयी-); D1.2 कैकया. K3–5 D2 चापि; B Da Dn D4–8 चैव (for पञ्च). D3 कैकया भरतश्रेष्ठ. —^{d}) Ko.1 S दंसिताः.

38 ^{a}) K3.5 ते सु-; K4 एतन्; D2 ते तु; M4 ते च (for तेऽपि). —^{b}) T2 प्रतिव्यूह-; G1 पुत्रव्यूह- (for प्रतिव्यूह्य). K5 B1 सुदारुणं; D1.3 S (except M2) सुदुर्जयाः (for सुदुर्जयम्). D2 प्रतिव्यूहस्य दुर्जयं. —^{d}) K4 B D (except D1–3.6) दंशिताः; T2 M भारत (for मारिष).

39 ^{a}) K3.5 D2 समायाताः; D1 महेष्वासाः (for रणे यत्ताः). —^{b}) D1 सहसैन्या. D1.6 नराधिप. T1 G सहसैन्या महारथाः. —^{c}) Ś1 Ko–2 अभ्याययू; K4 अभ्ययुश्च; Da G2 अभ्युद्ययौ; D1 अभिययू; T2 अभ्यययू. Dn1 D1 पार्थं (for पार्थान्). —^{d}) K5 T2 नृपाः; Da1 M2 नृपः (for नृप).

40 ^{a}) K4 तथा हि (for तथैव). —^{c}) K2 B3.4 Dn2 D7 भीष्मं योद्धुमभीप्संतः; K3.5 D2.4.6.8 भीष्मं युद्धमभिप्रेप्सुं (D4.6 °प्सुः; D8 °युः); K4 B1.2 Da Dn1 D5 भीष्मं समभ्ययुः सर्वे; D1.3 युद्धे भीष्ममभीप्संतः; S भीष्मं योद्धुम(G1 °द्धुं ह्य-; M2 °द्धुं त्व)-

भेरीमृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान् ।
पाण्डवा अभ्यधावन्त नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ४१
भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनां च निस्वनैः ।
उत्कुष्टसिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः ॥ ४२
वयं प्रतिनदन्तस्तानभ्यगच्छाम सत्वराः ।
सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ४३
ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुंधरा ॥ ४४
पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विबभ्रमुः ।
सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ॥ ४५
ववुश्च तुमुला वाताः शंसन्तः सुमहद्भयम् ।
घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे ।
वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ॥ ४६
दिशः प्रज्वलिता राजन्पांसुवर्षं पपात च ।

भियुः. — d) K4 संग्रामं; D7 °म॰ (for °मे). B D (except D1–3) विजयैषिणः (for विजिगीषवः).

41 a) D1. 2 क्ष्वेडा; D4 क्ष्वेडिताः (hypermetric); S क्ष्वेळान् (for क्ष्वेडाः). Ś1 Dn1 (by corr.) किलकिलाः शब्दाः; K0–2 D3 किलकिलाशब्दाः (K2 °ब्द॰); K3. 4 B Da2 Dn2 D7 किलकिलाः शंखान् (K3 Da2 Dn2 D7 °खाः); K5 Da1 किलकिलाशंखा (K5 °ख॰); Dn1 (before corr.) D5. 8 किलकिलाः शंखा; D2. 4 (orig.) किलकिलाशंखाः (D4 by corr. °खान्); D6 किलकिलारावाः; G2 M4 किलिकिलाशब्दा (M4 °ब्दाः). — b) Ś1 D1–3 क्रकवो; K0 क्रकवा; K1 क्रतवा; K2 क्रकचा; K3 क्रकत्रो; K4 S क्रकरान् (K4 M4 °रा); B1 Da2 Dn D4–8 क्रकचा (D8 °वा); Da1 क्रकचान्. K1. 4 गोविषाणिकः (K4 °कान्); S गोविषाणकान् (M4 °काः). — c) D3. 6 °पणवा. — T1 G4 om. 41^{d}–42^{a}. — d) D2 G3 वाद°; G1 चोद° (for नाद°). K4 सु (for च). K1 पुष्करं; K3. 5 D2. 6 पुष्कलान्; B1. 2 Da Dn D3–5. 7. 8 कुंजरान् (D3 °राः); S (T1 G4 om.) पाणिजान् (for पुष्करान्). — e) K3. 5 D2 कौरवान्; D1. 8 M4 पांडवान् (for पाण्डवा). K2–5 B D (except D1–3) T2 M1. 2 अभ्यवर्तंत; M3. 5 आभिवर्तंतः (for अभ्यधावन्त). — M3–5 om. (hapl.) 41^{f}–44^{a}.

42 M3–5 om. 42; T1 G4 om. 42^{a} (cf. v. l. 41). — a) D2 °शब्दानां; T2 °शब्दैश्च (for °शङ्खानां). — b) Some MSS. निःस्वनैः. — c) K3 T G1. 3. 4 M1 उत्क्रु(T2 G3 °त्क्रू)ष्टैः; Da Dn1 D1. 5–7 उत्क्रु(D6 °क्र)ष्ट॰; G2 M2 उद्धुष्ट॰ (for उत्कुष्ट॰). — d) K4 Da Dn1 D5 बंदिमिश्च; D2 वादित्रैश्च; D3 गर्जितैश्च; D6 वलितैश्च; T1 G M2 तलशब्दैः; T2 विविधैश्च (for वल्गितैश्च).

43 M3–5 om. 43 (cf. v. l. 41). — a) G2 वधं; Cv भयं (for वयं). K5 च (for तान्). D1 जयं प्रतिवदंतस्ते; T2 M1 अस्माकं प्रतिशब्दैश्च. — b) K3. 5 D2 प्रतियाम(K5 नाभिजग्मु)स्त्वरान्विताः; K4 B1. 4 Da Dn D4–8 अगच्छाम त्वरान्विताः; B2. 3 D1 गच्छाम(B3 गच्छंत॰; D1 निर्ययु)स्त्वरयान्विताः; D3 अभियातास्त्वरान्विताः; T1 G प्रत्यगृह्णाम (G1–3 °गच्छाम) सत्वराः; T2 M1 तदासीत्तुमुलं महत् (= 18^{d}); M2 प्रत्यागच्छंत सत्वराः. — cd) K5 सहसैवोपसंक्रुद्धस् (for °). K3 Da1 D3. 5. 6 तुमलं (for तुमुलं). T2 M1 सहसा ह्यभिसंक्रुद्धा नदंतो भैरवान्रवान्.

44 M3–5 om. 44^{a} (cf. v. l. 41). — a) T2 M1 अन्योन्यमभिधावंत. — b) K1 संप्रहार्थं; T2 °हारः; Cd °हारं (as in text). — c) D1. 3 तेन (for ततः). — d) D3 संपूर्णा वै वसुंधरा.

45 a) K3. 5 D2 M4 महाघोरा. — b) M3 [ऽ]पि (for वि॰). — c) K1. 2 प्रसभश्; T2 M1. 4 सुप्रभश् (for सप्रभश्). — d) Some MSS. निःप्रभः. T2 M समजायत.

46 a) K3 बभूवुस् (for ववुश्च). K3. 5 D3 तुमला वाताः; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 M1–3. 5 वातास्तुमुलाः (by transp.). — b) K2 स (sic); T2 तु (for सु॰). K3. 5 D2. 6 तुमलं महत् (for सुमहद्भयम्). — c) Ś1 K0–2 घोराः (K1 °रः) सु॰; D1. 3 परुषा; T2 घोरश्च (for घोराश्च). Ś1 °निर्ह्रादे; K3 °निर्ह्राता; Da1 °निर्ह्रदा; M2 °निर्ह्रादान्. — d) M2 शिवांस्॰ T1 G चापि (for तत्र). K3 Da Dn1 D1. 2. 6. 7 ववासिरे. D3 शिवाश्चाशिवशंसिनी. — D3 om. 46^{ef}. — e) K0. 1 Da1 Dn1 D2. 5 M वेदयंतो. — f) D3 both महा॰ and महद्. D1 आहवे (for आगतम्).

47 a) M4 दिशं. — b) Many N MSS. पांशु° (for पांसु°). Ś1 K0–2 D3 ह (for च). — Ś1 K0–2 om. (? hapl.) 47^{cd}; D2 reads it (*sec. m.*) in marg. K5 transp. 47^{cd} and 48^{ab}. — c) K3. 5 D2 T1 G च (K5 D2 तु) संमिश्रम्; D1 समाक्लिष्टम् (for

रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ॥ ४७
रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ।
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशां पते ॥ ४८
अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान्रवान् ॥ ४९
संपतन्तः स्म दृश्यन्ते गोमायुबकवायसाः ।
श्वानश्च विविधैर्नादैर्भषन्तस्तत्र तस्थिरे ॥ ५०
ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् ।
निपेतुः सहसा भूमौ वेदयाना महद्भयम् ॥ ५१
महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
　समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
प्रकाशिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः
　प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ५२
नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलाना-
　मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोपस्तुमुलश्चमूनां
　वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ५३

C. 6. 4329
B. 6. 99. 30
K. 6. 99. 30

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

समुन्मिश्रम्). — ^{d}) K3-5 D2.3 पपात च; D1 सुदारुणं; T1 G च भारत (for तथैव च).

48 K5 transp. 47^{cd} and 48^{ab}. — ^{a}) Ś1 Ko.2 नदतां; K1 नदतो; K4 Da Dn1 D5 द्रवतां (for रुदतां). D1 दह्यमानानां (for वाहनानां च). — ^{b}) D1 नेत्राभ्यां (for नेत्रेभ्यः). Ko-2 Da1 प्रपतज्जलं. — ^{c}) K3 सस्रवुश्च; K5 Da Dn1 D2.3.5.6 शु(D6 सु)श्रुवुश्च; T1 G प्रसुस्रुवुः (for सुस्रुवुश्च). K3.4 सकृन्मूत्रं. — ^{d}) K5 Dn1 D2 T1 G2.4 प्रधावंतो; D1 प्रव्यथंतो; D6 प्रध्यापंतो; T2 पर्यायंतो (for प्रध्या°). D3 वाहनानि सहस्रशः.

49 ^{a}) M1.3-5 अंतरिक्षान् (for अन्तर्हिता). T2 M4 महानादः. D1 अंतर्हितानां नादाश्च. — ^{b}) K2 श्रूयेते; Da1 T2 श्रूयते. K3 भरतर्षभः; D1 पुरुषोत्तम. Da1 D5 om. भरतर्षभ in ^{b} and रक्षसां in ^{c}. — ^{d}) Dn2 नदंतो; D2 वदतान्; D5 नदंतौ (for नदतां). Da1 D5 नादान्; D2 स्वरान्; D3 रणा(*sup. lin.* °वा)न् (for रवान्). D1 श्रूयते हि महास्वनः.

50 ^{a}) G2 समापतंतो; G3 संपतंति स्म (for संपतन्तः स्म). K1-3.5 B D (except D1) T2 च (for स्म). Da1 D5 दृश्यते. — ^{b}) Ś1 गोमायुबकमायसाः; Ko-2.4 B Da Dn D3-5.7.8 T G M4 गोमायुबल-(Ko.1 °भक-; K2 °वंक-; D3 °बड-; T G1.2.4 M4 °वल)वायसाः; K3.5 D1.2.6 M1-3.5 बड(D1 गृध्र-; D6 बक्रा)गोमायुवा°. ※ Cd: बला[:] काकाः । वायसा द्रोणकाकाः । ※ — ^{c}) Ko-3 Dn1 श्वानाश्च; D6 व्यनदन्. Ś1 Ko-2 विविधान्नादान्. — ^{d}) Ś1 Ko-3 G3 M5 भायंतस्; K4 B Da Dn D4.5.7.8 वाशं(Da D5 °सं)तस्; K5 भीषंतस्; T2 G2 हर्षतं (for भषन्तस्). K3.5 B Da Dn D1-5.7.8 मारिष; S भारत (for तस्थिरे). D6 तर्जयंतश्च मारिष.

51 ^{a}) D3 ज्वलताश्च. M1-3.5 महोल्काश्च. — ^{b}) K1 समाहाल्य; D8 समाहृत्य. — ^{c}) D1 पतिताः. K1 सह ता (for सहसा). — ^{d}) K2.3.5 B Da Dn D1.6-8 वेदयंत्यो (Da1 °त्या); D1.2 वेदयंतो; G1.3 वेदयानो (for °याना). — After 51, D8 *repeats* 44^{ab}.

52 ^{a}) Ko-2 Da1 D7 महत्य(K1 °ती)नीकानि; D1 T2 महान्यनीकानि. — ^{b}) K1 समागते; K2 B Da Dn D4.5.7 ततस्तयोः; D8 ततस्ततः; T2 समाहते (for समागमे). — ^{c}) K2.4 B4 Da Dn D1.4-8 T G चकंपिरे; K3 B1-3 D2.3 M चकाशि(B2 D3 °सि)रे (for प्रकाशिरे). Some MSS. °निःस्वनैः (for °निस्वनैः).

53 ^{a}) G2 राजेंद्र- (for नरेन्द्र-). K3 T1 G -रथा° (for -समा°). — ^{b}) Ś1 Ko D4.5.7.8 अभ्या(Ko °त्या)यतानाम्; K3.5 D2.6 अभ्यागतानाम्; T1 G समाकुलानाम्; T2 समागतानाम्; Cd अभ्याहतानाम्; Ca अभ्यायतीनाम् (as in text). — ^{c}) D1 T2 घोरस् (for घोपस्). D3.5.6 तुमलश् (for तुमुलश्). — ^{d}) G1 damaged. Ko.1.3 D2.3.6 T G2-4 M वातोद्धतानाम्; D1 पर्वोद्धतानाम् (for वातोद्धुतानाम्).

९६

C. 6. 4530
B. 6. 100. 1
K. 6. 100. 1

संजय उवाच ।

अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत् ।
विकिरञ्शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः ॥ १
न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनम् ।
शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ।
निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुपुंगवाः ॥ २
तेन मुक्ता रणे राजञ्शराः शत्रुनिबर्हणाः ।
क्षत्रियाननयञ्शूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ३
यमदण्डोपमान्घोराञ्ज्वलनाशीविषोपमान् ।
सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ४
रथिनं च रथात्तूर्णं हयपृष्ठाच्च सादिनम् ।
गजारोहांश्च सगजान्पातयामास फाल्गुनिः ॥ ५
तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्येऽद्भुतं नृपाः ।
पूजयांचक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ६
तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयन्बह्वशोभत ।

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-3.5 D2.5 mention only नवमे युद्धदिवसे; K4 Da Dn2 D5 नवमेह्नि; M4 नवमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 व्यूहरचना; T2 M1-3.5 व्यूहकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 57; Dn2 M1.2 96; D6 94; T1 G 95 (as in text); T2 M3.4 97; M5 98. — *Śloka no. :* Dn1 (erroneously) 20; Dn2 D6 30; D5 31.

96

1 After the ref., D1 erroneously *repeats*, 6. 95. 44[ab]. — a) K2.3 Da1 Dn1 D6-8 अभिमन्युरथो°; S अभिमन्युर्महाराज. — b) T1 G वेगेन (for तेजस्वी). — c) Ś1 K1.2 शरधाराश्च; Da Dn1 D5 सर्वसैन्यानि (for शरवर्षाणि). D1 किरञ्शरसहस्राणि. — f) K0-2 B2 G3 इवांबुदाः.

2 a) B2 योद्धुं (for क्रुद्धं). — b) T1 G अपराजितं; M1-3.5 अरिघातिनं (for °सूदनम्). — c) Ś1 K0-2.4 शस्त्रौघिनं (K1 °नां); K3 D3.6 अ(D3 श)स्त्रोर्मिणं; K5 D2 अस्त्रौघिणं; Da1 D5 अ(D5 श)स्त्रौघिणं; M1.3 (both *sup. lin.*) शस्त्रौहिणं. D1 शरौघैर्गाहमानं तं. — e) D6 अस्याजौ (for अप्याजौ). T2 न निवारयितुं शक्तास्; M1 संनिवारयितुं युद्धे. — f) K4 B Da Dn D4-8 °नंदन; D1 °पुंगव (for °पुंगवाः).

3 M3.5 om. 3[bc]. — b) G3 शूराः (for शराः). T G4 शक्र- (for शत्रु-). K3 -निवर्हण; Da1 -निबर्हणः; D3 -निवारणाः. — c) K0 क्षत्रिया (for क्षत्रियान्). S (M3.5 om.) नयंति क्षत्रियाञ्शूरान्. — d) G3 धर्म° (for प्रेत°).

4 b) K1.2.4 B D (except D1-3.6) T G4 ज्वलिताशी° (for ज्वलनाशी°). — d) D3 फाल्गुनिः (for सायकान्).

5 D3 reads (*sec. m.*) 5 in marg. — a) K3 T2 रथिनश्च; K4 रथिनः स; G1.3 M2 रथिनं स (for °नं च). K5 D2.3 M1.3-5 रथिनश्च रथैस्तूर्णं; B Da Dn D4-8 सरथात्रथिनस्तूर्णं; D1 रथिभिस्तु रथाः शूरैर्; T1 G4 रथिनं समरात्तूर्णं; G2 रथिनं सारथिं तूर्णं. — b) Ś1 K1-3 T2 हयपृष्ठाश्च सादिनं (K1 मादितं; K3 सादिन; T2 °नः); K4 B Da Dn D4-8 हयांश्चैव ससादिनः; K5 हयं पृष्ठैश्च सादिभिः; D1 हयारोहास्तथैव च; D2 हयपृष्ठैश्च सादिनः; D3 हयैश्च हयसादिनः; M हयपृष्ठेषु (M2 °ष्ठाश्च-; M4 °ष्ठे च) सादिनः. — c) T1 G4 गजारोहं गजस्कंधात्; T2 M1.3-5 वाजि(T3 दंति)नश्च गजैः सार्धं; G1-3 M2 गजारोहं च सगजं. — d) Ś1 घातयामास; K2 B Dn2 D4.6.7 दार°; Da Dn1 D5 वार°; D3 द्राव° (for पात°). K2 फाल्गुणिः; K3 फाल्गुनीः; Da1 फाल्गुनी; G1.3 फल्गुनिः.

6 a) D1 ते तस्य (for तस्य तत्). — b) T1 G2.4 महच्चैव; T2 प्रेक्ष्य संख्ये-; G1 महत्संघे; G3 M महत्संखे. Dn2 D4 महीभृतः; D1 भृशं नृपाः (for ऽद्भुतं नृपाः). — c) G2 पूजनां चक्रिरे. Dn1 (m as in text) कुष्टाः. — d) D6 प्रशंसंतुश्च. Ś1 फल्गुनिं; K2 Da1 फाल्गुणिं (Da1 °णीं).

7 a) Da1 सौभद्रं (for °द्रो). — b) K1 बहु

तूलराशिमिवाधूय मारुतः सर्वतोदिशम् ॥ ७
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव द्विपाः ॥ ८
विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तमः ।
अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ९
न चैनं तावकाः सर्वे विषेहुररिघातिनम् ।
प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतंगाः कालचोदिताः ॥ १०
प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः ।
अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वज्रभृत् ॥ ११
हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे चरतो दिशः ।
तोयदेषु यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ १२
शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे ।
वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १३
तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
रथेन मेघघोषेण ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १४
मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च स बृहद्बलम् ।
सैन्धवं च महेष्वासं व्यचरल्लघु सुष्ठु च ॥ १५
मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम मारिष ।

C. 6. 4546
B. 6. 100. 17
K. 6. 100. 17

शोभत; K2 बहुसोभवं (sic); K3. 5 बहुशो च(K5 त)तः; D6 बहुशो रथान् (for बह्वशोभत). K4 B Da Dn D1. 3–5. 7. 8 T2 M1. 3–5 द्रावयामास भारत (Da1 °तः). — M5 om. (hapl.) 7c–8b. — c) Ś1 K1 कुल°; K0 स्थूल°; K3 धूल°; D6 तल° (for तूल°). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 तूल(B1 °ला)राशीनिवा(B2 °राशीमिवा°; Da Dn1 D5 °राशिमिवा)काशे; D1 M4 तूलराशिरि(M4 °मि)वोद्धूतो; T2 °राशिमिवोद्धूय; M1. 3 °राशिमिवोद्धृत्तो; M2 °राशिमिवोदात्तो. — d) M3 मरुतः. D1 सर्वतो दिशः.

8 M5 om. 8ab (cf. v. l. 7). — b) T1 G मारिष (for भारत). — c) Ś1 K1. 2 भ्रातरं (for त्रातारं). D2 नाभ्यगच्छंत; T2 G3 M नाधि(G3 °ध्य)गच्छंति. — d) K3 B1 Da Dn1 D2. 5 S (except G2) पंकम°(M2. 5 °ल)ग्ना; D1 कंपमाना (for पङ्के मग्ना).

9 b) K0. 3. 5 B D T1 G M3. 5 नरोत्तम; K2 रथोत्तमः (for नरोत्तमः). — c) M1 ततो (for स्थितो). K0 राजा (for राजन्). — d) Da1 विधूमाग्निर्. K3 इवोज्ज्वलन्. K5 विधूम इव पावकः; D6 धूमाग्निरिव संज्वलन्.

10 a) K5 D2 तथैव (for न चैनं). B Da Dn D4. 5. 7. 8 तावका राजन्; S तावकः कश्चित् (for °काः सर्वे). — b) K3 D1 विषेदुर्; D2. 7. 8 विसेहुर् (for विषेहुर्). K4 अभिघातितुं (for अरिघातिनम्). S सहते रिपुघातिनं. — c) K5 प्रदीपं. S प्रदीप्त(G1. 4 °प्तं)ज्वलनं यद्वत्. — d) K3. 5 Da2 D1. 2. 6 °नोदिताः (for °चोदिताः). T G M4 पतंगः कालचोदितः.

11 a) K5 अहरन्; D2 प्रहसन् (for प्रहरन्). — b) D2 °रथाः (for °रथः). — c) D2 अदृश्यंत. — d) G3 सर्वज्ञ (for सवज्र). K3–5 B D S (except T2) वासवः (for वज्रभृत्).

12 b) K2–5 B Da Dn D2–8 विचरद् (K5 Da1 Dn1 D2. 8 °रन्) (for चरतो). T2 निशि (for दिशः). D1 दृष्ट्वा खे विचरं दिशः; T1 G चरतो ददृशे दिशः. — c) D1 तोयदेभ्यो. T G महाराज (for यथा राजन्). — d) K2. 4 B Dn D1. 4–8 रा(B2 Dn1 D1. 6 भ्रा)जमाना शतह्रदा; S यथा शक्रधनुर्महत्.

13 a) M2 तस्माच्छराश्च निशिता. — b) Da1 G1–3 निःसरंति; D1 विसर्पंति (for निश्चरन्ति). — c) G1. 3 पुष्प° (for फुल्ल°). D3 वनात्फुल्लद्रुमात्राजन्; M1. 3. 4 द्रुमान्पुष्पफलोपेतान्; M2. 5 द्रुमात्पुष्पफलोपेताद्.

14 K5 D2 om. 14. — a) M5 तत्र (for तस्य). D1 तथैव च ततस्तस्य; T2 तथैव च रथस्थस्य. — b) S मंडलानि (T2 पांडवस्य) महात्मनः. — c) K3. 4 B Da Dn D2–8 S कांचनांगेन (for मेघघोषेण). D1 कांचनेन रथांगेन. — d) Ś1 K0. 2 D3 नराः; D1 नृपाः; T2 परैः; M परे (for जनाः). K1 ददृशोत्रांतरं नरः (sic).

15 ab) Ś1 K0 कृपद्रोणौ; T2 कृपद्रोणिं (for कृपं द्रोणं). D5 T2 द्रोणं (for द्रौणिं). D1 M4 सुबृहद्बलान् (M4 °लं). K5 D2 कृपं च द्रोणं द्रौणिं च बृहद्बलं महारथं (K5 °बलं). — c) K1. 2. 4 B D (except D2. 3. 6) °ष्वासो (for °ष्वासं). — d) M1. 2. 5 विचरल्. B1 D1. 6 लघुहस्तवत्; B3 स महाबलः; Ca लघु सुष्ठु च (as in text).

16 b) K3 D2. 3 G1–3 पश्यामि (for °म). B2 Dn2 D4. 6–8 T2 M भारत (for मारिष). — d) K2. 4 B Da Dn D4–8 दह(D6 °हं)तस्; K3 पततस्; T1

C. 6.4345
B. 6.100.17
K. 6.100.17

सूर्यमण्डलसंकाशं तपतस्तव वाहिनीम् ॥ १६
तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं शरार्चिभिः ।
द्विफल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १७
तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
बभ्राम तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ १८
द्रावयित्वा च तत्सैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ १९
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २०
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य मारिष ।
मारुतोद्धूतवेगस्य समुद्रस्येव पर्वणि ।
दुर्योधनस्तदा राजा आर्श्यशृङ्गिमभाषत ॥ २१
एष कार्ष्णिर्महेष्वासो द्वितीय इव फल्गुनः ।
चमूं द्रावयते क्रोधाद्वृत्रो देवचमूमिव ॥ २२
तस्य नान्यं प्रपश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् ॥ २३
स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ।
वयं पार्थान्हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ २४

G_4 प्रतपद्; T_2 निघ्नतस्; M पतंतं (for तपतस्). Da_2 तस्य; M_4 इव (for तव). $G_{1.3}$ प्रतपंतं (G_3 °तीं) च वाहिनीं; G_2 प्रातपंतं च वा°.

17 [b]) K_5 $G_{1.3}$ प्रतपंतः; Dn_1 प्रपतंतं. K_{3-5} B_1 Da Dn_1 $D_{1-3.5.7}$ T_1 G M_2 शरार्चिषा (K_5 °षः); B_{2-4} Dn_2 $D_{4.6.8}$ तरस्विनं; T_2 $M_{1.3-5}$ इवार्चिषा (for शरार्चिभिः). — [c]) K_{2-5} B D (except D_8; D_4 before corr.) द्विफाल्गुनम्.

18 [b]) D_1 भारतानां (for भारती सा). T_2 भाति सा (for सा महा-). — [c]) K_2 B Da Dn D_{4-8} व्यभ्रमत्; K_4 D_1 अभ्रमत् (for बभ्राम). — [d]) K_1 °वशारि च; K_2 °वसादिव; K_3 $D_{2.6}$ °वशा यथा. K_5 योषितादवशा यथा (sic).

19 [a]) B Da Dn $D_{5.7.8}$ भ्राम° (for द्राव°). K_2 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ महा-; K_3 $D_{1.3.6}$ T_2 M ततः; K_4 तु तत् (for च तत्). D_2 तु तां सेनां (for च तत्सैन्यं). — [b]) B_2 कल्प°; Da_1 कोप° (for कम्प°). D_1 च मेदिनीं (for महारथान्). — [c]) T_2 सुभृशं (for सुहृदो). K_5 नंदयित्वा ससुहृदो. — [d]) K_3 T_1 G_{1-3} बलिं; K_5 D_2 G_4 बलं (for मयं).

20 [a]) G ततो (for तेन). K_2 तेन विद्राविमानि (sic). — Da_1 om. from संयुगे in 20[b] up to सैन्यस्य in 21[b]. — [c]) K_1 corrupt. $B_{1.3}$ Dn D_1 °स्वनं (for °स्वरं). — $Ko_{.1}$ om. (hapl.) 20[d]-21[a].

21 Da_1 om. up to सैन्यस्य in [b]; $Ko_{.1}$ om. 21[a] (cf. v. l. 20). — [a]) T_2 M तच्छ्रुत्वा. — [b]) B_1 तत्र; T_1 G तस्य (for तव). B D (except D_{1-3}) भारत (for मारिष). — [c]) K_1 °तोद्धृत°; D_3 °तोद्वत° (for °तोद्धूत°). $G_{1.3}$ मारुताधूयमानस्य. — [d]) $K_{3.5}$ B D (except D_1) T_2 M सागरस्येव (for समुद्रस्येव). G_2 निस्वनः (*also* पर्वणि). — [e]) $Ś_1$ $Ko_{.1}$ Da_1 D_1 T_2 M_4 ततो (for तदा). $K_{3.4}$ Da_2 Dn_2 $D_{1-4.6}$ T_1 $G_{2.4}$ राजन् (for राजा). $M_{1.3-5}$ महाराज (for तदा राजा). — [f]) $Ś_1$ $K_{1.4.5}$ B Da Dn_1 $D_{4.6-8}$ आर्ष्यशृंगिम्; Ko अर्ष्यशृंगिम्; K_2 $D_{1.2}$ आर्षिश्टंगम् (D_2 °गिम्); K_3 D_3 m अलंबुसम्; Dn_2 D_8 आर्षश्टंगिम्; D_5 आर्यश्टंगिम्; T_2 आइर्यश्टंगम्; $G_{1.3}$ ऋश्यश्टंगिम्; G_2 आद्रिशृंगिम्.

22 Before 22, D_6 ins. दुर्योधन उवाच. — [a]) D_6 M_2 एकः (for एष). $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ S महाबाहो ($M_{1-3.5}$ °बाहुर्); D_1 महाभाग (for महेष्वासो). — [b]) K_{3-5} B_{2-4} D (D_4 before corr.) S (except $M_{1.2.4}$) फाल्गुनः (K_2 °नः). — [c]) K_2 D_6 M_2 चमू (for चमूं). K_3 विद्राव्य स (for द्रावयते). $Ś_1$ क्रोद्धा; D_1 कोपाद्; T_1 G घोरां; T_2 योसौ (for क्रोधाद्). D_5 समुद्भावयते क्रोधाद्; D_3 स च मद्रासते क्रो°. — [d]) G_2 वृत्रस्येव सुराधिपः.

23 [a]) $K_{3.5}$ D_2 अस्य (for तस्य). K_2 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ चान्यं न पश्यामि; T_1 G नान्यं तु प°; T_2 M_4 नान्यत्प्रप° (for नान्यं प्रप°). — [b]) B_1 संग्रामे; T_1 G_4 द्रवतो (for संयुगे). T_2 भैषजं; Ca भेषजं (as in text). — [c]) K_4 B Dn $D_{4.7.8}$ T_2 G_1 राक्षसश्रेष्ठं. — [d]) $M_{1.3.5}$ पारग (for °गम्). $K_{3.5}$ D_3 सर्वयुद्धविशारद (K_3 °दं); D_8 सर्वविद्यास्त्रपारग.

24 [a]) D_1 त्वं गत्वा; T_2 स त्वं हि (for स गत्वा). K_5 त्वरितो. $Ko_{.3.5}$ D_{1-3} T_2 M वीर (for वीरं). — [c]) $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ T_1 पार्थं (for

स एवमुक्तो बलवान्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ।
नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ २५
तस्य शब्देन महता पाण्डवानां महद्बलम् ।
प्राचलत्सर्वतो राजन्पूर्यमाण इवार्णवः ॥ २६
बहवश्च नरा राजंस्तस्य नादेन भीषिताः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २७
कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृहीतशरासनः ।
नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ॥ २८
ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनिं रणे ।
नातिदूरे स्थितस्तस्य द्रावयामास वै चमूम् ॥ २९
सा वध्यमाना समरे पाण्डवानां महाचमूः ।
प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेना यथा बलिम् ॥ ३०
विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष ।
रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३१
ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूम् ।

C. 6. 4563
B. 6. 100. 34
K. 6. 100. 34

पार्थान्). — ^{d}) D_2 द्रोणभीष्म- (by transp.). B D (except $D_{1-3.6}$) T_1 G -पुरोगमाः (for -पुरःसराः).

25 Before 25, D_6 ins. संजय उवाच. — ^{a}) K_2 D_1 उक्त्वा (for उक्तो). K_5 D_2 T_2 M एवमुक्तः स (K_5 D_2 °क्रोध). G_3 भगवान् (for बल°). — ^{e}) $Ś_1$ K_{0-2} $D_{1.8}$ T_1 G_4 नदमानो; $B_{2.3}$ स कुर्वाणो; G_{1-3} नादमानो (for नर्द°). K_4 यथानादं (for महा°). — ^{f}) K_3 बलाहकाः; T_2 G_1 M_{1-4} वलाहकः (for बला°).

26 ^{b}) K_{3-5} B D बलं महत् (by transp.); T $G_{2.4}$ महाबलं; G_1 महद्भयं. — ^{c}) $K_{0.2}$ Dn_2 D_4 T_2 प्रचलत्; K_3 प्रचलं; T_1 $G_{2.4}$ प्राद्रवत् (for प्राचलत्). K_5 D_2 सर्वसैन्यानि (for सर्वतो राजन्). — ^{d}) K_4 B Da Dn $D_{4.7.8}$ वातोद्धूत (for पूर्यमाण). $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ इवांबुधिः; K_4 इवानलः.

27 ^{a}) $K_{3.5}$ B D (except $D_{1.3}$) T_2 M_2 महाराज (M_2 °जंस्) (for नरा राजंस्). — ^{b}) T_2 $M_{2.5}$ शब्देन (for नादेन). Da_1 भीषताः; D_2 भापता (for भीषिताः). — ^{d}) D_3 °तलं (for °तले).

28 ^{a}) G_3 स कार्ष्णी च (for कार्ष्णिश्चापि). D_1 सदा युक्तः; T_1 G समायुक्तः (G_3 °क्तं). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1-3.6}$) प्रगृह्य सशरं धनुः. — ^{c}) K_1 नृपान्निच (sic); T_2 मृद्नन्निव. — ^{d}) D_1 राक्षसं (for तद्रक्षः). B_4 समुपागमत्. G_2 तद्राक्षससुपाद्रवत्.

29 ^{a}) T_2 तं राक्षसं (for स राक्षसः). B_4 क्रूरः (for क्रुद्धः). — ^{b}) $Ś_1$ संप्राप्यं वा; K_3 D_2 M_1 संप्राप्येव. D_5 M_3 [आ]र्जुनं. B_1 प्रययावार्जुनिं रणे; D_1 प्राप्य चार्जुनिमाहवे; T_2 संप्रहस्यार्जुनिं रणे. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.2}$ M_{1-4} °दूर-; K_4 °दूरं (for °दूरे). K_4 गतस्; B Dn_2 D_4 M_4 स्थितां; T_1 G स्थिते; T_2 ततस् (for स्थितस्). T_1 G तस्मिन् (for तस्य). — ^{d}) $K_{3.5}$ D_2 त्रास° (for द्राव°). K_3 $M_{1.3.5}$ चमूः (for चमूम्). — After 29, G_2 reads (for the first time) 32^{cd}, *repeating* it in its proper place.

30 $G_{1.3}$ om. 30^{a}–32^{b}. B_2 om. (hapl.) 30^{ab}. — ^{a}) G_4 च तथा (for समरे). B_1 Dn_2 $D_{4.6-8}$ तां वध्यमानां च तथा. — ^{b}) B_1 Dn_2 $D_{4.6-8}$ M_4 महाचमूं (for महाचमूः). — T_2 om. (hapl.) 30^{c}–33^{b}. — After 30^{ab}, D_1 ins.:

385* नाभ्यगच्छत वै त्राणं पीड्यमाना दुरात्मना ।

— ^{c}) M_4 प्रत्युद्ययू. D_1 महाराज (for रणे रक्षो). — D_3 om. (hapl.) 30^{d}–32^{c}. — ^{d}) $K_{2.3}$ B D (D_3 om.) G_2 देवसेनां. $Ś_1$ $K_{0.1}$ बर्हिं; $K_{2.3}$ B_4 $D_{1.2}$ बलिः; K_4 B_3 बलं; $B_{1.2}$ Da Dn D_{4-8} बलः (for बलिम्).

31 D_3 T_2 $G_{1.3}$ om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{ab}) $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ तव (for तस्य). D_1 भारत (for मारिष). D_1 विमर्दः सुमहारक्षो दर्शयन्सुपराक्रमं (cf. 32^{cd}). — ^{cd}) M transp. घोररूपेण and वध्यमानस्य. K_4 भीम° (for घोर°). D_1 °माना तु (for °मानस्य). — T_1 G_4 om. (hapl.) 31^{d}–33^{c}.

32 T $G_{1.4}$ om. 32; D_3 om. 32^{abc}; G_3 om. 32^{ab} (cf. v. l. 30, 31). — ^{a}) Da_2 D_5 स; $M_{1-3.5}$ तु (for तां). — ^{b}) $M_{1.3.5}$ °चमूः (for °चमूम्). — M_2 om. 32^{c}–33^{b}. — ^{c}) K_3 अद्रावयद्; K_4 प्रत्युद्ययौ; Da Dn_1 D_5 प्रदुद्राव; D_2 विद्रावयद् (for व्यद्रा°). D_5 महा- (for रणे). — ^{d}) $K_{0.1.3.4}$ $D_{1.3}$ $G_{2.3}$ M_4 दर्शयन्वै पराक्रमं; K_5 दर्शयंश्च पराक्रमं; B Dn_2 D_4 दर्शयत्स्व°; Da Dn_1 D_5 दर्शयन्सु°; $D_{2.6-8}$ दर्शयन्स्व°.

C. 6. 4353
B. 6. 100. 34
K. 6. 100. 34

व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयद्वै पराक्रमम् ॥ ३२
सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी ।
रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ॥ ३३
तां प्रमृद्य ततः सेनां पद्मिनीं वारणो यथा ।
ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ॥ ३४
ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः ।
राक्षसं दुद्रुवुः सर्वे ग्रहाः पञ्च यथा रविम् ॥ ३५
वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः ।
यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ॥ ३६
प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो बिभेद निशितैः शरैः ।
सर्वपारशवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबलः ॥ ३७
स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ३८
विषक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः ।
आर्श्यशृङ्गिर्बभौ राजन्दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ ३९
ततस्ते भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ॥ ४०
स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव ।

---

33 T1 G4 om. 33^abc; T2 M2 om. 33^ab (cf. v. l. 30, 32). — ^ab) Cf. 30^ab. K4 तु तथा; D6 च तदा; M (M2 om.) समरे (for च तथा in ^a). Ś1 K1 अनीकिनीं; M (M2 om.) महाचमूः. — ^d) K1 प्रादुद्राव. D7 ततो (for रणे). K1 भयं (for भयात्).

34 ^a) B4 Da1 Dn D4. 7. 8 प्रसृद्य च; D1 तां प्रमृज्य; D6 प्रमर्द्य च; T2 तां प्रहृत्य (for तां प्रमृद्य). K3–5 B D (except D3) रणे (for ततः). M2 तां प्रत्यमृद्यतः सेनां. — ^b) K1 वरयो तथा; Da1 वरणीं यथा. — ^c) K3. 5 D2 प्र- (for ऽभि-). D1 ततो दुद्राव च रणे. — ^d) Ś1 K0–2 प्रहारिणः; K4 Da Dn1 D5. 6 T3 महारथान्; D8 T1 G कुमारकान् (for महाबलान्).

35 ^ab) D1 ततः; D2 तत्र; T1 G2. 4 तं तु (for ते तु). D1 महारणे (for प्रहारिणः). Ś1 K0. 2 द्रौपदेयाश्च ते सर्वे महाबलपराक्रमाः. — ^c) K6 प्रदुद्रुवुः (hypermetric). K1. 3–5 B D (except D3) संख्ये; T2 M संख्ये (for सर्वे). — ^d) K1. 3. 5 B D (except D1. 8) रविं यथा (by transp.); T2 रथा रथं.

36 ^a) K5 ते तु (for तैस्तु). — ^b) M5 विधितो (for पीडितो). T1 G राक्षसेश्वरः (for राक्षसोत्तमः). T2 पीडिता राक्षसोत्तमाः. — K5 om. (hapl.) 36^c–38^b. — D2 reads (sec. m.) 36^cd in marg. — ^c) D2 T1 G1. 3. 4 M4 घोरेश (for घोरे). — ^d) T2 M1–3. 5 दीप्तिमद्(M2 °मान्)ग्रहैः; M4 दीप्तविग्रहैः.

37 K5 om. 37 (cf. v. l. 36). D2 reads (sec. m.) 37^ab in marg. — ^a) K4 G1. 2 प्रतिविध्य; D6 प्रतिविद्धस्; D8 प्रत्यविध्यत्; T1 G4 द्रौपदेयास्; T2 प्रतिपिद्धं; M3 प्रतिविघ्यंस् (for प्रतिविन्ध्यस्). D1 M1 (sup. lin.). 3. 5 (both inf. lin. as in text) राजन् (for रक्षो). — ^b) Ś1 K0 विभिदे; D6 पंचभिर्; T1 G1. 3. 4 विभिदुर्; M3 बिभेदन् (for बिभेद). G1–3 M2 दशभिः (for निशितैः). T2 विनिर्भिण्णं शितैः शरैः. — ^c) G2. 3 सर्वे (for सर्व-). K3 Dn2 D1. 3 सर्वपारसवैस्; Ca. d. v सर्वपारशवैस् (as in text). K1. 4 B1. 3. 4 Da Dn D4 तूर्णैर् (for तूर्णम्). D6 बिभेद समरे तूर्णम्. — ^d) B2 तैलधौतैर्; G2 क्रुद्धाग्रैश्च (for अकुण्ठाग्रैर्). Dn D4. 5. 7. 8 महाबलैः; T2 °बलं; G1–3 °बलाः. D1 गृध्रपत्रपरिच्छदैः.

38 K5 om. 38^ab (cf. v. l. 36). — ^a) D3 तैः प्रभिन्न-; M1–3. 5 स तैश्छिन्न-. Da D6 -तनुत्राणैः. — G1–3 om. 38^b–41^a. — ^b) M4 राक्षसाधिपः (for °सोत्तमः). T1 G4 भुजंगैः कोपितैरिव (cf. 41^b). — ^cd) T2 [श्र]काशे (for [श्र]र्कस्य). K6 मरीचिरिव चार्कस्य. B1 संस्मृतो; D1 संपृक्तो; D6 संवृतो; M5 सस्यूतो; Ca संस्यूतो (as in text). K3. 5 D2. 6 यथा (for महान्). T1 G4 अलंबुसो महाराज नागेंद्र इव चुक्रुधे (= var. 41^cd).

39 G1–3 om. 39 (cf. v. l. 38). T1 G4 om. 39–40. — ^a) K0. 2 B3 विसुक्तैः; B2 विपाकैः; D8 प्रविद्धः; D4 विसक्तैः. D1 विपक्तश्च शरैश्चापि. — ^b) D3 °परिस्कृतैः (for °परिच्छदैः). — ^c) Some MSS. आर्ष्यश्रृंगिर्; K6 D1–3. 7 आर्षश्रृंगिर्; T2 आश्चर्यश्रृंगो; M2 आर्यश्रृंगिर्. M1–3. 5 ततो (for बभौ). — ^d) D8 दीप्तश्रृंगिर्; T2 दीप्तश्रृंग. M1–3. 5 बभौ दीप्त इवांशुमान्.

40 T1 G om. 40 (cf. v. l. 38, 39). — ^b) K3 D1 T2 M °बलं (for °हवे). — ^c) T2 विव्यधिर्; M5 विविधुर् (for विव्यधुर्). K3 D2 विविधैर् (for निशितैर्). — ^d) D1 °विभूषणैः; D3 °परिस्कृतैः. —After 40, T1 G4 ins. 386*.

अलम्बुसो भृशं राजन्नागेन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ४१
सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष ।
प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्महारथैः ॥ ४२
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ।
चिच्छेद सायकैस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ४३
एकैकं च त्रिभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव ।
अलम्बुसो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ॥ ४४
त्वरमाणश्च संक्रुद्धो हयांस्तेषां महात्मनाम् ।
जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ॥ ४५

विभेद च सुसंहृष्टः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ।
शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६
विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ४७
तानर्दितान्रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना ।
दृष्ट्वार्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ॥ ४८
तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।
ददृशुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ४९
तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम् । C. 6. 4381 B. 6. 100. 52 K. 6. 100. 52

---

41 T1 G4 om. 41. G1–3 om. 41ᵃ (cf. v. l. 38). — ᵃ) T2 M स निर्भिण्णः. — ᵇ) G2 भुजंगैः. B2 कोपितैर्भुजगैरिव; T2 M1. 3–5 कुपितै(T2 राधितै-; M4 कुंभितै)र्भुजगैरिव. — ᶜ) K5 B Da Dn D1. 5. 7. 8 अलंबुषो; K5 अलंवसो; D6 अलंवुस्सो. K1 भ्रमं राजन्; G2 महाराज. — ᵈ) D2 इति (for इव). G1. 3 दुद्रुवे (for चुक्रुधे). — S ins. after 41 (T1 G4, after 40):

386* निर्भिण्णस्तु शरैर्घोरैर्दीप्यमानः समन्ततः ।
अलंबुसो भृशं भाति उल्काभिरिव कुञ्जरः ।

[(L. 1) T1 G4 निर्भिन्नांगः; G1–3 निर्भिण्णांगः. T1 G4 सनातनः (for समन्ततः). — (L. 2) T2 M1. 3–5 पर्वतः (for कुञ्जरः).]

42 ᵇ) K3. 5 D2. 3. 6 T G4 M1. 2 इव (for अथ). M4 राक्षसं (for मारिष). D1 मुहूर्तं व्यथितोभवत्. — ᶜ) G3 ततो; Ca तमो (as in text). K5 दीर्णं; D3 T2 M घोरं (for दीर्घं). — ᵈ) K0 G1 M3. 5 पीडितैस्तैर्. M1. 2. 5 महारथः.

43 ᵇ) K1 द्विगुणे°; K3 विगुणी° (for द्विगुणी°). — ᶜ) K2 B4 Da1 Dn D1. 2. 4. 7. 8 सायकांस् (for सायकैस्). D8 तीक्ष्णैर् (for तेषां). — ᵈ) D2 तेषां चैव; D3 ध्वजांस्तेषां; T2 स ध्वजांश्च (for ध्वजांश्चैव). D1 ध्वजं चैव धनुस्तथा.

44 ᵃ) K2. 4 B D (except D1–3) पंचभिर् (for च त्रिभिर्). — ᵇ) B3 तपनीयविभूषिताः. — ᶜ) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 अलंबुषो; D6 °बुशो. K0. 1 रथोपस्थो; M1. 3. 5 [s]भितस्तेषां. — ᵈ) T2 M1. 3–5 ननर्द च (for नृत्यन्निव). T1 G च भारत; M4 महाबलः (for °रथः).

45 ᵃ) K2. 3. 5 B Da Dn D2. 4–8 T2 M4 सु- (K3. 5 B2. 3 D2. 6 T2 M4 च)संरब्धो; K4 D1 सुसंक्रुद्धो; T1 G भृशं क्रुद्धो (for च संक्रुद्धो). — ᵇ) M1–3. 5 महामनाः. — ᵈ) K3 D2. 8 T2 M2 सारथिं च; D5 °थिश्च. K2 महाबल; K4 D1 T2 °रथः; D5 °बलं.

46 ᵃ) D1 जघान (for विभेद). K5 चैव (for च सु-). B D (except D1–3. 6) T2 M सुसंरब्धः; G1–3 सुसंक्रुद्धः (for सुसंहृष्टः). — ᵇ) K3. 5 D2. 3. 7 T1 G1. 2. 4 M2 चैतान्; Da1 D5. 6 चैषां; M1. 3–5 दीनान् (for चैनान्). K3. 5 D2 सुसंहितान्; Da1 Dn1 D5 सुसंस्थितैः; D1 महाबलान्; D3 (marg. sec. m.) सुसंधितैः; D8 सुसंसितैः; T1 G4 सुसंहितैः (for सुसंशितैः). — ᶜ) K3 शितैर्; K5 D2 शस्त्रैर् (for शरैर्). D1 शरैरग्निशिखाकारैः.

47 D6 om. 47ᵃᵇ. — ᵃ) T2 स (for च). — ᵇ) K5 च; Da2 M4 तु (for स). Ś1 K0 कृतवांस्तत्र राक्षसः.

48 T1 om. 48ᵃᵇ. — ᵃ) B2 G तत्र (for तेन). — ᶜ) K4 D2. 3 T1 G °र्जुनिस्ततः; Da2 D5 तत्रार्जुनसुतः; D1 दृष्ट्वा तं चार्जुनिः; T2 दृष्ट्वार्जुनिस्तु तान्. T2 G3 M संख्ये; G1. 2 संघे (for संख्ये). — ᵈ) D3 रक्षसं. D6 तमुपाद्रवत्.

49 ᵃ) T1 ततः (for तयोः). — ᶜ) B2 D1 T1 G पांडवाः; D3 पार्थिवाः (for तावकाः). — ᵈ) B2 तावकाश्च; D1 कौरवाश्च; T1 G पार्थिवाश्च (for पाण्डवाश्च).

50 ᵃ) K3 D2 °बुद्धे (for °युद्धे). — After 50ᵃᵇ, T G M2 ins.:

C. 6. 4581 B. 6. 100. 52 K. 6. 100. 52

महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ॥ ५०

तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोरिव ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

धृतराष्ट्र उवाच ।
आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथम् ।
अलम्बुसः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत संजय ॥ १
आर्श्यशृङ्गिं कथं चापि सौभद्रः परवीरहा ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथा वृत्तं स संयुगे ॥ २
धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संजय ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ॥ ३
नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः ।

387* उद्वृत्य चक्षुषी राजन्क्रोधात्प्रस्फुरिताधरौ ।
[T2 उद्वृत्त- (for उद्वृत्य).]

— c) G3 महाबलं (for °बलौ). M3.5 महाराजन्. D1 महाकालौ तदा राजन्. — d) K3.4 D2 G1 कोप- (for क्रोध-). T2 M -संदीप्त° (for -संरक्त°). — e) K5 D1.2 अवेक्ष्यं(D1 °क्षं)तौ; Da Dn1 (marg. as in text) D5 विविक्षेतां; T1 G2.4 ह्यवेक्षेतां; G1.3 महाराज; M3 अवैक्षेतां (for अवेक्षेतां). — f) K5 ज्वालानल-; D6 M2 कालांतक- (for कालानल-). K1 -समा; D8 -यमौ (for -समौ). D1 क्षये; G3 [उ]भौ (for युधि). — After 50, T1 G ins.:

388* आशीविषाविव क्रुद्धौ नेत्राभ्यामितरेतरम् ।

51 a) D1 तयोः समभवद्घोरं. — b) K0 कटको°; T2 करको°; Cd कटुको° (as in text). D1 युद्धं चार्जुनिरक्षसोः; T1 G M2 बभूवात्यंतदारुणः (M2 °णं). — c) K5 यदा; T1 G पुरा; M5 कथं (for यथा). D1 पूर्वं (for युद्धे). — d) B Da2 Dn D4.7.8 T2 M पुरा; D1.3 अभूत् (for इव).

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2.5 D2 mention only नवमे युद्धदिवसे; K4 नवमेह्नि; D6 नवमदिवसयुद्धे; M4 नवमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 अभिमन्युयुद्धं; D1 अलंबुसयुद्धं; D6 द्रौपदेयानां पराजयः; T2 M1-3.5 अलंबुसाभिमन्युयुद्धं (T2 °न्युसमागमः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 58; Dn2 M1.2 97; D6 95; T1 G 96 (as in text); T2 M3.4 98; M5 99. — *Śloka no. :* Dn1 D6 53; Dn2 52; D5 54.

97

1 a) Ś1 K1.2 Da1 D8 T2 G1-3 M2 अर्जुनिं; Da1 आर्जुनं. K3 D2 T2 वीरं; D1 शूरान्; D6 T1 G क्रुद्धं (for शूरं). — b) K3.4 B D T1 G महारथान्; T2 महाबलं (for °रथम्). — c) K4 B Da Dn D4.5.7.8 अलंबुषः; D6 °बुशः; T2 °बुसं. G3 तेन (for युद्धे). — d) T2 प्रत्ययुध्यत. Ś1 K2 Da1 भारतं; K0.1 D3.4.6-8 भारत (for संजय). D1 प्रत्ययुध्यत्परंतप.

2 a) Ś1 K0-2.4 B Da Dn D3.4-8 T2 G2 आर्ष्यशृंगिं; K3.5 D1 आर्षि(K5 °र्ष)शृंगं; D3 आर्क्षशृंगं; G2 आद्रिशृंगिं; G3 आर्ष्यशृंगिः; M1 (*inf. lin.*).2 आर्यशृंगिं. K4 चासौ; B D (except D1-3) चैव (for चापि). — b) T2 सौभद्रं (for °द्रः). — c) K3 D2 तं त्वमाचक्ष्व; K5 तमाचक्षत. Da2 मे सत्यं (for तत्त्वेन). K1 तं ममाचक्षते तेन. — d) K5 D2 च; T G हि (for स). K0 मां युगे; D1 संजय (for संयुगे). M4 यथा वृत्तः स संयुगः.

3 Da D5 om. (? hapl.) 3ab. — b) D1 मम सैन्यस्य; D7 समसैन्येषु. K2 B Dn D4.7.8 संयुगे (for संजय). — K3 om. (hapl.) 3c-4d. — c) Ś1 K0.1 M2 भीमोपि; D8 भीष्मो वा. Dn2 D1 रथिनां (for बलिनां). D2 पांडवा वा नरश्रेष्ठा.

4 K3 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) K5 Da1 D2.

एतदाचक्ष्व मे सर्वं कुशलो ह्यसि संजय ॥ ४
संजय उवाच ।
हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणम् ।
यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥ ५
अर्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ७
अलम्बुसस्तु समरे अभिमन्युं महारथम् ।
विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ।
अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ८
सौभद्रोऽपि रणे राजन्सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
आर्श्यशृङ्गिं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् ॥ ९
ततः समेयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ।
रथाभ्यां रथिनां श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ ।
मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः ॥ १०
ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः ।
आर्श्यशृङ्गिं रणे विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ११
अलम्बुसोऽपि संक्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः ।
हृदि विव्याध वेगेन तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ १२

C. 6.4596
B. 6.101.13
K. 6.101.13

---

3. 5 सहदेवश्च; D6 °देवौ वा. — b) T2 सात्यको; M सत्यको (for सात्यकिर्). Ś1 K0-2 च (for वा). K5 D2 G3 °बलः (for °रथः). — c) K2.4 B Da Dn D1.5.7.8 मे सत्यं; K5 D2 सर्वं मे (by transp.). — d) K3 M2 संजयः (for °य).

5 K5 D2 transp. 5 and 6. — a) K3.5 D2.6 T2 M4 कथयिष्यामि; Da Dn D1.3.5 T1 G संप्रवक्ष्यामि (for ऽहं प्रव°). — b) S रोम° (for लोम°). K3 D2.3 संग्रामो लोमहर्षणः; K5 संग्रामे लोमहर्षणे. — c) D6 यश्चाभूद्; T1 G2.4 यदभूद् (for यथाभूद्). D2 राक्षसेंद्रश्च. — d) D2 सौभद्रश्चैव. B1 T2 M भारत (for मारिष).

6 K5 D2 transp. 5 and 6. — a) M2 अर्जुनस्य. Da Dn1 D5 चक्रे; T2 G1-3 M संखे (for संख्ये).

7 b) B D (except D1-3.6) °पुरःसराः (for °पुरोगमाः). — c) K1.3 अद्भुतानि. D3 च सर्वाणि (for विचित्राणि). K5 D2 अत्यद्भुतानि चित्राणि.

8 a) K1 corrupt. K4 B Da Dn D1.5.7.8 अलंबुषस; K5 °बुसं; D2 °बसः; D6 °बुशस्. K3.5 D2 तु (K5 स-; D2 सु-) रभसम् (for तु समरे). — b) Ś1 त्वभिमन्युं; M3 अभिमन्युर्. D1 महाबलं. — c) D2.6 तिनद्य; T2 M4 विनदन्; M1-3.5 नदित्वा. M2 तु महानादं; M3.5 सुमहानादं. — d) K5 गर्ज°; Da1 तर्क°; D2 वर्ज° (for तर्ज°). K5 D3 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः).

9 a) K3.5 D2.6 तात (for राजन्). B4 Dn2 D4.7.8 अभिमन्युश्च वेगेन. — b) T2 G3 M1-4 व्यनदन् (for विनदन्). K3 बहु (for मुहुः). — c) Ś1 K0-2 B Da Dn D4-8 T1 G आर्ष्यशृंगिं; K3.5 D1.2 आर्षि (K5 °षे-; D2 °र्ष्ये) शृंगं; K4 D3 अलंबुसं (K4 °षं) (for आर्श्यशृङ्गिं).

10 a) K1 समेयतः; K4 B Da1 Dn D1.4.7.8 S समीयतुः; Da2 D5 समायतुः. S (except T1 G4) संखे. — b) Da1 वर° (for नर°). — c) T2 M रथिनौ (for रथाभ्यां). K2 B1 Dn1 D2.4 रथिनौ (for °नां). — d) Ś1 K0.1 यथा वै वृत्रवासवौ; T2 M घोररूपौ दुरासदौ. — e) D1 मायामी; D6 मायावि-. — f) K2.4 B Dn2 D1 दिव्यास्त्र(D1 °स्त्रे)श्चैव; K3.5 D2 T1 G1.4 M1.3.5 °स्त्रश्चापि; M2 °स्त्रज्ञं च (for °स्त्रज्ञश्च). K2 फाल्गुणिः; G1 फल्गुनिः. T2 विव्याधास्त्रैश्च फाल्गुनीं.

11 a) K5 कार्ष्णिश्चापि (for ततः कार्ष्णिर्). K3.5 D2 महेष्वासो; G3 M4 महाराजन्. — b) K1 निशतैः; G3 नियतैः (for निशितैः). — c) Ś1 K0-2.4 B Da2 Dn D1-8 T1 G4 आर्ष्यशृंगिं; K3.5 Da1 D1.2 आर्षि- (K5 °षे-; Da1 D2 °र्ष्ये) शृंगं; D3 आर्क्षशृंगिं; G2 आश्म°; M4 आन्य° (for आर्श्य°). D1 भित्त्वा (for विद्ध्वा). — d) K4 ततो (for पुनर्). T1 G4 विव्याथ (for °ध).

12 a) K4 B Da Dn D1.5.7.8 अलंबुषो; D6 °बुशो. T1 G4 समरे (for संक्रुद्धः). — b) K3 कार्ष्णिर्. K3.5 D2.3 M1 (*sup. lin.*).3 आयसैः (for आशुगैः). — c) T1 G4 विव्याथ (for °ध). — d) K2 Da1 तत्रैरिव (sic); D6 स्तोत्रैरिव. K4 G3 महागजं; Da1 महद्विपं.

C. 6. 4597
B. 6. 101. 14
K. 6. 101. 14

ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः ।
अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत ॥ १३
अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवतिं नतपर्वणाम् ।
चिक्षेप निशितान्बाणान्राक्षसस्य महोरसि ॥ १४
ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मणि ।
स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः ॥ १५
स धारयञ्शरान्हेमपुङ्खानपि महाबलः ।
विबभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ॥ १६

ततः क्रुद्धो महाराज आर्श्यशृङ्गिर्महाबलः ।
महेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः ॥ १७
तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिताः ।
अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्धरणीतलम् ॥ १८
तथैवार्जुनिनिर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ।
अलम्बुसं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् ॥ १९
सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः संनतपर्वभिः ।
चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे ॥ २०
विमुखं च ततो रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ।

---

13 ^{c}) T_2 रथं (for सुतं). K_1 मुख्ये; B_2 युद्धे; T_2 $G_{1.3}$ M संखे; G_2 संघे (for संख्ये).

14 ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ अर्जुनस्य सुतः क्रुद्धो; $G_{1.3}$ आर्जुनिस्तु ततः क्रुद्धो. — ^{b}) K_3 D_6 नवतिं नतपर्वणः; K_4 B Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$ S नवभिर्नतपर्वभिः; D_2 नवत्या नतपर्वणः. — ^{c}) $K_{3.5}$ D_2 चिक्षेप निशिता(D_2 °तां)स्तस्य; K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ बिभेद निशितैर्बाणै; D_3 S विव्याध निशितैर्बाणै (T_2 °स्तीक्ष्णै). — ^{d}) K_3 सायकांस्तान्; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ राक्षसेंद्रं; $D_{1.3}$ राक्षसं तं (D_3 च) (for राक्षसस्य). K_5 D_2 सायकान्प्रतिसायकैः; T_2 $M_{1.3-5}$ राक्षसं तु (T_2 सु) महाबलः (M_4 °लं).

15 ^{a}) B_3 तत्र (for तस्य). T_1 G क्षिप्रं; T_2 क्रोधं; M कायं (for तूर्णं). — ^{b}) K_1 कायां; T_2 M तूर्णं (for कायं). Da_1 Dn_2 $D_{1.4}$ T_2 M मर्मसु; D_3 वर्मवत्;. D_6 वर्मणि (for मर्मणि). — ^{c}) $K_{3.5}$ $D_{1.2.6}$ निर्भिन्न° (for विभिन्न°). — ^{f}) D_1 आकीर्ण; $D_{3.6}$ T_1 G M_{3-5} संकीर्ण (for संस्तीर्ण).

16 D_{4-6} om. (hapl.) 16. — ^{a}) K_{3-5} B Dn_2 $D_{2.3.7.8}$ सं(Dn_2 D_7 स)धारयान(K_4 B D_3 °ण)श्च शरान्; Da स वारयंश्च सशरान्; Dn_1 स वारयञ्छरांस्तस्य; D_1 सोधारयत्तस्य शरान्; T_1 G M स संदधानश्च शरान्; T_2 संदधानश्च स शरान्. — ^{b}) K_{3-5} B D (D_{4-6} om.) S हेमपुंखान्महाबलः. — K_2 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) T_2 प्र°; G_2 M_4 स (for वि°). — ^{d}) K_5 प्रज्वाल; B_2 सधार; Da_1 सचाल (for सज्वाल).

17 K_2 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ आर्प्यशृंगिर; $K_{3.4}$ B Da Dn $D_{1.4-8}$ T_1 G_4 आर्प्य°; K_5 आर्ष°; D_2 आर्षि°; D_3 आर्क्ष°; G_2 आइभ° (for आर्श्य°). K_{3-5} B Dn_2 $D_{1.3.4.6-8}$ S अमर्षणः (for महाबलः). — ^{c}) $K_{3.5}$ Da_2 $D_{2.5.6}$ °सदृशं (for °प्रतिमं). K_5 कार्ष्णिश्.

18 ^{a}) Da_1 D_5 विशिषा; D_3 T_1 G निशिता (for विशिखा). T_2 मुष्टा (for मुक्ता). — D_6 om. (hapl.) 18^{b}–19^{a}. — ^{b}) K_2 B_2 $M_{1.3.5}$ °पमाश्रिताः; K_4 D_3 T_1 G_4 °पमाः शराः; Dn_2 °पमा दृढाः; D_2 °पमाः सिताः; D_7 G_{1-3} °पमाः शुभाः (for °पमाः शिताः). — ^{c}) D_3 समाहत्य (for विनिर्भिद्य). — D_4 om. (hapl.) 18^{d}–19^{c}. — ^{d}) $K_{0.5}$ D_2 प्राविशद् (for °शन्). K_5 धरणीतले. K_2 B Da Dn $D_{3.5.7.8}$ T $G_{1.4}$ M प्राविशंत धरा(D_3 T $G_{1.4}$ M मही)तलं; G_2 प्रविशंतो महीतलं.

19 D_4 om. 19^{abc}; D_6 om. 19^{a} (cf. v. l. 18); G_3 $M_{1.3-5}$ om. (hapl.) 19. — ^{a}) K_{2-5} B Da Dn $D_{1.2.5.7.8}$ T_2 M_2 तथैवा(Da D_5 अथ चा°; Dn_1 [before corr.] अथैवा)र्जुनिना मुक्ताः. — ^{b}) K_{2-5} B D (except $D_{3.4.6}$) कनक° (for काञ्चन°). — ^{c}) K_4 B Da Dn $D_{5.7.8}$ अलंबुषं (Da_1 °खं); D_6 °बुशं (for °बुसं). — ^{d}) K_5 प्राविशंस्तु; D_4 प्रविशंत. K_3 B_4 Da Dn_1 $D_{2.5}$ T_2 महीतलं; K_5 महा°. $K_{0.2}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 प्राविशन्धरणी(K_0 °द्धरणी°; M_2 °न्नवनी)तलं (K_2 °ले).

20 ^{a}) B_2 T_1 G $M_{3.5}$ च (for तु). K_5 ततो (for रणे). B_2 क्रुद्धः; G_3 दक्षः (for रक्षः). — T_2 om. (hapl.) 20^{c}–25^{d}. — ^{c}) G_2 उद्यम्य (for आसाद्य). — ^{d}) T_1 G_4 बलं; $G_{1.2}$ यमं (for मयं). K_5 शक्ति; $D_{2.6}$ शक्रम् (for शक्र). D_2 (by corr.) शक्रो मयमिवाहवे.

प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः ॥ २१
ततस्ते तमसा सर्वे हृता ह्यासन्महीतले ।
नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान्न परान्रणे ॥ २२
अभिमन्युश्च तद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः ।
प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनन्दनः ॥ २३
ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीपते ।
तां चापि जघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ २४
संक्रुद्धश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ २५
बह्वीस्तथान्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ।
सर्वास्त्वविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः ॥ २६
हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः ।
रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भयात् ॥ २७
तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ।
आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं संममर्द ह ।
मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव ॥ २८

C. 6. 4613
B. 6. 101. 30
K. 6. 101. 30

21 T2 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) G3 विमुखः. K2 B Dn2 D4 T1 G4 च रणे; K5 भारतो; D1 च कृतं (for च ततो). M आश्चर्यशृंगिस्ततो राजन्. — b) G3 M वध्यमानो. K3. 5 D2 रणाजिरे. — c) Ś1 K1 रणे; D8 T1 G2. 4 ततो (for महा-). — d) K3. 5 D3 M1-3. 5 परताप(M1. 3 °पि)नीं; B4 D5 परतापन; D1 शत्रुसूदनीं; T1 G अरिघातिनीं; M4 परतापनां (for °नः).

22 T2 om. 22 (cf. v. l. 20). — a) S (T2 om.) ततस्तु (M1. 3-5 °तः स) तमसा सर्वं (M4 पर्वं). — b) K1 हृदा ह्यासं; K3. 4 B Da Dn D2-3 वृता ह्या(K4 B Dn2 °ताश्चा°; D4. 8 °ता आ)सन्; D1 संवृता हि; S (T2 om.) वृ(M4 हृ)तमासीन् (for हृता ह्यासन्). K3-5 B D (except Dn2) T1 G2. 4 महीपते; G1. 3 M जगत्पते (for महीतले). — cd) K0 असृज्यंत; D8 अपश्यंतं (for °श्यन्त). K5 स्वान्वै (for स्वान्न). S (T2 om.) नाभिमन्युं प्रपश्यामस्त(T1 G4 M1. 3. 5 °म त)मसा संवृतं तदा.

23 T2 om. 23 (cf. v. l. 20). K5 om. (hapl.) 23^{ab}. — a) K4 D5 G1. 3 M2 च तं; D2 तु तं (for च तद्). — b) K2 महत्तम; B2 महातमः; G1. 3 महत्तरं (for महत्तमः). — c) K1 स्वमत्युग्रं; K3 महास्त्रं स; K5 D2 प्रभास्त्रं च (for ऽस्त्रमत्युग्रं). — d) D1 भास्वरं. K0 D1. 5 T1 G1. 2. 4 M2. 4 कुरुनंदन. K5 प्रहर्तुमहरत्तमः.

24 T2 om. 24 (cf. v. l. 20); D3 om. 24-25. — a) K2 प्राकाशम्; Da1 D5 प्रकाश्यम्. M1-3. 5 अगमज् (for अभवज्). G3 ततः प्रकाशोभ्यभवज्. — c) D1 तथा (for तां च). K4 B Dn2 D1. 4. 7. 8 T1 G4 [अ]भि- (for [अ]पि). M जघान तां च मायां वै. — d) M1 (*sup. lin.*). 2. 3. 5 महा° (for दुरा°).

25 T2 D3 om. 25 (cf. v. l. 20; 24). — a) D1 T1 G सु(D1 G1. 3 स)संक्रुद्धो (for संक्रुद्धश्च). — b) Ś1 K0-2 D1 रा(Ś1 र)क्षसेंद्रो. Ś1 K0. 1 Da2 D2 नरो(Da2 °गो)त्तमं.

26 a) Ś1 बह्व्यास्; K0. 1 Da2 Dn1 D6 बह्वयस्; K5 बाह्वीस्; Da1 प्रह्वस् (for बह्वीस्). D1 बह्वीस्तथा तदा मायाः; T1 G2. 4 स च बह्वीस्तथा मायाः; T2 M ततो (M2 तयोर्) बहुविधा मायाः; G1. 3 घोरा बह्वयस्तथा मायाः. — b) Ś1 प्रयुक्तस्; D7 प्रमुक्तास्. Da1 राक्षसाः (for रक्षसा). — c) K5 मायास्त्व° (for सर्वास्त्व°). D8 स सर्वा अप्यमेयात्मा. — d) T2 विरराम स (for वारयामास). Da1 फाल्गुनी; G1 फाल्गुनः.

27 a) K5 D2 हतमानं; Da1 हतमायां; M1 (*sup. lin.*). 3. 5 हन्यमानं (for हतमायं). — b) Da1 D5 विध्यमानं; T2 वध्यमानश् (for °मानं). T1 G तु (for च). — c) K4 T1 G संत्यज्य तत्रैव (by transp.). — d) K5 सर्वतो (for महतो). T2 M रणात् (for भयात्).

28 a) D2 विनिहते (for विनिर्जिते). D1 क्रूरे; T2 M क्षिप्रं (for तूर्णं). — Ś1 om. (? hapl.) 28^{bc}. — b) G1. 3 माया°; M4 क्षुद्र° (for कूट°). T2 राक्षसे कूटयोधिनि (by transp.). Ca cites कूटम्. — After 28^{ab}, D6 ins.:

389* सौभद्रश्च महाबाहुः समरे च जितश्रमः ।
पराक्रमी महातेजाः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।

— c) K5 अर्जुनिं; Da1 corrupt; D6. 8 M2 अर्जुनिः. K0. 1 तूर्णं (for सैन्यं). — d) G3 समरे (for तावकं). K0. 2. 5 Da1 Dn1 T2 G3 स (for सं-). D1 तावकं सममर्दयत्. — e) K4 B D (except D1-3. 6) गंध° (for वन्य°). — f) K1 Da1 Dn1 D5 स पद्मां; K4 सपंथा. T2 M इव पद्मिनीं (by transp.).

C. 6. 4614
B. 6. 101. 31
K. 6. 101. 31

ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम् ।
महता रथवंशेन सौभद्रं पर्यवारयत् ॥ २९
कोष्ठकीकृत्य तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम् ॥ ३०
स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।
सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥ ३१
उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च ।
रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३२
ततो धनंजयो राजन्विनिघ्नंस्तव सैनिकान् ।
आससाद रणे भीष्मं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३३
तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ३४
ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव विशां पते ।
परिवव्रू रणे भीष्मं जुगुपुश्च समन्ततः ॥ ३५
तथैव पाण्डवा राजन्परिवार्य धनंजयम् ।
रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ॥ ३६
शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम् ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ॥ ३७
प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः ।
पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ३८
गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः ।
हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ३९

---

29 ^{b}) K_3 D_6 [अ]ति- (for [अ]भि-). S दृष्ट्वा सैन्यमभिद्रुतं. — ^{c}) K_2 शरवंशेन; Dn_3 शरवर्षेण; Ca रथवंशेन (as in text). — ^{d}) K_3 $D_{3.8}$ T_2 $M_{1.3.5}$ पर्यवारयन्.

30 ^{a}) K_2 कौष्ठकीकृत्य; K_4 B $D_{4.7.8}$ T_2 G_{1-3} कोष्ठीकृत्य च (T_2 G_3 तु); D_1 कोष्ठीकृत्वा तु; D_6 क्रौंष्ठीकृत्य च; Ca कोष्ठकीकृत्य (as in text). T_1 M_4 तं वीरा. T_1 G_4 कोष्ठीकृत्य महावीरं. — ^{b}) Da_1 धार्तृराष्ट्र-; G_3 धार्तराष्ट्रं. K_1 महारथः; D_1 T_1 G °बलाः (for °रथाः). — ^{c}) T_2 एकस् (for एकं). $K_{3.5}$ D_2 ते; D_3 तं; T_1 M तु; G_3 सा (for सु-). K_4 Da Dn_1 D_5 सुबहुशो (for सुबहवो). — ^{d}) $K_{3.5}$ B_2 D_{1-3} T_1 G सायकैर्भृशं; B_1 दृढशायकैः; T_2 M सायकोत्तमैः.

31 ^{a}) $K_{3.5}$ D_2 तत्तेषां (for स तेषां): $Ś_1$ $Ko_{.1}$ श्रेष्ठः; M_4 वीर (for वीरः). — ^{b}) D_2 पितृतुल्य°.

32 ^{a}) B_2 कार्यं (for कर्म). — ^{b}) D_2 पितुः कर्मातुलस्य च; S मातुलस्य पितुस्तथा.

33 ^{a}) K_4 damaged. K_1 B Dn_2 $D_{4.7.8}$ वीरो; G_3 राजा (for राजन्). — ^{b}) Da Dn_1 D_5 निजघ्नंस्; D_2 निर्विघ्नंस् (for विनिघ्नंस्). D_3 निशितैः शरैः (for तव सैनिकान्). M_4 विनिघ्नंतं च सैनिकान्. — ^{d}) K_4 D_6 पुत्रं प्रेप्सुर्; M_4 पुरुपेप्सुर्. T_2 M अरिंदमः (for अमर्षणः).

34 ^{a}) Dn_2 वीरान् (for राजन्). — G_3 om. (hapl.) 34^{b}–36^{a}.

35 G_3 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) K_5 Da_1 D_2 स(K_5 च)रथनागाश्च; D_6 सनरनागाश्वाः. — ^{b}) Ko पुत्रस्तव. K_1 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ जनेश्वर (Da_1 °रः) (for विशां पते). — ^{c}) D_1 परिवार्य (for °वव्रू). — ^{d}) Da_2 Dn_1 D_5 ते (for च). D_1 स्थितं युद्धाभिलाषिणं.

36 G_3 om. 36^{a} (cf. v. l. 34). — ^{a}) D_1 सर्वे (for राजन्). — ^{b}) K_3 परिवव्रुर् (for °वार्य). — ^{d}) Ko S दंसिता. D_1 भरतोत्तमाः; M भरतर्षभाः.

37 ^{a}) $Ś_1$ D_5 शरद्वतस्. $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ तूर्णं (for राजन्). — ^{b}) D_1 पुरतः (for प्रमुखे). $Ko_{.2}$ शरान्; $K_{3.5}$ $D_{1.3.6}$ $G_{1.3}$ M स्थितः; T_2 द्विजः (for स्थितम्). — ^{c}) K_2 अर्जुने; T_2 $M_{1.3-5}$ आर्जुनिं. — ^{d}) $K_{3.5}$ D_2 T $G_{2.4}$ $M_{1.3-5}$ सम(K_3 D_2 °मा)र्पयत् (for समाचिनोत्).

38 ^{a}) M_2 प्रत्यागम्य. T_2 M [आ]शु (for [अ]थ). D_4 विव्याथ; T_1 G $M_{1.3.4}$ सहसा. — ^{b}) $Ś_1$ D_6 सात्यकिं. $Ś_1$ सुशितैः; D_1 तु शितैः; D_3 निशितैः; D_6 त्रिंशता (for तं शितैः). S सात्यकिस्तु (T_2 °श्च) शरैः (M_2 °नैः) कृपं. — $Ś_1$ $Ko_{.1}$ om. (hapl.) 38^{c}–39^{b}. — ^{c}) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ पार्थस्य (for पाण्डव-). Da_1 D_5 °काम्यार्थं (for °कामार्थं).

39 $Ś_1$ $Ko_{.1}$ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) D_1 °मस्तु (for °मोऽपि). T_2 M गौतमस्त्वरया युक्तो. — ^{b}) K_5 $D_{2.6}$ सात्यकिं (for माधवं). $K_{3.5}$ B_1 D_{1-3} S निशितैः (for नवभिः). — ^{c}) T_1 G_4 विव्याथ. — ^{d}) $B_{2.3}$ कंकपत्रैरजिह्मगैः.

शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धो भृशं विद्धो महारथः ।
गौतमान्तकरं घोरं समादत्त शिलीमुखम् ॥ ४०
तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम् ।
द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ४१
समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ॥ ४२
तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ।
अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ४३
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् ।
द्रौणिं षष्ट्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४
स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः ।
निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४५
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्दयत् ॥ ४६
शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतलम् ।
वसन्तकाले बलवान्बिलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ४७
ततोऽपरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् ।
चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं ननाद च ॥ ४८
पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ।
निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ४९

C. 6. 4634
B. 6. 101. 51
K. 6. 101. 51

---

40 ^{a}) K2.4 शेनेयोपि; D8 सात्यकिश्च (for शैनेयोऽपि). — ^{b}) D1 विद्धा; T2 क्रुद्धो (for विद्धो). K5 °रथैः; D2 °रथिः; D3 °हवे (for °रथः). K4 B Da Dn D4–8 चापमानम्य (K4 °कृष्य) वेगवत् (Dn2 D4.6–8 °वान्). Cc cites मानम्य. — ^{c}) K4.5 B D M5 तूर्णं; G2 संधे (for घोरं). — ^{d}) K0 समदत्त; K3–5 B Dn2 D2.4.7.8 M4 समाधत्त; T1 G2.4 M1.3.5 समधत्त; M2 समधत्ते.

41 K0.1 om. 41^{a}–42^{b}. — ^{b}) K4 B1 S (except T2 M4) °स्वनं (for °द्युतिम्). — ^{c}) D1 विध्वा (for द्विधा). Da2 D1.5 समरे (for संक्रुद्धो). — ^{d}) G1.3 द्रौणिः परबलार्दनः.

42 K0.1 om. 42^{ab} (cf. v. l. 41). — ^{a}) T1 G M स(M त)मुत्सृज्य तु. Da1 शेनेयो; Da2 D2 सैनेयो. — ^{b}) K2.4 B D (except D1–3.6) वरः (for वरम्). — ^{c}) D6 अभ्युद्रवद्. T2 द्रोणिं. — ^{d}) D1 स्वर्भानुः (for राहुः खे). Ś1 शशिनां (for शशिनं).

43 ^{a}) K0.2 तसो (for तस्य). K3.5 D2.6 द्रौणिस्ततश् (for द्रोणसुतश्). T2 चापि (for चापं). — ^{b}) Da1 द्विविधाच्छेद (sic) (for द्विधा चिच्छेद). D1 पत्रिणा (for भारत). — ^{c}) T2 तथैनं. G2 अथ तत्कार्मुकं तस्य. — ^{d}) K3.5 D2 दारयामास; T2 G2 M छादया° (for ताडया°). K4 B2 शायकैः; Dn1 साधकैः.

44 ^{b}) K3.5 D2 शरां(K3 °रा)श्चाशीविषोपमान्; D1 भारसाधनमुत्तमं. — ^{c}) T2 द्रौणेस्तस्य; M1–3.5 द्रौणिं विद्धा (for द्रौणिं षष्ट्या). — ^{d}) Ś1 K0–2 °सि चार्दयत्; D1 °स्यताडयत्.

45 ^{a}) T1 G2.4 चापि (for चैव). — ^{b}) K3.4 M कश्मलान्वितः; B2 °लाहतः; Da Dn1 D5 °लं गतः; G1.3 °लावृतः (for °लायुतः). — ^{d}) K3–5 B D समाश्रितः; T1 G समाश्रयत् (G1–3 °यन्) (for उपाश्रितः).

46 ^{c}) D1 कार्ष्णेयं. G1–3 समभिक्रुद्धो. — ^{d}) K3–5 B D समार्पयत्; S समर्पयत् (for समर्दयत्).

47 ^{a}) Ś1 K0.1 D3 तु स (by transp.); D1 T1 G2.4 तु वि-; D2 स वि- (for स तु). T2 निर्भित्य. — ^{b}) Da1 धरणीतले. — ^{c}) D3 T1 G द्युतिमान् (for बलवान्). — K1 om. 47^{d}–49^{b}. — ^{d}) K3.5 D2 क्षिप्रं; Da1 D3 (*sup. lin.* as in text) बलिं; D1.5 बिले. B3 बिलं नाग इव श्वसन्; T2 M बिलं नाग इवाविशत्.

48 K1 om. 48 (cf. v. l. 47). — ^{a}) K4 B Da Dn D4.5.7.8 अथापरेण; D8 ततः परेण (for ततोऽपरेण). T2 om. from परेण up to ध्वजोत्तमम् (in 48^{b}). Ś1 बल्लेन; K2 चल्लेन; G3 फल्लेन (for भल्लेन). K5 ततोस्य निशितैर्भल्लैर्. — ^{b}) K5 D2 रथो° (for ध्वजो°). — ^{c}) D1 सहसा (for समरे). M2 द्रौणिं. — ^{d}) Da Dn1 D5 सिंहनादान्. K3.5 B D (except D1.3) मुमोच ह (for ननाद च).

49 K1 om. 49^{ab} (cf. v. l. 47). — ^{a}) K5 पुनश्चान्यैः; Dn2 पुत्रश्चैनं. D1 घोरतरैश् (for शरैर्घोरैश्). — T1 G om. 49^{b}–51^{a}. — ^{c}) K3.5 D2 यथा राजन्; D6 महाराजन्. — ^{d}) K3.5 D2.6 महामेघो (D2 °घा) (for यथा मेघो).

50 T1 G om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{a}) Ś1 सत्यकिश्च; K2–5 B Da Dn D2–5.7.8 T2 सात्यकोपि;

C. 6.4635
B. 6.101.51
K. 6.101.52

सात्यकिश्च महाराज शरजालं निहत्य तत् ।
द्रौणिमभ्यपतत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५०
तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ।
विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५१
शराणां च सहस्रेण पुनरेनं समुद्यतम् ।
सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५२
दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम् ।
अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५३

विव्याध च पृषत्केन सुतीक्ष्णेन महामृधे ।
परीप्सन्स्वसुतं राजन्वार्ष्णेयेनाभितापितम् ॥ ५४
सात्यकिस्तु रणे जित्वा गुरुपुत्रं महारथम् ।
द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः शरैः ॥ ५५
तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५६
ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे ।
यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

M सत्यकोपि (M_2 °थ). T_2 M शर(T_2 शरैर्; M_2 रथ)व्रातैः (for महाराज). D_1 सात्यकिश्चापि राजेंद्र. — ^{b}) D_6 शरजालान्. K_3 D_2 विहन्य; K_5 T_2 M विहत्य (for निहत्य). D_5 अनेकधा, *and* निहत्य तत् (as in text). D_6 तान् (for तत्). — ^{c}) $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ अभ्या(D_3 °भ्य)किरत्; $K_{3.5}$ $D_{1.2}$ M_1 (*sup. lin.*) अभ्यद्रवत्; D_6 अभ्याकिरंस्. — B_2 transp. 50^d and 51^b.

51 T_1 G om. 51^a (cf. v. l. 49). — ^{a}) K_2 पातया°; Da Dn_1 D_5 ताडया° (for तापया°). T_2 द्रोणिं. — After 51^a, T_2 M_1 *repeat* 48^d and 49^a. — B_2 transp. 50^d and 51^b. — ^{b}) Da_1 शिनेयः; G_{1-3} शैनेयं. — ^{c}) T_2 शर° (for मेघ°). — ^{d}) D_1 स्वयं (for तथा). $K_{3.5}$ D_2 शरदीव रविस्तपन्.

52 D_8 reads (*sec. m.*) 52^a–53^b in marg. — ^{a}) S स शराणां (for शराणां च). T_2 सहस्रेषु. — ^{b}) K_4 B Da Dn D_{3-8} T_2 M_{2-5} एव (for एनं). K_{3-5} B Dn $D_{2-4.6-8}$ T_2 M समुद्यतः; D_1 महाद्युतिं. — ^{c}) $Ś_1$ सत्यकिश्; Da_1 Dn_1 M_2 सात्यकिं; G_2 सात्विकीश्. D_1 ताडयामास. — ^{d}) D_6 (m as in text) मुहुर्मुहुः; M_4 महाबल.

53 D_8 reads (*sec. m.*) 53^{ab} in marg. — ^{a}) D_6 पुत्रस् (for पुत्रं). K_4 $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{4.7.8}$ च तं; T_1 G_4 तदा (for तथा). — ^{b}) Da Dn_1 D_5 राहुनेव; D_2 राहुणा हि. K_4 D_1 दिवा° (for निशा°). — ^{c}) $M_{1-3.5}$ अभ्यद्रवच्च. D_2 सौनेयं; M_4 वेगेन (for शैनेयं).

54 ^{ab}) T_1 विव्याथ (for °ध). B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ transp. पृषत्केन and सुतीक्ष्णेन. K_0 T_1 G_4 पृषद्केण; K_2 प्रथक्तेन; D_6 पृशत्केन (for पृषत्केन). K_5 D_2 महामतिः; T_1 G महाहवे (for °मृधे). — ^{c}) $Ś_1$ K_0 T_2 G_{1-3} स; Dn_2 वै (for स्व-). K_5 D_2 मुमोच स्वसुतं (D_2 marg. *sec. m.* अमोचयत्सुतं); D_1 परीप्संतं सुतं; D_6 परीप्सन्स्वसुते. — ^{d}) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ अति(K_5 अभि-; D_6 इव)मर्दितं; K_4 अभिताडितं; B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ T_2 M_4 अभिपीडितं; D_1 अतिपीडितं; T_1 G अभिपातितं; $M_{1-3.5}$ अभिपीडितः (for अभितापितम्).

55 ^{a}) G_2 सात्यिकिस्तु. K_4 B D (except D_2) T_1 G $M_{1-3.5}$ हित्वा; T_2 भित्त्वा (for जित्वा). — ^{b}) $K_{0.1}$ T_1 G द्रोण° (for गुरु°). $M_{3.5}$ °रणे (for °रथम्). — D_5 om. (hapl.) 55^c–56^d. — ^{c}) T_1 G_4 विव्याथ (for °ध). K_4 $D_{3.6}$ T_1 G M_2 सप्तत्या (for विंशत्या). — ^{d}) K_3 Dn_2 $D_{1.3.4.6}$ °पारसवैः; K_5 °वशैः; Da_2 °शरैः; D_2 °शिवैः (for °शवैः).

56 D_5 om. 56 (cf. v. l. 55^c). — ^{a}) C_c तदंतरे. — ^{b}) B_2 सितवाहनः; Dn_2 $D_{4.6-8}$ शत्रुतापनः (for श्वेतवाहनः). — ^{c}) M अभ्यापतद् (for अभ्यद्रवद्). K_3 रणात् (for रणे). $Ś_1$ $K_{0.1}$ क्रुद्धं; $K_{3.5}$ D_2 तूर्णं; M_2 राजन् (for क्रुद्धो). — ^{d}) G_3 द्रोणिं प्रति; M_2 भारद्वाजं. T_2 $M_{2.4}$ महारथं.

57 ^{a}) M_2 क्रुद्धो (for ततो). $Ś_1$ पार्थाश्च. — ^{b}) K_4 $B_{1.4}$ समेयेतां; T_2 समेयानां (for °यातां). K_3 महायुधि; K_5 रणे मृधे; T_1 G महाहवे (for °मृधे). — ^{d}) T_2 M समेयातां (for महाराज). S (except M_5) नभस्थले (for °स्तले).

९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनंजयः ।
समीयतू रणे शूरौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ।
आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय ॥ २
तावुभौ रथिनौ संख्ये दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ ।
कथं समीयतुर्युद्धे भारद्वाजधनंजयौ ॥ ३

संजय उवाच ।

न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४
न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयन्ति परस्परम् ।
निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ॥ ५
रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः ।
नाचिन्तयत तान्बाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ॥ ६

C. 6. 4643
B. 6. 102. 6
K. 6. 102. 6

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ś$_1$ K$_{0-2.5}$ mention only नवमे युद्धदिवसे; K$_3$ नवमेहनि; K$_4$ नवमेह्नि; D$_2$ नवमे दिवसे; M$_4$ नवमेह्निके. — *Adhy. name :* K$_4$ द्वंद्वयुद्धं; D$_1$ द्रोणार्जुनसमागमः; D$_6$ T$_2$ अलंबुषपराजयः (to it T$_2$ adds सात्यकिना अश्वत्थामपराजयं); M$_{1-3.5}$ द्रोण(M$_2$ द्रौणि)-सात्यकियुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da$_2$ (*sec. m.*) 58; Dn$_2$ M$_{1.2}$ 98; T$_1$ G 97 (as in text); T$_2$ M$_{3.4}$ 99; M$_5$ 100. — *Śloka no.:* Dn$_1$ 58; Dn$_2$ 59; D$_5$ 56; D$_6$ 61.

98

1 D$_2$ om. 1st. — [a]) Ś$_1$ K$_{0-2.5}$ D$_3$ समेयतू; K$_3$ D$_8$ M$_5$ समी(K$_3$ °मे)यतु; D$_{4.6}$ T$_1$ G समे(D$_4$ °मी)यातां (for समीयतू). K$_3$ भीमौ; K$_4$ B Da Dn$_1$ D$_{1.4.6}$ S वीरौ; K$_5$ धीरो; Dn$_2$ D$_{7.8}$ यत्तौ (for शूरौ). — [d]) K$_4$ [आ]चक्ष (for [आ]चक्ष्व). B D (except D$_{1-3.6}$) तावुभौ पुरुषर्षभौ (Da$_2$ °भ).

2 [a]) D$_1$ वै (for हि). — [b]) D$_1$ संजय (for धीमतः). — [c]) D$_3$ हि; T$_1$ G तु (for च). K$_{3.5}$ D$_{2.6}$ T$_2$ M तथा नित्यं; D$_1$ महाबुद्धिः. — [d]) D$_2$ पार्थस्तु. D$_1$ धीमतः (for संजय).

3 [a]) K$_3$ रथिनां श्रेष्ठौ; T$_1$ रथिनां संघे; T$_2$ G$_1$ M$_{1-4}$ रथिनौ संखे. — [b]) K$_4$ B$_4$ Dn$_2$ D$_{4.6-8}$ हृष्टौ; T$_2$ दृप्त (for दृप्तौ). K$_5$ दृप्तौ सिंहाविवोत्करौ; B$_3$ Da Dn$_1$ D$_{1.5}$ सिंहाविव बलो(D$_1$ मदो)त्कटौ. Cc cites उत्कटौ. — [c]) Ś$_1$ K$_{0.3.5}$ D$_{2.8}$ समेयतुर्; Da$_1$ समीयत्तौ (for समीयतुर्). K$_4$ B$_{1.2.4}$ Da Dn D$_{4.5.7.8}$ यत्तौ; B$_3$ तौ तु (for युद्धे).

4 K$_5$ om. the ref. — [a]) T$_2$ M$_4$ तं द्रोणः; M$_{1-3.5}$ द्रोणः स (for न द्रोणः). B$_4$ नित्यं; G$_3$ पार्थ. — [b]) K$_5$ D$_1$ जानाति (for जानीते). — [c]) Ś$_1$ K$_1$ B$_1$ क्षात्रं धर्मं; K$_0$ क्षात्रधर्मं. K$_{3.5}$ D$_{2.6}$ समास्थाय (for पुरस्कृत्य). — [d]) D$_1$ पार्थोपि (for पार्थो वा). G$_2$ आत्मनः, *and* आहवे (as in text). B$_2$ पार्थो द्रौणं महाहवे; T$_2$ M द्रोणोयुध्यत पांडवं. — After 4, T$_2$ M ins.:

390* तथैव पाण्डवो द्रोणं वेत्त्येव प्रियमात्मनः ।
क्षत्रधर्मरतो नित्यं क्षत्रधर्मेण युध्यते ।

5 Before 5, K$_5$ D$_2$ ins. संजय उवाच. — [b]) T$_2$ रणे पितॄन्; M पितॄनपि (for परस्परम्). — [c]) K$_4$ D$_1$ निर्मर्यादा; Cc °र्यादं (as in text). D$_1$ पितृभिर् (for युध्यन्ते). — [d]) M$_{1.2.5}$ च ह (for सह). D$_1$ भ्रातृभिः सह भारत; M$_2$ पितृभिः पितृभिश्च ह.

6 [a]) T$_2$ M तत्र (for रणे). D$_1$ पार्थेन धनुराकृष्य. — [b]) K$_1$ त्रिभिः शनैः; K$_5$ D$_2$ M शरैस्त्रिभिः (by transp.); T$_1$ G शितैः शरैः. — [c]) Ś$_1$ नाचिंतयंत; K$_{1.2.4}$ B Da Dn D$_{4.5.7.8}$ T$_2$ ना(D$_5$ न)चिंतयत्; K$_5$ न चिंतयत; G$_{1.3}$ नाचिंतयत्स (for °यत). — [d]) K$_5$ °च्युता. K$_1$ corrupt. B$_4$ रणे (for युधि). T$_1$ G पार्थबाणासनच्युतान्.

7 [ab]) K$_5$ ततः (for पुनः). K$_{0.2.5}$ Dn$_1$ D$_{2.3}$ T$_1$ G$_{2.4}$ पार्थं (for पार्थश्च). T$_1$ G संयुगे (for तं रणे). T$_2$ M छाद्य(M$_2$ °द)मानः शरैश्चापि तव पुत्रेण

C. 6. 4649
B. 6. 102. 7
K. 6. 102. 7

शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे ।
प्रजज्वाल च रोषेण गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ७
ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः संनतपर्वभिः ।
वारयामास राजेन्द्र नचिरादिव भारत ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ९
त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ।
छादयामास समरे पार्थं बाणैरयोमुखैः ॥ १०
ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे ।
हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥ ११
ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समस्ता विविशुः प्रभो ।
फलभारनतं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहंगमाः ॥ १२
अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः ।
त्रिगर्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः ॥ १३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ।
मुमुचुः शरवृष्टिं च पाण्डवस्य रथं प्रति ॥ १४
शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षेण पाण्डवः ।

भारत. — ^{c}) $K_{3.4}$ B Da Dn D_{3-8} स प्रजज्वाल; K_5 D_2 संप्रजज्वाल; T_1 G स वै जज्वाल (for प्रजज्वाल च). B_4 T_1 $G_{2.4}$ वेगेन (for रोषेण). T_2 M प्रजज्वाल रणे द्रोणो. — ^{d}) $K_{0.1}$ रहितोग्निर्; K_2 महतेग्निर्; K_4 D_2 गृहादग्निर्; D_1 महाकेतुर्; T_1 G_4 M_2 गगनेग्निर् (for गहनेऽग्निर्). Co. d cite गहने (as in text). K_{0-2} $B_{2.4}$ $D_{4.7.8}$ इवोर्जितः; K_5 Dn_2 इवोच्छ्रितः (for इवोत्थितः).

8 ^{a}) K_2 द्रोणे (for द्रोणः). $K_{0.3.5}$ $D_{1.2}$ T G ततो($G_{1.3}$ तम)र्जुनो रणे द्रोणं (K_3 द्रौणिं; G_1 द्रोणः). — ^{c}) $K_{2.4}$ B Da Dn D_{4-8} छादयामास; $K_{3.5}$ D_2 T_2 M तापया°; $D_{1.3}$ ताडया° (for वारया°). — ^{d}) $B_{1.2}$ Da Dn_1 D_6 अचिराद् (for न°). Dn_2 एव (for इव). D_3 संयुगे (for भारत). D_1 अचिराल्लघुहस्तवत्.

9 ^{a}) $M_{2.4}$ राजन् (for राजा). — T_2 om. (hapl.) 9^{b}–11^{a}. — ^{b}) K_2 सुसर्माणम्; M_4 सुचर्माणम् (for सुश°). K_3 D_6 अनोदयत्; K_4 अदेश° (for अचोद°). — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} रक्षणाय महात्मनः; Da_1 T_1 G पार्ष्णिग्राहक(Da_1 °ग्राहेण)कारणात्; M_3 (*inf. lin.* as in text). $_5$ (*inf. lin.*) °कारकान्.

10 T_2 om. 10 (cf. v. l. 9); K_1 om. 10^{a}–11^{c}; $Ś_1$ Ko lacuna for 10^{a}–11^{c}; K_4 illegible. — ^{a}) B_2 विगर्तराड्. K_2 अप- (for अपि). D_1 त्रिगर्तोपि ततः क्रुद्धो; T_1 G त्रिगर्तराजः संक्रुद्धो; M त्रिगर्त(M_4 °र्तै)स्तु रणे राजन् (M_4 राजा). — ^{b}) K_3 Da_1 D_3 $m._5$ आनम्य; D_1 आदत्त; D_6 आदाय (for आयम्य). M रथैर्बहुभिरावृतः. — ^{d}) K_3 G_3 अधो° (for अयो°).

11 T_2 om. 11^{a}; K_1 om. 11^{abc}; $Ś_1$ Ko lacuna for 11^{abc} (cf. v. l. 9, 10); K_4 illegible; Da Dn_1 D_5 om. 11^{a}–13^{b}. — ^{b}) $K_{3.5}$ D_{1-3} अंतरिक्षं; B_4 °रीक्षं (for °रिक्षे). $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ वितेनिरे; $B_{1.2}$ D_7 विने(B_1 °रे)दिरे; D_1 विभ्राधिरे; $D_{4.6}$ विभेदिरे (for विरेजिरे). T_2 विरेजुर्गहने भृशं; M विचेरुर्गगने भृशं. — ^{d}) K_3 $D_{2.3}$ नभस्तलं; T G $M_{1.3}$ °स्थलं (for °स्तले).

12 Da Dn_1 D_5 om. 12 (cf. v. l. 11); K_4 illegible. — ^{a}) K_3 तस्य (for प्राप्य). — ^{b}) K_{2-5} B Dn_2 $D_{1-4.6-8}$ T_2 G_{1-3} M समंताद् (for समस्ता). G_4 निविशुः. T_2 प्रभोः. — ^{c}) K_3 $D_{2.3}$ T G फलभारानतं (D_2 °तनं; T_2 °नता); M_4 फलभारनतो. T_2 वृक्षाः; M वृक्षं (for यद्वत्). — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-3} मधुवृक्षं; K_5 स्वादुवृक्षाद्; T_2 M स्वादु यद्वद् (for स्वादुवृक्षं).

13 Da Dn_1 D_5 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11); K_4 illegible. — ^{a}) Dn_2 च (for तु). K_2 T_1 G राजन् (for नादं). — ^{b}) D_1 नदित्वा; T_2 विनज्ज (sic) (for विनद्य). B_2 बलिनां (for रथिनां). — ^{d}) $K_{0.1.3}$ T_1 G_4 विव्यथे; $D_{1.3}$ विविधैः (D_3 °धे); D_2 विव्यधुः (for विव्यधे).

14 K_4 illegible. — ^{a}) D_1 समरे (for पार्थेन). — ^{b}) Ko कालेन च; K_5 Da_1 D_5 कालेनैव. Ca cites कालेन. — ^{c}) G_{1-3} M °धावंत (for °वर्तन्त). — ^{d}) B_2 D_1 समरे (for मरणे). — ^{e}) $Ś_1$ Ko शरवर्षाणि; K_3 D_2 शरवृष्टिं च; D_3 शरवृष्टींश्च; T_2 °वर्षं च.

15 K_4 illegible. — ^{a}) Da_1 शरवृष्टं. — ^{b}) B D (except $D_{1-3.6}$) शरवर्षैः समंततः. — ^{c}) D_2 परि-

प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः ॥ १५
तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्तलाघवम् ।
विमुक्तां बहुभिः शूरैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् ॥ १६
यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ।
कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः ॥ १७
अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत ।
मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे ॥ १८
प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम् ।
पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् ॥ १९
ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् ।
शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह ॥ २०
द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे महामृधे ।
प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्चाभवन्दिशः ॥ २१
ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथव्रजान् ।
निरुत्साहान्रणे चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् ॥ २२
ततो दुर्योधनो राजा कृपश्च रथिनां वरः ।
अश्वत्थामा ततः शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २३
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकश्च सबाह्लिकः ।
महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन्दिशः ॥ २४
तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः ।

C. 6. 4467
B. 6. 102. 25
K. 6. 102. 25

जग्राह (for प्रति॰). — [d]) K_5 D_2 मेघ॰ (for तोय॰).

16 K_4 illegible. — [a]) K_3 D_6 तत्राद्भूतम्; T_1 $G_{2.4}$ तदद्भुतम्. K_3 D_3 G_2 M_4 अपश्यामो. — [b]) K_5 बाहु॰; T_2 M पाणि॰ (for हस्त॰). — [c]) $Ś_1$ विमुक्ता; D_3 सुमुक्तां. K_2 B D (except D_{1-3}) योधैः; T_2 M वीरैः (for शूरैः). — [d]) Da_1 D_5 S (except G_3) शर॰ (for शस्त्र॰).

17 K_4 illegible. — [a]) D_6 य एको (for यदेको). M_4 धार॰ (for वार॰). K_5 D_2 एको निवारयामास. — [b]) $K_{3.5}$ D_2 पवनो (for मारुतो). $Ś_1$ K_{0-2} D_1 जलदान्; $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ [ऽ]भ्रघनान्; B_2 [ऽ]भ्रगणा (for ॰गणान्). Cd cites अभ्रं घनात्. — [c]) T_2 पार्थेन (for पार्थस्य). — [d]) $K_{3.5}$ Dn_2 $D_{1-3.6}$ T_1 G तुष्टुवुर्; D_5 तुष्टेपुर्; D_8 रुरुधुर् (for तुतुषुर्). D_1 दैवतान्यपि; T_2 देवदानवैः (for ॰वाः).

18 K_4 illegible. — [b]) D_1 त्रिगर्तं (for ॰र्तान्). — [c]) K_2 D_6 मुमुचास्त्रं. D_3 ॰बाहुर् (for ॰राज).

19 K_4 illegible. — [a]) K_5 D_2 वातः (for वायुः). — [b]) Some MSS. क्षोभयानो; D_8 ॰ने. D_8 T G $M_{1.2.4}$ नभस्थलं. — [c]) D_1 ध्वज॰; D_5 सुर॰ (for तरु॰). — [d]) T_2 M_1 प्रतिघ्नंश्; $M_{3.5}$ प्रनिघ्नंश्. Da Dn_1 D_5 तव; D_6 सैव (for चैव). D_1 सायकैः; T_1 G तावकान् (for सैनिकान्).

20 K_4 illegible. — [a]) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ निरीक्ष्यैवं (K_3 ॰व). — [b]) T_1 G_{2-4} दुरासदं (for सुदारुणम्). — [c]) K_0 Da Dn_1 शैलमन्यं; D_5 ॰मत्रं; T_2 शस्त्रमन्यं; M_4 शैलमस्त्रं (for ॰मन्यन्). — [d]) M_4 घोरमन्यन् (for घोरमस्त्रं).

21 K_4 illegible. K_5 D_2 transp. 21^{ab} and 21^{cd}. — [a]) K_3 भुवि; D_2 तु वि॰ (for युधि). — [b]) K_3 सद्रे (marg. ॰द्रे) (for अस्त्रे). B Da Dn $D_{4.6-8}$ नराधिप; D_3 सुदारुणे; D_5 रणाधिप (for महामृधे). — [d]) K_5 हि; T_1 G वै (for च). K_2 B Da_2 Dn $D_{4.6-8}$ दिशो दश; $K_{3.5}$ $D_{1.2}$ S दिशोभवन्; Da_1 D_5 दिशो दिशा (D_5 ॰श).

22 [b]) K_1 रथव्रजन् (sic); D_1 रथध्वजान्; T_2 रथं व्रजन्. — [c]) D_2 ततश् (for रणे). K_5 निरुत्साहास्तश्चक्रे. — [d]) D_1 S निष्पराक्रमान् (for विपरा॰).

23 K_4 illegible. — [a]) $K_{1.3-5}$ B D (except D_3) $M_{1-3.5}$ चैव (for राजा). — [b]) D_3 [अ]नूपश्च (for कृपश्च). D_5 वर (for वरः). — [c]) $Ś_1$ अश्वत्थामस्. $K_{1.2.4.5}$ Dn_2 $D_{1.2.4.6-8}$ T_2 $M_{1.2.4}$ तथा; $M_{3.5}$ ततो (for ततः). $Ś_1$ शैल्यः. — [d]) $Ś_1$ $K_{0.1}$ T_2 कांभोजश्च; D_1 कांबोजस्तु.

24 K_4 illegible. — [a]) Da_1 Dn_1 (before corr.) बिंदानुबिंदाव्. — [b]) Da_1 बह्लिकः; D_1 T_1 G_{1-3} $M_{1.4}$ बाह्लीकः; D_2 काह्लिकः (for बाह्लिकः). K_{2-5} B D T_2 $G_{1.2}$ M सह बाह्लिकैः (for च सबाह्लिकः). K_1 बाह्लिकश्च सबाह्लिकैः. — [c]) Da_2 D_5 महत्सु॰ (for महता). — [d]) Da D_5 पार्थम् (for पार्थस्य). $D_{2.6}$ T_2 G_3 [आ]वारयद् (for [आ]वारयन्). $M_{3.5}$ दिशं (for दिशः).

25 D_6 om. (hapl.) 25. K_4 illegible. — [b]) D_5 महाबल; G_3 ॰रथः (for ॰बलः). — [c]) K_2 राजा॰ (for गजा॰). K_5 गजानीकमभीमस्य. — [d]) $Ś_1$ $K_{0.5}$

C. 6. 4668 B. 6. 102. 25 K. 6. 102. 25

गजानीकेन भीमस्य तावद्वारयतां दिशः ॥ २५
भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशां पते ।
शरौघैर्विविधैस्तूर्णं माद्रीपुत्राववारयन् ॥ २६
भीष्मस्तु सहितः सर्वैर्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकैः ।
युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् ॥ २७
आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ।
लेलिहन्सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने ॥ २८
ततस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभीपयत् ॥ २९
तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ।
परिवव्रू रणे यत्ता भीमसेनं समन्ततः ॥ ३०
गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवश्च व्यराजत ।
मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ॥ ३१
व्यधमत्स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ।
महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव संततम् ॥ ३२
ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः ।
आर्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
बहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः ।

D2 तावावारयतां; Da1 तव वार°; M4 तावद्वार°. D3 दिशा; T1 G4 M4. 5 दिशं (for दिशः). D1 तावका वारयन्दिशः; T2 राजन्नावारयद्दिशः.

26 K4 illegible. —a) K1 भूरिश्रवः; D6 °श्रवा. T2 सौमदत्तिः; M सोमदत्तः (for शलश्चैव). —b) T1 G1. 2. 4 कौसलश्च; G3 कौशलश्च; M5 सौत्र-लस्य (for सौबलश्च). G3 M2 विशां पतिः. — After 26ab, D8 *repeats* 24ab (with the same v. l.). —c) Dn2 शराग्रैर्; T1 G2. 4 मार्गणैर् (for शरौघैर्). K3. 5 B Da Dn D1. 2. 4–8 विमलैस्तीक्ष्णैर् (K3. 5 D2. 6 °राशु; D1 °स्तूर्णं). —d) T2 माद्रीपुत्राय वारयत्; G2. 3 M5 °ववारयत्.

27 K5 D2 om. (hapl.) 27; K4 illegible. —a) Ś1 M5 भीमस्तु. K3 सह तैः; B4 Dn2 D4. 6–8 संहतैः; M2 सहितैः (for सहितः). B Da Dn D1. 4–7 संख्ये; D8 संध्ये (m °ख्ये); G2. 3 M5 सर्वे (for सर्वैर्). —b) K3 B D (except D2. 3) धार्तराष्ट्रैः ससैनिकैः. —d) B2 समंतात् (for सर्वतः). Ś1 K1. 3 B2 Da1 Dn1 D1. 3. 5. 6. 8 M2. 5 पर्य(M2 °रि)वारयन्.

28 K4 illegible. —a) D3 आपतत्तु (for °तन्तं). —b) G3 पार्थं (for पार्थो). —c) K5 विलिहन् (for लेलिहन्). Ś1 Da2 D1. 5–7 सृक्किणी; K3. 5 Dn2 G3 सृक्कि(G3 °क्कि)णीं; T2 G1 M सृ(M5 स्व)क्कणी; G2 स्रक्कणी. M4 रोपान् (for वीरो). —d) K3 D2. 6 शार्दूल इव कानने.

29 K4 illegible. —a) K1. 2 B3. 4 Dn2 D4. 6–8 भीमस्तु (for ततस्तु). K3. 5 B1. 2 Da Dn1 D1–3. 6 T G M1–3. 5 बलिनां; M4 गदिनां (for रथिनां). Da1 D5 श्रेष्ठां (for श्रेष्ठो). —b) D8 समाहवे (for महा°).

— After 29c, S (except M3–5) ins.:

391*
गिर्यग्रादिव केसरी ।
तस्थौ स सगदो भीमः सशृङ्ग इव पर्वतः ।
सिंहो दृष्ट्वा मृगं यद्वत्.

[(L. 2) T2 G1 M2 सहगदो (for स सगदो). —(L. 3) T2 द्विपं; M1 मृगा (for मृगं).]

—d) K2. 3. 5 B D T2 M सैन्यानि (for सैन्यम्). K5 D2. 6 T2 M2 भीष(M2 °त)यन्; T1 G विभीषयन् (for अभीषयत्).

30 K4 illegible. —a) M1–3. 5 गदापाणि°. —b) K3. 5 D2 सरथा (for ततस्ते). D1 G1. 3 गज(D1 रण)योधिनः; T1 G2. 4 °यूथपाः (for °सादिनः). —c) K3. 5 D2 यत्तं; T1 G भीमं (for यत्ता). —d) T1 G4 एकदैव; G1. 3 यत्नादेव; G2 एकमेव (for भीमसेनं). D6 महाहवे (for समन्ततः).

31 K4 illegible. —a) D1 °प्राप्य (for °प्राप्तः). —b) K5 पांडवेयो (for °वश्च). B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 T1 G स (for च). K1. 2 व्यरोचते (for °राजत). Dn2 पांडवः स त्वराजत. —d) T2 मध्यं (for मध्य°).

32 K4 illegible. —b) D1 पांडवोत्तमः; D8 पांडुनंदनः; T2 पार्थिवर्षभः. —c) K1 अतुल्यं; Da1 अतुला (for अतुलं). D1 मेघजालमतुल्यं च. —d) K3 मातरिश्वेव; K5 मातलिश्चैव. D2. 3 M4 संततः (for संततम्).

33 K4 illegible. —a) G3 विध्यमाना (for वध्य°). D3 बलिनो (for °ना). —b) B2 धन्विनः; D6 दंशिताः (for दन्तिनः). — Ś1 K0. 2 om. (? hapl.) 33c–34b. —c) D5. 6 T1 G M2 आर्तनादान्. —d)

विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ।
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम् ।
पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ६. ९८. ३५

फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्धनि ॥ ३४
विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ।
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम् ।
पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ३५
शोणिताक्तां गदां बिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ।
कृताङ्गदः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६
एवं ते वध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः ।
प्राद्रवन्त दिशो राजन्विमृद्नन्तः स्वकं बलम् ॥ ३७
द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३८

C. 6. 4481
B. 6. 102. 39
K. 6. 102. 40

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

D3 गजांतो (marg. sec. m. युगांते); M2 गजान्ते (for गर्जन्तो). K3 B2 यथा (for इव).

34 K4 illegible; Ś1 K0. 2 om. 34^ab (cf. v. l. 33). — ^a) D1 ताडितश्च; T दारितैश्च; M4 दारिताश्च (for दारितश्च). K5 सोपि (for चैव). — ^b) G1. 3 स तु (for तत्र). K3. 5 D2 दंतिनां (for दन्तिभिः). B3 विषाणाग्रैर्गजैस्ततः. — ^c) Ś1 K0. 2 फुल्लाशोक(K0 °का)निभा; K1 फल्गुशांकनिभा; K5 फलांशुकनिभः; G2 प्रफुल्लाशोकवत्. Ś1 K0–2 राजन्; K3 पार्थे; D6 (sup. lin. as in text) साक्षात् (for पार्थः). — ^d) Ś1 K0–2 व्यराजंत महाहवे. — After 34, S ins.:

392* सादिनां शस्त्रवृष्टिं च व्यधमद्गदया ततः ।
वायुवेगसमायुक्तो व्यचरत्पाण्डवो युधि ।
विषाणोल्लिखितैर्गात्रैर्विषाणाभिहतो भृशम् ।

[(L. 1) T2 °वृष्टिश्च (for °वृष्टिं च), and व्यचरद् (for व्यधमद्). — (L. 2) M5 ह्यचरत् (for व्यच°). — (L. 3) M4 विषाणैर्लिखितैर्. M2 शस्त्रैर् (for गात्रैर्).]

35 K4 illegible. — ^a) K0 विषाणं; D1 विषाणैर्; D6 विशाणे; G2 विषाण-. — ^c) D6 विशाणेन. Ś1 K0–2 तु; K3. 5 D2 [ए]व (for च). — ^d) Ś1 K1. 3. 5 D1. 2 कुंभे त्वा(K3. 5 D2 °प्वा)हत्य; K0 कुंभे हत्वा च; B2 T1 G दंतेप्वा(B2 °भ्या)हत्य; Da1 कुलेभ्याहत-; D3. 6 कुंभे व्याहत्य; T2 M कुंभमाहत्य. K2 T1 G2–4 दंतिनः; K3. 5 D1. 2 कुंजरान्; T2 M कुंजरं (for दन्तिनम्). — ^e) Ś1 तापया° (for पातया°). — ^f) D3 T1 G2. 4 दंडपाणिर् (for °हस्त).

36 K4 illegible. — ^a) K5 D2 G1–3 शोणितार्द्रां; T2 °तोक्तां (for °ताक्तां). D3 गृह्य (for बिभ्रन्). — ^b) K0 मदोमज्जा-; Da Dn1 D4. 5. 7 मेदोमज्ज-; D6 मेदोमज्या- (for मेदोमज्जा-). Ś1 K0. 1 -कुलच्छविः; D1 -कृतच्छवि; D2 -चकृच्छविः (for -कृतच्छविः). K5 मेदोमयकृत्स्वपि (sic). — ^c) K3 D3 सिक्तांगदः; B1. 2 M3–5 र(B2 व)क्तांगदः; D1 हृतांगदः (for कृताङ्गदः). T1 G2. 4 M2 सिक्तांगः शोणितैरेव; T2 G1. 3 M1 रक्तांगः (G1. 3 सिक्तांगः) शोणितेनैव. — ^d) K5 स व्यदृश्यत; D1 स्वभिदृश्यत (for प्रत्य°).

37 D1 om. 37^c–38^b. K4 illegible. — ^a) K3 B D (except D2. 6; D1 om.) G1 च (for तु). K5 एवं तैर्वध्यमानस्तु. — ^c) Dn2 T1 G2. 4 प्राद्रवंति. K3. 5 D2 रणे (for दिशो). — ^d) Ś1 प्रमृद्नन्तः; K0. 1 प्रमृन्नंतः; D3 विमर्दंतः; D5 विमृप्यंत; D6 मृद्नंतश्च; T2 विमृश्नंतः (for विमृद्नन्तः).

38 D1 om. 38^ab (cf. v. l. 37). K4 illegible. — ^a) Da Dn1 D5 °नादैः; M2 °वेगैः (for °नागैः). — ^b) Da1 D3 भरतर्षभः; G3 °भं (for °भ). — ^d) T2 M कृतम् (for पुनर्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0–2 mention only नवमे युद्धदिवसे; B3 Da Dn1 D5 नवमेह्नि (to it B3 adds संग्रामे); D6 नवमदिवसयुद्धे; M4 नवमेह्निके. — *Adhy. name:* T2 भीमसेनगदायुद्धं; M1–3. 5 द्रोणार्जुनयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 59; Dn2 M1. 2 99; D6 97; T1 G 98 (as in text); T2 M3. 4 100; M5 101. — *Śloka no.:* Dn1 D5 37; Dn2 39.

९९

C. 6. 4662
B. 6. 103. 1
K. 6. 103. 1

संजय उवाच ।
मध्याह्ने तु महाराज संग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥ १
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २
संममर्द च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ॥ ३
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा ।
भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथम् ॥ ४
धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटं च त्रिभिः शरैः ।
द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ५
तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्शिना ।
चुक्रुधुः समरे राजन्पादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ६
शिखण्डी तं च विव्याध भरतानां पितामहम् ।
स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधादग्निरिव ज्वलन् ।

99

1 ^{a}) B D (except D2.3) मध्यंदिने (Da1 °न); T2 M पूर्वाह्णे तु (for मध्याह्ने तु). — ^{b}) K3.5 D1-3 T2 M2.5 समवर्तत; D7 प्रत्यपद्यत (for सम°). — ^{c}) Da1 °करे रौद्रे; T1 G °करो घोरो (for °करो रौद्रो). — ^{d}) T2 भीमस्य (for भीष्मस्य). K5 सोमकैः सह.

2 ^{a}) Da Dn D5 धन्विनां (for रथिनां). — ^{c}) Ś1 Ko.1 द्रुपदं (for निशितैर्). — Ś1 Ko.1 om. (hapl.) 2^{d}–8^{c}.

3 Ś1 Ko.1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) K5 Da1 D1 T1 G1.3.4 स (for सं°). K3.5 B1 D1.2 ततः (for च तत्). T2 M मर्दयामास तां सेनां. — ^{b}) D2 तथा (for तव). — M3-5 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{cd}) K4 damaged. K3 D1-3.6 भुवि; K5 तु वि° (for the first इव). Da1 लूतानां; D5 Ca भूतानां (for लूनानां). D2 प्राकारं; D3 m मगारु (corrupt). T G M1.2 मर्दयेच्च यथा राजन्सिंहः प्राप्य मृगव्रजं (T2 महागजं; M1.2 मृगव्रजान्). M2 *repeats* 3^{cd} as in text.

4 Ś1 Ko.1 om. 4 (cf. v. l. 2). — ^{a}) K3 Da1 D3 धृष्टद्युम्न°; K5 धृष्टद्युम्नं. — ^{b}) D1 तदा (for तथा). B3 विराटद्रुपदौ तथा. — ^{c}) T1 G4 समरे भीष्ममासाद्य (by transp.). — ^{d}) K4 जिष्णुं (for जघ्नुर्). K3 D1.2 T1 G महारथाः; K4 नराधिप. T2 निजघ्नुश्च महारथाः.

5 Ś1 Ko.1 om. 5 (cf. v. l. 2). — ^{a}) T2 धृष्टद्युम्नस्. K3 D1-3.6 T G1.3 M [ऽ]विध्यद् (for विद्ध्वा). — ^{b}) K5 D2 विराटं तु; T2 G1 विराटश्च. K3 Da Dn D3-5.7.8 T1 G4 शरैस्त्रिभिः (by transp.). — T2 om. (hapl.) 5^{c}–9^{b}. — ^{c}) D3 M4 नाराचान् (for °चं). — ^{d}) D2 प्रेरया° (for प्रेषया°).

6 Ś1 Ko.1 T2 om. 6 (cf. v. l. 2, 5). — ^{a}) K3-5 B1 तेथ; B2 M तेति°; Da1 Dn1 तेभि°; D2 T1 G तथा; D5 तेपि (for तेन). K5 विद्धं. D6 ते विद्धास्तु महेष्वासा. — ^{b}) K2.4 B4 Da Dn D4.5.8 °कर्पिणा; B1-3 D1 M °घातिना (D1 °नः); G1 °कर्शना (for °कर्शिना). — ^{cd}) K4 damaged. D3 दुद्रुवुः; D5 T1 G1.4 चुक्रुशुः (for चुक्रुधुः). K2 पादसृष्टा; D3 T1 G4 पदा स्पृष्टा (for पादस्पृष्टा). M प्रा(M5 प्र)ज्वलन्समरे शूरा हव्य(M2 गव्य°; M5 हल्य)सिक्ता इवाग्नयः.

7 Ś1 Ko.1 T2 om. 7 (cf. v. l. 2, 5). — ^{a}) K3.5 D2.6 शिखंडिना; B1 °ड्यपि; D1 °डी च (for °ण्डी तं). D1 प्र- (for च). K2 जग्राह; K3.5 D2.6 निर्विद्धो (for विव्याध). B3 D3 S (T2 om.) शिखंडिनं (B3 °णं) न विव्याध (T1 G4 °थ). — ^{b}) K3.5 D2.3.6 T1 G3.4 M2 भारतानां. K3.5 B3 D2.3.6 S (T2 om.) पितामहः; D5 पितामह. — D5 om. 7^{cd}. — ^{c}) K3 D2.3 स्त्री त्वयं; K4 B स्त्रीत्ययं; K5 स्त्रियत्वं; D1 स्त्रियं हि; D3 स्त्री न्वयं; M1-3.5 स्त्रीत्वं च; Ca स्त्रीमयं (as in text). D6 स्त्रीहेत्वियमसौ ध्यात्वा; T1 G M4 स्त्रियं च समनुध्यात्वा. — ^{d}) Dn1 नास्यै; M1 नैनं (for नास्मै). D4 प्रहरद्. K3 D3 G2 अच्युत; M1.3-5 आशुगैः (for अच्युतः).

पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ८
द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ।
शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ॥ ९
सोऽतिविद्धो महाराज भीष्मः संख्ये महात्मभिः ।
वसन्ते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ ॥ १०
तान्प्रत्यविध्यद्गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ ११
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं च त्रिभिर्बाणैः सुशितै रणमूर्धनि ॥ १२
ततो भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
केकया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वतः ॥ १३
अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरहितेप्सया ।
रिरक्षिपन्तः पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नमुखात्रणे ॥ १४
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः ।
प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनां सहसैन्या नराधिप ॥ १५
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलम् ।
नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १६
रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् ।
तथेतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ १७
अनयन्परलोकाय शरैः संनतपर्वभिः ।

C. 6. 4699
B. 6. 103. 18
K. 6. 103. 18

8 Ś$_1$ Ko$_{.1}$ om. 8^{abc}; T$_2$ om. 8 (cf. v. l. 2, 5). — ^{a}) K$_3$ च (for तु). — ^{b}) K$_{2.4}$ B Da Dn D$_{4-8}$ क्रोधेन (for क्रोधाद्). — ^{d}) Ś$_1$ Ko$_{.2}$ चार्दयत्.

9 T$_2$ om. 9^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) G$_2$ चोन° (for पञ्च°). — Ś$_1$ Ko$_{.1.3.5}$ D$_2$ om. (hapl.) 9^{bc}. — ^{b}) D$_3$ नवभिः (for दशभिः). — K$_4$ damaged for 9^{cd}. — ^{c}) B$_1$ D$_{1.3.6}$ S चापि (for पञ्च-). — ^{d}) T$_1$ G$_4$ विव्याथ. D$_1$ om. from सायकैः in 9^d up to स्त्रिभिर in 11^b.

10 D$_1$ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) M$_{1-3.5}$ महेष्वासो (for महाराज). — ^{b}) G$_{1.3}$ संघे; G$_2$ संखे. K$_4$ B$_{2-4}$ Da Dn D$_{4-8}$ शोणितौघ(Da$_1$ °घा)परिप्लुतः (Da$_1$ °ताः); T$_2$ M भीष्मोतीव व्यराजत (T$_2$ व्यजायत). — ^{c}) Ko$_{.1}$ °शवल-; D$_{2.6}$ °सबलो; T G$_{1.3.4}$ °शबळो (G$_3$ °ळा).

11 D$_1$ om. up to स्त्रिभिर in 11^b (cf. v. l. 9). — ^{a}) D$_2$ तं प्रत्य°; D$_3$ तानत्य° (for तान्प्रत्य°). D$_6$ तांश्च विव्याध गांगेयस्; T$_2$ प्रत्यविध्यत गां°. — ^{b}) D$_2$ अजिह्मकैः. — ^{d}) K$_{3.5}$ D$_2$ S भारत (for मारिष).

12 ^{b}) Ś$_1$ Ko$_{.2}$ पत्रिभिः (for पञ्चभिः). — ^{c}) T$_2$ M पंचभिः (च त्रिभिर्). M$_1$ (*inf. lin.* as in text). $_{2.3.5}$ पीतैः (for बाणैः). — ^{d}) Ś$_1$ Ko$_{.5}$ T$_1$ G निशितै; B$_2$ सुतीक्ष्णै (for सुशितै). T$_2$ M विव्याध परमाहवे.

13 ^{a}) K$_{2.4}$ B$_{2-4}$ Dn$_2$ D$_{4.7.8}$ T$_1$ G$_4$ तथा (for ततो). D$_5$ भीष्मो; M$_1$ (*inf. lin.* as in text). $_{2-5}$ भीष्मं (for भीमो). D$_1$ °बाहुर्; D$_6$ °भाग (for °राज). — ^{b}) Dn$_1$ M$_2$ वा (for च). — ^{c}) K$_3$ B$_{2-4}$ Da$_2$ Dn$_2$ D$_{1-7}$ कैकेया. — ^{d}) K$_1$ सात्यकिं चैव. T$_1$ G माधवः; T$_2$ M भारत (for सात्वतः). D$_1$ सात्यकिश्च महारथः.

14 ^{a}) Da$_1$ Dn$_1$ D$_6$ M$_4$ अभ्यद्रवत; D$_3$ °धावंत. — ^{b}) K$_4$ D$_5$ °हितेच्छया; K$_5$ °हितेप्सवः; B$_{3.4}$ Dn$_2$ D$_{4.7.8}$ °पुरोगमाः; D$_2$ °हितैपया; T G °समाज्ञया; M °परीप्सया (for °हितेप्सया). — ^{c}) K$_{1.2}$ रिरक्षिष्यं-(K$_2$ °ष्य)तः; Da$_1$ विरिरक्ष्यतः; D$_1$ रक्षंतश्चापि; D$_5$ विरक्षिषंतः (for रिरक्षिपन्तः). K$_1$ पंचाल्यं; D$_{1.3}$ पांचाल्यान् (D$_3$ °ल्यां). S प्रति(T$_2$ भीम-; G$_1$ M परि)-रक्षणकार्यार्थं. — ^{d}) Ś$_1$ Ko$_{-2}$ T$_2$ धृष्टद्युम्नमुखा रणे; K$_{3.5}$ D$_{2.6}$ धृष्टद्युम्नं महारथाः (K$_5$ °थं); K$_4$ B$_1$ °म्न-मुखा रथाः; B$_{2-4}$ Da Dn D$_{1.4.5.7.8}$ °म्नपुरोगमाः (D$_1$ °मान्); D$_3$ °म्नमुखात्रयान्.

15 ^{b}) T$_2$ भीष्मरक्षार्थकद्यताः (sic). — ^{c}) K$_3$ D$_3$ संप्रजग्मुः (for प्रत्युद्ययुः). D$_1$ °सैन्यं (for °सेनां). — D$_2$ om. (hapl.) 15^d–16^c. — ^{d}) K$_1$ सहसैन्यां; S सहसेना. K$_3$ B$_3$ D$_{3.6}$ T (T$_1$ after corr.) M नराधिपाः; D$_1$ महारथाः.

16 D$_2$ om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ko$_{-2}$ सु-(K$_2$ स)महायुद्धं. — ^{b}) Ś$_1$ Ko$_{-2}$ भारत (for संकुलम्). — ^{c}) K$_3$ नराश्वनर°; B$_1$ रथाश्वनर°; T$_2$ नराश्वरथि°.

17 ^{c}) Ś$_1$ Ko तथेतरे; D$_1$ °तराः; D$_2$ °तरा; M$_{2.5}$ तथैतरान्. — ^{d}) Ko$_{-3}$ D$_{1.2.6}$ रथनागाश्व(D$_2$ °श्च)सादिनः (D$_1$ °पत्तयः); Da$_1$ नरनागाश्च सादिनः; T$_2$ नरा नागा हया रथाः; G$_1$ नगरागाश्व°; M$_2$ नरनागाश्वसादिना.

C. 6.4599
B. 6.103.18
K. 6.103.18

अस्त्रैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशां पते ॥ १८
रथाश्च रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ।
विप्रद्रुताश्वाः समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ १९
मर्दमाना नरान्राजन्हयांश्च सुबहून्रणे ।
वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्वनगरोपमाः ॥ २०
रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः ।
कुण्डलोष्णीषिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषिताः ॥ २१
देवपुत्रसमा रूपे शौर्ये शक्रसमा युधि ।
ऋद्ध्या वैश्रवणं चाति नयेन च बृहस्पतिम् ॥ २२
सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशां पते ।
विप्रद्रुता व्यदृश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २३
दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ विहीना वरसादिभिः ।
मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ २४
चर्मभिश्चामरैश्छत्रैः पताकाभिश्च मारिष ।
कक्ष्याभिरथ तोत्रैश्च घण्टाभिस्तोमरैस्तथा ॥ २५
विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश ।

---

18 [a]) B1 Da1 Dn1 (by corr.) अनयत्; S प्रे- (M2 प्रै)षयन्. D1 प्रेत° (for पर°). —[b]) G3 स शरैः (hypermetric) (for शरैः). D3 शार्दूलसमविक्रमान्. —[c]) K3–5 Da Dn1 D1–3. 5. 6 S शस्त्रैश्च; B Dn2 D4. 7. 8 शरैश्च (for अस्त्रैश्च).

19 [a]) K2. 4 B D (except D1. 2) तु (for च). D1 भिन्ना (for हीना). —[b]) K1 हते; B2 हय-; D8 रथ- (for हत-). K4 Da Dn1 D5 तदा (for तव). M2 हताः सारथयोपि च. —[c]) K3. 4 B Da2 Dn2 D1. 3–8 T G1. 2. 4 °ताश्च; D2 °तास्तु (for °ताश्वाः). —[d]) Ś1 Ko. 1 याताः; K2 यात्वा (for जग्मुः).

20 Ś1 Ko. 2 transp. 20[ab] and 20[cd]. —[a]) Ś1 Ko–2 गृह्यमाना (K2 °णा); K3. 4 Da2 Dn2 D3. 4. 7. 8 मृद्यमाना; K5 मर्दमानो; B Da1 Dn1 मृद्नंतस्ते; D1 नदमाना; D2 G2 मर्दमानान्; D5 मृदंतस्ते; M1. 3. 5 मर्दयाना (for मर्दमाना). Ś1 Ko–2 नरैः; K3. 4 Dn2 D1. 3. 4. 6–8 T G1–3 M3 (*sup. lin.* as in text) नरा; D6 नृणान् (for नरान्). —[b]) Ś1 Ko–2 ह(Ś1 कृ)ताश्वा; K3. 5 Dn2 D1. 3. 6–8 G1. 3 M2. 3 (*sup. lin.* as in text). 4 हयाश्च. Ś1 Ko–2. 4 B1 D1. 3. 8 T1 G M3 बहवो रणे; K3. 5 D2 सुमहारथाः; T2 M4 सुमहारणे.

21 [b]) K5 D3. 8 वर्मितास्; D1 चर्मणस् (for वर्मिणस्). K4 मर्दितास्तेजसा युता; T2 वर्मिणस्ते जवायुधाः. —[c]) K3 D1–3. 6 T2 M1 शूरा (for सर्वे). —[d]) K3. 4. 5 B Da Dn D2–5. 7. 8 T1 G M5 निष्कां(K4 चित्रां)गदविभूषणाः (K2 °षितां; Dn2 °षिगः); D1 निष्कांता मदभूषिताः.

22 D2 reads (*sec. m.*) 22 in marg. —[a]) K1 देवै° (for देव°). K3. 5 D2. 6 रूपैः; B Da Dn D4. 5. 7. 8 सर्वे (for रूपे). —[b]) K5 स्थैर्ये; T2 शौर्याः; M शौर्यात् (for शौर्ये). K4 समा समा; G1 शक्रे समा; M1. 3. 5 शक्रसमो. —[c]) Ś1 Ko. 1 वैश्रवणं भांति; K3 B2 D2. 6 °णं चापि; K4 °णं चाभि°; S °णेनैव (for °णं चाति). Cv वृध्या वैश्रवणं चामी. Ca cites वैश्रवणं चाति (as in text). —[d]) B2 नयेनापि; D1 न्यायेन च. Da बृहस्पतिः. D3 S विनयेन बृहस्पतेः (D8 °तिं).

23 [a]) B2 सर्वे (for सर्व-). —[b]) D8 शूरास्तत्र (for तत्र तत्र). —[c]) K5 D2 व्यप्रद्रुता; T2 M1. 3–5 विप्रकीर्णाः. K2 विदृश्यंत; D1 स्म दृश्यंते; D6 S प्रदृश्यंते. —[d]) K3 मानवा इव (by transp.).

24 [a]) K5 D2 सादिनश्च; D6 वाजिनश्च (for दन्तिनश्च). K1. 3 m D1 नरश्रेष्ठा; K3 D2. 3 रथश्रेष्ठा; D6 रथाः श्रेष्ठा; M1–3. 5 नरव्याघ्रा (M2. 5 °घ्र). —[b]) K1 विहीनं वरसादिभिः; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 हीनाः परमसा°; D1. 3. 6 विहीना वीर(D1 रथ)सा°. —[c]) Ko T2 मृध्नंतः; D6 मर्दंतः; M2 मृत्नंतः (for मृद्नन्तः). —[d]) Ś1 K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 निपेतुः (for संपेतुः). G1 सर्वशब्दकाः. Cv as in text.

25 [a]) K2 Da Dn2 D1. 3–5 चर्मभिश्; D6 धनुर्भिश्; G3 वर्मिभिश् (for चर्मभिश्). K1 चमरैश्; D8 G1 चापरैश् (for चामरैश्). K2 क्षत्रैः; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 G2 M5 चित्रैः (B1 °त्रैः); D1 सूत्रैः; T2 गात्रैः (for छत्रैः). —[b]) T2 M भारत (for मारिष). —[c]) K3 D2. 3. 6 कक्षाभिरथ (D3 °रपि [*sup. lin.* °गंज-]) तोत्रैश्च; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 छ(Da1 छि)त्रैः सि(K4 Da1 Dn1 D5 शि)तैर्हेमदंडैर्; D1 कक्षाभी रथयोक्त्रैश्च; T2 कक्ष्याभिरततोत्रैश्च. —[d]) D3 अपि (for तथा). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 चा(Da Dn1 D5 तो)मरैश्च समंततः.

नगमेघप्रतीकाशैर्जलदोदयनिस्वनैः ॥ २६
तथैव दन्तिभिर्हीनान्गजारोहान्विशां पते ।
प्रधावन्तोऽन्वपश्याम तव तेषां च संकुले ॥ २७
नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान् ।
वातायमानानद्राक्ष्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समन्ततः ।
द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २९
गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महारणे ।
ययौ विमृद्नंस्तरसा पदातीन्वाजिनस्तथा ॥ ३०
तथैव च रथान्राजन्संममर्द रणे गजः ।
रथश्चैव समासाद्य पदातिं तुरगं तथा ॥ ३१
व्यमृद्नात्समरे राजंस्तुरगांश्च नराञ्रणे ।

C. 6. 4713
B. 6. 103. 32
K. 6. 103. 31

26 ^{ab}) Da1 G4 विशीर्णों; D4.7.8 विस्तीर्णैर्; T1 विशीर्णा (for विशीर्णैर्). K3 प्रविधावंतो; K5 D2.6 प्रति° (for विप्र°). B2 दशः; Da1 D2 दिशः (for दश). T2 M तत्र तत्रैव दृश्यंते धावमाना दिशो दश. — ^{c}) K2.4 B Da Dn D4–8 T2 M1 (*sup. lin.*).3.5 नव- (for नग-). B Da Dn D1.4–8 T2 M °मेघप्रती-काशा. — ^{d}) K3–5 B D S जलदोपमनिस्वनाः (K3–5 D2.3 T1 G1.3.4 °नैः).

27 ^{a}) K5 हस्तिभिर् (for दन्तिभिर्). K2.4 B2–4 Dn (Dn1 after corr.) D3.4.7.8 T2 हीना (for हीनान्). B1 तथैव दंतिनो राजन्; D1 दंतिनश्चैव निर्भिन्ना. — ^{b}) K2 B3.4 Dn (Dn1 after corr.) D4.7.8 T2 गजारोहा; D1 °रोहैर् (for °रोहान्). T1 G महामृधे (for विशां पते). — K4 om. 27^{c}–29^{b}. — ^{c}) K1 प्रधावंतौ; D3 प्रधावतो; S धावमानान्. K3 [ऽ]थ पश्यामि; B1 Da Dn1 [ऽ]नुपश्याम (B1 °मि); B2–4 Dn2 D4.7.8 [ऽ]न्वपश्यंत (D3 °तः); D1 प्रपश्यंते; D2.3.6 [ऽ]न्वपश्यामः; D5 निपश्या*; T G4 अपश्यामः; G1.3 M अपश्याम; G2 अदृश्यामः (for ऽन्वपश्याम). — D5 om. 27^{d}–28^{d}. — ^{d}) K1 द्राव्यमाणांश्च (for तव तेषां च). T1 G4 M संयुगे (for संकुले).

28 K4 D5 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) K5 °समुत्थैश्च; M2 °समुद्भूतांस् (for °समुत्थांश्च). — ^{b}) Ś1 Ko.1 D4 तुरंगान् (for तुरगान्). T2 हेमभूषणान्. — ^{c}) Ko.1.3 D3 M2 वातायमानान(M2 °म)द्राक्ष्म; K5 D2 भीतायमानान्द्रक्ष्येत (K5 °ना ददृशे).

29 K4 om. 29^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{a}) K2 अश्वरोहान्; G1.3 हतारोहान्. Ś1 Ko.1 हतानश्वैर्; T1 G2.4 च तैरश्वैर् (for हतैरश्वैर्). — ^{b}) Ś1 Ko.1.3 D2 गृहीताश्वान्; Da1 D4.8 T2 M °तासीत् (sic); D1 हता यांति; T1 G गृहीतांश्च (for °तासीन्). — ^{c}) K4 द्रवमाणानि पश्यामस्; Da2 Dn1 (before corr.) D5 °मानानपश्याम; D1.3.6 °माणान(D1 °माणांस्तु)पश्यामो. — ^{d}) K4 तव तेषां च (cf. 27^{d}); Da Dn1 D5 द्राव्य-मानांश्च (Da1 द्रव्यमानाश्च); D1 द्रवमाणांश्च; D2 द्राव्य-माणाश्च; D3 द्रावमाणांश्च. Ś1 Ko.1 संकुले (for संयुगे). — After 29, D6 ins.:

393* ततोऽन्तरे महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।
चकार सुमहद्युद्धं महाघोरं भयानकम् ।

30 ^{a}) B2 M2.3.5 गजां गजं; D1 गजा गजान्; D3 गजो गजान्. — ^{b}) K4 T1 G M1.4 द्रव(G3 °व्य)-माणो; Da1 M2.3.5 °माणा; D1.3 °माणान्; T2 °माणे. Ś1 महामृधे; B D (except D1.2.6) °हवे (for °रणे). — ^{c}) D1 M1–3.5 ययुर् (for ययौ). B Da2 Dn2 D4.5.7.8 प्रमृद्य; Dn1 प्रगृह्य; D1 निसृज्य; D6 विमर्दंस्; T2 विमृश्य; M विमृद्य (for विमृद्नंस्). K1 ययो विमृद्रस्तरसो (sic); Da1 ययौ प्रसद्यस्तारसा (sic). — ^{d}) B Dn2 D4.7.8 M1 पादातान्; D1 M2.3.5 पदातान् (for पदातीन्). — After 30, D6 ins.:

394* अश्वानश्वैश्च संमर्द्य रथैश्च रथिनस्तथा ।

31 D2 om. (hapl.) 31. — ^{a}) D1 रथा; T1 G4 यथा (for रथान्). — ^{b}) Ś1 Ko ममर्द च; K1 सं-मर्द च; K2 B Da Dn D2.4.5.7.8 प्रममर्द; T G3.4 स ममर्द; D1 ममर्दुश्च (for संममर्द). T1 गजो रणान् (for रणे गजः). B2 गजाः; D1 T2 G4 M2 गजान्; G2 गजा and गजान् (for गजः). — ^{c}) K1.3.4 B D (except D3) T2 रथाश्चैव (T2 °वं); T1 G4 M1–4 रथांश्चैव; G1–3 रथं चैव (for रथश्चैव). — ^{d}) K3 D1.6 S पदातीं(D1 °तां-; D6 °तिं)स्तुरगांस्तथा; K4 B Da Dn D4.5.7.8 पतितांस्तुरगान् भुवि (K4 जवान्; B1.3 रणे; B2 नरान्; Da Dn1 D5 वरान्).

32 D1 om. 32^{ab}. — ^{a}) Ko–2.4 B Da2 Dn1 D4.7.8 M1.3.5 व्य(B3.4 वि)मृद्नन्; Da1 अमृद्नन्; Dn2 T1 G2–4 न्यमृद्नन्; D5 व्यद्रवन्; D6 व्यमर्दन्; T2 व्यमृक्त; G1 न्यमृद्नात्; M2.4 व्यामृद्नं (M2 °त्नन्) (for व्यमृद्नात्). K3 मृद्नंतस्तुरगान्राजन्; K5 D2 व्य-द्रवं(K5 °मृद्नं)त रणे रा°; D3 ममर्द समरे रा°. — B2

C. 6. 4713
B. 6. 103. 32
K. 6. 103. 32

एवं ते बहुधा राजन्प्रमृद्नन्तः परस्परम् ॥ ३२
तस्मिन्रौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ॥ ३३
अस्थिसंचयसंघाटा केशशैवलशाद्वला ।
रथह्रदा शरावर्ता हयमीना दुरासदा ॥ ३४
शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ।
कवचोष्णीषफेनाढ्या धनुर्द्वीपासिकच्छपा ॥ ३५
पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्यकूलापहारिणी ।
क्रव्यादसंघसंकीर्णा यमराष्ट्रविवर्धिनी ॥ ३६
तां नदीं क्षत्रियाः शूरा हयनागरथप्लवैः ।
प्रतेरुर्बहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महाहवे ॥ ३७
अपोवाह रणे भीरून्कश्मलेनाभिसंवृतान् ।
यथा वैतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ३८
प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् ।
दुर्योधनापराधेन क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ ३९
गुणवत्सु कथं द्वेषं धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।

---

om. (hapl.) 32bc. — b) D7 T2 G3 M4 तुरगाश्च (for तुरगांश्च). Ś1 रणात्रणे; D6 रथात्रणे (for नरात्रणे). K3 समरे च सहस्रशः; K5 D2 तुरगांश्च सहस्रशः; D3 G2 तुरगं च (G2 °गाश्च) नरं रणे; T2 तुरगाश्च रथो रणे. — c) T2 तु (for ते). — d) K2. 3. 5 B Da2 Dn D1–5. 7. 8 प्रत्यमृद्नन्; K4 प्रत्यमृद्नंत (hypermetric); D6 प्रत्यमर्दन्; T1 G विमृद्नंतः; M2 प्रमृत्नंतः; M5 प्रमृद्नथः (for प्रमृद्नन्तः). — After 32, T G M1 ins.:

395* दृश्यन्ते स्म महाबाहो तत्र तत्र महाबलाः ।

33 a) K3. 5 D2 T1 G वर्तमाने; B1. 2 D1 महायुद्धे; D3 ततो युद्धे (for तथा युद्धे). — b) K3 संग्रामेति; K5 D3 संग्रामे तु (for वर्तमाने). K3 भयानके; K5 B3 D2. 6 T2 M भयावहे (for महाभये). T1 G संग्रामे रोमहर्षणे. — d) Ś1 K0. 3. 5 D2. 6 T2 M2 शोणिताद्रैं(T2 °तास्र°; M2 °तांत्रि)तरंगिणी; D5 °तांत्रत्रिरंगिणी; T1 G M4 शोणितौघतरं°.

34 a) Ś1 K0. 3–5 D1. 3. 6 अस्थिसंचयसंघाता (K5 °घट्टा); K1 अस्थिसंशयसंग्रामे (sic); K2 B Da Dn D4. 5. 7. 8 °संघातसंबाधा; D2 °संचयसंविद्धा; T2 °संचयफेनौघा. — b) Ś1 K0. 1 °शेवल° (for °शैवल°). K2 °शाद्वलाः; K3. 5 Dn D4. 6–8 T2 G1 M °शाड्वला (for °शाद्वला). Da1 केशशैवलशाद्वला; D3 T1 G2–4 केशशैवालशाड्वला. — c) M2 रथह्रद° (for रथह्रदा). T2 M1. 3–5 रथ(M5 °था)वाजिशता(T2 °महा)वर्ता. — d) Ś1 हयमेना; T2 °मीनो (for °मीना). K1 दुरासदाः; Da1 °सदी (for °सदा).

35 a) K3 D6 शीर्षोत्पल°; Da1 Dn1 D5 °पला° (for °पल°). T1 G1. 3. 4 °शता° (for °समा°). G2 शीर्षोपलैश्च संकीर्णा. — b) T1 G4 दंति° (for हस्ति°). — c) K3 कवचोष्णीस°; T2 केवलोष्णीष°. K1. 3. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 °फेनौघा (for °फेनाढ्या). — d) Ś1 धनुर्द्वीपास्यकच्छपा; K2. 4 B Dn D1. 4. 6. 8 °वैंगासि°; K3 D3 T1 G °मीनासि°; K5 D2 °वैंगोर्मिकच्छपाः; Da D5 °वैंलासिकच्छपा; D7 °वैंत्रासिकच्छपा; T2 M °र्बाणासि(T2 °धि)पन्नगा. — After 35, S ins.:

396* शङ्खचक्रौघसंपूर्णा छत्रकूर्मा रथोडुपा ।

[G3 °संकीर्णा (for °संपूर्णा). T2 शंखनक्रा गदामत्स्या; M शंखचक्रगदापूर्णा (for the prior half). G4 शरोडुपा (for रथो°).]

36 a) K2 Da1 °वृक्षाद्या; D1 °वृक्षाग्रा (for °वृक्षाढ्या). — b) M1 (*sup. lin.* as in text). 2–5 मर्त्यकूलाभिहारिणी. — c) K3 क्रव्याध°; K5 समाद°; T2 कुर्याद° (for क्रव्याद°). K2. 4 B Dn2 D1. 4. 6–8 °हंस(B1 °गण°; D1 °जन)संकीर्णा; K3. 5 D2 °संघसंपूर्णा (for °संघसंकीर्णा). — d) D8 यमदंष्ट्र° (for यमराष्ट्र°). K1. 2. 4 B1. 2. 4 Dn2 D3–5. 7. 8 T G M1. 4 °विवर्धनी; M5 °विवार्धिनीं.

37 a) K3 D2. 6 घोरां (for शूरा). — b) K3 °रथव्रजैः; Da1 D6 °रथाप्लवैः (for °रथप्लवैः). K5 Dn2 D4. 7. 8 M1–3. 5 रथनागहय(K5 °रथ)प्लवैः; G3 हतनागरथप्लवैः. — c) Da1 प्रतरुद् (for प्रते°). Ś1 बलवो (for बहवो). — d) K4 महामृधे; B D (except D1–3) °रथाः (for °हवे).

38 a) M2 रणाद् (for रणे). Da1 भीरुं. — b) K1 कश्मलेनापि संवृतां; T1 G कश्मलेन समावृतान्; T2 कश्मला चाभिसं°. — c) K0 वैतरणं; Da1 वेतरणी; D1 वैतरिणी; D8 वैतरणीं. K4 Da D1. 5 T2 M राजन् (for प्रेतान्). — d) Da Dn1 D5 °रथं; G1 °पुरीं (for °पुरं).

39 a) K1 प्रक्रोशन्; K3 व्यक्रो°; K5 D2 विक्रो° (for प्राक्रो°). — b) T2 M वै (for तद्). G2 वैशसनं (for तद्वैशसं). — d) T1 पांडवाः; G पार्थिवाः

कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ४०
एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्मात्र भारत ।
पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥ ४१
ता निशम्य तदा वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ४२
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत ।
युध्यध्वमनहंकाराः किं चिरं कुरुथेति च ॥ ४३
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
अक्षद्यूतकृतं राजन्सुघोरं वैशसं तदा ॥ ४४
यत्पुरा न निगृह्णीषे वार्यमाणो महात्मभिः ।
वैचित्रवीर्य तस्येदं फलं पश्य तथाविधम् ॥ ४५
न हि पाण्डुसुता राजन्ससैन्याः सपदानुगाः ।
रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वा विशां पते ॥ ४६
एतस्मात्कारणाद्घोरो वर्तते स्म जनक्षयः ।
दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ॥ ४७

C. 6. 4728
B. 6. 103. 47
K. 6. 103. 47

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

(for कौरवाः). K3. 5 B D T2 M गच्छंति क्षत्रियाः (D1 स्वस्कुलं गच्छति) क्षयं.

40 ^{a}) K4 damaged. G2 दोषं (for द्वेषं). K5 °वस्तु कथां यूयं. — ^{b}) K2 B2–4 D (except D1. 2. 6) T2 G1–3 M1. 3–5 घृत° (for धार्त°). D5 जनेश्वर. K5 धार्तराष्ट्रा जनेश्वराः. — ^{c}) Ś1 °पुत्रेण (for °पुत्रेषु). — ^{d}) T2 M कालरूपो नराधिपः.

41 ^{a}) G1 एवं ते बहुधा वाचः. — B1 om. (hapl.) 41^{b}–42^{a}. — ^{b}) Dn2 श्रूयंति; D2. 6 T2 श्रूयते. K4 B2–4 Da Dn D4–8 स परस्परं; D1 T2 M तत्र भा°; T1 G [ऽ]स्मासु भारत (for स्मात्र भा°). — Ś1 Ko. 1 D1 om. 41^{cd}. — ^{c}) B4 Da1 D8 T2 पांडवाः स्तवसंयुक्ताः (Da1 °क्ता). — ^{d}) K2 सुदारुणान्; D6 °रुणा.

42 B1 om. 42^{a} (cf. v. l. 41). — ^{a}) T2 M4 तान् (for ता). K4 B2–4 D (except D2. 3) T2 M ततो (for तदा). K1 वाचाः; Da1 वाच; M4 वाचं. — ^{b}) T2 सद्यो (for सर्व°). M1. 3–5 °यौधैर्. K5 उदीरिताः; M4 उदाहृतं. — ^{c}) D1 आगम्य; T2 अस्कृतुः; Ca. o. d आगस्कृत् (as in text). D1 सर्वलोकेषु; D6 °लोकानां.

43 ^{a}) Da1 भीष्मं द्रोणकृपं; T2 भीष्मद्रोणकृपं. — ^{b}) D8 शाल्यं (for शल्यं). — ^{c}) Da1 D1 G3 M5 अनहंकारा. — ^{d}) Ś1 Ko–3 D1–3. 6 कुरुतेति; Da1 D5 कुरुषेति. Ś1 Ko–2 D1 ह (for च). T1 G M किं चिरेण (G1. 3 रणेति; G2 रणेन) जनेश्वराः; T2 किंचिद्वीर्याज्जनेश्वरः. — After 43, S ins.:

397* इति दुर्योधनोत्सृष्टाः सर्वे युयुधिरे नृपाः ।

44 ^{a}) Ś1 प्राववृते; D8 प्रववृते. — ^{b}) Ko. 1 कुर्वाणं (for कुरूणां). — ^{c}) D1 M1–3. 5 °धूतकृते; D6 °घूतकरं. — G3 om. (hapl.) 44^{d}–46^{a}. — ^{d}) Ko–2 D2 सघोरं (for सु°). D3 सद्रा (for तद्रा). T2 M यमराष्ट्रविवर्धनं (cf. 36^{d}).

45 G3 om. 45 (cf. v. l. 44). — ^{a}) K4 यत्पुत्रा (for यत्पुरा). K3 तन्; B2 Da Dn1 D5 S (G3 om.) त्वं (for न). Ś1 निगृह्णीप; Ko–2 नि(Ko. 1 वि)गृह्णीथ; K3 B2 Da Dn1 D5 S (G3 om.) न गृह्णीषे; K4 *गृह्णीषे; B3. 4 Dn2 D4. 7. 8 निगृह्णासि; D1 [अ]नुगृह्णासि; D2 गृहीत्वेवं. — ^{b}) K1 वार्यमाणे; M2. 3. 5 °माणं (for °माणो). Da1 महात्मनि (for °भिः). — ^{c}) Da1 D5 विचित्रवीर्य; G1 वैचित्रवीर्यं. T1 G2. 4 पश्येदं; G1 पश्यैतं; M2 तस्यैदं (for तस्येदं). — ^{d}) T1 G1. 2. 4 तस्य; T2 त्वद्य (for पश्य). K4 B Da Dn D4–8 सुदारुणं; K5 D2 यथाविधि; D3 M1–3. 5 यथाविधं; T1 G1. 2. 4 यथातथं; T2 कथापरं (for तथाविधम्). K2 फलं पश्यं तथाविधि (sic).

46 G3 om. 46^{a} (cf. v. l. 44). — ^{a}) D1 वीराः (for राजन्). — ^{b}) T2 कुरवः पाण्डवैः सह. — After 46^{ab}, T2 ins.:

398* अयुध्यन्त महाराज्ञे मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
सात्यकिः कृतवर्माणं विद्धा पञ्चभिरायसैः ।
नाकम्पयत शैनेयो सत्यवान्सत्यकोविदः ।

— ^{d}) K4 कौरवा वै; S कौरवाणां (for °वा वा). B D (except D1–3. 6) [अ]पि संयुगे (for विशां पते).

47 ^{a}) T1 एतस्य (for एतस्मात्). D1 M1. 3 घोराद्; T2 घोरान् (for घोरो). — ^{b}) B1. 3. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 G3 स्व- (B1 सु-); D1 स (for स्म). D5 T2 जनक्षयं. B2 वर्तते जनसंक्षयः. — K5 D2 om. 47^{cd}. — ^{c}) Da1 देवाद्वा; T2 दैवांश्च; G3 दैवाद्या

१००

C. 6. 4729
B. 6. 104. 1
K. 6. 104. 1

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखान्नृपान् ।
अनयत्प्रेतराजस्य भवनं सायकैः शितैः ॥ १
सुशर्मापि ततो बाणैः पार्थं विव्याध संयुगे ।
वासुदेवं च सप्तत्या पार्थं च नवभिः पुनः ॥ २
तान्निवार्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः ।
सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ॥ ४
उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष ।
गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ५
अपरे तुद्यमानास्तु वाजिनागरथा रणात् ।

(for दैवाद्धा). — [d]) K_3 B_3 M_5 तव वा; Da_2 तवैव (for तव च). D_1 चाप्यनयान्. B_3 विभो; D_6 तथा (for नृप). T_1 G M_{1-4} तव पापतया(G_2 °था)पि वा (M_{1-3} °नयान्नृप).

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ mentions only नवमे दिवसे; $K_{0-2.5}$ D_2 नवमे युद्धदिवसे; K_3 नवमेहनि; K_4 नवमेह्नि; D_6 नवमदिवसयुद्धे; M_4 नवमेह्निके. — *Adhy. name:* K_4 T_2 संकुलयुद्धं; $M_{1-3.5}$ भीष्मा(M_2 द्रोणा)र्जुनयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_2 (*sec. m.*) 60; Dn_2 T_1 G 99 (as in text); T_2 $M_{3.4}$ 101; $M_{1.2}$ 100; M_5 102. — *Śloka no.:* Dn_1 85; Dn_2 D_5 47; D_6 48.

100

1 After the ref., T G read st. 15–26 (T_1 G_4 *repeating* 15–16, and T_2 G_{1-3} *repeating* 15–26 in their proper place). — [a]) $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ तान्; G च (for तु). K_4 B Da Dn_1 $D_{2.7.8}$ T_1 G_4 M_5 नरव्याघ्रः. — [b]) B D (except $D_{1.2}$) सुशर्मानुचरान्; T_2 सुधर्मप्रमुखान्. K_4 $D_{1.3}$ T G रथान्; B_1 नरान् (for नृपान्). — [c]) D_3 अजयन् (for अनयत्). T G_4 M अजयद्रथिनां श्रेष्ठः. — [d]) D_6 सितैः (for शि°). B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ सदनं (for भवनं). D_1 भवनं निशितैः शरैः; T G_4 M सर्वा-नप्रतिमान्रणे.

2 [a]) D_2 [अ]थ; D_3 च; T_2 M तु (for [अ]पि). T_2 M तदा (for ततो). — [b]) T_1 G_4 विव्याथ. T_1 G वै तदा (for संयुगे). — [d]) K_3 D_1 S शरैः (for पुनः).

3 [a]) K_3 B D $M_{1.3-5}$ तं (Da_1 Dn_2 तन्); K_5 स (for तान्). — [b]) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ शक्रपुत्रो (for °सूनुर्). — K_2 om. (hapl.) 3^c–4^d. — [c]) Da_1 D_3 T_2 सुशर्माणो; D_6 °र्मा च (for °र्मणो). T_1 G_4 M यौधान्. — B_1 om. 3^d–4^a. — [d]) T_2 M प्रेषयद् (for प्राहिणोद्).

4 K_2 om. 4; B_1 om. 4^a (cf. v. l. 3). — [a]) T_1 G हन्यमानाः (for वध्य°). — [c]) T_1 G_4 प्राद्रवंत; T_2 M_4 प्रद्र°; G_2 विद्र°. $Ś_1$ K_{0-2} रणाद्; $K_{3.5}$ D_2 ततो (for रणे). — [d]) $K_{3.5}$ D_6 क्षये; B_2 जये (for भये). S महामृधे (for °रथाः).

5 [a]) D_1 संत्यज्य (for उत्सृज्य). D_5 तु रथान् (for तुरगान्). — [b]) Da Dn_1 D_5 तु (for च). T G M_4 भारत (for मारिष). — [d]) Da_1 प्राद्रवंतो. D_2 दिशः (for दश).

6 [a]) B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ तु तदा(Da_2 यदा)दाय; D_3 तुदमानास्तु; G_2 तुद्यमानाश्च. G_3 अपरेण तुद्यमानास्तु (hypermetric). — [b]) D_1 वाजिनस्तु; D_2 वाजिनागा (for °नाग-). $K_{3.5}$ D_1 -रथा रणे; B Da Dn D_{2-8} -रथान्रणे; T G M_4 -रथा (G_2 -रथान्) नराः; $M_{1-3.5}$ -रथैर्नराः (for -रथा रणात्). K_4 रथ-वाजिगजा रणे. — [c]) M_4 त्वरयन्. K_1 युक्तः; D_6 युक्ता (for युक्ताः). — [d]) K_4 व्यद्रवंत (for प्राद्र°). K_5 दिशो दश; D_1 निरायुधाः (for विशां पते). $Ś_1$ प्राद्रवंति दिशो दश. — After 6, S (T_2 om. lines 2–5) ins.:

399* कशाभिस्ताडयामासुः पार्ष्णिभिश्च मुहुर्मुहुः ।
हयारोहा द्रवन्त्येव चोदयन्तो हयोत्तमान् ।

त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशां पते ॥ ६
पादाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे ।
निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ॥ ७
वार्यमाणाः स्म बहुशस्त्रैगर्तेन सुशर्मणा ।
तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८
तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ॥ ९
सर्वोद्योगेन महता धनंजयमुपाद्रवत् ।
त्रिगर्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशां पते ॥ १०
स एकः समरे तस्थौ किरन्बहुविधाञ्शरान् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः शेषा विप्रद्रुता नराः ॥ ११
तथैव पाण्डवा राजन्सर्वोद्योगेन दंशिताः ।
प्रययुः फल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ॥ १२
जानन्तोऽपि रणे शौर्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः ।
हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ॥ १३
ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

C. 6.4742
B. 6.104.14
K. 6.104.14

तथा तोत्त्रनिपातैश्च अङ्कुशानां च विभ्रमैः ।
गजारोहा गजांस्तूर्णं त्वरयन्तः प्रदुद्रुवुः ।
रथिनश्च प्रतोदैश्च वाग्भिश्चैव पुनः पुनः । [5]
भर्त्सयन्तो हयान्राजन्प्राद्रवन्ति दिशो दश ।

[(L. 1) T1 कुशाभिस्. T2 ताडयंतश्च (for °यामासुः). T2 वाग्भिश्चैव पुनः पुनः (for the post. half). — (L. 2) M2 विशंत्येव (for द्रवन्त्येव). — (L. 4) M2 तारयंतः (for त्वर°). — (L. 6) M2 महान् (for हयान्).]

7 a) K0. 2. 3 D2. 3. 6. 8 G2 पदाताश्; T1 G4 पादातांश्. T G M2 चैव (for चापि). D1 स्वानि स्वानि च शस्त्राणि; M1. 3–5 यत्ताश्चैव च श°. — b) T1 G महामृधे (for °रणे). — c) Ś1 D2. 6 M5 निरपेक्ष्या. Da1 [अ]धावंत; Dn2 स्म धा°; D3. 6 T1 G2–4 [अ]भ्यधावंत (D3 °तस्); T2 G1 ह्यधा° (for व्यधा°). — d) D1 तत्र तत्र महारथाः; D2 तेन तेनास्म भारत; M तेन तेनैव भा°.

8 a) K3 D6 तु; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 7 T G1. 2. 4 M1–3. 5 सु-; D2 हि; D3 च (for स्म). D8 M4 नि(M4 ते)वार्यमाणा बहुशस्. — b) K1 त्रैगर्भेण; K5 B1 Da1 D1. 5 त्रिगर्तेन; T2 M तेन राज्ञा; G3 त्रैगर्तैण (for त्रैगर्तेन). — c) B2 M1. 5 अथ (for तथा). D1 [अ]न्ये (for [अ]न्यैः). K0 Dn2 D1 पार्थिवश्रेष्ठ; D1 °श्रेष्ठा. — d) K2 D2 न व्यतिष्ठंति; K3 D6 न व्यतिष्ठत; S नावतिष्ठंत (T2 M3. 4 °ति). D6 भारत (for संयुगे). — After 8, S ins.:

400* पुत्रांश्च पतितान्भूमौ मातुलांश्च पितॄंस्तथा ।
सोदरांश्चावमर्दन्तः प्रद्रुतास्तत्र तत्र वै ।

[(L. 1) G2 अथ (for तथा). — (L. 2) T1 G4 चैव; M2 चाप- (for चाव-). T2 M दुद्रुवुस्ते समंततः (for the post. half).]

72

9 a) M4 तं बलं. D6 T G विद्रुतं (for प्रद्रुतं). Ś1 तद्बलमपद्रुतं दृष्ट्वा (hypermetric). — b) K2 पुत्र- (for पुत्रो). T2 M पुत्रा(T2 M4 °त्र)स्तव विशां पते. — d) K0 स च (for सर्व-). K3 D2 T1 G सर्वसैन्यपरिष्कृतं (K3 D2 °तः); K5 B Da Dn D1. 4–8 °पुरस्कृतः; T2 M °पुरःसरं (T2 °रः).

10 a) K3. 5 D2. 6 समरे (for महता). D1 सर्वे ते सहिता राजन्. — b) D1 M2. 5 °द्रवन् (for °द्रवत्).

11 a) D1 चैकः; G1. 3 एष; M3 एव (for एकः). T2 M राजन् (for तस्थौ). — b) D1. 6 विकिरन्बहुधा (D6 °धान्) शरान्. — c) K3 सहितैः; T1 G4 सहिताः (for सहितः). Da1 D5 T1 G4 सर्वे; T2 M तस्थौ (for सर्वैः). — d) Da1 D5 तेषां; T2 येन; M ये च (for शेषा). K4 B D (except D1–3. 6) हि; M2 [अ]पि (for वि-). K3 D2. 3 M1–4 नृपाः; D1 रथाः (for नराः).

12 b) K1 सर्वयोगेन (sic); D1 सर्वे धैर्येण. K0. 3 S दंसिताः (for दंशिताः). — c) Ś1 फल्गुणार्थाय; K0. 2–4 B Dn2 D1–4. 6–8 फाल्गुना°; Da Dn1 D5 पांडवा°. — d) B D (except D1–3. 6) व्यतिष्ठत (for व्यवस्थितः).

13 a) B1. 2. 4 Da Dn1 D5. 8 जानमाना; D3 जानंतो हि; D4. 6. 7 ज्ञायमाना; T2 जानंत्योपि. D8 om. रणे. B Da Dn D4. 5. 7. 8 वीर्यं; D1 घोरं (for शौर्यं). — b) B2 रणे; D1 शौर्यं; T1 G4 सारं (for घोरं). K5 T1 G1. 4 गांडीवधन्विनः; Da1 D6 गांजीवधन्वनः; D2 गांजीवधन्विनः. — c) T2 घोराकाराः (for हाहाकार-). D5 -रथोत्साहो (for -कृतोत्साहा).

14 a) K1 T2 शूराः; Da1 शूरा (for शूरः). — b) K3 B1. 3. 4 D T2 M वरूथिनीं (for अनीकिनीम्).

C. 6. 4742
B. 6. 104. 14
K. 6. 104. 14

छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १४
एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः पाण्डवैः सह ।
अयुध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५
सात्यकिः कृतवर्माणं विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्बाणान्सहस्रशः ॥ १६
तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः ।
पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ १७
भीमसेनस्तु राजानं बाह्लिकं प्रपितामहम् ।
विद्ध्वानदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ १८
आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः ।
चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध हृदये भृशम् ॥ १९
समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम् ।
यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनैश्चरौ ॥ २०
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं च नवभिः शरैः ।

---

15 T G *repeat* 15 (cf. v. l. 1). —^{a}) T_2 (first time) राजन् (for सर्वे). —^{b}) Dn_2 D_4 सह पांडवैः (by transp.). —^{c}) D_1 अयुध्यत. T_2 $G_{1.3}$ (all first time) °रंगे (for °राज).

16 T_2 *repeats* 16^{a} only, om. (hapl.) 16^{b}–27^{a}; T_1 G *repeat* 16 (cf. v. l. 1). —^{a}) $M_{1.3.5}$ सत्यकः; M_2 सात्यतः (for सात्यकिः). $Ś_1$ वतवर्माणं (sic); M_5 कृतवर्माणां. —^{b}) Da Dn_1 D_5 भित्त्वा; D_6 विध्यात् (for विद्ध्वा). $K_{3.5}$ D_2 बहुभिर्; Da_1 पंचाभिर्; D_8 नवभिर् (for पञ्चभिर्). $K_{3.5}$ B D G_{1-3} ($G_{1.3}$ second time; G_2 both times) आशुगैः; T_1 G_4 (first time) आयतैः (for आयसैः). T_1 G_4 (both second time) कारयित्वा महारथः. — T_1 G_4 (both second time) om. 16^{cd}. —^{c}) T_2 (first time) $G_{1.3}$ (both second time) नाकंपयत शैनेयः. —^{d}) $Ś_1$ किरन्वाण-; Da Dn_1 $D_{3.5}$ M °न्वाणैः; G_1 (both times). $_{2.3}$ (both second time) कुंतन्याणैः (for किरन्बाणान्). D_1 किरन्शरशतं बहून्; T_2 (first time) सत्यवान्सत्य-कोविदः.

17 T_2 (second time) om. 17 (cf. v. l. 16). G_{1-3} *repeat* 17 (cf. v. l. 1). —^{a}) D_1 $M_{1.3-5}$ राजन् (for राजा). —^{b}) D_6 सितैः (for शितैः). T (T_2 first time) G_1 (first time) शरैस्त्रिभिः; G_1 (second time). $_{2.3}$ M त्रिभिः शरैः (for शितैः शरैः). D_1 द्रोणं विव्याध पंचभिः. —^{d}) T (T_2 second time) $G_{1.3}$ (both first time). $_4$ च त्रिभिः शरैः (for चास्य सप्तभिः). K_4 B_{1-3} Da Dn $D_{3.5.7.8}$ पंचाभिः; $G_{1.3}$ (both second time) पत्रिभिः (for सप्तभिः).

18 T_2 (second time) om. 18 (cf. v. l. 16). G_{1-3} *repeat* 18 (cf. v. l. 1). —^{ab}) D_1 $G_{1.3}$ (the last two second time) बाह्लीक- (for राजानं). $K_{2.4.5}$ B Dn_2 $D_{4.7.8}$ T_1 (both times) G_2 (both times) M_{2-4} बाह्लीकं; D_1 $G_{1.3}$ (the last two second time) -राजानं; D_6 बाह्लिक्यं (for बाह्लिकं). —^{c}) B_1 महाबाहुं; T (T_2 first time) $G_{1.3}$ (both second time). $_4$ महाराज (for °नादं). —^{d}) T (T_2 first time) $G_{1.3}$ (both first time). $_4$ गवां मध्ये यथा वृषः.

19 T_2 (second time) om. 19 (cf. v. l. 16). G_{1-3} *repeat* 19 (cf. v. l. 1). —^{a}) Da_1 $M_{2.5}$ अर्जुनश्; D_1 आर्जुनिं; $D_{4.8}$ अर्जुनिश्. K_4 चित्रसेनं च. —^{b}) K_4 विद्ध्वा (for विद्धो). K_4 T_1 G_3 (first time). $_4$ नव-भिर् (for बहुभिर्). K_5 $D_{1.4}$ आयसैः (for आशुगैः). T_2 (first time) स विद्धो बहुरायसैः. — After 19^{ab}, Bom. ed. *repeats* 16^{cd}. —^{d}) T_1 G_4 विव्याथ. Dn_2 समरे (for हृदये).

20 T_2 (second time) om. 20 (cf. v. l. 16). G_{1-3} *repeat* 20 (cf. v. l. 1). —^{a}) D_5 समागतं (for °गतौ). $D_{3.6}$ समरे (for तु रणे). K_5 समागतौ तु तौ वाणौ; T_1 $G_{1.3}$ ($G_{1.3}$ first time). $_4$ तौ वै समागतौ (T_1 G_4 °ते) युद्धे (G_3 वीरौ); T (T_2 first time) तौ वै समागम्य युधि. —^{b}) K_5 महामात्रा; D_1 °बुद्धी; Co. d °मात्रौ (as in text). T (T_2 first time) $G_{1.3}$ (both first time). $_4$ पिता(G_3 युद्धे)पुत्रौ विरेज(T_2 विचेर)-तुः. —^{c}) K_5 Da_1 Dn_1 महाघोरो (for °घोरौ). T $G_{1.3}$ (T_2 $G_{1.3}$ first time) यथा समागतौ राजन्. —^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ राजन्गुरु-; D_5 राजन्बद्ध- (for राज-न्बुध-). K_3 -शनीश्वरौ; K_5 -शनिश्वरौ. T_1 $G_{1.3}$ (the last two first time). $_4$ काले बुधनिशाकरौ; T_2 (first time) काले बद्धनिशाकरं.

21 T_2 (second time) om. 21 (cf. v. l. 16). G_{1-3} *repeat* 21 (cf. v. l. 1). —^{a}) K_5 तस्याश्वाश्चतुरो वाहान्; D_2 तस्य वै चतुरो वाहान्. —^{b}) K_5 D_2 तं चैव; T_2 (first time) रुदं च (sic); M_4 सुतं च (for सूतं च). —^{c}) K_1 नानाद (for ननाद). $K_{2.4}$ B Dn_1 (by corr.). n_2 $D_{1.2.6}$ T (T_2 first time) G ($G_{2.3}$

ननाद बलवन्नादं सौभद्रः परवीरहा ॥ २१
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशां पते ॥ २२
द्रोणश्च द्रुपदं विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
सारथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २३
पीड्यमानस्ततो राजा द्रुपदो वाहिनीमुखे ।
अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २४
भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव बाह्लिकम् ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २५
ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः ।
अवप्लुत्य ततो वाहाद्बाह्लिकः पुरुषोत्तमः ।
आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारथः ॥ २६
सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारथः ।
शरैर्बहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् ॥ २७
स विद्ध्वा भारतं षष्ट्या निशितैर्लोमवाहिभिः ।
ननर्तेव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः ॥ २८
तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः ।
हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् ॥ २९
तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुतेजनाम् ।
ध्वंसयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महायशाः ॥ ३०

C. 6. 4759
B. 6. 104. 31
K. 6. 104. 31

---

both first time) M बलवान्नादं; G1-3 (second time) सुमहानादं.

22 T2 (second time) om. 22 (cf. v. l. 16). G1-3 repeat 22 (cf. v. l. 1). —a) D1 हताश्वस्तु; D6 °श्वासु (for °श्वात्तु). — Ś1 om. (hapl.) 22bc. —b) K2. 4 B D (except D2. 3) सोव° (for अव°). T1 G4 महारथं; M2 °रथाः (for °रथः). —c) D3 G1 (second time) M शीघ्रं; T2 (first time) चित्रं (for तूर्णं). —d) M4 दुष्पहस्य (for दुर्मुखस्य). D2 दुरासदं (for विशां पते).

23 T2 (second time) om. 23 (cf. v. l. 16). G1-3 repeat 23 (cf. v. l. 1). —a) K5 द्रौणिस्तु (for द्रोणश्च). D1 T (T2 first time) G4 तु (for च). K2 B Dn D4. 7. 8 भित्त्वा (for विद्ध्वा). —b) K1 शरैः सनंतपंचभिः (sic). —c) D3 तस्य (for चास्य). T1 G4 विव्याध. —d) M4 त्वरमाणं (for °माणः).

24 T2 (second time) om. 24 (cf. v. l. 16). G1-3 repeat 24 (cf. v. l. 1). —a) G1 (second time) विध्य° (for पीड्य°). D1 T1 G4 राजन् (for राजा). —b) Ś1 Ko. 1 °पतिः (for °मुखे). —c) T2 (first time) अप्ययाज्; G2 (second time) अपयाज्. —d) T1 G1. 3 (the last two first time). 4 रणाद्भीतो जनेश्वरः.

25 T2 (second time) om. 25 (cf. v. l. 16). G1-3 repeat 25 (cf. v. l. 1). —ab) D1 मुहूर्तादिव; G1-3 (all second time) मुहूर्तमिव. D1 बाह्लीकं. G1 (first time) अर्जुनश्च नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखान्नृपान् = (var.) 1ab. —d) T (T2 first time) G4 °लोकस्य (for °सैन्यस्य).

26 T2 (both times) om. 26 (for first time, cf. v. l. 16). G1-3 repeat 26 (cf. v. l. 1). —a) Ko. 1. 5 D2 G1. 3 (the last two second time) ससंभ्रमं; D1 ससंशयं (for °भ्रमो). —b) Ś1 परमो (for °मं). G2 (second time) सर्वसैन्यस्य पश्यतः = 25d. —c) D3 अवप्रुत्य (for °प्लुत्य). Dn1 बाहाद्; S (T2 om.) यानाद्; Cv वाहाद् (as in text). —d) K4 B Da Dn D1. 4. 5 S (T2 om.) बाह्लीकः. D1 स्थविरस्ततः; S (T2 om.) पुरुषर्षभः (for °षोत्तमः). —f) M1. 3. 4 लक्षणस्य. K2 Dn2 D4. 7. 8 महारणे; K3. 5 D2 विशां पते; B3 D1 T1 G4 महात्मनः; G1. 3 (both second time) °रथं (for °रथः).

27 Ko. 1 T1 G4 om. (hapl.) 27ab; T2 om. 27a (cf. v. l. 16). —a) G1 सात्यकः (for °किः). —b) K2. 4 B Da Dn D1-8 महारणे; D1 महारथं. —c) T2 बहुविधो; M4 °विधा (for °विधै).

28 a) D1 भरतं षष्ट्या; D6 भारतं श°; T2 भारतं यष्ट्या. —b) T2 M1-3. 5 विशिखैर् (for निशितैर्). Da1 लोमवाहितैः; T G °वापिभिः. —c) K2 D1. 4. 7. 8 S नृत्यन्निव; K3-5 B1-3 D2. 3. 6 ननर्त च; Dn1 ननर्ते च (for ननर्तेव). —d) D6 विधन्वानो; T2 G1-3 M1. 3-5 विधून्वानो. D6 G1 महाधनुः (for महद्धनुः).

29 a) D3 अथायसीं; D5 तस्यायसिं. Ś1 Ko. 1 हेमशक्तिं; D6 महाशक्तीं. —b) T1 G1. 3. 4 चिक्षेप च. M3. 5 पितामहं (for °महः). —c) K3 हेमचेत्रां (for °चित्रां). T2 महाभोगां (for °वेगां).

30 b) K2 B Da Dn D4. 5. 7. 8 सुदुर्जयां; K4 D1 दुरासदां; D6 सुतेजसां. T1 G मृत्युकालो(G1-3 °कल्पो)पमां शुभां. — K3. 5 D2 om. (hapl.) 30c-32b. —c)

C. 6. 4739
B. 6. 104. 32
K. 6. 104. 32

अनासाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिः परमदारुणा ।
न्यपतद्धरणीपृष्ठे महोल्केव गतप्रभा ॥ ३१
वार्ष्णेयस्तु ततो राजन्स्वां शक्तिं घोरदर्शनाम् ।
वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति ॥ ३२
वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे ।
अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ॥ ३३
तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ।
क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सान्वकीर्यत भूतले ॥ ३४
छित्त्वा तु शक्तिं गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसञ्शत्रुकर्शनः ॥ ३५
ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
परिवव्रू रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् ॥ ३६
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैषिणाम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

$K_{2.4}$ B Da Dn D_3 (marg. *sec. m.* as in text). $_{4.5.7.8}$ M Cd ध्वंसयामास; D_1 ध्वंसयित्वा स; D_6 G_{1-3} वंचयामास (for ध्वंसया°). —^{d}) K_1 महायशः (for °शाः).

31 $K_{3.5}$ D_2 om. 31 (cf. v. l. 30). —^{a}) B_1 च (for तु). —^{b}) D_5 °दारुणं (for °दारुणा). —^{c}) T_2 पपात (for न्यपतद्). $G_{1.3}$ धरणीपृष्ठं. —^{d}) K_2 B Da_2 Dn $D_{4.7.8}$ महाप्रभा; T_1 G हत° (for गत°). Da_1 D_5 महोर(Da_1 °रा)गसमप्रभा; T_2 नभोल्केव नभश्च्युता.

32 $K_{3.5}$ D_2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 30). —^{b}) K_1 D_1 M_4 तां (for स्वां). K_4 B D (except $D_{1-3.6}$) कनकप्रभां (for घोरदर्शनाम्). —^{c}) D_2 वेगविद्; M_4 एकवद् (for वेगवद्). K_4 वेगात्संगृह्य (for वेगवद्गृह्य).

33 ^{a}) D_8 धार्ष्णेय° (for वार्ष्णेय°). —^{b}) $K_{3.4}$ T_1 G प्रमुक्ता; K_6 $D_{2.6}$ प्रयुक्ता; D_1 प्रनुन्ना (for प्रणुन्ना). K_4 स (for सा). D_1 G_2 महारणे; T_1 $G_{3.4}$ °रवा; T_2 °जवा; G_1 °वरा (for °हवे). —^{d}) Some S MSS. कालरात्रिर्. K_5 यथानलं; D_6 यथेतरा (for यथा नरम्).

34 ^{a}) K_2 Da_1 तम् (for ताम्). T_2 M चिच्छेद (for सहसा). —^{b}) D_2 त्रिधा (for द्विधा). $K_{2.4}$ B Dn_1 $D_{2.7}$ भारतः (for °त). T_2 M द्विधैव भरतर्षभ ($M_{1.3.5}$ °भः). —^{c}) T_2 M क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन. —^{d}) $Ś_1$ स्वान्वकीर्यत; $K_{0.2}$ सानुकी°; K_4 B Da Dn $D_{1.3-8}$ सा व्यशी° (B_2 °सी°); K_5 D_2 सा विकी°; T_1 $G_{1.4}$ सा त्वकी°; G_3 सात्यकी°; M_1 (*inf. lin.* as in text)$_{.3.5}$ सा व्यकी° (for सान्वकी°). K_{3-5} B D S (except T_2 G_2) Ca मेदिनीं (for भूतले). T_2 सा व्यनिकत वै भुवि (sic); G_2 सा क्षितौ त्ववकीर्यत.

35 ^{a}) K_1 छित्वा; B_1 M_4 भित्त्वा (for छित्त्वा). B_{2-4} Dn_2 D_7 शक्तिं तु (by transp.). —^{b}) G_1 सात्यकिर्. B_1 बहुभिः (for नवभिः). K_1 शनैः (for शरैः). —^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} B_{2-4} °कर्षणः; D_5 °कर्शन; $D_{6.8}$ °कर्षनः; Ca °कर्शनः (as in text).

36 ^{a}) D_6 सनरनागाश्वाः. —^{b}) D_1 सर्वे ते (for पाण्डवाः). K_3 T_2 G_4 M_1 पांडुपूर्वजः; K_4 $B_{1.2.4}$ Da_1 Dn_1 D_1 M_2 °पूर्वजाः; B_3 $D_{2.3.5}$ G_3 °पूर्वजं; G_1 damaged. —^{c}) K_{1-3} Da $D_{3.5-8}$ परिवव्रु (for °व्रू). —^{d}) K_5 सात्वतं (for माधव-). D_6 M_2 माधवस्त्रा(M_2 °प्रा)णका°. Ca cites माधवत्राण-.

37 ^{b}) $K_{3.5}$ Da_1 $D_{2.3.5.6}$ तुमलं (K_3 °ळं). $K_{0.2}$ S रोमहर्षणं. —^{d}) $K_{3.5}$ D_2 संग्रामे (for समरे). G_2 विजिगीषिणां (for विजयै°).

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ mention only नवमे युद्धदिवसे; K_3 नवमेहनि; K_4 B_3 Da Dn_1 D_5 नवमेह्नि (to it B_3 adds संग्रामे); D_2 नवमे; D_6 नवमयुद्धदिवसे; T_2 नवमदिवसे; M_4 नवमेह्निके. — *Adhy. name :* K_4 संकुलयुद्धं; T_2 $M_{1-3.5}$ सुशर्म(T_2 °र्मा)पराजयः (T_2 °यं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_2 T_1 G 100 (as in text); Da_2 (*sec. m.*) 61; D_8 99; T_2 $M_{3.4}$ 102; $M_{1.2}$ 101; M_5 103. — *Śloka no.:* Dn_1 22; Dn_2 37; D_5 38; D_6 36.

१०१

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् ।
यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ १
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत ।
एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शत्रुनिषूदनः ॥ २
छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ३
रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
निहन्यात्समरे यत्तान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ॥ ४
तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं पितामहः ॥ ५
स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम् ।
समरे दुष्करं कर्म कुर्वाणं परिरक्षतु ॥ ६
एवमुक्तस्तु समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ।
परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७
ततः शतसहस्रेण हयानां सुबलात्मजः ।
विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ८
दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम् ।

C. 6. 4773
B. 6. 105. 9
K. 6. 105. 9

101

1 [a]) K_5 तथा (for दृष्ट्वा). — [b]) M_2 अपि (for अभि-). — [c]) M महा- (for यथा). — [d]) Da_1 दिवि भास्करे ; M तपनं यथा. T_2 तपंतमिव भास्करं.

2 [a]) K_1 महाराजो ; G_2 °राजा (for °राज). — [b]) K_1 अभाषते ; G_2 अथाब्रवीत् (for अभाषत). — Before 2[cd], D_6 ins. दुर्योधन उवाच. — [c]) T_2 M भीष्मो (for शूरो). — [d]) T_2 M शूरः (for भीष्मः). $Ś_1$ K_{0-2} D_6 M_4 शत्रुनिसूदनः ; K_4 B D_7 शूरनिसू° ; $D_{2.3}$ शूरनिषू° ; M_{1-3} शत्रुविकर्शनः ; M_5 शत्रुविकर्तनः (for °निषूदनः). K_3 D_2 भीष्मोस्माकं महारथः.

3 D_2 om. 3–5. — [a]) $Ś_1$ K_1 शूरः. — [b]) G_2 समं तैर् (for समन्ताद्). — [c]) G_2 कार्या (for कार्यं). $Ś_1$ $K_{0.1}$ $D_{3.6}$ शूर ; G_3 वीरा (for वीर). — [d]) K_2 स महात्मानः ; K_3 च महात्मनः ; $M_{1.3.5}$ सुमहात्मना.

4 D_2 om. 4 (cf. v. l. 3). — [a]) T_2 [ऽ]भि- (for हि). — [b]) $Ś_1$ $K_{0.1}$ D_1 [ऽ]स्माभिः ; B_1 लोक- (for ऽस्माकं). K_5 महारथः ; D_1 महामनाः (for पिता°). — K_5 om. (hapl.) 4[c]–5[d]. D_5 om. 4[cd]. — [c]) T_1 $G_{1.3.4}$ निहंति (for निहन्यात्). $D_{1.3}$ T_2 सर्वान् ; D_3 यत्ता (marg. *sec. m.* यत्तात्) ; $G_{1.3}$ यत्नात् (for यत्तान्). — [d]) K_4 B_{2-4} $M_{1.3.4}$ पंचालान् (for पाञ्चालान्). D_1 सह पांडवैः (by transp.) ; T_2 M सह सोमकैः.

5 K_5 D_2 om. 5 (cf. v. l. 4, 3). — [a]) S तस्य (T_2 तच्च) (for तत्र). B Dn_2 $D_{3.4.7.8}$ कार्यतमं ; Da_1 Dn_1 (orig.) °मिमं ; Da_2 Dn_1m D_5 °मिदं (for °महं). — [b]) D_1 हि (for [अ]भि-). — K_3 om. 5[cd]. — [c]) G_2 गुप्तो ह्येषो. B_3 महाभागो (for महेष्वासो). — [d]) $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) महाव्रतः ; B_2 अनुव्रतः ; T_1 G विशेषतः ; M महाबलः (for पितामहः).

6 [a]) D_1 तद् (for स). T_2 ह तान् (for भवान्). D_1 G_2 सह (for सर्व-). — [b]) K_2 पितामहः ; M_4 महाव्रतं (for पितामहम्). — [c]) B D (except $D_{1-3.6}$) समरे कर्म कुर्वाणं. — [d]) B D (except $D_{1-3.6}$) दुष्करं (for कुर्वाणं). B_2 परिरक्षत ; D_1 रक्ष मानद ; D_6 परिराक्षितुं ; S °पालय.

7 Before 7, D_6 ins. संजय उवाच. — [a]) K_{0-2} D_2 स (for तु). K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ स एवमुक्तः समरे. — [c]) G_3 परिवार्यस्. K_3 $D_{2.6}$ G_3 ततो ; $B_{1.2}$ रणे (for स्थितो). — [d]) G_2 स सैन्येन महाव्रतं.

8 [a]) $M_{1-3.5}$ वृतः (for ततः). $K_{0.2.3}$ शर- (for शत-). $Ś_1$ K_{0-2} -सहस्राणि ; K_4 B Da_2 Dn D_{4-7} -सहस्राणां ; D_8 -सहस्रैस्तु (for -सहस्रेण). — [b]) $Ś_1$ K_{0-2} सादिनां (for हयानां). K_1 T_2 सुबलात्मजाः. — [c]) Da_1 corrupt. — [d]) K_3 D_2 T $G_{3.4}$ यष्टि- ; D_1 रुष्टि- ; D_2 हृष्टि- ; G_2 ऋषि- (for ऋष्टि-). D_3 -तोमरधारिणं ; T_2 -तोमरधारिणः.

9 [a]) D_3 वर्मितानां ; M_2 दंसितानां (for दर्पि°).

C. 6. 4775
B. 6. 105. 9
K. 6. 105. 9

शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९
नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम् ।
न्यवारयन्नरश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादिनाम् ।
अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ११
तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे ।
खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ १२
खुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा ।
महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ १३

उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्भूतं महद्रजः ।
दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥ १४
वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभितं पाण्डवं बलम् ।
निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिव महत्सरः ।
हेषतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किंचन ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनाम् ॥ १६
उद्वृत्तस्य महाराज प्रावृट्कालेन पूर्यतः ।
पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः ॥ १७

K2 B3. 4 Dn2 D8 सुवेशानां; B2 पुरोगानां; D1 सुयोधानां; D4. 7 सुवेषाणां (for सुवेगानां). — b) T1 G4 पदातिनां; T2 M तरस्विनां (for पताकिनाम्). — d) D1 संक्षिप्तानां; T2 उपेतांश्च (for उपेतानां). D1 गजोत्तमैः; T1 G नरैः सह (for नरोत्तमैः). — After 9, T G M2 ins.:

401* नानाशस्त्रसमाकीर्णो युद्धायैवाभिदंशितः ।

[T2 नानाशस्त्रैः; G3 नानायुद्ध- (for नानाशस्त्र-). T2 G3 समाकीर्णा. T1 G [अ]भिदंसितः; T3 च दंसिताः; M2 सुदंसिताः (for [अ]भिदंशितः).]

10 a) T2 नकुलः. Da1 T2 सहदेवश्च. — b) T1 G1. 3. 4 M धर्मपुत्रं; T2 °पुत्रश् (for °राजं). Ś1 K0-2 युधिष्ठिरं; T2 च पांडवः (for च पाण्डवम्). — c) K3 Da Dn1 D5. 6 T1 G न्यवारयद्; T2 अवारयद्. K2. 4 B Dn2 D3. 7. 8 M4 नरश्रेष्ठान्; K3 D2. 6 रणे श्रेष्ठान्; Da Dn1 D5 रथश्रेष्ठान्; D1 रथश्रेष्ठाः; D8 M1 नरश्रेष्ठः; T G रथश्रेष्ठं (G4 by corr. °ष्ठः) (for नरश्रेष्ठं). — d) K5 सुतं तव (for समन्ततः).

11 Da Dn1 D5 om. 11ab. — d) Da Dn1 D5 महारणे; D1 हि वारणे (for निवारणे). S शकुनेः प्रियकाम्यया-

12 a) Ś1 प्रकृष्टैर्; D2 प्रहृष्टैर्; D8 प्रदिष्टैर्; G2 विसृष्टैर् (for प्रविष्टैर्). K4 महाभागैर्; M1-3 °राज (for °वेगैर्). — b) K0 D1 गरुत्मभिर्; K1 गरुत्माभ्दिर्; D3 मरुत्मद्भिर् (for गरुत्मद्भिर्). T2 M मरुद्भिरिव संयुगे. — c) Da1 खुराहुता; M2. 3 पुराहता (for खुराहता). D1 च राजेंद्र; T1 रथा राजंश् (for धरा राजंश्).

13 a) K5 D1 G1 °शब्दस्तु; G3 °शब्दे तु (for °शब्दश्च). Da1 M3 सुमहा- (for °हान्). — b) Da1 Dn1 D5 शुशुभे; D1 शुश्रुवुस् (for शुश्रुवे). — c) T2 निशि (for महा-). — d) T1 G1. 3. 4 M1. 3-5 सर्वशः (M5 °तः) (for पर्वते).

14 a) T2 ते (for तैस्). — b) Ś1 K2. 4. 5 B Dn2 D1-4. 6-8 T G1. 3. 4 समुद्धृतं; K0 समुद्धृतो; Da1 समुद्गतं (for समुद्भूतं). K5 D6 महारजः. K1 समुद्भूतो महद्रजः; K3 समुद्भूतमहारजः; G2 सुमहद्भूम्महद्रजः. — c) K2. 5 B1. 3 Dn2 D1-4. 7. 8 S (except T2 M4) °रथं; Ca °पथं (as in text).

15 a) K5 G3 हतैस्; D1 ततस् (for हयैस्). K3 तेषु; K4 T2 M तत्र (for तैस्तु). — b) B Da Dn D4. 5. 7. 8 क्षोभिता पांडवी चमूः. — c) S (except G2) प्रविशद्भिर् (for निपतद्भिर्). — d) T2 मत्स्यैर् (for हंसैर्). K0 महात्मनः (for महत्सरः). — e) Ś1 हेषितानां च; K0-2 हे(K2 है)षतानां च; T1 G1. 3. 4 हेषणेनैव (for हेषतां चैव). — f) D2. 6 S (except M2) प्रज्ञायत (for प्राज्ञा°). — After 15, T G ins.:

402* अन्तर्दधे महाञ्शब्दस्तेन शब्देन मोहितः ।

[T2 महाशब्दस् (for महाञ्शब्दस्).]

16 b) K3 माद्रिपुत्रौ. T2 M2 भारत; M1. 3-5 भ्रातरौ (for पाण्डवौ). — c) Da Dn1 D5 अत्यघ्नंस् (for प्रत्यघ्नंस्). K3 वेगात् (for वेगं).

17 T2 om. (hapl.) 17-18. — a) K0. 3 Da2 Dn1 D1-3 M उद्धूतस्य; K1 उद्धृतस्य; K2. 5 T1 G उद्भूतस्य; B1 उत्सृतस्य; Da1 उद्वृत्तस्य; D5 उधूतस्य (for उद्वृत्तस्य). — b) Ś1 प्रवृष्टिलेन पूर्यतः (sic); K3-5 B D प्रावृट्काले(K3 °ला)भि(K4 B3 Dn2 D4.

ततस्ते रथिनो राजञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि कायेभ्यो हयसादिनाम् ॥ १८
ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्विभिः ।
नागैरिव महानागा यथा स्युर्गिरिगह्वरे ॥ १९
तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश ॥ २०
अत्यासन्ना हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ।
अच्छिनन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमात् ॥ २१

ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निषूदिताः ।
पतिताः पात्यमानाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२
वध्यमाना हयास्ते तु प्राद्रवन्त भयार्दिताः ।
यथा सिंहान्समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः ॥ २३
पाण्डवास्तु महाराज जित्वा शत्रून्महाहवे ।
दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे ॥ २४
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा दीनं सैन्यमवस्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः ॥ २५

C. 6. 4732
B. 6. 105. 25
K. 6. 105. 25

7.8 °ति)पूर्यतः; S (T2 om.) प्रावृषीव महोदधेः. — ^{c}) Ś1 K0 M5 पौर्णमस्याम्; K3.5 Da1 D2.5 पूर्णमास्याम्; D6 पूर्णिमा°. — ^{d}) K5 महोदयं (for °दधेः). T1 G4 वेलेव हयसादिनां; G1-3 M1.3-5 यथा वेला दधार ह.

18 T2 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Da1 रथिना; D4 रथिनां (for °नो). K3 राजा (for राजन्). — ^{c}) Ś1 K0 व्यकृंतन्; K3 निकृंतति; Da1 D5 न्यकृतन्; D1 न्यकृंतंत; D2 न्यकृंतंति. — Ś1 K0.1 om. (hapl.) 18^{d}–20^{c}. — ^{d}) K2.4 B Da Dn D4.5.7.8 शरेण; D1 हयेभ्यो (for कायेभ्यो).

19 Ś1 K0.1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{b}) K5 निदहं; M1.3.5 निहतं (for °ता). T1 G °धान्विनः; M3 °धन्वाभिः (for °धान्विभिः). — D5 om. (hapl.) 19^{c}–20^{b}. — ^{c}) T1 G4 नाग इव (for नागैरिव). T1 G4 महानागैर्; T2 G1-3 M नगा इसैर्. — ^{d}) K2 B Da Dn D4.7.8 यथावद्; K4 यथास्य (for यथा स्युर्).

20 Ś1 K0.1 om. 20^{abc}; D5 om. 20^{ab} (cf. v. l. 18, 19). — ^{a}) D1.3 ततः (for तेऽपि). D1 तु (for सु-). — ^{b}) T1 G4 नराः (for शरैः). D3 शरैश्च नतपर्वभिः; G1-3 नराणां नतपर्वभिः. — ^{c}) K3 D2 निकृंतन्; D1 न्यकृंतत; D6 न्यकृतन्. K5 निकृतान्युत्तमांगानि. — ^{d}) G2 विचरंति. K5 दशो दिशः; Da1 दिशं दिशं; D2 दिशो दिशः.

21 D1 om. 21. — ^{a}) K4 B Da Dn2 D6.8 T G अभ्याहता; Dn1 अत्याहता; D2 अत्यासन्न-; D3 अहन्यंत; D4.5.7 अव्याहता (for अत्यासन्ना). — D6 om. from 21^{b} up to हया in 22^{a}. — ^{b}) K2 रुषिभिर्; K3 D2 रिष्टिभिर्; S शक्तिभिर् (for ऋष्टिभिर्). — ^{c}) K3.5 D2 अछिदन्; K4 B Da Dn D3-5.7.8 अत्यजन्; T1 G1.3.4 असृजन्; T2 अजघ्नन्; G2 अकृंतन्; M अभ्यघ्नन् (for अच्छिनन्). D2 तूत्तमांगानि. — ^{d}) K4 B Da Dn D3-5.7.8 T1 G1.3.4 महा(Da1 °ह)द्रुमाः; M °द्रुमे (for °द्रुमात्).

22 D6 om. up to हया in 22^{a} (cf. v. l. 21). — ^{a}) K5 Da1 D5 हयारोहांस् (for हया राजंस्). T1 G ते निपेतुर्महाराज. — ^{b}) Ś1 K0-2.4 B D7 M निसूदिताः(K1 °दिनः). — ^{c}) Dn2 D2.4.7.8 पातिताः. D1 पात्यमानास्तु; M2 °मानश्च. — ^{d}) K2.3.5 B Da Dn D2.4-8 S प्रत्यदृश्यंत सर्वशः (K3.5 D2.6 T2 M संघशः; T1 G भारत); D1 प्रादुश्चक्रुश्च सर्वशः.

23 ^{a}) K4 ते च; B Da Dn D4.5.7.8 चैव (B3 चापि); D1.3 तत्र (for ते तु). — ^{b}) D6 प्रद्रवंत; M2.3.5 प्रा(M2 प्र)द्रवंतो. K3 हयार्दिताः. — ^{c}) K2-5 B D (except D3) T1 G M4 सिंहं; T2 सिंहः (for सिंहान्). — ^{d}) K1 Da1 प्राणपरायणः (for °यणाः). — After 23, D6 ins.:

403* एवं तु सौबलं सैन्यं प्रभग्नं सर्वतोदिशम् ।

24 ^{a}) K2.4 B D (except D1-3) S (except T2 M4) च (for तु). G1.3 महाराजन् (for °राज). — ^{b}) Dn2 D3 T G महामृधे (for °हवे). — ^{c}) K1 lacuna; Da D1.3.6 M1.3.5 भे(D1.6 भै)र्यश्च; D2 भेरांश्च (for भेरीश्च). — ^{d}) Ś1 K0.1.5 D2.3 वाद(K1 om. द; K5 पीड)यामासुराहवे; D1 ताड्यमानाः परस्परं.

25 M3.5 om. 25^{a}–26^{b}. — ^{a}) K2 B Da Dn D4.5.7.8 M1.2.4 दीनो; K3.5 D1.6 राजा; T2 हीनो (for दृष्ट्वा). — ^{b}) Ś1 दीनां; K2.3.5 B Da Dn D1.4-8 T2 M1.2.4 दृष्ट्वा (for दीनं). K3.5 B Da Dn D1.4-8 T2 M1.2.4 सैन्यं पराजितं. — For 25, D2 subst.:

404* उवाच मद्राधिपतिं राजा दुर्योधनस्तदा ।

C. 6. 4792
B. 6. 105. 26
K. 6. 105. 27

एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो जित्वा मातुल मामकान् ।
पश्यतां नो महाबाहो सेनां द्रावयते बली ॥ २६
तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम् ।
त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ २७
पुत्रस्य तत्र तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ।
प्रययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८
तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलम् ।
महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः ॥ २९
मद्रराजं च समरे धर्मराजो महारथः ।
दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ।
नकुलः सहदेवश्च त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ३०
मद्रराजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः ।
युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याध निशितैः शरैः ।
माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ॥ ३१
ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
मद्रराजवशं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ।
अभ्यद्रवत संग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥ ३२
ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम् ।
अपरां दिशमास्थाय द्योतमाने दिवाकरे ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

---

26 D2 M3. 5 om. 26^{ab} (for M3. 5, cf. v. l. 25). — a) T2 एष मातुल पांडोस्तु. — b) K3–5 D1. 6 M1. 2. 4 जित्वा मातुलमाहवे; B Da Dn D4. 5. 7. 8 यमाभ्यां सहितो रणे; D8 T1 G एष मातुल मे (D8 ते) बलं; T2 सुतो ज्येष्ठो महाहवे. — c) B4 Dn2 D4. 6–8 वो (for नो). K5 T1 G महाराज (for °बाहो). D1 पश्यतां सर्वसैन्यानां. — d) K5 G8 सेना; D1 सैन्यं (for सेनां). K8 द्रावयतो; K4 B D (except D1–3) द्रावयति. K3. 5 D2 बलात्; K4 B D (except D1. 3) प्रभो (for बली).

27 Da Dn1 D5 om. 27^{ab}. — a) T2 M महाराज (for °बाहो). — c) K3 D2 संस्तूयसे; D1 M1–3 नः श्रेयसे; T2 ख्यातो रणे; G1–3 संश्रूयते; M4 निश्रेयसे; M5 न श्रूयसे (for संश्रूयसे). D1 T2 M नित्यम्; T1 G4 [ऽ]त्यंतम्; G1 सह्यम्; G2. 3 सत्यम् (for ऽत्यर्थम्). — d) Ś1 Ko. 1 अशक्य-; D1 समग्र- (for असह्य-). D5 -विक्रम; T2 -विक्रमं (for -विक्रमः).

28 b) B2 श्रुत्वा मद्रेश्वरो बली. — c) K4 B4 D (except D1. 2. 6) स (for प्र-).

29 M2. 5 om. (hapl.) 29^{a}–30^{b}. — a) Da Dn1 D5 तत्रापतद्वै; T2 M4 तमापतंतं; M1. 3 तदापतंतं. Ś1 Ko. 1 समरे (for सहसा). — b) D1 च महद्; T1 G वचनाद् (for सुमहद्). D8 शाल्यस्य सुमहज्वलं (sic); T2 सशल्यं सुमहाबलं. — c) D1 आयांतं मातुलं वीक्ष्य; S (M2. 5 om.) महौघमिव शैलेंद्रो; Cv as in text. — d) Ś1 पांडवैः; K1 पांडवाः; M3 पांडवं (for पाण्डवः).

30 M2. 5 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — a) K6 D1. 2 तु (for च). — b) T2 M1. 3. 4 धर्मपुत्रो (for °राजो). B2 D1 महाबलः; S (M2. 5 om.) युधिष्ठिरः (for महारथः). — f) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 सं सप्तभिर्; D6 त्रिभिर्बाणैर् (for त्रिभिस्त्रिभिर्). D2 अजिह्मकैः.

31 a) T2 मद्रेश्वरो (for मद्रराजो). — b) D2 निजघान (for आज°). — c) D1 ततः; D8 पुरः (for पुनः). K5 श्रेष्ठं (for षष्ट्या). — d) T1 G4 विव्याथ. — e) K3 D2 T2 सु-; M4 [अ]- (for च). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 संभ्रांतौ (for संरब्धौ). — f) K1 corrupt.

32 a) K3 D2 महाबाहो (for °बाहुर्). — c) Dn2 °रथं (for °वशं). D7 प्राप्य; G3 प्राप्ता (for प्राप्तं). — e) K1–3. 5 B D T2 M1–3. 5 अभ्य(Dn2 °भि)पद्यत; K4 °पतत (for °द्रवत). — f) T1 G मद्रराजममित्रहा. — After 32, S ins.:

405* आपतश्चैव भीमस्तु मद्रराजमताडयत् ।
सर्वपारशवैस्तीक्ष्णैर्नाराचैर्मर्मभेदिभिः ।
ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्येन महता वृतौ ।
राजानमभ्यपद्येतामञ्जसा शरवर्षिणौ ।

[(L. 2) T2 G2. 3 M5 सर्प- (for सर्व-). — (L. 3) G3 ततो भीष्मं च द्रोणं च. — After line 3, G3 ins.:

406* धृष्टद्युम्नस्त्रिभिर्विद्ध्वा राजानमभ्यपद्यत ।

— (L. 4) G3 पुनस्तावभ्यपद्येताम् (for the prior half). M अभिपेततू राजानं (M2 राजानमभ्यपद्येतां) मद्राधिपतिमंजसा.]

१०२

संजय उवाच ।

ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः ।
आजघान रणे पार्थान्सहसेनान्समन्ततः ॥ १
भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः ।
नकुलं च त्रिभिर्बाणैः सहदेवं च सप्तभिः ॥ २
युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विननाद महाबलः ॥ ३
तं द्वादशार्धैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः ।
धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ ४
द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत ।
एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः ॥ ५
तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
तोत्त्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुंगवम् ॥ ६

C. 6. 4808
B. 6. 106. 7
K. 6. 106. 6

---

33 ^{a}) Da1 अहो घोरं; D1 महाराज (for °घोरं). — ^{b}) K2 प्रवर्तत (for प्रा°). — ^{c}) K5 Da1 D5. 6 दिशिम् (for दिशम्). T1 G आश्रित्य (for आस्थाय). — ^{d}) K3. 5 B Da1 Dn1 D1–4. 7. 8 तपमाने; K4 Da2 Dn2 D5 Ca पत°; D6 तप्य°; T2 M लंब° (for द्योत°).

Colophon om. in Ś1 Ko. 1. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K4 Da Dn1 D5 mention only नवमेह्नि; K5 नवमे युद्धदिवसे; B3 नवमेह्नि संग्रामे; D2 नवम; D6 नवमदिवसयुद्ध; T1 G2. 4 नवमदिवस; M4 नवमेह्निके. — *Adhy. name :* D6 गांधारसैन्यपराजयः; T1 G2. 4 युधिष्ठिरयुद्धं; T2 M1–3. 5 युधिष्ठिरशल्ययुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 94; Dn2 T1 G 101 (as in text); Da2 (*sec. m.*) 62; D6 100; T2 M3. 4 103; M1. 2 102; M5 104. — *Śloka no.:* Dn2 35; D5 33.

102

1 ^{a}) Ko. 2 तव पिता (by transp.); K5 D1. 3. 6 T G M1 पितामहः. — ^{d}) K3 महत्सैन्यान्; K5 D1. 3. 8 T1 G4 सहसैन्यान्. T1 G परंतपः (G1. 3 °तप) (for समन्ततः).

2 ^{a}) D3 भीष्मं (for भीमं). M2 च दशभिर् (for द्वाद°). K1 भीष्मद्वास्तृषिभिर्विध्वा (corrupt). — D2 om. (hapl.) 2^{b}–3^{c}; M2 om. 2^{b}–3^{a}. — ^{c}) K4 B D (except D1. 3; D2 om.) विद्ध्वा (for बाणैः). — ^{d}) B2. 3 D8 T1 G2. 4 पंचभिः (for सप्तभिः).

3 D2 om. 3^{abc}; M2 om. 3^{a} (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś1 Ko. 1. 3 D1. 3 च नवभिर् (for द्वादशभिर्). — ^{b}) D5 बासो° (for बाह्वो°). Ś1 Ko चादं° (for चार्प°). — After 3^{ab}, T G4 *repeat* line 2, while G1–3 *repeat* lines 2–3 (with v. l.) of 405*. — ^{c}) K4 Da1 G1–3 धृष्टद्युम्नस्; M2 °द्युम्ने (for °द्युम्नं). S त्रिभिर् (for ततो). K4 दृष्ट्वा (for विद्ध्वा). — ^{d}) K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 S (except T2) ननाद सुमहाबलः; D1 स ननाद महामनाः. — After 3, T1 G4 *repeat* line 3 of 405*.

4 ^{a}) Ko. 1 द्वादशारैर्; K2–5 B Da Dn D2. 4–8 M Ca. c °शाख्यैर्; D1 T2 °शभिर्; D3 °शाश्चैर् (for °शार्धैर् as in Ś1). T1 G नकुलः पंचविंशत्या. — After 4^{ab}, K4 D1. 3 M ins.:

407* सहदेवश्च सप्तत्या पार्थश्च नवभिः शरैः ।

— ^{c}) K1 धृष्टद्युम्नं च; B1. 2. 4 T G सहदेवश्च. — ^{d}) K4 B D (except D1–3) सप्तभिः (for पञ्चभिः). D2 *repeats* 4^{cd} with v. l. सहदेवश्च (for धृष्टद्युम्नश्च).

5 ^{a}) K4. 5 D1 च (for तु). M5 सात्यकं. D1 दृष्ट्वा (for विद्ध्वा). — After 5^{a}, Da Dn1 D5 ins.:

408* निशितैर्नवभिः शरैः ।
नकुलं च त्रिभिर्विद्ध्वा.

[(L. 2) Da2 D5 त्रिधा (for त्रिभिर्).]

— ^{b}) T1 G M2 भीमसेनमुखानपि; T2 M1. 3–5 भीमसेनमताडयत्. — ^{d}) K5 शतैः; T1 G4 शुभैः (for शितैः). D6 यमदंष्ट्रोपमैः सितैः; T2 यमदंडैरिवाहनत्.

6 ^{a}) T G M2 ते च (for तौ च). Ś1 K1 तां; K5 D2. 8 सं-; M2 [अ]पि (for तं). K4 Da2 Dn2

C. 6. 4808
B. 6. 106. 7
K. 6. 105. 7

सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ।
संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ७
तथैवान्ये वध्यमानाः पाण्डवेयैर्महात्मभिः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणयः ।
तथैव पाण्डवा राजन्परिवव्रुः पितामहम् ॥ ८
स समन्तात्परिवृतो रथौघैरपराजितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन्परान् ॥ ९
रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् ॥ १०
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः ।
कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्बलम् ॥ ११
अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ १२
निर्मनुष्यांस्तथा राजन्गजानश्वांश्च संयुगे ।
अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १३

D2. 5 प्रतिविविध्येतां; T G M2 प्रत्यविध्यंत. — c) M4 स्तोत्रैरिव (for तोत्रै°). M4 महानादं.

7 a) K1 सौवीरः; Dn1 सौवीर- (for सौवीराः). Ś1 कितवः; K1 किवाः (sic); D5 कितवैः (for कितवाः). K1 प्राड्याः; D3 प्राच्या (for प्राच्याः). — b) K1 प्रतीड्योदीड्य-; M4 प्रदीच्योदीच-. Ś1 Ko. 1 -मालकाः; most S MSS. -माळवाः (for -मालवाः). — c) Da1 D5 अभी(D5 °भि)पहो; D3 (before corr. as in text) T1 G M अभीषहाः (G3 °साः) (for °षाहाः). Da1 शूरसेना (for °सेनाः). K3. 5 D2. 6 T2 आ(K3 अ)भीराः सु(K5 D2 T2 शू)रसेनाश्च; D1 अभीराः शूरसेनाश्च. — d) K3. 4 B Da1 Dn D1. 6. 7 M1. 3 शिवयोथ; T2 शिवायोथ. B Dn2 D4. 6. 8 वशातयः (D6 °याः); D3 वसानयः. D2 शैवेयाप्यवसातयः. — e) T1 G M1-3. 5 न जहुर्; T2 जघ्नतुर्; M4 विजहुर् (for नाजहुर्).

8 a) Da Dn1 D2. 5 तथैवान्यैर्; D1 तथैव ते. K4 B Dn2 D4. 6-8 महीपालाः; T2 बाध्यमानाः (for वध्यमानाः). — b) K5 D1. 2 महारथैः (for °त्मभिः). K4 B Dn2 D4. 6-8 नानादेशसमागताः. — c) T1 G4 अभ्यपद्यंत; G2. 3 °धावंत (for °वर्तन्त). — d) Ś1 Ko-2 °युधधारिणः; D6 °युद्धपाणयः (for °युधपाणयः).

9 a) D1 स समंतात्संवृतो राजन् (hypermetric). — b) D3 रथोघैर्. T1 G4 अभिवारि(G4 °र)तः; T2 अपराजितं (for °जितः). K3. 5 रथौघेन पराजितः; Da1 रथैरपपराजितः; D2 रथौघैर्नापराजितः; D6 रथौघौघैः पराजितः. — c) K5 महानग्निर्; D1 गृहानग्निर् (for गहनेऽग्निर्). Ko. 2 इवोत्कृष्टः; Da1 D5 इवासृष्टः; T2 इवोत्सृष्टं. — d) D1 परान्दहन् (by transp.).

10 a) K2 रथाग्निगारश्; Da1 रथाङ्गागारश्; Dn2 D3 रथाग्न्यंगारश्; D4 तथाग्न्यंगार-; D6 रथाग्न्यगार-; T1 G4 रथांगारः स; T2 G1-3 M रथाश्वांगार- (M5 °रश्) (for रथाग्न्यगारश्). Cc cites रथा° (as in text). K3 D3 (marg. *sec. m.*) Ccp चापाग्निर्; K5 चापासिर्; D5 चापार्तिर् (for चापार्चिर्). D1 रथनागाश्वपत्त्यादि- (sic). — b) D1 -शरशक्तिकृतेंधनः; D6 T2 असि(T2 °थ)शक्तिगदेंधनैः. — c) K2 शरात्फुलिंगो; D2 शरः स्फुलिंगो. Ko. 1 भीष्मार्चिर्; K2 भीष्माभिर्; K3 भीष्मोग्निर्; D5 भीमाग्निर्; T1 दीप्ताग्निर्. — d) D1 ददहे (for ददाह). K3. 5 D2 क्षत्रियान्बहून्; K4 क्षत्रियान्युधि (for क्षत्रियर्षभान्). — After 10, S ins.:

409* यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः ।
तथा भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

[(L. 1) G1. 3 तु (for हि). M2 चानिलः (for सा°).]

11 a) Ś1 °पुंगैर्; Da1 °पुंपिर् (for °पुङ्खैर्). — b) K3. 4 B2 D7 M4 गार्ध्रपत्रैः; Da1 Dn1 D2. 4 गार्ध(*or* °र्द्ध)पत्रैः; Da2 Dn2 D5. 8 गार्ध(*or* °र्द्ध)पक्षैः; D1 T G4 गृध्रपत्रैः; D3 ग्रावपत्रैः; G1-3 M1-3. 5 गृध्रपक्षैः. Da1 सुतेजनिः; D1. 2 °जसैः (for °जनैः). — c) D5 T2 G1 कर्ण° (for कर्णि°). Some MSS. °नाळीक° (for °नालीक°).

12 Ś1 Ko. 1 om. 12[ab]. — a) Dn2 अपातयन्. K3 D2 भुजांश्चैव; B2. 3 ध्वजांश्चापि. — b) Da1 शीतैः (for शितैः). — c) K1 D3 मंड°; K2 मुंडा° (for मुण्ड°). Cc cites पुंडं (sic) and ताल. — d) S स चकार (by transp.). Ś1 रथं ध्वजान्; Ko-2 D1 M4 रथध्वजान्; T1 G1. 3. 4 तथा ध्वजान्; M1-3. 5 महाध्वजान् (for रथव्रजान्).

13 a) D6 श्राजन् (for राजन्). — Da Dn1 D5 om. (hapl.) 13[b]-16[a]. — b) Ś1 Ko. 1. 3 D3 गजां° (K1. 3 °जा)श्वाश्वांश्च; M1-3. 5 नागांश्चाश्वांश्च. — c)

तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ १४

अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ।
नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ १५

हतवीरांस्तथा राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
अपश्याम महाराज ह्रियमाणान्रणाजिरे ॥ १६

चेदिकाशिकरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १७

संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ॥ १८

भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च सर्वशः ।
अपश्याम रथान्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९

सवरूथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः ।
शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशां पते ॥ २०

गदाभिर्मुसलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च शिलीमुखैः ।
अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २१

बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।

C. 6.4625
B. 6.106.24
K. 6.106.23

S (except T2 M4) सुमहा° (for स महा°). — [d]) D1 घोरः (for सर्व-). K2 वर (for वरः).

14 K2 Da Dn1 D5 om. 14 (for Da Dn1 D5, cf. v. l. 13). — [a]) K5 D2 °निर्घोषो; D1 °निर्घोष-. — [b]) S वि(M5 नि)ष्फूर्जितम्. — [c]) M3. 5 निशाम्य. D6 समभूतानि (for सर्व°). — [d]) K3 D2. 8 M1–3. 5 समकंपत भारत.

15 Da Dn1 D5 om. 15 (cf. v. l. 13). — [a]) K0–2 ह्यभवन्; K5 न्यपतन्; D1 T1 G चा(G3 च)-पतन्; D3 ह्यपतद्; T2 व्यपतन्; M2 ह्यचरन् (for ह्यपतन्). — [b]) Ś1 K0–2. 5 पेतुस्ते; S संयुगे (for पितुस्ते). D1 भरतोत्तम (for °तर्षभ). — [c]) K4 असजंत; B2 मा सज्जंत; D6 नासज्जत; D3 न सज्जंत; T G3. 4 M1. 4 नासज्यंत. — [d]) Ś1 शरैः (for शराः). K1 भीष्मचापच्युतः शरः.

16 Da Dn1 D5 om. 16[a] (cf. v. l. 13). — [a]) T1 G अथ (for हत-). D4 हता; G1–3 रणे (for रथान्). — [b]) Da1 संप्रयुक्तान् (hypermetric); D1 संसक्तान्. B2 कवचैर् (for जवनैर्). — [c]) K4 damaged. D1 G2 रणे राजन् (for महाराज). — [d]) T1 G4 म्रियमाणान्; T2 ह्रियमाणा; G2 द्रवमाणान्. Ś1 K0–2 G3 महारणे (for रणाजिरे). — After 16, D1 ins. :

410* मत्स्यपाञ्चालकैकेयान्पातयामास संयुगे ।

17 [a]) Da1 चेदिकाशी-; D1 चेदिकाथ- (for चेदिकाशि-). Da1 -कुरूपाणां; S -करूशानां (for -करूपाणां). — [c]) Da1 महारथा; S °रथ- (for °रथाः). — [d]) D6 M5 कुलपुत्रस् (for °पुत्रास्). D6 G2 तनुत्यजाः.

18 [b]) Ś1 व्याधितस्यम्; K1 व्रादितास्यम्; T2 व्यादितास्य (for °स्यम्).

19 [a]) Da1 भग्नाक्षेपस्करान्; D1 भग्नांश्चोप°; D2 भग्नाख्योप°; D6 भग्नाक्षोभ°; T1 G2. 4 भग्नाक्षाव°; G1. 3 भग्नाक्षाप°; M1. 2. 5 भग्नसोप° (for भग्नाक्षोप°). T2 चैव (for कांश्चिद्). M4 भग्नध्वजोपस्करांश्च. — [b]) K3–5 B1–3 D T2 M भारत; B4 T1 G मारिष (for सर्वशः). — T2 om. (hapl.) 19[c]–21[d]. — [c]) K0–2 B Da Dn D4. 5. 7. 8 महाराज (for रथान्राजन्). — D1 om. 19[d]–20[a].

20 T2 om. 20; D1 om. 20[a] (cf. v. l. 19). T1 G4 om. 20–21. — [a]) K5 G1–3 M रथयुगै (for रथैर्भग्नै). — [b]) D5 पथिभिश्च (for रथि°). D1 रथिभिरथ पातितैः. — [c]) K3 Da Dn1 D1–3. 5 स- (for सु-). K3 D7. 8 छत्रैः; K4 B1 Da2 D5 चि(K4 B1 छि)त्रैः (for छिन्नैः). Ś1 K0. 1 शरैः सवसनैश्चक्रैः; D4 शरैः सुकवचच्छन्नैः; S (T G4 om.) अश्वैश्च कवचैश्छिन्नैः. — [d]) K0. 1 पटि(K0 °ट्टि)सैश्च; S (T G4 om.) पट्टसैश्च (for पट्टिशैश्च).

21 T G4 om. 21 (cf. v. l. 19, 20). — [a]) Ś1 K0 मुसुलैश्चैव; K3 D3. 6 मुशलैश्चैव; K4 B Da1 Dn1 D4 भिंदिपालैश्च; Da2 Dn2 D5. 7. 8 भिंडिपालैश्च; D1 मुशलै राजन्; D2 मुशलैर्बाणैर् (for मुसलैश्चैव). — [b]) K2. 4 B D (except D1–3. 6) निशितैश्च (for निस्त्रिंशैश्च). D3 परश्वधैः; D8 शितैः शरैः (for शिलीमुखैः). G1–3 निस्त्रिंशैश्चैव भूपते. — [c]) D1 सानुकर्षैर् (for अनु°). Da1 Dn1 उपांगैश्च; D1 पताकाभिश्; D2 अपासंगैश् (for उपा°). — [d]) B1 भग्नैश्चक्रैश्च (by transp.); D1 छत्रैश्छिन्नैश्च; G3 चित्रैर्भग्नैश्च (for चक्रैर्भग्नैश्च). S (T G4 om.) भारत (for मारिष). K5 चक्रैर्भग्नैर्माहारिषैः (sic); D6 भग्नैश्च सुमहाध्वजैः.

22 [a]) Da1 D2. 5 बहुभिः (for बाहुभिः). B1 चित्रैः (for खड्गैः). — [b]) K1 सहांकुलैः (for सकुण्डलैः).

C. 6. 4825
B. 6. 106. 24
K. 6. 106. 23

तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ २२
हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हतसादिनः ।
परिपेतुर्द्रुतं तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ २४
महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ २५

आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजकूबरम् ।
अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ २६
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ २७
विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ २८
तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकुञ्जरम् ।
ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ २९

T2 शिरोभिः सहकुंडलैः. —[c]) Ko.5 तनुत्रैर्. K1 अंकुलित्रैश्च; K5 अंगुलीयैश्च; Da1 अंगुचित्रैश्च; Dn1 अंगुलत्रैश्च; D1 अंगुलित्राणैर् (for अङ्कुलित्रैश्च). —[d]) K3.5 D2 भुजैश् (for ध्वजैश्). —[e]) K4 बाणैश्च (for चापैश्च). D1 बहुभिश्; D6 बहुलैश् (for बहुधा). —[f]) D2 समस्तीर्यं च; D8 समस्तीर्यत.

23 [a]) D1 हयारोहान्गजारोहान्; S गजारोहा गजात्रा (M3.4 °द्रा)जन्. —[b]) Ko.1 हताश्च; D1 गजांश्च (for हयाश्च). Ś1 Ko-2.4 B Dn2 D1.4.6-8 हयसादिनः; Da Dn1 D5 गजसादिनः; D2 हतसादिनं; D8 सह सादिभिः (for हतसादिनः). S हयांश्च (M1 हयाश्च; M3-5 हयाश्च) हयसादिनः. —[c]) T G4 अभिपेतुर्; G1-3 अति° (for परि°). Ś1 हतास्; Ko-2 हयास्; D6 जवास् (for द्रुतं). K4 B Da Dn D4.5.7.8 न्य(K4 ना)पतंत गतप्राणाः; D1 परिवव्रुर्द्रुतं राजन्.

☞ Stanzas 6. 102. 24[a]–52[d] recur (with occasional v. l.) as 6. 55. 34[a]–66[b].

24 = (var.) 6. 55. 34. —[a]) T G पतमाना (for यतमानास्). K3.5 Da2 Dn D1-3 [अ]पि; T G M4 हि (for च). Da1 पतमानपते वीरा (sic). —[b]) Ś1 Ko-2 D1 T G द्रवमाणा महारथाः (K2 °थान्); M1 °माणान्महारथाः. — Ś1 Ko.1 om. 24[c]–26[b]. —[c]) K5 D1.2 न शेकुस्ते (for नाशक्नुवन्). D8 S धारयितुं (for वार°). —[d]) D1 T G °प्रपीडिताः (T2 °तः) (for °प्रपीडितान्).

25 = 6. 55. 35. Ś1 Ko.1 om. 25 (cf. v. l. 24). —[b]) K2 Da1 D6 महाचमू (for °चमूः). D1 वध्यमानां महाचमूं. —[c]) K5 अभिद्यत; D1 अभज्यंत; D2 अभिद्यत; D8 अभय्यत; G1 अवध्यत. D6 महाभाग; T2 °राजन् (for °राज). —[d]) M4 द्वा (for द्वौ). K5 D2 G2.3 समधावत; T G1.4 सम(T2 सह)धावतां (for सह धावतः). D1 विद्रुताः सर्वतो दिशः.

26 = (var.) 6. 55. 36. K4 om. (? hapl.) 26–27. Ś1 Ko.1 om. 26[ab] (cf. v. l. 24). —[a]) Da1 D3.5 आ(Da1 अ)विध्य; D3 आविग्न-; D6 आविद्धं; D7 M2 अविद्ध- (for आविद्ध-). Da1 रथनागांश्च; D1 -नरनागाश्व-; T G M4 -रथनागाश्व- (for -रथनागाश्वं). —[b]) K2 B Da Dn D4-8 पतितध्वजसंकुलं; D1 पत्तिध्वजसमाकुलं; S पदातिध्वजकुंजरं (T1 G4 °बलसंकुलं; M4 °ध्वजसंकुलं). —[c]) D1 अतुलं विह्वलं सैन्यं. —[d]) K1 हहाभूतम्; S (except T2) हाहाकारम् (for °भूतम्). M2 अचेतसं (for °नम्). D1 पांडवानामथाकरोत्.

27 = 6. 55. 37. K4 om. 27 (cf. v. l. 26). —[a]) Ko [अ]थ; Da1 [अ]व; S च (for [अ]त्र). —[b]) B1 यथा (for तथा). —[c]) D1 M2 प्रियः (for प्रियं). Ś1 Ko-2 M2 चाक्रंदन्; K3 संक्रंदे; D2 चक्रंदे; T1 G4 M3 च(M3 चा)क्रंद; T2 आक्रंदत् (for चाक्रन्दे). —[d]) Dn2 (m as in text) D4-7 यथा (for सखा). K1 G2 देव-; T1 G1.3.4 चैव (for दैव-). D1 सखा चैव प्रियं तथा; D2 सखा दैवबलात्कृताः.

28 = (var.) 6. 55. 38. —[a]) K4 M2 विमुक्त- (for विमुच्य). —[c]) Da2 D5 केशा (for केशान्). K1 धायंतः; K2 धायंतः; G3 M5 धावंत (for °तः). K4 प्रकीर्णकेशा धावंतः. —[d]) K1.3.5 D2.6 प्रत्यदृश्यत; T1 G M2 समदृश्यंत; T2 M1.3-5 संप्रदृश्यंत. K3 B D (except D1-3.6) सर्वशः (for भारत).

29 = (var.) 6. 55. 39. —[a]) D1 हाहाकुलम्; T2 तत्कल्लोलम् (for तद्गोकुलम्). Ś1 K1-3 इवोत्क्रांत-; G2 M इव भ्रांतम् (for इवोद्भ्रान्तम्). —[b]) Ś1 Ko-2 -संत्रस्त-; K3 -संभ्रांतम् (for उद्भ्रान्त-). K3 T2 इव

प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ।
उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ३०
अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ।
प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात्प्रमुह्यसे ॥ ३१
यत्पुरा कथितं वीर त्वया राज्ञां समागमे ।
विराटनगरे पार्थ संजयस्य समीपतः ॥ ३२
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ॥ ३३

इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ।
क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व भरतर्षभ ॥ ३४
इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् ।
दुःखानि वनवासे वा किं नु मे सुकृतं भवेत् ॥ ३६
चोदयाश्वान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव ।
पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ३७

C. 6. 4841
B. 6. 106. 40
K. 6. 106. 38

कुंजरं; K_4 $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{4.7.8}$ -रथकूबरं; $B_{1.2}$ Da Dn_1 -रथसंकुलं; D_6 -रथकुंडलं; T_1 G_4 -हयकुंजरं (for -रथकुञ्जरम्). K_5 रथकुंजरसंकुलं. — ^{c}) K_5 $D_{3.6}$ ददृशुः (for °शे). D_4 °पुत्राणां (for °पुत्रस्य).

30 = (var.) 6. 55. 40. — ^{a}) K_5 D_2 T_1 G_4 प्र(K_6 अ)भिद्यमानं; T_2 G_2 $M_{1-3.5}$ प्रनृद्य°; $G_{1.3}$ प्रलुप्य° (for प्रभज्य°). D_1 S (except M_4) तत्सैन्यं (for सैन्यं तु). — ^{c}) T_2 अवोच (for उवाच). K_5 वाचं (for पार्थं).

31 = (var.) 6. 55. 41. Before 31, D_5 ins. श्रीभगवानुवाच. — ^{b}) K_3 यः पार्थ (by transp.); T_1 $G_{1.4}$ प्रार्थितः; T_2 प्रार्थयत्; G_2 पार्थ यत्; G_3 पार्थितं (for पार्थ यः). K_3 D_{1-3} S त्वया; K_4 तया (for तव). — ^{c}) G_3 प्राहर (for प्रहर). K_4 B Dn_2 D_{4-8} [अ]स्मिन्; Da_1 [अ]स्मि; D_3 [अ]स्य (for [अ]स्मै). — ^{d}) K_5 न च (for न चेन्). $Ś_1$ K_{0-2} मौढ्यात् (for मोहात्). $K_{3.5}$ B Da Dn D_{2-8} विमुह्य- ($K_{3.5}$ $D_{2.4}$ °स्य)से (for प्रमुह्यसे). D_1 मा मोहमुपयास्यसि; S भीष्मायाहवशोभिने.

32 32^{ab} = (var.) 6. 55. 42^{ab}. — ^{a}) K_3 यस्त्वया; $K_{4.5}$ $D_{1.6}$ G_2 यत्त्वया. D_3 तात; D_5 वीरं; T_1 G_4 तस्य (for वीर). — ^{b}) $K_{3.5}$ $D_{1.2.6}$ पुरा राज्ञां; K_4 तदा राज्ञां; B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ राज्ञां तेषां; D_5 तया राज्ञां (for त्वया राज्ञां). — ^{c}) K_2 B D (except $D_{1-3.6}$) तात (for पार्थ). — ^{d}) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ च शृण्वतः (for समीपतः).

33 33^{ab} = 6. 55. 42^{cd}. — ^{a}) K_5 वीरान् (for सर्वान्). — 33^{cd} = 6. 55. 43^{ab}. — ^{c}) K_1 हरिष्यामि; D_6 हनिष्याम (for °ष्यामि). — ^{d}) $Ś_1$ K_2 यो (for ये). Da_1 मा (for मां). D_2 युध्यंति (for योत्स्यन्ति). Dn_2 $D_{4.8}$ संगरे (for संयुगे). D_1 यदि योत्स्यति संयुगे.

34 34^{ab} = 6. 55. 43^{cd}. — ^{a}) $M_{2.5}$ तं (for तत्). — ^{b}) D_1 सत्य- (for सत्यं). K_5 D_2 पितामहं (for अरिंदम). $M_{1.2.5}$ सत्यं वाक्यविशारद. — After 34^{ab}, K_5 reads 38. — K_5 D_2 om. 34^c–35^d; G_{1-3} om. 34^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-4} D_1 पुरस्कृत्य (for अनुस्मृत्य). — ^{d}) B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ विगतज्वरः (cf. 6. 25. 30^b); D_3 पुरुषर्षभ; M_2 पुरुषो भव (for भरतर्षभ).

35 K_5 D_2 om. 35 (cf. v. l. 34). Dn_1 om. 35^a–36^c. Before 35, D_6 ins. संजय उवाच. — ^{a}) G_1 इत्युक्ते; M_4 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तो). — ^{b}) Da_1 तिर्यगुष्टिर्; D_1 अवाग्दृष्टिर्. $Ś_1$ अधोक्षजः; D_5 अधोमुखं; $G_{1.3}$ अरिंदमः (for अधोमुखः). — ^{c}) D_1 स तु (for इव).

36 Dn_1 om. 36^{abc} (cf. v. l. 35). Before 36, K_5 $D_{2.6}$ ins. अर्जुन उवाच. — ^{a}) S बंधूनां च (for अवध्यानां). — ^{b}) S च (for वा). K_5 T G M_4 नरकोपमं; Da_1 नरकोत्तरे; D_6 M_1 (*sup. lin.*) °त्तमं; Cc °त्तरम् (as in text). D_1 राज्यं प्राप्य मधुंदम. — ^{c}) G_{1-3} सुखानि (for दुःखानि). K_4 M_2 वनवासे च; D_1 °सेन; T_2 °से वै; G_{1-3} $M_{1.3-5}$ °सो वा (for °से वा). — ^{d}) K_4 न; $D_{1.2.6.7}$ तु (for नु). Da Dn $D_{5.8}$ $M_{1.3.5}$ स्यात्कृतं (Da_1 °ते); D_1 [ऽ]थ कृतं (for सुकृतं).

37 37^{ab} = (var.) 6. 55. 46^{cd}. — ^{a}) K_3 वाहय; K_5 $D_{1.2.6}$ नोदय (for चोदय). K_3 D_1 हृषीकेश; K_5 वचो भीष्मं; Da_1 Dn_1 यतो भीष्म; T_2 हतो भीष्मः. M_4 चोदिताश्वान्यतो भीष्मं. — ^{b}) = 6. 40. 73^d. — 37^{cd} = (var.) 197*. — ^{c}) $K_{0.2.5}$ घातयिष्यामि (for पात°). G_3 पातयिष्यति मूर्धानं. — ^{d}) K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ भीष्मं (for वृद्धं). $Ś_1$ K_{0-3} कुलवृद्धं पितामहं.

C. 6. 4841
B. 6. 106. 40
K. 6. 106. 39

ततोऽश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
यतो भीष्मस्ततो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ॥ ३८
ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ३९
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४०
क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४१
वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सात्वतः ।
चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ४२

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः ॥ ४३
स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः ।
निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ४४
विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ४५
तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ॥ ४६
समाभाष्यैनमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ४७

---

38 = (var.) 6. 55. 47. K5 reads 38 after 34[ab]. Before 38, D6 ins. संजय उवाच. — [a]) B3. 4 Dn2 D4. 7. 8 स च (for ततो). Ś1 °प्राख्यांश्. K1 ततोश्वांराजप्रख्यान् (sic). — [b]) D1. 6 नोदयामास. K3 वासविः (for माधवः). — [c]) D1 वृतो; T1 G4 यथा; M3. 5 ततो (for यतो). S (except M2) भीष्मरथो (for भीष्मस्ततो). — [d]) Ś1 K0. 2 Da2 D3 T1 G4 दुष्प्रेक्षो; K1 सुप्रेक्ष्यो; Da1 Dn1 D1. 5–7 दुःप्रेक्षो (D1. 6 °क्ष्यो); T2 दुष्प्रेप्यो. D4 (marg. by corr.) T1 G2–4 M1–3. 5 रश्मिमानिव. K5 दुःप्रेक्ष्योग्निरिव ज्वलन्; D2 दुष्प्रेक्ष्योग्निरिवाबभौ.

39 = 6. 55. 48. — [a]) D1 तु (for तत्). K1 आवृत्तो; Da1 आवृत्त·; D4 आवृत्तिं; T2 आवृतं (for आवृत्तं). — [b]) K5 D2 बलं यौधिष्ठिरं महत्. — [d]) K1–5 B Da2 Dn D1. 3–8 M1–3. 5 [उ]द्यतम् (for [उ]द्यन्तम्). Da1 भीष्मायोद्यतमहाहवे (hypermetric); T2 M4 भीष्मं युध्यंतमाहवे.

40 = (var.) 6. 55. 49. — [a]) K3 महाबाहुः; Da1 M2 कुरुश्रेष्ठ. — [b]) Ś1 K0. 1 D2. 3. 6 T2 प्रणदन्; T1 G1. 3. 4 व्यचरन्; G2 M4 व्यनदन्; M1. 3. 5 व्यनदद् (for विनदन्). Da1 Dn1 M1. 3. 5 बहु (Da1 °हुः) (for मुहुः). — [c]) K4 तूर्णं (for शीघ्रं). — [d]) G2 M2 पूरयामास पत्रिभिः.

41 = (var.) 6. 55. 50. — [a]) T2 M4 सहयस् (for स रथस्). — [b]) K0. 2 सहायः; T2 M4 स रथः (for सहयः). — D2 reads 41[cd] in marg. (*sec. m.*). — [d]) K0 प्राज्ञयत; K3 Da1 D2. 3. 5. 6 S प्रज्ञायत. K4. 5 B1. 2. 4 D (except D2) G2 M1. 3–5 भारत (for किंचन).

42 = (var.) 6. 55. 51. D2 reads 42[cd] in marg. (*sec. m.*). — [a]) K1–3 D1. 2. 6 G2 तु (K3 D1 च) संभ्रांतो; T2 G1. 3 सुसंभ्रांतो (for त्वसंभ्रान्तो). — [b]) K5 धैर्यमालंब्य; T2 सत्त्वमास्थाय; G3 धैर्यमादाय. K3. 5 B D (except D8) सत्वरः (D1 °रं); K4 T1 G M2 वीर्यवान् (for सात्वतः). — [c]) K3. 5 D1. 2. 6 नोदयामास. — [d]) K0–3 B2–4 Da Dn2 D1–5. 7. 8 T2 M2 वितुन्नान्; K1 (marg. *sec. m.*) पीडितान्; K4 वृन्वान्नान् (sic); B1 विनुन्वान्; D6 विध्नुन्नान् (for वितुन्नान्). K4 B4 भीष्मशायकैः; B1 शायकोत्तमैः.

43 = (var.) 6. 55. 52. Dn2 reads 43 in marg. (*sec. m.*). — [b]) Some MSS. °निःस्वनं (for °निस्वनम्). — [cd]) T2 भित्त्वा (for छित्त्वा). K3. 5 D2 चिच्छेद भीष्मस्य धनुः सोन्यदादत्त कार्मुकं (K3 वेगवान्).

44 = 6. 55. 53. K3. 5 D2 om. 44. — [a]) T1 G1. 4 M1–4 संछिन्नधन्वा. Dn2 D7. 8 कौरव्य (for °व्यः). — [c]) D1. 3 निमिषांतरमात्रेण. — [d]) K0 D1. 4 सज्जं (for सज्यं). Ś1 K0–2 D3. 7 T1 G M2 कृत्वा (for चक्रे). T1 G4 M4 पितामहः (for पिता तव).

45 = 6. 55. 54. — [a]) B Da Dn D5–8 चकर्ष च; D4 चकर्ते च (for विचकर्ष). — [b]) T1 धनुर्ज्यातलनिस्वनं; M4 धनुस्तज्जलदस्वनं. Some MSS. °निःस्वनं (for °निस्वनम्).

46 = (var.) 6. 55. 55. — [a]) K5 D8 तं (for तत्). — [b]) K4 B Da2 Dn D5. 7. 8 शां (B2 सां) तनोः (for शंतनोः). — [c]) K4 B Dn2 D4. 7. 8 साधु साधु (for साधु पार्थ). — [d]) D5 कुंति- (for कुन्ती-).

47 [a]) K2 Da1 D3 G2 M2 समाभाष्येनम्; K3. 4

उत्सृज्य रजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्य मारिष।
क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात्।
अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणी बली॥ ५४
प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः। ६।१०२।५४-५५

अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलानि विदर्शयन् ॥ ४८
शुशुभाते नरव्याघ्रौ भीष्मपार्थौ शरक्षतौ ।
गोवृषाविव संरब्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ४९
वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ।
भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ॥ ५०
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ।
वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५१
युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ।
नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ ५२
उत्सृज्य रजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्य मारिष ।
क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात् ।
अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली ॥ ५३
प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगतीश्वरः ॥ ५४
क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः ।

C. 6. 4853
B. 6. 106. 58
K. 6. 106. 58

B Dn D7 M4 °भाष्यैवम्; D1.4.8 °भाष्यैव (for °भाष्यैनम्). D1.4.8 परमं (for अपरं). K5 D2 स संभाष्यैवमपरं. — ^{b}) K5 बलवद्गृह्य कार्मुकं; D6 प्रगृह्यसंपरं धनुः (sic). — K5 om. 47^{c}–48^{b}. T1 om. 47^{c}–48^{d}. — ^{cd}) = (var.) 6. 55. 57^{cd}.

48 = (var.) 6. 55. 58. T1 om. 48; K5 om. 48^{ab} (cf. v. l. 47). — ^{b}) D1 T2 M1.3–5 हयज्ञाने (T2 °न-); D3 हयानेव (for हययाने). — ^{c}) Dn2 D1.4.5.7.8 मोघीकुर्वञ् (for मोघान्कु°). — ^{d}) K2.4 B Dn2 D3.4.6–8 निदर्शयन्; Da D5 G2.3 M2.5 व्यदर्शयन्; Dn1 G1.4 M1.3.4 व्यदर्शयत्; D2 च दर्शयन् (for विदर्श°). D1 मंडलानीव दर्शयन्.

49 = (var.) 6. 55. 60. — ^{b}) K0 भीष्मपार्थौ सुशिक्षितौ; K2 भीमपार्थौ सुविक्षतौ (sic); K3–5 B Da Dn (Dn1 by corr.) D2–8 तौ भीष्मशरविक्षतौ (K3.5 D8 °वीक्षितौ; Da Dn1 [orig.] D5 °विक्षितौ); D1 भीष्मेण शरवीक्षितौ; T1 G1.4 M तावुभौ शरविक्षतौ; T2 G3 तावुभौ शरवी(G3 °वि)क्षितौ; G2 भीष्मस्य शरविक्षतौ. — ^{c}) T1 G M2 नदंतौ (for संरब्धौ). — ^{d}) Ś1 K0.3 D3 T2 G1 M2–5 विषाणोल्लेखनांकितौ; K1.2 D6 G2.3 विषाणौल्लेख(G3 °खि)नांकितौ; D2 विषाणोल्लिखिताविव. — After 49, D3.6 (om. lines 8–9) ins. :

411* ततः प्रववृते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ।
पाण्डवानां च मुख्यस्य कुरूणां प्रवरस्य च ।
तालमात्रे विकर्षन्तौ तावुभौ रणकर्कशौ ।
धनुषी दृढमुष्टी तावुभौ पौत्रपितामहौ ।
श्यामस्य पलितेनासौ संगमः प्रत्यशोभत । [5]
गङ्गायमुनयोर्यद्वज्जलयोः प्रतिसंचरः ।
पार्थनामाङ्किता बाणाः पेतुर्भीष्मस्य वक्षसि ।
निर्गुणानां कृतघ्नानां मनांसीव हि साधुषु ।
भीष्मस्यापि ततो बाणाः पेतुरर्जुनवक्षसि ।
महादेवपरिप्राप्तधनुर्विद्यां जिगीषवः । [10]

[(L. 2) D3 प्रमुख्यस्य (for च मु°).]

50 ^{a}) T2 वासुदेवस्य (for °देवस्तु). — ^{b}) K3 Da Dn1 D5.6 T2 G2.3 M1 मृदुयुध्यतां; K5 D2 मृदुतां युधि; D1 मृदुधन्विनः; T1 G4 मृदु युध्यतः (for °युद्धताम्). — ^{c}) D1 भीष्मं तु; T2 तं भीष्मं (for भीष्मं च). — ^{d}) D8 मुंचंतम् (for सृजन्तम्).

51 ^{b}) K5 मध्यमारभ्यमेतयोः (sic). — ^{c}) Da1 वरान्वीरान्; T1 परान्परान्; T2 G1–3 M परान्वरान्; G4 वरान्परान् (for वरान्वरान्).

52 ^{b}) D2 भीष्मो (for भीष्मं). — ^{d}) M4 माधवं (for °वः). K2 D3 परवीरहाः. — After 51, D6 T G M1.2 ins. :

412* वासुदेवस्तु संक्रुद्धो रोषाज्जज्वाल संयुगे ।

53 ^{b}) Da1 मारिषः (for °ष). — ^{c}) K4 B Da Dn D4.5.7.8 वासुदेवस्त(Da1 °व त)तो योगी; D1 क्रोधादेव महायोगी. — ^{d}) D1 प्रस्कंद्य च; D2 प्रचस्कंद्य. T1 G M2 रथोत्तमात् (for महारथात्). — ^{e}) D1.3 तु; T1 G M2 च (for स). — ^{f}) D1 हरिः; T2 बलः (for बली).

54 ^{b}) K2 T2 G3 M1.3.5 व्यनदन् (for विनदन्). — ^{c}) T1 G पातयन्निव; T2 धारयन्निव (for दार°). D1 पादाभ्यां; T2 M2.4 पद्भ्यां च. — ^{d}) T1 G जगंति (G3 °ती) (for जगतीं). B1.2.4 Dn2 D1.6.8 T1 G M1.3.5 जगदीश्वरः; Da2 D5 जगतीश्वर; D3 T2 M4 °तीपतिः.

55 ^{a}) D1 क्रोधरक्ते° (for क्रोधताम्रे°). — ^{b}) Da1

C. 6. 4839
B. 6. 106. 59
K. 6. 106. 57

ग्रसन्निव च चेतांसि तावकानां महाहवे ॥ ५५

दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यन्तमाहवे ।
हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्र स्म सैनिकाः ।
क्रोशन्तः प्राद्रवन्सर्वे वासुदेवभयान्नराः ॥ ५६

पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः ।
शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्माली यथाम्बुदः ॥ ५७

स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभ इवर्षभम् ।
अभिदुद्राव तेजस्वी विनदन्यादवर्षभः ॥ ५८

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे ।
असंभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः ।
उवाच चैनं गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा ॥ ५९

एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते ।
मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥ ६०

त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ ।
श्रेय एव परं कृष्ण लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ।
संभावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्येनाद्य संयुगे ॥ ६१

अमितद्युति; M1 अमरद्युतिः. — c) B1.3.4 ग्रसंत इव; B2 Dn2 D4 (before corr.).7.8 स्रंसंत (B2 °ते) इव; Da1 ग्रासंतमिव; Da2 Dn1 D5 ग्रसंतमिव; D1 मोहयन्स तु; D2 ग्रसंत इव; D8 ग्रसयन्निव; D6 ग्रसन्निव स; T2 हरंत इव; M1.3-5 दहंतमिव (for ग्रसन्निव च). D3.6 T1 G M2.4 तेजांसि; T2 तेजस्वी (for चेतांसि). — d) K1.2 D6 महामृधे; M1.3.5 °रणे (for °हवे).

56 a) Ś1 Ko.1 आक्रुद्दं; T1 G4 आक्रंदन्; Cd आक्रन्दे (as in text). D1 दृष्ट्वा स माधवं युद्धे; M2 दृष्ट्वा च देवकीपुत्रं. — b) K3.4 B D (except D2.3) T2 [उ]द्यतम् (for [उ]द्यन्तम्). K4.5 B2-4 D (except D1.2) T2 M3-5 अन्तिके (for आहवे). — c) G2 भीष्म (for भीष्मो). — d) D6 तत्तु (for तत्र). K4 B Da Dn D4.5.7.8 तत्र (Da1 D5 तव) तत्र वचो महत्; D1 तत्रसुस्तव सैनिकाः. — e) K4 B Da Dn D4.5.7.8 अश्रू(Da1 °श्रु)यत महाराज; T2 क्रोधतत्प्राद्रवत्सर्वे (sic). — f) K3.4 B D T2 M1.3-5 तदा (for नराः).

57 a) G2 पीतं संवीतकौशेयो. — b) Ś1 मेघ°; Ca.d मणि° (as in text). — c) B3 विभ्रमन्; Da1 Dn1 D3.5.6 T1 G M1.3-5 [ऽ]भिद्रवन्; D1 [ऽ]भ्यद्रवद्; T2 प्रद्रुतो (for विद्रवन्). — d) D1 यथांबुदं (for °दः).

58 b) K3.5 D2 महर्षभ; T1 G4 यथर्षभ (for यूथर्षभ). B3 इवौषधं; G1.3 नरर्षभं; G2 इवाहूतं (for इवर्षभम्). Ko.1 यूथपर्षभयूथपं; K4 यूथपं भरतर्षभ; Da1 यूथर्षभरतर्षभं; D1 यूथपो यूथपं यथा; D3 T2 यूथपं यूथपर्षभः (T2 °भं). — c) K2 B D (except D1-3.6) वेगेन (for तेजस्वी). — d) Da1 Dn D2.4.5.8 निनदन्; T2 विनदद्. D1 पुरुषोत्तमः (for यादवर्षभः). — After 58, D3.6 ins.:

413* प्रतोदपाणिर्भगवाञ्शुशुभे यादवर्षभः ।
यथांशुनार्दयच्चन्द्रममावास्यां दिवाकरः ।

[(L. 1) D6 गरुडध्वजः (for यादवर्षभः).]

59 a) T1 G आयांतं तु (for आपतन्तं). — c) Ko.2 ससंभ्रमं; K1 समंभ्रमं (sic); K3 D2.6 असंभ्रमो; D1 असंभ्रमाद्; D3 असंभ्रमन्. S असंभ्रमेण (M2 °भ्रेण च) भीष्मोपि. — d) K3 D1 महाधनुः (for महद्धनुः). — e) K1.2 B D (except D1-3.6) चैव (for चैनं). — f) K5 D2 चक्षुषा; D3 M4 तेजसा (for चेतसा).

60 Before 60, D6 ins. भीष्म उवाच. — b) T1 G1.4 वासुदेव (for देवदेव). — c) Ko.1 ममाद्य; K5 आगत्य (for मामद्य). D5 सात्वतः श्रेष्ठ. K2 ममादि सत्वतश्रेष्ठ (corrupt). — d) D3 महारथात्; D7 ममाहवे (for महाहवे).

61 a) T2 G3 [अ]पि (for हि). — b) D2 [अ]द्य (for [अ]पि). — d) K5 इहैव तु; D1 परत्र च (for इहैव च). B Da Dn D4.5.7.8 लोके भवति सर्वतः. Ca cites सर्वतः. — f) D1 T2 M1-3.5 °नापि; D2 °प्यथ; D5 नाम; D8 °क्ये चाद्य (for °क्येनाद्य). T1 G4 संशयः (for संयुगे). — After 61, B Da Dn D5.8 (marg. sec. m.) ins.:

414* प्रहरस्व यथेष्टं वै दासोऽस्मि तव चानघ ।

[B2 मे (for वै). D8 केशव (for चानघ).]

On the other hand, D3.6 ins.:

415* निर्गुणेनापि तोत्रेण वासुदेव कृतं मम ।
यो योगिभिश्च दुष्प्राप्यः स घातार्थमिहागतः ।

[(L. 1) D3 पौत्रेण (for तोत्रेण), and भगवन्नुपकृतं मम (hypermetric) (for the post. half). — (L. 2) D3 सुदुर्ज्ञेयः (for च दुष्प्राप्यः).]

अन्वगेव ततः पार्थस्तमनुद्रुत्य केशवम् ।
निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ६२
निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ।
जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ ६३
पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ।
निजग्राह हृषीकेशं कथंचिद्दशमे पदे ॥ ६४
तत एनमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः परवीरहा ॥ ६५
निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।
यत्त्वया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ॥ ६६
मिथ्यावादीति लोकस्त्वां कथयिष्यति माधव ।
ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि यतव्रतम् ॥ ६७
शपे माधव सख्येन सत्येन सुकृतेन च ।
अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ६८
अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पात्यमानं महाव्रतम् ।
तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया ॥ ६९
माधवस्तु वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।
नकिंचिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः ॥ ७०

C.6.4878
B.6.106.76
K.6.103.73

62 Before 62, D6 ins. संजय उवाच. — a) D1 अन्वधावंस्; Ca. d अन्वगेव (as in text). — b) K2.4 B Da Dn D4-8 समभिद्रुत्य; D1 ह्यभिदुद्राव; M3.5 तदनुद्रुत्य (for तमनु°). T1 G4 माधवं (for केशवम्). — c) D1 विजयोहं (for निजग्राह). T2 महाबाहुं. — d) T1 G2-4 भुजाभ्यां (for बाहुभ्यां). M1-3.5 च (for वै).

63 a) D1 स गृह्यमाणः; M4 विगृह्य°. — c) K1 D6 जगाम वैनम्; B Da Dn1 D2-5.7.8 जगामैवैनम्; T2 जगामैव तम् (for जगाम चैनम्). Ś1 K0-2 समास्थाय (for आदाय). — d) D6 जगाम (for वेगेन). M1.3.5 पुरुषोत्तमं.

64 b) D1 रणे वै (for चरणौ). — K0 D2 om. (hapl.) 64c-65d. — c) D6 ऋषी° (for हृषी°).

65 K0 D2 om. 65 (cf. v. l. 64). — a) Ś1 K2.4 B Dn2 D4.7 तत एवम्; T2 ततश्चैनम्; M1.3.5 तं तदैनम्; M2 तं तदैवम्; M4 तं तु चैनम् (for तत एनम्). D1.6 [अ]थ; T2 [इ]दं; G1.3 [आ]र्तं; G2 [अ]सौ (for [आ]र्तः). — b) K2.4 Dn2 M4 °क्षणः (for °क्षणम्). — K2 om. (hapl.) 65cd. — c) Some MSS. निश्वसंतं. — d) K3 B Dn2 D3.4.7.8 M प्रणयात्सखा (K3 °दा); Da Dn1 D5 प्रणयात्तथा; D6 प्रणयाद्वचः (for परवीरहा). D1 प्रणयात्स सुहृद्वचः; T2 प्रणयादर्जुनः सखा.

66 Before 66, D6 ins. अर्जुन उवाच. — b) K3 मानृतं (for नानृतं). G2 वक्तुम् (for कर्तुम्). — d) K5 om. (hapl.) from मीति केशव up to हनिष्यामि in 67d. D6 योत्स्यामिति (for योत्स्यामीति).

67 K5 om. up to हनिष्यामि in 67d. — a) D6 मिथ्या वदति; T2 मिथ्यावादी च (for °वादीति). K2.4 B Da2 D1.2.5 M3 लोकास्; T G M4 लोके (for लोकस्). M1.2 त्वा (for त्वां). — b) K4 B Da2 D1.2 S कथयिष्यंति (M2 °ष्यामि). — c) K3 ममेह; D2 मम हि; D7 ममैव (for ममैष). Ś1 K0 स्वल्पोपि; T1 G4 M सर्वोपि (for सर्वो हि). T2 G2 ममैष भा(G2 भ)रतः सर्वो. — d) B Da Dn D4.5.7.8 पितामहं; D3.6 महाव्रतं (for यतव्रतम्).

68 a) K3.5 B D T G4 M केशव (for माधव). Ś1 K0-2 वाक्येन; K3.5 D1-3 T G1 M सत्येन; K4 B Da Dn D4-8 शस्त्रेण (for सख्येन). — b) K3 सुख्येन; D1 वाक्येन; D2 सुखेन; D3 T1 G4 M सख्येन (for सत्येन). M2 सुहृतेन च. — c) G2 अहम् (for अन्तं). K4 G1-3 अद्य (for यथा). Da Dn1 D5 G1-3 M1-3.5 करि° (for गमि°). — d) Ś1 K0-4 B D1 शत्रुकर्ष(B1 °र्श)ण; Da1 °कर्षणः; Dn2 D4.8 °सूदन; D6 °कर्शनं; G1-3 अद्य माधव (for शत्रुकर्शन).

69 a) Ś1 K0 अद्य वै (for अद्यैव). D3-5.8 M2.3.5 दुर्धर्षं. — b) T2 M1.3.5 हन्यमानं (for पात्य°). K2.5 B D (except D3) T2 M °रथं (for °व्रतम्). — c) T1 G4 [अ]पूर्वम्; Ca [आ]पूर्णम् (as in text). D6 तारापतिर्यथापूर्णम्. — d) D3 पर्वकाले (for अन्त°).

70 Before 70, D6 ins. संजय उवाच. — a) D3 T2 G2 तद् (for तु). — b) K2-4 B D फाल्गुन(K2 °ण)स्य. — After 70ab, T G ins.:

416* अभवत्परमप्रीतो ज्ञात्वा पार्थस्य विक्रमम् ।

— c) K3.5 B1.2.4 D (except D6) अ- (for न-). K5 D2 T2 संक्रुद्ध (for सक्रोध).

C. 6. 4876
B. 6. 108. 76
K. 6. 108. 74

तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शांतनवः पुनः ।
ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलौ ॥ ७१
प्राणांश्चादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये ॥ ७२
यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्ज युधि पाण्डवः ।
तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता ॥ ७३
हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ।
निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ।
मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा ॥ ७४
ते वध्यमाना भीष्मेण कालेनेव युगक्षये ।
वीक्षांचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः ॥ ७५
त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव ।
पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिना रणे ॥ ७६
महारथं भारत दुष्प्रधर्षं
शरौघिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् ।
भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते

---

71 ^{a}) Da D5 M3. 5 नरव्याघ्र॰. T1 तौ नरस्थौ रथ॰व्याघ्रौ. — ^{b}) M5 शंतनवः (for शांत॰). — ^{c}) D3 अवर्षत् (for ववर्ष). T1 G शरवर्षाणि. — ^{d}) K3. 5 D2 वृष्ट्या मेघ (by transp.); K4 मेघो वृष्टिम्. K3–5 D1–3. 6 T2 M1–3. 5 इवाचलौ (K4 D2 T2 ॰ले; D1 ॰लं) (for यथाचलौ).

72 ^{a}) K3. 4 B Da2 Dn D4. 7. 8 प्राणानाद(D4. 8 ॰ध॰; D3 m ॰द)त्त; Da1 D5 प्राणमादत्त. S (except T2) यौधानां. — ^{c}) Da1 D6 गभस्तिरिव चादित्यः. — Ko om. 72^{d}–74^{e}. — ^{d}) K4 तेजोभिः; T1 G M3 पयांसि; T2 जलानि (for तेजांसि). Ś1 K1 प्रतपन्वै स्वतेजसा; D1 प्रतपत्स स्वतेजसा; D3 प्रतपन्स्वेन तेजसा. — After 72, Ś1 reads 75^{ab}.

73 Ś1 Ko. 1 om. 73 (for Ko, cf. v. l. 72). — ^{b}) K3–5 B D (except Da1) T2 M बभंजुर् (M3 बीभत्सुर्) (for बभञ्ज). K2–5 B2. 4 Dn2 D2–4. 6–8 T2 M1. 3–5 पांडवाः; Da1 D5 पार्थिव; Da2 Dn1 पार्थिवाः; D1 फाल्गुनः (for पाण्डवः). — Da Dn1 D5 om. 73^{cd}. — ^{c}) D8 तथैव पांडुसैन्यानि. — ^{d}) K5 D2 M4 बभंजुर् (for बभञ्ज). K5 भारत (for ते पिता). — After 73, K2 reads 75^{ab}.

74 Ko om. 74^{abcde} (cf. v. l. 72). — ^{a}) T2 ॰विश्रांत॰ (for ॰विद्रुत॰). D6 ॰सेनास्तु (for ॰सैन्यास्तु). K3 हतेति प्रद्रुताः सैन्या; K5 D2 हता विप्रद्रुता सेना. — ^{b}) Da1 निरुत्साह॰ (for ॰हा). K3 विचेतसाः; K4 T1 G हतौजसः (for विचेतसः). — ^{c}) T1 G तं (for ते). — ^{d}) D1 भीष्मं प्रति महारणे. — Ś1 K1. 2 ins. after 74^{cd}: D6 ins. after 75^{ab}:

417* कुर्वाणं समरे कर्माण्यतिमानुषविक्रमम् ।

[Ś1 K1 कर्म ह्यति॰ (for कर्माण्यति॰).]

— Ś1 K1 om. 74^{ef}. — ^{e}) K4 अस्तं (for मध्यं). — ^{f}) Ko. 2 प्रतपन्वै (for प्रतपन्तं).

75 Ś1 reads 75^{ab} after 72; K2, after 73. — ^{b}) Ko. 2 कालेन च (for ॰नेव). K4 B D (except D1–3) शतशोथ सहस्रशः. — After 75^{ab}, D6 ins. 417*. — ^{c}) Ś1 Ko. 1 महात्मानं; K4 ॰त्मानः; Da1 ॰राजं (for ॰राज). — ^{d}) K3–5 D2 पार्थिवा (for पाण्डवा). D3 भीष्म॰; D6 युधि (for भय॰). — After 75, K2 B Dn2 D4. 6–8 ins.:

418* तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ।

[Dn2 द्रव॰ (for द्राव्य॰).]

On the other hand, T2 M4 ins. after 75:

419* वध्यमाना रणे चापि भीष्मेणामित्रकर्शिना ।

76 ^{a}) K5 D2 नाध्यगच्छंतो; S नाधिगच्छंति (M1–3. 5 ॰त; M4 ॰तो). — ^{b}) T G M4 गजाः (for गावः). K5 पंकार्दिता (for पङ्कगता). D1 निरयस्था यथा नराः. — ^{c}) D3 पिपीलका; D8 पिपिलीका. D6 यथा क्षुणास्ते (sic); T G यथा पद्म्यां. — ^{d}) Ko–2 D5 बलिनां (for ॰ना). K3 D8 दुर्बला बलिनां (K3 ळळिनो) रणे; T G वध्यंते (T2 रुध्यंते; G1. 2 मथ्यंते; G3 मत्स्यंते) बलवत्तरैः. — After 76, T G ins.:

420* तथैव योधा राजेन्द्र भीष्मेणामित्रघातिना ।
समरे सूदिताः सर्वे पाण्डवाः सह सृञ्जयैः ।

77 ^{a}) Ś1 K1 दुष्प्रकर्षं (K1 ॰र्षे); K4 ॰मुग्रकर्मा; B Da Dn D1. 2–8 दुष्प्र(or दुःप्र)कंपं (D1. 3 ॰प्यं); T2 M दुष्प्रधृष्यं; G2 दुष्प्रधर्षणं. — ^{b}) Ś1 Ko–2 शरौघिनं (K1 ॰नां); D4 शरौघिणः. Ko. 2 M2 प्रपतंतं; D1 खे तपंतं (for प्रतपन्तं). K2 नरेंद्रा; K4 D3 ॰द्रं; B2. 3 D4 T G4 ॰द्राः (for नरेन्द्रान्). — ^{d}) D1 शरांशुभिः; M2 शरार्चितं (for ॰र्चिषं). D6 सूर्यं (for सूर्यम्). K5 D2 M2 इवापतंतं (for ॰तपन्तम्).

शरार्चिषं सूर्यमिवातपन्तम् ॥ ७७
विमृद्नतस्तस्य तु पाण्डुसेना-
मस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः ।
ततो बलानां श्रमकर्शितानां
मनोऽवहारं प्रति संबभूव ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

संजय उवाच ।
युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते ।
संध्या समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ १
ततो युधिष्ठिरो राजा संध्यां संदृश्य भारत ।

C. 6. 4667
B. 6. 107. 2
K. 6. 107. 2

---

78 [a]) K0 T2 विमृध्नतस्; D6 विमर्दयंस् (for विमृद्नतस्). T2 M हि (for तु). K5 D2.6 पांडवानाम्; T2 पांडुसेना; G2 पांडुसैनिकान् (for पाण्डुसेनाम्). — [b]) K3 गतश्चाथ (for जगामाथ). — After 78[ab], T G M1 ins.:

421* ततोऽपि भीष्मः सबलः ससैन्या-
श्च्यवारयत्पाण्डुसुतान्शरौघैः ।
जघान चैतान्सुभृशं महाबलो
महाव्रतः पाण्डुसुतान्महात्मा ।
रणे कुरूणाधिपचेदिपैर्बलै- [5]
र्वृतान्सदा चक्रधरस्य पश्यतः ।

[(L. 1) T1 G4 हि (for ऽपि), and सबलान् (for सबलः). — (L. 2) T2 निवारयत्; M1 अवा° (for न्यवा°). — (L. 3) T2 M1 महाव्रतो (for °बलो). — (L. 4) T2 M1 °बलः (for °व्रतः), and महाबलैः (for महात्मा). — (L. 6) T1 धृतान् (for वृतान्).]

— [c]) Ś1 K0.1 समकंपितानां; K3.4 B2.3 D1.5.6.8 श्रम (D6 अनु) कर्पितानां. — [d]) K5 Da1 D2 [ऽ]वहारे (for °हारं). D4 m (orig. as in text) S मेदोवसासृक्स्रु (T2 G1.3 °क्स) तिसंभ्रमे सति (G3 °संभ्रमेति). — After 78, D3.6 ins.:

422* उदयगिरितटस्थः पद्मिनीं बोधयित्वा
मृदुतरकिरणाग्रैस्ताः स्वयं चोपभुज्य ।
मलिनमधुपसङ्गात्तासु संजातकोपः
कृतरुचिरविरोचिर्भानुमस्तं प्रयातः ।

[(L. 1) D6 °वरस्थः (for °तटस्थः). — (L. 4) D6 जगाम (for प्रयातः).]

— After 78, T1 G4 M1.3.4 read 6. 103. 1–11, followed by colophon.

Colophon in T1 G4 M1.3.4, read after 6. 103. 11. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0–2.4.5 mention only नवमयुद्धदिवस; K3 नवमेहनि; K4 नवमेह्नि *and* नवमयुद्धदिवस; B2 M4 नवमाह्निक; Da Dn1 D5 नवममहः; Dn2 D8 नवमदिवसयुद्ध; D1 नवमदिवस; D4.8 नवमदिनयुद्ध; T1 G2.4 नवमदिवस *and* नवमापहार; T2 G1.3 नवमापहार. K4 Dn2 D4.6.8 T G M4 cont. समास. — *Adhy. name:* K4 पांडवपराजयः; T1 G प्रतोदोद्धारः (G3 °रकः); T2 भीष्मार्जुनयुद्धे वासुदेवप्रतोद्धारं; M1–3.5 भीष्मजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 100; Dn2 T1 G 102 (as in text); Da2 (*sec. m.*) 64; D6 101; T2 M3.4 104; M1.2 103; M5 105. — *Śloka no.:* Dn1 114; Dn2 86; D5 81.

103

1 T1 G4 M1.3.4 read st. 1–11 (om. the ref.) after 6. 102. 78. — [a]) G2 इति (for एव). D3 सैन्यानां. — [b]) K3.5 D1–3.6 T2 भास्करोस्तमुपागमत् (K5 D2 T2 °गतः); Da1 °रे समुपागते; M1 (*sup. lin.*) °रेस्तमुपागमे. — [d]) Da Dn1 (before corr.) D5 M1–4 न पश्याम; D1 अपश्यामस्. Ś1 K0–2 तमोमये (for ततो रणम्).

2 For sequence of T1 G4 M1.3.4, cf. v. l. 1. — [a]) Da2 राजन् (for राजा). — [b]) K1 संमृश्य; K2 सन्मृश्य; D1 संप्रेक्ष्य (for संदृश्य). K5 D2

C. 6. 4687
B. 6. 107. 2
K. 6. 107. 2

वध्यमानं बलं चापि भीष्मेणामित्रघातिना ॥ २
मुक्तशस्त्रं परावृत्तं पलायनपरायणम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धमनुयान्तं महारथान् ॥ ३
सोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्महारथान् ।
चिन्तयित्वा चिरं ध्यात्वा अवहारमरोचयत् ॥ ४
ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।
तथैव तत्र सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ॥ ५
ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः ।
न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ६
भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयानास्तु पाण्डवाः ।
नालभन्त तदा शान्तिं भृशं भीष्मेण पीडिताः ॥ ७
भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान्सह सृञ्जयैः ।
पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ८
न्यविशत्कुरुभिः सार्धं हृष्टरूपैः समन्ततः ।
ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ॥ ९
तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।

संदृश्य भरतर्षभ. — c) G1 बाध्य° (for वध्य°). K2 बलं वापि; K4 B D (except D1–3) च भीष्मेण (for बलं चापि). K5 वध्यमानबले चापि. — d) K3. 5 D2 °कर्शिना (for °घातिना). K4 B Da Dn D4–8 त्यक्ता- (Da1 °त्त्वा)स्त्रं भयविह्वलं.

3 For sequence of T1 G4 M1. 3. 4, cf. v. l. 1. — a) Ś1 मुक्तमस्त्रं; K4 B D (except D1–3) स्वसैन्यं च (for मुक्तशस्त्रं). K0 T2 पुरावृत्तं; K4 शरावृत्तं. — b) Ś1 पालयानं (for पलायन-). D5 om. from परायणम् up to अनुयान्तं (in d). — c) M1. 3 भीष्मश्च (for भीष्मं च). T2 युधि सु- (for च युधि). B3 दुर्धर्षं (for संरब्धं). K5 भीष्मं तु युधि संरब्धे. — d) K3–5 B D (D5 om.) S (except G2) पीडयंतं (for अनुयान्तं). B1. 3. 4 D (except Dn D1–3. 6) G2 महारथं; T1 G4 M4 च तद्बलं; T2 G1. 3 M1–3. 5 स्वकं बलं (for महारथान्).

4 For sequence of T1 G4 M1. 3. 4, cf. v. l. 1. D2 reads 4ab in marg. — a) K5 D2 ततो; T1 G4 सुतान् (for जितान्). — b) K5 द्विषज्जये; T G1. 3. 4 M4 महाबलान् (for °रथान्). — After 4ab, T G ins.:

423* निशामुखं च संप्रेक्ष्य घोररूपं भयानकम् ।

— c) K3 D2. 6 चिरं राजन्; K4 B Da Dn D3–5. 7. 8 ततो राजा; K5 M2 महाराज; D1 T2 M1. 3–5 चिरं राजा; T1 G चिरं राज्ञा (for चिरं ध्यात्वा). — d) Ś1 K0–2 त्ववहारम्; T1 G अप°; T2 M सोप° (for अव°). K0–2 B2. 3 अचोदयत्; D1 (m as in text) अथाकरोत्; T1 G अकारयत्; T2 M अचिंतयत् (for अरोचयत्).

5 For sequence of T1 G4 M1. 3. 4, cf. v. l. 1. Ś1 K0. 1 om. (hapl.) 5. — a) K3 अथ; K5 D2. 6 यथा (for ततो). S [ऽ]पहारं (for ऽवहारं). T2 सैन्यस्य (for सैन्यानां). — Da1 Dn1 om. 5cd. K4 B1. 2 Da2 D5 G1. 3 om. (hapl.) 5d–6a. — d) T G2. 4 M1–4 अपहारो (for अव°). D3 T1 G2. 4 [ऽ]भवत्तदा (for ह्यभू°).

6 For sequence of T1 G4 M1. 3. 4, cf. v. l. 1. K4 B1. 2 Da2 D5 G1. 3 om. 6a (cf. v. l. 5). — a) K3 D2 तेवहारं (D2 °रोहं) च; T G2. 4 M ततोपहारं. — b) B2 श्रुत्वा (for कृत्वा). Dn1 तव (for तत्र). D1 कृत्वा सर्वे महीक्षितः. — D2 reads 6cd in marg. (sec. m.). — c) K3 D2. 3. 6 न्य(D3. 6 नि)वसंत; Da1 न्यविशंतु. T1 G1. 3. 4 कुरुश्रेष्ठाः. — d) D6 क्षत्रियाः; T2 M शिबिरं (for संग्रामे). K3 कृतविश्रमाः; K5 D2 कृतविक्रमाः; D1. 6 क्षतविक्षिताः; T1 G शरविक्षताः (for क्षतवि°).

7 For sequence of T1 G4 M1. 3. 4, cf. v. l. 1. D2 reads 7 in marg (sec. m.). — a) Da2 भीष्मस्तु (for °स्य). — b) D1 T2 M चिन्तयानाश्च (M3 om. च). — c) D6 नालंभंत. — d) K4 om. भृशं. T1 G ताडिताः; T2 विक्षताः (for पीडिताः). B D (except D1–3) भीष्मबाणप्रपीडिताः; M1–3. 5 भीष्मेण क्षतविक्षताः.

8 For sequence of T1 G4 M1. 3. 4, cf. v. l. 1. D6 reads 8 in marg. — a) D5 [ऽ]भि- (for ऽपि). — b) K3–5 B Da Dn D2. 4–8 T2 M सहसृंजयान्; D1 T1 G सृंजयैः सह (by transp.); D3 सह शृंजयैः. — c) D6 स्तुतैर् (for सुतैर्). — d) Da1 D5 विध्यमानश्च (for वन्द्यमानश्च).

9 For sequence of T1 G4 M1. 3. 4, cf. v. l. 1. D5 om. 9ab. — a) K3 न्यवसत्; D6 न्यवसुः (for न्यविशत्). T1 G कुरुशार्दूलैः (for कुरुभिः सार्धं). T2 M प्राविशच्छिबिरं हृष्टैः (T2 सृष्टैः; M2 हृष्टः).

सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ १०
आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबलाः ।
मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११
ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप ।
वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १२
पश्य कृष्ण महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
गजं नलवनानीव विमृद्नन्तं बलं मम ॥ १३
न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम् ।
लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ १४
यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्बणः ।
तथा भीष्मो रणे कृष्ण तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् ॥ १५
गृहीतचापः समरे विमुञ्चंश्च शिताञ्शरान् ।
शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ १६
वरुणः पाशभृच्चापि सगदो वा धनेश्वरः ।
न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे ॥ १७
सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे ।

C. 6. 4203
B. 6. 107. 18
K. 6. 107. 18

— b) T2 M कुरुभिः परिवारितः. — d) Ś1 Ko.1 Dn2 T1 G सर्वभूतप्रमोदिनी; K3.5 Da D2.5 सर्वभूत(Da2 D5 °लोक)विमोहि(Da1 D5 °ह)नी; Dn1 °प्रमोहनी.

10 For sequence of T1 G4 M1.3.4, cf. v. l. 1. — a) T2 M निशा° (for रात्रि°). T2 M1.3.4 रौद्रे (for घोरे). — c) Da1 संजयाश्च; D3 शृंजयाश्च; M2 पांडवाश्च; M4 संजयैश्च (for सृञ्जयाश्च). K1 सुराधर्षा; D6 महाभागा (for दुराधर्षा).

11 For sequence of T1 G4 M1.3.4, cf. v. l. 1. — a) K1 आत्मने श्रेयसं; K5 D1 आत्मनः श्रेयसे (K5 °सं); S आत्मनिश्रेयसे (T2 M °सं). K3 कर्म; B1 D3 सर्वं; S (except G2) मंत्रं (for सर्वे). — b) K5 महाबलं; D1 महाबलः; T2 M विशेषतः. — d) K1 Da1 °कोविदः; K5 मंत्रिभिर्मंत्रकोविदाः; T1 G2–4 मंत्रनिर्णयकोविदाः.

12 b) Da Dn1 D1.3.5 S चिंतयित्वा (for मन्त्र°). K3 M4 नृपः (for नृप). — d) K2 वाच्यम् (for वाक्यम्). D1 एवम् (for एतद्). B Da Dn D4–8 वचनं चेदमाददे (Da1 वेदमब्रवीत्; Da2 Dn1 D5 चेदमब्रवीत्); M2 ततो वाचमुवाच ह. Cc cites आददे.

13 Before 13, D6 ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) B D (except D1–3.6) कृष्ण पश्य (by transp.). — c) T2 गजो (for गजं). Da1 नव-; G1.2 नाळ-; M4 ताळ- (for नल-). D1 राजन्पद्मवनानीव. — d) B4 D7.8 सं-; Dn2 D4 स- (for वि-). Ko T2 विसृञ्जंतं; K5 विसृदंतं; D3 विमर्दंतं. K3.4 D2 महाबलं (for बलं मम).

14 a) D1 वयं चैनं; T2 M नैव चैनं (T2 चैवं). K1 om. (hapl.) from त्मान (in 14a) up to महा (in 15a). — b) K3 D2 प्रसहामो; D1 नोत्सहामो; D3 T2 M1 उत्सहेम; G3 उत्संगामो. — c) D3 रेरिह्यमाणं; G2 लेलिहानं स- (for लेलिह्यमानं). Ś1 Ko सैन्यं तु; T1 G4 सैन्यं च (for सैन्येषु). — d) D2 प्रवृद्ध; T G विवृद्धम् (for प्र°). D2 पर्वतेष्विव पावकं.

15 K1 om. यथा घोरो महा in a (cf. v. l. 14). — a) K5 महाभोगस्; D2 महान्नागस्. T2 M1–4 यथा नागो महाघोरस्. — b) Ko.2 [ऽ]यं; M3.5 वा (for वै). K3.5 D2 विषोद्धतः; M2 °ल्बणैः; M4 °ल्बणं (for °ल्बणः). — c) K2–5 B D (except D1.3) क्रुद्ध; M वीर (for कृष्ण). — d) K3.5 D2 उग्रशस्त्रः; Da2 D1.5 T G1.4 M तीक्ष्णशस्त्र- (for °शस्त्रः). T1 G1.3.4 -प्रतापनः; T2 M -विषोल्बणः (M2 °णैः) (for प्रतापवान्).

16 a) K3 प्रगृहीतचापः समरे (hypermetric). — b) K2.4 B Da Dn D1.4–8 प्रमुंचन्निशिताञ्शरान्; K3 D2.3 M प्रविमुंचञ्शिताञ्शरान् (D2 °ञ्शरान्सितान्); K5 प्रतिमुंचञ्शरांश्शितान्; T2 प्रतिमुंचञ्शिताञ्शरान्; G1–3 विप्रमुंचञ्शिताञ्शरान्. — c) Da Dn1 D5 transp. जेतुं and क्रुद्धो. — d) D1 तु (for च). K3 वज्रभृत् (for देवराड्).

17 a) K2.4.5 B Da Dn1 D2.5 T G1.3.4 M3 पाशभृच्चापि; Dn2 °धृग्वापि; D1 °हस्तो वा; D4.7.8 °धृक्चापि; G2 °हस्तश्च (for °भृद्चापि). — b) T1 G3 वै; G1.3 [ऽ]थ (for वा). — c) G3 हि (for तु). Ś1 Da1 D6 M2 स; D1 T1 G1.3.4 M4 तु (for सु-). G3 संक्रुद्धं. — d) K3 जेतुं शक्यो (by transp.). T1 G महामृधे (for °हवे).

18 a) B3 गतः (for गते). — D2 reads from निमग्नः (in 18b) up to कृष्ण (in 19a) in marg.

C. 6. 4903
B. 6. 107. 18
K. 6. 107. 18

आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८
वनं यास्यामि दुर्धर्ष श्रेयो मे तत्र वै गतम् ।
न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ १९
यथा प्रज्वलितं वह्निं पतंगः समभिद्रवन् ।
एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् ॥ २०
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः ॥ २१
मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्यात्प्रभ्रंशनं गताः ।
परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ॥ २२
जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।
जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ २३
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव ।
स्वधर्मस्याविरोधेन तदुदाहर केशव ॥ २४
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम् ।
प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ २५
धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर ।
यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६
अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ ।
माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७
मां वा नियुङ्क्ष्व सौहार्दाद्योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव ।

(sec. m.). — b) D8 विमस्तः (for नि°).

19 a) K3 D2 गोविंद ; Da2 D6 दुर्धर्ष (for दुर्धर्ष). — b) K4 B2-4 Dn2 D7. 8 G2 M3-5 वै (for मे). B1 यत्र (for तत्र). K3. 4 Da1 Dn2 D4. 5. 7. 8 G2 M3-5 मे (for वै). D1 यादव ; D6 वेगतः (for वै गतम्). K3 S गतिः (for गतम्). — c) D1 योद्धुं (for युद्धं). K2-5 B D (except D3. 4. 8) S रोचते (for °ये). T2 M मह्यं ; G2 भीष्मं (for कृष्ण). — d) D5 हंता (for हन्ति). M1. 3. 5 [ऽ]पि (for हि).

20 b) T2 पतंगाः (for °गः). K3 D2. 3. 6 °समभिद्रुतः ; K4 °भिद्रवः ; K5 °विश्रुतः ; Da1 °भिद्रुवन् ; Dn1 D4 T1 G2. 4 M1. 3-5 °भिद्रवत् (for °भिद्रवन्). — K5 om. 20c–22b. — c) T2 M इ(M1. 3 ऋ)च्छेत (for अभ्येति). — d) K3 B1. 2. 4 D T1 G M भीष्मसेयिवान्. T2 तथा भीष्मं समेयिवान्.

21 K5 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) Da Dn1 (m as in text) D4 [ऽ]सि ; D3 हि (for ऽस्मि). — b) D1 T2 पराक्रमन् (for °क्रमी). — c) T2 सर्वाः ; G2 वीराः (for शूराः). — d) M2 साकं तैर् (for सायकैर्). T2 भृशवीक्षिताः ; G2 °ताडिताः ; M °विक्षताः (for °पीडिताः).

22 K5 om. 22ab (cf. v. l. 20). — a) D1 यत्कृते ; G2 अकृते (for मत्कृते). M2 °सौहार्दे. — b) K2. 4 B Da Dn D4-8 S राज्यभ्रष्टा वनं गताः ; K3 D1. 2 राज्यभ्रंशं समागताः. — c) Da Dn1 D5 परिक्षिप्ता (for °क्लिष्टा). M1. 2 कृष्ण (for कृष्णा).

23 a) D8 ह (for ऽहं). — b) K3 स्वद्य ; D1 चाद्य ; D3 भृश° ; T2 M1-3. 5 हि सु° (for ह्यद्य). Ś1 D5 दुर्बलं (for दुर्लभम्). — c) K3 D2. 3. 6 T1 G [अ]व° ; K5 वि° ; T2 [अ]र्थे° ; M1-3. 5 [अ]स्य (for [अ]द्य). Ś1 K1. 2 शेषे च (for शेषेण). — d) T1 G3. 4 करिष्ये (for चरिष्ये). D3 व्रतमुत्तमं.

24 b) B1 Da1 Dn1 D5 माधव (for केशव). — K0-2 om. (hapl.) 24cd. — c) D3 स (for स्व°). K3 [अ]वशेषेण ; K5 D2 [अ]वरोधेन ; Da1 M2 विरोधेन. — d) K4. 5 D2. 6 त्वमुदाहर ; B D (except D1-3. 6) हितं व्याहर ; T2 तमुदाहर. K5 B2 D2. 6 माधव (for केशव).

25 Before 25, D6 ins. संजय उवाच. — a) K2 B Da Dn D4. 5. 7. 8 एवं (for एतत्). K5 D2 एवमुक्तो (K5 °क्त्वा) वचस्तस्मै. — b) D1 कारुण्यं यदुदाहृतं. — D2 reads 25cd in marg. (sec. m.).

26 Before 26, D6 T1 G1. 2. 4 ins. श्रीभगवानुवाच (T1 G1. 4 om. उवाच) ; G3 श्रीकृष्णः ; M वासुदेवः. — D2 om. 26ab. — a) K1 धर्मपुत्रं ; G3 °राज (for °पुत्र). K4 मा ; T1 G4 च (for त्वं). — b) K3 सत्यविक्रम ; Da1 सत्यसंगरे (sic) ; Da2 D5 सत्यसंगरः ; D6 सत्पराक्रमः ; G3 सत्यसंगरं (for °संगर). K5 कृथा सत्यपराक्रम. — c) K4 Da2 D5 यस्यैते (for यस्य ते). K5 सर्वे (for शूरा). — d) Ś1 K1 शत्रुसूदनः ; K3 G1-3 °कर्शन ; B1 D2 °सूदन ; D3. 6 °मर्दनाः ; T1 G4 M1-3. 5 °कर्शनाः ; T2 शक्रसूनुना (for शत्रुसूदनाः). K5 शराः शत्रुनिपूदनाः.

27 a) D1 अर्जुनो वासुदेवश्च ; G2 °नो वायुपुत्रश्च. — d) D1 अधीश्वरौ ; T1 G1. 4 इवाश्विनौ (for इवेश्वरौ).

त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन्किं न कुर्यां महाहवे ॥ २८
हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभम् ।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फल्गुनः ॥ २९
यदि भीष्मे हते राजञ्जयं पश्यसि पाण्डव ।
हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ३०
पश्य मे विक्रमं राजन्महेन्द्रस्येव संयुगे ।
विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ३१
यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ।
मदर्था भवदर्था ये ये मदीयास्तवैव ते ॥ ३२
तव भ्राता मम सखा संबन्धी शिष्य एव च ।
मांसान्युत्कृत्य वै दद्यामर्जुनार्थे महीपते ॥ ३३
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।
एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ।
स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यावद्द्वीपो भवाम्यहम् ॥ ३४
प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ।
घातयिष्यामि गाङ्गेयमित्युलूकस्य संनिधौ ॥ ३५

C. 6. 4921
B. 6. 107. 36
K. 6. 107. 33

28 B1 missing from 28^{a} up to 53^{a} prob. due to lost fol. — ^{a}) K5 नियुज्य (for नियुङ्क्ष्व). Ś1 K1 सौहार्याद्; Da1 सोहार्दाद्. D1 अथ वा मां नियुंक्ष्व त्वं. — ^{b}) K1 योत्स्य; G3 M3. 5 योत्स्ये (for योत्स्ये). D1 भीष्मेण सह पांडव. — K5 G1-3 om. (hapl.) 28^{c}-30^{b}. — ^{c}) Da1 त्वत्प्रयुक्ते; M5 तत्प्रयुक्तो. K4 B2-4 D (except D1-3) महाराज (for ह्यहं राजन्). — Ś1 Ko. 1 om. (hapl.) 28^{d}-30^{a}. — ^{d}) K3 च; Dn1 T1 तु (for न).

29 B1 missing. Ś1 Ko. 1. 5 G1-3 om. 29 (cf. v. l. 28). — ^{b}) K3 त्वं नरर्षभं; Da1 पुरुषर्षभः; D1. 3 T1 G4 भरतर्षभ. D2 आह्वयंश्च नरर्षभ. — ^{d}) K3 D2 यदिच्छति च; D5 M5 यदि नेच्छसि; M4 यदि नेच्छंति. K2-4 B (B1 missing) D (except D4) फाल्गुनः (D5 °न).

30 B1 missing. Ś1 Ko. 1 om. 30^{a}; K5 G1-3 om. 30^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{a}) M4 अद्य (for यदि). K4 B2-4 Dn2 D7 T G4 M4 वीरे; Da Dn1 D4. 5. 8 M1-3. 5 वीर (for राजन्). K3 त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन् (= 28^{c}); D1 यदि भीष्मस्तु हंतव्यो. — ^{b}) Ś1 Ko-2 Da1 पश्यामि; M2 पश्यति; M4 पश्यंतु (for पश्यसि). M भारत (M4 पांडवाः). — ^{c}) G2 हंतास्म्येकरणे°; M4 हंता ह्येकरथे°. — ^{d}) Da Dn1 D5 वृद्धं कुरु (for कुरुवृद्धं). D1 T2 M महाहवे (for पितामहम्).

31 B1 missing. K4 om. 31^{ab}. — ^{a}) K3 पश्याम (for पश्य मे). — ^{b}) D5. 6 M3 °स्यैव (for °स्येव). D1 विग्रहे (for संयुगे). — ^{c}) D1 व्यमुंचंतं; D3 विमुंचन्सु°; T2 विमुंचामि. Ś1 Ko. 1 शरान्भीष्मं (for महास्त्राणि). — ^{d}) D3 तात्रथान्; M4 तं रथान्. T2 पातयिष्ये महारथान्.

32 B1 missing. D1 om. 32^{ab}. — ^{a}) D3 यच्छत्रुः. — ^{b}) Ko. 2 मम शत्रुर्; K1 स मच्छत्रुर्; K3. 5 D2. 6. 7 सैं मे शत्रुर् (for मच्छत्रुः स). T1 G2. 4 च (for न). — D6 om. 32^{cd}. — ^{c}) B4 मदीया (for मदर्था). K2. 4 B2-4 D (except D1-3; D6 om.) भवदीया (for भवदर्था). T G2. 4 M ते (for ये). D1 तवार्थो हि समभ्येति. — ^{d}) Da2 D1. 5 मदर्थास् (for मदीयास्). Da2 Dn D1. 2 T1 G1. 3 तथैव; G4 तदैव (for तवैव).

33 B1 missing. — ^{b}) D6 वा (for च). — ^{c}) D3 T2 M3 (*inf. lin.*) मांसानुत्कृत्य (for मांसान्यु°). Ko वै दद्याम्; K4. 5 B (B1 missing) Da Dn D2-5. 7. 8 दास्यामि; T2 M3 (*inf. lin.*) दास्येहं (for वै दद्याम्). K3 D2 प्रियान्प्राणानहं जह्याम्; D1 तं पुरस्कृत्य दद्यां वै; D6 अहं हि जीवितं जह्याम्; M स्यालंकृत्य प्रदास्येहम्. — ^{d}) Ko. 2. 4 अर्जुनार्थं; B (B1 missing) D (except D1-3. 6) फा(D4 फ)ल्गुनार्थे. K3 पराक्रमी (for महीपते).

34 B1 missing. — ^{a}) G2 M2 वापि (for चापि). Ś1 Ko नरश्रेष्ठो; K5 °श्रेष्ठ; D6 °व्याघ्र (for °व्याघ्रो). — ^{b}) K3 मदर्थे; Da Dn1 D5 ममार्थे (for मत्कृते). — ^{c}) K5 D2 मे; D1 वः; D3 नौ (for नः). M3. 5 समयं; Co समयस् (as in text). — ^{d}) K3 मारयैनं; D1 तारयेमः; D3 तारयेव; T1 G3. 4 रमयेम; T2 तारयाव; G2 रमयेयं; M1. 2 तारयावः; M4 तारयेयं. — After 34^{cd}, K5 *repeats* 34^{ab}. — ^{e}) Da1 नियुद्ध (for नियुङ्क्ष्व). K3. 5 D2 भद्रं ते; Da1 राजेंद्रो (for राजेन्द्र). T2 M मां समायुंक्ष्व राजेंद्र. — ^{f}) K2. 4 B (B1 missing) Dn D1. 7. 8 यथा योद्धा; K5 यावदीयो; D6 प्रतियोद्धा; T1 G यावत्सज्जो; T2 यदि जीवो; M4 यावज्जीवो (for यावद्द्वीपो). Cd cites द्वीपो (as in text). D1 यावद्भीष्मं वधाम्यहं.

35 B1 missing. K4 D2 om. 35^{ab}. — ^{a}) Ko Da1 D5 उपप्लवे; D1 अहं चिंत्यं; S उपप्लाव्ये; Cc. d °प्लव्ये (as in text). — ^{b}) K3 T G धीमता; D1

C: 6. 4921
B. 6. 107. 36
K. 6. 107. 36

परिरक्ष्यं च मम तद्वचः पार्थस्य धीमतः ।
अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ॥ ३६
अथ वा फल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ।
निहनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरंजयम् ॥ ३७
अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ।
त्रिदशान्वा समुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ।
निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३८
विपरीतो महावीर्यो गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ।
भीष्मः शांतनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥ ३९

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
सर्वे ह्येते न पर्याप्तास्तव वेगनिवारणे ॥ ४०
नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेव यथेप्सितम् ।
यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्नाथो महाबलः ॥ ४१
सेन्द्रानपि रणे देवाञ्जयेयं जयतां वर ।
त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महाहवे ॥ ४२

पूर्ववत्; M_4 पृच्छतः (for पूर्वतः). — ^{c}) B_2 Da Dn_1 D_5 T G M_4 पात° (for घात°). — ^{d}) K_4 B (B_1 missing) Da Dn D_{4-8} T_2 G_2 इति लोकस्य; K_5 इत्यल्पास्य (sic); D_1 मृत्युलोकस्य (for इत्युल्कस्य).

36 B_1 missing. — ^{a}) $K_{0.1}$ Da_1 $D_{2.3}$ परिरक्षं (for °रक्ष्यं). $K_{2.4}$ B (B_1 missing) Da Dn D_{4-8} इदं तावद्; D_8 M_4 मम तु तद्; T G M_1 (*sup. lin.*). $_{2.3.5}$ मम कृतं; M_1 (orig.) मया ह्यस्य (for च मम तद्). K_5 परिरक्षत मद्वाक्यं; D_1 परिरक्षे समक्षं तु. Cc cites तावत्. — ^{b}) K_5 पार्थस्यैव च धीमतः. — ^{c}) K_3 D_6 अनुज्ञाते तु; K_5 D_2 T_1 G °ज्ञातेन; D_1 °ज्ञातश्च; T_2 °ज्ञातस्तु (for °ज्ञातं तु). M_4 अनुज्ञातं त्वया तेर्थे. — ^{d}) D_1 करिष्येहं (for मया कार्यं). $K_{3.5}$ D_2 असंशयं (K_5 °यः); T_2 $M_{3.5}$ नसंशयं.

37 B_1 missing. — ^{a}) Ś$_1$ फल्गुणस्यैष; $K_{0.2-4}$ B (B_1 missing) D (except D_4) T_2 M_5 फाल्गुनस्यैप (K_0 °व); T_1 $G_{2.4}$ फल्गुनस्यैव. — ^{b}) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ भागः; G_2 सारं; G_4 बाणः (*also* भारः as in text). $K_{0.1.5}$ B_4 Da_1 परमितो; G_2 परिमितं; M_2 °मिते; Cc °मितः (as in text). — ^{c}) K_5 D_3 $G_{2.3}$ निहनिष्यामि; $B_{3.4}$ Da_2 Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ स हनिष्यति; T_2 निहनिष्यंति. — ^{d}) K_3 भीष्मः; D_6 पार्थः (for भीष्मं). K_3 $D_{3.4.6.8}$ परपुरंजयः; Dn_1 °जय; D_1 T_2 M परमदुर्जयं; G_2 परपुरंचयं.

38 B_1 missing. — ^{a}) G_2 निःशेपम् (for अशक्यम्). — ^{c}) D_8 त्रिदशान्वासवयुतान्. — ^{d}) K_3 $D_{1.6}$ T_2 देव° (for दैत्य°). — ^{e}) T_2 M संखे; $G_{1.2}$ संघे (for संख्ये). D_1 हन्यादेवार्जुनः संख्ये. — ^{f}) K_2 किं तु (for किमु). K_1 नराधिपः; M_2 °धिपं.

39 B_1 missing. — ^{a}) Cd विपरीतं. D_1 नष्टबुद्धिर्; T_2 $G_{2.3}$ $M_{1-3.5}$ महावीर्यं (for °वीर्यो). — ^{b}) M_2 मितसत्त्वो; $M_{3.5}$ हत°; $Ca.c.d$ गत° (as in text). K_1 D_6 [ऽ]ल्पजीविनः; K_4 B_2 Da Dn_1 D_5 T_1 G °चेतनः; B_4 $D_{4.7.8}$ °जीवनः. — ^{c}) M_5 शंतनवो. — ^{d}) K_5 नान्व-; B_4 वा न; D_1 नानु- (for नाव-). — After 39, D_1 ins. an addl. colophon [*adhy. name :* जनार्दनवाक्यं].

40 B_1 missing. — ^{a}) D_1 एवमेव (for एवमेतन्). — ^{b}) T_2 M_2 यदा (for यथा). D_1 केशव (for माधव). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{0.1.3}$ $D_{2.3}$ सर्वैप्ये(K_1 °र्वे ए)ते; D_1 सर्वेपि ते (for सर्वे ह्येते). — ^{d}) K_2 B (B_1 missing) Da Dn $D_{3-5.7.8}$ वेगविधारणे (Dn_1 by corr. वेगवतो रणे); D_1 वेगं विधारितुं; T_2 M वेगस्य धारणे (for वेगनिवारणे).

41 B_1 missing. D_3 reads 41 in marg. (*sec. m.*). — ^{a}) M_4 नियतः (for °तं). T_2 नियतं सम्यकरिष्यामि (hypermetric). — ^{b}) K_4 B (B_1 missing) D (except $D_{1-3.6}$) सर्वमेतद् (for सर्वमेव). G_2 मये° (for यथे°). — ^{c}) K_5 यथा स; M_1 (*sup. lin.*). $_{2.3.5}$ तस्य मे (for यस्य मे). K_1 D_7 पुरुषव्याघ्रा; B (B_1 missing) Da Dn_1 $D_{4.5.8}$ S (except T_2 M_4) पुरुषव्याघ्रो. — ^{d}) K_4 B (B_1 missing) Da Dn $D_{4.5.8}$ पक्षे (for नाथो). $K_{3.4}$ D_3 T_1 G_4 M_4 महाबल; B (B_1 missing) Da Dn $D_{4.5.7.8}$ व्यवस्थितः; D_2 महाबली (for °बलः).

42 B_1 missing. — ^{a}) Da_1 D_5 सेंद्रेपि च (for सेन्द्रानपि). D_8 (m as in text) देवान्सदैत्यगंधर्वान्. — ^{d}) K_{3-5} $D_{2.3.6}$ T_2 M महारणे; B (B_1 missing) Da Dn $D_{4.5.7.8}$ °रथं (for °हवे).

43 B_1 missing. — ^{a}) D_1 न तु (for न तु). T_2 न हुत्वामनृतं वक्तुम् (sic). — ^{b}) $K_{2.4}$ B_3 Dn_2 $D_{4.6-8}$ स्वात्मगौरवात्; D_1 स्वामि°; D_8 पार्थ°; D_5

न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वार्थगौरवात् ।
अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४३
समयस्तु कृतः कश्चिद्भीष्मेण मम माधव ।
मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथंचन ।
दुर्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ॥ ४४
स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ।
तस्माद्देवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः ।
भवता सहिताः सर्वे पृच्छामो मधुसूदन ॥ ४५
तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् ।
रुचिते तव वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ॥ ४६
स वक्ष्यति हितं वाक्यं तथ्यं चैव जनार्दन ।
यथा स वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे ॥ ४७
स नो जयस्य दाता च मन्त्रस्य च धृतव्रतः ।
बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्धिता वयम् ॥ ४८
तं चेत्पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव ।
पितुः पितरमिष्टं वै धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ४९

C. 6. 4936
B. 6. 107. 51
K. 6. 107. 51

स्वार्थं°; T2 चार्थ°; M1-3. 5 स्वा(M2 स्व)र्थकारणात्; M4 चाथ गौरवात् (for स्वार्थ°). — ^{d}) K5 D2 यथाद्य; D1 यत्प्रोक्तं (for यथोक्तं).

44 For the event, cf. 6. 41. 38, 43. B1 missing. K2 om. (hapl.) 44^{ab}. — ^{a}) K5 D2 समयः सु-; D3 T2 M4 °यश्च. T1 G4 ततः (for कृतः). D5 किंचिन् (for कश्चिद्). — ^{b}) K3-5 D1. 2. 6 T2 M1-3. 5 सह (for मम). B (B1 missing) Da Dn D4. 6. 7. 8 मम भीष्मेण (by transp.). B (B1 missing) D (except D1-3. 6) संयुगे (for माधव). — ^{d}) B4 Da Dn1 D5 T1 G कदाचन (for कथं°). — D3 om. (hapl.) 44^{e}–45^{f}. — ^{e}) K3-5 B (B1 missing) Da Dn D4. 5. 7 T1 G दुर्योधनार्थं.

45 B1 missing. D3 om. 45 (cf. v. l. 44). — ^{a}) K1 धाता (for दाता). Cv स हि राज्यस्य नो दाता. — ^{b}) K3 मंत्रयिष्ये च (for मन्त्रस्यैव च). T1 G भारत (for माधव). — ^{d}) T1 G4 M2 जयो° (for वधो°). D8 वध्योपायं महात्मनः. — ^{e}) Ś1 Ko. 1 Da1 Dn1 (before corr.) T3 सहितः. Ś1 Ko. 1 सर्वं. — ^{f}) Ś1 Ko. 1 पृच्छामि; K3 B (B1 missing) Da Dn D4. 5. 7. 8 प्रयाम; D3 गच्छामो; T2 M पृच्छाम; G3 व्रजामो (for पृच्छामो). Da1 मधुसूदनः.

46 B1 missing. D3 om. 46. — ^{a}) Da D5 तं; D1 ते (for तद्). K5 सहसा (for सहिता). D6 T2 सर्वे (for गत्वा). — ^{b}) K5 T2 M एव (for आशु). K3 D2 G3 M4 नरोत्तम. D1 भीष्मं नरवरोत्तमं. — ^{c}) K2 उचितं; K3 T2 रोचते; K4 B2-4 Da Dn D4. 5. 7. 8 नचिरात्; K5 रुचितं; D1 रुचिस्तु; D6 रुचिस्ते (for रुचिते). K4 B (B1 missing) Da Dn D4. 5. 7. 8 सर्वे (Dn1 °वं; D8 °वं); D6 यदि (for तव). D5 वार्ष्णेयं; T1 G पृच्छामि (for वार्ष्णेय). — D2 om. 46^{d}–47^{c}. — ^{d}) Ś1 Ko. 2 D1 पृच्छामि (for °म). T1 G मंत्रं वार्ष्णेय माचिरं.

47 B1 missing. D2 om. 47^{abc} (cf. v. l. 46). — ^{a}) K1 Da1 D1. 6 वक्षति (for वक्ष्यति). K3 हितं वाच्यं; K5 हि तद्वाक्यं. — ^{b}) K4 B2. 3 Dn2 सत्यं (for तथ्यं). K5 तथा तस्माज्; T3 तथास्माकं; M1-3. 5 तस्मान्मह्यं (for तथ्यं चैव). K2. 4 B (B1 missing) D (D2 om.) T1 G1. 3. 4 M4 अस्मान् (for चैव). Da1 जनार्दनः. G2 तथ्यमस्मत्पितामहः (*inf. lin.* °सज्जनार्दनः). — T2 M om. 47^{cd}. — ^{c}) Da1 तथा (for यथा). K2. 4 B (B1 missing) D (except D6; D2 om.) T1 G च; K5 सं- (for स). Da D5 वक्ष्यसे; Dn1 वक्षते. D5 सर्वं; G3 कृष्णस्. — ^{d}) G2 कर्तासि (for °स्मि). T1 G4 स कर्तास्मीह संयुगे.

48 B1 missing. — ^{ab}) S मे (for नो). K5 मंत्रस्य (for जयस्य). G3 तात (for दाता). K4 B (B1 missing) Da Dn D4-8 स्यान्; K5 नो; D2. 3 T1 G1. 3. 4 M [अ]थ (for च). K5 [ऽ]मोघमंत्र-; D1 राज्यस्य च (for मन्त्रस्य च). B (B1 missing) Da Dn D4-8 T2 दृढव्रतः (D5 °व्रत); D2 धृतव्रत; T1 G यतव्रतः (for धृत°). — ^{c}) K3 बालः; Da1 बाला; T1 G4 बाल्ये; T3 बलाः (for बालाः). T2 पितृ- (for पित्रा). K4 B2. 3 Da1 विहिनाश्च; T1 G विहीनाः स्म.

49 B1 missing. Da Dn1 D5 om. 49^{ab}. — ^{a}) K5 ते; M2 तन् (for तं). K3. 5 D2. 3. 6 वै; T2 M मे (for चेत्). K5 D2 हंतुम् (for वृद्धं). — ^{b}) K1 हतुंम्; G3 M2 गंतुम् (for हन्तुम्). K3 B4 Dn2 G1. 3 M1 इच्छाम (for °मि). D1 भारत (for माधव). K5 D2 इच्छामि युधि माधव. — After 49^{ab}, D1 ins. :

75

C. 6. 4937
B. 6. 107. 52
K. 6. 107. 52

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम् ।
रोचते मे महाबाहो सततं तव भाषितम् ॥ ५०
देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ।
गम्यतां स वधोपायं प्रष्टुं सागरगासुतः ।
वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः ॥ ५१
ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ।
प्रणम्य शिरसा चैनं मन्त्रं पृच्छाम माधव ।
स नो दास्यति यं मन्त्रं तेन योत्स्यामहे परान् ॥ ५२
एवं संमन्त्र्य वै वीराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान् ।
विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति ॥ ५३
प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ।
पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभ ।

424* यस्याङ्के क्रीडितं नित्यं बाल्ये च परिवर्धिताः ।
अस्त्राणि विधिवच्चैव शिक्षितानि जनार्दन ।
तं हन्तुमुद्यताः कृष्ण राज्यहेतोर्वयं युधि ।

— ^{e}) K3. 5 D2 हि; K4 B (B1 missing) Da Dn D4–8 G1. 3 च (for वै). G2 पितुः पुत्रमनिष्टं च. — ^{d}) D1. 3 T1 G2. 4 °जीवितं; M2 °जीवितां (for °जीविकाम्). G1. 3 ततो दुःखतरं नु किं (= 6. 23. 36^{d}). — After 49, D1 ins.:

425* सत्यं बृहस्पतेर्वाक्यं देवानामग्रतः किल ।
भाषितं गुरुणा पूर्वं तन्निबोध जनार्दन ।
पुत्रः पितरमासाद्य पिता पुत्रं च मानद ।
राज्यार्थे घातयेदेवं क्षत्रधर्मः सनातनः ।

50 B1 missing. Ś1 K0. 1 om. (with ref.) 50^{a}–51^{d}. G1. 3 om. the ref. — ^{a}) K4 T2 महातेजा; K5 स वार्ष्णेयस् (for महाराज). — M5 om. (hapl.) 50^{bc}, but writes the same within brackets after 51^{d}. — ^{b}) K5 तदा वै (for वार्ष्णेयः). Da1 G3 °नंदनः; D3 कुरुनंदन. — ^{c}) D1 सु-; T2 M1–4 तन्; G2 ते (for मे). K2 B (B1 missing) Da Dn D4. 5. 7. 8 महाप्राज्ञ; D1 T2 M1–4 °राज (for °बाहो). — ^{d}) K2 B (B1 missing) D (except D1–3. 6) राजेंद्र; M4 सत्यं तु (for सततं).

51 B1 missing. Ś1 K0. 1 om. 51^{abcd} (cf. v. l. 50). — ^{a}) T2 कृतो (for कृती). Da1 भीष्म. — ^{b}) M5 प्रेषितेन (for प्रेक्षितेन). K3 निर्दहन्; D8 निर्दहे. K5 प्रहितेनापि निर्वृतः. — ^{c}) D1 गम्यते (for °तां). K3 तं; G1–3 M1–3. 5 स्व- (for स). K5 D2 गम्यतां साधयोपायं. — ^{d}) D6 पृष्टुं (for प्रष्टुं). K3. 5 B3 D2. 6 T G M1. 3–5 सागरगासुतं. — ^{e}) T2 अर्हसि (for अर्हति). D2 तथ्यं; T1 G सम्यक् (for सत्यं). T2 यत् (for स). — ^{f}) K5 दृष्टो; G3 पृष्टे (for पृष्टो). K1 विशेषयः (sic); T1 G न संशयः (for विशेषतः).

52 B1 missing. — ^{a}) K6 पृच्छामः; Da1 Dn2 D2. 4. 5 गच्छाम. — ^{b}) T2 द्रष्टुं (for प्रष्टुं). — ^{c}) K1 चैवं; T2 देवं (for चैनं). B (B1 missing) D (except D1–3. 6) गत्वा शांतनवं वृद्धं. — ^{d}) K5 D2 पृच्छस्व; D1. 5 पृच्छामि (for पृच्छाम). K3–6 B2–4 D T G M4 भारत; M1–3. 5 भारतं (for माधव). — ^{e}) K2 B4 Dn1 (by corr.). n2 D4. 7. 8 स वो (for स नो). Ś1 K2 यन्मंत्रं; K4 B (B1 missing) Da Dn1 D4. 5. 7. 8 मंत्रं यं (by transp.); D6 सन्मंत्रं; T1 G संमंत्रं (G4 °त्र); T2 M तन्मंत्रं (for यं मन्त्रं). — ^{f}) B2 वयं; M4 चरान् (for परान्).

53 B1 missing 53^{a}. Before 53, K0–2 ins. संजय उवाच. — ^{a}) B2–4 Da Dn D4–8 आमंत्र्य (for संमन्त्र्य). K3. 4 B2–4 D (except D1) S (except M1–3) ते (for वै). K3 D2 रात्रौ (for वीराः). K5 एवं संमंत्रिते रात्रौ. — G3 om. (hapl.) 53^{b}–54^{c}. — ^{b}) K3. 4 B D2. 3 T2 पांडुपूर्वजं (B2 °जः); Da1 M2 °पूर्वजाः (Da1 °जा); D1 सहपूर्वजाः. — ^{c}) D1 आजग्मुः; D3 जग्मुर्वै. — ^{d}) T2 वासुदेवेन ते तदा. — ^{e}) T2 M विमुक्तकवचाः सर्वे.

54 G3 om. 54^{abc} (cf. v. l. 53). — ^{a}) G2 प्रसाद्य (for प्रविश्य). T2 M ते (for च). T1 G1. 2. 4 ततो (for तदा). — ^{b}) K3. 5 D2 शिबिरे (D2 °रं) (for शिरोभिः). K4 B3. 4 Da Dn1 D3–6. 8 T G2. 4 प्रणिपेदिरे (Da D3 °ति)रे; C0 प्रति- (as in text). — ^{d}) K3. 4 B D (except Dn2) G1–3 M4 भरतर्षभं; M1. 3. 5 °र्षभाः (for °र्षभ). — ^{e}) K3. 5 D2. 3 चैव; Da1 D5 चेदं; T2 M भूमौ (for चैनं). — ^{f}) B1. 3. 4 Dn2 D4. 6–8 अभ्ययुः (for अन्वयुः). D1 भीष्मस्य शरणं ययुः. — After 54, D1. 6 ins.:

प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमन्वयुः ॥ ५४
तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः ।
स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतं ते धनंजय ।
स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तथा ॥ ५५
किं कार्यं वः करोम्यद्य युष्मत्प्रीतिविवर्धनम् ।
सर्वात्मना च कर्तास्मि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ५६
तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ।
उवाच वाक्यं दीनात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५७
कथं जयेम धर्मज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ।
प्रजानां संक्षयो न स्यात्कथं तन्मे वदाभिभो ॥ ५८
भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ।
भवन्तं समरे राजन्विषहेम कथं वयम् ॥ ५९
न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ।
मण्डलेनैव धनुषा सदा दृश्योऽसि संयुगे ॥ ६० C. 6. 4920 B. 6. 107. 65 K. 6. 107. 65

426* चरणोपगतान्गृह्य परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
मूर्ध्नि चैतानुपाघ्राय अङ्कमारोपयत्तदा ।
बाष्पपर्याकुलमुखः स्मृत्वा पाण्डुं पुनः पुनः ।

[(L. 1) D6 शरणो° (for चरणो°), and परिरम्य (for °ष्वज्य). — (L. 2) D6 चैनम् (for चैतान्).]

55 ^{a}) K3 °भागो (for °बाहुर्). — Da1 D5 om. (hapl.) 55^{cd}. Before 55^{cd}, D6 ins. भीष्म उवाच. — ^{c}) B2 तत्र (for तव). D3 कौंतेय (for वार्ष्णेय). — D3 om. (hapl.) 55de. — ^{d}) D1 युधिष्ठिर (for धनंजय). — ^{e}) K4 T1 G4 धर्मराजाय; D1 भीमविजयौ (for धर्मपुत्राय). — ^{f}) D1 स्वागतं; T2 स्वागता (for भीमाय). D1 द्वयोः; G2 तदा (for तथा).

56 ^{a}) K2. 5 कार्यं वा; B Da Dn D4. 5. 7. 8 वा कार्यं; D6 वः कार्यं (by transp.). — K5 om. 56^{bc}. — ^{b}) B D (except D2. 6) युष्माकं प्रीतिवर्धनं (Da1 °नः); T1 युष्मत्प्रीतिवर्धनं (submetric); T2 युष्मत्प्रीतिविवर्धनः; G2 युष्मद्गीतिविवर्धनात्. — After 56^{ab}, G2 ins.:

427* युद्धादन्यत्र हे वत्साः प्रीयन्तां मा विशङ्कथ ।

— ^{c}) D1 सर्वागम्यं; D2 स चात्मना; M3. 5 सर्वात्मनो. K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 M2. 5 [अ]पि; D1 हि; M1. 3. 4 वि° (for च). — ^{d}) K4 B Da1 Dn D4. 7. 8 यदपि (for यद्यपि).

57 Before 57, D1. 6 ins. संजय उवाच. — ^{a}) K3 ततु; K5 D2. 3. 6 एवं; B2 M1 (*sup. lin.*). 3-5 ततो; T G4 M1 (orig.) इति (for तथा). B2 ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — ^{b}) T2 प्रीतियुक्तः; G2 M2 प्रियुक्तं (for प्रीतियुक्तं). — ^{c}) B Da Dn D4. 5. 7. 8 राजा (for वाक्यं). D1 धर्मज्ञो (for दीनात्मा). — ^{d}) D6 धर्मराजो (for °पुत्रो). B Da Dn D4. 5. 7. 8 प्रीतिपूर्व(B Dn2 °युक्त)मिदं वचः. — After 57, K4 ins.:

428* यथा पृच्छामि मामद्य कथं तन्मे च वा विभो ।

58 Before 58, D6 ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{a}) K5 T2 M1-3. 5 जयेयं (for °म). B1. 3 Dn2 D1 T2 सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ). — ^{b}) D2 जयेमहि; D5 लभामहे. — ^{c}) G2 प्रजायाः (for °नां). K4 B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 संशयो; D1 T1 G4 तु क्षयो; T2 G1. 3 M च (M4 स्व°) क्षयो (T2 °यं). — ^{d}) K1 om. (hapl.) from तन्मे up to कथं (in 59^{d}). K0 वदाविभो; K4 B Da2 Dn D1. 2. 4. 5. 7. 8 T1 G वद प्रभो; Da1 om.; M4 सदा विभो (for वदाभिभो). K3. 5 D2. 6 तन्मे वद पितामह.

59 K1 om. up to कथं (in 59^{d}) (cf. v. l. 58). — ^{a}) Da1 भगवान्हि नो (hypermetric); D1 यथा चैव; D2 भवांस्तात; D6 भवानपि; T2 भगवन्हि (for भवान्हि नो). — ^{b}) K3. 5 अब्रवीत्; M4 ब्रवीति (for ब्रवीतु). D1 प्रब्रवीहि त्वमात्मनः. — ^{c}) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 वीर; D1 त्वां हि; D3 T1 G तात (for राजन्). — ^{d}) K0 G3 विषयेम; D1 विषहाम; T2 न जयामि; M विजयेम (for विषहेम). K5 कथं जयं; T2 M1-4 कथंचन.

60 ^{a}) K5 T2 G1. 3 M5 मे (for ते). Da1 न हि ते सूक्ष्ममथ स्वैरं (hypermetric). — ^{b}) K3. 5 D2 M4 छिद्रं; Da1 व्रतं (sic) (for रन्ध्रं). — ^{c}) Ś1 K0. 1 सतालेन; K2 सतार्णेन (for मण्डलेन). K3 D2 G3 [इ]व (for [ए]व). M1-3. 5 धनुषः. — ^{d}) K0-2 दृश्योपि; D3 (marg. *sec. m.*) दृश्यसि (for दृश्योऽसि). K3-5 B Da Dn D2. 4-8 T1 G दृश्यसे (K5 G2. 3 °ते) संयुगे सदा (K4 तथा; K5 D2. 8 G2 तदा); D1 सदा त्वं दृश्यसे मृधे; T2 M संयुगे (T2 M4 °गो) दृश्यसे स(T2 त)दा.

C. 6. 4550
B. 6. 107. 85
K. 6. 107. 63

नाददानं संदधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ।
पश्यामस्त्वा महाबाहो रथे सूर्यमिव स्थितम् ॥ ६१
नराश्वरथनागानां हन्तारं परवीरहन् ।
क इवोत्सहते हन्तुं त्वां पुमान्भरतर्षभ ॥ ६२
वर्षता शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम ।
क्षयं नीता हि पृतना भवता महती मम ॥ ६३
यथा युधि जयेयं त्वां यथा राज्यं भवेन्मम ।
भवेत्सैन्यस्य वा शान्तिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६४

ततोऽब्रवीच्छांतनवः पाण्डवान्पाण्डुपूर्वज ।
न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे ।
युष्मासु दृश्यते वृद्धिः सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ६५
निर्जिते मयि युद्धे तु ध्रुवं जेष्यथ कौरवान् ।
क्षिप्रं मयि प्रहरत यदीच्छथ रणे जयम् ।
अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् ॥ ६६
एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहम् ।
हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ ६७

---

61 a) B D (except D2. 6) T2 G1–3 M आददानं; T1 G4 आदधानं (for नाददानं). Ś1 K0–3 B1 D2 न संधानं (for संदधानं). — b) K3–5 D2. 6 आकर्षंतं (for विक°). D1 नवं; M2 न वा; M8 महत् (for न च). — c) D1 पश्याम; D2. 3. 6 T1 G4 पश्यामि. K3. 4 B D S (except M2) त्वां (for त्वा). — d) Dn2 D4 रथं सूर्यम्; T2 M4 रथधुर्यें (for रथे सूर्यम्). B4 D2 G2 इवास्थितं; Dn2 इवापरं; D3 इवोदितं; T2 व्यवस्थितं; M4 [s]प्यवस्थितं (for इव स्थितम्).

62 a) K2 B Da2 Dn D3. 4. 7. 8 T2 M रथाश्वनरनागानां; K8 वरश्व नर°; Da1 D5 रथाश्व(D5 °श्व)रथ°; G2 न चाश्वरथ°. — b) T2 क्षयिष्यन् (for हन्तारं). K8 परवीरहा. — c) K4 कथं वोत्सहते; B Da Dn D4. 5. 7. 8 कोथ (Da1 Dn1 °थं) वो°; D3. 6 कः समुत्सहते (D6 °से); S क इहो° (M2 त इवो°) (for क इवो°). K1 हतुं; K4 तूर्णं; B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 जेतुं; D6 गंतुं (for हन्तुं). D1 नैवोत्सहेत हंतुं त्वां. — d) Ś1 K0–2 D3 त्वां पुनर्; D6 हंतारं (for त्वां पुमान्). D6 (in marg.) भरतर्षभं. D1 पुमान्कश्चिन्महाव्रत.

63 a) D1 T2 वर्षंतं; D2. 6 वर्ष(D6 °र्शं)तं; D8 वर्षंतां (for वर्षता). — b) D1 महांतं (for महान्ति). K2 पुरुषोत्तमं; T1 G पुरुषर्षभ. B Da Dn D4. 5. 7. 8 संयुगे (B1 Da Dn1 D5 भवता) वैशसं कृतं; T2 क्षयं नीता नृपा युधि; M1–3. 5 संततं भरतर्षभ; M4 क्षयं नीता महारणे. — cd) T2 अयं (for क्षयं). G8 पृतनां. M1–3. 5 transp. पृतना and भवता. K4 B D (except D1–3. 6) संयुगे (for भवता). G3 महतीं. M4 भवता महती सेना मम या पृथिवीपते.

64 a) K3. 5 B Da2 Dn D4–8 T G M1–3. 5 जयेम; D2 जयेमस् (for जयेयं). Ś1 K1 त्वा; K2 मां; K3m त्वां (as in text). Da1 corrupt; M4 जयेयं त्वां यथा राज्यं. — b) K3. 4 D2. 6 लभेमहि; Dn2 D4. 7. 8 भृशं मम (for भवेन्मम). M4 भवेन्मम महामते. — c) K0. 1. 3. 4 D6 भवत्°; B Da Dn D4. 5. 7. 8 मम; M1–3. 5 यथा (for भवेत्). K0 वा शक्तिस्; B Da Dn D4. 5. 7. 8 च क्षेमं; D1 नो शांतिस्; T2 M1–3. 5 चाहानिस्; G2 चाशांतिस् (for वा शान्तिस्). K2 मत्सैन्यस्य च वा शक्तिस्. — d) K1 G3 तं मे (for तन्मे).

65 b) D1 °वं (for °वान्). K3. 4 B Da Dn2 D1. 2. 5. 8 °पूर्वजः (for °पूर्वज). — Before 65cd, D6 ins. भीष्म उवाच. — e) D1. 2 T2 G1 M युष्माकं (for °सु). G1–3 बुद्धिः (for वृद्धिः). K4 B Da Dn D4–8 जयो भवति सर्वज्ञ (Da Dn1 D5. 8 धर्मज्ञ; Dn1 m धर्मस्य). — f) K4 B D (except D2) S ते (for वः).

66 a) K4 B D (except D2. 3) T1 G4 युद्धेन (for युद्धे तु). — b) B Da Dn D4. 5. 7. 8 रणे (for ध्रुवं). K8 D1 T G2. 4 जेष्यसि; M1–3. 5 जेष्यं(M2 °ष्य)ति (for जेष्यथ). K3. 4 B D T2 M1. 3–5 पांडवाः (K8 D2. 6 T2 °व) (for कौरवान्). K5 जयं प्राप्स्यसि पांडव. — c) K4 B3. 4 Dn2 D4. 6–8 प्रा(Dn2 D6–8 प्र)हरध्वं; B2 प्राहरत (for प्र°). — d) Ś1 K1 यदीच्छत; K2 यद्देच्छथ; K3 D2 यदि(D2 °दी)च्छध्वं; Da2 D4 यदीच्छेथ; D6 तदीच्छध्वं; T G2. 4 यदि(T1 G2 °दी)च्छसि; M2 यदिच्छ ह (for यदीच्छथ). K3 D1 जयं रणे (by transp.). — e) K1 पार्थः; K3 G2 पार्था; Da1 G3 पार्थं (for पार्थाः). — f) K1 यथासुखं (for °सुखम्).

67 a) T2 सुखं (for एवं). K3. 5 D2 वै (for हि). G2 एवं कृतमहं मन्ये. — b) D4. 8 T2 भवता; G2 भवतो; M4 भवद्भिर् (for भवतां). K2 विहितो; K3. 5 D2 निहतो (for विदितो). D1 [s]स्त्वहं; D6

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि ।
भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ६८
शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ।
न भवान्समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ६९
भीष्म उवाच ।
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
नाहं शक्यो रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७०
आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ।
न्यस्तशस्त्रं तु मां राजन्हन्युर्युधि महारथाः ॥ ७१
निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ।
द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ॥ ७२
स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके ।
अप्रसूते च दुष्प्रेक्ष्ये न युद्धं रोचते मम ॥ ७३
इमं च शृणु मे पार्थ संकल्पं पूर्वचिन्तितम् ।
अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कथंचन ॥ ७४

C. 6. 4965 B. 6. 107. 90 K. 6. 107. 79

T2 [ऽ]स्म्यहं (for ह्यहम्). — c) Dn2 हताः सर्वे; D8 हते सर्वं; M2 हता सर्वं; M5 जगत्सर्वं. — d) K6 D2 M4 एतद्; M3 एव (for एवं).

68 a) T1 G तत्त्वम्; T2 यस्माद् (for तस्माद्). D8 T2 उपायान् (for °यं). Ś1 K0. 1 D1 मे (for नो). — b) K3 D2 युधि; D1 युद्धं (for युद्धे). D1 जया°; M2 जयेमही. T2 विजयो युधि लभ्यते. — c) D6 एवं तं; T2 निहत्य (for भवन्तं). T2 त्वामहं (for समरे). Da Dn1 D5 क्रूरं (for क्रुद्धं). — d) K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 M °हस्तम् (for °पाणिम्). °K1 दंडपाणिनिवांतकं (corrupt).

69 a) K3. 4 D6 हंतुं (for जेतुं). — K0 M5 om. (hapl.) 69b–70c. — b) B2. 4 Da Dn1 D5. 7. 8 [ऽ]पि; D2 T1 G वा (for ऽथ). — c) K4 न तावत्; D2 भवान्न (by transp.). K1 शक्तः (for शक्यः). K5 नाहं जेतुं रणे शक्यः (cf. 70c). — d) = 6. 84. 43b; 103. 70d.

70 K0 M5 om. 70abc (cf. v. l. 69). M2 om. the ref. — a) K2 B2 Da Dn1 D1. 5. 7. 8 T2 M1–4 महाराज (for °बाहो). — b) K1 यथावदस्य पांडव. — c) K2 Dn2 D2. 4. 8 transp. शक्यः and जेतुं.

71 K4 B Da Dn D4–8 *repeat* 71ab after 81ab. — a) K0. 1 अस्त्रशस्त्रो; Da1 आत्तशस्त्रे; T1 G4 आर्तशस्त्रो. — b) Ś1 K1 °वरकार्मुकाः; T1 G °शरकार्मुकः. — c) K1 न; T1 G हि (for तु). K0 मा (for मां). B3. 4 Dn2 D4. 7. 8 ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु; D1 न्यस्तशस्त्रः पुमान्राजन्. — d) Ś1 K0 हन्याद्यदि; K1 हन्या यदि; K2 हन्यद्यदि; K5 D1 हन्याद्युधि; B Da Dn D4. 5. 7. 8 एते (B2 रणे; Da D5 हते) हन्युर्; D2 युधि हन्युर् (by transp.). Ś1 K0–2. 5 D1 महारथः (for °रथाः).

72 a) B2 विक्षिप्तशस्त्रे; D1 विमुक्त°; D3. 7 निक्षिप्य शस्त्रे; D8 निक्षिप्तशस्त्र°; M3. 5 निक्षिप्तशस्त्रैः (for °शस्त्रे). T1 G1. 3. 4 विमुक्ते (for पतिते). — D2 transp. 72b and 72d. — b) Da1 D8 विमुक्तकवचे ध्वजे. — d) D3 [अ]हमिति (for [अ]स्मीति च). M1–3. 5 यो वदेत् (for वादिनि). — After 72, G2. 3 ins.:

429* स्त्रीजिते स्त्रीप्रधाने च स्त्रीप्रधायिनि धर्मज्ञ ।

73 a) Ś1 स्त्रिय; K0. 1. 3. 5 स्त्रियि; Da1 M4 स्त्रियं (for स्त्रियां). K3 Da1 स्त्रिनामधेये च. — b) K2 विकल्पे; K5 कपिले; T1 G4 विमुक्ते (for विकले). K0. 2. 3. 5 B3 Dn2 D1. 6 G1 चैव (for चैक-). B3 -पुत्रक; Dn2 -पुत्रिणि (for -पुत्रके). K4 damaged. — c) K3 अपसूते; K3p हतसूते; D3 (marg.) अपुत्रिते; Ca अप्रसूते (as in text). Ś1 K0–2 [ऽ]थ (K0. 2 च) दुष्प्रापे; K3. 5 D2 महाराज; K4 च***; B1–3 Da Dn1 D5 दुष्कृतौ (B3 °तो; Da2 °ते) च; D3 च दुष्पारे; T G M4 च षंडे च; M1–3. 5 च भीते च; text as in K3p. Cd cites दुष्पोषे. B4 Dn2 D4. 6–8 अप्रशस्ते नरे (D6 जने) चैव; D1 अप्रबुद्धे तथा बाले. — d) D2 मा च ते (for रोचते).

74 a) K0–2. 5 D1. 5 T2 G1. 2 इदं (for इमं). G3 तु; B D (except D1–3. 6) मे; T1 G4 हि (for च). G2 शृणु च (by transp.). G3 समरे (for शृणु मे). B D (except D1–3. 6) राजेंद्र (for मे पार्थ). M5 om. मे. — b) Ś1 K0–2 सुविनिश्चितं; D6 पूर्वसंचितं (for °चिन्तितम्). — c) K2 D1. 3 M5 अमंगल्यं; D6 अमंगल-; T1 G M4 असंकल्प-; Cc अमांगल्य°; Ca अमङ्गल्य- (as in text). T2 संकल्पध्वजतं दृष्ट्वा (sic). — d) Ś1 Da2 युधेयं; Da1 D1–3. 5 युद्धेयं (for युध्येयं). Dn2 M5 कदाचन (for कथंचन). G1. 3 न युद्धं रोचते मम (= 73d).

C. 6. 4966
B. 6. 107. 80
K. 6. 107. 80

य एष द्रौपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः ।
शिखण्डी समराकाङ्क्षी शूरश्च समितिंजयः ॥ ७५
यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात्पुंस्त्वमुपागतः ।
जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ७६
अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
मामेव विशिखैस्तूर्णमभिद्रवतु दंशितः ॥ ७७
अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषतः ।
न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषुं कथंचन ॥ ७८
तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनंजयः ।
शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ७९
न तं पश्यामि लोकेषु यो मां हन्यात्समुद्यतम् ।
ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनंजयात् ॥ ८०
एष तस्मात्पुरोधाय कंचिदन्यं ममाग्रतः ।
मां पातयतु बीभत्सुरेवं ते विजयो भवेत् ॥ ८१
एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्तं वचनं मम ।
ततो जेष्यसि संग्रामे धार्तराष्ट्रान्समागतान् ॥ ८२

संजय उवाच ।

तेऽनुज्ञातास्ततः पार्था जग्मुः स्वशिविरं प्रति ।

---

75 a) G1 स (for य). Ko Da1 द्रोपदो; K5 Dn1 द्रुपदो; Co. d द्रौपदो (as in text). — After 75ab, D1 ins.:

430* अपुमांस्तस्य पुत्रस्तु पूर्वमासीद्विशां पते ।

— c) D3. 7 शिषंडी. Ko. 2 समर(Ko °रे)कांक्षी; K3–5 B D M1. 3–5 समराम(D1 °ब-; D5 °ज)र्षी; T2 M2 समरश्लाघी (for °राकाङ्क्षी). — d) D1 सुतश्च समितिंजय.

76 a) B2 D1 तथाभवच्च (D1 °च्चः). D1 स्त्रीपूर्वः. — b) D1 पूंस्त्वम् (for पुंस्त्वम्). B D (except D1–3. 6) T1 G3 समागतः; M2 उपागतं. — c) Dn1 चापवंतोपि (for च भवन्तोऽपि). — d) G2 पूर्वम् (for सर्वम्). D3. 6 यथाभवत् (for यथातथम्).

77 a) B2 T1 G2. 4 वीरः (for शूरः). — c) K4 G2 मामेवं (for मामेव). Ko. 2 B D (except D1–3) तीक्ष्णैर्; T1 G क्षिप्रम् (for तूर्णम्). — d) G3 अभिद्रुत्य तु; M4 अभिद्रवत (for °द्रवतु). K1 S दंसितः (G2 M4 °तं); D3 संयुगे (for दंशितः). Ko. 2 अभ्यद्रवद्दंसित (sic).

78 a) Dn1 reads 78a in marg. T G3. 4 M2. 4 असंकल्प°; Cd अमङ्गल्य° (as in text). Da D5 न प्रहर्तुमभीप्सामि (= 78c). — b) T2 तु (for च). D1 विशां पते (for विशेषतः). — c) D2 M1. 3. 5 अभीप्स्यामि; D6 T2 अभीप्स्यामि. K5 न प्रहर्तुमिहेच्छामि; D2 न च प्रहर्तुमिच्छामि. — After 78c, Da1 reads 78b and *repeats* 78c. — Da2 om. (hapl.) from गृहीतेषुं (in 78d) up to पश्यामि (in 80a). — d) Ko. 2 D6 T2 M1. 3. 5 गृहीतेषु; K3 D2 °तेषौ; K4 B Da2 Dn D3. 5. 7 T1 G M2. 4 °तेषुः; K5 °तोपि (for °तेषुं). D1 गृहीतास्त्रो विशेषतः.

79 Da1 om. 79 (cf. v. l. 78). — a) T2 तदनंतरमासाद्य; M3. 5 तदनंतरं समासाद्य (hypermetric). — b) D3. 6 पांडवानां (for पाण्डवो मां). Ś1 Ko. 1 मा; G1. 3 M1. 3. 4 वा (for मां). — c) Ko. 2. 3 T2 घातयितुं; K1 चातयितु; D1 घातयत; D3. 6 °यतां; T1 G4 शातयिता; G1–3 शातयितुं (for घातयतु). — d) D5 भरतर्षभः (for °भ).

80 Da1 om. न तं पश्यामि (cf. v. l. 78). — a) D1. 6 लोकेस्मिन् (for लोकेषु). — b) K1 om. यो. K2. 4 B Dn D4. 7. 8 मां हन्याद्यः (for यो मां हन्यात्). Ś1 Ko. 1 समुद्धतं; K2 °द्धतं; Da1 °द्यतां; M2. 3. 5 °द्यतः (for °द्यतम्). — c) K3. 5 D2. 6 महेष्वासात् (for महाभागात्).

81 a) S पार्षतं तु (T2 तस्मादेनं) (for एष तस्मात्). — b) K3 किंचिदन्यं; K5 D2 कश्चिदन्यं; B1. 2 Da Dn1 D6 पांचाल्यं तं; S क्लीबमद्य (for कंचिदन्यं). T2 शिखंडिनं; M1–3. 5 ममाप्रियं (for ममाग्रतः). — After 81ab, K4 B Da Dn D4–8 *repeat* 71ab. — c) G3 मा (for मां). K3 M4 पातयति; D1 घातयतु; T2 सादयतु (for पात°). — d) K3. 5 D2 एष ते; T2 वधार्हं (for एवं ते). K5 Dn D1. 2 ध्रुवं; Da D3. 5 T2 M ध्रुवः (for भवेत्). B D4. 6–8 एवं तव जयो ध्रुवं.

82 D3 om. 82ab. — a) T1 G एवं (for एतत्). K3 कौंतेय. — b) D1. 2 G2 यथोक्त° (for °क्तं). B4 Dn2 D4. 6–8 मम सुव्रत (for वचनं मम). — c) D2 T G4 जेष्यति; D3 G1 M जेष्यथ (for °सि). B4 Dn2 D4. 6–8 संग्रामे धार्तराष्ट्रांश्च. — d) B4 Dn2 D4. 6–8 हन्याः सर्वान्समागतान्; D1. 3 धार्तराष्ट्रान्सराजकान्; T2 °न्सबांधवान्.

अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ८३
तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते ।
अर्जुनो दुःखसंतप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ८४
गुरुणा कुलवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ।
पितामहेन संग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ॥ ८५
क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः ।
पांसुरूषितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥ ८६
यस्याहमधिरुह्याङ्कं बालः किल गदाग्रज ।
तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ८७
नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत ।
इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥ ८८
कामं वध्यतु मे सैन्यं नाहं योत्स्ये महात्मना ।
जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ ८९
श्रीकृष्ण उवाच ।
प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे ।
क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९०

C. 6. 4982
B. 6. 107. 36
K. 6. 107. 98

---

83 M1–3. 5 om. the ref. — a) K1 Da2 D5 ते तु ज्ञातास्; K2 तेनुज्ञात्वा; K4. 5 अनुज्ञातास्; B1. 4 D4 ते तु ज्ञात्वा (for तेऽनुज्ञातास्). Ś1 Ko. 1 तदा; D6 ययुः (for ततः). Da1 पार्थं (for पार्था). — b) D1 स्वं (for स्व-). Ś1 स्वशिबरं (for स्वशिबिरं).

84 a) B1 T1 G4 यथोक्तवति; D6 अथोक्तवति; T2 तथोक्तमति. — d) S सव्रीड (T1 G1. 4 M1–4 °ळ; T2 °ळम्) (for सव्रीडम्). Ś1 सब्रवीदिदमब्रवीत् (sic); D1 इदं वचनमब्रवीत्. After °मिद, K1 (erroneously) *repeats* from कुरु (in 83d) up to मिद- (in 84d).

85 Before 85, Ś1 Ko. 1 D1. 6 T1 G M2 ins. अर्जुन उवाच. — a) T1 G4 M1. 3. 4 कुरुणा; T2 M2. 5 कुरूणां (for गुरुणा). K2–4 B Da Dn D1. 3. 5. 6 कुरु-; G2 काल- (for कुल-). K1. 2 -वृद्धेण; T2 -दीपेन. — b) K3 कृतयज्ञेन; T2 कुरुवृद्धेन (for कृतप्रज्ञेन). — d) K4 B Dn2 D4. 7. 8 M4 योद्धास्मि (for योत्स्यामि). K1 वाधव (sic); Dn1 माधवं (for °व).

86 a) K2 D1 क्रीडिता; K3 क्रिडता; K5 व्रीडिता (for क्रीडता). M5 [अ]पि (for हि). D1 वयं नाथ (for मया बाल्ये). — b) D1 महामते; T1 G °द्युतिः; T2 °त्मना (for °मनाः). K5 वासुदेवस्य महात्मनः (hypermetric). — c) K2. 3 Da Dn D1–3. 5. 6 पांशु(Dn1 [*sup. lin.*] °सु)रू(Da1 °रु)षितगा-(Dn1 °मा)त्रेण; T2 M4 °कुंठितगात्रेण. — d) D6 महता (for महात्मा). K2 परुषीकृता; B1. 3. 4 D3 G3 पुरुषीकृतः; Co. d परुषी° (as in text).

87 a) Ś1 Ko. 1 T G M4 तस्याहम्; Dn2 तथा° (for यस्याहम्). D1 अवि- (for अधि-). Da2 [अं]गं; D8 [अं]के (for [अ]ङ्कं). — b) D1 तदा; T2 वाल्ये (for वालः). T2 M4 काले (for किल). Da1 M3 गदाग्रजः; D1 सहाग्रजः (for गदाग्रज). — c) K2 तातेति वोचं; K5 तातेत्यवाप; D6. 8 तातेत्यवोचन् (D8 °चत्); M3. 5 तावत्यवोचं. — d) D6 पिता; M2 पितः (for पितुः).

88 a) Ko तात (for तातस्). K5 D2 पिता; D1. 3 विभो (for पितुस्). — b) K3 कौरव (for भारत). K5 D1–3 पितुस्तातोस्मि तेनव (K5 D2 कौरव); B1 तातोस्मि भरतर्षभ; D6 ततोस्मिनिति भारत (sic); M1–3. 5 तातोस्मीति च भारत. — c) D6 वाले; G1. 3 वालं (for वाल्ये). — d) G2 यस्य (for यः स). T2 युध्यः (for वध्यः). D1 कथंचन; D3 कथं मम.

89 a) K5 वाधतु; D8 (marg. *sec. m.* as in text) वर्धतु. K3–5 B Da2 Dn D2. 4–8 M5 सैन्यं मे (by transp.). Da1 कथं वध्यतु सैन्येन; D1 कामं निहंतु सैन्यानि; T G M1–4 सैन्यं मे वध्यतां (T2 M4 हन्यतां) कामं (G2 काल्ये). — b) D1 पितामहं (for महात्मना). — c) Ko. 2 वा तु; K5 D2. 6 T2 M4 [ऽ]स्तु वा (by transp.). — After 89, T G M1 ins.:

431* कथमस्मद्विधः कृष्ण जानन्धर्मं सनातनम् ।
न्यस्तशस्त्रे च वृद्धे च प्रहरेद्धि पितामहे ।

[(L. 2) G1 विवृद्धे (for च वृद्धे). G2 प्रहरेयं (for °रेद्धि).]

90 Before 90, K3. 4 D3 T2 ins. कृष्ण उवाच; B Da Dn D4. 5. 7. 8 M वासुदेव उवाच; D6 T1 G2. 4 श्रीभगवानुवाच; G1. 3 भगवान् (for श्रीकृष्ण उवाच). — a) T1 G4 त्वया; M4 पुरा (for वधं). — b) T1 G3. 4 M4 वधं; G1. 2 कथं (for पुरा). — c) Ś1 क्षत्रे धर्मे; M1 क्षत्रधर्म-. Ś1 स्थिता; K5 ततः; D2 सतः (for स्थितः). — d) Ko T2 चैनं; Da1 D5 नेदं (for नैनं). K3 हनिष्यति; D8 वधिष्यसि (for हनिष्यसि).

C. 6. 4983
B. 6. 107. 97
K. 6. 107. 97

पातयैनं रथात्पार्थ वज्राहतमिव द्रुमम् ।
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ९१
दिष्टमेतत्पुरा देवैर्भविष्यत्यवशस्य ते ।
हन्ता भीष्मस्य पूर्वेन्द्र इति तन्न तदन्यथा ॥ ९२
न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
त्वदन्यः शक्नुयाद्धन्तुमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ ९३
जहि भीष्मं महाबाहो शृणु चेदं वचो मम ।
यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ ९४
ज्यायांसमपि चेच्छक्र गुणैरपि समन्वितम् ।
आततायिनमामन्त्र्य हन्याद्घातकमागतम् ॥ ९५
शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनंजय ।
योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानसूयुभिः ॥ ९६

अर्जुन उवाच ।

शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम् ।
दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते ॥ ९७
ते वयं प्रमुखे तस्य स्थापयित्वा शिखण्डिनम् ।
गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ ९८
अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ।

---

91 K_5 D_2 om. 91^{ab}. — ^{a}) B_1 रणात् (for रथात्). $Ś_1$ $K_{0.1}$ तात; K_2 तूल (for पार्थ). — ^{b}) B D (except $D_{1-3.6}$) क्षत्रियं युद्धदुर्मदं; S वज्रपाणिरिवाचलं. Ca cites युद्धदुर्मदं. — ^{c}) T_2 नागत्वा; G_3 निहत्य; $M_{1.3-5}$ नाहत्य. Da_2 यदि (for युधि).

92 M om. 92. — ^{a}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{1-3.6}$) T_1 G दृष्टम्; T_2 सृष्टम् (for दिष्टम्). D_1 एव (for एतत्). Cv दिष्टमेतत् (as in text). — ^{b}) $D_{1.3}$ (marg. *sec. m.*) भविष्यसि (for °ति). K_4 अयगम्यते (sic); G_2 [अ]पि शस्यते (for [अ]वशस्य ते). $K_{3.5}$ $D_{2.3.6}$ गमिष्यस्यवशोपि सन् (K_5 °त्यवशोपि सः); B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ Ca गमिष्यति यमक्षयं. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ T_2 G_3 हंत; K_2 हंतु; K_5 नाहं (for हन्ता). K_{0-2} भीष्मस्तु (for °स्य). K_4 सृष्टोसि; T_1 G_4 बाणेन; T_2 पूर्वेण; Cd पूर्वेन्द्र (as in text). B D (except $D_{1-3.6}$) यद्दृष्टं हि पुरा पार्थ. — ^{d}) K_4 भविता; B D (except $D_{1-3.6}$) तत्तथा; T G_{2-4} इति (G_3 इती-) यन् (for इति तन्).

93 ^{ab}) K_2 नव- (for न हि). $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ दुःप्रधर्षं; $D_{1.3}$ नरव्याघ्रं (for दुराधर्षं). Da_1 व्यात्तासनम्; G_2 दंडपाणिम् (for व्यात्ताननम्). T_2 M न चैनं पुरुषव्याघ्र समरेष्वनिवर्तिनं. — ^{c}) K_2 हर्तुम्; B_2 गंतुम्; Dn_2 $D_{4.7.8}$ योद्धुम् (for हन्तुम्). — ^{d}) $G_{1.3}$ चक्रधरः (for वज्र°).

94 ^{a}) K_4 T $G_{2.4}$ भीष्मं प्रति; $G_{1.3}$ शिष्यं प्रति; G_2 (*inf. lin.*) शीर्षं प्रति (for जहि भीष्मं). $K_{2.3}$ B D T_2 M स्थिरो (T_2 °तो) भूत्वा; K_4 महाराज (for महाबाहो). — ^{b}) T_2 M चेमां गिरं (for चेदं वचो). — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-2} यदुवाच; M_4 अथो° (for यथो°).

95 ^{a}) T_2 मायांसम्; Cc अपांसं (for ज्यायांसम्). $K_{2.4}$ B Da Dn D_{4-8} Cc वृद्धं; T G विप्रं (for शक्र). $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ M अपि चेज्ज्यायसं विप्रं; D_1 शस्त्रहस्तं तु वै विप्रं. — ^{c}) $Ś_1$ आततायनम्; Ca. c. d °तायिनम् (as in text). K_1 आसंत्र; $K_{2.3.5}$ B D S आयांतं (for आमन्त्र्य). — ^{d}) D_2 घत्तिकम्; Ca. d घातकम् (as in text). K_4 B Da Dn D_{2-8} आत्मनः; K_5 आहितं (for आगतम्). D_1 हन्याद्भ्रंतं तु चात्मनः; T_1 $G_{2.4}$ हन्यादेवाविचारयन् (= Manu. 8. 350^{d}).

96 ^{a}) $K_{3.5}$ Dn_1 $D_{2.6}$ T_2 M स्थिरो; Cc स्थितो (as in text). — ^{b}) $M_{1.2}$ धनंजयः (for °य). — ^{c}) T_2 बोद्धव्यं (for योद्धव्यं). — ^{d}) $K_{3.5}$ D_2 जेतव्यं; T_2 $G_{1.3}$ प्र(T_2 प)ष्टव्यं (for यष्टव्यं). $K_{0.3.5}$ Da_2 D_2 चानु(K_0 Da_2 °न)सूयि(K_5 °यु)भिः; D_1 च महात्मभिः; T G_4 अ(T_2 चा)नसूयिभिः; G_{1-3} अनसूयुभिः. M_4 प्रजाश्चाप्यनसूयिभिः.

97 ^{a}) Da_1 Dn_1 (before corr.) D_2 G_3 शिखंडि (for °ण्डी). D_1 निधने; Ca °नं (as in text). — ^{b}) K_2 भीमस्य (for भीष्मस्य). D_2 पुरतो (m भविता as in text). K_3 भृशं (for ध्रुवम्). — ^{c}) D_1 दृष्ट्वा तं; G_3 दृष्ट्वैवं (for दृष्ट्वैव). D_1 यदा (for सदा). — ^{d}) T_2 G_1 पांचालं; G_3 पांचाल्ये; $M_{1-3.5}$ पांचाल्याद् (for °ल्यं). T_2 अतिवर्तते (for विनि°).

98 ^{a}) K_5 वयं च (for ते वयं). D_7 संमुखे (for प्रमुखे). — ^{b}) $K_{2.4}$ B D (except $D_{1-3.6}$) पुरस्कृत्य (for स्थापयित्वा). — ^{c}) K_1 पातयिष्यामि; D_3 T $G_{1.3.4}$ घातयिष्याम (D_3 T_2 G_1 °मि) (for पातयिष्याम).

99 ^{b}) T_2 M पातयिष्यामि (for वार°). K_1 मावकैः (sic); K_4 B_4 शायकैः. — ^{c}) D_2 शिखंडी च.

शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठो भीष्ममेवाभियास्यतु ॥ ९९
श्रुतं ते कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
कन्या ह्येषा पुरा जाता पुरुषः समपद्यत ॥ १००

संजय उवाच ।
इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः ।
शयनानि यथास्वानि भेजिरे पुरुषर्षभाः ॥ १०१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्तत संयुगे ।
पाण्डवाश्च तथा भीष्मं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच ।
ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।
वाद्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २

C. 6. 4933
B. 6. 108. 2
K. 6. 108. 2

$K_{3.4}$ B Da Dn $D_{2.4.5.7.8}$ T_2 M युधां श्रेष्ठं; $D_{1.3}$ महेष्वासं; G_2 तु धाष्ट्ये[र्ष्टो]न; G_3 यथा श्रेष्ठो. — ^{d}) B_1 Da Dn_1 D_5 हि (for [अ]भि-). K_3 D_{1-3} T_1 G M_2 -यास्यति; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ -योध(Da_1 D_5 °ज)येत्; D_6 -धास्यति; M_4 -योत्स्यति (for -यास्यतु).

100 ^{a}) K_2 B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ M_4 हि; B_3 $M_{1-3.5}$ मे (for ते). — ^{b}) $M_{1-3.5}$ हंता (for हन्यां). T_2 शिखंडिनः. — ^{c}) $G_{1.3}$ स्त्री वै (for कन्या). $D_{2.7}$ त्वेषा; T_1 $G_{3.4}$ M ह्येष; T_2 ह्येतत् (for ह्येषा). G_1 परा (for पुरा). B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ भूत्वा; D_2 T_1 G_4 $M_{1-3.5}$ जातः; T_2 मातः; M_4 जातं (for जाता). — ^{d}) K_3 समपद्यत्; T_2 °जायत (for °पद्यत). — After 100, S ins.:

432* संजय उवाच ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीष्मस्य वधसंयुतम् ।
जहृषुर्हृष्टरोमाणः सकृष्णाः पाण्डवास्तदा ।

[(L. 1) T_2 M इत्यर्जुन- (for अर्जुनस्य). — (L. 2) G_3 सकृष्णां (for सकृष्णाः). T_1 G_4 M_1 तथा (for तदा).]

101 All MSS. (except $D_{1.2.6}$) om. the ref. — ^{a}) D_6 एवं ते (for इत्येवं). $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ समयं (for निश्चयं). — ^{b}) K_1 °साधवः; K_2 D_8 °बांधवाः; T_1 G_4 °माधवं (for °माधवाः). K_3 पांडवाश्च समाधवाः; D_2 पांडवैः सह माधव. — After 101^{ab}, N T G ins.:

433* अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ।

[K_5 D_2 अभिजग्मुस्त्वरान्विताः (for the post. half).] On the other hand, M ins. after 101^{ab}: T_2 subst. for 101^{cd}:

434* स्वान्स्वान्गृहानभिगतास्तां रात्रिमवसन्सुखम् ।

— K_2 $B_{1.2.4}$ $D_{1.3.4.7}$ om. 101^{cd}. — ^{c}) K_3 यथायोग्यं; D_2 -स्तानि; G_2 -र्हाणि (for यथास्वानि). — ^{d}) K_1 पुरुषर्षभः; D_8 पुरुषोत्तमाः; T_1 G_4 भरतर्षभाः.

Colophon om. in $Ś_1$ $Ko._1$. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K_3 B_1 mention only नवमन्हः (B_1 °ह्न); B_3 नवमदिवसयुद्धादिकं; $D_{2.8}$ नवम(D_8 °मोयं)युद्धदिवस; D_7 भीष्मयुद्धे नवमदिन; M_4 दशमेह्निके. D_2 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* D_6 पांडवानां भीष्मस्य वधो मंत्ररचनं; T G_4 भीष्मवधोपायप्रश्नः (T_2 °यनिश्चयः); G_2 भीष्मवधनिश्चयः; $M_{1-3.5}$ भीष्मवधोपाय(M_2 °धोप)श्रवणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_2 (*sec. m.*) 65; Dn_2 (*sup. lin.*) M_5 106; D_6 102; T_1 G 103 (as in text); T_2 $M_{3.4}$ 105; $M_{1.2}$ 104. — *Śloka no.:* Dn_1 98; Dn_2 106; D_5 107; D_6 111.

104

1 $Ko._1$ (K_1 with the ref.) om. (hapl.) 1. — ^{b}) $Ś_1$ अभ्यद्रवत; K_4 अभ्यधावत; Dn_2 अत्यवर्तत (for अभ्यवर्तत). — ^{c}) K_2 B_1 Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ पांडवांश्च; D_3 पांडवा वा; T_2 पांडवश्च. K_{2-5} B D T_2 $M_{1.4}$ कथं; T_1 G_4 यथा (for तथा). K_2 $B_{1.4}$ Dn_2 $D_{4.7.8}$ भीष्मस् (for भीष्मं).

2 ^{a}) K_2 $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{4.7.8}$ Cd ततस्ते पांडवाः

C. 6. 4993
B. 6. 116. 3
K. 6. 108. 3

ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ३
कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशां पते ॥ ४
चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनंजयौ ।
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ५
सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः ।
धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ६
ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ॥ ७
विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः ।
द्रुपदश्च महाराज ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
जघनं पालयामास पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ९
एवं व्यूह्य महत्सैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १०
तथैव कुरवो राजन्भीष्मं कृत्वा महाबलम् ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ ११

सर्वे. — ^{c}) Ś1 नाद्यमानासु; K2 B Da2 Dn D4–8 ताड्य°; K3. 5 D1 T2 M हन्य°; Da1 ताड्यमानस्तु (for वाद्यमानासु). Ś1 भीरेषु; Dn1 भरेषु (by corr. भरीषु). — ^{d}) T2 M1. 5 [आ]हतेषु (for [आ]नकेषु).

3 ^{a}) K1. 2. 4 B Da1 ध्मा(K2 धा)यत्सु; Co ध्मायत्सु (as in text). K3 दधिवर्षेषु; D5 वृद्धिवर्णे (submetric) (for दधिवर्णेषु). S ध्मायमानेषु (G2 घोषमाणेषु) शंखेषु. — D5 om. 3^{b}–4^{b}. — ^{b}) Da1 जलेषु च; D6 om. (hapl.); S पांडवे(T1 G2. 4 M1. 2 °रे)षु; Co. v जलजेषु (as in text). — ^{d}) K3 निर्गताः; T1 G निर्ययुः (for निर्याताः). T2 M3–5 निर्ययुः पांडवा रणं (T2 रणे); M1. 2 पांडवा निर्ययू रणं.

4 D5 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K4 B1. 2 व्युहं (for व्यूहं). D8 °बाहो (for °राज). — ^{b}) Da1 °र्हण (for °र्हणम्). — After 4^{ab}, D1 reads st. 10–15 and then 4^{cd}. — ^{d}) Ko अग्रम्; D1. 3. 6 मुख (for अग्र).

5 D5 om. 5^{ab}. — ^{a}) Da1 वक्र° (for चक्र°). — ^{c}) Dn1 द्रौपदेयांश्च. — ^{d}) K3 चापि (for चैव). T2 G2 M सौभद्रश्च महारथः.

6 K3. 5 om. (hapl.) 6^{a}–9^{b}. — ^{a}) Da1 सात्यकीश् (for °किश्). — ^{b}) D6 तस्य (for तेषां). Da1 G2 °रथाः (for °रथः). — ^{c}) G3 तथा (for ततः). — ^{d}) B1. 4 Dn2 पंचालैर्; D2. 6 G1. 3. 4 पांचाल्यैर् (for पाञ्चालैर्). D1 बहुभिर्वृतः (for अभिरक्षितः).

7 K3. 5 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{b}) D6 तदा; G1–3 प्रभो (for प्रभुः). — ^{c}) Da1 प्रययुः (for °यौ). — ^{d}) D1 विनद्य (for नादयन्). Da1 M2 भरतर्षभः (for भरतर्षभ).

8 K3. 5 om. 8 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Da1 D1. 2. 6 च (for तु). — ^{b}) Ś1 Ko. 1 रक्षितः (for संवृतः). D1 स्वेनानीकेन संवृतः; D6 स्वसैन्येनाभिसं°. — ^{c}) D3 द्रुपदश्च. T1 G4 तु (for च). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 महाबाहो (Da1 °हु); D1 ततः पश्चात् (for महाराज). — ^{d}) T1 G तस्य (for ततः). T1 G4 पार्श्वम् (for पश्चाद्). K1 उप[? पा]वहत्; M2 अपाद्रवत्. D1 महाराजमुपा°.

9 K3. 5 om. 9^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) B2. 4 Da Dn1 D1. 2. 4–8 कैकेया; Dn2 D3 कैकया (for केकया). — ^{c}) K5 स्वयं तं; Ca जघनं (as in text). K1. 3. 4 B D (except D2) T G1. 4 M1. 3–5 पालयामासुः. — ^{d}) D1 धर्म- (for पाण्डु-). T1 G पांडवेयश्च राक्षसः (G1 तव सैन्यस्य मारिष).

10 For sequence in D1, cf. v. l. 4. — ^{a}) Ś1 K3 D8 व्यूह; T2 विभ्य (for व्यूह्य). K3. 4 B Dn2 D2. 4. 7. 8 महासैन्यं; T1 G4 महाबाहो; T2 M तु तत्सैन्यं; G1–3 महाव्यूहं (for महत्सैन्यं). — ^{b}) Da Dn1 (before corr.) D5 M2 पांडवस् (for °वास्). M2 om. (hapl.) from तव (in 10^{b}) up to प्रयुः (in 11^{d}). K5 तत्र (for तव). — ^{c}) K3 अभ्यद्रवत; T2 M1. 4 °वर्तत; M5 °वर्तंत (for °द्रवन्त).

11 For sequence in D1, cf. v. l. 4. M2 om. 11 up to प्रययुः (cf. v. l. 10). Da Dn1 D5 om. 11^{a}–13^{b}. — ^{a}) D1 तावका (for कुरवो). D6 सर्वे (for राजन्). — ^{b}) D1 कृत्वा भीष्मं (by transp.). K4 B Dn2 D4. 6–8 T1 G M1. 3. 5 महारथं (for °बलम्). — ^{c}) K3 आगत्य (for अग्रतः). — ^{d}) D3 युधि; D6 रणे (for प्रति).

पुत्रैस्तव दुराधर्षैं रक्षितः सुमहाबलैः ।
ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १२
भगदत्तस्ततः पश्चाद्गजानीकेन संवृतः ।
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३
काम्बोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः ।
मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥ १४
तथेतरे महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः ।
जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥ १५
दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवो युधि ।
आसुरानकरोद्व्यूहान्पैशाचानथ राक्षसान् ॥ १६
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १७
अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्तन्त किरन्तो विविधाञ्शरान् ॥ १८
तत्र भारत भीमेन पीडितास्तावकाः शरैः ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ १९
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ २०
ते वध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ ।
नाशक्नुवन्वारयितुं पाण्डवानां महद्बलम् ॥ २१
ततस्तु तावकं सैन्यं वध्यमानं समन्ततः ।
संप्राद्रवद्दिशो राजन्काल्यमानं महारथैः ॥ २२

C. 6. 5015
B. 6. 106. 22
K. 6. 106. 22

12 For sequence in D1, cf. v. l. 4. Da Dn1 D5 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K4 damaged for पुत्रैस्तव. K2.4 B Dn2 D4.7.8 T1 G4 दुराधर्षौ (for °धर्षैं). — b) K3 रक्षतः; D1 रक्षितं. T2 M3 स (for सु-). K3 D2 T2 -महाबलः (for °लैः). — K5 om. 12^{cd}. — c) T2 कृपो (for ततो). K1 महेश्वासः. — d) D6 पुत्रस्यास्य; T2 पुत्राश्चास्य. K1 B2-4 Dn2 D1-4.7.8 T2 M महाबलः; G1.3 विशां पते (for महारथः).

13 For sequence in D1, cf. v. l. 4. Da Dn1 D5 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). — a) K1 भगदेवस् (for °दत्तस्). — d) K0 अनुद्रुतौ; K2 अनुद्रुतौ; K3-5 D2 उप(D2 °पा)स्थितौ; D1.6 अनुस्थितौ (for अनुव्रतौ).

14 For sequence in D1, cf. v. l. 4. — a) K1 T2 कांभोजराजो. — b) M3.5 सूतः (for ततः). — c) Ś1 मागदश्च; D2 मागधस्तु. — d) T2 M कौसल्यश् (for सौबलश्). K3 सु-; D1.3.6 स-; D2 तु (for च). K4 बृहद्रथः; Da1 महद्बलः (for बृहद्बलः).

15 For sequence in D1, cf. v. l. 4. — a) B1.4 Dn2 D4.7.8 तथैवान्ये; Da1 G3 तथैतरे; M1.3.4 अथे° (for तथेतरे). — b) Da Dn1 (m as in text) D5 सुदर्शप्रमुखा. D1.3 S रथाः (for नृपाः). — c) Ś1 जघान (for जघनं). Da1 पालयामास. — d) K3.5 D2.6 S (except T2 M1) मारिष (for भारत).

16 K4 om. (hapl.) 16^{c}-17^{b}. — b) T2 तदा (for युधि).

17 K4 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — c) K0.1 निघ्नता (for °तां). D2 T2 M2.5 तेषां; T1 G1 सैन्यान् (for राजन्). — d) D5 यमदं प्रविवर्धनम्.

18 a) Da1 D3 अर्जुनः (for °न-). Ś1 K0.1 राजन् (for पार्थाः). — c) D6 T2 भीष्मयुद्धे. K1 [ऽ]भ्यवर्तत; Da1 [ऽ]भ्यवर्तते; M4 [ऽ]भवर्त्तं तु (for ऽभ्यवर्तन्त). — d) Ś1 विव्यधाश् (for विविधान्).

19 a) Ś1 K0-2 ततो (for तत्र). K2 भरत (for भा°). K2 भीमे तु. — b) K3-5 B D (except D1) S (except G2) ताडितास् (for पीडितास्). K3 तावकैः; D5 तावकान् (for तावकाः). K3.5 D2.6 योधपुंगवाः (for तावकाः शरैः). — d) K2 ययौस्तदा (sic); T1 G हतो गताः; T3 ययुस्तथा (for ययुस्तदा).

20 b) G1.2 महारथाः (for °थः). — G1-3 om. (hapl.) 20^{c}-22^{d}. — D5 *repeats* 20^{cd} after 21.

21 G1-3 om. 21 (cf. v. l. 20). B3 om. (hapl.) 21^{c}-23^{b}. Ś1 K0-2 *repeat* 21^{cd} after 23^{ab}. — c) D3 T G4 M1-4 धारयितुं (for वार°). — d) B1 तावकानां (for पाण्डवानां). K3 महाचमूं; T1 G4 महाबलं (for महद्बलम्). — After 21, D5 *repeats* 20^{cd}.

22 B3 G1-3 om. 22 (cf. v. l. 21, 20). — a) K3 Dn2 D1-5.7.8 T1 G4 M तत्; D6 च; T2 ते (for तु). — b) T2 हन्य° (for वध्य°). — c) K0 संप्राद्रवन्; K4 damaged; B3 Dn2 D4.7.8 सुसंप्राप्तं (for संप्राद्रवद्). B1.3.4 D (except D1-3.6)

C. 6. 5015
B. 6. 104. 23
K. 6. 108. 23

त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ ।
वध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

पीड्यमानं बलं पार्थैर्दृष्ट्वा भीष्मः पराक्रमी ।
यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २४
कथं वा पाण्डवान्युद्धे प्रत्युद्यातः परंतपः ।
विनिघ्नन्सोमकान्वीरांस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २५

संजय उवाच ।

आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत्पितामहः ।
पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः ॥ २६
प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ २७
तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम् ।
नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८
स पाण्डवान्महेष्वासः पाञ्चालांश्च ससृञ्जयान् ।
अभ्यद्रवत दुर्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ २९
स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन्महारथान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे यत्तान्वारयामास सायकैः ।

दश दिशः (for दिशो राजन्). — ^{d}) $K_{0.1}$ Cd कल्यमानं; K_3 पाल्य°; D_2 पात्य°; D_6 T_2 ताड्य° (for काल्य°).

23 B_2 om. 23^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{a}) M_5 श्रातरं (for त्रातारं). K_5 नाधिगच्छंत; D_3 नाध्यगच्छंतस् (for °गच्छन्त). — ^{b}) K_4 T_1 G तावकास्तु ($G_{1.3}$ °श्च) विशां पते. — After 23^{ab}, $Ś_1$ K_{0-3} *repeat* 21^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ बा(K_0 व)ध्यमानं (K_1 °नां) (for वध्यमानाः). — ^{d}) D_1 G_2 पांडवाः (for °वैः). T_2 M पांडुपांचालसंजयैः.

24 ^{ab}) T_2 युध्यमानं; M_5 वध्यमानं. $Ś_1$ बलैः (for बलं). K_5 तत्र (for पार्थैर्). K_3 तत्र भीष्मो; K_4 B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ दृष्ट्वा पार्थैर् (by transp.); D_1 सर्वं दृष्ट्वा; D_2 तत्र दृष्ट्वा. K_3 दृष्ट्वा; Da_1 D_3 भीष्म- (for भीष्मः). D_3 -पराक्रमैः (for पराक्रमी). — ^{c}) K_0 यदाकार्षीद्; Da_1 यदकार्ष (for °कार्षीद्). — ^{d}) K_2 Da_1 संजयः (for °य).

25 $Ś_1$ $K_{0.1.3}$ om. (hapl.) 25. — ^{a}) K_5 B_3 $D_{2.3}$ स कथं; B_4 कथं च; D_1 कथं स; T_1 G तं कथं (for कथं वा). S (except M_2) पांडवा (for °वान्). Da_1 युद्ध- (for युद्धे). — ^{b}) D_1 उद्यतास्त्रः; D_2 प्रत्युद्धातः; S °द्याताः (for °द्यातः). T G M_4 परंतपाः; $M_{1-3.5}$ महारथाः. — K_5 om. 25^{cd}. — ^{c}) B_3 समरे (for सोमकान्). $K_{2.4}$ B Da Dn D_{4-8} चीरस् (B_3 क्रुद्धस्) (for वीरांस्). $D_{2.3}$ विमुंचन्सायकान्वीरस्; S निघ्नंतो मामकान्वीरांस् (T_2 M °ञ्छूरांस्). — ^{d}) $K_{2.4}$ B Dn_2 $D_{4.6-8}$ तदाचक्ष्व ममा(K_4 B माम)नघ; T_2 $M_{1-3.5}$ तन्मे ब्रूहि (T_2 भीष्म) यथातथं.

26 ^{a}) B_2 Da_2 आचक्ष्यते; Da_1 आदक्षे ते; D_1 आचक्ष्येहं; D_2 °क्ष्वे ते; D_3 °क्ष्ये ते; D_6 °क्षत; T_1 G_4 $M_{1.3.4}$ आचक्ष्वे तन्; T_2 श्रृणुष्व तान्; G_{1-3} आचक्षे तन्. $Ś_1$ महाराजे; D_6 °भाग (for °राज). — ^{b}) K_2 पितामहं; K_4 B D (except $D_{1.2.6}$) S (except T_2) पिता तव (for पितामहः).

27 ^{a}) K_2 प्रहृष्टः मनसः; K_3 T_2 प्रहृष्टमानसाः. D_1 सर्वे (for शूराः). — ^{b}) D_5 पांडुपूर्वजं. — ^{c}) $K_{4.5}$ D_3 T_1 G युध्यंतस् (G_2 °त) (for निघ्नन्तस्). — ^{d}) D_1 पुत्रस्य तव (by transp.).

28 ^{a}) K_3 $D_{2.6}$ नरव्याघ्र; D_1 तथा दृष्ट्वा (for मनुष्येन्द्र). — ^{b}) T_2 तव (for नर-). — ^{c}) $Ś_1$ नामृषंत; K_5 नातृप्यंत; Da_1 नामृश्यत. $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ ततो; $D_{1.3}$ G_2 रणे (for तदा). — ^{d}) K_4 damaged. K_5 D_2 सैन्यघातः; T_2 परिघातं; $G_{1.3}$ सैन्या°; M परं घातं (for सैन्यघातं). K_5 D_2 कृतः परैः; D_3 तदा परैः; D_6 कृतं परैः (for रणे परैः). Da_1 परे (for परैः). K_3 सैन्यघातकृतं परैः; D_1 सैन्यघ्नं तं रणाजिरे.

29 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-2} पांडवांश्च; Da_1 न पांडवान्; M_4 स पांडवानां (hypermetric) (for स पांडवान्). $K_{0-2.4.5}$ Dn_1 $D_{1.2}$ T_2 G_2 महेष्वासान् (for °ष्वासः). — ^{b}) $Ś_1$ पंचालांश्च; Da_1 पांचालाश्च (for °लांश्च). K_3 T_1 G स(K_3 om. स)पांचालान्ससंजयान्; B Da_2 Dn D_{4-8} पांचालांश्चैव सं°; D_1 सोमकान्संजयैः सह; T_2 M सहपांचालसंजयान्. — After 29^{ab}, K_2 B Da Dn D_2 (*repeating* it in its proper place).$_{4-8}$ read 30^{cd}. — ^{c}) K_2 अभ्यद्रवति; K_3 D_{1-3} T_2 $M_{1-3.5}$ अभ्यवर्तं(K_3 M_3 °र्तं)त; B Da Dn D_{4-8} M_4 °वर्ष(D_3 °र्षं)त (for °द्रवत). K_1 दुर्धर्षं; K_5 Da_1 दुर्धर्ष (for °र्षस्). T_1 G_4 भीष्मो रणे दुराधर्षस्; $G_{1.3}$ अभ्यद्रवद्दुराधर्षस्.

30 ^{a}) D_1 समरे (for प्रवरान्). — ^{b}) D_1 बल-

नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ॥ ३०
निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वममितं बहु ।
रथिनोऽपातयद्राजन्रथेभ्यः पुरुषर्षभः ॥ ३१
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पदातींश्च समागतान् ।
गजारोहान्गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम् ॥ ३२
तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम् ।
पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रपाणिमिवासुराः ॥ ३३
शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुञ्चन्निशिताञ्शरान् ।
दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्वपुः ॥ ३४
मण्डलीकृतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत ।
संग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापनिभं महत् ॥ ३५
तद्दृष्ट्वा समरे कर्म तव पुत्रा विशां पते ।
विस्मयं परमं प्राप्ताः पितामहमपूजयन् ॥ ३६
पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव ।
युध्यमानं रणे शूरं विप्रचित्तिमिवामराः ।
न चैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ३७

C. 6. 5032
B. 6. 108. 39
K. 6. 106. 39

क्षयमथाकरोत्. — After 30^{ab}, D1 ins.:

435* भीष्मः परमसंक्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।

— D1 om. 30^{cdef}. — ^{c}) K4 B Dn2 D4. 6–8 M4 आत्तशस्त्रो. B Dn2 D3. 4. 6. 8 M4 यत्नाद् (D3. 8 °त्नान्); D2 जित्वा; T2 M1–3. 5 यत्तो (for यत्तान्). — K3 om. 30^{d}–31^{c}. — ^{d}) K4 B1. 4 शायकैः (for सा°). — K4 om. 30^{ef}. K2 B Da Dn D2 (*repeating here*). 4–8 read 30^{ef} after 29^{ab}. — ^{f}) D4. 7. 8 M4 सितैर् (for शि°). Ś1 K0–2 आंजलिकैस्; Ca. d अञ्ज° (as in text). M2. 3. 5 अपि (for तथा). — After 30, B Da Dn D4–8 ins.:

436* नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान्वीर्यामर्षप्रवेरितैः ।

[B3 D5 °प्रवेपितैः (for °प्रवेरितैः).]

31 K3 om. 31^{abc} (cf. v. l. 30). — ^{a}) T2 M न्यहनत्; G2 जघान (for निजघ्ने). Da1 क्रुद्ध- (for क्रुद्धो). — ^{b}) K4 B Da2 Dn D3–5. 7. 8 °श्वं चामितं; K5 °श्वमयुतं; Cc. d °श्वममितं (as in text). K0 Da1 हस्त्यश्ववा(K0 °स)मितं बहु; D1 °श्वरथवाजिनः; G1 damaged; M °श्वसमितिं बहु. — ^{c}) M4 रथिनं. K0. 1 D1 S पातयन् (M2 पारयद्) (for ऽपातयद्). — ^{d}) K3 D (except Da1 Dn1) G3. 8 पुरुषर्षभ; M °षोत्तमः (for °षर्षभः).

32 ^{b}) K4 B Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 T G M4. 5 पदातां(G3 °ता)श्च (for °तींश्च). T G3. 4 धरातलात् (T2 °लान्); G1. 3 धरातले; M धरागतान् (for समागतान्). — ^{c}) T2 गजेंद्रेभ्यः; G3 गदेभ्यश्च (for गजेभ्यश्च). — ^{d}) K2 B1 Dn2 D4. 7. 8 जयकारिणः; K4 विदधं भयं; B2–4 Da Dn1 D5 जयकांक्षिणः (B4 °णां); D3 विचरन्रणे; T1 G आदधद्भयं; T2 M4 व्यधमद्रणे; M1–3. 5 व्यचरद्रणे (for विदधद्भयम्). D1 निजघ्ने गजयोधिनः; D2. 6 शरांश्च (D2 परेषां) विकिरन्रणे.

33 ^{a}) G3 तदेकं (for तमेकं). T G2–4 क्रुद्धं (for भीष्मं). — ^{b}) T1 G3. 4 चर° (for त्वर°). D3 M4 महारथाः. — ^{d}) K2 वज्रपाणिर्; K3–5 B D (except D1. 3) S °हस्तम् (for °पाणिम्). T1 G2–4 इवामराः.

34 ^{ab}) T2 M विमुंचन्वि(T2 °द्वि)शिखाञ्छितान् (for ^{b}). D5 शक्रशनिसमस्पर्शान्विप्रमुंचंति शितांछरान् (sic). — ^{c}) Ś1 K3 Da1 दिक्षु दृशत (sic); K0. 5 दिक्षु दृश्यत; T2 दिक्ष्वभूद्दृश्यंत. K3 वर्मासु (sic); M4 संग्रामे (for सर्वासु). — ^{d}) D1 स धारयन् (for संधार°).

35 ^{a}) K4 Dn2 D4. 6–8 °भूतम् (for °कृतम्). — ^{b}) M1–3. 5 धनुर्नित्यम् (by transp.). — ^{cd}) G1 damaged. K3 संग्रामो; D1 भीष्मस्य (for संग्रामे). D8 युद्धमानस्य (for युध्य°). Ś1 K0–2 चक्रपाणि(K1 °नि)निभं महत्; K3. 4 B D T2 M शक्रचापोपमं महत् (for ^{d}).

36 G1 damaged. — ^{a}) D5 T2 G3 तं दृष्ट्वा. D8 वीर्यं (for कर्म). — ^{b}) K3–5 B D S (G1 damaged) पुत्रास्तव (by transp.). — ^{c}) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 गत्वा; D1. 2 जग्मुः (for प्राप्ताः).

37 G1 damaged. — ^{a}) G2 दृष्ट्वा (for भूत्वा). — ^{b}) K3 Da1 D2. 3 T M2. 5 प्रेक्षंत (K3 D2. 3 °तः); D5. 6 प्रेक्ष्यंते (D6 °त) (for प्रैक्षन्त). K4 भरतर्षभ; B4 पितरं रणे; T2 पितरस्तव (for पितरं तव). — ^{c}) K4 B1. 2 युद्धमानं (for युध्य°). Ś1 K0–2 D1 भीष्मं (for शूरं). Da1 युध्यमानरणे शूरा. — ^{d}) Da1 M2 विप्रचित्तम् (for °चित्तिम्). K0. 2 इवासुराः. D1 शूरं परबलार्दनं. — ^{e}) D2 न चैव (for न चैनं). — ^{f}) M4 इवांतरं (for इवान्तकम्).

38 G1 damaged. — ^{a}) B1 संग्रामे; T G2–4 M

C. 6. 5012
B. 6. 103. 40
K. 6. 103. 40

दशमेऽहनि संप्राप्ते रथानीकं शिखण्डिनः ।
अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ ३८
तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ ३९
स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम् ।
अनिच्छन्नपि संक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४०
काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथंचन ।
यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी ॥ ४१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्छितः ।
उवाच भीष्मं समरे सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ४२
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयंकरम् ।
मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै सह ॥ ४३
दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं स मया बहुशः श्रुतः ।
जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह ॥ ४४
पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम ।
अद्य त्वा योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ॥ ४५

निर्वृत्ते. — ^{c}) G_2 ददाह (for अदहन्). D_1 भल्लैः (for बाणैः). — D_4 om. (hapl.) 38^{d}–39^{a}. — ^{d}) T_2 कृष्णवत्र्येव (for °वर्त्मेव).

39 D_4 om. 39^{a} (cf. v. l. 38). — ^{a}) D_6 शितैर् (for त्रिभिर्). — ^{b}) K_3 Da_1 अभ्यविध्य; D_3 अभ्यबध्यत्; T G_{2-4} M_4 प्रत्यविध्यत्; $M_{1.3.5}$ अत्य°. — ^{c}) K_3 Da_1 D_8 आशिविषम् (D_8 °पम्); $G_{1.3}$ आशीविष. G_{1-3} क्रुद्ध- (for °द्धं). D_1 आशीविषसमप्रख्यैर्. — ^{d}) G_2 हालाविषम्; $M_{1.3}$ काले सृष्टम्; Ca कालसृष्टं (for कालसृष्टम्). D_1 निर्दहन्निव चक्षुषा; $G_{1.3}$ कालसृष्ट इवांतकः.

40 ^{a}) Da_1 सुतेना- (for स तेना-). K_3 D_2 [अ]पि; D_4 G_3 M_6 [अ]भि-; Co [अ]ति (as in text). T_2 G_2 क्रुद्धः; M_4 क्रुद्धं (for विद्धः). — ^{c}) $K_{2.3}$ B $D_{2.6}$ इव (for अपि). Da Dn $D_{4.5.7.8}$ अभि(Da_1 °नि)-छं(D_8 °छ)दन्निव क्रुद्धः; D_1 ततो भीष्मो महाराज; D_3 अनिच्छिन्नश्च संक्रुद्धः; T G पुनर्नालोकयत् (T_2 G_2 °यन्) क्रुद्धः; M अनावलोकयन्क्रुद्धः. Co cites अतिछंदन्. — ^{d}) D_3 अनिच्छन् (for प्रहसन्).

41 Before 41, D_6 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) S (except T_1 G_4) प्रहर; Ca. c. d अभ्यस (as in text). K_5 वामोरु; T_2 मा वा त्वं; G_2 मा वाहं; G_3 मा वांग (for वा मा वा). Ko काममभ्यवसामावा (sic); D_1 काममभ्याहतान्बाणान्; D_6 (*sup. lin.*) त्वं ममाभ्यासगा मा वा (orig. as in text, cancelled). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.1.5}$ T G_4 $M_{4.5}$ त्वा (for त्वां). T_2 शिखंडिनं (for कथंचन). — $Ś_1$ K_{0-2} om. 41^{cd}. — ^{c}) $K_{3.5}$ D_2 येन; D_1 एवं; T_2 सैव (for यैव). K_5 शिखंडिनं; Da_2 यैव हि त्वां; T_2 G_{1-3} $M_{1.2.4.5}$ यैव त्वं हि. T_1 G_4 M_3 यैव त्वं विहिता धात्रा. — ^{d}) K_4 damaged. S त्वं हि (by transp.). D_5 शिखंडिनं (for °ण्डिनी).

42 Before 42, D_6 ins. संजय उवाच. — ^{b}) $K_{1.3.4}$ $D_{2.3}$ उवाच समरे भीष्मं; B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ उवाचैनं तदा (Dn_2 $D_{4.7.8}$ तथा) भीष्मं. — ^{d}) $Ś_1$ Ko Da_2 $D_{1.5.6}$ सृक्विणी (Ko °णीः); D_2 सृक्किणी; D_8 T $G_{1.2.4}$ $M_{2.5}$ सृक्कणी; G_3 सृग्विर्णी; $M_{1.3.4}$ स्रक्कणी (for सृक्किणी). K_{2-4} B Da_2 Dn $D_{2.4-8}$ T G_4 M परिसंलिहन् (for °लेलिहन्). — After 42, D_1 ins.:

437* सर्वमेव महायुद्धं श्रुतवन्तं महारणे ।

43 Before 43, D_6 ins. शिखंड्युवाच. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 G_3 त्वा (for त्वां). D_1 कुरुश्रेष्ठ (for महाबाहो). — ^{b}) $K_{0.2.3}$ Da_1 $D_{2.6}$ S भयंकरं; K_5 भयावहं; B_1 क्षयकरं (for क्षयंकरम्). — ^{c}) M_2 युद्धं तु (for ते युद्धं). — ^{d}) Da_1 $D_{2.3.6}$ जामदग्नेन. K_4 $D_{1.2.6}$ चैव हि (for वै सह).

44 K_{0-2} om. (hapl.) 44. — ^{a}) K_4 दिव्यस्तु ते; $B_{1.2}$ दृष्टश्च ते; B_3 दिव्यश्च यः; D_6 दिव्यो हि ते; G_2 दिव्यमेतत् (for दिव्यश्च ते). $Ś_1$ $D_{1.8}$ T_1 G_4 $M_{1.3.5}$ प्रभावो यः; $K_{3.5}$ प्रतापोयं; B_3 प्रभावस्ते. — ^{b}) B_1 Dn_2 $D_{4.7.8}$ मया च (for स मया). D_6 बहुधा (for °शः). — ^{c}) $K_{3.5}$ तथाहं ते; D_1 प्रभावं हि; D_2 त्वयाहं ते; T_2 M प्रभावं च. — ^{d}) D_2 [ऽ]याहं (for ऽद्याहं). S त्वया योत्स्याम्यहं (T_2 G_1 M योत्स्ये ह्यहं) सह (T_2 M_4 सदा; T_1 *both* सदा and सह).

45 ^{a}) $K_{3.5}$ D_2 कर्तुम्; K_4 damaged (for कुर्वन्). — ^{b}) K_4 नरेश्वर; D_1 परंतप; D_2 रथोत्तम; S महद्प्रियं (for नरोत्तम). — D_4 om. (hapl.) 45^{cd}. — ^{c}) K_3 अथ (for अद्य). K_{2-4} B Da Dn $D_{1-3.5-8}$ T $G_{1.4}$ त्वां (for त्वा). G_4 बाध°; T_1 यौध° (for योध°). — ^{d}) T_1 G भरत° (G_2 भारत°) (for पुरुष°). $Ś_1$ रणेन पुरुषोत्तम.

ध्रुवं च त्वा हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ।
एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं यत्क्षमं तत्समाचर ॥ ४६
काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिंजय ॥ ४७
एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
अविध्यत रणे राजन्प्रणुन्नं वाक्यसायकैः ॥ ४८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची परंतपः ।
कालोऽयमिति संचिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ॥ ४९
अहं त्वामनुयास्यामि परान्विद्रावयञ्शरैः ।
अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ५०
न हि ते संयुगे पीडां शक्तः कर्तुं महाबलः ।
तस्मादद्य महाबाहो वीर भीष्ममभिद्रव ॥ ५१
अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष ।
अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ५२
नावहास्या यथा वीर भवेम परमाहवे ।
तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ॥ ५३
अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि परंतप ।
वारयन्रथिनः सर्वान्साधयस्व पितामहम् ॥ ५४

C. 6. 5049
S. 5. 108. 33
K. om.

46 [a]) $K_{2.4}$ B D ध्रुवं च त्वां; T G M_4 कृपां त्यक्त्वा; $M_{1-3.5}$ क्षिप्रं च त्वा. K_3 ध्रुवं त्वां निहनिष्यामि. — [b]) K_1 मेग्रतः. — [c]) T_2 G_3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). $K_{2.4}$ B Da Dn D_{4-8} च (D_8 तु) म(D_5 त)द्वाक्यं (for वचो मह्यं). — [d]) $K_{2.4}$ B_{2-4} Dn_3 $D_{4.8}$ यत्कृत्यं; Da_2 D_6 यत्क्षेमं (for यत्क्षमं). T_1 G_4 ते तदाचर (for तत्समा°). D_2 क्षत्रमंत्रं समाचर.

47 [a]) Ko D_6 अभ्यव; T_2 आश्वासि; G_1 $M_{1.3-5}$ अस्यसि; G_2 M_2 युध्यस्व (for अभ्यस). Ko सा मा वा; K_5 वात्मानं (for वा मा वा). Da_1 D_5 काममभ्य(D_5 °भ्या)समापन्न (sic); D_1 काममभ्यसितान्बाणान्; G_3 तं मामंस्यंग वा मा वा (sic). — [b]) K_2 जीवद् (for जीवन्). K_2 $D_{1-3.6}$ विमोक्षसे; K_4 $B_{1.3.4}$ Da_2 Dn $D_{4.5.8}$ प्रमोक्ष्यसे (for विमोक्ष्यसे). — [c]) Ś1 D_1 सुहृष्टः; K_1 Da_1 सु(K_1 स)दृष्ट; T_2 सुदुष्टः; Ca सुदृष्टः (as in text). Da_1 भीष्मो; S अद्य (for भीष्म). — [d]) Ś1 समितिसंजय (sic); K_3 मितिसंजय (sic); S कुरुनंदन (for समितिंजय).

48 Before 48, N ins. संजय उवाच. — [a]) K_1 एतम् (for एवम्). G_3 तदा (for ततो). — [b]) K_4 damaged. Ko अभिध्यत; K_3 M_5 अवध्यत. K_1 राजं; B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ भीष्मं (for राजन्). — [d]) B_1 प्रतुन्नं; B_3 प्रतुदन्; B_4 संतुन्नं; $D_{2.3}$ प्रनुन्नं; D_4 संनुन्नं; $D_{6.7}$ स नुन्नं (for प्रणुन्नं). K_1 वाक्यशायकैः; Da_1 वायसायकैः. B_2 तुन्नं वाक्यश्च सायकैः; S प्रतुदन्वाक्शरैर्भृशं.

49 [b]) Ś1 धनंजयः; K_3 B D महारथः (for परंतपः). — [c]) S निश्चित्य (for संचिन्त्य). — [d]) K_1 शिखंडीनम्; K_2 °डिनिम्. $K_{3.5}$ D_2 अनोदयत्; D_1 अथाब्रवीत् (for अचोदयत्).

50 Before 50, D_8 ins. अर्जुन उवाच. — [a]) D_2 T_1 G_4 अनुयोत्स्यामि (for °यास्यामि). — [b]) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ परान्विद्राव्य (D_6 °द्वाद्य) सायकैः; S परान्वित्रासयन्रणे. — [c]) $K_{3.5}$ $D_{1.2}$ T_2 G_3 M_{3-5} अभि($D_{1.2}$ °भ्य)द्रवत्; G_2 अतिद्रव (for अभिद्रव). Ś1 $Ko_{.1}$ त्व($Ko_{.1}$ त्वं)संरब्धो; $D_{3.6}$ T_1 $G_{1.2.4}$ M_{1-4} सुसंक्रुद्धो. — [d]) K_4 B_{2-4} D_5 भीमपराक्रम (for °पराक्रमम्).

51 $K_{3.5}$ D_2 om. 51[ab]. — [ab]) D_1 शक्तः पीडां (by transp.). M कर्तुं शक्तो (by transp.). T G कर्तुं शक्ता महाबलाः (for [b]). — [c]) $K_{3.5}$ D_2 न हि तेद्य भयं तस्माद्. — [d]) K_3 D_1 वीरं; K_4 B_{2-4} Da Dn $D_{4.5.7.8}$ यत्नाद्; M धीरो (for वीर). K_3 अभिद्रवः; $D_{1.5}$ उपा(D_5 अभि)द्रवत्; T_2 अभिव्रज (for °द्रव). B_1 यत्नं साधयस्व पितामहं (= cf. 35[cd]).

52 [a]) $Ko_{.1}$ $D_{3.8}$ (the last two before corr.) T_2 अहं त्वा; K_5 अहं तु; D_6 अह त्वां (for अहत्वा). — [b]) $Ko_{.1}$ यास्यामि; K_3 योत्स्यसि; D_6 [अ]पास्यसि; T_2 हास्यसि; G_3 यास्यति (for यास्यसि). Da_1 D_2 मारिषः; S भारत (T_2 G_4 $M_{1.3.5}$ °तं). — [c]) D_2 अवहासो; T G M_{2-5} अपहास्यो (G_2 °सो). T_1 G_4 सैन्यस्य (for लोकस्य). — [d]) D_2 भविष्यति (for °सि).

53 [a]) Da_2 Dn_1 $D_{5.6}$ नावहास्यो (D_6 °स्यौ); D_2 न वै हास्या; T G M_{2-4} नापहास्या (for नाव°). — [b]) $K_{3.5}$ D_2 (by corr.)$_{.6}$ परवीरहन् (D_2 orig. °हा) (for परमाहवे). Ko भवे परममाहवे. — [c]) K_3 यत्तः (for यत्नं). — [d]) Dn_1 सादयस्व; Ca.c साध° (as in text). — After 53, T G M_1 read (hapl.) 58.

54 Ś1 $Ko_{.1}$ om. (hapl.) 54. — [a]) Da_1 रक्षणे (for °णं). — [b]) $K_{2.4}$ B D (except D_{1-3}) महाबल

C. 6. 5060
B. 6. 108. 57
K. 6. 108. 57

द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं चाथ सुयोधनम् ।
चित्रसेनं विकर्णं च सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ५५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महारथम् ॥ ५६
सौमदत्तिं रणे शूरमार्श्यशृङ्गिं च राक्षसम् ।
त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५७
कुरूंश्च सहितान्सर्वान्ये चैषां सैनिकाः स्थिताः ।
निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहम् ।
पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १
केऽरक्षन्पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधम् ।
त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २
कथं शांतनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि ।

(for परंतप). — [d]) $K_{3.5}$ $D_{1.3}$ T G_4 M साधय (M_5 °क-) त्वं; G_2 वारय त्वं (for साधयस्व).

55 [b]) D_1 शल्यं; D_8 च सु-; S (except M_4) च स- (for चाथ). — [d]) D_1 बाह्नि(*and* ह्री)कं सैंधवं तथा.

56 [b]) $Ś_1$ $K_{0.1}$ T_2 कांभोजं च; Da Dn_1 (before corr.) D_5 M_2 कांबोजश्च. M_2 सुदक्षिणः. — [c]) T_1 G महा- (for तथा). — [d]) K_1 M_1 (*sup. lin.*) माधवं (for मागधं). $K_{1.2.4}$ B_{1-3} D (except $D_{1.2.6}$) T_2 M महाबलं; K_3 °व्रतं; T_1 G मनस्विनं (for महारथम्).

57 [a]) Da_1 D_3 G_1 $M_{2.4}$ सोमदत्तिं; $D_{1.6}$ T $G_{2.4}$ सोमदत्तं. $K_{1-3.5}$ B D (except D_1) तथा (for रणे). D_2 वीरम् (for शूरम्). — [b]) $Ś_1$ अर्ष्यशृंगिं; $K_{0-2.4}$ B Da_1 Dn $D_{4.6-8}$ T_1 G_4 M_3 आर्ष्यशृंगिं; K_3 Da_2 $D_{1.5}$ आर्ष्य(D1 °र्षि)शृंगं; K_5 आर्षिशृंगिं; D_2 आर्ष°. — $Ś_1$ K_0 om. 57[cd]. — [c]) D_1 समरे (for च रणे). — M_4 om. 57[f]–58[a]. — [f]) T_1 G साधय त्वं पितामहं.

58 T G M_1 read 58 after 53. M_4 om. 58[abc] (cf. v. l. 57). — [a]) K_3 D_2 गुरूं(K_3 °रू)श्च; K_5 गुरून्हि; D_8 कुरूश्च (for कुरूंश्च). — [b]) $K_{1.2}$ पंचैषां (for ये चैषां). K_{3-5} B D T_2 $M_{1-3.5}$ युध्य(K_4 B_{1-3} युद्ध-; K_5 यत)मानान् (Da_1 °मान-) महाबलान्; T_1 G यत(G_1 युध्य)मानान्महारथान्. — [c]) S (M_4 om.) अहमावारयिष्यामि. — [d]) K_3 $D_{2.6}$ योधयस्व; K_5 योधस्व प्र-; G_2 साधय त्वं (for साधयस्व). B_3 महारथं (for पितामहम्).

Colophon om. in K_3 Dn_1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ K_{0-2} D_2 mention only दशमयुद्धदिवस; K_4 B_3 Da D_5 दशमेऽह्नि (K_4 cont. भीष्माभिपतन; B_3 cont. संग्रामे); $M_{1.2}$ दशमेऽहनि; D_6 दशमदिवसयुद्ध; T_2 दशमदिवस; M_4 दशमेऽह्निके. — *Adhy. name:* T_2 $M_{1.2}$ व्यूहकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 101; Da_2 (*sec. m.*) 66; Dn_2 T_2 $M_{3.4}$ 106; D_6 103; T_1 G_4 104 (as in text); $M_{1.2}$ 105; M_5 107. — *Śloka no.:* Dn_1 D_6 60; Dn_2 D_5 59.

105

1 Dn_1 reads the ref. in marg., om. 1[ab]. — [c]) $Ś_1$ D_6 पंचाल्यः; T_2 पांचालः. — [d]) $Ś_1$ धृतव्रतं; K_5 जित° (for यत°).

2 [a]) D_1 पांडवानीकं; T_1 G पांडवा युद्धे (for पाण्डवानीके). — [b]) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.7.8}$ M_3 उदायुधाः. — [c]) K_3 $D_{2.6}$ त्वरमाणं (for °माणास्). K_1 तदा; K_5 तथा (for त्वरा-).

3 [a]) D_1 चैव (for भीष्मः). — [b]) D_1 दशमे

अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ ३
न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिनम् ।
कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ ४
संजय उवाच ।
नाशीर्यत धनुस्तस्य रथभङ्गो न चाप्यभूत् ।
युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ।
निघ्नतः समरे शत्रूञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ५
अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ।
रथदन्तिगणा राजन्हयाश्चैव सुसज्जिताः ।
अभ्यवर्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ६
यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिंजयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ७
युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं पराञ्शरैः ।
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं सर्व एवाभ्यवारयन् ॥ ८
दशमेऽहनि संप्राप्ते ततार रिपुवाहिनीम् ।
कीर्यमाणां शितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अशक्नुवन्रणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १०
अथोपायान्महाराज सव्यसाची परंतपः ।
त्रासयन्रथिनः सर्वान्बीभत्सुरपराजितः ॥ ११

C. 6. 5066
B. 6. 109. 12
K. 6. 109. 12

दिने. — [c]) Ś1 K0-2 महावीरैः; Da1 °वीर्यं (for °वीर्यः).

4 [a]) Ś1 K0. 2 Da1 नामृष्यामि; K3 मृष्यामि न (by transp.). G1. 3 भीष्मे (for भीष्मं). T2 नामृष्यमरणे भीष्मः (sic). — [b]) D1 प्रत्यायातं; T2 प्रत्युत्थानं; G1 M1. 2. 4 प्रत्युद्यानं; M3. 5 प्रत्याख्यानं (for प्रत्युद्यातं). K3 T2 M1. 2. 4 शिखंडिनः; K4 B D (except D1. 2. 6) G1. 3 °डिना (for °ण्डिनम्). — [c]) K1 M5 कश्चिन्न; D2 कथं न; D3 कथं नु; T1 G4 अथ वा (for कच्चिन्न). Ś1 K0. 1. 3 D2 (K3 D2 marg. *sec. m.* as in text). 3 रथसंगोस्य. Cd cites रथसिंहो. — [d]) Ś1 K0. 1 [अ]न्यतः (for [अ]स्यतः). K3 धनुर्वा तस्य शीर्यत; K5 D2. 3 धनुर्वाशीर्यदस्यतः; S धनुर्वास्य (M2 °र्वा न) व्यशीर्यत.

5 [a]) D2 नाशीर्यंत. B1. 4 Dn2 D4. 7. 8 चास्य (for तस्य). — [b]) Ś1 K0. 1 D2 (marg. *sec. m.* as in text). 2 रथसंगो. Da1 न वाप्यभूत्; D2. 3 न चास्य (D2 °श्च°) भूत्. — [cd]) Ś1 K0-2 वध्य° (for युध्य°). K3. 5 D6 T1 G समरे (for संग्रामे). D1 transp. संग्रामे and भीष्मस्य. — D1 om. 5[ef]. — [e]) Ś1 K0-2 व्यनिघ्नन्; K3. 5 D2 निघ्नंतं (K3 °त). K3 शूरान् (for शत्रून्). — [f]) Da2 सर्वैः (for शरैः). K1 संमत° (for संनत°).

6 [c]) K3 D2 रथा; K4 B Da Dn D3-6. 8 S तथा; D1 महा-; D7 तदा (for रथ-). — [d]) K3. 5 D2 सुसंयताः; Da1 सुरुर्जिताः (sic); D6 सुसंस्थिताः (for सुसज्जिताः). S हया(G1. 3 रथा)नामयुतानि च. — [e]) Ś1 K0. 1 अभ्यद्रवंत; Da1 M4 °वर्तत; G1 M5 °वर्धंत (for °वर्तन्त). — [f]) K2 पितामह (for °महम्).

7 [a]) K0. 2 G2. 3 यथा प्रतिज्ञां; K3 यथाप्रतिज्ञः. K0. 2 T G2. 4 कौरव्यः. — [b]) Da1 समतिंजयः; D5 समितिं°; G3 समितिंजय; M4 °जयत्. M1 (*sup. lin.* as in text) सव्यसाची धनंजयः. — [d]) K5 समितिंजयः; M5 °तिंजयं (for °तिक्षयम्).

8 [ab]) M1. 2 विनिघ्नंतं महेष्वासं (by transp.); M3. 5 विनि(M5 अवि)घ्नंतं महेष्वासान्. K1 परा (for परान्). — [c]) T1 G2. 4 पांचाल्यः (G2 °ल्याः). D1 पांडवाः सोमकैः सार्धं. — [d]) K4 B Da Dn D1. 4. 5. 7 सर्वे ते ना° (for सर्व एवा°). D4 °धारयन् (for °वार°). K3 D2. 6 सर्वतः (D6 सर्वे तं) प्रत्यवारयन्; D3 सर्वे नाभ्यवधारयन्; T1 G सर्वतः प्रत्यवारयत् (G1-3 °यन्); T2 M सर्वतः समवारयन्.

9 [b]) K4 B D (except D1-3. 6) ततस्तां (for ततार). T1 G4 युध्यंतं परवाहिनीं. — [c]) K0. 1 कीर्यमाणं; K3. 5 D2. 3 T2 G2. 3 M की(K3 का)र्यमाणः; Da D1. 5 G1 की(D5 का)र्यमाणा (G1 °णाः) (for कीर्यमाणां). D1 रणे (for शितैर्). D6 किरंतो निसितैर्बाणैः.

10 [a]) M4 च (for हि), and महेष्वासाः (for °सं). — [c]) D5 अशक्नुवन्. D2 वारयितुं (for रणे जेतुं).

11 [a]) K5 T2 अथोपेयान्; D3 अथोप(m °त्त)मान्. — [b]) K3. 5 D6 महारथः; K4 B1. 2. 4 Da Dn D2-5. 7. 8 S (except G1. 3 M4) धनंजयः (for परंतपः). — [c]) B3 द्रावयन्; Da1 Dn1 त्राम° (for त्रास°).

C. 6. 5087
B. 6. 109. 13
K. 6. 109. 13

सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः ।
शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे ॥ १२
तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।
सिंहस्येव मृगा राजन्व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ १३
जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपीडितम् ।
दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ १४
एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
दहते मामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ १५
पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः ।
पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ १६
यथा पशुगणान्पालः संकालयति कानने ।
तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १७
धनंजयशरैर्भग्नं द्रवमाणमितस्ततः ।
भीमो ह्येष दुराधर्षो विद्रावयति मे बलम् ॥ १८
सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
अभिमन्युश्च विक्रान्तो वाहिनीं दहते मम ॥ १९
धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः ।
व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महाबलौ ॥ २०

— [d]) K3 Da1 D2 वि(Da1 वि)भत्सुर्.

12 [a]) K3 D2 ननदन्; D5 M1 व्यन°; T2 G1–3 M3–5 निन° (for विन°). Ś1 K0 चैव (for उच्चैर्). — [b]) D5 धनुर्ज्यां; M4 गांडीवं (for धनुर्ज्यां). T2 M1–3. 5 व्याक्षिपन्. M4 धनुः (for मुहुः). — [c]) B2 Dn1 M4 विक्षिपन्; Da D5 निक्षिपन्; G2 व्यकिरत् (for विसृजन्). — [d]) D3 T2 विचरन् (T2 °त्); G2 विसृजन् (for व्यचरत्). K5 कालविद् (for °वद्). D1 कालवद्व्यचरद्रणे.

13 [a]) K1 वित्रस्तस्; Da Dn1 D5 वित्रेसुस् (for वित्रस्तास्). — [b]) Ś1 तावकान्. Da1 भरतर्षभः. — [c]) K5 Dn2 सिंहस्यैव. Ś1 D1 महाराज; M2 महाराजन् (for मृगा राजन्). — [d]) D2 व्यद्रवंतो. K1 महाभयं; D1 वने मृगाः; T1 G रणाजिरात्; T2 M महारणात् (for °भयात्).

14 [a]) M3. 5 द्रवंतं (for जयन्तं). — [b]) K3. 5 D1. 2. 6 M1 (*inf. lin.*) स्वसैन्यं; M1. 3–5 तत्सैन्यं (for त्वत्सैन्यं). K3. 5 D2 पीडितं तथा; Da Dn1 चा(Da1 वा)तिपी°; D1. 5. 6 S चापि पीडितं; D3 चाभिपी° (for चाभिपी°). — [c]) K3. 5 D2. 6 तदा (for ततो). — [d]) Ś1 K0. 1 शरपीडितः; S भृशदुःखितः (for भृशपीडितः).

15 Before 15, D6 ins. दुर्योधन उवाच. — [c]) Ś1 K0 दह्यते; T2 दहतो (for दहते). K3 सोमकान्सर्वान्; D1 S मामकं सैन्यं (for मामकान्सर्वान्).

16 [a]) T1 G4 M1–3. 5 गांगेय सैन्यानि (by transp.). — [b]) M1. 2 संयुगे; M3. 5 सर्वतः (for सर्वशः). — [c]) K3. 5 D1 T1 G2–4 M युधि श्रेष्ठ; D2 कुरुश्रेष्ठ (for युधां श्रेष्ठ). D6 धनंजयशरैश्चैव. — [d]) K0 D3 कल्पमानानि; B4 वध्यमानानि (for काल्य°). K4 D3 सर्वशः (for संयुगे).

17 [a]) M3 (*sup. lin.*). 4 पशुगणं. D1 गोपः; D6 कालः; M2 बालः; Cd पालः (as in text). — [b]) Da1 D2. 5 T2 M1 स कालयति (D5 om. कालयति). — [c]) K3. 5 D2. 6 तथैव; M2 यथैव; M4 तथैतत् (for तथेदं). — [d]) Da1 M5 °तापनः (for °तापन). T1 G कालयत्येष फल्गुनः.

18 [a]) Da2 °शरे (for °शरैर्). D1 भिन्नं; G2 भग्नान् (for भग्नं). — [b]) G2 द्रवमाणान्. K2–4 B Da Dn D2–5. 7. 8 ततस्ततः; D6 समंततः (for इतस्ततः). — [c]) K2. 4 B Da2 Dn D4. 6–8 [ऽ]प्येवं; K3. 5 D1–3 M1. 2 [ऽ]प्येष; Da1 D5 [ऽ]प्येव; T1 G4 ह्येवं (for ह्येष). B4 त्वरायुक्तो (for दुराधर्षो). — [d]) K2 विद्राव इति; D2 विद्रापयति (for °वयति).

19 [ab]) K3 सात्यकी- (for °किश्च), and माद्रि° (for माद्री°). — [c]) K4 B Dn2 D4. 7. 8 सु- (for च). — [d]) K0–2 दहतो; K4 B1. 3 Da Dn D4. 5. 7. 8 (m as in text) M1. 3 (*sup. lin.* as in text). 5 (*inf. lin.*) द्रवते; D1 दुहते (for दहते). D3 दहंते वाहिनीं मम.

20 [a]) K0 वीरो (for शूरो). — [c]) D1. 2. 6 विद्रावयेतां; T G विद्रावयेते; M विद्रावयंते (M2 °पयेत) (for व्यद्रावयेतां). D1 समरे (for सहसा). — [d]) K3. 4 B Da Dn D2–5. 7. 8 S महारणे; D1 °मते; D6 °मृधे (for °बलौ).

21 [a]) D6 om. सैन्यस्य. — [b]) Ś1 K1. 2 सर्वैस्तैस्तैर्; Da Dn1 D5 सर्वैरेभिर्; D1 एतैः सर्वैर् (for

वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महाबलैः ।
नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ॥ २१
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रम ।
पर्याप्तश्च भवान्क्षिप्रं पीडितानां गतिर्भव ॥ २२
एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ।
तव संधारयन्पुत्रमब्रवीच्छंतनोः सुतः ॥ २३
दुर्योधन विजानीहि स्थिरो भव विशां पते ।
पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल ॥ २४
हत्वा दश सहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
संग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्म ममाह्निकम् ।
इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ २५
अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये महाहवे ।
अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान् ॥ २६
अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणं महत् ।
भर्तृपिण्डकृतं राजन्निहतः पृतनामुखे ॥ २७

C. 6. 5083
B. 6. 109. 29
K. 6. 109. 31

सर्वैरेतैर्). K4 B D (except D1) M महारथैः (M4 °रथ) (for °बलैः). — c) M3 नान्यं (for नान्यां). D1 हि पश्यामि; D2 प्रपश्याम. T G M4 अन्यां गतिं न पश्यामि. — d) Ś1 K0 स्थातुं; K1 स्थातं; K5 स्थानं; T1 G स्थिते; T2 स्थितो; Ca.d स्थाने (as in text). M4 स्थिते च त्वयि भारत.

22 a) Da D5 स ते (for ऋते). Ś1 K0.1.5 त्वा (for त्वां). S त्वामृते (by transp.). D1 पुरुषव्याघ्रं. — b) K4 B D (except D2.3) T2 °पराक्रमं. — K3 om. 22c–23d. — c) K2.4 B1 Dn2 D1 S पर्याप्तस्तु; K5 परिपूर्णो; B2–4 Da Dn1 D5.8 Ca.c पर्याप्तो तु (B2–4 °प्तोतु); D2 °प्तोत्र; D3 °प्तोसि; D4.7 °प्तोतु; D6 °प्तो हि (for °प्तश्च). K2 B1 Dn2 D4.7.8 शीघ्रं (for क्षिप्रं).

23 K3 om. 23abcd (cf. v. l. 22); Ś1 K0.1 D4 om. (hapl.) 23ab. — a) D1 ततो राजन् (for महाराज). — b) B4 तथा (for तव). — c) D1 च; D8 स (for तु). — d) G3 नियतन् (for निश्चयम्). — After 23cd, S ins.:

438* पातयिष्ये रिपून्सर्वान्पाण्डवान्प्रतिपालयन् ।
प्रतिज्ञातो जयो ह्यद्य पाण्डवानां महात्मनाम् ।

[(L. 1) M4 पालयिष्ये. M3.5 स्थानन्यो; M4 स्थानन्यान्. M1.3 परि° (for प्रति°).]

— ef) Ś1 स प्रीरयन्; K0.2 स प्रेरयन्; K1 संप्रेरयं; K5 संतारयन्; B4 संबोधयन्; Cc.d संधारयन् (as in text). K2.4 B Dn2 D3.4 (before corr.).7.8 शांतनोः सुतः; Da Dn1 (m as in text) D5 इदमेव तु (for शंतनोः सुतः). S (M5 *inf. lin.*) पुत्रमाश्वास- (M3 *sup. lin.* M5 *orig.* °श्वाप)यत्तुर्म्यं नृपतेः (T G4 M1 °ते) शंतनोः सुतः.

24 Before 24, D8 T2 G1–3 M1.2.4 ins. भीष्मः (D8 भीष्म उवाच). — b) K4 B D (except D1–3.6) भूत्वा (for भव). K1 पति (for पते). — c) D1 पूर्वकाले; Cc °कालं (as in text). B2 तत्र (for तव). — d) K1 महाबलः; Da1 T2 °बलं; D1 °रथ (for °बल).

25 a) K0–2 कृत्वा (for हत्वा). — D3 om. 25cd. — c) D5.8 संग्राममप(D8 °माद्यप°; *sup. lin.* °मादप)यातव्यम्; S संग्रामादपयास्यामि. — d) T2 G3 ह्येतत् (for एतत्). S समाहितं; Ca.c ममाह्निकम् (as in text). — e) K3 D1.3.6 T2 G1.3 M1–3.5 चापि; G2 चित्रं; M1 (*sup. lin.*).4 चास्मि (for चाहं). K5 इति तत्कथयांचक्रे; D2 इति तत्कर्म कर्तास्मि. — f) K3.4 Da Dn1 D1.2.5 T2 G1–3 M पुरुषर्षभ (Da1 °भः);

26 a) T M4 वापि (for चापि). — b) K3.5 B Da Dn D2–8 महाबल (Da1 °लः); D1 यतो व्रतः. S यथाबलं (for महाहवे). — c) K4 B D6 वाद्य हतः (for वा निहतः). K2 D2 सं(K2 शं)स्ये; D1 शिप्ये; T1 G4 M3 शिरये; Ca शेष्ये (as in text). — d) G3 शायिष्ये (for हनिष्ये). Dn2 चाद्य; D3 M3 वाथ (for वाद्य). K1 पांडवं. — After 26, S ins.:

439* अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।
किं पुनर्मर्त्यधर्मेण क्षत्रियेण महाबल ।

[(L. 2) G2 महाबलाः (for °बल).]

27 a) D1 तत् (for ते). — b) Da2 D1.3 प्रतिमोक्षे; T1 G प्रत(G1–3 °क)रिष्ये; Ca प्रतिमोक्ष्ये (as in text). K3 T G रणं; Da1 D5 क्षणं; D1 रुणं (for ऋणं). B3 Dn2 D4.7 तव (for महत्). — c) D1 °कृते (for °कृतं). Da Dn1 D5 राज्यं; T2 चाहं (for राजन्). K5 भर्तृग्रासकृतं राजन्. — d) Ś1 K0 D3 निहत्य; Da D5 नहतः (for निहतः). Da1 °मुख्ये (for °मुखे).

C. 6. 5084
B. 6. 109. 30
K. 6. 109. 32

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठः क्षत्रियान्प्रतपञ्शरैः ।
आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २८
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ ।
आशीविषमिव क्रुद्धं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥ २९
दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मनः ।
राजञ्शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥ ३०
पञ्चालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महाबलाः ।
तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ॥ ३१
हत्वा दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
सारोहाणां महाराज हयानां चायुतं पुनः ॥ ३२
पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां नरोत्तमः ।
प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ३३
न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुम् ।
उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३४
ते पाण्डवेयाः संरब्धा महेष्वासेन पीडिताः ।
वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः ॥ ३५
स युध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
अवकीर्णो महाबाहुः शैलो मेघैरिवासितैः ॥ ३६
पुत्रास्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्यवारयन् ।
महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

---

28 Before 28, D_6 ins. संजय उवाच. —^{a}) $K_{1.3.4}$ B D (except Dn_2 D_8) G_{1-3} $M_{1.2}$ भरतश्रेष्ठ. —^{b}) $Ś_1$ प्रतिपन्; B Da_2 Dn $D_{4.7.8}$ Ca प्रवपन्; Da_1 D_5 युदप(D_5 °य)त् (sic); D_3 प्रातपत्; T_1 G_4 प्रहरन्; G_{1-3} प्रकिरन् (for प्रतपन्). —^{c}) K_4 दुराधर्षान्; Da_1 °धर्षा (for °धर्षः). —^{d}) D_2 (marg. *sec. m.* as in text) मनीषिणां (for अनीकिनीम्).

29 ^{a}) K_1 अनेकमध्ये. —^{b}) B_4 भरतर्षभं; Da Dn_1 D_{4-8} पुरुषर्षभं (Dn_1 D_4 °भ) (for भरतर्षभ). S पांडवाः पुरुषर्षभाः. —^{c}) D_6 आशीविशम्. —^{d}) K_3 पांडवः; D_2 पांडवं; S गांगेयं (for पाण्डवाः). $K_{3.4}$ B Da_1 Dn $D_{1-4.6-8}$ प्रत्यवारयन् (D_2 °यत्) (for पर्य°).

30 ^{a}) B Da Dn D_{4-8} भीष्मस्तु; D_3 संप्राप्ते (for तस्मिंस्तु). —^{b}) D_6 रूपम् (for शक्तिम्). — $Ś_1$ $K_{0.1}$ om. (hapl.) 30^d–32^a. —^{d}) Da Dn_1 D_5 यो (for सो). Da D_3 S कुरुनंदनः; D_2 °सत्तमः (for °नन्दन).

31 $Ś_1$ $K_{0.1}$ om. 31 (cf. v. l. 30). —^{a}) $K_{2.5}$ B D (except $D_{2.4}$) T_2 G_{1-3} $M_{2.5}$ पांचालानां. G_2 तु (for च). K_5 ज्येष्ठा; T_1 G_{2-4} शूरा; T_2 वीरा (for श्रेष्ठा). —^{b}) K_2 B D (except $D_{2.3.6}$) महारथाः; K_4 °बलः (for °बलाः). —^{d}) G_2 ज्वलन् (for जलं). K_3 सूर्यम् (for सूर्य).

32 $Ś_1$ $K_{0.1}$ om. 32^a (cf. v. l. 30). —^{a}) M_2 त्वया (for हत्वा). —^{b}) D_8 तरश्विनां (for °स्विनाम्). —^{c}) $K_{0.1}$ सारोहानां; D_8 सारोहणां; G_1 स्वारोहाणां. K_5 हयानां च (for महाराज). —^{d}) T_1 G रथानाम् (for हयानां). D_6 T G अयुतं (for चायुतं). K_3 $D_{2.3}$ T_2 G_2 M शुभं; B Da Dn D_{4-8} तथा; T_1 $G_{1.3.4}$ शतं (for पुनः). K_5 हत्वा चैवायुतं शुभं.

33 ^{a}) K_2 पूर्ण-; Dn_2 पूर्णं; D_1 पुनः (for पूर्णे). K_5 शतसहस्रे च; Dn_2 D_5 °सहस्रेण (for °सहस्रे द्वे). —^{b}) $K_{1.2.4}$ B D (except $D_{1-3.6}$) पदातानां; S पत्तीनां च (for पदातीनां). $B_{3.4}$ Da_2 Dn $D_{1.3-8}$ T_2 $M_{1.2}$ नरोत्तम; T_1 G महाबलः; M_4 नरोत्तमं (for °मः). —^{cd}) K_4 damaged. T_1 G द्वितीय (for विधूम).

34 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-2} चापि; Dn_2 $D_{2.4}$ चैवं (for चैनं). —^{b}) T_1 G M_4 कश्चित् (for केचित्). T_1 G M_4 शक्तो; Da_1 शकुर् (for शेकुर्). —^{c}) S उत्तरां दिशमास्थाय. —^{d}) K_4 दहंतम् (for तपन्तम्).

35 ^{a}) $D_{1.6}$ पांडवाः सु- (for °वेयाः). —^{c}) K_0 [अ]भिद्रवन्; K_3 D_3 [अ]भ्यद्रवद् (for °द्रवन्). —^{d}) K_2 शृंजयाश्च; K_3 सृजयाश्च (for सृञ्जयाश्च).

36 ^{a}) $K_{0.1.4}$ B Dn_2 $D_{4.7.8}$ संयुध्यमानो; D_1 अयुध्यमानो; D_3 प्रयुद्धमानो; S स वध्यमानो. $Ś_1$ $K_{0.2.4}$ D_3 बलिभिर् (for बहुभिर्). —^{b}) $B_{1.2.4}$ Dn_2 $D_{4.7.8}$ तथा (for तदा). —^{c}) T_2 विप्रकीर्णो; M_{3-5} अवतीर्णो; Ca °कीर्णो (as in text). $K_{1.2}$ B Da Dn D_{4-8} G_1 महामेरुः; K_3 $D_{1.3}$ T G_{2-4} M महेष्वासः; D_2 महाराज (for महाबाहुः). —^{d}) $K_{3.5}$ इवाश्रितैः; K_4 Dn_2 T_1 G M_2 इवावृतः; Da_2 D_5 इवासितैः.

१०६

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु रणे राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ।
शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् ॥ १
न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्मादद्य कथंचन ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥ २
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ३
धृष्टद्युम्नस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः ।
हृष्टावाद्रवतां भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ४
विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ ५
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान् ।
तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशां पते ।
समाद्रवन्त गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ६
प्रत्युद्ययुस्तावकाश्च समेतास्तान्महारथान् ।
यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७

C. 6.5103
B. 6.110.8
K. 6.110.7

---

37 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-2} पुत्रस् (for पुत्रास्). K_5 D_2 तव च; $M_{1.2}$ तव तु (by transp.). $Ś_1$ K_5 Da_1 गांगेय (for °यं). — ^{b}) $Ś_1$ K_4 पर्यवारयत् (for °वारयन्). — ^{d}) $M_{3.5}$ तत्र (for ततो).

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ K_{0-2} mention only दशमयुद्धदिवस; K_4 B_3 Da_1 D_5 दशमेह्नि (K_4 B_3 cont. भीष्मनिपातन); D_6 दशमदिवसयुद्ध; G_2 दशमदिवस; M_4 दशमेह्निके. — *Adhy. name :* T $G_{2.4}$ $M_{1.2}$ भीष्मप्रोत्साह(M_2 °द)नं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 103; Da_2 (*sec. m.*) 67; Dn_2 T_1 G 105 (as in text); D_6 104; T_2 $M_{3.4}$ 107; $M_{1.2}$ 106; M_5 108. — *Śloka no.:* Dn_1 99; Dn_2 $D_{5.6}$ 39.

106

1 ^{a}) D_2 अर्जुनश्च (for °नस्तु). D_8 महाराज (for रणे राजन्). — ^{b}) D_6 (m as in text) चेष्टितं (for विक्रमम्). K_4 दृष्ट्वा भीष्मं पराक्रमं. — ^{d}) $Ś_1$ K_0 समभ्येत्य; T_2 °भ्येति; M_4 °ह्येहि (for °भ्येहि).

2 ^{a}) G_3 हि (for भीस्). $K_{3.5}$ D_2 त्वयापि भीर्न वै कार्या; D_1 न च भीतिस्त्वया कार्या; T_2 न च भीस्तव कार्यं हि. — ^{b}) T_2 भीष्मम् (for भीष्माद्). — ^{c}) M_{3-5} एनान् (for एनं). $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ आशु (for तीक्ष्णैः). — ^{d}) D_2 M_4 रथोत्तमान्.

3 ^{a}) $K_{1.2}$ पार्थेण (for °न). — ^{b}) T_1 भरतर्षभं (for °भ). — ^{c}) = 5^{c}. — ^{d}) = 4^{d}, 6^{f}. K_3 D_2 तत्पार्थ° (for पार्थस्य). D_1 पुत्रस्य तव पश्यतः (= 5^{d}).

4 $M_{2.5}$ om. (hapl.) 4–6; T_1 G_4 om. 4–5; $Ś_1$ $K_{0.1}$ D_5 $M_{1.3}$ om. (hapl.) 4. D_3 reads 4 in marg. — ^{a}) D_3 ततो (for तथा). — ^{b}) K_4 °बलः (for °रथः). — After 4^{ab}, $G_{1.3}$ read 6. — $G_{1.3}$ om. 4^{cd}. — ^{c}) Dn_2 $D_{4.7.8}$ [आ]द्रवतो (for °तां). K_5 शूरौ; B_2 शीघ्रं (for भीष्मं). K_4 हृष्टौ प्राद्रवतां भीष्मं; Da_1 हृष्टा चाद्रवतां भीष्मं; D_1 हसा द्रवत भीष्मं च; D_5 हष्टवान्द्रवतो भीष्मं; T_2 G_2 अभ्यद्रवंत (T_2 °द्रवेयं) गांगेयं; M_4 अभ्यद्रवत गांगेयं (= 3^{c}, 5^{c}).

5 T_1 G_4 $M_{2.5}$ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{b}) K_3 $D_{5.6}$ कुंतीभोजश्च. K_{0-2} D_6 T_2 G_{1-3} $M_{1.3}$ दंसि(D_6 °पि)तः; Dn_2 M_3 दंशि(M_3 °सि)ताः; Cd दंशितः (as in text). — ^{c}) K_0 $D_{3.6.8}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ अभ्यद्रवंत; T_2 °द्रवेयं (for °द्रवत). — M_3 om. (hapl.) 5^{d}–6^{e}. Dn_2 D_4 *repeat* 5^{d}–6^{a} after 6^{e}. — ^{d}) D_6 तव पुत्रस्य (by transp.). T_2 G_{1-3} $M_{1.4}$ श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं (= 3^{d}).

6 $M_{2.5}$ om. 6 (cf. v. l. 4); M_3 om. 6^{abcde} (cf. v. l. 5); $G_{1.3}$ read 6 after 4^{ab}. — ^{b}) Da_1 Dn_1 धर्मपुत्रश्च; T_1 G_{1-3} कुंतिभोजश्च (for धर्मराजश्च). — ^{c}) D_1 T_1 G_4 अथेतराणि (D_1 °णां) (for तथेतराणि). — ^{d}) K_2 Da_1 सर्वान्येव (for °ण्येव). T_1 G_4 समस्ता(T_1 °मं ता)नि नराधिप; T_2 G_{1-3} $M_{1.4}$ समवेतानि भारत. — ^{e}) K_5 Da_1 $D_{1.5}$ समाद्रवत; D_3 अभ्यद्रवंत. K_5 ते दृष्ट्वा (for गाङ्गेयं). — After 6^{e}, Dn_2 D_4 *repeat* 5^{d}–6^{a}. — ^{f}) = 3^{d}, 4^{d}.

7 ^{a}) $K_{3.5}$ D_2 तु (for च). — ^{b}) $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{2-5.7.8}$ $M_{1-3.5}$ समेतांस्तान्; K_3 समं तांस्तान्; T_1 G M_4 समवेतान् (for समेतास्तान्). D_1 T_2 सम-

C. 6. 5101
B. 6. 110. 8
K. 6. 110. 8

चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् ।
भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा ॥ ८
धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम् ।
त्वरमाणो रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ॥ ९
भीमसेनं सुसंक्रुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम् ।
त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्न्यवारयत् ॥ १०
तथैव नकुलं वीरं किरन्तं सायकान्बहून् ।
विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ११
सहदेवं तथा यान्तं यत्तं भीष्मरथं प्रति ।
वारयामास संक्रुद्धः कृपः शारद्वतो युधि ॥ १२
राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनिं महाबलम् ।
भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्बली ॥ १३
सात्यकिं समरे क्रुद्धमार्श्यशृङ्गिरवारयत् ।
अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति ।
सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् ॥ १४
विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ ।

वेता महारथाः. — D1 om. 7^{cd}. — c) Ś1 यथाशक्तिर् (for °शक्ति).

8 a) G1.3 चित्रसेनं (for °सेनो). — b) Ś1 K1 चेकितानां; D5 T2 G1.3 °तानः (for °तानं). — c) Ś1 Da1 G3 भीष्मप्रेप्सुं; D1 °प्रेप्सुर्; D2 °प्रैप्सु; D3 T1 G1.4 °प्रेप्सू; D6.8 भीष्मं प्रेप्सु; T2 भीष्मं प्रति (for भीष्मप्रेप्सुं). Ś1 K0 D3 रणे यत्तं; K1 रणे युतं (sic); K4 रणे जेतुं; D1 नरव्याघ्र (for रणे यान्तं). — d) Ś1 सिंह-; K0.1 सिंहं; K4 वृकं; T2 गजं; G2 वृषो (for वृषं). K3.5 व्याघ्रशिशुं (for °शिशुर्). D1 मृगं सिंहशिशुर्यथा; M2 सौमदत्तिरपारयत्.

9 M2 om. 9. — a) T1 G1.3 धृष्टद्युम्नो. G2 महाभागं (for °राज). — K3 om. (hapl.) 9^b–10^c. — b) T1 G1.3 उपाद्रवत् (for °गतम्). — c) B D S (M2 om.) त्वरमाणं (for °णो). K4 जेतुं; D6 यांतं (for यत्तं). — d) K0–2 D1 T2 G1–3 [अ]भ्यवा(K1 om. वा)रयत्; K4 [अ]भ्यधावत् (submetric); M1.3–5 सौमदत्तिरवारयत् (cf. 10^d). — After 9, T1 G4 M5 ins.:

440* त्वरमाणं रणे यत्तं सौमदत्तिरवारयत् ।
[Cf. 9^c, 10^d. M5 भीमसेनं (for त्वरमाणं).]

10 Ś1 K0.1 om. (hapl.) 10; K3 om. 10^{abc} (cf. v. l. 9). D6 transp. 10 and 11; G2 transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — a) T1 G रणे यत्तं; D1 रणे क्रुद्धं (for सुसंक्रुद्धं). — T1 G4 om. 10^{cd}. — c) T2 G1–3 त्वरमाणं. G1–3 रणे यत्तः (for महाराज). — d) K3–5 Da1 D1–8 T2 G1.2 सो(K4.5 D1–8 सौ)मदत्तिर-(Da1 °न्या)वारयत्; G3 सौमदत्तिश्च वार°; M कृतवर्माभ्यवार°.

11 D6 transp. 10 and 11. — c) K3.5 B D (except D1.5) S शूरं (for वीरं). — c) Da1 विकर्णे; G3 विकीर्णो; M2 विकर्ण (for °र्णो). K3 दार° (for वार°). — d) Ś1 K0–2 प्रेप्सुर् (for इच्छन्). K2 भीमस्य (for भीष्मस्य).

12 a) K3.5 B D तथा राजन् (D1 महाराजन्) (for तथा यान्तं). — b) K1 यतुं (sic); K3–5 B Da Dn D1.2.4–8 यां(K4 D8 या)तं; D3 ध्यात्तं; S राजन् (for यत्तं). — K3 om. (hapl.) 12^c–14^d. — c) D4.7.8 संक्रुद्धं (for °द्धः). — d) Ś1 यदि; K4 बली (for युधि).

13 K3 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) K5 D2.3.6 T G1.3.4 घोरकर्माणं; D1 M1–3.5 भीम° (for क्रूर°). — b) D6 M5 भैमसेनीं; G3 °सेनिर् (for °सेनिं). M4 भैमसेनिर्महाबलः. — c) Da1 Dn1 D1–3 T2 G2.3 M3–5 निधन- (for °नं). Ś1 Da1 प्रेप्सु; M3 (*sup. lin.*) प्रेप्सुर् (for प्रेप्सुं). — d) K1 [ऽ]भिद्रवद् (for ऽभ्यद्र°).

14 K3 om. 14^{abcd} (cf. v. l. 12). — a) Ś1 क्रुद्धे; K1 क्रुद्ध; Dn2 D4.7.8 यांतं (for क्रुद्धम्). — b) Ś1 K0–2.5 B2 Da Dn1 D5.6 आर्ष्यशृंगिर्; B3 आर्षे°; B4 आर्यं°; Dn2 D4.7.8 तव पुत्रो; D1.2 आर्षिश्रृंगिर्. K4 अधावयत्; Dn2 D4.7.8 न्यवारयत्; D2.6 अवाकिरत् (D6 °रन्). — After 14^{ab}, T G ins.:

441* भीष्मस्य वधमिच्छन्तं पाण्डवप्रीतिकाम्यया ।
[T2 G2 °प्रिय° (for °प्रीति°).]

— c) K1.2 अभिमन्यु; M2 °मन्युर् (for °मन्युं). — d) K2 यंतं; D8 यातं (for यान्तं). — e) K0–2 महाबाहुः; Da1 °राजः; T1 G4 M2 °वीर्यं; T2 G1–3 M1.3–5 °वीर्यः (for °राज). — f) K0–2 कांभोजः; M2–5 कांबोजं. K1 प्रत्युवारयत्; M2 प्रत्यपातयत्.

अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १५
तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् ॥ १६
अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
भीष्मप्रेप्सुं महाराज तापयन्तं दिशो दश ।
दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १७
अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान् ।
भीष्मायाभिमुखं यातान्वारयामासुराहवे ॥ १८
धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशत पुनः पुनः ।
अभिद्रवत संरब्धा भीष्ममेकं महाबलम् ॥ १९
एषोऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दनः ।
अभिद्रवत मा भैष्ट भीष्मो न प्राप्स्यते हि वः ॥ २०
अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः ।
किमु भीष्मो रणे वीरा गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ॥ २१
इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ २२
आगच्छतस्तान्समरे वार्योघान्प्रबलानिव ।
न्यवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ २३

C. 6. 5116
B. 6. 110. 23
K. 6. 110. 23

---

15 ^{a}) D8 क्रुद्धौ (for वृद्धौ). — ^{b}) D1. 2 T1 G M ससेनावरिमर्दनौ (M °सूदनौ); T2 सेनया परिवारितौ. — ^{c}) Ś1 ततो क्रुद्धो; K3. 5 D2 रथश्रेष्ठो; D1. 2. 6 S रणे क्रुद्धो (for ततः क्रुद्धो).

16 ^{a}) D1. 2 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — ^{b}) M5 भीमस्य (for भीष्मस्य). — ^{c}) G1 भारद्वाजं (for °जो). K3. 5 D2 क्रुद्धो (for यत्तो). — ^{d}) M1–3. 5 धर्मराजम् (for °पुत्रम्).

17 ^{a}) D1 रभसा; Ca °सं (as in text). T G1. 3. 4 M क्रुद्धं (for युद्धे). G2 अर्जुनं रणसंक्रुद्धं. — ^{b}) D2 शिपंडिनं (for शिख°). — ^{c}) Ś1 D8 M2. 3. 5 भीष्मप्रेप्सुर्; K2 Da2 भीष्मे प्रेप्सुं. Da1 महाराजा; G2 °राजं (for °राज). D1 भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं. — ^{d}) K2 तपयंतं; K4 B2. 4 Dn2 D4. 7. 8 भास°; D1 पात°; D5 त्रास° (for ताप°). — ^{e}) Ko. 2 महाबाहुर्; K4 महाराज (for महेष्वासो). — ^{f}) K1 चरया° (for वारया°).

18 ^{a}) D1 युद्धे; T1 G M1. 3–5 यौधाः (for योधाः). — ^{b}) Dn2 महात्मनां; M1–3. 5 °रथाः (for °रथान्). — ^{c}) B Da Dn D2. 4–8 T G3. 4 M4 भीष्मस्य (for भीष्माय). Ko B Dn2 D4. 7. 8 T G4 M4 [अ]भिमुखान्; D1 विमुखा (for [अ]भिमुखं). Da1 यावद्; M4 यत्ता (for यातान्). D3 भीष्ममभिमुखान्यातान्; G1. 2 M1–3. 5 भीष्मं ह्यभिमुखान्यातान्.

19 ^{a}) G1. 3 स्व- (for तु). — ^{b}) K5 D2 T2 प्राक्रोशंत; B1 Dn2 D4. 7. 8 °शंस्तु; B3 °शंश्च (for °शत). K5 समंततः (for पुनः पुनः). — Ś1 om. (hapl.) 19^c–20^b. — ^{c}) K B Da Dn D2. 4. 5. 7. 8 G3 M2 अभ्यद्रवत; D6 T2 अभिद्रवंत. Ko–2 वेगेन; K4 B2–4 Dn2 D4. 7. 8 संरब्धो; B1 संक्रुद्धो; D2 संहृष्टो; D6 T1 G संक्रुद्धा (for संरब्धा). — ^{d}) K3 भीमम् (for भीष्मम्). Ko. 2 एको; K1 एका; D3 एक-; M1–3. 5 एव (for एकं). Ko–2 D3 महाबलः; K3 D1 °बलाः; K4 Da1 (by corr.), a2 D5 T1 G °रथं; B Dn1 D4. 7. 8 °रथः; Da1 (orig.) °रथान्; Dn2 D6 °रथाः (for °बलम्).

20 Ś1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) K4 यथा; G2 एको (for एषो). D1 क्रुद्धः (for भीष्मं). — ^{b}) S प्रयातः (T2 °यांतं) (for °याति). K1. 3 D5 M3–5 कुरुनंदन; D1 T2 G2 °नं (for °नः). — ^{c}) Ko–2. 4. 5 B3. 4 Da1 Dn2 D4 M4 अभ्यद्रवत; T2 अभिद्रवंत. M4 मा भ्यैष्ट (sic). — ^{d}) Dn2 D1 हि (for न). K3 प्राप्स्यसे; Da Dn1 D5 G2 M4 प्राप्यते (for प्राप्स्यते). Dn2 D1 न वः; D2 ह वै; D6 हि नः (for हि वः).

21 ^{a}) K1 युद्धं; K3. 5 D2 क्रुद्धं (for योद्धुं). D1 अर्जुनेन स संयोद्धुं. — ^{b}) K3. 5 D1–3. 6 S नोत्सहेदपि (for °तापि). M4 पावकिः (for वासवः). — ^{c}) M4 तत्किं (for किमु). K3 D6. 8 T2 G1–3 वीरो; Da1 राजा; D1 M2 वीरं; T1 भीमो; M3. 5 घोरं (for वीरा). — ^{d}) D5 रागसत्वो (sic) (for गत°). B3 D2 G1. 3 M4 °चेतनः; D6 °जीविनः (for °जीवितः).

22 B4 missing from 22^e up to 23^b. — ^{c}) Da D5 Dn1 G2 अभ्यद्रवत. Da1 संरब्धा; S संक्रुद्धा (for संहृष्टा). B3 अभ्यद्रवत्सुसंहृष्टा.

23 B4 missing for 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{a}) K2. 4 B1–3 Da Dn D4–8 आगच्छमानान्; K3 प्रागच्छतस्तान्; D1 आगच्छतांस्तान्. — ^{b}) Da2 Dn2 D5 G1–3 M वार्यौघान्; D2. 4 वीर्यौघान्; D3 वार्यौवान् (for वार्यौ°). Da2 D5. 6. 7 m प्रलयानिव; D1 T1 G M अचला इव (D1 °निव) (for प्रबलानिव). B3 पांडवानां महारथान्

C. 6.5117
B. 6.110.25
K. 6.110.25

दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः ।
भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनंजयमुपाद्रवत् ॥ २४
तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे तव पुत्रान्महारथान् ॥ २५
तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशां पते ।
दुःशासनरथं प्राप्तो यत्पार्थो नात्यवर्तत ॥ २६
यथा वारयते वेला क्षुभितं वै महार्णवम् ।
तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ २७
उभौ हि रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्जयौ ।
उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत ॥ २८
तौ तथा जातसंरम्भावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
समीयतुर्महासंख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ॥ २९
दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ।
वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास संयुगे ॥ ३०
ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीडितम् ।
दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समार्पयत् ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ३१
दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पञ्चभिः ।

(= 18b; cf. 22b); T2 वायोधान्न नवानिलं (sic). — c) K1.2 B3.4 Dn2 D3.4.7.8 अवारयंत; D2 निवार°; G3 न्यवारयंतः (for न्यवारयन्त). — d) Ś1 K0 D1.3 M2 पुरुषर्षभ; K1 D2 °र्षभः; K3 भरतर्षभ.

24 a) K4 जीवनाकांक्षी; D5 जीविताकांक्षं; D6 °कांक्षि°. — d) K4 अवारयत्; B4 उपागमत् (for उपाद्रवत्).

25 a) D1 पांडवः शूरो. — c) Ś1 अभिद्रवंत; Da Dn1 D1.5 अभ्यद्रवत. — d) Da2 Dn1 तव पुत्रा. K2 Da Dn D4.5.7.8 महारथाः; B2 °बलान्. D1 तव पुत्रं महारथं. — For 25, S subst.:

442* अयोधयच्च समरे तव पुत्रो महारथः ।
[T2 अबोधयच्च.]

26 a) K3 Da1 D6 तत्राद्भूतम्. D2.3 T2 G2 अपश्यामश्च. — b) B4 चित्रयोधी (for °रूपं). — c) B2 दुःशासनं रथं. K0.5 प्राप्य (for प्राप्तो). — d) G2 स पार्थो (for यत्पार्थो). K0.1.4 D1.2.4–7.8 (m as in text) T1 G4 M2.5 नाभ्यवर्तत; Da1 नात्यवर्तते; G1.3 न व्यवर्तत (G1 °ते).

27 K5 om. 27^{ab}. — a) D1 वातो; D5 माला; G2 वेलाः (for वेला). — b) K2 B Da Dn D1.3–5.7.8 T G2.4 क्षुब्धतोयं; G1.3 घुष्यत्तोयं (for क्षुभितं वै). K3 D2 क्षुभ्यंतम(D2 °तं चा)र्णवं महत्; K4 M क्षुब्धं (K4 °ब्ध-; M4 °द्धं) तोयार्णवं महत्; D6 क्षुभितं सागरं भृशं. — c) Ś1 K0.1 फ(K0 फा)ल्गुणं (for पाण्डवं). Ś1 K0.1 वीरं; M4 क्रुद्धस् (for क्रुद्धं). — d) D2 G1–3 M [ऽ]भ्यवार° (for न्यवार°).

28 Da Dn1 D5 om. (hapl.) 28^{ab}. — a) K2.4 B Dn2 D4.7 T G1.3.4 M1.3–5 तौ; D3 M2 तु (for हि). — b) D7 M4 भरत; T2 समर°; G1.3 परम° (for भारत). — c) D3 °संकाशौ (for °सदृशौ). — d) Da1 कांत्या दीप्ता; T1 G M दीप्त्या कांत्या (by transp.); T2 दीप्ता कांत्यौ. T1 G तथैव च (for च भारत).

29 a) K2.4 Dn2 D4.7.8 तथा तौ (by transp.); D6 तथैव; G1.2 तौ तदा; M1–3.5 तौ रथी. K2 °संरब्धा; D2.6 T2 G2 M1.3.5 °संरब्धाव् (for °संरम्भाव्). — b) K0 Dn2 [अ]न्योन्यं (for °न्य°). — c) Da1 महासख्ये; D2 महीसंख्ये; T2 G1–3 M2.5 महासंखे (for °संख्ये). — d) Ś1 K0 Da1 T G यमशक्रौ (for मय°).

30 Da1 om. (hapl.) 30^{a}–31^{b}. — b) D2.3.5 विशिखैस्; D6 S निशितैस्. D6 T2 शरैः (for त्रिभिः). — c) Ś1 K1 K2 सप्तत्या; T2 सहसा (for विंशत्या). — d) S सायकैः (for संयुगे).

31 Da1 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — a) M1–3.5 महा° (for जात°). — b) T2 ताडितं (for पीडितम्). — d) Ś1 K0 समा(K0 °म)र्दयत्; K3 D1.5 S समर्पयत् (for समार्प°). — After 31, S ins.:

443* यथैव पन्नगा राजंस्तटाकं तृषिता यथा ।
[T2 तटाकस्; G1 °कांस् (for °कं). G3 तृषितस् (for °ता). T2 तदा; G3 M4 तथा (for यथा).]

32 a) K2 Dn2 D2.4.7.8 M2 त्रिभिः (for ततः). Da1 D1 G4 M1 क्रुद्धं (for क्रुद्धः). — b) T1 G4 विव्याथ. K2 Dn2 D4.7.8 (before corr.) G3 पत्रिभिः (for पञ्चभिः). — D1 om. (hapl.) 32^{cd}. — c) Da

ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३२
ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पाण्डवोत्तमः ।
यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ३३
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ।
व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ॥ ३४
दुःशासनं ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः ।
पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुरुग्रो निशाकरम् ॥ ३५
पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशां पते ।
विव्याध समरे पार्थं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३६
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा त्वरमाणः पराक्रमी ।
आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते नवभिः शरैः ॥ ३७
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मस्य प्रमुखे स्थितः ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ३८
तस्य क्रुद्धो महाराज पाण्डवः शत्रुकर्शनः ।
अप्रैषीद्विशिखान्घोरान्यमदण्डोपमान्बहून् ॥ ३९
अप्राप्तानेव तान्बाणांश्चिच्छेद तनयस्तव ।
यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
पार्थं च निशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ४०
ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संधाय कार्मुके ।
प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ॥ ४१
न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः ।
यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत ॥ ४२

C. 6. 5135
B. 6. 110. 45
K. 6. 110. 45

D4 T1 G4 M1. 3. 5 भरतश्रेष्ठः. — d) Ś1 Ko. 1 शरैः सुनिशितैस्त्रिभिः.

33 a) K1 लालाटस्थैस्. K3 स तैर्; K4 Dn2 त्रिभिर्; Da Dn1 D5 च तैर् (for तु तैर्). T1 G4 बाणैस्तैः (by transp.). — b) Ko पांडुनंदनः; K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 पांडवो रणे; D1. 3 S पांडवर्षभः (for पाण्डवोत्तमः). — d) Ko T1 G अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). G3 उच्छ्रितः (for °तैः). D1 शृंगैरग्निसमुत्थितैः; D5 शृंगैरर्थसमुच्छ्रितैः.

34 a) K2 महेष्वास. — b) Ko. 1 तव पुत्रेण (by transp.). — d) D6 किशुकः (for किंशुकः). B3 यथा (for इव).

35 a) K3 D2 तथा (for ततः). K3 D2 क्रुद्धं. — b) D2 (by corr. *sec. m.* as in text) पार्थिवः. — d) Ś1 राहुरुग्रं; Ko. 2 D2. 3 राहुग्रस्तो (Ko. 2 °स्तं); K4 B Da2 Dn D4–8 राहुः पूर्णं (D4 °र्णं-) (for राहुरुग्रो). D2. 3 निशाकरः.

37 b) K2. 4 B D (except D1–3. 6) रथं चास्य त्रिभिः शरैः. — d) Ko–2 पुत्रं त्वं. B4 Dn2 D4. 7. 8 निशितैः (for नवभिः).

38 b) Dn2 भीमस्य (sic) (for भीष्मस्य). Ś1 Ko–2 Da Dn1 D2. 6 T2 G2 स्थितं (for स्थितः). — d) Ś1 बाहोर् (for बाह्वोर्). Ś1 Ko. 1 चार्दं (K1 °द) यत् (for चार्प°).

39 a) M5 महाराजा (for °राज). — b) Ś1 Ko–2 D1. 6 °कर्पणः (D6 °कर्पनः); K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 °तापनः (for °कर्शनः). — c) B2. 3 संप्रैषीद्; D3 अप्रेषद्; Ca अप्रैषीद् (as in text). K3 अन्यान्; D3 बाणान् (for घोरान्). T1 G M अप्रेषयच्छरान्घोरान्; T2 प्रेषयत्सायकान्राजन्. — d) D2 कालदंडोपमान्; D6 यमदंष्ट्रोप°. Ś1 Ko–2 शितान् (for बहून्).

40 K2 om. 40. D4 om. (hapl.) 40cdef. — d) D3 अभून्महत्; M अभूत्तदा (for इवाभवत्). — e) D3 पार्थश्च (for पार्थं च). B1–3 Da Dn1 D5 नवभिर् (for निशितैर्). — f) Da1 अविध्य; D3 आविध्य; T2 आविध्यं (for अविध्यत्). D3 तनयं (for तनयस्).

41 a) B1 ततः पार्थो; Da1 damaged; G2 रोषितोपि (for ततः क्रुद्धो). K3 पार्थं; D8 पार्थं. — b) K2 Da1 कार्मुकं; T2 °कैः (for °के). — c) T2 G1–3 M निशितान् (for समरे). — d) D2 शिलासितान्; T2 M1–3. 5 शिलीमुखान्.

42 a) K5 निमज्जंस्ते; D1 व्यराजंत; D2 M4 न्यमज्जंत; M3 न्यमज्जुस्ते. K3. 5 महावेगास् (for °राज). — c) D1 सिंहा; T2 हंसो (for हंसा). Ś1 Ko महाभोगास्; K1 D6 महाभागास् (D6 °गा); K4 D3 °भाग (for महाराज). — d) Ś1 Ko. 2 तडाकं; Da2 D5 तटागं; D1 S तटाकं (for तडागं). D2 प्रतिपेदिरे (for प्राप्य भारत).

43 D6 om. 43abcd. — a) B3 ताडितश् (for पीडितश्). S चापि (for चैव). B1 पुत्रास्ते; B3 ते पुत्रः (by transp.). — c) D1 त्यक्त्वा; T2 भित्त्वा

C. 6. 5136
B. 6. 110. 45
K. 6. 110. 45

पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना ।
हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाश्रयत् ।
अगाधे मज्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा ॥ ४३
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशां पते ।
अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ॥ ४४
शरैः सुनिशितैः पार्थं यथा वृत्रः पुरंदरम् ।
निर्बिभेद महावीर्यो विव्यथे नैव चार्जुनात् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

संजय उवाच ।
सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं तदा ।
आर्श्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १
माधवस्तु सुसंक्रुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः ।
आजघान रणे राजन्प्रहसन्निव भारत ॥ २
तथैव राक्षसो राजन्माधवं निशितैः शरैः ।

(for हित्वा). G1. 3 M1–3. 5 पार्थरथं; G2 पार्थं रथात् (for पार्थं रणे). Ś1 K0–2 शूरं (for तूर्णं). — [d]) K4 B1–3 Da Dn D4. 5. 7. 8 M2–5 आव्रजत् (D8 °न्); B4 आगमत्; G4 (*also* as in text) आययौ. — [f]) D8 T2 M भीष्मो द्वीपो (by transp.). Ca. c oite द्वीपः. D1 भीष्मस्त्राता तदाभवत्.

44 M om. 44–45. — [b]) Ś1 K0. 1 तव पुत्रो (by transp.). — [c]) D3 अवारयंस्; D8 अवारयं (for °यत्). Ś1 पुनः; K0 पुरा; K1 पुरः (for ततः). D1 क्रुद्धो; G2 शूरं (for शूरो).

45 M om. 45 (cf. v. l. 44). — [a]) Da2 यैः शरैर् (for शरैः सु-). Ś1 सुनिशितं; Da1 D5 सुनिश्रितैः; D6 सुविशिखैः (for सुनिशितैः). G2 पार्थो (for पार्थं). — [b]) K3–5 B D (except D3. 6) G1 यथा वृत्रं पुरंदरः. — [c]) K3. 5 D2 महाराज; K4 B Da Dn D1. 4. 7. 8 G1 °कायो; D5 °कालो; G2. 3 तदा शूरो (for महावीर्यो). — [d]) G2 विव्याथ (for विव्यथे). K4 B Dn2 D2–4. 6–8 नैव चार्जुनः; T G च तदा(T G4 °था)र्जुनः.

Colophon om. in Ś1 K0. 1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K3. 5 mention only दशमेहनि; K4 B3 Da Dn1 D5 दशमेह्नि (K4 B3 cont. भीष्म[B3 °स]निपातन); D2 दशमयुद्धदिवस; D6 दशमदिवसयुद्ध; M4 दशमेह्निके. — *Adhy. name:* D6 द्वंद्वयुद्धं; G2 योध्यविभागं; M1 ध्वसविभागकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 104; Da2 (*sec. m.*) 68; Dn2 D6 105; T1 G 106 (as in text); T2 M3. 4 108; M1. 2 107; M5 109. — *Śloka no.:* Dn1 45; Dn2 48; D5. 6 47.

107

1 [a]) K0. 1 दंसितं; S रभसं (for दंशितं). K3 दृष्ट्वा (for युद्धे). — [b]) Ś1 D3 [अ]भ्युद्युतं; K0–2 [अ]भ्युदितं (for [अ]भ्युद्यतं). K4 Da Dn1 D3. 5 रुषा; B Dn2 D1. 4. 6–8 T G1. 3. 4 M रणे (for तदा). K3. 5 D2 भीष्मं प्रत्युदि(K5 °द्य-; D2 °द्यु)तं रुषा; G2 भीष्मायोद्यतमाहवे (*inf. lin.* भीष्मायाभ्युद्यतं रणे). — [c]) Ś1 K0–2. 4 B Da2 Dn D1. 3–8 T1 G4 आर्ष्यशृंगिर्; K3 Da1 आर्ष्यशृंगीर् (Da1 °ग-); K5 आर्षिशृंगिर्; D2 आर्षशृंगो. B4 T1 G2. 4 महाराज; D1. 3. 6 T2 G1. 3 M महावीर्यो (for महेष्वासो). — [d]) T1 G सायकैः; T2 M भारत (for संयुगे).

2 G1 damaged. — [a]) K4 सात्यकिस्तु (for माधवस्तु). D1 ततः क्रुद्धो; G2. 3 महावीर्यो (for सुसंक्रुद्धो). — [b]) D2 निशितैः शरैः; T2 परवीरहा (for नवभिः शरैः). — K5 M2 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}; Da Dn1 D5 om. (hapl.) 2^{d}–3^{a}. — [d]) Ś1 K1 प्रत्वरन् (for प्रहसन्).

3 K5 M2 om. 3^{ab}; Da Dn1 D5 om. 3^{a} (cf. v. l. 2). D2 reads up to मास in marg. (*sec. m.*). — [a])

अर्दयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः शिनिपुंगवम् ॥ ३
शैनेयः शरसंघं तु प्रेषयामास संयुगे ।
राक्षसाय सुसंक्रुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४
ततो रक्षो महाबाहुं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ५
माधवस्तु भृशं विद्धो राक्षसेन रणे तदा ।
धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ॥ ६
भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः ।
ताडयामास समरे तोत्त्रैरिव महागजम् ॥ ७
विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनां वरः ।
प्राग्ज्योतिषाय चिक्षेप शरान्संनतपर्वणः ॥ ८
तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्धनुः ।
चिच्छेद शितधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ॥ ९
अथान्यद्धनुरादाय वेगवत्परवीरहा ।
भगदत्तं रणे क्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ १०
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी संलिहन्मुहुः ।
शक्तिं कनकवैडूर्यभूषितामायसीं दृढाम् ।
यमदण्डोपमां घोरां प्राहिणोत्सात्यकाय वै ॥ ११

C. 6. 5131
B. 6. 111. 12
K. 6. 111. 12

Ś1 Ko. 1. 3. 4 D2 युद्धे (for राजन्). T2 तथैव राजन्विव्याध. — b) D1. 2 सात्यकिं (for माधवं). B Da Dn1 D1. 3–8 T1 G M1. 3–5 नवभिः (for निशितैः). — Ś1 Ko. 1 om. (hapl.) 3c–7b. — cd) D1. 2 संक्रुद्धो राजेंद्र (by transp.). M3–5 संक्रुद्धं (for °द्धः).

4 Ś1 Ko. 1 om. 4 (cf. v. l. 3). D1 om. 4a–5b. — a) K3. 5 D2 °संघांस्तु; S °संघातान् (for °संघं तु). — b) T2 प्रत्यगृह्णान्महारथः. — G1 damaged from 4c up to 5b. — c) T1 स (for सु-). T2 राक्षसः समरे हृष्टो. — d) D2 सात्यकिः (for माधवः). T2 माधवं समयोधयत्.

5 Ś1 Ko. 1 om. 5; D1 om. 5ab; G1 damaged for 5ab (cf. v. l. 3, 4). — a) D2. 4. 6–8 M3–5 महाबाहुः; T1 G2–4 °वीर्यं (for °बाहुं). — c) T1 G4 विव्याथ (for °ध). K2 Da Dn1 D1. 6 S निशितैः (for विशिखैः). D2 तूर्णं; D1. 6 S बाणैः (for तीक्ष्णैः). — d) K5 मुमोच (for ननाद).

6 Ś1 Ko. 1 om. 6 (cf. v. l. 3). — a) K3 G1 M2. 3 (*inf. lin.*) भृशं क्रुद्धो; D2 T2 M3. 5 सुसंक्रुद्धो (for भृशं विद्धो). — b) D1 महात्मना; S तदा रणे (by transp.). K3 D2 राक्षसाव(D2 °य; *sup. lin. sec. m.* °स्तु)रणे रुषा; K5 राक्षसाय भृशं रुषा. — G1 damaged from धैर्य in 6c up to शैनेयो in 8b. — c) K2 Dn2 D1. 3 वार्यमाणश्च (K2 °स्तु); K4 B1. 3 धैर्यमाणश्च; D7 वीर्यमालंब्य (for धैर्यमालम्ब्य). — d) K5 महासत्त्वं (for जहास च).

7 Ś1 Ko. 1 om. 7ab (cf. v. l. 3). G1 damaged (cf. v. l. 6). — b) Da1 (also as in text) माधवो. — d) K2 महागजान्; D1–3 S (G1 damaged) °द्विपं (for °गजम्).

8 G1 damaged up to शैनेयो (in 8b). — a) K4 D1 क्रुद्धः (for युद्धे). — b) Da1 D5 शिने(Da1 °नै)यो; D2 सैनेयो (for शै°). — c) K3 चिछेप; Da1 विक्षिप; G2 समरे (for चिक्षेप). K5 प्राग्योषितः स चिक्षेप. — d) G3 शरैः (for शरान्). D2 T2 °पर्वणान्; G3 °पर्वभिः (for °णः).

9 a) B1 तस्मै; D1 ततः (for तस्य). — b) D5 M2 माधवस्य महाधनुः; G2 °वस्याच्छिनद्धनुः. — c) K4 B Dn2 D3 G2 शत°; D2 सित°; D4 शर°; G1 कृत° (for शित°). — d) B1 लघुहस्तवत्; Dn1 कृतहस्तवन्.

10 a) D7 अन्यच्च; G2 सोप्यन्यद् (for अथान्यद्). — c) B D (except D1–8) क्रुद्धं (for क्रुद्धो). — d) T1 G4 विव्याथ (for °ध). D6 त्रिभिः (for शरैः).

11 a) G1. 3 °क्रुद्धो (for °विद्धो). K3 Da1 महेष्वास (for °सः). — b) Ś1 Ko. 2. 3 Da2 D2. 3. 5. 7 सृक्किणी (Ko °णीः); T G1. 4 M1–3. 5 सृक्कणी; G2 M4 स्रक्कणी; G3 सृग्विणी (for सृक्किणी). K4 B Da Dn D2. 4. 5. 7. 8 परिसंलिहन्; K5 परिलेलिहन्; D1 परिसांत्वयन् (for संलिहन्मुहुः). — c) K3 D2 T2 G2. 3 M2–5 °वैडूर्यां (K3 °र्यां; M3 °यां); K4 B D4. 6 T1 G4 M1 °वैडूर्य- (for °वैडूर्य-). — d) Da1 दृढे (for दृढाम्). T1 G2. 4 -हेमचित्रविराजितां; T2 M1–3. 5 °हेमचित्रां महायसीं; G1. 3 -हेमचित्रामयस्मयीं; M4 -हेमचित्रां विशां पते. — e) K3–5 D1. 2 S कालदंडोपमां; D3 यमदंडोपमी. D1. 3. 6 T2 M रौद्रां; T1 G4 सारां (for घोरां). — f) D3 ह (for वै). B Da Dn D4. 5. 7. 8 चिक्षेप परमाहवे.

C. 6. 5151
B. 6. 111. 12
K. 6. 111. 12

तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहोर्बलेरिताम् ।
सात्यकिः समरे राजंस्त्रिधा चिच्छेद सायकैः ।
सा पपात तदा भूमौ महोल्केव हतप्रभा ॥ १२
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
महता रथवंशेन वारयामास माधवम् ॥ १३
तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथम् ।
दुर्योधनो भृशं हृष्टो भ्रातॄन्सर्वानुवाच ह ॥ १४
तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि ।
न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोऽस्माद्रथव्रजात् ।
अस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् ॥ १५
तत्तथेति वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ।
शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा ॥ १६
अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मायाभ्युद्यतं मृधे ।
काम्बोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे ॥ १७
आर्जुनिर्नृपतिं विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन्विव्याध तं नृपम् ॥ १८
सुदक्षिणस्तु समरे कार्ष्णिं विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ १९

---

12 a) D2 तम् (for ताम्). Da1 तामापतंतीयं सहसा (sic). — b) K1 बाह्वोर् (for बाहोर्). K3 बाहुवरेरितां; K4. 5 B Da2 Dn D1. 2. 4–8 S बाहुबले°; Da1 बाहुबलोरितं; D3 बाहुभवेरितां. — c) K5 Da1 M3 सात्यकिं (for °किः). — d) K4 B D (except D2. 3) Cc द्विधा (for त्रिधा). Da1 विच्छेद. K4 Cc शायकैः. — After 12cd, T G ins.:

444* सा हेमविकृता शक्तिर्माधवस्य भुजच्युतैः ।

— e) K0–2 स (for सा). K4 B D (except D2) M ततः पपात सहसा (D6 सा भूमौ); T1 G निपपात शरैश्(G1–3 हता) छिन्ना (G3 छना); T2 पपात सहसा छिना (sic). — f) K3. 5 D2 नभश्च्यु(K3 °च्यु)ता; D1 T2 गतप्रभा; T1 G4 महीतले (for हतप्रभा).

13 a) D3 विनिहितां (for °हतां). K1 दृष्टा (for दृष्ट्वा). — b) Ś1 पुत्रास् (for पुत्रस्). — d) M2 भारत (for माधवम्). D3 सात्यकिं पर्यवारयन्.

14 a) K0 ततः (for तथा). — b) T1 G2. 4 वार्ष्णेयं तं (for °यानां). B3 महाबलं (for °रथम्). — c) K3. 5 [ऽ]थ संहृष्टो; B4 Dn1 m. n2 D1. 4. 7. 8 भृशं क्रुद्धो; D2 [ऽ]थ संदृष्ट्वा; G1 भृशं रुष्टो (for भृशं हृष्टो). — d) K3 Da1 भ्रातॄन्.

15 b) Ś1 वा (for वः). Ś1 M5 सत्यको; D1 सात्यकिर् (for सात्यको). K3. 5 D2 यथा वध्येत सात्यकिः. — c) T2 गजवत् (for न जीवन्). — d) D1 महतोसद्- (for महतोऽस्माद्). — e) K4 B D (except D1–3) M2–5 तस्मिन् (for अस्मिन्). Da1 हते (for हतं). B1 कृते (for मन्ये). — f) D1 बलं महत् (by transp.).

16 a) K4 B D (except D2. 3) तथेति च (for तत्तथेति). T1 G वचः श्रुत्वा. — b) D1. 3 प्रति° (for परि°). K4 महारथात्; B4 °रथः; G2 °रथं (for °रथाः). — c) D2 सैनेयान् (for शैनेयं). D2 योधयामास. — d) B4 Dn2 D3 (marg. *sec. m.*) भीष्माय (for भीष्मस्य). K2 D3 प्रमुखा (D3 °खास्); B Da Dn D4. 5. 7. 8 [अ]भ्युद्यतं; D1 प्रमुखं (for °खे). K4 स्थिता; K5 तथा; B Da2 Dn1 D5 वधे; Da1 वधः; Dn2 D4. 7. 8 रणे (for तदा).

17 B Da Dn D4. 5. 7. 8 om. (? hapl.) 17ab. — a) K2 तदायातं; K3–5 D1–3. 6 T1 G4 तथायां(K3 °या)तं (for तदायान्तं). — b) D1 G1. 3 M4. 5 भीष्मस्य (for भीष्माय). K0. 2 [अ]त्युद्यतं; T2 ह्युद्यतं (for [अ]भ्युद्यतं). K4 D1 T2 M वधे; T1 G युधि (for मृधे). K3. 5 D2 भीष्मं प्रति महारथं; D3. 6 भीष्मायोद्यतमाहवे. — G3 om. 17cd. — c) Ś1 K0–2 कांभोजराजो. — d) D1 योधया° (for वारया°). B Da Dn1 D3. 5. 6 S (G3 om.) भारत (for संयुगे).

18 a) K1–4 B Da2 Dn D1. 4–8 T1 G3. 4 M आ(D3 G3 M2 अ)र्जुनिं; Da1 T2 अर्जुनं (for आर्जुनिर्). K1. 3. 4 B Dn2 D1. 4. 6–8 T G4 M4 नृपतिर्; Da Dn1 D5 नृपते; M1–3. 5 दशभिर् (for नृपतिं). K2 विद्धाः; Da Dn1 D5 भित्त्वा; D1 विध्यत्; D3 वृद्धं (for विद्ध्वा). — d) Da1 राजा (for राजन्). T1 G4 विव्याथ (for °ध). K1. 3 B1. 2. 4 Da1 D6 T2 तं नृप; Da2 Dn D4. 7. 8 तं नृपः; T1 G M पंचभिः (for तं नृपम्).

19 G1–3 om. (hapl.) 19ab. — a) Da1 सुदाक्षिणास्; T G4 M1–4 °क्षिणं (for °क्षिणस्). T1 G4 च (for तु). — b) B D (except D2. 3) पुनर्; T2 G4 M कार्ष्णिर् (for कार्ष्णिं). K3 विव्याद; G4 °थ

तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ।
यदभ्यधावद्गाङ्गेयं शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २०
विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ ॥ २१
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः समायाद्रथसत्तमः ।
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ २२
विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परंतप ।
यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ २३
द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तथा ।
गुरुपुत्रं समासाद्य भीष्मस्य पुरतः स्थितम् ॥ २४
अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध दशभिः शरैः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ ॥ २५
तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् ।
यद्द्रौणेः सायकान्घोरान्प्रत्यवारयतां युधि ॥ २६
सहदेवं तथा यान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् ।
यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् ॥ २७

C. 6.5168
B. 6.111.28
K. 6.111.28

(for °ध). T_1 अभिविव्याध पंचभिः. — ^{c}) G_2 नृपतेर् (for नवभिर्). — ^{d}) Da_1 इच्छद् (for इच्छन्). S भीष्मस्य वधकांक्षया.

20 ^{a}) G_2 तुमुलं (for सुमहत्). — ^{b}) K_3 B Da Dn D_{4-8} समागमे; D_1 पराक्रमं; D_3 महारणे (for पराक्रमे). S तयोः पुरुषसिंहयोः. — ^{c}) K_5 B_3 $D_{2.3.5.7.8}$ $G_{1.2}$ M यदाभ्यधावद्; T_1 $G_{3.4}$ यथाभ्य°; T_2 तथा तथावद्. — ^{d}) Da_1 Dn_1 (before corr.) शिखंडि. B_1 Da_2 Dn D_{4-7} शत्रुकर्शनः; B_{2-4} Da_1 °कर्षणः; D_8 °कर्पनः (for °तापनः).

21 ^{a}) D_3 चोभौ; T_2 युद्धे (for वृद्धौ). — ^{b}) Da D_5 वारयंतं; D_8 दारयंतौ (for वार°). — ^{c}) D_3 तौ भीष्मं; S भीष्मस्य (for भीष्मं च). T_2 वध- (for युधि). K_1 संरब्धा; K_2 °ब्धो; Da_1 °ब्ध°; D_7 °ब्धं (for °ब्धाव्). — ^{d}) K_{0-3} प्र($K_{0.3}$ प्रा)-द्रवंतौ; Da Dn_1 D_5 ब्यद्र°; D_1 प्रहरंतौ; D_6 वारयंतौ; D_7 द्रावयंतौ; T $G_{2.4}$ $M_{1-3.5}$ आ(T_2 प्रा)-द्रवेतां; $G_{1.3}$ वारयेतां (for आद्रवन्तौ). G_2 महारणे (for °रथौ).

22 ^{a}) K_4 B D (except D_2) S रणे (for ततः). — ^{b}) K_4 B Da Dn_1 $M_{1.3-5}$ समीयाद्; Dn_2 $D_{1.4.6-8}$ M_2 सामि°; T_2 G_1 सम°; G_2 समे° (for समा°). D_8 $M_{3.5}$ रथसत्तमं; T_1 रथिसत्तमः. — ^{c}) Da_1 प्रववृतं (for °वृते). $G_{1.3}$ तयोः समभवद्युद्धं. — ^{d}) K_4 B D (except D_2) T_2 M तयोस्तस्य; $G_{1.3}$ ततस्तस्य (for तव तेषां). T_1 $G_{2.4}$ तुमुलं रोमहर्षणं.

23 ^{a}) $M_{1-3.5}$ विराटं (for °टो). K_5 $D_{1.2}$ बाणैर् (for भल्लैर्). — K_{0-2} om. (? hapl.) 23^{b}–24^{a}. — ^{b}) D_1 T_2 स्तनांतरे; T_1 $G_{1.3.4}$ M परंतपः (for परंतप). $Ś_1$ विव्याध निशितैस्तदा (cf. 24^{b}). — $Ś_1$ transp. 23^{cd} and 24^{ab}. — ^{c}) T_2 पतमानं (for यत°). D_5 रणेष्वासं (for महे°). — For 23^{abc}, G_2 subst. :

445* ततो द्रोणसुतं योधान्द्रवमाणं महारणे ।
विसृजन्तं शरान्दृष्ट्वा.

— ^{d}) T_2 द्रोणिम्; M_2 द्रौणिर् (for द्रौणिम्).

24 K_{0-2} om. 24^{a} (cf. v. l. 23). $Ś_1$ transp. 23^{cd} and 24^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{4.5}$ D_1 $M_{2.5}$ तु (for च). $Ś_1$ K_4 शितैर् (for त्रिभिर्). $Ś_1$ K_{3-5} $D_{2.3}$ T_1 G M_{3-5} भल्लैर् (for बाणैर्). — ^{b}) $Ś_1$ सुदृढं; Cc निशितैस् (as in text). K_4 B_{2-4} D (except $D_{1-3.6}$) तदा; K_5 B_1 T G_4 शरैः; G_{1-3} M ततः (for तथा). — ^{c}) K_3 समास्थाय (for °साद्य). — ^{d}) D_1 S प्रमुखे (for पुरतः). K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ प्रहरंतौ महाबलौ.

25 G_2 transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — ^{b}) T_1 G_4 विव्याथ (for °ध). K_4 S निशितैः; B D (except D_2) बहुभिः (for दशभिः). — ^{c}) K_3 B Da Dn $D_{1.2.4-8}$ T $G_{1.3.4}$ M वीरौ; D_3 चोभौ; G_2 क्रुद्धौ (for वृद्धौ). — ^{d}) G_2 जघ्नतुः समरे भृशं.

26 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ M_4 तद् (for तत्र). K_3 Da_1 [अ]द्भुतम्. K_3 D_3 T_2 $M_{1.3.5}$ अपश्यामो (for °म). G_2 महात्मनोर्महावीर. — ^{c}) $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{1.4-8}$ यद्द्रौणि°; K_3 यत्तस्य; D_2 $G_{1.3}$ यद्द्रोणेः; D_3 यद्द्रौणः; T_2 यद्द्रौणे (for यद्द्रौणेः). K_4 शायकान्. — ^{d}) D_1 वारयामासतुर् (for प्रत्यवारयतां). $Ś_1$ रणे (for युधि).

27 ^{a}) Da_1 तथा यातं; D_2 यथा यांतं; D_5 तमा°. — ^{b}) K_3 [ऽ]न्वयात्; D_1 युधि (for ऽभ्ययात्). — ^{c}) $D_{1.3}$ transp. नागो and नागं. G_2 महानागं; $M_{1-3.5}$ वने मत्तो (for वने नागं). — ^{d}) $M_{1-3.5}$ नागं मत्तम् (for मत्तो मत्तम्). D_1 इव द्विपं; D_2 G इवाद्रवत् (for उपा°). K_5 T_1 M_4 मत्तो मत्त इवा- (M_4 उपा)द्रवत्.

C. 6. 5168
B. 6. 111. 29
K. 6. 111. 29

कृपश्च समरे राजन्माद्रीपुत्रं महारथम् ।
आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः ॥ २८
तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ॥ २९
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम् ।
माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३०
तथैव पाण्डवो राजञ्शारद्वतममर्षणम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ।
तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं भयावहम् ॥ ३१

नकुलं तु रणे क्रुद्धं विकर्णः शत्रुतापनः ।
विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३२
नकुलोऽपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धन्विना ।
विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ॥ ३३
तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ ।
अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ ३४
घटोत्कचं रणे यत्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम् ।
दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३५
हैडिम्बस्तु ततो राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या निशितैः शरैः ॥ ३६

---

28 ^{a}) $D_{1.3}$ कृपस्तु; $G_{2.3}$ कृपं च (for कृपश्च). B_2 स रणे (for समरे). K_3 B Da Dn $D_{1.3-8}$ S शूरो (M_2 वीरो) (for राजन्). K_5 D_2 कृपः शूरो रणे राजन्. — ^{b}) D_5 माद्रि° (for माद्री°). G_{1-3} माद्रीपुत्रो महारथः. — ^{c}) T G M_{2-4} निजघान; M_1 विजघान (for आज°). K_2 शतैस् (for शरैस्). K_5 D_2 क्षिप्रं; S तीक्ष्णैः (for तूर्णं). — ^{d}) K_1 संतत्या (for सप्तत्या). D_8 रूक्मभूषणैः; T G_4 M रुक्म($M_{1.3.4}$ °ग्म)भूषितैः.

29 ^{a}) D_5 माद्रि° (for माद्री°). — ^{b}) Da_1 विधां विच्छेद सायकैः; $M_{1-3.5}$ चिच्छेद निशितैः शरैः. — ^{c}) K_1 अच्छेदं छिनदन्वानं (sic). — ^{d}) T_1 G_4 विव्याय. K_{3-5} B_2 $D_{1.2}$ T_1 G $M_{2.3.5}$ नि(M_2 वि)शितैः (for नवभिः).

30 $K_{2.3}$ om. (hapl.) 30^{abcd}. — ^{b}) G_3 समये (for समरे). — ^{c}) B_4 माद्रीपुत्रः; D_1 °सुतं (for °पुत्रं). $Ś_1$ Ko सुसंहृष्टं; K_5 D_2 तु तं क्रुद्धं; Da_1 तु संहृष्टो. — ^{d}) K_5 D_2 पंचभिर् (for दशभिर्). $Ko_{.1}$ निहितैः; Da_1 निशतैः (for निशितैः). — ^{e}) = 31^{c}, 36^{c}. B_2 रणे (for [उ]रसि). K_3 क्षिप्रम् (for क्रुद्ध). — $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 30^{f}–31^{c}. — ^{f}) Ko om. (hapl.) from भीष्मस्य up to क्रुद्धो in 31^{c}. T_2 विक्रमं (for जीवितम्).

31 $Ś_1$ $Ko_{.1}$ om. 31^{abc} (cf. v. l. 30). — ^{b}) Da_1 शरद्वतम् (for शा°). K_3 शरचर्यैरमर्षणः; S ब्राह्मणं वेदपारगं. — ^{c}) = 30^{e}, 36^{c}. M_2 आजगाम (for °घान). T_2 $G_{1.3}$ M रणे (for [उ]रसि). K_3 क्षिप्रं (for क्रुद्धो). — ^{d}) $Ś_1$ Ko_{-2} वधकाम्यया (for °काङ्क्षया). — ^{e}) K_2 Da Dn_1 $D_{3.5}$ ततो (for तयोर्). K_1 युद्धे (for युद्धं). K_3 S समभवद्युद्धं (by transp.). — ^{f}) $D_{1.3}$ $M_{1-3.5}$ विशां पते; T_2 $G_{1.3}$ M_4 भयानकं; G_2 महाभयं; Ca भयावहम् (as in text).

32 ^{a}) K_3 T_1 $G_{2.4}$ च (for तु). D_8 समरे (for तु रणे). K_4 B D (except D_{1-8}) क्रुद्धो; S शूरं (for क्रुद्धं). — ^{b}) G_2 °पातनः (for °तापनः). — ^{c}) T_1 G_4 विव्याथ. K_5 D_2 वर्षन् (for षष्ट्या). — ^{d}) $G_{1.3}$ इच्छन् (for रक्षन्). K_4 B D (except $D_{2.6}$) T_1 $G_{2.4}$ M रक्षन्भीष्मं महाबलं.

33 ^{a}) $Ś_1$ $Ko_{.1}$ नकुलस्तु; D_1 °लश्च (for °लोऽपि). K_5 S भृशं क्रुद्धस्. — ^{b}) B D (except $D_{1-3.6}$) धीमता (for धन्विना). S तव पुत्रं नरे(G_3 M_2 जने)श्वर. — After 33^{ab}, G_2 ins. :

446* तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।

— ^{c}) G_2 विकर्णः (for °र्णं). — ^{d}) T_1 G शिलाशितैः (for शिलीमुखैः).

34 ^{a}) Da_1 नरशार्दूल; D_6 पुरुषशार्दूलौ (hypermetric); S पुरुषव्याघ्रौ (for नरशार्दूलौ). — ^{c}) S ततक्षतुस्तदा(T_2 °तो-; $M_{1-3.5}$ °था)न्योन्यं. — ^{d}) K_3 गोवृषभा इव (for °भाविव). Ca cites गोवृषभौ (as in text).

35 ^{a}) K_4 B D (except D_{1-3}) G_3 यांतं (for यत्तं). — ^{b}) D_3 विनिघ्नंतं च (for निघ्नन्तं तव). — ^{c}) T_1 G [ऽ]भ्यायाद् (for प्रायाद्). D_1 दुर्मुखो वारयामास.

36 ^{a}) $K_{3.5}$ Dn $D_{2.5}$ हैडंबस्; D_6 हैडंबिस्; T G M_4 हैडिंबं (for हैडिम्बस्). $K_{3.5}$ समरे; B Da

भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ।
षष्ट्या वीरो नदन्हृष्टो विव्याध रणमूर्धनि ॥ ३७
धृष्टद्युम्नं रणे यान्तं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
हार्दिक्यो वारयामास रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३८
वार्ष्णेयः पार्षतं शूरं विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ॥ ३९
तथैव पार्षतो राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः ।
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ४०
तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महारणे ।
अन्योन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः ॥ ४१
भीमसेनमथायान्तं भीष्मं प्रति महाबलम् ।
भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४२
सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे ॥ ४३
उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम ॥ ४४
तौ शरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते मुहुर्मुहुः ॥ ४५

C. 6. 5167
B. 6. 111. 43
K. 6. 111. 46

Dn D1. 4–8 T2 M तु रणे; D3 तं रणे (for तु ततो). — b) K1 सुदुखं (sic); T G दुर्मुखः (for दुर्मुखं). Ds1 T G शत्रुतापनः (for °नम्). — c) = 30c, 31c. — d) B D (except D1–3. 6) शरेणानतपर्वणा.

37 a) D1 भैमसेनिं चापि शरैर्; T G M2. 4 भीमसेनसुतश्चापि. — b) T G M4 दुर्मुखं (for °खः). Ś1 K0–2. 5 सायकैः शितैः; K4 Da D5 प्रमुखैः शरैः; D1 सुमुखैः शितैः; T1 G2. 4 M4 निशितैः शरैः (for सुमुखैः शरैः). — c) Da1 Dn1 D5 दृष्ट्वा (for षष्ट्या). Dn2 [ऽ]नदद् (for नदन्). K3 क्रुद्धो (for हृष्टो). — d) T1 G4 विव्याथ (for °ध).

38 a) K3 B D (except D1. 2) तथा; S ततो (for रणे). K4 यत्तुं; D8 यातं (for यान्तं). — b) Ś1 °कांक्षिनं; K5 D3 S °कांक्षया (for °काङ्क्षिणम्). — c) K1 हार्दिको. — d) K2 राजन् (for रक्षन्). B D (except D1–3) रथश्रेष्ठं (B3 °ष्ठो) महारथः (B3 °रणे).

39 a) K3. 4 B Da Dn D4–8 S हार्दिक्यः (B4 Da D4. 5. 8 [by corr.] T2 °क्यं) (for वार्ष्णेयः). B3. 4 D (except D1–3) पार्षतश्; T2 °दं (for °तं). K3 D2. 6 शूरो; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 चापि; D3 वीरो (for शूरं). — b) K2 विद्धाः (for विद्ध्वा). D1 S आशुगैः; D8 सायकैः (for आयसैः). — c) K0. 2 पंचशतात्; T2 पंचशता; G2 पंचाशतां (for पञ्चाशता). — d) = 43b. K3 D3 T2 G2 महारथं; D1. 2 T1 G1. 3. 4 M °रथः (for स्तनान्तरे). — For 39d, K4 B Da Dn D4–8 subst.:

447* तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
आजघान महाबाहुः पार्षतं तं महारथम् ।

[(L. 1) = 42d. — (L. 2) B4 जघान स (for आजघान).]

40 a) B D (except D2. 3) तं चैव (B2 सं चापि) (for तथैव). T1 पार्षदो (for °तो). B2 राजा (for राजन्). — b) T2 हार्दिक्यो (for °क्यं). — c) T1 G4 विव्याथ (for °ध). K0–2 दीप्तैः (for तीक्ष्णैः). — d) K1 काक° (for कङ्क°). K3 B D (except D2) S कंकपत्रैरजिह्मगैः.

41 a) D2 ततः (for तयोः). — b) Dn2 D3 M1–3. 5 महाहवे; T2 महद्रणे (for महारणे). — c) K5 D3 °शरैः; B Da Dn D4–7 °शये (for °शयैर्). K1 पक्तं; K5 सुतं; G2. 3 युद्धं (for युक्तं). T1 G4 अन्योन्यं निघ्नतो बाणैर्. — d) K2 तथा (for यथा).

42 a) K4. 5 B Da Dn D1. 2. 4–7 T G1. 3. 4 M1. 4 तथायांतं; D3 तथायातं; G2 तदायांतं; M2. 3. 5 ततो यांतं (for अथायान्तं). — b) K5 D2 भीष्महेतोर्. K3 B D (except D2) S महारथं (for °बलम्). — c) D5 भूमि° (for भूरि°). Ś1 K0–2 त्वियात्; K3 D8 S ययौ (for [अ]भ्ययात्). D2 भूरिश्रवस्तमभ्ययात्.

43 a) K1 सौमदंतिर्; K3 Da1 T2 G1–3 M3. 5 सोमदत्तिर् (for सौमदत्तिर्). D7 ततो (for अथो). K1 G1 M4 भीष्मम्; T2 राजन् (for भीमम्). — b) = 39d. — d) M1. 3. 4 रुग्म° (for रुक्म°).

44 a) S स बाणेन (for बभौ तेन). D1 आजघान तथा शक्त्या. — c) K5 D1 स्कंदः शक्त्या. K4 पूर्वं; K5 क्रौंचे; Da1 क्रौंच; D1 क्रौंचं (for क्रौञ्चः). — d) K4 क्रौंचो (for पुरा). K3 नृपतिसत्तमः; K5 D2 पुरुषसत्तम. S विबभौ नृपते पुरा.

45 a) D1 M4 ते शराः सूर्यसंकाशाः. — b) G2 कार्मार- (for कर्मार-). Da1 D5 -परिवर्जितान्. D1 M4 -परिमार्जिताः; D3 -परमार्जितान्. T2 कर्माद्युपरिमार्जि-

C. 6. 5167
B. 6. 111. 46
K. 6. 111. 46

भीमो भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ।
तथा भीष्मजये गृध्नुः सौमदत्तिश्च पाण्डवम् ।
कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतू रणे ॥ ४६
युधिष्ठिरं महाराज महत्या सेनया वृतम् ।
भीष्मायाभिमुखं यान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ॥ ४७
द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ।
श्रुत्वा प्रभद्रका राजन्समकम्पन्त मारिष ॥ ४८
सा सेना महती राजन्पाण्डुपुत्रस्य संयुगे ।
द्रोणेन वारिता यत्ता न चचाल पदात्पदम् ॥ ४९
चेकितानं रणे क्रुद्धं भीष्मं प्रति जनेश्वर ।
चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५०
भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनो महारथः ।
चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ॥ ५१
तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् ।
तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ५२
अर्जुनो वार्यमाणस्तु बहुशस्तनयेन ते ।

तान्. — K_5 D_2 om. 45^{e}–46^{f}. — ^{e}) K_8 अन्योन्येन; D_1 T_2 अन्योन्यं च (for °न्यस्य). K_3 M_8 क्रुद्धो (for क्रुद्धौ). D_8 अन्योन्यमरणे क्रुद्धौ. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 चिक्षिपेते; K_0 चिक्षेपेते; K_2 चिक्षिपितैर्; K_3 चिक्षापाते; K_4 D_4 चिक्षेपाते; B_8 चिक्षिपतु; Da_1 विक्षेपाते; D_1 चिछिदाते (for चिक्षिपाते). Dn_2 $D_{4.7.8}$ नरर्षभौ (for मुहुर्मुहुः). S प्रेषयेतां (M तुल्यवेगौ) नरोत्तमौ (T_2 मुहुर्मुहुः).

46 K_5 D_2 om. 46 (cf. v. l. 45). S reads 46^{ef} before 46^{abcd}. — ^{a}) S भीमो भीष्मजये यत्तः (T_2 यांतं; $M_{1-3.5}$ यत्तं; M_4 युक्तं). — ^{b}) Da_1 सोमदत्तिं. Dn_1 om. (hapl.) from महारथम् up to सौमदत्तिश् (in 46^{d}). — ^{c}) G_8 भीष्मं जये (for भीष्मजये). K_0 गृद्धं; K_2 गृद्धं; K_3 क्रुद्धः; K_4 शूरः; Da_1 गृध्रः; Da_2 D_8 M_4 Ca गृद्धः; Dn_2 गृध्नुं; D_5 गृधः; D_6 गृध्रः; $M_{1-3.5}$ यत्तं (for गृध्नुः). D_1 तथा भीष्मस्य जीवेप्सुः; T_2 तथा भीष्मजये यत्तः. — ^{d}) K_3 Da_2 G_{1-3} $M_{3.5}$ सोमदत्तिश्. $K_{0.2}$ B D (except D_{1-3}) तु (for च). — After 46^{cd}, T_1 G M_2 ins.:

448* अयोधयेतां समरे तुल्यवेगौ नरोत्तमौ ।

— K_3 om. 46^{ef}. — ^{e}) K_4 °कृतौ (for °कृते). M_4 युक्तौ (for यत्तौ). — ^{f}) S चे(T_2 G_8 वे)ष्टमानौ (G_2 °णौ) परस्परं.

47 ^{a}) $B_{1.3}$ Da Dn_1 D_5 तु कौरव्य (B_3 Dn_1 °व्यं); $B_{2.4}$ Dn_2 $D_{4.6-8}$ तु कौंतेयं; T_1 महाराजं (for महाराज). — ^{b}) $G_{1.3}$ महत्या सेनयोद्यतं. — ^{c}) K_{0-2} D_2 भीष्मस्या(K_1 भीष्मा)भिमुखं यांतं; K_4 B Da Dn D_{4-8} भीष्माभि(Dn_2 °ति)मुखमायांतं; D_1 भीष्मस्य प्रमुखे यांतं. — ^{d}) S [ऽ]भ्यवारयत् (for न्यवार°). — After 47, T G M_2 ins.:

449* तत्र युद्धमभूद्धोरं तयोः पुरुषसिंहयोः ।

48 ^{a}) K_3 द्रोणस्य रथजं घोषं. — D_5 *repeats* 48^{cd} after 49. — ^{c}) M_1 (*sup. lin.*)$._{3.5}$ प्रद्रवतो; M_2 प्रद्रवते; M_4 प्राद्रवतो (for प्रभद्रका). — ^{d}) K_3 Da_1 D_4 T_1 G_4 $M_{1-3.5}$ समकंपत (for °कम्पन्त). T_1 G सैनिकाः; T_2 M भारत (for मारिष).

49 ^{c}) $K_{0.2}$ यत्नात्; K_3 यांति; D_1 यांती; T_2 युक्ता; G_8 यांता (for यत्ता). — ^{d}) T_2 (*inf. lin.* as in text) चचार. D_1 भयात् (for पदात्). K_5 चचाल न पदात्परं. — After 49, D_5 *repeats* 48^{cd}.

50 ^{a}) K_1 चेदितानं; G_3 M_4 चेकितानो (for °नं). $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{4.8}$ यत्तं (for क्रुद्धं). — ^{b}) K_3 Da_1 जनेश्वरः; K_4 $D_{2.4.7.8}$ T_1 G_4 M_4 °श्वरं (for °श्वर). — D_5 om. 50^{cd}. — ^{c}) K_2 चित्रसेना; K_5 चित्रसेनं (for °सेनस्). K_5 Da_2 तव सुतं; S सुतस्तुभ्यं (for तव सुतः). — ^{d}) K_1 अवारयस्; K_3 अवासवान् (for अवारयत्). D_1 क्रुद्धस्तत्र न्यवारयत्; D_3 क्रुद्धरूपो ह्यवारयत्.

51 ^{a}) K_3 T G_{2-4} पराक्रांतं; D_1 महाराज (for पराक्रान्तश्). — ^{b}) K_{0-2} D_8 चित्रहस्तो (for °सेनो). Dn_2 $D_{4.6-8}$ पराक्रमी (for महारथः). — ^{d}) D_3 वार° (for योध°).

52 G_{1-3} om. 52^{ab}. — ^{b}) D_1 चेकितानम् (for चित्रसेनम्). K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ अवारयत्; T_1 अयोथ° (for अयोध°). — ^{c}) S तदासीत्तुमुलं युद्धं. — ^{d}) K_0 पराक्रमी; $K_{3.4}$ B D (except D_2) समागमे; S महात्मनोः (for पराक्रमे).

53 ^{a}) D_2 वर्षमाणस्तु. — ^{b}) K_3 D_6 बहुधा (for °शस्). K_3 तु (for ते). K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ बहुशस्तत्र भारत. — ^{c}) K_1 Da_1 D_2 विमुखी(K_1 °खे)कृत (for °खीकृत्य). K_3 सुतं ते; K_5 तत्पुत्रं; D_1

विमुखीकृत्य पुत्रं ते तव सेनां ममर्द ह ॥ ५३
दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् ।
कथं भीष्मं परो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥ ५४
सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ।
लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

संजय उवाच ।
अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः ।
समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणम् ॥ १
विधुन्वानो धनुः श्रेष्ठं द्रावयाणो महारथान् ।
पृतनां पाण्डवेयानां पातयानो महारथः ॥ २
निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् ।
प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ॥ ३
अयं स दिवसस्तात यत्र पार्थो महारथः । C. 6. 5201 B. 6. 112. 4 K. 6. 112. 4

ते पुत्रं (by transp.). —^{d}) $K_{3.4}$ B Da Dn D_{2-8} T G $M_{1.3-5}$ सेनां तव (by transp.); D_1 तव सैन्यं; M_2 चित्रसेनं. K_5 श्रमर्दयत्; G_3 ममर्द यत्.

54 D_1 om. 54. —^{a}) T_2 संक्रुद्धः (for परया). —^{b}) Da Dn_1 D_5 अधारयत् (for अवा°). —^{c}) D_2 M_2 भीष्मो (for °ष्मं). $K_{3.4}$ B Dn_2 $D_{3.6-8}$ T_2 $G_{1.3}$ M न नो; K_5 D_2 तु नो; Da_2 $D_{4.5}$ ततो; Dn_1 च (by corr.) नो; T_1 $G_{2.4}$ नरो (for परो). T_2 M यायाद् (for हन्याद्). —^{d}) S संचिंत्य (for निश्चित्य).

55 ^{a}) T_2 सा वार्यमाणा समरे. —^{b}) $K_{0.4}$ D_3 T_2 G_{1-3} $M_{2.5}$ तव पुत्रस्य (by transp.). Dn_1 T_2 वाहिनीं. —^{c}) T G_3 M बहुभिर् (for रथिभिः). S वीरैस् (for श्रेष्ठैस्). K_3 लोड्यते तत्र तत्रैव. —^{d}) $K_{0.1}$ तव (for the first तत्र). K_2 तव पुत्रैव भारत (sic); K_3 श्रेष्ठैरार्यमहारथैः.

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ $K_{0.3.5}$ mention only दशमयुद्धदिवस; K_4 B_3 Da_1 Dn_1 D_5 दशमेह्नि (K_4 B_3 cont. भीष्मनिपातन); D_2 दशमयुद्ध; D_6 दशमदिवसयुद्ध; M_4 दशमेह्निके. — *Adhy. name :* K_4 D_6 T $G_{2.4}$ $M_{1-3.5}$ द्वंद्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 105; Da_2 (*sec. m.*) 69; Dn_2 D_6 106; T_1 G 107 (as in text); T_2 $M_{3.4}$ 109; $M_{1.2}$ 108; M_5 110. — *Śloka no.:* Dn_2 57; D_5 58; D_6 59.

108

1 ^{a}) K_{0-2} शूरो (for वीरो). —^{b}) K_4 मत्तवारणविक्रमं; D_3 °द्विरदविक्रमः. —^{c}) S माददानो (for समादाय). —^{d}) M_3 °वारणः (for °णम्).

2 D_1 om. 2^{ab}. —^{a}) S (except M_2) विधून्वानो. $Ś_1$ धनुः श्रेष्ठो; K_3 $B_{1.2.4}$ Da_1 Dn_1 $D_{3.7}$ रथश्रेष्ठो (Da_1 °ष्ठ); Da_2 Dn_2 $D_{4-6.8}$ नरश्रेष्ठो (for धनुःश्रेष्ठं). —^{b}) $Ś_1$ K_{0-2} द्रावयन्वै; K_3 Dn_2 $D_{2.3.6-8}$ T_2 M द्रावयानो; T_1 G वारयानो. K_2 महारथं; B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ वरूथिनीं. —^{d}) K_1 पातयाना; K_2 पतयानो; K_3 Da Dn D_{3-8} S गाहमानो. K_3 महाबलाः; K_5 B Da Dn D_{3-8} °बलः (for °रथः). — For 2^{cd}, D_1 subst. :

450* युक्तः प्रीत्या पाण्डवानां गाहमानो महाचमूम् ।

3 D_2 reads 3 marg. (*sec. m.*) —^{a}) D_1 निमित्तं हि (for निमित्तानि). —^{b}) K_4 सर्वतो वाक्यमब्रवीत्; D_2 समुद्वीक्ष्य च वीर्यवान्. —^{c}) K_5 B (except B_1) Da Dn_1 D_{2-3} S अनीकाग्रे; D_1 अरीन्दृष्ट्वा (for अनीकानि). K_3 प्रपतंतमनेकाग्रो (sic).

4 Before 4, D_6 ins. द्रोण उवाच. — D_2 reads

C. 6. 5201
B. 6. 112. 4
K. 6. 112. 4

जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ४
उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव मे ।
योगमस्त्राणि गच्छन्ति क्रूरे मे वर्तते मतिः ॥ ५
दिक्षु शान्तासु घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ॥ ६
नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः ।
रसते व्यथते भूमिरनुष्टनति वाहनम् ॥ ७
कङ्का गृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ ८
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् ।
सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९
परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् ।
वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १०
देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः ।
कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११
अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणं निशाकरम् ।

4^{ab} marg. *sec. m.* — a) Dn2 हि (for स). K5 प्रासो (for तात). — b) T2 शत्रु (sic) (for यत्र). K3-5 B D M महाबलः (D1 धनुर्धरः) (for महारथः). — d) K1 परे यत्नं; T2 महत्कर्म (for परं यत्नं).

5 a) K1 इत्पतति हि; K3. 5 D2 S उत्पतंतीव (T2 उत्पतन्निव); K4 °तंते हि; D1 °तंति च. K5 प्राणा (for बाणा). — b) K2 प्रस्करतीव; B2 Da Dn1 D5 विस्फुर°. K3. 4 B1. 2 Da Dn D4-8 च; D1 नः (for मे). — c) T2 मंत्राणि (for अस्त्राणि). K0-2. 5 D3 चेच्छंति; K4 B Da Dn1 D1. 4. 6. 7. 8 S नेच्छंति. — d) K4. 5 Dn2 D1-3. 6 क्रूरा मे; B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 S (except M1. 2. 5) क्रूरं मे. B Da Dn1 D5. 7. 8 S मनः (T2 °तः); D4 पुनः (for मतिः).

6 K5 D2 om. 6. — a) K3. 4 B3 Co. d दिक्षु शांतानि; B1. 4 Dn2 D3. 4. 6-8 S (except T2) दिक्ष्व- शांतानि; B2 Da2 D1 दिक्ष्वशांतासु (for दिक्षु शान्तासु). — b) M (except M4) व्याहरंते. K1 मृगा द्विजः; D5 द्विजातयः; T2 मृगद्विजः (for °द्विजाः). — c) Ś1 नीचः गृध्रः; T2 नीचैर्हंदा (for नीचैर्गृध्रा). K1 निशी- यंते; D7 विली° (for निली°). — Ś1 K0-2 om. from चमूं in 6^{d} up to रन्ति in 8^{b}. — d) B1 Da1 Dn1 D1 T2 G1. 3 M भरतानां.

7 Ś1 K0-2 om. 7 (cf. v. l. 6). — b) T G1. 3. 4 M1. 3-5 लोहिताः सर्वतो (by transp.); G2 लोहिताः सहिता. M2 लोहितः सर्वतोदिशं. — c) Da1 सरते; D1 भ्रमते; D2 रसने; D5 सरक्षे; T1 G4 रवते; T2 समते; G1-3 नदते; Ca. c. d रसते (as in text). D5 व्यसते; D6 व्यवते; S चलते; Ca. c. d व्यथते (as in text). — d) D1 रुदते चैव; D2 (marg. *sec. m.*) अनुश्रवति; D6 °तिष्ठति; T2 °स्खलति; M4 अभिष्टनति (for अनुष्टनति). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 कंपतीव च सर्वशः (D8 °तः); M1-3. 5 निष्टनंति च वाहनाः. Cd cites अनुष्टनंति.

8 Ś1 K0-2 om. up to रन्ति in 8^{b} (cf. v. l. 6). — a) B1. 3. 4 D3 कंक- (for कङ्का). K3 D2. 3 बडा- श्चैव; K4 बलाश्चैव; K5 बमुश्चैव; B2 Da Dn1 D5 बलाः श्येना; D6 बडाश्चैव; D8 बलाकाश्च; M ब(M3. 5 व)ळाश्चैव (for बलाकाश्च). D1 T2 G3 कंकगृध्रबलाश्चैव (D1 °बलाश्चापि; T2 G3 °बळाश्चैव); T1 G1. 2. 4 काक- गृध्रबळाश्चैव. — b) T2 व्याहरंत (for °रन्ति). — c) K3-5 B D5 S शिवाश्चैवा(K5 Da1 °श्चैव; S °श्चाप्य)- शिवा घोरा. — d) K1 वेदयत्यो; K3 D6 G1 °यानो; K5 D2 °यंती; Da Dn1 D1. 3. 5 T G2-4 M °याना. Da Dn1 D5 महाभयं.

9 b) K3 °मंडले; K5 D2. 3 T2 G1-3 M °मंडलं. — K5 D2 om. 9^{cd}. — c) K0 मकरंध्रश्च; D5 कर्म- बंधश्च (for सकबन्धश्च). K4 D1. 3 S स- (for च). K1 मकरध्वजश्च परिघो (hypermetric); Cv as in text. — d) S भानुमानुदतिष्ठति (T2 °मानिदतिष्ठतः; G1. 3 M3 °नुदतिष्ठत).

10 a) Ś1 K0. 2 D6. 3 °वेशस्. K2 ततो (for तथा). K2 om. (hapl.) from घोर in 10^{a} to भयं in 10^{c}. — c) Ś1 K0. 1 वेदयन्वै; Da Dn1 D5 °यंती (for °यानो). K5 D2 T G महद् (K5 D2 T2 महा-) (for भयं). M4 घोरो (for °रं). K3 वेदयानाः क्षयं घोरं. — d) S राजमुख्यावक(G3 M2 °व)र्तनं.

11 a) K5 °स्थासु; D2 °स्थास्तु (for °स्थाश्च). — b) K3 भरतेंद्रस्य. S देवताः कौरवे पुरे. — cd) D5 lacuna for नृत्यन्ति च. Da1 corrupt. K5 प्रनृत्यंते प्रकंपंति हसंती च पुनः पुनः; D2 कंपंते च प्रनृत्यंति हसंति च परस्परं.

12 K5 D2 om. 12. — b) K2 अलक्षाणं; K4 नलक्ष्माणं; B1-3 वीक्षमाणा (B3 °णो); B4 Dn2 D4

अवाक्शिराश्च भगवानुदतिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२
वपूंषि च नरेन्द्राणां विगतानीव लक्षये ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः ॥ १३
सेनयोरुभयोश्चैव समन्ताच्छ्रूयते महान् ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निस्वनः ॥ १४
ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे ।
अपास्यान्यान्रणे योधानभ्यस्यति पितामहम् ॥ १५
हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदतीव च मे मनः ।
चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् ॥ १६
तं चैव निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् ।
पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ॥ १७
अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥ १८
अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महारथः ।
न चामङ्गलकेतोः स प्रहरेदापगासुतः ॥ १९
एतद्विचिन्तयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशम् ।

C. 6. 5217
B. 6. 112. 20
K. 6. 112. 20

$_{7.8}$ अलक्षण्यं; Da Dn_1 ईक्षमाणा (Da_1 °ण-); D_5 इक्ष्यमाणा; M_{3-5} सलक्ष्माणं; Ca अलक्ष्माणं (as in text). B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ दिवाकरं (Da_1 °रः); $M_{3.5}$ प्रभाकरः. — ^{c}) Da_1 अर्वाक्; T G M_4 अधः-; Ca. c अवाक्- (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ $Ko._{2.3}$ D_6 G_2 M उद्गतिष्ठति; K_1 B_4 Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ T_1 G_4 उपा- (D_5 °दा)तिष्ठत.

13 ^{a}) $K_{2.3.5}$ D_2 वपुंषि; Cc वपूंषि (as in text). — ^{b}) B Da Dn D_{4-8} विगताभानि; D_1 निर्गतानीव (for विगतानीव). K_4 लक्ष्यते. S धार्तराष्ट्रस्य यो(M_2 यौ)धिनां. — ^{c}) D_1 सैन्ये तु. Da D_5 धार्त(Da_1 °र्तं)राष्ट्राणि (Da_2 °नि) सैन्येषु; Dn_1 धार्तराष्ट्राः ससै°; S निष्प्रभाणि च गात्राणि. — ^{d}) D_6 वि- (for च). T_2 भ्राजंते न च. $Ko._1$ S दंसिताः (for दंशिताः).

14 ^{a}) K_3 मध्ये; K_4 B Da Dn D_{4-8} चापि; D_8 चैप (for चैव). — T_2 om. (hapl.) 14^{b}–19^{a}. — ^{b}) K_3 स्वनः; K_5 D_2 पुनः (for महान्). — ^{c}) G_1 °जन्यसु- (for °जन्यस्य). Da Dn_1 D_5 निर्घोषं. K_5 D_2 सुमहत्पां(K_5 °हान्पां)चजन्यस्य. — ^{d}) K_5 D_2 गांजीवस्य. D_8 T_1 $G_{2.4}$ भारत (for निस्वनः). $G_{1.3}$ देवदत्तस्य भारत. — After 14, D_1 ins.:

451* तथा किलकिलाशब्दः श्रूयते वानरस्य च ।
यस्य लाङ्गूलशब्देन स्फुटतीव नभस्तलं ।

15 T_2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) D_1 रयम् (for ध्रुवम्). S (T_2 om.) अभ्येति ($G_{1.3}$ °प्येति; $M_{1-3.5}$ °स्येति; M_4 अभ्येत्य); Ca आस्थाय (as in text). — ^{b}) S (T_2 om.) दर्शयन् (for संयुगे). — ^{c}) $Ś_1$ [अ]न्या; D_1 तु; S (T_2 om.) च (for [अ]न्यान्). $M_{1.2.4}$ यौधान्. — ^{d}) K_3 अभ्येत्याति; K_4 B_{1-3} Da_2 Dn_1 $D_{4.6.7}$ अभ्येष्यति; Da_1 यस्यच्यं-ज्यचति (sic); D_1 आगच्छंति; D_5 अभ्येष्यंते; T_1 G अभ्येति च; M_4 अभ्यधास्यन् (for अभ्यस्यति). — K_1 erroneously *repeats* 15 after स्य in अभ्यस्यति.

16 T_2 om. 16 (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_1 रोम-रूपानि; K_{3-5} B D (except $D_{2.3}$) T_1 G M_4 रोमकू-पाणि. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 सीदत्ये(K_1 °ते)व; K_3 सिदतीव; D_1 कंपतीव; D_6 G_2 M_4 सीदंतीव (for सीदतीव). — ^{c}) D_1 महाघोरं (for °बाहो). — ^{d}) D_1 भीष्मार्जुन-समागमे; D_3 M_4 भीमार्जुनसमागमं.

17 T_2 om. 17 (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_2 B D (except D_{1-3}) तं चेह; K_5 ते चैव; G_2 तं चेव; G_3 तथैच (for तं चैव). $D_{2.8}$ निकृत-. — ^{b}) $Ś_1$ $Ko._2$ M_4 °चेतनं. — ^{c}) Da_1 पार्थं. — ^{d}) K_2 °स्यायोधने. Cd cites आयोधनं (as in text). K_5 नृप; D_2 नृपः (for गतः). D_6 भीष्ममायोत्स्यते भृशं. — After 17, T_1 G read 20.

18 K_5 om. 18–21. T_2 om. 18 (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_4 ततो; B_2 D_1 रणे (for पुरा). — D_2 om. 18^{c}–21^{d}. — ^{d}) T_1 G विहितः (for स पुनः). D_5 पुनः (for पुमान्).

19 K_5 D_2 om. 19 (cf. v. l. 18). T_2 om. 19^{a} (cf. v. l. 14). — ^{a}) S (except $M_{1.3.5}$; T_2 om.) असंकल्प°; Cd असमङ्गल्य° (as in text). — ^{b}) B D (D_2 om.) S °बलः (for °रथः). — ^{c}) K_4 °केतो सं- (for °केतोः स). Ko_{-2} न च मंगलकेतुः स; K_3 B D (D_2 om.) S न चामं(Da_1 D_1 °मां)गलिके (T G M_4 चासंकल्पिते) तस्मिन्; text as in $Ś_1$ only. — ^{d}) K_3 $D_{1.8}$ प्र(D_1 प्रा)हरेतापगा°; S °रेत पिता-महः.

20 K_5 D_2 om. 20 (cf. v. l. 18). T_1 G read 20 after 17. — ^{a}) $Ś_1$ Ko Dn_2 $M_{1.3-5}$ एतद्धि चिंत°

C. 6. 5217
B. 6. 112. 20
K. 6. 112. 20

अद्यैव तु रणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २०
युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मार्जुनसमागमः ।
मम चास्त्राभिसंरम्भः प्रजानामशुभं ध्रुवम् ॥ २१
मनस्वी बलवाञ्शूरः कृतास्त्रो दृढविक्रमः ।
दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ २२
अजेयः समरे चैव देवैरपि सवासवैः ।
बलवान्बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ॥ २३
विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः ।
तस्य मार्गं परिहरन्द्रुतं गच्छ यतव्रतम् ॥ २४
पश्य चैतन्महाबाहो वैशसं समुपस्थितम् ।
हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च ॥ २५
कवचान्यवदीर्यन्ते शरैः संनतपर्वभिः ।
छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराणि धनूंषि च ॥ २६
प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ।
वैजयन्त्यश्च नागानां संक्रुद्धेन किरीटिना ॥ २७
नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः ।

(for एताद्विचिन्त°). — b) Ś1 K1 संज्ञा; Ko. 3-4 B D (D2 om.) मज्जा (D8 प्राणाः) (for प्रज्ञा). K2 शीदति; D8 M1. 3. 5 सीदंति. — M ins. after 20^{ab}: T1 G4, after 24^{ab}; G1-3, after 22:

452* अभ्युद्यतं रणे दृष्ट्वा भैरवास्त्रं च पाण्डवम् ।

— M om. (hapl.) 20^{c}–24^{b}. — c) K3 D6 अद्यैव च; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 अभ्यु(Da1 °भ्य)द्यतो; D1 अयुध्यत; D3 अभ्यद्य तं; T G अयं भीष्मं (for अद्यैव तु). Dn2 क्रुद्धः (for पार्थः). — d) K3 कुलवृद्धम् (for कुरु°). K1 उपाद्रवेत्; D1 पितामहं. T1 G पातयेच्च (G1-3 °येत) रथोत्तमात्; T2 पातयेत्स रथोत्तमान्.

21 K5 D2 M om. 21 (cf. v. l. 18, 20). Before 21, Ko. 1 read युधिष्ठिर उवाच. Ko. 1 has lacuna for 21. — a) K3. 4 क्रोधाद्. Ś1 reads from क्रोधो up to ध्रुवम् in d in marg. — b) K2 B Da Dn D1. 3-8 भीष्मश्चा(D5 °स्या)र्जुनसंगतः (K2 D1 °मः); T2 भीष्मार्जुनसमागमं. — c) K3 D3 चास्त्राति-; K4 चास्त्राणि; D8 चास्त्रेषु; T G चाप्यति- (for चास्त्राभि-). K2 B Da Dn D4-7. 8 m मम (D5 समा) चास्त्र(K2 Dn2 D4. 8 m °स्त्र)समारंभः; D2 मम चापि समारंभो. Ca cites अस्त्रसमारंभः. — d) K2. 3 B Da Dn D3-8 T2 अशिवं; T1 G नाशनं (G3 °यद्) (for अशुभं). Dn1 दृढं (for ध्रुवम्). Cd cites प्रजाः and ध्रुवं. D1 न जानामि शिवो ध्रुवं (sic).

22 M om. 22 (cf. v. l. 20). — a) T G चैव (for शूरः). — b) Da1 कृतास्त्रे; T2 कृतज्ञो (for कृतास्त्रो). K3 युद्धदुर्मदः; K4 B Da Dn D1. 4-8 T G लघु(D1 इति)विक्रमः. — c) K3 D3 दूरापाती; Da1 दूरपाते (for °पाती). — d) D1 भारत (for पाण्डवः). — After 22, G1-3 ins. 452*.

23 M om. 23 (cf. v. l. 20); G1-3 om. (hapl.) 23^{a}–24^{b}. — a) K3 B D (except D2) चापि; T G4 चाथ (for चैव). — Ś1 Ko-2 om. 23^{cd}. — c) Dn2 चापि (for चैव). — d) T G4 तीर्णपारो (T2 °भावो) युधां पतिः.

24 G1-3 M om. 24^{ab} (cf. v. l. 23, 20). — a) K1 विजये; K2 °यं (for °यी). K5 D2 रते (for रणे). D6 शूरो (for नित्यं). — b) K6 भैरवाश्चैव (for °स्त्रश्च). — After 24^{ab}, T1 G4 ins. 452*. — c) K1 परहरं; Dn2 T2 परिहर (for परिहरन्). — d) Ś1 Ko-2 दूरं (K2 °र); T2 दूतं (for द्रुतं). B3 यतो ध्रुवं; D2. 6 यतव्रत; S पितामहं (M1-3. 5 महाव्रतं) (for यतव्रतम्).

25 a) Ko. 2 चैतान्; K6 D2 चैव (for चैतन्). K1 पश्य चैनां महा- (corrupt); K3 B Da2 Dn D1. 3-8 S पश्याद्यैतन् (K3 D1. 3. 6 T2 M पश्य चैनं; T1 G पश्यैतद्धै) महाघोरं (B4 Dn2 D4. 7. 8 °रे). — b) K1 वैशससुपस्थितं (submetric); K3. 4 D1-3. 6 G2. 3 M वैशसं संयुगे महत्; B Da Dn D4. 5. 7. 8 T1 G1. 4 संयुगे वैशसं महत्; T2 तवैव शरसंयुगे. — cd) T2 महद्धेमविचित्रानि शूराणामशुभानि च.

26 a) D1 कवचानि विदीर्यंते; T G कवचानि विशीर्यंते; M कवचान्यवशीर्यंते (M2 °त; M3. 5 °तः). — b) K1 शरं (for शरैः). — c) K3 छिद्यंते स-; B1-3 Da1 Dn1 D5 M भिद्यंते च (Da1 °तेव). — d) K4 B Da Dn D4-7 तोमरा(D6 °रां)श्च. D3 तोमराश्च कनकोज्ज्वलाः (hypermetric).

27 K5 D2 om. 27. D8 reads 27^{ab} in marg. — a) M1. 3 विपुलास् (for विम°). — b) T1 G4 विमलोज्ज्वलाः. — d) Ś1 Ko-2 क्रुद्धेन हि (for संक्रुद्धेन).

28 b) K3 शस्त्रोपजीविनां; K6 D2 पुत्रोपजीविनां;

याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २८
हयनागरथावर्तां महाघोरां सुदुस्तराम् ।
रथेन संग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ २९
ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत् ।
इहैव दृश्यते राज्ञो भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ३०
भीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३१
तस्यैष मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतान् ॥ ३२

एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः ।
दारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ ३३
एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना ।
महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव नदीमुखम् ॥ ३४
हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे ।
याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ३५
दुर्लभं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः ।
समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३६
सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।

C. 6. 5234
S. 6. 112. 37
K. 6. 112. 37

S युद्धोपजीविनां. — ^{c}) D1. 2. 6 यो हि; T2 यांति (for याहि). — ^{d}) D2. 3 G1. 2 M वा (for च).

29 K5 D2 om. 29. — ^{a}) K4 B Da Dn1 D5. 7. 8 हत(B1 कृत)नागरथावर्तां; Dn2 D4 रथनागहया°; G3 हयानागरथा°. — ^{b}) Da1 °घोरा. K3 B Da Dn D4. 5. 7. 8 S सुदुर्गमां (T2 °मं); K4 दुरासदां; D1. 3 सुदुर्जयां; D6 सुदुर्मदां (for सुदुस्तराम्). — ^{d}) T2 तरंत्येव (for तरत्येष). — After 29, D1 ins.:

453* पूर्वं चैव मयाश्रावि तपसा घोररूपिणा ।
ब्रह्मचर्येण महता फाल्गुनश्चरते तपः ।
तत्तपः सफलं चेह कैराते सव्यसाचिना ।

30 ^{a}) D1 ब्राह्मण्यं च; T2 अघृण्यानि (for ब्रह्मण्यता). S तपो (for दमो). K5 ब्राह्मणानां दमोपानं (sic). — ^{b}) K5 D2 तपः सु- (for तपश्च). D1 चरते (for चरितं). S स्वाधीन(T2 स्वधीत-; G1. 3 स्वाधीनं; M1 स्वाधीतं; M2. 3. 5 °त)ज्ञानमेव च (T1 G4 वा). — ^{c}) K2 राज्ञे; B Dn1 (by corr.) D3. 4. 6–8 पार्थे; Da Dn1 (before corr.) D5 पार्श्वे; D1 पार्थो (for राज्ञो). K3 इहैव तस्य दृश्यंते; S यस्मिन्प्रतिष्ठितं (M3–5 °ते) पार्थे. — ^{d}) M2 तस्य (for यस्य).

31 ^{b}) K3 माद्रि°. — ^{d}) D3 यस्य गोप्ता; T2 नाथो यस्य (by transp.); G1 यस्य नागो.

32 D2 om. 32. — ^{a}) B1. 2 G2 तस्यैव. M4 मन्युः (for मन्यु-). — ^{c}) D6 तया भासि शरीरस्य; S तपोभावितदेहस्य; Cd तपोदावशरीरस्य; Cc as in text. — ^{d}) M1. 3. 5 तपो; Cd कोपो (as in text). K3 B2. 4 D (D2 om.) T2 M Cc भारतीं; B1 भारत; B3 T1 G वाहिनीं.

33 ^{a}) B1 एवं (for एष). G2 व्यजृंभते (for संदृश्यते). — ^{b}) D1 °देवव्यपाश्रयात्; D8 M2 °देवस्य पाश्रयः (corrupt); M3 °देवस्य चाश्रयः. — ^{c}) Ś1 K5 धारयन्. — ^{d}) B1. 2 Da Dn1 D3. 5. 6 धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः (D3. 6 सर्वशः).

34 ^{a}) K2 आलोक्य तत्; G3 °क्यसे. — ^{b}) Some MSS. क्षोभ्यमानं; D3 संक्रुद्धेन (for क्षोभ्यमाणं). K2 किरीटिनः. — K5 D2 om. 34^c–36^d. — ^{c}) Ś1 Ko–2 महोर्मिविद्धं; Dn2 °बद्धं; T2 °नादं; Cc °युद्धं. — ^{d}) B Da Dn1 D4–8 महाजलं (for नदीमुखम्). Dn2 तिमिनक्रसमाकुलं.

35 K5 D2 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) Ś1 महा-; Ko–2 महान् (for हाहा-). D8 G1–3 M -किलिकिला-. K1. 3 B4 Da1 T2 M1. 3–5 -शब्दः. — ^{b}) Ko. 1 B4 T2 M5 श्रूयते (for श्रूयन्ते). T1 G [s]त्र (for च). — ^{c}) D3 पांचाल्य°; T G पांडव°; Cc पंचाल°. — ^{d}) K3 D3. 6 S योत्स्ये (for यास्ये). T2 °ष्ठिरः.

36 K5 D2 om. 36 (cf. v. l. 34). D4 reads 36^{ab} twice, first as in S and secondly as in N. — ^{a}) K2. 4 B Da Dn D1. 4 (second time). 5–8 G1 Cc दुर्गमं; G3 दुर्गा* (for दुर्लभं). K3 दुर्गमत्यंतरं; D4 (first time) T G2. 4 दुर्गमाभ्यंतरो (T2 °रं); M दुर्गमभ्यंतरा (M2 °रं; M4 °रे; M5 °रो). Dn2 D1 ह्यंतरे. Cc विज्ञो; Cd राज्ञो (as in text). — ^{b}) Ś1 Ko–2 D1. 3 व्यूहम(D1. 3 °ज)स्य महात्मनः; K3 D4 (first time) T G M2. 5 व्यूहस्तस्या(K3 °हं कृत्वा; T2 M2. 5 °हश्चस्या; G1. 3 °हं तस्या)मितौजसः. — ^{c}) K3 T1 G °प्रतिमः. — ^{d}) K4 सर्वैरतिरथैः; Da Dn1 D5 G2 सर्वतोभिरथैः (Da1 °भिरथिः; D5 °भिरथ; G1 °तिरथे). K3 वृतः; Da1 स्थितः.

परिरक्षन्ति राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ३७
उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः ।
एष गच्छत्यनीकानि द्वितीय इव फल्गुनः ॥ ३८
उत्तमास्त्राणि चादत्स्व गृहीत्वान्यन्महद्धनुः ।
पार्श्वतो याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥ ३९
को हि नेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य ततस्त्वा विनियुज्महे ॥ ४०
एष चापि रणे भीष्मो दहते वै महाचमूम् ।
युद्धे सुसदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

संजय उवाच ।

भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १
चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणो युवा ।

37 [b]) T_2 धृष्टद्युम्नो वृकोदरः. — [c]) K_0 परिरक्षति; $K_{4.5}$ B D (except $D_{3.6}$) पर्यरक्षं(K_5 °क्ष)त. — [d]) K_4 B_1 Da Dn_1 $D_{5.6}$ °जेश्वरौ.

38 [a]) $Ś_1$ $K_{0.1.4.5}$ $D_{1.2}$ महेंद्रसदृशः (K_5 D_2 °प्रतिमः). — [b]) K_1 T_1 G M महासाल; T_2 °बल (for °शाल). K_4 इवोपातः; K_5 °द्रुमः; D_2 °द्धतः; T_1 G °च्छ्रितः. — [c]) K_3 B D (except D_1) S अनीकाग्रे; G_2 (*sup. lin.*) अतीकायो (for अनीकानि).

39 [a]) $K_{0.2.4}$ Da Dn D_{1-8} चाधत्स्व; D_2 चादत्स्व; S चादाय. — [b]) K_3 °स्त्वान्यान्; K_4 B Dn_1 (*sup. lin.*).n_2 $D_{4.6.7}$ गृहीत्वा च; D_8 °त्वा तन्; T_2 °तान्यं (for °त्वान्यन्). D_6 महाधनुः. B_1 गृहीत्वा वसंभृद्धनुः. — [c]) K_4 B D (except D_{1-8}) पार्षतं (for पार्श्वतो). D_1 जहि (for याहि). — [d]) K_5 D_2 युध्यंतं (for युध्यस्व).

40 [a]) Da_1 D_5 स्त्रियं (for प्रियं). — [b]) $K_{3.4}$ Da_1 $D_{2.5}$ T_1 $G_{1.3.4}$ जीवितं; T_2 G_2 जीवितुं (for जीवन्तं). — [c]) $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ क्षात्रं (for क्षत्र-). B Da Dn D_{4-8} तु सं(D_5 मे)प्रेक्ष्य; T G समाश्रित्य (for पुरस्कृत्य). — [d]) Da_1 D_5 तेन (for ततस्). $K_{3.4}$ B D T G_4 त्वां (D_3 तां). $K_{0.3.4}$ $D_{1.2}$ विनियुंक्ष्महे; K_2 D_3 (marg. *sec. m.*) विनियुक्ष्यहं; K_5 युनियुंक्ष्महे; B Da Dn D_{5-7} नियुनज्म्यहं; $D_{3.4.8}$ नियुनं(D_8 °न)क्ष्म्यहं; T G_4 नियुजाम्यहं; $G_{1.3}$ संयुजाम्यहं; M [अ]भियुजाम्यहं. G_2 तस्त्वतस्त्वायुजाम्यहं.

41 [a]) B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ चातिरणे (D_7 °थो); T_2 चापरणे; G_1 वापि रणे. K_5 $D_{1.2}$ भीमो. — [b]) D_1 दहत्येव; D_5 दहते च; D_8 इहते वै; T_2 महते च (for दहते वै). K_5 D_2 महाचमूः. — [c]) K_2 युद्धे स; K_{3-5} B Da Dn D_{2-8} M_5 युद्धेषु; D_1 युद्धेष्व-; T G M_{1-4} युद्धे हि (for युद्धे सु-). — [d]) $Ś_1$ वा (for च). — After 41, T_1 G M_2 ins.:

454* संजयः ।

पुत्रं समनुशास्यैव भारद्वाजः प्रतापवान् ।
महारणे महाराजं धर्मराजमयोधयत् ।

Colophon. — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, $K_{0-2.5}$ D_2 mention only दशमयुद्धदिवस; K_4 B_3 दशमेह्नि भीष्मनिपातन; D_6 दशमदिवसयुद्ध; M_4 दशमेह्निके. — *Adhy. name*: K_4 B_3 अद्भुतदर्शनं; Da Dn_1 $D_{1.5}$ द्रोणवाक्यं; D_6 अश्वत्थामानं प्रति द्रोणवाक्यं; T_2 द्रोणाश्वत्थामसंवादः; $M_{1-3.5}$ दुर्निमित्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 106; Da_2 (*sec. m.*) 70; Dn_2 106; T_1 G 108 (as in text); T_2 $M_{3.4}$ 110; $M_{1.2}$ 109; M_5 111. — *Śloka no.*: K_1 Dn $D_{5.6}$ 41.

109

1 M_2 om. the ref. — After the ref., $Ś_1$ K_{0-2} ins.:

दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् ॥ २
महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ।
भीष्मस्य समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ३
शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ।
कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ॥ ४
चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ।
दशभिर्दशभिर्भल्लैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ५
सैन्धवश्च त्रिभिर्बाणैर्जत्रुदेशेऽभ्यताडयत् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ ६
स तान्सर्वान्महाराज भ्राजमानान्पृथक्पृथक् ।
प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् ।
विव्याध बहुभिर्बाणैर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७
शल्यं पञ्चाशता विद्ध्वा कृतवर्माणमष्टभिः ।
कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ।
अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ८
विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पञ्चभिः ॥ ९
विकर्णं दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् ।
विद्ध्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सैन्धवं च पुनस्त्रिभिः ॥ १० C 6. 5250 B. 6. 113. 12 K 6. 113. 12

455* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।

— ^{b}) B1. 2. 4 D (except D1–3. 6) तथैव च (for च सात्वतः). — ^{e}) D1 विंदानुविंदाव्.

2 Ś1 Ko–2 om. (hapl.) 2–4. — ^{b}) Dn2 D4. 6–8 °र्षणादयः (for °र्षणो युवा). — ^{c}) K3 दशैव ; K5 D2 तथैते ; T2 नेशते (for दशैते). G1 M (except M5) यौधा. — ^{d}) D2 M2. 5 (*inf. lin.*) अयोध्रयत् ; M1 अयौधयन् ; M4 अताडयन्.

3 Ś1 Ko–2 om. 3 (cf. v. l. 2). K3. 5 D2 om. 3–4 ; M4 om. 3^a–6^b. — ^{a}) D1. 3. 6 युता ; M (M4 om.) युक्तो (for युक्ता). — ^{b}) D6 °समुच्छ्रिया. — ^{d}) M1. 3. 5 प्रार्थयानो.

4 Ś1 Ko–3. 5 D2 M4 om. 4 (cf. v. l. 2, 3). — ^{a}) D1 दशभिर् (for नवभिर्). — D4 om. 4^{cd} ; G3 M1–3. 5 om. (hapl.) 4^c–5^d. — ^{c}) G1 कृपश्च नवभिर्बाणैः. — T2 om. (hapl.) 4^d–6^a. — ^{d}) G1 कृतवर्मा तथैव च.

5 T2 G3 M om. 5 (cf. v. l. 4, 3). — ^{a}) Ś1 Ko–2 दुर्मर्षणो (for चित्रसेनो). — ^{b}) Ś1 Ko–2 चित्रसेनश्च (for भगदत्तश्च). T1 G1. 2. 4 वीर्यवान् (for मारिष). — ^{c}) Dn2 D1. 4. 6–8 T1 G1. 2 बाणैर् (for भल्लैर्). — ^{d}) Ś1 Ko. 2 Da1 Dn2 D7 अताडयत्.

6 K2 D3 M4 om. 6^{ab} (for M4, cf. v. l. 3) ; T2 om. 6^a (cf. v. l. 4). T1 G1 transp. 6^{ab} and 6^{cd}. — ^{b}) K4 B D (except D1. 2. 6 ; D3 om.) S (M4 om.) भीमसेनमताडयत् (= 4^b). — Ś1 Ko–2 om. (hapl.) 6^{ef} ; G3 om. (hapl.) 6^e–9^b. — ^{e}) B3 Dn2 D4. 6–8 तु (for च). M1 सप्तत्या (for विंशत्या). — ^{f}) Da1 पांडवा. Da Dn1 D5 नवभिः (for निशितैः).

7 G3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Da1 समंतान् (for स तान्). D3 तांश्च सर्वात्मना राजन्. — ^{b}) K3. 4 B Da Dn D4–6. 8 M राजमानान् ; K5 D2. 3 यतमानान् ; T2 युध्यमानान् (for भ्राजमानान्). — ^{c}) Da1 प्रवरान् (for प्रवीरान्). — ^{d}) K5 D2. 3 महाबलान् (for °रथान्). — ^{e}) K3. 4 B1–3 Da Dn D1–3. 5. 6 S (G3 om.) निशितैर् (for बहुभिर्). B4 D4. 7. 8 जघान समरे वीरो. — ^{f}) Ko–2. 5 D2 महारथः (for °बलः). B4 D4. 7. 8 पांडवः परवीरहा ; M2 (before corr.) भीमसेनमताडयत् (= 4^b).

8 G3 om. 8 (cf. v. l. 6). — ^{a}) K3 Da D1. 2. 5 M4 पंचशता ; Dn1 च सप्तभिर् ; D6 पंचशतैर् ; T2 पंचशतान् (for पञ्चाशता). Ko–2 शल्यं (K2 °ल्ये) पंचशतान्विद्धा (Ko °द्ध्वा) ; K4 B1–3 M2 शल्यं पंच (B2 °चा)शताविध्यत् ; B4 Dn2 D4. 7. 8 G2 सप्तभिः शल्यमाविध्यत् ; G1 शल्यं च पंचविंशत्या. — ^{c}) Da2 D5 कृपश्च ; D2 (m as in text) अकृप्य (for कृपस्य). D1 समरे (for सशरं). — ^{d}) M पांडवः (for भारत). — ^{e}) K1 तथैनं (for अथैनं). Ko भिन्नधन्वानं. — ^{f}) G2 पृष्ठे (for पुनर्). B D (except D1–3) M2 सप्तभिः (for पञ्चभिः).

9 G3 om. 9^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) D1 विंदानुविंदौ. T G2. 4 [आ]वंत्यौ (for च तथा). — ^{b}) T1 G1. 2. 4 तथा त्रि(G1 त्रिभिस्त्रि)भिरजिह्मगैः. — ^{c}) D1 तु (for च).

10 K1 om. 10^a–11^b. — ^{a}) Ko. 2. 5 Da1 D1. 2.

C. 6. 5231
B. 6. 113. 12
K 6. 113. 12

अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ।
भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ११
स विद्धो बहुभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः ।
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ १२
सैन्धवस्य तथाश्वांश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः ॥ १३
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे ॥ १४
तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद भारत ।
भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः ॥ १५
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः ॥ १६
अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
महारथाञ्शरैर्विद्ध्वा वारयित्वा महारथः ।
विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १७
नातीव ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् ।
स संधाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
भीमं विव्याध सप्तत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १८
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे ॥ १९
दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्यवान् ।

---

1. 8 T2 M (except M2) नदन् (for ऽनदत्). — d) G8 सैंधवश्च. B2 ततस्त्रिभिः; Da Dn1 D5 पुनः पुनः (for पुनस्त्रिभिः). — After 10, G3 ins.:

456* द्रोणस्य च धनुर्भीमस्त्रिभिर्बाणैरचिच्छिदे ।

11 K1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — c) T1 G2–4 विव्याथ. K5 सरथो; D2 सरथं (for संरब्धो). — d) K5 D2 दशभिः; D8 निशतैः (for निशितैः).

12 D1 om. 12^{ab}; T2 om. (hapl.) 12^{a}–13^{b}. — a) K3 B D (except D2. 8; D1 om.) S (T2 om.) दशभिर् (for बहुभिर्). — b) Da1 D5 महाधिपः; G1 महाद्विपं. — c) K1 महाबाहुं; B D (except D2) S (T2 om.) महाराज. — d) K5 D2 महाबलः (for प्रतापवान्). — e) G2 गौतमिं. — f) D8 M (except M4) आयसैः (for आहवे).

13 T2 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — a) K3 Da2 M2 सैंधवश्च; D7 सात्वतस्य (for सैन्धवस्य). K3 M2 रथाश्वांश्च (for तथाश्वांश्च). K5 D2 तथाश्वां(K5 °श्वा)श्चतुरश्चास्य. — b) D7 च ततः; G2 पंचभिः (for च त्रिभिः). — c) K3 मृत्युलोकस्य. — d) G2 M (except M4) °यमद्युतिः.

14 c) K4 चिच्छेद (for चिक्षेप). K1 निशितैर्; T1 G सहसा (for निशितान्). — d) K3 D2. 3. 6 S (except M1. 3. 5) भीमसेनाय (for °सेनस्य).

15 a) Da Dn1 D5 ततो (for तस्य). — b) K3. 4 B Dn2 D1. 2. 4. 6–8 S (except M2) मारिष (for भारत). — d) D1 महारथः (for °त्मनः).

16 a) S (except M2) संछिन्नधन्वा. — b) T2 गताश्वो (for हताश्वो). — d) B4 त्ववाहितः (sic); M2 रथान्वितः (for त्वरान्वितः).

17 a) T1 G2. 4 अत्यद्भुतक(G2 °त)रं कर्म. — b) Da1 तव (for तत्र). — c) D8 महारथं; G2 मद्रराजं (for महारथान्). M1. 3. 5 भित्वा (for विद्ध्वा). — d) K3. 4 B Da Dn D2. 5–8 च मारिष; K5 [अ]थ मारिष; S च भारत (for महारथः). D3. 4 वारयामास मारिष.

18 a) K3. 5 D2 T G1. 4 M. न तु तन्; K4 D1. 3 G3 न तु तं; B1. 2. 4 Da Dn D4–8 तदा न; B3 ततो न (for नातीव). D5 मम्लुषे; D6 ममृशे. G2 नदंतं चापि दुर्धर्षो. — c) Ś1 K0–2 D1 चित्रान् (for तीक्ष्णान्). — d) D3 °परमार्जितान्. — G3 om. 18^{cd}. — e) T1 G4 विव्याथ. K2. 3. 5 B D (except D1) T G1. 2. 4 M4 समरे (for सप्तत्या). M1–3. 5 विव्याध समरे भीमं.

19 b) B D (except D1–3. 6) G1. 3 वीर्यवान्; T G3. 4 M भारत (for मारिष). — c) D1 बिंदानुबिंदाव°.

20 a) G2 महाबाहुर् (for विकर्णश्च). — b) T G M4 दुष्क(G2 विक)र्णश्चापि; M1–3. 5 दुष्कर्णश्चैव (for सिन्धुराजश्च). D1 मारिष (for वीर्यवान्). — c) G3 तु (for ते). K3 विविधुस्; T1 G3. 4 विव्यथुस्; T2 विव्यधास् (for विव्यधुस्). — d) K3. 5 D2. 6 भीष्म° (for शल्य°). D2. 3 T2 भारिंदम; G3 °दमः; M (except M4) अजिह्मगैः.

भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिंदमाः ॥ २०
स तु तान्प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः ॥ २१
तं शल्यो नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि ॥ २२
विशोकं वीक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ।
मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २३
तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
ताडयामास समरे सिंहवच्च ननाद च ॥ २४
ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धदुर्मदम् ।
त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् ॥ २५
सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ।
पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः ॥ २६
शल्यं च नवभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः ।
प्राग्ज्योतिषं शतेनाजौ राजन्विव्याध वै दृढम् ॥ २७
ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २८
अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतप ॥ २९
भीमस्तु समरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः ।

C.6.5172
B.6.113.34
K.6.113.34

---

21 [a]) K0 सात्वतान् (for स तु तान्). B4 Dn2 D2.4.7.8 च (for तु). T1 G2.4 °विव्याथ. — [b]) K1 पञ्चभिः (sic) (for the first पञ्चभिः). — Ś1 K0–2 om. (hapl.) 21[cd]. — [c]) T1 G4 विव्याथ. — [d]) D3 G3 M (except M4) नवभिः (for दशभिः).

22 [a]) T2 स (for तं). D6 [ऽ]प्यष्टभिर् (for नवभिर्). Ś1 B Da Dn D1.4.7.8 T1 G2.4 भित्त्वा; K1 विध्यत्; K2 विद्धा (for विद्ध्वा). D5 ततः शल्यो नवं भित्त्वा. — [b]) T1 G4 विव्याथ. T1 G2.4 सप्तभिः (for पञ्चभिः). D8 नवभिः सायकैस्तथा. — [c]) Ś1 बल्लेन. — [d]) S पुनर् (for गाढं). T1 G4 विव्याथ. Ś1 K0–2 पत्रिणा; G3 M4 वर्मणि (for मर्मणि).

23 [a]) K4 B D (except D1–3.6) M प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). T2 G1–3 M निर्भिण्णं. — [d]) Ś1 बाहोर् (for बाह्वोर्). Ś1 K0.2 चार्दयत् (for चार्प°).

24 [a]) Da1 M3.5 तथैतरान्; D7 अथेतरान्. T2 महेश्वासस्. — Ś1 K0–2 om. (hapl.) 24[b]–25[a]. — [d]) K3 B D (except D3) विननाद; G2 स्वन° (for च ननाद). B4 D3 ह; T1 G2.4 सः (for च).

25 Ś1 K0–2 om. 25[a] (cf. v. l. 24). — [a]) D1 S [ऽ]पि (for हि). — [b]) K3 युद्धकोपनं; B D (except D1.2.6) °कोविदं (for °दुर्मदम्). Ś1 K0–2 समरे युद्धदुर्मदान्. — [c]) D2 अकुंठाग्रैर्; S अजिह्माग्रैर् (for अकुण्ठाग्रैर्). — [d]) D1 मर्माणि; D2 सर्वसु; G2 मर्मणि (for मर्मसु). Ś1 K0.4 Da1 Dn1 M2.5 [अ]ताडयत्; K2 ताडयत् (for [अ]ताडयन्).

26 [a]) D4 सोपि (for सोऽति-). — [c]) K2 सर्वतो (for पर्वतो). — [d]) S सिच्यमान (for वर्षमाणैर्).

— After 26, K4 B Da Dn D1.5.7.8 ins.:

457* स तु क्रोधसमाविष्टो भीमसेनो महाबलः ।
मद्रेश्वरं त्रिभिर्बाणैर्भृशं विद्धा महायशाः ।

[(L. 1) B4 Dn2 D4.7.8 पांडवानां महारथः (for the post. half). — (L. 2) After the prior half, Da1 *repeats* (hapl.) 23[d]–24[a].]

27 D4.7.8 om. (hapl.) 27[ab]. — [a]) K4 B Da Dn1 D5.6 कृपं (for शल्यं). Dn2 मद्रेश्वरं त्रिभिर्बाणैर्. — [b]) T1 G2.4 भित्त्वा (for विद्ध्वा). K1 महायशः; K4 B (except B4) Da Dn1 D5 समं ततः; K3 महाबलः; D2 महाबलैः (for महायशाः). D3 भृशं मर्मस्वताडयत्. — [c]) K1 शतेनासौ; K4 शतै राजन्; B1–3 Dn2 D7 शतैराजौ; D1 M1.3–5 शरेणाजौ; G2 शतेराजौ (sic); M2 रणे राजन् (for शतेनाजौ). — [d]) K4 शरैर् (for राजन्). T1 G2–4 विव्याथ. K2.5 B D (except D1) सा(B4 शा)यकैः; S संयुगे (for वै दृढम्).

28 [a]) K3 ततस्तत्; K5 D2 ततोस्य (for ततस्तु). — [d]) S (except T2) पातयामास भारत.

29 [a]) B Dn2 D1.5.8 T1 G4 तथा° (for अथा°). — [b]) Da1 Dn1 (before corr.) कृतकर्मा. — [c]) K1 अजघान; G2 निजघान. — [d]) K4 B Da2 Dn D3–8 T1 G परंतपः; D1 T2 °तपं. — After 29, S ins.:

458* विरराज महाबाहुर्ललाटस्थेन पत्रिणा ।
एकशृङ्गो महाराज यथा पर्वतसत्तमः ।
अथ भीमो महाबाहुः क्रुद्धः सर्वान्महारथान् ।
विमुखीकृत्य बाणौघैस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ।

[(L. 3) T1 G सर्वानेव (for क्रुद्धः सर्वान्).]

भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३०
द्वाभ्यां द्वाभ्यां च विव्याध गौतमप्रभृतीन्रथान् ।
ते तु तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ३१
स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वतस्तैर्महारथैः ।
मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ॥ ३२
ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशिताञ्शरान् ।
प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महारथः ।
चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महाधनाम् ॥ ३४
तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशं च महाभुजः ।
शतघ्नीं च कृपो राजञ्शरं शल्यश्च संयुगे ॥ ३५
अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ।
भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥ ३६
तोमरं स द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ।
पट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् ॥ ३७
स बिभेद शतघ्नीं च नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।

---

30 M om. 30–41 here and reads the same after 6. 110. 21 in the following sequence: 36, 459*, 38^{c}–41^{d}, 30–32^{b} (om. 32^{cd}), 33 (om. 34, 35, 37^{a}–38^{b} and 41^{ef}). —^{a}) D_2 भीमसेनस्तु समरे. —^{b}) K_3 T_2 M आशुगैः (for आयसैः). T_1 G शल्यं च नवभिः शरैः. —^{d}) M अष्टाभिर्हृदिकात्मजं.

31 For sequence in M, cf. v. l. 30. —^{a}) K_2 B_4 Dn_2 $D_{1.3.4.7.8}$ S तु; K_5 हि (for च). T_1 G_{2-4} विव्याथ. —^{b}) $K_{3.5}$ D_2 अपि; M_4 नृपान् (for रथान्). —^{c}) K_4 B Dn_2 D_{4-8} तेपि तं; D_1 ततस्ते (for ते तु तं). —^{d}) K_0 विविधुर्; D_2 अविध्यन्; T_1 G_{2-4} विव्यथुर्; T_2 विव्याध. D_1 भीमं विविधुरायसैः.

32 For sequence in M, cf. v. l. 30. K_1 om. 32^{a}–33^{b}. —^{a}) B_2 Da Dn_1 D_5 T_1 $G_{2.4}$ तदा (for तथा). T G भिद्यमानस्तु (T_2 °नोपि) (for पीड्यमानोऽपि). $M_{1-3.5}$ तु (for [अ]पि). —^{b}) B Dn_2 D_6 सर्वशस्त्रैर्; D_1 सर्वैस्तैश्च; D_8 सर्वशस्त्रैर्; M_2 सर्वतस्थैर्. — M om. 32^{cd}. —^{c}) D_3 m बाणान् (for तुल्यान्). Ca as in text.

33 For sequence in M, cf. v. l. 30. K_1 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). —^{a}) K_2 तेथापि; D_5 तत्रापि (for ते चापि). D_6 रथिनो (for °नां). —^{b}) T_2 भीष्माय (for भीमाय). —^{c}) D_1 अत्युग्रान्; G_3 अव्यग्रान्. — After 33, M reads 6. 110. 19–21, *repeating* the same at the proper place.

34 M om. 34–35. —^{a}) T_1 $G_{2.4}$ तस्मै (for तस्य). —^{b}) Dn_2 $D_{4.7.8}$ महासुरः (for °रथः). —^{c}) B_3 शूरः (for वीरः). —^{d}) T G हेम° (for स्वर्ण°). K_5 D_2 महास्वनां; B_{1-3} Da Dn_1 D_5 महीपते; B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ महामते; D_3 महाध्वजां (for °धनाम्).

35 M om. 35 (cf. v. l. 34). —^{b}) K_0 पट्टिसं (for °शं). D_2 महाबलः (for °भुजः). T G पट्टसं चैव सात्वतः. —^{c}) K_2 शतघ्नी च कृपं राजन्. —^{d}) D_1 शूलं; T_1 $G_{2.4}$ शरान् (for शरं). D_5 शल्यस्य. K_4 B_{1-3} Da Dn_1 D_5 वीर्यवान् (for संयुगे).

36 For sequence in M, cf. v. l. 30. —^{a}) M तथेतरे. —^{d}) D_3 T G अंजसा (for ओजसा). — After 36, M ins.:

459* ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
विव्याध समरे वीरस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
गौतमप्रेरितं चापि तोमरं त्वनिलात्मजः ।
क्षुरप्रेण द्विधा चक्रे प्रहसन्निव भारत ।
हार्दिक्यप्रहितं चापि पट्टसं तिलकाण्डवत् । [5]
चिच्छेद समरे वीरो ह्यसंभ्रान्तरथः शरैः ।
स चिच्छेद शतघ्नीं च सैन्धवेनेरितां भृशम् ।
भीमसेनो रणश्लाघी नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।

[(L. 5) M_4 चैव (for चापि). — (L. 7) $M_{3.5}$ शरैः शक्तिं (for शतघ्नीं च).]

37 M om. 37^{a}–38^{b}. —^{a}) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ तं; B Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$ T G च (for स). —^{b}) $K_{3.5}$ D_2 T_2 क्षुरेणाथ (for क्षुरप्रेण). — Ś$_1$ K_{0-3} om. 37^{c}–39^{d}. —^{c}) D_6 पट्टिषं; T G पट्टसं (for पट्टिशं). —^{d}) T G तिलशस्तथा (for °काण्डवत्).

38 M om. 38^{ab}; Ś$_1$ K_{0-2} om. 38 (cf. v. l. 37). —^{a}) K_3 $D_{3.6}$ सं· (for स). K_3 शतघ्नी. — Dn_2 om. (hapl.) 38^{c}–39^{d}. For sequence in M, cf. v. l. 30. —^{c}) $K_{3.5}$ D_2 °प्रयुक्तं तु; B_4 G_2 °प्रयुक्तांश्च; Dn_2 D_8 °प्रमुक्तं च; D_7 °प्रमुक्तांश्च; T G_4 °प्रयुक्तां

मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महाबलः ॥ ३८
शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितां रणे ।
तथेतराञ्शरान्घोराञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३९
भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ।
तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ४०
ततो धनंजयस्तत्र वर्तमाने महारणे ।
जगाम स रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ।
निघ्नन्तं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः ॥ ४१
तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ।
नाशशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभ ॥ ४२
अथार्जुनो रणे भीष्मं योधयन्वै महारथम् ।
भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४३
आससाद रणे योधांस्तावकान्दश भारत ।
ये स्म भीमं रणे राजन्योधयन्तो व्यवस्थिताः ।
बीभत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ ४४
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ४५
सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः ।
जहि पाण्डुसुतावेतौ धनंजयवृकोदरौ ॥ ४६
तच्छ्रुत्वा शासनं तस्य त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः । C. 6. 5289 B. 6. 113. 52 K. 6. 113. 52

च. — d) B1 D7 T1 G2. 4 शरांश्; T2 शक्तिं (for शरं). D3 हित्वा (for छित्त्वा). K3. 5 B Da Dn1 D2. 5–8 G1. 3 महारथः (for °बलः).

39 For sequence in M, cf. v. l. 30. Ś1 K0–2 Dn2 om. 39 (cf. v. l. 37, 38). — a) D3 T2 M (except M2) तरसा (for सहसा). — b) K5 भगदत्तेरितेरिणा (sic). — c) K3. 5 D1. 2 तथैव तान्; D6 दृष्ट्वैव तान् (for तथेतरान्). K3 रथान्; G3 शतान् (for शरान्). K3 T2 G3 राजन्; D2 तीक्ष्णान्; T G2. 4 राजन् (for घोरान्).

40 For sequence in M, cf. v. l. 30. — a) K0. 2 भीमसेन-. M महाबाहुस् (for रणश्लाघी). — b) K5 द्विधैकैकं समाचिनोत्.

41 For sequence in M, cf. v. l. 30. — b) T1 G1. 2. 4 महाहवे (for °रणे). — c) K3–5 B D T1 G M2. 4 आजगाम; T2 M1. 3. 5 आजघान (for जगाम स). D5 T1 G4 रणेनाजौ; G1–3 रणे राजन् (for रथेनाजौ). — d) T2 M (except M2) भीष्मं (for भीमं). D3 महाबलं (for °रथम्). — D7 om. 41ef–42cd; M om. 41ef. — f) Ś1 युधमानं; K0. 1 युध्यमानं; T2 योधयानां (for योधयानं).

42 D7 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) T1 G1. 2. 4 M महेष्वासौ (for महात्मानौ). — b) Ś1 K1 समीतौ; B1 समरे. T G तत्र (for वीक्ष्य). — c) B1 Da2 Dn1 D4. 5. 8 G1 न शशंसुर्; D1 न सेहिरे; D3 नाशंसंश्च (for नाशशंसुर्). D3 युद्धे (for तत्र). K5 नाशंसुर्दुर्जयं तत्र. — d) K3 M1–3. 5 भरतर्षभ; K5 B D (except D1. 3. 6; D7 om.) G1. 3 पुरुषर्षभाः.

43 a) K2 अथार्जुनं; K3 D1 तथार्जुनो; S दृष्ट्वार्जुनो (T2 °स्तनो; G2 °र्जुनं). K3. 5 D2 तत्र; B Da Dn D1. 3–8 S (except T2) भीमं (for भीष्मं). — b) K3 D2 योधयंस्तान्; K4 B Da Dn D3–8 G3 M योधयंतं; D1 T1 G1. 2. 4 योधयानं; T2 रोदयंतं (for योधयन्वै). K3–5 B D (except D1) S महारथान् (for °रथम्).

44 a) K3 B D S वीरां(Dn2 °र)स्; K5 वीरास् (for योधांस्). — b) Ś1 K0–2 स च (for दश). — c) K4 तु (for स्म). S transp. भीमं and राजन्. — d) K3 D1–3 योधयाना; K5 योधयानं; M4 योधयंति (for योधयन्तो). Da1 D5 रणे स्थिताः; T2 व्यवस्थितः (for व्यवस्थिताः). — e) D2 बीभत्सुश्च तथाविध्यद्. — f) K5 D2 भीष्मस्य (for भीमस्य). K3. 5 D6 पुरतः स्थितान्; K4 प्रियकांक्षया; D2 पुरतः स्थितः; D3 T2 M हितकाम्यया; D8 प्रियकामया; T1 G2. 4 हितकांक्षया; G1. 3 कृतकांक्षया.

45 b) K3. 5 D1. 2 अनोदयत्; K4 अदेशयत् (for अचोद°).

46 c) G3 न हि (for जहि). — d) Ś1 K1 वृकोदरधनंजयौ.

47 a) K4 B D (except D2. 3. 6) वचनं (for शासनं). — b) K0 त्रिगर्त-; K3–5 B Da2 Dn D1. 3. 4. 8 T1 G M2 त्रैगर्तः; D2 त्रैगर्तैः; D7 त्रैगर्त-. T2 प्राक्स्थला° (for प्रस्थला°). — c) D1 T1 G अभिद्रुत्य (G2 °पत्य); T2 M परिवार्य (for अभिद्रुत्य). K0–2 भीष्मम् (for भीमम्). — d) D3 S (except T2 M4) धन्विनः.

C. 6. 5169
B. 6. 113. 52
K. 6. 113. 52

अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ॥ ४७
रथैरनेकसाहस्रैः परिवव्रे समन्ततः ।
ततः प्रववृते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

संजय उवाच ।
अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १
सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ।
प्राग्ज्योतिषं च समरे सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ २
चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च ।
दुर्मर्षणं च राजेन्द्र आवन्त्यौ च महारथौ ॥ ३
एकैकं त्रिभिरानर्छत्कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ॥ ४
जयद्रथो रणे पार्थं भित्त्वा भारत सायकैः ।
भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ५
शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ।
विव्यधाते महाबाहुं बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ६
चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशां पते ।
पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ।
आजघ्नुरर्जुनं संख्ये भीमसेनं च मारिष ॥ ७

---

48 b) K2 परिवार्य; D2 परिचक्रे; T2 परिववुः. B Da Dn D2.4.5.7 समंतात्पर्यवारयत्.

Colophon om. in K3. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 mention only दशमयुद्धदिवस; K4 दशमेह्नि भीष्मनिपातन; B3 भीष्मनिपातन; M4 दशमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 B3 भीमयुद्धं; T2 भीमसेनयुद्धं; M1-3.5 भीमदशकयुद्धं (M1 °द्धकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 107; Da2 (*sec. m.*) 71; Dn2 107; D6 108; T1 G 109 (as in text); T2 M3.4 111; M1.2 110; M5 112. — *Śloka no. :* Dn1 42; Dn2 D5 53.

110

1 Before the ref., Ś1 ins. श्रीगणेशाय नमः. — D1 T2 om. the ref. — b) Da1 D5 घातयंतं (for यतमानं). D1 T2 महारथः.

2 a) D2 शल्यं (for चैव). — b) B4 अताडयत्; Da Dn1 D5 अजिह्मगैः; M1.3.5 अयुध्यत (for अविध्यत). — d) T2 M महारथं (for जयद्रथम्). — After 2, K0 (hapl.) *repeats* 1cd.

3 d) B D4.7.8 ह्यावंत्यौ; D6 अवंत्यौ.

4 b) K0 कंकबर्हिणवा**; K4 D1 °वाजिभिः; B3 कंकपत्रैरजिह्मगैः; D2.3 कंकबर्हणवाजितैः. — c) K3 शितैर् (for शरैर्). D1 °रथैर् (for °रथो). — d) D1 [ऽ]पीडयद्.

5 b) K3-5 B D (except D1.3) S विद्धा (for भित्त्वा). K3 भरत. K4 शायकैः. — Ś1 writes 5c-6a in Devanāgarī characters. — c) T1 G4 विव्याथ. T1 G सहसा; M (except M4) समरे (for तरसा). — d) M1.3.5 चित्रसेनो (for °सेन-). K6 स्थितं.

6 a) K0.2 शल्यस्तु; D5 शल्यस्य; M2 शल्यं च. K3.5 D2 M4 जिष्णुः. — b) M2 कृपं च (for °पश्च). K5 M1.2 वरं; D5 वर. — c) K4 D3 विव्याधाते; K5 D2 T1 G विव्याथ (K5 D2 G1.2 °ध) तं; D1 विविधाते; T2 विव्याधाश्च; M विव्याध च (for विव्यधाते). Ś1 K0-2.4 D8 महाबाहु (K0 D3 °हू); B Da Dn D4-8 महाराज; D2 M2.5 महाबाहुर्.

7 b) Da Dn1 D5 पुत्रा(Da2 °त्र)श्चैव; M4 पुत्रांस्तव. — d) G1.3 विव्यधुर् (for संयुगे). — e) D3 T2 G1-3 M संख्ये (M5 संघे). — f) Da1 भीमसेने. T2 M भारत (for मारिष).

तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्बलम् ॥ ८
सुशर्मापि रणे पार्थं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
ननाद बलवन्नादं नादयन्वै नभस्तलम् ॥ ९
अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनंजयौ ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः ॥ १०
तेषां तु रथिनां मध्ये कौन्तेयौ रथिनां वरौ ।
क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यरोचताम् ।
आमिषेप्सू गवां मध्ये सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ११
छित्त्वा धनूंषि वीराणां शरांश्च बहुधा रणे ।
पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ १२
रथाश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः ।
गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्यां महामृधे ॥ १३
रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निषूदिताः ।
दृश्यन्ते बहुधा राजन्वेष्टमानाः समन्ततः ॥ १४
हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभिश्च निषूदितैः ।
रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १५
छत्रैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ।

C. om.
B. 6. 114. 17
K. 6. 114. 17

---

8 ^{a}) Ś$_1$ D_2 रथिनौ (for रथिनां). — ^{b}) K_3 B_4 भरतर्षभ ; M_4 रथिनां वरौ. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{0.1.4.5}$ G_1 आपीडयेतां. — ^{d}) G_2 त्रैगर्तानां (for त्रि°). K_5 $D_{2.3}$ T_1 G_{2-4} M_4 महाबलं ; $M_{1-3.5}$ महारथं (for महद्बलम्).

9 ^{a}) D_3 T_1 G तु ; T_2 च (for [अ]पि). K_1 पार्थ. — ^{b}) K_4 B_{1-3} Dn_2 D_4 शरैर् (for विद्ध्वा). K_4 B Da Dn $D_{4.5.7}$ नवभिर् ; M_4 पंचभिर् (for बहुभिर्). B_4 D (except $D_{2.3.6}$) M (except M_4) आशुगैः (for आयसैः). — ^{c}) D_{2-4} S (except G_1) बलवान् (for °वन्). — ^{d}) K_{3-5} D_{1-3} G_{1-3} नादयानो ; B Da Dn D_{4-8} T_1 G_4 त्रासयानो (for नादयन्वै). K_3 न लक्ष्यते ; B D (except $D_{1-3.6}$) महद्बलं ; S (except G_1 M_5) नभस्थलं (for नभस्तलम्).

10 Ś$_1$ K_{0-2} om. 10. — ^{a}) Da Dn_1 D_5 बहवः (for रथिनः). D_3 वीरा (for शूरा). — ^{c}) T_1 G_{2-4} विव्यथुर् ; T_2 विव्यधन् ; M_4 विव्याध (for विव्यधुर्). — ^{d}) $M_{1.3.4}$ रुग्म° (for रुक्म°).

11 ^{a}) Ś$_1$ K_1 B D (except D_{1-3}) तथा च ; K_0 तथा तु ; K_2 तथा तौ (for तेषां तु). — K_5 om. (hapl.) 11^{bcde}. — ^{b}) B_4 Dn_2 D_{6-8} भरतर्षभौ (for रथिनां वरौ). — ^{c}) K_3 क्रिडमानौ ; D_2 क्रीडमाणौ ; D_3 °यानौ ; T_2 °मानो ; G_3 °मानं (for °मानौ). K_4 रणोदारौ ; T G रथोदारैश् (for °दारौ). — ^{d}) D_4 °सेनौ (for °रूपौ). $K_{3.4}$ B D T_2 $M_{1-3.5}$ व्यदृश्यतां (D_2 T_2 °त) ; T_1 G M_4 अदृश्यतां (for व्यरोचताम्). — ^{e}) K_0 आमिपुप्सू (sic) ; K_3 D_6 आमिषार्थं ; $D_{1.2}$ °षार्थे (for °षेप्सू). D_1 वने मध्ये ; M यथा हृष्टौ (for गवां मध्ये). T_1 G गजसंघातमध्यस्थौ. — ^{f}) K_4 रणोत्कटौ ; Dn_2 $D_{1.4.6-8}$ मदोत्कटौ ; T_1 G मदोद्धतौ (for बलोत्कटौ). M सिंहव्याघ्रौ तथा नृप.

12 ^{a}) K_2 धनुषि. K (except K_4) B D (except D_1) M_4 शूराणां (for वीराणां). — ^{b}) K_3 शराश्च ; T_2 M ध्वजांश्च ; $G_{1.3}$ वपूंषि (for शरांश्च). — D_2 om. (hapl.) 12^{cd}. — ^{d}) K_{3-5} B D (except Da_2 D_5 ; D_2 om.) रणे ; T_1 G च तौ ; M तथा (for नृणां).

13 ^{a}) $K_{0.1.4}$ D_1 T_1 $G_{3.4}$ बहुशो (for बहवो). — ^{b}) K_3 हताश्च ; T_2 गजाश्च (for हयाश्च). D_2 T_1 G बहुशो ; T_2 M बहवो (for शतशो). K_3 हयाः ; Da_1 हतः (for हताः). — ^{c}) T_2 हयाश्च सहयाः पेतु. — ^{d}) D_1 पादाताश्च ; T_2 राजन्नुर्व्यां (for पेतुरुर्व्यां). $B_{2.3}$ Da Dn $D_{4.5.7}$ T_1 G महाहवे (for °मृधे).

14 ^{a}) B Dn_2 $D_{1.4.7.8}$ चापि (for चैव). — ^{b}) K_5 $B_{1.2.4}$ D (except $D_{7.8}$) T G निपूदिताः. — M (except M_2) om. 14^{cd}. — ^{c}) Da Dn $D_{7.8}$ बहवो (for बहुधा). — ^{d}) $K_{3.5}$ B_1 Da_2 $D_{1-3.5}$ चेष्टमानाः ; B_{2-4} Dn $D_{4.7.8}$ वेप° ; Da_1 श्रेष्ठ° ; D_6 द्रवमाणाः (for वेष्टमानाः). D_1 T G M_2 महीतले (for समन्ततः).

15 ^{a}) Ś$_1$ $K_{0.1}$ T_2 हयैर् (for हतैर्). K_0 Da_2 $D_{5.8}$ T_1 $G_{1.3.4}$ M गजपदात्यौघैर् ; $K_{3.5}$ °पदातौघैर् ; D_2 गजैः पदातैश्च ; D_3 गजैः पदात्यौघैर् ; T_2 गजपदान्योघैर् (for °पदात्योघैर्). — ^{b}) K_{3-5} $B_{1.2.4}$ D (except $D_{7.8}$) T G च निपूदितैः ; T_2 चापि सूदितैः. — ^{c}) T_2 M कीर्णैः (for भग्नैः). — ^{d}) $K_{3.5}$ $D_{1.2.6}$ समाकीर्यत ; Da Dn_1 (before corr.) D_5 °शीर्यत (for °स्तीर्यत).

16 T_2 om. 16^{a}–17^{b}. — ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ भिन्नैर् (for छिन्नैर्). $G_{1.3}$ छ(G_3 चि)त्रैर्बहुविधाकारैर्. — After 16^{ab}, T_1 G ins. :

460* चामरैर्हेमदण्डैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

C. om.
B. 6. 114. 17
K. 6. 114. 17

अङ्कुशैरपविद्धैश्च परिस्तोमैश्च भारत ॥ १६
केयूरैरङ्गदैर्हारै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा ।
उष्णीषैरपविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ १७
तत्र तत्रापविद्धैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १८
तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
शरैः संवार्य तान्वीरान्निजघान बलं तव ॥ १९
पुत्रस्तु तव तं दृष्ट्वा भीमार्जुनसमागमम् ।
गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाभये ॥ २०
कृपश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यावाजग्मुः संयुगं तदा ॥ २१
ततो भीमो महेष्वासः फल्गुनश्च महारथः ।
कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे ॥ २२
ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च ।
धनंजयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म संयुगे ॥ २३
ततस्ताञ्शरजालेन संनिवार्य महारथान् ।
पार्थः समन्तात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४
शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः ।

— ^{c}) K_2 D_2 M_3 अपि विद्धैश् (for अपविद्धैश्). — K_3 om. (hapl.) 16^{d}–17^{c}. — ^{d}) K_5 परिस्तोत्रैश्च. — After 16, T_1 G ins.:

461* घण्टाभिश्च कशाभिश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

17 K_3 om. 17^{abc}; T_3 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{b}) K_5 कवचैर्; D_2 कांचनैर्; D_3 आयुधैर्; T_1 G वल्यैर्; M (except M_4) आकल्पैर् (for राङ्कवैर्). K_4 अपि (for तथा). — After 17^{ab}, T_1 G ins.:

462* कुण्डलैर्मणिचित्रैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

— ^{c}) K_2 D_2 अपि विद्धैश्च; K_4 B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ M ऋष्टिभिश्चैव; T_2 कचकैश्चैव (for अपविद्धैश्च). Ca cites अपविद्धैः. — Da D_5 om. (hapl.) 17^{d}–18^{a}. — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ चामरैर् (for चामर-). $Ś_1$ K_{0-2} च ह (for अपि).

18 Da D_5 om. 18^{a} (cf. v. l. 17); Dn_1 $M_{1.3-5}$ om. 18^{ab}. — ^{a}) B_3 तनुत्रैरपविद्धैश्च; D_3 तत्र तत्रोपविद्धैश्च. — ^{c}) K_3 $D_{5.8}$ उरुभिश्च; $D_{1.2}$ ऊरूभिश्च. $Ś_1$ नरींद्राणां; K_1 रणेंद्राणां; D_1 नागेंद्राणां. — ^{d}) D_1 समाकीर्यत; D_5 °शीर्यत (for °स्तीर्यत).

19 M reads (for the first time) 19–21 after 6. 109. 33. — ^{a}) D_3 G_2 अपश्यामो. — ^{b}) $M_{1.2.4}$ (second time) भीमस्य; $M_{3.5}$ भीष्मस्य (for पार्थस्य). — ^{c}) D_3 वीरो; D_6 T_1 G सर्वान् (for वीरान्). — ^{d}) $K_{1.4}$ B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ (before corr.) यजघान; M (second time) आजघान (for निजघान). B_4 Dn_2 $D_{7.8}$ महाबलः (for बलं तव). T_2 $M_{1.3.4}$ (the last three both times), $_5$ (first time) जघान बलवत्तरः.

20 ^{a}) $K_{3.5}$ $D_{2.3.6}$ T G_{2-4} पुत्रास्तु. T_2 राजेंद्र (for तं दृष्ट्वा). M (first time) तत्राद्भुततमं दृष्ट्वा. — ^{b}) $K_{2.3.5}$ B D (except D_1) T_2 M (both times) भीमार्जुनपराक्रमं. — ^{c}) K_{3-5} $B_{1.2.4}$ Da $D_{2.3.5-7}$ रथाभ्यासम्. — ^{d}) $K_{3.5}$ $D_{1.3.6.7}$ T G उप(K_5 °पा)जग्मुर्; M (second time) उपयातो (for उपजग्मे). K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ महाबलः; $D_{1.2.6}$ S (M second time) महाहवे (for °भये). $M_{1-3.5}$ (all first time) आजग्मुस्ते महारथाः; M_4 (first time) उपागच्छन्महारथाः.

21 ^{c}) Dn_2 D_1 विंदानुविंदाव्. — ^{d}) K_4 B D (except D_2) Ca नाजहुः; S (M both times) न जहुः (for आजग्मुः). K_5 D_2 संयुगं प्रति; S (M first time) संयुगेर्जुनं. — After 21, M (om. 6. 109. 34–35) reads 6. 109. 36, 459*, (om. 6. 109. 37^{a}–38^{b}) 6. 109. 38^{c}–41^{d} (om. 6. 109. 41^{ef}), followed by 6. 109. 30–32^{b} (om. 6. 109. 32^{cd}), 6. 109. 33.

22 ^{a}) T_1 G महाबाहुः (for महेष्वासः). — ^{b}) $K_{0.3-5}$ B D फाल्गुनश्च. K (except K_3) B_3 D_1 S महाबलः (for °रथः). — ^{c}) K_5 च शूरांश्च; T_2 चमू घोरं. — ^{d}) $G_{1.3}$ दूरं (for भृशं). K_{0-2} प्रद्रुवत्; K_3 D_2 T $G_{2.4}$ M_4 दुद्रावत्; D_3 दुद्रवत्; D_4 दुद्रुवत्; $M_{1.2}$ व्यद्रवतां; $M_{3.5}$ विद्रवतां (for दुद्रुवत्).

23 ^{a}) K_0 बर्हिणवाजानाव्; K_3 D_2 बर्हणवाजानाम्; K_5 बर्हणवाछिन्नाम्; T_2 बर्हिणवासानाम्; Cd °वाहिनाम्; Ca °वाजानाम् (as in text). — ^{b}) D_1 T_1 G प्रयुता° (for अयुता°). — ^{c}) Dn_2 D_1 धनंजयरथं. Dn_1 तूर्णैः; T_2 [ऽ]स्त्राणि (for तूर्णं). — ^{d}) T_2 पातयंतः. K_1 स; T_2 तु (for स्म). K_{2-5} B_{1-3} D (except D_1) भूमिपाः; S पार्थिवाः (for संयुगे).

24 ^{a}) D_1 ततस्ताच्छरजालानि. — ^{b}) M_2 स (for सं-). — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-2} समस्तान् (for समन्तात्). T_2 M समंताद्रथिनश्चैव.

आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ २५
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं च पञ्चभिः ।
अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि ॥ २६
अथान्यद्धनुरादाय समरे भारसाधनम् ।
मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः ॥ २७
त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पञ्चभिः ।
भीमसेनं च नवभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २८
ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः ।
दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ॥ २९
यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः ।
कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुस्तौ महारथौ ॥ ३०
जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युवा ।
विव्याध निशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३१
तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ॥ ३२
उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः ।
मागधोऽपहृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३
द्रोणस्तु विवरं लब्ध्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।
विव्याध बाणैः सुशितैः पञ्चषष्ट्या तमायसैः ॥ ३४
तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे ।

C. 6. 5323
B. 6. 114. 35
K. 6. 114. 35

---

25 ab) T2 शल्यश्च समरे भीष्मं क्रीडन्निव महारथान्. — c) Ś1 क्रुद्धं; K1 क्रुद्धौ (for क्रुद्धो).

26 a) B4 धनुष्कोटीं; D1 [ऽ]तिसंक्रुद्धो; D3 महाबाहुर् (for धनुश्छित्त्वा). — b) K5 हत्वा चापं (for हस्तावापं). M1.3 (inf. lin.) पंचकं (for पञ्चभिः). B1 जघान पंच पंचभिः; D1 धनुश्चिच्छेद सायकैः; D3 धनुश्छित्त्वा विनद्य च; D6 हस्ताचापं च पंचभिः. — c) D3 तथैनं (for अथैनं). — d) T1 G4 विव्याथ. K1 वर्मणि; M मर्मसु (for मर्मणि).

27 a) K2 अथान्यधनुर् (for °न्यद्धनुर्). — c) K4 transp. मद्रेश्वरो and रणे.

28 a) K4 B1.3 धर्मराजं (B1 °ज) (for महाराज). S त्रिभिर्गांडीवधन्वानं. — b) K3.5 D2 सप्तभिः (for पञ्चभिः). — d) Ś1 K0.2 चार्दयत् (for चार्पयत्).

29 a) D1-3 T2 M महेष्वासो (for महाराज). — b) D1 माधवश्च (for मागधश्च). T2 M महाबलः (for °रथः). — c) K2 °समाविष्टौ; K3 °समादिष्टो; D5 °समाधिष्टौ; M4 °समुद्दिष्टौ. — d) T2 M अभिजग्मतुः (for उपजग्मतुः).

30 c) D1 महत्सेनां; D5 lacuna; M3 महासेना. — d) D2 जग्मतुः; D5 lacuna (for जघ्नतुस्). K3 तु; K4 B2-4 Da Dn D1.4.6-8 G1 सु°; D2 स°; D3 स्स; D5 lacuna (for तौ). B1 T2 M जघ्नतुः सुमहाबलौ.

31 a) D2 जयसेनस्तु. K0.2 D3 च (for तु). — b) K3 भीम° (for भीमं). D1 भीमायसैर्; T2 भीमायुधे (for °युधं). K3-5 B Da2 Dn D1-4.6-8 G1.2 युधि; T2 M रणे (for युवा). Da1 D5 भीमं भीमो युधिष्ठिरः; T1 G2.4 भीमं भीमपराक्रमं (G2 °मः). — c) T1 G4 विव्याथ; G3 विव्यथे. — d) K2 D2 S (except G3) अष्टाभिर् (for अष्टभिर्). D4 भरतर्षभः.

32 a) K0.2 भीमं. M2 निशितैर् (for दशभिर्). K5 बाणैः (for विद्ध्वा). — b) T1 G4 विव्याथ. K3.5 B D (except D1) T2 M पंचभिः (for सप्तभिः). — c) B4 सारथिं च रणे राजन्. — d) T G4 M (except M3) रथनीळाद् (for °नीडाद्). K4 B D (except D1.6) अपातयत् (for अपाहरत्).

33 a) Da1 D5 उद्भ्रांतैस्तु रणे पार्थ. — b) T2 M द्रावितो रथसत्तमः. — c) Da1 माधवो; D3 मगधो (for मागधो). K4 B1-3 D (except D2.3.7) [ऽ]प-सृतो; B4 [ऽ]पस्कृतो; M प्रहृतो; Ca [ऽ]पहृतो (as in text). K2.3.5 Da Dn1 D2.5 राजन्; T2 M [ऽ]या(M4 द्रा)सीत् (for राजा).

34 a) K4 तं; B1-3 D (except D1-3.6) G2 च; T1 G1.3.4 [अ]पि (for तु). K4 विरथं (for विवरं). B4 Dn2 D1.4.6-8 दृष्ट्वा; G2 कृत्वा (for लब्ध्वा). — b) B1-3 Da Dn1 D5 भीमसेनमथायसैः. — c) T1 G4 विव्याथ. K3.5 B4 D2.6 S निशितैर्बाणैः; K4 B1-3 Da Dn D3.4.7.8 बाणैर्निशितैः (for बाणैः सुशितैः). — d) K3.5 B4 Dn2 D1-4.6-8 पंचषष्टिभिरायसैः; B1-3 Da Dn1 D5 पंचषष्ट्या शिलीमुखैः; S पंचभिः षड्भिरायसैः.

35 a) Da1 Dn1 T2 भीम° (for भीमः). T2 M1.3.5 समरे क्रोधी. M4 तद्भीमः परमक्रुद्धो. — b) K1.2 Da1 गुरु° (for गुरुं). T2 M2.3 नृप (for

C. 6. 5323
B. 6. 114. 36
K. 6. 114. 36

विव्याध नवभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च भारत ॥ ३५
अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ॥ ३६
ततो भीष्मश्च राजा च सौबलश्च बृहद्बलः ।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनधनंजयौ ॥ ३७
तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
अभ्यद्रवन्रणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३८
शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम् ।
अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा यतव्रतम् ॥ ३९
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
अयोधयन्रणे भीष्मं संहताः सह सृञ्जयैः ॥ ४०
तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ ४१
ततः प्रववृते युद्धं कौरवाणां भयावहम् ।
तत्र पाण्डुसुतैः सार्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ४२
तावकानां रणे भीष्मो ग्लह आसीद्विशां पते ।
तत्र हि द्यूतमायातं विजयायेतराय वा ॥ ४३
धृष्टद्युम्नो महाराज सर्वसैन्यान्यचोदयत् ।

रणे). — ^{c}) T_1 G_4 विव्याथ. $K_{3.5}$ D_2 निशितैर्बाणैस्; K_4 नि*तैर्भल्लैस्; $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6-8}$ पंचभिर्भल्लैस्; D_1 T_1 G नवभिर्बाणैस्; D_3 दशभिर्बाणैस् (for नवभिर्भल्लैस्). — ^{d}) Ś$_1$ K_{0-2} चतुःषष्ट्या तथा नृप.

36 Ś$_1$ K_{0-2} D_6 om. 36^{ab}. — ^{b}) Da Dn_1 $D_{3.5}$ नवभिर्; D_8 बाहुभिर् (for बहुभिर्). — ^{c}) T_1 G_4 व्यथमत्. D_8 सैन्यं स; T_1 G सैन्यानि (for तत्सैन्यं). — ^{d}) T_2 यथाभ्राणि (for महाभ्राणि).

37 ^{a}) M_4 भीष्मस्तु. D_8 द्रोणश्च (for राजा च). — ^{b}) Ś$_1$ सौबलः स; $K_{2.4}$ B D_7 T_2 G_3 $M_{2.4}$ कौसल्यश्च; $K_{3.5}$ Da_2 Dn $D_{1.2.4.6.8}$ कौशल्यश्च; Da_1 D_5 कौश्यकश्च; T_1 $G_{1.2.4}$ कौसलश्च; $M_{1.3.5}$ कौरव्यश्च (for सौबलश्च). K_1 बृहस्थलः; B_4 बृहद्रथः. — ^{c}) $K_{2.4}$ B Da Dn D_{4-8} समवर्तत; K_5 $D_{2.3}$ T_2 M_4 अभ्यवर्तत; T_1 $G_{2.4}$ °वर्षत; $G_{1.3}$ °वर्षत (for °द्रवन्त). T G संक्रुद्धौ (T_2 °द्धो).

38 ^{a}) G_2 अथैव. $G_{2.4}$ शूरो (for शूरा). — ^{c}) $K_{3.4}$ Da_1 D_2 $G_{2.3}$ M_4 अभ्यद्रवद् (for °द्रवन्). — ^{d}) Ś$_1$ K_{0-2} D_2 व्यावृतास्यम् (for व्यादि°).

39 ^{b}) $K_{3.4}$ B Da_2 Dn_1 $D_{1.5-8}$ T_2 $G_{1.3}$ M भरतानां. — ^{c}) T_2 अभ्यवर्तत. K_1 संहृष्टौ; T_2 M संग्रामे (for संहृष्टो). — ^{d}) K_2 महारथान्; K_3 B_4 Dn $D_{4.6-8}$ महारथात्; K_4 यतव्रतात्; $B_{1.3}$ महारथाः; B_2 Da D_5 M_4 महारथः; $D_{2.3}$ महाव्रतात्; $M_{1.3.5}$ महाव्रतं; M_2 महाव्रतः (for यतव्रतम्).

40 Ko om. (hapl.) 40^a–41^b. — ^{a}) K_3 D_2 G_3 अयोधयद्. $G_{1.3}$ बाणैः (for भीष्मं). — $G_{1.3}$ om. 40^d–42^a. — ^{d}) K_1 संहतः; $K_{2.3}$ B D T $G_{2.4}$ M सहिताः. K_{2-5} B D T_2 M सर्व- (for सह). $K_{1.2.5}$ $B_{1.3.4}$ Da_1 संजयैः; B_2 -सृंजयाः (for सृञ्जयैः).

41 Ko om. 41^{ab}; $G_{1.3}$ om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{a}) T_2 कौरवाश्च ततः सर्वे; M कौरवाः सहिताः (M_2 तथैव कौरवाः) सर्वे. — ^{b}) B_2 महाव्रतं; Da Dn_1 D_5 जयद्रथं (for यतव्रतम्). — ^{c}) K_3 Da_1 D_3 शिखंडी° (for शिखण्डि-). Ś$_1$ K_{0-2} योधान्; D_2 सर्वान् (for पार्थान्).

42 $G_{1.3}$ om. 42^a (cf. v. l. 40). — ^{b}) K_3 T_2 M भयंकरं (for भयावहम्). — ^{c}) T_1 G_4 तथा; T_2 ततः (for तत्र). D_3 शूरैर् (for सार्धं). K_3 D_2 संजयैः पांडवैः सार्धं. — ^{d}) K_4 निधनं; T_2 M च जयं (for विजयं).

43 ^{a}) $B_{3.4}$ जये; Dn_2 $D_{4.7.8}$ जयं (for रणे). — ^{b}) $K_{2.3.5}$ $D_{2.5}$ Co. d ग्रह; D_1 पण; S प्लव (for ग्लह). Cv as in text. — ^{c}) K_1 दूतम्; K_5 D_2 द्रुतम्; Co द्यूत (for द्यूतम्). $K_{2.5}$ D_2 आयांतं; K_4 आपन्नं; B Da Dn D_{4-8} आसक्तं; D_3 आयत्तं (for आयातं). K_3 तत्र यं तं तमायातं; T_1 $G_{1.4}$ M_2 तत्र हि द्यूत आसक्तो; T_2 G_3 तत्राभि (G_3 °पि) द्यूत आसक्तो; G_2 तत्राभूद्युद्ध आसक्तो; $M_{1.3-5}$ तत्र हि व्यूह (M_4 *sup. lin.* द्यूत) आसक्तो. — ^{d}) Da_1 $D_{2.6}$ च (for वा). K_2 विजयायेति राघवा (sic); K_5 विजयायेपराजयः (sic).

44 ^{a}) $K_{3.5}$ $D_{2-4.6}$ T_2 M धृष्टद्युम्नोपि राजेंद्र; B Da_2 Dn $D_{7.8}$ °द्युम्नस्तु राजेंद्र; Da_1 D_5 धार्तराष्ट्रस्तु राजेंद्र. — ^{b}) Ś$_1$ K_{0-2} सर्वसैन्यमचोदयत्; $K_{3.5}$ °न्यान्यनोदयत्. — ^{c}) K $B_{2.3}$ $D_{2.3.7}$ G_2 M (except M_4) अभ्यद्रवत; T_2 अभ्यद्रवंत. — ^{d}) K_4 B

अभिद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट नरसत्तमाः ॥ ४४
सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी ।
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४५
भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम् ।
आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं शांतनवो भीष्मो दशमेऽहनि संजय ।
अयुध्यत महावीर्यैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ १
कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान्प्रत्यवारयन् ।
आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २

संजय उवाच ।
कुरवः पाण्डवैः सार्धं यथायुध्यन्त भारत ।
यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि शृण्वतः ॥ ३
प्रेषिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिना ।
अहन्यहनि संप्राप्तास्तावकानां रथव्रजाः ॥ ४

C. 6. 5130
B. 6. 115. 4
K. 6. 115. 4

D (except D2. 3) M2 रथसत्तमाः; T2 कुरुसत्तम; M1. 3–5 कुरुसत्तमं. G2 मा मा भैष्ट रंहसा.

45 a) K1. 2 सेनापतिर्; T1 G °पतेर् (for °पति-). — b) K3 Da1 वरूथिनीं; K5 अनीकिनी. — c) B Da Dn D3–8 समभ्ययात्; D2 एवाभ्ययास् (for एवाभ्ययात्). — d) K3 त्यक्त्वा प्राणभयं महत्; K5 D2 त्यक्त्वा मरणजं भयं.

46 c) K2. 3 Dn1 आपतंती. — d) K3. 4 B1. 3. 4 Da1 D1. 2 महोदधेः; K5 महोदधौ. D3 T2 वेलेव मकरालयं; M1. 2 वेला इव महोदधिं; Cv वेलामिव महोदधेः.

Colophon om. in Ś1 K0–2. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K4 T2 mention only दशमेह्नि (K4 cont. भीष्मनिपातन); K5 D1. 6 दशमयुद्ध(D6 om. युद्ध)दिवस; B3 भीष्मनिपातन; M4 दशमेह्निके. — *Adhy. name:* K4 युद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Dn2 108; Da2 (*sec. m.*) 72; D6 109; T1 G 110 (as in text); T2 M3. 4 112; M1. 2 111; M5 113. — *Śloka no.:* Dn2 D5 47; D6 45.

111

1 c) K3–5 B D (except D3. 7) G2 महावीर्यः; T2 °वीरैः (for °वीर्यैः).

2 a) K2 Da1 कुरवश्च; T2 कौरवाश्च (for कुरवश्च). — b) G1 पांडवा (for °वान्). T1 G पर्य° (for प्रत्य°). — c) K5 आचक्रमे; Da1 आचक्ष मे; T2 आचक्षेसे (for आचक्ष्व मे). D3 सु- (for मे). K2 महायुद्धे; K4 तथा युद्धं; K5 महाबाहो; B2 Dn1 D5 महद्युद्धं; D1 T1 G2. 4 यथा युद्धं; G1. 3 यथा वृत्तं (for महायुद्धं). — d) Da1 °शोभनः (for °शोभिनः).

3 a) D2 पांडवश्चैव (for पाण्डवैः सार्धं). — b) B D (except D2. 6) S (except G1. 3) यद् (for यथा). K3 भारतः (for °त). — c) T1 G2. 4 यदा (for यथा). K4 B4 यथा तदभवद्युद्धं; B1. 3 सर्वमेतदशेषेण. — d) B3 तात; B4 Dn2 D4. 5. 7. 8 वत्तु; T2 ततो (for तत्ते). K2. 4 B2. 4 Da2 Dn D1–3 T2 सांप्रतं; B1 तत्ततः; M भारत (for शृण्वतः). — Da1 om. from वक्ष्यामि up to 31b on the missing fol. 266; a different fol. 266 is subst. in its place, which is here ignored.

4 Da1 missing (cf. v. l. 3). — a) B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 गमिताः (for प्रेषिताः). — b) B1 Da2 Dn1 D4. 5. 7. 8 किरीटिनः. — K5 om. 4c–5b. — c) K3. 4 Da2 Dn1 D2. 3. 5 T2 M संरब्धास् (M4 °ब्धा); B Dn2 D4. 7. 8 संक्रुद्धास्; D6 T1 G संग्रामे; D1 संप्राप्ता (for °प्तास्). — d) K1 रथव्रजः; B4 Dn2 D1. 4. 7. 8 T1 G महारथाः (for रथव्रजाः).

C. 6. 5339
B. 6. 115. 5
K. 6. 115. 5

यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिंजयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ५
कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं महारथम् ।
अर्जुनं च सपाञ्चाल्यं दृष्ट्वा संशयिता जनाः ॥ ६
दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे ।
अवर्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ७
तस्मिन्नयुतशो राजन्भूयश्च स परंतपः ।
भीष्मः शांतनवो योधाञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ ८
येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव ।
ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ९
दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीम् ।
निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परंतपः ॥ १०
स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखं रणे ।
न हन्यां मानवश्रेष्ठान्संग्रामेऽभिमुखानिति ॥ ११
चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव ।
अभ्याशस्थं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२

---

5 Da1 missing (cf. v. l. 3). K5 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — a) Ko. 2 T2 यथा प्रतिज्ञा (Ko T3 °ज्ञां); Dn2 तथाप्रतिज्ञं. K1 कौरव्याः; K3 D2. 3. 8 M1. 3–5 कौरव्य (for °व्यः). — b) K1. 2 स वापि; D3 स सर्वे; T2 सदा च; M1. 4 सदा हि; M3. 5 सभा हि (sic) (for स चापि). — c) Ś1 भीष्म; D1 भीष्मं; T2 सीमं (for भीष्मः). — D1 om. (hapl.) 5^{d}–6^{a}. — d) M2 संततं. K5 M1–3. 5 समितिंजयः (M1 adds क्षयं after °जयः).

6 Da1 missing (cf. v. l. 3). D1 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). M1. 2 om. (hapl.) 6–7. M3 om. 6–8. — a) Ś1 (orig.) Ko–2 पावकिः; Ś1 (by corr.) तावकैः (for कुरुभिः). Ś1 Ko. 1. 4 B1 सहितो भीष्मं (B1 °ष्मो); B2. 3 Da2 Dn1 D5 T2 M4 सहिते भीष्मे; G2 सहिता भीष्मं (for सहितं भीष्मं). Co cites भीष्मं. — b) B2. 3 Da2 Dn1 D5 T2 M4 युध्यमाने; T1 G2. 4 वध्यमानं (for युध्यमानं). K3–5 B Dn2 D2–4. 6–8 M5 परंतप (K3 D3 °पं); Da2 Dn1 D5 T2 M4 परंतपे (for महारथम्). — K5 D2 om. (hapl.) 6^{c}–8^{b}. — c) K1 सपंचाल्यं. B2. 3 Da2 Dn1 D5 T2 M4 अर्जुने च सपांचाल्ये; T1 G4 अर्जुनं सहपांचाल्यं. — d) B Da2 Dn D4–8 T2 M4. 5 संशयो (Da2 Dn1 [orig.] °ये; D5 संक्षये) विजये(T2 °यो)भवत् (B2–4 भवेत्).

7 Da1 missing (cf. v. l. 3). K5 D2 M1–3 om. 7 (cf. v. l. 6). — b) Ko. 2 भीमा° (for भीष्मा°). — c) K2 मावर्तत; K3 D6 T1 G2–4 प्रा°; T2 अवर्तत (for अवर्तत). K2 महारौद्र; T1 G2. 4 °रौद्रं (for °रौद्रः). — d) D1 स तदा; T2 M4 तदा तु (for सततं). K2 संमितक्षयः; T1 G2. 4 M4 समितिक्षयं; T2 स जनक्षयः.

8 Da1 missing (cf. v. l. 3). K5 D2 om. 8^{ab}; M3 om. 8 (cf. v. l. 6). — b) K3 B1. 3 Da2 Dn D1. 3–5. 7. 8 भूयश(D3. 7 °स)श्च; T2 भूयश्चापि (for भूयश्च स). Dn1 D3 परंतप; M4 °तपं (for °तपः). — c) Ś1 शंतनवो. Ś1 Ko. 1 राजन्; K5 धीमान्; G3 यौधान् (for योधान्). — d) T2 M1. 4 जघान समितिंजयः.

9 Da1 missing (cf. v. l. 3). — a) D3 M1. 3. 5 तेषाम्; M2 एषाम् (for येषाम्). D1. 6. 8 (before corr.) अज्ञानकल्पाणि. — b) D1 स मे मात्राणि (sic). K1 G3 पार्थिवः; K3 B2 D3. 6 T2 M भारत; D1 मारिष (for पार्थिव). — d) T2 °वर्तनं (for °वर्तिनः). T1 G शूरेण सह संयुगे; M2 शूराः सर्वैविवर्तिनः; M5 शूराः सर्वे निपातिताः.

10 Da1 missing (cf. v. l. 3). — a) Dn2 तपस्; T1 G1. 3. 4 M2 तथा (for ततस्). T2 दशाहानि तदा भूत्वा. — b) K3 भीष्मं (for भीष्मः). — c) K3 D2. 4 T1 G3. 4 निरवद्यत; K3 °वीद्यत; K5 °भिद्यत; T2 °विद्ध्यत; Co. d °विद्यत (as in text). — d) T1 G M2 जीविते स; M1. 3–5 °ते च (for °तेन). K3. 4 B Da2 Dn1 D1. 2. 4–8 M4 परंतप (for °तपः).

11 Da1 missing (cf. v. l. 3). — a) D3 शीघ्रं (for क्षिप्रं). K5 D2 धर्मम् (for वधम्). — K3 om. 11^{b}–12^{a}. — b) K3 [ऽ]भीमुखं; B1. 3. 4 Da2 Dn D4. 5. 8 [ऽ]भिमुखो; D7 T G4 [ऽ]भिमुखान्; M4 विमुखं. — c) K2 D2 न हन्यात्; K5 न्यहनत्; Da2 Dn1 D5. 7 अहनन्; T2 महात्मा; M1. 3 निहन्यान्; M2 न्यहनन् (for न हन्यां). Ś1 Ko. 1 आहवे श्रेष्ठान्; K5 D2 पांडवश्रे°; D6 तान्नरश्रे°; G1. 3 मानवाञ्श्रे°. — d) K3. 5 D2 संग्रामा(D2 °मे)भिमुखानपि; K4 B Da2 Dn D3–5. 7. 8 T2 M संग्रामे सु(Dn2 °मेषु; T2 °मे स)बहूनिति (M1–3. 5 °नपि); D1 संग्रामे तु बहूनिव.

12 Da1 missing (cf. v. l. 3). K3 om. 12^{a} (cf. v. l. 11). — b) K2 मत्रा (sic) (for पिता). — c)

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शृणु मे वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥ १३
निर्विण्णोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत ।
घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनो रणे ॥ १४
तस्मात्पार्थं पुरोधाय पाञ्चालान्सृञ्जयांस्तथा ।
मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १५
तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः ।
भीष्मं प्रतिययौ यत्तः संग्रामे सह सृञ्जयैः ॥ १६
धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पाण्डवश्च युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलम् ॥ १७
अभिद्रवत युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे ।
रक्षिताः सत्यसंधेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८
अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः ।
भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९
न वै भीष्माद्भयं किंचित्कर्तव्यं युधि सृञ्जयाः ।
ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २० C. 6. 5354 B. 6. 113. 20 K. 6. 115. 20

K2 D6 अभ्यासस्तं; K3. 5 Da2 Dn1 (before corr.) D2. 3. 5. 7. 8 अभ्यासस्थं; T2 अभ्याशयं. D2 महाबाहुं (for °राज). — d) D3 (m as in text) कामम् (for वाक्यम्).

13 Da1 missing (cf. v. l. 3). Before 13, D6 ins. भीष्म उवाच. — a) M4 युधिष्ठिरो. Ś1 D7 महाप्रज्ञ; D3 M4 °प्राज्ञः; D6 °राजं (for °प्राज्ञ). — b) K2 शर्वशास्त्र-; K5 G3 M1. 3 सर्वंशास्त्र-. D3 M4 -विशारदः. — c) B Da2 Dn D1. 4. 5. 7 शृणुष्व; D8 शृणुध्वं (m °ष्व) (for शृणु मे). — Ś1 reads 13d–14a in marg. — d) D5 धर्म्मं स्वर्गं; T2 धर्मं कीर्तिं; G1. 3 धर्म्यं तथ्यं; M2 स्वर्गं धर्मं; M5 स्वर्ग्यं धर्म्यं (by transp.). D4 m T2 तत्त्वतः; G1 M ज(M4 क)ल्पितं; G2 कल्प्य तं (for जल्पतः). K4 धर्मयुक्तं च भारत.

14 Da1 missing (cf. v. l. 3). Ś1 reads 14a in marg. (cf. v. l. 13). — a) T2 [s]हं (for ऽस्मि). — b) M2 देहनाशेन (for देहेनानेन). G3 M2 सुव्रत (for भारत). — c) Ś1 K0–2 transp. घ्नतः and गतः. M5 घ्नंतश्च मे.

15 Da1 missing (cf. v. l. 3). — a) B2 T2 G2. 4 पार्थं; M4 पार्थः (for पार्थं). T2 परोधाय. — b) D2 पांचाला; T1 G पांडवान्; T2 M पांचाल्यं. D2 रणे (for तथा). — c) K1 सद्वधे.

16 Da1 missing (cf. v. l. 3). Before 16, D6 ins. संजय उवाच. — b) K3 T G1. 4 पांडवाः. K2. 5 D2 सत्यविक्रमः (K5 °माः); Da2 Dn D5. 7. 8 T G1. 3. 4 M4 सत्यदर्शिनः; D6 प्रियदर्शनः. — c) T1 G2. 4 °ययुर् (for °ययौ). K3 तत्र; K5 यत्र; B Da2 Dn D1–8 राजा; T1 G1. 3. 4 यत्ताः; T2 यत्नः; G2 युक्ताः (for यत्तः). — d) K5 संयुगे (for संग्रामे). K1 सहसंजयः; K2 सह संजय.

17 Da1 missing (cf. v. l. 3). — a) Da2 Dn1 D5 राजा (for राजन्). — c) K0 तां वाचो (sic); K3. 5 D2. 6 तद्वाक्यं; T2 वचनं (for तां वाचं). — d) K3 D1. 3. 6 नोदया°; K4 देशया° (for चोदया°).

18 Da1 missing (cf. v. l. 3). — a) K2. 5 अभ्या(K5 °भ्य)द्रवत; B4 Dn2 D4. 7. 8 अभिद्रवध्वं; D2. 3 °द्रवत्; T2 असद्रवत. T2 M संयोद्धुं (for युध्यध्वं). — c) D2 रक्षिता; T2 रोक्षिताः. Ś1 सति संधेन; D3 सत्यसत्वेन. — d) D2 विष्णुना (for जिष्णुना). D1 रिपुघातिना; D2 अपि जिष्णुना; T1 G सर्वजि°; M1. 3. (sup. lin.). 5 वरजि° (M3 [orig.] 5 °यि°). M2. 4 परजि°.

19 Da1 missing (cf. v. l. 3). — a) D6 अयं यापि; T1 G2. 4 आरोपित- (for अयं चापि). — b) Ś1 पार्शितो; K2 पार्पितो; T2 पार्श्वतो (for पार्षतो). — c) K5 D2 तु (for च). — d) Ś1 पालयिष्यंति (for °ष्यति).

20 Da1 missing (cf. v. l. 3). — a) K3–5 B D (Da1 missing) T2 M मा वो (M4 मां वा); T1 G न वो (for न वै). D2 भीष्माद्धियं; D8 भीष्माद्भयः; T2 G भीष्मभयं (for भीष्माद्भयं). K2 D3 कश्चित् (for किंचित्). — b) K3 हस्त्यश्व-; K4 B Dn2 D1–4. 6–8 T2 अस्त्वत्र; K5 T1 G M अस्त्यत्र; Da2 Dn1 D5 अथास्तु (for कर्तव्यं). T2 इति (for युधि). K1. 2 संजया; T2 संजयः; G3 संजयाः; M4 संजयान् (for सृञ्जयाः). — K5 D2 om. 20c–22b. — c) K0. 2 विजि(K0 °जी)ष्यामः; D1 वधिष्यामि; D3 निजेष्यामः; D5 विजेष्याम; T G वधिष्यामः; M4 जयेष्याम (for विजेष्यामः). — After 20, T2 M1. 4 ins.:

463* ते तथेति प्रतिज्ञाय पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

C. 6. 5353
B. 6. 115. 21
K. 6. 115. 21

तथा तु समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः ।
ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्छिताः ॥ २१
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवं च धनंजयम् ।
भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२
ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः ।
द्रोणेन सहपुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३
दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः ।
भीष्मं समरमध्यस्थं पालयांचक्रिरे तदा ॥ २४
ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ २५
चेदिभिश्च सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः ।
ययौ शांतनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६
द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम् ।
युधामन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् ॥ २७
विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् ।
वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परंतपः ॥ २८
मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः ।
भीमसेनाभिगुप्तश्च नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९

---

21 Da1 missing (cf. v. l. 3). K5 D2 om. 21 (cf. v. l. 20). T2 M om. 21^{ab}. — ^{a}) K3 D6 तं तथा; K4 B Da2 Dn D3–5. 7. 8 ते तथा; D1 ते धातु° (for तथा तु). K1 यत्वा (for कृत्वा). — G1. 3 om. 21^{cd}. — ^{c}) T G2. 4 M ब्रह्म(T2 M इंद्र)लोकं जेतुकामाः. — After 21^{c}, D4 erroneously *repeats* 21^{cb}.

22 Da1 missing (cf. v. l. 3). K5 D2 om. 22^{ab} (cf. v. l. 20). T2 M transp. 22^{ab} and 22^{cd}. — ^{a}) T2 M पांचाल्यं ते (for शिखण्डिनं). — ^{c}) Ś1 Ko. 1 पालने; K3 D3 T1 G4 M1. 3. 4 पतने (for पातने). G4 यत्तं (for यत्नं). — ^{d}) K5 D2 तं (for ते). B1 समाहिताः (for °स्थिताः). D1 परमं योगमास्थिताः.

23 Da1 missing (cf. v. l. 3). — ^{a}) D3 T2 G2 सुता दृष्ट्वा (for सुतादिष्टा). — ^{b}) D3 °जनपदेश्वरान्; G3 °पदजनेश्वराः. — ^{c}) T1 G सद्रोणः (for द्रोणेन). T2 सहिता युद्धे (for सहपुत्रेण). — ^{d}) K3. 6 D2. 6 सहितास्ते; Dn2 सहसेनो; D1 सहसैन्या (for °सेना). K1 Dn2 महाबलः.

24 Da1 missing (cf. v. l. 3). — ^{b}) K3 स हि (for सह). — ^{d}) T1 G2. 4 तथा (for तदा).

25 Da1 missing (cf. v. l. 3). — ^{a}) Ś1 Ko–2 ततस्ते. K3. 5 D2 सर्वे (for शूराः). — ^{b}) K3–5 B1–3 D (except D1. 3; Da1 missing) T2 M महा° (for यत°). — ^{c}) D2 शिखंडी° (corr. from °टि°). K3 सर्वान्; T2 शूरान्; M वीरान् (for पार्थान्). — ^{d}) K1 योधयंति समं युगे; G1–3 योधयामासुराहवे.

26 Da1 missing (cf. v. l. 3). — ^{a}) D (Da1 missing) तु (for च). K4 B सपंचालैः; M1. 3–5 सपांचाल्यैः. K6 चेदिभिश्चैव पांचाल्यैः; T G चेदिभिः सहपांचालैः. — ^{b}) K5 सह तैर्; D2 सहितैर् (for सहितो). — ^{d}) K2 यतव्रतं (*also* शिखंडिनं as in text).

27 Da1 missing (cf. v. l. 3). — ^{a}) D1 द्रोणपुत्रः; D6 °पुत्रे (for °पुत्रं). K3. 5 D2 शनेर् (for शिनेर्). — ^{b}) K3 Da2 Dn1 D1. 2. 4. 6 T1 G M1–3. 5 च (for तु). B4 Dn1 D4. 3 M1–3. 5 कौरवं; D1 पौरुषं; D7 कौरवान् (for पौरवम्). D3 सात्यकिः समयोधयत्. — ^{c}) K3. 4 B D (Da1 missing) T2 M अभिमन्युः; K5 अभिमन्युं (for युधामन्युः). Ko–2 महामात्यं; D3 समासाद्य; T1 G3. 4 सहामात्यो (for °त्यं).

28 Da1 missing (cf. v. l. 3). — ^{a}) K3 सु°; D3 T1 G च (for तु). Ko–2 D2. 4 T2 महानीकः (K2 °क); K4 सहामात्यं. — ^{b}) K3. 6 D2 सहसैन्यं; D6 °सेने; T1 G सर्वैर् (for °सेनं). Ko–3 जयद्रलं (for °द्रथम्). — ^{c}) K3 D7 वार्धक्षत्रस्य; K4. 6 B1. 2. 4 Da2 Dn D4. 5 वार्धक्षेमे(K5 °क्षेम°; Da2 D6 °क्षेमि°; Dn2 °क्षमे)स्तु; D1 वार्धक्षत्रिस्तु; D2 वार्धक्षेत्रस्य; M1 वृद्धक्षेमस्य (for वृद्धक्षत्रस्य). B3 Da2 Dn1 D5 दायाद (for °दम्). — ^{d}) K3. 4 B D (Da1 missing) परंतप; M4 °तपं (for °तपः). — After 28, Da2 Dn1 D6 ins.:

464* चित्रसेनस्तव सुतं विचित्रशरकार्मुकम् ।

29 Da1 missing (cf. v. l. 3). — ^{a}) D2 मद्रराजं महेःस्वांसं (corrupt). — ^{b}) T1 G3. 4 सह सैन्यैर् (for °सैन्यं). K1 M2 युधिष्ठिर; D4 M3. 5 °ष्ठिरं (for °ष्ठिरः). — ^{c}) K4 B Dn2 D1. 4. 7. 8 G2 M2. 5 °सेनोभिगुप्तः; Da2 Dn1 D2. 3. 5. 6 °सेनाभि(D2. 6 °सेनोति°; D8 °सेनोभि)गुप्तं. K4 B Da2 Dn1 D2–6 M तु (for च). K5 भीमसेनो गदां गृह्य; T2 भीमसेनो महाराज. — ^{d}) T2 M गजानीकम्; G3 नगा° (for नागा°).

अप्रधृष्यमनावार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
द्रोणं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोमकैः ॥ ३०
कर्णिकारध्वजं चापि सिंहकेतुररिंदमः ।
प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ३१
शिखण्डिनं च पुत्रास्ते पाण्डवं च धनंजयम् ।
राजभिः समरे सार्धमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ३२
तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे ।
संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ३३
तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत ।
तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शांतनवं रणे ॥ ३४
ततस्तेषां प्रयततामन्योन्यमभिधावताम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३५
शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः ।
सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६
सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा ।
वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ॥ ३७
रजोमेघाश्च संजज्ञुः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः ।
धनुषां चैव निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ ३८

C. 6. 5372
B 6. 115. 38
K. 6. 115. 39

30 Da_1 missing (cf. v. l. 3). —^{a}) K_1 अप्रधृष्टम्; K_2 °धर्षम्; D_3 °धृक्ष्यम्. D_6 M_1 अनावीर्यं; T_2 महावीर्यः. K_5 अदृश्यमानमाचार्यं. —^{b}) $Ś_1$ $K_{0,1,3,5}$ D_2 T_2 M_2 वरः; K_2 वर (for वरम्). —^{c}) B_1 Dn_2 $D_{4,8}$ द्रौणिं (for द्रोणं). $Ś_1$ K_{0-2} द्रोणानीकं प्रति ययौ. —^{d}) G_1 M_2 पांचालः (for °ल्यः). $K_{0,2}$ सोमकः; K_4 B Da_2 Dn $D_{4,5,7,8}$ सोदरैः (for सोमकैः).

31 Da_1 missing up to 31^{ab} (cf. v. l. 3). —^{a}) K_5 कार्ष्णिकार- (for कर्णिकार-). T_2 $M_{1-3,5}$ °ध्वजश् (for °ध्वजं). B Da_2 Dn $D_{4,5,7,8}$ चैव (for चापि). —^{b}) B_2 सिंहकेतुम्. D_1 अरिंदमं; D_4 °दम. —^{c}) T_2 M_4 सौभद्रो (for °द्रं). Da_1 प्रत्युजंगाम सौपुत्रं (sic). —^{d}) T_3 राजानं तु; $M_{1-3,5}$ राजपुत्रं. K_2 महद्बलः; T_2 M_4 बृहद्बलं.

32 ^{a}) Da_1 Dn_1 G_3 पुत्रस्ते. —^{c}) T_2 M बहुभिः (for समरे). B Dn_2 $D_{4,7,8}$ पार्थम्; M_3 सार्धः (for सार्धम्). —^{d}) M_2 समपेतुर् (for अभि°). T_1 G समंततः (for जिघांसवः).

33 ^{a}) S अतिभये (for अतिमहा-). K_1 -भीम; D_4 -वीर्ये (for -भीमे). —^{b}) M_1 हि; M_{3-5} वः (for वै). D_6 भीमे भीमपराक्रमे. —^{c}) K_5 D_2 सुप्रधावत्स्वनीकेषु; Da_1 प्रसधाव°. — K_3 om. (hapl.) 33^{d}–34^{a}. —^{d}) D_2 (marg. *sec. m.*) T_2 समकंपत मेदिनी.

34 K_3 om. 34^{a} (cf. v. l. 33); T_2 om. 34^{ab}; D_2 reads 34^{ab} in marg. (*sec. m.*). —^{a}) D_6 तान्यनीकेषु सततं. —^{b}) Da_1 समसज्जत; T_1 G समयुध्यंत.

35 ^{a}) T_2 M पुनस् (for ततस्). K_2 B Dn_2 $D_{1,4,6-8}$ प्रयतानाम्; T_2 M प्रयातानाम् (for प्रयततास्). —^{b}) T_1 प्रति (for अभि-). —^{c}) K B D (except D_2) महाशब्दो; T_2 महच्छब्दो (for महाञ्शब्दो).

36 ^{a}) K_1 B Da_2 Dn_1 $D_{1,4,5,7,8}$ T_1 $G_{2,4}$ M_4 °घोषश्च; K_4 Dn_2 D_3 $M_{1-3,5}$ °घोषाश्च; Da_1 T_2 °निर्घोषो (for °घोषैश्च). —^{b}) $B_{3,4}$ Da Dn_1 D_5 T $G_{2,4}$ बृंहितं; D_1 $M_{1,2}$ बृंहतां; D_8 बृहणं; M_{3-5} बृंहिताः (for बृंहितैः). —^{c}) $K_{1,4}$ B Da Dn $D_{1,3,4,6-8}$ T_2 $G_{1,2}$ $M_{1,2,4}$ सिंहनादश्च; D_5 °नादस्य; $M_{3,5}$ °नादाश्च (for °नादैश्च). T_1 G_4 धनुषां चैव निर्घोषो (= 38^{c}). —^{d}) K_3 $D_{2,6}$ दारुणं. T_2 M_{3-5} समजायत (for °पद्यत).

37 Dn_2 D_2 om. (hapl.) 37. —^{a}) T_1 G या तु; T_2 या च; M यावत् (for सा च). Ko सर्वे (for सर्व-). —^{b}) Da_1 °सदृशी प्रभां (sic); T_1 G °सदृशप्रभा. —^{c}) T G M_2 हारांगद° (for वीराङ्गद°). —^{d}) D_6 निःप्रभा. T_2 M समजायत (for °पद्यत).

38 $K_{0,2}$ om. (hapl.) 38–40. —^{a}) K_5 राज्ञा मेघाश्; D_1 रजोमेघांश् (for रजोमेघाश्). B_{2-4} तु; Dn_2 D_4 सु- (for च). K_5 $B_{2,3}$ $D_{1,3}$ T G_4 M संजग्मुः; Da_1 सं*ज्ञुः; Da_2 D_5 संज्ञुहुः. D_8 राजानश्च सुसंरेजुः. —^{b}) D_1 आवृतं (for आवृताः). D_3 शस्त्रवृष्टिभिरावृताः; T_1 G शस्त्रविद्युत्प्रभावृताः; M_4 °द्युद्भिवावृताः. —^{c}) $K_{3,4}$ B D (except D_1) T_2 M_4 चापि; K_5 वापि (for चैव). D_2 निर्घोषैर् (for °षो). —^{d}) = 36^{d}. D_2 दारुणाः; D_4 दारुणं (for दारुणः).

39 $K_{0,2}$ om. 39 (cf. v. l. 38). —^{a}) K_3 D_2 बाणशंखप्रणादश्च; T_1 G रणे शंखप्रणादैश्च; $M_{1,2,4}$

C. 6. 5373 B. 6. 115. 39 K. 6. 115. 39

बाणशङ्खप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
रथघोषश्च संजग्मुः सेनयोरुभयोरपि ॥ ३९
प्रासशक्त्यृष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् ।
निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥ ४०
अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे ।
कुञ्जराः कुञ्जराञ्जघ्नुः पदातींश्च पदातयः ॥ ४१
तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
भीष्महेतोर्नरव्याघ्र श्येनयोरामिषे यथा ॥ ४२
तयोः समागमो घोरो बभूव युधि भारत ।
अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां रणाजिरे ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

संजय उवाच ।
अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ।
महत्या सेनया युक्तो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १
दुर्योधनो रणे कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः ।

बाणसंघप्रणादाश्च. — [b]) K_8 $D_{2.4}$ °स्वनः (for °स्वनाः). T_1 G भेरीणां चैव निस्वनैः. — [c]) K_4 $D_{1.8}$ M रथघोषाश्च; T_1 G °घोषैश्च (for °घोषश्च). $Ś_1$ K_1 $D_{1.8}$ संजघ्नुः; $K_{3.5}$ B_4 Da Dn $D_{2.4-7}$ T G संजज्ञे; D_8 संजन्ये (for संजग्मुः). — [d]) T_1 G सेनयोश्च महद्भयं.

40 $K_{0.2}$ om. 40 (cf. v. l. 38). — [a]) K_4 $B_{1.2.4}$ Dn_2 $D_{4.6-8}$ पाश- (for प्रास-). Dn_2 D_1 -शक्त्यर्ष्टि-; T_2 -शक्त्यष्टि- (for -शक्त्यृष्टि-). $Ś_1$ -संगैश्च (for -संघैश्च). — [b]) B_2 बाणौघैः (om. च); D_1 गदाभिश्च; T_2 बाणोघैश्च. T_1 G बाणसंघैः समावृतं (G_1 °तः). — [c]) T_1 G निष्प्रमाणम् (for °काशम्). — [d]) T_2 M समजायत (for °पद्यत).

41 [c]) K_4 B Dn_2 $D_{1.4.5.7.8}$ G_1 कुंजरान्कुंजरा (by transp.); Da_1 कुजरान्कुंजरान्. D_8 (*sup. lin.* as in text) S (except G_1) जग्मुः (for जघ्नुः). — [d]) $K_{3.5}$ Dn_2 पदातां(K_3 °ता)श्च; K_4 B_{2-4} D_8 T_2 G_2 $M_{2.5}$ पादातां(G_2 $M_{2.5}$ °ता)श्च; $D_{3.5}$ पदातीश्च; T_1 $G_{1.3.4}$ पदातैश्च; $M_{1.3.4}$ पदाताश्च (for पदातींश्च). D_8 G_2 $M_{1.3-5}$ पदातिनः; M_2 °तिभिः (for °तयः).

42 [a]) B $D_{1.4.7.8}$ तत्रा°; Dn_2 यत्रा° (for तदा°). T_2 M तुमुलं (for सुमहद्). — K_5 D_2 om. 42[c]–43[d]. — [d]) K_8 श्येनानाम् (for श्येनयोर्). K_0 आमिषं; $B_{1.3}$ आमिषा (for आमिषे).

43 K_5 D_2 om. 43 (cf. v. l. 42). $G_{2.3}$ *repeat* 43[ab] after the ref. in 6. 112. 1. — [a]) K_8 ततः; B D (D_2 om.) तेषां (for तयोः). G_3 (first time) समागमे (for °गमो). — [b]) G_3 (first time).4 बभूवुर् (for °व). B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ संगतः (for भारत). G_1 damaged. — [cd]) G_1 damaged. $K_{3.5}$ B D_{4-8} महाहवे; Da_1 महारथः (for रणाजिरे).

Colophon lost in G_1 on a damaged fol. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ mention only दशमयुद्धदिवस; K_3 D_2 दशमेहनि; K_4 B_8 दशमेह्नि भीष्मनिपातन; D_6 दशमदिवसयुद्ध; M_4 दशमेह्निके. — *Adhy. name :* T_2 परलोकाध्यवसानं; $M_{1.2}$ भीष्मनिर्वेदवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_2 (*sec. m.*) 73; Dn_2 109; T_1 G_{2-4} 111 (as in text); T_2 $M_{3.4}$ 113; $M_{1.2}$ 112; M_5 114. — *Śloka no. :* Dn_1 $D_{5.6}$ 44; Dn_2 43.

112

1 After the ref., $G_{2.3}$ *repeat* 6. 111. 43[ab]. G_1 damaged. — [b]) M_2 दुर्योधनम् (for तव पुत्रम्). — [c]) K_2 युद्धो; $K_{3.4}$ B Da_2 Dn $D_{1.3-8}$ T_1 G_{2-4} युक्तं (K_3 °क्त-); Da_1 युक्ते; T_2 M सार्धं (for युक्तो). — [d]) $Ś_1$ K_{0-2} परंतप (K_2 °तपः) (for पराक्रमी).

2 G_1 damaged. — [a]) B_1 वधे (for रणे). — [b]) K_5 नवभिर्नवभिः शरैः. — [c]) K_4 B D (except D_2) T_2 M [उ]रसि (for रणे). — [d]) D_2 चैवं

आजघान रणे क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २
तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरामिव स्वसाम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥ ३
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशां पते ।
द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४
तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः ।
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५
पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनान्तरे ।
दशभिर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनममर्षणम् ॥ ६
तद्युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपं च भारत ।
ईक्षितृप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ७
भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ।
युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुंगवौ ॥ ८
सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुंगवः ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ॥ ९
शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ।
अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ १०
अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः ।
त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ११
सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः ।
द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघान महायशाः ॥ १२
पौरवो धृष्टकेतुं च शैरैरासाद्य संयुगे ।

C. 6.5368
B. 6.116.13
K. 6.116.13

(for चैनं). K_5 T_1 G_{2-4} त्रिभिश्चैनं शितैः (K_5 पुनः) शरैः.

3 ^{a}) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ ततः (for तस्य). — ^{b}) K_2 om. (hapl.) from घोरा (in 3^b) up to सहसा (in 4^a). $K_{0.1}$ इवानुजां ; B Da Dn D_{4-8} स्वसा(B_4 सुता)मिव ; D_1 इवायसीं ; D_2 इवासुरीं (for इव स्वसाम्). Ccp सुताम् ; Cc cites स्वसाम् (as in text). T_1 G मृत्योर्जिह्वामिवायसीं ; T_2 M मृत्योः स्वस्रीयसंनिभां (M_5 °भाः). — ^{cd}) G_2 °रणं (for °रथं). $G_{1.3}$ दुर्योधनरथं प्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत.

4 K_2 om. 4^a (cf. v. l. 3). — ^{b}) $Ś_1$ पतेः (for पते). — ^{c}) $G_{1.3}$ पुत्रस्ते (by transp.). — ^{d}) K_1 °रथ (for °रथः).

5 T_2 om. (? hapl.) 5–6. — ^{b}) Da_1 कार्ष्णी (for कार्ष्णिः). K_2 °कोपना (for °कोपनः). — ^{d}) $Ś_1$ K_2 बाहो(K_2 °हौ)रुरसि. $Ś_1$ $K_{0.2}$ चार्दयत् (for चार्प°).

6 T_2 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{c}) K_2 Dn_2 भरतश्रेष्ठं (for °ष्ठ). — ^{d}) $K_{3.5}$ B D (except D_2) M भ(K_3 Dn_2 M_2 भा)रतानां महारथः (M °रथं).

7 ^{b}) K_5 D_2 T_2 M विशां पते (for च भारत). — ^{c}) Ko ईक्षित्य- ; $K_{2.4}$ B Dn_2 $D_{1.4.6-8}$ इंद्रिय- ; $K_{3.5}$ D_2 ईक्षितुः ; D_3 क्षत्रिय- ; D_5 ईक्षित- (for ईक्षितृ-).

8 ^{a}) $G_{1.3}$ निधनाकांक्षी (for °र्थाय). — ^{c}) Da_2 D_5 अयुध्यत ; Dn_1 अयुध्येतां (for युयुधाते). Da_1 अयुध्यत रणे वीरः. — ^{d}) Ko °पांडवौ ; Da_1 °पुंगवैः (for °पुंगवौ).

9 ^{a}) K_2 युक्ते ; Da_1 D_6 क्रुद्धो (for युद्धे). T_2 सौभद्रं सहसा युद्धे. — ^{b}) $K_{1.2}$ Da_1 द्रो(K_1 द्रौ)णि- (for द्रौणिर्). K_5 D_2 °सत्तमः ; Da_1 °संयुगे (for °पुंगवः). — ^{c}) T_2 M क्षिप्रं (for क्रुद्धो). — ^{d}) Da_1 परंतपं ; Da_2 Dn_1 $D_{1.5}$ G_1 M_{3-5} °तप (for °तपः).

10 ^{a}) K_3 शैनेयश्च ; K_5 D_2 शैनेयोथ (for °योऽपि). Da_1 गुरुपुत्रं. — ^{b}) T_2 सर्वं मर्मसु ; M_2 सर्वकर्मसु. $K_{4.5}$ Da Dn_1 $D_{2.3.5}$ [अ]ताडयत् (for भारत). — ^{c}) D_2 अपातयद् ; D_3 विनदंस्तम् ; $M_{1.2}$ अपीडयद् (for अताडयद्). — ^{d}) B D (except $D_{1-3.6}$) °वाजितैः ; T_2 M_{3-5} °वाजिभिः (for °पत्रिभिः).

11 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-2} च (for तु). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ D_3 विंशत्या ; K_3 त्रिंशतां (for त्रिंशता). Da_1 D_2 तु (for च). T_2 त्रिंशता निशितैर्बाणैर्. — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} चार्दयत् (for चार्प°).

12 T_2 om. 12^c–14^b. — ^{b}) K_1 सत्वतः ; Da_1 शाश्वतः ; T_1 G सात्यकिः (G_1 °किं) (for सात्वतः). — ^{c}) B_2 द्रोणं पुत्रं. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 महायशः ; $G_{1.3}$ °रथः (for °यशाः).

13 T_2 om. 13 (cf. v. l. 12). Da_1 reads 13 twice consecutively. — ^{a}) Ko कौरवो. Da D_5 M_4 धृष्टकेतुश्च (for °केतुं). K_5 $D_{2.3}$ $G_{1.3}$ M तु ; T_1 $G_{2.4}$

C. 6. 5388
B. 6. 116. 13
K. 6. 116. 13

बहुधा दारयांचक्रे महेष्वासं महारथम् ॥ १३
तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः ।
त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याध सुमहाबलः ॥ १४
पौरवस्तु धनुश्छित्त्वा धृष्टकेतोर्महारथः ।
ननाद बलवन्नादं विव्याध दशभिः शरैः ॥ १५
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ।
आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ १६
तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ ।
महता शरवर्षेण परस्परमवर्षताम् ॥ १७
अन्योन्यस्य धनुश्छित्त्वा हयान्हत्वा च भारत ।
विरथावसियुद्धाय संगतौ तौ महारथौ ॥ १८
आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपरिष्कृते ।
तारकाशतचित्रौ च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ १९
प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ।
वाशितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ २०
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

सं (for च). — b) K4 B D (except D1-8) आच्छाद्य (for आसाद्य). — c) B2 धनुषा (for बहुधा). Dn2 धारयांचक्रे. K3. 5 D1-3. 6 दारयां (D1 °यन्) बहुधा चक्रे; T1 G M व्यदारयत्तदा राजन्. — d) K3. 5 D1-8 M महेष्वासो; Da1 (both times) °ष्वास (for °ष्वासं). K3. 4 B Da Dn D4-8 महारथः; K5 °रथाः; D1 °चमूं; M1. 2 °बलः (for °रथम्).

14 T2 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — a) K1 पौरवो; M4 °वा (for °वं). K5 संख्ये; D2 चक्रे (for युद्धे). — b) D1 महायशाः (for °रथः). — c) Ś1 K0-2 विंशत्या; K3. 5 D2. 3. 6 त्रिंशद्भिर्; Da2 त्रिंशत्या (for त्रिंशता). K0. 2 नवभिर्; K1 निशतैर्; Da Dn1 (m as in text) D5 निहतैर् (for निशितैर्). — d) T1 G4 विव्याथ (for °ध). K4 B Dn2 D4. 7. 8 [आ]शु; Da Dn1 D5 स (for सु-). K1. 5 B Da Dn D1. 3-5. 7. 8 M2. 3. 5 °भुजः; K3. 5 D2. 6 T G M1. 4 °भुजं (G2 °बलं) (for °बलः).

15 b) Ś1 Da1 G2 धृष्टकेतुर्. K4. 5 D2 महाबलः; D1. 3 °रणे; D6 °रमनः (for °रथः). — c) D2 निनाद (for ननाद). Ś1 K0-2. 4 सुमहानादं; Dn1 T G M1. 2. 4 बलवान्नादं. — d) K3 D6 T G M1-3 निशितैः; K4. 5 B Da Dn D1-5. 7. 8 M4. 5 च शितैः (for दशभिः).

16 D7 om. (hapl.) 16^{ab}. — b) K5 G1. 3 कौरवं (for पौ°). B1 च शितैः (for निशितैः). — c) G1 महाराजं; G3 °राजंस् (for °राज). — d) T2 शितैः शरैः (for शिलीमुखैः).

17 a) D3 दृष्ट्वा (for तत्र). K3. 5 D2. 6 महाराज (for महेष्वासौ). T2 शिलीमुखैस्तु तौ तत्र. — b) K0-2 महापुत्रौ; D1 °मंत्रौ; D3 °सत्वौ; T1 G2. 4 °रमानौ; T2 महेष्वासौ (for महामात्रौ). D1 T2 M °रणे (for °रथौ). — K0-2 T1 om. (hapl.) 17^{c}–18^{d}; K3 reads 17^{c}–18^{d} in marg. (*sec. m.*). — d) K4 B D (except D1-3) अविध्यतां; G3 अवर्षतौ (for अवर्षताम्).

18 K0-2 T1 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) D6 अन्योन्यं च (for °न्यस्य). D3 M4. 5 अन्योन्यं धनुषी छित्वा. — b) G2 छित्वा (for हत्वा). D3 तु मारिष (for च भारत). — c) Ś1 अपि; G1. 3 अथ; G2 वीर- (for असि-). — K5 D2 om. 18^{d}–20^{c}. — d) D3 समेतौ; M1. 3-5 गतौ तौ (for संगतौ). T2 M तु (for तौ). K4 B Da Dn D4-8 समीयतुरमर्षणौ (B1 °र्षिणौ; D6 °र्षणं).

19 K5 D2 om. 19 (cf. v. l. 18). D5 reads 19 twice consecutively. — a) Ś1 K0. 1 चर्मणे; K3. 5 T2 °णि (for °णी). B1-3 चित्र-; T1 G4 चोभे (for चित्रे). — b) Dn2 शर- (for शत-). Ś1 K4 B1-3 Da2 D3. 5 (both times). 6 °परिस्कृते; K2 °परिष्कृतौ; B4 Dn D1. 4. 7. 8 °पुरस्कृते; Da1 °परिकृते (for °परिष्कृते). — c) K0. 2 तावका- (for तारका-). K2. 3 B3 Dn2 D1. 4. 6-8 T G2. 4 M -शतचित्रे च (M5 °त्रेण) (for -शतचित्रौ च). — d) D6 T G M3-5 च (for सु-). D5 (both times). 6 -रथौ; T2 G1. 3 M1. 2 -भुजौ; M3-5 -बलौ (for -प्रभौ).

20 K5 D2 om. 20^{abc} (cf. v. l. 18). — a) K0-2 T1 G1. 2. 4 M विपुलौ; Da D5 विपुले; T2 मेखलौ (for विमलौ). — b) D1 तदान्योन्यम्; T1 G4 तव सैन्यम् (for तावन्योन्यम्). G1. 3 अयुध्यतां (for अभिद्रुतौ). T2 अन्योन्यं समभिद्रुतौ. — c) Ś1 K3. 4 B D (D2 om.) वासितासंगमे; T2 वाशितासंगरे; M3 वाशितासंयुगे. Co cites वासिता. K0 यंता; K1. 2 यंतौ; M4 यत्तो (for यत्तौ). — d) Ś1 K0-2 D1 गोवृषावि(K2 °षा इ)व कानने; K3 वृषाविव महावने; D5 सिंहाविव महाहवे.

चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ २१
पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना ।
ताडयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२
चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम् ।
आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना ॥ २३
तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ।
अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिंदमौ ॥ २४
ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ।
जयत्सेनो रथे राजन्नपोवाह रणाजिरात् ॥ २५
धृष्टकेतुं च समरे माद्रीपुत्रः परंतपः ।
अपोवाह रणे राजन्सहदेवः प्रतापवान् ॥ २६
चित्रसेनः सुशर्माणं विद्ध्वा नवभिराशुगैः ।
पुनर्विव्याध तं पश्चा पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २७
सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशां पते ।
दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २८
चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशता नतपर्वणाम् ।
आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् ॥ २९ C. 6. 5405 B. 6. 116. 30 K. 6. 116. 30

21 ^{c}) S तौ (G2 M2 तु) (for च). — ^{d}) D2 पातयंतौ; S (except M1) प्रार्थयानौ (for °यन्तौ). D1 यशः परं (for परस्परम्).

22 ^{a}) T2 पौरवे (for °वो). T2 धृष्टकेतुश्; G2 °केतोश् (for °केतुं). K4 B1 Da Dn1 D1. 5. 6 T2 G2 च (for तु). — ^{b}) S वरासिना (for महा°). — Ś1 T1 G4 om. (hapl.) 22^{c}–23^{d}. — ^{c}) Ko. 1 संक्रुद्धं (for °द्धस्).

23 Ś1 T1 G4 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{a}) D1 तु (for [ऽ]पि). — ^{b}) Ko–2 D5 पुरुषर्षभः; K3 भरतर्षभं; G2 पुरुषर्षभ. — ^{c}) D2 सिता° (for शिता°). — ^{d}) D3 (*sup. lin. sec. m.* as in text). 5 यत्रुदेशे. K1. 2 महाशिना; K4 शितासिना; S (T1 G4 om.) वरासिना (for महासिना). — After 23, M2 erroneously *repeats* 22^{c}.

24 ^{b}) D5 समास्थाय (for °साद्य). B2 T1 G महारणे (for °हवे). — ^{c}) D2 अन्योन्याभिहतैः खड्गैर्. — ^{d}) Ś1 Ko. 2 निपेतुररिमर्दनौ; K1 निपेतुरपिमत्तृनौ (sic).

25 ^{a}) T2 स (for स्व°). K3. 5 D2 आरूढः (for आरोप्य). — ^{b}) Ś1 पौरवस् (for °वं). G3 तनयं (for °यस्). — ^{c}) K1. 2 जयत्सेनं; Da D2. 5 T2 जयसेनो; M1 जयत्सेनौ. Ś1 K3. 4 B D (except Da D5) S रथेनाजौ (for रथे राजन्).

26 ^{a}) T2 धृष्टकेतुश् (for °तुं). B2–4 Dn2 D4. 7. 8 तु (for च). — ^{b}) K3 माद्रिपुत्रः. K3–5 B D (except D1) S प्रतापवान् (for परंतपः). — ^{c}) G1. 3 M3. 4 रणाद् (for रणे). B1. 3. 4 Dn2 D4. 7. 8 क्रुद्धः (for राजन्). — ^{d}) K3–5 B D (except D1) S (except M1. 2) पराक्रमी (for प्रतापवान्).

27 T2 om. 27–29; M1. 2 om. 27–30^{b}; M3–5 om. 27–28^{b}. — ^{a}) T1 G सहदेवः (for चित्रसेनः). Ś1 Ko. 2 सुवर्माणं; K3. 5 D2. 6. 7 सुधन्वानं; D3. 8 (m as in text) सुधर्माणं. Ca as in text. — ^{b}) K3 B3 D8 T1 G दशभिर्; K4 B1. 2. 4 Da Dn D1. 2. 4–8 बहुभिर् (for नवभिर्). B D (except D1–3. 6) आयसैः (for आशुगैः). — ^{c}) T1 G4 विव्याय. D6 पश्चा च (for तं पश्चा).

28 D3 T2 M1. 2 om. 28; M3–5 om. 28^{ab} (for T2 M cf. v. l. 27). — ^{a}) Ś1 Ko सुवर्मा; K3 D2. 6. 7 सुधन्वा; D8 (marg. *sec. m.* as in text) सुधर्मा. K3 D2. 6 [अ]पि (for तु). — Ko. 2 om. (hapl.) 28^{b}–29^{e}. — ^{b}) K3 D2. 6 चित्रसेनं (for तव पुत्रं).

29 T2 M1. 2 om. 29 (cf. v. l. 27). Ko. 2 om. 29^{abe} (cf. v. l. 28). — ^{a}) Dn3 D1. 4 T1 G4 M3. 4 चित्रसेनं (for °नश्). B2 तु (for च). D5 ते राजंस्; T1 G4 राजानं; G1 M3–5 तं राजा (for तं राजंस्). — ^{b}) K3 त्रिंशत्या; K5 D2 त्रिंशद्भिर्; Da1 त्रिशता; D3 T1 G M3–5 विंशत्या (for त्रिंशता). K4 damaged. K5 B D (except D1. 2) T1 G M3–5 नतपर्वभिः (B3 °णा) (for °णाम्). — ^{c}) K3. 5 D2 क्रुद्धं (for क्रुद्धः). — ^{d}) K4 सततं; D2 सर्वतः (for स च तं). — ^{e}) G4 भीमस्य (for भीष्मस्य). — ^{f}) Ś1 Ko–2 अवर्धयन् (for च वर्धयन्).

30 M om. 30^{ab} (for M1. 2, cf. v. l. 27). — ^{a}) K3. 5 Da Dn1 D5 राजपुत्रः (for °त्रं). K3 D3 T1 G च; D2 हि (for तु). — ^{b}) T2 अयोध° (for अयोध°). — After 30^{ab}, K3–5 B D T G ins.:

C. 6. 5388
B. 6. 116. 13
K. 6. 116. 13

बहुधा दारयांचक्रे महेष्वासं महारथम् ॥ १३
तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः ।
त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याध सुमहाबलः ॥ १४
पौरवस्तु धनुश्छित्त्वा धृष्टकेतोर्महारथः ।
ननाद बलवन्नादं विव्याध दशभिः शरैः ॥ १५
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ।
आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ १६
तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ ।
महता शरवर्षेण परस्परमवर्षताम् ॥ १७
अन्योन्यस्य धनुश्छित्त्वा हयान्हत्वा च भारत ।
विरथावसियुद्धाय संगतौ तौ महारथौ ॥ १८
आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपरिष्कृते ।
तारकाशतचित्रौ च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ १९
प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ।
वाशितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ २०
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

तं (for च). — b) K4 B D (except D1-3) आच्छाद्य (for आसाद्य). — c) B2 धनुषा (for बहुधा). Dn2 धारयांचक्रे. K3. 5 D1-3. 6 दारयां (D1 °यन्) बहुधा चक्रे; T1 G M व्यदारयत्तदा राजन्. — d) K3. 5 D1-3 M महेष्वासो; Da1 (both times) °ष्वास (for °ष्वासं). K3. 4 B Da Dn D4-8 महारथः; K5 °रथाः; D1 °चमूं; M1. 2 °बलः (for °रथम्).

14 T2 om. 14ab (cf. v. l. 12). — a) K1 पौरवो; M4 °वा (for °वं). K5 संख्ये; D2 चक्रे (for युद्धे). — b) D1 महायशाः (for °रथः). — c) Ś1 K0-2 विंशत्या; K3. 5 D2. 3. 6 त्रिंशद्भिर्; Da2 त्रिंशत्या (for त्रिंशता). K0. 2 नवभिर्; K1 निशतैर्; Da Dn1 (m as in text) D5 निहतैर् (for निशितैर्). — d) T1 G4 विव्याथ (for °ध). K4 B Dn2 D4. 7. 8 [आ]शु; Da Dn1 D5 स (for सु-). K1. 5 B Da Dn D1. 3-5. 7. 8 M2. 3. 5 °भुजः; K3. 5 D2. 6 T G M1. 4 °भुजं (G3 °बलं) (for °बलः).

15 b) Ś1 Da1 G2 धृष्टकेतुर्. K4. 5 D2 महाबलः; D1. 3 °रणे; D6 °रमनः (for °रथः). — c) D2 निनाद (for ननाद). Ś1 K0-2. 4 सुमहानादं; Dn1 T G M1. 2. 4 बलवान्नादं. — d) K3 D6 T G M1-3 निशितैः; K4. 5 B Da Dn D1-5. 7. 8 M4. 5 च शितैः (for दशभिः).

16 D1 om. (hapl.) 16ab. — b) K5 G1. 3 कौरवं (for पौ°). B1 च शितैः (for निशितैः). — c) G1 महाराजं; G3 °राजंस् (for °राज). — d) T2 शितैः शरैः (for शिलीमुखैः).

17 a) D3 दृष्ट्वा (for तत्र). K3. 5 D2. 6 महाराज (for महेष्वासौ). T2 शिलीमुखैस्तु तौ तत्र. — b) K0-2 महापुत्रौ; D1 °मंत्रौ; D3 °सत्वौ; T1 G3. 4 °रमानौ; T2 महेष्वासौ (for महामात्रौ). D1 T2 M °रणे (for °रथौ). — K0-2 T1 om. (hapl.) 17c-18d; K3 reads 17c-18d in marg. (sec. m.). — d) K4 B D (except D1-3) अविध्यतां; G3 अवर्षतौ (for अवर्षताम्).

18 K0-2 T1 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) D6 अन्योन्यं च (for °न्यस्य). D3 M4. 5 अन्योन्यं धनुषी छित्त्वा. — b) G2 छित्त्वा (for हत्वा). D3 तु मारिष (for च भारत). — c) Ś1 अपि; G1. 3 अथ; G2 वीर- (for असि-). — K5 D2 om. 18d-20c. — d) D3 समेतौ; M1. 3-5 गतौ तौ (for संगतौ). T2 M तु (for तौ). K4 B Da Dn D4-8 समीयतुरमर्षणौ (B1 °र्षिणौ; D6 °र्षणं).

19 K5 D2 om. 19 (cf. v. l. 18). D6 reads 19 twice consecutively. — a) Ś1 K0. 1 चर्मणे; K3. 3 T2 °णि (for °णी). B1-3 चित्र-; T1 G4 चोभे (for चित्रे). — b) Dn2 शर- (for शत-). Ś1 K4 B1-3 Da2 D3. 5 (both times). 6 °परिस्कृते; K2 °परिष्कृतौ; B4 Dn D1. 4. 7. 8 °पुरस्कृते; Da1 °परिकृते (for °परिष्कृते). — c) K0. 2 तावका- (for तारका-). K2. 3 B3 Dn2 D1. 4. 6-8 T G2. 4 M -शतचित्रे च (M5 °त्रेण) (for -शतचित्रौ च). — d) D6 T G M3-5 च (for सु-). D5 (both times). 6 -रथौ; T2 G1. 3 M1. 2 -भुजौ; M3-5 -बलौ (for -प्रभौ).

20 K5 D2 om. 20abc (cf. v. l. 18). — a) K0-2 T1 G1. 2. 4 M विपुलौ; Da D5 विपुले; T2 मेखलौ (for विमलौ). — b) D1 तदान्योन्यम्; T1 G4 तव सैन्यम् (for तावन्योन्यम्). G1. 3 अयुध्यतां (for अभिद्रुतौ). T2 अन्योन्यं समभिद्रुतौ. — c) Ś1 K3. 4 B D (D2 om.) वासितासंगमे; T2 वाशितासंगरे; M3 वाशितासंयुगे. Co cites वासिता. K0 यंता; K1. 2 यंतौ; M4 यत्तो (for यत्तौ). — d) Ś1 K0-2 D1 गोवृषावि(K2 °षा इ)व कानने; K3 वृषाविव महावने; D4 सिंहाविव महाहवे.

चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ २१
पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना ।
ताडयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२
चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम् ।
आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना ॥ २३
तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ।
अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिंदमौ ॥ २४
ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ।
जयत्सेनो रथे राजन्नपोवाह रणाजिरात् ॥ २५
धृष्टकेतुं च समरे माद्रीपुत्रः परंतपः ।
अपोवाह रणे राजन्सहदेवः प्रतापवान् ॥ २६
चित्रसेनः सुशर्माणं विद्ध्वा नवभिराशुगैः ।
पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २७
सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशां पते ।
दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २८
चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशता नतपर्वणाम् ।
आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् ॥ २९ C. 6. 5405 B. 6. 116. 30 K. 6. 116. 30

21 c) S तौ (G2 M2 तु) (for च). — d) D2 पातयंतौ; S (except M1) प्रार्थयानौ (for °यन्तौ). D1 यशः परं (for परस्परम्).

22 a) T2 पौरवे (for °वो). T2 धृष्टकेतुश्; G2 °केतोश् (for °केतुं). K4 B1 Da Dn1 D1. 5. 6 T2 G2 च (for तु). — b) S वरासिना (for महा°). — Ś1 T1 G4 om. (hapl.) 22c–23d. — c) Ko. 1 संक्रुद्धं (for °द्धस्).

23 Ś1 T1 G4 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) D1 तु (for [ऽ]पि). — b) Ko–2 D5 पुरुषर्षभः; K3 भरतर्षभं; G2 पुरुषर्षभ. — c) D2 सिता° (for शिता°). — d) D3 (*sup. lin. sec. m.* as in text). 5 यत्रुदेशे. K1. 2 महादिना; K4 शितासिना; S (T1 G4 om.) वरासिना (for महासिना). — After 23, M2 erroneously *repeats* 22c.

24 b) D5 समास्थाय (for °साद्य). B2 T1 G महारणे (for °हवे). — c) D2 अन्योन्याभिहतैः खड्गैर्. — d) Ś1 Ko. 2 निपेतुररिमर्दनौ; K1 निपेतुरपिमत्तृनौ (sic).

25 a) T2 स (for स्व-). K3. 5 D2 आरूढः (for आरोप्य). — b) Ś1 पौरवस् (for °वं). G3 तनयं (for °यस्). — c) K1. 2 जयत्सेनं; Da D2. 3 T2 जयसेनो; M1 जयत्सेनौ. Ś1 K3. 4 B D (except Da D5) S रथेनाजौ (for रथे राजन्).

26 a) T2 धृष्टकेतुश् (for °तुं). B2–4 Dn2 D4. 7. 8 तु (for च). — b) K3 माद्रिपुत्रः. K3–5 B D (except D1) S प्रतापवान् (for परंतपः). — c) G1. 3 M3. 4 रणाद् (for रणे). B1. 3. 4 Dn2 D4. 7. 8 क्रुद्धः (for राजन्). — d) K3–5 B D (except D1) S (except M1. 2) पराक्रमी (for प्रतापवान्).

27 T2 om. 27–29; M1. 2 om. 27–30b; M3–5 om. 27–28b. — a) T1 G सहदेवः (for चित्रसेनः). Ś1 Ko. 2 सुवर्माणं; K3. 5 D2. 6. 7 सुधन्वानं; D3. 8 (m as in text) सुधर्माणं. Ca as in text. — b) K3 B3 D3 T1 G दशभिर्; K4 B1. 2. 4 Da Dn D1. 2. 4–8 बहुभिर् (for नवभिर्). B D (except D1–3. 6) आयसैः (for आशुगैः). — c) T1 G4 विव्याध. D6 षष्ट्या च (for तं षष्ट्या).

28 D3 T2 M1. 2 om. 28; M3–5 om. 28ab (for T2 M cf. v. l. 27). — a) Ś1 Ko सुवर्मा; K3 D2. 6. 7 सुधन्वा; D3 (marg. *sec. m.* as in text) सुधर्मा. K3 D2. 6 [अ]पि (for तु). — Ko. 2 om. (hapl.) 28b–29c. — b) K3 D2. 6 चित्रसेनं (for तव पुत्रं).

29 T2 M1. 2 om. 29 (cf. v. l. 27). Ko. 2 om. 29abc (cf. v. l. 28). — a) Dn2 D1. 4 T1 G4 M3. 4 चित्रसेनं (for °नश्). B2 तु (for च). D5 ते राजंस्; T1 G4 राजानं; G1 M3–5 तं राजा (for तं राजंस्). — b) K3 त्रिंशत्या; K5 D2 त्रिंशद्भिर्; Da1 त्रिशता; D3 T1 G M3–5 विंशत्या (for त्रिंशता). K4 damaged. K5 B D (except D1. 2) T1 G M3–5 नतपर्वभिः (B3 °णा) (for °णाम्). — c) K3. 5 D2 क्रुद्धं (for क्रुद्धः). — d) K4 सततं; D2 सर्वतः (for स च तं). — e) G4 भीमस्य (for भीष्मस्य). — f) Ś1 Ko–2 अवर्धयन् (for च वर्धयन्).

30 M om. 30ab (for M1. 2, cf. v. l. 27). — a) K3. 5 Da Dn1 D5 राजपुत्रः (for °त्रं). K3 D3 T1 G च; D2 हि (for तु). — b) T2 अबोध° (for अयोध°). — After 30ab, K3–5 B D T G ins.:

C. 6. 5405
B. 6. 116. 30
K. 6. 116. 30

सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्बलमयोधयत् ।
आर्जुनिं कोसलेन्द्रस्तु विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३०
बृहद्बलं च सौभद्रो विद्ध्वा नवभिरायसैः ।
नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः पुनः ॥ ३१
कौसल्यस्य पुनश्चापि धनुश्चिच्छेद फाल्गुनिः ।
आजघान शरैश्चैव त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः ॥ ३२
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्बलः ।
फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ ३३

तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परंतप ।
संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ।
यथा देवासुरे युद्धे मयवासवयोरभूत् ॥ ३४
भीमसेनो गजानीकं योधयन्बह्वशोभत ।
यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ॥ ३५
ते वध्यमाना भीमेन मातङ्गा गिरिसंनिभाः ।
निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुंधराम् ॥ ३६
गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः ।
विरेजुर्वसुधां प्राप्य विकीर्णा इव पर्वताः ॥ ३७

465* पार्थहेतोः पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधनं प्रति ।

[T G निधनं (for [आ]योधनं).]

— ^{a}) Da_1 आर्जुनं; D_1 अजानन्; M_2 अर्जुनिं; M_5 आर्जुनिः (for आर्जुनिं). $Ś_1$ K_3 $B_{3.4}$ Da Dn $D_{5.8}$ कोशलेंद्रस्; K_1 कोमलेंद्रस्; $D_{1-4.7}$ कौशलेंद्रस्; T G $M_{3.5}$ कौसलेंद्रस् (for कोसलेन्द्रस्). — ^{d}) K_3 विद्धाः (for विद्धा). T_1 G नवभिर् (for पञ्चभिर्). G_3 आशुगैः (for आयसैः). — $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ D_2 T_1 om. (hapl.) 30^{e}–31^{b}. — ^{e}) G ससल्या (for विंशत्या).

31 $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ D_2 T_1 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30); K_4 damaged for 31^{abc}. — ^{a}) B Da Dn D_{1-8} सौभद्रः (Da_1 °द्र-) कौश(B कोस- ; D_8 कोश)लेंद्रं तु. — ^{b}) K_3 $D_{1.8}$ बहुभिर्; G M_5 पंचभिर् (for नवभिर्). T_2 G_3 आशुगैः (for आयसैः). — ^{c}) Da Dn D_5 नाकंपत च (D_5 °त्तत्र). — ^{d}) $K_{3.5}$ D_2 शि- (D_2 श)तैः शरैः; B Da Dn $D_{1.3-8}$ पुनः शरैः; T_2 M पुनः शितैः (for पुनः पुनः). T_1 G विद्धा तं ($G_{1.3}$ विव्याध) निशितैः शरैः.

32 G_2 *repeats* 32^{ab} after 33. — ^{a}) $K_{0.2}$ T_1 G_2 (both times).$_4$ कौस(K_0 °स्स)लस्य; K_3 B_4 Da_2 $D_{2-5.7.8}$ कौशल्यस्य; Da_1 कौशलस्य; Dn_1 कौशलश्च; D_1 कौशल्यश्च; T_2 M_3 कौसलश्च (for कौसल्यस्य). K_2 B Dn_2 $D_{2.4.6-8}$ धनुश्चापि; $M_{1.2}$ महच्चापं (for पुनश्चापि). — ^{b}) B Dn_2 $D_{3.4.7.8}$ $M_{1.2}$ पुनश् (for धनुश्). G_2 (both times) फाल्गुनेः; M_2 फल्गुनिः (for फाल्गुनिः). — ^{c}) $K_{3.5}$ D_2 T_2 $M_{1.2}$ शरै(M_2 पुन)श्चैनं; B $D_{1.3.4.7.8}$ T_1 G शरैश्चापि; Dn_2 शरैः पश्चात्; D_6 शरैस्तूर्णं (for °श्चैव). — ^{d}) $K_{0.3}$ त्रिंशत्या; K_1 त्रिंशताः; $K_{3.5}$ $D_{1-3.6}$ T_1 G M_1 त्रिंशद्भिः (G_2 °भिः); T_2 M_{2-5} विंशद्भिः (for त्रिंशता).

33 ^{b}) Da_1 °पुत्रा; D_6 G_3 °पुत्रं; T_2 °पुत्रौ (for °पुत्रो). K_3 महाबलः; Dn_2 बृहद्धनुः; D_6 G_3 M_5 °द्बलं; T_2 °द्बलौ (for °द्बलः). — ^{c}) K_3 फाल्गुणिं; Da_1 °नी; T_2 G_3 फल्गुनिं; G_2 फाल्गुनिः (for °निं). — ^{d}) T_1 G_4 विव्याथ. $K_{3.5}$ D_6 M बहुधा; D_3 दशभिः; T_1 G निशितैः (for बहुभिः). — After 33, G_2 *repeats* 32^{ab}.

34 ^{ab}) D_2 ततो (for तयोर्). G_3 भीम° (for भीष्म°). $K_{3.5}$ D_2 परस्परं (for परंतप). T_2 M_{3-5} तयोस्तद्युद्धमभवद् (for ^{a}). T_1 $G_{3.4}$ युद्धं समभवद्भीष्मवध(G_2 °द्घोरं भीष्म)हेतोः परंतप. — ^{d}) T_1 G_4 °सेनयोः; $M_{3.5}$ °योधिनौ (for °योधिनोः). — ^{e}) K_4 damaged. D_4 दैवा° (for देवा°). — ^{f}) K_4 damaged; B D (except D_{1-3}) G_2 बलि°; T_1 $G_{1.3.4}$ M_2 बल° (for मय°). K_5 D_6 इव (for अभूत्).

35 ^{a}) Dn_2 रथानीकं; $G_{1.3}$ गजानीकान् (for गजानीकं). — ^{b}) T_2 योधयद् (for °यन्). Dn_1 बहु शोभतः; G_1 बहु शोभतः. — ^{d}) K_0 दरयन्; T_1 $G_{3.4}$ शातयन् (for दारयन्). K_0 पर्वतोपमान्; D_3 पर्वतोत्तमं (for °मान्).

36 ^{a}) K_1 भीमेण. — ^{b}) K_1 मातंगा (for °गा). — ^{c}) T_2 उर्व्यौ (for उर्व्यां). K_4 बहुधा; $D_{1.3}$ व्यसवो; T_1 G सहसा; T_2 संभीता (for सहिता). — ^{d}) K_4 दावयंतो; D_3 (*sup. lin.* as in text) माद°. $D_{1.3}$ नभस्तलं (for वसुंधराम्).

37 ^{a}) T_2 M °मात्रास्तु (for °मात्रा हि). — ^{c})

युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे ।
महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास संगतः ॥ ३८
मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथम् ।
पीडयामास संरब्धो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३९
विराटं सैन्धवो राजा विद्ध्वा संनतपर्वभिः ।
नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्दयत् ॥ ४०
विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीमुखे ।
त्रिंशता निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ४१
चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ ।
रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ॥ ४२
द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे ।
महासमुदयं चक्रे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४३
ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः ।
छित्त्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत ॥ ४४
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणस्य मिषतो युद्धे प्रेषयामास सायकान् ॥ ४५
ताञ्शराञ्शरसंघैस्तु संनिवार्य महारथः ।
द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पञ्च सायकान् ॥ ४६

C. om. B. 6. 116. 46 K. 6. 116. 48

B Dn2 D4.7.8 प्राप्ता (for प्राप्य). — d) M प्रकीर्णा; Cc विकीर्णा (as in text).

38 a) T1 G महाराज (for महेष्वासो). — b) T1 G मद्रराजं महाहवे; T2 M मद्राणामीश्वरं रणे. — c) B1 Da Dn1 D5 T G2–4 युक्तं; D1 युक्तो; M युक्तः (for गुप्तं). — K0–2 om. 38d–39a. — d) K3 B2.4 D T G2.4 M4 संगतं; K4 नर्दतः; K5 B1.3 M2 संयुगे (for संगतः).

39 K0–2 om. 39a (cf. v. l. 38). — a) D5 महेश्वरस्य; M2 मद्रेश्वरस्य (for °रश्च). — b) G1.3 °राजं (for °पुत्रं). T2 धर्मपुत्रः सहारथं (sic). — c) T2 ताड° (for पीड°). K3.5 D2.7 संरब्धं; Da Dn1 D5 G1.3 समरे; T1 G2.4 M1–3.5 संक्रुद्धो (for संरब्धो). — d) K1 पराक्रमे (for °मी).

40 a) K3 विराटः (for °टं). — b) M3–5 विव्याध नतपर्वभिः. — G1 om. (hapl.) 40c–43d. — d) D3 (by corr.).5 त्रिंशत्या (for °ता). K0–2 D6 पुनरार्दयत्; K4 B Da Dn D1.4.5.7.8 T1 G2–4 पुनरा(K4 T1 G2–4 °र)र्पयत्; T2 M च पुनः पुनः (for पुनरर्दयत्).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). — a) D6 सुसंक्रुद्धः (for महाराज). — b) K1 सैंधवो (for °वं). B Dn2 D4.6–8 वाहिनीपतिः; Da Dn1 D1.3.5 °पतिं (for °मुखे). — c) K3.5 B D T1 G2–4 त्रिंशद्भिर्; T2 M नवत्या (for त्रिंशता).

42 G1 om. 42 (cf. v. l. 40). — a) K2 °निस्त्रिंशो; K3 °निस्तृंशैश्; K4 Da1 M4 °निस्त्रिंशैश्; D3 °निस्त्रिंसौ (for °निस्त्रिंशौ). — b) Da Dn1 °वर्मांबर°; D5 °वर्मा वर° (for °वर्मायुध°). K4 M4 °ध्वजैः (for °ध्वजौ). — c) Da Dn1 D5 चेरतुश् (for रेजतुश्). G3 चिर° (for चित्र°). M2 विरेजतुश्चित्ररूपौ. — d) T1 G2.4 M मात्स्य°; T2 मद्र° (for मत्स्य°).

43 G1 om. 43 (cf. v. l. 40). — a) Ś1 K4 Da Dn1 D2.5.7 पंचाल° (for पाञ्चाल°). — b) K1 corrupt; K4 °हवे (for °रणे). — c) Da1 °समुदये; M1.2 °समुच्छ्रयं (for °समुदयं). Cc. d cite समुदयं.

44 a) Da Dn1 तस्य (for ततो). D3 द्रोणे (for °णो). T1 G महाबाहुः; T2 महेष्वासः (for महाराज). — b) B1 महात्मनः (for महद्धनुः). — c) T2 भित्त्वा (for छित्त्वा). K0.4 T G पंचशतेषूणां. — d) D3 पार्षतः; M3.5 पर्वतं (for पार्षतं). K5 समरेवधीत्; S प्रतिसृ(G3 °ह)ष्टवान् (for समविध्यत).

45 ab) S संहतं (T2 संधत्तः; M2 तस्यस्य) सोन्यदा(M3.5 °मा)दत्त कार्मुकं पृतनापतिः. — c) Ś1 K0 मर्षितो; K1.2 [अ]मर्षितो; D1 पश्यतो; G2 शतशो (for मिषतो). — d) Da Dn1 D5 वारया° (for प्रेषया°). K4 B1 शायकान्; D1 सायकं (for सायकान्).

46 K3 D1 om. (hapl.) 46. — a) Ś1 शरसंगैश्च; K3 शरसंधैस्तु; K6 शरसंधानैः; B Da Dn1 D4–8 शरघातेन; D2 बाणसंघातैः; T2 शरवर्षैस्तु (for शरसंघैस्तु). D3 T1 G च (for तु). Dn2 ताञ्छराञ्छरघातेन. — b) K1 संनिवार्ये; K4 स निवार्य; B Da Dn D4–8 चिच्छेद स; G2 सोविवार्य (for संनिवार्य). Ś1 महद्रथः; Da1 महारथाः. — d) K2 प्रहिणोत् (for प्रा°). K4 B1 शायकान् (for सा°).

C. om.
S. 6.116.49
K. 6.116.49

तस्य क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ॥ ४७
तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम् ।
शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ॥ ४८
सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ।
चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ॥ ४९
गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुसूदनः ।
द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारशवीं शुभाम् ॥ ५०
तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत ।
पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ ५१
एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् ।
भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम् ॥ ५२
अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः ।
अभ्यद्रवत संयत्तं वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ५३
प्रत्युद्ययौ च तं पार्थं भगदत्तः प्रतापवान् ।
त्रिधा भिन्नेन नागेन मदान्धेन महाबलः ॥ ५४
तमापतन्तं सहसा महेन्द्रगजसंनिभम् ।
परं यत्नं समास्थाय बीभत्सुः प्रत्यपद्यत ॥ ५५
ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५६

---

47 a) B D (except D2.3) ततः (for तस्य). B2 महाबाहुः (for °राज). — b) K1 पार्षताः; K2 पार्षितः. D8 परवीरहाः. — c) K2 चिच्छेप (for चिक्षेप). Da1 मदाय (sic) (for गदां). M1.2 ततो द्रोणाय चिक्षेप. — d) K3 D2 काल- (for यम-). D6 -दंष्ट्रो° (for -दण्डो°). T2 M3.5 शुभां (for रणे). M1.2 गदां वै घोरदर्शनां.

48 b) K3 हेमपट्टैर् (for °पट्ट-). Ś1 K0-2 हेमपट्टो (K1 °पंटो)पशोभितां; T1 G हेमपट्ट (G1.3 °दुंड)-परिष्कृतां. — c) K0.2 G1 पंचशता; K1 पंचाशतो; T1 G1.4 M3-5 °शतैर्; T2 °शतां (for °शता). — d) K3 धारया°; T2 M3-5 दारया° (for वारया°).

49 a) Da Dn1 D5.8 सा (D5 स) छित्त्वा; T2 M3-5 सा भिन्ना; G1.3 संछिन्ना (for सा छिन्ना). T2 सहसा; G2 बहुभी (for बहुधा). — c) G2 आघूर्णिता (for चूर्णीकृता). K3.5 D2.6 विशीर्णा च; Da1 विशीर्यंति; D1 G2 व्यशीर्यंती (G2 °त). — d) K3 वसुधातलं; D1.3 धरणीतले (for वसुधातले).

50 a) Da1 Dn1 विनिहितां (for °हतां). — b) K1 शत्रुसूधनः; K3.5 B Da Dn D1.2.4-8 शत्रुतापनः (D5 °न); S परवीरहा (for शत्रुसूदनः). — d) K2-4 B1.3.4 D1.3.5 °पारसवीं; K5 D2 °भारसहां (for °पारशवीं). D1 (*sup. lin.* as in text) हतां.

51 a) K5 T2 तं (for तां). T2 दशभिर् (for नवभिर्). — c) T2 पार्षतश्च (for °तं च). — d) D8 सायकैः; M1.2 भारत; M3.5 भूपते; M4 भूतले (for संयुगे).

52 a) K0.2.4 B2-4 Da1 Dn2 D1.2.4-8 G2.3 M1.2 महायुद्धं; T1 G4 महाराज; T2 G1 महायुद्धे (for महद्युद्धं). — b) T2 द्रोणौ (for द्रोण-). — c) T1 G4 महद्युद्धं (for महाराज). — d) K3-5 D2 भयावहं (for °नकम्).

53 a) K5 D2 अर्जुनं (for °नः). K3.5 D2 शरवर्षेण (for प्राप्य गाङ्गेयं). — b) K3.5 D2 वारयान (D2 °नं) पितामहं. — c) Ś1 संयंतं; K3 Da2 Dn D1-3.6 संयत्तो; K4 B D4.7.8 संमत्तो; Da1 संयुद्धात्तो (sic); D5 संयुत्तो; M1-3.5 संक्रुद्धो (for संयत्तं). G2 अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धो. — d) T2 मत्तोन्मत्तमिव; M1.3-5 मत्तो मत्तमिव; M2 मत्तो मत्त इव. D5 द्विषं (for द्विपम्).

54 K5 D2 om. 54ab. — a) Da Dn1 D5 अभ्युद्ययौ (for प्रत्यु°). D1 ततः; D5 वनं (for च तं). K1.2 पार्थ; K4 B Da Dn D4-8 M राजा; D3 T2 राजन् (for पार्थं). — b) = 56b. D3 भगदत्तं; D6 °दत्त (for °दत्तः). — K3 om. (hapl.) 54c-56b. — c) K5 B2 D2 द्विधा; Da1 त्रिधां (for त्रिधा). — d) T1 महाबलं; G4 °चलं (for °बलः).

55 K3 om. 55 (cf. v. l. 54). — b) K5 D2 महेंद्रसमविक्रमं. — c) Da1 D5 समासाद्य (for °स्थाय). — d) M3.5 बीभत्सुं (for °त्सुः). K0 प्रतिपद्यत; B3 प्रत्यवारयत्; B4 T1 G °विध्यत; D1 °युध्यत; D2 °दृश्यत (for °पद्यत).

56 K3 om. 56ab (cf. v. l. 54). — a) Da1 D5 जगाम तं (D5 तां) (for गजगतो). D8 G3 राजन् (for राजा). — d) T1 G (G1 damaged) पीडया°

अर्जुनस्तु रणे नागमायान्तं रजतोपमम् ।
विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ ५७
शिखण्डिनं च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत् ।
भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत् ॥ ५८
प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज ।
प्रययौ त्वरितो राजन्द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ५९
ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतम् ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ६०
ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं रणे ।
सर्वेऽभ्यधावन्क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६१
नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप ।
अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ ६२
शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः स समाचिनोत् ॥ ६३
सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् ।
न्यवारयत सैन्यं च पाण्डवानां महारथः ॥ ६४
रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ॥ ६५

C. 6. 5437
B. 6. 116. 66
K. 6. 116. 66

(for वारया°). M1. 2 भारत (for संयुगे).

57 a) B Da Dn D3–8 ततो (for रणे). — b) K1 आयंतं; T2 आहंतुं (for आयान्तं). K0–2 राजतोपमं (K1 °मैः); B Da Dn D3. 8 रजतोपमैः; T1 G पर्वतोपमं; T2 M पर्वतप्रभं (for रजतोपमम्). K3. 5 D2 यांत(D2 मत्त)मैरावतोपमं. — c) D3 तं शरैर् (for विमलैर्). — d) M3 अविध्यंत; M5 अविद्धंत (for °ध्यत). G1. 3 महाहवे (for °रणे).

58 a) Da D5 तु (for च). — b) K1. 2 चोदयत्; K3. 5 D2 [अ]नोद°; K4 [अ]देश° (for [अ]चोद°). — d) Dn1 न ह्येनम्; D5 यह्येनम् (for जह्येनम्). T2 M घोररूपं भयावहं.

59 a) K3 प्राग्योतिषस्. K5 D2 ततः क्रुद्धः; T2 G4 M4 ततो भित्त्वा; G1 M1. 2 तथा हित्वा; G2. 3 ततो (G3 °दा) राजा; M3. 5 ततो गत्वा (for ततो हित्वा). — b) K3 पांडुपूर्वजः; Da2 °र्वजं. D2 हित्वा पांडवपूर्वजं. — c) G3 त्वरितं (for °तो). T2 राजा (for राजन्). — d) D5 ध्रुपदस्य (for द्रु°).

60 a) T2 M रणे राजन् (T2 राजा) (for महाराज).

61 a) B तु (for ते). T1 G4 पांडवाः (for तावकाः). — b) G3 पंडरं (for पाण्डवं). K1 भरसं; D8 रभसो; C0 °सं (as in text). K4 B Da Dn D3–8 S युधि; D1 प्रति (for रणे). — c) K3–5 B D (except D1) T2 G1. 2 M1. 2. 5 समभ्यधावन् (K5 T2 M5 °वत्); T1 G3. 4 M3. 4 तमभ्यधावन् (for सर्वेभ्य°). — d) K1. 3 Da1 तदद्भूतम् (for °द्भुतम्).

62 a) D2 °विद्धानि (for °विधानि). — b) D1 T1 G2. 4 नरा° (for जना°). — c) Da1 D5 कालं (for काले). — d) K3 D5. 8 M2 दिवि वा°; Da1 दिवि चा°; M3. 5 दिवि पत्राणि (for दिवीवाभ्राणि). M4 भारत (for मारुतः).

63 b) K0. 2. 3 Da1 D3. 6 T1 G2. 4 भारतानां (for भरतानां). — c) D5 इक्षुभिस् (for इषुभिस्). D3 अव्यग्रं. — d) Da1 बहुभित् (for °भिः). Dn1 [?] T1 G तं; D3 T2 M च (for स). K1. 2 D7 °समाचिनोत्; Da1 D5 समाधिनोत्; T2 M °वृणोत् (for °चिनोत्).

64 K4 B Da Dn D4–8 read 64 after 66. — ab) K0. 2 तु (for च). Da1 भीष्म (for °ष्मो). M1. 2 transp. भीष्मः and जघ्ने. K4 damaged for सोमकांश्च रणे. — K0. 5 read 64cd after 66. — c) Da2 D5 नावारयत; D1 अवार° (for न्यवार°). K0–2 सैन्ये च; K4 तत्सैन्यं च (hypermetric); B Da Dn D4–8 तत्सैन्यं; D2 सैन्यं स; M1. 2 सैन्यानि (for सैन्यं च). — d) K4 B D (except D1–3) पांडवस्य (for °वानां). Ś1 K0–2 महारथान्; D1 °रथं (for °रथः).

65 65ab = 6. 102. 10ab. — a) K0 रथाग्न्यागारश्; K3 रथाग्न्यगारं; Da1 रथाग्रगारश्; Dn2 D4. 7. 8 T1 G1. 3. 4 M1. 4 रथाग्न्यंगार- (Dn2 D4 [before corr.]. 7. 8 °रश्); D1 रथगांगार- (sic); T2 अयांगारस्तु (for रथाग्न्यगारश्). K3. 5 D2. 3 चापाग्निर् (for चापार्चिर्). G2 भीष्माग्निरचरच्चापि. — b) Dn1 असिशक्तिर्; T2 शक्तिर्नीभ- (sic); G1. 3 शरशक्ति- (for असिशक्ति-). K4 -शरेंधनः; T -गदेंधनं. — c) Ś1 K1 शरसंग- (for °संघ-). K3 -समज्वाल-; Da1 -महद्वालः; D2 -महोज्वालः; D5 -महाकालः (for -महा-

C. 6. 5436
B. 6. 116. 67
K. 6. 118. 67

यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः ।
तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ६६
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः संनतपर्वभिः ।
नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महायशाः ॥ ६७
पातयन्रथिनो राजन्गजांश्च सह सादिभिः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ ६८
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे ।
चकार स तदा भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६९
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वतो राजन्समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ७०
अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर ।
नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ७१
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्सुयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
वातायमानान्पश्याम ह्रियमाणान्विशां पते ॥ ७२
चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ७३
अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ।

ज्वालः). — d) Ś1 K0–2 B2 Da1 Dn1 D1 G4 M1 (*inf. lin.* as in text) दहन् (for ऽदहत्). D6 क्षत्रियान्प्रदहन्रणे.

66 a) K4 तथा (for यथा). K4 B D (except D1. 2) T2 M [अ]ग्निः (for हि). B D (except D1. 2) M इद्धः ; T2 इंदः (for अग्निः). — b) Ś1 K1 कक्ष्ये (for °क्षे). — c) K1 जज्वल (for जज्वाल). K3 M भीष्मो हि ; T1 G M2 भीष्माग्निः (for भीष्मोऽपि). — d) K3. 5 D2. 3. 5. 6 T2 दिव्याणि ; B4 दीप्तानि (for दिव्यानि). D3 [अ]धारयन् (for [उ]दीरयन्). — After 66, K4 B Da Dn D4–8 read 64 ; while K0. 5 read 64cd.

67 a) Ś1 K0 विशिखैः ; K3 आशिभिः ; Ca इषुभिः (as in text). — b) K1 शित- ; K3. 5 Da2 D1 (*sup. lin.*). 2. 5 T G M1. 4 शरैः ; D1 (orig.) शतैः (for शितैः). — c) T1 G1. 2. 4 छादयन्स ; T2 M छादयन्वि- (for नादयन्स). G3 छादयन्समरे भीष्मं. — d) K1 महायशः ; K3. 5 B1. 3. 4 Dn2 D2. 4. 7. 8 °हवे ; B2 Da Dn1 D5 °बलः (D5 °ल) ; D3 G3 °रथः ; D6 T2 M °मृधे (for °यशाः).

68 M om. 68ab. — a) D1 तापयन् (for पात°). — D6 om. (hapl.) 68b–69a. — b) K3 गजाश्च ; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 हयांश्च ; D3 T2 ध्वजांश्च ; T1 G गजाश्वान् (for गजांश्च). K3 गजसादिभिः ; B2 सहसादिनः ; Da Dn1 D5 हयसादिभिः ; T2 सहसारथीन् (for सह सादिभिः). — d) K0–2. 5 D2 T1 G स चकार (by transp.). Ś1 K0–2 D1. 3 रथध्वजान् ; T2 हसारथान् (sic) ; M हयाश्रयान् (for रथव्रजान्).

69 D6 om. 69a (cf. v. l. 68). — a) K1 निर्मनुष्यानुजान्राजन् ; M4 निर्मनुष्याद्रथाद्राजन्. — b) D5 अन्यांश्च (for अश्वांश्च). T2 M भग्नानन्यां(T2 °श्वां)श्च संयुगे. — c) D3 क्रीडते (for चकार). K1 स यदा ; K3–5 B D T2 M समरे (for स तदा). — d) T2 सर्वशत्रुनिबर्हणः.

70 a) K3 ज्याघात- ; Da1 D5 यातल- (for ज्यातल-). — b) S विष्फू° (for विस्फू°). — K2 om. (hapl.) 70c–71d. — d) K0 Da1 Dn2 समकंपत.

71 K2 om. 71 (cf. v. l. 70). — a) K4. 5 B Da2 Dn D1. 2. 4. 5. 7. 8 न्यपतन् ; T1 G4 व्यप° ; T2 चाप° ; G3 -भ्यप° (for ह्यप°). — b) K5 पेतुस्ते. Da1 मनुजेश्वरः ; D1 T1 G भरतर्षभ ; D3 मनुजर्षभ (for मनुजेश्वर). — c) Da1 नासज्जत ; D6 G2. 4 नासज्यंत ; T2 M न सज्जं(M1 °ज्यं)ते (for नासज्जन्त). M2 मनुष्येषु (for शरीरेषु). — d) K1. 3. 5 D1–3 T1 G तस्य (for भीष्म-). K3. 5 D2 (before corr.) -चापच्यू(K5 °च्यु)तान्शरान्.

72 a) K3. 5 D2 युद्धे (for राजन्). — b) K1 Da1 Dn1 T2 M1. 2 संयुक्तान् ; K3 D2 संसक्तान् ; D3 सुयुक्तैर् ; D4 समुक्तान् ; T1 (orig.) G संयुक्तैर् ; T1 (by corr.) संयुगे (for सुयुक्तान्). T1 ज्वलनैर् (for जवनैर्). — c) K2 °मानानि ; K3. 5 D2. 3 °मानैः ; G3 पतायमानान् ; Ca वाताय° (as in text). K3. 4 B Da Dn D1. 4–8 अद्राक्षं ; K3 D2. 3 पश्यामि ; K5 S पश्यामो (for पश्याम). — d) Ś1 ह्रियमानान् ; K5 हियमाणान् ; M1 ह्रीय° (for ह्रिय°).

73 a) K5 चेदिकासं (for °काशि-). S -करूशानां. — c) K3 महारथा ; T2 M °रथ- (for °रथाः). — d) K5 कुलयुक्तास् (for °पुत्रास्). K3 तनुस्त्यजः ; D6 G3 तनुत्यजाः.

74 K5 om. 74ab ; D2 om. 74abcd. — b) T2 स्ववर्णविकृतध्वजः (sic).

जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ७४

न तत्रासीन्महाराज सोमकानां महारथः ।
यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म मनो दधे ॥ ७५

तांश्च सर्वान्रणे योधान्प्रेतराजपुरं प्रति ।
नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ७६

न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ।
ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
शिखण्डिनं च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ७७

शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य भरतर्षभ ।
दशभिर्दशभिर्बाणैराजघान महाहवे ॥ ७८

शिखण्डिनं तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ।
अवैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥ ७९

स्त्रीत्वं तत्संस्मरन्राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
न जघान रणे भीष्मः स च तं नावबुद्धवान् ॥ ८०

अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत ।
अभित्वरस्व त्वरितो जहि चैनं पितामहम् ॥ ८१

किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम् ।
न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ८२

C. 6.5456
B. 6.117.7
K. 6.117.5

---

75 ^{a}) T_1 G तत्र न (by transp.). K_3 D_2 रणे कश्चित्; K_4 B Da Dn D_{4-8} T_2 M रणे राजन्; D_3 रथो राजन् (for महाराज). K_5 ततत्वासीद्रणे काश्चित् (sic). — ^{b}) K_5 M_{3-5} महारथाः; G_3 °रथं (for °रथः). — ^{c}) K_5 असंप्राप्य; D_1 यशः प्राप्य; T_2 संप्राप्य यो; M संप्राप्य तु (for यः संप्राप्य). K_1 रणी; D_1 रथे (for रणे). — ^{d}) $K_{2.5}$ D_2 M_2 जीवितस्य; K_3 जीवितेस्य; Da Dn D_5 जीविते स्वे; D_1 जीविति स; T G जीविताय (for जीविते स्म). D_1 महाहवे (for मनो दधे).

76 T_1 om. 76. — ^{a}) $M_{3.4}$ यौधान् (for योधान्). — ^{b}) K_5 D_2 °वनं (for °पुरं). — ^{c}) $Ś_1$ K_0 जनान्. K_2 नीतानि मन्यंत जनान् (sic); S (T_1 om.) नीता- (G_2 हता)न्भीष्मेण मन्यंते. — ^{d}) T_2 कस्य तु; M तस्य तु (for भीष्मस्य).

77 D_6 om. 77^{ab}. — ^{a}) $M_{3.5}$ किंचिद् (for कश्चिद्). — K_5 om. (hapl.) 77^{bcde}. — ^{b}) $G_{1.2}$ M_{3-5} °रथं (for °रथः). — ^{c}) K_2 M_3 ऋतं (for ऋते). Da_1 वीरे (for वीरं). — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पुरस्कृत्य (for च समरे). — ^{f}) B_2 आमितौजसं; M_2 अमितौजसः (for °सम्). After 77, all MSS. (except $Ś_1$ $K_{0.1}$ T_2) ins. an addl. colophon. [*Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K_4 B_3 Da Dn_1 D_5 mention only दशमेह्नि (K_4 B_3 cont. भीष्मनिपातन); K_5 दशमेहनि; D_6 दशमदिवस; M_4 दशमेह्निके. — *Adhy. name :* D_6 द्वंद्वं युद्धं; $M_{1.2}$ द्रोणपार्षतयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_2 (*sec. m.*) 74; Dn_2 110; T_1 G 112; $M_{1.2}$ 113; $M_{3.4}$ 114; M_5 115. — *Śloka no. :* Dn_2 80; $D_{5.6}$ 81.]

78 Before 78, all MSS. (except T_2) ins. संजय उवाच. — ^{a}) K_1 Da_1 Dn_1 (before corr.) D_5 शिखंडि. K_4 च (for तु). T_1 G ततो (for रणे). — ^{b}) K_3 B D T_2 M पुरुषर्षभं (K_3 $D_{2.3.6}$ °भ); $G_{1.3}$ भरतर्षभं. — ^{c}) K_4 B Da Dn D_{4-8} T_2 M नि(Da_1 ना)शितैर् (for the second दशभिर्). $K_{3.5}$ $B_{1.3}$ Dn_2 $D_{4.6-8}$ T_2 M भल्लैर् (for बाणैर्). — ^{d}) K_4 B D (except D_{1-3}) T_2 $G_{1.3}$ M स्तनांतरे (for महाहवे).

79 ^{a}) K_2 गंगेयः (for गाङ्गेयः). — ^{b}) Cc कालोद्दीप्तेन चक्षुषा. — ^{c}) K_3 D_2 M अप्रै(M_{3-5} °प्रे)क्षत; K_5 अप्रेक्ष्यत; B Da Dn D_{4-8} संप्रैक्षत; T_2 प्रेक्ष्य तत्र; G_{1-3} अवीक्षत (for अवै°).

80 ^{a}) K_4 B Da Dn $D_{1.4-8}$ T G_4 M त(Da_1 अ)स्य स्मरन्; $G_{1.3}$ स संस्मरन्; G_2 सुसंस्मरन् (for तत्संस्मरन्). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2.3}$) नाजघान; T_2 निज° (for न जघान). — ^{d}) $Ś_1$ तान्; Da_1 D_5 ते (for तं). K_5 तत्राव° (for तं नाव°). D_2 नावबुध्यत (for °बुद्धवान्). T G_4 M बाणगोच(M_5 °प)रमागतं.

81 ^{a}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ D_1 रणे राजन्; K_4 बलराजन् (sic) (for महाराज). — ^{b}) B_4 अथाब्रवीत् (for अभाषत). — ^{c}) K_4 B Dn $D_{4.6-8}$ अभिद्रवस्व (for °त्वरस्व). K_1 त्वरितौ; K_4 B Dn_2 D_4 त्वरितं; D_1 तरसा (for त्वरितो). S अभित्वरस्वास्य वधे (T_2 रथे). — ^{d}) K_2 जह (for जहि). S शिखंडिन् (T_1 °डीन् [*sup. lin.* °डिन्] रथसत्तम.

82 ^{a}) D_3 (marg. *sec. m.* as in text) विवक्षितं; D_6 विप्रक्षया; Ca. c विवक्षया (as in text). T_2 वीरम् (for वीर). — ^{b}) T_2 मभी (sic) (for जहि). Da Dn_1 D_5 चैनं (for भीष्मं). D_3 हनिष्येहं (for जहि भीष्मं). $D_{3.4}$ T_1 G पितामहं; M_1 महारथ; $M_{3.5}$

C. 6. 5457
B. 6. 117. 6
K. 6. 117. 6

यः शक्तः समरे भीष्मं योधयेत पितामहम् ।
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ८३
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमुपाद्रवत् ॥ ८४
अचिन्तयित्वा तान्बाणान्पिता देवव्रतस्तव ।
अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ८५
तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथः ।
अप्रैषीत्समरे तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ८६
तथैव पाण्डवा राजन्सैन्येन महता वृताः ।
भीष्मं प्रच्छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ८७
स समन्तात्परिवृतो भारतो भरतर्षभ ।
निर्ददाह रणे शूरान्वनं वह्निरिव ज्वलन् ॥ ८८
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
अयोधयत यत्पार्थं जुगोप च यतव्रतम् ॥ ८९
कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः ।
दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥ ९०
यदेकः समरे पार्थान्सानुगान्समयोधयत् ।
न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुल्बणम् ॥ ९१

°रथे (for °रथम्). — K_2 *repeats* 82^{cd} after 83^{ab}. — ^{d}) $Ś_1$ B_1 D_2 $M_{2.3.5}$ किंचिद्; K_3 T_2 कश्चिद्; $G_{1.3}$ नित्यं (for कंचिद्). K_0 om. बले.

83 ^{a}) K_5 D_6 यः सक्तः (K_5 °क्तं); M_4 अशक्यं (for यः शक्तः). — ^{b}) K_5 D_2 योधयीत (for योधयेत). B Da Dn D_{4-8} प्रतियोद्धुमिहा($B_{1.2}$ °द्धुमहा°; Dn_1 °द्धुं महा°; D_6 °द्धुमिवा)हवे; D_3 प्रतियोद्धुं महाबलं; T_2 M विजेतुं वै परंतपं ($M_{2.4}$ °प). — After 83^{ab}, K_2 *repeats* 82^{cd}. — G_3 om. 83^{c}–85^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ Da_1 M_{2-5} त्वा (for त्वां).

84 G_3 om. 84 (cf. v. l. 83). — ^{a}) K_2 पार्थेण; D_3 पांचाल्यः. $M_{1-3.5}$ स एवमुक्तः पार्थेन. — ^{b}) K_3 पुरुषर्षभ; Da_1 पुरुषर्षभः (for भरतर्षभ). — ^{c}) $K_{3.5}$ D_2 शरैर्नानाविधाकारैः. — ^{d}) K_4 देवव्रतम् (for पितामहम्). B Da Dn D_{4-8} अवाकिरत् (Da_1 D_6 °रन्); M_3 उपागमत् (for उपाद्रवत्).

85 G_3 om. 85^{ab} (cf. v. l. 83). — ^{a}) $M_{1.3.5}$ तद्बाणान् (for तान्बा°). — ^{c}) $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{1.3}$ क्रुद्धो; Da_1 वीर; D_6 वीरं (for क्रुद्धं). — ^{d}) K_4 $B_{1.4}$ शायकैः; T_2 M संयुगे (for सायकैः).

86 G_3 om. (? hapl.) 86. — ^{a}) K_3 तत्रैव (for तथैव). G_1 कुरून्सर्वान् (for चमूं सर्वां). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ $D_{1.3}$ महारणे; $K_{3.5}$ D_2 °स्मनां; D_5 °रथ (for °रथः). — ^{c}) D_3 (marg. *sec. m.* as in text) प्रैषीच्च. K_4 B Da Dn $D_{3-7.8}$ (marg. *sec. m.*) सशरैस्; D_8 (orig.) समरैस्. K_3 तीर्तोः (sic); T_1 $G_{2.4}$ भीष्मः (for तीक्ष्णैः). T_2 M तीक्ष्णैः शरैस्तदा (M_5 °था) प्रैषीत्. — ^{d}) D_1 T_2 M भारत; T_1 $G_{1.2.4}$ सायकैः; Ca मारिष (as in text).

87 ^{b}) D_1 वृतं; G_4 वृतः (for वृताः). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2.3}$) सं° (for प्र°).

88 ^{b}) $K_{3.5}$ भरतो; D_1 पिता ते; T_1 G भीष्मो हि (G_3 भीष्मोभिः [sic]) (for भारतो). Da_1 G_3 भरतर्षभः. — ^{c}) D_2 निर्ददाह; D_3 तां ददाह (for निर्ददाह). T_2 योधान्; G_2 शूरो (for शूरान्). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ B D (Da_1 om.) T_1 G_{2-4} वने (for वनं). Da_1 $D_{2.5}$ ह्रवाज्वलन् (for इव ज्वलन्).

89 ^{a}) K_3 Da_1 D_6 तत्रा(Da_1 °त्र)द्भुतम्; B_1 तदद्भुतम्. K_3 D_3 T_2 $G_{2.3}$ M_4 अपश्यामस्. — D_6 om. (hapl.) from पौरुषम् (in 89^{b}) up to पुत्रस्य (in 90^{b}). — ^{c}) K_{3-5} B D (except D_3; D_6 om.) T_2 M अयोधयच्च (for °यत). K_3 G_2 तत्पार्थं; T_1 G_4 $M_{1.3-5}$ यत्पार्थान्; T_2 पार्थं च (for यत्पार्थं). — ^{d}) K_5 B D (except D_3; D_6 om.) पितामहं; T_1 $G_{2.4}$ महाव्रतं; T_2 M महारथं (T_2 °थान्) (for यतव्रतम्). — After 89, Dn_1 reads 92^{c}–93^{d}.

90 D_6 om. up to पुत्रस्य in 90^{b} (cf. v. l. 89). — ^{a}) K_1 $M_{1-3.5}$ कर्मणा(K_1 °ना)नेन (for कर्मणा तेन). — K_2 om. 90^{c}–91^{d}. — ^{d}) $K_{0.1.5}$ Dn_2 $D_{4.5}$ S सर्व- (for सर्वे). K_1 D_1 M_4 -लोक-; D_5 लोकान् (for लोका). B_2 Da Dn_1 D_5 महीपते; D_1 M_4 महारथाः (for महात्मनः).

91 K_2 om. 91 (cf. v. l. 90). — ^{a}) D_6 य एकः; T_2 स एक- (for यदेकः). K_1 पार्थाः; D_1 पार्थं (for पार्थान्). — ^{b}) K_{3-5} B Da Dn D_{2-8} T_2 M सार्जुनान् (M_4 °नं); D_1 सानुगं (for सानुगान्). K_1 समयोदयत्; K_5 °योधयन् (for °यत्). — ^{c}) D_1 वारयामासुः; D_5 पांडवान्युद्धे; T_1 G पांडवा राजन् (for पाण्डवा युद्धे). — ^{d}) T_1 G_4 उद्बणं (for उल्बणम्). D_1 पांडवा युद्धदुर्मदाः.

दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः ।
सादिनश्च महाराज दन्तिनश्च महाबलाः ॥ ९२
विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्धरणीतले ।
शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ॥ ९३
यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्चिरुल्बणः ।
तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डवान्वै विनिर्दहन् ॥ ९४
तं भारतमहामात्रं पाण्डवानां महारथः ।
जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाप्युद्यातुं कथंचन ।
ऋते महेन्द्रतनयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ ९५
स हि तं समरे राजन्विजित्य विजयोऽर्जुनः ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ९६
विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः ।
पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत रणोत्कटः ।
अर्जुनं च रणे राजन्योधयन्स व्यराजत ॥ ९७
शिखण्डी तु रणे राजन्विव्याधैव पितामहम् ।
शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ ९८
न च तेऽस्य रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर ।
स्मयमानश्च गाङ्गेयस्तान्बाणाञ्जगृहे तदा ॥ ९९

C.6.5474
B.6.117.23
K.6.117.23

---

92 a) K2 विरथं (for समरे). — b) K5 D2 विरथाः कृताः. — After 92^{ab}, Dn1 reads 94. — For the sequence of 92^{cd} in Dn1, cf. v.l. 89. D1 om. 92^{cd}. — c) K4 B D (except D2.3; D1 om.) महेष्वासा (for महाराज). — d) K4 B Da Dn D4.5.7.8 M2 हस्तिनश्च (for दन्तिनश्च). T2 M सपत्तयः (for महाबलाः).

93 For the sequence of 93 in Dn1, cf. v.l. 89. — a) T G2.4 M1.3–5 विनिर्भिण्णाः (T2 °ण्णा); G3 विनिर्विण्णाः. D1 तीव्रैर्; G1 तीक्ष्णा (for तीक्ष्णैर्). — b) T2 निपत्य (for निपेतुर्). K4 B D (except D1–3) वसुधा° (for धरणी°). — c) K1 T1 G4 तथा चा(K1 वा)न्ये. — d) T1 G2.4 सर्वे वै (for दन्तिनो). D1 विद्रुता. Ś1 K0–2 दिशं; D3 भृशं; M4 शताः (for दिशः).

94 Dn1 reads 94 after 92^{ab}. — b) K3 ज्वालै (sic); D2 ज्वाला-; D8 T G2.4 M ज्वलन्. Da Dn1 D2.5 दीप्ताग्निर् (for °र्चिर्). K2 B1.3.4 Dn2 D3.4.7.8 G3 उल्बणं; K3 D2 उज्वलः (for उल्बणः). D1 ज्वालैर्दीप्तो निरुज्वलैः. — c) K1 जज्वल (for जज्वाल). Da Dn1 (before corr.) D5 पुत्रास्ते. — d) K2 पांडवान्यो; K3.5 D2.6 पांडुसैन्यं; K4 B Da Dn D3–5.7.8 S पांडुसेनां; D1 पांडवानां (for पाण्डवान्वै). Da Dn1 D5 च निर्दहन्; D1 विमर्दयन्; D4 विनिर्दहत् (for °र्दहन्).

95 a) Da1 -माहामात्रं; G3 -महात्मानं (for -महामात्रं). — b) K3 G1.3 महारथाः; Da Dn1 (before corr.) D1.5 °रथं (for °रथः). — d) K1.3.4 B Dn2 D1.4.6–8 M नाभ्युद्यातुं; Da D3.5 प्रत्युद्यातुं; Dn1 प्रयातुं च; D2 नाभियातुं; T2 नाभ्युत्थातुं (for नाप्युद्यातुं). — ef) T2 रथे (sic) (for ऋते). K4 B Da Dn D4.5.7.8 °तनयाच्छ्वेताश्वात्कृष्णसारथेः (K4 °थिम्).

96 b) K4 B Da Dn D4.5.7.8 T1 G1 निर्जित्य; K5 विचित्य; D1.2 विचिंत्य (for विजित्य). — d) T2 M °लोकस्य (for °सैन्यस्य).

97 b) Da2 D5 -व्यपाश्रितः; M1–3.5 -बलाश्रितः (for -व्यपाश्रयः). D1 भीष्मबाहुस्ततोश्रियः (sic). — c) Ś1 K4 B3.4 Da Dn1 D5 T2 G1.3 M1.3.5 समाश्वास्य; K3 D2 स निश्वस्य (for समाश्वस्य). — d) D1 ब्युध्यत; T2 प्रयुध्यत (for प्रायु°). K4 B Da2 Dn D4.6–8 मदोत्कटः; Da1 D5 सदो° (for रणो°). — D1 om. 97^{ef}. — e) Ś1 K1 T2 M2.4 अर्जुनश्च; K0.2.4 B Da Dn D4–8 M1 (*sup. lin.* as in text) °नस्तु; D3 °नं तु (for °नं च). — Ś1 K0–2 om. (hapl.) 97^{f}–98^{a}. — f) K4 B1.2.4 Dn2 संव्यराजत; B3 सव्यपाश्रयः; D2 वै व्यराजत; T2 M व्यशोभत (for स व्यराजत).

98 Ś1 K0–2 om. 98^{a} (cf. v.l. 97). — a) K3.5 D2.6 शिखंड्यपि; D5.8 °खंडि तु; T2 M1–3.5 °खंडी च (for °खण्डी तु). K5 D2 T2 M1–3.5 महाराज (for रणे राजन्). — b) G1 विव्याथ (for °ध). K3.5 D2 च (for [ए]व). — c) Da Dn1 D5 T1 G -संकाशैस् (for -संस्पर्शैस्).

99 a) K4 तस्य; B1 Dn2 D4 स्म ते (for तेऽस्य). D2.6 रुपं; D3 T1 G1.3.4 M4 रुजां; T2 व्यथां (for रुजं). — b) Ś1 K0–2 निपतंतो (for पितुस्तव). K2 Da1 जनेश्वरः. — After 99^{ab}, D3 (marg. *sec. m.*) ins.:

466* जघान बाणान्गाङ्गेयस्तथा मुक्ताञ्शिखण्डिनः ।

— c) K3–5 B D T2 G1.3 M तु (for च). — K5

C. 6. 5475
B. 6. 117. 24
K. 6. 117. 24

उष्णार्तो हि नरो यद्वज्जलधाराः प्रतीच्छति ।
तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः ॥ १००
तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे ।
भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥१०१
ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष ।
अभिद्रवत संग्रामे फल्गुनं सर्वतो रथैः ॥ १०२
भीष्मो वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् ।
ते भयं सुमहत्त्यक्त्वा पाण्डवान्प्रतियुध्यत ॥ १०३
एष तालेन दीप्तेन भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ।
सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां रणे शर्म च वर्म च ॥ १०४
त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् ।
किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूतास्तथाबलाः ।
तस्माद्द्रवत हे योधाः फल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ १०५
अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि फल्गुनम् ।
सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपाः ॥ १०६
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ।

---

om. 99^{d}–100^{d}. — d) M तद्बाणान् (for तान्बा°). Da Dn1 (m as in text) D5 तथा (for तदा).

100 K5 om. 100 (cf. v. l. 99). — a) D3 तृष्णार्तो; G1. 3 उष्णांते (for उष्णार्तो). — b) T1 G4 जलधारां. K3 Da1 प्रतिच्छति; D6 प्रतीक्षति. — c) D1 न च (for तथा). Da1 जगृह (for जग्राह).

101 a) K2 महाराजे; G2 °राजन् (for °राज).

102 b) T2 M1. 3–5 भारत (for मारिष). — c) K3 अभिद्रवंत; K5 D2 T2 अभ्यद्रवत. T1 G सैन्यानि (for संग्रामे). — d) Ś1 K1. 2 फल्गुणं; K3–5 B D (except D4) फाल्गुनं (for फल्गुनं). G1. 3 सर्वतः फल्गुनं (by transp.). K4 B3. 4 D (except D1–3) T2 रणे; K5 सुखैः (for रथैः).

103 T2 *repeats* 103^{ab}. — a) K2 वा; D2 नः; D6 वो; T2 (first time) [s]भि- (for वः). T2 (second time) मोहयन्समरे (for भीष्मो वः). K1 सर्वाः (for सर्वान्). — b) G2 अपालयाति (sic) (for पालयिष्यति). — c) Ko तं; T1 G2. 4 M2 तद् (for ते). Dn1 तु (for सु-). T2 मोहं भयं समं त्यक्त्वा; G1 तद्भयं सुमहांस्त्यक्त्वा (sic). — d) Ś1 Ko–2 पांडवं; G3 पांडवा (for पाण्डवान्). Ś1 Ko–2 प्रतिविध्यत; K3. 5 B Da Dn1 D2. 3 (before corr.). 7. 8 प्रत्ययुध्यत (K5 °युध्यतः; B3 °योधयन्); D1 संप्रयुध्यत; D6 प्रत्युयु° (for प्रतियु°).

104 a) K4 B D (except D2. 3. 6) हेम-; G3 एक- (for एष). Ko. 2 ते(K2 तै)लेन (sic); B2 जालेन; T1 G4 M1 कालेन (for तालेन). K4 B D (except D1–3. 6) महता (for दीप्तेन). — b) G1. 3 दंसितः (for पालयन्). — d) K4 B D (except D1–3. 6) समरे शर्म (B3 सर्व-) वर्म च; T1 G रणे वर्म च शर्म च. Ca cites शर्म and कर्म.

105 a) Ś1 Ko–2 S देवा अपि (for त्रिदशापि). Da Dn1 D5 समायुक्ता; T1 G2. 4 M3. 5 समुद्युक्तं (for °द्युक्ता). — b) K5 समासितुः (sic); D2 विनाशितुं; D6 समास्थितं; M4 °हितं; Ca °प्सितुं (sic); Cc °सितुम् (as in text). — c) D3 किं तु (for किमु). K1 पार्थं; K3 D5 T2 पार्थं; D3 सर्वे (for पार्था). D3 G1. 3 महात्मानो; T G2. 4 M दुरात्मानो (for महात्मानं). — d) Ś1 मर्त्यभूत्वा; T2 G1. 3 M °रूपास्; Ca. c °भूतास् (as in text). K1 तथाबलः; K3. 5 D2. 7 महाबलं; K4 B Da Dn D4. 6–8 महाबलाः (D6 °ला); D1 तथाधमाः (for तथाबलाः). — Dn2 om. (hapl.) 105^{e}–107^{d}. — e) K4 B1–3 Da Dn1 D3. 5 कस्माद्; M3–5 तदा (for तस्माद्). T2 द्रवतु; Ca द्रवत (as in text). B4 D7 मा; D4. 6. 8 मे; M भो (for हे). M यौधाः (for योधाः). — f) Ś1 Ko फल्गुणं; K2–4 B D (except D4; Dn2 om.) फाल्गुनं (K2 °णं).

106 Dn2 om. 106 (cf. v. l. 105). — a) D8 वीरं (for यत्तो). — b) D1 धारयि° (for योधयि°). Ś1 फल्गुणं; K2 D1. 3 फाल्गुनं (K2 °णं); K3–5 B Da Dn1 D2. 4–8 T2 M पांडवं (M4 माधवं) (for फल्गुनम्). — c) D1 संधितः; D2 सहिताः; T2 अहितः (for सहितः). K3 T2 यत्नैर्; D2 यत्ता; D5 यत्तो (for यत्तैर्). — d) K1 वसुधाधिपः; K2 B3. 4 D (except D1–3; Dn2 om.) T2 °धिपैः (for °धिपाः).

107 Dn2 om. 107 (cf. v. l. 105). — a) Ś1 Ko–2 D1. 6 एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु). D3 च (for तु). D1 महाराज; G2 ततो राजंस् (for वचो राजंस्). K3 श्रुत्वा शत्रुवचो राजंस्; K5 D2 श्रुत्वा तु वचनं (marg. *sec. m.*; orig. वसुधा) राजंस्. — b) B2 पुत्रस्य तव (by transp.). D6 धीमतः (for धन्विनः).

अर्जुनं प्रति संयत्ता बलवन्तो महारथाः ॥ १०७
ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।
अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ १०८
बाह्लिका दरदाश्चैव प्राच्योदीच्याश्च मालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ १०९
शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
अभिपेतू रणे पार्थं पतंगा इव पावकम् ॥ ११०

स तान्सर्वान्सहानीकान्महाराज महारथान् ।
दिव्यान्यस्त्राणि संचिन्त्य प्रसंधाय धनंजयः ॥ १११
स तैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहाशु महाबलः ।
शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतंगानिव पावकः ॥ ११२
तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ।
दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत ॥ ११३
ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णरथध्वजाः । C. 6.5459 B. 6.117.38 K. 6.117.38

— c) K3 संक्रुद्धा; K5 D2 G3 संयुक्ता; M1-3.5 संरब्धा (for संयत्ता). K4 B Da Dn1 D4.5.7.8 सर्वे (D5 °र्वे) योधाः सुसंरब्धा. — d) K4 B3.4 Da Dn1 D4.5.7.8 महाबलाः; B1 °जवाः; B2 महौजसः (for महारथाः).

108 Dn1 om. 108c–109b. — a) K0-3.5 B3 D1.2 T2 G M तं (for ते). K3 D2 विदेह° (for °हाः). K0 कालिंगाश्च. — B3 om. (hapl.) 108bc. — b) K2 दशेरक°; K3.5 D1.2 दासेरक°; T2 M2 कशेरुक°; M1.3 (*sup. lin.*).4 द(M4 दा)शेरुक°; M3 (orig.) दाशेरुग°; M5 दाशेरह° (for दाशेरक°). K4 B1.2.4 Da Dn2 D3-8 दासे(Da1 दसै°; D3 दाशे)रकगणा(Dn2 °रणा)श्च ह. — c) K2 निशादाश्च. — d) T1 G2.4 सौराष्ट्राश्च (for सौवीराश्च). D6 महारथाः.

109 Dn1 om. 109ab (cf. v. l. 108). — a) K4 B Da Dn2 D1.4.6-8 G1-3 M2.5 बाह्ली(Da1 °ह्र)का. K2 दरदश्चैव; T1 G1.3.4 दर्दरा° (for दरदा°). — b) Ś1 K0.1 G2 मानवाः (for मालवाः). K3.4 B Da Dn2 D2.4-8 T2 M प्रती(D5 °ति°; D6 °दी°; T2 °ची)च्योदी(K3 D5 °दि)च्यमालवाः. — c) Da1 D2.5 अभिषाहाः; S अभीषहाः. K1 शूरमेवाः; K3 Dn1 D3 सूरसेनाः; Da1 D6 सुर° (for शूर°). — d) Ś1 K0 Dn2 M1.3-5 शिवयो; D2 शबयो; T2 शिवलो (for शिबयो). K4 B D1.7.8 वशातयः; M1.5 वसातयाः (M5 °या).

110 a) K0.4 G1.3 M साल्वाश्रयास्; K2 ल्वा° ल्वा°; K3.5 Dn2 D4.6.8 शाल्वाः शकास्; Da Dn1 D5 शाल्वा(Da2 D5 °ल्वाः)श्रेया (Da1 °यान्; Dn1 °यो); D1 शाल्वाः शयास्; D2 शाल्वाः कंकास्; T G2.4 साल्वाः शूरास् (for शाल्वाश्रयास्). Da1 त्रिगर्ताश्च. — b) K5 अंबुष्टाः; D3 अंधकाः (for अम्बष्ठाः). K3.5 Da Dn2 D2-8 कैकयैः; D1 केरलैः (for केकयैः). — c) Cc [s]पार्थं (for पार्थं). — d) T2 पावकं शलभा इव. Cc cites पतंगाः. — After 110, K4 B D (except D2) M ins.:

467* शलभा इव राजेन्द्र पार्थमप्रतिमं रणे ।

[Cc cites शलभाः. D1.3 बले (for रणे).]

111 K2 om. (hapl.) 111–112. — a) K1 B1.2 Dn1 एतान्; Da1 तान् (for स तान्). B4 सर्वान्स तान् (by transp.). K0 D5 T1 G1 महानीकान्; K5 महावीरान्; B3 G1.3 महाराज; Da1 D5 महीकामान् (for सहानीकान्). — b) K5 महानीकान्; B3 राजमानान्; G1.3 क्षत्रियांश्च; G4 महाराजन् (for °राज). D4 महारथाः; T2 °रथः (for °रथान्). — c) K3 D2.3 T2 दिव्याणि (for °नि). T1 G4 संछिद्य (for संचिन्त्य). — d) Ś1 प्रसंधार्य; K0 संप्रधार्य; Da1 D5 प्रसंगाय; M1-3.5 प्रसस्तार (for प्रसंधाय). T1 (before corr.) G4 धनंजयं.

112 K2 om. 112 (cf. v. l. 111). — a) K3 D2 तैरस्त्रैः सुमहावेगैर्. — b) K1.3.4 B D1.2 ददाह सु°; D6 ददाह च (for ददाहाशु). M1-3.5 महारथः (for °बलः). — c) Ś1 शरप्रयातो; K1.3 D1.2 G1-3 M2 °प्रतापो; Da1 °प्रतापि°; D3 ततो ददाह; T1 G4 शरव्रातैश्च; M1.3 °प्रपाते; M5 °प्रसाते (for °प्रतापैर्). T2 शरप्रपातो बीभत्सोः. — d) M2 पतंगा (for °गान्). T1 पावकं (for पावकः).

113 a) M1 (*sup. lin.*) कस्य (for तस्य). — b) K2.5 G1.3 सृजंतो; Da Dn1 D5 सृज्यतो (Da2 °ता) (for सृजतो). Ś1 K1 °धन्वनः (for °धन्विनः). — c) Da D5 दीप्यमान; D3 °मानान् (for °मानम्). — d) K5 D2 गांजीवं; Da Dn1 D5 पांडवं (for गाण्डीवं). K2 समदृश्यते; Da Dn1 D5 समपद्यत (D5 °तः) (for °दृश्यत).

114 a) K4 शरार्ते; Da1 शरावर्ता (hypermetric); T2 शरास्तान् (for शरार्ता). — b) K3 D3 विप्रकीर्णा;

C. 6. 5490
B. 6. 117. 39
K. 6. 117. 39

नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ॥ ११४
सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ।
गजाः सह गजारोहैः किरीटिशरताडिताः ॥ ११५
ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा ।
विद्रवद्भिश्च बहुधा बलै राज्ञां समन्ततः ॥ ११६
अथ पार्थो महाबाहुर्द्रावयित्वा वरूथिनीम् ।
दुःशासनाय समरे प्रेषयामास सायकान् ॥ ११७
ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।
धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीकमिव पन्नगाः ।
हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिं च न्यपातयत् ॥ ११८
विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान्प्रभो ।
आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ११९
कृपं शल्यं विकर्णं च विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ १२०
एवं ते विरथाः पञ्च कृपः शल्यश्च मारिष ।
दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ।
संप्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १२१
पूर्वाह्णे तु तथा राजन्पराजित्य महारथान् ।

D4 °कीर्णम् (for °कीर्ण-). K2 -रथध्वजः; K3-5 B Da Dn D1-3. 5-8 -महा(Da1 °ह)ध्वजाः; D4 इव ध्वजाः; G1. 3 -रथद्विपाः (for -रथध्वजाः). T2 M विशीर्ण(T2 विकृत्त)कवचध्वजाः. — c) T1 G नात्य°; T2 नान्य° (for नाभ्य°). — d) K2 संहिता; T2 सहित्वा (for सहिता).

115 a) K3 B1 सरथा (for सध्वजा). K1 रथिना; K3 ध्वजिनः (for रथिनः). — b) Da1 °रोह- (for °रोहा). — c) K1 गजाः सहगजारोहाः; K2. 4 B Da2 Dn D1. 4-8 सगजाश्च गजा(D5 वरा)रोहाः; K3. 5 D2. 3 S गजाश्च (K3 °श्चा) सगजारोहाः; Da1 सगजाश्चाश्च वरारोहाः (hypermetric). — d) K2. 3 G3 M5 किरीटी- (for °टि-). K2 -ताडिता; K3. 5 D1-3. 6 S (except M4) -पीडिताः (for -ताडिताः).

116 a) K5 D6 T1 G4 °शरोत्सृष्टैर्; Da Dn1 D5 T2 °करोत्सृष्टैर्; D2 °शरोत्कृष्टैर्; G1-3 °शरैः सृष्टैर् (for °भुजोत्सृष्टैर्). — b) D4 आवृत्तासीद्. K2 वसुंधरां. — c) Da Dn D4. 5 वसुधा (for बहुधा). S विद्रुतं दिक्षु सर्वासु. — d) Da1 राज्ञा; D1 राजन् (for राज्ञां). S शरैर्बलमदृश्यत.

117 a) K1 महाबाहुं; K4 B1. 3. 4 Dn2 D4. 6-8 °राज (for °बाहुर्). — b) D7 द्रव° (for द्राव°). — c) K3-5 B D T2 M सु(D3 स; D5 om. सु-)-बहून् (for समरे).

118 a) M2 तेन (for ते तु). K3 भीत्वा; T2 हित्वा (for भित्त्वा). D2 तव सुतान्. — b) K1 अयोमुखः; K2. 4 B1-3 Da Dn1 D5. 6 G3 अधोमुखाः; K5 अयोधयन् (for अयोमुखाः). D2 दुःशासनमुखान्रणे. — M1. 3-5 om. 118cd. — cd) K2 धरणं; K3 D3 धरिणीं (for धरणीं). K0 वाल्मीकम्; Ca वल्मी° (as in text). G1. 3 प्रावेशयंत वसुधामाख्यातुं गजगान्प्रति. — e) T2 M वाहांश्चास्य; G1. 3 अश्वां° (for हयां°). Da Dn1 तथा जघ्ने; T2 विनिर्जघ्नुः; G2 महाराज; M निजघ्नुर्हि (for ततो जघ्ने). — f) Da1 सारथीं. K3. 5 D1. 3. 6 M2 चास्य पा(K5 °भ्यपा)तयत्; T2 M1. 3. 5 च न्यपातयन्; G2 च व्यपातयत्.

119 a) K0. 2 विविंशतिश्च; D3 °शतं च. D3 त्रिंशत्या (for विं°). — b) T1 G1. 3. 4 विरथी- (for °थं). K3. 5 D2 भुवि; K4 B3. 4 Dn2 D1. 4. 6-8 T G प्रभुः; B1. 3 Da Dn1 D5 युधि; D3 M विभुः (for प्रभो). — c) M4 चैनं (for चैव). — d) T1 G नवभिर् (for पञ्चभिर्).

120 a) Ś1 K0-3. 5 D1. 3 T1 G शल्लं (K2 °ल्यं) च शल्यं (K1 om. शल्यं); Da Dn1 D5 T2 M विकर्णं शल्यं (by transp.); D2 शल्यं च शाल्वं (for शल्यं विकर्णं). — b) D2 आशुगैः (for आयसैः). — c) T2 M सर्वान् (for चैव).

121 a) D1 एते; T2 M तथा (for एवं). K4 B Dn2 D4. 7. 8 सर्वे; D1 तत्र (for पञ्च). — b) Da1 वृपः; D5 वृपा (for कृपः). T2 M भारत (for मारिष). — e) K2 संप्रद्रावंत; K5 तं प्राद्र°; D3 ते प्राद्र°; D8 स प्राद्र°. — f) Da1 निर्जिता; G2 दुर्गताः (for निर्जिताः).

122 a) K2. 5 Da D1. 2. 5-7 G2. 3 M2 पूर्वाह्ने (for °ह्णे). K3. 5 D3 च (for तु). K2 ततो; D1 तदा (for तथा). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 भरतश्रेष्ठ; S तु महाराज (for तु तथा राजन्). — b) D1 परावृत्य (for °जित्य). M पराजितमहारथः. — D2 om.

C. 6. 5490
B. 6. 117. 39
K. 6. 117. 39

नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ॥ ११४
सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ।
गजाः सह गजारोहैः किरीटिशरताडिताः ॥ ११५
ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा ।
विद्रवद्भिश्च बहुधा बलै राज्ञां समन्ततः ॥ ११६
अथ पार्थो महाबाहुर्द्रावयित्वा वरूथिनीम् ।
दुःशासनाय समरे प्रेषयामास सायकान् ॥ ११७
ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।
धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीकमिव पन्नगाः ।
हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिं च न्यपातयत् ॥ ११८
विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान्प्रभो ।
आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ११९
कृपं शल्यं विकर्णं च विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ १२०
एवं ते विरथाः पञ्च कृपः शल्यश्च मारिष ।
दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ।
संप्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १२१
पूर्वाह्णे तु तथा राजन्पराजित्य महारथान् ।

D_4 °कीर्णम् (for °कीर्ण-). K_2 -रथध्वजाः; K_{3-5} B Da Dn $D_{1-3.5-8}$ -महा(Da_1 °ह)ध्वजाः; D_4 इव ध्वजाः; $G_{1.3}$ -रथद्विपाः (for -रथध्वजाः). T_2 M विशीर्ण(T_2 विकृत्त)कवचध्वजाः. — ^{c}) T_1 G नात्य°; T_2 नान्य° (for नाभ्य°). — ^{d}) K_2 संहिता; T_2 सहित्वा (for सहिता).

115 ^{a}) K_3 B_1 सरथा (for सध्वजा). K_1 रथिना; K_3 ध्वजिनः (for रथिनः). — ^{b}) Da_1 °रोह- (for °रोहा). — ^{c}) K_1 गजाः सहगजारोहाः; $K_{2.4}$ B Da_2 Dn D_{1-3} सगजाश्च गजा(D_5 वरा)रोहाः; $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ S गजाश्च (K_3 °श्चा) सगजारोहाः; Da_1 सगजाश्चाश्च वरारोहाः (hypermetric). — ^{d}) $K_{2.3}$ G_3 M_5 किरीटी- (for °टि-). K_3 -ताडिता; $K_{3.5}$ $D_{1-3.6}$ S (except M_4) -पीडिताः (for -ताडिताः).

116 ^{a}) K_5 D_6 T_1 G_4 °शरोत्सृष्टैर्; Da Dn_1 D_6 T_2 °करोत्सृष्टैर्; D_2 °शरोत्कृष्टैर्; G_{1-3} °शरैः सृष्टैर् (for °भुजोत्सृष्टैर्). — ^{b}) D_4 मावृत्तासीद्. K_2 वसुंधरां. — ^{c}) Da Dn $D_{4.5}$ वसुधा (for बहुधा). S विद्रुतं दिक्षु सर्वासु. — ^{d}) Da_1 राज्ञा; D_1 राजन् (for राज्ञां). S शरैर्बलमदृश्यत.

117 ^{a}) K_1 महाबाहुं; K_4 $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{4.6-8}$ °राज (for °बाहुर्). — ^{b}) D_7 द्रव° (for द्राव°). — ^{c}) K_{3-5} B D T_2 M सु(D_3 स; D_5 om. सु-)बहून् (for समरे).

118 ^{a}) M_2 तेन (for ते तु). K_3 भीत्वा; T_2 हित्वा (for भित्त्वा). D_2 तव सुतान्. — ^{b}) K_1 अयोमुखः; $K_{2.4}$ B_{1-3} Da Dn_1 $D_{5.6}$ G_3 अधोमुखाः; K_5 अयोधयन् (for अयोमुखाः). D_2 दुःशासनमुखान्रणे. — $M_{1.3-5}$ om. 118^{cd}. — ^{cd}) K_2 धरणं; K_3 D_3 धरिणीं (for धरणीं). K_0 वाल्मीकम्; Ca वल्मी° (as in text). $G_{1.3}$ प्रावेशयंत वसुधामाख्यातुं गजगान्प्रति. — ^{e}) T_2 M वाहांश्चास्य; $G_{1.3}$ अश्वां° (for हयां°). Da Dn_1 तथा जघ्ने; T_2 विनिर्जघ्नुः; G_3 महाराज; M निजघ्नुर्हि (for ततो जघ्ने). — ^{f}) Da_1 सारथीं. $K_{3.5}$ $D_{1.2.6}$ M_2 चास्य पा(K_5 °भ्यपा)तयत्; T_2 $M_{1.3.5}$ च न्यपातयन्; G_2 च व्यपातयत्.

119 ^{a}) $K_{0.2}$ विविंशतिश्च; D_3 °शतं च. D_2 त्रिंशत्या (for विं°). — ^{b}) T_1 $G_{1.3.4}$ विरथी- (for °थं). $K_{3.5}$ D_2 भुवि; K_4 $B_{2.4}$ Dn_2 $D_{1.4.6-8}$ T G प्रभुः; $B_{1.3}$ Da Dn_1 D_5 युधि; D_3 M विभुः (for प्रभो). — ^{c}) M_4 चैनं (for चैव). — ^{d}) T_1 G नवभिर् (for पञ्चभिर्).

120 ^{a}) Ś$_1$ $K_{0-3.5}$ $D_{1.3}$ T_1 G शल्यं (K_2 °ल्यं) च शल्यं (K_1 om. शल्यं); Da Dn_1 D_5 T_2 M विकर्णं शल्यं (by transp.); D_2 शल्यं च शाल्वं (for शल्यं विकर्णं). — ^{b}) D_2 आशुगैः (for आयसैः). — ^{c}) T_2 M सर्वान् (for चैव).

121 ^{a}) D_1 एते; T_2 M तथा (for एवं). K_4 B Dn_2 $D_{4.7.8}$ सर्वे; D_1 तत्र (for पञ्च). — ^{b}) Da_1 वृषः; D_5 वृषा (for कृपः). T_2 M भारत (for मारिष). — ^{e}) K_2 संप्रद्रावंत; K_5 तं प्राद्र°; D_3 ते प्राद्र°; D_8 स प्राद्र°. — ^{f}) Da_1 निर्जिता; G_2 दुर्गताः (for निर्जिताः).

122 ^{a}) $K_{2.5}$ Da $D_{1.2.5-7}$ $G_{2.3}$ M_2 पूर्वाह्णे (for °ह्णे). $K_{3.5}$ D_2 च (for तु). K_2 ततो; D_1 तदा (for तथा). K_4 B Da Dn $D_{1.5.7.8}$ भरतश्रेष्ठ; S तु महाराज (for तु तथा राजन्). — ^{b}) D_1 परावृत्य (for °जित्य). M पराजितमहारथः. — D_2 om.

प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः ॥ १२२
तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव ।
अन्यानपि महाराज पातयामास पार्थिवान् ॥ १२३
पराङ्मुखीकृत्य तदा शरवर्षैर्महारथान् ।
प्रावर्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम् ।
मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानां च भारत ॥ १२४
गजाश्च रथसंघाश्च बहुधा रथिभिर्हताः ।
रथाश्च निहता नागैर्नागा हयपदातिभिः ॥ १२५
अन्तरा छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ।
निपेतुर्दिक्षु सर्वासु गजाश्वरथयोधिनाम् ॥ १२६
छन्नमायोधनं रेजे कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ १२७
रथनेमिनिकृत्ताश्च गजैश्चैवावपोथिताः ।
पादाताश्चाप्यदृश्यन्त साश्वाः सहयसादिनः ॥ १२८
गजाश्वरथसंघाश्च परिपेतुः समन्ततः ।
विशीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥ १२९

C. 6. 5303
B. 6. 117. 53
K. 6. 117. 60

122^{c}–123^{d}; Ś1 reads it in marg. —^{c}) K1 प्रजज्वल (for °ज्वाल). D6 रथे (for रणे).

123 D2 om. 123; Ś1 reads it in marg. (cf. v. l. 122). —^{a}) D4 शरवर्षाणि. —^{b}) D6 भारतो (for भास्करो). T1 G M रश्मिमानिव; Ca रश्मिवानिव (as in text). —^{d}) K3 D (except D1. 3; D2 om.) T2 G3 M2. 4 तापया°; M1. 3. 5 ताडया° (for पातया°).

124 ^{a}) K5 D2 पराङ्मुखान् (for पराङ्मुखी-). K3–5 B D (except D1) T1 G4 M तथा; G2 परान् (for तदा). —^{b}) B3 Da Dn1 D5 अवाकिरत्; T2 महाबलः; M1. 3–5 °रथः (for °रथान्). —^{d}) D1. 4 T2 शो(D1 शौ)णितौ(T2 °तो)घां; M5 शोणितोदं. K6 शोणितार्द्रा महानदी. — T2 M1. 3–5 om. 124^{ef}. —^{e}) Da Dn1 मध्ये च (for मध्येन). —^{f}) K8 मारिष (for भारत). — T1 G read 6. 113. 11^{c}–15^{d} after 124; T2 (which om. 124^{ef}), reads the same after 124^{cd}.

125 ^{a}) K3 Dn1 D1. 2. 4. 6–8 T1 G2–4 M1. 3–5 गजाश्व- (for °श्च). Ś1 रथसंगाश्च; G3 °संघांश्च. —^{b}) T1 G सहसा (for बहुधा). K5 वृताः (for हताः). —^{c}) Da1 D2. 8 रथाश्व-; T2 रथाश्वा; G1 हताश्च; G3 हताश्व-; M1–3. 5 तथाश्वा (for रथाश्च). Ś1 निहिता (for निहता). —^{d}) K4 B D (except D1–3. 6) हयाश्चैव पदातिभिः; T2 नानाभयपदा°.

126 ^{a}) K5 D2 अंतरा भिद्य°; D3 तत्र संछिद्य° (for अन्तरा छिद्य°). Cc cites अंतरे; Ca अन्तरा (as in text). —^{b}) Da1 शरांसि; G3 शितांसि (for शिरांसि). —^{d}) K2 गजाश्वा रथयोधिनां; K5 °श्व-रथयोधिनः; Da1 गजश्च रथयोधिना; D3 रथाश्वगजयोधिनां.

127 ^{a}) K5 D2. 6 छिन्नम् (for छन्नम्). K0 (before corr.). 4 B D (except D2. 3. 6) राजन्; S जज्ञे (for रेजे). — G3 om. (? hapl.) 127^{b}–130^{c}. T2 M transp. 127^{b} and 127^{d}. —^{b}) K5 (*sup. lin.* as in text) °धारिणः; T1 G1. 2. 4 कोदंडांगदधारिभिः. —^{c}) D2. 7 (before corr.) पातितैः; G2 पदातैः (for पतितैः).

128 G3 om. 128 (cf. v. l. 127). —^{a}) K1 -निकृत्वाश्च; K3 -निकृंताश्च; K4 B Da Dn D4–8 M -निकृत्तैश्च; D1 -निकृंतांगा; D3 -निकृतिश्च; T1 G4 -निमि(T1 -निमी)त्तांगा; G1. 2 -निकृत्तांगा (for -निकृत्ताश्च). —^{b}) K0 गजैश्चैव विपोथिताः; K1 गजैश्चैवः पोथिताः (corrupt); K2 गजैश्चैवापयोत्थिताः (sic); K4 B Dn D4. 6–8 गजैश्चैवाव(D8 °भि)पोथितैः; Da1 गजैश्च व्यवपोथितैः; Da2 गजैश्चैव व्यपोथितैः; D1 तथा चाश्चैर्विपोथिताः; D2 गजौघैश्चैव पोथिताः; D5 गजैश्च व्यवयोपितैः; T1 G1. 2. 4 रथाश्चैरवपोथिताः; T2 M गजैश्च विनिपातितैः. —^{c}) K0. 2. 3 D3 पदाता(K3 °था)श्च; K5 D2 पदातयो; G2 पताकाश्च (for पादाताश्च). K2 [अ]पदृश्यंत; K3 [अ]स्य दृश्यंते; K4 B Dn2 D6. 7 [अ]प्यधावंत; K5 D1. 2. 4 T G1. 2. 4 M2 व्यदृश्यंत; Da Dn1 D5. 8 [अ]प्यवध्यंत (D8 °ते) (for [अ]प्यदृश्यन्त). — D3 om. 128^{d}–132^{a}. —^{d}) D1. 4 T1 G1. 2. 4 च हय° (for सहय°). K3–5 B Da Dn D2. 5–8 M साश्वाश्च हययोधिनः (Da1 °योधिनैः; D5 °योषितैः); T2 सहयाः सहयोधिनः.

129 D3 G3 om. 129 (cf. v. l. 128, 127). —^{a}) K1. 3–5 B Dn2 D1. 2. 4–7 T2 M2. 4 गजाश्च (for °श्व-). Ś1 K1 -रथसंगां(K1 °गा)श्च; K3. 5 Dn2 D2. 4–8 -रथयोधाश्च (for -रथसंघाश्च). M1. 3. 5 रथाश्वगजसंघाश्च. —^{c}) K4 B D (except D1. 2. 8; D3 om.) T2 विकीर्णाश्च; M5 विशीर्णाश्व-. Ś1 K1. 2 D1 तथा (for

C. 6. 5307 B. 6. 117. 56 K. 6. 117. 61

तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् ।
छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ १३०
श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह ।
प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥ १३१
ववुर्बहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः ।
दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु विनदत्सु च ॥ १३२
काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः ।
धूमायमाना दृश्यन्ते सहसा मारुतेरिताः ॥ १३३
श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ।
विनिकीर्णाः स्म दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ।
सपताकाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः ॥ १३४
क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः ।
समन्ततो व्यदृश्यन्त पतिता धरणीतले ॥ १३५
ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

रथा). K3. 5 D2 भूयो (for भूमौ). — ^{d}) K2. 3. 5 D2 T2 M भग्नचक्रायुध(K3 °चक्रयुध° ; M2 °चक्रायुग)-ध्वजाः ; B1 T1 G1. 2. 4 भग्नचक्रा रथध्वजाः ; D8 भग्नवक्रयुग°.

130 D3 om. 130 ; G3 om. 130^{abc} (cf. v. l. 128, 127). K2 om. (? hapl.) 130–131. — ^{a}) K1 तद्गताश्व- ; Da1 तद्गजाश्च ; D1 मातंगाश्व- ; T1 G3. 4 तद्गताश्व- (for तद्गजाश्व-). K3. 5 D2. 6. 7 -रथौघाणां. — ^{b}) D1 M2 समुक्षिताः ; T2 सुधुक्षितं (for समुक्षितम्). — ^{c}) D2. 8 M5 छिन्नम् (for छन्नम्). T2 M जज्ञे (for रेजे). — ^{d}) Da1 अवि- (for इव). Ko रक्ताभ्रामिव ; T2 रक्ताभूमिव. D1 सादरं ; T1 G M2 चांबरं (for शारदम्).

131 K2 D8 om. 131 (cf. v. l. 130, 128). — ^{a}) Ko श्वानाः. K3. 5 श्वानकंकाश्च ; Da1 श्वानकाकाश्च ; D2 श्वानाः कंकाश्च. — ^{b}) G1. 3 वळा ; G2 वृको ; M1–3. 5 वृक- (for वृका). — ^{c}) K5 प्रनेदुर्. Ś1 K3 भिक्ष्यम् ; Da D1. 2. 5 G1–3 M भक्षम् (for भक्ष्यम्). — ^{d}) Da1 Dn1 विहृताश्च ; D8 विकृंताश्च. Ko. 1. 5 D2 (orig. ; m as in text) मृगध्वजाः (for °द्विजाः). T1 G M2 विनेदुर्मृगपक्षिणः.

132 D3 om. 132^{a} (cf. v. l. 128). — ^{a}) K2 नेतुर् (sic) ; K3 बभुर् ; M1. 3–5 एवं (for ववुर्). T2 M1. 3–5 भयंकराश्चैव (for बहुविधा°). B1 विवतुर्बहुधाश्चैव ; Dn2 बहुभिर्बहुधा°. — ^{b}) Da1 मारुतः ; D3 भारत (for मारुताः). — ^{d}) T1 G2. 4 भूतले ; Ca भूतेषु (as in text). K4 B2. 4 च ; Dn2 D4. 7 [इ]व ; D6 [अ]भि- ; D8 T2 M1. 3–5 नि- (for वि-).

133 ^{a}) T2 कांचनामिव (for °नि च). B1 नामानि (for दा°). — ^{b}) Da1 पातकाश्च (for पताकाश्च). D2 ध्वजोद्धताः ; D6 महाध्वजाः ; Ca °धनाः (as in text). K5 पदाताश्च * * ध्वनो. — ^{c}) K1 भूनायमाना (for धू°). K3 B2 Da Dn1 D1–3. 5 M1 (*sup. lin.*). 2. 3. 5 वि(D2 व्य- ; D3 व्या)धूयंतो व्यदृश्यंत (K3 °ते ; Da1 विदृश्यंते) ; K4 B1. 3. 4 Dn2 D4. 6–8 धूयमाना व्यदृश्यंत ; K5 व्यधूयंत व्यदृश्यंत (sic) ; T1 G धूयमाना प्रदृश्यंते ; T2 M1. 4 विधून्वंतो व्यदृश्यंत. — K3 om. (hapl.) 133^{d}–134^{c}. — ^{d}) M4 संहता ; M5 सहता (for सहसा). K5 D2 मारुतैरपि (for मारुतेरिताः).

134 K3 om. 134^{abc} (cf. v. l. 133). — ^{b}) Da1 सध्वजश्च. K1 महारथः. — ^{c}) D2. 3 M4 विनिकीर्णा (for °र्णाः). K1 स ; K3 T2 M1–3. 5 च (for स्म). K1 D2. 3 दृश्यंत. K4 B Da Dn D1. 4–8 T1 G विकीर्णाः सम(D1 चैव)दृश्यंत. — ^{d}) T1 G तत्र तत्र (for शतशोऽथ). Dn1 पतिता धरणीतले. — After 134^{cd}, M1. 3 read 6. 113. 9^{cd}–17, while M4 reads 6. 113. 10^{ab} (om. 10^{c}–11^{b}), 11^{c}–17^{d} followed by 6. 112. 134^{e}–135^{b}, 468*, 136 – 6. 113. 1–8. — Dn1 om. 134^{ef} ; D7 reads 134^{ef} in marg. — ^{e}) Da1 सपाताकाश्च ; T2 पताकाश्चैव (for सपताकाश्च).

135 G1–3 om. 135^{ab}. For sequence in M1. 3. 4 cf. v. l. 134. D7 reads 135^{ab} in marg. — ^{a}) D1 महाराज (for मनुष्येन्द्र). — ^{b}) K1 गदाशक्तिधन्वबलाः (sic) ; Da1 गदाशक्तिधनुर्धरः. — ^{cd}) K3. 4 B Da Dn D3–8 T2 M2. 5 च (K3 D3 व्य- ; T2 M2. 5 स)दृश्यंते ; T1 G2–4 प्रदृश्यंत (for व्यदृश्यन्त). For 135^{cd}, M1. 3. 4 subst. :

468* समदृश्यन्त समरे धावमानाः समन्ततः ।

[M4 ततस्ततः (for समन्ततः).]

— After 135, T G read 6. 113. 9^{c}–10^{b} (om. 10^{c}–11^{b} : for 11^{c}–15^{d}, cf. v. l. 124), 16, 17 ; M1. 3 read 6. 113. 9^{c}–10^{b} (om. 10^{c}–11^{b}), 11^{c}–17^{d} ; M2 reads 6. 113. 9^{c}–10^{b} (om. 10^{c}–11^{b}), 11^{c}–13^{b} (om. 13^{c}–15^{b}), 15^{c}–17^{d} followed by the *repetition* of 6. 112. 134^{e}–135^{b}, 468* ; M5 reads 6. 113. 9^{c}–10^{b}

अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ १३६
तं शिखण्डी रणे यत्तमभ्यधावत दंशितः ।
संजहार ततो भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ १३७
एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥ १३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

संजय उवाच ।
एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठमनुवर्तिषु ।
ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १
न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत संकुले ।

C. 6. 5316
B. 6. 118. 2
K. 6. 118. 2

(om. 10^c–11^b), 11^c–17^d followed by the *repetition* of 6. 112. 134^c–135^b, 468*, 136 – 6. 113. 1–8.

136 For sequence in T G and M MSS., cf. v. l. 134, 135. —^{a}) T_1 G महाबाहुर् (for °राज). — Dn_1 om. 136^b. —^{b}) B_2 दिव्यसंज्ञम् (for °मस्त्रम्). M_1 उदीरयत्. —^{c}) K_1 अभ्यधावंत; K_5 D_2 S °द्रवत (for °धावत). T_1 G_4 तान्सर्वान्; T_2 G_{1-3} गांगेयो (for कौन्तेयं).

137 For sequence in T G and M MSS., cf. v. l. 134, 135. —^{a}) K_2 शिषंडी. $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{1.4.5.7}$ M_4 यांतम्; D_3 यातम्; T_2 G_2 यत्तः (for यत्तम्). —^{b}) $K_{0.2}$ अभिधावत; K_3 अभ्यवर्तत; $K_{4.5}$ B D G_2 अभ्यद्रवत; T_2 M अभिदुद्राव (for अभ्यधावत). $K_{0.2}$ S दंसितः; K_1 धंसितः; B_1 दंशितं (for °तः). —^{c}) K_5 असंहृतं (for संजहार). K_3 $D_{1-3.6}$ T_1 G M असंहर(G_3 °रं)त्ततो भीष्मस् (G_3 भीष्मं); K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ ततः समाहरद्भीष्मस्; T_2 स जहार रणे भीष्मस्. —^{d}) T_2 तमस्त्रं. $K_{0.2}$ $M_{1.3-5}$ पावकोत्तमं (for पावकोपमम्).

138 For sequence in T G and M MSS., cf. v. l. 134, 135. —^{a}) Dn_2 $D_{4.7.8}$ त्वरितः पांडवो राजन्. —^{b}) Dn_2 $D_{4.7.8}$ मध्यमः (for कौन्तेयः). $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ श्वेताश्वः कृष्णसारथिः. —^{c}) K_1 निजघ्ये; Dn_1 विजघ्ने (for निजघ्ने). —^{d}) T_1 $G_{2.4}$ मोधयित्वा (for मोह°).

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ K_{0-2} D_1 mention only दशमयुद्धदिवस; $K_{3.5}$ D_2 दशमेहनि (D_2 cont. युद्धे); K_4 भीष्मनिपातन; B_3 Da Dn_1 D_5 दशमेह्नि (B_3 cont. भीष्मनिपातन); D_6 दशमदिवस; M_4 दशमेह्निके. — *Adhy. name:* T_2 $M_{1-3.5}$ अर्जुनपराक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 Dn_2 111; Da_2 (*sec. m.*) 75; D_6 112 (as in text); T_1 G 113; T_2 $M_{1.2}$ 114; $M_{3.4}$ 115; M_5 116. — *Śloka no.:* Dn_1 63; Dn_2 $D_{5.6}$ 65; D_2 31.

113

1 D_1 reads 1–26 after 6. 114. 4. For sequence in T G and M MSS., cf. v. l. 6. 112. 134, 135. —^{a}) Da_1 om. एवं व्यूढे°. K_{3-5} B_{1-3} Da_2 Dn $D_{2.4-8}$ सम; D_1 सम°; D_3 तथा (for एवं). K_1 Dn_3 -व्यूहेषु; K_{3-5} D_2 सर्वेषु (for व्यूढेषु). S असंमू(G_{1-3} °व्यू)ढेष्वनीकेषु. —^{b}) K_4 B D (except D_{2-5}) भूयिष्ठेष्वनिवर्तिनः; T_2 भूयिष्ठमनुयोधिषु. —^{d}) $K_{0.2}$ समपद्यत; K_3 $D_{2.6}$ °सज्जंत; K_5 °सज्जत; Da_1 lacuna; D_5 सर्वाधाच (sic); T_1 समपश्यंत; T_2 समभ्युद्यंत; $M_{1-3.5}$ °द्दयंत (for °पद्यन्त).

2 For sequence in D_1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. —^{a}) K_1 न ह्यनेकम्; D_3 (marg. *sec. m.*) तद्यनीकम् (for न ह्यनीकम्). Da_1 $D_{1.5}$ S अनीकेषु. K_5 D_2 न ह्यनीकेन समरे. —^{b}) K_5 D_2 T_2 M_3 समसज्जंत; T_1 $G_{1.2.4}$ °सज्यत (for °सज्जत). $G_{1.3}$ संयुगे (for संकुले). —^{c}) B_4 $D_{4.8.3}$ रथिनो; Dn_2 रथा न

C. 6. 5316
B. 6. 113. 2
K. 6. 118. 2

न रथा रथिभिः सार्धं न पदाताः पदातिभिः ॥ २
अश्वा नाश्वैरयुध्यन्त न गजा गजयोधिभिः ।
महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ॥ ३
नरनागरथेष्वेवं व्यवकीर्णेषु सर्वशः ।
क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत ॥ ४
ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ।
दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय सत्वराः ।
पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ॥ ५
सा वध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः ।
त्रातारं नाध्यगच्छद्वै मज्जमानेव नौर्जले ॥ ६
यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।
तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माण्यकृन्तत ॥ ७
अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना ।
नगमेघप्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥ ८
मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः ।
इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥ ९

(by transp.); D1 न रथान्. K5 रथिनः (for रथिभिः). — ^{d}) K1 om. पदाताः. K3 B4 Dn2 D4. 6. 8 पा(K3 D6 प)दाताश्च; K5 D2 पत्तयश्च; B1 D7 पादाता न; B3 T1 न पादाताः; D1 पादातास्ताः (for न पदाताः).

3 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. — ^{a}) Ś1 K0–3 D6 T G1 M1. 3. 4 अश्वानश्वैर्; K5 अश्वा अश्वैर्; Dn2 D4. 7. 8 °श्चाश्वैर् (D8 °चाश्वै); D2 रथा रथैर् (for अश्वा नाश्वैर्). D8 नयु° (for अयु°). G1–3 अश्वानां चैव युज्यं(G2 °ध्यं)ते. — ^{b}) K3 नागजा; K3. 5 गजाश्च-; K4 B3 D1. 2 M2 गजा न (by transp.); B1 Dn2 D4. 6–8 गजा(B1 °जां)श्च. — After 3^{ab}, K2. 4 B D (except D1–3) ins.:

469* उन्मत्तवन्महाराज युध्यन्ते तत्र भारत ।

— D1 om. 3^{c}–4^{d}. — ^{c}) K1. 5 D2. 7 T2 G3 महाव्यतिकरो.

4 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. — ^{a}) Ś1 K0–3 [ए]व (for [ए]वं). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 नरनागगणेष्वेवं (K4 D4 °व); K5 D2 S °रथाश्वेषु; D3 °गणैश्चैवं. — ^{b}) K0. 1 व्यवलीनेषु; K2 व्यचलंतिषु; K3 विनिकीर्णेषु; K5 B1 D6 T1 वि(K5 प्र)कीर्णेषु च; D2 प्रविकीर्णेषु; D3 व्यपकीर्णेषु. — ^{c}) T2 G1–3 M क्षयस्; T1 G4 क्षयं (for क्षये). D3 महाघोरे; T2 M1–3. 5 महारौद्रो (for महारौद्रे). — ^{d}) K5 D2 विशेषः समजायत; T G निर्विशेषमदृश्यत.

5 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. — ^{a}) D3 शल्य- (for शल्यः). — ^{b}) D1 मारिष; D3 वीर्यवान् (for भारत). — ^{d}) D1 रथानाच्छाद्य. K3. 4 B Dn2 D4. 6. 7 M4 भास्वरान्; K5 D2. 3 M1–3. 5 भारत (D2 °तः); Da Dn1 D1. 5 C4 भासुरान्; D8 भास्करान्; T G दंसिताः (T2 °तः) (for सत्वराः). — ^{c}) Da Dn1 D5 योधा (for शूरा).

6 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. — ^{a}) K2 नाधगच्छध्वै (sic); K3. 5 नाध्य(K5 °धि)गच्छंत; D1. 6 T1 °गच्छन्वै; D2 नाधिगच्छंती; G2 नाद्य गच्छद्वै; G3 नाधि°; M नाभ्य° (for नाध्यगच्छद्वै). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 भ्राम्यते बहुधा राजन् (Da1 राज). — ^{d}) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 मारुतेने(Dn2 °नै)व; K5 सज्जमानेव (for मज्ज°).

7 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. — ^{a}) G4 [अ]भि- (for हि). K0 Da1 शशिरः; K5 B2 D5 T1 G2. 4 शिशिरः (for शैशिरः). D6 M4 काले (for कालो). — ^{b}) K5 कर्माणि (for मर्माणि). — K3. 5 D2 om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{c}) D1. 8 च (for वै). — ^{d}) Da1 मर्मानि (for °णि). K2 D8 T2 कृंतत; K4 B1. 2. 4 Dn2 D1. 4. 6–8 M1–3. 5 कृंतति (for [अ]कृन्तत). — T1 G1. 3. 4 ins. after 7:

470* सोमकाः सृञ्जयैः सार्धं सर्वे ते युद्धदुर्मदाः ।

— After the above, G1. 3 *repeat* 17^{cd}.

8 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. — ^{a}) K3–5 B Da Dn1 D1. 2. 5. 6 G1 तथैव (for अतीव). — ^{b}) D3 सु- (for च). — ^{c}) K0 नाग°; K3. 4 B D (except D1–3. 6) G1 M3 (*inf. lin.*) नव° (for नग°). — ^{d}) Ś1 K0–2 Da1 M4 पतिता; K3. 5 D2 मर्दिता (for पातिता). — After 8, D2 reads 10^{cd}, *repeating* it in its proper place.

9 T G M1–3. 5 om. 9^{ab}; M4 om. 9. — ^{a}) D सूयमाणाश्च दृश्यंते. — ^{b}) K5 B1 Da Dn1 D1–3. 5. 6 रथ°; D6 कुरु° (for नर°). — T G M2. 5 read

पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तत्र तत्र महागजाः ।
आबद्धाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् ॥ १०
छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
तस्मिन्नतिमहाभीमे राजन्वीरवरक्षये ।
भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनंजये ॥ ११
ते पराक्रान्तमालोक्य राजन्युधि पितामहम् ।
न न्यवर्तन्त कौरव्या ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ॥ १२
इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ १३
पाण्डवापि महाराज स्मरन्तो विविधान्बहून् ।
क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ॥ १४
भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ।
तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति स्म हृष्टवत् ॥ १५
सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह ॥ १६
सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सह सृञ्जयैः ।

C. 6. 5132
B. 6. 118. 16
K. 6. 118. 18

9^{c}–10^{b} after 6. 112. 135. — ^{c}) D5 इक्षुभिस् (for इषुभिस्). Da1 ताड्यमानैश्च. — ^{d}) D3 नराश्चैव (for नाराचैश्च).

10 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. — ^{ab}) K1 °स्वनं (for °स्वरं). K4 B1. 3. 4 Dn2 D3. 7. 8 घोरं कृत्वा (for कृत्वा तत्र). K1 महागजः. — T G M om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) K4 B D (except D1–3) आनद्धा° (for आवद्धा°). D2. 4. 8 कार्यैर् (for कायैर्). K1 आयुधाः बरणैः कायै (sic). — ^{d}) D4 निहितानां (for निह°). D1 महामृधे; D3 धृतात्मनां. Ś1 K0–2 निकृत्तै(K0 °त्तै)र्निहतात्मनां.

11 For sequence in D1, cf. v. l. 1. T G M om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) K5 D5 छिन्नम् (for छन्नम्). Ca आयोधनं (as in text). K3 राजन्; D3 जज्ञे (for रेजे). — ^{b}) B1 चारुकुंडलैः; D5 च समंडलैः (for च सकुण्डलैः). — T1 G read 11^{c}–15^{d} after 6. 112. 124; T2, after 6. 112. 124^{cd}. — ^{c}) K4 B2–4 Da Dn D4–7 M4 एव; D8 एवं (for अति-). K3 -भीमो; K3 D2 -घोरे; K4 B Da Dn D4–8 -राज (for -भीमे). — ^{d}) K1 B Da Dn D4–8 महा- (for राजन्). G2 राजवर्यं वरक्षये. — Da D5 om. (hapl.) 11^{c}–13^{d}; Dn1 om. 11^{c}–13^{b}. — ^{e}) D1 निःक्रांते (for विक्रान्ते). T2 G1–3 M2. 5 भीष्मं प्रति परा(M2 शरा)क्रांताः (T2 °तः). — ^{f}) K2 पांडुवेव; B1 पांडवेये (for पाण्डवे च). T2 G1–3 M2. 5 पांडवाः सह संजयैः.

12 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. Da Dn1 D5 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) K3. 5 D2 तं (for ते). K3 पराक्रांतिस्-. — ^{b}) T2 G1–3 M युधि राजन् (by transp.). — ^{c}) K2 नभिवर्तंत; K3 M नात्य°; K4 B Dn2 D4–8 अभ्य°; K5 T2 G2 नान्यवर्तंत; D2 संन्यवर्तंत. K3–5 B Dn2 D2–4. 6–8 T2 G1–3 M ते पुत्रा; D1 कौरव्य (for कौरव्या). — ^{d}) = 15^{b}. Dn2 D4. 6–8 सर्वे (D4. 7. 8 सर्व-) सैन्यपुरस्कृताः.

13 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. Da D5 om. 13; Dn1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). D1 om. (hapl.) 13^{c}–15^{b}. — ^{b}) T2 G1–3 M स्वर्गलोकपरायणाः. — M2 om. 13^{c}–15^{b}. — ^{d}) T2 G1–3 M1. 3–5 तावका युद्धदुर्मदाः. — For 13^{cd}, D3 subst.:

471* पाण्डवानां ययुः सेनामात्मनो जयगृद्धिनः ।

14 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. D1 M2 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) Ś1 K0–2 T2 G1–3 M1. 3–5 च (for [अ]पि). — ^{c}) D6 स्व-; D3 T2 सु- (for स-).

15 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. D1 M2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{a}) D3 महाराज (for रणे शूरा). — ^{b}) = 12^{d}. K4 B D (except D2. 3; D1 om.) ब्रह्मलोकाय तत्पराः; T2 G1–3 M1. 3–5 स्वर्गलोकपुरस्कृताः. Ca cites ब्रह्मलोकाय. — ^{c}) K3 पुत्राश्च (for पुत्रांश्च). K4 B1–3 Da Dn1 D5 अमर्षवशमापन्ना; D1 M1–3. 5 तावकास्तव (D1 °काः पांडु-) पुत्राश्च. — ^{d}) K3. 5 D2 योधयानाः (for °यन्ति). K3. 5 B3. 4 D (except Da1 Dn1) S प्र- (for स्म).

16 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. — ^{a}) B2 M1–3. 5 च (for तु). — ^{b}) K3 Da1 G3 महारथाः; D1 नराधिप (for महारथः). — Ś1 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) K2. 5 अभ्य° (for अभि°). — ^{d}) K0–3. 5 D2 किं सु(K1 सु)तेन वः; D7 सह संजयैः; M किं द्रुतेन वः (M4 विलंबिना) (for सृञ्जयैः सह). D3 सोमकाः सहसंजयाः; T2 सोमकां किं चिरेण वः; G1–3 सैनिकाः किं कृतेन वः.

C. 6. 5533
B. 6. 118. 19
K. 6. 118. 19

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ १७
वध्यमानस्ततो राजन्पिता शांतनवस्तव ।
अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् ॥ १८
तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।
संप्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशिनी ॥ १९
स तां शिक्षामधिष्ठाय कृत्वा परबलक्षयम् ।
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
भीष्मो दश सहस्राणि जघान परवीरहा ॥ २०
तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ ।
भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ।
गजाश्वममितं हत्वा हताः सप्त महारथाः ॥ २१
हत्वा पञ्च सहस्राणि रथिनां प्रपितामहः ।
नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ॥ २२
तथा दन्तिसहस्रं च हयानामयुतं पुनः ।
शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशां पते ॥ २३
ततः सर्वमहीपानां क्षोभयित्वा वरूथिनीम् ।

---

17 For sequence in D1 T G and M MSS., cf. v. l. 1. Ś1 om. 17ab (cf. v. l. 16). — a) Ko. 1 सेनापतेर् (for °पति·). — b) K4 B2-4 Da Dn D4-8 संजयाश्च ते; K3 सहसंजयाः; B1 संजयैः सह·. — c) Ś1 Dn3 अभिद्रवंत; Ko अभ्यवर्तंत; K6 Da1 D6. 8 अभ्य(D6 °भि)द्रवत (for अभ्यद्रवन्त). — d) K1. 3. 5 D (except D1. 3. 4) T2 शर°; T1 G4 अस्त्र° (for शस्त्र°). K3. 5 D2. 6 परंतप (K3. 5 °पाः); Dn3 D4. 7. 8 समाहताः (D7 °तः) (for समन्ततः). — After 17, M2. 5 repeat, while M4 reads 6. 112. 134c-135b, followed by 468*, 6. 112. 136-6. 113. 8.

18 For sequence in D1, cf. v. l. 1. — a) K2. G3 वध्यमानास्·. — b) T1 G देवव्रतस् (for शांतनवस्). — c) K2 °वसम् (for °वशम्). — d) Ś1 Ko-2 सोमकान् (for सृञ्जयान्).

19 For sequence in D1, cf. v. l. 1. — a) K3 D2. 6 या (D2 याः) प्रदत्ता (for संप्र°). K5 D2 [अ]-स्त्रशिष्या वै; Da1 Dn1 (before corr.) [अ]स्त्रशिक्षायै (Dn1 by corr. °क्षा या). T1 G2. 4 सम्यग् दत्ता (G2 वृत्ता) शस्त्रशिक्षा; T2 G1. 3 M सम्यक्प्रवृत्तास्त्रशिक्षा·. — d) K3 B1. 2 Da Dn D2. 5. 7. 8 °विनाशनी (Da2 [before corr.] °शिनी as in text).

20 For sequence in D1, cf. v. l. 1. — a) K5 D2 शिष्याम्; S विद्याम् (for शिक्षाम्). — b) K3. 5 D2 चक्रे; K4 B Da Dn D4-8 S कुर्वन् (M4 कुर्वं) (for कृत्वा). K3. 5 D2 कुरुबलक्षयं; D1 परमलक्षणं. — D2 om. 20cdef. — c) B1 अहन्प्रवहान् (for अहन्यहनि). — D1 om. (hapl.) 20d-24a. — d) Ś1 Ko-2. 4 D2 G2 कुरुवृद्धः; M1-3. 5 भीष्मः कुरु· (for वृद्धः कुरु·). — K2 om. (hapl.) 20e-22b. — f) Ca परवीरहा (as in text).

21 K2 D1 om. 21 (cf. v. l. 20). — ab) B1 Da Dn1 D5. 6 च (for तु). K3. 4 B D (except D2. 3; D1 om.) S (except T2) transp. दिवसे and दशमे·. — c) Ś1 Da1 Dn1 (before corr.) D6 M5 भीष्मेनैकेन; T1 G एको भीष्मो हि· D3 T1 G4 M1-3. 5 मात्स्येषु. — d) K4 B D7 पंचालेषु; D5 पांचाल्येषु (for पाञ्चालेषु). — e) K5 गजांश्च; T2 M1-3. 5 गजाश्वान् (for °श्वम्). Ś1 Ko. 1. 5 D2 अयुतं; D8 अतिनं (sic); S चामितं (T2 M2 °तान्) (for अमितं). — f) K3 हताः सप्तशता रथाः; K5 D2 हताः परशता रथाः; S हत्वा चैव महारथान्·

22 K2 om. 22ab; D1 om. 22 (cf. v. l. 20). — a) Ko. 1 कृत्वा (for हत्वा). — b) K4 B D (except D2; D1 om.) S (except G3) रथानां (for रथिनां). S पृथिवीपते (for प्रपितामहः). — c) Ś1 Ko-2 शूराणां (for नराणां). T1 G2. 4 [अ]युतं; T2 G1. 3 M तथा (for महा·). Da1 महास्त्राणि (for महायुद्धे). D3 पदातीनां तथा युद्धे· — d) Da1 om. सहस्राणि·

23 D1 om. 23 (cf. v. l. 20). — a) K4 B1. 3. 4 Dn2 D4. 7. 8 दंतिनां च (B3. 4 षट्) सहस्राणि; B2 Da Dn1 D6 दशहस्तिसहस्रं च· — b) G1. 3 यानानाम् (for हयानाम्). K5 D2 तथा (for पुनः). — c) K5 D2 शिष्याबलेन; T1 G शिक्षावशेन. Ko. 2 Da1 D3 निहताः; K3. 5 D2 T G न्यह(K3 निह·; G2 स ह)नत्; D4 निहितं (for निहतं). — d) K6 Da2 D2. 5 T G M2 पिता (for पित्रा).

24 For sequence in D1, cf. v. l. 1. D1 om. 24a (cf. v. l. 20). — a) Ko ततः सर्वमहीपालानां (hypermetric); S ततः सर्वान्महीपालान्. — b) K1. 4 B Dn2 D4. 6-8 क्षप° (for क्षोभ°). T G विशां पते; M महीपते (M2 °तेः) (for वरूथिनीम्). — c) T2

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ॥ २४
शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैर्न्यपातयत् ॥ २५
ये च केचन पार्थानामभियाता धनंजयम् ।
राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् ॥ २६
एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः ।
अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे ॥ २७
स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि ।
सेनयोरन्तरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ २८
न चैनं पार्थिवा राजञ्शेकुः केचिन्निरीक्षितुम् ।
मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि ॥ २९
यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ।
तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत ॥ ३०
तथा च तं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ।
उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ३१
एष शांतनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ।
नानिहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ ३२
यत्तः संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः । C. 6. 5549 B. 6. 118. 36 K. 6. 119. 36

प्रियं पुत्र (for प्रियो भ्राता). — [d]) K1 निपातिताः. Da Dn1 D5 T2 शतानीकम(T2 °कं न्य)पातयत्.

25 For sequence in D1, cf. v. l. 1. — [a]) D1 शतानीकं तु; M3. 5 °नीकेन. — [c]) D1 महाराज्ञां (for °राज). — [d]) D1 भल्लैस्तीक्ष्णैर् (for राज्ञां भल्लैर्). K3. 4 B D अपातयत्; K5 G3 नि(K5 न्य)पातयन् (for न्यपातयत्). — After 25, K4 B1. 3. 4 Da Dn1 D5 M4 ins.:

472* उद्विग्नाः समरे योधा विक्रोशन्ति धनंजय ।
[B2 बहवो (for समरे). Da Dn1 D5 धनंजयं.]

26 For sequence in D1, cf. v. l. 1. Ś1 Ko. 1 om. 26[ab]. — [a]) D3 T2 केन च (for केचन). S पांडूनाम् (for पार्थानाम्). — [b]) K3. 5 D1-3 अनुयाता; D5 अभिमानो; S अन्वगी(T1 °गे·; T2 °शी)युद् (for अभियाता). — [d]) D3 तु (for ते).

27 [a]) T1 G किरन्; T2 चरन् (for एवं). — [c]) T2 M सैन्यं (for सेनां).

28 After 28[ab], T1 G1 (both in marg.) ins.:

473* यावायवाभ्यां शुचिशुक्रयोगे
आतानतप्ता इव बाणसंघाः ।
भीष्मस्य चापच्युतबाणसंघैः
पार्थस्य सेना कृशतामवाप ।

— [c]) Da1 D5 Co अंतरं; T2 G1. 3 अंतरा (for अन्तरे). Dn2 G1 [s]तिष्ठत्; D3 (marg. *sec. m.* as in text) विष्ठः.

29 [a]) K3. 5 D6 क्षत्रियाः (for पार्थिवा). Ko-4 B Da Dn D2. 4-8 केचित्; D1. 3 सर्वे; S तत्र (for राजन्). — [b]) Ko-2 D1. 3 शेकू राजन्; K3. 5 D2. 6 शेकुराजौ; K4 B Da Dn1 D5. 7. 8 शक्ता राजन्; Dn2 रणे शक्ता; D4 राजन्केचिन्; T1 G केचिच्छेकुर्; M4 शेकुर्भीष्मं (for शेकुः केचिन्). — K5 om. 29[c]-49[b]. — [c]) K2 Dn2 D4. 8 मध्य·; K3 D1. 2 मध्ये (for मध्यं). T1 प्राप्ते (for प्राप्तं). K1 om. (hapl.) from यथा (in [c]) up to दिवि (in [d]). Dn3 भीष्मं; D3 भी(marg. *sec. m.* ग्री)ष्म; T2 ग्रीष्मं; M दीप्तं (for ग्रीष्मे). — [d]) Ś1 पतंतं; K3 तपतं; D8 पततं (for तपन्तं). Da1 दिवं; T1 G2. 4 यथा; G1. 3 जनाः (for दिवि).

30 K5 om. 30 (cf. v. l. 29). — [a]) Ko. 1 चक्रुस; S स्कंदस् (for शक्रस्). K2 अथै दैत्यचमु चक्रुस् (corrupt). — [c]) Ko ततः (for तथा). Ś1 Ko-2 शितैर्बाणैस्; Da Dn1 D5 पांडवानां; S पांडुसेनां (for पाण्डवेयांस्). — [d]) T2 पातयामास (for तापया°). G2 ताडयामास संयुगे.

31 K5 om. 31 (cf. v. l. 29). — [a]) K4 B1-3 Da2 Dn D1. 4. 7. 8 तथा चैनं; B4 तथैवैनं; Da1 तथाचेवं; D5 तथाचैव (for तथा च तं). Ś1 D6 परिक्रांतम्; Ko-2 परिक्रांतम्. — [d]) Ś1 Ko. 2 प्री(K2 प्रि)यमानो; D1. 5 T2 G1 M3. 5 प्रियमाणो. Da2 धनंजय (for °जयम्).

32 K5 om. 32 (cf. v. l. 29). Before 32, D6 ins. श्रीकृष्ण उवाच. — [a]) S एकः (for एष). — [b]) T1 G अंतरा (for अन्तरे). — [c]) K2 नानाहत्य; K3 D2. 4 T G M4 सं निहत्य; K4 B Da Dn D5. 7. 8 सं(Da1 स)निहत्य (for नानिहत्य). D1 घातयस्व बलादेव.

33 K5 om. 33 (cf. v. l. 29). — [a]) K1. 3 यतः; K4 B Dn2 D4. 7. 8 बलात्; Da Dn1 D5 रणात्; D6 ततः; T2 यत्तं (for यत्तः). Ko संस्तंबयस्वैनं; K1. 2

C. 6. 5150
B. 6. 118. 34
K. 6. 118. 35

न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ॥ ३३
ततस्तस्मिन्क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः ।
सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः ॥ ३४
स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान् ।
शरव्रातैः शरव्रातान्बहुधा विदुधाव तान् ॥ ३५
तेन पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६
यमौ च चेकितानश्च केकयाः पञ्च चैव ह ।
सात्यकिश्च महाराज सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ॥ ३७
द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः ॥ ३८
एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।
समुद्धृताः फल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ॥ ३९
ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ४०
ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वान्रणविभागवित् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः ॥ ४१
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

संस्तंभयत्रैषा; K8 संस्तंभयस्त्वैनं; T2 स्तंभयतश्चैनं; M1. 3-5 संस्तंभयस्त्वेनं. — b) K1 om. यत्रैषा. K0 यत्रैषा. Da1 चमूं; Da2 D5 चमू. D8 संनिवार्य महारथान्; S यत्रैषो(T2 °त्रैषा-; M1. 3 °त्रेषो)स्ये(T2 स्ते)ति ते चमूं. — c) Ś1 K0-2 न हि भीष्मसमो नान्यः. — d) D1 चिरं; D8 [ऽ]भिभो; S पुमान् (for विभो).

34 K5 om. 34 (cf. v. l. 29). Before 34, D6 ins. संजय उवाच. — a) Ś1 K0. 2 तस्मिंस्ततः (by transp.); T2 तेन तस्मिन्. Da D5 क्षये; M4 रणे (for क्षणे). D1 तस्मिंस्तु तत्क्षणे राजन्. — b) K2 चोदिते; Da1 श्वेतादिता (sic); D1 नोदितो (for चोदितो). — c) S सरथं सध्वजं (by transp.). K1 om. साश्वं. Ś1 (sup. lin. as in text) T1 G4 चाश्वं; T2 वाहं (for साश्वं).

35 K5 om. 35 (cf. v. l. 29). — a) T2 सचाप-; M5 न चापि (for स चापि). — b) Dn1 पांडवो बली; T2 पांडवेरितः. — Dn1 om. (hapl.) 35c-36b. — c) Da1 शरै वृतै शरवृतां (sic); M1-3. 5 शरव्राताञ्शरव्रातैर् (by transp.). — d) Ś1 K0-2 विप्रधावतां; K3 D2. 3. 6. 8 विददा(D8 °धा)र तान्; B2 विददाव तान्; D1 चिच्छिदे शरैः; T2 विधृता बधान्; G2 विदुधूप तान् (sic); G3 विदुधास तान्; M1-3. 5 विदधे च तान् (for विदुधाव तान्). B1. 3 Da D5 चिच्छेद बहुधा च (B1 Da1 च) तान्.

36 K5 om. 36 (cf. v. l. 29). Dn1 om. 36ab (cf. v. l. 35). D2 om. 36c-45b; D6 om. (hapl.) 36ab. — a) K2. 4 B Da Dn2 D1. 6-8 T1 G ततः; T2 M तेषां (for तेन). K4 B1 Da D1. 6-8 पंचाल° (for पाञ्चाल°). M2 तु (for च). — G2 om. (hapl.) 36bc. — b) G2 M1-3. 5 धृष्टद्युम्नश्च (for °केतुश्च). G2 पार्षतः (for वीर्यवान्). — d) M1-3. 5 धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् (= b).

37 K5 D2 om. 37 (cf. v. l. 29, 36). — b) K2. 3 B1. 3 कैकयाः; D (except D6. 7; D2 om.) कैकेयाः (for केकयाः). B1 पांडवैः सह; D4 पंचभिः सह (for पञ्च चैव ह). K3 D1 हि (for ह). S सात्यकिश्च महारथः. — cd) B1 सु- (for च). K4 B D (except D1; D2 om.) महाबाहुः (for °राज). K3 D1. 4. 6 सौभद्रश्च (for °द्रोऽथ). S सौभद्रो रथिनां श्रेष्ठो राक्षसश्च घटोत्कचः.

38 K5 D2 om. 38 (cf. v. l. 29, 36). — b) K3 D5 कुंती° (for कुन्ति°). — c) D3 पुरुजिच्च; D7. 8 सुधर्मा च (for सुशर्मा च). S विराटश्च महाराज. — d) K3 पांडवाश्च (for पाण्डवेया). S च सर्वशः (for महाबलाः). Ś1 K0. 1 पांडवेन महात्मना (K1 °नः).

39 K5 D2 om. 39 (cf. v. l. 29, 36). — a) T2 एते च बहवो राजन्. — b) S निकृत्ता (for पीडिता). K4 B4 भीष्मशायकैः. — c) Ś1 समुद्धृतः; Dn1 समुत्थिताः; S °द्धृता; Ca °द्धृताः (as in text). K2-4 B Da2 Dn D1. 3. 6-8 फाल्गुनेन; S महाराज (for फल्गुनेन). — d) K3 शस्त्रसागरे (for शोक°).

40 K5 D2 om. 40 (cf. v. l. 29, 36). Ś1 K0-2 om. (hapl.) 40c-41b. — d) D4-6. 8 रक्षमाणः (D4 °णाः) (for रक्ष्यमाणः).

41 K5 D2 om. 41; Ś1 K0-2 om. 41ab (cf. v. l. 29, 36, 40). — a) K3 ततोप्यानंतरं गत्वा; D3. 6 M ततोस्या(D6 ततः सो)नुरथं गत्वा; T1 G ततोस्य तुरगान्हत्वा; T2 तथास्य तु रथं गत्वा. — b) K3 S सर्वांतर°; D3. 6 सर्वयुद्ध° (for सर्वान्रण°). — d) K3

विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्वना ॥ ४२
अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ॥ ४३
ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
बहुधा भीष्ममानर्छन्मार्गणैः कृतमार्गणाः ॥ ४४
विधूय तान्बाणगणान्ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः ।
पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम् ।
कृत्वा शरविघातं च क्रीडन्निव पितामहः ॥ ४५
नाभिसंधत्त पाञ्चाल्यं स्मयमानो मुहुर्मुहुः ।
स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मृत्य भीष्मो बाणाञ्शिखण्डिनः ।
जघान द्रुपदानीके रथान्सप्त महारथः ॥ ४६
ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् ॥ ४७
ते वराश्वरथव्रातैर्वारणैः सपदातिभिः ।
तमेकं छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ।
भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् ॥ ४८
ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे ।
किरीटी भीष्ममानर्छत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४९ C. 6. 5348 B. 6. 118. 54 K. 6. 118. 54

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

D_3 विभत्सुर्. Ś$_1$ K_0 बीभत्सुश्चापराजितः; K_2 बीभत्सश्च पराजितः.

42 K_5 D_2 om. 42 (cf. v. l. 29, 36). — ^{b}) B_1 धृष्टकेतुश्च (for °द्युम्नश्च). — ^{d}) T_1 G_4 °पुत्रो (for °पुत्रौ). S युधिष्ठिरः (for च पाण्डवौ). — ^{e}) T_2 दुद्राव (for दुद्रुवुर्). G_3 भीमम् (for भीष्मम्). — ^{f}) $K_{0.3}$ B_{1-3} Da Dn $D_{1.3.5.8}$ T G M_3 °धन्विना (for °धन्वना).

43 K_5 D_2 om. 43 (cf. v. l. 29, 36). — ^{c}) S ददृशुः (for दुद्रुवुः). — ^{d}) K_3 M_2 °महायुधं; T G $M_{1.3-5}$ °दृढायुधं (for °महायुधाः).

44 K_5 D_2 om. 44 (cf. v. l. 29, 36). G_3 om. 44^{ab}. — ^{a}) K_3 सर्वे ते (by transp.). T_2 दृढधन्वानं. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ पलायिनः (K_1 °न) (for [अ]पलायिनः). — ^{c}) D_3 वधार्थं (for बहुधा). K_{1-4} B D (except D_3; D_2 om.) आनछुंर्; T_2 M_2 °छं (for आनर्छन्). — ^{d}) $K_{3.4}$ B Dn_1 $D_{1.4.7.8}$ क्षतमार्गणैः; Da Dn_2 D_5 $Ca.c$ कृतमार्गणैः; T_2 सर्वमार्गणैः; M सर्वमर्मगैः.

45 K_5 om. 45; D_2 om. 45^{ab} (cf. v. l. 29, 36). — ^{a}) $K_{0.1}$ बल° (for बाण°). — ^{b}) Ś$_1$ K_{0-2} येषु ते पार्थिवोत्तमाः. — ^{d}) T_2 वरूथिनी (for °नीम्). — ^{e}) K_4 B_{2-4} Dn_2 $D_{4.6-8}$ M_4 चक्रे (for कृत्वा). K_2 °विक्रांतं (for °विघातं). — ^{f}) Da_1 D_5 पितामहं; T G $M_{1-3.5}$ महारथः (G °रथान्) (for पितामहः).

46 K_5 om. 46 (cf. v. l. 29). — ^{a}) D_6 नाभ्यसंधत्त; T_1 G_4 न हि संधत्त; M नाभिसर्पंत (for नाभिसंधत्त). $K_{3.4}$ B Da Dn $D_{2.4.6-8}$ G_{1-3} पांचाल्ये; D_1 पांचालं (for पाञ्चाल्यं). D_3 समधत्त न पांचाल्यैः; D_5 नाभिसंधत्य पांचाल्ये. — ^{c}) K_3 स्त्रित्वं. K_3 $D_{1.2}$ तस्यानुसंचिं(K_3 °चि)त्य; Da Dn $D_{4.5.7.8}$ तस्य तु संस्मृत्य; T_1 G M च समनु° (for तस्यानुसं°). T_2 स्त्रीत्व तं चास्यनुस्मृत्य (corrupt). — ^{d}) S भीष्मस्तत्र (for भीष्मो बाणान्). Ś$_1$ K_4 Dn_2 $D_{2.4.7.8}$ शिखंडिने; K_2 T_2 G_2 °नं; K_3 B Da Dn_1 $D_{3.5}$ °नि (for °नः). — ^{e}) D_1 निजघ्ने (for जघान). $K_{0.2}$ द्रौपदानीके. — ^{f}) K_1 Da_2 D_5 T_2 रथा (Da_2 °थाः); D_1 वीरान् (for रथान्). D_1 महारथान्; M_4 °रथाः (for °रथः).

47 K_5 om. 47 (cf. v. l. 29). — ^{a}) T G $M_{2.4.5}$ किलिकिला° (for किलकिला°). — ^{b}) K_1 समपद्यते; K_4 $B_{2.3}$ D (except $D_{2.3.6}$) °भूत्तदा; S °जायत (for °पद्यत). — ^{c}) S मध्ये (for मत्स्य-). Ś$_1$ K_3 D_2 -पंचाल°; G_3 -पांचाल्य° (for -पाञ्चाल°). — ^{d}) T_2 तन्मेकमभि°; $M_{1-3.5}$ तमेनमनु°.

48 K_5 om. 48 (cf. v. l. 29). — ^{a}) $K_{3.4}$ $B_{2.4}$ D T_1 $G_{1.2.4}$ M_{1-4} ते नराश्वरथ°; B_1 ते नराश्वनर°; B_3 तेन साश्वरथ°; T_2 ते नराश्च रथ°; G_3 ते रथासनर°; M_5 ते नराश्वशर°. — ^{b}) B_4 Dn_2 $D_{1.4.5-8}$ मार्गणैः (for वारणैः). $K_{3.4}$ B D S च (for स-). K_4 B_{2-4} Da Dn D_{1-8} परंतप (Da_1 °पः); B_1 समंततः; D_8 पताकिभिः (for -पदातिभिः). — ^{e}) $K_{0.2}$ तमेवाच्छाद°. — ^{f}) K_3 प्रपतंतं (for प्रतपन्तं).

49 K_5 om. 49^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{a}) D_6 om.

११४

C. 6. 5389
B. 6. 119. 1
K. 6. 119. 1

संजय उवाच ।
एवं ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ १
शतघ्नीभिः सुघोराभिः पट्टिशैः सपरश्वधैः ।
मुद्गरैर्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीभिश्च सर्वशः ॥ २
शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः ।
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च भारत ।
अताडयन्रणे भीष्मं सहिताः सर्वसृञ्जयाः ॥ ३
स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ।
विव्यथे नैव गाङ्गेयो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ४
स दीप्तशरचापार्चिरस्त्रप्रसृतमारुतः ।
नेमिनिर्ह्रादसंनादो महास्त्रोदयपावकः ॥ ५
चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ।
युगान्ताग्निसमो भीष्मः परेषां समपद्यत ॥ ६

ततस्तस्य च. M2 तस्य तु. K3 D2 तेषां तु. — ^{b}) T1 देवासुरोत्तमे. — ^{c}) K5 आनर्छुः; T G1 M1 (*sup. lin.*) 2. 3. 5 आगच्छत्; M4 आनर्चुः (for आनर्छत्). — K5 D5 om. (hapl.) 6. 113. 49^{d}–6. 114. 1^{a}.

Colophon om. in K5 D5 (cf. v. l. 49). — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K1. 2 mention only दशमयुद्धदिवस; K3 दशमेहनि; B3 Da1 Dn1 दशमेह्नि (B3 cont. भीष्मनिपातन); D2 दशम; D6 दशमदिवसयुद्ध; M4 दशमेह्निके. — *Adhy. name :* M1–3. 5 अर्जुनप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 76; Dn2 112; D6 113 (as in text); T1 G 114; T2 M1. 2 115; M3. 4 116; M5 117. — *Śloka no. :* Dn2 53; D6 54.

114

1 K5 D5 om. (hapl.) 1^{a} with the ref. (cf. v. l. 6. 113. 49). — ^{c}) Da1 D5 M5 विविधुः (for विव्यधुः). — ^{d}) G3 पुरस्कृत्य शिखंडिनं (= ^{a}).

2 ^{a}) G3 च; M4 स- (for सु-). — ^{b}) K0 पट्टिसैः; K1 पंटिशैः; B1 Dn2 D4. 6–8 परिघैः; S पट्टसैः (for पट्टिशैः). K4 B D (except D1. 3) S च (for स-). K3 Da Dn1 D1. 2. 4. 5. 8 -परस्वधैः (for °श्वधैः). — ^{c}) Ś1 K0 मुसुलैः; K2. 3 Da2 D2. 3. 5. 6. 8 मुषलैः (for मुसलैः). — ^{d}) K4 B D (except D2. 3. 6) T1 G M4 क्षेपणीयैश्च (for °भिश्च). Cc cites त्रक्षुभिः (?).

3 K5 om. (hapl.) 3^{bc}. — ^{b}) S -कर्पणैः. — ^{c}) D2 वित्स° (for वत्स°). — K3 D2 om. 3de. — ^{d}) K0. 1 भुसुंडीभिश्च; B1–3 भु(B2 भू)षुंडी°; Da1 मुषंडी°; Da2 D5. 6 मुशंडी°; S मुसुंठी° (for भुशण्डी°). K3. 4 B2 Da Dn D4. 5. 7. 8 सर्वशः (for भारत). D3 तथा ऋष्टिभिरेव च. — ^{e}) K0. 2 अताडयद्; T2 अतापयन् (for अताडयन्). D5 भीष्मे (for भीष्मं). — D5 om. 3^{f}–4^{c}. — ^{f}) K2. 5 D2 विव्यधुः (for सहिताः). K5 D3 (by corr.) S सर्वसंजयैः (for °याः).

4 D5 om. 4^{abc} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K5 विकीर्ण-; D2 विशीर्यं; T2 विकर्ण- (for विशीर्ण-). Da2 D2 -तनुत्राण- (for -तनुत्राणः). — ^{b}) Ś1 K1 D1 ततः; K0. 2 D3 तथा; B3 T1 G शरैः (for तदा). — ^{c}) K4 B Da Dn D1. 7. 8 न विव्यथे (Da1 विव्याधस्; D2 विव्यधे) तदा भीष्मो. — After 4, D1 reads 6. 113. 1–26.

5 ^{a}) K4 B Da2 D3. 8 M1. 2. 4 सं-; D1 प्र-; T G M3. 5 सु- (for स). K4 B Da Dn D1. 3–8 G1 M2 -चापाग्निर्; T2 -जालार्चिर् (for -चापार्चिर्). K3. 5 D2 स दीर्घशरसंघाभिर्. Cc cites दीप्तः, शरः; and अग्निः. — ^{b}) Da1 °प्रस्तत-; M2 °प्रभृत- (for °प्रसृत-). T2 शस्त्रप्रसृतमावृतः. — ^{c}) Ś1 K0. 2. 5 नेमिनिर्ह्रादसंत्रस्तो (K5 °तप्तो); K1 नेमेनिद्रात्रसंत्रस्तो; K3 T1 G M1–3. 5 नेमिनिर्ह्रा(G2. 3 M5 °ह्रा)दसंनादो; K4 B Da2 Dn D1. 4–8 नेमिनिर्ह्रा(D5 °रा-; D3 °ह्रा)दसंतापो; Da1 निमिह्रादसंतापो (sic); D2. 3 नेमि(D2 °मे)निह्रादसंतापो; T2 G2. 3 M5 नेमिनिह्रा(T2 °स्रा)दसंनादो; M4 नेमिसंनादनिर्ह्रादो. — ^{d}) D1 महाश्वादयपावकः; T2 महास्त्रोदयपावकं.

6 ^{b}) G1. 2 -वरेंधनः (for -महेन्धनः). — ^{c}) K4 B D (except D2. 3. 6) Ca °समप्रख्यः; G2 °शिखो भीष्मः (for °समो भीष्मः).

निपत्य रथसंघानामन्तरेण विनिःसृतः ।
दृश्यते स नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ७
ततः पाञ्चालराजं च धृष्टकेतुमतीत्य च ।
पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद स वेगितः ॥ ८
ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवं च धनंजयम् ।
द्रुपदं च विराटं च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ ९
भीमघोषैर्महावेगैर्वैरिवारणभेदिभिः ।
षडेतान्पङ्खिरानर्छद्भास्करप्रतिमैः शरैः ॥ १०
तस्य ते निशितान्बाणान्संनिवार्य महारथाः ।
दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ ११
शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महाव्रते ।
ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ १२
ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ १३
भीष्मस्य धनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः ।
द्रोणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १४
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ।
सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रुताः ॥ १५

C. 6. 5584
B. 6. 119. 16
K. 6. 119. 16

---

7 a) K1 निपत्य; K3 विवर्त्य; K4 B Da Dn D1. 4–8 विवृत्य; K5 D3 T2 M4 निवर्त्य; D2 M3. 5 निर्वर्त्य; T1 G निवृत्य; M1 निर्वृत्य; M2 निर्वृत्य (for निपत्य). B3 Da रथसंघातम्; D1 रणसंघातम्; D3 रथसंघातान्; D5 रथसंघानम्; Cc °संघानाम् (as in text). — b) D1 अतोरण- (for अन्तरेण). Ko. 1 Da1 T2 विनिस्सृतः; K3 D2. 3 विनिसृतः. — c) Ś1 दृश्यंते (for दृश्यते). — d) K1 पुरं. K5 मध्ये; D2 संघ-; T1 G मध्यं (for मध्य-). Da1 D5 T1 G2. 4 च सः (for चरन्).

8 a) G3 पुनः (for ततः). K2. 4 B Da Dn D2. 4. 5. 7. 8 G3 पंचालराजं च (Da2 D5 °जश्च; D2 °जं तु). K5 तु (for च). — b) K5 दृष्टकेतुं; T2 धृष्टद्युम्नम्. Ś1 Ko–2 अचिंतयन्; K3. 5 D2 च भीषयन्; K4 B Da Dn D3–8 T1 G4 अचिंत्य च; D1 प्रतीत्य च; G2 अन्त्य च (sic) (for अतीत्य च). — c) G2 पांडवानीकमध्यस्थम्. — d) K2 स वेगिनः; K3 D1 T1 G [अ]तिवेगि(D1 G3 °ग)तः; K4 B1. 3. 4 Dn2 D4. 7. 8 विशां पते; K5 D2. 6 विशेषतः; B2 Da Dn1 D5 T2 M विवेश (B2 °स) च; D3 [अ]विवेगितः (for स वेगितः).

9 a) T2 G1. 3 M सात्यकिं भीमसेनं च. — d) M1–3. 5 °केतुं (for °द्युम्नं).

10 a) K3 B1. 3 भीमघोरैर् (K3 °रेर्); D2 भीष्मघोषैर्. D3 महाभीमैर् (for °वेगैर्). — b) K3. 5 D1–3 T2 M वरवारणभेदि(K3 D2 °वेगि)भिः; K4 B Da Dn D4–8 T1 G मर्मा(T1 G सर्वा)वरणभेदिभिः. Ca cites मर्मावरणं. — c) Ko–2 षडेते; D4 T1 षडैतान्; T2 षड्वेतान् (sic) (for षडेतान्). K4 B Da Dn D4. 6. 7. 8 निशितैर्भीष्मः (D5 °ष्मं); K5 षङ्खिरानर्छुर्; D1 छन्निरानर्छद्; D2. 3 षङ्खिरानर्छं; T2 G M2. 5 पङ्खिरानच्छद् (G1. 3 °च्छन्; G2 °च्छद्). — D5 om. (hapl.) 10d–11a. — d) K4 B Da Dn D4. 7. 8 प्रविव्याधोत्तमैः शरैः.

11 D5 om. 11abc (cf. v. l. 10). — a) Ś1 Ko–2 D3 तस्य तान्; K3. 5 D2 ते तस्य (by transp.). — D4 om. (hapl.) 11b–12b. — b) Ś1 K2. 3 स निवार्य. K1 महारथ; G3 °रथः; G4 °रथात्. — K1 om. (hapl.) 11c–12b. — d) Ko. 2 आर्दया°; Da2 T2 मर्दया°; D2 वर्धया°; G1. 3 छादया°; G2 दर्शया° (for अर्दया°). T2 M आहवे (for ओजसा).

12 K1 D4 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) D6 च (for तु). K4 B3. 4 Da1 Dn D7. 8 T1 G महा- (Dn2 महान्); T2 M ततो (M2 °दा) (for रणे). — b) K3. 5 D2 प्रमुमोच; D1 मुमोच स; T1 G मुमोचान्यान्; T2 M1–4 स मुमोच (for यान्मुमोच). K4 B1. 2. 4 Dn2 D2. 7. 8 महारथः (for °व्रते). — c) K2 तूर्णः; Da2 तीर्णं (for तूर्णं). K3. 5 D2 न चक्रुस्ते रुजं तस्य. — d) K3 शिलीमुखाः; D2. 7 शिलासिताः (for °शिताः).

13 b) K2 [अ]भिवर्तते; K4 B D (except D1–3) T2 M [अ]भ्यधावत (for °वर्तत). — c) Ś1 शखंडिनं पुरस्कृत्य; B1 अवद्रुत्य रथात्पार्थो; B3 अभिद्रुत्य तथा पार्थो; Da Dn1 D5 अवप्लुत्य तथा धन्वी. Cc cites अवप्लुत्य. — d) Ko. 2 समाचिनोत्; K3. 5 D2 तथाच्छिनत् (for समाच्छिनत्).

14 a) K5 उद्धृत्य तद्धनुश्छेदं; D2 उद्धतास्ते धनुश्छेदं. — b) Ś1 नामृषंत; D6 नामृश्यत. D3 महाहवे (for °रथाः). K5 नामृष्यत महारथः. — Ś1 Ko. 1 om. (hapl.) 14c–16b; K2 om. (hapl.) 14c–19b.

15 Ś1 Ko–2 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) D7

C. 6. 5564
B. 6. 119. 16
K. 6. 119. 16

उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः ।
अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्त स्म पाण्डवान् ॥ १६
तेषामापततां शब्दः शुश्रुवे फल्गुनं प्रति ।
उद्वृत्तानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ॥ १७
हतानयत गृह्णीत युध्यतापि च कृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १८
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यधावन्परीप्सन्तः फल्गुनं भरतर्षभ ॥ १९
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २०
अभिमन्युश्च संक्रुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्छिताः ।
समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥ २१
तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ॥ २२
शिखण्डी तु रथश्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना ।
अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे ।
सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे ॥ २३
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम् ।

भूरिश्रवा· — b) M1–3. 5 च मारिष (M5 °षः) (for तथैव च). — c) S आजग्मुः (for सप्तैते). K3. 5 D1–3 समरे (for परम-). K3 Da1 -क्रुद्धा (for -क्रुद्धाः). — d) K5 D2 धनंजयम् (for किरीटिनम्).

16 Ś1 Ko. 1 om. 16ab; K2 om. 16 (cf. v. l. 14). — a) Dn2 D8 तत्र श(D8 शा)स्त्राणि; D3 एते चास्त्राणि (for उत्तमास्त्राणि). G1. 3 सर्वाणि (for दिव्यानि). — cd) D8 नरव्याघ्रा; T1 G च संरब्धाश्; M2. 5 स्म संक्रुद्धाश् (for भृशं क्रुद्धाश्). Da1 Dn1 भृशं क्रुद्धाछादयंतः स्म; T2 M1. 3. 4 स्म संरब्धाछादयंति स्म· Ko. 1 छादयंतः स·; K4 B1. 2. 4 Dn2 D1. 2. 4. 7. 8 °यंतश्च; Da Dn1 °यंतः स्म; D3 ह्यमर्षेणैव; D6 छादयंति स्म (for °यन्त स्म). K3. 4 B D (except D1) S पांडवं.

17 K2 om. 17 (cf. v. l. 14). — a) K5 तमापतंतं तान्द्रष्टुं. — Ko om. (hapl.) 17b–18c. — b) D8 संभूतः (for शुश्रुवे). Ś1 फल्गुणं; K4 B Da Dn D1. 3. 5–8 फाल्गुनं (for फल्गुनं). K3. 5 D2 फाल्गुनस्य रथं प्रति· — G3 om. (hapl.) 17c–18d. — c) K4 B1. 3. 4 Da Dn1 D1. 2. 5. 6. 8 S (G3 om.) उद्धू(D1 T2 G1 उद्ध-; D2. 8 उद्भू)तानां (for उद्वृत्तानां). Ś1 महाशब्दः; D5 यथाशब्दं (for यथा शब्दः). — d) Ś1 K1 D1 यथा क्षये (for युग°).

18 K2 G3 om. 18; Ko om. 18abc (cf. v. l. 14, 17). — a) K3. 5 Da Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 घ्नतानयत; S (G3 om.) घ्नत त्वरत (for हतानयत). — b) K3. 5 D2 युध्यतां च नि(K5 °तामिनि)कृंतत; K4 B3. 4 Dn2 D4. 7. 8 विध्यध्वमवकर्तत; B1. 2 Da Dn1 D5 विध्यत व्यव(Da1 D5 °नि)कृंतत (Da1 °तः); D1. 6 युध्यतां च नि(D6 °तामभि)कृंतत; D3 T1 G (G3 om.) M युध्यताव(G2 M5 °प)चकर्तत; T2 युध्यतेति निकृंततः. — c) Some MSS. तुमलः. — d) N (except Ś1 Ko. 1; K2 om.) फाल्गुनस्य.

19 K2 om. 19ab (cf. v. l. 14). — a) Some MSS. तुमलं. K3 कृत्वा (for श्रुत्वा). G1. 3 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा. — b) G1. 3 पांडवाश्च. T2 महारथः. — c) T2 अभ्यधावत्. K2 Da1 परिप्संते. — d) K2–4 B D (D4 before corr.) फाल्गुनं. D6 भरतर्षभं. S फल्गुन(T1 G2. 4 पांडव)स्य रथं प्रति.

20 a) K1. 2 सात्यकिं; K5 सात्यकी. — b) D2 °द्युम्नस्तु. — c) Ś1 Ko–2 चैव (for चोभौ).

21 a) T2 संयत्तः; G3 संक्रुद्धाः. — b) K1 समैते. — c) K2 M2 तमभ्यधावंस्; D6 समाययुस्ते. — d) G3 शस्त्रकार्मुक°.

22 a) M2 अभि- (for सम-). — b) Ko S रोमहर्षणं. — Ko. 2 erroneously transp. 22c and 23f. — c) S (except T2) पुरेव (for संग्रामे). D2 भारतश्रेष्ठ; D6 भरतश्रेष्ठे; T2 G3 °श्रेष्ठं. — d) G1 M2. 5 सह (for इव).

23 a) K3. 5 D2 रणे क्रुद्धो; K4 B Dn2 D4. 6–8 रणे श्रेष्ठो (for रथश्रेष्ठो). Da Dn1 D5 शिखंडी भरतश्रेष्ठो. — b) Some MSS. रक्षमाणः. — c) D3 तं विव्याध शरैर्भीष्मं. — d) T1 G2. 4 भीमधन्वानम्. G1. 3 छन्नया(G3 छिन्नवा)नं महाहवे. — Ko. 2 transp. 22c and 23f. — f) S एकेन (for चैकेन). Ko. 2 चिच्छेद (for चिच्छिदे). — After 23, G3 ins.:

474* धनुश्चैकेन बाणेन चिच्छिदे समरे तदा ।

24 a) K5 B1 Da Dn1 D2–5. 7. 8 S (except T2 G2) आदत्त (Da1 °त्ते) (for आदाय). — b) T1 G4

तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिभिश्चिच्छेद फल्गुनः ॥ २४
एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
धनुर्भीष्मस्य चिच्छेद सव्यसाची परंतपः ॥ २५
स च्छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
शक्तिं जग्राह संक्रुद्धो गिरीणामपि दारणीम् ।
तां च चिक्षेप संक्रुद्धः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ २६
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव ।
समादत्त शितान्भल्लान्पञ्च पाण्डवनन्दनः ॥ २७
तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः ।
संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुबलेरिताम् ॥ २८
सा पपात परिच्छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना ।
मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतह्रदा ॥ २९
छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः ।
अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरंजयः ॥ ३०
शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् ।
यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः ॥ ३१
कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवैः ।
अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः ॥ ३२ C. 6. 5103 B. 6. 119. 34 K. 6. 119. 34

वेगमुत्तमं; $G_{1.3}$ बलवत्तरं; G_2 वेगवत्तमं. —^{c}) T_2 ततस्तस्य; M_2 तदस्य नि· (for तदप्यस्य). $Ś_1$ बलैस्; Ko (by corr.) बह्लैस्; Ko (before corr.).$_4$ B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ $G_{1.3}$ बाणैस्; T_1 G_4 शल्यैस् (for भल्लैस्). —^{d}) S त्रिधा (for त्रिभिश्). $Ś_1$ फल्गुगः; K_{2-4} B D फाल्गुनः; K_5 फाल्गुनिः.

25 ^{a}) D_8 (*inf. lin. sec. m.*) ततः (for एवं). G_2 च (for स). — K_2 om. (hapl.) 25^{b}–26^{a}. —^{b}) $Ś_1$ Ko.$_1$ D_1 Ca आत्तमात्रं; T_2 आर्तमार्तं. —^{c}) B_1 पुनर् (for धनुर्). $K_{4.5}$ $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{2.6-8}$ S transp. भीष्मस्य and चिच्छेद. $K_{3.5}$ D_2 कार्मुकं तस्य चिच्छेद. —^{d}) K_1 परंतप; S धनंजयः.

26 K_2 om. 26^{a} (cf. v. l. 25). —^{a}) S सं- (for स). T_2 M_4 संरब्धः (for संक्रुद्धः). — $D_{5.6}$ om. (hapl.) 26^{bcde}. —^{b}) Ko सृक्किणीः; S (mostly) सृक्कणी; Ca सृक्किणी. D_1 T_1 $G_{2.4}$ परिलेलिहन्. —^{c}) K_4 B Da Dn $D_{4.7.8}$ तरसा; D_1 संरब्धो; S वेगेन (for संक्रुद्धो). —^{d}) $Ś_1$ इव दारिणीं; Ko अवदारिणी; $K_{1.5}$ अवदारणीं; K_2 अवदारणी; D_2 G_3 अपि दारिणीं; T_2 अपि तारणीं. —^{e}) $K_{3.5}$ $D_{2.8}$ स; S (except T_2) तु (for च). K_5 चिच्छेद (for चिक्षेप). Da Dn_1 तां चिक्षेप सुसंक्रुद्धः. —^{f}) N (except $Ś_1$ K_1) फा(Ko फ)ल्गुन(Ko.$_2$ °ण)स्य. — After 26, D_6 ins.:

474* प्रेषयामास शक्तिं च यमदंष्ट्रोपमां दृढाम् ।

27 ^{b}) $Ś_1$ K_1 अशनिम्; D_1 चपलाम्. —^{c}) Da Dn_1 $D_{7.8}$ T_2 समाधत्त; T_1 $G_{1.2.4}$ M समधत्त; G_3 समदत्त. K_5 D_2 सितान्; Da_1 शिलान्. $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ T_1 G_4 बाणान् (for भल्लान्). B_1 संदधे निशिता-न्बाणान्.

28 ^{a}) K_3 D_2 S ततश् (for तस्य). —^{b}) Ko.$_2$ transp. पञ्चधा and पञ्चभिः. —^{c}) $Ś_1$ Ko $D_{2.5}$ °श्रेष्ठो. —^{d}) K_2 °समीरितां; $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{1-3.4}$ (before corr.).$_{5.7.8}$ °प्रचेरितां (D_4 by corr. °प्रचोदितां); D_6 °प्रणोदितां. Ca cites प्रचेरितां.

29 ^{a}) Ko.$_2$ स (for सा). $Ś_1$ परं छिन्ना; $K_{3.5}$ D_{1-3} धरां छिन्ना (K_3 °न्वा); K_4 B Dn_1 (by corr.) $D_{6.7}$ तथा छिन्ना; Da Dn_1 (before corr.) D_5 तथा छित्त्वा; Dn_2 D_4 (before corr.).$_8$ रथाच्छिन्ना; D_4 (by corr.) S भुवि च्छिन्ना. —^{c}) B_3 मेघवृंदान् (for °वृन्द-). —^{d}) D_3 संछिन्नेव.

30 ^{a}) S छि(T_1 $G_{2.4}$ भि)न्नां शक्तिमथालोक्य. —^{b}) G_3 भीष्मः क्रोधवशं गतः. —^{c}) $Ś_1$ Ko.$_1$ रथे; D_1 रथं (for रणे). B_1 भीष्म-; D_1 बुद्ध्वा; D_2 भीष्मो (for वीरो). —^{d}) B_1 M_5 युद्ध्वा; D_1 वीरः (for बुद्ध्या). K_2 पुरपुरंजयः; D_3 परमयुक्तया; D_6 परपुरंदरः.

31 ^{a}) Da_1 शक्त्याहं. —^{b}) D_1 सह (for सर्व-). —^{d}) Some MSS. विश्वक्सेनो. K_{3-5} Da_2 $D_{2.5.6}$ जनार्दनः (for महाबलः). S विष्णुः कारणमानु(T_2 M °पूरु)षः. — After 31, S ins.:

475* अजय्यश्चैव सर्वेषां लोकानामिति मे मतिः ।

[T_2 M अजेय(T_2 °जेया-; M_4 °नय)श्चैव. T_2 M transp. सर्वेषां and लोकानां.]

32 ^{a}) $Ś_1$ कारणं. K_5 आसाद्य (for आस्थाय). Dn_2 $D_{4.7}$ कारणं महदास्थाय. —^{b}) K_4 B Dn_2 $D_{4.7.8}$ पांडवान्; T_2 °वं. —^{d}) $K_{1.2}$ स्त्रीभावाश्च; Da_1 स्त्रीनामाच्च.

33 For the event, cf. 1. 94. 94. —^{a}) G_2

C. 6. 5601
B. 6. 119. 34
K. 6. 119. 34

पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहत् ।
स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ।
तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ३३
एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ।
ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् ॥ ३४
यत्ते व्यवसितं वीर अस्माकं सुमहत्प्रियम् ।
तत्कुरुष्व महेष्वास युद्धाद्बुद्धिं निवर्तय ॥ ३५
तस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ।
अनुलोमः सुगन्धी च पृषतैश्च समन्वितः ॥ ३६
देवदुन्दुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्वनाः ।
पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि पार्थिव ॥ ३७
न च तच्छुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप ।
ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ॥ ३८
संभ्रमश्च महानासीत्त्रिदशानां विशां पते ।
पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ॥ ३९
इति देवगणानां च श्रुत्वा वाक्यं महामनाः ।
ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत ।
भिद्यमानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः ॥ ४०
शिखण्डी तु महाराज भरतानां पितामहम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ४१

चावासं (for मे पूर्वं). —[b]) Ś$_1$ K$_{0-2}$ यदा काली; D$_{1.3}$ यदा काले (D$_3$ °लं); T$_1$ G$_4$ यद्दांबां स्वाम्; T$_2$ स्वयंवरम्; G$_{1.3}$ यदंबां स्वाम्; G$_2$ यदा दाशां; M यदा चांवाम् (for यदा कालीम्). Cc cites काली; Cd कालीम् (as in text). Ś$_1$ हृता तदा; K$_{0-2}$ हृता तदा; B$_3$ T$_2$ उदाहरत्; Dn$_2$ D$_{6.8}$ M$_{1.3-5}$ उदावहं; D$_{1.3}$ मुदावहं; D$_{4.5}$ उदावहन्; G$_2$ मुदावहत्. —[c]) Ś$_1$ स्वच्छंदं मरणं; D$_5$ स्वच्छंदरमणं (sic); M$_5$ °मारणं; Ca °मरणं (as in text). D$_2$ चेदम्; D$_5$ यत्र (for दत्तम्). —[d]) D$_3$ तथा रणे (by transp.). K$_3$ G$_{1.3}$ तदा; Da$_1$ यथा (for तथा). —[f]) D$_3$ S (except M$_4$) इह (for इव).

34 [a]) K$_{3.5}$ D$_{3.6}$ S (except M$_4$) एतज्; D$_2$ एव (for एवं). T$_2$ श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). —[c]) K$_0$ वासवश्चैव; S देवताश्चापि. —[d]) K$_0$ अब्रवीत्; K$_2$ अर्जुनं (for अब्रुवन्). G$_{1.3}$ यथार्थमिति तं ब्रुवन्.

35 [a]) All MSS. (except Ś$_1$ K$_{0-2.5}$ D$_1$) तात (for वीर). —[b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ ह्यस्माकं (for अस्माकं). K$_{3-5}$ B D (except D$_1$) S तदस्माकमपि (K$_5$ °मिव; G$_{1.3}$ °मिति) प्रियं. —[c]) K$_4$ B$_{3.4}$ Dn D$_{4.7.8}$ महाराज (for महेष्वास). —[d]) K$_4$ B Da Dn D$_4$ (before corr.). $_{5.7.8}$ युद्धे; D$_2$ युद्ध- (for युद्धाद्). Da$_1$ D$_5$ बुद्धं; Dn$_2$ भावं (for बुद्धिं).

36 [a]) K$_{3-5}$ B D (except D$_1$) S Cv अस्य (for तस्य). B$_{1.3}$ Da Dn$_1$ D$_5$ Ca विरतौ; Cd. v निधने (as in text). —[b]) K$_3$ D$_4$ शिवोनलः; T$_2$ सवोनिलः; M$_{3.4}$ शिवानिलः. —[c]) Ś$_1$ अनुलोपः; K$_{0.1}$ °लेपः; K$_{2.3}$ Da$_1$ Dn$_1$ D$_7$ °लोम-; D$_1$ °वाचं (for °लोमः). —[d]) Some S MSS. पृषितैश्च. K$_3$ B$_1$ G$_1$ समंततः; D$_1$ विवर्धितः (for समन्वितः).

37 D$_4$ om. 37[ab]. —[a]) K$_3$ देवदुंदुभियश्चैव; D$_3$ °दंदुभयश्चैव. —[b]) K$_{0.1}$ महामनाः; K$_2$ °त्मनाः; Dn$_2$ °त्मनः; T G$_{2.4}$ M अनेकशः (for महास्वनाः). G$_{1.3}$ प्रणेदुश्चाप्यनेकशः. —[c]) D$_1$ शर° (for पुष्प°). —[d]) K$_3$ भीष्मस्योपरिं; G$_2$ °स्योरसि. K$_4$ B D (except D$_{1-3}$) मारिष (for पार्थिव).

38 [a]) K$_{3.5}$ D$_{2.3}$ च तं; D$_1$ वचः; T G M$_4$ च ताः; M$_{1-3.5}$ च तां (for च तत्). D$_2$ शुश्रुमः. K$_5$ D$_2$ केचित्. —[b]) K$_3$ संवदतो; Cc °दतां (as in text). D$_2$ नृपः; S गिरः (M$_{1-3.5}$ °रं). —[c]) Ś$_1$ ऋती. —[d]) K$_2$ मा. S (except T$_2$ M$_4$) वापि (for चापि). T$_2$ °तेजसः; M$_5$ °तेजसं; Ca °तेजसा (as in text).

39 D$_1$ *repeats* 39 (with v. l.) after 61. —[a]) D$_1$ (second time) संभ्रमः सु- (for संभ्रमश्च). —[b]) K$_{3.5}$ D$_{2.3}$ महीपते. —[c]) Ś$_1$ K$_{0-3.5}$ तदा; D$_1$ (second time) S रणे; D$_5$ रणाद्; Cv रथाद् (as in text). D$_1$ (second time). $_2$ T$_1$ G$_4$ M$_4$ भीष्मः. —[d]) K$_2$ -प्रियं तदा; D$_2$ -प्रियः शुचिः; T$_1$ G$_4$ -प्रिये रतः. D$_1$ (second time) स्वर्गलोकप्रियस्तदा.

40 D$_2$ om. 40[ab]. —[b]) K$_4$ B Da Dn D$_{4.5.7.8}$ transp. श्रुत्वा and वाक्यं. K$_1$ महात्मनः; B$_2$ Da Dn$_1$ D$_5$ °यशाः; Dn$_2$ D$_{4.6-8}$ °तपाः; S °त्मनां. —[cd]) = 49[cd]. K$_4$ B Dn$_2$ D$_{3.4.7}$ M$_{1.3.5}$ नात्य° (for नाभ्य°). D$_1$ वज्राहत इवाद्रिराट् (for [d]). —[e]) K$_3$ D$_2$ विध्य°; K$_5$ वध्य° (for भिद्य°). K$_5$ D$_3$ सितैर्. —[f]) T$_2$ °हेतिभिः.

41 [a]) D$_2$ च (for तु). Ś$_1$ K$_{0-2}$ महाबाहुं (K$_{0.2}$

स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः ।
नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ४२
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः ।
गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ४३
पुनः शरशतेनैनं त्वरमाणो धनंजयः ।
सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ४४
एवमन्यैरपि भृशं वध्यमानो महारणे ।
न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ४५
ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ४६
अथैनं दशभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ।
सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ॥ ४७
सोऽन्यत्कार्मुकमादत्त गाङ्गेयो बलवत्तरम् ।
तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत् । C. 6. 5619 B. 6. 119. 53 K. 6. 119. 53

°हुर्). — ^{b}) D2. 6 T1 G1. 2–4 M2 भारतानां. — ^{c}) Ś1 K0–2 जघानोरसि संक्रुद्धो; D1 आजघान सुसंक्रुद्धो. — ^{d}) D1 सुपक्षैर् (for नवभिर्). — After 41, T G read 45^{cd}.

42 ^{a}) S संख्ये. — ^{b}) Ś1 K1. 2 D1 भरतानां पितामहः. — After 42^{ab}, T1 G read line 4 of 476*, and read 42^{cd} after 45^{ab}. — ^{c}) K2 नाकंपत. — ^{d}) Ś1 क्षिते कंपे (sic); T2 भूमिकंपे.

43 ^{a}) D1 ततः प्राणान्परिप्रेप्सुर्. — ^{b}) Da2 Dn1 D5 M3 व्याक्षिपद्; M2 विक्षिपन्; M4 आक्षिपन्. K3. 5 D2 विक्षिपन्कार्मुकं मुहुः (K5 D2 बहु); G1. 3 गांडिवं विक्षिपन्धनुः. — ^{d}) K0 क्षुद्रकानां; D2 क्षुरप्राणां; Ca क्षुद्रकाणां (as in text). Ś1 समर्दयत्; K3. 4 B D समार्पयत्. — After 43, T2 reads 50–52.

44 ^{a}) T1 G4 M4 ततः (for पुनः). K1 शरशतेनेमं; K2 °शतेनैनं; K3. 5 D2 °शतेनैवं (K5 °व); K4 B Da Dn D1. 4–8 T1 G2. 4 शर(Dn2 D4 पुनः)-शतैरेनं; D3 T2 G3 (also as in text) M2 °शतेनैव. — ^{b}) K5 धरमाणो. — ^{c}) D1 शरघातेषु (for सर्वगात्रेषु). Ś1 K0 D1 संरब्धः; K3 संमूढः (for संक्रुद्धः). — ^{d}) K3. 5 D2. 3 S तथा (for सर्व-). Ś1 सर्वमर्मसु ताडयत्.

45 ^{a}) D3 तदा (for भृशं). — ^{b}) K1 वध्यमाणो; K2 °माने; K4 B D (except D1–3) M1–3. 5 विध्यमानः. K4 B D (except D1–3) सहस्रशः; S महारथः (M1–3. 5 °थैः). — After 45^{ab}, T1 G read 42^{cd}. N ins. after 45^{ab}: T1 G (all om. lines 1–3) ins. after 42^{ab}:

476* तानप्याशु शरैर्भीष्मः प्रविव्याध महारथः ।
तैश्च मुक्ताञ्शरान्भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः ।
निवारयामास शरैः समं संनतपर्वभिः ।
शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महारथः ।

[(L. 1) K0. 2 तानाप्याशु; K1 तानस्याशु; D1 तम°; D2 न तथा तैः. Ś1 K0–2 D1 महामतिः; K3. 5 D2. 3. 6 महारणे; D3 महायशाः. — (L. 2) K4. 5 B Da Dn1 D5 तैर्वि- (for तैश्च). D3 मुक्तास्. K2 सत्यं (for सत्य-). — (L. 3) Ś1 K0–2. 5 D1–3 द्वि(D2 सि)तैः शरैः; D6 शरैः शितैः (for शरैः समं). Co cites समं as above. — (L. 4) Da1 D5. 8 शिखंडि तु; D1 शिखंडी च; T1 G शिखंडिनि (for शिखण्डी तु). D1 तथा (for रणे). K2 वाचान् (for बाणान्). K3. 5 D2 प्र-; D1 T1 G न (for यान्). K3. 5 D1. 2. 6 महाव्रते; D3 °रथे; T1 G नराधिप (for महारथः).]

— T G read 45^{cd} after 41. — ^{c}) D2 जयं; T1 G1 रुजां; T2 हृदं (for रुजं). — ^{d}) K1 रुक्मयुंगः (sic); M1. 3. 4 रुक्मपुंखाः. K1 शिलाशितः; Da1 शिलासिताः.

46 ^{a}) K5 शिखंडी (for किरीटी). N (except Ś1 K0–2) संक्रुद्धो (for संरब्धो). — ^{d}) G3 महा- (for समा-).

47 D7 om. 47^{ab}. — ^{a}) Ś1 K0. 2. 5 तथैनं. K4 B Dn2 D3. 4. 8 नवभिर्; D1 शतभिर् (for दशभिर्). S विद्धा च (G1. 3 स विद्धा) नवभिर्बाणैर्. — ^{b}) K4 B2. 4 चाच्छिनत्; S चाक्षिपत् (for चिच्छिदे). — ^{cd}) S transp. विशिखैः and दशभिः. K3 तस्य (for चास्य). Ś1 K1 समकर्पयत्.

48 ^{a}) K1 आदत्तुं; K3–5 B1. 3. 4 Dn D1–4. 6–8 T G आदाय; M2 आदत्ते. — ^{c}) B4 D4. 7. 8 पार्थं तु (B4 °र्थस्तु) ति-; D2 तदप्यदम- (for तदप्यस्य). K4 B1–3 Da Dn1 D5 बाणैस् (for भल्लैस्). — ^{d}) B4 T1 G त्रिभिस् (for त्रिधा). K3–5 B1–3 Da Dn1 D2. 3. 5. 6 अपातयत्; B4 Dn2 D4. 7. 8 अघातयत्; D1 अपानुदत्; S अथाच्छिनत् (G1 °नं). — ^{e}) K3–5 B Da Dn D2–8 S निमे(K3 D2. 3 °मि)षार्धेन कौंतेय. — ^{f}) Ś1 K0–2 द्वात्त(K2 °त्ते)मात्रं; Dn2 D5. 6 आत्तमात्रं (D5 °त्रं). T1 G महारथः.

C. 6. 5520
B. 6. 119. 53
K. 6. 119. 53

निमेषान्तरमात्रेण आत्तमात्तं महारणे ॥ ४८
एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुबहून्यपि ।
ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत ॥ ४९
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्दयत् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥ ५०
एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यसते रणे ॥ ५१
न चैष शक्यः समरे जेतुं वज्रभृता अपि ।
न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः ।
मां चैव शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्याः सुदुर्बलाः ॥ ५२
एवं तयोः संवदतोः फल्गुनो निशितैः शरैः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥ ५३
ततो दुःशासनं भूयः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥ ५४
वज्राशनिसमस्पर्शाः शिताग्राः संप्रवेशिताः ।
विमुक्ता अव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५५

---

49 a) T1 G1.3.4 एवमेव; T2 M4 एवमेष. K0.2.5 धनुष्याजौ; T2 M धनूंष्यष्टौ. Da1 एवमस्य धनुष्याजो मादत (corrupt). — b) G3 विच्छिनत् (for चिच्छेद). K0.2 स्वबलाम (K0 °न्य)पि; K3–5 B1.2 D1.2.7 सुबहून्यथ; B3.4 Da Dn D4.6.8 S सुबहून्युत (Da1 °बहून्पुनः; M4 °महाञ्छरैः). — K3.5 D2 om. 49^{cd}. — cd) = 40^{cd}. D3.6 यतमानोपि गांगेयो (for c). K4 B Dn2 D3.4.7 M1.3.5 नात्य° (for नाभ्य°).

50 T2 reads 50–52 after 43. — a) K3.5 D2 तथैनं (for अथैनं). S बीभत्सुरेनं विंशत्या. — b) K0 क्षुद्रकानां. K1 समर्दयन्; K3–5 B1.2.4 Da Dn D2–8 समार्पयत्; B3 समाचिनोत्; D1 S समर्प°. — After 50^{ab}, D1 ins.:

477* पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ।

51 For sequence in T2 (cf. v. l. 50). Before 51, D6 reads भीष्म उवाच. — a) T2 एषमन्यो (sic); M3.5 एवं पार्थो (M5 °र्थें). — d) K4 B Da Dn D4–8 मामेवाभ्यहनद्; D1 मामेवाभ्यस्यते; S °वाभ्यपतद् (T2 °द्रवद्) (for °वाभ्यसते).

52 For sequence in T2 (cf. v. l. 50). Da1 reads 52 in marg. — a) Ś1 चेष; K1 चै*; K2 D6 T1 G3–4 चैव. K4 B Da Dn D4.5.7.8 T G2.4 M transp. शक्यः and समरे. G1.3 समरे जेतुं (for शक्यः समरे). — b) G1.3 शक्यो (for जेतुं). Ś1 K0–2 वज्रभृतापि हि; K5 °धरा अपि; B4 D4 °भृता ह्यपि; S °भृता स्वयं. — c) D5 तत्रापि. K1.2 D1 वीर (for क्रुद्धो). S समरे क्रुद्धो (for सहिता वीरा). — d) D3.6 S °राक्षसैः. — e) K3–5 B Da Dn D1.2.4–8 मां चापि (K3.5 D2 मामेव) (for मां चैव). D3 न च शक्ता विनिर्जेतुं; S एष शक्यो रणे जेतुं. — f) S मर्त्यैर् (for मर्त्याः). K4 B1.3.4 Dn2 D3.4.7.8 T G4 महारथाः (T G4 °थः); K5 D2 महाबलाः; B2 Da Dn1 D5 महारणे; G1–3 M महारथैः. — After 52, S (G1–3 om. line 1) ins.:

478* न चाहमपि शक्तस्तु सर्वैरपि महारथैः ।
ऋतेऽर्जुनं सुसंक्रुद्धैरेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ।

[(L. 1) M शक्यस्तु (for शक्तस्तु).]

53 Before 53, D6 reads संजय उवाच. — a) S तयोः संवदतोरेवं (T2 M1–3.5 °व). — b) K1 फल्गुणो; K2–5 B D (D4 by corr.) फाल्गुनो. D1 [ऽ]पि (for नि°). — d) T1 G4 विव्याथ.

54 a) B3 S भीष्मः (for भूयः). — b) K5 व्रीडमान; T1 G2.4 श्वसमान; G3 स्मयमानम्. All MSS. (except Ś1 K0–2 D1) इवाब्रवीत् (for ऽभ्यभाषत). — c) K3.5 D2 अभिविद्धः; S अर्दितो नि° (for अतिविद्धः). K5 D2 सितैर्. — d) K5 Da1 गांजीव°. K1 Da Dn1 °धन्वनः; K3.5 D1–3.6 °धन्विना. — After 54, B1 D5 read 60^{cd}; while Da1 Dn1 read 60^{cdab}.

55 D5 om. 55; Da1 Dn1 om. 55^{ab}. — a) D1 °समं स्पर्शाः; D3 °समस्पर्शैः. — M3.5 om. (hapl.) 55^{b}–57^{a}. — b) K1 सिताग्राः संप्रवेः शिरैः (sic); K3 D2 शि(D2 सि)ताग्रास्तिग्मतेजसः; K4 B Da2 Dn2 D6–8 अर्जुनेन शरा युधि; K5 सिताग्राः समतेजसः; D1 शिताग्राः सुप्रवेशिताः; D3 सिताग्रैः सुप्रतेजनैः; D4 वज्रवेगा दुरासदाः (= 57^{b}); T G M1.2.4 सुपुंखाः सुप्रतेजनाः (M1 सुप्रवेजिताः; M2 सुवैशिताः [submetric]; M4 सुप्रवेगिताः). — After 55^{ab}, Da2 reads 60^{cdab}. — D4 om. 55^{c}–56^{b}. — c) K3.5 D1.3 T G M1.2.4 सु° (for वि°). G2–4 M2.4 अव्य°; Ca अव्य° (as in text). K4 B Da Dn D6–8 Ca मुक्ताः सर्वेऽव्यवच्छिन्ना. — d) K0.2 न मे; K3.5 B1 D2

निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः ।
मुसलानीव मे घ्नन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५६
ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगा दुरासदाः ।
मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५७
भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बणाः ।
ममाविशन्ति मर्माणि नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५८
नाशयन्तीव मे प्राणान्यमदूता इवाहिताः ।
गदापरिघसंस्पर्शा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५९
कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवामिव ।
अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ६०
सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः ।
वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ॥ ६१

C. 6. 5633
B. 6. 119. 67
K. 6. 119. 67

नैते (for नेमे). — After 55, K2 reads 57^{ab}; D3, 59^{ab}; T1 G, 58 and 60.

56 M3. 5 om. 56 (cf. v. l. 55). D3. 4 om. 56^{ab} (for D4, cf. v. l. 55). — a) Ko. 2 वि(Ko नि)कृत्त-माणा; K4 B D5 M1 निकृंतमाणा; Da1 Dn1 D6–8 M2 निकृत्तमाना; G3 निकृंतनानां. T1 G2. 4 गात्राणि (for मर्माणि). — b) Ko–2 दृढा वारण°; B4 °वरणभेदिभिः. — c) Ś1 Ko. 1 मुसुलानी(Ko °न्ये)व; K2 मुशलान्येव; K4 B Da Dn D5–8 मुसला (B3 मल्ला; Da1 Dn1 D5. 6 मुशला) इव; K5 मुशलानीव; T2 °लानिव. K5 मां (for मे). D4 मम प्राणानारुजंति (= 57^{c}). — d) K2 D3 न मे; K5 नैते (for नेमे). — After 56, T2 reads 60 and G1–3, 61.

57 G1–3 om. (hapl.) 57. M3. 5 om. 57^{a} (cf. v. l. 55). K2 reads 57^{ab} after 55. — a) K1–3. 5 Dn D2. 4. 6–8 वज्र° (for ब्रह्म°). — b) K4 B Da2 Dn2 D5. 6 वज्रवेग-; M2 °वेगे. S (G1–3 om.) दुरावराः (for दुरासदाः). — c) D1 आरुजंते; D8 (marg. sec. m. as in text) न क्षजंति; T1 G4 M निकृंतंति (for आरुजन्ति). — d) K5 नैते (for नेमे).

58 T1 G read 58 after 55. K4 B Da Dn D3–8 transp. 58 and 59. — a) D1 S (except G3) भुजंगा. G3 संक्रुद्धो. — b) K3 लिलिहाना; G2 लेलिहाणा. D2 विषोल्बणैः; T1 G4 °ल्बणाः. — c) K1–4 Da Dn D1. 5–8 समा(D1 समं)विशंति; K5 D2 विशंति मम; D3 T2 M2 मामाविशंति; T1 G इमे विशंति; M5 ममापि शक्ति- (for ममाविशन्ति). — After 58, T1 G read 60.

59 G1–3 om. 59. K4 B Da Dn D3–8 transp. 58 and 59. D3 reads 59^{ab} after 55. — a) T1 G4 °यंत्येव. K5 मे बागा; M3 मे बाणान् (for मे प्राणान्). — b) K2 इवोहिताः; K5 इवाहवे; T G4 इवागताः. Ca cites आहिताः. — c) M1–3. 5 °संकाशा. — d) Da1 न मे (for नेमे).

60 Ko. 1. 4 B2–4 D1. 3. 7 om. (hapl.) 60. T1 G read 60 after 56. B1 D5, om. 60^{ab}, read 60^{cd} after 54. Ś1 (marg. sec. m.) Da Dn D4. 6. 8 Cv transp. 60^{ab} and 60^{cd} (Da1 Dn1 reading the st. after 54 and Da2, after 55^{ab}). — a) Ś1 तुदंति; K2 भिद्यंत; D8 (marg. sec. m.) छिंदंति; M भिंदंति (for कृन्तन्ति). K5 D2 मर्माणि (for गात्राणि). T G एते (T1 G4 इमे) कृंतंति (T2 क्रंदंति) गात्राणि. — b) Cf. B. 12. 139. 89. Ś1 मागमामेघवारिव (sic); K2 माघमा सेगवं यथा; K3 Da Dn D2. 4 M2 मावमा- (Da °गमा-; Dn1 °गमां)से गवा इव; D6. 8 (marg. sec. m.) माघमां सेगवा (D8 orig. मां च मां योगवा) इव. ❀ Ca: मागमा वृश्चिकी प्रोक्ता तदपत्यानि सेगवा । यथा मागमां वृश्चिकीं यथा तदपत्यानि सेगवा वृश्चिकीं मातरं कृन्तन्ति । उदरस्थान्यपत्यानि पृष्ठं विदार्य बहिर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः. ❀ — K3. 5 D2 om. 60^{cd}. — c) K2 इमं; Cv as in text. — d) D5 न मे. ❀ Cd: अर्जुनस्य धवलस्य चन्द्रस्येति यावत् । वणान्ति शब्दं कुर्वन्ति वणाः सलिलानि तेषामिमे विकारा वाणाः शरीराणि मावमासे शिशिरर्तुप्रथमभागे गवां सूर्यरश्मीनां गायत्रीव गात्राणि शरीरावयवान् ...... कृन्तन्ति छिन्दन्ति ...... । अत्र चेदं विवक्षितम् । यथा सूर्यरश्मीनां कारणभूतानां कार्यरश्मिभिश्चन्द्ररश्मिभिः कर्तनम् । कार्यत्वं च रश्मीनां सूर्यरश्मीनामेव चन्द्रे अनुप्रवेशात् । तथा द्रोणाद्यध्यापकद्वारेण प्राहितैरसत्कार्यभूतैरर्जुनबाणैरसत्कार्यभूतैरसन्मर्मणां कारणभूतानां छेदनम् । अथ वा । वणान्ति शब्दान्कुर्वन्तीति वाणाः पुत्राः । आसेगवौ[वां] कर्कटानां गात्रं कृन्तन्ति । माघं मघाभावो यथा भवन्ति[ति] । कर्कटानां मघाभावास्तिर्यक्त्वात् । अर्जुनस्य तु युद्धेनाततायिवधस्य विहितत्वात् । Cv: मावमा सेगवां स्वमातृभूतां कर्कटीमिव । सेगवा कर्कटीसंततिः स्वमातृपृष्टमेव निर्भिद्य जायत इति प्रसिद्धिः. ❀

61 G1–3 read 61 after 56. — a) G2 सर्वेपि च. T2 मद्- (for मे). — b) D1 जनाधिप (for नराधिपाः). — c) D1 एकं; M5 वीर- (for वीरं). K3 गांजीव°. — d) B1 जेतुं; Da1 जिष्णु-; T M2 विष्णुं (T2 °ष्णु-) (for जिष्णुं). — After 61, D1 *repeats* (with v. l.) 39.

62 Before 62, D6 ins. संजय उवाच. — a) D1

C. 6. 5634
B. 6. 119. 67
K. 6. 119. 66

इति ब्रुवञ्शांतनवो दिधक्षुरिव पाण्डवम् ।
सविष्फुलिङ्गां दीप्ताग्रां शक्तिं चिक्षेप भारत ॥ ६२
तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् ।
पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ॥ ६३
चर्माथादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ६४
तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमद्दंशितात्मनः ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५
विनद्योच्चैः सिंह इव स्वान्यनीकान्यचोदयत् ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ॥ ६६
अथ ते तोमरैः प्रासैर्बाणौघैश्च समन्ततः ।
पट्टिशैश्च सनिस्त्रिंशैर्नानाप्रहरणैस्तथा ॥ ६७
वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः ।
सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामजायत ॥ ६८
तथैव तव पुत्राश्च राजन्भीष्मजयैषिणः ।
तमेकमभ्यवर्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ६९
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह ।
दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७०
आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव ।
सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ॥ ७१

इत्यब्रवीत्; D3 इति ब्रवन्. — b) K4 B2.4 Dn2 D4.7.8 पांडवान् (for पाण्डवम्). Da Dn1 D5 दिधक्षुरिव पावकः. — c) Ś1 K0-3.5 D1-3.6 सविस्फुलिं- (K3 °लिं)गां; T2 सस्फुलिंगां तु. M1-3.5 तीक्ष्णाग्रां (for दीप्ताग्रां). K4 B D (except D1-3.6) शक्तिं भीष्मः स पार्थाय. — d) K4 B D (except D1-3.6) ततश्च (for शक्तिं).

63 a) D1 सा तस्य (for तामस्य). K3.5 D2.3.6 निशितैश् (for विशिखैश्). Da Dn1 D1 छित्वां (for छित्त्वा). — b) Ś1 K0-3 D1 त्रिभिस्; Dn2 तथा; D8 शरैस् (for त्रिधा). Ś1 K0-3 D1 अताडयत् (for अपात°). — d) K4 B2.4 Dn2 D4.7.8 तव (for तत्र).

64 a) K3.5 Da Dn1 D1.2.5.8 चर्म चा(K3.5 वा)दत्त; T2 °मादत्त. — b) Some MSS. °परिस्कृतं. — c) K3 Da Dn D2.5 T2 M2.4 चान्यतरप्रेप्सुर् (T2 °प्सुं); D1 Co अन्यतरं प्रे°; D6 चाप्यंतरप्रे°; G1-3 चाभ्यंतरप्रे°. — d) Ś1 अग्र°; K0-3 अग्रं; D3 अर्थे; T1 आस्ये (for अग्रे). K3.5 D1-3.6 जयाय च; T2 जयोय वा; G1 जयावहा. Co cites जयाय (as in text). Ca as in text.

65 a) T2 स तच्च (for तस्य तत्). D1 भीष्मो; D2.8 T1 G4 वर्म; D6 (*sup. lin.* as in text) कर्म (for चर्म). — b) K1 व्यधमा; K2 व्यदमद् (for व्यधमद्). K0.1 दंसितात्मजः (K0 °नः); K3 D2.8 वंसितात्मनः; K4 B1.3.4 Da Dn D4-8 सायकैस्तथा (Da Dn1 D5 °दा); B2 सायकोत्तमैः; S संशिता त्मनः. — d) K3 तदद्भ°.

66 a) Ś1 K0-2 D1 विनदंतं; K3 D2 विनद्य(D2 °द्यं)तः; K5 विनाद्यंत (for विनद्योच्चैः). K0-2 D1 सिंहम् (for सिंह). K4 B Da Dn D4-8 ततो युधिष्ठिरो राजा; D3 धृष्टद्युम्नस्ततः क्रुद्धः; T1 G स सिंहवद्विनद्योच्चैः; T2 विनद्योच्चैः सिंहनादं. — b) K1.2 °कानि चोदयत्; K3 °कान्यचोदयन्; D1.6 °कान्यनोदयत्; D4.7 °कान्ययोज(D7 °ध)यन्. — c) K5 D1.2 अभ्यद्रव(D2 °वं)त. — d) G3 मा च वो; M4 मा वोस्ति. T1 G2.4 अद्य वै; T2 अन्वपि (for अण्वपि).

67 a) T2 बाणैर् (for प्रासैर्). — K3.5 D2 om. 67bc. — b) Ś1 K0-2 बाणैश्चैव (for बाणौघैश्च). — c) K0 पट्टिसैश्च; S पट्टसैश्च. K1.4 B D (except D3; D2 om.) सु- (for स-). — d) K3.5 D2 नाराचैश्च सुशंसितैः (K5 °संशतैः; D2 °संशितैः); K4 B Da Dn D1.3-8 नाराचैश्च तथा शितैः (B3 शिलाशितैः; B4 Da1 D8 तथा सितैः); S नानाशस्त्रै(G3 नाशनास्त्रै)स्तथा शितैः.

68 b) G1.3 M2 तमेवम्. B3 अभिविव्यधुः. — c) T2 सिंहनादं तथा घोषः. — d) K4 B D (except D1-3.6) अभूत्तदा (for अजायत).

69 a) S पुत्राणां (for पुत्राश्च). — b) K4 B D (except D1-3.6) नेदुर् (for राजन्). S °षिणां. — c) K4 B D (except D1-3.6) S °रक्षंत (for °वर्तन्त). — d) K5 सिंहनादश्च. K4 B D (except D1-3.6) चक्रिरे (for नेदिरे). S कुरवः सनृपा रणे.

70 a) D3.5.6 तुमलं. K3.5 D2 ततः समभवद्युद्धं.

71 a) Da1 D5 गौर; S घोर (for गाङ्ग). Ś1 K0.1 महावर्तो; B2 इवावार्तो; M2 इवावृत्तो (for इवावर्तो). — b) T1 उदये नृप; M1-3.5 उदधेस्तदा.

अगम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ता तदाभवत् ।
समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किंचन ॥ ७२
योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेऽहनि ।
अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ७३
ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनंजयः ।
मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ॥ ७४
वयं श्वेतहयाद्भीताः कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ।
पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्रद्रवाम महारणात् ॥ ७५
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ७६
शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
द्वादशैते जनपदाः शरार्ता व्रणपीडिताः ।
संग्रामे न जहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना ॥ ७७
ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समन्ततः ।

C. 6. 5650
B. 6. 119. 84
K. 6. 119. 97

— ^{c}) D_3 सेनानां. $D_{2.5}$ युद्ध°; S (except T_2) निघ्न° (for युध्य°). — ^{d}) S युध्य(T_2 हन्य)ताम् (for निघ्नताम्).

72 ^{a}) K_4 B D (except D_{1-3}) असौम्य° (for अगम्य°). — ^{b}) K_3 शोणितोक्ता. K_3 तरंगिणी; $K_{4.5}$ B D (except D_1) S [अ]भवत्तदा (by transp.). — ^{c}) B_4 समं तु (for समं च). M_2 समश्च विषमश्चैव. — ^{d}) K_0 न प्राज्ञयत; $K_{2.3.5}$ $D_{2.5}$ S न प्रज्ञायत; Dn_1 नाप्राज्ञायत.

73 ^{a}) M यौधानाम्. — ^{b}) $K_{3.5}$ D_2 M_4 transp. तस्मिन् and स. D_6 च (for स). K_2 तस्मिन्दशसमेहनि. — ^{c}) D_1 अतिष्टचाहवे; D_2 °ष्ठताहवे.

74 ^{a}) T_1 G पार्थः (for तस्मिन्). — ^{b}) T_1 G तस्मिन् (for पार्थो). K_5 B D (except $D_{1.3.6}$) धनुर्धरः (for धनंजयः). — ^{c}) D_1 मध्ये च; T G M_2 मध्ये तु (for मध्येन). D_3 °सेनानां. — After 74, S ins.:

479* तत्राद्भुतमपश्याम पाण्डवानां पराक्रमम् ।
द्रावयामासुरिषुभिः सर्वान्भीष्मपदानुगान् ।
[(L. 1) T_2 $G_{2.3}$ M_5 अपश्यामः.]

75 ^{a}) T_2 भीतात्. — ^{b}) K_1 धनंजयः; Da_2 धनंत्रशात्. — After 75^{ab}, T_2 G_4 read lines 3–5 of 480*. T_1 G_4 om. (hapl.) 75^{cd}. — ^{c}) K_{0-2} D_1 छिद्य°; $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ S (T_1 G_4 om.) भिद्य° (for पीड्य°). D_3 सितैर् (for शितैः). $D_{3.6}$ T_2 M_{1-4} बाणैः; B_2 अस्त्रैः (for शस्त्रैः). — ^{d}) K_3 D_2 प्राद्रुताम; K_4 B Da Dn D_{3-8} T_2 G_1 $M_{2.4}$ प्राद्रवाम; D_1 अर्द्यमाना. K_3 $D_{2.6}$ रणात्तदा; K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ S (T_1 G_4 om.) रणे तदा; D_3 रणांततः (for महारणात्). K_5 प्रद्रुता महतो रणात्.

76 = 6. 102. 7^{abcd}. 76^{ab} = 6. 18. 13^{cd}. — ^{a}) D_2 सिंधवाः (for कितवाः). K_1 प्राश्याः (sic). — ^{b}) Ś$_1$ D_8 °मानवाः; K_1 प्रतीशोदीच्य°; K_3 D_5 प्रती(D_5 °ति)च्योदिच्य°; T_2 प्रदीच्योदीच्य°. — T_2 G_{1-3} ($G_{1.3}$ om. from the post. half of line 4 up to 77^a) $M_{1.4}$ ins. after 76^{ab}: T_1 G_4 (both om. 75^{cd} and lines 1–2) ins. after 75^{ab}:

480* पाण्डवैः पञ्चभिः सार्धं सात्यकेन च धन्विना ।
धृष्टद्युम्नमुखैः सर्वैः पाञ्चालैश्च समन्ततः ।
भिद्यमानाः शरैस्तीक्ष्णैः सर्वे कार्ष्णिपुरोगमैः ।
द्रोणद्रौणिकृपैः सार्धं सर्वे शल्यकृपादयः ।
तावकाः समरे राजञ्जहुर्भीष्मं महामृधे । [5]

[(L. 1) G_2 सात्विकेन; $M_{1.4}$ सत्यकेन. — (L. 3) $M_{1.4}$ सर्वैः (for सर्वे). G_1 °पुरोगमाः. — (L. 4) T_2 G_1 द्रोणद्रोणि-; G_3 द्रोणद्रौणिस्. G_{1-3} -त्रिगर्ताश्च (for -कृपैः सार्धं). — (L. 5) M_1 महारणे (for महामृधे).]

— After 480*, T_2 G_2 $M_{1.4}$ *repeat* 76^{ab}. 76^{cd} = 6. 18. 12^{cd}. — ^{c}) D_5 अभिपाहाः; T_2 M_2 असीपहाः. K_3 सूरसेनाः. — ^{d}) = 6. 47. 14^b. Ś$_1$ K_0 $D_{5.7}$ शिवयो; D_2 शबयो. K_4 B (except B_1) Dn_2 $D_{1.4.6-8}$ वशातयः.

77 $G_{1.3}$ om. 77^a (cf. v. l. 76). — ^{a}) $K_{0.2}$ मा(K_0 सा)ल्वाश्रयास्; K_5 शाल्वमेयस्; D_2 T_2 शा(T_2 सा)ल्वेयाश्च; D_8 शाल्वास्तत्रास्; T_1 G_4 शाल्वाः शूरास्; G_2 M साल्वाश्रयास् (for शाल्वा°). B_4 शाल्वास्त्रिगर्ताश्चांबष्टाः. — ^{b}) B_4 शकाश्च; Da_2 Dn_1 आंबष्टाः. K_3 B_4 D (except D_1) कैकयैः; $G_{1.3}$ मालवैः. — ^{c}) K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ सर्वं ए(B_1 सर्वत्र)ते महात्मानः. — ^{d}) D_8 व्रणतापिताः; T $G_{2.4}$ M_2 प्राणपीडिताः. — ^{e}) T_2 समरे (for संग्रामे). $K_{3.5}$ $D_{1-3.6}$ प्राजहुर्; B_1 Da Dn_1 D_5 T_2 $G_{1.3}$ M Ca प्रजहुर्; T_1 $G_{2.4}$ विजहुर् (for न जहुर्). — ^{f}) $K_{3.5}$ $D_{2.3.6}$ T_1 G_4 व(K_5 बा)ध्यमानाः; D_1 G_{1-3} युध्यमानाः.

78 ^{a}) K_3 तमेवं. — ^{b}) Ś$_1$ K_{0-2} परित्रार्य; D_2 परिपाल्य; S परि(G_3 °री)ता(T_2 °व)प्य (for परिकाल्य). T_1 G_4 कुरुश्रेष्ठं (for कुरून्सर्वान्). — ^{d})

C. 6. 5641
B. 6. 119. 64
K 6. 119. 67

परिकाल्य कुरून्सर्वाञ्शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ७८
निपातयत गृह्णीत विध्यताथ च कर्षत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ॥ ७९
अभिहत्य शरौघैस्तं शतशोऽथ सहस्रशः ।
न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रेष्वङ्गुलमात्रकम् ॥ ८०
एवं विभो तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ।
शिताग्रैः फल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् ।
किंचिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ ८१
हा हेति दिवि देवानां पार्थिवानां च सर्वशः ।
पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहान्स्वनः ॥ ८२
तं पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम् ।
सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ॥ ८३
स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ।
इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
धरणीं नास्पृशच्चापि शरसंघैः समाचितः ॥ ८४
शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभम् ।
रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ ८५
अभ्यवर्षत पर्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी ।
पतन्स ददृशे चापि खर्वितं च दिवाकरम् ॥ ८६
संज्ञां चैवालभद्वीरः कालं संचिन्त्य भारत ।

D_8 °किरत्. T_2 पांडवेयास्त्वयोधयन्.

79 a) K_2 निपातयच्चद् (for निपातयत). — b) $K_{3.5}$ D_2 यु(K_5 D_2 व)ध्यताभिनिकृंतत; K_4 B Da Dn D_{4-8} यु(B_1 Da Dn_1 D_5 वि)ध्यध्वमवकृंतत; D_1 बध्यतैवावकृंतत (corrupt); D_3 T_1 G यु(D_3 वि)ध्यताव(G_2 °चि)चकर्तत (G_3 °र्तं च); T_2 विविध्यत च कृंतत; $M_{1-3.5}$ वध्यत ह्यप(M_3 °व)कृंतत; M_4 विध्यताधावकृंतत. — c) Some MSS. तुमलः.

80 a) D_1 च (for तं). K_1 अभिहत्य शरै राजन्; $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ निहत्य समरे राजन्; $K_{3.5}$ D_2 विभिन्नस्य शरैर्घोरैः; D_8 विभिन्नः शरसंघैश्च; D_6 विभिन्नः स शरौघैश्च; S शरौघैरभिवृ(T_2 °पि वि)ष्टस्य. — D_4 om. 80^{c}–81^{b}. — c) K_3 तत्र (for तस्य). D_1 अनाभिन्नं; S अनिर्भिण्णं. — d) $K_{3.4}$ B D (D_4 om.) T_1 G M गात्रे ह्य($D_{1.8}$ °त्रं ह्यं-; D_2 °त्रमं)गुलमंतरं (D_1 °मण्वपि); K_5 गात्रं ह्यंगुलमात्रतः; T_2 गात्रेष्वंतरमंगुलिं. Cc cites अंतरं.

81 D_4 om. 81^{ab} (cf. v. l. 80). — a) $Ś_1$ D_3 एवं विभोस; K_{0-2} एवं वै भोस्; K_4 B Da Dn D_{5-8} एवंभूतस; D_2 एवंविधस; $M_{1.2.5}$ एवं हि भो. — b) D_2 च (for वि). — c) D_8 सिताग्रैः. K_{2-4} B D (D_4 before corr.) G_2 फाल्गुनेनाजौ; M_5 फल्गुनेराजौ. — d) K_5 प्राक्शरान्; D_2 प्राक्शराः. Da_1 D_2 प्रपतद्. — D_5 om. 81^{c}–82^{b}. — e) $Ś_1$ $K_{0.1}$ D_1 किंचिच्छिष्टे; K_2 °च्छेष्टे (sic); Cc °च्छेषं.

82 D_5 om. 82^{ab} (cf. v. l. 81). — b) D_8 भुवि राज्ञां (for पार्थिवानां). B_4 Dn_2 $D_{4.6-8}$ भारत (for सर्वशः). — c) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तदा (for रथाद्). — d) K_2 च; G_1 स (for सु-). $K_{3.4}$ B D (except Dn_2 $D_{1.8}$) T_1 G_4 सुमहास्वनः.

83 a) K_4 B D (except D_{1-3}) M_2 संपतंतम्. — b) T_1 $G_{2.4}$ भारतानां; T_2 $G_{1.3}$ M भरतानां (for महात्मानं). — Da Dn_1 D_5 om. 83^{cd}. — d) D_3 च (for नः). D_2 M_3 प्रापतद्धृदयानि वः (M_2 °निलः).

84 b) B_4 Dn_2 D_{4-8} वसुधां सम(B_4 Dn_2 संप्र)कंपयन्. — d) D_1 देहः; Cc केतुः (as in text). K_5 D_2 °महीभृतां (for °धनुष्मताम्). — e) K_1 धरणी; D_3 स भूमिं. $K_{3.5}$ नास्पृश(K_5 °शं)श्चापि; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ न स (B_1 तु न) पस्पर्श. — f) K_3 समाहितः; K_5 Dn_2 $D_{4.6-8}$ °वृतः; D_3 °र्चितः. D_1 शरसंघाः समंततः.

85 a) $Ś_1$ K_{0-2} महात्मानं; D_3 S (except T_2) महेष्वासः. — b) D_3 S शयानः (T_2 °नं) पुरुषर्षभः(T_2 °भ). — c) Da Dn_1 D_5 निपतितं; D_2 प्रपतिनं. $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ चैव; D_2 सर्वं; S भीष्मं (for चैनं). — d) K_3 दिव्याभावः; D_1 दिव्या भावाः; Cc दिव्यो भावः (as in text). D_8 समादिशत्; G_2 स्वमाविशत्; $M_{1.3.5}$ समस्पृशत्.

86 a) $K_{4.5}$ B Dn_2 $D_{2-4.6.7}$ S (except G_2) अभ्यवर्षच्च. — b) K_5 D_2 T_2 प्रकंपत. K_3 स प्राकंपत मेदिनी. — c) K_3 Da_1 D_3 पतत्; D_1 एतत् (for पतन्). K_5 प्रपतन् (for पतन्स). K_3 Dn_1 सं-; Da_1 च (for स). D_8 वापि (for चापि). K_2 यतनसद्दशे चापि (sic); D_2 पतन्दृष्टवांश्चापि. — d) K_0 खचितं च (sic); K_{2-5} B D S दक्षिणेन (for खर्वितं च).

87 a) K_2 संज्ञा. K_4 B Da Dn $D_{1.4-8}$ M चो-

अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्यां वाचं समन्ततः ॥ ८७
कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
कालं कर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ॥ ८८
स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
धारयामास च प्राणान्पतितोऽपि हि भूतले ।
उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ८९
तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता ।
महर्षीन्हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ॥ ९०
ततः संपातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः ।
आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम् ।
यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ॥ ९१
ते तु भीष्मं समासाद्य मुनयो हंसरूपिणः ।
अपश्यञ्शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ९२
ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणेन च भास्करम् ॥ ९३
इतरेतरमामन्त्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः ।
भीष्म एव महात्मा सन्संस्थाता दक्षिणायने ॥ ९४
इत्युक्त्वा प्रस्थितान्हंसान्दक्षिणामभितो दिशम् ।
संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत ॥ ९५
तानब्रवीच्छांतनवो नाहं गन्ता कथंचन ।
दक्षिणावृत्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ ९६
गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् ।

C. 6. 5971
B. 6. 119. 108
K. 6. 119. 108

पालभद्. D2 संज्ञां चैवाप्य बलवत्. —^{b}) M4 काले; Co कालं (as in text). K2 संचिंत्य. —^{c}) D3 अंतरीक्षे. —^{d}) K3 B1.3 D दिव्या वाचः. K4 B2.4 दिव्यदुंदुभिनिस्वनं; S (except T2) दिव्या(G1.3 देवा)नां च शुभा गिरः (M शुभं वचः).

88 ^{a}) D1 एष्यति (for महात्मा). —^{c}) D1 अलं; T G काल-; Ca.c कालं (as in text). K3 T2 नरव्याघ्र; M1–3.5 महाप्राज्ञः. —^{d}) T1 G4 पतितो (for संप्राप्ते). Cv संस्थितो दक्षिणायने.

89 ^{a}) D1 कृष्णं संस्मर (for स्थितोऽस्मीति च). T2 गांगेय (for °यस्). —^{c}) S धारयिष्याम्यहं प्राणान्. —^{d}) K3.4 B Da Dn D3–8 S महीतले; D1 स भूतले (for हि भूतले). D2 पतितो धरणीतले. —^{e}) D2.5 उत्तरायनम्. Da1 Dn1 अन्विच्छद्. —^{f}) T1 G सुगतिप्रतिकांक्षया.

90 ^{a}) G2 आदाय (for आज्ञाय).

91 ^{a}) K3 तत्र; K4 B1–3 तेथ; Da Dn1 ते च; D5 तेन (for ततः). D1 समागता; D8 T2 G1.3 M संपतिता; D6 संपातितो; T1 G4 तं प्रति ते; G2 तं पतितं; Cc संपातिनो (as in text). —^{b}) S त्वरमाणा महौजसः (G1.3 °णाः समंततः). —^{c}) Ko सहितान्; D2 T1 G4 सहसा (for सहिता). Ko प्रष्टुं; K2 पृष्टं; G3 दृष्टिं; M1.3–5 तत्र; M2 पुत्रं (for द्रष्टुं). — K2 om. 91^{d}–93^{c}. —^{d}) M1–3.5 द्रष्टुं (for भीष्मं). —^{e}) K5 तत्र. K3.5 D2.3 कुरुश्रेष्ठः (K3 °ष्ठ); B1 नरव्याघ्र. —^{f}) K5 D2 भीष्मः कुरुपितामहः (= 89^{f}).

92 K2 om. 92 cf. v. l. 91). —^{a}) D2 तत्र (for ते तु). Ś1 Ko.1 D3 समागम्य; G1 तमासाद्य. —^{b}) K4 B D (except D2.3) ऋषयो (for मुनयो). —^{c}) K3 अपश्यत्; Dn2 T2 अपश्यं. —^{d}) = 91^{d}. K3.4 B D (except D1–3) °कुलोद्वहं (for °पितामहम्).

93 K2 om. 93^{abc} (cf. v. l. 91). —^{a}) Ś1 Ko.1 T2 तु; T1 तुं (sic) (for तं). D8 महाबुद्धिं; T2 °त्मानः. —^{b}) Ś1 कृत्वा चाति-; Ko.1 °त्वा चाभि-; D3 कृत्वा चैव; S परिवृत्य. —^{d}) D1 दिवाकरे (for च भास्करम्).

94 ^{b}) G1.2 (*sup. lin.*).3 यास्यामेति (for प्राहुस्तत्र). —^{c}) K2.4 B D (except D1–3) कथं; K3 एष (for एव). K3.5 D1.2 [अ]सौ; D3 वै (for सन्). S अयं भीष्मो महाबुद्धिः (T2 °बाहुः). —^{d}) Ko संस्थिता; K3 संस्थातो; S संस्थितो; Cc °स्थाता (as in text).

95 D1 reads 95^{ab} after 100. —^{a}) K1 प्रास्थितां; K4 B D (except D2.3.6) प्रस्थिता; S प्राद्रवन्. K1.4 B D (except D2.3.6) S हंसा (for हंसान्). —^{b}) D4 दक्षिणाभिमतो दिशं. —^{c}) D2 स प्रेक्ष्य. M1–3.5 च (for वै). T2 °बुद्धिं. Ś1 Ko–2 संप्रेक्ष्यैव च वहांणि. —^{d}) D6 महारयः; T2 तु भारत.

96 M om. 96^{ab}. —^{a}) T1 G ततोऽब्र° (for तानब्र°). —^{b}) T1 G4 हास्ये (for गन्ता). —^{c}) Ś1 K1.2 Da1 D8 दक्षिणावृत; K3.5 D2 °श्रित (K5 °तम्); Dn2 D4.6.8 G1.3 M1.2.5 °वर्ते; D1 °यन (for °वृत्त). Ko D2 T1 G4 आदित्य; K3 आदित्यो; K5 आश्रित्य.

C. 6. 5673 B. 6. 119. 105 K. 6. 119. 108

उदगावृत्त आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ९७
धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकाङ्क्षया ।
ऐश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गे नियतो ह्यहम् ।
तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ॥ ९८
यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना ।
छन्दतो मृत्युरित्येवं तस्य चास्तु वरस्तथा ॥ ९९
धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति ।
इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसानशेत शरतल्पगः ॥ १००
एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि ।
पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०१
तस्मिन्हते महासत्त्वे भरतानाममध्यमे ।
न किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १०२
नृपा दुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ।
विषादाच्च चिरं कालमतिष्ठन्विगतेन्द्रियाः ॥ १०३
दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ।
ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान् ॥ १०४
अवध्ये शंतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ।

— Ś1 K3 om. (hapl.) 96^{d}–97^{e}. — ^{d}) D1 एतन्मे नैव रोचते.

97 Ś1 K3 om. 97^{abe} (cf. v. l. 96). — ^{b}) K5 भासीयत्र; D2 (m as in text) भासीचात्र; D3 (before corr. as in text) भासाधन्मे. — ^{c}) K1 उदयावृत्त; K4 B1–3 Dn2 D4. 6–8 उदगायन; D1 °दित्य; D2. 3 °वृत्त; T2 उत्तरावृत्त; G1. 3 उदगावर्ते. T2 आदित्यो. — ^{d}) K1 हंसः; M1–3. 5 हंसान्. K2 साम्यं (for सत्यं). S (except T2) इति वचोब्रवीत् (for सत्यं ब्रवीमि वः).

98 ^{a}) T2 प्राणान्नि. — K3 om. (hapl.) 98^{b}–100^{a}. — ^{b}) B2 °काम्यया. — ^{c}) Ś1 °भूता; all comm. °भूतः (as in text). K5 ऐश्वर्यप्राणभूतानां; S प्राणानां च समुत्सर्गं (M1. 3. 4 °र्गे). — ^{d}) Ś1 K2. 4 B D (except D1–3) उत्सर्गौ. K4 B D4. 6–8 हि यतो; K5 D2 नियमे (for नियतो). K4 B Da Dn D3–8 मम; K5 D2 तथा (for ह्यहम्). S ऐश्वर्यं नियतं मम. — T2 M om. 98^{ef}. — ^{e}) D3. 6 इत्थं (for तस्मात्). — ^{f}) K5 Dn1 D2 °यनं; G1–3 उदगा(G3 °या)यनात्.

99 K3 om. 99 (cf. v. l. 98). — ^{a}) G2 यं च. G3 वरं; M5 वचो (for वरो). — ^{cd}) K5 छांदतो; Ce छन्दतो (as in text). Ś1 इत्येव. B1. 4 Da Dn1 D1–3. 5 वचस् (for वरस्). B1 तदा. S छंदतस्ते भवेन्मृत्युरिति तत्सत्यमस्तु मे (T2 M1 [*sup. lin.*]. 2. 3. 5 ते; G1. 3 वै).

100 K3 om. 100^{a} (cf. v. l. 98). K1 om. 100. T2 M om. 100^{ab}. — ^{a}) D1 मोच° (for धार°). Co ततः (as in text). K5 D2. 7 धारयिष्याम्यहं (D7 °तः) प्राणान्. — ^{b}) D3. 6 नियमे (for नियते). K5 D2 तथा (for सति). — ^{c}) Da1 तं (for तांस्). K3. 5 D2. 3. 6 तथा (for तदा). S इत्युक्तास्ते गता (G1 तदा) हंसाः. — ^{d}) K2. 4. 5 B D (except D1. 3) स शेते (for अशेत). K2 शरस्वल्पगः; Da1 °तल्पगान्. — After 100, D1 reads 95^{ab}.

101 D1 om. from 101^{b} up to 6. 115. 10^{e}. — ^{c}) D3 संजयैश्चैव. — ^{d}) K3. 5 D2. 3. 6 सिंहनादान्.

102 D1 om. 102 (cf. v. l. 101). — ^{a}) S (except T2) लोककांते (for महासत्त्वे). — ^{b}) Cf. 6. 115. 14^{b}, 42^{b}. K3 D2. 3. 6 T1 G2. 4 भारतानां. K3 च मध्यपे; K4. 5 B Da Dn D2. 4–8 T1 G पितामहे; D3 मवद्यपे; M1. 3 अमद्यवे; M2 अमद्यमे; M4. 5 अमद्यपे (for अमध्यमे). — ^{c}) K2 कश्चित् (for किंचित्). Ś1 प्रतिपद्यंत; D4 प्रत्याविंद्यत; D5 तमपद्यंत. — ^{d}) B1 सुतास्ते. T1 G पुत्रास्तव विशां पते. — ^{e}) K2 स मोहश्; G2 संमोहं; M3. 5 संमोदश्. Ś1 K0–2 चापि (for चैव). G1. 3 ततः संमोहनं चैव. — ^{f}) G3 संभ° (for अभ°).

103 D1 om. 103 (cf. v. l. 101). — ^{a}) K4 B D (except D2. 3. 6; D1 om.) कृप- (for नृपा). — ^{b}) Some MSS. निश्वस्य. K0 रुरुधुस् (for °दुस्). M2 तदा. — ^{c}) D5 विषादाचरितं कालम्. — ^{d}) D2 G2 अतिष्ठद्; M2 व्यतिष्ठद्. D3 अतिष्ठंत गतेंद्रियाः; T2 तिष्ठन्विगलितेंद्रियाः.

104 D1 om. 104 (cf. v. l. 101). T2 om. 104–105. — ^{a}) Da D5 महातेजा (for °राज). S (T2 om.) दीर्घं च कालं (G3 दिष्टं च कालं; M1–3. 5 दीर्घकालं च) ध्यायंतो. — ^{b}) K5 पक्षे (for युद्धे). K5 प्रदधिरे (hypermetric); S (T2 om.) दध्रिरे. — ^{c}) K3 Da1 Dn D3. 6–8 Cd उरु(D2 रुज-; D6 कुरु)-ग्राह-; S (T2 om.) ऊरुस्तंभ-; D3 ऊरुग्राहा. — ^{d}) B1 Da D5 नाभ्यवर्तंत. B1 संयुगे.

अभावः सुमहान्राजन्कुरूनागादतन्द्रितः ॥ १०५
हतप्रवीराश्च वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः ।
कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १०६
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिम् ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खाञ्शूराः परिघबाहवः ।
सोमकाश्च सपञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर ॥ १०७
ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु सुमहाबलः ।
आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननर्त च ॥ १०८
सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये विनिपातिते ।
संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ॥ १०९
प्राक्रोशन्प्रापतंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे ।
क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चैकेऽभ्यपूजयन् ११०
ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम् ।
भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे ॥ १११
महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ।
जपञ्शांतनवो धीमान्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ११२ C. 6. 5188 B. 6. 119. 122 K. 6. 119. 125

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

105 D1 T2 om. 105 (cf. v. l. 101, 104). — [a]) K4 B D (except D2. 3. 6; D1 om.) शांतनोः (for शं°). — After 105[ab], T1 G ins.:

481* दुःखार्तास्ते तदा राजन्कुरूणां पतयोऽभवन् ।

— [c]) Ś1 अभावं; T1 G4 विमोहः; G1. 3 अभवत्. K3-5 B D (except D3; D1 om.) S (T2 om.) सहसा (for सुमहान्). — [d]) K3. 4 B D (D1 om.) कुरुराजस्य (K3 D2. 3 कुरूनागाद-) तर्कितः (Da1 तर्कयत्); S (T2 om.) कुरूणामभवत्त(G1 °णामभवंस्त-; G3 °णां संभवत्त)दा. Cc cites तर्कितः, Cd अतर्कितः.

106 D1 om. 106 (cf. v. l. 101). — [a]) K1. 2. 4 B2-4 D (except D2. 3; D1 om.) तु (for च). S वित्रस्ता (for च वयं). — [b]) K3 Dn1 D3 निकृंताश्च. S निशि(G3 °कृ)तैः; D6 च सितैः (for च शितैः). K5 शनैः शनैः. — [c]) K2 नाभ्यजानीमो; D5 नाभिजानानि; G1. 3 °जानंतो. — [d]) T2 निकृताः (for निर्जिताः).

107 D1 om. 107 (cf. v. l. 101). — [a]) K4 B Dn2 D4-8 M1-3. 5 पांडवाश्च; T2 °वांस्तु. K1 जये. — [b]) Cc परां गतिम् (as in text). S प्रहृष्टमनसोभवन् (M1 *inf. lin.* °त्); Cd परत्र च परा गतिः. — [c]) Ś1 महाशंखा; Da Dn1 D3. 5 S (except G1) मुदा शंखान्. — [d]) Ś1 K1. 2 हृ(K1 ह)ष्टाः (for शूराः). — [e]) D3 सोमकांश्च. K0-3. 5 D (D1 om.) S स-पांचालाः. — [f]) K0. 2 D2 T G4 M1. 5 प्रहृष्यंत (D2 °ते); K1 प्राहृष्यंतं. K3 D2 G3 जनेश्वराः; Da1 °श्वरं.

108 D1 om. 108 (cf. v. l. 101). — [a]) B1 °सहस्रे च. — [b]) K0. 2 B1. 3 D6 नदत्सु च; K4 B2 Dn2 D4. 7. 8 नदत्सु स; S प्रणदत्सु (T2 °दं सु-). — [c]) D8 स्फोटयामास च भृशं. — [d]) K4 B2. 4 Dn D4. 6-8 S ननाद; B1. 3 Da D2. 5 ननर्द (for ननर्त).

109 D1 om. 109 (cf. v. l. 101). — [a]) D2 चैव; D3 राजन्; S मध्ये (for चापि). — [b]) K3 D2 च निपातिते; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 निहते (D5 °तो) विभो (B2 युधि; Da विभौ; D4 सति). — [c]) K3 धीराः (for वीराः). — [d]) K3 प्राध्मायंत; T1 G2. 4 M1-3. 5 प्रधावंत; T2 G1. 3 M1 (*inf. lin.*) प्रध्यायंत (G3 °तः); M4 प्राध्यायंतः.

110 D1 om. 110 (cf. v. l. 101). — [a]) K2 D4. 6 आक्रोशन्. K3. 5 Da Dn1 D2. 3. 5 प्रारुदंश्चान्ये (D3 °श्चैव); K4 B Dn2 D4. 6-8 प्राद्रवंश्चान्ये; T G M4 विप्रमूढाश्च; M1-3. 5 च विमूढाश्च. — [b]) K0. 1 होमं (sic); G3 मोहात्. T1 G4 तदापरे. — T2 om. (hapl.) 110[c]-111[d]. — [c]) K1 वत्रं; K2 छत्रं; K5 क्षात्रैद्य; D2 क्षात्रं. K4 विनिंदंत; D2 विनंदंत; D3 व्यनिंदंत; D6 [s]म्यनंदंत. S (T2 om.) क्षुद्रा(G3 °द्रां)श्चैके विनिंदंति (M1 [*sup. lin.*]. 2. 3. 5 °तो). — [d]) K0 चैको; K3-5 B D (D1 om.) चान्ये (for चैके). G1. 3 ह्यपूज° (for ऽभ्यपूज°).

111 D1 T2 om. 111 (cf. v. l. 101, 110). — [b]) K3 D3 प्रशसंसुर्; D2 प्रशंसन्सु-. — [c]) K3 D2 T1 G2. 4 M2 भारतानां. D5 अथो; M2 तु ये (for च ये). K3 D3 पूर्व (for पूर्वे). — [d]) K1 ते चैवं; T1 G2. 4 तथै(G2 °वै)व; G1 M1. 3-5 ते चैव.

112 D1 om. 112 (cf. v. l. 101). — [a]) B1. 3 अथोपनिषदं; D2 महौप°; T2 M4 सांगोप°; M2 महोपनिषदश्; Cd महोपनिषदं (as in text). K3. 5 D2. 3 चापि (for चैव). — [c]) K2 जल्पं; M1. 2. 5 स्वपन्;

११५

C. 6. 5689
B. 6. 120. 1
K. 6. 120. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण संजय ।
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १
तदैव निहतान्मन्ये कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ।
न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजे ॥ २
ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति ।
यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतेः ॥ ३
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ॥ ४
पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे ।
न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः स यः पुरा ॥ ५
यदद्य निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता ।

M$_4$ शिश्ये; Co जपन् (as in text). K$_3$ S भीष्मः (for भीमान्). — ^{d}) Da$_1$ D$_5$ कालाकांक्षि; T G$_4$ कालकांक्षी. D$_6$ स्थिरो; T$_1$ G$_4$ ततो. M वसूनामष्टमो वसुः.

Colophon om. in D$_1$. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ko-$_2$ mention only दशमयुद्धदिवस; K$_3$.$_5$ T$_2$ दशमेहनि; B$_3$ दशमेह्नि भीष्मनिपातन; D$_2$ दशमे; D$_6$ दशमदिवसयुद्ध; M$_4$ दशमेह्निके. — *Adhy. name:* D$_6$ भीष्मपतनं; T$_2$ G$_{1-3}$ (G$_2$ with prefixed श्री) M$_{1-3.5}$ भीष्मनि(T$_2$ M$_2$ om. नि)पातः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_5$ Dn$_2$ 113; Da$_2$ (*sec. m.*) 77; D$_6$ 114 (as in text); T$_1$ G 115; T$_2$ M$_{1.2}$ 116; M$_{3.4}$ 117; M$_5$ 118. — *Śloka no.:* Dn$_1$ 121; D$_5$ 120.

115

1 D$_1$ om. 1–10^c (cf. v. l. 6. 114. 101). — ^{a}) Ś$_1$ कथमासंस्तदा; K$_3$ °मासंस्ततो; T$_2$ G$_{1.2}$ °मासंस्तथा. M$_{1.3-5}$ यौधा. — ^{b}) T$_2$ विना भीष्मेण; G$_3$ भीष्मेण सह (for हीना भीष्मेण). K$_3$ D$_2$ संयुगे. K$_5$ हीना भीष्मे महाबले. — ^{d}) S कौमारब्रह्मचारिणा.

2 D$_1$ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) G$_3$ M$_{1.3.5}$ सदैव; M$_4$ तथैव (for तदैव). — ^{b}) K$_4$ B Da Dn D$_{4-8}$ पांडवैः (for पार्थिवान्). — ^{c}) K$_5$ D$_2$ नाप्राहरन्; D$_5$ T$_2$ न प्रहार (for न प्राहरद्). T$_1$ G$_{2.4}$ यथा; G$_{1.3}$ सदा (for यदा). — ^{d}) K$_5$ घृणत्वाद्; T$_2$ G$_4$ M$_{3.5}$ घृणी च; G$_{1-3}$ घृणीवान् (for घृणित्वाद्). K$_4$ B Da Dn D$_{4-8}$ द्रुपदात्मजं.

3 D$_1$ om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ अन्तो (sic); Ko.$_{2.5}$ D$_2$ अतो; K$_3$ D$_3$ S इतो (T$_2$ इदं) (for ततो). Da$_1$ ततो दुःखेतरं मन्य (sic). — ^{cd}) K$_2$ यद्यद्य; K$_{3.5}$ अद्येह; K$_4$ B$_{1-3}$ Da Dn D$_{4-8}$ अद्याहं; B$_4$ यदहं; D$_2$ अद्य तं; D$_3$ यथेह; S अद्यैव (T$_2$ M$_4$ अद्य यत्) (for यदद्य). T$_1$ G transp. पितरं and निहतं. K$_4$ B D (except D$_{2.3}$; D$_1$ om.) स सुदुर्मतिः (for मम दुर्मतेः).

4 Cf. 6. 15. 53. D$_1$ om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{b}) K$_{3.5}$ D$_2$ हृदयं सुदृढं मम (D$_2$ मतं). — Ś$_1$ Ko-$_2$ read 4^{cd} after 5. — ^{c}) Ś$_1$ Ko-$_{2.5}$ तं; G$_3$ [अ]पि (for वि-). — ^{d}) G$_3$ शततो (for °धा). K$_2$ न च (for यन्न). G$_1$ दीर्यंत (for °ते).

5 D$_1$ om. 5 (cf. v. l. 1). K$_{3-5}$ B D (D$_1$ om.) T$_2$ transp. 5 and 6. — ^{a}) Ś$_1$ Ko.$_1$ हृष्यामि; B$_4$ मृष्याम (for मृष्यामि). — ^{b}) B$_4$ इति (for हतं). — ^{c}) G$_{1.3}$ अहतो (for न हतो). — ^{d}) K$_2$ दिव्यौस्त्रैः (sic); T$_1$ G$_4$ दिव्यैः शस्त्रैः (for दिव्यैरस्त्रैः). K$_{2.4}$ B Da Dn D$_{4-8}$ अयं; D$_3$ M$_4$ च यः; T$_1$ G तु यः; T$_2$ स यत्; M$_2$ स्वकः (for स यः). — After 5, Ś$_1$ Ko-$_2$ read 4^{cd}; while K$_4$ B Da Dn D$_{4-8}$ ins.:

482* स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

6 D$_1$ M om. 6 (for D$_1$, cf. v. l. 1). K$_{3-5}$ B D (D$_1$ om.) T$_2$ transp. 5 and 6. — ^{a}) K$_4$ B Da$_2$ Dn$_2$ D$_{4.6-8}$ यदन्यन् (Da$_2$ °न्य-) (for यदद्य). G$_2$ निहतान् (for निहतेन). K$_1$ यदद्य निहतेजानौ (by metathesis); G$_{1.3}$ स त्वद्य निहतश्चाजौ. — ^{b}) G$_{1.3}$ भीष्मस्तु (for भीष्मेण). — ^{c}) K$_{3-5}$ B D (D$_1$ om.) T$_2$ कुरु° (for नर°). — ^{d}) D$_5$ तस्मै (for तन्मे). K$_4$ B D (except D$_{2.3}$; D$_1$ om.) सुव्रत (for संजय).

चेष्टितं नरसिंहेन तन्मे कथय संजय ॥ ६

संजय उवाच ।

सायाह्ने न्यपतद्भूमौ धार्तराष्ट्रान्विषादयन् ।
पाञ्चालानां ददद्धर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ ७
स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ।
भीष्मो रथात्प्रपतितः प्रच्युतो धरणीतले ॥ ८
हा हेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत ।
सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिक्षये ॥ ९
उभयोः सेनयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ।
भीष्मं शांतनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम् ।
कुरवः पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विशां पते ॥ १०
खं तमोवृतमासीच्च नासीद्भानुमतः प्रभा ।
ररास पृथिवी चैव भीष्मे शांतनवे हते ॥ ११
अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो अयं ब्रह्मविदां गतिः ।
इत्यभाषन्त भूतानि शयानं भरतर्षभम् ॥ १२
अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शंतनुं पुरा ।
ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः ॥ १३
इति स्म शरतल्पस्थं भरतानाममध्यमम् । C. 6. 5703 B. 6. 120. 13 K. 6. 120. 15

---

7 D_1 om. 7 (cf. v. l. 1). K_3 T_2 om. the ref. — ^{a}) T_2 स शेते (for सायाह्ने). K_1 नापतद्; K_2 G_3 निपतद्; K_4 B Da Dn D_{4-7} T_2 निहतो; K_5 नापतन्; D_8 निहते (for न्यपतद्). — Dn_2 om. 7^{c}–8^{b}. — ^{c}) K_4 B_{1-3} Da Dn_1 D_5 S पांचालान्हर्षयं(Da_1 °यां; T_2 °न्प्रेषयं)श्चैव; B_4 $D_{3.4.6-8}$ पां($D_{4.6}$ पं)चालानां ददौ (D_8 दधन्) हर्षं. — ^{d}) K_{3-5} B Da Dn_1 D_{2-8} भीष्मः कुरुपितामहः (Da_1 °मह).

8 D_1 om. 8 (cf. v. l. 1); Dn_2 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) $B_{1.3}$ Da D_5 अशेत (for स शेते). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 मेदिनी (for °नीम्). $Ś_1$ K_{0-2} संस्पृशंस् (for अस्पृशंस्). — Before 8^{cd}, T_2 ins. संजयः. — ^{c}) T_2 M_2 भीष्मे (for भीष्मो). K_4 B Da Dn D_{4-8} भीष्मे रथात्प्रपतिते; D_3 रथात्प्रपतितो भीष्मः. — ^{d}) K_3 विच्युतो; K_4 B Da Dn $D_{4.6-8}$ प्रच्युते; D_5 प्रमुच्य (for प्रच्युतो). Da Dn_2 D_5 धरणीतलं. S प्रच्छन्नो (T_1 G_{2-4} संछिन्नो; G_1 संछन्नो) बहुभिः शरैः.

9 D_1 om. 9 (cf. v. l. 1). — ^{a}) G_{1-3} हते तु; M_2 ह हेति. $K_{3.5}$ $D_{2.3.6.8}$ तुमलः (for तुमुलः). — ^{b}) T_1 G समजायत (for °पद्यत). — ^{c}) Da_1 D_5 T_2 समावृक्षे; Ca. c. d सीमावृक्षे (as in text). — ^{d}) K_{3-5} B D (D_1 om.) समितिं(Da_1 °त्य)जये (D_3 °जय); T_2 M समितिध्वजे (for °तिक्षये).

10 D_1 om. 10^{abc} (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_4 $B_{1.2.4}$ Dn_2 $D_{4.7.8}$ सेनयोरुभयो (by transp.). — ^{b}) $K_{3.5}$ D_2 सुमहद् (for क्षत्रियान्). G_2 क्षत्रिया भयमाविशन्; Cap महद्भयमुपाविशत्. — ^{c}) M_4 भीष्मं निपतितं दृष्ट्वा. — ^{d}) K_5 D_2 M_4 विकीर्ण° (for विशीर्ण°). — ^{e}) K_2 कुरुवः; K_3 उरवः (for कुरवः). S पर्यतप्यंत; Ca °वर्तन्त (as in text). — ^{f}) D_5 खांडवाश्च (for पाण्डवाश्च).

11 D_2 reads 11^{ab} in marg. (*sec. m.*). — ^{a}) K_4 B_{2-4} Da Dn_1 D_5 खं तमःसंवृतं ह्यासीन्; B_1 Dn_2 $D_{4.7.8}$ खं तमःसंवृतमभून्. — ^{b}) Ko भानुगतः. K_4 B Da Dn D_{4-8} आसीद्भानुर्गतप्रभः. — After 11^{ab}, D_2 ins.:

483* कुरुपाण्डवयोश्छत्रे आधारे च धनुष्मताम् ।

— ^{c}) D_3 भूतानि; Cc ररास (as in text). T_2 सर्वा (for चैव).

12 ^{a}) D_3 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ त्वयं; K_2 त्वयि; K_4 B Da Dn D_{3-8} ह्ययं; K_5 D_2 चायं; T G M_1 (orig.). $_{4}$ सदा; M_1 (*sup. lin.*). $_{2.3.5}$ सतां (for अयं). K_5 गतिं; $B_{1.2}$ Dn_2 $D_{4.8}$ वरः; D_2 पतिः (for गतिः). — ^{c}) D_2 G_3 M_1 (*sup. lin.*). $_{3.5}$ °भाषत (for °भाषन्त). D_8 समरे (for भूतानि). — ^{d}) K_3 शयने; D_2 शयाने (for °नं). K_3 D_2 भरतर्षभे; K_4 B Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$ T G_{2-4} M_4 पुरुषर्षभं.

13 ^{a}) T_2 आस्थाय (for आज्ञाय). — ^{b}) Dn_2 कामार्थं. K_4 B Da_2 Dn $D_{7.8}$ शांतनुं (for शंतनुं). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_2 पुरुषर्षभ; K_4 B Da Dn_1 $D_{2.5}$ T $G_{1.3.4}$ M_4 भरतर्षभः (T G_4 °भ) (for पुरुषर्षभः).

14 T_2 M om. 14^{ab}. — ^{a}) D_2 शरतल्पस्थे. — ^{b}) = 42^{b}; cf. 6. 114. 102^{b}. $K_{0.2}$ T_1 $G_{2.4}$ भारतानाम् (for भरतानाम्). K_3 अपद्यपं; K_4 B Da Dn D_{4-8} महत्तमं (B_1 °त्तरं); D_2 विभूषणे; D_3 अमध्यपं; D_1 T_1 G पितामहं (for अमध्यमम्). — ^{c}) $K_{2.3}$ $D_{2.3}$ पर्यभाषंत (K_3 °ते); K_4 $B_{1.2.4}$ Dn_2 D_4

C. 6. 5704
B. 6. 120. 15
K. 6. 120. 15

ऋषयः पर्यधावन्त सहिताः सिद्धचारणैः ॥ १४
हते शांतनवे भीष्मे भरतानां पितामहे ।
न किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव च भारत ॥ १५
विवर्णवदनाश्चासन्गतश्रीकाश्च भारत ।
अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैव ह्रिया युक्ता ह्यधोमुखाः ॥ १६
पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्हेमजालपरिष्कृतान् ॥ १७
भृशं तूर्यनिनादेषु वाद्यमानेषु चानघ ।
अपश्याम रणे राजन्भीमसेनं महाबलम् ।
आक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम् ॥ १८
निहत्य समरे शत्रून्महाबलसमन्वितान् ।
संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १९
कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः ।
तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
हाहाकारमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥ २०
दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकं समाद्रवत् ॥ २१
भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ।

त्वभ्यभाषंत; B2 Da Dn1 D5–8 S प्रत्यभाषंत (Da1 °तः); D1 पर्यधावंतः (for °वन्त). — d) G2 मुनयः (for सहिताः). D2 सर्वचारणैः.

15 a) K0. 2 शेते (for हते). — b) D3 T1 G2. 4 भारतानां (for भर°). — c) G3 कश्चित् (for किंचित्). — d) K3 विशां पते; K4. 5 B D हि (K5 D1. 2 च; D3 तु) मारिष (for च भारत).

16 a) K4 B1 Da Dn2 D4. 5. 7. 8 G3 विषण्ण° (for विवर्ण°). D1 सर्वे (for चासन्). — b) K4 B1 Da Dn D1–8 G3 M4 हतश्रीकाश्च; T2 गतस्त्रीकाश्च. D1 कांतिहीना विशां पते. — c) D3 अतिष्ठद्; T2 भवंति (for अतिष्ठन्). S (except G1 M5) व्रीळिताश्. Ca cites व्रीडिताः. D8 चैवं. K3. 5 D2 आसन्सुव्रीडिताश्चैव. — d) K5 वज्रायुक्ता (sic); Dn2 D4 (before corr.). 7. 8 क्रियायु(D7 °मु)क्ता; D2 लज्जायुक्ता; D6 ह्रिया मुक्ता; G3 श्रिया युक्ता. K3. 5 D2 अधो°; D3 त्वधो°; T2 [अ]भ्यधो° (for ह्यधो°).

17 a) K5 D2 तु (for च). D6 om. from जयं up to तूर्यं (in 18a). T2 लब्धाः (for लब्ध्वा). — c) K1 महाशंखं; S (except G2) मुदा शंखान् (T2 M युक्ताः). — d) K3. 5 D1–3. 7 हेमजालपरिस्कृतान्; K4 B1–3 Da Dn1 D5 °विभूषितान्; S शंखान् (T1 G तस-) हेमपरिष्कृतान्.

18 D6 om. up to भृशं तूर्यं (cf. v. l. 17). — a) K4 B1 हृष्टास्; Dn2 हृष्यत्-; D4 हृष्यंस्; D7 हृष्टं; D8 हृष्ट- (for भृशं). B1 D2 -सहस्रेषु; D1 -निनादस्तु (for -निनादेषु). K3 शंखतूर्यसहस्रेषु; Da Dn1 D5 हृष्टं (Da1 D5 °ष्ट-) तूर्यनिनादैश्च. — b) D3 भिद्य°; T1 G वर्त° (for वाद्य°). K3 वा पुनः; K5 D2. 3. 6 G3 M1–3. 5 भारत; T2 चानघाः (for चानघ). — c) D2 अपश्यामो. K4 B D (except D1–3. 6) महाराज (for रणे राजन्). — d) K5 D2 महारथं (for °बलम्). — e) K1 D5 आक्रीडमानां (D5 °यानं); Dn2 D4. 6–8 विक्रीडयानं. — f) K3 D1 S (except G1) वृतं (for युतम्). K5 D2 हर्षेणोत्फुल्ललोचनं.

19 a) K3. 4 B D (except D1) G1 तरसा (for समरे). K4 B Da Dn D4–8 G1 शत्रुं (for शत्रून्). — b) K4 B Da Dn D4–8 °समन्वितं (Da1 °तः) (for °तान्). — c) M1–3. 5 चैव (for चापि). K3. 5 D2. 3. 6. 8 तुमलः; T2 तुमुलं (for तुमुलः). — d) D4. 7. 8 ततः (for तदा).

20 b) Ś1 K0 न्यश्वसेतां; K3 निश्वसंतां; G1–3 निश्वसंतौ; some MSS. निश्वसेतां. B2 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). — c) K3 D (except D2–4. 6) निपातिते (for निप°). K2 तथा पिनतिते भीष्मे (sic). — d) K3 कुरूणां च; Da1 कौरवानां. K3 D2 धनुर्धरे; K4 B Da Dn D4–8 T2 पितामहे (T2 *also* धुरंधरे as in text). D1 कुरूणां प्रपितामहे. — e) K3 Da Dn1 D2. 5 S हाहाकृतम्; K4 B Dn2 D1. 3. 4. 6–8 °भूतम् (for °कारम्).

21 a) K3 नि-; M4 तु (for च). — b) K5 D2 G3 M2 दुर्योध(D2 °स)नस् (for दुःशासनस्). — d) B2 Da Dn1 D5 द्रोणांतिकम्; D4 रणानीकम् (for द्रोणानीकं). K3. 4 B D (except D1) G1. 3 उपाद्रवत्; T G2. 4 M उपागमत् (for समाद्रवत्). — After 21, D1 ins.:

484* आगतस्त्वरमाणस्तु बलेन महता वृतः ।
समेत्य पुरुषव्याघ्र त्वरमाणो महारथः ।;

while D2 ins.:

485* दुःशासनं द्रुततरं द्रोणविज्ञापनाय तत् ।

प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यमभिचोदयन् ॥ २२
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ।
दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति वै ॥ २३
ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ।
द्रोणस्तदप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् ॥ २४
स संज्ञामुपलभ्याथ भारद्वाजः प्रतापवान् ।
निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष ॥ २५
विनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवापि स्वसैनिकान् ।
दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैरवहारमकारयन् ॥ २६
विनिवृत्तेषु सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः ।
विमुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २७
व्युपारम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।
उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ २८
ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ।
अभिवाद्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ २९
अथ पाण्डून्कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ ३०
स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः । C. 6. 5721 B. 6. 120. 33 K. 6. 120. 33

---

22 D1 om. 22. — a) Ś1 भ्राता; T2 भ्रातृ- (for भ्राता). Ś1 K3 M3 वीर (for वीरः). — b) K2 स्वेनानेकेन. Ś1 K0-2 संवृतः; S दंशितः. — c) K3 Da1 D5.8 पुरुषव्याघ्र (for °घ्रः). — d) K3.5 D2 अभिनोदयन्; K4 B Da Dn D4-8 स विषाद (Da1 °ह)यन्; D3 अभिचोदयत्; S अभिहर्षयन्.

23 Ś1 om. (hapl.) 23ab. — c) K3 दुशासनं; D1 दुःशासनो; G3 दुर्योधनं (for दुःशासनं). T2 महाराजं. — d) K0 वीक्ष्यतीति; K2 वक्षतीति (for वक्ष्यतीति). K4 B D (except D1-3.6) च (B1 ह) (for वै).

24 b) K3 कौरव; D2 कौरवं; S भारत. — c) K4 B1.3.4 Dn2 D4.7.8 G1 तत्राप्रियं; Da1 तदा° (for तद°). B2 कृत्वा (for श्रुत्वा). — d) K3 D1.3 प्रापतद्; D2 प्रपतद् (for न्यपतद्). K4 B Da Dn D4-8 मु(B2 सु)मोह भरतर्षभ; S सहसा मोहमागतः (G1.3 °माविशत्).

25 a) K4 B Dn2 D4.6-8 [मा]सु (for [अ]थ). — b) D1 शोकसंविग्नमानसः. — c) D3 निवर्तयामास; T1 G4 निवासया° (for निवारया°). B3 तथा (for तदा). — d) S भारत (for मारिष).

26 D1 om. (hapl.) 26. — a) K5 स; D2 सं- (for वि-). — b) Ś1 K0-3 B2 D2 T2 G2 M4 पांडवाश्च; T1 G1.3.4 M1-3.5 °वा हि (for °वापि). Ś1 K0-2 ससैनिकाः (K1 °कः; K2 °का) (for स्वसैनिकान्). — c) K3.5 D2 T1 G2.4 रथैः (for दूतैः). Ś1 शीघ्राशु-; K5 D2 शीघ्रैश्च (for शीघ्राश्व-). T2 जीमूतैः शीघ्रसंयुक्तैः. — d) K3-5 B Da Dn D2.4.5.7.8 S Cv समंतात्पर्य(Da Dn1 D5 °द्रात्य)वारयन्; D3.6 समंतादवहारयन्.

27 a) Ś1 K3-5 B Da2 Dn D1-4.6-8 M2 निवृत्तेषु च (Ś1 K3.5 D1.3 तु); Da1 D5 निववृत्तेषु; T2 पातितेषु च (for विनिवृत्तेषु). — b) G3 परं°; Ca.c पारं° (as in text). — c) K0 विपक्क°; K4 B3.4 Dn2 D4.7.8 निर्मुक्त° (for विमुक्त°). — d) D1 °धिप (for °धिपाः).

28 In D3, the portion from रम्य in 28a up to द्वि in 39c is missing, the fol. being blank. — a) K0 M4 व्यपारम्य; K2 न्युपारमद्; K3 न्यपारमंस; K4 B Da Dn D4-7 न्युपरम्य; D1 व्युपारमन्; T1 G2.4 उपरम्य; T2 M1-3.5 उपारम्य (for व्युपारम्य). — K1 om. from ततो (in 28a) up to समासाद्य (in 29a). D1 तदा (for ततो). K5 D2 योधाः (for युद्धाद्). — b) K3 योधा; T1 G2.4 M यौधाः. T2 तत्र (for शत-). K5 D2 शतशोथ सहस्रशः. — d) B2 देवा इव प्रजापतिं.

29 D3 missing; K1 om. 29a (cf. v. l. 28). — a) K5 तेषु; S (except G2) ततो (for ते तु). — b) D1 संग्रामे; D6 शयने (for शयानं). K4 B Da Dn1 D1.5.6 T2 M पुरुषर्षभं (D1.6 °भ); D7.8 G2 भरतर्षभ. — c) K4 B Dn2 D4.7.8 [अ]वतिष्ठंत (for व्यति°).

30 D3 missing (cf. v. l. 28). — a) D2 पांडुकुरूंश्च. — b) D2 प्रविपद्य (for प्रणिपत्य). D1 समालोक्य समागतान्.

31 D3 missing (cf. v. l. 28). Before 31, K4 B2-4 Da Dn1 D5 ins. भीष्म उवाच. — a) K2 महाभागा; D2 °राजाः (for °भागाः). — b) M3.5 अमरोत्तमाः.

32 D3 missing (cf. v. l. 28). — a) K3.5 D2

C. 6.5722 B. 6.120.33 K. 6.120.33

तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः ॥ ३१
अभिनन्द्य स तानेवं शिरसा लम्बताब्रवीत् ।
शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ॥ ३२
ततो नृपाः समाजह्रुस्तनूनि च मृदूनि च ।
उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ॥ ३३
अब्रवीच्च नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् ।
नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ॥ ३४
ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम् ।
धनंजयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ॥ ३५
धनंजय महाबाहो शिरसो मेऽस्य लम्बतः ।
दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ॥ ३६
स संन्यस्य महच्चापमभिवाद्य पितामहम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ।
प्रेष्योऽहं तव दुर्धर्ष क्रियतां किं पितामह ॥ ३८
तमब्रवीच्छांतनवः शिरो मे तात लम्बते ।
उपधानं कुरुश्रेष्ठ फल्गुनोपनयस्व मे ।
शयनस्यानुरूपं हि शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ॥ ३९

अभिपूज्य; K4 B1. 3. 4 Dn2 D1-8 °मंत्र्य (for °नन्द्य). K4 B Da Dn D1-8 [अ]थ तानेवं (Da1 °व); T2 सुतानेवं; M1 स तानेव. — After 32ab, B2 Da Dn1 D5 S ins.:

486* परिपार्श्वे तव सुतान्स्थितानुद्वीक्ष्य भारत ।

— c) D1 वीरा (for ऽत्यर्थं). Da1 शिरो मे लंबतोत्यर्थे (sic). — d) K2 उपाधानं; Ca. c. d उपधानं (as in text). G1. 3 प्रकल्प्य(G1 °ल्प)तां (for प्रदीयताम्). — After 32, B3 D8 ins.:

487* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।

33 D3 missing (cf. v. l. 28). Before 33, D6 ins. भीष्म उवच (sic). — a) Da Dn1 D5 समाजहुस् (for समा°). G3 ततः समाहरंस्तत्र. — b) Ko. 2 तनूंषि (for तनूनि). — d) D1 तैः श्वसानि (sic); T3 नैच्छत्यानि (sic) (for नैच्छत्तानि).

34 D3 missing (cf. v. l. 28). — a) K4 B D (except D2; D3 missing) अथाब्रवीन् (for अब्रवीच्च). K3 G3 नरव्याघ्र. — b) D2 स हसन् (for प्रहसन्). — c) Ś1 Ko. 2 T2 वीरशय्यायां (for °सु).

35 D3 missing (cf. v. l. 28). — a) S (except M2) ततस्तु (T2 °श्च) भरतश्रेष्ठम् (T2 °ष्ठो). — T2 om. (hapl.) 35cd; D3 reads it in marg. (sec. m.). — c) K3 D2 S (T2 om.) महाबाहुं (G3 °भागं) (for दीर्घबाहुं).

36 D3 missing (cf. v. l. 28). — b) D1 लंबते (for लम्बतः). K1 शिरो प्रेस्य लंबतः (submetric); K4 B Dn2 D1. 6-8 S शिरो मे तात (T G2. 4 प्रति-; G1. 3 [ऽ]ति प्र-; M1-3. 5 प्रवि-; M4 विप्र-) लंबते; K6 शिरसो सेवलंबते. — T1 G *repeat* 36cd after 39ab. — c) K5 Da Dn1 D1. 5 S (T1 G1. 3. 4 both times; G2 second time) मे (for वै). — d) M5 इव (for इह). — After 36, Ś1 Ko. 2 ins. an addl. colophon.

37 D3 missing (cf. v. l. 28). — Before 37, N (D3 missing) G1-3 M ins. संजय उवाच. — a) K4 B2 D (except D2; D3 missing) समारोप्य; B1. 4 स आरोप्य; B3 अनारोप्य; G1. 3 स वै न्यस्य; some MSS. स सन्यस्य. Cc cites आरोप्य. — d) D1 दुःखितो वाक्यमब्रवीत्.

38 D3 missing (cf. v. l. 28). Before 38, D6 ins. अर्जुन उवाच. — b) Ko. 2 Da1 D7 स(K2 श)र्वशास्त्रभृतां वर; K1 शास्त्रशास्त्रभृतां वर; K3. 4 D2 S सर्वधर्मविदां (K3 D2 °भृतां) वर. — c) T1 दुर्धर्षं (for °र्ष). — d) D5 T2 कं (for किं). Da1 पितामहः; D5 M2 °महं (for °मह).

39 D3 missing up to हि (in 39c) (cf. v. l. 28). Before 39, D6 ins. संजय उवाच. — a) K3 तद् (for तम्). — b) D1 [ऽ]र्जुन; T1 G2. 4 प्रति-; G1. 3 [ऽ]ति प्र- (for तात). — After 39ab, T1 G *repeat* 36cd. — G1. 3 om. 39c-40a. — d) Ś1 फल्गुण; K2 फाल्गुण (for फल्गुन). K3-5 B1. 3. 4 Dn2 D2. 4. 6-8 फाल्गुनोप(B1 °नात्र)दधस्व (K5 °स्व) मे; B2 Da Dn1 D5 फाल्गुनेह्यो(D5 °या)पपादय; D1 फाल्गुनापादयस्व मे. S (G1. 3 om.) उपधेहि ममार्जुन; Ca cites इह. — e) Ko. 2 शयानस्यानुरूपं. K1. 4 B Da Dn D1. 3 वै; K5 D2 मे (for हि). S (G1. 3 om.) वीरशय्यानुरूपं मे. — f) Da Dn1 D5 अद्य (for वीर). M वै (for मे). D1 यदि त्वमनुमन्यसे.

त्वं हि पार्थ महाबाहो श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ॥ ४०
फल्गुनस्तु तथेत्युक्त्वा व्यवसायपुरोजवः ।
प्रगृह्यामन्त्र्य गाण्डीवं शरांश्च नतपर्वणः ॥ ४१
अनुमान्य महात्मानं भरतानाममध्यमम् ।
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरुदगृह्णाच्छिरः शरैः ॥ ४२
अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ।
अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ४३
उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनंजयम् ।
कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ॥ ४४
अनुरूपं शयानस्य पाण्डवोपहितं त्वया ।
यद्यन्यथा प्रवर्तेथाः शपेयं त्वामहं रुषा ॥ ४५
एवमेतन्महाबाहो धर्मेषु परिनिष्ठितम् ।
स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ४६

C. 6. 5738
B. 6. 120. 49
K. 6. 120. 48

---

40 G1. 3 om. 40 (cf. v. l. 39). — ^{a}) Ko. 2 च (for हि). T G4 M तात (for पार्थ). K3–5 B D (except D1) T G4 M समर्थो वै (K5 ह) (for महाबाहो). G2 त्वं हि तातः सतां श्रेष्ठः. — K1 *repeats* 40^{c}–42^{a} after 42^{a}. — ^{c}) K5 तत्र (for क्षत्र-). D3 वक्ता (for वेत्ता). K5 D2 त्वं (for च). D1 क्षत्रधर्ममवेक्ष्याशु. — ^{d}) D1 बुद्धिं मनसि सात्त्विकीं; M1–3. 5 सत्त्वबुद्धि(M3 °द्धिर्)गुणान्वितः.

41 K1 *repeats* 41 (cf. v. l. 40). — ^{a}) K2 फल्गुणस्तु; K3. 5 B1–3 Da2 Dn1 D2. 3. 5 फाल्गुनो- (D3 °ना)थ; K4 B4 Dn2 D4. 6–8 फा(D4 फ)ल्गुनोपि; Da1 फाल्गुनोप्य-; D1 फाल्गुनस्तु; S फल्गुनोथ (for फल्गुनस्तु). — ^{b}) K3. 5 व्यवसायं पुरोजवः (K5 °राजवं); K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 व्यवसायमरोचयत्; D1 व्यवसायपरो जवात्; D3. 6 °परोभवत्; T1 G4 व्यवसायं पुरंजयः (T1 °यं); M1 (*sup. lin.* as in text). 3–5 व्यवसायपुरोगमः. Cd glosses निश्चयपुरःसरः. — ^{c}) K3–5 B Da Dn D2. 4–8 T2 G1–3 M गृ(K5 गु)ह्यानुमंत्र्य (K5 °त्र्या); D3 गृहीत्वामंत्र्य; T1 G4 गृह्यानुमृज्य. K5 D2. 6 गांजीवं; Da1 गांडेयं; Da2 D5 गांगेयं (for गाण्डीवं). — ^{d}) K3 T1 शराश्च. K1 (both times) नतपर्वणाः; T1 नरपर्वणः. K4 B D (except D2. 3) शरान्संनतपर्वणः.

42 ^{a}) M2 अनुमान्ये (for °न्य). — After 42^{a}, K1 *repeats* 40^{c}–42^{a}. — ^{b}) = 14^{b}; cf. 6. 114. 102^{b}. Ko. 2. 3 T1 G2. 4 भारतानाम् (for भ°). K3 D3 M अमचपं; K4 B Da Dn1 D5 T2 G1. 3 पितामहं; D2 अथाधिपं; D4. 6–8 महारथं; T1 G4 महत्तमं; G2 महास्त्रवित् (for अमध्यमम्). — ^{c}) D1 अतितीक्ष्णैर्. — ^{d}) K1 उदगृह्णत्; K2 उदंगृह्णात्; K4 B1. 3. 4 D7 अन्वगृ°; B2 Da Dn1 D4. 5. 8 Ca. c अनुगृ°; Cd उदगृ° (as in text). Da1 शिरैः शरैः; T2 शितैः शरैः (for शिरः शरैः).

43 ^{b}) D3. 6 G2 सव्यसाचिनः. — ^{c}) B2 Da Dn1 D2. 5 अहृष्यद्; S आश्वास्य (for अतुष्यद्). — ^{d}) T2 हितो (for भीष्मो). Dn2 D4. 7. 8 दृष्ट्वाथ (D8 °र्थं-) (for धर्मार्थ-). — For 43, D1 subst.:

488* उपधाने तथा दत्ते भीष्मस्य सव्यसाचिना ।
भीष्मोऽपि भरतां श्रेष्ठः सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ।

44 ^{b}) K5 धनंजयः (for °यम्). — After 44^{ab}, K2 Dn2 D4. 8 ins.:

489* प्राह सर्वान्समुद्वीक्ष्य भरतान्भारतं प्रति ।

— Before 44^{cd}, D6 ins. भीष्म उवाच. — ^{c}) K2 श्रेष्ठ (for °ष्ठं). K3 Dn D1. 2. 4. 6. 8 कुंतीपुत्र युधां (Dn2 युधं; D1 भवान्) श्रेष्ठ (D1 °ष्ठः). — ^{d}) K2. 3 Dn D2. 4. 6. 8 प्रीतिवर्धन; M1 प्रति वर्धनं. D1 सर्वशस्त्रभृतां वरः.

45 ^{a}) K4. 5 B DT2 G1. 3 M शय(M2 °या)नस्यानुरूपं मे (B4 वै). T1 G2. 4 वीरशय्यानुरूपं मे. — ^{b}) Ś1 Ko–2 [उ]पहृतं; D6 [अ]भिहतं; Ca. c [उ]पहितं (as in text). S उपधानं त्वया कृतं. — ^{c}) Ko G2 M2. 3. 5 यदन्यथा; K3. 5 D2 अन्यथा चेत् (for यद्यन्यथा). K3 D3 प्रयच्छेथाः (K3 °था); K4. 5 B Da Dn D2. 4–8 T G1. 3. 4 M प्रपद्येथाः (for प्रवर्तेथाः). G2 अन्यथा प्रतिपद्येथाः. — ^{d}) S पुरा (T2 °नः) (for रुषा). Da1 D1 शपेयं त्वां महारुषा.

46 ^{a}) D2 धन्यम् (for एवम्). K1 M2 एतं; K4 B2. 4 Dn2 D4. 6–8 एव (for एतन्). — ^{b}) K2 °निष्ठिता; K3. 5 D2. 3 S °निश्चि(K3 °श्ची)तं; K4 °निष्ठितः; B1. 3. 4 Dn2 D1. 4. 6–8 °तिष्ठता (for °निष्ठितम्). Ca as in text. — ^{c}) K5 स्वपूर्व-; D2. 6 T2 G1. 3 सुसव्यं (for स्व°). Ko. 2 क्षत्रियेन. K1 सतव्यं क्षत्रियो नाजौ (sic); D1 समाख्यातु येनाजौ (sic).

47 T2 om. 47^{a}–48^{b}. — ^{a}) Ś1 Ko. 2 B1 च (for तु). D1 एवमुक्त्वा कुरुश्रेष्ठ. — ^{c}) D2 राजपुत्रं च. — ^{d}) K4 B1. 3. 4 Dn2 D1. 6. 8 Ca पांडवानभि;

C. 6. 5739
B. 6. 120. 50
K. 6. 120. 10

एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वांस्तानब्रवीद्वचः ।
राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पाण्डवेनाभि संस्थितान् ॥ ४७
शयेयमस्यां शय्यायां यावदावर्तनं रवेः ।
ये तदा पारयिष्यन्ति ते मां द्रक्ष्यन्ति वै नृपाः ॥ ४८
दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ।
अर्चिष्मान्प्रतपँल्लोकान्रथेनोत्तमतेजसा ।
विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्सुहृदः सुप्रियानपि ॥ ४९
परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः ।
उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः ।
उपारमध्वं संग्रामाद्वैराण्युत्सृज्य पार्थिवाः ॥ ५०
उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलास्ते सुशिक्षिताः ॥ ५१
तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच वचनं तदा ।
दत्तदेया विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ ५२

B2 Da Dn1 D4.5.7 सर्वांस्तानभि; D2 पांडवेनाधि-; S (T2 om.) पांडवैरभि (for पाण्डवेनाभि). Ś1 Ko.1.3 D2.3 संधितान्; K3 संस्थितं; Da Dn1 D5 वीक्षितान्; D1 संहितान्; S (T2 om.) संवृतान् (for संस्थितान्). — After 47, K4 B Da Dn D4.5.7.8 ins.:

490* पश्यध्वमुपधानं मे पाण्डवेनाभिसंधितम् ।

[B1.3 Da Dn1 D5 प्र(B1 प्रा)पश्यत (for पश्यध्वम्). K4 B1-3 [अ]भिसंहितं; Da Dn1 D5 [उ]पपादितं (for [अ]भिसंधितम्).]

48 Before 48, D6 ins. भीष्म उवाच. T2 om. 48^{ab} (cf. v. l. 47). — a) K1 M4 शयेहम्; K3 Da Dn D4.6.7 M1-3.5 शेष्ये(Da1 शिष्य)हम्; K4 B D5 शिश्येहम्; D1-3.8 शिष्येहम् (for शयेयम्). — b) K3.5 D2.3 S (T2 om.) आवर्तनाद् (for °र्तनं). — c) K3 गमयिष्यंति; K3.5 D1-3 T G4 M धारयि°; K4 B Da Dn D4-7 मां गमि°; D8 त्वा(marg. *sec. m.* मां)गमि°; G1-3 वर्तयि° (for पारयि°). Ca cites ये गमिष्यंति. — d) Ko.1 तेषां; K3.5 D2 ते वै; K4 B Da Dn D4.5.7.8 ते च; D6 G2 M1.3-5 ते मे (for ते मां). K4 B Dn2 प्रेक्ष्यंति; D5 रक्षंति; D6 दृश्यंति (for द्रक्ष्यन्ति). K4.5 B Da Dn D2.4-8 मां (D6 मा) (for वै). D1 मां द्रक्ष्यंति च वै नृपाः.

49 T2 om. (hapl.) 49^{a}–50^{b}. — a) Ś1 °क्रांतं; D5 °श्रांतां (for °क्रान्तां). — b) K3 अर्चिमान्. K3 Da Dn1 D3.5 G2 M प्रतप(M4 प्रचत)ल्लोकान्. Dn2 D4.6-8 नूनं स(D6 श)साश्वयुक्तेन. — d) Ś1 Ko-2 °वर्चसा (for °तेजसा). — e) K2 विमोक्षे (for °क्ष्ये). S (T2 om.) रक्षे(G1.3 M1.4 °क्ष्ये)हं वै मम प्राणान्. — f) K4 D (except D1-3.6) T1 G सुप्रियानिव (G2 °दिव); M सुहृदामिव (for सुप्रियानपि).

50 T2 om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). — a) K1.4 B M3-5 परिखाः; K2 परिषा (for परिखा). T1 खन्यन्तां; G4 खान्यताम् (for ख°). Cv परिपच्छाम्यताम्. D2 मेत्र (for अत्र). G2 परिवं मन्यखा तत्र (sic). — b) Da1 M1-3.5 मम वा सदने; D1 ममाधःशयने; Ca.n ममावसदने (as in text). Cc.v cite अवसदने (as in text). K3 नृप (for नृपाः). — D1 om. (hapl.) 50^{cd}. — c) Ko.2.3 B2 Da2 Dn1 D2-4.7.8 उपा(D2 उप)शिष्ये (K3 °स्ये; B2 °ष्ठे); D6 उपाविश्ये; Cc.d उपासिष्ये (as in text). — d) Da2 D4.5 °शतान्वितः; T2 °शतार्चितं (for °शताचितः). B3 एवमेवं शराचितः; G2 एवं शतशराचितः. — e) K2 °रमध्वे; K3 °रमथ; K5 D2 °रमत. K3.5 M1 (*sup. lin.*).2.3.5 संग्रामे; T G3.4 M1 (orig.) संग्रामं (for संग्रामाद्). — f) K4 B D (except D2.3) T G3.4 M1-3.5 वैरम् (for वैराणि). D1 पांडवाः; D2 वीर्यवान् (for पार्थिवाः).

51 Before 51, K2.4 B D (except D1-3) S ins. संजय उवाच. — a) K3 D1.2 ततो; T1 G3.4 तथा; T2 G1.2 M तदा (for अथो). K5 उपातिष्ठंस्तदा पूज्याः. — b) K3.5 D2 शरोद्धरणको°; D1 सर्वकर्मसु को°; G2 शल्योद्धारणको°. — c) D1 सुखोपकरणे; D5 सर्वोपकरणे. D1 हृष्टाः (for युक्ताः). — d) K3.5 Da Dn1 D2.3.5 S कुशलाः साधु शि(G2 र)क्षिताः; K4 B Dn2 D4.6-8 कुशलैः साधु; D1 कुशलाश्च सु°.

52 b) K3-5 B D (except D1) S प्रोवाच तनयं तव. — Before 52^{cd}, D6 ins. भीष्म उवाच. — c) K2 धनदत्ता; K4 B Da Dn D4-8 धनं दत्वा (for दत्तदेया). Ko.2 विसृजंतां; Dn2 D4.7 विसर्ज्यंतां (for विसृज्यन्तां). — d) K2 B3 चिकित्सकान्; B2 Da D5 विशां पते (for चिकित्सकाः). — For 52^{cd} and 53^{ab}, D1 subst.:

491* भवन्तः कुशला नित्यं भिषजो वेदनाहराः ।
उवाच पुत्रो गंगाया न वैद्यैः कार्यमस्ति मे ।

एवंगते न हीदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति मे ।
क्षत्रधर्मप्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ ५३
नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे ।
एतैरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽन्ते नराधिपाः ॥ ५४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ५५
ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ।
स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ५६
उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्तव जनेश्वर ।
सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ ५७
उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे ।
तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ ५८
विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व एव समन्ततः ।
वीराः स्वशिबिराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ।
निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ ५९
निविष्टान्पाण्डवांश्चापि प्रीयमाणान्महारथान् ।
भीष्मस्य पतनाद्धृष्टानुपगम्य महारथान् ।
उवाच यादवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६० C. 6. 5755 B. 6. 120. 66 K. 6. 120. 66

---

53 For subst. for 53ab in D1, cf. v. l. 52. — a) K4 B1. 3. 4 Dn D4–8 मये(Dn2 °यी)दानीं; T1 G2–4 M न चेदानीं; T2 च नेदानीं (for न हीदानीं). — b) K0 वैद्यः; K2 वैद्ये; K3 T G4 M1. 3–5 वैद्य- (for वैद्यैः). G3 कालम् (for कार्यम्). K5 D2 वै; Dn2 D4. 7. 8 किं (for मे). Da2 D6 न वैद्यैः कार्यमस्ति मे. — G1 damaged from 53c up to 55b. — c) K4 B Da Dn D4. 6. 7. 8 क्षत्रधर्मे (for °धर्म-). Da1 प्रशस्तं; D6 -प्रशस्ता (for -प्रशस्तां). K0. 2 च (for हि). T2 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य. — d) D3 परां (submetric) (for परमां).

54 G1 damaged. — a) T1 G2–4 एष (for नैष). K3. 5 D2. 6 महाभागः; Da1 महीपाल (for °पालाः). — For 54ab, D1 subst. :

492* एतान्पूजय राजेन्द्र वस्त्रालंकरणादिभिः ।

— After 54, Da Dn D5 ins. :

493* विद्यास्तिष्ठन्ति कुशलाः सदा व्याधिचिकित्सने ।

— c) K3–5 B Da Dn D2–8 S (G1 damaged) Cv एभिरेव; D1 प्रविभिन्नः (for एतैरेव). — d) D1 पृथिव्यां (for दग्धव्यो). K3 हि; K4 B Da Dn D4–8 [ऽ]स्मि; K5 D1. 3 वै; S (G1 damaged) [ऽ]ग्नौ (for ऽन्ते). K5 D2 नराधिप (for °पाः).

55 Before 55, D6 ins. संजय उवाच. G1 damaged for 55ab. — b) D3 दुःशासनस् (for दुर्योधनस्). — d) D1 विशां पते (for यथार्हतः).

56 a) Ś1 K0–2 स्म क्षयं; D2 G3 विजयं (for विस्मयं). D1 भीष्मसंदर्शनार्थाय. — b) K1 नानादानपदेश्वराः; K2 ता वा जनपदेश्वरः; G3 नानापदजनेश्वराः. — K2 om. (hapl.) 56c–57b. — c) Da1 T G2. 4 M स्थितं (for स्थितिं). K3. 5 D2 स्थिरां; T G2. 4 M1. 3. 5 परं; M4 परे (for परां). G1. 3 प्रीता धर्मपरं दृष्ट्वा. — d) D6 भीष्मस्यामिततेजसं; S भीष्मं चा(T1 G2. 4 M4 त्व)मिततेजसं.

57 K2 om. 57ab (cf. v. l. 56). — a) K1 उपधामं (for °धानं). M1–3 दृष्ट्वा (for दत्त्वा). — b) G1. 3 भीष्मस्य च (for पितुस्तव). K1. 3 जनेश्वरः (for °र). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 पितुस्ते मनुजेश्वराः (B1 D5 °र); D1 स्वस्थानं ह्यर्जुनो ययौ. — D1 om. 57c–60b. — c) K0. 2 पांडवैः; Da1 °वान् (for पाण्डवाः). D6 चैव (for सर्वे). — d) K2 कौरवाश्च (for कुरवश्च).

58 D1 om. 58 (cf. v. l. 57). — a) K3. 5 D2 T2 अभिवाद्य (for तेऽभिवाद्य). G3 महात्मानं (for ततो भीष्मं). — d) K3. 5 D2 T G2. 4 M1–3. 5 चापि; K4 B Da Dn D4–8 च त्रिः (Da1 त्रि-) (for चाभि-). G3 भीष्मं कृत्वा प्रदक्षिणं.

59 D1 om. 59 (cf. v. l. 57). — a) B1 धीराः (for वीराः). Da1 D2 च (for स्व-). K2 -शिबिरान्येव; K3 -शिबीराण्येव. — e) K3. 5 D2 निवासाय (for निवेशाय). K0 [अ]भ्युपागमन्; K3. 5 D2. 3 [अ]भ्युपाजग्मुः. — f) K2 रुधिरोक्षताः; T1 G4 कुरुसत्तम; G1–3 M2 परमातुराः (for रुधिरोक्षिताः).

60 D1 om. 60ab (cf. v. l. 57). — a) K4 B1. 3. 4 Dn2 D4. 7. 8 चैव; B2 Da Dn1 D5 सर्वान् (for चापि). — b) D5. 6. 8 T M3 प्रियमाणान्; G2 प्रीयमाणो (for °माणान्). B1 °बलान् (for °रथान्). — K1 *repeats* 60cd after 61. — c) K4 B Dn2 D4. 6–8 पतने (Dn2 D6–8 तपने) हृष्टान्; Da1 D2 S पतनं दृष्ट्वा; D1 पततः पश्चाद् (for पतनाद्धृष्टान्). — d) Ś1

C. 6. 5736
B. 6. 120. 66
K. 6. 120. 66

दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः ।
अवध्यो मानुषैरेष सत्यसंधो महारथः ॥ ६१
अथ वा दैवतैः पार्थ सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ॥ ६२
एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ।
त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयंकरः ॥ ६३
अनाश्चर्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ।
रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः ।
सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्यमिति मे मतिः ॥ ६४
एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ।
त्वय्येवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

K1. 3. 5 D2. 3 उपागम्य. K3. 4 B Da Dn D2–5. 7. 8 महाबलः; D1 [अ]थ माधवः; D6 °बलाः; T1 G1. 3. 4 °रथं; T2 G2 M1. 3. 5 °रथः; M2. 4 °रथाः (for °रथान्). — e) K4 B Da Dn D4–8 माधवः काले; D3 S देवकीपुत्रो (for यादवः काले). — f) D1 G3 धर्मराजं; M2. 5 धर्मात्मानं (for धर्मपुत्रं). D1 यशस्विनं (for युधिष्ठिरम्).

61 Before 61, D6 ins. श्रीवासुदेव उवाच. — a) M3 कौरव्यं (for °व्य). D1 बलिना चार्जुनेनायं; D3 दिष्ट्या ते विजयः प्राप्तो. — b) D1 रणे (for दिष्ट्या). — c) K0 मानुषो ह्येष; K1 मानुष्यो ह्येष; K3 मानुषेदेष (sic); K4 B Dn2 D3. 4. 6. 7 °षैरेव; D2 °षैरेकः (for °षैरेष). — d) D8 सत्यं संधो. K1 महारथान्; B3 महाबलः; M4 जितेंद्रियः (for महारथः). — After 61, K1 *repeats* 60^{cd}.

62 a) D2 T2 G2. 3 देवतैः (for दै°). B3 सर्वैः; B4 D1 G3 पार्थः; Dn2 D4. 6–8 M5 सार्धं; T2 पुत्रः (for पार्थ). — b) Ś1 Da Dn1 सर्वशास्त्रास्त्रपारगः; K0–2 B2 T2 M1. 3–5 °शास्त्रार्थपारगः (M1. 3. 5 °गैः); K3. 5 D2 B1 M2 °श(B1 °शा)स्त्रास्त्रपारगैः; K4 B3. 4 Dn2 D4. 7. 8 °शास्त्रस्य पारगः; D1 ह्यवध्योयं महारथः; G1. 3 सर्वशस्त्रभृतां वरः. — c) Ś1 K0. 2 चक्षुर्हरं; D2 शत्रुं रणे; G2 शत्रुहणं; Ca. c. d चक्षुर्हणं (as in text). K1 त्वां त्तुर्चक्षुर्हरं प्राप्य (corrupt); D1 निर्दहन्निव लोकांस्त्रीन्. — d) K3 दग्धा (for दग्धो). D1 क्रुद्धोयं तिग्मचक्षुषा.

63 Before 63, D6 ins. संजय उवाच. — ab) K0. 2 महाराजः; K1 धर्मराजाः; D2 धर्मराज (for °राजः). T1 G M2 प्रत्युवाच धर्मराजो (by transp.). Da1 जनार्दनः (for °नम्). — Before 63^{cd}, D6 ins. युधिष्ठिर उवाच. — c) K3. 5 D2. 6 भवत् (for तव). G2 त्वत्प्रसादाद्धि विजयः. — d) K4 B1. 2 Da Dn1 D5 तव क्रोधात् (by transp.). — e) Ś1 णः (for नः). — f) K5 B4 D2 अभयप्रदः (D2 °द); B1 Da2 Dn D4. 5. 8 T G2. 4 M अभयंकर.

64 a) K3. 5 D1–3 अनाश्चर्यं (for °र्यो). D1 [ऽ]भयं (for जयस्). — b) K0 M1 (*sup. lin.*) अपि (for असि). — c) K5 रक्षता. — d) T2 रत (for रतः). — e) D1 सनाथास् (for सर्वथा). Ś1 Da1 त्वं (for त्वां). M समाल(M5 °र)भ्य (for °साद्य). — f) Da2 D5 नाश्चर्यं इति. S रक्षिता(G2 °त)स्तव तेजसा.

65 Before 65, D6 ins. संजय उवाच. — c) K4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 तवैवैतद्; Da1 न चैवेतद्; D3 त्वं ह्येवैतद्; G1 M3. 5 त्वय्यैवैतद् (for त्वय्येवैतद्). D1 त्वयैतद्युक्तरूपं च; D2 यद्येतद्युक्तरूपं हि; D6 त्वय्येव युक्तरूपं च. — d) K0 पार्थिवोत्तमे; D1 पार्थिवर्षभ (for °वोत्तम).

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ś1 mentions only दशमयुद्धदिवस; K5 D2 दशमेहनि; B3 Da1 दशमेह्नि (B3 cont. भीष्मनिपातन); Da2 Dn1 दशममहः; D6 दशमदिवसयुद्ध; M4 दशमेह्निके. — *Adhy. name:* T1 G2. 4 M1–3. 5 उपधानप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 78; Dn2 114; D6 115 (as in text); T1 G 116; T2 M1. 2 117; M3. 4 118; M5 119. — *Śloka no. :* Dn1 72; Dn2 70; D5 74; D6 71.

११६

संजय उवाच ।
व्युष्टायां तु महाराज रजन्यां सर्वपार्थिवाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च अभिजग्मुः पितामहम् ॥ १
तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम् ।
अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ २
कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ।
स्त्रियो बालास्तथा वृद्धाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः ।
समभ्ययुः शांतनवं भूतानीव तमोनुदम् ॥ ३
तूर्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्तकाः ।
उपानृत्यञ्जगुश्चैव वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४
उपारम्य च युद्धेभ्यः संनाहान्विप्रमुच्य च ।
आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ॥ ५
अन्वासत दुराधर्षं देवव्रतमरिंदमम् ।
अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ६

C. 6. 5768
B. 6. 121. 7
K. 6. 121. 7

116

1 a) K3.5 Da2 Dn1 D2.6 प्रवृत्तायां; B3 प्रभातायां; Da1 प्रावर्तायां; D5 प्रवर्तानां (for व्युष्टायां तु). T G2.4 M त(M2 य)था राजन्; G1.3 रजन्यां ते (for महाराज). Cd as in text. — b) K4 B D (except D1-3.6) शर्वर्यां (for रजन्यां). G1.3 तथा सर्वे हि (G3 [ऽ]पि) पार्थिवाः. — d) Ś1 K0-3 प्रतिजग्मुः; K4 B Da Dn D4.5.7.8 उपातिष्ठन्; D1 अनुजग्मुः (for प्रति°).

2 K0-2 om. (hapl.) 2ab. — a) K3.5 D2 ते (for तं). G3 शूरं (for वीरं). — b) D5 नाशने (for शयानं). B1.3.4 Da2 Dn1 D5 कुरुसत्तमाः; D7 °सत्तम; T2 पुरुषर्षभं. — c) T2 G1.3 ते (for वै). D2 अभिवाद्य ततस्तस्थुः; G2 अभिवाद्याभितः सर्वे. — d) D2 भरतर्षभं; M (except M4) क्षत्रियर्षभ.

3 a) G2 कन्या (for कन्याश्). K3 D3 कन्याचं(D2 °न्याश्चं)दनपूर्णैश्च; K5 कन्याश्च हतचूर्णैश्च. — b) D8 भाजैर्माल्यैश्; T1 G लाजमाल्यैश्. Cc cites लाजैः (as in text). — After 3ab, all MSS. (except Ś1 K1 G1-3) ins. :

494* अवाकिरञ्शांतनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ।

[T1 G4 पितामहं (for सहस्रशः).]

— c) K2.4 B D (except D1-3.6) transp. बालाः and वृद्धाः. M (except M4) स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च. — e) D1 समभ्येत्य; S (except M2) तमभ्ययुः; Cd सम° (as in text). — f) D1 भूतानां च (for °नीव). Ca. c. d cite भूतानि and तमोनुदम् (as in text).

4 a) T2 कार्याणि (for तूर्याणि). K2 T2 G1.3 M गणिका वीरास्; K3.5 D2 वारगणिकास्; K4 B Da Dn D4.5 शत(D4 before corr. सह)संख्यानि; D1 वीणिकास्तारा (sic); D3 T1 G2.4 कणिका धीरास्; D6 वारसंख्यानि; D7.8 समसंख्यानि (for गणिका वारास्). — b) K3 नटनर्तिकाः. D1 नाटका नंदिनस्तथा. — c) K3 G1 उपनृत्य; G3 उपनृत्युर्; M1 (sup. lin.) अपानृत्यन्; M5 अवानृत्यन्. D1 चान्ये (for चैव). K4 B Da Dn D4-8 शिल्पिनश्च तथा जग्मुः. — d) K3.4 B Da Dn D2.4-8 कुरुवृद्धं पिता°; D1 स्तुवंत्यन्ये पिता°.

5 a) K3.4 T G1.4 उपागम्य च; K5 D2 G2.3 M उपगम्य च (M3.5 तु); D1 उपारमंत; D6 उपारंभ च (for °रम्य च). S राजेंद्र (for युद्धेभ्यः). — b) K3 सन्मोहान्; M2.3.5 संनाहं (for संनाहान्). K4 प्रविमुच्य ते; B4 Da1 Dn D4.8 विप्रमुच्य ते; D2 M1-3.5 प्रविमुच्य च; D6 प्रविमुच्यय (sic); T G प्रतिमुच्य च (G4 ते). B1-3 Da2 D5.7 संनाहानि प्रमुच्य च (D7 ते); D1 सर्वे क्षत्रियपुंगवाः; M4 संनाहान्यवमुच्य च. — c) B1.3 T1 G2.4 विनिक्षिप्य; T2 समुत्क्षिप्य (for च निक्षिप्य). D1 शस्त्राणि च विनिक्षिप्य; M4 आयुधान्यपि निक्षिप्य.

6 a) K2.4 B D (except Da2 D5) Cd अन्वासंत; G2 प्रययुस्तं; Cc अन्वासत (as in text). T G4 सुदुर्धर्षं (for दुराधर्षं). G3 वीक्षांचक्रुर्दुर्धर्षं (submetric); M अन्वधावंत दुर्धर्षं. — b) B3 अरिंदमाः. — d) Da1 D5 यथायोग्यं (for यथापूर्वं). K0-2 नवं वयः; D1 यथाभवन् (for यथावयः).

7 a) B4 पार्थिवानां शताकीर्णा; D1 विशता कीर्णा समिति (sic); S सा पार्थिवसमा(G1.3 °समुद्)कीर्णा.

C. 6. 5719
B. 6. 121. 8
K. 6. 121. 8

सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ।
शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ७
विबभौ च नृपाणां सा पितामहमुपासताम् ।
देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ८
भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ।
अभितप्तः शरैश्चैव नातिहृष्टमनाब्रवीत् ॥ ९
शराभितप्तकायोऽहं शरसंतापमूर्छितः ।
पानीयमभिकाङ्क्षेऽहं राज्ञस्तान्प्रत्यभाषत ॥ १०
ततस्ते क्षत्रिया राजन्समाजह्रुः समन्ततः ।
भक्ष्यानुच्चावचांस्तत्र वारिकुम्भांश्च शीतलान् ॥ ११
उपनीतं च तद्दृष्ट्वा भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
नाद्य तात मया शक्यं भोगान्कांश्चन मानुषान् ॥ १२
उपभोक्तुं मनुष्येभ्यः शरशय्यागतो ह्यहम् ।
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः ॥ १३

— ^{b}) D1 महती; Ca. c समितिर् (as in text). D3 °संनिधौ; S °संयुता (for °शोभिता). — ^{c}) K1 शुशुभी; B3 बभूव (for शुशुभे). G3 भारतं. — ^{d}) K2. 3 दिवि वादित्यमंडलं; D1 दिवि देवसभा यथा; M4 दिचि चादित्यमंडलं. — After 7, D1 ins.:

495* उपासांचक्रिरे सर्वे कुरुपाण्डवसैनिकाः ।

8 D1 (hapl.) om. 8^{ab}. — ^{a}) D3 शुशुभेति (for विबभौ च). D2 च (for सा). — Ko–2 D3 om. (hapl.) 8^{bc}. — ^{b}) K4 B Da Dn D4–8 गंगासुतम् (for पितामहम्). D2 उपासनं; T2 °सितः; M °स्यतां. — Da Dn1 D5 M4 om. (hapl.) 8^{cd}. — ^{d}) D1 उपाश्रितं; D2 °सनं; M (M4 om.) °स्यतां.

9 ^{a}) T1 G तीव्रां (for धैर्यान्). — ^{b}) T1 G M4 भरतर्षभः. — After 9^{ab}, D1 ins.:

496* नानाप्रहरणैर्विद्धः शरतल्पगतस्तथा ।

— D1 om. 9^{cd}. — ^{c}) M4 अभितप्तं शरैश्चैनान्. — ^{d}) K3 D2. 6 नातिहृष्ट इवाब्रवीत्; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 निः(some MSS. नि)श्वसन्नुरगो यथा; D3 नातिरिष्टमनाब्रवीत्; M4 अप्रहृष्ट°.

10 ^{a}) K4 B D (except D1–3. 6) S शराभितप्तकायोपि (T1 G4 °कायोस्मि; G1–3 M4 °कायो हि). — ^{b}) K3 शस्त्रपातेन मूर्छितः; K4 B Da2 Dn2 D3–8 G1. 2 M4 शस्त्रसंपात°; Da1 Dn1 T G4 M1–3. 5 शस्त्रसंताप°; D1 शस्त्रशतसमन्वितः; D2 शस्त्रतापेन मूर्छितः; G3 शस्त्रसंतप्त°. — Ś1 om. (hapl.) 10^c–11^b. — ^{c}) Ko. 2 D1 अभिकांक्षेयं; K3 D2. 3 °कांक्ष्येहं; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 S इति संप्रेक्ष्य; D6 अपि कांक्षेयं. — ^{d}) K3 राजंस्; T2 रात्रिस् (for राज्ञस्).

11 Ś1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) D6 सर्वे (for राजन्). — ^{b}) K3. 4 B Dn2 उपाजह्रुः; Da1 समाजग्मुः; D1 जलस्थानात् (for समाजह्रुः). Ko–2 T G4 M (except M4) ततस्ततः (for समन्ततः). — ^{c}) K5 भक्षान्. K3. 5 D2. 3 S चोच्चावचांस् (for उच्चावचांस्). Cd cites उच्चावचान्. K3. 5 D2 M1–3. 5 चैव; K4 B Da Dn D4–8 राजन् (for तत्र). D1 आनिन्युस्त्वरितास्तत्र. — ^{d}) Ko–2 सु- (for च).

12 ^{a}) K4 B Da Dn1 D5 उपानीतांस्ततो दृष्ट्वा; Dn2 D4. 7. 8 उपानीतं तु पानीयं; D1 S उपानीतं तु (D1 च) तद् (T G M2. 4 तं) दृष्ट्वा. — ^{b}) Dn2 D4. 7. 8 दृष्ट्वा (for भीष्मः). — ^{c}) K5 नाद्य भोक्तुं; D3 नाद्यंतान (sic); G1–3 नाद्य तावन् (for नाद्य तात). K4 B1–3 Da Dn1 D5 M4 शक्या; M1–3. 5 भोज्या; Cc शक्यं (as in text). B4 Dn2 D4. 6. 7. 8 नाद्यातीताः मया शक्या; T1 G4 न मेद्य सेवितुं योग्या. — ^{d}) Ś1 Ko–2 कांचन (for कांश्चन). K3–5 B Da Dn D2–8 M1–3. 5 भोगाः केचन (K3. 5 D2 ह्येते च) मानुषाः; T G भोग्याः केवलमानुषाः (T2 [*also* as in text] °मन्वगुः). — For 12^{cd}, D1 subst.:

497* नेदं मम जलं योग्यं पातुं नैव क्षमो ह्यहम् ।

13 ^{a}) K3. 4 B Da Dn D3–8 S अपक्रांतो (T2 °ता) (for उपभोक्तुं). K5 D2 अपक्रांतं मनुष्येषु. — ^{b}) K3. 4 B Dn2 D6 T G2. 4 M4 शरशय्यां गतो. T1 G [s]स्म्यहं (for ह्यहम्). — ^{c}) Ko. 3 Da1 D2. 3. 5. 7. 8 प्रतीक्ष्य° (for प्रतीक्ष°). — ^{d}) Ś1 Ko. 2 विवृत्तिं; K3 निवृत्तीं; G3 निवृत्तं. — After 13, S ins.:

498* एवमुक्त्वा ततोवाच भीष्मः शरशतैश्चितः ।
पयः पास्यामि गोपाला गोमयं न तु गोमयम् ।
गोमयेनाग्निवर्णेन गोमयं न तु गोमयम् ।

[(L. 1) T2 G1. 3 M2. 3. 5 ततो वाचं. — (L. 2) M2 गोपाल. Cv cites line 2 as above. — (L. 3) M1. 3 गोमयेनाग्नि°.]

14 ^{a}) K3. 5 D2. 3 T1 G2 M एवं प्रोक्त्वा; G1. 3.

एवमुक्त्वा शांतनवो दीनवाक्सर्वपार्थिवान् ।
धनंजयं महाबाहुमभ्यभाषत भारत ॥ १४
अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।
अतिष्ठत्प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ १५
तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनंजयम् ॥ १६
दह्यतेऽदः शरीरं मे संस्यूतोऽस्मि महेषुभिः ।
मर्माणि परिदूयन्ते वदनं मम शुष्यति ॥ १७
ह्लादनार्थं शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ।
त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमम्भो यथाविधि ॥ १८
अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।
अधिज्यं बलवत्कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ १९
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि श्रुत्वा सर्वे च पार्थिवाः ॥ २०
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ।
शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ २१
संधाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य महायशाः ।
पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ।

C. 6. 5784
B. 6. 121. 23
K. 6. 121. 24

एवं प्रोक्तः. D1 न चोवाच (for शांतनवो). — T2 om. 14^bc. — ^b) K3.5 D2 दीनांस्तान्सर्वपार्थिवान्; K4 B Da Dn D1-8 निंद्न्वाक्येन पा°; D1 चोदितापि च पा°; M4 दीनान्कर्मणि पा°. — ^c) K3-5 B D S (T2 om.) अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामि. — ^d) K4 B D3.6 [इ]त्यभ्यभाषत; Da2 D4.5.7.8 T1 G M इत्यभाषत; T2 ह्यभ्य° (for अभ्य°). K3.5 D1.6 T1 G M पांडवान्; D2.3 T2 पांडवं (for भारत).

15 ^a) T2 M4 अथोत्पत्य. T2 महाबाहून्. — ^b) K2 अभ्यवाद्य (for अभि°). — Da1 om. 15^c-16^b. — ^c) D2 प्रातिष्ठत् (for अतिष्ठत्). K3.5 D2 S भूत्वा; D1 प्राह (for प्रह्वः). — ^d) T2 किंकरोमीति.

16 Da1 om. 16^ab (cf. v. l. 15). — ^a) K2 अदृष्ट्वा (for तं दृष्ट्वा). D5 पार्थिवं; T2 पांडवो (for पाण्डवं). — ^b) Da2 Dn1 D5 अभिवाद्य पितामहं; D1 °वाद्य व्यवस्थितं. — ^c) Ś1 अभ्यभाषित. S अब्रवीत्सर्वधर्मज्ञो. — ^d) Ś1 प्रीक्ष्य; Ko-2 प्रेक्ष्य (for प्रीतो).

17 Before 17, D6 ins. भीष्म उवाच. — ^a) Ko-2 दह्यतेषः-; K3.5 Da Dn1 D1-3.5 T2 M दह्य- (D1 °ह्)तीदं; K4 B Dn2 D4.6-8 °तीव; T1 G4 °ते च; G1.3 °तेदं (for °तेऽदः). G2 दह्यते मे शरीराणि. — ^b) K5 संस्यूतोस्मि. K3.5 Cd रथेषुभिः; D1 तथेषुभिः; D3 तवेषुभिः (for महेषुभिः). K4 B Dn2 D4.7.8 संवृतस्य तवेषुभिः; Da Dn1 D5 संस्यूतस्य तवे°; D6 संवृतश्च तवेशुभिः; T1 G1.3.4 तापितोस्मि तवेषुभिः; T2 M पातितोस्मि रणेषुभिः; G2 पीडितोस्मि तवे°. Ca.c cite संस्यूतस्य. — ^c) Ś1 Ko.1 परिधूयंते; D1 °दूयंति; D2 °हीयंते; D6 °दश्यंते; Ca °दूयन्ते (as in text). D2 ममाहिरपि दूयंते (sic).

— ^d) K3-5 B D1-4.6 S वदनं परिशुष्यति (T2 G1.2 °ते); Da Dn D5.7.8 मुखं (Da1 D5 °यं) च परिशुष्यति (= 6. 23. 29^b).

18 ^a) K2.4 B Dn2 D4.7.8 वेदनार्तशरीरस्य; T2 मोदनार्थं शरी°. — ^b) Ś1 प्रयच्छामो; D3 T1 G1 °च्छांभो; D5 °च्छांबु; G2 °च्छाद्य (for °च्छापो). D1 [आ]हरस्व जलमर्जुन. — After 18^ab, K3 ins.:

499* गोमुखैः पीड्यमानस्य गौर्नष्टो मम गोपते ।
गोरसं पातुमिच्छामि गोभिर्यश्च न दूषितम् ।

— ^c) Da1 D5 शक्यो (for शक्तो). — ^d) K3.5 दातुं मम; K4 B Da1 Dn2 D1.2.4-8 T2 G1-3 M दातुमापो; Da2 Dn1 दातुं मेपो (for दातुमम्भो).

19 Before 19, D6 ins. संजय उवाच. — ^b) Ś1 Ko-2 वेगवान् (for वीर्य°). — ^c) S गांडिवं (for बलवत्). — T2 G1-3 M om. (hapl.) 19^d-21^a. — ^d) Ś1 व्याक्ष्यपद्; K4 B1-3 चाक्षि° (for व्याक्षि°). Da Dn1 D3.5 चा(D2 व्या)क्षिपद्गांडिवं धनुः; D2 गांडिवं व्याक्षितद्धनुः (sic); T1 G4 व्याक्षिपत्तद्धनुर्महत्.

20 T2 G1-3 M om. 20 (cf. v. l. 19). — ^a) Ko.2 ज्याघातनिर्घोषं. — ^b) T1 G4 विस्फूर्जितम्. K2 इवासनेः. — ^c) K3.5 D2 सर्वभूतानि संत्रेसुः. — ^d) K4 B D (except D1-3.6) transp. श्रुत्वा and सर्वे.

21 T2 G1-3 M om. 21^a (cf. v. l. 19). — ^b) K2.3 रथिनं (for रथेन). B3 Da2 G1 वरं; D5 वर. — ^c) K5 D2 शांतनुं (for शयानं). D3 G1 भरतश्रेष्ठ. — ^d) K3 D3 वरः.

22 ^ab) K3.5 D3 संधाय स; B1 स संधाय. D2 संधाय शरसंदीप्तम् (for ^a). Ś1 K1 महायशः; K2-5

C. 6. 5765 B. 6. 121. 24 K. 6. 121. 25

अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ २२
उत्पपात ततो धारा विमला वारिणः शिवा ।
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च ॥ २३
अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया वारिधारया ।
भीष्मं कुरूणामृषभं दिव्यकर्मपराक्रमः ॥ २४
कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः ।
विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः ॥ २५
तत्कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषमद्भुतम् ।
संप्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्दिता इव ॥ २६
विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २७
तृप्तः शांतनवश्चापि राजन्बीभत्सुमब्रवीत् ।
सर्वपार्थिववीराणां संनिधौ पूजयन्निव ॥ २८
नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।
कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युतिः ॥ २९
वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ।
यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ॥ ३०
विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ॥ ३१
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां गरुडो वरः ।

B1. 3 D1–3. 6 °रथः; B2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 स पांडवः (for महायशाः). S प्रदक्षि(T1 G4 °क्ष)णीकृत्य तदा स संमंत्र्य (T1 G4 समामंत्र्य; G2 संमंत्र्य च) महारथः (G1. 3 M4 °थं). —^{c}) B2 Da1 Dn1 D7 पार्जन्यास्त्रेण. T1 G4 भीभत्सुः; T2 G1–3 M बीभत्सुः (for संयोज्य). —^{d}) D1 सर्वतो वीक्ष्य पांडवः. —^{ef}) D5 अवध्यात्; T1 G4 अभिनत्; G2 अभिद्यत् (for अविध्यत्). Ś1 K3 पार्थं; D2 वीरः. T2 M समधत्त शितं बाणं तेन पृथ्वीं बिभेद (T2 वीर्यं बिभेति [sic]) च.

23 ^{a}) M (except M4) तदा (for ततो). —^{b}) B2 D (except D1–3. 6) transp. विमला and वारिणः. K0 शिवाः; K1 शिवः; K3. 5 B2 D (except D1. 3) T2 M1. 2. 3 (*sup. lin.*) शुभा (for शिवा). —^{c}) Ś1 K0. 1 D1 दिवस्यामृतकल्पस्य (K0. 1 °गंधस्य); D2 शिवस्यामृत°; D4 शीतलामृत°.

24 ^{a}) K3 D1. 2 T2 G1–3 M तदा; T1 G4 तथा (for ततः). K3 पार्थं. —^{b}) K3. 5 D2 पयःशीतलधारया; K4 B Da Dn D1. 3–8 T G2. 4 M शीतया (T1 G2. 4 स तया) जलधारया; G1. 3 स तयामलधारया. —^{c}) K3. 5 D2 कुरूणामधिपं. —^{d}) K3. 5 D2 दिव्यधर्मपराक्रमं; K4 B Dn D1. 3. 4. 6–8 °कर्मपराक्रमं; Da D5 °कर्मा पराक्रमं; S दिव्यं दिव्यपराक्रमं.

25 ^{a}) T1 G4 तस्य (for तेन). D3 दृष्ट्वा तत्कर्म पार्थस्य. —^{b}) T1 G4 शक्रस्येवाथ कुर्वतः; G2 °स्येवाधिकुर्वतः; Cv as in text. Ca. c cite विकुर्वतः (as in text). —^{d}) D1 ततस्ते सर्वपार्थिवाः; S सुतास्तव नराधिप (M1–3. 5 जनेश्वर; M4 जनाधिप).

26 D2 om. (hapl.) 26^{a}–27^{b}. —^{a}) Ś1 बीभत्सुर्; K3 बिभत्सोर्. —^{b}) K4 B1. 3. 4 Dn2 D4. 7. 8 Cc °मानुषविक्रमं; M2 °मानुष्यमद्भुतं. —^{c}) K3 D1 संप्र(D1 °प्रा)कंपंत; K5 समकंपंत; T2 G1. 2 M5 संप्रवेपंत. —^{d}) K3 यथा (for इव).

27 D2 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). —^{b}) Ś1 K0. 2 D1 व्यधुन्वन्; T2 व्याविध्यत्; Cd व्यधमन्; Ca व्याविध्यन् (as in text). —^{c}) K1. 4 B Da Dn D4–8 T G4 M4. 5 शंखदुंदुभिनिर्घोषस्; D3 दिव्यवादित्रघोषैश्च; G1. 3 शंखदुंदुभिघोषैश्च; G2 °भिघोषश्च. —^{d}) K3 D2. 3. 5 तुमलं; K4 B Da Dn2 D4. 7. 8 S तुमुलः; D6 तुमलः.

28 ^{a}) D1 तत्र; D8 तप्तः (for तृप्तः). —^{b}) K3 D8 बिभत्सुम्. —^{d}) K3 संनिध्ये. K5 D2 पूजयंस्तदा; M5 पूर्णयन्निव.

29 Before 29, D6 ins. भीष्म उवाच. —^{c}) D2 कथितं. Ś1 K0. 2 नारदेनैव; D2 M3. 4 °नापि; T2 °नासीत्; M2 °नास्मि. —^{d}) K1. 3. 4 B Dn2 D4. 7. 8 G1–3 M1. 4 पूर्वर्षिरमितद्युते; D6 M2 पूर्वं वीरामितद्युतिं (M2 °ते); T G4 पूर्वमेवामितद्युते; M3. 5 पूर्वर्षिममितद्युते (sic).

30 ^{a}) K5 तु (for त्वं). —^{b}) K1 D2. 3 करिष्यति. —^{c}) K3. 5 D2 S यन्नोत्सहेत; D5 यत्वोत्सहति (sic). —^{d}) T2 सह देवैरपालयन्.

31 ^{a}) M (except M5) विदुस्त्वा. D2 निधनं पार्थः; D3 क्षत्रियाः शूरा. Ca cites निधनं (as in text). —^{b}) D1 तद्विदं; T G धन्विनः (G2 °नं); Ca तद्विदः (as in text). D3 धनुष्यनवमं भुवि. —^{c}) D6 त्वा (for त्वं). —^{d}) Ś1 K0–2 प्रवरैर्; Ca प्रवरो

सरसां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ३२
आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः ।
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ॥ ३३
न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं
संबोध्यमानं विदुरेण चैव ।
द्रोणेन रामेण जनार्दनेन
मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तम् ॥ ३४
परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो
दुर्योधनो नाभ्यनन्दद्वचो मे ।
स शेष्यते वै निहतश्चिराय
शास्त्रातिगो भीमबलाभिभूतः ॥ ३५
ततः श्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो
दुर्योधनो दीनमना बभूव ।
तमब्रवीच्छांतनवोऽभिवीक्ष्य
निबोध राजन्भव वीतमन्युः ॥ ३६
दृष्टं दुर्योधनेदं ते यथा पार्थेन धीमता ।
जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः ।
एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ३७
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्राजापतेः ।
धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ३८
सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनंजयः ।

C. 6. 5603
B. 6. 121. 42
K. 6. 121. 43

(as in text). Ś1 K0-2 नृपैः; K3 D1.2.6 नृपः; K5 B2 D3 नृप; D3 ह्यसि (for नृपु).

32 a) K3.5 T2 जगतः; Ca.c जगति (as in text). D2 मनुष्येषु द्विजः श्रेष्ठः; D3 G2 M2.4.5 मनुष्यो जगति श्रेष्ठः. — b) B4 Da Dn D4.5.7.8 पक्षिणां पतगेश्वरः; D1 पक्षिणां वै खगेश्वरः; S गरुडः पक्षिणां वरः. — c) K3.5 B D (except D1.2) M4 सरितां. — d) K4 वरिष्ठश्. B Da Dn1 D4.5.7.8 S श्रेष्ठस्त्वमसि (D8 °पि) धन्विनां (= 33^{d}). — Da2 D5 *repeat* (hapl.) 32^{d}–33^{d}.

33 a) K3.5 D2.3.6 तपतां (for तेजसां). — b) T2 गिरिषु (for गिरीणां). K3.5 D2.3 तथा; B2 इव; D1 गिरिः (for वरः). — c) D1 जातीनां च द्विजन्मा वै. — d) K3 तथा (for श्रेष्ठस्). K1 अपि; M सर्व- (for असि).

34 b) K1 यं बाध्यमानं (sic); K3-5 B D मयोच्यमानं (for संबोध्य°). T1 G M मया चोक्तं (G1-3 मयापि चो°; M4 मया वचो°) विदुरेण चासकृत्; T2 वाचोक्तं विदुरेणैव चासकृत्. — d) S संजयेनैव (for °नापि). D3 गांधार्या सुहृदैश्चापि चान्यैः.

35 a) D3 परेतबुद्धिर्; all comm. परीत° (as in text). T2 हितसंज्ञकल्पो. — b) K4 B (except B1) Da Dn D4-8 दुर्योधनो न च तच्छ्रद्द(D2 तत्सुद)धाति. — c) Ś1 K0.1 सं- (for स). K3.4 B4 वै निहतो; K5 विनिहतो; B1 न हतो; D2.3 S निहतो; D6 विनिहतश् (for वै निहतश्). K4 B1 नचिराय; K5 D2.3 वै चिराय; B4 Cc नो चिराय; S [ऽ]थाचिरेण (for चिराय). — d) K2.3 शस्त्रातिगो; T2 शास्त्रादिगो. M2 भीष्म° (for भीम°). D1 शस्त्राहतो भिन्नबलाभिभूतः.

36 Before 36, D6 T2 M ins. संजयः. — a) K2.4 B D (except D1.3) एतद् (for ततः). B2 om. तद्वचः. G2 वचनं (for तद्वचः). T2 ततः श्रुत्वा कौरवेंद्रो महात्मा. — b) K5 हीनमना; D2 भीममना (for दीन°). — D3 om. 36^{c}–37^{b}. — c) T1 G4 हि वीक्ष्य (for ऽभिवीक्ष्य). — d) T2 नित्यं राजन्भव भीतमन्युः (sic).

37 D3 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). Before 37, S ins. भीष्मः. — a) K1 दृष्टे; T2 दुष्टं (for दृष्टं). K1 D1 दुर्योधनेनेदं; K3.4 B Da Dn D2-8 T1 G1.2.4 °धनैतत्ते (for °धनेदं ते). G2 दुर्योधन निबोधेदं. — c) D1 चानीता; G2 जनितः. D2 जलधारा च जनिता; D3 जलस्य धारां जनितां. — e) T2 एकस्य (for एतस्य). G1.3 लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्). — f) T2 पार्थाश्च (for कश्चन).

38 K0 om. 38^{ab}. — a) D2 आग्न्येयं. M2 वरुणं (for वारुणं). G3 सूर्यं (for सौम्यं). — b) T2 वायव्यं च ततः परं. — c) G1.3 रौद्रं (for ऐन्द्रं). Da1 D1.3.6 ब्राह्म्यं; T2 ब्राह्मं (for ब्राह्मं). — d) Ś1 K2.4 Da2 पारमेष्टं; D3 °मैष्ट्यं; D7 परमेष्ठि-. — After 38^{d}, D3 *repeats* 37^{ef}. — e) Da1 D5 धनुस् (for धातुस्). G3 सोमस्य (for सवितुर्). — f) T1 G सर्वाणि (for दिव्यानि). K4 B D (except D1-3) वैवस्वतमथापि वा (B2.3 च).

C. 6.5803
B. 6.121.42
K 6.121.43

कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वै वेद कश्चन ।
न शक्याः पाण्डवास्तात युद्धे जेतुं कथंचन ॥ ३९
अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ।
तेन सत्त्ववता संख्ये शूरेणाहवशोभिना ।
कृतिना समरे राजन्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४०
यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसंसदि ।
तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४१
यावच्चमूं न ते शेषां शरैः संनतपर्वभिः ।
नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४२

यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः ।
नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ॥ ४३
न निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम् ।
युधिष्ठिरो हि तावद्वै संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४४
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्वशः ।
तावत्ते पाण्डवैः सार्धं सौभ्रात्रं तात रोचताम् ॥ ४५
युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ।
एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ ।

---

39 ^{a}) K_0 एतस्मिन्; K_5 सर्वेस्मिन्; D_2 सर्वाणि (for सर्वस्मिन्). —^{b}) D_3 वेत्ति कोन्यो धनंजयात्; S एको वेत्ति धनंजयः. —^{c}) $K_{3.5}$ D_2 कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्. —^{d}) K_5 न चान्यो (for नान्यो वै). K_4 B Da Dn D_{4-8} M वेदेह; D_2 वेद न; G (G_3 damaged) वेत्तीह (for वै वेद). D_3 नान्यो वेत्ति कथंचन. —^{e}) M अशक्याः (for न शक्याः). K_2 G_3 पांडवस्. T_2 जेतुं (for तात). K_4 B Dn_2 $D_{1.4.6-8}$ अ(B_2 $D_{1.6}$ न)शक्यः पांडवस्तात. —^{f}) $Ś_1$ K_{0-2} युधा जेतुं; T_2 तात युद्धे; M_2 जेतुं युद्धे (by transp.).

40 D_3 om. 40^{ab}. —^{b}) $Ś_1$ तस्यैतानि; K_3 यस्येमानि. K_4 B महामते (for °त्मनः). T G (G_1 damaged) M_4 यान्येतानि महात्मनि. —^{c}) G_3 $M_{4.5}$ सत्त्ववतां. S (except G_4) संखे (for संख्ये). D_8 तेन ते सह पार्थेन. —^{e}) S जिष्णुना (for कृतिना). $K_{3.5}$ D_2 सततं (for समरे). —^{f}) K_4 $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{4,6-8}$ संधिर्भवतु माचिरं.

41 $Ś_1$ D_2 G_3 om. (hapl.) 41; D_3 om. (hapl.) 41–42. —^{a}) D_1 महाबाहो. —^{b}) K_3 संवृतः; K_5 संवृत्तः; D_1 स्वं धाता (for स्वाधीनः). Cc cites आधीनः. K_4 B D (except D_1; $D_{2,3}$ om.) कुरुसत्तम.

42 K_2 $D_{3.4}$ om. (hapl.) 42 (for D_3, cf. v. l. 41). —^{a}) T_1 G_4 चमूर् (for चमूं). K_5 नास्ति (for न ते). D_6 सर्वाः (for शेषां). $K_{1.4}$ $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{7.8}$ यावन्न ते चमूः सर्वाः; $B_{1.2}$ Da Dn_1 D_5 यावन्न ते चमूं सर्वां; D_1 यावद्विशाशिनीराजः (sic); D_2 यावच्चमूं ते निःशेषां; T_2 यावच्चमूं न नश्येतां. — B_1 om. 42^c–43^b. —^{e}) B_2 क्षिप्रं (for तावत्). D_1 तावत्पार्थेन शूरेण.

43 B_1 om. 43^{ab} (cf. v. l. 42). —^{b}) K_1 हतशेषः सहोदरः. —^{c}) D_3 अन्ये च (for नृपाश्च). M (except M_4) समरे (for बहवो). B_1 सर्वांश्च हंति वै राजंस्. —^{d}) D_2 तात (for तावत्). $K_{1.4.5}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.3.6}$ T_2 संधिं (for संधिः). B_2 Da Dn_1 $G_{1.3}$ संधिस्ते तात युज्यतां; D_5 संधिस्ते तां नराधिप (corrupt); T_1 $G_{3.4}$ संधिस्तावत्प्रयुज्यतां.

44 ^{a}) Da_1 D_5 वै (for ते). K_3 D_2 न च निर्दहते यावत् (D_2 राजन्); T G निर्दहन्निव हि ($G_{1.3}$ च) क्षत्रं; $M_{1-3.5}$ यावन्न निर्दहेत्क्षत्रं; M_4 निर्दहेदिह न क्षत्रं. —^{b}) $Ś_1$ क्रोधदीप्तक्षणश्; K_2 °दीप्तेक्षणं; D_2 क्रोधाद्दीप्तेक्षणश्च. D_1 च भूः; D_8 चमुं (for चमूम्). S क्रोधात्संरक्तलोचनः. —^{c}) $K_{3.4}$ Da Dn D_{2-8} S युधिष्ठिरो रणे तावत्; D_1 °ष्ठिरेण तावद्वै. —^{d}) T_2 तेन (for तात). $K_{0.2}$ संधिस्तेन प्रयुज्यतां.

45 ^{b}) B_4 D_1 पांडवाः. — After 45^{ab}, S ins.:

500* यावत्क्षत्रं न निघ्नन्ति तावत्संधिर्विधीयताम् ।

[$G_{1.3}$ क्षत्राणि; G_2 सैन्यं न (for क्षत्रं न). G_2 $M_{1-3.5}$ प्रयुज्यतां (for विधीयताम्). $G_{1.3}$ संधिस्ते तात युज्यतां (for the post. half).]

— T_2 $M_{1.3-5}$ om. 45^{cdef}. —^{c}) $K_{3.5}$ D_2 न ते शेषां (for महाराज). —^{d}) K_3 नाशयंती; D_1 नाशयं हि (sic). K_3 $D_{2.6}$ स (for न). $Ś_1$ K_0 संशयः; D_1 सर्वतः; T_1 G M_2 पांडवाः (for सर्वशः). —^{e}) D_3 अजेयैः (for तावत्ते). K_4 B_{2-4} Da_1 Dn_1 $D_{4,6-8}$ वीरैः (for सार्धं). —^{f}) $Ś_1$ damaged. Co सौभ्रात्रं (as in text); Ccp सौहार्दं. $K_{3.5}$ $B_{1.4}$ D_{1-3} मम रोचते; T_1 $G_{1.3.4}$ अभिरोचतां; M_2 अनुरोचतां (for तात रोचताम्). K_4 $B_{2.3}$ Da Dn D_{4-8} सौहार्दं मम रोचते; G_2 संधिस्ते तात युज्यतां.

एतत्क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ४६
त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः
पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फल्गुनेन ।
भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदं वा
संप्रश्लेषः साधु राजन्प्रसीद ॥ ४७
राज्यस्यार्धं दीयतां पाण्डवाना-
मिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽनुशास्तु ।
मा मित्रध्रुक्पार्थिवानां जघन्यः
पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ४८

ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां
संगच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः ।
पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो
भ्राता चैव भ्रातरं प्रैतु राजन् ॥ ४९
न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे
मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्यबुद्ध्या ।
भीष्मस्यान्तादेतदन्ताः स्थ सर्वे
सत्यामेतां भारतीमीरयामि ॥ ५०
एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो

C. 6. 5616
B. 6. 121. 56
K. 6. 121. 57

---

46 [a]) G2 युद्धं तद्वत्तदेवास्तु (sic). — [b]) S ता- (G2 या)वत् (for तात). Dn2 संशाम्य; D1 वंशाम्य (sic); M (except M4) संगम्य; Cc संशाम्य (as in text). — [c]) K4 B1-3 Da Dn1 D5 एवं ते; M2 हितं ते (for एतत्ते). D1 एवं तव हितं राजन्; T2 एतद्रोचयतां वाक्यं. — [d]) D1 संप्रोक्तोसि; D3 T2 यदुक्तोसि. Ś1 K0-2 नराधिप (for मयानघ). — [e]) Ś1 damaged. K0. 3 D3. 4. 7. 8 T1 G M क्षममहं; K2 अक्षमदं; K5 क्षेमतरं; D2 क्षमतरं; T2 कृत्यमहं (for क्षेममहं). Ca cites क्षेमम् (as in text).

47 [a]) Ś1 K1. 4. 5 B D2-4. 6. 8 व्युपशाम्यस्व; K0 Da Dn1 D5 व्यपशाम्यस्व; K2 व्युपदयामि; T1 तूपशाम्य; T2 उपाशाम्य; G1. 3 त्वमुच्छाम्य; G4 तूपशाम्यंतु; M त्वमुपशाम्य (for उपशाम्यस्व). K3 (two Anuṣṭubh pādas) त्यक्त्वा मन्युं व्युपाशाम्य शमं कृत्वा च पांडवैः; D1 त्यक्त्वा मन्युं शाम्य पार्थैः; G2 त्यक्त्वा च मन्युमापशाम्य पार्थैः. — [b]) Ś1 damaged. K2-5 B D (except D4) फाल्गुनेन. — Before 47[cd], T2 (erroneously) ins. भीष्मः. — [c]) K0 भीष्मस्यार्ताद्. Cv cites भीष्मस्यांतः. K3. 5 D2 Cd सौहृदानां; K4 B Da Dn D4-8 सौहृदं च; D3 सौहृदेन (for °दं वा). D1 भीमस्यास्मादत्र ते सौहृदानां; S भीष्मस्यांते सुभृशं (T2 M1. 2. 5 भूयान्वः; M4 भूयः स) सौहृदोस्तु. — [d]) K4 B Da Dn D1. 4-8 जीवंतु (D4 °ति) शेषाः; T1 G M2 न ते प्रलोभः; T2 M1. 3. 5 न प्रलोभः (for संप्रश्लेषः). D2 प्रसीद नः (for प्रसीद).

48 [a]) Ś1 K0-2 इंद्रप्रस्थं (for राज्यस्यार्धं). — [b]) K3. 4 B1. 3. 4 Da Dn D3-6. 8 धर्मराजोभियातु; K5 B2 D7 M °राजोभिपातु; D2 °राजोभ्यपेतु (for °राजोऽनुशास्तु). T G इंद्रप्रस्थो (T2 G1. 3 °स्थे) धर्मराज्ञो निवासः. — T2 om. 48[c]-49[d]. — [c]) K3. 5 D2. 3 मित्रद्रोही (for मा मित्रध्रुक्). K5 G2 पांडवानां (for पार्थिवानां). K3 D3 जघन्यं; Ca. c °न्यः (as in text). — [d]) Ś1 K0-2 वै नरेंद्र; D3 पार्थिवेंद्र (for कौरवेन्द्र).

49 T2 om. 49 (cf. v. l. 48). — [a]) S (T2 om.) ममावसाने (for ममावसानात्). — [b]) D3 संगच्छतां. T1 G1. 2. 4 M1 (*sup. lin.* as in text). 4 पांडवाः (for पार्थिवाः). D2 कीर्तिमंतः (for प्रीति°). — [c]) Da Dn1 D5 मातुलो भागिनेयं. — [d]) B1 चापि; B3 T1 G2. 4 चैवं; Da2 Dn1 D5 चैनं (for चैव). K3 Da1 D3 प्रेतु; K5 प्रैति (for प्रैतु).

50 [a]) K3 न चेदिदं; K5 D2 महोदयं; T G न चेदेतत् (for न चेदेवं). K5 नो (for मे). D1 न चेदेवं मोहाविष्टः करिष्ये. — [b]) T2 मोहादेतत् (for मोहाविष्टः). D5 °पश्यन्स बुद्ध्या; T G M1. 3. 5 प्रतिपद्यस्व बुद्ध्या; M2 प्रतिपद्यस्यबुद्ध्या. D1 प्रतप्स्यसे मृत्युमुखं प्रविष्टः. — After 50[ab], Da Dn1 D5 ins.:

501* तप्स्यसन्ते लोभभावात्त्वमेवं
ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।

— For 50[c], S subst.:

502* दिष्टं गन्ता त्यक्तधर्मार्थकामः
पुत्रभ्रातृज्ञातिसंबन्धिहीनः ।
एवं वोऽस्तु विदितं कौरवेयाः.

[(L. 2) G2 पुत्रान्भ्रातृन्ज्ञाति°; T2 पुत्रज्ञातिभ्रातृ°. — (L. 3) T2 वचोस्तु (for वोऽस्तु).]

— [c]) K4 B1. 3. 4 Dn2 D4. 6-8 तप्स्यस्यंते (for भीष्मस्यान्ताद्). D2 च (for स्थ). K0. 2 भीष्मस्यांते देवदत्ताः (K0 °तांदेतदंतः) स्थ सर्वे; K3 भीष्मस्यांतोदेतस्था

C. 6. 5816
B. 6. 121. 58
K. 6. 121. 57

मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा । यत्वात्मानं वेदनां संनिगृह्य ॥ ५१
तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मा

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

संजय उवाच ।
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्पुनः ।
तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शंतनुनन्दने ॥ १
श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ।
ईषदागतसंत्रासः त्वरयोपजगाम ह ॥ २
स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा ।
जन्मशय्यागतं देवं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ३
निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः ।

सर्वे (sic). Cd cites एतदन्ताः स्थ (as in text). Cc cites अंते. — K5 om. 50d–51a.

51 Before 51, T1 G M2, 5 ins. संजयः. K5 om. 51a (cf. v. l. 50). — a) D2 एतद्वाक्यैः. — b) K5 राज्ञां मध्ये (by transp.). Ś1 K0–2 ते सुतं; Da Dn1 D1, 5–7 भारत; T1 G2, 4 भारतीं; G1 भारतान्. T G3, 4 M2, 5 आहयित्वा. D2 राज्ञां मध्ये श्रावयित्वा च तूष्णीं. — c) D1 शस्त्रसंतप्तमर्मा; D2 शल्यसंतप्तगात्रो. — d) K1, 3–5 B Da Dn D1, 2, 4–8 Ca. d योज्यात्मानं; S स्थूरवात्मानं. K3, 5 D2 संनियम्येंद्रियाणि; B2 वेदवादानियम्य (for वेदनां संनिगृह्य). K4 B1, 3, 4 Da Dn D4–7 संनियम्य; D1 संप्रगृह्य; D8 संत्रियस्य (corrupt) (for संनिगृह्य). D8 योगात्माभूत्संनिगृह्येंद्रियाणि. — K4 B Dn2 D4, 6–8 ins. after 51: Da Dn1 D5, after the ref. of 6. 117. 1:

503* धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयम् ।
नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजम् ।

[Before line 1, K4 B Dn2 D4, 7, 8 ins. संजय उवाच.]

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Da Dn1 D5 mention only दशमरात्रौ; D2 दशमे युद्धदिवसे; D6 दशमेहनि; M4 दशमेह्निके. — *Adhy. name:* B3 भीष्मवाक्यं; D6 दुर्योधनं प्रति भीष्मानुशासनं; T1 G2, 4 पानीयप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 78; Dn2 115; T1 G 117; T2 M1, 2 118; M3, 4 119; M5 120. — *Śloka no.:* Dn2 55.

117

1 After the ref., Da Dn1 D5 ins. 503* (cf. v. l. 6. 116. 51). — a) G1, 3 राजन् (for सर्वे). — b) K3 G2 स्वान्निलयान्; K5 स्वान्याल°; Da2 Dn1 D5 स्वान्स्वान्गृहान्; M2 नानालयान्; M4 स्वानालयं (for स्वानालयान्). B3 शुभान्; S प्रति (for पुनः). B1 जग्मुः स्वानालयान्युत (sic); D2 ते जग्मुः स्वालयान्पुनः. — D6 om. 1c–2b. — c) K2, 3 D3, 8 तूष्णीभूते. — d) K4 B Da2 Dn D1, 3, 5 (before corr.), 7, 8 शांतनुनंदने.

2 D6 om. 2ab (cf. v. l. 1). — a) K0, 2 हि; B2 वि- (for तु). K3 निहितं; Da2 निहते; M3, 5 निधनं. Da भीष्मे. — b) M2 क्रोधेयः (for राधेयः). K0–2 B3 D3 T2 G1 पुरुषर्षभ; K3 °भं; K5 D2 परवीरहा. — d) Dn1 G2 [उ]पाजगाम; D2 [अ]तिजगाम; M4 स जगाम. T1 G4 सः (for ह).

3 b) K2 शरतल्पगतास्; T °तल्पे गतं. K0 सदा; K3, 5 D2 तु तं (for तदा). — c) K2, 5 जन्मस(K5 °य)ज्यागतं; K4 B2 D2 Ca शरशय्या°; Da1 D5 शर्मशय्या°; S वीरशय्या°; Cc. d. v जन्म° (as in text). N (except Ś1 K0–2) T1 G M वीरं; T2 वीर्यं (for देवं). — D2 om. (hapl.) 3d–4a. — d) S गांगेयं पुरुष(G1–3 भरत)र्षभं. Ca. c cite कार्त्तिकेयम्.

4 D2 om. 4a (cf. v. l. 3). — a) K5 वीरं तं (by transp.). K3 वीर; T1 G4 वीरः. B1 उपसृत्य ततो राजन्; D5 निर्मिताक्ष्यं तदा वीरं. — b) D2 साश्रुनेत्रस्; T2 °कर्णस् (for °कण्ठस्). Ś1 K0–2 D1 ततो (for

अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ॥ ४
राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यं चाक्षिगतस्तव ।
द्वेष्योऽत्यन्तमनागाः सन्निति चैनमुवाच ह ॥ ५
तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धः स बलात्संवृत्तलोचनः ।
शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
रहितं धिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः ।
पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिष्वज्यैकबाहुना ॥ ७
एह्येहि मे विप्रतीप स्पर्धसे त्वं मया सह ।
यदि मां नाभिगच्छेथा न ते श्रेयो भवेद्ध्रुवम् ॥ ८
कौन्तेयस्त्वं न राधेयो विदितो नारदान्मम ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव केशवाच्च न संशयः ॥ ९
न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते । C. 6. 5627 B. 6. 122. 10 K. 6. 122. 10

तदा). Ś1 K0–3 D2. 3. 6 Ca. c. d नृपं; T1 G2. 4 M वृ(M2 नृ)षा; T2 [अ]ब्रवीत् (for वृषः). — After 4ab, K2 B1. 2 Da Dn1 D5 ins.: B4 Dn2 D4. 7. 8 subst. for 4ab:

504* भीष्म भीष्म महाबाहो इत्युवाच महाद्युतिः ।

— c) K3–5 B1–3 Da Dn1 D3. 5. 6 G1 M पादयोरस्य; D2 °रग्रं; T2 °रंते (for °स्तस्य).

5 a) D3 नरश्रेष्ठ (for कुरु°). — b) K2 चाभिगतस्; K3–5 B D T G1. 3. 4 Cc. d अक्षि(D7 °क्ष)गतस्; G2 क्षतिगतस् (for चाक्षि°). — c) K0 द्वेष्ये; D6 दूष्यो. Cc cites द्वेष्यः. Ś1 K0 [ऽ]त्यंतमनागः सन्; K3 नित्यमनागः सन्; D3 नित्यमनागास्मि. Cd cites अनागाः (as in text). K4 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 द्वेष्योहं तव सर्वत्र (Dn2 °ज्ञ). — d) D5 चैतम्; S भीष्मम् (for चैनम्).

6 a) G3 कुरुवृद्धं. K4 B2–4 Dn2 D4. 7. 8 हि; Da Dn1 D5 [अ]पि; D6 S तु (for स). B1 एतच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धः; D2 एतच्छ्रुत्वा च कौरव्यो. — b) K2. 4. 5 B2–4 D T1 G2. 4 M बली; T2 तेन; G1. 3 शरैः; Cd बाल्ये (sic) (for बलात्). K5 संवृत-; D6 सर्वत्र (for संवृत्त-). B1 स वलीवृतलोचनः. — c) B1 समुदीक्ष्य च सस्नेहम्.

7 K5 D2 om. 7ab. — a) Da2 रक्षितं; Cd रहिते; Ca रहितं (as in text). Ś1 K0. 2 कर्णम्; D1 वृषम्; Ca. d धिष्ण्यम् (as in text). T G राधेयं मन्युरहितः (G4 °ममितः); M राधेयं जिष्णुरहिते. — b) T2 समुत्साद्य (for °त्सार्य). T2 रक्षिणं; G2. 3 दक्षिणं (G3 °णः). — c) M5 गांगेयं. K5 D2 पिता ते (K5 पितेव) क्लिन्नहृदयः. — d) K2. 4 B Da Dn D3–8 S परिरभ्य (for °ष्वज्य). K4 Dn1 m. n2 D6–8 M4 [ए]कपाणिना; G1–3 तु बाहुना (for [ए]कबाहुना). K5 D2 समाश्लिष्य च बाहुना.

8 a) Ś1 एह्येहेहीति प्रतिम (sic); K0–2 एह्येहेहीत्यप्रतीप (sic); K3 एह्येहि विप्रतीपेन; K5 D2 एह्येहि देवप्रतिम; B3 Da Dn1 D5 एह्येहि भो महाबाहो; D1 एह्येहि त्वं प्रतिस्पर्शं; D3 एह्येहि भो स्पर्धसे त्वं; T G4 M न विप्रियं ममैवेह (T2 ममैह्येहि; M मे एह्येहि); G1–3 न चाप्रियं ममैवेह. — b) K3 वर्तसे त्वं; T1 G M1. 3–5 यत्स्पर्धेथा; M2 यत्स्पर्धेय (for स्पर्धसे त्वं). K3. 4 B1. 3. 4 M1. 3–5 किल (for सह). D1 सत्यधर्म महाबल; D3 मया सार्धं हि सूतज; T2 यद्वद्द्वेयामयाक्रिया (corrupt). — c) Ś1 K0–2 M2 मा (for मां). K4 B D (except D1–3. 6) M5 नाधिगच्छेथा (for नाभि°). — d) D2 नः; T2 मे (for ते). B2 Da Dn D4–8 S (except T2) transp. भवेत् and ध्रुवं.

9 After 9a, all MSS. (except M) ins.:

505* न तवाधिरथः पिता ।
सूर्यजस्त्वं महाबाहो.

[(L. 1) K0. 1 Dn1 m. n2 D3. 4. 7. 8 तवाधिरथिः; K3 ते चाधिरथिः; Da D5 च चाधिरथिः; Dn1 तथाधिरथिः; T1 G4 तवातिरथः. — (L. 2) K2. 4 B D4. 8 श्रुतस्त्वं हि (B1 तु); K5 D2 तव सर्वं; Da1 सूर्यस्त्वं जे (sic); D1 सौरस्त्वं च; D3 सूर्यतस्त्वं (for सूर्यजस्त्वं).]

— b) Ś1 K5 D2. 3 विदितं; K2. 4 B2 D4. 8 वदतो; G3 यदितो (for विदितो). T2 नारदो (for नारदान्). K1. 2. 4. 5 B1. 3. 4 Dn2 D1. 2. 4. 6–8 M5 मया (for मम). Da Dn1 D5 नारदाद्वदतो मया. — c) K1 °द्वैपायनं चैव; K2 °ना चैव; K4 B2 °नाच्चापि. — d) K4 B1 सत्यमेतत्; B2. 4 D4. 8 तथा सत्यं; S तेजसा च (for केशवाच्च). B1 ब्रवीमि ते. D5 केशवाच्चैव संशयः (sic).

10 a) K4 B1 हि (for च). K0 M द्वेष्योसि (K0 °स्ति); T2 द्वेष्योसि. — b) T2 त्वां हि नित्यं (for त्वयि सत्यं). M (M4 *sup. lin.* as in text) वै (for ते). — c) K5 D3. 4 G3 हि (for तु). — d) T1 पुरुषाणि. K3. 5 D1. 2 अब्रुवं (for उक्तवान्). K4 B Dn1 D4. 6. 7 M2 परुषं त्वाहमब्रु(M4 °ब्र)वं; Da Dn2

C. 6. 5618 B. 6. 122. 11 K. 6. 122. 11

तेजोवधनिमित्तं तु परुषाण्यहमुक्तवान् ॥ १०
अकस्मात्पाण्डवान्हि त्वं द्विपसीति मतिर्मम ।
येनासि बहुशो रूक्षं चोदितः सूर्यनन्दन ॥ ११
जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःसहं तव ।
ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां गतिम् ॥ १२
न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ।
कुलभेदं च मत्वाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ १३
इष्वस्त्रे भारसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ।
सदृशः फल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना ॥ १४
कर्ण राजपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ।
तस्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि ॥ १५
तथा च बलवान्राजा जरासंधो दुरासदः ।
समरे समरश्लाघी त्वया न सदृशोऽभवत् ॥ १६
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तेजसार्क इवापरः ।

D3. 5. 8 प(D5 पु- ; D8 पौ)रुषं त्वामहं ब्रुवं (Dn2 ब्रुवन्); T2 M1-3. 5 परुषं त्वहमब्रु(M3. 5 °ब्र)वं.

11 a) K3. 5 D2 अधर्मात्; Co अकस्मात् (as in text). K3 पांडवं (for पाण्डवान्). K4 B2. 4 Da Dn D5. 7. 8 सर्वान्; B3 T1 G1. 3. 4 हित्वा (for हि त्वं). D1 अकस्मात्पांडवानां त्वं. — b) B1 द्वेष्टासीति; D1 द्विषतेति; D6 द्वेषसीति (for द्विपसीति). T1 G1 मतं (for मतिर्). K4 B2. 4 Da Dn D5. 7. 8 अवा- (Dn2 D7. 8 °व)क्षिपसि सुव्रत. — K5 om. 11c–12b. D2 om. 11cd. — c) K4 B2-4 Da Dn D7 S तेनासि; D1 येनापि (for येनासि). B1. 4 D4. 6. 8 राजा; D8 रूप्यं; M रूक्षाः (for रूक्षं). — d) K3 नोदितः; B3 D3 श्रावितः (for चोदितः). B3. 4 Dn2 D4. 6. 8 सूतनंदन (for सूर्य°). K4 B1. 2 Da Dn1 D1. 5. 7 S श्रावितः (D1 द्विपते; T2 श्रावितं; M1-4 श्राविताः) कुरु(T2 जन)संसदि. — After 11, Dn2 D4. 6. 8 ins. :

506* जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ।
नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ।
तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावितः कुरुसंसदि ।

12 K5 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) K1 वीरं (for वीर्यं). — b) S दुष्पहं (for दुःसहं). Dn2 D4. 7. 8 युधि (for तव). — c) Ś1 Ko ब्रह्मण्यता; D8 ब्रह्मण्यत्वं; T2 ब्रह्मांडतां. Ko तत् (for the first च). D2 सौंदर्यं (for शौर्यं च). — d) Ko दानं च; K3 G3 दानेन; M3 दानेषु (for दाने च). K4 B2 Da Dn D4. 7. 8 स्थितिं; D1 रतिं; D2 S मतिं (for गतिम्).

13 b) D1 समरेषु; Ca पुरुषेषु (as in text). K5 D3 [अ]परो मतः; B3 D1. 4. 6. 8 [अ]मरोपमः; T2 [अ]वरो मम (for [अ]मरोपम). K8 पौरुषे हि मतो मम. — c) K3 कुले (for कुल-). K6 D2 हि (for च). K3 B Da Dn D4. 6-8 M3 कुलभेदभयाच्चाहं; D5 T G M1. 3-5 कुलभेदभयात्त्वाहं (T2 °भयात्तोहं). — d) Ko. 2 D5 M1 पुरुषम् (for परुषम्).

14 a) K5 इज्यास्त्र-; D1 इष्वस्त्र-; M2 इष्वास्त्रे. K4 B Da Dn1 D4. 7. 8 चास्त्रसंधाने; Dn2 वाथ सं°; D2. 8 शरसं°; D5 चाप्यसं°; M (M4 sup. lin. as in text) चापसं°; Ca. c भारसं° (as in text). — b) Ko लाघवेस्त्रे बले; K3. 5 D2 लाघवे च बले; D1 °वेषु बले; T1 G4 लाघवास्त्रे बले. Ca cites लाघवे. K3 तदा (for तथा). — c) Ś1 फल्गुणेन; Ko. 2-4 B D फाल्गुनेन. Da1 [अ]स्ति; Dn1 [आ]सीत्; T2 [अ]पि (for [अ]सि). — d) T2 [अ]पि (for च).

15 a) K4 B Da Dn D1-8 कांशिपुरं (for राज°). — c) K2. 4 B D (except D1-3) T1 G M1. 3-5 कन्यार्थे; T2 कन्यार्थं; M2 अन्यार्थे (for तस्यार्थे). — d) K5 D2 मर्दिता (for मृदिता).

16 a) K3. 5 D1-3 T1 G M [अ]ति-; T2 हि (for च). — b) K5 S महाबलः (for दुरासदः). — c) Dn2 D7 समरश्लाघिस्. S तेजसा यशसा शौर्यान् (G1 M1 [sup. lin.]. 2. 3. 5 धैर्यान्). — d) K4 B Dn2 D8. 3. 6-8 S transp. त्वया and न. K5 D3 T2 G2 भवेत् (for ऽभवत्).

17 a) K4 B2. 4 Dn2 D4. 7. 8 सत्ययोधी (for °वादी). S त्वं (for च). Da Dn1 D5 आह्मण्यः सत्यवाः श्रापि. — b) T1 G (except G2) M इव स्वयं (for इवापरः). K4 B2. 4 Da Dn D2. 7. 8 तेजसा च बलेन च; T2 तेजसा नित्यवस्त्वयं. — c) K3 D2 हि तत्; K6 हितः; S भवान् (for ऽजितः). T G1-3 M1-4 संखे; M5 संवे (for संख्ये). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 देवगर्भसमः संख्ये; D1 देवराजोजितः संख्ये. Co cites देवगर्भसमः. — d) K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 युधि; B3 भवान् (for भुवि). S मानुषे(T3 मानुष्ये- ; M मनुष्ये)ष्वधिको भवान्.

देवगर्भोऽजितः संख्ये मनुष्यैरधिको भुवि ॥ १७
व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुरा कृतः ।
दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १८
सोदर्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिसूदन ।
संगच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १९
मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन ।
पृथिव्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ २०

कर्ण उवाच ।
जानाम्यहं महाप्राज्ञ सर्वमेतन्न संशयः ।
यथा वदसि दुर्धर्ष कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥ २१
अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्धितः ।
भुक्त्वा दुर्योधनैश्वर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ २२
वसु चैव शरीरं च यदुदारं तथा यशः ।
सर्वं दुर्योधनस्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण ।

C. 6. 5843
B. 6. 122. 26
K. 6. 122. 26

18 [a]) D3 व्यपन(marg. °न)तो (for °नीतो). K3. 5 D2 व्यपेत(K3 °पैतु)मन्युः संजातो; D1 व्यपनीतो ह्ययं मोहाद्. — [b]) D3 T2 G3 पुरस्कृतः (for पुरा कृतः). K3. 5 D2 यतते न (K3 यच्च तत्ते) पुरा कृतं; D1 व्युषितः प्रकृतिं पुरा. — [d]) Da D5 अशक्यम् (for न शक्यम्).

19 [a]) K5 सौदर्यात्; B1 पंच वै; D2 सौदर्याः; S सोदराः (T2 °रः) (for सोदर्याः). Da Dn1 D5 शू(Da1 सू)रा; M1-3 वीर (for वीरा). — [b]) K3 [ऽ]रिपूदनाः; B1 D2 [ऽ]रिसूदनाः; G1 [ऽ]रिपूदन; G3 [ऽ]रिनिपूदन. — [c]) K0 संगच्छैतान्; K3 सङ्गच्छैतान्; G2 संगच्छ वै (for °च्छ तैर्).

20 [a]) Da1 निर्वृत्तिर्; D6 निवृत्तं; C4. c निर्वृत्तं (as in text). T2 यथा भवति निर्वृत्तं. — [d]) D2 (m as in text) भवंत्युथ (sic); T2 भवंत्यद्य.

21 [a]) K4 B2. 4 Da1 Dn2 D1. 4. 7. 8 T1 G4 जानाम्येव; B1 महाप्रज्ञ; Da2 D5 M जानाम्येतन्; Dn1 G1. 3 जानाम्येवं. Ś1 महाप्रज्ञ; K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 G3 महाबाहो; T1 G1. 2. 4 महाराज (for °प्राज्ञ). K5 जानाम्येतत्तु यथा राज्ञः (hypermetric). — [b]) K3 Dn2 D7 M1. 3. 5 सर्वमेव (for °मेतन्). B1 असंशयं; D2 असंशयः (for न संशयः). — [c]) B1. 4 Dn2 D4. 6-8 मे भीष्म (for दुर्धर्ष). — [d]) K0-3. 5 संशयः; D2 संशयं (for सूतजः).

22 T2 om. 22[ab]. — [a]) Ś1 K0-2 D3 अपकीर्णस्; K5 T1 G2-4 M1 (*inf. lin.* as in text). 5 अवतीर्णस्; Ca. c. d °कीर्णः (as in text). G1. 2 स्वयं (for स्त्वहं). Ś1 कौंत्या; K5 कुंत्यां. — K0 om. 22[b]-23[a]. — [b]) D3 विवर्धिताः. K5 सोहं रतविवर्जितः. — K2 om. 22[c]-23[d]. — [c]) K5 ततश्चब्देनवैश्वर्यं (sic). — [d]) G2 न मिथ्यां. K5 मिथ्याकर्तुं नमुत्सहे (sic). — After 22, T2 reads 25[c]-27[b], *repeating* the same in the proper place. — After 22, K4 B Da Dn D4-8 ins.:

507* वसुदेवसुतो यद्वत्पाण्डवाय दृढव्रतः ।

[Dn1 पांडवार्थे. B1 धृतव्रतः.]

23 K3 om. 23[abcd]; K0 om. 23[abc] (cf. v. l. 22). D1 om. 23[a]. — [a]) K5 चेदं (for चैव). — [b]) K4 B1. 3. 4 D4. 6-8 पुत्रदारं; B2 Da Dn1 D5 T G3. 4 M1-3. 5 पुत्रदारा(T1 °र)स्; Dn2 G1. 2 M4 पुत्रदारांस (for यदुदारं). B2 Da Dn1 D5 मम; G1-3 [ए]व च (for यशः). K3 D2 तदर्थो मे न संशयः; K5 तदाद्यर्थं च (*sup. lin.* न) संशयः; D1 विपुलं वस्तुतो यशः; D3 तदुदारं च मे यशः. — [d]) Da Dn1 D5 त्याज्यं मे; D3 कृतं मे; S त्यजेयं (for त्यक्तं मे). Da1 D1. 3 T G3. 4 M2. 4 भूरिदक्षिणः (D1 G3 T2 °णा; M4 °णं). K3 D2 भीष्मं सत्यनिवेदितं; K5 भीष्मस्य च महारथः. — Ś1 K0-2 D3. 6 ins. after 23[cd]; D1 after 23:

508* तथा दुर्योधनस्यार्थे वीरमार्गनिषेविणा ।

[K2 भक्ता; D6 यथा (for तथा). K2 D1. 6 °निषेवणा.]

On the other hand, K4 B Da Dn D4. 7. 8 ins. after 23[cd]; D6, after 508*:

509* मा चैतद्व्याधिमरणं क्षत्रं स्यादिति कौरव ।

[Cf. 511*. B3 न मे चेद्; Da Dn1 D5 न चेदं; D6 न चेदं (for मा चैतद्). B2. 3 Da D5 क्षात्रं; D6 क्षत्रे. D6 भारत (for कौरव).]

— [e]) D3 transp. कोपिताः and पांडवाः. G2 पांडवानीकं (for °वा नित्यं). — [f]) K4 B Dn2 D4. 6-8 समाश्रित्य; Dn1 उपाश्रित्य (for मया°). G2 शिखंडिनं (for सुयोधनम्). K3 D2 मया राजा समेधितः; K5 मया राज्यं समेदिताः (sic); D3 भीष्म सत्यं ब्रवीमि ते.

C. 6. 5444
B. 6. 122. 27
K. 6. 122. 27

कोपिताः पाण्डवा नित्यं मयाश्रित्य सुयोधनम् ॥ २३
अवश्यभावी वै योऽर्थो न स शक्यो निवर्तितुम् ।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ २४
पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ।
भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि ॥ २५
पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ।
अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे ॥ २६
अनुजानीष्व मां तात युद्धे प्रीतमनाः सदा ।
अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः ॥ २७
दुरुक्तं विप्रतीपं वा संरम्भाच्चापलात्तथा ।
यन्मयापकृतं किंचित्तदनुक्षन्तुमर्हसि ॥ २८

भीष्म उवाच ।

न चेच्छक्यमथोत्स्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ।
अनुजानामि कर्ण त्वां युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥ २९

---

24 ^{a}) K3 D6 M3 अवश्यभावि; D1. 2 °श्यंभावि; D4. 8 G2 °श्यंभावी. Ko. 1 चैषोक्तो; K2 चैवोक्तो; K4 B Dn2 ह्यर्थोयं; Da Dn1 D4-8 ह्यर्थो यो; D3 योर्थो वै; T G यश्चार्थः; M1. 4 चेद्योर्थः; M2 चेदर्थः; M3. 5 चेद्यर्थः (for वै योऽर्थो). K5 अवश्येनाविवर्चो यो (sic). — ^{b}) Ś1 K4 B Dn2 D4 यो न; S स न (by transp.). M4 शक्तो (for शक्यो). D8 T2 G3 [ऽ]तिवर्तितुं; Ca. c निव° (as in text). Ko-2 न शक्योतिनिवर्तितुं; K3. 5 D2 न शक्यस्त्वातिवर्तितुं. — For 24^{cd}, cf. 1. 1. 186^{cd}: 5. 187. 17^{cd}; and 18^{cd} above. — ^{c}) K5 दिवित्युक्तं रणे राज्ञा (sic). — ^{d}) Ś1 Ko. 3 D8 T1 G4 [ऽ]तिवर्तितुम्; K2 न्यवर्ति° (for निवर्ति°). B1 D2. 6 M2 उत्सहे. K5 न निवर्तितुमुत्सहेत्.

25 ^{ab}) K3 D2 पृथिवीक्षयसंभूतं नान्यथा हि पितामह. — G3 om. (? hapl.) 25^{c}-26^{d}. — ^{c}) D6 °लंभाय (for °लब्धानि). — ^{d}) D1 अत्रैव कुरुसंसदि; G2 कथं तानि सहामहे. — For 25, K5 reads पृथिवीक्षत... भवद्भि कथितं तात तत्तथा न तदन्यथा। संभूता अन्यथा हि पितामध भवद्भिरुपलब्धितः ।

26 G3 om. 26 (cf. v. l. 25). — ^{a}) Ko अजेयः; T1 G1. 4 अजय्याः (for अजेयाः). K3. 5 पुरुषाश्चैते (K5 °व); B3 D6 पांडवाः संख्ये; D1 पुरुषै राजन्; D2 °षांश्चैव; T1 G2-4 °षाः (G3 °षैः) पार्था (for °षैरन्यैर्). — ^{d}) B3 D8 जेतुं; D6 अपि (for इति). K3. 5 D2. 6 तान्योद्धुमुत्सहे; B1 तांश्चोत्सहेत्सदा (sic); B3 तामुत्सहामहे; D1 तांश्च सहामहे; T1 G4 चापि सहामहे; T2 जानीमहे वयं; G1. 2 पश्चात्सहामहे. — After 26, K4 B2. 4 Da Dn D4-8 ins.:

510* विजयिष्ये रणे पाण्डूनिति मे निश्चितं मतम् ।
न चेच्छक्यमवस्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ।
धनंजयेन योत्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः ।

[(L. 1) Da Dn1 D8 निश्चिता मतिः (for °तं मतम्). — (L. 2) = (var.) 29^{ab}. K4 B2 न तत्; B4 D6 न च (for न चेत्). — (L. 3) Da D4. 5 स्वधर्मप्रीति°; Dn1 स्वधर्म्यप्रीत°.]

On the other hand, T1 G1. 2. 4 ins. after 26:

511* अधर्मं व्याधिमरणं क्षत्रियस्य पितामह ।

[Cf. 509*. G2 अधमं.]

27 ^{a}) K3-5 B2 D1. 2 S अनुजानीहि. B3 मे (for (for मां). K5 मां धातः (for मां तात). — ^{b}) K4 B2. 4 Da Dn D4-8 युद्धाय कृतनिश्चयं (Da1 °यः); K5 युद्धे प्रीतिमना तदा; B1 D3 M युद्धाय प्रीतमानसं (D3 M4 °सः); B3 युद्धे धृतमनास्तथा; D1 युद्धेयं विमनाः सदा; T G युद्धाय धृतमानसं. — ^{c}) T1 G2. 4 तात (for वीर).

28 ^{a}) D2 द्विरुक्तं; T G3. 4 दुरुक्तस्. D1 च; D5 वै; T1 G2-4 त्वं; T2 सं-; M1-3. 5 त्वत्-; M4 तु (for वि-). D2. 5 च; S मे (for वा). K5 द्विरुक्त्वा विप्रतिपतं; D3 दुरुक्तानि च वाक्यानि. — ^{b}) K1. 4 B Da Dn D1. 4. 6. 8 रभसाच्; K2 संरंभाश्; D7 राभस्याच् (for संरम्भाच्). T1 G2. 4 च बलात्; T2 चापलं (for चापलात्). K5 संरंभासिद्धयस्तव. — ^{c}) K4 B1. 3. 4 Dn2 D4. 6-8 यन्मयेह कृतं; D3 यन्मया श्रावितो (for यन्मयापकृतं). D1. 8 मोहात्; S वीर (for किंचित्). B2 Da Dn1 D5 यन्मे किंचिदपकृतं. — ^{d}) K1. 4 B Da Dn D1. 3-8 तन्मे त्वं; K3. 5 D2 तद्भवान्; T1 G2. 4 किंचित्त्वं; G1 किंचित्तत्; G3 न किंचित् (for तदनु-). K5 अर्हति. D1 तदवज्ञातुमर्हसि; T2 M किंचित्क्षंतुं त्वमर्हसि.

29 D5 om. the ref. B4 T2 om. 29^{ab}. — ^{a}) D6 नैव (for न चेत्). Ko अथोत्स्रष्टुं; K4 B D (except D1. 2) अवस्रष्टुं; K5 अथोस्यष्टं (sic) (for अथोत्स्रष्टुं). S (T2 om.) अपमार्ष्टुं न चेच्छ(G1. 3 वै श)क्यं. — ^{b}) D1 तेन मह्यं (for वैरमेतत्). K3. 5 D2 अकारणं (K5 °कं) (for सुदारुणम्). — ^{c}) Ś1 कर्णं

विमन्युर्गतसंरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि ।
यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३०
अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि ।
क्षत्रधर्मजिताँल्लोकान्संप्राप्स्यसि न संशयः ॥ ३१
युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ।
धर्मो हि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२
प्रशमे हि कृतो यत्नः सुचिरात्सुचिरं मया ।
न चैव शकितः कर्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३
संजय उवाच ।
एवं ब्रुवन्तं गाङ्गेयमभिवाद्य प्रसाद्य च ।
राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३४

C. 6. 5856
B. 6. 122. 39
K. 6. 123. 39

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ समाप्तं भीष्मवधपर्व ॥

॥ समाप्तं भीष्मपर्व ॥

त्वा; Ko कर्ण त्वा; D3 कर्ण त्वां; T2 भद्रं ते. — K5 D2 om. 29ᵈ–31ᵃ. — ᵈ) K3 स्वर्गकारणात्; T1 G1. 2. 4 M स्वर्गमाप्नुहि (for स्वर्गकाम्यया). D5 युद्धाय कर्णकाम्यया; G3 युध्यस्वं मार्गकाम्यया.

30 K5 D2 om. 30 (cf. v. l. 29). — ᵃ) K2. 4 B D (D2 om.) S निर्म(G3 नम)न्युर् (for विम°). K1 गतसंरभाः; K3 गच्छसंरंभः (sic) (for गत°). K3 न मेत्र चास्ति संरंभः. — ᵇ) K3 व्रज कर्णानृणो भव; K4 B D (D2 om.) S कृतकर्मा रणे स्म ह (B1. 4 रणेष्विह; B2 Da Dn1 D5 नृणामिह; B3 D3 रणेस्म्यहं; D1. 8 T2 M नृणोस्म्यहं; T1 रणे भयं; G1–3 रणेभवं; G4 रणे भवान्). — ᵈ) Ko. 1. 3 D3 M4 समं पौत्रेषु; K2 समं वृक्षेषु; T1 G2. 4 सर्वे(G2 °र्वं)पौत्रेषु; M1 (*sup. lin.*). 2. 3. 5 समं पुत्रेषु (for सतां वृत्तेषु). B1 समः पुत्रेण मे भवान्; D1 अहं पौत्रेषु वर्तमान्; T2 कृतवान्कर्म दुष्कृतं; G1. 3 सर्वपौत्रेषु युक्तवान्. Cd cites वृत्तवान् (as in text).

31 K5 D2 om. 31ᵃ (cf. v. l. 29). — ᵃ) T2 अहं तु समरे राजन्. — T2 om. 31ᵇ–32ᵃ. — ᵇ) D1 तथा कुरु (for तदाप्नुहि). — ᶜ) K2 क्षत्रधर्मार्जितं; B1 त्वं हि क्षत्रजिताँल्ँ; Da2 T1 G4 क्षत्रधर्मजितां. — ᵈ) K3. 5 D2. 3 आप्स्यसि त्वं; K4 B Da Dn D1. 4–8 S अवाप्स्यसि (for संप्राप्स्यसि). K5 धनंजयः; D5. 7 धनंजयात् (for न संशयः).

32 T2 om. 32ᵃ (cf. v. l. 31). — ᵃᵇ) D2 बलवीर्यसमन्वितः; G1 °पराश्रयः. K5 न कं संशय युध्यस्व सर्वेलोकस्य पश्यतः. — 32ᶜᵈ = (var.) 6. 24. 31ᶜᵈ. — ᶜ) Da1 धर्मात्; G2 धर्मा; G3 न्यायात् (for धर्मो). Ko–3 D3 युद्धादधिकः; S °दधिकं (for °च्छ्रेयोऽन्यत्). K5 D2 धर्मो युद्धादभ्यधिकः.

33 T2 om. 33. K5 om. 33ᵃᵇ. — ᵃ) Ko. 1 प्रशमो; K2 प्रसमो; G3 प्रथमे (for प्रशमे). Ś1 Ko–2 यावत्; B2 राज्ञः (for यत्नः). — ᵇ) K3. 4 B Da Dn D2–8 S सुमहान्; D1 सुचिरः (for सुचिरात्). D3 सुरतं (for सुचिरं). — ᶜ) B1 च मे; B2. 4 D3 चैवं (for चैव). K2. 3 Da Dn D5–8 शंकितः; D1 सोन्यथा; D2 M शक्तितः; T1 G4 शक्तस्तं; G1. 3 शक्यस्तं (for शकितः). K3 D3 पूर्वं (for कर्तुं). K5 ददामीति च ते शक्तिं; G2 न वै शक्यस्तथा कर्तुं. — ᵈ) = 6. 2. 14ᵈ; 21. 11ᵈ; 61. 16ᵈ; 62. 34ᵈ; etc. K4 B2 Dn2 D5–8 कर्ण सत्यं ब्रवीमि ते (Dn2 वः); Ca. d as in text.

34 K5 D1. 2. 6 S om. the ref. — ᵃ) Ko. 2 एवं ब्रुवाणं; K3. 5 B1 D1–3. 6 T1 G M इत्युक्तवंतं (for एवं ब्रुवन्तं). K4 B2–4 Da Dn D4. 5. 7. 8 इत्युक्तवति गांगेये; T2 इत्युक्तः स तु राधेयो. — ᵇ) K4 B4 D4. 7. 8 (marg. *sec. m.* as in text) प्रस्तुय; B1 प्रशाम्य; T1 G प्रणम्य (for प्रसाद्य). B2. 3 Da Dn1 D5 अभिवाद्योपमंत्र्य च; T2 नमस्कृत्य पितामहं; Cv अभिवाद्य प्रणम्य च. — ᶜ) K5 D2 कर्णोथ (K5 कार्त्तांय) रथमास्थाय; T2 ततस्त्वरथमारुह्य (sic). — ᵈ) K3 Da1 Dn1 D3 M सुतान् (for सुतं). K5 D1. 2 प्रयातः शिबिरं (D1 स्वपुरं) प्रति; T2 ययौ स त्वरयान्वितः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 Ko–2 B1 भीष्मवध. Omitting sub-parvan name, K3 D3 mention only दशमदिनयुद्ध; K5 दशमेहनि; D2 दशमदिवस;

D6 दशमदिवसयुद्ध. All MSS. (except Ko B3 T1 G1, 4 M1, 4) read समाप्त, added after major parvan or sub-parvan. — *Adhy. name:* K4 कर्णभीष्मसमागमः; K5 भीष्मशरतल्पशयनं; D1 M भीष्मकर्णसंवादः; D2 भीष्मस्य शरतल्पवसनं; D6 राधेयभीष्मसंवादः; T1 G3-4 कर्णभीष्मसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 80; Dn2 D5 117 (as in text); D1 100; T1 G 118; T2 M1, 2 119; M3, 4 120; M5 121. — *Śloka no.*: Dn2 D5 39.

— Before the last colophon (i. e. after 6. 117. 34), K3 ins.:

512* य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्व महाद्भुतम् ।
आजन्मसंचितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
भीष्मपर्व इदं श्रुत्वा शतभोज्यं तु दापयेत् ।
सर्वतीर्थफलं चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ।
एतद्वै पर्वदानं च दत्वा स्वर्णादिदक्षिणाम् । [5]
समाहितफलावाप्तिर्जायते नात्र संशयः ।
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।
गवां कोटिप्रदानस्य फलं स्याद्भीष्मपर्वणि ।
भीष्मपर्व इदं श्रुत्वा पूजयेद्यस्तु वाचकम् ।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा । [10]
पूजिता ऋषयः सर्वे पितरश्च सहाग्निभिः ।
प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां स फलं प्राप्नुयान्नरः ।
पञ्च श्लोकसहस्राणि तथा ह्यष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः प्रोक्ता व्यासेन धीमता । [15]
५८८४ ।

— Before the last colophon (i. e. after 6. 117. 34), D1 ins.:

513* श्रद्धया परया युक्तो भीष्मपर्व शृणोति यः ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया जयं वै लभते ध्रुवम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्सम्यग्वस्त्रालंकारगोधनैः ।
पूजयेच्चैव वक्तारं भीष्मपर्वणि वै गृही ।

— After the last colophon, Ś1 Ko-2 conclude with:

अस्यानु द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिश्लोकः ।

श्रीजनमेजयः ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । श्री(Ś1 om.)व्यासदर्शनं । निमित्ताख्यानं । संजयानुख्यानं । भीष्माभिषेकः । युद्धसंस्थानं । जम्बूखण्डनिर्माणं । श्रीमद्(Ś1 Ko om.)भगवद्गीता । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमनं । विश्वोपाख्यानं । इरावद्वधः । भीष्मनिपातनं चेति ।

षष्ठमेतन्महा(Ś1 महत्)पर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं चात्र सप्तादश तथापरे ॥
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिरस्मिन्पर्वणि कीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ [5]

— Ś1 cont.:

शुभमस्तु सर्वजगतां । संवत् ॥ ८५ ॥ मार्गवति ॥ ११ ॥ बुधे ॥ वद्दि ॥ ९ ॥ एत्र''' ॥ आदि ॥ १६ ॥ तुतरंरा ॥ १० ॥ आनंदः ॥ ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रेयसे । गणेशाय ॥ ॐ नमस्ते गणेशाय ॥.

— Ko cont.:

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसदाशिवाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । श्रीमहात्रिपुरसुंदर्यै नमः । श्रीसूर्याय नमः । श्रीगुरुचरणकमलपरागपुंजेभ्यो नमः । शुभमस्तु लेखकपाठकयोः ॥

— K1 cont.:

शुभं । संवत् १८३९. संपूर्णं समाप्तम् ॥

— K2 cont.:

लिपिकृतं उदैरामेन स्वस्य लिखायतं मिश्रजी श्रीसदानंदजी । संवत् १८२८ शाके १६९३ मिती वैशाखशुक्ले १४ शनौ शुभं भूयात् । श्रीरस्तु श्रीकृष्णाय नमः ॥ छ श्री छ ॥

— K3 D3 conclude with:

अत ऊर्ध्वं द्रोणपर्व भविष्यति । तस्यायमभिसंधिश्लोकः ।

तमप्रतिमवीर्यौजोमहाबलपराक्रमम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । व्यासदर्शनं । भीष्माभिषेकः । युद्धसंस्थानं । कुरुक्षेत्रगमनं । जम्बूखण्डविनिर्माणं । भगवद्गीता । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमनं । विश्वोपाख्यानं । इरावद्वधः । भीष्मपतनमिति ।

— K3 cont.:

गणेशभटपुराणिक । भीष्मपर्व ॥

— D3 cont.:

य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्व महाद्भुतम् ।
आजन्मसंचितात्पा * * * * * * * * * * ॥

— K4 B2 conclude with:

अस्यानन्तरं द्रोणपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

— K5 concludes with :

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तांतानि । व्यासदर्शनं । भीष्माभिषेकः । कुरुक्षेत्राभिगमनं । जंबूखंडविनिर्माणं ॥ संवत् १७४२ अश्वनवदि ४ भौमे लिपितं ॥ प्रत्यनुसारेण मम दोषो न देयः ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ श्रीः ॥

— Da Dn1 D5 conclude with :

अस्यानन्तरं द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।
हतं शांतनवं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

वैशंपायन उवाच ।

युद्धं कृत्वा महाघोरं दशाहानि महाबलः ।
गाङ्गेयो निहतो राजन्ब्रह्मलोकमवाप्तवान् ॥
इति ते कथितं राजन्भीष्मपर्व ह्यनुत्तमम् ।
स्वधीते यत्फलं वेदे तदस्मिन्नपि पर्वणि ।
क्षत्रियाणामभीरूणामुक्तमत्र महद्यशः ॥
य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि नित्यशः ।
स मुच्यते महापापैः कृतैर्घोरैश्च कर्मभिः ॥
यज्ञावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह नित्यं
युद्धे नित्यं क्षत्रियाणां जयश्च ।
शेषौ वर्णौ काममिष्टं लभेतां
पुत्रान्पौत्रानिष्टमित्रांस्तथैव ॥
पठेदिदं पर्व महार्थयुक्तं
रणे जयं पाण्डववृष्णिसिंहयोः ।
सदा शुभं यः शृणुयाच्च तत्परः
स मुच्यते पापकृतैः स्वकर्मभिः ॥
षष्ठं तु पर्व वै श्रुत्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
भोजयेद्ब्राह्मणान्भक्ष्यैः सुमिष्टैः सुखशीतलैः ॥
वाचकं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रालंकारचन्दनैः ।
सम्यक्फलमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
वाचकाय ततो दद्याद्गां सुवर्णादिसंयुताम् ।
कांस्यपात्रं ततो देयं ताम्रपात्रं तथैव च ।
अन्नं बहुविधं देयं शयनान्यासनानि च ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्व समाप्तमिति ॥

— Da2 cont. :

यादृशमितिन्यायान्न मे दोषः ।
संभूष्यं सदपत्यवत्परकराद्रक्ष्यं च सुक्षेत्रव-
त्संशोध्यं व्रणिताङ्गवत्प्रतिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ।
बध्यं बध्यवदश्लथं न च ह विस्मर्यं हरेर्नामवत् ।
नैवं सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्गुरूणां वचः ॥

— D5 cont. :

यादृशमितिन्यायान्न मे दोषः ।
वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभा-
त्पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रा-
त्कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥ १ ॥
यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ २ ॥
अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः ।
अधनाः सधनाः सन्तु जीवेम शरदां शतम् ॥ ३ ॥

— D1 concludes with :

अतः परं द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायमादिमः श्लोकः ।

अनुक्रमणिका । जम्बूद्वीपविनिर्माणं १॥ सैन्यसमुच्चयः २॥ अर्जुनयुधिष्ठिरसंवादः ३॥ सेनासमागमः ४॥ गीतोपदेशः ५॥ ततो युद्धं दश दिनानि॥ ततो भीष्मपतनं ॥

षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशतं प्रोक्तं सप्तादश तथैव च ॥
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ॥
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ।
* * * * * *॥

श्रीशके १५६२ विक्रमसंवत्सरे कार्तिकवद्य ११ भृगौ विठ्ठलसुतदशपुत्रगणेशेन पुत्रवत् * * * *

— D2 concludes with :

व्यासदर्शनं १ । भीष्माभिषेकः २ । युद्धसंस्थानं ३ । कुरुक्षेत्राभिगमनं ४ । जम्बूखण्डनिर्माणं ५ । भगवद्गीता ६ । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमनं ७ । विशोपाख्यानं ८ । इरावधः ९ । भीष्मपतनमिति ॥ समाप्तं भीष्मपर्व ॥ अतो द्रोणपर्व भविष्यति ॥ जय जय जय जय श्रीकृष्ण । संवत् १७२९ वर्षे माघ शु ॥ १० शुक्रे । श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ॥

— D4 concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शके १६२२ वर्तमाने विक्रमसंवत्सरे भाद्रपदबहुल अमावास्यां भीष्मपर्व समाप्तम् ॥ ग्रन्थसंख्या ९५००.

— D6 concludes with :

अनुक्रमणिका । भीष्मपर्वणि अध्यायाः ११७ । श्लोकाः ५८८४ । संवत् १८३५ वर्षे शके १७०१ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये सौरमानात् वृषारतौ महामाङ्गल्यप्रदे मासोत्तममासे भाद्रपद-

मासे सितेतरपक्षे नवम्यर्कवासरे पूर्णीकृतमिदं भीष्मपर्व । देहावलीस्थेन साहा श्रीवृन्दावनसुतेन पुरुषोत्तमेन परोपकारार्थं कृतमिदं पुस्तकं ॥

— D7 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः ॥

— D8 concludes with :

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दत्वा पानमनुत्तमम् ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।

श्रीमान् श्रीकृष्णो विजयते । श्रीमन्नारायणाय नमः ।
श्रीरामः शरणं ममेति परमो मन्त्रोऽयमष्टाक्षरः ।

शके १६०६ रक्ताक्षिनामसंवत्सरे । ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदा इन्दुवासरे इदं पुस्तकं लिखितं । श्रीकृष्ण । शुभमस्तु सर्वजगतः । श्रीकृष्ण । ग्रन्थसंख्या ६००० । भीष्मपर्वस्येदं पुस्तकं राघोजी देशमुख परांडे ।

— T1 concludes with :

हरिः ॐ ॥

भोजनं भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलंकृतान् ।
भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥

— T2 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः ॥

— G1 concludes with :

हरिः ॐ ॥ भीष्मप * * * — fol. damaged.

— G2 concludes with :

हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
भोजनं भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलंकृतान् ।
भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥
श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीकृष्णाय नमः ।

बिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीथिका-
शृङ्गपङ्क्तिपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जनाः ॥

अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।
यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ॥

श्रीनिवासगुरवे नमः । श्रीरामाय महागुरवे नमः । रुक्मिणिसत्यभामासमेतश्रीकृष्णब्रह्मणे नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । अविघ्नमस्तु । हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

— G3 concludes with :

श्रीदक्षिणामूर्तये नमः । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । राक्षसवर्षे कार्तिकमासे दक्षिणामूर्तिं स्वहस्तलिखितं । हरिः ॐ । मार्गळीमासं भीष्मपर्वः समाप्तः । शुभमस्तु ॥

— G4 concludes with :

हरिः ॐ श्रीगणाधिपाय नमः ।

— M1 concludes with :

पडिञ्ञारे कोविलकत्ते भीष्मपर्वं शुभम् ।

— M2 concludes with :

बिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीचिकां
शृङ्गभङ्गपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥
नेत्रालस्याद्धस्तवेगान्मातृकास्पष्टवर्णतः ।
न्यूनातिरेकतात्र स्याद्यदि शोध्या मनीषिभिः ॥

कोल्लं १०२८ मत मीनं २ तेदि अश्वतिनक्षत्रं पूर्वचतुर्थियुं सूर्यवारवुं कूडियदिने एळुतितीर्त पुस्तकम् ।

गुरूणां चरणाम्भोजपरागपरमाणवः ।
मनोमुकुरमस्माकं पुनीयुरनुवासरम् ॥
कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।
प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

— M3 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । शुभमस्तु ॥

— M4 concludes with :

गुरुभ्यो नमः ॥

— M5 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS., and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here.

In the case of Appendix passage no. 2, additional variants are introduced from K_7 and in the case of no. 3, the *Gītāsāra* (the text of which has been critically constituted), from $Ś_7$, $Ś_8$ and K_9, for which see detailed description of the Critical Apparatus given in the Introduction.

1

After 6. 22. 16, $K_{2.4}$ B Da Dn D_2 (lines 1–7 only)$_{.4.7.8}$ ins. :

संजय उवाच ।

धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ।
अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ।

श्रीभगवानुवाच ।

शुचिर्भूत्वा महाबाहो संग्रामाभिमुखे स्थितः ।
पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय ।

संजय उवाच ।

एवमुक्तोऽर्जुनः संख्ये वासुदेवेन धीमता । [5]
अवतीर्य रथात्पार्थः स्तोत्रमाह कृताञ्जलिः ।

अर्जुन उवाच ।

ॐ नमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मन्दरवासिनि ।
कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ।
भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।
चण्डि चण्डे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्णिनि । [10]
कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ।
शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ।
अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि ।
गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ।
महिषासृक्प्रिये नित्यं कौशिकि पीतवासिनि । [15]
अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ।
उमे शाकंभरि श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि ।
हिरण्याक्षि विरूपाक्षि सुधूम्राक्षि नमोऽस्तु ते ।
वेदश्रुति महापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं संनिहितालये । [20]
त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् ।
स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि ।
स्वाहाकारः स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती ।
सावित्रि वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यते ।
स्तुतासि त्वं महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना । [25]
जयो भवतु मे नित्यं त्वत्प्रसादाद्रणे रणे ।
कान्तारभयदुर्गेषु भक्तानां चालयेषु च ।
नित्यं वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान् ।
त्वं जम्भनी मोहिनी च माया ह्रीः श्रीस्तथैव च ।
संध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा । [30]
तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्धिनी ।
भूतिर्भूतिमतां संख्ये वीक्ष्यसे सिद्धचारणैः ।

संजय उवाच ।

ततः पार्थस्य विज्ञाय भक्तिं मानववत्सला ।
अन्तरिक्षगतोवाच गोविन्दस्याग्रतः स्थिता ।

देव्युवाच ।

स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रूञ्जेष्यसि पाण्डव । [35]
नरस्त्वमसि दुर्धर्ष नारायणसहायवान् ।

1

(L. 1) K_2 प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा). Da समवस्थितं (for समुप°). — B_3 श्रीकृष्ण उवाच (for श्रीभगवानु°). D_7 संग्रामाभिमुखः: — (L. 4) Da_1 उदीरयत्. — (L. 5) B_2 om. the ref. — (L. 6) Da_1 D_8 पार्थ. — (L. 7) K_4 $B_{3.4}$ D_2 सिद्धसेने ; Da_1 °सेनानी. K_4 $B_{3.4}$ Da D_2 मंदार°. — After line 7, D_2 ins. इत्यादि दुर्गास्तोत्रं त्यक्तमस्ति. — (L. 8) B_1 कपालि. K_2 अशिते (for कपिले). — (L. 9) Da_1 महाकाली. — (L. 10) $B_{2.4}$ (m as in text) Da $D_{7.8}$ खंडे (for चण्डे). K_4 Da_1 $D_{4.7}$ तारिणी ; Dn_2 तारणी ; D_8 तारणि. D_4 वरवर्णिनी. — (L. 11) Da_2 कात्यायिनि ; D_8 कात्यायनी. Da [ऽ]क्षयि (for जये). — (L. 12) K_2 शिखा यक्षध्वजधरे ; $B_{1.3}$ D_4 शिखिपुच्छ(D_4 °पिंछ)ध्वज° ; Da_1 शिखिपीछधरे देवी ; D_7 शिपिपिच्छ°. — (L. 13) K_2 पट्टशूल°. K_2 Da_1 °धारणे ; D_4 °धारिणी. — (L. 14) K_4 उपेंद्रस्य (for गोपेन्द्रस्य). — (L. 15) K_2 Da_1 Dn_1 $D_{7.8}$ कौशिकी. K_2 Dn_1 $D_{4.7}$ पीतवासिनी. — (L. 16) K_4 B_4 D_7 कोका(D_7 °क)मुखि ; B_{1-3} कोकामुखे (for कोक°). — (L. 17) K_2 Da_1 Dn_1 D_8 शाकंभरी. D_4 कैटभनाशिनी. — (L. 18) Da_1 हिरण्याक्षे. D_7 धूम्राकृति (for सुधूम्राक्षि). — (L. 19) K_2 वेदश्रुतमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसे. — (L. 24) Da_1 सावीत्री. D_7 वेदांग (for वेदान्त). Da_2 D_4 उच्यसे. — (L. 25) B_2 मया (for महा-). — (L. 26) Dn रणाजिरे ; $D_{4.8}$ रणप्रिये (for रणे रणे). — (L. 27) K_4 आननेषु ; Da_2 Dn_1 $D_{4.7.8}$ पालनेषु (for चालयेषु). — (L. 28) D_8 वसति. K_2 युद्धे यजति पांडवान् (for the posterior half). — (L. 29) K_2 जंभणी ; Da_1 Dn $D_{4.8}$ जृंभ(Dn_1 D_4 °भि)नी. Da_1 Dn_2 $D_{4.7}$ मोहनी. Da_1 तथा मतिः (for तथैव च). — (L. 30) D_7 साध्या (for संध्या). — (L. 31) B_2 शांतिः (for तुष्टिः). Da_1 तुष्टिः पुष्टिधृतिर्दीप्तिश्. Da चंद्रादित्यवपुर्धरा ; $D_{4.8}$ °विवर्धनी. — (L. 32) Da भूतवतां (for भूतिमतां). $B_{1.2}$ Da D_7 मुख्ये ; B_3 लोके ; Dn_2 सांख्ये (for संख्ये). Da_1 वीक्ष्यसि. — (L. 33) D_8 मातेव (for मानव-). — (L. 34) $B_{3.4}$ अंतरीक्ष°. — (L. 35) B_2 Da_1 अल्पेनैव. — (L. 37)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामपि वज्रभृतः स्वयम् ।
इत्येवमुक्त्वा वरदा क्षणेनान्तरधीयत ।
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो मेने विजयमात्मनः ।
आरुरोह ततः पार्थो रथं परमसंमतम् । [40]
कृष्णार्जुनावेकरथौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ।
य इदं पठते स्तोत्रं कल्य उत्थाय मानवः ।
यक्षरक्षःपिशाचेभ्यो न भयं विद्यते सदा ।
न चापि रिपवस्तेभ्यः सर्पाद्या ये च दंष्ट्रिणः ।
न भयं विद्यते तस्य सदा राजकुलादपि । [45]
विवादे जयमाप्नोति बद्धो मुच्यति बन्धनात् ।
दुर्गं तरति चावश्यं तथा चोरैर्विमुच्यते ।
संग्रामे विजयेन्नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलाम् ।
आरोग्यबलसंपन्नो जीवेद्वर्षशतं तथा ।
एतद्दृष्टं प्रसादात्तु मया व्यासस्य धीमतः । [50]
मोहादेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ।
तव पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मन्युवशानुगाः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुण्ठिताः ।
द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथानघः ।
अवारयंस्तव सुतं न चासौ तद्गृहीतवान् । [55]
यत्र धर्मो द्युतिः कान्तिर्यत्र ह्रीः श्रीस्तथा मतिः ।
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।

Colophon.

2

Before 6. 23. 1, Ko-2 (as also K7) ins. :

श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ नमः । अस्य श्रीभगवद्गीतामालामन्त्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीकृष्णपरमात्मा देवता । अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे (Gītā 2. 11^{ab}) इति बीजम् । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं [5] शरणं व्रज (Gītā 18. 66^{ab}) इति शक्तिः । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः (Gītā 18. 66^{cd}) इति कीलकम् । श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं धर्मार्थकाममोक्षार्थे जपे विनियोगः ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः (Gītā 2. 23^{ab}) इति अङ्गुष्ठाभ्यां [10] नमः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः (Gītā 2. 23^{cd}) इति तर्जनीभ्यां नमः । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च (Gītā 2. 24^{ab}) इति मध्यमाभ्यां नमः । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः (Gītā 2. 24^{cd}) इत्यनामिकाभ्यां नमः । [15] पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः (Gītā 11. 5^{ab}) इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च (Gītā 11. 5^{cd}) इति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । इति करन्यासः ॥ अङ्गन्यासः । नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः [20] (Gītā 2. 23^{ab}) इति हृदयाय नमः । न चैनं

K2 Da1 D7 वज्रभृता. —(L. 39) Da1 कौंतेय. — (L. 40) Dn1 परमसंमतं. —(L. 41) K2 Da Dn1 D4 एकरथे (for °रथौ). — (L. 42) Da पठति. K2.4 B Da2 कल्यम्; Da1 Dn1 D8 कल्यन् (for कल्य). —(L. 43) K2 यक्ष रक्षति शापेभ्यो (for the prior half). —(L. 44) D7 न वापि चौरशत्रेभ्यः (for the prior half). D7 सर्पेभ्यो (for सर्पाद्या). K2 न (for ये). —(L. 46) K2 B1-3 Da1 (before corr. as above). a2 Dn1 D4.7.8 मुच्येत. —(L. 47) Da D7 रोगैर् (for चोरैर्). —(L. 48) K2 B1.3.4 विजयो; B2 Da D7.8 विजयं. D8 लक्ष्मी. Dn2 D4.8 केवलं. —(L. 50) D7 श्रुतं राजन् (for प्रसादात्तु). D7 व्यासेन (for व्यासस्य). K2 D7 धीमता. —(L. 51) K2 Dn D4.7.8 मोहात्त्वेतौ. —(L. 53) K2 Da राज्यं (for वाक्यं). B1.2 कुंठिताः (for गुण्ठिताः). — (L. 54) K2 तथानलः; K4 B D4.8 तथा नभः (for तथानघः). — After line 54, D7 ins. :

एतैरन्यैस्तत्त्वविद्भिर्ज्ञानविज्ञानपारगैः ।

—(L. 55) B2 अभावयंस्; D7 वीर्यमाणस् (for अवारयंस्). —(L. 56) D8 कीर्तिर् (for कान्तिर्), and transp. ह्रीः and श्रीः. K2 रविः; K4 B1.2.4 रतिः (for मतिः). —(L. 57) B2 यत्र (for यतो). — Colophon. om. in D7. [*Adhy. name :* K2.4 B1.3.4 D4.8 कात्यायनीस्तवः (K4 B3 cont. समाप्तः); Da2 दुर्गास्तुतिः; Dn1 कात्यायनिस्तोत्रं. — *Adhy. no.:* Da2 23; Dn2 22.]

2

For lines 1-2, K7 subst. : श्रीवैशंपायन उवाच । अस्य श्रीगीताशास्त्रमंत्रस्य वेदव्यासभगवान्. — After line 3, K7 ins. : श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ।

श्रीगीताया ऋषिर्व्यासश्छन्दो नानाविधिः श्रुतिः ।
देवता देवकीपुत्रः पार्थसारथिरात्मवान् ॥ (१)

—(L. 6-7) For अहं......शुचः, K7 subst : ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् (Gītā 15. 1^{ab}). —(L. 8-9) K7 subst. यज्ज्ञानपक्तेन (sic) श्रीभगवत्समाराधनार्थे (for श्रीकृष्ण......मोक्षार्थे). — K7 om. from नैनं छिन्दन्ति up to end of line 18. —(L. 19-20) Ko अथ षडंगन्यासः; K1

क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः (Gītā 2. 23[cd])
इति शिरसे स्वाहा । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्यो-
ऽशोष्य एव च (Gītā 2. 24[ab]) इति शिखायै
वौषट् । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च [25]
(Gītā 11. 5[cd]) इत्यस्त्राय फट् । इत्यङ्गन्यासः ॥

अथ ध्यानं ।

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारते ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी- [30]
मावर्त्तैरनुसंदधामि भगवद्गीतां भवोन्मोचिनीम् ॥ (१)
ॐ हृदि विकसितपद्मं सूर्यसोमाग्निबिम्बं
प्रणवमयविकासं यस्य वै निर्विकल्पम् ।
अचलपरमशान्तं ज्योतिराकाशसारं
स भवतु शुभदो मे वासुदेवः प्रतिष्ठः ॥ (२) [35]
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ (३)
ॐ नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपद्मनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः [40]
प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ (४)
प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ (५)

3

☞ For the MSS. Ś7. 8 K9 (used in constituting the text of this Appendix passage known as the Gītāsāra), see detailed description of the Critical Apparatus. In what follows, the shorter version is generally adopted ; but where quite unavoidable, alternative versions are given opposite each other (the shorter on the left side, the longer on the right) suspending the column division, and marked by a vertical wavy line in the margin.

Ko-2 ins. after 112* :

अर्जुन उवाच ।

यदेतन्निष्कलं ब्रह्म व्योमातीतं निरञ्जनम् ।
कैवल्यं केवलं शान्तं शुद्धमत्यन्तनिर्मलम् ॥ (१)
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ।
ज्ञानयोगविनिर्मुक्तं तज्ज्ञानं ब्रूहि केशव ॥ (२)

श्रीभगवानुवाच ।

सर्वतोज्योतिराकाशं सर्वभूतगुणान्वितम् । [5]
सर्वतःपरमात्मानमक्षयं परमं पदम् ॥ (३)
अनादिनिधनं देवं महाज्योतिरतिध्रुवम् ।
अत्यन्तपरमं स्थानं शब्दादिगुणवर्जितम् ॥ (४)
यत्तत्परतरं ज्योतिर्ध्रुवात्परतरं स्थितम् ।
आचतुर्युगमद्यापि कथितं न हि कस्यचित् ॥ (५) [10]

अथांगन्यासः (for अङ्गन्यासः). — (L. 26) K1 इत्यंगन्यासाः (for °न्यासः). — (L. 28) K1 प्रतिपादितां (for °बोधितां). — (L. 31) K1 भवोद्दोशिनीं (for भवोन्मोचिनीम्). Ko अंब त्वा मनसाददामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीं. — (L. 35) K1 शिवदो (for शुभदो).

For lines 19–41, K7 subst. : ॐ ज्ञानात्मने हृदयाय नमः । श्रीमदैश्वर्यात्मने छन्दसे शिरसे स्वाहा ॥ श्रीमच्छक्त्यात्मने वेद-व्यासाय शिखायै वौषट् । श्रीबलात्मने बलभद्ररामाय कवचाय हुं । श्रीमत्तेजसात्मने कृष्णाय नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ श्रीमद्वेदात्मने यद्विपदेशाय (sic) गांडीवधन्विने अर्जुनाय अस्त्राय फट् ॥ ॐ

उद्भिन्नघर्मजलबिन्दु नमल्ललाट-
लोलद्दनालकनिपक्ततुरंगरेणु ।
पायात्पलायितसुयोधनमानभङ्गं
यातस्मितं(sic) वदनमर्जुनसारथेर्नः ॥ (२)
आताम्रपाणिकमलप्रणदत्प्रतोद-
माटीलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।
आविभ्रमाम्बुज * * * * नीलमव्या-
दाद्यं धनंजयरथाभरणं महो नः ॥ (३)

कनक * मल[नि]दर्शितात्मसुद्रद्रु * परिकल्पितबर्हिबर्हचूडः ।
इतर * * गृहीतवेत्रतोत्रैर्मम हृदि संनिधिमातनोतु शौरिः ॥ (४)

— After line 43 (st. 5), K7 ins. :

वाचकः प्रणवो यस्य क्रीडावस्त्वखिलं जगत् ।
श्रुतिराज्ञा वपुर्ज्ञानं तं वन्दे देवकीसुतम् ॥ (६)
सारथ्यमर्जुनस्याजौ कुर्वन्गीतामृतं ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ (७)

3

Ko-2. 9 *repeat* lines 1–4 after line 104, which follows line 63. — (L. 2–3) Ś8 K1. 2. 9 (the last three second time) reverse the order. — (L. 3) Ko-2. 9 (all second time) अनिर्देश्यं (for अविज्ञेयं). — (L. 4) Ko-2. 9 (all second time) तत्क्षणादेव मुच्येत (for the prior half). — (L. 6) Ś7. 8 Ko-2 अक्षरं (for अक्षयं). — (L. 7) Ś7. 8 Ko. 1 °ज्योतिरिति ; CŚ7 °ज्योतिरपि (for °ज्योतिरति-). — (L. 8) Ko-2 आकाशं (for अत्यन्त-). — After line 8, Ś7. 8 ins. :

आत्मदेहे मया सृष्टा प्रकृतिः क्षेत्रमेव च ।
सकलं तु भवेत्क्षेत्रं निष्कलं परमं पदम् ॥ (६)
अर्जुन त्वत्प्रसादेन शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः ।
अद्य मुक्ता महाबाहो त्वत्प्रसादाद्धनंजय ॥ (७)
प्रमाणं वेदतत्त्वानां सांख्यादीन्यभियोगिनाम् । [15]
तेषां न विद्यते निष्ठा सर्वैः पापण्डिभिः सह ॥ (८)
कथितं च मया ज्ञानं देवानामपि दुर्लभम् ।
विश्वरूपमयं दिव्यं भैरवग्रन्थिबिन्दुना ॥ (९)

सुपुम्णा दक्षिणे मार्गे दर्शिता विश्वरूपिणा ।
अप्रकाशमिदं प्रश्नं यन्मया कथितं तव ॥ (१०)

अप्रकाशमिदं प्रश्नं यन्मया कथितं तव ।
वाङ्मयं सर्वशास्त्राणामतिसूक्ष्मं चराचरम् ॥ (१०) [20]

नाग्निर्वायुर्न चाकाशं न क्षितिर्नापि वा जलम् ।
न मनोबुद्ध्यहंकारं गूढार्थं कथितं तव ॥ (११)
अनित्यो नित्यतां याति यदा भावं न पश्यति ।
शून्यं निरञ्जनाकारं निर्वाणं ध्रुवमव्ययम् ॥ (१२)
पुरुषं निर्गुणं साक्षात्सर्वतश्चैव तिष्ठति । [25]
सर्वं तत्स्यात्परं ब्रह्म बुद्धिश्चास्य न बुध्यति ॥ (१३)
प्रतिभावप्रयत्नेन हरिं त्रैलोक्यबान्धवम् ।
दशमं चाङ्गुलं व्याप्य चाशावाह्यं व्यवस्थितम् ॥ (१४)
जीवो यत्र प्रलीयेत सा कला षोडशी स्मृता ।
तया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ (१५) [30]
तच्चिन्त्यं तेन वै ज्ञानं तदन्नाद्या उपासते ।
ब्रह्मणैव हि विख्यातं वेदान्तेषु प्रकाशितम् ॥ (१६)
वेदेषु वेदमित्याहुर्वेदधाम परं मतम् ।
तत्परं विदितं यस्य स विप्रो वेदपारगः ॥ (१७)
आहुतिः सा परा ज्ञेया सा च संध्या प्रतिष्ठिता । [35]
गायत्री सा परा ज्ञेया अजपा नाम विश्रुता ॥ (१८)
तपस्यथ तथा वेदे मुनिभिः समुपास्यते ।
तां कलां योऽभिजानाति स कलाज्ञोऽभिधीयते ॥ (१९)
यां ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्गर्भजन्मजरादिभिः ।
परिज्ञानेन मुच्यन्ते नराः पातककिल्बिषैः ॥ (२०) [40]
इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।
तयोर्मध्ये तृतीया तु तत्प्रयागमनुस्मरेत् ॥ (२१)
इडा वै वैष्णवी नाडी ब्रह्मनाडी तु पिङ्गला ।
सुपुम्णा चैश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहा स्मृता ।
ब्रह्मा विष्णुर्महादेवो रेचकः पूरकुम्भकः ॥ (२२) [45]
सक्रान्तिविषुवच्चैव योऽभिजानाति विग्रहम् ।
नित्ययुक्तः स योगीशो ब्रह्मविद्यां प्रपद्यते ॥ (२३)
इडा वै गार्हपत्यस्तु पिङ्गलाहवनीयकः ।
सुपुम्णा दक्षिणाग्निस्तु ह्येतदग्नित्रयं स्मृतम् ॥ (२४)
तस्य मध्ये स्थितं ज्योतिः सोममण्डलमेव च । [50]

वेद यज्ञेन कौन्तेय तत्त्वं मामजमव्ययम् ।
— (L. 9) Ś1.3 योसौ परमतत्त्वेन ध्रुवाद्ध्रुवतरं ध्रुवं. — (L. 10) Ś1.3 न चोक्तं यस्य (for कथितं न हि). K2 केनचित् (for कस्य°). — (L. 13) Ś3 त्वत्प्रसंगेन (for त्वत्प्रसादेन). Ś1.3 ऋषिदेवताः; K1.4 मुनिदेवताः (for मुनिसत्तमाः). — K0.2 read lines 15–16 twice consecutively. — (L. 15) Ś1.3 वेदाश्चत्वारः (for वेदतत्त्वानां). K0 (first time).1.2 (first time) सांख्यादिविधियोगिनां; K4 सांख्यादीन्यपि यो°. — (L. 16) K0.2 (both first time) तेषां चेष्टा न (K2 नि-) वर्तेत. K0.2 (both first time) शुनः (for सर्वैः). Ś1.3 पाषांडिकैः; K2 (both times) पाषंडिभिः (as above). — (L. 18) Ś1.3 चित्यं (for दिव्यं). Ś1.3 भैरवग्रंथ°; K0 भैरवं ग्रंथि°. — (L. 19, left) Om. in K1.2. — (L. 20, right) Om. in Ś1.3. — (L. 21) Ś1.3 न च (for नापि). — (L. 22) K0.1 न मनोबुद्धियोगेन (for the prior half). Ś1.3 मया (for तव). — (L. 24) K0 निर्धारं; K1 निर्वारं; K4 निर्वैरं (for निर्वाणं). Ś3 (marg.) K1.2.4 ईश्वरं (for अव्ययम्). — (L. 25) Ś1.3 पुरुषं निर्मलं साक्षी (for the prior half). Ś1 सदा; Ś3 Cś1 स च (for चैव). — (L. 26) Ś1.3 स स्यात् (for तत्स्यात्); and बुद्धिर्भावि(Ś3 °पि)तबुद्धयः (for the post. half). — (L. 27) Ś1.3 K4 स्मरन्भावप्रयत्ने(K4 °त्ने)न (for the prior half). — (L. 28) Cś1 आमा°; Cś3 आशा° (for चाशा°). K4 चाशाबहिरुपस्थितं. — (L. 29) Ś1.3 K4 जीवा यत्र प्रलीयंते. Ś1.3 मता (for स्मृता). — (L. 30) Ś1.3 तस्यां (for तया). — K0–2.4 om. line 31. — (L. 32) Ś1.3 ब्रह्मणा चैव (for °णैव हि). K0–2.4 प्रतिष्ठितं (for प्रकाशितम्). — (L. 34) Ś1.3 येन (for यस्य). — Ś1.3 K1 om. (hapl.) the post. half of line 35 and the prior half of line 36. — (L. 37) K4 समुपासिता (for °स्यते). K0–2 तच्चिंत्या तच्च वै विद्या तदन्यथदुपासते. — (L. 38) Ś1.3 कलाज्ञः स च कथ्यते. — (L. 39) Ś1.3 जन्मकर्म° (for गर्भजन्म°). — (L. 40) Ś1.3 परिज्ञानादि- (for °ज्ञानेन). Ś1 नरः (for नराः). — K0–2.4 om. (hapl.) lines 41–42. — (L. 43) K1.4 इडा तु (for इडा वै). — After line 44, K0–2.4. ins. line 63 (with v. l.). — Ś1.3 om. lines 45–47. — (L. 46) K1.2.4 संक्रांति- (for सक्रान्ति-). — (L. 47) K1.2 योगेशो (for योगीशो). — (L. 48) K0.4

सोममण्डलमध्यस्थं तन्मध्ये सूर्यमण्डलम् ॥ (२५)
सूर्यमण्डलमध्यस्थो ज्वलत्तेजो हुताशनः ।
हुताशनस्य मध्ये तु निर्धूमाङ्गारवर्चसम् ॥ (२६)
तत्रास्थितो महात्मासौ योगिभिस्तु प्रगीयते ।
सुगीतं चैव कर्तव्यं मन एकाग्रचेतसा ॥ (२७) [55]
शिवो बिन्दुः शिवो देवो घर्घरामृतवर्चसा ।
निखिलं पूरयेद्देहं विपदाहज्वरापहम् ॥ (२८)

सर्पवत्कुटिलाकारसुषुम्णावेष्टितां तनुम् ।
मकारवेष्टितां कृत्वा मातृवत्परियोजयेत् ॥ (२९)
त्रिस्थानं च त्रिमात्रं च त्रिब्रह्म च त्रिरक्षरम् । [60]
अर्धमात्रं च यो वेत्ति स भवेद्वेदपारगः ॥ (३०)
सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
निर्मलं विमलाकारं शुद्धस्फटिकसंनिभम् ॥ (३१)

अर्जुन उवाच ।

जीवो जीवति जीवेन नास्ति जीवमजीवितम् ।
निर्गतः सह सङ्गेन स जीवः केन जीवति ॥ (३२)

स्थावरं जंगमं चैव यत्किंचित्सचराचरम् ।
जीवो जीवति जीवेन स जीवः केन जीवति ॥ (३२) [65]

श्रीभगवानुवाच ।

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राणः संचरते सदा ।
आकाशं पिबते नित्यं स जीवस्तेन जीवति ॥ (३३)
काकीमुखं ककारान्तं मकारं चेतनानुगम् ।
अकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थः संप्रतिपद्यते ॥ (३४)
तावत्पश्येत्खगाकारं खकारं तु विचिन्तयेत् । [70]

खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्यं च खं कुरु ॥ (३५)
खमध्ये च प्रवेष्टव्यं खं च ब्रह्म सनातनम् ।
आत्मानं खमयं कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ (३६)
ऊर्ध्वशून्यमधःशून्यं मध्येशून्यं निरामयम् ।
त्रिशून्यं योऽभिजानाति स भवेत्कुलनन्दनः ॥ (३७) [75]

तस्य भावस्य भावात्मा भावना नैव युज्यते ।
अनावृत्तस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो गतिः ॥ (३८)
तत्पदं विदितं येन स योगी छिन्नसंशयः ।

अमात्रशब्दरहितं स्वरव्यञ्जनवर्जितम् ।
बिन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ (३८)
संप्राप्ते ज्ञानविज्ञाने ज्ञेये च हृदि संस्थिते ।

गार्हपत्यं तु ; K1.2 °पत्ये तु. Ko.1.9 °लाहवनीयकं ; K2 °यके (for °यकः). — (L. 49) Ś7.8 दक्षिणाग्निं तु. Ko-2.9 (marg. *sec. m.* as above) त्रेताग्निं शरणं ययुः. — (L. 54) K9 सा च माहेश्वरी स्मृता (for the post. half). — (L. 55) Ś7.8 अपि (for चैव). — (L. 56) Ko-2.9 (marg. *sec. m.* as above) शिखाबिंदुः (for शिवो बिन्दुः). Ś7.8 K9 (marg. *sec. m.*) शशी देवो ; K1 शिखो देवो (for शिवो देवो). Ko-2.9 घर्घरामृतवर्षणं (K1 °र्चसं). — (L. 57) Ś7.8 अखिलं (for निखिलं), and विपदाहज्वरं हरेत् (for the post. half). — (L. 59) Ko-2 सकारं वेष्टितं ; K9 मकारे वेष्टितं. Ś7 परितर्पयेत् ; Ś8 °रक्षयेत् ; Ko-2 °योजितं. — (L. 60) Om. in K1.2. — (L. 61) Om. in K1.2. Ś8 स विप्रो (for स भवेद्). — (L. 62) = 6. 35. 13[ab]. Ś7.8 K1.2 सर्वतःपाणिपादांतं ; K9 °पादं तं. — Ko-2.9 read line 63 after line 44. — (L. 63) Ś8 विमलं निर्मलाकारं (for the prior half). K9 °निर्मलं (for °संनिभम्). Ś7.8 *repeat* line 63 after line 67, followed by :

भिन्नमुष्ककपालस्य पुत्रोत्पत्तिर्न विद्यते ।,

and lines 103 (with v. l.), 107 (with v. l.), and :

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयंकरी ।,

followed further by line 110 (left, var.), line 111 (left, var.), line 112 (left, var.) and 113 (left, var.). On the other hand, Ko-2 ins., after line 62, 6. 35. 13[cd], followed by line 104, the ref. अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 (with var.); while K9 ins. 6. 35. 13[cd], followed (in marg.) by lines 63, 104, the reference अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 as in Ko-2, after which comes (marg.) the ref. श्रीभगवानुवाच, followed by lines 66–67. — After line 63, lines 64 (left) and 65 (left) are read (preceded by the ref.) by Ś7.8 ; while lines 64 (right) and 65 (right), preceded by the ref., are read by Ko-2. — (L. 68) Ś7 K9 चेतनासुखं ; Ś8 °नात्मकं (for °नानुगम्). — (L. 70) Ko-2.9 मकारं (for खकारं). Ś7 खगाकारं तु चिंतयेत्. — (L. 71) Ś7.8 खमध्ये च प्रवेष्टव्यं (for the prior half). K1.2.9 आत्ममध्ये (for °मध्यं). Ś7.8 आत्मानं च खगं कुरु (for the post. half.). — (L. 72) Om. (hapl.) in Ś7.8. — (L. 73) Ś7.8 च खगं (for खमयं). — (L. 74) Ś7 निराश्रयं ; Ś8 निरंतरं (for निरामयम्). — (L. 75) Ko-2.9 को न (K1.2 केन) मुच्येत बंधनात् (for the post. half). — Lines 76–89 (all left) are given (with var.) by Ś7.8 ; while lines 76–89 (all right) and lines 90–101 are given (with var.) by Ko-2.9. — (L. 76, left) Ś8 नानु- (for नैव). — (L. 78,

पुण्यपापहराश्चैव ये चान्ये पञ्चदैवताः ॥ (३९)
जीविनः सह गच्छन्ति यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
पापं दहति ज्ञानाग्निः पुण्येन सोमसूर्ययोः ॥ (४०)
पुण्यपापविनिर्मुक्तिरेप योगोऽभिधीयते ।
धृतिरोधि मनोधीति संतोपं समिधामृतम् ॥ (४१)
इन्द्रियाणि पशुं कृत्वा यो यजेत स दीक्षितः ।
परं ब्रह्माधिगच्छन्ति शब्दब्रह्मविचिन्तनात् ॥ (४२)
सकले दृष्टपारोऽपि भावं युञ्जति युञ्जति ।
निष्कले दर्शनं नास्ति स्वभावो भावं युञ्जति ॥ (४३)
तालुमूले च लम्पायां त्रिकूटं त्रिपथान्तरम् ।
एकं तत्त्वं विजानीयाद्ब्रह्मस्यायतनं महत् ॥ (४४)

लब्धशान्तपदे भावे न योगो न च धारणा ॥ (३९)
वेदादौ यः सुरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । [80]
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ (४०)
ना नावार्थी भवेत्तावद्यावत्पारं न गच्छति ।
उत्तीर्णे तु परे पारे किं नावा वै प्रयोजनम् ॥ (४१)
दूरस्थो नापि दूरस्थः पिण्डस्थः पिण्डवर्जितः ।
अमलो निर्मलः सूक्ष्मः सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥ (४२) [85]

अर्जुन उवाच ।

अक्षराणि समात्राणि सर्वे बिन्दुसमाश्रिताः ।
बिन्दुर्भिद्यति नादेन स नादः केन भिद्यते ॥ (४३)

श्रीभगवानुवाच ।

ॐकारध्वनिनादेन वायुः संहरणान्तिकम् ।
निरालम्बस्तु निर्देहो यत्र नादो लयं गतः ॥ (४४)

अर्जुन उवाच ।

बाह्येन व्यापितं व्योम व्योम चानवुनासिकम् । [90]
अधश्चोर्ध्वं कथं चैव कण्ठे चैव निरञ्जनः ॥ (४५)

श्रीभगवानुवाच ।

अनूष्ममव्यञ्जकमस्वरं य-
त्तत्तालुकण्ठेष्वनुनासिकं च ।
अरेफजातं शुभमूष्मवर्जितं
न दुष्कराणां कुरुते कदाचित् ॥ (४६) [95]

आकाशमप्यनाकाशं पुरुषत्वे प्रतिष्ठितम् ।
शब्दं गुणमिवाकाशं निःशब्दं ब्रह्म चोच्यते ॥ (४७)
सर्वगं सर्वबोधादि वासनाजालवर्जितम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवाः ॥ (४८)
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्ज्ञानं विज्ञानमेव च । [100]
ज्ञानं विज्ञानयुक्तं च रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥ (४९)

छिन्नमूलस्य वृक्षस्य यथा जन्म न विद्यते ।
ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ (४५, ५०)
गीताः सुगीताः कर्तव्याः किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ।
याः पुरा पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृताः ॥ (४६, ५१) [105]

गीतागाङ्गोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वधर्ममयो हरिः ॥ (४७, ५२)
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयंकरी ।
सर्वभोगमयश्चायं सर्वमोक्षमयो ह्ययम् ॥ (४८, ५३)

---

left) Ś3 भिन्न° (for छिन्न°). — (L. 80, left) Ś3 जीविना (for जीविनः). — (L. 87, left) Ś1 निष्कलं and स्वभावोद्भावं. — (L. 88, left) Ś1 तालुं मध्ये च (for तालुमूले च). — (L. 76, right) K9 अमात्रा° (for अमात्र°). — (L. 79, right) K9 नैव (for न च). — (L. 80, right) K1 पुरा (for सुरः). K1. 2. 9 प्रोक्तं (for प्रोक्तो). — (L. 82, right) स नावार्थी (for ना नावार्थी). — (L. 83, right) K9 परं (for परे). — (L. 84, right) K0 पितृवर्जितः (for पिण्ड°). — (L. 91) K9 सर्वव्यापी (for कण्ठे चैव). — (L. 92) K0–2 अघोषम् (for अनूष्मम्). — (L. 94) K0–2 शुभमोष° (for शुभमूष्म°). — (L. 97) K9 शब्दगुणम् (for शब्दं गुणम्). — (L. 99) K1. 2 नि(K1 वि)बोधेन (for निरोधेन). — (L. 101) K0 ज्ञानविज्ञान° (for ज्ञानं वि°). — (L. 102) Ś3 मूलांतस्तस्य मंत्रो (for वृक्षस्य यथा जन्म). — Ś1. 3 om. (hapl.) lines 104–106.

गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि संस्थिताः ।
चतुर्गकारसरणात्पुनर्जन्म न विद्यते ॥ (४९)
गीतासारं पठेद्यस्तु ह्यच्युतस्य च संनिधौ ।
तस्माद्गुणसहस्रेण विष्णोर्निर्वचनं यथा ॥ (५०)

गकारपूर्वाश्चत्वारो रक्षन्ति महतो भयात् । [110]
गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि संस्थिताः ॥ (५४)
स्नातो वा यदि वास्नातः शुचिर्वा यदि वाशुचिः ।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिः ॥ (५५)
स गच्छेत्तत्क्षणात्प्रायो ब्रह्ममूर्तं नमोऽस्तु ते ।
गीतासारं पठेद्यस्तु विष्णुलोके महीयते ॥ (५६) [115]

एतत्पुण्यं पापहरं धन्यं दुःस्वप्ननाशनम् ।
पठतां शृण्वतां चैव विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ (५१, ५७)

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि गीतासारः समाप्तः ॥

4

B3.4 Da D4.5 ins. after 6. 45. 43^{cd}: Dn (transp. lines 9–18 after line 46) ins. after 6. 45. 43^{ab}: M3-5 (all om. lines 1–6, and 288–339) ins. after 6. 45. 46:

श्वेतः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ।
स विस्फार्य महच्चापं शक्रचापोपमं बली ।
अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ।
महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः ।
मुञ्चन्बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति । [5]
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
मद्रराजमभीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ।
बृहद्बलश्च कौसल्यो जयत्सेनश्च मागधः ।
तथा रुक्मरथो राजञ्शल्यपुत्रः प्रतापवान् । [10]
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
बृहत्क्षत्रस्य दायादः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
नानावर्णविचित्राणि धनूंषि च महात्मनाम् ।
विस्फारितानि दृश्यन्ते तोयदेष्विव विद्युतः ।
ते तु बाणमयं वर्षं श्वेतमूर्धन्यपातयन् । [15]
निदाघान्तेऽनिलोद्धूता मेघा इव नगे जलम् ।
ततः क्रुद्धो महेष्वासः सप्तभल्लैः सुतेजनैः ।
धनूंषि तेषामाच्छिद्य ममर्द पृतनापतिः ।
निकृत्तान्येव तानि स्म समदृश्यन्त भारत ।
ततस्ते तु निमेषार्धात्प्रत्यपद्यन्धनूंषि च । [20]
सप्त चैव पृषत्कांश्च श्वेतस्योपर्यपातयन् ।

—(L. 103) Ś3 पुनर्जन्म (for पुनर्देहो). —(L. 106) Ko.1 गीतां (for गीता-). K2 °गंगोदकं. —(L. 107) K9 सर्वधर्ममयी मता (for the post. half.). — Ko-2.9 om. (hapl.) line 108. —(L. 109) Ko-2 सर्वभोग° (for सर्वमोक्ष°). —(L. 110, right) Ś1.3 Ko °पूर्वांच्च° (for °पूर्वांश्च°). —(L. 113, right) Ko बहिः (for शुचिः). — Ś1.3 om. lines 112–113 (both right) and 114–115; while Ko-2.9 om. lines 112–113 (both left). — Lines 116–117 are found in Ko-2 only. — Colophon: K2 इति भीष्मपर्वणि गीतासारः समाप्तं; K9 भीष्मपर्वणि गीतासारः समाप्तः.

4

(L. 1) B1 शंखः (for श्वेतः). Dn श्वेतः सप्त महावीरान्दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः. —(L. 2) B3 Da D5 कार्तस्वरविभूषितं; B1 देवदानवपूजितं (for the post. half). Dn धनूंषि तेषां चिच्छेद बाणैः संनतपर्वभिः. — Dn om. lines 3–6. —(L. 3) B3.4 तु (for वै). B3 D4 युधि (for बली). B1 शल्यं सेनापतिः स्वयं (for the posterior half). —(L. 4) D4 रथवेगेन (for °वंशेन). Da1 परिवारयन् (for °वारितः). — Da1 om. lines 5–7. —(L. 5) B3 Da2 D4.5 सृजन् (for मुञ्चन्). —(L. 8) B3 Da D4.5 परीप्संतो (for अभीप्सन्तो). —(L. 9) B3 Da D4.5 कौशल्यो; B1 कौरव्यो (for कौसल्यो). —(L. 10) M3-5 शूरः (for राजन्). B1 Da1 D4 राजपुत्रः (for शल्यपुत्रः). M3-5 पुत्रः शल्यस्य मानिनः (for the posterior half). —(L. 11) Da D5 बिंदानुविंदा°. —(L. 12) M3-5 बृद्ध- (for बृहत्-). M5 दायादाः. B3 सिंधुराजो; Da2 D5 सैंधवस्य; M5 D4 सैंधवाश्च. —(L. 13) B3 नानावाणविचित्राणि; D4 नानाधातु°; M3-5 नानारत्न°. B3.4 Da1 D4 M3-5 कार्मुकानि (B3.4 °णि) (for धनूंषि च). —(L. 14) M3.4 विष्फारितानि. M3-5 [अ]दृश्यंत (for दृश्यन्ते). Da1 विष्णुरिति निदृश्यंते (for the prior half). —(L. 15) M3 तत; M4.5 तं (for ते). D5 स- (for तु). — M3-5 om. line 16. —(L. 17) B3 सप्त बाणान्सुतेजितान्; M3-5

ततः पुनरमेयात्मा भल्लैः सप्तभिराशुगैः ।
निचकर्त महाबाहुस्तेषां चापानि धन्विनाम् ।
ते निकृत्तमहाचापास्त्वरमाणा महारथाः ।
रथशक्तीः परामृश्य विनेदुर्भैरवान्रवान् । [25]
अन्वयुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति ।
ततस्ता ज्वलिताः सप्त महेन्द्राशनिनि स्वनाः ।
अप्राप्ताः सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमास्त्रवित् ।
ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणम् ।
प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठ श्वेतो रुक्मरथं प्रति । [30]
तस्य देहे निपतितो बाणो वज्रातिगो महान् ।
ततो रुक्मरथो राजन्सायकेन दृढाहतः ।
निषसाद रथोपस्थे कश्मलं चाविशन्महत् ।
तं विसंज्ञं विमनसं त्वरमाणस्तु सारथिः ।
अपोवाह सुसंभ्रान्तः सर्वलोकस्य पश्यतः । [35]
ततोऽन्यान्षट् समादाय श्वेतो हेमविभूषितान् ।
तेषां षण्णां महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ।
हयांश्च तेषां निर्भिद्य सारथींश्च परंतप ।
शरैश्चैतान्समाकीर्य प्रायाच्छल्यरथं प्रति ।
ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत । [40]
दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्तं शल्यरथं प्रति ।
ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबलः ।
वृतस्तु सर्वसैन्येन प्रायाच्छ्वेतरथं प्रति ।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मद्रराजममोचयत् ।
ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् । [45]
तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
सौभद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ।
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ।
एतेषु नरसिंहेषु चेदिमत्स्येषु चैव ह ।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः । [50]

Colophon.

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शल्यरथं प्रति ।
कुरवः पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत संजय ।

सप्त महान्सुवा(M5 °न्स पू)जितान् (for the post. half). D4 श्वेतः सप्त महावीरान्दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः (cf. v. l. line 1). — (L. 18) M3-5 उद्दिश्य व्यसृजत् (for आच्छिद्य ननर्द). D4 धनूंषि तेषां चिच्छेद बाणैः संनतपर्वभिः. — (L. 20) M3. 4 ततोन्ये तु ; M5 ततोन्यानि (for ततस्ते तु). Da D5 निमेषाद्धि (for °पार्थात्). Da D5 प्रत्यपद्य ; Dn D4 प्रतिपद्य ; M4. 5 प्रत्यगृह्णन् (for °पद्यन्). M3-5 ते (for च). — (L. 21) M3-5 सप्त (for चैव). Da श्वेतस्यो- पर्यपातयत् ; M3-5 श्वेतस्योरस्य(M4 °सि)पातयन्. — (L. 23) B4 निश्चकर्त ; Dn2 D5 विनकर्त. — (L. 24) M3-5 तेपि (for ते नि-). Dn D4 स्फुरमाणा (for त्वर°). — (L. 25) Da1 Dn D4 अथ शक्तीः ; M3. 5 शरशक्तीः (for रथ°). Dn1 निनेदुर्. B4 स्वरान् (for रवान्). — (L. 26) B3. 4 Dn D4 मुमुचुर् (for अन्वयुर्). M3-5 मुमुचुस्ते नरश्रेष्ठाः (for the prior half). — (L. 27) B3 Dn D4 M4. 5 महोल्का° (for महेन्द्रा°). — (L. 28) B3 तीक्ष्णाग्राः ; Da1 सवेगैः (for अप्राप्ताः). M3-5 चिच्छेद सुरथासुतः. — (L. 29) Da D5 समाध्याय (for समादाय). M3-5 ततः शरं समाधाय (for the prior half). Da1 ......दारणं ; Da2 D5 सर्वकायावदारणं. — (L. 30) M3-5 क्रुद्धो (for श्वेतो). Da1 सदरथं (for रुक्म°). — B4 om. line 31. — (L. 31) M3-5 तस्यांसदेशे न्यपतद् (for the prior half). Dn1 D4 वज्रातिगो. M3-5 बाणोथ दृढवेधिनः (M4 °धन्विनः ; M5 °वेदिनः). — (L. 32) B4 भंक्त्वा (for ततो). M3-5 राजा (for राजन्). Dn D4 दृढं हतः ; M3. 5 समाहितः ; M4 समाहतः (for दृढाहतः). — (L. 33) M3-5 कश्मलं च समाविशत्. — (L. 35) Dn D5 अपोवाहलब्धसंज्ञः ; M3. 5 अपावहदसंभ्रांतः. — (L. 36) Dn D4 श्वेतो (for ततो). Da2 D5 स (for षट्). M3-5 समाधाय शरान् (for समादाय श्वेतो). Dn D4 वाजिनो हेमभूषितान् ; M3 श्वेतो हेमविभूषणान्. — (L. 37) B3 चैव (for षण्णां). B3 M3-5 महाराज (for °बाहुर्). B4 ध्वजसीमाम् (for °शीर्षाणि). — (L. 38) Dn D4 (before corr.) शेषान् (for तेषां). B4 तेषां तु षण्णां निर्भिद्य (for the prior half.). Da1 M3. 4 परंतपः. — (L. 39) Dn चैनान् (for चैतान्). M3-5 वी(M4 धी)रश्चान्यान्समाचाल्य (for the prior half). — (L. 40) Da D5 तत्र (for तव). M3-5 तव सैन्यस्य मारिष (for the posterior half). — (L. 42) M3-5 महारथः (for °बलः). — (L. 43) Dn D4 च (for तु). M3-5 वृतः सर्वेण सैन्येन. Dn शल्यरथं (for श्वेत°). — (L. 44) B4 ततस्तं समनुप्राप्तं ; M4. 5 मृत्योर्वं(M5 °वं)शमनुप्राप्तं. B3. 4 अचोदयत् ; Da D5 उपागमत् ; M3-5 व्यमोचयत्. — (L. 45) M3-5 रोमहर्षणं. — M3. 5 om. line 46. — (L. 47) M3-5 सात्यके. — (L. 48) D4 कैकये ; M4 केकये. — (L. 49) Dn D4 चेदिसैन्येषु. B3 Dn1 हि (for ह). B4 युध्यत्सु निनदत्सु च ; M3-5 चेदिमत्स्यक(M4 °कु)रूषिषु. — Colophon. *Adhy. no.:* Da3 5 ; Dn2 45 ; D5 47 ; M3-5 46.

After line 51, M3-5 ins.:

प्रत्युद्याते च गाङ्गेये तथा श्वेतरथं प्रति ।

भीष्मः शांतनवः किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
संजय उवाच ।
राजञ्शतसहस्राणि ततः क्षत्रियपुंगवाः ।
श्वेतं सेनापतिं शूरं पुरस्कृत्य महारथाः । [55]
राज्ञो बलं दर्शयन्तस्तव पुत्रस्य भारत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन्महारथाः ।
अभ्यवर्तन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ।
जिघांसन्तं युधां श्रेष्ठं तदासीत्तुमुलं महत् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि महावैशसमच्युत । [60]
तावकानां परेषां च यथा युद्धमवर्तत ।
तत्राकरोद्रथोपस्थाञ्शून्याञ्शांतनवो बहून् ।
प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैरार्छद्रथोत्तमान् ।
समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ।
नुदन्समन्तात्समरे रविरुद्यन्यथा तमः । [65]
तेनाजौ प्रेषिता राजञ्शराः शतसहस्रशः ।
क्षत्रियान्तकराः संख्ये महावेगा महाबलाः ।
शिरांसि पातयामासुर्वीराणां शतशो रणे ।
गजान्कण्टकसंनाहान्वज्रेणेव शिलोच्चयान् ।
रथा रथेषु संसक्ता व्यदृश्यन्त विशां पते । [70]
एके रथं पर्यवहंस्तुरगाः सतुरंगमम् ।
युवानं निहतं वीरं लम्बमानं सकार्मुकम् ।
उदीर्णाश्च हया राजन्वहन्तस्तत्र तत्र ह ।
बद्धखड्गनिषङ्गाश्च विध्वस्तशिरसो हताः ।
शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते । [75]
परस्परेण धावन्तः पतिताः पुनरुत्थिताः ।
उत्थाय च प्रधावन्तो द्वंद्वयुद्धमवाप्नुवन् ।
पीडिताः पुनरन्योन्यं लुठन्तो रणमूर्धनि ।
सचापान्सनिषङ्गांश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।
विस्रब्धहतवीरांश्च शतशः परिपीडिताः । [80]
तेन तेनाभ्यधावन्त विसृजन्तश्च भारत ।
मत्तो गजः पर्यवर्तद्धयांश्च हतसादिनः ।
सरथा रथिनश्चापि विमृद्नन्तः समन्ततः ।
स्यन्दनादपतत्कश्चिन्निहतोऽन्येन सायकैः ।
हतसारथिरप्युच्चैः पपात काष्ठवद्रथः । [85]
युध्यमानस्य संग्रामे व्यूढे रजसि चोत्थिते ।
धनुःकूजितविज्ञानं तत्रासीत्प्रतियुध्यतः ।

— (L. 52) M3–5 पांडवा(M5 °व)श्चैव (for पाण्डवेयाश्च). Da1 M3.4 किमकुर्वत . — M3–5 om. line 53. — (L. 54) M3–5 क्षत्रियाणां महाहवे (for the posterior half). — (L. 55) Da1 श्वेत- (for श्वेतं). Dn D4 शूराः. M3–5 महारथं. — (L. 56) B3.4 Da D5 मर्दयंतस् (for दर्श°). M3–5 वर्धयंतो बलं राज्ञः (for the prior half). M3–5 कुंती- (for तव). — M3–5 om. line 57. D4 transp. lines 57 and 58. — (L. 58) Da D5 °परिस्कृतं. — M3–5 om. line 59. — (L. 59) B3.4 Dn D4 जिघांसंतो. — (L. 60) Dn D4 अद्भुतं (for अच्युत). M3–5 यथा (M4 महा-) वैशसमुद्यतं. — (L. 62) M3–5 शूराञ्शांतनवो बली (for the posterior half). — (L. 63) D4 M3–5 प्राकृंतन्. Da D5 तत्राद्भुतं तूत्तमांगं. Da Dn1 D5 अर्छद् (for आर्छद्). B3 रथोत्तमैः; B4 रथोत्तमः. Dn2 D4 शरैरर्छे(D4 °र्दे)न्रथोत्तमः. — (L. 64) M3–5 अपावृणोच् (for समा°), and अर्करश्मिसमप्रभैः (for the posterior half). — (L. 65) B3 नंदन्; Da Dn D4 तुदन् (for नुदन्). M3–5 सपत्नान् (for समन्तात्). — For lines 66–70, M3–5 subst. :

तेन स्म मुक्ता इषवो यमदूता इवाहवे ।
हरन्ति क्षत्रियाञ्शूरान्मृत्युलोकाय भारत ।
प्रापतन्त स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गादिव द्रुमाः ।
शिरोभिरर्धोन्मथितैर्हतसारथयस्तथा ।
वीरा रथेन संसक्ताः [M5 संयुक्ताः] प्रत्यदृश्यन्त भारत ।

— (L. 68) B3 Dn D4 पातयामास शू(B3 वी)राणां (for the prior half), and शिरांसि (for वीराणां). — (L. 69) Da D5 गजान्कर्कटसन्नाहान्; Dn1 राजन्कंककटाश्चैव; Dn2 D4 राजन्कंटकसन्नद्धा. Dn D4 वीरा विगतमस्तकाः (for the posterior half). — (L. 71) B3.4 Dn2 D4 M3–5 एको; Da1 एक-. B4 M3–5 पर्यवहत्; Dn2 D4 °वर्तत् (for °वहंस्). B4 तुरंगोन्यांस्तुरंगमः; Dn D4 तुरंगोन्यस्तुरंगमं; M3–5 रथशेपस्तुरंगमं. — (L. 72) Dn D4 स्वबलं (for युवानं). M3–5 च हतं (for निहतं). — (L. 73) Dn D4 अवहंश्च (Dn2 अवहंतस्; D4 आवहंतस्) ततस्ततः; M3.4 व(M5 स)हंतो विहतान्रथान् (for the posterior half). — B3.4 Da D5 M3–5 om. lines 74–78. — Dn D4 om. 79–81. — (L. 79) B3.4 सुचापान्. B3.4 सुनिषंगांश्च; Da D5 सनिषंगाश्च. Da D5 जातरूपपारिस्कृतान्. — (L. 80) B3 विध्यतहतवीराश्च; B4 विध्वस्तहत°; M3–5 वित्रस्ता हत°. B4 शरपीडिताः; Da2 परपीडिताः. M3–5 सशल्याः शरविक्षताः (for the posterior half). — (L. 81) M3–5 तेन तेने(M4 °नै)व धावंतः समदृश्यंत भारत. — (L. 82) Dn M3–5 पर्यपतत् (for °वर्तत्). Dn D4 हतसारथिनो हयाः; M3–5 हतसादिः शरार्दितः (for the posterior half). — M3–5 om. lines 83–93. — (L. 83) Da1 Dn1 विमर्दंतः (for विमृद्नन्तः). — (L. 84) B3.4 Da D5 द्विरदः स्यंदनस्तेन पपातै(Da2 D5 पुमाने)केषुणा हतः. — B3.4 Da D5 om. lines 85–91. — (L.

गात्रस्पर्शेन योधानां व्यज्ञास्त परिपन्थिनम् ।
युध्यमानं शरै राजन्सिञ्जिनी ध्वजिनी रवात् ।
अन्योन्यं वीरसंशब्दो नाश्रूयत भटैः कृतः । [90]
शब्दायमाने संग्रामे पटहे कर्णदारिणि ।
युध्यमानस्य संग्रामे कुर्वतः पौरुषं स्वकम् ।
नाश्रौषीन्नामगोत्रोक्तिं कीर्तनं च परस्परम् ।
भीष्मचापच्युतैर्बाणैरार्तानां युध्यतां मृधे ।
परस्परेषां वीराणां मनांसि समकम्पयन् । [95]
तस्मिन्नत्याकुले युद्धे दारुणे लोमहर्षणे ।
पिता पुत्रं च समरे नाभिजानाति कश्चन ।
चक्रे भग्ने युगे छिन्ने एको धुर्यो हयो हतः ।
आक्षिप्तः स्यन्दनाद्वीरः ससारथिरजिह्मगैः ।
एवं च समरे सर्वे वीराश्च विरथीकृताः । [100]
तेन तेन स्म दृश्यन्ते धावमानाः समन्ततः ।
गजो हतः शिरश्छिन्नं मर्म भिन्नं हयो हतः ।
अहतः कोऽपि नैवासीद्भीष्मे निघ्नति शात्रवान् ।
श्वेतः कुरूणामकरोत्क्षयं तस्मिन्महाहवे ।
राजपुत्राञ्रथोदारानवधीच्छतसंघशः । [105]
चिच्छेद रथिनां बाणैः शिरांसि भरतर्षभ ।
साङ्गदा बाहवश्चैव धनूंषि च समन्ततः ।
रथेषां रथचक्राणि तूणीराणि युगानि च ।
छत्राणि च महार्हाणि पताकाश्च विशां पते ।
हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्चैव भारत । [110]
वारणाः शतशश्चैव हताः श्वेतेन भारत ।
वयं श्वेतभयाद्भीता विहाय रथसत्तमम् ।
अवशिष्टास्तथा पश्चाद्विभुं पश्याम शृण्वतः ।
शरपातमपक्रम्य कुरवः कुरुनन्दन ।
भीष्मं शांतनवं युद्धे स्थिताः पश्याम सर्वशः । [115]
अदीनो दीनसमये भीष्मोऽस्माकं महाहवे ।
एकस्तस्थौ नरव्याघ्रो गिरिर्मेरुरिवाचलः ।
आददान इव प्राणान्सविता शिशिरात्यये ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौ शरमरीचिमान् ।

---

85) Dn1 D4 भुवि काष्ठवत (for काठवद्रथः). — (L. 88) Dn1 D4 परिपंथिनां. — (L. 92) B3.4 Da D5 यच्छतः पौरुषं तथा (for the posterior half). — B3.4 Da D5 om. line 93. — (L. 94) B3.4 Da D5 M3–5 भीष्मचापच्युतेनार्ता (M3–5 °र्तो) युध्यमाना (M3–5 °नो) महाहवे. — (L. 95) M4.5 पतन्परेषां. — (L. 96) Da D5 राजकुले ; Dn निराकुले ; D4 नराकुले ; M3–5 कालयुते (for अत्याकुले). Da Dn D4.5 M3–5 तुमुले (for दारुणे). M3.4 रोमहर्षणे. — (L. 97) B4 पुत्रश्च ; M3–5 स पुत्रं (for पुत्रं च). Dn D4 पिता स्वमौरसं पुत्रं (for the prior half). M3–5 भारत (for कश्चन). — (L. 98) B3.4 Dn D4 M3–5 चक्रं भग्नं युगं छिन्नं (Dn D4 चैव). B3.4 Da D5 एकधुर्यो. Dn D4 रथो (for हयो). — (L. 99) M3–5 प्रक्षिप्तस्यंदनो (M4 °नाद्) वीरः. — (L. 100) Da1 विधुरे च रणे घोरे ; Da2 D5 विधुरे च रथे भग्ने ; Dn D5 विधुरे भिन्नचक्रे च ; M3–5 विवीराश्च रथा राजन् (for the prior half). Dn D4 रथे च विक्लशे (Dn2 °शी- ; D4 शिथिली-) कृते (for the posterior half). — (L. 101) Dn D4 बाधमानाः परस्परं (for the post. half). — (L. 102) B3 हयः ; Da2 D5 गतः (for the first हतः). B3 Da1 छिन्नो. Dn D4 यो हतः शिरसा छिन्नो ; D5 गजो गतशिरश्छिन्नं. M3–5 वर्म (for मर्म). B3 भिन्नो. Dn D4 मर्मनिर्निहतो हतः ; D5 मर्म भिन्नं हते रणे. — (L. 103) B3 इति बाणैर्विसंत्रेषुः ; B4 Da D5 इति बाणैर् (Da1 राजानश्च) विसृष्टैस्तु ; M3–5 इति बाणाः प्रसृष्टाः स्म (for the prior half). M3–5 भीष्मेण घ्नंति शात्रवान्. — (L. 104) M3.5 श्वेतं. B3.4 क्रूरं ; Da D5 क्रुद्धे (for स्वयं). M3.5 तथैव क्षयमाहवे (for the posterior half). — (L. 105) B3.4 Da Dn D4.5 तथोदारान् (for रथोदा°). B3 अवधीच्छतशो रणे ; M3–5 अवधीत्स सहस्रशः. — (L. 106) Dn D4 शतसंघशः (for भरतर्षभ). — (L. 107) Dn2 बाहनैश् (for बाहवश्). M3.5 चापि (for चैव). M3–5 सहस्रशः (for समन्ततः): — (L. 108) Dn D4 रथिनो (for रथेषां). Dn2 तुनाराणि (for तूणीराणि). Dn2 रथानि च ; M3–5 च चामरान् (for युगानि च). — (L. 109) Dn D4 क्षुद्राणि (for छत्राणि). Dn1 पताकांश्च. M3–5 निपातिताः (for विशां पते). — (L. 110) M3–5 नरौ° (for रथौ°). Dn D4 चेति (for चैव). M3–5 गजौघाश्च विशां पते (for the posterior half). — (L. 111) B3.4 Da D5 चापि (for चैव). M3–5 सर्वं (M5 सप्त) एव रणे बाणैर् (for the prior half). B3.4 Dn D4 संयुगे ; M3–5 मारिष (for भारत). — (L. 112) Dn2 M3.5 °हयाद् (for °भयाद्). Dn D4 रथमुत्तमं. — (L. 113) B3.4 अवनृ(B4 °सृ)ष्टास् ; Dn अपसृतास् ; D4 व्यसृताश्च (for अवशिष्टास्). M3–5 अपहृष्टास्ततः पश्चाद्. D5 वै धूनं (for शृण्वतः). Dn D4 यत्र पश्याम ते धुरं ; M3–5 विमनो न प्रधिष्णुम (for the posterior half). — (L. 114) B3.4 अतिक्रम्य (for अप°). — (L. 115) M3–5 सर्वतो ददृशुः स्थितं (for the posterior half). — (L. 116) M3–5 स हीनो हीनसंमोहो भीष्मोस्माभिर्वृतो रणे. — (L. 117) Dn1 तथा (for तस्थौ). Da D5 नरव्याघ्र. M4 इवाचलं. — (L. 118) M3–5 आददानो द्विपद्मानाञ्शरैराशीविषोपमैः.

स मुमोच महेष्वासः शरसंघाननेकशः । [120]
निघ्नन्नमित्रान्समरे वज्रपाणिरिवासुरान् ।
ते वध्यमाना भीष्मेण प्रजहुस्तं महाबलम् ।
स्वयूथादिव ते यूथान्मुक्तं भूमिषु दारुणम् ।
तमेकमुपलभ्यैको हृष्टः पुष्टः परंतप ।
दुर्योधनप्रिये युक्तः पाण्डवान्परिशोचयन् । [125]
जीवितं दुस्त्यजं त्यक्त्वा भयं च सुमहाहवे ।
पातयामास सैन्यानि पाण्डवानां विशां पते ।
प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तव ।
दृष्ट्वा सेनापतिं भीष्मस्त्वरितः श्वेतमभ्ययात् ।
स भीष्मं शरजालेन महता समवाकिरत् । [130]
श्वेतं चापि तथा भीष्मः शरौघैः समवाकिरत् ।
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
व्याघ्राविव सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
भीष्मः श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ । [135]

एकाह्ना निर्दहेद्भीष्मः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
शरैः परमसंक्रुद्धो यदि श्वेतो न पालयेत् ।
पितामहं ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतम् ।
प्रहर्षं पाण्डवा जग्मुः पुत्रस्ते विमनाभवत् ।
ततो दुर्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः । [140]
ससैन्यः पाण्डवानीकमभ्यद्रवत संयुगे ।
दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विशां पते ।
भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ।
दृष्ट्वा तु पार्थिवैः सर्वैर्दुर्योधनपुरोगमैः ।
पाण्डवानामनीकानि वध्यमानानि संयुगे । [145]
श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
नाशयामास वेगेन वायुर्वृक्षानिवौजसा ।
द्रावयित्वा चमूं राजन्वैराटिः क्रोधमूर्छितः ।
आपतत्सहसा भूयो यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ।
तौ तत्रोपगतौ राजञ्शरदीप्तौ महाबलौ । [150]
अयुध्येतां महात्मानौ यथोभौ वृत्रवासवौ ।

— (L. 119) B3 Da शरमरीचिवान्; Dn D4 हेममरीचिमान्; D5 शरमहाहवे. — (L. 120) B4 अशेषतः; M3–5 सहस्रशः (for अनेकशः). — (L. 121) M3–5 न्यघ्नन्सपत्नान्समरे. Dn D4 चक्रपाणिर्. — (L. 122) M3–5 हन्यमाना (for वध्य°). B3. 4 Dn1 (before corr.) महाहवे; Dn D4 °हवं (for °बलम्). M3–5 प्रजग्मुः श्वेतमाहवे. — (L. 123) Dn D4 स्व(D4 अ)यूथा°. M3–5 यूथा यूथपतिं मत्तं (for the prior half). B3. 4 मु(B3 शु)क्तो भूमिपदारुणः; Dn D4 मुक्ता निमिषदारुणाः; M3–5 निर्यूथ (M4 °था) इव वारणः (M4 °णाः). — (L. 124) Da D5 तमेवम्. M3–5 सबलश्च (for उपलभ्य). Da D5 हृष्टपुष्टः; M3 हृष्टं हृष्टः; M4 हृष्टं हृष्टं; M5 हृष्टहृष्टः (for हृष्टः पुष्टः). — (L. 125) Da D5 दुर्योधनप्रियेत्युक्तः; D4 °प्रियो युक्तः; M3. 5 °प्रिये सक्तः; M4 °प्रिये सक्तं. Da Dn D4. 5 बहु शोच(Dn D4 °प)यन् (for परि°). M3–5 पांडवैर्बहुशो वृतः (for the posterior half). — (L. 126) Da1 दुस्सजं; Dn1 D4 दुःस्थितं (for दुस्त्यजं). Da D5 स महाहवे. — (L. 127) M3–5 नाशयामास (for पातया°). M3. 5 पांडवानि. — Da D5 om. line 128. — (L. 128) M4. 5 प्रदहंतम् (for प्रहरन्तम्). M3–5 कौरवाणां पितामहः (for the posterior half). — (L. 129) M3–5 शूरं (for भीष्मस्). Da D5 त्वरितः स समभ्ययात्; Dn D4 वेगितः सन्समभ्य°; M3–5 भीष्मस्त्वरितमभ्य°. — B3 D5 om. line 131. — (L. 131) M3–5 शरैस्तीक्ष्णैरवाकिरत् (for the posterior half). — (L. 132) M3–5 महागजौ (for °द्विपौ). — (L. 133) B3 °धावतः (for °जघ्नतुः). — (L. 134) M3–5 शस्त्रैः शस्त्राणि संवार्य त्वस्त्रैरस्त्राणि चापि भोः. — (L. 135) M3–5 युध्येतां परस्परजयैषिणौ. — (L. 136) M3–5 एकेनाह्ना दहेद्भीष्मः (M4 °ष्मं) (for the prior half). M3. 5 अनीकिनीः. — (L. 137) After the prior half, Dn1 ins.:

पार्थिवैः परिवारितः (= post. half of line 140) ।
ससैन्यः पाण्डवानीकं (= prior half of line 141).

— Dn D4 transp. यदि and श्वेतो. — (L. 138) B4 पितामहस्. M3–5 तथा (for ततो). — (L. 139) M3. 4 विमुखा° (for विमना°). Dn D4 ह्यभूत् (for [अ]भवत्). M5 पुत्रास्ते विमुखाभवन्. — (L. 140) M3. 5 परिवारितं. — (L. 141) M3–5 अभिदुद्राव (for अभ्यद्रवत). — Dn D4 om. (hapl.) lines 142–145. — (L. 142) M3–5 विविंशतिः (for विशां पते). — (L. 145) M3–5 भज्यमानानि (for वध्य°). — (L. 146) M3–5 उद्दिश्य (for उत्सृज्य). — (L. 147) Da D5 वायुर्वृक्षम्; Dn D4 वृक्षान्वायुर् (by transp.). M3–5 वायुर्वर्धमिवागतं. — (L. 148) Dn D4 चैव; M3–5 तुभ्यं (for राजन्). — (L. 149) Dn2 D4 स (D4 सु-) महान् (for सहसा). Da D5 अपतत्सहसा भूमौ; M3–5 अभ्यधावत्पुनः संख्ये (M4 °ये). M3–5 महारथः (for व्यवस्थितः). — (L. 150) Dn D4 तत्रापि गतौ; M3–5 तत्र रूपितौ (for तत्रोपगतौ). Da D5 शरदंष्ट्रौ (for °दीप्तौ). M3–5 छत्रदंष्ट्रौ नखायुधौ (for the post. half). — After line 150, M3–5 ins.:

परस्परमयुध्येतां समेत्य पृथिवीपते ।
जातरूपगृहं चित्रं मृगपक्षिभिरावृतम् ।
देवदानवसंघैश्च पूजितं समहर्षिभिः ।

अन्योन्यं तु महाराज परस्परवधैषिणौ ।
निगृह्य कार्मुकं श्वेतो भीष्मं विव्याध सप्तभिः ।
पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी ।
तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपम् । [155]
श्वेतः शांतनवं भूयः शरैः संनतपर्वभिः ।
विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ।
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
स विद्धस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाचलः ।
वैराटिः समरे क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् । [160]
आजघान ततो भीष्मं श्वेतः क्षत्रियनन्दनः ।
संप्रहस्य ततः श्वेतः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य नवभिर्दशधा शरैः ।
संधाय विशिखं चैव शरं लोमप्रवाहिनम् ।
उन्ममाथ ततस्तालं ध्वजशीर्षं महात्मनः । [165]
केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव ।
हतं भीष्मममन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् ।
पाण्डवाश्चापि संहृष्टा दध्मुः शङ्खान्मुदा युताः ।
भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा तालं महात्मनः ।
ततो दुर्योधनः क्रोधात्स्वमनीकमचोदयत् । [170]
यत्नाद्भीष्मं परीप्सध्वं रक्षमाणाः समन्ततः ।
मा नः प्रपश्यमानानां श्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ।
भीष्मः शांतनवः शूरस्तथा सत्यं ब्रवीमि वः ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
बलेन चतुरङ्गेण गाङ्गेयमन्वपालयन् । [175]
बाह्लीकः कृतवर्मा च शलः शल्यश्च भारत ।
जलसंधो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ।
त्वरमाणास्त्वराकाले परिवार्य समन्ततः ।
शस्त्रवृष्टिं सुतुमुलां श्वेतस्योपर्यपातयन् ।
तान्क्रुद्धो निशितैर्बाणैस्त्वरमाणो महारथः । [180]
अवारयदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
स निवार्य तु तान्सर्वान्केसरी कुञ्जरानिव ।
महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिनत् ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय भीष्मः शांतनवो युधि ।
श्वेतं विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शितैः शरैः । [185]
ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं बहुभिरायसैः ।
विव्याध समरे राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
ततः प्रव्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ।
प्रवीरं सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा ।
निष्ठानकश्च सुमहांस्तव सैन्यस्य चाभवत् । [190]
तं वीरं वारितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरविक्षतम् ।

— M3–5 om. lines 151–152. — (L. 151) Dn D4 यथा वा (for यथोभौ). B3 यथा च बलिवासवौ. — (L. 153) M3–5 विकृष्य (for निगृह्य). — (L. 154) M3–5 स पराक्रमसंपन्नः पराक्रम्य परं तदा. — (L. 155) Dn2 D4 पारयामास (for वारया°). M3–5 तरसाभिययौ भीष्मं (for the prior half). Da1 Dn1 D5 मत्तोत्तमम् (for मत्तो मत्तम्). — After line 155, the sequence of lines in Dn D4 is as follows: 160, 161, 158, 159, 156, 157, 162, 163. — (L. 156) M3–5 भीष्मं चित्रैः (for भूयः शरैः). — (L. 157) M3–5 अविध्यत् (for विव्याध). — (L. 158) Dn D4 M3.5 तथा (for तदा). — (L. 159) M3–5 हेमपुंखैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः. — (L. 160) M3–5 वैराटिः समरे राजञ्शरैः संनतपर्वभिः. — (L. 161) M3–5 क्षत्रियमर्दनः. — (L. 162) Dn D4 M3–5 प्रहस्य च रणे श्वेतः (M3–5 भीष्मं) (for the prior half). M3–5 सृक्किणी संलिहन्निव. — Dn1 D4 om. lines 163–169. — (L. 163) M3–5 दशभिर् (for नवभिर्). — (L. 164) M3–5 संधाय च पुनश्चित्रं भल्लं वै रोमशातनं. — (L. 165) M3–5 पुनस् (for ततस्), and महाबलः (for °त्मनः). — B3.4 Da D5 om. (hapl.) lines 166–169. — (L. 170) M3–5 क्रुद्धः (for क्रोधात्). Dn1 अनोदयत् (for अचोद°). — (L. 171) B4 यत्ता ; M3–5 यत्तो (for यत्नाद्). — (L. 172) B4 Da D5 मा तातः पश्यमानानां ; Dn D4 तानूचे पश्यमानास्तान् ; M3–5 मा(M4 मो)हितः प्रेक्षमाणानां (for the prior half). B4 अवाप्स्यसि ; M3–5 अवाप्नुयात् (for अवाप्स्यति). Dn1 श्वेतोस्तमथ वाप्स्यति ; Dn2 श्वेतोस्तं समवा° ; D4 श्वेतोस्तं मप्यवा°. — (L. 173) Dn D4 ते (for वः). M3–5 तत्र गच्छत मचिरं (for the post. half). — (L. 175) Dn D4 अनुपालयन् (for अन्व°). M3–5 चतुरंगेण सैन्येन सर्वे भीष्ममपालयन्. — After line 177, M3–5 ins. :

राज्ञः प्रियहितार्थं वै संक्रुद्धाः शस्त्रपाणयः ।

— M3–5 om. line 178. — (L. 179) Dn D4 सुवहुलां ; M3.4 सुविपुलां (for सुतुमुलां). B3 श्वेतस्योपरि पातयन् ; M3–5 °स्योरस्यपात(M5 °त)यत्. — (L. 180) Dn तान्क्रुद्धान् ; M5 क्रुद्धोमून् (for तान्क्रुद्धो). B3 Dn D4 महाबलः (for °रथः). — (L. 181) M3–5 शक्तिमात्मनः (for पाणिलाघवम्). — (L. 182) Dn D4 M3–5 सं- (for स). M3–5 ततः (for तु तान्). — (L. 183) M3–5 भीष्ममेव समर्पय (for the posterior half). — (L. 185) B3.4 Dn D4 M3–5 शिलाशितैः ; Da1 शतैः शरैः. — (L. 188) M3–5 transp. भीष्मं and दृष्ट्वा. — (L. 189) B3 वै सदा ; M4.5 मारिष (for वै तदा). — (L. 190) Dn निस्वानकश्च ; M4.5 निष्ठानकं च. M3–5 तव सैन्ये व्यजायत (for the post. half). —

हतं श्वेतेन मन्यन्ते श्वेतस्य वशमागतम् ।
ततः क्रोधवशं प्राप्तः पिता देवव्रतस्तव ।
ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां च सेनां निवारिताम् ।
श्वेतं प्रति महाराज व्यसृजत्सायकान्बहून् । [195]
तानावार्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिनां वरः ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पुनरेव पितुस्तव ।
उत्सृज्य कार्मुकं राजन्गाङ्गेयः क्रोधमूर्छितः ।
अन्यत्कार्मुकमादाय विपुलं बलवत्तरम् ।
तत्र संधाय विपुलान्भल्लान्सप्त शिलाशितान् । [200]
चतुर्भिश्च जघानाश्वाञ्श्वेतस्य पृतनापतेः ।
ध्वजं द्वाभ्यां तु चिच्छेद सप्तमेन च सारथेः ।
शिरश्चिच्छेद भल्लेन संक्रुद्धो लघुविक्रमः ।
हताश्वसूतात्स रथादवप्लुत्य महाबलः ।
अमर्षवशमापन्नो व्याकुलः समपद्यत । [205]
विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामहः ।
ताडयामास निशितैः शरसंघैः समन्ततः ।
स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः ।
स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् ।
ततः शक्तिं रणे श्वेतो जग्राहोग्रां महाभयाम् । [210]
कालदण्डोपमां घोरां मृत्योरिव स्वसां श्वसन् ।
अब्रवीच्च तदा श्वेतो भीष्मं शांतनवं रणे ।
तिष्ठेदानीं सुसंरब्धः पश्य मां पुरुषो भव ।
एवमुक्त्वा महेष्वासो भीष्मं युधि पराक्रमी ।
ततः शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमाम् । [215]
पाण्डवार्थे पराक्रान्तस्तवानर्थं चिकीर्षति ।
हाहाकारो महानासीत्पुत्राणां ते विशां पते ।
दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरां मृत्योर्दण्डसमप्रभाम् ।
श्वेतस्य करनिर्मुक्तां निर्मुक्तोरगसंनिभाम् ।
अपतत्सहसा राजन्महोल्केव नभस्तलात् । [220]
ज्वलन्तीमन्तरिक्षे तां ज्वालाभिरिव संवृताम् ।
असंभ्रान्तस्तदा राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
अष्टभिर्नवभिर्भीष्मः शक्तिं चिच्छेद पत्रिभिः ।
उत्कृष्टहेमविकृतां निकृत्तां निशितैः शरैः ।
उच्चुक्रुशुस्ततः सर्वे तावका भरतर्षभ । [225]
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा वैराटिः क्रोधमूर्छितः ।
कालोपहतचेतास्तु कर्तव्यं नाभ्यजानत ।

(L. 191) Dn D_4 त्वरितं (for तं वीरं). D_4 तां च सेनां निवारितां (for the post. half). — (L. 192) Da D_5 स्वल्पं ते; Dn D_4 मन्यंत. B_4 M_{3-5} हतं त्वेन- (B_4 भीष्म-; M_4 चैन)ममन्यंत (for the prior half). D_5 श्वेतेन (for श्वेतस्य). — (L. 193) M_5 प्राप्य (for प्राप्तः). — Da D_5 om. (hapl.) lines 194–197. — B_3 transp. lines 195–196 and lines 205–208. — (L. 195) $M_{3,4}$ महाबाहुर् (for °राज). — (L. 196) M_{3-5} तान्निवार्य शरैः श्वेतो. — (L. 198) M_{3-5} तंदुत्सृज्य धनू राजन्. — (L. 199) M_{3-5} भारघ्नं वेगवत्तरं (for the post. half). — (L. 200) M_{3-5} संदधे विपुलान्सप्त भल्लांश्चापि शिलाशितान्. — (L. 201) Dn D_4 चतुर्भिश्चतुरश्चाश्वान्; M_{3-5} तैश्चतुर्भिर्जघाना°. — (L. 202) Dn D_4 च (for तु). $M_{3,5}$ तु (for च). — (L. 203) M_{3-5} transp. भल्लेन and संक्रुद्धो. — (L. 204) $B_{3,4}$ Dn D_4 महारथः; Da_1 महाकलः (for महाबलः). — B_3 transp. lines 205–208 and lines 195–196. — B_4 om. lines 205–208. — After line 205, M_{3-5} ins.:

समब्रवीत्ततो भीष्मः श्वेतं च भरतर्षभ ।
अन्यं न जानाति भवान्धनुर्न्यस्य प्रबुध्य मा ।

— (L. 206) Da_2 श्रेष्ठः. M_{3-5} om. श्वेतं and read कृत्वा (for दृष्ट्वा). — (L. 207) M_{3-5} पूरयामास रभसं (for the prior half). — (L. 208) M_{3-5} हन्यमानः (for ताड्य°). — (L. 210) M_{3-5} transp. शक्तिं and श्वेतो. Dn D_4 घोरां (for श्वेतो). Dn_1 D_4 ग्रहायोग्रां; M_{3-5} गृहीत्वोग्रां (for जग्राहोग्रां). — (L. 211) Da_1 मृत्युर् (for मृत्योर्). B_3 सुसं- (for स्वसां). Dn D_4 मृत्योश्च शमनक्षमां; M_{3-5} स्वसां (M_3 °सा) मृत्योरिवौकसां. — (L. 213) M_{3-5} रणे यत्तः पश्यामि (for सुसंरब्धः पश्य मां). Dn_1 (before corr. as above), n_3 पुरुषोत्तम (for °षो भव). — (L. 214) M_{3-5} महाबाहुर् (for महेष्वासो), and दुरासदं (for पराक्रमी). — (L. 215) Da_2 D_5 भुजगोपमं. — (L. 216) B_4 तवानर्थश्चिकीर्षितः; Da D_5 तवार्थे किं चिकीर्षवः; M_{3-5} तवानर्थे चिकीर्षितां. — (L. 218) M_{3-5} मृत्युदंडनिभां तदा. — After line 218, M_{3-5} ins.:

श्वेतस्य करमध्यस्थां स्कन्दस्येवायसीं गदाम् ।

— (L. 219) M_{3-5} सा श्वेतभुज(M_3 °कर)निर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसंनिभा. — (L. 220) M_5 आपतत्. M_{3-5} भीष्मं (for राजन्), and °स्तलं (for °स्तलात्). — (L. 221) Da_2 अंतरीक्षे. M_{3-5} तेजसा (for संवृताम्). — (L. 222) Dn_2 सुसंभ्रांतस्. M_{3-5} पिता शांतनवस्तदा (M_5 °व). — (L. 223) M_{3-5} अष्टाभिर् (for अष्ट°). Da Dn $D_{4,5}$ नवधा; M_{3-5} अष्टधा (for नवभिर्). M_4 चिक्षेप (for चिच्छेद). — (L. 224) Da_1 Dn_3 °विकृता; M_{3-5} उत्तप्तहेमनिकृता (for the prior half). Dn_2 D_4 M_{3-5} निकृतां. — After line 224, M_{3-5} ins.:

अशेत पतिता भूमौ महोल्केव दिवश्च्युता ।

क्रोधसंमूर्छितो राजन्वैराटिः प्रहसन्निव ।
गदां जग्राह संहृष्टो भीष्मस्य निधनं प्रति ।
क्रोधेन रक्तनयनो दण्डपाणिरिवान्तकः । [230]
भीष्मं समभिदुद्राव जलौघ इव पर्वतम् ।
तस्य वेगमसंवार्यं मत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
प्रहारविप्रमोक्षार्थं सहसा धरणीं गतः ।
श्वेतः क्रोधसमाविष्टो भ्रामयित्वा तु तां गदाम् ।
रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो धनेश्वरः । [235]
तया भीष्मनिपातिन्या स रथो भस्मसात्कृतः ।
सध्वजः सह सूतेन साश्वः सयुगबन्धुरः ।
विरथं रथिनां श्रेष्ठं भीष्मं दृष्ट्वा रथोत्तमाः ।
अभ्यधावन्त सहिताः शल्यप्रभृतयो रथाः ।
ततोऽन्यं रथमास्थाय धनुर्विस्फार्य दुर्मनाः । [240]
शनकैरभ्ययाच्छ्वेतं गाङ्गेयः प्रहसन्निव ।
एतस्मिन्नन्तरे भीष्मः शुश्राव विपुलां गिरम् ।
आकाशादीरितां दिव्यामात्मनो हितसंभवाम् ।
भीष्म भीष्म महाबाहो शीघ्रं यत्नं कुरुष्व वै ।
एष ह्यस्य जये कालो निर्दिष्टो विश्वयोनिना । [245]
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितम् ।
संप्रहृष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनम् ।
सहितास्त्वभ्यवर्तन्त परीप्सन्तो महारथाः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । [250]
कैकेयो धृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
एतानापततः सर्वान्द्रोणशल्यकृपैः सह ।
अवारयदमेयात्मा वारिवेगानिवाचलः ।
स निरुद्धेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
श्वेतः खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । [255]
तदपास्य धनुश्छिन्नं त्वरमाणः पितामहः ।
देवदूतवचः श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
ततः प्रचारमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ।
अन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणो महारथः ।
क्षणेन सज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् । [260]
पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेतं दृष्ट्वा महारथैः ।
वृतं तं मनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ।
अभ्यवर्तत गाङ्गेयः श्वेतं सेनापतिं द्रुतम् ।
आपतन्तं ततो भीष्मो भीमसेनं प्रतापवान् ।
आजघ्ने विशिखैः षष्ट्या सेनान्यं स महारथः । [265]
अभिमन्युं च समरे पिता देवव्रतस्तव ।
आजघ्ने भरतश्रेष्ठस्त्रिभिः संनतपर्वभिः ।
सात्यकिं च शतेनाजौ भरतानां पितामहः ।
धृष्टद्युम्नं च विंशत्या कैकेयं चापि पञ्चभिः ।

— (L. 225) Dn1 उच्च° (for उच्चु°). M3–5 तदा (for ततः). — (L. 226) Da1 M5 विनिहितां. — (L. 227) Dn D4 च (for तु). M3–5 कालस्य परिणामाच्च कर्तव्यं न प्रचेतयन्. — (L. 230) M3–5 क्रोधसंरक्तनयनो. Dn D4 इवापरः (for इवान्तकः). — (L. 232) Da2 D5 °संवार्यं ; M3–5 °संहार्यं. — (L. 233) Dn D4 प्रभाव-विप्रमोक्षार्थं ; M3–5 तत्प्रहारविनोक्षार्थं. — (L. 234) Dn D4 क्रोधवशाविष्टो. — (L. 235) M3–5 मघवानशनीमिव (for the post. half). — (L. 236) D4 भीम° (for भीष्म°). M3–5 गदया वीरघातिन्या (for the prior half). — (L. 237) Dn D4 साश्वः सहयुगंधरः ; M3–5 साश्वः सरथकूबरः (for the post. half). — (L. 238) Da D5 दृश्य (for दृष्ट्वा). M3–5 रथोत्तमं. — (L. 239) M3–5 अभ्यवर्तत संहृष्टाः. — (L. 240) M3. 4 विष्फार्य. — (L. 241) M3–5 गांगेयो व्यथयन्निव. — (L. 242) M3–5 मधुरां (for विपुलां). — (L. 243) Dn आकाशोदीरितां दिव्याम्. B3 हितसंभ्रमां ; M3–5 हर्षवर्धनीं (for हितसंभवाम्). — (L. 244) M3–5 ह (for वै). — (L. 245) M3. 4 वधे (for जये). M3–5 निर्दिष्टो भावितात्मनः. — (L. 246) M3–5 देवदूतस्य भारत (for the post. half). — (L. 248) Da D5 दृश्य (for दृष्ट्वा). M3–5 रथोत्तमं (for पदातिनम्). — (L. 249) Dn1 D4 न्यवर्तत (for [अ]न्यवर्तन्त). — (L. 250) M3–5 भीमसेनः सात्यकिश्च. — (L. 251) Da1 Dn2 M3 कैकेया ; M4 कैकया. — (L. 252) M4 °पततान्. Dn D4 दृष्ट्वा (for सर्वान्). M3–5 द्रोणः शल्यकृपान्वितः. — (L. 253) M3. 5 अवारयन्. Dn1 D4 वायु° (for वारि°). — (L. 254) M3–5 सं- (for स). — (L. 255) B4 उपाकृष्य ; M3. 4 अपाविध्य (for अथाकृष्य). M3–5 धनुरच्छिनत्. B4 भीष्मस्तस्याच्छिनत्ततः. — (L. 258) M3–5 ततः प्रत्वरमाणास्तु. — (L. 259) M3–5 दृढज्यं स महाबलः (for the post. half). — (L. 261) Dn भरतश्रेष्ठः. B3 महारथः ; Dn D4 M3–5 °रथं. — (L. 262) M3–5 तैर् (for तं). Dn D4 तैर्नरव्याघ्रैर् (for मनुज°). — (L. 263) Dn D4 कृतं (for द्रुतम्). — (L. 264) Dn D4 M3–5 भीष्मं भीमसेनः (for भीष्मो भीमसेनं). — D5 reads line 265, after line 267. — (L. 265) Da Dn D4. 5 च (for स). M3–5 श्वेतार्थं तं महा(M4 °नो)रथं (for the post. half). — (L. 266) M3–5 अभिमन्युश्च. M3–5 पितरं तं यतव्रतं (M3 यशस्विनं) (for the post. half). — After line 266, Dn D4 ins. :

वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यानपि महारथान् ।

— (L. 267) Da2 Dn1 D5 M5 भरतश्रेष्ठ. — (L.

तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पिता देवव्रतस्तव । [270]
वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवाभिदुद्रुवे ।
ततः शरं मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमम् ।
विकृष्य बलवान्भीष्मः समाधत्त दुरासदम् ।
ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं तं शरं लोमवाहिनम् ।
ददृशुर्देवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । [275]
स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयं चामितौजसः ।
जगाम धरणीं बाणो महाशनिरिव ज्वलन् ।
अस्तं गच्छन्यथादित्यः प्रभामादाय सत्वरः ।
एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम ह ।
तं भीष्मेण नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि । [280]
प्रपतन्तमपश्याम गिरेः शृङ्गमिव च्युतम् ।
अशोचन्पाण्डवास्तत्र क्षत्रियाश्च महारथाः ।
प्रहृष्टाश्च सुतास्तुभ्यं कुरवश्चापि सर्वशः ।
ततो दुःशासनो राजञ्श्वेतं दृष्ट्वा निपातितम् ।
वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यति स्म समन्ततः । [285]
तस्मिन्हते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना ।
प्रावेपन्त महेष्वासाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ।
ततो धनंजयो राजन्वार्ष्णेयश्चापि सर्वशः ।
अवहारं शनैश्चक्रुर्निहते वाहिनीपतौ ।
ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत । [290]
तावकानां परेषां च नर्दतां च मुहुर्मुहुः ।
पार्था विमनसो भूत्वा न्यविशन्त महारथाः ।
चिन्तयन्तो वधं घोरं द्वैरथेन परंतपाः ।

Colophon.

धृतराष्ट्र उवाच ।

श्वेते सेनापतौ तात संग्रामे निहते परैः ।
किमकुर्वन्महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । [295]
सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेतं युधि निपातितम् ।
तदर्थं यततां चापि परेषां प्रपलायिनाम् ।
मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं संजय शृण्वतः ।
प्रत्युपायं चिन्तयन्तः सज्जनाः प्रस्रवन्ति मे ।
स हि वीरोऽनुरक्तश्च वृद्धः कुरुपतिस्तदा । [300]
कृतं वैरं सदा तेन पितुः पुत्रेण धीमता ।
तस्योद्वेगभयाच्चापि संश्रितः पाण्डवान्पुरा ।
सर्वं बलं परित्यज्य दुर्गं संश्रित्य तिष्ठति ।
पाण्डवानां प्रतापेन दुर्गं देशं निवेश्य च ।
सपत्नान्सततं बाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठितः । [305]
आश्चर्यं वै सदा तेषां पुरा राज्ञां सुदुर्मतिः ।
ततो युधिष्ठिरे भक्तः कथं संजय सूदितः ।
प्रक्षिप्तः संमतः क्षुद्रः पुत्रो मे पुरुषाधमः ।
न युद्धं रोचयेद्भीष्मो न चाचार्यः कथंचन ।

---

268) M$_{3-5}$ सात्यकिश्च शतेनैव (M$_3$ °नाजौ) भरतानाममर्षणः (M$_4$ °पं). — (L. 269) M$_{3-5}$ धृष्टद्युम्नश्च विंशत्या कैके- (M$_5$ केक)याः पंच पंचभिः. — (L. 270) M$_{3-5}$ तु (for च). — (L. 271) M$_{3-5}$ तूर्णं (for घोरैः). M$_{3,5}$ °दुद्रुवुः. — (273) Da D$_5$ विक्षिप्य (for °कृष्य). M$_{3-5}$ चासृजद् (for बलवान्). Dn D$_4$ समधत्त ; M$_{3-5}$ तरसा तं. — (L. 274) M$_{3-5}$ ब्राह्मेणास्त्रेण संयुक्तं शरं वै लोमवाथिनं. — (L. 275) B$_3$ ऋषयोथ समानुपाः ; B$_4$ पिशाचोरगदानवाः. — (L. 276) M$_{3-5}$ transp. कवचं and हृदयं. Dn D$_4$ ज्वलदग्न्यामितौजसः. — (L. 278) M$_{3-5}$ प्राप्य (for गच्छन्), and गच्छति (for सत्वरः). — (L. 279) M$_{3-5}$ श्वेतस्येपुर् (for °देहाज्). Dn D$_4$ सः (for ह). — (L. 280) D$_5$ भीष्मेण च ; M$_{3-5}$ भीष्मेण तं (by transp.). D$_4$ नरव्याघ्र. M$_{3-5}$ तथा निहतचेतसं (for the post. half). — (L. 281) M$_{4,5}$ गिरिशृंग°. — (L. 282) Dn$_2$ अनोधाः ; D$_4$ अघोषाः ; M$_5$ अशोचः. M$_{3-5}$ transp. पांडवाः and क्षत्रियाः, and read सर्वे (for तत्र). Dn D$_4$ ये (for च). — (L. 283) M$_{3-5}$ हर्षयंतः (for प्रहृष्टाश्च). Dn D$_4$ तु (for च), and सर्वे (for तुभ्यं). M$_{3-5}$ कौरवाश् (for कुरवश्). — (L. 285) M$_{3-5}$ पुनः पुनः (for समन्ततः). — (L. 286) Dn अस्मिन् (for तस्मिन्). M$_{3-5}$ भीष्मेणामित्रकर्शिना. — (L. 287) Da D$_5$ प्रापतंत (for प्रावेपन्त). M$_{3-5}$ नृपाः (for रथाः). — M$_{3-5}$ om. lines 288–339. — (L. 290) Dn D$_4$ उभयेषां (for तव तेषां). — (L. 291) Dn D$_4$ नर्दतां मर्प(Dn$_1$ °र्द)तां स्वनः (for the post. half). — (L. 292) B$_4$ न्यवर्तंत ; Da D$_5$ न्यवसंत. — (L. 293) Dn D$_4$ कौरवाणां (for द्वैरथेन). — Colophon. — *Adhy. no.* : Da$_2$ 6, Dn$_2$ 46, D$_5$ 48.

(L. 294) B$_3$ शरैः (for परैः). — (L. 295) Dn$_2$ D$_4$ पंचालाः. — (L. 298) Da D$_5$ प्रीणासि (for प्रीणाति). — (L. 299) B$_{3,4}$ Dn$_1$ (before corr. as above). n$_2$ D$_4$ Cal. ed. प्रत्यवायं. Da D$_5$ Cal. ed. चिंतयतः ; Dn$_1$ (before corr.) °यंतं ; Dn$_2$ D$_4$ °यतां. Dn$_1$ (before corr. as above) प्रस्तुवंति. B$_3$ मतशान्प्रसवंति मे ; Dn$_2$ D$_4$ लज्जां नः प्राप्नु(D$_4$ प्रस्तु)वंति मे ; Cal. ed. लज्जां प्राप्नोति मे न हि. — (L. 300) Dn$_2$ कुलपति°. — (L. 301) B$_{3,4}$ कृतवैरः. — (L. 302) Dn D$_4$ तस्योद्वेगाद् (for °द्वेग-). Da$_1$ संचितः ; Da$_2$ D$_5$ संश्रिता. Da$_1$ पांडवाः. — (L. 303) Dn D$_4$ सर्वस्वं परिसंत्यज्य (for the prior half), and दुःखं (for दुर्गं). — (L. 304) Da D$_5$ दुर्गं देश्यं ; Dn D$_4$ दुर्गदेशं. Dn D$_4$ प्रविश्य (for निवेश्य). — (L. 305) Dn D$_4$ सपत्नशतसंबाधे सत्वेवं (Dn$_1$ स नैव ;

न कृपो न च गान्धारी नाहं संजय रोचये । [310]
न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डवः ।
न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ ।
वार्यमाणो मया नित्यं गान्धार्या विदुरेण च ।
जामदग्न्येन रामेण व्यासेन च महात्मना ।
दुर्योधनो युध्यमानो नित्यमेव हि संजय । [315]
कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च पापकृत् ।
दुःशासनस्य च तथा पाण्डवानन्वसूयत ।
तस्याहं व्यसनं घोरं मन्ये प्राप्तं तु संजय ।
श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च ।
संक्रुद्धः कृष्णसहितः पार्थः किमकरोद्युधि । [320]
अर्जुनाद्धि भयं भूयस्तन्मे तात न शाम्यति ।
स हि शूरश्च कौन्तेयः क्षिप्रकारी च पाण्डवः ।
मन्ये शरैः शरीराणि प्रमथिष्यति विद्विषाम् ।
ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमो महेन्द्रसदृशो बले ।
अमोघक्रोधसंकल्पं दृष्ट्वा वः किमभून्मनः । [325]
तथैव वेदविच्छूरो ज्वलनार्कसमद्युतिः ।
ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्मा प्रपतन्समितिंजयः ।
वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणां न्यासकारिता ।
स खड्गाक्षेपहस्तस्तु घोषं चक्रे महारथः ।
स संजय महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो बली । [330]
धृष्टद्युम्नः किमकरोच्छ्वेते युधि निपातिते ।
पुरा चैवापराधेन वधेन च चमूपतेः ।
मन्ये मनः प्रजज्वाल पाण्डवानां महात्मनाम् ।
तेषां क्रोधं चिन्तयंस्तु अहःसु च निशासु च ।
न शान्तिमधिगच्छामि सर्वमाचक्ष्व संजय । [335]

संजय उवाच ।

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
तावकानां परेषां च पुनर्युद्धमवर्तत ।
श्वेतं तु निहतं दृष्ट्वा विराटस्य चमूपतिम् ।
कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।

5

After 6. 46. 55, D_1 ins. (= repetition, with v. l., of 6. 19. 43^{ab} to 6. 20. 10^{ab}):

शब्दश्च सुमहांस्तत्र दिवस्पृग्भरतोत्तम ।
एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
त्रसन्तीव हि चेतांसि योधानां भरतर्षभ ।
दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् । [5]

धृतराष्ट्र उवाच ।

सूर्योदये संजय के तु पूर्वं
युयुत्सवो हृष्टरूपास्तथासन् ।
किं मामका भीष्मनेत्राः समीयुः
किं पाण्डवा भीमनेत्रास्तदानीम् ।
केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सुवायुः [10]
केषां सेनां श्वापदा व्याहरेयुः ।
केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः
सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्वं यथावत् ।

संजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमेवोपपन्ने
उभे सेने हर्षरूपे तथैव । [15]
उभे चित्रे वनराजीप्रकाशे
उभे सेने नागरथाश्वपूर्णे ।
उभे सेने भीमरूपे नरेन्द्र
तथा चोभे भारत दुर्विषह्ये ।
तथा चोभे स्वर्गजयाय तुष्टे [20]

D_4 त्वय्येव) समवास्थितः. — (L. 308) B_4 प्रक्लिष्टः (for प्रक्षिप्तः). B_3 स गतः; Dn D_4 संयतः (for संमतः). B_4 Dn_2 क्रुद्धः (for क्षुद्रः). B_4 Dn D_4 पाताले (for पुत्रो मे). B_3 पुरुषोधमः. — (L. 309) B_4 लब्धुत्वं (for न युद्धं). — (L. 310) Dn_1 (by corr.) D_4 गांधारो. Dn_1 रोचसे. — (L. 313) Da_1 वीर्यमाणो न या नित्यं (sic). — (L. 315) Dn D_4 युद्धनना (for युध्यमानो). — (L. 317) Da D_5 °चिंतयत् (for °सूयत). — (L. 319) Dn_2 रणे (for °न च). — (L. 322) Dn D_4 महाबलः (for च पाण्डवः). — (L. 323) B_4 शात्यवान्; B_3 Da D_5 M_{3-5} शात्रवान् (for विद्विषान्). — (L. 324) $B_{3.4}$ इंद्रानुजसमं; Dn D_4 इंद्रात्मजस्तनः. $B_{3.4}$ Dn D_4 उपेंद्रसदृशो रणे ($B_{3.4}$ °शं बले). — (L. 325) Da Dn D_4 अमोघ(Da असौ चु)क्रोधसंकल्पो. Da D_5 तनः (for मनः). — (L. 327) Da D_5 इंद्रास्त्र°. Dn प्राप तत् (for प्रपतन्). D_4 प्रायात्समितिनिसंजय. — (L. 328) $B_{3.4}$ Da_2 D_5 स वज्रस्पर्शरूपाणाम्. Dn D_4 न्यायकारिता. — (L. 329) B_3 Dn D_4 शुभ्रज्याक्षेपहस्तं तु (B_3 °स्तस्तु). B_3 घोरं; Dn D_4 शरं (for घोषं). — (L. 332) Dn D_4 मम (for पुरा), and सर्वमेतन्न शिष्यति (for the post. half). — (L. 334) Da D_5 चिंतयतां. — (L. 336) Dn_1 D_4 गतपूर्वाह्णसमये. $B_{3.4}$ Da Dn D_5 om. lines 337–339.

तथा चोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ।
पश्चान्मुखाः कौरवा धार्तराष्ट्रा-
स्तथा पाण्डवाः प्राङ्मुखा योत्स्यमानाः ।
दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां
सुरेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् । [25]
ववौ वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां
तथा वायुः सन्मुखस्तावकानाम् ।
गजेन्द्राणां मदगन्धा * * *
न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ।
दुर्योधनो दन्तिवरं पद्मवर्णं [30]
सुवर्णकक्षं जातबलं प्रभिन्नम् ।
समास्थितो मध्यगतः कुरूणां
संस्तूयमानो रथिभिर्मागधैश्च ।
चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं
तथा सौवर्णा स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे । [35]
तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयः
सार्धं गान्धारैः पाति गान्धारराजः ।
भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः
श्वेतच्छत्रः श्वेतकचः सशङ्खः ।
श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन [40]
श्वेतो रथः शैलसमप्रकाशः ।
तद्वत्सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य सर्वे
बाह्लिकानां चातिरथो महात्मा ।
महेष्वासा महाभागाः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥

APPENDIX II

This Appendix is primarily a list of Sanskrit citations from the Bhīṣmaparvan embedded in the abridged paraphrase of that parvan in the Old-Javanese as edited by Dr. J. Gonda in the Bibliotheca Javanica, No. 7 (1936). The page and line reference in column 1 of the Appendix refers to the above edition. The Sanskrit citations are introduced by the Old-Javanese author at variable intervals, and are also immediately translated, fairly closely, into the Old-Javanese. But, in between these citations, and as their connecting links, are found bits of prose narrations in Old-Javanese, which can be used as evidence, if not for the form, at least for the substance of the epic story as current in Java towards the end of the first millennium of the Christian era. For the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan (our chapters 23–40), Dr. J. Gonda has published (1935) a complete translation into English of the Old-Javanese paraphrase of the Bhagavadgītā including its renderings of the Sanskrit citations. This has enabled us to ascertain not only what parts of the Bhagavadgītā are actually quoted, but also what additional parts are presupposed and what parts entirely omitted in the Javanese version of the poem (vide the Tabular Statement on pp. 728–729). For the rest of the Bhīṣmaparvan a somewhat similar help is available in the same Dutch scholar's *Aanteekeningen bij het Oud-Javaansche Bhīṣmaparwa* (Bibliotheca Javanica 7*a*, 1937), the first chapter of which furnishes a critical comparison of the Old-Javanese text with the texts given by the Calcutta, Bombay and Madras editions of the parvan (our chapters 41 to end), while its concluding chapter gives the results of a similar comparison for the cosmographical episode in the Old-Javanese Bhīṣmaparvan (our chapters 5–13), as a result of which Dr. Gonda endorses the findings of Dr. Luise Hilgenberg in her Doctorate thesis entitled *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa* (Stuttgart, 1934), against which I have expressed my dissent in a paper contributed to *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Professor F. W. Thomas* (1939), pp. 19 ff.

In the present Appendix the Sanskrit citations culled from the Old-Javanese Bhīṣmaparvan are compared with the corresponding portions in the three current editions of the Epic, viz. the Calcutta edition of 1834–1839 (*Editio Princeps*), the Bombay edition as brought out by Ganapat Krishnaji in 1863 (*the Vulgate*), and the Madras edition of P. P. S. Sastri (1931–1936: Bhīṣmaparvan 1934), as well as with the Critical Edition. In the case of the text of the Bhagavadgītā portion, however, its Kashmir Recension (as represented by the edition of Pandit Lakshman Raina, Shrinagar (1933), has been set forth in an additional column of comparison, the general results of which will be found dealt with in the Introduction. Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=); general agreement with minor modifications is shown by the sign plus-or-minus (±); while greater divergences are indicated by the tilde (∼) which is used to denote difference amounting virtually to a free paraphrase. The Sanskrit citations are reproduced with their orthographical peculiarities (as regards ब-व, र-ल, and the sibilants), while important variant readings given by Dr. Gonda are inserted as footnotes.

The results of these comparisons are somewhat important for determining not only the particular recension of the Bhīṣmaparvan (and the Bhagavadgītā) which was familiar to the Old-Javanese author, but also, possibly, for determining the particular stage in the evolution of the Mahābhārata itself there presupposed. Remarks on this topic, which turns upon the introduction of a passage from the Śāntiparvan at the end of the Javanese version of the Bhīṣmaparvan, will be found in the Introduction.

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ : TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy.	1	
28^{cd}–29^{ab}, 31^{cd}–32^{ab}, 46	12, 14, 15^{cd}–21, 28^{ab}, 29^{cd}–30, 32^{cd}, 36^{abc}, 42^{cd}, 45^{ab}, 47^{c}	1–11, 13, 15^{ab}, 22–27, 31^{ab}, 33–35, 36^{d}–42^{ab}, 43–44, 45^{cd}, 47^{ab}, 47^{d}	
	Adhy.	2	
3, 11, 13, 16, 18–19, 23, 31, 37, 47, 48^{cd}, 53, 55–56, 59, 62, 63^{bcd}, 69	2, 7^{abc}, 14, 33–35, 38–39^{ab}, 41^{a}, 39^{cd}, 48^{ab}, 52^{cd}, 54, 61^{a}, 63^{a}, 64	1, 4–6, 7^{d}–10, 12, 15, 17, 20–22, 24–30, 32, 36, 40, 41^{bcd}, 42–46, 49–52^{ab}, 57–58, 60, 61^{bcd}, 65–68, 70–72	(1) After 2·59, adds : जिह्वोपस्थनिमित्तं हि प्रवृत्तिः सर्वदेहिनाम् । तस्मादमित्रवत्पश्येज्जिह्वोपस्थौ विचक्षणः ॥
	Adhy.	3	
11, 12^{d}, 13, 35^{ab}	2, 12^{abc}, 19^{b}	1, 3–10, 14–19^{a}, 19^{cd}–34, 35^{cd}–43	
	Adhy.	4	
5, 7–9, 14^{ab}, 18, 22, 28, 33^{cd}, 34^{ab}	13, 33^{ab}	1–4, 6, 10–12, 14^{cd}–17, 19–21, 23–27, 29–32, 34^{cd}–42	
	Adhy.	5	
2, 6^{cd}, 7^{d}, 8^{a}, 8^{cd}, 9^{ab}, 10^{cd}	1, 6^{ab}, 8^{b}, 9^{cd}, 10^{ab}	3–5, 7^{abc}, 11–29	
	Adhy.	6	
5, 10, 13, 19^{a}, 32, 30	6, 19^{bcd}, 35^{cd}–36^{ab}	1–4, 7–9, 11–12, 14–18, 20–29, 31, 33–35^{ab}, 36^{cd}–47	
	Adhy.	7	
4, 6^{cd}–7^{ab}, 7^{d}, 8–9, 10^{c}, 11^{a}, 16, 19^{c}, 29	5, 7^{c}, 12^{ab}, 17^{ab}, 17^{d}, 18^{cd}	1–3, 6^{ab}, 10^{ab}, 10^{d}, 11^{bcd}, 12^{cd}–15, 17^{c}, 18^{ab}, 19^{ab}, 19^{d}, 20–28, 30	(2) After 7·4, adds : यथा ज्ञानं लभिष्यति
	Adhy.	8	
5, 7, 12, 13^{ab}	14^{b}	1–4, 6, 8–11, 13^{cd}, 14^{acd}, 15–28	

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ : TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy.	9	
1, 16, 17^{cd}, 19^{cd}, 27	28^{ab}	2–15, 17^{ab}, 18, 19^{ab}, 20–26, 28^{cd}–34	
	Adhy.	10	
21^{b}, 21^{d}, 22^{b}, 23^{ab}, 23^{d}, 25^{a}, 26, 27^{a}, 27^{cd}, 28^{a}, 28^{d}, 29^{b}, 29^{d}, 30^{a}, 30^{cd}, 31^{b}, 33^{a}, 35^{cd}, 37, 40^{ab}, 42^{ab}	42^{cd}	1–20, 21^{a}, 21^{c}, 22^{a}, 22^{cd}, 23^{c}, 24, 25^{bcd}, 27^{b}, 28^{bc}, 29^{a}, 29^{c}, 30^{b}, 31^{a}, 31^{cd}, 32, 33^{bcd}–35^{ab}, 36, 38–39, 40^{cd}–41	(3) After 10·37, adds : ओषधीनां यवश्चाहं (cf. 101*).
	Adhy.	11	
5, 8, 10, 28–29, 31^{ab}, 32^{ab}, 39^{cd}–40^{ab}, 53, 55	1^{bcd}, 3^{cd}, 6^{abc}, 7, 9, 11^{abc}, 14–15, 26, 27^{cd}, 31^{cd}, 33, 34^{cd}, 35, 46, 49^{d}	1^{a}, 2–3^{ab}, 4, 6^{d}, 11^{d}, 12–13, 16–25, 27^{ab}, 30, 32^{cd}, 34^{ab}, 36–39^{ab}, 40^{cd}–45, 47–49^{abc}, 50–52, 54	(4) After $11{\cdot}29^{a}$, adds (for 29^{bc} ?) : शान्ति च नाशं च यमाभिभूताः । तथैव भस्माङ्ग-मायन्ति लोकाः ॥
	Adhy.	12	
8^{ab}	9^{cd}	1–7, 8^{cd}–9^{ab}, 10–20	
	Adhy.	13	
31^{d}, 32–33	31^{abc}, 34	1–30	
	Adhy.	14	
9, 18, 24–26	5^{ab}, 17, 20	1–4, 5^{cd}–8, 10–16, 19, 21–23, 27	
	Adhy.	15	
		1–20	
	Adhy.	16	
		1–24	
	Adhy.	17	
		1–28	
	Adhy.	18	
66	73	1–65, 67–72, 74–78	

OLD-JAVANESE BHĪṢMAPARVAN : SANSKRIT CITATIONS

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
	भीष्मपर्व	1		1	1
9. 16	कथं युयुधिरे धीराः कुरुपाण्डवसैनिकाः।	± 1^{ab}	± 2^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
17	पार्थिवाश्च महात्मानो नानादेशसमागताः॥	± 1^{cd}	± 2^{cd}	± 1^{cd}	= 1^{cd}
27	यथा युयुधिरे धीराः कुरुपाण्डवसैनिकाः।	± 2^{ab}	± 3^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
28	कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु त्वं पृथिवीपते॥	± 2^{cd}	± 3^{cd}	= 2^{cd}	± 2^{cd}
10. 8	यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम्।	= 8^{ab}	± 9^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}
9	तावदेव समावृत्तं बलं भारतसत्तम॥	± 8^{cd}	± 9^{cd}	± 8^{cd}	± 8^{cd}
		2		2	2
11. 3	ततः पूर्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवानृषिः।	± 1^{ab}	= 36^{ab}	= 1^{ab}	± 1^{ab}
4	सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः॥	= 1^{cd}	= 36^{cd}	= 1^{cd}	= 1^{cd}
15	यदि त्विच्छति संग्रामे दृष्टमेव विशां पते।	± 6^{ab}	± 41^{ab}	± 6^{ab}	± 6^{ab}
16	चक्षुर्ददामि ते दिव्यं युद्धमेतन्निशामय॥	± 6^{cd}	± 41^{cd}	± 6^{cd}	± 6^{cd}
12. 6	यतो धर्मस्ततो जयः	= 14^{d}	= 48^{b}	= 14^{d}	= 14^{d}
		4		3	4
13. 8	किं ते राज्येन दुर्धर्म येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम्	± 8^{cd}	± 125^{cd}	± 57^{cd}	± 8^{cd}
9	यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्सुखमाप्स्यसि।	± 9^{ab}	± 126^{ab}	± 58^{ab}	± 9^{ab}
14	लभन्तां पाण्डवा राज्यं स्वर्गं गच्छन्तु कौरवाः॥	± 9^{cd}	± 126^{cd}	± 58^{cd}	± 9^{cd}
18	कानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम्।	± 15^{ab}	± 132^{ab}	± 64^{ab}	± 15^{ab}
19	तानि सर्वाणि भगवन्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥	= 15^{cd}	= 132^{cd}	= 64^{cd}	= 15^{cd}
14. 9	एतानि जयमानानां लक्षणानि विशां पते	= 25^{ab}	= 142^{ab}	= 74^{ab}	= $25\frac{1}{2}^{ab}$
	II	7 †		6	6
15. 17	यावद्भूम्यवकाशो हि दृश्यते शशलक्षणः	± 1^{cd}	± 195^{ab}	± 2^{ab}	± 1^{cd}
24	प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः	± 2^{cd}	± 197^{ab}	= 3^{cd}	± 3^{ab}
25	अवरोप्य ह्युभयतः समुद्रे पूर्वपश्चिमे	± 2^{ef}	± 197^{cd}	± 3^{ef}	± 3^{cd}
31	हिमवान्हेमकूटश्च	= 3^{a}	= 198^{a}	= 4^{a}	= 4^{a}
31	निषधो वैडूर्यमयः	—	—	—	—
32	श्वेतो रजतसप्रभः	± 3^{d}	± 198^{d}	± 4^{d}	± 4^{d}
32	संख्या दक्षिणतो भवेत्	—	—	—	—
16. 6	सर्वधातुविनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः	± 3^{ef}	= 199^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
8	एते षट् पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः	± 4^{ab}	± 199^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
11	तेषामन्तरविष्कम्भो नवसहस्रमुच्यते	± 4^{cd}	± 200^{ab}	± 6^{ab}	± 6^{ab}
12	तत्र पुण्या जनपदास्तानि सर्वाणि भारत	± 5^{ab}	± 200^{cd}	± 6^{cd}	± 6^{cd}
16	इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम्।	= 6^{ab}	= 201^{cd}	= 7^{cd}	= $7\frac{1}{2}^{ab}$
20	हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रविश्य च॥	± 6^{cd}	± 202^{ab}	± 8^{ab}	± 8

13. 8. दुर्धर्ष. 15. 24 प्रागायतः. † For ch. 5–6, see p. 734. 15. 25 अवरोप.

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
23	नीलादुत्तरतो वर्षं श्वेताद्दक्षिणतः परम्	~ 35^{ab}	± 232^{ab}	± 37^{ab}	cf. p. 33 n 3
26	श्वेतादुत्तरतो वर्षं शृङ्गवद्दक्षिणं तथा	—	—	—	—
29	वर्षमैरावतं नाम	= 35^{e}	= 296^{a}	± 37^{c}	± $46\frac{1}{2}^{a}$
29	तस्माच्छृङ्गवतः परम्	± 35^{f} †	± 296^{b}	± 37^{d}	± $46\frac{1}{2}^{b}$
32	दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च	= 7^{ab}	± 202^{cd}	= 8^{cd}	= 9^{ab}
17· 6	परिमण्डलयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः	± 8^{cd}	± 204^{cd}	± 10^{ab}	± 10^{cd}
7	आदित्यतरुणभासो विधूम इव पावकः ।	± 9^{ab}	± 205^{ab}	± 10^{cd}	± 11^{ab}
12	योजनानां सहस्राणि षोडशोन्तरतस्तथा ॥	± 9^{cd}	± 205^{cd}	± 11^{ab}	± 11^{cd}
13	उत्सेधश्चतुरशीतिर्योजनानां महीतले	± 10^{ab}	± 206^{ab}	± 11^{cd}	± 12^{cd}
17	लोकानावृत्य तिष्ठति	= 10^{d}	= 206^{d}	± 12^{b}	= 13^{b}
22	इलावृतं मध्यमं तु	= 36^{c}	= 233^{c}	= 38^{c}	= $47\frac{1}{2}^{a}$
27	मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीधरः ।	± 29^{ab}	± 226^{ab}	± 31^{cd}	± $40\frac{1}{2}^{ab}$
28	जम्बुसण्डश्च यत्रैव वसुमान्नन्दनोपमः ॥	± 29^{cd}	± 226^{cd}	± 32^{ab}	± $40\frac{1}{2}^{cd}$
32	आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ।	= 30^{ab}	= 227^{ab}	± 32^{cd}	= $41\frac{1}{2}^{ab}$
33	सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्यप्सरोपमाः ॥	± 30^{cd}	± 227^{cd}	± 33^{ab}	± $41\frac{1}{2}^{cd}$
18· 4	हेमकूटो हेमवति कैलाशो नाम पर्वतः ।	± 39^{ab}	± 236^{ab}	± 41^{ab}	± 50^{ab}
5	यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥	= 39^{cd}	± 236^{cd}	± 41^{cd}	± 50^{cd}
9	अभ्यन्तरेण कैलाशं मैनाकं पर्वतं प्रति ।	± 40^{ab}	± 237^{ab}	± 42^{ab}	± 52^{ab}
12	हिरण्यशृङ्गः स महान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥	± 40^{cd}	± 237^{cd}	± 42^{cd}	± 52^{cd}
18	तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।	= 44^{ab}	± 242^{ab}	= 47^{ab}	± 57^{ab}
19	ब्रह्मलोकादतिक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥	± 44^{cd}	∓ 242^{cd}	± 47^{cd}	± 57^{cd}
24	एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः	= 47^{cd}	= 245^{cd}	= 50^{cd}	= 60^{cd}
28	रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।	= 48^{ab}	= 246^{ab}	= 51^{ab}	= 61^{ab}
29	सर्वे नराश्च निषधे मेरौ चैव तपोधनाः ॥	± 48^{cd}	± 246^{cd}	± 51^{cd}	± 61^{cd}
19· 3	गन्धर्वा ऋषयो नित्यं तत्र ब्रह्मर्षयो नृप	± 49^{cd}	± 247^{cd}	± 52^{cd}	± 62^{ab}
4	दैत्यानां दानवानां च श्वेतः पर्वत उच्यते	± 49^{ab}	± 247^{ab}	± 52^{ab}	~ 62^{cd}
7	शृङ्गवांस्तु महाराज पितॄणां प्रतिसंचरः	= 49^{ef}	± 248^{ab}	± 52^{ef}	= 63^{ab}
		8		7	7
15	दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे	= 2^{ab}	= 254^{ab}	= 2^{ab}	= 2^{ab}
16	तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः	= 3^{ab}	± 255^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
22	ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यमृतोपमम् ।	= 5^{ab}	± 257^{ab}	± 5^{ab}	= 5^{ab}
23	वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥	= 5^{cd}	= 257^{cd}	= 5^{cd}	± 5^{cd}
27	देवलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।	= 7^{ab}	= 260^{cd}	= 7^{ab}	= 7^{ab}
30	शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ॥	± 7^{cd}	= 261^{ab}	= 7^{cd}	= 7^{cd}
32	तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसंनिभम्	= 8^{cd}	± 262^{ab}	± 8^{cd}	± 8^{cd}
20· 4	भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।	= 11^{ab}	± 265^{cd}	= 12^{ab}	± 12^{ab}

17. 27 केतुमाल- .   18. 29 मेरोः .   † = 9. 10^{cd}.   19. 23 फलस्वाभरणानि .   19. 30 सर्वेसुप्रिय° .

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
5	तान्हरन्ति मृतान्सर्वान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥	± 11^{cd}	± 266^{ab}	± 12^{cd}	± 12^{cd}
10	तत्र पूर्वाभिषङ्गस्तु	~ 13^{a}	± 267^{c}	± 14^{a}	± $14\frac{1}{2}^{a}$
10	कालाम्रश्च महाद्रुमः	= 13^{d}	± 268^{b}	= 14^{d}	± $14\frac{1}{2}^{d}$
11	शुभश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः	± 14^{cd}	± 269^{ab}	± 15^{cd}	± $15\frac{1}{2}^{cd}$
17	तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता मनस्विनः ।	± 15^{ab}	± 269^{cd}	± 16^{ab}	± $16\frac{1}{2}^{ab}$
20	स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥	= 15^{cd}	= 270^{ab}	= 16^{cd}	= $16\frac{1}{2}^{cd}$
24	चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।	= 16^{ab}	± 270^{cd}	= 17^{ab}	= $17\frac{1}{2}^{ab}$
29	चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदाः ॥	± 16^{cd}	± 271^{ab}	± 17^{cd}	± $17\frac{1}{2}^{cd}$
21. 1	दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ	= 17^{ab}	= 271^{cd}	= 18^{ab}	= $18\frac{1}{2}^{ab}$
5	दक्षिणे तु च नीलस्य निषधस्योत्तरेतरः ।	± 18^{ab}	± 272^{cd}	± 19^{ab}	± $32\frac{1}{2}^{ab}$
6	सुदर्शनो नाम महाजम्बूवृक्षः सनातनः ॥	= 18^{cd}	= 273^{ab}	= 19^{cd}	= $32\frac{1}{2}^{cd}$
11	तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः	= 19^{cd}	= 274^{ab}	= 20^{cd}	= $33\frac{1}{2}^{cd}$
17	पतमानफलान्यूर्ध्वं कुर्वन्ति विपुलं स्वनम्	± 22^{ab}	± 276^{cd}	± 23^{ab}	± $36\frac{1}{2}^{ab}$
21	तस्य जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।	± 23^{ab}	± 277^{cd}	= 24^{ab}	± $37\frac{1}{2}^{ab}$
22	मेरोः प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान्कुरून् ॥	± 23^{cd}	± 278^{ab}	± 24^{cd}	± $37\frac{1}{2}^{cd}$
28	यथा माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाहनः ।	± 26^{ab}	± 281^{ab}	± 27^{cd}	± $19\frac{1}{2}^{ab}$
29	नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥	= 26^{cd}	± 281^{cd}	± 28^{ab}	± $19\frac{1}{2}^{cd}$
22. 1	महारजतसंकाशो जायते तत्र मानवः	± 28^{ab}	± 283^{ab}	± 29^{cd}	± 21^{cd}
3	सर्वे च ब्रह्मचारिणः	± 28^{d}	± 283^{d}	± 30^{ab}	± 22^{b}
		9		8	8
10	दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण च ।	± 2^{ab}	± 288^{ab}	± 2^{ab}	= 2^{ab}
11	वर्षं रमणकं नाम तत्र जायन्ति मानवाः ॥	± 2^{cd}	± 288^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
18	दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।	= 5^{ab}	± 290^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
19	वर्षं हैरण्वतं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥	= 5^{cd}	± 290^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
24	यक्षभूता महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः	± 6^{ab}	± 291^{cd}	± 6^{cd}	± 6^{ab}
28	आयुःप्रमाणं जीवन्तु शतानि दश पञ्चकाः	± 7^{cd}	± 293^{ab}	± 8^{ab}	± 7^{cd}
30	उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते नराधिप	± 10^{ab}	± 295^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{ab}
23. 3	न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवाः	± 11^{ab}	± 296^{cd}	± 11^{cd}	± 11^{ab}
		10		9	9
18	पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोः प्रियं सदा ।	± 6^{ab}	± 314^{ab}	± 6^{ab}	± 6^{ab}
19	ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥	= 6^{cd}	± 314^{cd}	= 6^{cd}	= 6^{cd}
30	तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम	= 9^{ab}	= 317^{cd}	± 10^{ab}	= 9^{ab}
24. 1	महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान्क्षरवानपि ।	± 10^{ab}	± 318^{cd}	± 11^{ab}	± 10^{ab}
2	विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥	= 10^{cd}	± 319^{ab}	= 11^{cd}	= 10^{cd}
8	आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो	± 12^{cd}	± 321^{ab}	± 13^{cd}	± 12^{cd}
11	नदीः पिबति बहुला गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ।	± 13^{ab}	± 321^{cd}	± 14^{ab}	± 13^{ab}

21. 17 विपुल-. 21. 21 नदीभूतो. 21. 22 स प्रया°. 22. 30 त्रि-(तु). 24. 11 बहुलः

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
12	गोदावरीनर्मदां च वाहुदां च महानदीन् ॥	± 13^{cd}	± 322^{ab}	± 14^{cd}	± 13^{cd}
22	मन्दाकिनी वैतरणी कोकश्चैव महानदी	± 33^{ab}	± 342^{ab}	± 34^{cd}	± 32^{cd}
23	शुक्तिमती मलव्दश्च	~ 33^{c}	± 342^{c}	± 35^{a}	± 33^{a}
23	तथैव वृपभङ्गिनी	± 34^{b}	± 343^{b}	± 35^{b}	± 33^{b}
27	विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वस्वेच्छामहाफलाः	± 35^{cd}	± 344^{cd}	± 37^{ab}	± 35^{cd}
28	तथा नद्यस्तु प्रकाशाः	± 36^{a}	± 345^{a}	± 37^{c}	± 36^{a}
25· 6	इत्येताः सरितो राजन्समाख्याता यथा स्मृताः	± 36^{cd}	± 345^{cd}	± 38^{ab}	± 36^{cd}
7	अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम	= 37^{ab}	± 346^{ab}	± 38^{cd}	± $36\frac{1}{2}$
11	चेदिमत्स्याः कुरूशाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः	± 39^{ab}	± 348^{ab}	± 40^{cd}	± $38\frac{1}{2}^{cd}$
12	पाञ्चालकोशलाश्चैव	+ 40^{a}	± 349^{a}	± 41^{c}	± $39\frac{1}{2}^{c}$
12	कुन्तयः काशिशोवलाः	—	—	—	—
19	शका निपादा निपधा	= 50^{a}	= 359^{a}	= 51^{c}	—
19	गान्धारा दर्शकास्तथा	= 52^{b}	= 361^{b}	= 53^{d}	± $49\frac{1}{2}^{b}$
20	काश्मीरा गर्गिसौवीराः	= 52^{a}	± 361^{a}	± 53^{c}	± $49\frac{1}{2}^{a}$
20	त्रिवर्गाः सर्वसेनयः	± 59^{d}	± 368^{d}	± 61^{b}	± $62\frac{1}{2}^{d}$
28	द्रविडाः केरलाः प्रोच्या	± 57^{a}	± 366^{a}	± 58^{c}	—
28	विकल्पा मूपिकास्तथा	± 57^{d}	~ 366^{b}	± 59^{b}	—
29	मालवा लवटाश्चैव	± 61^{a}	± 370^{a}	± 62^{c}	± $56\frac{1}{2}^{a}$
29	कुलिन्दा वल्कलैः सह	± 60^{d}	± 369^{d}	± 62^{b}	± $55\frac{1}{2}^{d}$
26· 5	यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ।	= 64^{ab}	± 373^{ab}	± 65^{cd}	± $59\frac{1}{2}^{ab}$
6	सक्रुद्रुणाः ककन्थाश्च हूनाः पारापतैः सह ॥	± 64^{cd}	± 373^{cd}	± 66^{ab}	± $59\frac{1}{2}^{cd}$
12	किरातानां च जातयः	= 67^{d}	= 376^{d}	± 69^{b}	= $62\frac{1}{2}^{d}$
14	उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिताः प्रभो	= 68^{cd}	± 378^{ab}	± 70^{cd}	± $64\frac{1}{2}^{cd}$
21	तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ।	= 73^{ab}	= 382^{cd}	= 75^{ab}	± $69\frac{1}{2}^{ab}$
22	साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव तु पार्थिवाः ॥	± 73^{cd}	± 383^{ab}	± 75^{cd}	± $69\frac{1}{2}^{cd}$
		11		10	10
27· 3	चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।	= 3^{ab}	= 387^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
4	कृतत्रेताद्वापरं च पुष्यं च कुरुवर्धन ॥	± 3^{cd}	± 387^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
8	चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ।	= 5^{ab}	± 389^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
9	आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥	= 5^{cd}	= 389^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
13	तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप	= 6^{ab}	= 390^{ab}	= 6^{ab}	= 6^{ab}
16	द्वापरे द्विसहस्राणि	± 6^{c}	± 390^{c}	± 6^{c}	± 6^{c}
18	न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुष्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।	= 7^{ab}	± 391^{ab}	± 7^{ab}	± 7^{ab}
19	गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽन्ये तथा जाता म्रियन्ति च ॥	± 7^{cd}	± 391^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}
25	महाबला महासत्त्वाः प्रज्ञागुणसमन्विताः ।	± 8^{ab}	= 392^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}
26	अजायन्ताकृतिमन्तो मुनयो वै तपोधनाः ॥	± 8^{cd}	± 393^{cd}	± 9^{cd}	± 8^{cd}
28· 1	आयुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धरा धरा युधि ।	± 10^{ab}	± 396^{ab}	± 10^{cd}	± 10^{ab}

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
2	जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां चक्रवर्तिनः ॥	= 10^{cd}	± 396^{cd}	± 11^{cd}	± 10^{cd}
6	सर्वे वर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे यथा ।	± 11^{ab}	± 397^{ab}	± 12^{ab}	± 11^{ab}
7	महोत्साहा महावीर्याः परस्परवधैपिणः ॥	= 11^{cd}	± 397^{cd}	± 12^{cd}	± 11^{cd}
11	तेजसाल्पेन संयुक्तः क्रोधनः पुरुषो नृप ।	± 12^{ab}	± 398^{ab}	± 13^{ab}	± 12^{ab}
12	लुब्धश्चानृतकश्चैव पुष्ये जायति भारत ॥	± 12^{cd}	± 398^{cd}	± 13^{cd}	± 12^{cd}
17	गुणोत्तरं हैमवतं द्वापरेऽस्मिन्नराधिप	= 14^{cb}	= 400^{cb}	= 15^{cb}	= 14^{cb}
26	जम्बूशाककुशक्रौञ्चाः शाल्मलिश्च तथापरः	—	—	—	—
27	गोमेदः पुष्कराख्यश्च सप्त द्वीपाः प्रकीर्तिताः	—	—	—	—
29· 1	क्षीरक्षीरं दधिसर्पिरिक्षुमद्यं परोदधिः	—	—	—	—
2	स्वादूदको परो मद्यात्तस्माद्द्विगुणितः स्थितः	—	—	—	—
16	लवणेन समुद्रेण पर्वतः परिवारितः	± $6\cdot 14^{cd}$	± 190^{cd}	± $5\cdot 15^{cd}$	± $5\cdot 34\frac{1}{2}^{cd}$
30· 5	पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् ।	= $6\cdot 3^{ab}$	= 178^{ab}	= $5\cdot 3^{ab}$	± $5\cdot 23\frac{1}{2}^{ab}$
6	जगतीस्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥	± $6\cdot 3^{cd}$	= 178^{cd}	= $5.\ 3^{cd}$	± $5\cdot 23\frac{1}{2}^{cd}$
13	भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।	= $6\cdot 4^{ab}$	± 179^{ab}	± $5\cdot 4^{ab}$	± $5\cdot 24\frac{1}{2}^{ab}$
14	गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥	= $6\cdot 4^{cd}$	= 179^{cd}	= $5\cdot 4^{cd}$	= $5\cdot 24\frac{1}{2}^{cd}$
21	शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः	= $6\cdot 5^{ab}$	= 180^{ab}	= $5\cdot 5^{ab}$	= $5\cdot 25\frac{1}{2}^{ab}$
22	चत्वारो हि गुणा ह्यप्सु गन्धस्तत्र न विद्यते	± $6\cdot 6^{ab}$	± 181^{ab}	± $5\cdot 6^{ab}$	± $5\cdot 25\frac{1}{2}^{cd}$
26	तेजसो हि गुणास्त्रयः	± $6\cdot 6^{d}$	± 181^{d}	± $5\cdot 6^{d}$	± $5\cdot 26\frac{1}{2}^{b}$
29	शब्दः स्पर्शश्च वै वायौ आकाशे शब्द एव च	± $6\cdot 6^{ef}$	± 182^{ab}	± $5\cdot 6^{ef}$	± $5\cdot 26\frac{1}{2}^{cd}$
31· 4	वर्तन्ते सर्वभूतानि येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः	± $6.\ 7^{cd}$	± 183^{ab}	± $5\cdot 7^{cd}$	± $5\cdot 27\frac{1}{2}^{cd}$
14	द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।	= $5\cdot 10^{ab}$	± 164^{ab}	± $4\cdot 10^{ab}$	± $5\cdot 10^{ab}$
15	त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः ॥	= $5\cdot 10^{cd}$	± 164^{cd}	= $4\cdot 10^{cd}$	± $5\cdot 10^{cd}$
22	उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेऽर्थं पञ्चैव जायते ।	± $5\cdot 17^{ab}$	± 171^{ab}	± $4\cdot 14^{ab}$	± $5\cdot 16\frac{1}{2}^{ab}$
23	वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥	= $5\cdot 17^{cd}$	= 171^{cd}	= $4\cdot 14^{cd}$	= $5\cdot 16\frac{1}{2}^{cd}$
32· 1	भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रनश्यति ।	± $5\cdot 20^{ab}$	± 174^{ab}	± $4\cdot 20^{ab}$	± $5\cdot 19\frac{1}{2}^{ab}$
2	भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणा ॥	± $5\cdot 20^{cd}$	± 174^{cd}	± $4\cdot 20^{cd}$	± $5\cdot 19\frac{1}{2}^{cd}$
		13		12	12
12	परिमण्डलतो राजन्स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहः ।	± 40^{ab}	± 482^{ab}	± 40^{cd}	± 41^{ab}
13	योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य तु ॥	± 40^{cd}	± 482^{cd}	± 41^{ab}	± 41^{cd}
16	परिणाहेन षट्त्रिंशद्	= 41^{a}	= 483^{a}	= 41^{c}	= 42^{a}
18	षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा	= 41^{cd}	± 483^{cd}	± 42^{ab}	± 42^{cd}
19	चन्द्रमास्तु सहस्राणि	= 42^{a}	= 484^{a}	= 42^{c}	= 43^{a}
23	त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम्	= 42^{d}	= 484^{d}	= 43^{b}	= 43^{d}
25	स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ।	= 45^{ab}	= 488^{ab}	= 46^{cd}	= $46\frac{1}{2}^{cd}$
29	चन्द्रादित्यौ महाराज संक्षेपण उदाहृतौ ॥	± 45^{cd}	± 488^{cd}	± 47^{ab}	± 47
33· 1	तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति	= 47^{cd}	= 490^{cd}	= 49^{ab}	= 49^{cd}

28. 11 नृपः. 29. 1 परो दधि. 32. 25 °त्येको (°त्येतौ). 32. 29 चन्द्रादित्यो उदाहृतो. 33. 1 पुत्र (पुत्रं).

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
2	श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम्	= 48^{ab}	± 491^{ab}	= 49^{cd}	= 50^{ab}
7	यः शृणोति महीपालः पर्वणीदं यतव्रतः।	± 49^{ab}	= 492^{cd}	± 51^{ab}	± $51\frac{1}{2}^{ab}$
8	प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव प्रपितामहाः ॥	± 49^{cd}	= 493^{ab}	± 51^{cd}	= $51\frac{1}{2}^{cd}$
12	श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः	= 48^{cd}	± 491^{cd}	= 50^{ab}	= 50^{cd}
13	आयुर्बलं च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते	= 48^{ef}	± 492^{ab}	± 50^{cd}	± $50\frac{1}{2}$
		14		13	13
28	ककुदः सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।	± 4^{ab}	± 498^{ab}	± 4^{ab}	± 4^{ab}
29	शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥	= 4^{cd}	= 498^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}
34· 5	जगामास्तमिवादित्यः	= 11^{e}	= 505^{e}	= 11^{e}	= 11^{e}
		16		15	15
19	तेष्वनीकेषु सर्वेषु व्यूढेषु च विधानतः ।	± 11^{ab}	± 598^{ab}	± 11^{ab}	± 11^{ab}
20	दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥	= 11^{cd}	= 598^{cd}	= 11^{cd}	= 11^{cd}
28	नातः कार्यतरं मन्ये ऋते भीष्मस्य रक्षणात्	± 14^{ab}	± 601^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
35·11	युगान्ते समवेतौ द्वौ सागरमिवादृश्यत	± 45^{cd}	± 634^{ab}	± 27^{ab}	± $47\frac{1}{2}^{cd}$
		17		17	16
14	द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत	= 3^{ab}	= 638^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
17	समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत्	= 7^{cd}	= 642^{cd}	= 7^{cd}	± 7^{cd}
21	इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ।	= 8^{ab}	= 643^{ab}	= 8^{ab}	= . 8^{ab}
22	गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥	± 8^{cd}	± 643^{cd}	± 8^{cd}	± 8^{cd}
28	अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे ।	= 11^{ab}	= 646^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}
29	यदयोनिधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥	± 11^{cd}	± 646^{cd}	= 11^{cd}	± 11^{cd}
		19		19	18
36·29	धृतराष्ट्रस्यानीकस्य दृष्ट्वा व्यूहानि पाण्डवः ।	± 3^{ab}	± 697^{ab}	± 3^{ab}	± 3^{ab}
30	अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयम् ॥	= 3^{cd}	= 697^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
37· 7	सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।	= 5^{ab}	= 699^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}
8	अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥	= 5^{cd}	= 699^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
21	न हि सोऽस्ति पुमाँल्लोके यः सक्रोधं वृकोदरम् ।	± 12^{ab}	± 706^{ab}	± 12^{ab}	± $12\frac{1}{2}^{ab}$
22	द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभम् ॥	= 12^{cd}	= 706^{cd}	= 12^{cd}	± $12\frac{1}{2}^{cd}$
	III	20		20	19
38·26	साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत ।	= 16^{ab}	= 755^{ab}	= 16^{ac}	= 16^{ab}
28	नागे नागे रथशतं शतमश्वा रथे रथे ॥	± 16^{cd}	= 755^{cd}	= 16^{cd}	± 16^{cd}
39· 1	अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के शतचर्मिणः	± 17^{ab}	± 756^{ab}	± 17^{ab}	± 17^{ab}
		21		21	20
11	अक्षोभ्योऽयमभेद्योऽयं भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।	± 4^{ab}	± 763^{ab}	± 4^{ab}	± 4^{ab}
12	कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूमिवर्चसा ॥	± 4^{cd}	± 763^{cd}	± 4^{cd}	± 4^{cd}
25	न तथा बलवीर्याभ्यां जयन्ति विजिगीषवः ।	± 10^{ab}	= 769^{ab}	= 10^{ab}	± 10^{ab}
26	यथा सत्यानृशंस्याभ्यां धर्मेणैवोद्यमेन च ॥	= 10^{cd}	± 769^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}
40· 3	यतो धर्मस्ततो जयः	= 11^{d}	= 770^{d}	= 11^{d}	= 11^{d}

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
	भगवद्गीताप्रारम्भः					
		23		25	23	1
41. 4	दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्	$\pm 28^{cd}$	$= 859^{ab}$	$= 28^{cd}$	$= 28\frac{1}{2}^{ab}$	$\pm 29^{ab}$
5	सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति	$= 29^{ab}$	$= 859^{cd}$	$= 29^{ab}$	$= 28\frac{1}{2}^{cd}$	$= 29^{cd}$
15	न [च] श्रेयोऽनु(न)पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे	$= 31^{cd}$	$= 862^{ab}$	$= 31^{cd}$	$= 31^{cd}$	$= 32^{ab}$
16	न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च	$= 32^{ab}$	$= 862^{cd}$	$= 32^{ab}$	$= 32^{ab}$	$= 32^{cd}$
28	यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।	$= 46^{ab}$	$= 876^{cd}$	$= 46^{ab}$	$= 46^{ab}$	$= 46^{ab}$
29	धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥	$= 46^{cd}$	$= 877^{ab}$	$= 46^{cd}$	$= 46^{cd}$	$= 46^{cd}$
		24		26	24	2
42. 8	मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय	$\pm 3^{a}$	$\pm 881^{a}$	$\pm 3^{a}$	$\pm 3^{a}$	$= 3^{a}$
8	नैतत्त्वय्युपपद्यते ।	$= 3^{b}$	$= 881^{b}$	$= 3^{b}$	$= 3^{b}$	$= 3^{b}$
9	क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा तिष्ठ परंतप ॥	$\pm 3^{cd}$	$\pm 881^{cd}$	$\pm 3^{cd}$	$\pm 3^{cd}$	$\pm 3^{cd}$
21	अशोच्यः ह्यनुशोच त्वं प्रज्ञावादश्च भाषसे ।	$\pm 11^{ab}$	$\pm 889^{ab}$	$\pm 11^{ab}$	$\pm 11^{ab}$	$\pm 12^{ab}$
22	गतासूनगतासूंन्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥	$\pm 11^{cd}$	$\pm 889^{cd}$	$\pm 11^{cd}$	$\pm 11^{cd}$	$\pm 12^{cd}$
27	देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।	$= 13^{ab}$	$= 891^{ab}$	$= 13^{ab}$	$= 13^{ab}$	$= 14^{ab}$
43. 1	तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥	$= 13^{cd}$	$= 891^{cd}$	$= 13^{cd}$	$= 13^{cd}$	$= 14^{cd}$
8	नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।	$= 16^{ab}$	$= 894^{ab}$	$= 16^{ab}$	$= 16^{ab}$	$= 17^{ab}$
9	उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥	$= 16^{cd}$	$= 894^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 17^{cd}$
13	अन्तवन्त इमे देहा नित्यप्रोक्ताः शरीरिणः ।	$\pm 18^{ab}$	$\pm 896^{ab}$	$\pm 18^{ab}$	$\pm 18^{ab}$	$\pm 19^{ab}$
14	विनाशिनोऽप्रमेयस्य यस्माद्युध्यस्व भारत ॥	$\pm 18^{cd}$	$\pm 896^{cd}$	$\pm 18^{cd}$	$\pm 18^{cd}$	$\pm 19^{cd}$
21	य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।	$= 19^{ab}$	$= 897^{ab}$	$= 19^{ab}$	$= 19^{ab}$	$= 20^{ab}$
22	उभौ तौ नाभिजानीतां नायं हन्ति न हन्यते ॥	$\pm 19^{cd}$	$\pm 897^{cd}$	$\pm 19^{cd}$	$\pm 19^{cd}$	$\pm 20^{cd}$
29	नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।	$= 23^{ab}$	$= 901^{ab}$	$= 23^{ab}$	$= 23^{ab}$	$= 24^{ab}$
30	न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥	$= 23^{cd}$	$= 901^{cd}$	$= 23^{cd}$	$= 23^{cd}$	$= 24^{cd}$
44. 4	स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति ।	$\pm 31^{ab}$	$\pm 909^{ab}$	$\pm 31^{ab}$	$\pm 31^{ab}$	$\pm 32^{ab}$
5	धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥	$= 31^{cd}$	$= 909^{cd}$	$= 31^{cd}$	$= 31^{cd}$	$= 32^{cd}$
14	हतो वा प्राप्स्यासि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।	$= 37^{ab}$	$= 915^{ab}$	$= 37^{ab}$	$= 37^{ab}$	$= 38^{ab}$
15	तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥	$= 37^{cd}$	$= 915^{cd}$	$= 37^{cd}$	$= 37^{cd}$	$= 38^{cd}$
25	कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।	$= 47^{ab}$	$= 925^{ab}$	$= 47^{ab}$	$= 47^{ab}$	$\pm 48^{ab}$
26	मा कर्मफलहेतुर्भूद् मा ते सङ्गो स्वकर्मणि ॥	$\pm 47^{cd}$	$\pm 925^{cd}$	$\pm 47^{cd}$	$\pm 47^{cd}$	$\pm 48^{cd}$
45. 2	सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते	$= 48^{cd}$	$= 926^{cd}$	$= 48^{cd}$	$= 48^{cd}$	$= 49^{cd}$
5	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चिता ।	$\pm 53^{ab}$	$\pm 931^{ab}$	$\pm 53^{ab}$	$\pm 53^{ab}$	$= 55^{ab}$
6	यमादावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यासि ॥	$\pm 53^{cd}$	$\pm 931^{cd}$	$\pm 53^{cd}$	$\pm 53^{cd}$	$\pm 55^{cd}$
16	यदा संहरते कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।	$\pm 55^{ab}$	$\pm 933^{ab}$	$\pm 55^{ab}$	$\pm 55^{ab}$	$\pm 57^{ab}$
17	आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितः प्रज्ञः स उच्यते ॥	$\pm 55^{cd}$	$\pm 933^{cd}$	$\pm 55^{cd}$	$\pm 55^{cd}$	$\pm 57^{cd}$

42.8 नो तत् (नैतत्).
43.9 दृष्टान्तस्.
43.13 देहे (देहा).
43.14 तस्माघ°.
44.4 स्वधर्मे एव.
44.14 महम् (महीम्).
44.15 कृतिनि°.
45.2 योगमुच्यते.
45.5 श्रुतिः (श्रुति-).

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
22	दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।	$= 56^{ab}$	$= 934^{ab}$	$= 56^{ab}$	$= 56^{ab}$	$= 58^{ab}$
23	वीतरागभयक्रोधः	$= 56^{c}$	$= 934^{c}$	$= 56^{c}$	$= 56^{c}$	$= 58^{c}$
23	स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥	$= 56^{d}$	$= 934^{d}$	$= 56^{d}$	$= 56^{d}$	$\pm 58^{d}$
28	विपया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।	$= 59^{ab}$	$= 937^{ab}$	$= 59^{ab}$	$= 59^{ab}$	$= 61^{ab}$
29	रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥	$= 59^{cd}$	$= 937^{cd}$	$= 59^{cd}$	$= 59^{cd}$	$= 61^{cd}$
46· 8	*जिह्वोपस्थनिमित्तं हि प्रवृत्तिः सर्वदेहिनाम् ।	—	—	—	—	—
9	*तस्मादमित्रवत्पश्येजिह्वोपस्थौ विचक्षणः ॥	—	—	—	—	—
15	ध्यायतो विपयान्पुंसः सङ्गस्तेपूपजायते ।	$= 62^{ab}$	$= 940^{ab}$	$= 62^{ab}$	$= 62^{ab}$	$= 64^{ab}$
19	सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥	$= 62^{cd}$	$= 940^{cd}$	$= 62^{cd}$	$= 62^{cd}$	$= 64^{cd}$
24	संमोहात्स्मृतिविभ्रमः	$= 63^{b}$	$= 941^{b}$	$= 63^{b}$	$= 63^{b}$	$= 65^{b}$
26	स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशाद्विनश्यति	$\pm 63^{cd}$	$\pm 941^{cd}$	$\pm 63^{cd}$	$\pm 63^{cd}$	$\pm 65^{cd}$
47· 4	या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।	$= 69^{ab}$	$= 947^{ab}$	$= 69^{ab}$	$= 69^{ab}$	$= 71^{ab}$
5	यस्यां जाग्रति भूतानि	$= 69^{c}$	$= 947^{c}$	$= 69^{c}$	$= 69^{c}$	$= 71^{c}$
5	सा निशा पश्यतो मुनेः ॥	$= 69^{d}$	$= 947^{d}$	$= 69^{d}$	$= 69^{d}$	$\pm 71^{d}$
		25		27	25	3
15	देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।	$= 11^{ab}$	$= 961^{ab}$	$= 11^{ab}$	$= 11^{ab}$	$= 11^{ab}$
16	परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥	$= 11^{cd}$	$= 961^{cd}$	$= 11^{cd}$	$= 11^{cd}$	$= 11^{cd}$
21	यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः	$= 12^{d}$	$= 962^{d}$	$= 12^{d}$	$= 12^{d}$	$= 12^{d}$
26	यज्ञशेषाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।	$\pm 13^{ab}$	$\pm 963^{ab}$	$\pm 13^{ab}$	$\pm 13^{ab}$	$\pm 13^{ab}$
27	क्षमन्ते ते त्वघं पापा ये चरन्त्यात्मकारणात् ॥	$\pm 13^{cd}$	$\pm 963^{cd}$	$\pm 13^{cd}$	$\pm 13^{cd}$	$\pm 13^{cd}$
48· 5	श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्	$= 35^{ab}$	$= 985^{ab}$	$= 35^{ab}$	$= 35^{ab}$	$= 35^{ab}$
		26		28	26	4
19	बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।	$= 5^{ab}$	$= 998^{ab}$	$= 5^{ab}$	$= 5^{ab}$	$= 5^{ab}$
20	न तानि वेद्मि सर्वाणि न त्वं वेत्सि परंतप ॥	$\pm 5^{cd}$	$\pm 998^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$
26	यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।	$= 7^{ab}$	$= 1000^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$
28	अभ्युत्थानमधर्मस्य तथात्मानं सृजाम्यहम् ॥	$\pm 7^{cd}$	$\pm 1000^{cd}$	$\pm 7^{cd}$	$\pm 7^{cd}$	$\pm 7^{cd}$
33	परित्राणाय साधूनां विनाशाय दुरात्मनाम् ।	$\pm 8^{ab}$	$\pm 1001^{ab}$	$\pm 8^{ab}$	$\pm 8^{ab}$	$\pm 8^{ab}$
34	धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥	$= 8^{cd}$	$= 1001^{cd}$	$= 8^{cd}$	$= 8^{cd}$	$= 8^{cd}$
49· 4	जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।	$= 9^{ab}$	$= 1002^{ab}$	$= 9^{ab}$	$= 9^{ab}$	$= 9^{ab}$
5	त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥	$= 9^{cd}$	$= 1002^{cd}$	$= 9^{cd}$	$= 9^{cd}$	$= 9^{cd}$
12	न मां कर्मा[र्म]णि लिम्पन्ति	$= 14^{a}$	$\pm 1007^{a}$	$= 14^{a}$	$= 14^{a}$	$= 14^{a}$
12	न मे कर्मफले स्पृहा	$= 14^{b}$	$= 1007^{b}$	$= 14^{b}$	$= 14^{b}$	$\pm 14^{b}$
18	कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।	$\pm 18^{ab}$	$\pm 1011^{ab}$	$\pm 18^{ab}$	$\pm 18^{ab}$	$= 18^{ab}$
19	स बुद्धिमान्मनुष्याणां स युक्तः कृत्स्नकर्मवित् ॥	$\pm 18^{cd}$	$\pm 1011^{cd}$	$\pm 18^{cd}$	$\pm 18^{cd}$	$\pm 18^{cd}$
29	यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।	$= 22^{ab}$	$= 1015^{ab}$	$= 22^{ab}$	$= 22^{ab}$	$= 22^{ab}$

45.22 दुखे तु. 46.9 पश्ये जि°. 46.19 संजयतः (संजायते). 47.5 जागर्ति भूतानां.
47.21 भुक्ते स्तेय. 47.26 शान्तः (सन्तः). 48.5 स्वधर्मे. धर्मादनुष्ठितात् (°तं). 48.20 तनानि (न तानि).
48.28 ततात्मानं, तदात्मानं. 49.4 दिव्ये (दिव्यम्). 49.5 त्यक्तदेहं. 49.12 ना (मां). °फलस्पृहा.
49.19 संबुद्धिमान्.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
30	समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निवध्यते ॥	$= 22^{cd}$	$= 1015^{cd}$	$= 22^{cd}$	$= 22^{cd}$	$= 22^{cd}$
50· 5	द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।	$= 28^{ab}$	$= 1021^{ab}$	$= 28^{ab}$	$= 28^{ab}$	$= 28^{ab}$
6	स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥	$= 28^{cd}$	$= 1021^{cd}$	$= 28^{cd}$	$= 28^{cd}$	$= 28^{cd}$
15	सर्वकर्माखिलं कर्म पार्थ ज्ञाने समाप्यते	$\pm 33^{cd}$	$\pm 1026^{cd}$	$\pm 33^{cd}$	$\pm 33^{cd}$	$\pm 33^{cd}$
19	तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन मेधया	$\pm 34^{ab}$	$\pm 1027^{ab}$	$\pm 34^{ab}$	$\pm 34^{ab}$	$\pm 34^{ab}$
		27		29	27	5
31	संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।	$= 2^{ab}$	$= 1037^{ab}$	$= 2^{ab}$	$= 2^{ab}$	$= 2^{ab}$
51· 1	तयोस्तत्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥	$\pm 2^{cd}$	$\pm 1037^{cd}$	$\pm 2^{cd}$	$\pm 2^{cd}$	$\pm 2^{cd}$
7	योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति	$= 6^{cd}$	$= 1041^{cd}$	$= 6^{cd}$	$= 6^{cd}$	$= 6^{cd}$
10	कुर्वन्नपि न लिप्यते	$= 7^{d}$	$= 1042^{d}$	$= 7^{d}$	$= 7^{d}$	$= 7^{d}$
13	पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन्	$= 8^{cd}$	$= 1043^{cd}$	$= 8^{cd}$	$= 8^{cd}$	$\pm 8^{cd}$
17	प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि	$= 9^{ab}$	$= 1044^{ab}$	$= 9^{ab}$	$= 9^{ab}$	$= 9^{ab}$
22	नैव किंचित्करोमीति	$= 8^{a}$	$= 1043^{a}$	$= 8^{a}$	$= 8^{a}$	$= 8^{a}$
26	न स लिप्यति दोषेण पद्मपत्रमिवाम्भसा	$\pm 10^{cd}$	$\pm 1045^{cd}$	$\pm 10^{cd}$	$\pm 10^{cd}$	$\pm 10^{cd}$
		28		30	28	6
31	उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।	$= 5^{ab}$	$= 1069^{ab}$	$= 5^{ab}$	$= 5^{ab}$	$= 5^{ab}$
32	आत्मैव ह्यात्मनो बन्ध आत्मैव रिपुरात्मनः ॥	$\pm 5^{cd}$	$\pm 1069^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$
52·13	योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितम् ।	$\pm 10^{ab}$	$\pm 1074^{ab}$	$\pm 10^{ab}$	$\pm 10^{ab}$	$\pm 11^{ab}$
14	एकाकी यतिचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥	$\pm 10^{cd}$	$\pm 1074^{cd}$	$\pm 10^{cd}$	$\pm 10^{cd}$	$\pm 11^{cd}$
20	समं कायशिरोग्रीवं धारयेदचलं मनः ।	$\pm 13^{ab}$	$\pm 1077^{ab}$	$\pm 13^{ab}$	$\pm 13^{ab}$	$\pm 14^{ab}$
21	संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं	$= 13^{c}$	$= 1077^{c}$	$= 13^{c}$	$= 13^{c}$	$\pm 14^{c}$
21	दिशश्चानवलोकयन् ॥	$= 13^{d}$	$= 1077^{d}$	$= 13^{d}$	$= 13^{d}$	$= 14^{d}$
25	यथा दीपो निवातस्थः	$= 19^{a}$	$= 1083^{a}$	$= 19^{a}$	$= 19^{a}$	$= 20^{a}$
29	आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो जनः ।	$\pm 32^{ab}$	$\pm 1096^{ab}$	$\pm 32^{ab}$	$\pm 32^{ab}$	$\pm 33^{ab}$
30	सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥	$= 32^{cd}$	$= 1096^{cd}$	$= 32^{cd}$	$= 32^{cd}$	$= 33^{cd}$
53· 5	यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।	$= 30^{ab}$	$= 1094^{ab}$	$= 30^{ab}$	$= 30^{ab}$	$= 31^{ab}$
6	तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥	$= 30^{cd}$	$= 1094^{cd}$	$= 30^{cd}$	$= 30^{cd}$	$= 31^{cd}$
		29		31	29	7
19	भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।	$= 4^{ab}$	$= 1115^{ab}$	$= 4^{ab}$	$= 4^{ab}$	$= 4^{ab}$
20	अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥	$= 4^{cd}$	$= 1115^{cd}$	$= 4^{cd}$	$= 4^{cd}$	$= 4^{cd}$
27	यथा ज्ञानं लभिष्यति	—	—	—	—	—
30	अहं कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभवः प्रलयस्तथा	$\pm 6^{cd}$	$\pm 1117^{cd}$	$\pm 6^{cd}$	$\pm 6^{cd}$	$\pm 6^{cd}$
31	मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय	$= 7^{ab}$	$= 1118^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$
54· 4	सूत्रे मणिगणा इव	$= 7^{d}$	$= 1118^{d}$	$= 7^{d}$	$= 7^{d}$	$= 7^{d}$
7	रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभासः शशिसूर्ययोः ।	$\pm 8^{ab}$	$\pm 1119^{ab}$	$\pm 8^{ab}$	$\pm 8^{ab}$	$\pm 8^{ab}$

50.5 नपोयज्ञः. 50.6 संश्रित°. 50.15 धाने परिस°:
51.32 बन्धुर् (बन्ध). 52.14 निराश्रीर्. 52.29 आत्मोपमेन. 51.31 अथ (अव-).
53.19 कर्मणो (खं मनो). 54.7 प्रभासि (प्रभासः). 52.30 सन्योगी.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
11	प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥	$= 8^{cd}$	$= 1119^{cd}$	$= 8^{cd}$	$= 8^{cd}$	$= 8^{cd}$
17	पुण्यो गन्धः पृथिव्यां हि तेजोऽस्मि च विभावसौ ।	$\pm 9^{ab}$	$\pm 1120^{ab}$	$\pm 9^{ab}$	$\pm 9^{ab}$	$\pm 9^{ab}$
21	जीविका सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥	$\pm 9^{cd}$	$\pm 1120^{cd}$	$\pm 9^{cd}$	$\pm 9^{cd}$	$\pm 9^{cd}$
25	बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि	$= 10^{c}$	$= 1121^{c}$	$= 10^{c}$	$= 10^{c}$	$= 10^{c}$
27	बलं बलवतां चाहं	$= 11^{a}$	$= 1122^{a}$	$= 11^{a}$	$= 11^{a}$	$\pm 11^{a}$
30	चतुर्विधा भजन्ते मां नराः सुकृतिनोऽर्जुन ।	$\pm 16^{ab}$	$\pm 1127^{ab}$	$\pm 16^{ab}$	$\pm 16^{ab}$	$\pm 16^{ab}$
55. 1	आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥	$= 16^{cd}$	$= 1127^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 16^{cd}$
8	वासुदेवः सर्वमिति	$\pm 19^{c}$	$\pm 1130^{c}$	$\pm 19^{c}$	$\pm 19^{c}$	$\pm 19^{c}$
13	जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।	$= 29^{ab}$	$= 1140^{ab}$	$= 29^{ab}$	$= 29^{ab}$	$= 29^{ab}$
14	ते तद्विदुर्ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥	$\pm 29^{cd}$	$\pm 1140^{cd}$	$\pm 29^{cd}$	$\pm 29^{cd}$	$\pm 29^{cd}$
		30		32	30	8
18	अन्तकाले च मामेव स्मरंस्त्यक्त्वा कलेवरम् ।	$\pm 5^{ab}$	$\pm 1146^{ab}$	$\pm 5^{ab}$	$\pm 5^{ab}$	$\pm 5^{ab}$
19	यः प्रयाति साहंभावं स याति परमां गतिम् ॥	$\pm 5^{cd}$	$\pm 1146^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$	$\pm 5^{cd}$
24	तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।	$= 7^{ab}$	$= 1148^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$	$= 7^{ab}$
25	मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेष्यसि न संशयः ॥	$\pm 7^{cd}$	$\pm 1148^{cd}$	$\pm 7^{cd}$	$\pm 7^{cd}$	$\pm 7^{cd}$
30	सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।	$= 12^{ab}$	$= 1153^{ab}$	$= 12^{ab}$	$= 12^{ab}$	$= 12^{ab}$
56. 2	मूर्ध्न्याधाय च प्राणानास्थितो योगे धारयेत् ॥	$\pm 12^{cd}$	$\pm 1153^{cd}$	$\pm 12^{cd}$	$\pm 12^{cd}$	$\pm 12^{cd}$
6	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्	$= 13^{ab}$	$= 1154^{ab}$	$= 13^{ab}$	$= 13^{ab}$	$= 13^{ab}$
		31		33	31	9
11	इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।	$= 1^{ab}$	$= 1170^{ab}$	$= 1^{ab}$	$= 1^{ab}$	$= 1^{ab}$
12	ज्ञानविज्ञानरहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥	$\pm 1^{cd}$	$\pm 1170^{cd}$	$\pm 1^{cd}$	$\pm 1^{cd}$	$\pm 1^{cd}$
16	अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमोषधिः ।	$\pm 16^{ab}$	$\pm 1186^{ab}$	$\pm 16^{ab}$	$\pm 16^{ab}$	$\pm 17^{ab}$
17	मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥	$= 16^{cd}$	$= 1186^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 16^{cd}$	$= 17^{cd}$
21	वेदपवित्रमोंकारऋक्साम यजुरेव च	$\pm 17^{cd}$	$\pm 1187^{cd}$	$\pm 17^{cd}$	$\pm 17^{cd}$	$\pm 18^{cd}$
25	अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन	$= 19^{cd}$	$= 1189^{cd}$	$= 19^{cd}$	$= 19^{cd}$	$= 20^{cd}$
57. 1	यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।	$= 27^{ab}$	$= 1197^{ab}$	$= 27^{ab}$	$= 27^{ab}$	$= 28^{ab}$
3	यच्च पश्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥	$\pm 27^{cd}$	$\pm 1197^{cd}$	$\pm 27^{cd}$	$\pm 27^{cd}$	$\pm 28^{cd}$
		32		34	32	10
8	ज्योतिषामहमंशुमान्	$\pm 21^{b}$	$\pm 1225^{b}$	$\pm 21^{b}$	$\pm 21^{b}$	$\pm 21^{b}$
10	नक्षत्राणामहं शशी	$= 21^{d}$	$= 1225^{d}$	$= 21^{d}$	$= 21^{d}$	$= 21^{d}$
12	देवानामस्मि वासवः	$= 22^{b}$	$= 1226^{b}$	$= 22^{b}$	$= 22^{b}$	$= 22^{b}$
14	रुद्राणां शंकरश्चाहं वित्तेशो यक्षरक्षसाम्	$= 23^{ab}$	$= 1227^{ab}$	$= 23^{ab}$	$= 23^{ab}$	$= 23^{ab}$
18	मेरुः शिखरिणामहम्	$= 23^{d}$	$= 1227^{d}$	$= 23^{d}$	$= 23^{d}$	$= 23^{d}$
20	महर्षीणां भृगुरहम्	$= 25^{a}$	$= 1229^{a}$	$= 25^{a}$	$= 25^{a}$	$= 25^{a}$
22	अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।	$= 26^{ab}$	$= 1230^{ab}$	$= 26^{ab}$	$= 26^{ab}$	$= 26^{ab}$
26	गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥	$= 26^{cd}$	$= 1230^{cd}$	$= 26^{cd}$	$= 26^{cd}$	$= 26^{cd}$

54.11 सर्वदेवेषु. 54.21 जीवनः, °वनं (°विका). 54.30 तं (मां). 55.19 स मद्भावं (साहंभावं). 55.19 Post. half = S. 13^{d}.
56.21 ओंकार. 57.1 करोति (°षि). 57.14 वित्तेशो. °रक्षसः. 57.18 मेरोः. 57.22 अश्वस्थः.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
30	उच्चैःश्रवसमश्वानां	$= 27^{a}$	$= 1231^{a}$	$= 27^{a}$	$= 27^{a}$	$= 27^{a}$
32	ऐरावणो गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपः	$\pm 27^{cd}$	$\pm 1231^{cd}$	$\pm 27^{cd}$	$\pm 27^{cd}$	$\pm 27^{cd}$
58. 4	आयुधानामहं वज्रः	$\pm 28^{a}$	$\pm 1232^{a}$	$\pm 28^{a}$	$\pm 28^{a}$	$\pm 28^{a}$
6	सर्पाणामस्मि बासुकिः	$\pm 28^{d}$	$\pm 1232^{d}$	$\pm 28^{d}$	$\pm 28^{d}$	$\pm 28^{d}$
8	बरुणो यादसामहम्	$\pm 29^{b}$	$\pm 1233^{b}$	$\pm 29^{b}$	$\pm 29^{b}$	$\pm 29^{b}$
10	यमः संयमतामहम्	$= 29^{d}$	$= 1233^{d}$	$= 29^{d}$	$= 29^{d}$	$= 29^{d}$
12	प्रह्लादः सर्वदैत्यानां	$\pm 30^{a}$	$\pm 1234^{a}$	$\pm 30^{a}$	$\pm 30^{a}$	$\pm 30^{a}$
14	मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम्	$= 30^{cd}$	$= 1234^{cd}$	$= 30^{cd}$	$= 30^{cd}$	$= 30^{cd}$
18	रामः शस्त्रभृतामहम्	$= 31^{b}$	$= 1235^{b}$	$= 31^{b}$	$= 31^{b}$	$= 31^{b}$
20	अक्षराणामकारोऽस्मि	$= 33^{a}$	$= 1237^{a}$	$= 33^{a}$	$= 33^{a}$	$= 33^{a}$
22	मासानां मार्गशिरोऽहमृतूनां कुसुमाकरः	$\pm 35^{cd}$	$\pm 1239^{cd}$	$\pm 35^{cd}$	$\pm 35^{cd}$	$\pm 35^{cd}$
26	वृष्णीनां बासुदेवोऽहं पाण्डवानां धनंजयः ।	$\pm 37^{ab}$	$\pm 1241^{ab}$	$\pm 37^{ab}$	$\pm 37^{ab}$	$\pm 37^{ab}$
30	मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥	$= 37^{cd}$	$= 1241^{cd}$	$= 37^{cd}$	$= 37^{cd}$	$= 37^{cd}$
59. 1	ओषधीनां यवश्चाहं	—	—	—	—	—
3	नान्तोऽस्ति मम विद्यानां विभूतीनां परंतप	$\pm 40^{ab}$	$\pm 1244^{ab}$	$\pm 40^{ab}$	$\pm 40^{ab}$	$\pm 40^{ab}$
5	अथ वा बहुनैतेन किमुक्तेन तवार्जुन	$\pm 42^{ab}$	$\pm 1246^{ab}$	$\pm 42^{ab}$	$\pm 42^{ab}$	$\pm 42^{ab}$
		33		35	33	11
19	पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो वा सहस्रशः ।	$\pm 5^{ab}$	$\pm 1251^{ab}$	$\pm 5^{ab}$	$\pm 5^{ab}$	$\pm 5^{ab}$
20	नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥	$= 5^{cd}$	$= 1251^{cd}$	$= {}^{cd}$	$= 5^{cd}$	$= 5^{cd}$
30	न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।	$= 8^{ab}$	$= 1254^{ab}$	$= 8^{ab}$	$= 8^{ab}$	$= 8^{ab}$
60. 1	दिव्यं ददामि ते चक्षुः	$= 8^{c}$	$= 1254^{c}$	$= 8^{c}$	$= 8^{c}$	$= 8^{c}$
1	पश्य मे योगमैश्वरम् ॥	$= 8^{d}$	$= 1254^{d}$	$= 8^{d}$	$= 8^{d}$	$\pm 8^{d}$
10	अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।	$= 10^{ab}$	$= 1256^{ab}$	$= 10^{ab}$	$= 10^{ab}$	$= 10^{ab}$
11	अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥	$= 10^{cd}$	$= 1256^{cd}$	$= 10^{cd}$	$= 10^{cd}$	$= 10^{cd}$
29	यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः	$= 28^{a}$	$= 1274^{a}$	$= 28^{a}$	$= 28^{a}$	$= 29^{c}$
30	समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।	$= 28^{b}$	$= 1274^{b}$	$= 28^{b}$	$= 28^{b}$	$\pm 29^{d}$
31	तथामी नरनाथ लोकवीराः	$\pm 28^{c}$	$\pm 1274^{c}$	$\pm 28^{c}$	$\pm 28^{c}$	$\pm 30^{a}$
32	विशन्ति वक्त्राण्यभितो द्रवन्ति ॥	$\pm 28^{d}$	$\pm 1275^{d}$	$\pm 28^{d}$	$\pm 28^{d}$	$\pm 30^{b}$
61. 3	यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगाः	$= 29^{a}$	$= 1275^{a}$	$= 29^{a}$	$= 29^{a}$	$= 30^{c}$
4	*शान्ति च नाशं च यमाभिभूताः	—	—	—	—	—
5	*तथैव भस्माक्रमायन्ति लोकाः	—	—	—	—	—
6	तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः	$= 29^{d}$	$= 1275^{d}$	$= 29^{d}$	$= 29^{d}$	$= 31^{b}$
11	आख्याहि मे को भवानुग्ररूपः	$= 31^{a}$	$= 1277^{a}$	$= 31^{a}$	$= 31^{a}$	$= 32^{a}$
14	नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद	$= 31^{b}$	$= 1277^{b}$	$= 31^{b}$	$= 31^{b}$	$= 33^{d}$
21	लोकान्समाहर्तुमहं प्रवृत्तः	$\pm 32^{b}$	$\pm 1278^{b}$	$\pm 32^{b}$	$\pm 32^{b}$	$\pm 33^{d}$

59.5 सथार्जुन.   59.19 सहस्रतः.   61.4 तमोभिभूताः (यमाभि°).   61.6 तथापि (तवापि).
61.14 देवचर.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.	Kashmir Rec.
62. 1	नमो नमस्ते तु सहस्रकृत्वः	± 39^{c}	± 1285^{c}	± 39^{c}	± 39^{c}	± 41^{a}
2	पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते	= 39^{d}	= 1285^{d}	= 39^{d}	= 39^{d}	= 41^{b}
3	नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते	= 40^{a}	= 1286^{a}	= 40^{a}	= 40^{a}	= 41^{c}
4	नमोऽस्तु ते सर्वत एव काले	± 40^{b}	± 1286^{b}	± 40^{b}	± 40^{b}	± 41^{d}
17	नाहं देवैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।	± 53^{ab}	± 1299^{ab}	± 53^{ab}	± 53^{ab}	± 58^{ab}
18	शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥	= 53^{cd}	= 1299^{cd}	= 53^{cd}	= 53^{cd}	= 58^{cd}
22	मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भावात्सङ्गवर्जितः।	± 55^{ab}	± 1301^{ab}	± 55^{ab}	± 55^{ab}	± 60^{ab}
23	निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव॥	= 55^{cd}	= 1301^{cd}	= 55^{cd}	= 55^{cd}	= 60^{cd}
		34		36	34	12
63. 1	मय्येव मनः संधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय	± 8^{ab}	± 1309^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}
		35		37	35	13
8	अनत्वाच्च(sic) निर्गुणत्वात्	± 31^{a}	± 1352^{a}	± 31^{a}	± 32^{a}	± 32^{a}
12	यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलभ्यते।	± 32^{ab}	± 1353^{ab}	± 32^{ab}	± 33^{ab}	± 33^{ab}
13	सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलभ्यते॥	± 32^{cd}	± 1353^{cd}	± 32^{cd}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
18	यथा प्रकाशयत्येको लोकं कृत्स्नमिमं रविः।	± 33^{ab}	± 1354^{ab}	± 33^{ab}	± 34^{ab}	± 34^{ab}
19	क्षेत्री क्षेत्रं तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥	± 33^{cd}	± 1354^{cd}	± 33^{cd}	± 34^{cd}	± 34^{cd}
		36		38	36	14
28	सत्त्वं सक्ते सञ्जयति रजः कर्मणि भारत।	± 9^{ab}	± 1364^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}
29	ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्यथ॥	± 9^{cd}	± 1364^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
64. 6	ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्थो मध्ये तिष्ठति राजसः।	± 18^{ab}	± 1373^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}
7	जघन्यगुणवृत्तिश्च ह्यधो गच्छति तामसः॥	± 18^{cd}	± 1373^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
15	समदुःखसुखः स्वस्थः	= 24^{a}	= 1379^{a}	= 24^{a}	= 24^{a}	± 24^{a}
15	समलोष्टाश्मकाञ्चनः।	= 24^{b}	= 1379^{b}	= 24^{b}	= 24^{b}	= 24^{b}
16	तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः॥	= 24^{cd}	= 1379^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
21	मानावमानयोस्तुल्यस्	= 25^{a}	± 1380^{a}	± 25^{a}	= 25^{a}	= 25^{a}
21	तुल्यो मित्रारिपक्षयोः।	= 25^{b}	= 1380^{b}	= 25^{b}	= 25^{b}	= 25^{b}
22	सर्वारम्भपरित्यागी	= 25^{c}	= 1380^{c}	= 25^{c}	= 25^{c}	± 25^{c}
22	गुणातीतः स उच्यते॥	= 25^{d}	= 1380^{d}	= 25^{d}	= 25^{d}	= 25^{d}
28	मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।	= 26^{ab}	= 1381^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}
65. 1	स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते॥	= 26^{cd}	= 1381^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}
		40		42	40	18
5	सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं कारणं व्रज।	± 66^{ab}	± 1520^{ab}	± 66^{ab}	± 66^{ab}	± 66^{ab}
6	अहं त्वा सर्वपापेभ्यो	= 66^{c}	± 1520^{c}	= 66^{c}	= 66^{c}	± 66^{c}
6	मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥	= 66^{d}	= 1520^{d}	= 66^{d}	= 66^{d}	= 66^{d}
	भगवद्गीतासमाप्तिः					

62.4 सर्वसिन् (सर्वत). 62.17 देवो (दैवैर्). 62.23 एव (एनि). 63.13 उप- (नोप-).
63.28 शक्ते. सजयति. 64.7 जघन्यवृत्तिश्च. 64.15 °दुःखसुखं. 65.6 त्वां (त्वा). शुचः.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
	IV				
		41		43	22
66· 4	किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानवहाय वै ।	± 11^{ab}	± 1543^{ab}	± 16^{ab}	± 14^{ab}
5	पद्व्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥	= 11^{cd}	= 1543^{cd}	= 16^{cd}	± 14^{cd}
24	अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः ।	= 19^{ab}	= 1550^{cd}	= 24^{ab}	± 22^{cd}
25	ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥	= 19^{cd}	= 1551^{ab}	= 24^{cd}	± $22\frac{1}{2}$
67· 20	आमन्त्रये त्वां दुर्धर्षं त्वया योत्स्याम्यहं सह ।	± 32^{ab}	± 1564^{ab}	± 37^{ab}	= $34\frac{1}{2}^{ab}$
21	अनुजानीहि मां तात आशिषश्च प्रयोजय ॥	= 32^{cd}	± 1564^{cd}	= 37^{cd}	± $34\frac{1}{2}^{cd}$
30	यद्येवं नाधिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते	± 33^{ab}	= 1565^{ab}	± 38^{ab}	± $36\frac{1}{2}^{ab}$
31	शपेयं त्वां महाराज	= 33^{c}	= 1565^{c}	= 38^{c}	= $36\frac{1}{2}^{c}$
31	न तवास्ति पराजयः	= 35^{d}	= 1567^{d}	—	—
68· 8	अतस्त्वां क्लीबवद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।	= 37^{ab}	= 1569^{ab}	± 42^{ab}	± $40\frac{1}{2}^{ab}$
9	वृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्यैर्युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥	± 37^{cd}	± 1569^{cd}	± 42^{cd}	± $40\frac{1}{2}^{cd}$
30	स्त्रीपूर्वं त्वनुपश्यामि	—	—	—	—
30	समरे यो जयेत माम्	= 43^{b}	= 1576^{b}	= 48^{b}	= $46\frac{1}{2}^{b}$
31	कनावन्मृत्युकाले मे कुर्यादागमनं पुनः (sic)	± 43^{cd}	± 1576^{cd}	± 48^{cd}	± 51
69· 15	तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ ।	= 49^{ab}	= 1582^{ab}	= 54^{ab}	= 57^{ab}
16	अनुजानामि युध्य च विजयं समवाप्नुयाः ॥	± 49^{cd}	± 1582^{cd}	± 54^{cd}	± 57^{cd}
28	यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः	= 55^{ab}	= 1588^{ab}	= 60^{ab}	± 63^{ab}
70· 4	श्रुत्वा तु महदप्रियम्	± 61^{b}	± 1594^{b}	= 66^{b}	± 69^{b}
16	अवध्योऽहं महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुयाः	± 69^{ef}	± 1602^{cd}	± 74^{cd}	± 78
26	स एव मे वरः सत्यमुद्योगे यः कृतस्त्वया ।	± 81^{ab}	± 1614^{ab}	± 86^{ab}	± $89\frac{1}{2}^{ab}$
27	सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥	= 81^{cd}	= 1614^{cd}	= 86^{cd}	± $89\frac{1}{2}^{cd}$
71· 12	श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसे ।	± 85^{ab}	± 1618^{ab}	= 90^{ab}	± 94^{ab}
13	अस्मान्गच्छासि राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥	± 85^{cd}	± 1618^{cd}	= 90^{cd}	± 94^{cd}
72· 7	न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽभ्यमर्षणः	± 94^{cd}	± 1627^{cd}	± 99^{cd}	± $113\frac{1}{2}^{cd}$
	V				
		43		45	42
73· 31	एवं द्वंद्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।	= 77^{ab}	= 1749^{cd}	= 81^{ab}	± $80\frac{1}{2}^{ab}$
32	पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुले ॥	= 77^{cd}	= 1750^{ab}	= 81^{cd}	± $80\frac{1}{2}^{cd}$
		44		46	43
74· 15	न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।	= 2^{ab}	= 1758^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
16	न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीयं न च मातुलः ॥	= 2^{cd}	± 1758^{cd}	= 2^{cd}	± 3^{cd}
20	मातुलं तु च स्वस्रीयः न सखायं सखा तथा	± 3^{ab}	± 1759^{ab}	± 3^{ab}	± 3^{ab}

66. 5 प्रमुखो (प्राङ्मुखो). 66. 25 ध्रुवमस्य. 67. 20 त्वा (त्वां). 67. 31 अहं राजन् (महाराज). इच्छति (°सि).
68. 31 मृत्युकालो. 69. 16 अनुशामिव. 70. 16 आप्नुयात् (°याः). 71. 12 द्वेष्यः. 73. 32 संकलम्.
74. 15 यशे (जज्ञे). 74. 16 स्वश्रीयं.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
75. 4	केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ	= 48^{ab}	= 1806^{ab}	= 50^{ab}	± 52^{ab}
5	बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा	= 48^{ef}	= 1807	= 50^{ef}	= 52½
		45		47	44
11	ततः पूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।	± 1^{ab}	± 1808^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
12	वर्तमाने तथा रौद्रे तथा वीरवरक्षये ॥	± 1^{cd}	± 1808^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
76. 7	उत्तरं तु हतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं शिशुम्	± 43^{ab}	± 1850^{ab}	± 43^{ab}	± 49^{ab}
8	कृतवर्मसमायुक्तं शल्यं पश्यति चास्थितम्	± 43^{cd}	± 2010^{ab}	± 43^{cd}	± 49^{cd}
		App. I. 4		48	
28	श्वेतः कुरूणामकरोत्तथैव क्षयमाहवे	± L. 104	± 1892^{ab}	± 27^{cd}	—
29	राजपुत्रान्रथोत्तरान्	± L. 105	± 1892^{e}	± 28^{a}	—
29	निजघान सदा हन्ति	—	—	—	—
77.29	श्वेतस्य करनिर्मुक्तः शक्तिश्चोरगसंनिभः ।	± L. 219	± 1947^{ab}	± 85^{ab}	—
30	अपतत्सहसा भीष्मं महोल्केव वसुंधराम् ॥	± L. 220	± 1947^{cd}	± 85^{cd}	—
78.10	जलौघ इव पर्वते	± L. 231	± 1953^{b}	± 91^{b}	—
12	रथं भीष्मस्य चिक्षेप	± L. 235	± 1955^{a}	± 93^{a}	—
19	एतस्मिन्नन्तरे भीष्मः शुश्राव विपुलां गिरम् ।	= L. 242	= 1958^{cd}	= 96^{cd}	—
20	आकाशे व्याहृतां दिव्यामात्महर्षनिवर्धनीम् ॥	± L. 243	± 1959^{ab}	± 97^{ab}	—
26	एषोऽस्य हि वधे कालो निर्दिष्टो भवते मया	± L. 245	± 1960^{ab}	± 98^{ab}	—
79.12	जगाम धरणीं गत्वा महाशनिरिव ज्वलन्	± L. 277	± 1976^{cd}	± 114^{ab}	—
16	अस्तं व्रजन्यथादित्यः प्रभामादाय गच्छति ।	± L. 278	± 1977^{ab}	± 114^{cd}	—
19	एवं जीवितमादाय श्वेतस्येपुर्जगाम सः ॥	± L. 279	± 1977^{cd}	± 115^{ab}	—
22	अशोचन्क्षत्रियास्तत्र	± L. 282	± 1979	± 116^{cd}	—
22	पाण्डवाश्च महाराज	—	—	—	—
23	अप्रीयंस्तत्र कौरव्य धार्तराष्ट्रा हि सर्वशः	—	—	—	—
	VI	46		50	45
80.12	सोऽहमेव यथा मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवे	± 8^{cd}	± 2040^{cd}	± 8^{cd}	± 8
22	भीष्मस्य निधनं किल	= 30^{d}	± 2063^{b}	= 30^{d}	= 31^{b}
81. 1	सोऽभिषिक्तो रुरुवीरो	—	—	—	—
1	द्रुपदस्यात्मजो बली	= 155* L.7	—	—	—
2	यथा देवासुरे युद्धे कार्त्तिकेयोऽभिषेचितः	± 155* L.8	—	—	—
82. 7	एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य कौरवपाण्डवाः ।	± 55^{ab}	± 2089^{ab}	± 57^{cd}	± 63^{ab}
8	सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥	= 55^{cd}	= 2089^{cd}	± 58^{ab}	± 63^{cd}
		48		52	47
83.10	अथ व्यूढेष्वनीकेषु संनद्धरुचिरध्वजाः ।	= 2^{ab}	± 2122^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}

75. 11 आसिन् (तसिन्). 75. 12 वीरवरक्षने. 76. 28 तथेव, तवेव (नथैव). 78. 10 जलोघा.
78. 26 निर्दिष्टो. 79. 16 ऽस्तं (अस्तं). यथानित्यः. 79. 23 अप्रियन् (अप्रोयन्). 82. 7 एवमेनद्.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
11	अपारमिति संदृश्यं सागरप्रतिमं बलम् ॥	± 2^{cd}	± 2122^{cd}	± 2^{cd}	± 3^{ab}
		50		54	49
84· 3	ततः शांतनवो दृष्ट्वा निनदं तं महाहवे ।	± 97^{ab}	± 2339^{ab}	± 106^{ab}	± $104\frac{1}{3}^{ab}$
4	अभ्ययात्त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ॥	= 97^{cd}	= 2339^{cd}	± 106^{cd}	± $104\frac{1}{3}^{cd}$
		51		55	50
24	तस्मिंस्तु गतभूयिष्ठे राजन्नहनि दारुणे ।	± 1^{ab}	± 2359^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
25	रथाश्वनरनागानां सादिनां चैव संक्षये ॥	± 1^{cd}	± 2359^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
85· 12	उद्धूतं सहसा भौमं नागाश्वरथसादिभिः ।	± 19^{ab}	± 2377^{ab}	± 19^{ab}	± 19^{ab}
13	दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥	= 19^{cd}	= 2377^{cd}	± 19^{cd}	± 19^{cd}
23	एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली ।	= 37^{ab}	= 2395^{ab}	± 37^{ab}	= 38^{ab}
24	तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ॥	= 37^{cd}	= 2395^{cd}	= 37^{cd}	= 38^{cd}
29	संदृश्यतेऽस्य स्वरूपं क्रुद्धस्येव पिनाकिनः	± 38^{cd}	± 2396^{cd}	± 38^{cd}	± 39^{cd}
86· 1	एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते ।	= 40^{ab}	± 2398^{ab}	= 40^{ab}	± 41^{ab}
2	वपुः सर्वस्य लोकस्य संहरन्निव दृश्यते ॥	± 40^{cd}	± 2398^{cd}	± 40^{cd}	± 41^{cd}
	VII				
		52		56	51
11	प्रभातायां तु शर्वर्यां भीष्मः शांतनवः स्थितः ।	± 1^{ab}	± 2402^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
12	अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेश परंतप ॥	± 1^{cd}	± 2402^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
		53		57	52
87· 9	ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।	= 1^{ab}	= 2425^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
10	धनंजयो रथानीकमभ्यघ्नत्तव भारत ।	± 1^{cd}	± 2425^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
29	प्रशशाम रजो भौमं	= 22^{a}	= 2449^{a}	= 28^{a}	= 27^{a}
		54		58	53
88· 17	नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव	= 32^{cd}	= 2495^{cd}	= 34^{cd}	± 35^{cd}
25	न योत्स्येऽहं रणे राजन्पाण्डवानिति भारत ॥	± 36^{cd}	± 2499^{cd}	± 38^{cd}	± 39^{cd}
30	यदि नाहं परित्यक्तुं युवाभ्यां रणमूर्दिद्र (sic)	± 38^{ab}	± 2501^{ab}	± 40^{ab}	± 41^{ab}
89· 3	अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह ।	= 35^{ab}	= 2498^{ab}	± 37^{ab}	± 38^{ab}
4	यथेमां क्षेमये वीर वध्यमानां महाचमूम् ॥	± 35^{cd}	± 2498^{cd}	± 37^{cd}	± 38^{cd}
13	अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः	= 40^{cd}	= 2503^{cd}	= 42^{cd}	= 43^{cd}
16	यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य गतायुषा	± 41^{ab}	± 2504^{ab}	± 43^{ab}	= 44^{ab}
19	करिष्यामि यथाशक्ति	= 41^{c}	= 2504^{c}	= 43^{c}	= 44^{c}
		55		59	54
90· 10	अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तथा ।	± 41^{ab}	± 2549^{cd}	± 42^{cd}	± $45\frac{1}{3}^{ab}$
11	प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुच्यते ॥	± 41^{cd}	± 2550^{ab}	± 43^{ab}	± $45\frac{1}{3}^{cd}$
91· 9	एकाह्नापि नाके भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।	± 67^{ab}	± 2576^{ab}	± 69^{ab}	± 72^{ab}

84. 25 चेव (चैव). 86. 2 संगरन्निव. 87. 10 रथनिकान्. 87. 29 रजोभावं.
88. 17 त्वया (त्वयि). 89. 4 वीरः (वीर). 89. 19 यथा शक्तिः.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
10	किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥	= 67^{cd}	= 2576^{cd}	± 69^{cd}	= 72^{cd}
16	भारमेवं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम्	± 69^{cd}	± 2579^{ab}	± 72^{ab}	± $74\frac{1}{2}^{cd}$
17	सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय जीवितः	± 69^{ab}	± 2578^{cd}	± 71^{cd}	± $74\frac{1}{2}^{ab}$
92· 7	भूतानि कृष्णवन्मा	—	—	—	—
11	एह्येहि फुल्लाम्बुजपत्रनेत्र	~ 94^{a}	± 2604^{c}	± 97^{a}	= $103\frac{1}{2}^{a}$
12	नमोऽस्तु ते देवदेवाप्रमेय ।	± 94^{b}	± 2604^{d}	± 97^{b}	± $103\frac{1}{2}^{b}$
13	प्रसह्य मां पातय लोकनाथ	= 94^{c}	= 2605^{a}	= 97^{c}	= $103\frac{1}{2}^{c}$
14	रथोत्तमाद्भूतशरण्य संख्ये ॥	= 94^{d}	= 2605^{b}	± 97^{d}	= $103\frac{1}{2}^{d}$
		58		62	58
93·15	गजानां रुधिराकाङ्क्षी गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।	± 52^{ab}	± 2769^{cd}	± 56^{ab}	± $55\frac{1}{2}^{ab}$
16	घोरः प्रतिभयश्चापि पिनाकीव पिनाकभृत् ॥	+ 52^{cd}	± 2770^{ab}	± 56^{cd}	± $55\frac{1}{2}^{cd}$
		60		64	59
94· 7	एष युध्यति संग्रामे हैडिम्बेन महात्मना ।	± 57^{ab}	± 2873^{ab}	± 64^{ab}	± 61^{ab}
8	भगदत्तो महेश्वरः कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥	± 57^{cd}	± 2873^{cd}	± 64^{cd}	± 61^{cd}
14	गच्छामस्तत्र भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् ।	± 60^{ab}	± 2876^{ab}	± 67^{ab}	= 64^{ab}
15	अरक्ष्यमानः समरे क्षिप्रं प्राणाद्विमोक्ष्यति ॥	± 60^{cd}	± 2876^{cd}	± 67^{cd}	± 64^{cd}
	VIII				
		61		65	60
95·14	यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे	= 29^{cd}	= 2931^{cd}	± 34^{cd}	= 34^{cd}
15	पश्य मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व सुव्रत	± 29^{ab}	± 2931^{ab}	± 34^{ab}	± 34^{ab}
27	युक्तव्याः पाण्डवा ऊर्ध्वमहो दारकसत्तम ।	~ 31^{ab}	~ 2933^{ab}	~ 36^{ab}	± 36^{ab}
28	एतत्क्षेममहं मन्ये पृथिव्यास्तु तथा विभो ॥	± 31^{cd}	± 2933^{cd}	± 36^{cd}	± 36^{cd}
96· 8	भविता नो भविष्यति	= 35^{b}	= 2937^{b}	= 40^{ab}	± 40^{b}
12	पालिताः शार्ङ्गधन्वना	± 35^{d}	± 2937^{d}	± 40^{d}	—
17	पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।	= 37^{ab}	= 2939^{ab}	= 42^{ab}	= 42^{ab}
18	पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥	= 37^{cd}	= 2939^{cd}	= 42^{cd}	± 42^{cd}
27	विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विश्वं कारणः ।	~ 42^{a}	~ 2944^{a}	~ 47^{a}	~ 47^{a}
28	विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी विश्वशिरो विभो ॥	~ 42^{b}	~ 2944^{b}	~ 47^{b}	~ 47^{b}
97· 3	धरा पादस्तु ते देव दिग्वासश्च नभः शिरः ।	~ 54^{ab}	± 2956^{ab}	± 59^{ab}	~ $58\frac{1}{2}^{ab}$
4	मूर्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥	= 54^{cd}	= 2956^{cd}	= 59^{cd}	= $58\frac{1}{2}^{cd}$
5	तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते रुधिरागताः	± 55^{cd}	± 2957^{cd}	± 60^{cd}	± $59\frac{1}{2}^{cd}$
6	अश्विनौ श्रवणे विद्यादेवी जिह्वा सा भारती	± 56^{ab}	± 2958^{ab}	± 61^{ab}	± $60\frac{1}{2}^{ab}$
13	प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल	= 53^{ab}	± 2955^{ab}	= 58^{ab}	± 57^{cd}
16	अर्चयामस्तु त्वां विष्णो परमीशं महेश्वरम्	± 58^{cd}	± 2960^{cd}	± 63^{cd}	± $62\frac{1}{2}^{cd}$
22	तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धन	± 62^{cd}	± 2964^{cd}	± 67^{cd}	± $66\frac{1}{2}^{cd}$

91. 16 एनं (एवं). 92. 11 पत्रनेत्रं. 95. 15 सुव्रतः. 95. 28 तथापि भो.
96. 12 पालितान्. 97. 4 पुरः (सुराः). 97. 22 °विवर्धनः.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
23	धर्मसंस्थापनार्थाय दैत्यानां च भयाय च	± 63^{ab}	± 2965^{ab}	± 68^{ab}	± $67\frac{1}{2}^{ab}$
98. 4	स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः	= 70^{a}	= 2972^{a}	= 75^{a}	= 76^{a}
5	कृताश्रयं त्वां वरदं सुबाहो।	= 70^{b}	= 2972^{b}	= 75^{b}	= 76^{b}
6	अनादिमध्यान्तमहार्ययोगं	± 70^{c}	± 2972^{c}	± 75^{c}	± 76^{c}
7	लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥	= 70^{d}	= 2972^{d}	= 75^{d}	= 76^{d}
		62		66	61
16	नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ।	± 11^{ab}	± 2983^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}
17	सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युती ॥	± 11^{cd}	= 2984^{ab}	± 11^{cd}	± 11^{cd}
26	यश्च मानुषमात्रोऽयं ब्रह्मा ब्रूयात्प्रमादधीः।	± 19^{ab}	± 2991^{ab}	± 19^{ab}	± $19\frac{1}{2}^{ab}$
27	वासुदेवमवज्ञाय तमाहुः पुरुषाधमम् ॥	± 19^{cd}	± 2991^{cd}	± 19^{cd}	± $19\frac{1}{2}^{cd}$
99. 10	रामस्य जामदग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः।	± 27^{ab}	± 2999^{ab}	= 27^{ab}	= 28^{ab}
11	व्यासनारदयोश्चापि श्रुतिश्रुतवतां गिरम् ॥	± 27^{cd}	± 2999^{cd}	± 27^{cd}	± 28^{cd}
23	तस्य माहात्म्ययोगेन कृष्णस्यात्ममयेन च।	± 35^{ab}	± 3008^{ab}	± 36^{ab}	± $37\frac{1}{2}^{ab}$
24	धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ॥	± 35^{cd}	± 3008^{cd}	± 36^{cd}	± $37\frac{1}{2}^{cd}$
		63		67	62
31	वासुदेवो महद्भूतं संभूय सहदेवतम्।	± 2^{ab}	± 3015^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
32	न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते नरसत्तम ॥	± 2^{cd}	± 3015^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
100. 5	आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेकदा कल्पितम्	± 3^{cd}	± 3017^{ab}	± 4^{ab}	± 5^{cd}
7	स दृष्ट्वा पृथिवीं देवः	= 4^{a}	± 3017^{c}	± 4^{c}	± 6^{a}
9	अप्सु वै शयनं चक्रे	= 4^{c}	= 3018^{a}	= 5^{a}	= 6^{c}
12	मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च	= 5^{ab}	± 3019^{ab}	± 6^{ab}	± 7^{cd}
21	मधुसूदनमित्याहुः	= 13^{e}	= 3027^{a}	= 16^{e}	= $16\frac{1}{2}^{c}$
23	वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रम इति प्रभुः	± 13^{ef}	± 3027^{cd}	± 17^{ab}	± 17
30	मुखतो ह्यसृजद्ब्रह्म बाहुभ्यां क्षत्रियं तथा।	± 15^{ab}	± 3029^{ab}	± 18^{cd}	± 19^{ab}
31	वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजञ्शूद्रं पद्भ्यां तथैव च ॥	± 15^{cd}	± 3029^{cd}	± 19^{ab}	± 19^{cd}
		64		68	63
101. 8	अवध्या युधि कस्यचित्	± 14^{d}	= 3051^{d}	± 16^{d}	± $15\frac{1}{2}^{b}$
					64
18	तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां निर्ययुः कुरुपुंगवाः।	= 271*.L.1	—	—	= 1^{ab}
19	पुरस्कृत्य महात्मानं भीष्मं शांतनवं रणे ॥	± 271*.L.2	—	—	± 1^{cd}
		68		72	67
102. 20	मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते।	= 12^{ab}	= 3173^{ab}	= 12^{ab}	± $12\frac{1}{2}^{ab}$
21	कौरवाः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥	± 12^{cd}	± 3173^{cd}	± 12^{cd}	± $12\frac{1}{2}^{cd}$
		70		74	69
103. 11	ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमाः	= 24^{ef}	± 3262^{cd}	± 26^{ab}	± 26

98. 4 स्वतश्च (स्थिताश्च). 98. 5 कृताश्रयं. 100. 12 वा (च).

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
	IX				
		71		75	70
31	विहृत्य तु ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः ।	± 1^{ab}	± 3277^{ab}	± 1^{ab}	= 1^{ab}
32	व्यतीतायां तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥	= 1^{cd}	= 3277^{cd}	= 1^{cd}	± 1^{cd}
105·10	तूलराशिमिवानिलः	± 31^{d}	± 3308^{d}	± 32^{d}	± 34^{d}
12	तथैव कौरवसैन्यं भीमार्जुनपरिक्षितम् ।	± 33^{ab}	± 3310^{ab}	± 34^{ab}	± 36^{ab}
13	मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥	= 33^{cd}	± 3310^{cd}	= 34^{cd}	= 36^{cd}
	•	73		77	72
20	संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवेयः प्रतापवान्	= 20^{cd}	± 3357^{cd}	± 21^{cd}	± $27\frac{1}{2}^{ab}$
21	प्रतिष्ठो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम्	± 21^{ab}	± 3358^{ab}	± 22^{ab}	± $27\frac{1}{2}^{cd}$
	X				
		76		80	75
106·18	ततः सुयोधनो राजा चिन्तया समभिप्लुतः ।	± 3^{ab}	± 3514^{ab}	± 3^{ab}	± 3^{ab}
19	विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥	= 3^{cd}	± 3514^{cd}	= 3^{cd}	± 3^{cd}
107· 7	लोकान्दहेयं किमु शत्रूंश्चेत्ते	± 11^{d}	± 3522^{d}	± 11^{d}	± 11^{d}
		77		81	76
14	पाण्डवान्दारणे जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः	± 9^{cd}	± 3540^{ab}	± 10^{ab}	± 10^{cd}
20	ततः प्रभाते विमले सेनानीकेन वीर्यवान् ।	± 11^{ab}	± 3541^{cd}	± 11^{cd}	± $12\frac{1}{2}^{ab}$
21	युद्धाय वा स्वयं भीष्मो व्यूहं व्यूहविशारदः ॥	± 11^{cd}	± 3542^{ab}	± 12^{ab}	± $13\frac{1}{2}^{ab}$
27	नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।	= 14^{ab}	= 3544^{cd}	= 14^{cd}	± 17^{ab}
28	अन्वश्वाश्वर्मिणः सप्त धानुष्काः सप्त चर्मिणि ॥	~ 14^{cd}	± 3545^{ab}	± 15^{ab}	± 17^{cd}
		78		82	77
108·19	स तस्य हृदयं भित्त्वा	= 21^{a}	= 3598^{a}	= 22^{a}	± $23\frac{1}{2}^{a}$
26	दण्डपाणिरिवान्तकः	= 57^{d}	= 3638^{d}	= 62^{d}	= $63\frac{1}{2}^{d}$
		79		83	78
31	गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादु भूत्वा यथोदकम् ।	± 5^{ab}	± 3643^{ab}	= 5^{ab}	± 5^{ab}
32	महोदधिं समादद्याल्लवणत्वं निगच्छति ॥	± 5^{cd}	± 3643^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
		82		86	81
109· 9	प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ।	± 42^{ab}	± 3831^{cd}	± 43^{ab}	± $44\frac{1}{2}^{ab}$
10	गोमायुगणसंकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥	= 42^{cd}	= 3832^{ab}	± 43^{cd}	= $44\frac{1}{2}^{cd}$
		83		87	82
19	परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनेश्वराः ।	= 1^{ab}	= 3847^{ab}	± 1^{ab}	= 1^{ab}
20	कौरवाः पाण्डवेयाश्च पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥	± 1^{cd}	± 3847^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
		84		88	83
111·30	यं यं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे ।	= 41^{ab}	= 3928^{ab}	= 42^{ab}	= $44\frac{1}{2}^{ab}$
31	हनिष्यति रणे दान्तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥	± 41^{cd}	± 3928^{cd}	± 42^{cd}	± $44\frac{1}{2}^{cd}$

105. 10 °वानलः (°वानिलः). 105. 12 °परिक्षनं. 107. 20 प्रभावविमले. 107. 28 वर्मिणः (चर्मिणः). वर्मिणः (चर्मिणि).

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
		86		90	85
112·26	विस्रवद्रुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्भिन्न इव द्विपः	± 32^{cd}	± 4006^{cd}	± 36^{cd}	± 39^{cd}
113· 8	पन्न क्षिप्रं गतासवः	~ 42^{d}	~ 4016^{d}	~ 46^{d}	~ $49\frac{1}{2}^{b}$
26	अचिरं गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम्	± 53^{cd}	± 4028^{cd}	± 58^{cd}	± $62\frac{1}{2}^{cd}$
33	अन्तरिक्षगतस्तदा	—	—	—	—
114· 3	स सद्यो राक्षसो भूयः क्षतः क्रुद्धः प्रतापवान्	~ 59^{ab}	~ 4034^{cd}	~ 64^{cd}	~ 69^{ab}
4	सद्यः प्रसुस्रुवे चापि	—	—	—	—
4	शरावापांश्च साधनम्	~ 56^{d}	—	~ 61^{d}	~ $65\frac{1}{2}^{d}$
9	छिद्यमान इव द्रुमः	= 62^{b}	= 4037^{d}	± 67^{d}	= 72^{b}
14	तदेनमुपसर्पति	—	—	—	± $77\frac{1}{2}^{b}$
19	भक्षयामास पन्नगान्	= 68^{d}	± 4045^{d}	= 75^{d}	= 80^{d}
22	धनंजयो गजानीकान्निहते चात्मनः सुते	—	—	—	—
23	विनिघ्नन्समरे शूरांस्ताडयन्राक्षसान्रणे	—	—	—	—
		90		94	89
32	अवप्लुत्य रथात्तूर्णं	= 21^{a}	= 4203^{a}	= 22^{a}	= 22^{a}
115·15	नीलं विव्याध वक्षसि	= 33^{b}	= 4216^{d}	= 35^{d}	= 36^{d}
22	विध्वस्ता रथिनः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः।	= 42^{ab}	± 4226^{ab}	± 45^{ab}	= 47^{cd}
23	हयाश्च सहयारोहाः संनिमुक्ताः सहस्रशः॥	± 42^{cd}	± 4226^{cd}	± 45^{cd}	± 48^{ab}
	XI				
		91		95	90
116· 2	तस्मिन्महति संक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा।	= 1^{ab}	= 4232^{ab}	= 1^{ab}	± 1^{ab}
3	गाङ्गेयमुपसंसृप्य विनयेनाभिवाद्य च॥	= 1^{cd}	= 4232^{cd}	± 1^{cd}	± 2^{ab}
18	आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम।	= 11^{ab}	= 4242^{ab}	= 11^{ab}	± 11
19	धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ॥	= 11^{cd}	= 4242^{cd}	= 11^{cd}	± 12^{ab}
32	पुरंदरसमो युधि	= 15^{d}	= 4247^{b}	= 16^{b}	= $16\frac{1}{2}^{b}$
117· 5	जहि राक्षसपुंगवम्	= 19^{d}	= 4251^{d}	= 20^{d}	= 21^{d}
10	संवर्तक इवानिलः	± 52^{d}	± 4290^{d}	± 54^{d}	± $56\frac{1}{2}^{d}$
14	चर्मेवाग्नौ समार्पयत्	± 54^{d}	± 4293^{b}	± 57^{b}	± 59^{b}
31	तत्पपात द्विधा छिन्नं	± 59^{e}	± 4298^{e}	± 62^{e}	= $64\frac{1}{2}^{c}$
		92		96	91
118· 7	ग्रहनक्षत्रशबला द्यौरिवासीद्वसुंधरा	= 75^{cd}	= 4399^{ab}	= 77^{ab}	± 83
10	तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु सूदितेषु च भारत।	= 77^{ab}	= 4400^{cd}	± 78^{cd}	± 85^{ab}
11	रात्रिः समभवद्घोरा नादृश्यत ततो रणः॥	± 77^{cd}	± 4401^{ab}	± 79^{ab}	± 85^{cd}
	XII				
		93		97	92
28	न जाने तत्र कारणम्	= 4^{d}	± 4407^{d}	± 4^{d}	± 4^{d}
30	सोऽस्मि शीर्णबलः कर्ण शीर्णशस्त्रश्च संयुगे	± 5^{cd}	± 4408^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
31	सीत्कृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्दैवतैरपि	± 6^{ab}	± 4409^{ab}	± 6^{ab}	± $7\frac{1}{2}^{ab}$
119·10	भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात्	= 8^{ab}	= 4411^{cd}	= 8^{ab}	= $9\frac{1}{2}^{cd}$
14	पाण्डवेषु दयां नित्यं सदा भीष्मः करोति वै।	± 10^{ab}	± 4413^{cd}	± 10^{ab}	± 12^{ab}
15	अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान्॥	= 10^{cd}	= 4414^{ab}	= 10^{cd}	= 12^{cd}
120· 1	दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो।	= 39^{ab}	= 4454^{cd}	= 41^{ab}	± 47^{ab}
2	मन्दभाग्यतया वापि तत्र रक्षसि पाण्डवान्॥	± 39^{cd}	± 4455^{ab}	± 41^{cd}	± 47^{cd}
		94		98	93
30	को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवान्नरसत्तम	± 11^{ab}	± 4461^{ab}	± 14^{ab}	± 12
121· 1	मुमूर्षुर्हि नरः सर्वो वृक्षान्पश्यति काञ्चनान्।	± 12^{ab}	± 4464^{ab}	± 17^{ab}	± $15\frac{1}{2}^{ab}$
2	तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि॥	= 12^{cd}	= 4464^{cd}	= 17^{cd}	= $15\frac{1}{2}^{cd}$
17	यन्नराः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी	± 18^{cd}	± 4070^{cd}	± 23^{cd}	± 22^{cd}
		95			94
28	स नो गुप्तः सुकान्तः स्याद्धन्यात्पार्थांश्च संयुगे	± 7^{cd}	± 4480^{cd}	± 33^{cd}	± 8^{cd}
		97		101	97
123·15	ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीतले	± 24^{ab}	± 4608^{cd}	± 25^{cd}	± $25\frac{1}{2}^{ab}$
20	मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मामिव पद्मिनीम्	± 28^{ef}	± 4613^{cd}	± 30^{cd}	± 30
		102		106	102
28	गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः	= 9^{e}	= 4812^{a}	= 11^{a}	= 11^{c}
124· 6	गवां कुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तं रथकुञ्जरम्।	± 29^{ab}	± 4832^{cd}	± 31^{cd}	± 33^{ab}
7	ददृशे पाण्डुपुत्राणां सैन्यमार्तस्वरं तदा॥	± 29^{cd}	± 4833^{ab}	± 32^{ab}	± 33^{cd}
14	वीक्षांचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः	= 75^{cd}	= 4882^{ab}	= 82^{ab}	= $87\frac{1}{2}^{ab}$
		102		106	102
16	त्रातारं नाभ्यागच्छंस्तु गावः पङ्कगता इव	± 76^{ab}	± 4883^{ab}	± 83^{ab}	± 88
		103		107	103
125· 4	सोऽहमेवंगते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे	= 18^{ab}	= 4903^{ab}	= 18^{ab}	± $9\frac{1}{2}^{ab}$
9	जीवितं ह्यद्य दुर्लभम्	= 23^{b}	= 4908^{b}	= 23^{b}	= $14\frac{1}{2}^{b}$
12	जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम्	= 23^{cd}	± 4908^{cd}	= 23^{cd}	± $14\frac{1}{2}^{cd}$
126·25	स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतं ते युधिष्ठिर	± 55^{cd}	± 4944^{cd}	± 59^{cd}	± 51^{ab}
26	भीमाय शक्रपुत्राय स्वागतं यमयोस्तथा	± 55^{ef}	± 4945^{ab}	± 60^{ab}	± 51^{cd}
29	किं वा कार्यं करोम्यद्य	± 56^{a}	= 4945^{c}	= 60^{c}	± $51\frac{1}{2}^{a}$
127·13	वर्षता शरवर्षेण महता भारतर्षभ।	± 63^{ab}	± 4952^{cd}	± 67^{cd}	± $59\frac{1}{2}^{ab}$
14	क्षयं नीता हि पृतना भवता महती मम॥	= 63^{cd}	± 4953^{ab}	± 68^{ab}	= $59\frac{1}{2}^{cd}$
22	न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे	= 65^{cd}	= 4955^{ab}	= 70^{ab}	= 62^{ab}
23	युष्माकं दृश्यते सिद्धिः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते	± 65^{ef}	± 4955^{cd}	± 70^{cd}	± 62^{cd}
29	हते मयि हतं सर्वं	= 67^{e}	= 4958^{a}	= 73^{a}	= $64\frac{1}{2}^{a}$
128· 2	न्यस्तशस्त्रं तु मां राजन्हन्युर्युधि महारथाः	= 71^{cd}	± 4962^{cd}	± 77^{ab}	± $68\frac{1}{2}$

120. 2 चापि (वापि). 121. 1 सर्वान् (सर्वो). 124. 7 आत्तस्वरं.

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
13	यथाभवच्च स्त्रीपूर्वं पश्चात्पुंस्त्वमुपागतः	= 76^{ab}	± 4967^{ab}	± 81^{cd}	= $73\frac{1}{2}^{ab}$
19	अमङ्गल्ये ध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषतः ।	± 78^{ab}	± 4969^{ab}	± 83^{cd}	± $75\frac{1}{2}^{ab}$
20	न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतोऽपि कथंचन ॥	± 78^{cd}	± 4969^{cd}	± 84^{ab}	± $75\frac{1}{2}^{cd}$
129· 9	यस्याहमधिरुह्याङ्कं बालः किल गदाग्रज	= 87^{ab}	= 4979^{ab}	= 93^{ab}	± $84\frac{1}{2}^{ab}$
10	पांसुरूक्षितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः	± 86^{cd}	± 4978^{cd}	± 92^{cd}	± $83\frac{1}{2}^{cd}$
17	नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत	= 88^{ab}	= 4980^{ab}	= 94^{ab}	= $85\frac{1}{2}^{ab}$
20	यः स वध्यः कथं मया	= 88^{d}	= 4980^{d}	± 94^{d}	= $85\frac{1}{2}^{d}$
31	जहि भीष्मं स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम ।	± 94^{ab}	= 4986^{ab}	= 100^{ab}	= $92\frac{1}{2}^{ab}$
130· 1	यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥	= 94^{cd}	± 4986^{cd}	= 100^{cd}	= $92\frac{1}{2}^{cd}$
7	अपि चेज्ज्यायांसं विप्रं गुण पिवे समन्वितम् ।	± 95^{ab}	± 4987^{ab}	± 101^{ab}	± $93\frac{1}{2}^{ab}$
8	आततायिनमायान्तं हन्याच्चेन्नास्ति पातकम् ॥	± 95^{cd}	± 4987^{ab}	± 101^{cd}	± $93\frac{1}{2}^{cd}$
	XVI				
		104		108	104
23	ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।	= 2^{ab}	± 4995^{ab}	± 2^{ab}	= 2^{ab}
24	ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वाहतेषु च ॥	± 2^{cd}	± 4995^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
		105		109	105
131·21	दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयन्शक्तिमात्मनः ।	= 30^{ab}	± 5086^{ab}	± 32^{ab}	= 35^{ab}
22	राज्ञां शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥	± 30^{cd}	± 5086^{cd}	± 32^{cd}	± 35^{cd}
28	प्रज्वलितो रणे भीष्मो विधूम इव पावकः	± 33^{cd}	± 5089^{cd}	± 35^{cd}	± 38
132· 3	शैलो मेघैरिवासितः	± 36^{d}	± 5092^{d}	± 38^{d}	± 41^{d}
		111		115	111
13	युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।	= 13^{ab}	= 5357^{ab}	= 13^{ab}	= 13^{ab}
14	शृणु मे वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥	= 13^{cd}	= 5357^{cd}	± 13^{cd}	= 13^{cd}
26	तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।	= 42^{ab}	± 5376^{ab}	± 42^{ab}	= 42^{ab}
27	भीष्मं शिखण्डी संप्रायाद्यथा श्येनो मांसं प्रति ॥	~ 42^{cd}	~	~ 42^{cd}	± 42^{cd}
		112		117	113
133· 7	उष्णार्तो हि नरो यद्वज्जलधाराः प्रतीच्छति	= 100^{ab}	= 5475^{ab}	= 24^{ab}	= 25^{ab}
8	शरधाराः शिखण्डिनः	= 100^{d}	= 5475^{d}	= 24^{d}	= 25^{d}
		113		118	114
13	यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।	= 7^{ab}	= 5522^{ab}	= 8^{ab}	= $7\frac{1}{2}^{ab}$
14	तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माणि कृन्तति ॥	± 7^{cd}	= 5522^{cd}	= 8^{cd}	± $7\frac{1}{2}^{cd}$
		114		119	115
25	शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपार्थिवान् ।	± 31^{ab}	± 5599^{ab}	± 32^{cd}	± 33^{ab}
26	यद्येषां न भवेद्गोप्ता विश्वक्सेनो महाबलः ॥	± 31^{cd}	= 5599^{cd}	= 33^{ab}	± 33^{cd}
134· 4	अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः	= 32^{cd}	= 5600^{cd}	± 34^{ab}	± 35^{ab}
7	तस्मान्मृत्युमहं मन्ये कालप्राप्तमिवात्मनः	± 33^{ef}	± 5602^{ab}	± 35^{cd}	± 36^{cd}

129. 31 वेदं (चेदं). 130. 23 प्रभातविमले. 133. 8 शतधाराः.

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
15	पतिष्यति रथाद्भीष्मः सर्वलोकप्रियस्तथा	± 39^{cd}	± 5608^{ab}	± 41^{cd}	± $42\frac{1}{2}^{ab}$
23	क्षितिकम्पे यथाचलः	= 42^{d}	= 5611^{d}	= 45^{b}	= 46^{d}
135· 7	वज्राशनिसमस्पर्शाः सूचिताः सुप्रवेशिताः ।	± 55^{ab}	± 5627^{ab}	± 60^{cd}	± 62^{ab}
8	सुमुक्ताश्चाप्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥	± 55^{cd}	± 5627^{cd}	± 61^{ab}	± 62^{cd}
17	वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम्	= 61^{cd}	= 5633^{cd}	= 67^{ab}	= 68^{cd}
136· 1	प्राक्शिराः प्रपतन्रथात्	± 81^{d}	± 5654^{b}	± 87^{d}	± 93^{d}
7	धरणीं न स्पृशंश्चापि शरपङ्क्तिसमावृतः	± 84^{cd}	± 5658^{ab}	± 91^{cd}	± $99\frac{1}{2}^{ab}$
8	शरतल्पे महेष्वासः शयानः पुरुषर्षभ	± 85^{ab}	± 5658^{cd}	± 92^{ab}	± $99\frac{1}{2}^{cd}$
20	कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशास्त्रभृतां वरः ।	± 88^{ab}	= 5661^{cd}	± 95^{ab}	± 103^{ab}
21	कालं कर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ॥	= 88^{cd}	= 5662^{ab}	= 95^{cd}	± $103\frac{1}{2}$
137· 6	दक्षिणावर्त आदित्ये नाहं गन्ता कदाचन	± 96^{cd}	± 5671^{ab}	± 104^{cd}	± $113\frac{1}{2}$
12	स्वच्छन्दमृत्युरित्येव तस्य च वशगस्तथा	± 99^{cd}	± 5674^{cd}	± 108^{ab}	± 117^{cd}
13	यद्वितिष्ठ ततः प्राणादुत्सर्गे नियमे सति	± 100^{ab}	± 5675^{ab}	± 108^{cd}	± 118^{ab}
		115		120	116
138·17	उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवानराः	± 28^{cd}	= 5719^{ab}	= 30^{cd}	= 30^{cd}
22	स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ।	= 31^{ab}	= 5721^{cd}	= 33^{ab}	= 33^{ab}
23	तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः ॥	= 31^{cd}	= 5722^{ab}	= 33^{cd}	= 33^{cd}
26	शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम्	= 32^{cd}	± 5723^{ab}	= 34^{cd}	= $34\frac{1}{2}$
139·12	शेष्येऽहमस्यां शय्यायां यावदावर्तनाद्रवेः ।	± 48^{ab}	± 5740^{cd}	± 51^{cd}	± $51\frac{1}{2}^{ab}$
13	ये तदा पारयिष्यन्ति ते मा द्रक्ष्यन्ति वै नृपाः ॥	± 48^{cd}	± 5741^{ab}	± 52^{ab}	± $51\frac{1}{2}^{cd}$
19	दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ।	= 49^{ab}	= 5741^{cd}	= 52^{cd}	= $52\frac{1}{2}^{ab}$
20	अर्चिष्मान्प्रतपँल्लोके रथेनोत्तमतेजसा ॥	± 49^{cd}	± 5742^{ab}	± 53^{ab}	± $52\frac{1}{2}^{cd}$
25	विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्सुहृदश्च प्रियानिव	± 49^{ef}	± 5742^{cd}	± 53^{cd}	± 53
140· 6	दत्तदेया विसृज्यन्ते पूजयित्वा चिकित्सकाः	± 52^{cd}	± 5746^{cd}	± 57^{ab}	± 57^{ab}
7	एवं गते मे नेदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति वै	± 53^{ab}	± 5747^{ab}	± 57^{cd}	± 57^{cd}
20	दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या भीष्मो निपातितः	± 61^{ab}	± 5756^{ab}	± 66^{cd}	± $66\frac{1}{2}^{ab}$
141· 5	अवध्यो मानुषैरेष	= 61^{e}	± 5756^{e}	± 67^{a}	= $66\frac{1}{2}^{e}$
5	अथ वा दैवतैरपि	± 62^{a}	± 5757^{a}	± 67^{e}	± $67\frac{1}{2}^{a}$
12	तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः	= 63^{cd}	= 5758^{cd}	= 69^{ab}	= 69^{ab}
13	त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयंकरः	= 63^{ef}	= 5759^{ab}	= 69^{cd}	= 69^{cd}
22	सर्वथा त्वां समासाद्य न कार्यमिति मे मतिः	± 64^{ab}	± 5760^{cd}	± 71^{ab}	± $70\frac{1}{2}$
		116		121	117
142· 3	नाद्य तात मया शक्यं भोगाः केचन मानुषाः	± 12^{cd}	± 5774^{cd}	± 13^{cd}	± $13\frac{1}{2}^{ab}$
4	अपक्रोशान्मनुष्येभ्यः शरशय्यागतो ह्यहम्	± 13^{ab}	± 5775^{ab}	± 14^{ab}	± $13\frac{1}{2}^{cd}$
16	दह्यतीदं शरीरं मे संस्यूतोऽस्मि तवेषुभिः ।	± 17^{ab}	± 5779^{ab}	± 18^{ab}	± 20^{ab}
17	मर्माणि परिकुचन्ति वदनं परिशुष्यति ॥	± 17^{cd}	± 5779^{cd}	± 18^{cd}	± 20^{cd}

136. 8 शयश्च (शयानः).   141. 5 तथा वा (अथ वा).   142. 3 केन च. (केचन).

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
143· 1	उत्पपात ततो धारा	= 23^{ab}	= 5785^{c}	= 24^{c}	= $26\frac{1}{2}^{a}$
18	सरितां सागरः श्रेष्ठो	± 32^{c}	= 5795^{a}	= 34^{c}	± $35\frac{1}{2}^{c}$
18	गिरीणां हिमवान्वरः	= 33^{b}	= 5795^{d}	= 35^{b}	= $36\frac{1}{2}^{b}$
19	आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठः	= 33^{a}	= 5795^{c}	= 35^{a}	= $36\frac{1}{2}^{a}$
19	श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम्	= 33^{d}	= 5796^{b}	= 35^{d}	= $35\frac{1}{2}^{d}$
144· 3	आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम्	= 38^{ab}	= 5801^{cd}	= 40^{cd}	= 42^{ab}
4	ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः	= 38^{cd}	± 5802^{ab}	= 41^{ab}	= 42^{cd}
13	सर्वस्मिन्मानुषे लोके एक एव धनंजयः	± 39^{ab}	± 5803^{ab}	± 42^{ab}	± 43^{cd}
20	तेन सत्व * * * * * रेणावशोभिना	= 40^{cd}	± 5805^{ab}	= 44^{ab}	= $45\frac{1}{2}^{ab}$
21	धनंजयेन वीरेण सन्धिस्तात प्रयुज्यताम्	± 41^{cd}	± 5806^{cd}	± 44^{cd}	± $45\frac{1}{2}^{cd}$
27	एतस्मिन्नेव काले तु नारदो भगवानृषिः	...	—	—	—
28	आजगाम महाराज द्रष्टुं भारतसत्तम	...	—	—	—
145· 5	न सोऽस्तीह पुमान्कश्चिन्त्रिषु लोकेषु विद्यते	...	—	—	—
6	य एतच्छयनं दिव्यं संपिताद्य पुमानिव	...	—	—	—
14	त्रयो मार्गा नरश्रेष्ठ मर्त्याणां प्राणसंक्षये	...	—	—	—
15	देवयानः पितृयानो नरकस्तदनन्तरम्	...	—	—	—
20	श्रुतौ स्मृतौ च राजेन्द्र मार्गावितौ प्रकीर्तितौ	...	—	—	—
21	उत्तरस्थे दिनकरे देवयानः प्रकीर्तितः	...	—	—	—
26	तथैव दक्षिणे मार्गे पितृयाणः स्मृतो बुधैः	...	—	—	—
31	देवयानेन गन्तैतु	...	—	—	—
146· 9	पृच्छामि धर्मविद्वांसमहं त्वां भारतर्षभ	...	—	—	—
10	कथं राजा वर्तमानो ननु वन्धेन युज्यते	...	± $12{\cdot}2715^{ab}$	± $12{\cdot}71{\cdot}\ 1^{ab}$	± $12{\cdot}65{\cdot}\ 1^{ab}$
20	राजधर्मश्रुतिवतः शीलवृत्तसमन्वितः	...	—	—	—
21	अर्चितन्वयतेत त्वं येन यः स्युः पुरोहितः	...	—	—	—
26	धर्मार्तौ परिपृच्छयन्रागद्वेषौ विहाय च	...	—	—	—
27	कामदोषौ पुरस्कृत्य यो मा राजा प्रनश्यति	...	± $12{\cdot}2721^{ab}$	± $12{\cdot}71{\cdot}\ 7^{ab}$	± $12{\cdot}65{\cdot}\ 7^{ab}$
31	न च धर्मं न चात्मानं	...	± $12{\cdot}2721^{c}$	± $12{\cdot}71{\cdot}\ 7^{c}$	± $12{\cdot}65{\cdot}\ 7^{c}$
31	शक्नोति परिरक्षितुम्	...	—	—	—
147· 3	तस्मान्मूढश्च लुब्धश्च	...	± $12{\cdot}2722^{a}$	± $12{\cdot}71{\cdot}\ 8^{a}$	± $12{\cdot}65{\cdot}\ 8^{a}$
3	न कर्तव्यः कदाचन	...	—	—	—
4	अलुब्धं बुद्धिसंपन्नं सर्वकार्येषु योजयेत्	...	± $12{\cdot}2722^{cd}$	± $12{\cdot}71{\cdot}\ 8^{cd}$	± $12{\cdot}65{\cdot}\ 8^{cd}$
14	गोपं हितं हि राजानं धर्मनित्यमतन्द्रितम्	...	± $12{\cdot}2726^{ab}$	± $12{\cdot}71{\cdot}12^{ab}$	± $12{\cdot}65{\cdot}12^{ab}$
15	अकामद्वेषसंयुक्तमुपरज्यन्ति मानवाः	...	± $12{\cdot}2726^{cd}$	± $12{\cdot}71{\cdot}12^{cd}$	± $12{\cdot}65{\cdot}12^{cd}$
20	स्ववृत्तिमूलहिंसो यः कुरुते स्वयमेव हि	...	—	—	—
21	अशास्त्रलक्षणाकारैर्लोभाद्यैः पीडयन्प्रजाः	...	—	—	—
26	यो हि पक्वं द्रुमं छित्त्व लभते न पुनः फलम्	...	—	—	—
27	एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं स्यादनर्थकम्	...	± $12{\cdot}2730^{cd}$	± $12{\cdot}71{\cdot}16^{cd}$	± $12{\cdot}65{\cdot}16^{cd}$

Page and Line	Old–Javanese Text	B. O. R. I. Ed.	Calcutta Ed.	Bombay Ed.	Madras Ed.
148· 4	मालाकारोपमो नित्यं भव माङ्गारिकोपमः	...	$\pm$ 12·2734[ab]	$\pm$ 12·71·20[ab]	$\pm$ 12·65·20½[ab]
11	एष एष परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजाः	...	—	—	—
12	भूतानां हि दया धर्मो रक्षणे च परा दया	...	$\pm$ 12·2740[cd]	$\pm$ 12·71·26[cd]	$\pm$ 12·65·26½[cd]
18	इह लोके सुखं प्राप्य परत्र च महीतले	...	—	—	—
26	एवं तेभ्यः परश्चेतो (sic) ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि	...	—	—	—
27	सत्वेन परिभोगाय स्वर्गं जेष्यसि दुर्जयम्	...	—	—	—
149· 1	यदा न कुरुते धर्मं	...	$\pm$ 12·2744[d]	$\pm$ 12·71·30[d]	$\pm$ 12·65·30½[d]
1	राजा भूतानि पालयन्	...	—	—	—
2	प्रजापुण्यं चतुर्भागं तदा न प्राप्नुयान्नृपः	...	—	—	—

APPENDIX III

☞ In his edition (1846) of the Bhagavadgītā in Sanskrit, Canarese and English in parallel columns, Rev. J. Garrett has given a selection of variant readings collected from several good Malayalam MSS. Many of these variants have already appeared in our Critical Apparatus, but there are a few that are new and deserve to be recorded. No particulars of the MSS. are available.

23 (BG. 1)

11^{b}) अवस्थितम् (for अवस्थिताः).

35^{d}) महीतले (for महीकृते).

24 (BG. 2)

6^{b}) यद्वा जयो (for यद्वा जयेम).

20^{a}) न म्रियते (for म्रियते).

35^{b}) मन्येरन् (for मंस्यन्ते).

72^{c}) स्मृत्वा (for स्थित्वा).

25 (BG. 3)

19^{c}) [ऽ]प्याचरन् (for ह्याचरन्).

27^{a}) प्रकृत्या (for प्रकृतेः).

26 (BG. 4)

2^{a}) परंपराप्रोक्तम् (for °प्राप्तम्).

3^{c}) इष्टोसि (for भक्तोऽसि).

33^{c}) कर्माखिले (for कर्माखिलं).

33 (BG. 11)

11^{c}) देहम् (for देवम्).

18^{d}) मतोसि (for मतो मे).

38^{c}) वेद्यश्च (for वेद्यं च).

34 (BG. 12)

9^{d}) मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्तुं).

35 (BG. 13)

4^{b}) वचोभिर् (for छन्दोभिर्).

25^{a}) अन्येष्वेवम् (अन्ये त्वेवम्).

37 (BG. 15)

5^{c}) सुखदुःखसंगैर् (for °संज्ञैर्) given by Madhusūdana

18^{d}) कथितः (for प्रथितः).

38 (BG. 16)

7^{b}) यथा (for जना).

8^{b}) अधीश्वरम् (for अनीश्वरम्).

9^{d}) जगतोधिकाः (for जगतोऽहिताः).

14^{b}) चापरानहम् (for °रानपि).

21^{a}) नरकस्योक्तं (for °कस्येदं).

22^{b}) कामद्वारैस् (for तमोद्वारैस्).

39 (BG. 17)

6^{c}) °शरीरं स्वं (for °शरीरस्थं).

40 (BG. 18)

2^{d}) त्यागं प्राहुर् (for प्राहुस्त्यागं).

3^{c}) यज्ञो दानं तपः कर्म.

7^{b}) नोपलभ्यते (for नोपपद्यते).

10^{b}) योनुपज्जते (for नानु°).

15^{b}) बुधः (for नरः).

16^{b}) केवलस् (for केवलं).

18^{b}) त्रिविधं कर्मचोदनम्.

32^{b}) तमसा धृता (for °सावृता).

33^{a}) धारयेत (for धारयते).

37^{c}) तत्सात्त्विकमिति प्रोक्तम्.

42^{b}) अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्.

44^{a}) वाणिज्यं कृषिगोरक्षा.

47^{c}) स्वभावविहितं (for °नियतं).

50^{a}) सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धिं प्राप्तो).

51^{d}) रागद्वेषाबुदस्य च.

67^{d}) योऽभ्यसूयते (for °सूयति).

CRITICAL NOTES

☞ For additional variants, further extracts from commentaries, corrections other than those in the constituted text, and minor improvements, see *Addenda et Corrigenda*. Special topical bibliographies have been provided where necessary. In addition to works included therein, I have occasionally cited some Purāṇa texts from the following editions: Brahmāṇḍa, Vāyu, Varāha (Bibliotheca Indica); Matsya, Mārkaṇḍeya, Skanda, Viṣṇudharmottara (Veṅkaṭeśvara Press, Bombay); Agni, Padma (Ānandāshrama, Poona); Harivaṁśa (Chitrashala Press, Poona); The Rāmāyaṇa (Nirnaya Sagar Press, Bombay); Viṣṇupurāṇa (with Ratnagarbha's com., Bombay 1889).

I

3 [c]) The late-Northern reading कौरवाः समवर्तन्त (given by $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{4-7.9}$ G_1, as also by $D_{9.10}$), is prompted by the desire to make Saṁjaya's reply refer to the three—Kauravas, Pāṇḍavas and Somakas—about whom Dhṛtarāṣṭra had inquired.

5 [a]) The *v. l.* अपिधाय of T_1 G_4 can yield the sense of 'covering' or 'cutting off retreat,' which is plausible. —The पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखाः description of 5* should refer to the Kauravas, who are not, however, actually mentioned.

7 When the वृद्धs and बालs were left behind, it was felt as incorrect to describe the earth as निष्पुरुषा ; so अश्वपुरुष is taken to mean horse-rider. The reading of D_1 — निरश्वा पुरुषव्याघ्र रथ° — cleverly dodges the whole difficulty. The अन्य in 7^{cd} as read by K_3, denotes पुरुषs other than old men and boys. We can take पुरुष to denote the fighting man-power, which cannot be predicated of the बालवृद्ध people left behind.

8 [c]) तावदेव (for तावद्देशात्) a *lect. diff.* which is read by $M_{1-3.5}$. समावृत्तं, 'turned up together', for which we have a late-Northern *lect. fac.* समायातं. — [d]) O.-J. alone reads भारतसत्तम (for पार्थिव°).

9 [c]) $D_{1.6}$ T_2 $M_{3.4}$ give the *v. l.* पर्याक्रमंत, which is perhaps grammatically more correct.

11 [a]) संज्ञाः should denote general watch-words. In 12^b (where the word is repeated) it signifies individual pseudo-names, seeing that अभिज्ञानानि or 'means of recognition' are there sub-divided into संज्ञाः (pseudo-names) and आभरणानि (detachable marks of identification like rings). The *v. l.* शय्याः in 11^a, with the consequent *v. l.* रात्रौ (used to avoid repetition of संज्ञाः), can hardly go with विविधास्तास्ताः or even with विविधाः alone. The *v. l.* शिक्षाः, given by D_6 alone, avoids all difficulty and may be a later improvement.

13 [a]) ध्वजाग्रं. Cf. *Arthaśāstra*, Shama Shastri, p. 62 line 12, p. 142 line 17, etc. The word अग्र in the sense of 'total number' occurs in Ādi 2. 135, 177, 189. Cc wrongly renders the word by ध्वजमुखं ध्वजोपरिभागं वा.

14 [c]) The Southern variant राज- *for* नाग- may be due to the failure to see that नाग here means not snakes or Nāga princes, but elephants.

15 [d]) भेर्यः, the irregular acc. plu., could have been retained; but भेरीः is given by K_{0-4} B Dn $D_{1.3.4.6-8}$ T_1 $G_{1.3.4}$ M. Not every archaic form need be original.

20 [d]) सैन्येन रजसा — Cf. 42. 28 ; 4. 31. 5. The word सैन्य, formed from सेना by Pāṇini 4. 4. 45 in the sense of तेन समवैति, is usually masculine, and the sense can hardly suit रजस्, as it is not a consti-

tuent part of the army. When formed according to Vārtika 1 to Pāṇini 5. 1. 124, सैन्य means the same as सेना, and is a neuter noun. In our passage it is obviously an *adj.* from सेना (as PW understands it: in 42. 28 Cn explains it as सेनाभवेन); and there is no other termination by which it can be formed except perhaps ष्यञ्. If so, the fact can permit the inference that this termination was not exclusively स्वार्थे.

26–32 Cf. Manu. 7. 90–94.

29 [d]) पदातेन, a false form at times met in ancient literature, which several MSS. attempt to rectify.

32 Since charioteers and horses were frequently wounded in the battle, सूतs and धुर्यs should, in this context, preferably mean 'heralds and guides'. MSS. Ko. 1 om. st. 32, which may not be by *hapl.*, since these MSS. read कदाचन (for कथंचन) in 31[d].

2

1 [a]) = (var. 20[a]). It is obvious that the observation was carried on for some days, and not just on the day of the battle: cf. note on 23[a] below.

6 [b]) पर्व obviously refers to कालपर्याय. The failure to see this has given rise to various attempts at text-improvement.

8 [c]) Noteworthy is the curious and common variant वाराणसीश्वरो (!), found in Ko–2 (for वराणामीश्वरो).

9 [d]) नपरोक्षं as one word, since सर्वं न परोक्षं can imply किंचित् परोक्षं किंचिदपरोक्षं.

2. 17–3. 42. For the omens and portents, cf. Weber, *Zwei vedische Texte über Omina and Portenta*, 1858; Kern, Varāhamihira's *Bṛhat-Saṁhitā* (Bibl. Ind.), 1865; Ballālasena, *Adbhutasāgara*, Benares 1905; Bolling and Negelein, *The Pariśiṣṭas of the Atharvaveda*, Leipzig 1910; D. G. Kohlbrugge, *Atharvaveda-Pariśiṣṭa über Omina*, Wageningen 1938. The last mentioned book cites other literature, and cross references to Sanskrit texts.

17 Cf. B 7. 7. 36. — [b]) बलैः 'in congregations'. Inaccessible mountain-peaks is the natural habitat of these birds, from whence they fly in congregations towards वनान्त with a view to pounce from thence upon their prey. बल can also be understood as a species of bird for which वल or वड is given as a variant. — [c]) The S variant ध्वजाग्रेषु (for वनान्तेषु) involves a duplication of the portent mentioned in 3. 41[cd] below.

19 [c]) The *lect. diff.* कङ्काः, 'cranes,' given by Ko–2 M is changed by K3–5 B D T2 into the more familiar कङ्काः, already mentioned in 17[b].

20 [cd]) Cf. B 7. 77. 3; B 16. 1. 4; 2. 13.

21 Cf. 6. 108. 9[cd]; also Adbhutasāgara, p. 361f. The परिघाः, 'cloud-bars' (परिघाकारा रश्मिदण्डाः — Arjunamiśra) have to be distinguished from परिधि, 'halo'.

22 Quoted in the Adbhutasāgara with *v. l.* भयाय (for क्षयाय). Nīlakaṇṭha's explanation of this stanza, which he understands as referring to a no-moon day, is not convincing. The idea intended appears to be that the Sun by day and the Moon and the stars by night were both blazing so fiercely that night could not be distinguished from day.

23 [a]) Reading आलक्षे (for अलक्ष्यः), and हीनां (for हीनः), P. C. Sengupta (*Journal, RASB*, Vol. III, 1937, No. I, pp. 101–119) understands this as an observation made on the very morning of the beginning of the battle; and since this cannot be a full-moon day accordingly to any authority, Sengupta proposes to understand the full-moon day as an *anumati*-paurṇamāsī, *i. e.*, the preceding day or even the day before that.[1] All this is utterly unnecessary. पौर्णमासीं कार्त्तिकीम् is an accusative of duration. The stanza is quoted in the Adbhutasāgara, p. 31.

25 Nīlakaṇṭha explains: तयोर्भूचरयोरप्यन्तरिक्षे उत्प्लुत्य युध्यतोः प्रणादम्! The Atharvapariśiṣṭa LVII*b*, 3. 1—

प्रवृत्तप्रेतमार्जारवराहानुगतास्तथा ।

सस्वना निःस्वनाश्चापि पतन्ति धरणीतले ॥

tells us that meteors, when they reach the earth, are often वराहप्रेतशार्दूलसिंहमार्जारवारणैस्तुल्याः and, as such, forebode calamity (*ibid.*, st. 4–5).

26 Quoted in Adbhutasāgara, p. 427. Cf. Hari-

[1]. See Ait. Brāhmaṇa, xxxii. 17.

vaṁśa, Bhaviṣyaparvan, 46. 18–19; Matsya 230. 1–3; Bṛhatsaṁhitā 46. 8.

27 [ab]) Quoted in Adbhutasāgara p. 469. Cf. Athar. Pari. LXX*b*, 2. 2. — [cd]) Cf. *ibid*. LXX*b*, 2. 1.

28 These birds are together enumerated in Athar. Pari. LXX*c*, 24. 4–5.

29 [cd]) Quoted in Adbhutasāgara, p. 670, with *v. l.* पतंगाः (for शतशः). The swarms of locusts hovering about at the rising of the sun are compared to warriors with spears riding the rays of the sun. The metaphor is misunderstood by Ko–3, which read शश्वत्तरपते प्रजाः, as also by P. C. Roy, who translates 29[c] as a separate sentence.

30 [ab]) Quoted in Adbhutasāgara, p. 311. — [cd]) वर्षं as neuter belongs to older usage, and may have led to various attempts to avoid it in the late-Northern group of MSS.

31 [cd]) Quoted, *ibid*., p. 204. The exact astronomical phenomenon is not explained by any ancient authority. पृष्ठतः कृतः 'thrown into shade' can imply that वसिष्ठ (and the other stars of the Great Bear constellation) were shining very dimly, which implies a disaster. Cf. Bṛhatsaṁhitā 13. 7.

32 [ab]) Cf. Adbhutasāgara p. 146 — चरन्कृत्तिका-रोहिण्योरुत्तरे चापि दारुणः । — [cd]) Quoted, *ibid*., p. 53.

33 [ab]) Cf. Ādi 26. 31[ab]; Udyoga 82. 5[ab]; 153. 28. Quoted in Adbhutasāgara, p. 470. — [cd]) It is rather curious that the list of portents in chapter 2 should end (like the supplementary list in chapter 3, st. 42) with weeping horses.

3

1 [a]) Cf. B 16. 2. 9. — [cd]) Quoted in Adbhutasāgara, p. 443.

2 [ab]) Quoted, *ibid*., p. 562. — [cd]) The Bengali-Vulgate as also the S variants introduce ideas unconnected with विकृतप्रसूति, which is the current context.

3 Quoted (with var.) in Adbhutasāgara, p. 562.

4 Quoted (with var.) in Adbhutasāgara, p. 562. — [cd]) A चतुर्दंष्ट्र or double-headed eagle is a *motif* associated with one of the arches at Taxila (Marshall: *Guide to Taxila*, p. 74 and illustration). This ominous *motif* seems to have been used there as a protective charm.

5–7 Quoted (with var.) in Adbhutasāgara, p. 562–563. — In 6[b] श्वा should strictly be शुनी. As 6[ab] introduces beasts and 6[cd] birds, the variants like कुंजरान् or गर्दभान् have to be rejected. — 7[a]) प्रजायन्ते in the sense of प्रजनयन्ति.

8 [a]) कुड्काः (given by Ś1 Ko. 1) seems to be a variant for कुण्डिकाः, 'small water-jugs' or कुडवाः (°पाः), 'small wooden corn-measures'. The owners, being पृथग्जनाः, had of course hardly an occasion for larger measures. The measures dance in anticipation of repeated use during the troubled times ahead. — [b]) स्तनपाः (given by Ś1 Ko. 1 D3) is only paraphrased in K2. 3. 5 D1. 2. 6. 7. The idea intended seems to be that babies in the house of the thief (स्तनवेश्मनि of Ś1 is evidently a mislection for स्तेन° given by Ko–3) sing aloud in anticipation of better trade.

9 Quoted (with var.) in Adbhutasāgara, p. 485.

10 [ab]) Quoted in Adbhutasāgara, pp. 444. Nīlakaṇṭha explains: पद्मानि, महान्ति, उत्पलानि क्षुद्राणि भेदः । कुमुदानि चन्द्रोदयविकासीनि तान्येव । The Adbhutasāgara quotes वृद्धगर्गसंहिता to say —

> एकवृक्षे तु नानात्वं संदृश्य फलपुष्पयोः ।
> व्यत्यासमयथार्थं वा परचक्रागमो भवेत् ॥

— [cd]) Quoted in Adbhutasāgara, p. 320, 353.

11 ꕥ Cn: कार्तिक्याः परं हि संग्रामारम्भः । तत्र तुलास्थमर्कं राहुरुपैति । तदा एव श्वेतो ग्रहः केतुश्चित्रामतिक्रामति, स्वात्यादौ वर्तते । नित्यं समसप्तकस्थौ राहुकेतू इदानीमेकराशिगतौ महानिष्टसूचकाविति भावः । ꕥ

12 [cd]) Quoted in Adbhutasāgara, p. 196, with the *v. l.* नारकम् (for निष्ठति).

13 Cf. 5. 141. 8, where अङ्गारक was said to be वक्र in ज्येष्ठा.

15 श्यामो ग्रहः. This is the S reading, which is however found in K1. In view of the fact that

the श्वेतग्रह was already described in st. 11 as चित्रामाक्रम्य तिष्ठति, Cn is forced to invent द्वितीय उपग्रहः केतुसंज्ञः. This is obviously an ancient error that has found its way in practically all N MSS. The point of describing the ज्येष्ठा as a तेजस्वि नक्षत्रं would be lost if the ग्रह that is to overwhelm it had been already श्वेत. The ग्रह was black and blazing and aptly described as सधूमः सहपावकः प्रज्वलितः.

16 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p. 206.

17 Quoted, *ibid.*, p. 97.

18 Quoted, *ibid.*, p. 453.

19 Quoted, *ibid.*, p. 643.

20 Quoted (with var.), *ibid.*, p. 478f.

24 ^{cd}) Quoted (with var.), *ibid.*, p. 204.

25 Quoted (with var.), *ibid.*, p. 224, with the gloss संवत्सरनाम्नि वर्षे स्थायिनौ संवत्सरस्थायिनौ. Cf. the astronomical explanation in Cn. — The repetition, mostly by Bengali and late Devanāgarī MSS., of 29 (with var.) after 25 was evidently accidental to begin with, but variants एकपक्षे (K_4 B Da D_5), एकाहा हि (Dn D_{4-8}), एकत्राहि (T_1 G_4 M_2) for एकमासे (given by Ś1 $K_{0-3,5}$ $D_{2,3,5,7}$ T_2 $G_{1,3}$ $M_{1,3-5}$) gave it the status of independence, with the result that the repeated stanzas came to be considered as two distinct statements. The Madras ed. reads देवमासे (for एकमासे).[1]

27 ^{a}) A marginal addition (*sec. m.*) in K_3 explains the three पूर्वs as पूर्वा, पूर्वाषाढा and पूर्वाभाद्रपदा. Dn_2 alone reads छत्रेषु for पूर्वेषु, and Cn explains, with the help of a long quotation from नरपतिविजय, the ominous implications of certain constellations being छत्रs.

28 Quoted in Adbhutasāgara, p. 85. When त्रयोदशी becomes अमावास्या in consequence of the क्षय of two तिथिs (other than pratipadā or amāvāsyā), the fortnight is called विश्वघस्र. The reading सूर्यचन्द्रौ (given by Cd alone, presupposes a full-moon ending (Pūrṇimānta) month, whereas passages like B 16. 44. 2 support a no-moon ending (Amānta) month. The possibility of these two Mbh. texts belonging to two different times or regions it is difficult to either prove or disprove. A possible way of escape, retaining the चन्द्रसूर्यौ sequence, would be to suppose that the lunar eclipse in the fortnight preceding the विश्वघस्र fortnight was what is technically known as a ग्रस्तास्त lunar eclipse; but it is a question whether such an eclipse is at all possible under the circumstances: the text does not hint at it. — ^{c}) Adbhutasāgara (p. 86) (reading एकाह्ना in pāda b) gives the variant ग्रहौ जातौ, which it thus explains: ग्रहौ जातौ, मुखपुच्छाभ्यां ग्रासौ जातावित्यर्थः । एतच्च अपर्वग्रहणं द्विविधम्, राहुकृतं त्वष्टृकृतं च । Tvaṣṭṛ is elsewhere described as a श्यामो ग्रहः.

31 ^{b}) K_3 °त्रयोदशीम् (for °चतुर्दशीम्) on the assumption that the phenomenon belongs to the विश्वघस्रपक्ष alluded to in st. 28. The correction is not needed, as there can be a चतुर्दशी in a विश्वघस्रकृष्णपक्ष.

32 ^{ab}) Cf. B 7. 77. 4–5; B 9. 58. 59^{ab}. — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p. 413. — ^{ef}) Quoted, *ibid.*, p. 330 with the *v. l.* शक्राशनिसमप्रभाः; cf. 2. 71. 26^{cd}; B 7. 7. 38–39.

33 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p. 330 with *v. l.* अनयं समवाप्स्यथ of Dn $D_{4,8}$. — ^{cd}) Quoted, *ibid.*, with the *v. l.* of Dn $D_{4,8}$ and allied MSS.

36 ^{a}) महाभूताः (masc.) as in Sabhā 134*, line 1, in the sense of the 'Great Powers' behind the elements. The MSS. that read चत्वारः सागराः understand (like Cn) महाभूताः as an adj. The correct reading चतुरः सागरान् (accus.) is given by Ś1 K_{0-3} alone. — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p. 353. Cf. 3. 176. 43^{ab}; B 16. 1. 2.

38 ^{ab}) Cf. 6. 4. 16.

39 The Adbhutasāgara (p. 418) quotes वृद्धगर्ग—

छत्रे गृहे वाथ रथे ध्वजे वा धूमः समुत्तिष्ठति यस्य तूर्णम् ।
स पार्थिवः साश्रमनुष्यकोपः पराभवं याति जनक्षयश्च ॥

41 ^{cd}) Cf. 4. 41. 21^{ab}.

42 ^{b}) The late-Northern reading व्यालाः requires us to supply an acc. for प्रकिरन्तः, and involves duplication with 42^{d}. — ^{d}) Cn explains the late-Northern reading सलिलाश्रयाः by प्रस्वेदयुक्ताः!

45 ^{b}) The reading यदि वध्यन्ति of K_{3-5} $B_{1,3,4}$ Dn $D_{1,2,4,8}$, as also of $D_{6,10}$, is slightly better documented than वध्यन्ते यदि of K_2 B_2 Da D_{5-7};

[1] For discussion of possible interpretations, see Introd. p. LXV–LXVI.

but हन्यंते यदि of Ś1 Ko. 1 would seem to support the text.

46 Ś1 gives the colophon at the end of 3. 22 also.

4

2 [b]) कालवादी (K4 B D1. 5. 8 S), "claiming allegiance to the ancient 'Kāla' Philosophy", which specialised, amongst other things, in उत्पातs.

4 [d]) Our text, supported by late-Northern and S sources, is opposed by Ś1 Ko–3. 5 D1. 2. 6, which read प्रकुरुष्व मम प्रियम्.

6 [d]) Cd, which gave a successful interpretation of 6[b], fails us here. It takes सति = शोभने and reads यथा पथि as two words. That renders यथा unnecessary. यथापथि (given by Ś1 Ko–3. 5 D1–3 M) can be taken as archaic for यथापथम्, following the rule समासान्तविधिरनित्यः. The idea intended is, यथापथं गमने [दुर्योधननिग्रहेण] शक्ये सति, कालप्रयुक्ता तव उत्पथप्रवृत्तिः. The T1 G4 reading, adopted by the Madras Ed., is an evident *lect. fac.*

10 [d]) The text is given by Ś1 Ko–2. The prep. अपि implies that Dhṛtarāṣṭra wished his reply to be considered as final. The late-Northern and the S variants are both *lect. fac.*

12 [c]) The Ś1 Ko–2 D7 reading पते (for -पि ते) is equally acceptable.

20 [b]) The late-Northern variant हेषितैर्वा हयानां (for °तैर्वाहनानां) hardly fits, as हेषितs cannot be 'seen'. The corresponding Śāntiparvan passage reads — सुवर्णैश्च यूनाम्.

22 [b]) दक्षिणा (adv.), given by K1 Da1 alone (besides MS. No. 11317 from Baroda dated Saṁvat 1792 and marked L on the collation sheets but not included in the Crit. App.), is *lect. diff.* indirectly supported by दक्षिणाः of Ś1 K2. 4 B Da2 Dn D4. 5. 8, and is to be construed with 22[a].

32 [ef]) संनिपातः here should mean the same thing as in 29[b], *i. e.*, 'crowding together, rout pellmell, collapse'. Cn, however, explains it as योधानां संघर्षः. Victory by brute force was said to be the worst victory: as good as defeat, because of the bad *morale* engendered even amongst the victors The fright-psychology born of संनिपात is worse still (नर्गं न्द्रुः). For 32[cd], cf. B12. 94. 1[cd].

33 [b]) अप्रकम्प्याः, 'not to be shaken or routed'.

34 [c]) सुपर्णोपचितिं = सुपर्ण + उपचितिं, rather than सुपर्णः + अपचितिं. — [d]) The Ś1 Ko–2 D7 variant महत्यामपि is probably, like the late-Northern महत्या अपि, due to attraction by सेनाया in the next line. Both these variants require अपचितिं in 34[c] to be understood as नाशं. But सुपर्णः becomes in that case a redundant nominative, being already present in 34[a]. The text as in D8 S.

5

☞ For the cosmographical chapters 6–13, compare, besides the literature cited at the beginning of the Crit. App. to the chapter. W. Kirfel: *Die Kosmographie der Inder*, Bonn and Leipzig, 1920, and Schubring's review of the same, *ZDMG*, Band 75 (1921) pp. 254–275; Kirfel: *Bhāratavarṣa*, Stuttgart, 1931; Cunningham, *Ancient Geography*, (second edition, 1924); N. L. Dey, *Geographical Dictionary*, Calcutta, 1927; Bimala Churn Law: *Mountains of India* (Calcutta Geographical Society Publications, No. 5), and *Rivers of India* (ibid., No. 6), 1944. Correspondences with the several Purāṇa texts are given in the Crit. App., although not exhaustively. Cross-references to Mbh. and to Vālmīki's Rāmāyaṇa are also at times given.

10 [a]) त्रसानि, the reading of Ś1 Ko. 1 Da D3. 5 M, is derived from √ त्रस् 'to tremble': cf. त्रसरेणु. The word is not an exclusively Jain technicality, as is often assumed.

14 [ab]) Considerable diversity prevails in the MSS. and in kindred Purāṇa texts as to this enumeration. The Madras ed. actually names five and says that they are seven! The Viṣṇupurāṇa reading (1. 5. 51[ab]) comes nearest to our text, and, like K3–5 B D (except D1. 2. 6), gives a hiatus between the Pādas.

18 [a]) The enumeration can be thus represented:
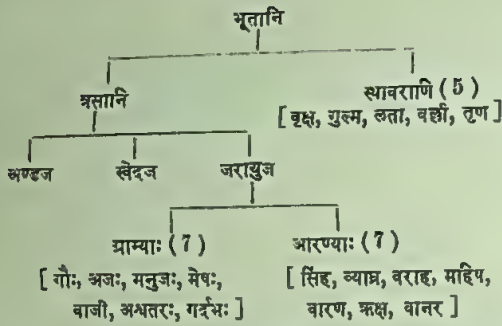
In the final count of 24, the five elements are included, whereas अण्डज and स्वेदज are passed over without specifying the varieties under each.

6

4 Only the K3. 5 D2. 6 S readings can make the enumeration गुणोत्तर. The faulty sequence is found in the Padmapurāṇa as well as in the O.-J. version.

5 ^{cd}) This line could have been omitted, particularly if we had read, with Ś1 K0-2 Cd, भूमेः (for भूमिः) in 4^{d}. But in the corresponding passage in the Āraṇyakaparvan, a variation of the line is found in 3. 202. 5^{cd}.

10 ^{ab}) For धातवः, the Padmapurāṇa reads धावन्ति (cf. धावंतः, of D8, meaning perhaps 'fluid-essences', 'diversified effects').

15 ^{ab}) For the earth's reflection in the moon-mirror, cf. Raghuvaṁśa 14. 40.

16 ^{c}) °समावापैः is given by M; the locative in °समावापे of Ś1 K0. 1 can be understood as 'in the matter of ... ...'.

7

4 ^{d}) The more precise M1-3. 5 reading नवसाहस्र उच्यते is also given by the O.-J. version and the Purāṇas generally.

6 ^{b}) Our text and the O.-J. version name the second वर्ष as हैमवत (after the mountain to the south of it) while M2 and most of the Purāṇas name it हेमकूट (after the mountain to the north of it). This difference in nomenclature may indicate difference in tradition. It will also be noted that, having reached the middlemost and the most important वर्ष with मेरु at the centre, our text gives a detailed description of that first, and proceeds to the next वर्ष only with st. 35. The O.-J. version as also the Purāṇas generally take up the descriptions more methodically.

7 ^{c}) For प्रागायतः we have, in the corresponding Purāṇa passages, the variant उदगायतः. That would make a quadrangle of mountains: नील and निषध running East-West, and माल्यवान् and गन्धमादन running South-North, the mountain मेरु occupying the centre of the quadrangle. The Purāṇa account is thus more schematic.

12-13 The Purāṇas do not seem to have preserved this legend.

18 ^{a}) For the dropping of the visarga before स्नुवन्ति, cf. Whitney, 173*a*.

20 ^{a}) उशनाः. M along with K5 Da1 Dn2 D8, give the grammatically correct form without the visarga.

26-27 There does not seem to be any passage in the Purāṇas describing this Moon-lake, the location of which would be on the top of the mountain with the reading शिखरे in 26^{a}, and at its base with the reading as in text.

28 The O.-J. version does not support the T G transposition of 6. 8. 8-25 after 7. 28. The Madras ed. follows the T G sequence.

32 Acc. to the Purāṇas, Kubera dwells on the Himālaya. The present account brings him on the Gandhamādana. The Purāṇas give the description of Kubera and that of the Gandhamādana *gaṇḍikās* (valleys or table-lands) in separate chapters. Here they are given together. Of course Kubera is a frequent visitor of all the रत्नपर्वतs (cf. 6. 7. 31, 37). The descriptions of all these places is fanciful, and we need not require any geographical consistency in them. The later Purāṇa accounts are rather particular in the matter.

35 ^{a}) नीलोत्पलधरं, which Cn condemns as an अपपाठ, is the reading given by Padma in the corres-

ponding passage, and by some of our late-Northern MSS.

36 ^{d}) दीर्घाणि, the S reading (for वर्षाणि), is supported by the Purāṇas generally.

37 ^{c}) The T G reading, which puts the nouns in the ablative, is intended as an improvement, but seems to be based upon a misunderstanding. 'They enjoy life-length and health according to their धर्म etc.'.

39 The S addition, 31*, has something of a sectarian tinge about it; cf. st. 17 above.

41 ^{c}) दृष्ट्वा. Only B2 D7 read द्रष्टुं. In the corresponding Sabhā passages (2. 3. 9), द्रष्टुं has the support of a large number of late-Northern MSS. The Purāṇas generally read गङ्गानिमित्तं (for गङ्गामुद्दिश्य).

42 ^{b}) The more common reading चैत्याः (described as हिरण्मयाः) does not suit the context. The अग्निचित्याः (Āśvalāyana Śrauta 4. 1. 21) is probably what is meant. The Padmapurāṇa variant श्वेताः is flat.

46 ^{b}) संविधिः. Cf. 1. 2. 237; B 12. 272. 17; B 14. 8. 35. PW unnecessarily suggests changing it to संविधा. Cn explains: समीचीनं लोकोपकारार्थं विधानम्. The S variant संनिधिः is *lect. fac.*, or a mistake.

49 ^{cd}) O.-J. reads ऋषयो नित्यं तत्र (for निषधे शैले नीले), and transp. 49^{ab} and 49^{cd}.

50 ^{b}) M (except M8) reads नव (for सप्त), following the Purāṇas.

52 ^{ab}) 33* is an unnecessary attempt to complete the relative clause यां तु.

53 ^{a}) शिरः is the predicate of मलयपर्वतः. The text follows K3 D7.

8

5 ^{d}) फलेषु, given also by O.-J.. 'They yield decorations through, by means of, in the shape of, flowers'. — 36*, found in Ś1 Ko-2 M8, is also given by the Calcutta and the GK editions.

9 ^{d}) For समवेषं, we have the conscious emendation समशीलं in M1-3. 5. — The addition of 37* after 9^{f} is given by D8 only and some Purāṇa texts. The sense intended is implied in 10^{d}.

10 ^{a}) For महाराज, the Padmapurāṇa reads महाभागाः. If the Padma reading had been original, it need not have been changed into महाराज. But as महाराज did not suit the Purāṇa, it has been later changed into महाभागाः. There are quite a number of such instances.

13 ^{a}) पूर्वाभिषेकस्तु. As we speak of the watersheds of a mountain-range, meaning the slopes in opposite directions, extending from an imaginary line along its ridge, which carry rain-water in opposite directions, so the forests covering the eastern or the western sides of the mountain can be described as its moisture-retainers (or, in the language of our epic, its ablutions) in those directions. पूर्वाभिषेकः, the *lect. diff.* of D3 S (except G1), as also of D8. 10, is made to agree in gender with साल्वनं by Ś1 Ko-2 D7. Other variants are clearly *lect. fac.* The O.-J. reads पूर्वाभिसङ्गस्तु, but om. 13^{cd}. Cn, reading मूर्धाभिषेकस्तु, explains: मूर्धाभिषिक्तं मुख्यमिति यावत्। Reading तत्र (for नस्य) we can understand the place to be so named after the royal anointment of भद्राश्व. Cf. Viṣṇupurāṇa 2. 1. 22.

14 ^{c}) द्वीपः (found in Ś1 Ko-2 D1. 3 T2 G1-3 M) seems to have been used here in the sense of sheltering place or protection, as in 6. 15. 36ª and other places.

16 ^{c}) The Kāśikā allows the option of ङीप् in the present compound, but the Padamañjarī on 4. 1. 54 observes; अङ्गगात्रेत्यादि भाष्येऽनुक्तमप्येतत्प्रयोगबाहुल्याद्वृत्तिकारेणोक्तम्। Our MSS. generally follow the प्रयोगबाहुल्य with the exception of the S MSS., which generally are purists in a matter of this kind.

17 ^{c}) °पीताः. This cannot mean 'yellow', as the men have been already described as श्वेताः (15^{a}); perhaps understand as a Bah. compound with पीत from √ पा. — ^{d}) संस्थित usually = dead; hence the variants. Cf. 8^{cd}, 24^{ab}.

18-25 TG transfer stanzas 18-25 to the earlier chapter, giving the passage a place in agreement with the Purāṇas, reading in 18^{a} नेरोस्तु (for नीलस्य). — Through haplology, occasioned by the similar ending द्विजसत्तमाः (the Padma substitution for भरतर्षभ), the Padmapurāṇa om. 20^{cd}-26^{cd}.

27 ^{b}) पूर्वान्तगण्डिका *is plausibly interpreted by* Cv *as* पूर्ववाहिनी गण्डिकानाम्नी नदी ; *similarly,* पूर्वान्ता = पूर्वस्यां दिशि अन्तः मुखं यस्याः । *But the variants* पूर्वांतु° *or* पूर्वां तु *do not lend themselves to that interpretation: cf. 6. 7. 33^{b}. Our text follows* Ś1 Ko. 1. 5, *inasmuch as* तु *and* नु *and* न्त *look alike in the* Śāradā, *and from an original* Śāradā न्त, *the above variations could have arisen.*

28-29 Dr. L. Hilgenberg observes that these two stanzas are of the nature of excerpts taken from two different contexts in the Purāṇas. But by the side of 28^{cd}, the Purāṇa line (cf. 6. 8. 7^{ab} above) —

देवलोकच्युताः सर्वे देवरूपाश्च सर्वशः

appears flat. The O.-J. is nearer to the Mbh. text, reading ब्रह्मचारिणः (for °वादिनः).

31 ^{d}) For शशिमण्डलम्, the O.-J. paraphrase apparently gives शिवमण्डलम्, having already explained प्रविशन्ति दिवाकरम् and आदित्यतापतप्ताः to imply सूर्यमण्डलप्रवेश. The variant रविमण्डलम्, given by S (except M4), seems hardly correct.

9

2 ^{b}) N (except K3 D2) mechanically repeats 7. 7^{b} (=8. 18^{b}) gone before. The O.-J. and S generally, however, read as in text. — ^{c}) It is interesting to note that what is called here रमणकवर्षं was called by the alternative name of श्वेतवर्ष, in 7. 35^{a} as well as in st. 5 below.

5 ^{ab}) K3. 5 D2 read the line twice, the first time transp. the pādas but accurate in substance, the second time going all wrong as to facts. The O.-J. and S agree in reading as in text.

6 ^{a}) O.-J. reads यक्षभूता (for यक्षानुगा).

8 ^{b}) Ś1 Ko-2 are alone in reading विमलानि च (for मनुजाधिप). The variant has not been followed, as the Padma reading द्विजपुंगवाः presupposes the text.

9 ^{d}) The Ś1 Ko-2 group considers स्वयंप्रभा as the proper name of the deity; the rest consider शाण्डिली as the proper name. As regards st. 8-9, the Ś1 Ko-2 group seems to follow some independent tradition. For शाण्डिली, cf. 5. 111.

10 The Mbh. description of Airāvata has points of contact with the Purāṇa description of the Ilāvṛta, the middlemost zone. Airāvata is the Jaina nomenclature for what in other accounts equals the Uttara-kuru. The confusion is not that of the mere name, but there is a difference in the cosmographical view-point; and it is difficult to say *a priori* whether the Mbh. account is earlier or later.

11 ^{d}) The Ś1 Ko. 1. 5 reading इलावृते (for इलावृतः) points to इलावृते of D1. 6. 7, suggesting contact with the Purāṇa account.

15 ^{c}) वैकुण्ठः (cf. 21^{cd}; 6. 21. 15^{b}), is a personal name and not a place name, as it became in later literature. This description of Hari and his eight-wheeled vehicle has no parallel in the Purāṇas.

17 ^{c}) Ś1 is alone in reading संक्षेपं विस्तरं चैव (as accusatives,) to go with कर्ता and कारयिता (cf. 20^{cd}). As nom., they are predicated of प्रभुः.

18 ^{c}) Ś1 Ko-2 D1 read सर्वेशः (for स यशः), which is evidently a *lect. fac.*

10

5-8 There is a considerable patriotic feeling behind this description of the Land of the Bhāratas and of the great kings that loved it, which Dhṛtarāṣṭra could have appreciated. The Purāṇas have naturally no occasion for anything corresponding to these lines, and the Padmapurāṇa, which borrows the lines from our Mbh., unwittingly writes अत्र ते (instead of वः) कीर्तयिष्यामि, and thereby forfeits all claim to originality.

7 The Padmapurāṇa also contains the late-Northern insertion of 43* after st. 7.

9 ^{b}) यथाश्रुतम् is found also in O.-J. Saṁjaya does not yet claim to have made use of the *divyaṁ cakṣuḥ* that he obtained from sage Vyāsa.

11 ^{c}) The T1 G2. 4 M4 reading स्मृतिमतां (for सारवन्तो) implies knowledge of the longer Cosmographical text in the Purāṇas, where some of these ranges are named.

17 ^{b}) वन्दनां (K4 B Dn1 D5. 7) is not certain

The variant बा(व)हुदां involves repetition with 13[d], and वितस्तां with 15[c]. The *v. l.* गण्डकीं of Ko-2 could have been accepted, as this river does not occur in the present list (see, however, 6. 8. 27[b]). — [c]) त्रिदिवां (K1. 2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 4 M) is fairly documented; त्रिश्चितां (Ś1 Ko. 3. 5 D1. 2) is hardly a river-name. — [d]) त्रिचित्रां (Ś1 Ko-2) is accepted, failing another equally supported variant. There is a confusion between लोहित + अर(र)णीम् and लोह + तारिणीम्, giving rise to the several variants.

18 [a]) रथस्थां (D1. 6 T1 G M). We could also have accepted रथपां (Ś1 Ko. 2). The MS. tradition is divergent and uncertain.

19 [a]) पयोष्णीं. The name is an unavoidable repetition from 15[d]. — [c]) The name कावेरीं is certain, but considerable divergence exists as to the other river. चुलुकां is given by the entire B recension and some D MSS. We could as well have accepted the Ś1 Ko. 1 reading मुहुचकां च कावेरीं. The first name is totally unfamiliar.

20 [c]) For पवित्रां, Ś1 Ko-2 D3. 6 read त्रिचित्रां, which has already occurred in 17[d].

22 [a]) The variant करीषिणीं involves repetition of 16[c]. — [b]) The variant of B brings in the oft-repeated महानदीम्. It is followed by the Padma.

23 [a]) The variants are hopelessly divergent. — [b]) सूर्वीं is a possible blend from Ś1 and M. For छार्वीं (cf. Ś1 Ko-2 °र्थीर्वीं), D7 is the only MS. authority. The whole procedure is a counsel of despair !

24 [b]) The variant चारवतीम् of K3 appears more probable as a river-name than the variant वीरमतीम् given by Ś1 Ko. 2. The text follows K1. 4. 5 B D (Dn2 om.) TG.

31 [b]) The pāda is parenthetical. 44* seems designed to make a full line of the parenthesis.

34 [d]) For भारत, TG read मारिष, which will suit as an address to Dhṛtarāṣṭra. The Purāṇas seem to have turned मारिष (voc.) into मारिषाम् (river-name) !

36 [d]) यथास्मृति, and not in virtue of दिव्यचक्षुः.

37 [bc]) The Padmapurāṇa has *not* changed निबोध into निबोधत. There is some point in Saṁjaya referring to the कुरुपाञ्चाल‌s as इमे. Why should the Padmapurāṇa, had it been earlier than the Mahābhārata, have affected the same mode of reference ?

40 [ab]) Notice the devices adopted by the variants to avoid hiatus between the two pādas.

43 [b]) For केवलम्, found in all MSS., the Cal. Ed. reads केरलम् ! The Keralas, however, are named in 57[a]. — [c]) Text as in Ś1 only.

51–54 Ś1 Ko-2 om. 51[a]–54[b] by hapl. S om. 52[c]–55[b], which cannot be by hapl. We could have therefore treated 52[c]–55[b] as an extra passage, assuming, as is possible, that the Ś1 Ko-2 hapl. was for 51[a]–52[b] only. But scribes often got careless about strings of unfamiliar names, and the haplology might have extended up to 54[b], since there could not have been any motive, for the large number of MSS. that retain the lines, in making these specific additions. Hence it was thought safer to retain the lines.

54 [d]) The people named 'Romāṇah', looking to the other peoples mentioned in the context, seem to belong to North India. The resemblance of the name to the "Romans" is probably accidental. On this point, cf. *The Epic View of the Earth* by Hopkins, Journal, International School of Vedic and Allied Studies, Vol. I. 2, pp. 65–87. *The Śakas in India* by Satya Shrava, Lahore, 1947, p. 20, 101 f. In Sabhā 28. 49, the reference evidently is to a sea-faring people and their capital. The two passages are in different contexts.

56[a]–58[b] The lines are again omitted in S in spite of—or is it because of ? — the fact that the people belong to the South (56[d]). There is a clear haplology, however, to explain the omission.

59 [c]) For उत्सवसंकेतस, cf. 2. 24. 15[c] ; 29. 8[a]. For स्वजिन्युत्सवसंकेतस, cf. Raghuvaṁśa 4. 78.

69–74 These stanzas have a direct bearing on the opening question of Dhṛtarāṣṭra at the beginning of the chapter. The stanzas would be awkward for the Padmapurāṇa context, and are hence omitted there. But the author of the Padma compilation seems to have realized their incongruity rather late, as he has found room for the half-line 69[ab], which can yield sense only with the following half-line

omitted in the Purāṇa. *This is a sufficient proof of* the late and borrowed character of the Padma.

11

3 [d]) As regards पुष्यं (Śi Ko-3. 4. 5 T G M1. 2) and तिष्यं, the authorities are about equally divided. The wavy line should have been given under ति in 7[b], 12[d], 13[c].

6 [d]) संप्रति (st. 4[d]) indicates that पुष्य or कलि has already come. Similarly द्वापरेऽस्मिन् (14[b]), found also in O.-J., would show that द्वापर is yet running. So there results some slight confusion here, which can be avoided only if अस्मिन्, as has been suggested, means ईर्ष्यामानादिविषये.

7 [d]) The Śi Ko-2 D8. 7 variant नृपोत्तम is for avoiding the juxtaposition of म्रियन्ते and म्रियन्ति. But Padma has the latter.

14 [cd]) After भारतवर्ष, the two next वर्षs are somewhat cavalierly treated in the concluding lines, as though in a haste to pass on to the next subparvan.

12

☞ For the entire chapter,. O.-J. gives just two stanzas (perhaps copied from some popular manual) merely enumerating the seven Dvīpas or Ring-continents and the Seven Seas. — The Padma drops 3[cd] and modifies 4[cd] so as to avoid all reference to astronomical matters, and as a consequence it omits 13. 38–49. As regards the account of the Dvīpas also, *the Purāṇas show much confusion, the Mbh. account following its own tradition.*

9 [d]) येन (= क्षीरोदेन, not शाकद्वीपेन) [सः = शाकद्वीपः, not क्षीरोदः] परिवारितः.

10 [b]) This categorical statement is modified into चिराच्च म्रियते जनः (Matsya Purāṇa), and नाकाले म्रियते जनः (D7).

14 [b]) The Purāṇas give the name as उदयो; the Padma, however, reads जलदो (cf. T1 G), and T2 कृपसो. The name जलदो recurs in 23[c].

16 The mountain रैवतक is not known to the Matsya Purāṇa, but is found in the Brahmāṇḍa and the Vāyu texts. In 16[b], प्रतिष्ठितः agrees with विधिः, नक्षत्रं being a noun in apposition.

17 [ab]) The extra line 55*, meant to describe the श्याम mountain, is given by the Bengali version and by a few late-Northern MSS.

19 [c]) The Bengali and late-Northern reading पतगः (for वर्णौ द्वौ) is explained by Cn as—मिश्रो वर्णः पतग इत्यर्थः. But even that variant offers no answer to Dhṛtarāṣṭra's question.

20 [cd]) The special question of Dhṛtarāṣṭra in st. 18 becomes purposeful only by 20[cd], which line is, however, given in D8 and K8. The variant for 20[b], तस्माच्छयामो गिरिः स्मृतः, is not adequately supported and involves the अन्योन्याश्रय, viz. the mountain is श्याम because men are श्याम; men are श्याम because the mountain is श्याम. Śi reads 20[b] as text, but there is no explanation to follow. Cf. the explanation given in 6. 13. 4[cd] for the कृष्ण mountain.

21 [b]) दुर्गशैलो (is it दुर्गाशैलो?) is the proper name of the sixth mountain which, in the Matsya, is also called नारदपर्वत. In fact, the Purāṇa says—

द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।

This indicates much confusion in tradition.

23 [c]) जलधारात्परो, given by the M version, is also suggested by the variant जलधारापरो of K5. The Śi Ko-3 D1-3. 7 reading जलधारोपरो need not be wrong. We would in that case have the mountain-name and the Varṣa-name both in the nom. case as in the two earlier cases. The sixth mountain दुर्गशैल (21) is om. It ought have come after 24[ab]. As a consequence, one extra Varṣa, महापुमान्, had to be enumerated at the end.

25 [a]) परिवार्य तु, 'including or comprehending'. In the corresponding Purāṇa passages, the reading is परिणाहं तु or परिमाणं तु. — [c]) विख्यातः = संख्यातः, the late-Northern *lect. fac.*, given also by S.

27 [d]) D8. 10 read चतस्रः (for चत्वारः), which is an unnecessary grammatical emendation. The word can go with वर्णाः in the following line.

30 [b]) कावेरका (Śi Ko-2) is not certain; but there are too many variants. — [c]) For इक्षुवर्धनिका,

the variant वंक्षु° of B2 Da1 D3 is noteworthy: cf. Raghuvaṁśa 4. 67.

36 b) दण्डिकाः (Ś1 K1 Da1 Dn1 D4 T2 G4), formed according to Pāṇini 5. 2. 115, can mean 'persons possessing rods'. The variant दाण्डिकाः (formed according to P. 4. 4. 8 or 12 in the sense of तेन चरति or जीवति) could have been equally acceptable. In the corresponding Śāntiparvan passage the preference seems to be for the latter variant, which yields a slightly better sense.

13

1 bc) श्रूयते, यथाश्रुतं. Clearly Saṁjaya is not yet making use of the *Divyaṁ cakṣuḥ*. Cf. 16c.

2 d) For *घर्मसागरः, Ś1 K3-5 B Da Dn D2-5. 7. 8 G1-3 M read धर्म°, which is nothing more than a scribal misunderstanding. Gharma is the sacrificial term for hot-milk oblation. Among the variants, M4 gives गुळसागरः!

5 c) उपासीनं (Ś1 K0-2), perhaps through case-attraction only. उपासीनः 'seated by the side of', qualifies केशवः.

8 f) Notice the sectarian variant त्रिशूली परमेश्वरः (for प्रभुर्नारायणो हरिः) given by M4 alone.

12 b) For वेणुमण्डलम्, the Padmapurāṇa has the Dn2 variant रेणु°. — c) वै रथाकारं (T G M1-3. 5) is an S reading, which, in its last two letters, is supported by early-Northern MSS., while the majority of MSS. indicates that 'ratha' figures in the name. The text has been adopted with some hesitation.

19-20 While Padma is alert enough to change वंशवर्धन in 19b to मुनिपुंगवाः, it does not notice the singular शृणु in 20b.

34 Cn understands तस्य (34a) and सुः (34c) to refer to गजसमूहः; perhaps it can refer to each one of the elephants named; but तिर्यगूर्ध्वमधः can hardly apply to the elephants. Perhaps तस्याहं = तस्याः अहं (by double saṁdhi), the reference being to समा नाम लोकसंस्थितिः; or, better still, to मण्डलम् (32d). According to the Purāṇas, here we have a description of the लोकालोकपर्वत; but in st. 35 the description of the elephants is continued.

39 d) The GK reading प्रमागतः is not found in our MSS.

40 a) O.-J. reads परिमण्डलतो राजन्.

41 Since the विष्कम्भ or diameter of स्वर्भानु or राहु is 12,000 yojanas, the परिणाह or circumference can be roughly thrice that, i. e., 36,000 (षट्त्रिंशत्सहस्राणि). 'But learned Paurāṇikas state the larger circumference to be another sixty hundred (i. e. 42,000)'. Cf. similar description of the two circumferences of the Moon in st. 42, and of the Sun in st. 43-44. Saṁjaya is here relying upon his studies, and not upon the Eye Divine. O.-J. reads 41cd as in text.

42 c) Several T G MSS. not included in the Crit. App. read एकोनषष्टिर्विपुल्यात्, which is obviously the correct reading. The T G MSS. of the Crit. App. seem to have dropped the *repha* in the writing. Unfortunately Ś1 Ko. 1 om. the stanza through haplology. The late-Northern variant °विष्कम्भं is due to sheer misunderstanding.

44 a) The text अष्टपञ्चाशतं (= 58) is supported by K1-5 B Da2 Dn1 D2-8 S; the Da1 Dn2 variant is अष्टपञ्चशतं (= 1300); Ś1 Ko D1 give अष्टापञ्चाशतं, which is only a scribal error.

46 b) शास्त्रचक्षुषा, and not दिव्यचक्षुषा.

48-49 The Padmapurāṇa, for reasons of its own, changes राजन्यः into विप्रेन्द्राः and thereby lacks the subject for भवति. — In 49, the Padma has almost failed in finding a good substitute for महीपाल (*v. l.* ळः). It gives समाख्यातुं or समाख्यानं.

50 c) पूर्वं (Ś1 K0-3. 5 D2. 3 G1. 2 M), in the sense of '[functioning] from of yore'.

14

1 The introductory insertion 59* by Da D5, like the similar passage in the Āndhra Mahābhāratamu, supplies a necessary connective between chapters 13 and 14. In 59*, however, Saṁjaya is made to return in a moment, meaning not that the observation was limited to a moment, but that not more than one moment was required for the journey proper!

2 [d]) Cf. 6. 114[b]; 115. 14[b], 42[b].

5 [d]) The Ś1 K D1. 2. 7 reading contradicts 7[d], 9[d]; 6. 15. 19[b]. Cf., however, 6. 15. 10[c] and contrast with 6. 15. 63[d].

10 [c]) The augmentless form, being archaic, is preferred to the regular प्रावेपत.

13 [a]) निहतो 'struck down' (given by Ś1 K B Da Dn D1. 2. 4–6. 8 G1. 3) could also have been legitimately preferred to निघ्नन्, 'groaning'.

15

3 [c]) किंतु (K4 B2–4 Dn D2. 4. 6. 8) gives a hiatus, which the variants seek to avoid.

4 [a]) Ś1 Ko. 1 are alone in giving the Ātmanepadī आविशते.

5 [a]) अनुप्रयुः (Ś1 Ko–3 D5) seems to be a *lect. fac.* for अनुप्र + ईयुः, the Perfect of √इ, which is often mistaken for the Potential form ईयुः from √ई.

12 [d]) समवेष्टत (Ś1 Ko. 1 D1. 3 T G1. 3. 4 M1–4), 'shrank together'. समचेष्टत, ❀ Cn : म्रियमाणपशुवद्धस्तपादविक्षेपं कृतवत्. ❀

21 [c]) It is evident that आचक्ष्व मे should have been आचक्ष्से for clarity; but no MS. gives this reading. S makes the best of a bad job by reading the following pāda as शर्म चाथ न विद्महे. The mistake (if we must regard it is as such) could have arisen owing to the similarity of मे and से, and also because आचक्ष्व मे or आचक्ष्व संजय is a constantly recurring phrase. Hence no emendation need have been proposed.

26–28 These stanzas form a कुलकम्. — 26[d]) The pāda is divergently read in the S MSS. The Madras ed. reads as in T2. The M version also provides an island and a boat to the ocean, and so makes it less dreadful. Our text is found in K4. 5 B2. 3 Da Dn D2–8.

45 [cd]) जामदग्न्येन रामेण or वीरेण, read by B D S generally, seems to have been originally a simple mistake of case-attraction. When it was noticed that thereby the stanza makes no reference to Bhīṣma, the MSS. that fell into that blunder added 61*.

50 [c]) परासिक्ते (K4. 5 B1–3) in the old Vedic sense of 'thrown aside', rendered *hors de combat.* Cf. 5. 47. 18[d]. The variant परिसिक्ते (Ś1 Ko–3), like परासक्ते (Da Dn D1. 4. 5. 7. 8), seems to be an evident mistake.

53–54 As to the repetition (with var.) in Da1 Dn and D4 of these two stanzas after 23; the transp. of st. 39–52 and 24–38 in Ś1 Ko–3. 5 D2. 7; and the om. of 24–38 in K4 together with the common explanation of all these accidents in text-transmission : cf. "Mahābhārata Text–Transmission Problem No. 1" in the *Annals*, B. O. R. I., Vol. xxv, pp. 82-87. Of the 23 N MSS. of our Crit. App., 14 exhibit the effect of this text–transmission accident, one in Śāradā script, one in Bengali, five in Kashmirian Devanāgarī, and seven in Devanāgarī proper. The nine MSS. that stand outside this accident are, four of them, in Bengali characters and five in Devanāgarī characters. They show considerable affinity to the N recension and are only on occasions contaminated with the S recension, the present being perhaps an instance in point. The S recension does not show any trace of the influence of the three-fold transmission-accident described in the paper under reference.

16

1 [d]) आसक्तुं (K5 B3 Da Dn D1. 3. 5. 8) in the *causal* sense of आसञ्जयितुम्.

4 निकृतिप्रज्ञः (Ś1 Ko–2 M4) seems to be due to case-attraction. It is of course possible to take निकृतिप्रज्ञैः as ऽनिकृतिप्रज्ञैः with Cc.

7–11 It is only after this formal invocation of Saṁjaya to Vyāsa that his regular narration of war-events begins. For the nature of Saṁjaya's Eye Divine, its *modus operandi*, and other connected problems, cf. *Annals* B. O. R. I., Vol. xxvii, pp. 310–331.

9 व्युत्थितोत्पत्ति, 'any abnormal occurrence'.

12–20 These words of दुर्योधन, uttered after the व्यूह arrangement was complete, do not fit in with the beginning of st. 21. Hence, probably, the device to begin a new adhyāya, which Ś1 Ko. 1 T G do not accept. The शिखण्डि *motif* is here introduced

quite out of season : cf. 6. 65. 28 ; 82. 25f ; 94. 16f ; 99. 7 ; 103. 73–79, 97–100 ; 108. 18f.

24 The extra passage 64* is omitted on the authority of Ś1 Ko–3 ; as a matter of fact it is redundant. It can hardly be said to be hapl. om. in these MSS., as is the case with 29–30, and 32–33, which are necessary in their respective contexts.

31–32 ददृशुः (in the passive sense) = दर्शनविषया भवन्ति = ददृशिरे. The warriors, in the midst of the banners (तेषु), appeared like peacocks.

32 ^{b}) तलबद्धाः = बद्धतलाः = बद्धतलत्राः.

38 ^{a}) सृष्टाः (Ś1 Ko–3 S) = निसृष्टाः ; cf. 6. 20. 4^{c}. The variant हृष्टाः is secondary. — ^{c}) वाहिन्यः irregular for वाहिनीः, governed by परिगृह्य.

41 ^{c}) श्वेताभ्र इव = श्वेताभ्रे + इव, not श्वेताभ्रः + इव.

46 ^{d}) समवायः (D6. 8 S), *lect. diff.*, of which समुदायः (K3. 5 D2. 4. 7) is a paraphrase.

17

2 Cn enters into a long discussion as to the exact astronomical significance of the passage, quoting the *Bhāratasāvitrī*. D3 conveniently avoids the whole discussion by reading मेघावनद्धमाकाशं (for मघाविषयगः सोमः) ! Cd renders प्रत्यपद्यत by प्रातिकूल्येन आगतवान्.

3 Quoted in the Adbhutasāgara, p. 22.

6 Cf. 5. 153. 17.

11 O.-J. reads अयोनिधनं 'death by steel' with B3 Dn2.

20 We have to distinguish the गोवासनः शैब्यः (the father of Devikā, the wife of Yudhiṣṭhira) who sides with the Kauravas, and the शैब्य who joins the Pāṇḍavas with one *akṣauhiṇī* of troops (4. 67. 16), who in battle was placed against Kṛtavarman (5. 161. 6), and who later figures also in the Droṇaparvan (B 7. 23. 61).

26 ^{a}) The O.-J. paraphrase reads पौण्ड्र for पौरव.

27 ^{d}) As stanza 28 is devoted to Kṛpa, it is better to reserve st. 27 to the मागध. Kṛpa cannot be the name of the Māgadha king, although a certain ancient king named Kṛpa is spoken of in 13. 5666 (Cal. ed.). The text is found in Ś1 K1 only.

34 पादपेन. A tree seems to have been the banner-emblem of the Kaliṅga king. S gives the variant पावकेन. Ś1 Ko–3, consistently with this, read पादपन्य(? श्वं)जनेन in the last pāda ; but it is repetitious, as the banner-sign was already mentioned by the same MSS. in 34^{b}.

18

13 This list of twelve occurs at 6. 114. 76–77. In both places, प्रतीच्य and उदीच्य Mālavas are to be understood as one people, and also the प्राच्य, unless the प्राच्याः are taken to be a separate people. For the Mālavas and the Prācyas, see B. C. Law : *Tribes in Ancient India*, pp. 60ff. and 30ff.

19

12–28 There is here much divergence in the sequence of stanzas as between the N and S recensions. N splits Arjuna's speech (7–14) into two parts : 7–12 and 13–14 (om. 14^{ab}), the latter being placed after 23 (14^{ab} being considered as continuation of 23). There is no justification for this splitting. It leaves the word एते in st. 14 (= G K 22) without anything preceding to which it can refer. This must have been very probably an early displacement of the order in the N recension, which seems to have influenced the repetition of the lines 13^{ab}–14^{cf} in some of the S MSS.

13 प्रेक्षकास्ते, 'looking up to you [for orders]'.

17 ^{d}) स्यन्दमाना can be also आस्यन्दमाना.

19 ^{a}) समुद्योज्य (Ś1 Ko–3 D3. 3. 6). K4 B D1. 4. 5. 7. 8 give the variant विराटश्च, which makes the following line भ्रातृभिश्च etc. inapplicable to him, as the only brother of विराट known to have taken part in the Bhārata war is शतानीक. The भ्रातृभिश्च line can apply to युधिष्ठिर himself (= राज्ञाप्यक्षौहिणीवृतः), just as, in stanza 27, the analogous line (27^{cd}) applies to धृष्टद्युम्न. Dhṛṣṭadyumna, although stationed in the front (18^{b}), was expected, *samutsarpya*, to extend protection to युधिष्ठिर. This seems to be the only way of making sense from a passage which, owing to the diverging order of the stanzas, is extremely confusing even to the MSS. themselves. The S MSS

(see Crit. App. for 25) make the confusion worse confounded by repeating the आलम्भिः line (27^{cd}) also *after* 25^{cd}. *It is very doubtful if the old Pāñcāla king had any brothers taking part in the war.* — [b]) We could have also read the text as राजा ख्यातौ ; only, in that case, हि remains without any special meaning or purpose.

28 After the stanza, we have a characteristic Devanāgarī (D8) addition, 74*. Compare the D1 additions of 159* after 6. 48. 18^{cd}; of 184* after 6. 51. 35 ; and of 451* after 6. 108. 14.

37 [cd]) Quoted in the Adbhutasāgara, p. 702.

38 [ab]) Quoted, *ibid.*, p. 336.

39 [a]) The reading संजिहानेषु (Ko. 1. 4) will not suit, as the troops had already got out of their beds.

20

2 [d]) मेवं (K4 B Dn3) is accepted by **Cn** who remarks : मेवं पुष्कलं यथा स्यात्तथा ब्रूहि । मेवामिति मेवतेः पुष्ट्यर्थस्य घञि बाहुलकादुपधाहस्वे ततो गुणे रूपम् । गौडास्त्विह पाठान्तरं कल्पयन्ति—सर्वमेतद्ब्रूहि मे त्वं यथावदिति. All our Bengali MSS., however, read मेवम्.

4 [a]) बृहती (K3. 5 D2. 3. 6) Vedic for बृहत्यौ (as in K4 Dn D1. 8). — [c]) सृष्टे (K4 B Da Dn1 [orig.]. n3 D3. 4–8), 'bent upon' gives better sense than हृष्टे ; cf. 15^{b} ; also 6. 16. 38^{a}.

6 [a]) The line is in reply to 2^{a}, which inquires as to the position of सोम, सूर्य and वायु. In the reply, the first (शुक्रः = सोमः) and the last are said to back the Pāṇḍavas, but not the Sun, which, in the mornings, dazzled their eyes. Cf. 6. 4. 22.

10 [b]) Śala and Bhūriśravas (12^{b}) were two brothers, the sons of Somadatta, the Bāhlīka king. Since Bhūriśravas was stationed in the centre with a part of the Bāhlīka army, and there was only an एकदेश of the Bāhlīka army with Śala in the front.

11 The emendation *प्रयशाः is suggested by the K1 reading प्रयशः, and seems to be the only way of explaining the majority variant प्रायशः (prob. due to defective pronouncing or hearing), and the T1 G4 reading प्रथितः (prob. an interlinear gloss).

13 [a]) उत्तरभूर् (K4 B1 Dn1 D4. 8 Ca) is the *lect. diff.* for which the majority of MSS. read उत्तरार्धे or उत्तरेऽभूत्.

21

8 [c]) तम् (which has a better support of MSS.) rather looks ahead, by anticipation, to अर्थ (in 9^{a}), or even to धर्मः (in 11^{d}), than to कारणं in the preceding line.

10 [b]) O.-J. reads जयन्ति विजिगीषवः.

13 [cd]) ❀ **Cd** : अन्यथा कृष्णस्य गुणभूतो जयो यदि न भवेत्तदा । अस्य दुर्योधनस्य विजयः । संततिश्च (for संनतिश्च) राज्ञामिति शेषः । **Ca** : अन्यथा = युद्धं विनैव । ❀

22

[N. B. K7 om. chapter 22 ; D8 writes (*sec. m.*) st. 5–16, the orig. writer having written st. 17 continuous with st. 5. As P. C. Roy observes (p. 69 *n*) : "Sanjaya, in each new section, assigns new positions to almost every one of the noted combatants of both sides". The only purpose served by this chapter is to initiate the conversation between Kṛṣṇa and Arjuna, which was the needful preliminary for the interpolated *Durgāstotra* chapter (Appendix I, No. 1). Nevertheless, the evidence of the solitary MS. K7, which again is fragmentary and composite, was not sufficient to justify the tempting omission of the present chapter from the critically constituted text.]

2 [d]) All the MSS. except Ś1 Ko–2. 4 Da D5. 7 (M1–3. 5 om.) give the imperative कुरुत, which can yield sense only if st. 2 is meant as युधिष्ठिर's words of command to the army.

5 Cf. E. W. Hopkins : *The Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India*, p. 247.

9 [c]) अर्चि (K4 B D1. 2. 4–8, Ś1 om.) for अर्चिम् is an archaic form of the word (cf. ṚV. 1. 48. 13 ; 8. 44. 17 ; etc.).

13 [b]) पद्मगता इवोद्राः (Ś1 Ko–2 only). The alternatives are द्विपाः, गाः, गजाः, readily substituted for the unfamiliar, and doubtless original, उद्राः.

15 [d]) The fact of Bhīṣma having performed 30 (or 300) अश्वमेधs is not known from other parts of the epic. The D1 variant is alive to the incongruity.

23-40 [BG. 1–18]

[☞ This Select Bibliography mainly concerns itself with works useful for a critical consideration of the text; and even in this limited field, it does not claim to be exhaustive or up-to-date. Mere translations, as also works in Modern Indian Languages have not been included, save one or two of outstanding merit and originality. The Bibliography is classified into (i) Text editions; (ii) Commentaries; (iii) Search for the "original" Gitā; and (iv) Other publications, including Indexes.]

(i) *Text Editions*

1 Śrī Bhagavadgītā: oblong (9¼″ × 5¾″); lithographed; foll. 60; Baburāma: Khidarpoor (Calcutta), 1809. *Editio Princeps.*

2 BG. Text with a Latin Translation and Critical and Interpretative Notes: Augustus Guilelmus a Schlegel. First Ed., 1823; Second Ed., revised by C. Lassen, Bonn, 1846. [The text is based upon four Paris MSS. For a critique of the text, cf. *Journal Asiatique*, Vol. iv., 105f., 236f.; v. 240f.; vi. 232f.; ix. 3f.; also H. H. Wilson: Works, Vol. v, pp. 99–157.]

3 BG Text as in No. 2, with Canarese and English Translations in parallel columns, with an Appendix giving English Translation of von Humboldt's Essay on the Philosophy and Poetry of the BG.; Bangalore, 1849. [At the end is a list of variants from several Malayalam MSS.]

4 New ed. of the BG with a Vocabulary, by J. Cockburn Thomson. Hertford, 1855. [The vocabulary apparently was not published.]

5 BG. with the *Śāṁkarabhāṣya*: Mahadeva Sastri and Rangacharya; Mysore, 1895. [Text based on a collation of several MSS.]

6 *Ibid.* Ānandashram Series, No. 34; giving an Index of first lines and a complete pada-index. Poona, 1909². [The first edition of 1908 did not give the sub-commentary of Ānandagiri.]

7 *Srimad Bhagavad Gītā*: The text of the "Śuddha Dharma Mandalam" Ed.; Mylapore, Madras; first ed. 1917; re-issued 1937. [Seeks to give text according to the *Gītāmāna*, 112*. On this, cf. *The Heart-Doctrine of the BG and its Message*, by the same Mandalam, Mylapore, 1938; also R. M. Shastri: *Allahabad University Studies* (1935–36); Tadpatrikar, *Annals, BORI*, Vol. xviii, 1937; Schrader, *New Indian Antiquary* Vol. 1, No. 1 (1938), pp. 62–68.]

8 BG with Abhinavagupta's *Gītārthasaṁgraha*, Lakshman Raina: Srinagar, Kashmir, 1933. [Text based on three Kashmir MSS. Cf. F. O. Schrader: *The Kashmir Recension of the BG*, Stuttgart, 1930. This brochure for the first time brought this Recension to the notice of scholars. On this Recension, cf. S. K. Belvalkar: The "So-called Kashmir Recension of the BG" *New Indian Antiquary*, Vol. 2, No. 4 (1939) pp. 211–251. Also, Introd. pp. LXXVIII–LXXXIV.]

9 BG, *Authorised Version* according to the Śāṁkarabhāṣya, giving a pāda-index, S. K. Belvalkar, Poona, 1941.

10 BG, with Ānandavardhana's comm. named the *Jñānakarmasamuccaya*: S. K. Belvalkar, Poona, 1941. [It compares texts of Śaṁkara and of Ānandavardhana in opposite columns.]

11 BG. with Rājānaka Rāmakaṇṭha's comm. called the *Sarvatobhadra*: T. R. Chintamani, Madras, 1941. [Gives *v. l.* from fragments of Bhāskara's comm., and an index of half-stanzas.]

12 The "Bhojapatrī" Bhagavadgītā: Jivaram Kalidas Shastri: Gondal, 1941. [Attempts to reach a *Gītā* of 745 stanzas. On it, cf. S. K. Belvalkar: *Journal, Ganganath Jha Research Institute*, Vol. I. i, pp. 21-31, Allahabad.]

(ii) *Commentaries*

[N. B. The two volumes of BG. Comm. (vol. 1, 1938²; vol. 2, 1912) published by the Gujarati Printing Press of Bombay, constitute a useful collection of some twenty comm., included in the following groups. Several of these comm. have appeared elsewhere in more critical editions.]

A: Advaita

(= 5, 6) Śaṁkara's Bhāṣya with Ānandagiri's **CC**, *Gītābhāṣyavivecana* (Guj. vol. 2). [On this, cf. Faddegon: *Çaṃkara's Gītābhāṣya, Toegelicht en beoordeeld*, Amsterdam, 1906. — Eng. Transl. of

the *Bhāṣya* by Mahadeva Sastri, Mysore 1901[2].]

13 Śaṁkarānanda : *Tātparyabodhinī* (Guj. 2).

14 Śrīdhara : *Subodhinī*, (Guj. vol. 2).

15 Madhusūdanasarasvati : *Gūḍhārthadīpikā* (Guj. vol. 2).

16 Sadānanda : *Bhāvaprakāśa* (Guj. vol. 2).

17 Dhanapati : *Bhāṣyotkarṣadīpikā* (Guj. 2).

18 Nīlakaṇṭha : *Bhāvadīpa* (Guj. vol. 1).

19 Veṅkaṭanātha : *Brahmānandagiryākhyānam* (Guj. vol. 1).

20 Daivajñapaṇḍita : *Paramārthaprapā* (Guj. vol. 2).

21 Hanumat : *Paiśācabhāṣya* (Guj. vol. 1).

22 Upaniṣad-Brahmayogin : *The Bhagavadgītārthaprakāśikā* : Adyar, 1941.

B : Viśiṣṭādvaita

[For authoritative elucidation of Viśiṣṭādvaita interpretation, cf. Rangacharya's Class-lectures on the BG (in 3 volumes): Madras, 1915, 1936, 1939.]

23 Yāmuna : *Gītārthasaṁgraha* with Vedāntadeśika's CC called *Gītārthasaṁgraharakṣā*. (Guj. vol. 1). [The original is only a metrical epitome in thirty-two verses.]

24 Rāmānuja : *Gītābhāṣya*, with Vedāntadeśika's *Tātparyacandrikā* (Guj. vol. 1). [Eng. Transl. of *Bhāṣya* by (i) Govindāchārya, Madras, 1898, and (ii) Īśvaradatta, Muzaffarpur, 1930.]

25 Varavaramuni : *Gītārthasaṁgrahadīpikā*, Conjeevaram, 1906.

C : Dvaita

[For exposition of Dvaita interpretation, cf. Subba Rau's Translation of the BG, Madras, 1906.]

26 Madhva : *Gītābhāṣya* with Jayatīrtha's CC called *Prameyadīpikā* (Guj. vol. 1).

27 Madhva : *Gītātātparyanirṇaya*, Kumbhakoṇam, 1910.

28 Vādirāja : *Lakṣālaṁkāra* (in manuscript).

D : Śuddhādvaita

29 Vallabha's *Tattvadīpikā* with Puruṣottama's CC called *Amṛtataraṅgiṇī* (Guj. vol. 1).

E : Kashmirian Commentators

(= 8) Abhinavagupta : *Gītārthasaṁgraha*.

(= 10) Ānandavardhana : *Jñānakarmasamuccaya*.

(= 11) Rājānaka-Rāmakaṇṭha : *Sarvatobhadra*.

(= 11) Bhāskara : *Bhagavadāśayānusaraṇa*. [From this fragmentary commentary, only a few variants are cited in No. 11.]

30 Keśava-Kāśmīrin : *Tattvaprakāśikā* (Guj. vol. 2).

(iii) *Search for "original" Bhagavadgītā*

31 Wilhelm von Humboldt : *Ueber die unter dem Namen BG bekannte Episode des Mbh.*, Berlin, 1826. [The Eng. transl. of this essay appears in No. 3 above. According to H., the original Gītā = chap. 1–11 *plus* 18. 63–78.]

32 Holtzmann : *Das Mbh. und seine Teile* : Band 2 : pp. 153–161. ["Schon der zweite Abschnitt enthält den ganzen Stoff des Gedichtes ; die dort vorgetragenen Lehren werden dann wiederholt, ergänzt, von neuen Gesichtspunkten aus beleuchtet".]

33 Garbe : *Die Bhagavadgītā*, with Introduction and German Transl. ; Leipzig, 1905[1] ; 1921[2]. [On this, see Jacobi in *Deutsche Literaturzeitung*, for 24 Dec. 1921, and 8 April 1922 ; also Garbe, in *ibid.* for 11 Feb. 1922, and 15 July 1922. Also Oldenberg, in *Nachrichten KGWG*, 1919, Heft 3, pp. 321–328 ; S. K. Belvalkar : *Basu Mallik Lectures on Vedānta Philosophy*, Pt. 1, pp. 94–101 ; Winternitz, *Vienna Oriental Journal*, Vol. XXI, pp. 194f. ; Oltramare : *La Bhagavadgītā, partie intégrante du Mbh.* ; Paris, 1928 ; Lamotte : *Notes sur la BG*, Paris, 1929. J. Charpentier : "Some Remarks on the BG," *Indian Antiquary*, 1930 ; S. C. Roy : *BG and Modern Scholarship*, London, 1941, pp. 12–56.]

34* Rudolf Otto : *Die Urgestalt der Bhagavadgītā* ; Tübingen, 1934.

35* Rudolf Otto : *Die Lehr-Traktate der Bhagavadgītā* ; Tübingen, 1935.

36* Rudolf Otto : *Der Sang des Hehr-Erhebenen* ; Stuttgart, 1935 (German transl. with

* All these works are translated into English and edited by J. E. Turner ; London, 1939.

Notes). [On Otto's thesis, cf. S. K. Belvalkar: *Journal of the University of Bombay*, Vol. 5, pt. 6 (1937), pp. 63–133.]

37 J. Gonda: "The Javanese Version of the Bhagavadgītā"; *Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land-, en Volkenkunde;* LXXV (1935), Afl. 1, pp. 36–82. [Cf. Introduction, pp. XCII–CII.]

(iv) *Other Important Publications*

[*Including,* iv *a, Indexes*]

37 Charles Wilkins: First English Transl. of the BG., with a letter from Warren Hastings to Nathaniel Smith, First Member of the Court of Directors, East India Company; London, 1785.

38 F. Loriser: *Die Bhagavad-Gītā, übersetzt und erläutert*; Breslau, 1869. [The alleged indebtedness of the BG. to the New Testament, as set forth in this publication, is amply refuted by K. T. Telang† in his Eng. Transl. in blank verse, with an introductory essay, Bombay 1875; also cf. Howell's *BG. and the New Testament*: Cuttack, 1907.]

39 Sir Edwin Arnold: *The Song Celestial*; London, 1885. [This well-known version of the English poet is reproduced in F. Edgerton's Bhagavadgītā; Harvard University, 1944.]

40 *Bhāvārthadīpikā* (known as *Jñāneśvarī*) of the Mahārāṣṭra Saint Jñānadeva (A. D. 1290); latest ed. by Dr. Harshe; Poona, 1947 (*in progress*).

41 *Yathārthadīpikā* of the Mahārāṣṭra poet Vāmana, in four parts: "Kāvyasaṁgraha" Series; 1896 (1907[2]), 1903, 1911[2], 1909.

42 The *Gītārahasya* by B. G. Tilak: Poona, 1915. [This famous "Karmayoga" interpretation by the Indian patriot has been translated into English (B. S. Sukthankar, 1935) and in several Modern Indian Languages, and has evoked numerous publications in criticism and counter-criticism.]

43 *De Carmine Dei Deorum*: an Eng. comm. on the BG. by R. S. Taki, Bombay, 1923–1925. [In three parts, Theology (chap. 1–6), Cosmology (chap. 7–12), and Eschatology (chap. 13–18).]

44 V. G. Rele: *Bhagavadgītā*: Exposition on Basis of psycho-philosophy and psycho-analysis; Bombay, 1928.

45 N. V. Thadani: *Mystery of the Mbh.* (in five volumes): Karachi, 1931–35. [For the BG., cf. Vol. III, pp. 102–195, Vol. V, pp. 493–545.]

46 Sri Aurobindo: *Essays on the Gītā* (in two volumes); Calcutta, 1922, 1928. [The transl. given in the course of this brilliant exposition by the Saint of Pondicherry is made available separately, together with notes, by A. Roy: *The Message of the Gītā*; London, 1938.]

(iv. *a*) : *Indexes*

[Alphabetical index to ślokas is given in most text-editions, e. g. Nos. 5, 6; index to ślokārdhas in No. 11 and 47; index to pādas or quarters in No. 9, 48 and 49. Pada-index is found in No. 6 and 52. Word-index is attempted in No. 53, but in a form not easy to use. Index of Proper Names is given in No. 2; and of Recurrent and Parallel Passages in No. 54.]

47 S. D. Satavalekar: *Ślokārdhasūcī*, Aundh (Satara), 1930. [A similar *sūcī* was also published by Kinjawadekar Shastri in Poona, 1937.]

48 *Bhagavadgītā Ślokacaraṇapratīkavarṇānukramasahitā*, Adyar, 1918.

49 W. Kirfel: *Verse Index to BG.*, Leipzig, 1938. [Includes also the extra stanzas from the Kashmir Recension.]

50 Jacob: *Concordance to Principal Upaniṣads and BG.*, Bombay, 1891. [Useful for parallelisms between BG. and Upaniṣads.]

51 Satavalekar: *Bhagavadgītāsamanvaya*. [Like No. 50, but citing BG. passages in full.]

52 L. R. Gokhale: *Bhagavadgītā-laghukośa*; Poona, 1945. [As in the Index in No. 6, the compound words are listed unseparated.]

53 P. C. Divanji: *Critical Words-Index to the BG.*, Bombay, 1945.

54 Hass: "Recurrent and Parallel passages in the Principal Upaniṣads and the BG." *Journal, AOS.*, Vol. 42 (1922), pp. 1–43.

† He also translated the BG. for the Sacred Books of the East, No. VIII, Oxford, 1898.

23 [BG. 1]

1 [a]) *The Kashmir reading सर्वक्षत्रसमागमे is not given by Ś1 Ko. If not a cheap alliteration, it can have been intended to make a passing allusion to the Kṣatras enumerated in 6. 10. 37–68 as having foregathered on the battlefield.* — [d]) K7 किमु कुर्वते (for किमकुर्वत). The present tense would imply that the account of the battle is to be described to Dhṛtarāṣṭra in his chamber while the actual fighting is going on on the battlefield. This could be possible by reason of Sage Vyāsa's boon to Saṁjaya (6. 2. 9ff.; cf. BG. 18. 75), but there is *evidence to prove that Saṁjaya went to Kurukṣetra to witness the battle, returned, normally, after the close of the day's fighting and other events,* narrated the same to Dhṛtarāṣṭra, and went back next morning before the fighting was resumed. Saṁjaya was endowed (6. 16. 9) with power to fly through the air. The Past is the prevailing tense of narration. On this point, cf. "Saṁjaya's Eye Divine," *Annals, BORI*, Vol. xxvii. p. 310–331.

3 [a]) K6 alone पश्य तां (for पश्यैतां), probably a scribal error. It is true that the Pāṇḍava army was farther away from Duryodhana than his own army; but in speaking of the former, Duryodhana is found using the words अत्र and इदं.

5 [b]) K7 काशीराजश्च. In the case of Proper Names, the liberty to shorten vowels (cf. कुन्तिभोज below, or माद्रिनन्दनः Sabhā, Cal. ed. 1116) is conceded by Pāṇini 6. 3. 63. Only, it so happens, that both काशि and कुन्ति (in short इ) are often used, as well as the forms in long ई, the latter being more frequent. — [c]) Purujit is the personal name and Kuntibhoja his family name. They are not two persons. — It is probably a sheer accident that the warriors enumerated on the Pāṇḍava side (including Bhīma and Arjuna) make up the sacrosanct number eighteen. D8 adds Nakula and Sahadeva to the list in case Bhīma and Arjuna (mentioned as *upamānas*) are omitted. But how to account for the omission of Dhṛṣṭadyumna, not to speak of Yudhiṣṭhira ?

7 [c]) For the Kashmirian variant नायकान्, cf. Introduction, p. LXXIX. Another method of improving the syntax is furnished by 86*.

8 [b]) K3 also reads कृपः शल्यो जयद्रथः. — [d]) Somadatta is the father's name, from which Saumadatti is a patronymic for the warrior whose personal name was Bhūriśravas. — The Dublin MS. of the Bhagavadgītā [*Transactions, Royal Irish Academy*, vol. xxiv (1858)] reads जयद्रथः with B G1 Cn.

9 [d]) If the Kash. reading नाना- (for सर्वे) is a cheap attempt at alliteration, the D6 variant नानाशास्त्र- is still cheaper and worse.

10 [a]) K3 आसाकं (for असाकं). — The Ś3 Cb reading भीमाभिरक्षितं in 10[b] and भीष्माभिरक्षितं in 10[d] need not be a mistake. According to that reading असाकं is to go with अपर्याप्तं in the sense of 'not adequate, not a match for', while पर्याप्तं can connote just the opposite. — With the current reading, अपर्याप्तं would mean 'limitless' (and पर्याप्तं, 'circumscribed'), if Duryodhana is assumed at this stage to be confident of victory. If, however, he had cause to be nervous, अपर्याप्तं would mean 'inadequate'. That Duryodhana *was* confident of victory would follow from 5. 54. 18[c]–19[d], 53 : 6. 15. 12-13.

11 K8 D10 यथाभागं व्यवस्थिताः (for °भागमवस्थिताः).

12 Before 12, K8 D10 ins. संजय उवाच, which is uncalled for, since no MS. (and not even the Madras edition) reads दुर्योधन उवाच before 3. — [c]) K8 निनद (for विनद्य).

15–18 It is a curious coincidence that the warriors on the Pāṇḍava side, named as having blown the conch, again make up the sacrosanct number eighteen. — The O.-J. paraphrase suggests that the reading there was सात्यकिश्च घटोत्कचः (for सात्यकिश्चापराजितः).

18 [ab]) The Ś1–3 Ko–2 D3 Cv reading is a mere paraphrase. K8 makes a mess of it all by reading पाञ्चालाश्च महेष्वासा द्रौपदेयाश्च संजयाः.

19 [b]) K8 व्यदारयन्. The Ś1 K1 D8 reading विदारयत् could have been accepted as augmentless Imperf., but for the similarity of त and न in the Śāradā. — [d]) K8 D1. 8 reading is an attempt to give a finite verb on the assumption that only pres. part. was read in 19[b].

20 [c]) A solitary Grantha MS., not included in the Crit. App., reads °संघाते (for °संपाते).

21 [cd]) Before 21[cd], there is no real need for the reference अर्जुन उवाच. Many good MSS. (such as

Ś1, 2, 4–5 K0, 1, 3, 6 Da Dn1 D1, 3, 5, 8 T1 G4 M1, 3–8) do not give it. As a consequence of this, the reference संजय उवाच before 24 ought also to have been omitted. Practically all MSS., however, give it. On the strength of the evidence at 21^{cd}, we felt ourselves justified in omitting the ref. before 24.

24 ^{b}) K7 (before corr.) धीमता (for भारत).

27 ^{a}) Ñ1 श्यालान् (for नैव), is probably an attempt to make the list of relatives in 26^{b}–27^{a} identical with the one in 34.

28 ^{a}) K7 परमाविष्टो (for परयाविष्टो). — ^{b}) Here, as well as in BG. 2. 1^{c} and 2. 10^{d}, the Kashmir-cum-Bengali MSS. generally read सीदमानोऽब्रवीदिदम्. *Sīdamāna* suggests a more acute state of distress than what is implied in विषीदन्. — ^{cd}) For the reference अर्जुन उवाच before 28^{cd}, cf. note on 21^{cd} above. K7 दृष्ट्वेव सजनं (in 28^{c}). — The singular forms इमं, स्वजनं etc. given by Ñ1 and S and several D MSS. are also found in the O.-J., while Ś K (with a few exceptions) and B favour the plural forms.

31 ^{c}) K7 and O.-J. read with T1 G4.

32 ^{d}) D10 च (for वा).

33 ^{d}) As to the Kash. variant सुहृत्स्वजान्, cf. Introduction, p. LXXX.

34 ^{d}) K7, 8 शालाः; D9 श्वालाः. Regarding the spelling of the word, cf. ॐ Cn : स्यालशब्दो दन्त्यादिः 'विजामातुरुत वा घा स्यालात्' इति मन्त्रवर्णात् (Ṛv. 1. 109. 2) । 'स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः । स्यं शूर्पं स्यतेः' इति यास्कः (Nir. 6. 9) । ॐ

35 ^{d}) किंसु for किं नु is a good reading, but is not vouched for beyond the few MSS. named.

37 ^{b}) Manuscript evidence seems clearly to favour our reading सबान्धवान् in place of स्व°. The reading conveys the implication that Arjuna would not have been averse to fighting, if it had been a question of killing just the Dhārtarāṣṭras, and not the elders and preceptors also. But in the fight, the *bāndhavas* cannot be so singled out. The reading स्वबान्धवान् would place the emphasis on the fact that the Dhārtarāṣṭras, despite their wickedness, are *our own relatives*. — ^{c}) Many MSS. giving the plural forms in 28^{cd} give the sing. स्वजनं here.

38 ^{c}) D10 पापं (for दोषं).

44 ^{d}) K7 D10 read, along with K1–3 Ñ1 S and a few D MSS., °शुश्रुमः for the grammatically regular °शुश्रुम, which is invariably given by Ś B and important K D manuscripts. The form °शुश्रुमः is formed on the analogy of शृणुमः, being a case of the substitution of primary for secondary endings. In the Crit. Ed., Ādiparvan 53. 1 and 196. 1, and Virāṭa 46. 8, the form °शुश्रुमः is accepted with a wavy line. Both शुश्रुम and शुश्रुमः are attested in the pre-epic literature : शुश्रुम in Kena Up. 1. 3; शुश्रुमः in Maitrī Up. 1. 2. So, where MSS. evidence favours the acceptance of the irregular शुश्रुमः, the wavy line should be dispensed with, as has been done in Ādi. 89. 44 and 156. 7. The agreement of the Śāradā and the Bengali should justify our acceptance of the regular °शुश्रुम with a wavy line.

46 ^{d}) O.-J. reads क्षेमकरं (for क्षेमतरं).

47 As to the ref. संजय उवाच, ins. before 47 by practically all MSS., cf. our note on 21^{cd} above.— K8 is alone in proposing transp. of 47^{b} and 47^{d}, probably in an attempt to follow the natural sequence of the actions.

Colophon. — *Adhy. name :* K3 सैन्यदर्शनः, D5 अर्जुनविषादयोगः.

24 [BG. 2]

1 ^{c}) For the *v. l.*, cf. note to BG. 1. 28^{b} above.

2 ^{ab}) K8 त्वां (for त्वा). D10 (m as in text) इदंविषये (for इदं विषमे).

3 ^{a}) O.-J. with text. — ^{d}) K3 परंतपः (for °तप).

5 ^{c}) For the Kash. reading, cf. Introduction, p. LXXXII. Just as महानुभावान् in 5^{a} gives the reason why the elders-and-preceptors should not be killed, the contrasted अर्थकामान् in 5^{c} would give the reason to justify their killing, assuming that अर्थ is taken to mean mere wealth and worldly possessions. In that case, however, the last pāda would not be right. Hence the Kashmirian change to अर्थकामः. The alleged difficulty vanishes if अर्थ is interpreted as suggested. Madhusūdana reads हिमहानुभावान् as one word : हिमहा = सूर्यः. — ^{d}) K3 भुंजीन (for भुञ्जीय).

6 ^{b}) The orig. Ñ1 reading उत (for यदि) involves a hiatus and would have been preferable just on

that account; but no other MS. supports it. — [d]) D10 m प्राङ्मुखे (for प्रमुखे) would be historically accurate, as the Kauravas had taken up a position 'to the east' of the Pāṇḍava army, i. e., with their faces towards the west. The reading प्रमुखे or नः प्रमुखे would mean 'here in front of us'; but as it can also denote 'in our front ranks', the D3 or D10 m readings may have been intended to remove all doubt in the matter.

7 [b]) K8 D9. 10 त्वां (for त्वा). The commentators Ānandagiri, Madhusūdana and Sadānanda (the author of Cu) cite त्वा and gloss it by त्वां, showing clearly what their reading is. — Jacobi (*ZDMG*, 72 [1918], pp. 323 ff.) considered stanzas 7–8 as *later interpolations*, because they introduce the traditional attitude of the pupil, which was regarded as the *sine qua non* for preceptorial instruction. This is just as subjective as the viewpoint of Garbe, who at least attempted, as a rule, to give some objective reasons.

8 [b]) The Kash. reading यः (involving a personal reference to Kṛṣṇa) is not supported by the best Kashmir MSS. — [c]) K7 भूमौ च सापत्नम् (for भूमावसपत्नम्).

9 [b]) K8 D9 परंतपः; D10 प्रतापवान् (for परंतप). The MSS. are about equally divided between परंतप and °तपः, the latter being intrinsically superior. परंतपः is not, however, likely to be changed to °तप in so many independent MSS.

10 [d]) Cf. note to BG. 1. 28[b].

11 Regarding the extra stanza (87*) found in the Ś and a few K MSS., cf. Introduction, p. LXXXIII. — [ab]) For the Kash. reading of this line, cf. Introduction, p. LXXXII. — It may be worth noting that the oldest Mbh. commentator Devabodha (a fragment of whose comm. on the BG. will be found on pp. 11–14 of our edition of Devabodha's comm. on the Bhīṣma) cites अन्वशोचः.

12 [a]) K7 reads न त्वेनाहं with D6.

13 [a]) K7 देहांतरं (for देहान्तर-).

15 [b]) K8 पुरुषर्षभः (for °भ).

18 [b]) O.-J. reads नित्यप्रोक्ताः (for नित्यस्योक्ताः). — [c]) The Kash. reading विनाशिनः (for अनाशिनः), which is also given in the O.-J., is to be construed with देहाः, but it involves tautology with अन्तवन्तः.

19 [c]) O.-J. reads नाभिजानीतां (for न विजानीतः).

20 [b]) Cś supplies an अ before भविता because the commentator, quite unnecessarily, took the initial न of the second line with the verb म्रियते in the first line.

21 [d]) For the Kash. reading हन्यते हन्ति वा कथन् (evidently influenced by 19[d]), cf. Introduction, p. LXXXII.

23 [c]) K7 क्लीदयन्त्यापो (for क्लेदय°).

24 [c]) The *v. l.* सततगः (for सर्वगतः) seems at first sight to be a scribal mistake, possibly influenced by the marg. paraphrase for मारुतः (23[d]) found in some MSS. But the Viṣṇusmṛti, in its corresponding passage (largely imitative of the BG.), also reads सततगः. Apparently some persons who maintained that the *jīva* or the individual soul was atomic in size and not omnipresent, have deliberately made the change. Cf., in this connection, the observations of the commentary on Cr, the *Tātparyacandrikā*: ❀ नात्र बहुश्रुत्यादिविरुद्धं जीवविभुत्वं सर्वगतशब्देनोच्यते, किंतु अनुप्रवेशविषययोग्यता । जीवस्याणुत्वेऽपि क्रमेण नानाशरीरसंबन्धात्सर्वगतत्वोक्तिः । ❀

28 [d]) K8 परिवेदना (for °देवना). The *v. l.* seems to be no more than a scribal error. Yet in the corresponding passage, even the Viṣṇusmṛti (20. 46) reads परिवेदना.

31 [ab]) The O.-J. reads स्वधर्ममेव and विकल्पितुम्, thereby considerably improving the sense.

32 [c]) The Ś1. 8 reading सुकृतात् (for सुखिनः), possibly gives a better sense, but the *v. l.* is not adequately supported.

33 [a]) K7 D10 त्वं धर्ममिमं; K8 D9 त्वं धर्म्यमिमं (with the generality of the S recension).

35 [b]) D10 मन्यंते (for मंस्यन्ते). — [c]) To avoid the awkwardness of the hanging relative clause, Schlegel and Lassen actually proposed to read एषां, which is a *v. l.* already found in several MSS. The scholars mentioned even sought to emend 34[cd] into एषां च त्वमभिमतोऽभूरायास्यसि लाघवम् ।

37 [a]) D9. 10 प्राप्स्यसे (for प्राप्स्यसि). — [b]) The *v. l.* ध्रुवं is evidently for securing alliteration.

38 ^{c}) The variant युद्धस्व can convey the sense of fighting for its own sake.

38–39 That O.-J. has not at all understood the difference between the Sāṁkhya and the Yoga view-points follows from the tame paraphrase that it offers: "Therefore get ready, be resolved to the work of fighting; for victory and defeat, they are gain equally. Your mind has approached to Sāṁkhya and Yoga." The O.-J. at once leaps after this to st. 41.

40 ^{a}) The Kash. *v. l.* [अ]तिक्रमनाशः (for [अ]भि°) will have to be understood as अतिक्रमे or अतिक्रमेण नाशः, implying that, in Yoga-buddhi, rules can be transgressed with impunity!

42 ^{b}) D9. 10 read विपश्चितः with K1.

43 ^{b}) For the Kash. reading, cf. Introduction, p. LXXX.

45 ^{a}) Schrader gives the *v. l.* त्रैगुण्यचिन्तया (for °विषया). None of the available MSS. record it. He seems to have misread *sinvanti* as *cinvanti* in the Cg on the passage (cf. *Kash. Rec.*, p. 43).

48 The extra stanza (88*) found after 48 is probably an echo from the Brāhmaṇa-vyādha-saṁvāda in the Āraṇyakaparvan 203. 43. It rather disturbs the continuity of the topic. Cb does not give the stanza.

50 ^{ab}) The reading जहातीने उभे is an attempt to secure a legitimate hiatus in place of the irregular जहातीह उभे. — ^{d}) कर्म सकौशलम् is noted on the collation sheets as a variant of K1, but it is due to the failure of the collator to detect the उकार below स which is plainly visible in the photo. The *v. l.* gives a good reading all the same.

51 ^{c}) D10 reads जन्मकर्मविनिर्मुक्ताः. This reading, as well as, to a less extent, कर्मबन्धविनिर्मुक्ताः found in some Śāradā and K MSS., would seem somewhat to favour the Saṁnyāsa interpretation of the passage.

53 ^{a}) K8 श्रुतिविप्रतिपन्ना ते; D10 श्रुतिविप्रतिपन्नानाम्. — ^{b}) O.-J. निश्चिता with Ś1. 3–5. — ^{c}) O.-J. समाद्दौ (for समाधौ).

54 ^{a}) Several Śāradā and K MSS., in the next few stanzas, read स्थिर° for स्थित°, probably due to the similarity of the Śāradā त with र. — ^{d}) K8 आसीतिक (for आसीत).

55 ^{a}) O.-J. यदा संहरते कामान्, prob. influenced by 58^{a}. — ^{b}) Cc is alone in reading मनोद्दरान् (for मनोगतान्), which it explains by मनस्यतिप्रतिष्ठान्. — ^{d}) O.-J. स उच्यते (for तदोच्यते).

56 ^{b}) K8 सुखेषु; O.-Jp. सुखे तु (for सुखेषु).

59 After 59, O.-J. ins. an extra stanza not found in any of our MSS., for which cf. Introduction, p. XCIV.

60 ^{a}) For the Kash. variant यततस्यापि हि, cf. Introduction, p. LXXVIII.

61 ^{b}) For the Kash variant मत्परः, cf. Introduction, p. LXXX.

63 ^{d}) O.-J., like D2 Cm. r, विनश्यति (for प्रणश्यति).

64 ^{a}) D10 °विमुक्तैस्तु (for °वियुक्तैस्तु). — ^{d}) प्रसादनमिगच्छति.

65 ^{d}) K7. 8 D9. 10 पर्यवतिष्ठति, as in Ñ1 and a few Devanāgarī and most Southern MSS.

69 ^{c}) D10 O.-J. जागर्ति (for जाग्रति), prob. under the influence of 69^{b}.

72 Ś1 D8 alone read, under the influence of the voc. पार्थ, विमुह्यसि in the second pāda and ऋच्छसि in the fourth pāda.

Colophon. — *Adhy. name:* D9 सांख्ययोगः.

25 [BG. 3]

2 ^{a}) Most MSS. (except the Nepali-Bengali group) read व्यामिश्रेणेव, the reading of Cā. k. l. r; while Cm. v are silent, and Cb. c missing. The *Amṛtataraṅginī* of Puruṣottama observes: ❀ भगवद्वाक्यं तु व्यामिश्रं न भवति, परं तु जीवैर्न बुध्यत इति इवेत्यनेन ज्ञापितम्। मोहयसीत्यत्रापि भगवत्संनिधौ मोहोऽनुचित इति ज्ञापितम्। ❀ The second point is not as valid as the first; and one इव would be quite sufficient.

3 ^{a}) K7 विविधा (for द्विविधा). Ś1 is alone in reading कर्मिणाम् (for योगिनाम्). — ^{c}) K7 संख्यानां with Ś1. — ^{d}) MSS. almost unanimously read कर्मयोगेन here as well as in BG. 13. 24^{d}. By Pāṇini 8. 4. 11, an option as regards the change of °न to °ण would have been possible, as the °न was a case-end-

ing; but acc. to 8. 4. 13, the option is disallowed by the presence of a guttural in the last member of the compound.

9 ᵃ) K7 ह्यत्र (for [ऽ]न्यत्र). This would make the Yajña a source of bondage, which could not have been intended.

12 ᵉ) The Ñ1 reading अप्रदायेभ्यो, also found in a few other MSS., and prob. due to scribal error, can nevertheless yield good sense. The word इभ्य: means an opulent householder. Cv, although citing अप्रदायेभ्यो, explains अप्रदायैभ्य:.

13 ᶜᵈ) For the idea, cf. Manu. 3. 118. — ᶜ) The use of √भुज् in Ātm. is permitted not only when the root means 'eating', but also when it means *upabhoga* in general. So there is no conflict with Pāṇini 1. 3. 66, as suggested by Holtzmann, *Das Mahābhārata*, Band 2, p. 165. — ᵈ) O.-J. reads चरन्ति for पचन्ति, thereby making it a more general statement.

15 ᵃ) The Ko reading can yield the same sense as the text, if कर्मोद्भवं is understood as कर्मण: उद्भव: यस्मात्. — ᵇ) K8 ब्रह्माक्षरसमुद्भव:, apparently understanding ब्रह्म as masculine.

19 The Ś3 transfer of st. 19 after st. 24 (which was possibly endorsed by Cg) has this advantage that it does not make the apparent contrast between 17ᵈ and 19ᵇ so glaring by their juxtaposition. St. 19 and 25 go well together. The transp. is, however, without any other support. — ᵈ) K7 पूरुषं; K8 पौरुष: (for पूरुष:).

22 ᵈ) The Kash. variant प्रवर्तेय means only that Kṛṣṇa takes up activity, not that he remains active all along, which the current text says, and which is in agreement with 23ᵃ. Ś6 Cb, however, introduce √ प्रवर्त् in 23ᵃ.

23 ᵃ) K8 वर्तेय (for वर्तेयं). — ᶜ) The Kash. [अ]नुवर्तेरन् (for ˚वर्तन्ते) is meant to improve the syntax. The sentence 23ᶜᵈ is to be understood as parenthetical, वर्तेयं in 23ᵃ going with उत्सीदेयु: in 24ᵃ, and कुर्यां in 24ᵇ with स्यां and उपहन्यां in 24ᶜᵈ.

27 ᵃ) D9 प्राकृतै: (for प्रकृते:), which is read by another Telugu MS. also; while a Malayalam variant reported by Garrett reads प्रकृत्या. — ᵇ) भागश: is an acceptable Kash. variant, not supported by non-K sources.

28 ᵈ) K7, like Ko, reading मज्जते (for सज्जते), due to similarity of म and स in the Śāradā script: cf. the *v. l.* in 29ᵇ.

29 ᶜᵈ) A pair of curious but significant variants given by an undated Devanāgarī MS. from Adyar (A2 of the collation sheets) is अकृष्णविदो and कृष्णवित्.

32 ᵈ) The K6 Cb. k reading is a gratuitous attempt at improving the alliteration-effect.

34 ᵃ) D9 (before corr.) इन्द्रियस्येन्द्रियार्थेभ्यो.

35 ᵈ) The Kash. v. l. परधर्मोदयादपि is intended to mean परधर्मेण (i. e. परधर्मं स्वीकृत्य) उदयात्, but normally it can signify परधर्मस्य उदयात् (= उत्कर्षात्). The O.-Jp reading स्वधर्मो for ˚धर्मो is evidently influenced by 35ᶜ.

36 ᵇ) K8 पौरुष: (for पूरुष:).

37 For the Kash. addition (89*), cf. Introduction, p. LXXXIII. K6 makes stanza 36 with 89* lines 1–2 one continuous question of Arjuna; but 89* lines 1–2 presuppose Kṛṣṇa's reply to st. 36 as given in st. 37. The *Tātparyacandrikā* on Cr *apud* BG. 11. 27 quotes the five stanzas included in 89* and remarks: एते श्लोका: सन्ति न वेति देवो जानाति। पूर्वव्याख्यातृभिरुदाहृतत्वादध्ययनप्रसिद्ध्यभावाच्च भाष्यकारैरनादृता: । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसंख्या व्यासादिभिरुक्ता । अर्वाचीनास्त्वविश्वसनीया: । — The following variants are found in the stanzas as there quoted: — (L. 1) चैप (for चैव). — (L. 4) सुखं तत्र (for सुखतत्र). — (L. 8) मोहयंश्च (for मोहयंस्तु). — (L. 10) रज:प्रवर्तितो मोहान् (for the prior half).

41 ᶜ) The Kash. variant with a long ही (प्रजहीहि being an optional form for प्रजहिहि) makes the usual प्रजहि ह्येनं word-separation impossible. The separation is suggested by 43ᶜ, but involves the tautology of having तस्मात् and हि in the same sentence.

Colophon. —*Adhy. name:* D9 कर्मयोग:.

26 [BG. 4]

1 ᵃ) K7 वैवस्वतं (for विवस्वते). The Kash. variant एवं (for इमं) is probably due to eye-wandering from the beginning of st. 1 to that of st. 2.

2 ᵃ) The Kash. *v. l.* परंपराख्यातम् is the instance of a marg. paraphrase ousting the orig. text.

4 ^{a}) D9 (before corr. as in text) अवरं (for अपरं).

5 ^{c}) The O.-J. variant न तानि वेत्थि सर्वाणि would mean a confession by Kṛṣṇa of his own parviscience !

7 ^{ab}) K7 धर्मास्या ग्लानिः is an impossible variant. — ^{d}) The philosophical variant [आ]त्मांशं (for [आ]त्मानं) seems to be due to the commentaries Cg. k.

8 ^{b}) O.-J. reads विनाशाय दुरात्मनाम्.

10 ^{b}) The Kash. variant मद्व्यपाश्रयाः (perhaps influenced by BG. 18. 56^{b}) seems to be of the nature of a superlinear gloss ousting the orig. text. — ^{d}) K7 मद्भावनागताः does not commit itself to the Advaita position, as does the current text मद्भावमागताः.

13 ^{a}) The grammatically incorrect reading चातुर्वर्णाः of D9 has at least this merit that it does not involve a definite decision on the question as to whether the termination ष्यञ् at the end of the word चातुर्वर्ण्यं is स्वार्थे (according to the Kāśikā), or is not स्वार्थे (acc. to Patañjali, disregarding the ज्ञापक interpretation of the Bhāṣya). Interpreting चातुर्वर्ण्यं as चत्वारो वर्णाः (and not चतुर्णां वर्णानां कर्म) means that, regarding the wording of the Vārtika on Pāṇini 5. 1. 124, we are—contrary to established practice—following the later Kāśikā in preference to the ancient Patañjali. Kaiyaṭa on the passage (Pāṇini 5. 1. 124) defends the Kāśikā, but not quite convincingly. I have discussed the passage in a paper contributed to Prof. M. Hiriyanna Commemoration Volume.

18 ^{ab}) O.-J. reads as Ś1–s. s K8 Cg. k. — ^{c}) O.-J. reads मनुष्याणां (for मनुष्येषु). — ^{d}) The B1 variant कृत्स्नकर्मसु may also have been कृत्स्नकर्मसुत्, as there is a blank space after सु in the orig. MS. Both the variants yield good sense.

19 ^{b}) The K0 reading is peculiar to that MS.

20 ^{a}) D10 त्यक्त- (for त्यक्त्वा). — ^{b}) D8 gives the variant निरामयः, which avoids the possibility of conflicting interpretations occasioned by the current निराश्रयः.

22 ^{d}) K8 निबाध्यते (for निबध्यते).

23 ^{a}) Thomson conjectured युक्तस्य for मुक्तस्य, which is found in Ñ1 (marg. *sec. m.*). — ^{c}) Noteworthy is the Ś1 variant ज्ञानावारभतः, which may have been influenced by 23^{b}.

26 K8, like Ś1 K2, om. (hapl.) 26^{cd}.

31 ^{a}) K7 यशस्तुष्टा°.

33 ^{c}) Garrett reports a Malayalam variant [अ]खिले (for [अ]खिलं), which avoids the tautology of सर्वं and अखिलं.

34 ^{b}) O.-J. reads मेधया (for सेवया).

35 ^{a}) K7 न पुनर्मोहाद्. — ^{b}) K8 यास्यति (for यास्यसि). — ^{c}) The Kash. reading अशेषाणि (for अशेषेण) is due to case-attraction. The reading is found in several non-K manuscripts also.

38 ^{c}) D10 यत्स्वयं (for तत्स्वयम्).

39 ^{b}) Note the variant मत्परः (for तत्परः).

Colophon. — *Adhy. name:* K7 योगनाम; K8 ज्ञानसंयमयोगः; D9 ज्ञानयोगः; D10 ज्ञानविभागयोगः.

27 [BG. 5]

1 ^{a}) K7 करणां (sic) (for कर्मणां). — ^{d}) K8 ब्रूहि तन्मे (by transp.).

5 ^{b}) Noteworthy is the Kash. variant अनुगम्यते (for अपि गम्यते), which assigns a distinctly subordinate position to the Yoga-followers, as compared to the Sāṁkhyas.

6 ^{d}) D9, like Ñ1, reading अचिरेण (for नचिरेण), involves a hiatus, which may have been original.

10 ^{cd}) K8 पापेभ्यः (for पापेन), and [अं]भसि (for [अ]म्भसा). O.-J. न स लिप्यति दोषेण (for 10^{c}).

11 ^{d}) D10 °सिद्धये (for °शुद्धये).

14 ^{a}) Ś1 is alone in reading नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं, thus avoiding a possible contradiction with a text like BG. 4. 13, where God is declared to be the creator of all karmans as such.

15 ^{b}) K8 सुकृतिं (for सुकृतं).

16 ^{d}) तत्परं is to be understood as two words तत् परम्.

17 The extra stanza (90*) found in some Kash. MSS. is of the nature of another illustration for the statement in st. 10–11, suggested by the simile आदित्यवत् in 16^{c}. Schrader concedes that the stanza may have been a later addition. Kṣemendra (*Bhāratamañjarī*, p. 396, st. 87) knows this added verse, which he gives as under :

शृण्वन्तोऽपि वदन्तोऽपि स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के रविकरा इव ॥

21 [b]) K7.8 यः सुखम् (for यत्सुखम्). For a discussion of the variant, cf. Introduction, p. LXXIX.

24 The Yoga that forms the topic of the latter part of this chapter is understood by most Kashmir commentators as a special kind of highest Yogic discipline परमो योगः (and not mere कर्मयोग), and this point is apparently brought out by the Kash. variants for 24[c] and 23[d]. — [d]) K8 ब्रह्म भूयोधिगच्छति.

25 [b]) K7 क्षीणकिल्बिषाः. — [c]) K8 जितात्मानः (for यता°).

26 [a]) D9 °विमुक्तानां. — [b]) K8 जितचेतसान्. — [d]) K7 D9.10 विजितात्मनाम्.

28 [a]) K8 जितेंद्रिय°.

Colophon. — *Adhy. name:* K7 D10 संन्यासयोगः; K8 प्रकृतियोगः; D9 सांख्ययोगः.

28 [BG. 6]

2 [a]) The Ś1 reading संन्यास इति (for संन्यासमिति) is what a grammatical purist would prefer.

4 [d]) D9 स उच्यते (for तदोच्यते).

5 [b]) For अवसादयेत्, O.-J. gives अथ सादयेत्. — [c]) O.-J. बन्ध (for बन्धुर्).

7 [b]) For the emendation of Cb, cf. Introduction, p. LXXX–LXXXI. — [d]) K7 D9.10 as in the text.

8 [b]) K7 कूटस्थोपि जितेन्द्रियः, probably caused by scribal confusion between पि and वि.

9 [d]) विमुच्यते (for विशिष्यते) is a variant noticed by Cś. It is not presented by any of our MSS.

10 [c]) O.-J. यतिचित्तात्मा (for यत°).

12 [d]) K7 आत्मनि शुद्धये (for आत्मविशुद्धये).

13 [b]) O.-J. धारयंदचलं मनः; D10 धारयन्नचलं स्थिरम्.

14 [b]) K8 ब्रह्मचारी व्रते (for °चारिव्रते).

15 [a]) D9.10 एवं युञ्जन् (by transp.).

16 For the Kash. variants, cf. Introduction, p. LXXVIII, footnote 2.

19 [c]) K8 जितचित्तस्य (for यत°). — [d]) आत्मनि, the Kash. reading, is more correct; but आत्मनः (genitive) can be used in the same sense.

20 [d]) The Ś1 variant तिष्ठति (for तुष्यति) may have been influenced by 18[b], but can yield a good sense.

23 [b]) D10 योगसंज्ञितं (for °संज्ञितम्).

24 [b]) G3 variant त्यक्त्वा धर्मानशेषतः may have been influenced by BG. 18. 66[a].

25 [a]) K8 उपरमेत (hypermetric) (for उपरमेद्).

26 [a]) K7 D9.10 निश्चलति (for निश्चरति).

27 [c]) K8 D9 शांतिरजसं (for शान्त°).

28 [a]) K7 एवं युञ्जन् (by transp.). — [b]) The Kash. variant is evidently influenced by 15[b]. — [cd]) For the Kash. variant, cf. Introduction, p. LXXXI.

32 [b]) O.-J. यो जनः (for योऽर्जुन).

36 [a]) K8 (before corr.) असंयतात्मनो (for °त्मना).

38 [d]) The Kashmir variant for this pāda is motivated by the circumstance that the post. half of line 1 of 91* is a variant of 38[d]. The Kashmir reading is tautologous, and the word वा suggests no alternative to नश्यति in 38[b].

39 [a]) For the Kash. variant एतं मे, cf. Introduction, p. LXXVIII.

41 [d]) K7 योगभ्रष्टो हि (for °भ्रष्टोऽभि-).

42 [b]) K7 D9.10 m महति (for भवति).

43 [b]) K7 D10 पूर्वदेहिकं; K8 पूर्वदैहिकं. The grammatically allowable forms are पौर्वदेहिक under the general rule in Pāṇini 7. 2. 118, and पौर्वदैहिक under Pāṇini 7. 3. 20 on the assumption that the अनुशतिकगण is an आकृतिगण.

44 [b]) K8 सन् (for सः).

Colophon. — *Adhy. name:* K7 अष्टांगाध्यात्मयोगः; K8 अध्यात्मदर्शनः; D9.10 अभ्यासयोगः.

29 [BG. 7]

2 Apparently, Cb reads 2[cd] as in our text, and has चिन्तनीयं यदुत्कृष्टं सत्त्वं तदुपदिश्यते as an *additional* line, before which, probably, there was another line to make a complete stanza. Cb breaks off soon after this point.

4 Regarding the additional pāda found in O.-J.

after 4^{cd}, cf. Introduction, p. xcv.

6 [c]) O.-J. लोकस्य (for जगतः).

8 [b]) O.-J. प्रभासः (for प्रभास्मि). — [c]) O.-Jp. सर्वदेवेषु (for सर्ववेदेषु).

9 [ab]) O.-J. पृथिव्यां हि तेजोस्मि च. — [c]) O.-J. जीविका (for जीवनं).

16 [b]) O.-J. नराः (for जनाः).

18 [b]) For the variant मनः (for मतम्), cf. Introduction, p. LXXVIII.

19 [d]) K8 स दुर्लभः (for सुदुर्लभः).

20 [a]) K8 हृतज्ञानाः (for हृत°). — [c]) K8 निश्चयम् (for नियमम्).

21 [d]) The Ś1 reading makes the sense of the current तामेव explicit. The reading is solitary.

22 [d]) It is possible to take तस्याराधनम् as तस्याः आराधनम् with archaic Saṁdhi after विसर्गलोप.

23 The Kash. additions 93* and (alternatively) 94* are easy elaborations (suggested by BG. 9. 25), which are possible in text-conflation.

27 [d]) D10 स्वर्गे (for सर्गे) is a *lectio facilior*.

29 [b]) For the Kash. variant भजंति (or alternatively यजंति), cf. Introduction, p. LXXVIII. — [c]) O.-J. ते तद्विदुर्ब्रह्म कृत्स्नम् (by transp.). — [d]) O.-J. अव्यक्तं (for अध्यात्मं); cf. Introduction, p. XCVI.

Colophon. — *Adhy. name:* K8 अध्यात्मसंयोगः; D3. 10 ज्ञानविज्ञानयोगः.

30 [BG. 8]

2 [c]) D10 प्रयाणकालेपि (for °काले च).

5 [b]) O.-J. त्यक्त्वा (for मुक्त्वा). — [c]) O.-J. साहंभावं [? to be corr. to सोहंभावं] (for स मद्भावं). — [d]) O.-J. स याति परमां गतिम् (= 13^d).

7 [d]) O.-J. मामेष्यसि न संशयः.

11 [d]) D10 संग्रहणे (for संग्रहेण).

12 [c]) K8 मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणान्; O.-J. मूर्ध्न्याधाय च प्राणान्. — [d]) K8 योगधारणं; D9 °धारिणां (for °धारणाम्). O.-J. योगे धारयेत्.

13 [cd]) Ś1 wants to specify the परमा गति (as मद्भाव. The reading is not found in any other MS.

17 [b]) For the Kash. variant ये (for यद्), cf. Introduction, p. LXXIX.

18 [d]) K8 D9 °संज्ञिके (for °ज्ञके).

21 [a]) In some MSS. यं (referring to the अक्षर) seems to have been changed to यत् under the influence of the तत् in the following pāda.

22 The Kash. addition (97*) only serves to make explicit the implication of 21^c. The MSS. making this addition read 22^d as यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् in the place of येन सर्वमिदं ततम्, which last, Garbe regarded as a Vedāntic interpolation.

28 [b]) K8 प्रविष्टं (for प्रदिष्टम्).

Colophon. — *Adhy. name:* K8 महापुरुषयोगः; D3. 10 अक्षरब्रह्मयोगः.

31 [BG. 9]

1 [c]) D10 ज्ञानविज्ञानसहितं; O.-J. ज्ञानविज्ञानगर्हितं (cf. Introduction, p. XCVI).

3 [b]) K8 धर्म्यस्यास्य (for धर्मस्यास्य).

5 [d]) K8 भूतात्मा (for ममात्मा).

6 The extra passage (100*) given by Kash. MSS. is of the same nature as the extra passage (99*) given by D3 alone, both being prob. verses familiar to some reader-scribe and jotted down in the margin, and thence transported on to the text.

7 [b]) K8 मामिकान् (for मामिकाम्).

8 [a]) As Schlegel pointed out, a distinction is intended between the Lord's relation to the Prakṛti, when it is a question of the birth of an Avatāra, and when there is to be the birth of ordinary created beings; and the BG. employs in 4. 6^c and 9. 8^a two different words to express that relation. Ś1 ignores this intended difference and repeats here the earlier pāda.

11 [d]) For the Kash. variant, cf. Introduction, p. LXXIX. The influence of BG. 7. 14^{cd} is evidently responsible for the change.

14 [b]) For the Kash. variant, cf. Introduction, p. LXXVIII.

16 [b]) The O.-J. variant ओषधिः (for औषधम्) comes nearer to its intended sense of सोम.

18 [b]) D10 महद् (for सुहृद्).

20 [b]) K8 प्रार्थयन्ति (for °यन्ते).

21 [b]) D10 मृत्युलोकं (for मर्त्यं°).

27 [c]) For the O.-J. reading of this pāda, cf. Introduction, p. XCIII.

31 [c]) For the Kash. variant, cf. Introduction, p. LXXVIII.

Colophon. — *Adhy. name:* Ks भक्तियोगः; D8.10 राजगुह्यः.

32 [BG. 10]

3 [c]) D10 समर्थेषु (for स मर्त्येषु).

8 [ab]) The Kash. variants अयं and इतः presuppose that the speaker is pointing to himself while uttering these words.

9 [d]) For the Kash. variant, cf. Introduction, p. LXXIX.

14 [d]) Schrader quotes देवमहर्षयः as a variant. The usual Kash. sources have only देवा महर्षयः.

16 [b]) For the Kash. variant, cf. Introduction, p. LXXIX. It is curious to note that दिव्या ह्यात्मविभूतयः has become a fixed phrase to be used both as nominative as well as accusative. For instance, in the Śaṁkaragītā (Viṣṇudharmottara, I. 52–65), we read (adhy. 56. st. 1).

तस्य देवातिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥

19 [b]) See 16[b] above.

21 [b]) O.-J. अहमंशुमान् (for रविरंशु°). That अंशुमान् is the name of a particular रवि has not been seen by the author of this supposed emendation.

24 [c]) The Kash. variant सेनान्यामप्यहं is merely intended to give the grammatically correct gen. plu. form in place of the current सेनानीनाम्.

27 [c]) ऐरावण (instead of ऐरावत) is the form generally preferred by Kash. and Nepalī MSS., but not invariably so. Cf. the variants of 6. 13. 33[d]. O.-J. also reads ऐरावणो.

28 [a]) O.-J. वज्रो (for वज्रं). The word is both masc. and neut. — [c]) For the Kash. variant, cf. Introduction, p. LXXIX.

29 [d]) The Ś1.4 D8 variant संयमिनाम् makes it quite clear that यम is not = मृत्युः (mentioned in 34[a]), but is one of the eight लोकपाल.

32 [a]) For the variant स्वर्गाणाम्, cf. 5. 19[a]. — [c]) Ks अध्यात्ममसि विद्यानां.

34 [cd]) Helpful for the interpretation of this line is the following from the Bhāgavata Purāṇa xi. 16. 40—

तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः ।
वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंऽशकः ॥

The BG. enumerates only such qualities of the womankind as testify to their divine inheritance.

35 For the extra stanza (101*) after 35, cf. Introduction, p. XCV. Schrader notes (*Kash. Rec.*, p. 11) that a Dublin MS. reported by Denis Croften (*Transactions*, *Royal Irish Academy* [1858] vol. xxiv) gives the extra verse as follows:

ओषधीनां जवा चासि धातूनामसि काञ्चनम् ।
सर्वेषां तृणजातानां दर्भोऽहं पाण्डुनन्दन ॥

41 = (var.) Vāyu 2. 5. 136.

42 [ab]) D10 बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन. The Dublin MS. above mentioned apparently reads, like Cg, बहुनैतेन किं ज्ञानेन (cf. Schrader: *Rezensionen der Bhagavadgītā*, Festschrift M. Winternitz, p. 49, note).

Colophon. — *Adhy. name:* Ks D8.10 विभूतियोगः.

33 [BG. 11]

2 [b]) Ks विस्तरतो (for °शो).

4 [c]) The Kash. MSS. generally read, here and in BG. 11. 9[b], and 18. 75[c], 78[a], योगीश्वर in place of योगेश्वर, the latter expression being, perhaps, warranted by BG. 9. 5[b] and 11. 8[d].

5 [b]) O.-J. शतशो वा (for °शोऽथ).

8 [a]) Ks (before corr. as in text) D9 शक्ष्यसे; D10 शक्यते. — [b]) D10 च चक्षुषा (for स्वच°).

11 [a]) The Kash. reading °मालाम्बर° for °माल्याम्बर° avoids the difficulty of interpreting माल्यम्. Cś renders it by पुष्पाणि; Madhusūdana, Varavara-muni, and others by मालाः or स्रजः. If the derivation be माला एव माल्यम् it raises the question (which was already raised under 6. 1. 20[d] and 26. 13) regarding the exact wording and interpretation of the Vārtika to Pāṇini 5. 1. 124. If it means flowers, it can be derived according to Pāṇini 4. 4. 98. — [c]) Garrett reports a Malayalam variant देहम् (for देवम्).

Note the Vaiṣṇavite reading विष्णुन् given by Ś$_1$ alone here as well as in 14^c below. Schlegel read दीप्तम्.

12 ^{c}) K$_3$ साम्याद् (for सा स्याद्), due to similarity of स and म in the Śāradā script.

13 ^{d}) K$_3$ D$_{9.10}$ तथा (for तदा).

16 ^{d}) The Dublin MS. also reads विश्वरूपम्. It is difficult to say whether विश्वरूप was changed to °रूपम् by case-attraction to the ending of 16^b, or विश्वरूपम् to °रूप by case-attraction to the adjacent विश्वेश्वर.

18 ^{b}) D$_{10}$ (m as in text) निदानम् (for निधानम्). — ^{c}) सात्वत° (for शाश्वत°) is given by only a few Kash. MSS. and seems both secondary and sectarian. Compare BG. 14. 27^c, where no such variant is reported. In the Crit. App. a quotation from Cā is given. Cg observes: सात्वतधर्मगोप्तेति । सद्–सत्यं–क्रियाज्ञान-योरुभयोरपि भेदाप्रनिभासात्मकं तथा सत्तात्मकं प्रकाशरूपं तत्त्वं विद्यते येषां ते सात्वताः। तेषां धर्मः अनवरतग्रहणसंन्यासपरत्वात्सृष्टिसंहार-विषयः सकलमार्गोत्तीर्णः । तं गोपायते । It is, of course, possible to take सात्वत by itself as a vocative. — ^{d}) Garrett reports मत्तोसि (for मत्तो मे).

19 ^{c}) Where the text has त्वा it is usual for Cś to explain it by त्वाम्; and where there is no such explanation, it is presumed that it had त्वां before it. Nevertheless the MSS. at times divide themselves almost equally, and we could have read त्वा for त्वां.

20 ^{c}) Only Ś$_2$ K$_{0.4}$ Da$_2$ D$_9$ read with Cś, accepted as text. The major group with S contains only a transposition उग्रं तवेदं (for इदं तवोग्रं). The Kash. group in the main gives a different reading. So there is not enough justification for rejecting Cś.

21 ^{a}) The better MSS. of Cś contain the words त्वा त्वाम्. Cu apparently had a different reading, and observes: ❀ त्वामिति पाठ आचार्यैर्व्याख्यात इति भाति । अन्यथा त्वा त्वामिति भाष्यपाठोऽपेक्षितः । असुरसंघा इति पदं छित्त्वा भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि वक्तव्यमिति तट्टीकाकारो-क्तिस्तु (e. g., आनन्दगिरि) त्वा–इति पाठे संगच्छत इति ज्ञेयम् । ❀

22 ^{d}) D$_9$ (before corr.) त्वां (for त्वा). ❀ Cś: त्वा त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे । ❀ No MS. reads एव (for चैव).

24 ^{c}) D$_9$, with the majority of Kashmir and S MSS., reads त्वा (for त्वां), but no commentator cites त्वा. We have accepted त्वां with a wavy line following B and some reliable Kashmir MSS. like Ś$_2$ K$_{0.1}$ D$_{2.3}$.

27–29 The three stanzas, by the addition of 103*, become 4½ (सार्धं श्लोकचतुष्कम्), and by the introduction of 102* (which Ś$_1$ alone has preserved) become full five stanzas. Ck, unaware of 102*, justifies the सार्धश्लोक or six-line stanza (viz. 103*) thus — ❀ Ck: अत्र ... नानारूपैः इत्यादि त्वच्छरीरं प्रविष्टाः इत्यन्तं श्लोक-मार्धकं श्लोकमान्यार्धं केचिन्न पठन्ति । कश्चित् त्वत्तेजसा निहता नूनम्– इत्यादिश्लोकार्धमनेनाभिप्रायेण न पठति । इह तु बहुपुस्तकदर्शनाद्धारने च नत्र सार्धश्लोकप्रणयनाद्व्यासमुनेः ...... सार्धमेव पठितम् । ❀ Nevertheless there remains the incongruity between the many mouths (वक्त्राणि) being spoken of as one mouth (वक्त्रं) in 103*, line 2. For that, Ck gives a rather forced explanation. ❀ Ck: किं तु नव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचनेन...उपक्रम्य, अचिन्त्यरूपं नव वक्त्रं विशन्ति इति यदुक्तं तत्र कालपुरुषसंबन्धिन्यो घोराकृतिविशेषरूपा नानाविधाः शक्तय एकस्यां त्वदीयायां सामान्यशक्तौ परिणमन्तीति भगवतः सर्वशक्त्याश्रय-त्वप्रतिपादनपरं बोद्धव्यम्, यतः ... ... अचिन्त्यरूपत्वेन विशेषण-मुक्तम् । ❀

28 ^{c}) O.-J. तथामी नरनाथ लोकवीराः. — ^{d}) O.-J. वक्त्राण्यभितो द्रवन्ति.

29 ^{a}) K$_3$ D$_{10}$ प्रदीप्त- (for प्रदीप्तं). — ^{b}) O.-J. शान्तिं च नाशं च यमाभिभूताः. — ^{c}) O.-J. तथैव भस्माद्व-मायन्ति लोकाः.

30 ^{d}) D$_{10}$ विष्णोः (for विष्णो).

31 ^{a}) D$_{10}$ आख्याय (for आख्याहि).

32 ^{b}) O.-J. अहं (for इह).

33 ^{c}) D$_{10}$, like K$_3$, मयैव ते.

34 ^{b}) K$_3$ योधमुख्यान्. — ^{c}) D$_{10}$ हतास्त्वं (for हतांस्त्वं). — ^{d}) D$_{10}$ व्यथिष्ठाः (for व्यथिष्ठाः).

38 ^{c}) Garrett reports वेद्यश्च (for वेद्यं च). — ^{d}) K$_3$ D$_{10}$ अनन्तरूपम् (cf. 16^b).

39–40 With 39^{ab}, 104* makes one complete stanza. The next stanza of four lines will accordingly include all the 'नमः' lines (39^{cd} + 40^{ab}), and this seems to have prompted the addition. To complete the next stanza, 105* is added to make the उत्तरार्ध, 40^{cd} being turned into the पूर्वार्ध.

40 ^{b}) O.-J. काले (for सर्वे).

41 ^{b}) For the Kash. variant सखे च, cf. Introduction, p. LXXIX. The attempt to split सखेति into सखे + अति, and taking अति with उक्तं is much too far-

fetched. — ^{c}) The Kash. variant तवेमं (for तवेदं, where इदं has to be taken adverbially) is an obvious *lectio facilior*. Some supply विश्वरूपं after इदं.

42 ^{c}) तत्समक्षं is to be understood as two words : ❀ Cś : तत् समक्षं । तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः । ❀ The Ś1. 8 Cā variant सत्समक्षं (= सज्जनानां समक्षं) is not quite satisfactory. Taking तत् adverbially, we can translate "there in company," or "indeed, in company."

43 ^{b}) K8 पूर्वश्च; D10 पूर्वस्य (for पूज्यश्च). Schlegel read गुरोर्गरीयान्.

44 ^{d}) For the Kash. variant प्रियस्यार्हसि, cf. Introduction, p. LXXX. — The *Tātparyacandrikā* on Cr knows the extra stanzas 106* which it quotes with the following variants : — (L. 7-8) कर्तासि लोकस्य यतः स्वयं विभो त्वत्तः सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव. — (L. 10) कर्मोन्मानं न च (for कर्मोपमानं न हि). The commentator does not decide upon the question of their authenticity.

46 ^{c}) The K8 reading भुजद्वयेन seems to be an invention of this source alone, as it is not found in any other MS. Although mace and discus are the only two weapons mentioned, stanza 50^{a} tells us that they are the weapons held by the Vāsudeva form, i. e., with the discus held in the upper right hand and mace in the lower left hand. The conch and the lotus held in the other two hands are not mentioned here, probably because they were not fighting weapons. [On the twentyfour images of Viṣṇu with the respective disposal of the four weapons in the four hands, cf. the Padmapurāṇa, Pātālakhaṇḍa, chapter 78, stanzas 16–27^{ab}]. In st. 45^{c} Arjuna, it will be remembered, uses the expression तदेव, which implies that he had already seen the form before. This was actually the case : cf. st. 17. Only, this divine form then appeared in immediate succession to the many-armed form, stayed for a moment, and was lost again in the Omniform Apparition. Now, Arjuna wants to see that form, alone (*tadeva*) and steadily (*tathaiva*). Kṛṣṇa agrees to this (49^{cd}). This will also explain the use of the word *bhūyaḥ* in 50^{b}. Since in stanza 50 we are told that the Divine Person assumed once again a milder form after showing the four-armed form to Arjuna, it is obvious that we have here three forms of manifestation : Thousand-armed, Four-armed, and Two-armed (*mānuṣa*). It is in the light of this that we have to understand the variant दिव्यरूपं in 45^{c}, and the Cup proposal to read देव and रूपम् as one word. In this connection, cf. the following from योगवासिष्ठ I. 53. 37f. :

> परं रूपमनाद्यन्तं यन्ममैकमनामयम् ।
> ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्दैर्नैतदुदीर्यते ॥
> यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतया स्थितः ।
> तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरो भव ॥

48 ^{c}) K8 D10 शक्यमहं (for शक्य[:] अहं, with the archaic Saṁdhi and hiatus, which seem to have bothered scribes and students) : compare the same phenomenon in 54^{ab}.

53 ^{a}) O.-J. दैवैर् (for वेदैर्). O.-Jp तमसा (for तपसा).

55 ^{b}) O.-J. मद्भावात् (for मद्भक्तः).

Colophon. — *Adhy. name :* K8 विश्वरूपदर्शनः; D9. 10 °दर्शनयोगः.

34 [BG. 12]

4 ^{c}) K8 मामेवं (for मामेव).

8 ^{a}) O.-J. संधत्स्व (for आधत्स्व). — ^{cd}) The Kash. reading योगमुत्तममास्थितः (for ^{d}) is evidently a device to avoid the hiatus मय्येव + अत.

9 ^{b}) K8, like T2, अशक्नोषि. — ^{d}) Garrett reports मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्तुं).

10 ^{d}) Ś1 is alone in reading मुक्तिम् (for सिद्धिम्). Mukti by practising karmans must have been felt as an unexpected juxtaposition !

11 ^{b}) The Ñ1 reading उद्योगमाश्रितः (which is also given by a few S MSS.) does not yield a bad sense; but philosophically, the accepted reading (which is also better documented) is necessary. — ^{d}) The Ś1 Ko reading यतात्मवाक् is not unacceptable : only it has not more support.

16 ^{c}) The Kash. readings सर्वारम्भफलत्यागी in 16^{c}, as well as शुभाशुभफलत्यागी in 17^{c}, afford scope for raising the question whether the karmans as such are to be carried on. But, on the other side, the compound could be understood as 'who abandons सर्वारम्भ *and* फल, or शुभाशुभ[कर्मन्s] *and* फल'. Compare BG. 14. 25^{c}.

Colophon. — *Adhy. name :* K8 संन्यासयोगः; D9 भक्तियोगः.

35 [BG. 13]

1 Stanzas 108* and (alternatively) 109* are meant to lessen the abruptness of the introduction of the क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ discussion in this chapter. — ^{b}) D9, like D6, क्षेत्र इत्यपि°, to correspond with क्षेत्रज्ञ इति in ^{d}.

2 ^{c}) T2 reading क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्, probably to respect the vārtika अभ्यर्हितं च to Pāṇini 2. 2. 34, as क्षेत्रज्ञ is more important than क्षेत्र.

4 ^{b}) Garrett reports वर्न्नोभिर् (for छन्दोभिर्). — ^{d}) For the Kash. variant विनिश्चितम् (for °श्चितैः), cf. Introduction, p. LXXXI.

6 ^{d}) For the interpretation of चेतना धृतिः as one word (चेतनाधृतिः; चेतनस्य आधृतिः), cf. The *Tātparya-candrikā* on the Cr to the passage.

11 ^{a}) The Kash. change of °नित्यत्वं to °निष्ठत्वं, here, and of °नित्या to °निष्ठा in BG. 15. 5^{b}, is uncalled for in view of the more archaic use of the word नित्य in texts like इन्द्रियनित्यं वचनम् and अर्थनित्यं परीक्षेत from the *Nirukta*, or धर्मनित्या (Crit. Ed. धर्मे नित्या) विचेष्टा (Mbh. 5. 27. 1).

12 ^{d}) Cu cites the two readings अनादिमत्परं and अनादि मत्परं and, after some discussion, decides in favour of the former.

16 ^{a}) For the Kash. variant अविभक्तं विभक्तेषु, cf. Introduction, p. LXXXI.

17 ^{d}) The Kash. reading वेष्टितं is only a scribal lapse. Ś1 मध्यगं and the more usual धिष्ठितं are only easy make-shifts. Cś explains the text विष्ठितम् by विशेषेण स्थितम्.

20 ^{a}) The MSS. are all unanimous in reading कार्यकारण°, which Cś cites as a *pāṭhabheda*. It is possible to interpret both readings cogently.

22 ^{a}) The Kash. variant उपदेष्टा does not convey the 'Sākṣitva' idea, which उपद्रष्टा implies. — ^{b}) The variant कर्ता (for भोक्ता) contradicts the normal role assigned to the Puruṣa with reference to the body.

23 ^{d}) K8 भूयोपि (for भूयोऽभि-).

24 ^{a}) K8 ध्याने चात्मनि (for ध्यानेनात्मनि). — ^{d}) For कर्मयोगेन (*not* °योगेण), cf. note to 6. 25. 3^{d}.

25 ^{a}) Garrett reports [ऽ]न्येवम् (for न्येवम्).

32 ^{b,d}) O.-J. नोपलभ्यते (for नोपलिप्यते). Regarding this variant, cf. Introduction, p. XCVIII.

33 ^{ab}) O.-J. एषो (for एकः), and लोकं कृत्स्नम् (for कृत्स्नं लोकम्). — ^{c}) O.-J. transp. क्षेत्रं and क्षेत्री.

Colophon. — *Adhy. name*: K3 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगः. D9. 10 प्रकृतिपुरुषविवेक (D10 °विभाग) योगः.

36 [BG. 14]

7 ^{d}) D8 देहिनान् (for देहिनम्), obviously due to eye-wandering to the ending of the first line of the next stanza.

9 ^{a}) O.-J. सत्त्वं सक्ते (for सत्त्वं सुखे).

10 ^{b}) The Kash. variant वर्धते is of the nature of a gloss for भवति, which primarily denotes वृद्धि.

11 ^{b}) K8 प्रकाशम् (for प्रकाश[:]).

12 ^{a}) As to the variant लोभप्रवृत्तिरारम्भः, it is quite possible, in copying to dictation, to mis-hear लोभः प्रवृत्ति° as लोभप्रवृत्ति°. The contrary is a little less probable but not impossible. Rajas is described as *rāgātmaka* (7^{a}) and as the parent of *lobha* (17^{b}), so that *lobha* is the first result of Rajas in ascendant. *Lobha* produces conation (pravṛtti) which in time is translated into actual activity (ārambha). Action once begun, you do not wish to give up (aśamaḥ), because your *lobha* has become now an ardent passion (spṛhā). Thus 13^{ab} gives a sequential statement as to the consequences of Rajas waxing, so that the variant लोभप्रवृत्ति° does not seem very satisfactory. Nor is that variant adequately supported by MSS. — ^{d}) The variant कुरुनन्दन is probably due to an eye-wandering to 13^{d}. There has been in 13^{d} a reverse eye-wandering in some MSS. with reference to 12^{d}.

18 ^{a}) O.-J. गच्छति सत्त्वस्थो, ^{b}) तिष्ठति राजसः, ^{c}) °गुणवृत्तिश्च, and ^{d}) अधो गच्छति — all statements in the singular number. — ^{c}) K8 D10 °गुणवृत्तिस्था (for °गुणवृत्तस्था).

22 After the ref. at the beginning of this stanza, the scribe of K0 at first omitted (by hapl.) stanzas 22–27. However, he soon perceived the mistake, but failed to delete the wrongly written lines covering stanzas 1–2 of the next chapter.

23 ^{d}) For the Kash. variant यो ऽवतिष्ठति, cf. Introduction, p. LXXIX.

24 a) The Ck variant समदुःखसुखस्वप्नः is thus explained by the comm.: सुखदुःखस्वप्न इति सत्त्वरजस्तमोवृत्तय उक्ताः। न सुखे प्रीयते, न दुःखं द्वेष्टि, न स्वप्ने मुह्यति । The order in that case should have been सुख-दुःख-स्वप्न.

25 c) For the Kash. variant सर्वारम्भफल°, cf. 6. 34. 16c.

26 c) D9 (before corr.) त्रीन्गुणान् (for स गुणान्).

Colophon. — *Adhy. name*: K8 गुणत्रयविभागयोगः; D9 गुणातीतयोगः.

37 [BG. 15]

☞ The entire adhyāya is wanting in O.-J.

2 a) *D9. 10* अधश्चोर्ध्वं च (for अधश्चोर्ध्वं).

3 c) K8 सविरूढ° (for सुविरूढ°).

4 b) For the Kash. variant गतो न निवर्तेत, cf. Introduction, p. LXXVIII.

5 b) For the Kash. variant अध्यात्मनिष्ठा, vide 6. 35. 11a note. — c) Garrett reports सुखदुःखसंगैर् (for °संज्ञैर्).

13 a) K8 is alone in giving the reading मामाविश्य (for गामाविश्य), which makes no sense, unless माम् is taken to mean लक्ष्मीम् or प्रकृतिम्. The emendation of गामाविश्य च into योगमाविश्य by the Pandit scribe of D6 is instructive.

14 a) K8, like K5, विश्वानरो (for वैश्वानरो). —c) Cā °सखो भूत्वा, suggested by the natural friendship between the fire and the wind.

16 c) K8 रक्षः सर्वाणि भूतानि (!).

18 d) Garrett reports कथितः (for प्रथितः).

Colophon. — *Adhy. name*: K8 पुरुषोत्तमयोगः; D6 संसारवृक्षच्छेदकुठारयोगः; D10 पुराणपुरुषोत्तमयोगः.

38 [BG. 16]

☞ The entire adhyāya is wanting in O.-J.

2 c) For the Kash. variant अलौल्यं च, cf. Introduction, p. LXXIX.

5 b) K8 निर्बंधाय (for निबन्धाय).

7 b) Garrett reports यथा (for जना).

8 b) Garrett reports अधीश्वरम् (for अनी°). — d) कामहेतुकम् would be the correct grammatical form; but °हैतुकम् is the one more often to be met with. Cś says: ❀ कामहेतुकमेव कामहैतुकम्। ❀

9 b) Garrett reports [ऽ]धिकाः (for [ऽ]हिताः).

10 a) Some MSS. read दुःपूरम् (for दुष्पूरम्).

13 b) For the variant इमं प्राप्स्ये (for इदं प्राप्स्ये), cf. Introduction, p. LXXIX. That मनोगतम् can be the original reading, is rendered probable also in view of 6. 24. 55b. Schlegel suggested मनोरमम्.

14 b) Garrett reports अहन् (for अपि). — c) K8 योगी (for भोगी).

16 c) D9 (before corr.) प्रवृत्ताः (for प्रसक्ताः).

21 a) Garrett reports नरकस्योक्तं (for °स्येदं).

22 b) Garrett reports कामद्वारैस् (for तमोद्वारैस्).

Colophon. — *Adhy. name:* K8 सत्ययोगः; D9. 10 दैवासुरसंपद्विभागयोगः.

39 [BG. 17]

☞ The entire adhyāya is wanting in O.-J.

2 b) K8 स्वभावतः (for स्वभावजा).

6 a) Garrett reports शरीरं स्वं (for शरीरस्थं).

7 d) Schrader gives इदं for इमं as a Kashmirian reading. Actually it is given by only one of our G MSS. It may be due to dittography of the द् at the end of the previous word.

11 c) K8 यष्टव्य एवेति (for यष्टव्यमेवेति).

12 bcd) The Kashmir reading यः इज्यते विद्धि तं यज्ञं राजसं चलमध्रुवम् is obviously intended to improve grammar by the change of यत् (at the end of 12b) into यः, and is, as regards the rest, an anticipatory writing (through mistake) of parts of 18cd.

13 a) For the Kashmirian variant असृष्टान्नं, cf. Introduction, p. LXXXI.

16 a) K8 °प्रसादसौम्यत्वं. — d) D10 मानस उच्यते.

20 c) K8 देशकाले च (for देशे काले च).

21 d) D9 तद्राजसमुदाहृतम्.

23 c) For the Kash. variant ब्रह्मणा तेन (for ब्राह्मणास्तेन), cf. Introduction, p. LXXXI.

Colophon. — *Adhy. name*: K8 गुणभेदयोगः; D9. 10 श्रद्धात्रयविभागयोगः.

40 [BG. 18]

☞ O.-J. om. the entire adhyāya except st. 66 and 73.

1 ^{d}) The T2 reading कर्मनिषूदन is a clever emendation, not supported.

2 ^{d}) Garrett reports त्यागं प्राहुर् (by transp.).

3 ^{c}) Garrett reports यज्ञो दानं तपः कर्म.

4 ^{d}) K3 परिकीर्तितः (for संप्रकी°).

7 ^{b}) Garrett reports नोपलभ्यते (for नोपपद्यते).

8 ^{a}) For the Kash. variant यः कर्म (for यत्कर्म), cf. Introduction, p. LXXX.

10 ^{b}) Garrett reports योऽनुषज्जते (for नानु°). — ^{c}) K3 सत्त्वसमायुक्तो (for °विष्टो).

11 ^{a}) K3 देहभृतां (for °भृता). Garrett reports शक्यः (for शक्यं).

13 ^{a}) Cn definitely reads पञ्चेमानि. In the case of Cś, the editions as well as MSS. of the Bhāṣya disagree. The authorities seem almost equally divided.

15 ^{b}) Garrett reports बुधः (for नरः).

16 ^{a}) Nīlakaṇṭha, reading कर्तारं, also *supplies* the word अकर्तारं. — ^{b}) Garrett reports केवलम् (for केवलं).

18 ^{b}) Garrett reports त्रिविधं कर्मचोदनम्.

19 ^{c}) The Ś6 reading प्रोच्यंते improves the syntax.

21 ^{b}) Garrett reports नानाभावात्पृथग्विधात्.

22 ^{a}) The variant अकृत्स्नविद् (for कृत्स्नवद्) of some Ś and K MSS. is capable of yielding good sense. It probably was influenced by 6. 25. 29^{cd}. — ^{b}) For अहैतुकम्, cf. note on 6. 38. 8^{d}. — ^{c}) Garrett reports तत्सात्त्विकमिति प्रोक्तम्.

24 ^{c}) The Kash. variant is क्लेशबहुलं (for बहुलायासं). Any one of the two can be the original, and the other its gloss. The reading accepted has better support of representative MSS.

25 ^{b}) K3 D10 अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य).

28 ^{b}) The variant नैष्कृतिको (for नैकृतिको) is obviously a scribal error. The word is derived from √कृत् 'to cut' in the sense of परवृत्तिच्छेदनपरः, or from √कृ 'to do' in the sense of परावमाननशीलः; and the prefix is नि, and not निस्. The word occurs several times in the Epic. Perhaps the following from the Āraṇyakaparvan (Crit. Ed., chap. 49, st. 20) will be useful in determining the sense as well as the form :

> निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
> न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ।

32 ^{b}) Garrett reports तमसा भृता (for °सावृता).

33 ^{a}) Garrett reports धारयेत (for धारयते).

36 ^{d}) For निगच्छति and the variants for it, cf. 6. 31. 31^{d}.

37^{a} and 38^{b}) The Kash. variant तदात्वे (for तदग्रे) in the sense of 'for the time being' — अभ्यासकाले as Cg puts it, or साध्यावस्थायां in the words of Cā — is quite acceptable in itself. Only, in 39^{a} also, the reading should have been यत्तदात्वेऽनुबन्धे च, instead of यदग्रे चानु°. The words तदग्रे could be misread as तदात्वे in 37^{a} and 38^{b}, but this is ruled out by the absence in 39^{a} of the initial त. — ^{c}) Garrett reports तत्सात्त्विकमिति प्रोक्तम्.

42 ^{b}) K3 शांतिर् (for क्षान्तिर्). Garrett reports अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्.

44 ^{a}) K3 D10 °गोरक्ष°. Cś reads °गौरक्ष्य° and derives it thus : ❀ गा रक्षतीति गोरक्षः, तस्य भावः गौरक्ष्यम् ❀ (Pāṇini 5. 1. 124). Cr seems to have read °गोरक्ष्य° which the *Tātparyacandrikā* understands not as a Taddhita form, but simply a बहुव्रीहिसमास—गौः रक्ष्या यस्मिन्कर्मणि तत्कर्म. Garrett reports the variant वाणिज्यं कृषिगोरक्षा, wherein precedence is given to वाणिज्यं, the वैश्यकर्म *par excellence*. — ^{c}) *Paryutthāna*, or standing up at the approach of the teacher or the elder, is one of the rules of the *Paricaryā* which, in the Kash. reading, is used for the whole code of service. Even the Kash. sources do not give the reading consistently.

47 ^{ab}) The repetition of 6. 25. 35^{cd} at this place is hardly necessary in the context. It is a Kash. addition (110*) with the Kash. variant for the post. half, for which see note on 6. 25. 35^{d}. — ^{c}) Garrett reports स्वभावविहितं (for °नियतं).

50 ^{ab}) Garrett reports सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धिं प्राप्तो). For the Kash. reading, cf. Introduction, p.

LXXX. The difficulty comes in only when we try to connect तथा with the verb निबोध, which is not at all necessary. — [cd]) Ks चापरा (for या परा). The relative या does not refer to ब्रह्मासिः, as is often supposed. The latter half of the stanza characterizes the *siddhi* in 50[a] as being, in essence, ज्ञानस्य परा निष्ठा. "Since [यथा] such supreme *siddhi* is attained, he must necessarily [तथा] attain Brahman, — I do assure you". The available variants are forlorn attempts to make a plausible construction and sense.

51 [d]) Garrett reports रागद्वेषावुदस्य च.

54 [b]) The variant हृष्यति (for काङ्क्षति) is suggested by 6. 34. 17[a], but the text as given is a standing description of frequent occurrence in the Epic.

64 [e]) D9 दृढ इति (for दृढमिति). The word दृढं is an adverb. Not perceiving this, K0 Ñ1 and a few other MSS. offer the variant दृढमतिस्, which Ck explains by स्थिरबुद्धिः. Schlegel read दृढमतिस्.

66 [b]) O.-J. कारणं (for शरणं). — [d]) Schlegel read मोचयिष्यामि (for मोक्ष°).

67 [d]) Garrett reports योऽभ्यसूयते (for °सूयति).

68 [a]) Ks य इमं. Cś reads and explains इमं (for इदं) as referring to this ग्रन्थ. The neuter इदं, as referring to गुह्यं (cf. 64[ab]), is more usually found in MSS. — [d]) The variant असंशयम् is to be understood as an अव्ययीभाव compound going with the verb एष्यति. The accepted text असंशयः is a नञ्तत्पुरुष and should be interpreted as a separate sentence; or, it can also be taken as a बहुव्रीहि, qualifying the subject of एष्यति.

72 [d]) The variant प्रणष्टस् (on the analogy of प्रणश्यति) found in several MSS. is due to ignoring Pāṇini's special ruling against this णत्व change of the past. part. of √ नश् in Sūtra 8. 4. 36.

75 [b]) Ks D9 गुह्यतमं (for गुह्यमहं). As in 68[a], गुह्यं is to be considered a noun, and संवादं in 74[c], as well as योगं in 75[c], are used in apposition to it. The reading गुह्यतमं or °तरं rules out that possibility, unless we change एतद् to इमं. The commentator Ānandagiri's statement: एतत्पदं संवादपरत्वात्पुल्लिङ्गत्वेन नेतव्यमित्याह—एतमिति, shows that Cś read एतद्, which is glossed as एतं. — [e]) For the Kash. reading योगीश्वरात् here as well as in 78[a] below, cf. note on 6. 33. 4[c].

77 [c]) Ks महाराज (for महात्मनः).

78 [b]) Ks धनंजयः (for धनुर्धरः). — [d]) The Kash. reading इति (for नीतिर्) no doubt supplies the needed इति to end Saṁjaya's statement, but its omission is not a fatal defect. The word preceding इति can be ध्रुवा (with the hiatus) or ध्रुवाः (masc. or fem. plu.) standing collectively for the three categories mentioned. To read ध्रुवानी[णी]ति together (omitting the रेफ), and to split it into ध्रुवानि[णि] + इति, is grammatically impossible, because there is no justification for the neuter plural. Schlegel read ध्रुवाणीति. It was ध्रुवा नीतिः that the Bhagavadgītā had set out to inculcate, and hence that is the reading generally favoured.

Colophon. — *Adhy. name*: Ks निर्वाणयोगः; D8. 10 सर्वो (D10 सकलो) पनिषदर्थप्रतिपादकमोक्षयोगः.

41

8 [cd]) येन रिपुवाहिनीम्: Blend of two constructions, रिपुवाहिनीं ययौ, where येन is displaced by a word line वीरः (Ś1 T1 G2. 4) or धीरः (D9); and येन रिपुवाहिनी आसीत्. Cn: ॐ रिपुवाहिनीं प्रविश्येति शेषः। ॐ

9 [b]) D8. 10 S read वृकोदरः (for धनंजयः), to whom (as being the next in age to धर्म) they assign st. 11. The same MSS. also ins. 117*, as also assign st. 12 to अर्जुन.

18–19 Om. in Ś1 K0. 1 only. The stanzas could have been also om. by us; but have been retained, as O.-J. has the second of them.

20 [a]) GK reads कृष्णेऽद्य (for कृष्णे तु), a variant not found in our MSS.

21 [d]) *नेशोऽस्ति. The initial न is very largely supported, even in MSS. which understand the second word as एषो, and thereby give a meaning the reverse of what could have been intended. The change of sibilants is very common, being exemplified in the variants of the very next word, °पांसनः. In the Śāradā script the stroke above the line to indicate ए and ऐ is often confusing, so that the v. l. नैशो in K1 could just as well have been our text. Hence the emendation. ईशः = योद्धुं समर्थः.

33–34 Cf. 5. 180. 15–17, where Bhīṣma behaves in the same manner towards his *guru*.

37 [c]) The variant भृतः (for हृतः), found in Ś1 K1. 2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8, rather accords with a

downright material conception of अर्थ, which should rather denote not 'wealth', but 'a deliberately chosen end'.

38 ᵈ) नमेव. The Ś1 K3. 5 D1. 2 reading, occasioning hiatus between the two pādas, could also have been accepted. There is only a word-transposition.

39 ᵉ) परस्यार्थे, Cd : तथेति शेषः । To Bhīṣma, normally speaking, the Pāṇḍavas would be the पर.

42 ᵉ) The Ś1 K0–3 D2. 6 G1 M5 reading वधोपायं (for जयोपायं) introduces, like 125*, the subject of Bhīṣma's death too suddenly. 43ᵃᵇ (which repeats 41 in substance, and where no variant for जयेन is available) supports our text.

47 The reference युधिष्ठिर उवाच is inserted only in M. It is unnecessary. Cf. 64 (ref. in D1 M2) and 73 (ref. in M4 only).

81 ᵇ) उद्योगे. Cf. 6. 95. 11ᶜ. In both cases the reference need not necessarily have been to the *Udyogaparvan*. 'During war-preliminaries'.

82 ᶜ) There are two roots √ स्रम्भु विश्वासे and √ श्रम्भु प्रमादे ; and as the former is intended here, विस्रब्धं should be spelt with a dental sibilant. In Ādi. 78. 12; 143. 10 and Āraṇyaka 228. 6, the form with the palatal sibilant was used, following the majority of MSS., but Sukthankar directed that the correct sibilant should be used thereafter. In our passage, only K0. 1 read as in text.

42

2 ᵃ) Some MSS. refer to भ्रातुः वचनं, which probably is intended to refer to Yuyutsu's words, at the time he went over to the Pāṇḍavas.

28 ᵈ) Cf. note on 6. 1. 20ᵈ.

43

10 After 10ᵃᵇ, to avoid a three-line stanza and the necessity of understanding 10ᵃᵇ by itself, D2. 10 ins. — संजग्माते नरव्याघ्रौ रणे भीष्मधनंजयौ ।

33 ᵈ) The S variant जघुरेशेषुणार्धयत् involves a double saṁdhi.

47 ᵈ) S, and even Ś1 K D1–3. 5, attempt to avoid the hiatus by a variant.

77 ᵈ) संकुलम्, to go perhaps with the following stanza, or adverbially with the main assertion of the stanza. K2 Dn D2. 4. 7. 8 get out of the difficulty by reading संकुले.

44

9 ᶜ) प्रभिन्न 'with cleft temples', as applied to elephants in rut. With Ś1 K3 reading स्वप्रभिन्नाः we can take the word to mean 'got out of their own rank and position'. नु and स्व are likely to be confused in the Śāradā script.

29 Elephants lifting horses and riders together (st. 27) is naturally followed by elephants lifting the horses and the chariot together. The latter (st. 29) is a somewhat exaggerated description, perhaps an after-thought, but is found in a large number of MSS. N reads 29 in the wrong place, some of the MSS. belonging to that recension ins. 141*, and others 142*, in stead.

37 ᶜ) The Ś1 variant स्वनुना° is again due to confusion between नु and स्व ; cf. 9ᶜ above.

45

10 ᶜ) आनर्छत् for the more normal आनर्छ (given by Ś1 K0–2 D3). Cf. 31ᶜ below.

43 ᵃᵇ) The Śveta episode (Appendix I, No. 4) begins at this point. The episode is present in O.-J. (Introduction, p. xcii), but has no backing beyond a few Bengali and Devanāgarī MSS., and M3–5 which seem to have been, like O.-J., conflated with a Northern source. It involves a repetition of the अवहार (cf. lines 290–291 and 6. 45. 63); and introduces a voice from the sky (lines 242ff., perhaps in imitation of 6. 114. 34, 87). The Epic does not know much of Śveta beyond this episode.

63 ᶜ) अकुर्वन्त, the wrong form, retained because found in Ś1 K1–4 B D (except D5. 8) G3 M2.

46

23 ᵇ) योगीश्वर (Ś1 K3. 5 Dn2 D1–4. 6. 7 G3 M). Cf. 6. 33. 4; 40. 75, 78.

30 Peculiar to M3–5 are the insertions 154*, 155*, implying that the formal election of धृष्टद्युम्न as सेनापति takes place only on the second day of the war. Cf., however, 6. 16. 42, 43; 19. 18, 21; etc; also Udyoga 154. 11–12.

47 ^{a}) हुण्डैः (Śi Ko. 2. 3. 5 D2. 3. 6) are a people otherwise unknown. So also, मडकाः (Ko. 3) and लडकाः (Ko. 3) in 49^{c}, and तुम्बुपाः (Śi) in 51^{e} below.

48 ^{c}) *Double saṁdhi, which S seeks to avoid.*

47

☞ This chapter contains a very large number of verbal similarities with the opening passages of the Bhagavadgītā, and may well belong to the pre-Gītā stage in the evolution of the epic.

7 ^{b}) वेणिकाः (K2. 3 D2. 6 only). —^{c}) आरेवकाः (Śi only). The texts are uncertain in both cases.

20 ^{d}) दांभिकः (Śi), a son of काश्य, is otherwise unknown.

48

2 ^{b}) संनद्धा is to be understood as the predicate. Not perceiving the construction, S ins. 158* to complete the sense.

8 ^{b}) सात्यकौ (Śi K2. 5 D2. 3. 6) could just as well have been accepted as शैनेये, which is a Southern paraphrase of the name. Only, the N tradition is divided; and सात्यकौ could have been the paraphrase for the orig. शैनेये. St. 11 would show that the late-Northern variant अर्जुने is unacceptable.

9 ^{b}) चामितः (Śi only). The variants are too many, and none intrinsically superior.

18 With 159*, compare 74*, 148*, and 451*.

29 ^{c}) Double saṁdhi द्रौपदेयाः + अभिमन्युश्च; cf. 6. 46. 48^{c}.

43 The sequence of stanzas in Śi is most baffling (see Addenda et Corrigenda). In the original from which Śi was copied, there was probably a wrong turning over of two sides of a folio beginning with the common beginning शरजालं शरैरन्यैर् (6. 48. 43^{a}, 69^{c}). This led to the copying of 48. 69^{c}–49. 4^{cd} before that of stanzas ending with 48. 69^{cd}; and, when the mistake was discovered, to a recopying of the entire matter from 48. 43^{ab} onwards. The cancellation of the twice-written matter by means of yellow pigment was, for some reason or other, not made, leading to the present puzzling reduplication of stanzas.

49

30 ^{b}) For च भानुमत् (K5 M3–5), we could have accepted the better documented मनोरमम्. Was the apparent incongruity between चन्द्र and भानु perceived and deliberately altered?

36 ^{d}) The Śi K3. 5 D2. 6 reading which om. अन्यम् will not suit, as Dhṛṣṭadyumna's subsequent movements were independent of Bhīma (st. 39).

50

9 ^{c}) प्रजानन् (Śi Ko. 2. 5 D6 M4), injunctive for प्राजानन्.

24 ^{c}) उद्धवहांश is found in Śi alone, but Ko and B1 Dn3 D4. 7. 8 practically support it.

45 Cd quotes the following explanations of these terms:

भ्रमणं मण्डलाकारं भ्रान्तमित्यभिधीयते ।
तदेवाकृति[°वोत्नुति]वंवद्भुद्भ्रान्तमवचक्ष्यते ॥ १
आविद्धं नाम खड्गस्य वामणां[? नामनं] चर्मणा सह ।
समन्ततो यत्प्लवनं तदाप्लुतमिति श्रुतम् ॥ २
प्रसर्पणं यत्परमं तदाहुः प्रसृतं बुधाः ।
संप्रकृत्यापसरणं किंचित्सृतमितीष्यते ॥ ३
अभ्युत्पत्य प्रहरणं संपातः स्यादतर्कितम् ।
द्वित्रादिमार्गसंभेदं समुदीर्य प्रवक्ष्यते ॥ ४

48 ^{c}) परिस्तोमानि; cf. 53^{c} परिस्तोमाश्च. The use of the word in either gender is permitted.

55 ^{a}) Cd explains ग्रोथयन्त्रैः by कविकादिभिः. Some device to protect and control the nostrils of the horse is meant.

51

1 ^{ab}) *गतापराह्णभूयिष्ठे. In the अवहार chapters (6. 45. 1; 55. 3), गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे is the standardized opening, and it is found in Śi Ko. 3. 4 B1–3 Dn1 D8 in the present chapter. But after the भीम-कलिङ्ग fight of the preceding chapter, the day (and not पूर्वाह्ण only) must have very nearly come to an end. The S variant ततोऽपराह्णभूयिष्ठे realises the difficulty. O.-J. reads तस्मिंस्तु गतभूयिष्ठे राजन्नहनि दारुणे.

31 ^{d}) चामराणां (TG M2). तोमराणां (Śi Ko–4 B3 D2. 6 M1. 3. 5) could have been preferred; only, they occur already in 30, which most of these MSS. haplologically omit.

35 With 184*, cf. 74*, 159*, and 451*.

55

16 ^{b}) *अन्तर्पीडाविकर्षिणः. For the available variants and the possible methods of interpreting the same, cf. "Mahābhārata Text-Transmission Problem No. 2" the *Annals, B. O. R. I.*, Vol. xxv, pp. 239–243.

34 With stanza 34 begins the first form of what later came to be known as the *Bhīṣmapratijñā* (cf. 205*, found in T$_1$ G only), in which Bhīṣma fulfils his vow to compel Kṛṣṇa to break his vow. The incident is repeated in 6. 102. 24ff. with several parallelisms in words and sentiment. This first form is more elaborate than the second, and is hence secondary. For a detailed comparison of the two forms, cf. "Mahābhārata Text-Transmission Problem No. 3", *Annals, B. O. R. I.*, Vol. xxvi, pp. 106–119. — ^{a}) यतमानानि (K$_{3-5}$ B D [except D$_2$]). In the corresponding passage in 6. 102. 24^{a}, the double saṁdhi is avoided, the text being यतमानाश्च (Ś$_1$ K$_{0-2.4}$ B M$_{1-3.5}$).

40 ^{b}) देवकिनन्दनः (Ś$_1$ K D$_{2.8}$), the original long ई ending of the first member of the compound being shortened optionally according to Pāṇini 6. 3. 63. In the corresponding passage in 6. 102. 30^{b}, all MSS. substitute यादवनन्दनः.

47 ^{d}) रश्मिमान् (Ś$_1$ K$_5$ T G$_{2-4}$ M$_{1-4}$) formed acc. to Pāṇini 8. 2. 9. In the corresponding passage in 6. 102. 38^{d}, we have the more usual form रश्मिवान् (Ś$_1$ K$_{0-4}$ B Da Dn D$_{1.3.4}$(orig.)$_{.5-8}$ T$_2$ G$_1$ M$_4$).

103 ^{b}) °पक्ष्मनेत्रम् (Ś$_1$ K$_{0-2.5}$) is certainly to be preferred to the more familiar °पद्मनेत्रम्, °पत्रनेत्रम्, or °नेत्रपद्मम्. The eyes get naturally somewhat closed in the act of blowing the conch.

119 ^{a}) °[इ]न्द्रकीला (B$_{1.3.4}$ Da Dn$_{1.2}$ (*sup. lin.*) D$_5$) is preferred as a *lect. diff.*, as it gives the unusual word इन्द्रकील 'bolt or cross-beam' in place of the familiar इन्द्रजाल.

130 ^{b}) सप्तशतार्जुनेन. सप्तशता (Vedic) for सप्तशतानि. The S reading is a conscious grammatical improvement.

56

5 ^{a}) राज्ञा, not agreeing with शांतनवेन, but = दुर्योधनेन.

10 ^{d}) चतुश्चतुर्, 'in rows of four'.

24 ^{b}) असक्तकर्मा (Ś$_1$ K$_{0-3.5}$ D$_{3.6}$ T$_2$ M Cc), 'working incessantly or unimpeded'.

57

12 ^{c}) पञ्चत्रिंशति° (Ś$_1$ K$_{1.3.5}$ Da Dn D$_{1.4-8}$), a *lect. diff.*, °त्रिंशति- being formed on the analogy of °विंशति-, which is actually read in some MSS.

18 ^{a}) सोऽर्जुनं. Several MSS. read अर्जुन- to avoid the possibility of wrong syntax.

58

1–6 The petulance of Dhṛtarāṣṭra here and in 6. 61. 1–13, although natural, would be somewhat awkward if we suppose that the news of Bhīṣma's death was already communicated to him by Saṁjaya in chapter 6. 14. The transposition of certain initial stanzas of this adhy. to adhy. 61 in Ś$_1$ K$_{0-2}$ alone, was probably due to a misplaced folio in their ancestor.

15 ^{b}) For the elision of आ, cf. 1. 41. 5; 53. 18; 68. 64; 70. 41; etc.

18 ^{a}) Double Saṁdhi, द्रौपदेयाः + अभिमन्युश्च. Cf. 6. 59. 10^{a}.

38 ^{ab}) क्षुरैः 'razor-headed'; क्षुरप्रैः 'with horse-shoe heads'; अञ्जलिकैः 'with crescent-shaped heads'. — P. C. Roy.

60

9 It is to be noted that 244* (given by Da D$_8$) is found in the GK, but not in the Cal. ed.

61

1–23 The O. J. omits the dialogue between Dhṛtarāṣṭra and Saṁjaya at the beginning of this chapter, its account commencing with st. 25.

31 ^{ab}) The O.-J. reading seems almost unconnected.

51 ^{c}) मनोद्भाव (Ś$_1$ D$_8$ M$_{1.4}$). The variants merely seek to avoid the double saṁdhi within the compound word.

65–66 A definite allusion to the "Caturvyūha" doctrine, which is not known to the Bhagavadgītā. Cf. 6. 62. 39.

67 ^{e}) Cf. 6. 58. 15^{b}.

62

19 ^{e}) हृषीकेशं, governed by ब्रूयात्, but possibly also by the verbal idea in अवज्ञानात् (found in Ś1 K B1 Da Dn2 D1-3. 5-7).

63

2 In the prose paraphrase preceding 2^{abcd}, O.-J. refers only to Mārkaṇḍeya, and not to Nārada, Dvaipāyana, Asita, Devala and others mentioned in 263*, which is a Southern insertion.

12 ^{a}) For कर्णस्रोतोद्भवं (Ś1 Ko. 1 T1 G M), cf. 61. 51^{c}.

64

3 ^{f}) K3 alone seems to have inherited a reading that could well have been the source of most of the blundering Ś K readings. Ko. 2 om. 3^{b}–4^{a} by hapl.

12 Noteworthy is the ins. of 269*, found in D1 alone.

65

3 ^{d}) संप्रयुद्धाः (Ś1 Ko-3. 5 D1-3), कर्तरि क्तः according to Pāṇini 3. 4. 72. The variants seek to avoid awkward syntax.

4 The following S insertion, 272*, is an attempt to display knowledge of Karmakāṇḍa.

7 ^{b}) पाण्डवाः, supply अन्वीयुः. Probably, however, the word is without any predicate, the sentence being suddenly interrupted to make room for details of the Śyena-vyūha.

10 ^{a}) समग्रा या (Ś1 D1. 2. 6. 8 T1 G M), a parenthetical clause. The reading च पांचाल्यो is a clear *lect. fac.*

12 ^{a}) पृष्ठे, an old scribal error of most N MSS., due to the initial word पृष्ठतः of the line immediately above.

13 ^{b}) The S variant मकरः सागरं यथा is distinctly inferior. मकर is the name of the Kaurava Vyūha.

17-19 Duryodhana approaches and flatters Droṇa : probably the result of the Viśvopākhyāna !

67

12 ^{d}) गोवासनः (K5 only); cf. 6. 17. 20^{a}.

22 ^{d}) प्रयुद्धानि (Ś1 K4. 5 D3. 8 S); cf. note on 6. 65. 3^{d}.

34 ^{d}) वीतम् (K4. 6 B1. 3 Dn2 D2 [by corr.]. 6 T1 G) is the *lect. diff.* correctly explained by Cn. It is rather strange that the ŚK, B and M versions, should have missed the real word. The M variant गतिम् is probably a paraphrase of the original वीतम्, understood as वि + इतम्.

68

9 ^{d}) Plural predicate for a dual subject. MSS. try to avoid it by a direct change or through 284*, which makes the subject plural.

12 ^{b}) The O.-J. does not follow the S reading.

17 ^{b}) अस्यताम् (archaic) = अस्यमानानाम्; active for passive.

19 ^{a}) रथसिंहासनव्याघ्राः (Ś1 K5). The carved tiger-mouths under the royal car-seats are probably intended, unless व्याघ्राः = पुरुषव्याघ्राः. The available variants are make-shifts.

69

26 ^{b}) The Madras ed. (p. 408, last line) gives for this a variant देहात्संभिन्नकङ्कुकात्, which is not found in any of our MSS.

29 The construction is : समिद्धं [काष्ठादि] शातयन् पावक इव सौभद्रः सैन्यानि शातयन् अत्यरोचत । The variants try to put समिद्ध and पावक in the same case.

71

14 ^{a}) सैन्यं is evidently intended as in apposition to व्यूहं (Ś1 Ko. 2. 3. 5 B3. 4 Da2 Dn2 D1-5. 7. 8 T2). Cf. note on 6. 1. 20^{d}.

32 ^{d}) पलायनपराभवन् is either double saṁdhi, or augmentless Imperfect.

72

☞ The first 18 stanzas of this chapter (with some additions and omissions) are repeated in the Droṇaparvan, GK. chapter 114. Both these parvans must be drawing upon a common source,

although, in a few instances, there arises just the suspicion that Droṇa may have the Bhīṣma text before it, and the epic is merely repeating itself. We are utilising for our notes some important variants in the common stanzas as recorded in the collation-sheets of the Droṇaparvan.

1 [b]) The corresponding passage in 7. 114, gives the pāda as एवं प्रविचितं वरन् (v. l. बलन्, परन्); प्रविचितम् 'selected, choice'.

2 [a]) Droṇa reads नित्यं पूजितमस्माभिः, a *lect. fac.* — [c]) Droṇa reads प्रौढमत्यद्भुताकारं.

3 [c]) Droṇa reads लघुवृत्तायतप्राणं. — [d]) Droṇa offers the variant सारयोधसमन्वितम्.

4 [c]) Droṇa reads आत्तसंनाहसंप(v. l. °छ)न्नं. For the following seven lines, Droṇa merely gives — शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्वीषु परिनिष्ठितम्, thus avoiding the detailed enumeration of the different weapons.

9 [ab]) After 9^{ab}, several Droṇa MSS. give the addl. line — चर्मनिस्त्रिंशयुद्धे च नियुद्धे च विशारदम्.

10 [cd]) For 10^{cd}, Droṇa subst.: नानाहूतं नाप्यभृतं मम सैन्यं बभूव ह.

11 [ab]) Droṇa reads the line as — कुलीनार्यजनोपेतं तुष्टपुष्टमनुद्धतम्. — [c]) Droṇa gives the variant कृतमानोपचारं च.

12 [a]) For सजयैश्, Droṇa reads सचिवैश्, which is not amongst the variants in our Crit. App.; it gives a better sense.

13 [a]) For क्षत्रियैर्, Droṇa reads पार्थिवैर्. — [b]) Droṇa reads अस्मत्प्रियचिकीर्षुभिः. — [c]) Droṇa reads असानभिसृतैः.

14 After 14^{cd}, some Droṇa MSS. give the addl. stanza:

प्रभिन्नकरटैश्चैव द्विरदैरावृतं महत् ।
यदहन्यत मे सैन्यं किमन्यद्भागधेयतः ॥

15 [a]) Droṇa reads योधाक्षय्यजलं. — [d]) For °शरप्रासमाकुलम्, Droṇa reads °शरप्रास(v. l. °शूल)झषाकुलम्, which brings out the metaphor more clearly.

16 [a]) Droṇa gives the variant ध्वजाग्रमंगिसंबाधं. — [c]) For परिसर्पद्भिर्, Droṇa gives the variant बहु (v. l. परि-; अपि) धावद्भिर्.

17 [ab]) Droṇa om. this line. — [cd]) Of course, with Bhīṣma gone, the reading had to be changed.

The line is thus read: द्रोणगम्भीरपातालं (v. l. °पातालगम्भीरं) कृतवर्ममहाह्रदम्. From this point onwards the two parvans differ very considerably. Dhṛtarāṣṭra's lament in Droṇa goes on for 46 stanzas.

73

1 The corresponding Droṇaparvan passage begins with B 7. 114. 47 (some MSS. beginning a new chapter with it). There is verbal agreement only in parts of the first stanza.

11 [d]) महेन्द्रः (Ś1 K0–2 D1. 3. 4. 6. 8 T2 G1 M2–5) in place of the महेन्द्रं required by syntax and substituted by several MSS. The poet seems to have changed his mind in the middle of the sentence.

12 [c]) छादयानाः, the variant in Ś1 K3. 5 T1 G M4, can be taken to qualify the रथिनः implied in रथिनां. But the variant has not sufficient support.

16 [d]) The S MSS. offer a variant on the supposition that Dhṛṣṭadyumna must be advancing towards भीम and not towards सौबल. But the सौबलसेना had already been pierced through by Bhīma on chariot, and धृष्टद्युम्न had to do the same before he could come upon Bhīma's chariot.

31 [b]) भारतीम् (Ś1 K0–3. 5 Da2 D2. 3. 5 T2 M); supply सेनाम्.

34 [d]) क्रोधिना (T1 G), evidently for alliterative effect.

74

32 In the metaphor, रथ is used in two capacities, as आवर्त and as नौः; but the first is the hostile chariot, and the second their own. The Late-Northern emendation शरावर्त is therefore uncalled for.

75

49 [a]) निहतं, not in the sense of 'killed', but 'wounded, or struck down'. Duṣkarṇa figures in the Droṇaparvan also.

77

40 [b]) उदीरयन् (Ś1 K2. 5 Dn2 D4. 6. 8 G1 M4), augmentless past.

78

38 [c]) नासंभ्रमयद् (Ś1 K0–3. 5 Da Dn D6–8).

The augment is placed before the preposition, as if the root was √ संभ्रम्.

55 [d]) श्वाविद्वत् (K₃[स्वा°] Dn₁ D₃. ₄). The variants are mainly scribal blunders due to the unfamiliar word श्वाविध् 'porcupine'.

79

17 [c]) नवमं (Ś₁ Ko–₂ D₃) = नवतमं as in Ṛv 5. 57. 3. It is possible to understand the word as अनवमं = अन् + अवमं = परमं.

81

17 [a]) छिन्नायुधं (Ko–₃. ₅ B D [D₇ om.] M₁. ₃. ₅). The reading implies that Bhīṣma cut into pieces the bow of Śikhaṇḍin. Since Bhīṣma is said to have always avoided Śikhaṇḍin, this is unlikely to have happened, so that one is inclined to almost accept Ś₁ K₄ M₂ reading छिन्नायुधः, going with अजातशत्रुः and in a way accounting for his anger. But st. 21 makes it clear that Śikhaṇḍin was defeated by Bhīṣma. This might be a lapse, or the passage might belong to a stage when the author did not make too much of a fetish of the Śikhaṇḍin *motif*. Cf. 6. 113. 38.

20 [c]) अतितिग्मतेजैः (Ś₁ K₃). The form तेज (for तेजस्) is permitted in certain compounds, and also by itself. It is archaic, and the variants only seek to rectify the supposed lapse.

23 [a]) Neither आज्ञायमानेऽपि (Ś₁ K₃[हि] M₁. ₂. ₅[all three च]. ₄[तु]) nor आयायमानेन (K₂ B₁ D₁) gives a very satisfactory sense. The variants with अ° for आ° are still worse. Perhaps the best variant is आजीयमानेन given by K₇.

82

42 [a]) O.-J. reads as in D₃. — [d]) Note the stylistic variation in B Da Dn D₁–₃.

83

4 [b]) महान्तमूः (Ś₁ K₃. ₅ G₁. ₃ M₃. ₅), acc. plu. The variants are due to attempts to correct the alleged inaccuracy.

7 [c]) O.-J. paraphrase gives दारद as the name instead of पारद.

9 [d]) O.-J. paraphrase gives the name as निचीर, which is very near किच्छीर of Ś₁.

84

15 [d]) Double saṁdhi.

19 [b]) समर्दयत् (Ś₁ Ko–₂), injunctive.

31 [d]) The reference is to 5. 146. 18–25.

40 [c]) विमोक्तव्यः (Ś₁ K₃–₅ B₁. ₂. ₄ Da Dn D₁. ₄. ₅. ₇ S) is not, however, as good a reading as the one given by D₂. ₈ or D₆. Perhaps the sense is, 'I am not to be let loose (i. e. employed) for a specific purpose; not to be made to run specific errands'.

85

9 By the om. of the ref., st. 9–13 are regarded as a continuation of Dhṛtarāṣṭra's speech, which has necessitated certain other changes. For विभो in 9[c], there are the variants विभोः and विदः to be applied to विदुर. The former is given as a synonym for 'servant'.

34 [d]) *चव्यसुरहिमभिः. K₁ gives चवसु°, K₇ चवस°, which suggested the emendation. चवि = 'cotton'; चव्य = 'made of cotton'. As the scattered ropes are compared to flowers, cotton-ropes would suit the context.

86

13 [b]) See 6. 58. 15[b] before; cf. Kaṭha Up. iii. 2.

41 [c]) उपहस्त and अवहस्त are two specific passes by the sword or mace. Ko. ₁ give them as अभिहस्त and अवहस्त.

86 [d]) There being a statement in the singular (यः) in the first line, we do not expect a sudden shift to the plural (योधा[ः]). K₁, reading योधा, almost suggests *योद्धा.

88

21[d], 22[b]) This sequence (given by Ś₁ Ko–₂. ₄) is justified by the sequence in which they are described as wounded (st. 30–37).

89

4 [cd]) शारदीव (Ś₁ Ko–₂. ₄ B Da Dn D₁. ₃. ₅. ₇. ₈) can be correct, because some sharp showers are known to belong to the period when the Sun is in the हस्तनक्षत्र, which happens in the शरद्. प्रावृषीव is an easy change, and S and several N MSS. have succumbed to it. Compare 6. 90. 16[ab], where प्रावृ-

°पीव is given by Ś$_1$ K_4 Dn_2 $D_{5.8}$ T G_1 M_4. With शार्दूपीव as the original text, nobody would normally think of changing it to शरदीव. Cf. also 6. 91. 34^{cd}, where no MS. reads शरदीव.

90

32 ^{b}) कर्मारपायिनान् (G_2 Cd only), Cd explaining : ❀ कर्मारः लोहकारः । तैलपायिनान् कुन्दधौतान् । ❀ The similarity of व and य, and of प and व is mainly responsible for the variants that occur. °मार्जितान् of Late-Northern MSS. is merely a paraphrase.

33 The non-mention of the sixth arrow is made good by 534* (given by K_3 only) as also by 355* (given by S [T_2 om.]), the om. being easily accountable by eye-wandering from भल्लेन in 354* or 355* (prior half) to भल्लेन in 33^{a}.

91

44 ^{d}) पाण्डवेयानि (K_{2-5} B Dn_2 $D_{1-4.6-8}$) need not be wrong, as the exploit of the hostile elephant can also be an object of dispassionate praise.

53 ^{c}) असृद्राव (K_4 B_{1-3}); but the variants are close, and not of consequence.

92

10 ^{ab}) Obviously referring to BG. line भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः (6. 24. 35). The next line alludes to Arjuna's final consent to fight. The Late-Northern reading of 10^{cd} युद्धं तु मे न रुचितं or न युद्धमेभिरुचितं would not be consistent with 10^{ab}.

49ff. We have here an enumeration of war-implements left (विसृज्य) on the battle-field. The first in the list is in the acc. case, and those following will have to be in the same case. — ^{c}) चाप + विद्धानि, not च + अपविद्धानि.

50 जातरूपमयाः was wrongly supposed to be nom., and this led to the change of प्रासान् etc. into प्रासाः. But जातरूपमयाः (instead of °मयीः) is an archaic fem. form. Also शक्त्यः is archaic acc. plu. from शक्ती.

51 ^{a}) अपकृत्ताः (M_4 only) and पतिताः, acc. fem. going with ऋष्टीः and शक्त्यः (for °क्तीः). The first, though actually found in M_4 alone, is rendered probable by the variants अयस्कुंताः, अयःकुंताः, अयंकुनाः, अपकुंताः etc., where only scribal errors appear to be in evidence. — ^{d}) भिण्डि(न्दि)पालांश्च, the acc., is found in K_4 B Dn_1 $D_{1.4.7.8}$ only.

52 ^{c}) कुथाः, practically given by all MSS., was supposed to be nom. plural from कुथ. But there is also the word कुथा (fem.) meaning the same thing. The unfamiliarity of the fem. form led to the putting of the nouns in the two preceding lines in the nom. case.

61 ^{d}) For अचि (instead of अचिस्), see note on 6. 22. 9^{c} above.

72 ^{a}) अर्धचन्द्रैश्च ($K_{0-2.4}$ only). अर्धनिर्भिन्नैश्च of Ś$_1$ K_3 can yield a sense which is not equally happy. The Late-Northern variant implies that some kind of arrows are meant.

93

6 ^{d}) प्रकारिष्ये ($K_{0.1}$ D_3 G M) from √ कृ in the Vedic sense of 'winning'. Not so in 7^{d}!

94

☞ Devabodha ends the 8th day of the war at the end of chap. 94 (= G K 98. 26^{ab}). His next adhyāya begins with the line प्रभातायां तु शर्वर्यां etc. The entire N recension, however, makes the ninth day begin with 6. 94. 1, which is contradicted by 94. 20. As Devabodha is an early commentator, and his adhyāya division is logical, we have adopted it, supported as it is by S.

11 ^{ab}) We have here a characteristic ins., 380*, given by a large number of N MSS., which is entirely absent in the M version, and the majority of MSS. of the B version.

95

11 ^{c}) For उद्योगं, cf. 6. 41. 81^{b} above.

15 ^{cd}) The S substitute 382* seems to have some definite beast-fable in view.

41 ^{a}) क्ष्वेडाः (acc. plu. of क्ष्वेडा, 'battle-cry'). The word was wrongly taken to be masc. nom. plu., and hence the confused change of case-endings, which should have been all acc. plurals governed by नादयन्तः (in ^{d}). — ^{b}) क्रकचान् (K_5 B_{2-4}), for which K_4 S read क्रकरान्.

50 ^{b}) °वकवायसाः. वक is given by Ś1 and, in part, by K3. Perhaps, in view of Cd, °व(ब)ल° would have been more acceptable. Cn, attempting to *explain* बलवायसाः *by* क्लेदग्राः काकाः, is hardly acceptable. *Cf.* 6. 2. 17.

96

5 ^{b}) हयपृष्ठाच्च (Ko T1 G) seems evidently correct, the Ś1 K1-3 T2 हयपृष्ठाश्च being only a scribal error.

98

16 ^{d}) The Da1 D5 S (except G3) variant शर-वृष्टि (*for* शस्त्र°) *is evidently in view of the* शरवृष्टि in 14^{e} and 15^{a}. *It is a later attempt to reach conformity in small matters.*

99

22 ^{c}) वैश्रवणं चाति (K3. 5 B1. 3. 4 Da Dn D1. 3-5. 7. 8). The prep. अति is used as a कर्मप्रवचनीय.

34 ^{a}) अस्थिसंचयसंघाटा (T1 G M). The Ś1 Ko. 3. 4 D1. 3. 6 variant only substitutes °ता for °टा. A संघाट is the paved approach to the river-bed, and the word suits the context. In the Rāmāyaṇa (2. 55. 14, 18), the word is used to denote a wooden structure for crossing the river. Cf. Marāṭhī घाट.

100

1 ^{c}) The T G1 M variant for the pāda is intended to avoid the awkwardness of Suśarman being killed (अनयत्प्रेतराजस्य सदनं) and yet continuing the fight in the very next stanza. Obviously, it is the kings led by सुशर्मन् that are killed, and not सुशर्मन् himself. The GK reading of 1^{b}, सुशर्मानुचरान्, which practically belongs to the Bengali and Devanāgarī versions, is intended to make the intention clear.

102

24ff. Regarding the repetition of the *Bhīṣma pratijñā* episode, see notes on 6. 55. 34ff.

46 ^{ab}) After this, GK adds the line :

गाङ्गेयस्त्वब्रवीत्पार्थं धन्विश्रेष्ठमरिंदमम् ।

which is not given in any MS., nor in the Cal. ed.

49 After this, D3. 6 indulge in a little poetic description on their own account, 411*. Compare also 413*, 415*, which come from the same source.

68 ^{ab}) The text सख्येन सत्येन (G1-3) is made probable by the variants सत्येन सख्येन (D3 T1 G4 M); सत्येन मुख्येन (K3); सत्येन वाक्येन (D1); वाक्येन सत्येन (Ś1 Ko-2); and सत्येन सुखेन (D2).

103

34 ^{f}) द्वीपः (Ś1 Ko. 1. 5 Da D2. 3. 5 M1-3. 5 Cd). Cf. note on 6. 8. 14^{c}.

35 The reference is to 5. 160. 1-8.

52 ^{d}) माधव (Ś1 Ko-2). St. 52 is the संमन्त्रणा (53^{a}) of the Pāṇḍavas, and not a continuation of Kṛṣṇa's speech. This point was not noticed, and so माधव was changed to भारत or भारतम्.

55 O.-J. gives the correct sequence of Bhīṣma's welcome, which D1 also tries to secure. Bhīṣma, however, might have on this occasion purposely given precedence to Arjuna over Dharma and Bhīma.

59 ^{c}) राजन् (Ś1 Ko-3. 5 D2. 6 T2 M), as an address to भीष्म, need not necessarily be regarded as an oversight. वीर and तात are obvious emendations.

73 ^{c}) दुष्प्रेक्ष्ये is actually found as K3p, and is given by K3; but दुष्प्रापे of Ś1 Ko-2 and दुःपापे of D2 are really दुष्प्रेखे, as ष्प is equal to ख in the Śāradā script; and that supports our text.

89 वध्यतु of the majority of N MSS. is deliberately changed to बाधतु, or निहन्तु.

92 पूर्वेन्द्रः — Cd explains पूर्वं कारणमिन्द्रो यस्य. Cf. 1. 61. 84^{d}.

101 ^{ab}) The N T G ins. 433* is inconsistent after 83. M alone, which we follow in omitting 433*, is consistent.

104

4 ^{a}) The O.-J. paraphrase is alone in describing the Pāṇḍavavyūha as a Śakaṭavyūha.

106

38 ^{b}) भीमस्य for भीष्मस्य is a clear lapse to which even GK has succumbed. Cal. ed. om. 37^{c}-39^{b}.

44-45 These stanzas are om. by the M version, but are present in all the other versions. The procedure of M in omitting, or of ŚKBDTG in retaining the stanzas must have been deliberate. M might have considered the resuming of the fight by Duryodhana as over-done and so omitted the lines. On the other hand, the other versions either to comfort old Dhṛtarāṣṭra or to be consistent with Duryodhana's stubborn character, might have added these two stanzas at the end. The former alternative appears to me more plausible, as MSS. never made much of a any fetish about omitting or adding lines when it suited their logic or purpose.

107

42 [c]) भूरिश्रवाभ्ययात्, a double saṁdhi, which Ś1 Ko-3 D2. 6 S seek to avoid in various ways.

50 [e]) तव सुतः is given practically by the entire N. The archaic epic use, सुतस्तुभ्यं, is given by S.

108

5 Quoted in Adbhutasāgara, p. 479.

7 Quoted, ibid., p. 700.

9 [ab]) Quoted, ibid., p. 335. — [cd]) Quoted, ibid., p. 362.

12 Quoted, ibid., p. 38.

110

14 [d]) वेष्टमानाः (Ś1 Ko-2. 4 S), 'lying in a confused heap'. The variants चेष्टमानाः, वेपमानाः or द्रवमाणाः would hardly suit inanimate objects.

112

20 [d]) सिंहाविव. The Ś1 Ko-2 D1 reading गोवृषौ, or the K3 reading वृषौ, would suit वाशिता. But the latter word can be used in the general sense of any female in the mating season. It is used of elephants as in 1. 124. 31; of gazelles and even of women. We have accepted सिंहौ, since a change from that to गोवृषौ is likely, but not vice versa.

133 [c]) धूमायमानाः (Ś1 Ko. 2 M2. 3. 5), rather than धूयमानाः, is the correct reading. In the misty morning, the banners appeared to give out smoke, which can produce the effect of the portent. Cf. 6. 3. 39.

134 [cd]) After this, owing to similar ending of 134[d] and 6. 113. 9[d], there has been a considerable disturbance in the stanza-order, involving transposition, omission and repetition of lines in TG, M1. 3, M2, and M4, of which no plausible explanation seems now possible.

113

24 In the Droṇaparvan, strangely enough, जनार्दन is still fighting, and meets his death (a second time) at the hands of Śalya (cf. B. 7. 167. 30).

38 [a]) On Śikhaṇḍin being wounded by the arrows of Bhīṣma, cf. note on 6. 81. 17[a].

114

24 [a]) आदाय (Ś1 Ko-4 B2-4 Dn2 D1. 6 T2 G2) is sufficiently supported. Apparently there has been a sudden change in construction.

60 [b]) For the splitting of the pāda as माघमा सेगवान् इव, cf. the commentaries quoted in the Crit. App. In the Śāntiparvan passage (B. 12. 139): कुर्ष्मी खादति मांसानि माघमा सेगवा इव, the commentator's explanation is correct; but as the piercing effect of the autumn on the vital parts of the cow is a constantly repeated idea in the epic (cf. 6. 113. 7), we need not reject the obvious interpretation.

86 [d]) खर्विनं च (Ś1 K1. 2; supported by Ko also), seems to have been changed to दक्षिणेन in all other MSS., on the strength of 88[d]. All that Bhīṣma saw (ददृशे) was the sun going low towards the setting mountain. After hearing the words of the Vasus (88), Bhīṣma realised that the setting was to the south of the normal setting point, and so decided not to give up the ghost immediately.

102 [b]) अमध्यमे (Ś1 Ko-2 T2) has the easily substituted *lect. fac.* पितामहे, and the somewhat unexpected अमघये. Cf. the variants in 6. 115. 14[b] and 42[b] also.

105 [d]) अतन्द्रितः अभावः, 'a sense of void *not* caused by sleep'.

115

41 [b]) व्यवसायपुरोजवः (Ś1 Ko-2 D2 T2 M1 [*sup. lin.*]). 2 has a number of variants, many of them

capable of plausible interpretations. 'Firm decision lending prime speed [to his action]'.

116

1 ^{d}) अभिजग्मुः (K5 D2. 3. 6 S). The variants attempt to avoid the preposition अभि, which generally conveys the sense of opposition. Here अभि = अभिलक्ष्य.

3 ^{ab}) The following ins., 494*, is rightly omitted by Ś1 K1 G1-3; cf. 13 below and 6. 115. 53-54.

13 The Kūṭaśloka addition[1] of the S recension, 498*, is hardly to be taken in earnest! Not to be outdone in such a matter, K3 also adds another Kūṭaśloka, 499*.

47 ^{d}) संप्रश्लेषः (Ś1 K0-3. 5 D2. 3 M4) = संधिः, is evidently *lect. diff.*, which is partly supported by the Late-Northern variants जीवन्तु शेषाः.

51 After this adhyāya, the O.-J. gives, instead of adhy. 117, an additional chapter for which see Introduction, pp. LXXXVIII f.

117

☞ This incident of the Bhīṣma-Karṇa interview is more elaborately described in the beginning of the Droṇaparvan also: cf. B. 7. 3-4.

8 ^{a}) मे विप्रतीप (K4 B1. 3. 4 Dn2 D2. 4. 6-8) is a Late-Northern variant, but it is more satisfactory than the incorrect Ś K variants that are available and that point to it.

15 Cf. B. 7. 4. 5.

[1] Here is the marginal explanation of G2 on 498*:

हे गोपालाः भूपालाः पयः पास्यामीत्युक्ते किमिति तद्ब्रूया इत्युक्तं क्षीरमुदकं वेति संशयानानालोक्य तन्निर्णयार्थमाह । गोमयं भूमयं वारि न । गोमयं गव्यमक्षीरमित्याकर्ण्य करकादिभिः भौमं जलमानेतुकामानालक्ष्याह । गोमयेनाग्निवर्णेन उत्पादितं गोमयमिति गोमयेन सायकेन अग्निवर्णेन अग्निज्वालासदृशेन गोमयं भूमयं भूसमुत्थं न तु केवलं जलमित्यर्थः । गोशब्दः पशुभूमिदिशोबाणवज्रधृक्सूर्येड्गग्निषु वर्तते ॥

ADDENDA ET CORRIGENDA

☞ For corrections in the constituted text, see *Errata.*

1

15 ᵈ) Ca gives सर्मतनः as a *pāṭha* for सहस्रशः.

20 Crit. App., line 2: *ins.* at the end '— 20ᶜᵈ) = 6. 42. 28ᶜᵈ'.

28 ᶜ) K₇ प्रवृत्तेन (for प्रवृत्ते नो).

2

1 ᵃ) O.-J. reads सैन्यं with D₄ G₂ M₁.₄.

14 ᵈ) In Crit. App., *add* ref. to 61. 16ᵈ *before* 62. 34ᵈ.

22 ᵇ) Crit. App: *for* 'D₁.₄₋₈', *read* 'D₁.₄.₅.₇.₈'.

3

40 Crit. App., line 1: *read* 'K₀₋₂ om. (hapl.) 40ᵇ–41ᶜ. —ᵃᵇ)'.

4

22 Crit. App., line 3: *read* 'वाम्दः' *for* 'वातः', and *om.* '(as in text)'.

28 Crit. App., line 1: *delete* parenthesis after 28ᵃᵇ.

35 Crit. App., line 12: *read* '(B₁.₃ °नि ते).'

5

17 ᶜᵈ) = B 13. 58. 23ᶜᵈ.

6

4 Crit. App., line 7: *read* 'परा मता' as two words. For the passage, cf. 3. 202. 3ff.

6ᶜᵈᵉᶠ) = 3. 207. 7. — In Crit. App., line 8: *before* 'शब्द' *ins.* 'Cd'.

7 = (var.) 3. 207. 8ᶜᵈᵉᶠ. — येषु in our text is to be construed with महाभूतेषु.

8 = (var.) 3. 202. 8ᵉᶠ–9ᶜᵈ.

9 ᵃᵇ) = (var.) 3. 202. 10ᵃᵇ.

10 ᵃᵇ) = 3. 202. 10ᶜᵈ.

16 ᵇ) Crit. App., line 7: for 'Ca' read 'Ca. d'.

7

2 ᵇ) Cal. ed. पर्वताः समाः (for रत्नपर्वताः).

6 ᵃᵇ) 26*, coming after 6ᵃᵇ, is given also by the O.-J. version.

24 ᶜᵈ) = B 13. 14. 53ᶜᵈ.

8

19 Crit. App., line 3: *ins.* '(hapl.)' *after* 'om'.

27 ᵃᵇ) Crit. App.: *ins.* cross-references to Brahmāṇḍa 1. 15. 56ᵇ; Vāyu 43. 5ᵃ; Matsya 113. 51ᵇ.

9

13 Crit. App., line 7: *read* 'अनिर्स्वदादिरहिता'.

10

18 ᶜ) Crit. App., line 6: *for* '33ᵃ' *read* '93ᶜ'.

30 ᵃ) Crit. App., line 4: *for* 'तुनासां' *read* 'तुनसां'.

33 Crit. App., line 5: *add* 'Text (कोशां) as in B₂.₃ Da₂ D₆ only'.

35 Crit. App., line 3: *add* '(hapl.)' *before* '35ᵃᵇ'.

56 Crit. App., line 1: *add* '(hapl.)' *before* '56ᵃ–58ᵇ'.

13

6 Crit. App, line 8: *for* '4ᵃᵇ' *read* '6ᵃᵇ'.

27 Crit. App., line 5: *for* '28ᵈ' *read* '29ᵈ'.

29 Crit. App., lines 1–2: *omit* 'for Ś₁ K₀.₁', and *for* '28' *read* in parenthesis '28, 27'.

15

20 Crit. App., line 2: *add* '(hapl.)' *after* 'om'.

21 Crit. App., line 1: *for* '25' *read* '20'.

22 Crit. App., line 5: *for* 'which' *read* 'all'.

23 Crit. App., line 5: *for* '28ᵈ' *read* '23ᵈ'. — Line 11: *for* 'B₁.₃' *read* 'D₁.₂'.

24 ᵇ) K₈ reads with D₃.

35 Crit. App., line 6: *for* '55ᵈ' *read* '52ᵈ'.

53 Crit. App.: *add* at the beginning 'Cf. 6. 115. 4'.

16

2 Crit. App., lines 7–8: om. 'and उप-'.

17

4 Crit. App., line 4: *read* 'S कांक्षमाणाः'.

18

12 Crit. App, line 2: *add* reference to 114. 76ᵉᶠ.

13 Crit. App., : *add* in the beginning '13^{ab} = (var.) 114. 77^{ab}'. — ^{cd}) *Add* ref. to 114. 76^{cd}.

14 Crit. App., line 7 : *add* reference to 114. 76^{ab}.

14 Crit. App., : *add* in the beginning ' = (var.) 114. 77 '.

19

28 In 74*, line 4 : *read* 'भ्रूक्षेपोत्क्षेप-' *for* 'भ्रूक्षेपोक्षेप'.

21

4 Crit. App., line 3 : *read* 'भीष्मेण' *for* 'भाष्मेण'.

11 ^{d}) Crit. App, line 10 : *add* at the end '61. 16^d ;'.

13 ^{d}) Crit. App., line 14 : *for* 'Ca. c.d' *read* 'Ca c'.

22

16 Crit. App., *line* 7 : after the dash, *add* 'After 16, Dn1 ins. an addl. colophon'.

23

3 Crit. App, : in the beginning, *add* '^{a}) K6 पश्य तां. —'

9 Crit. App., line 2 : *for* '6. 47'. *read* '(var.) 6. 47'.

27 Crit. App., line 2 : before — ^{c}), *add* '— ^{b}) = 21^e, 24^e; 24. 10^c'.

28 Crit. App., line 9 : *before* 'Cn. u' *ins.* 'S (G1 om)'. — Line 11 : *delete* ref. to 'B. 7. 139. 80^b'.

34 Crit. App., line 2 : *for* '23^b' *read* '23^d'.

38 Crit. App, line 2 : *add* '— ^{b}) = 5.146.20^d'. — Line 3 : *omit* ' = 5. 146. 20^d'.

24

3 Crit. App., line 3 : *for* 'Cb. k' *read* 'Cb.cp.k'.

9 Crit. App., line 1 : *add* 'Ñ1' after 'K5'.

10 Crit. App., line 4 : *for* '24^c' *read* '24^c, 27^c'. — Line : 6 ; *for* 'Cā. b' *read* 'Cā. b. r'.

11 Crit. App., line 4 : *before* 'Ś2-4' *add* ' = (var.) B 12. 17. 20^b'.

27 Crit. App., line 5 : *add* at the end 'Cf. B. 11. 2. 9 ; 9. 11'.

67. Crit. App., line 1 : *for* 'om.' *read* 'om.(hapl.)'.

25

2 ^{a}) Crit. App., line 1 : *for* 'Cg. n. r. ś. u' *read* 'Cg. n. ś. u.'.

30 ^{b}) Crit. App., line 1 : *for* 'संन्यस्याध्यात्म°' *read* 'संन्यस्यात्म°'.

38 Crit. App., line 4 : *add* '(hapl.)' *after* 'om.'.

41 ^{e}) Crit. App., line 3 : *for* 'C' *read* 'Cl'.

43 Crit. App., line 2 : *add* ' = 3. 168. 22^c, *before* 'Ś1 G2'.

27

1 Crit. App., line 3 : *for* 'यद्दृ' *read* 'य: श्रे'.

28

1 Crit. App., line 1 : *for* 'Cb' *read* 'Cb. l.'; *for* 'k. l. m.' *read* 'k. m.'

28 Crit. App., line 4–5 : *for* 'नान्यमानसः (cf. v. l. in Ś K5 K6' *read* 'नान्यमानसः (cf. v. l. in Ś2-5 K6'.

35 Crit. App., line 1 : *add* '(hapl.)' *after* 'om.'

36 Crit. App, line 2 : *for* 'Cg' *read* 'Cg. l'.

37 Crit. App., line 3 : *for* 'K6' *read* 'K6 D2 (line 2 only)'.

47 Crit. App., line 6 : *for* '94*' *read* '92*'.

31

23 Crit. App., line 1 : *for* 'Ck. l. r.' *read* 'Ck. r.'.

33

26 Crit. App., line 2 : *for* 'K6' *read* 'K6 Cr'. — Line 4 : *for* 'G1 M1' *read* 'G1 M1 Cr'.

34

16 Crit. App, line 1 : *add* '(hapl.)' *after* 'om.'.

35

12 Crit. App., line 1 : *for* 'Cr.' *read* 'Cl. r.'. — Line 2 : *for* 'k. l. m.' *read* 'k. m.'.

13 Crit. App., line 4 : *for* 'Cb' *read* 'Cb. l'.

37

3 Crit. App., line 4 : *after* 'स्वविरूढ° ;' *add* 'D1 सुविमूढ ;'.

40

8 Crit. App., line 1 : *for* 'Ck' *read* 'Ck. r'. — Line 2 : *for* 'r. ś.' *read* 'ś.'.

14 Crit. App., line 3 : *add* 'Cr.' *before* 'विविधा च'. — Line 4 : *for* 'n. r. ś' *read* 'n. ś.'.

16 Crit. App., line 2 : om. 'Cn'. *For* 'l. r.' *read* 'l. n. r.'.

78 Page 189, column 1 : *before* the last line, *add*
'After 112*, K0-3 ins. App. I (No. 3).'.

41

1 Crit. App., line 3 : *read* ' D3 Cv ' *for* ' D8 '.

77 Crit. App., line 5 : *ins.* ' K1 reads 67 after 77. ' *before* ' After 77, '.

43

10 Crit. App., line 2 : *after* ' ' निर्गतिणौ ' *ins.* ' D9. 10 add संजग्माते नरव्याघ्रौ रणे भीष्मधनंजयौ । '

25 Crit. App., line 3 : *before* ' D7 ', *add* ' = 6. 48. 44^{d} ; 55. 13^{b}. '.

44

17 Crit. App., line 4 : *for* ' पून्पूतानां ' *read* ' पून-भूतानां '.

45

43 Crit. App., line 5 : *after* ' D11 ' *add* ' (om. 43^{cd}) '.

46 Crit. App., line 6 : *for* ' also ' *read* ' (also) '.

46

5 Crit. App., line 7 : *after* ' om. ' *add* ' (? hapl.) '.

48

43 Crit. App. : *for* lines 1–2, *read* ' Ś1 reads 48^{c}–70^{d} and colophon after 6. 49. 4, and reads 43^{a}–45^{b} and *repeats* 48^{c}–70^{d} and colophon after 6. 49. 22^{ab}. — ^{a}) '.

48 Crit. App., line 8 : *before* ' In K4, ' *add* ' = 6. 43. 25^{d} ; 51. 13^{b} '.

50 Crit. App., line 5 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '.

56 Crit. App., line 6 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '.

57 Crit. App., line 5 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '.

60 Crit. App, line 5 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '.

62 Crit. App., line 4 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '.

64 Crit. App., line 7 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '.

65 Crit. App., line 4 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '.

66 Crit. App., line 3 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '. — Line 5 : *after* ' N ' *add* ' (Ś1 both times) '.

69 Crit. App., line 1 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '. — Line 4 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (first time) '. — Line 6 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '.

70 Crit. App., line 1 : *after* ' Ś1 ' *add* ' (both times) '.

49

4 Crit. App., line 2 : *for* ' *repeats* ' *read* ' reads '.

11 Crit. App, line 1 : *add* at the beginning ' = 19^{c}, 32^{a}, etc. '.

22 Crit. App., line 3 : *for* ' 43^{a}–68^{a} ' *read* ' 43^{a}–48^{b} and *repeats* 48^{c} '. — Line 4 : *after* ' om. ' *ins.* ' (hapl.) '.

52

12 Crit. App, line 2 : *after* ' om. ' *ins.* ' (hapl.) '.

20 Crit. App, line 1 : *after* ' om. ' *ins.* ' (hapl.) '.

55

95 204*, line 12 : *for* ' तदानीं ' *read* ' तदानीम् '.

57

10 Crit. App., line 1 : *after* ' K1 om. ' *ins.* ' (hapl.) '.

58

32 Variants to 228*, line 3 : *for* ' 6. 7 ' *read* ' 6. '. — Variants to 230* : *ins.* at the beginning ' — D1. 3 cont. ' *for* ' D1. 3 '.

42 Crit. App., lines 1–2 : *after* ' — ^{b}) ' *ins.* ' Ś1 K0–2. 4. 5 B D2. 3. 7 गजमैरावणोपमम् '.

49 Crit. App., line 2 : *after* ' K1 ' *ins.* ' Cal. ed. '.

57 Crit. App., line 1 : at the beginning *ins.* ' = (var.) 59. 16 '.

58 Crit. App., line 4 : *before* ' — ^{d}) ' *ins.* ' 58^{cd} = 6. 59. 16^{ab} '.

59

16 Crit. App., line 1 : at the beginning *ins.* ' = (var.) 58. 57 '. — Line 4 : *after* ' जघ्नतः ' *ins.* ' 16^{ab} = 58. 58^{cd} '.

60

13 Crit. App., line 4 : *after* ' D8 om. ' *ins.* ' (hapl.) '.

66

16 Crit. App., line 1 : *for* ' 275* ' *read* ' 276* '.

67

38 Crit. App., line 11 : *for* ' D7 ' *read* ' D3 '.

71

16 Crit. App., line 6 : *for* 'K3. 5' *read* 'K3–5'. — Line 7 : *for* 'S शिरश्चा(G2 °स्त्वा)सीन्' *read* 'G3 शिरस्त्वासीन्'.

72

14 Crit. App., line 4 : *after* 'Cd' *ins.* 'glosses'.

16 Crit. App. line 8 : *for* 'D1. 3–6' *read* 'D1. 3–6. 8'. — Line 11 : *for* '°विकल्पितं'; *read* '°विकल्पतं'.

26 Crit. App., line 1 : *for* 'ब्राह्मम्' *read* 'बाह्मम्'.

73

2 Crit. App., line 7 : *for* 'D1. 3. 4. 7' *read* 'D1. 2. 4. 7. 8'.

79

38 Crit. App , line 9 : *for* 'अचीर्यंत' *read* 'अचीयंत'.

80

10 Crit. App , line 3 : *for* 'त्रिलोकान्;' *read* 'त्रि-लोकान्.'.

28 Crit. App., line 1 : *after* 'om.' *ins.* '(hapl.)'.

82

46 Crit. App., line 1 : *after* 'D1 om.' *ins.* '(hapl.)'.

86

4 Crit. App , line 4 : *for* 'K1. 2' *read* 'K0–2'.

90

32 Crit. App., line 7 : *for* 'सप्तसु पार्थि°' *read* 'सप्त सुपार्थि°'.

91

58 Crit. App., line 3 : *after* 'om.' *ins.* '(hapl.)'.

93

11 Crit. App., line 2 : *after* 'om.' *ins.* '(hapl.)'.

96

32 Crit. App., line 1 : *for* 'T G1. 4' *read* 'T1 G4'. *For* 'G3' *read* 'G1. 3'.

40 Crit. App., lines 4–5 : *delete* '*After* 40, T1 G4 *ins.* 386*'.

41 Crit. App., line 1 : *delete* 'T1 G4 om. 41'. — Line 8 : *for* '*after* 40' *read* 'subst. for 41'.

102

7 Crit. App. : At the beginning, *ins.* : '7^{abcd} = 6. 114. 76 ; 7^{ab} = 6. 18. 13^{cd} ; 7^{cd} = 6. 18. 12^{cd}'.

10 Crit. App. : At the beginning, *ins.* : '10^{ab} = 6. 112. 65^{ab}'.

109

32 Crit. App., line 1 : *after* 'om.' *ins.* '(? hapl.)'.

113

113 Crit. App., line 6 : *for* 'पुत्र' *read* 'पुत्रं'.

114

26 Crit. App., line 13 : *for* '474*' *read* '474A*'.

115

49 Crit. App., line 5 : *for* '°)' *read* '°)'.

64 Crit. App., line 4 : *for* '°)' *read* '°)'.

117

11 Crit. App., line 15 : *for* '*ins.*' *read* 'Cal. ed. *ins.*'.

Introduction p. xxix, line 7 : *before* 'Complete' *ins.* 'Size 29½" × 2½"'. — Line 8 : At the end *ins.* : "The MS. was purchased from the collection of Mahāmahopādhyāya Yādaveśvara Tarkālaṃkāra of Rangpur, Bengal. The post.-colophon entry—

बाणार्णवकलासंख्ये नत्वा कृष्णपदद्वयन् ।
अलेखि भीष्मपर्वेदं श्रीरमानाथशर्मणा ॥

would give the date as 1675 or 1645."

ERRATA

INTRODUCTION

PAGE	LINE	
XIV	27	*For* '*Tātparyaprakāśikā*' *read* '*Tātparyacandrikā*'.
XL	38	*For* 'Ko. 1' *read* 'Ko. 1,'.
CIII	12	*Before* '—' *ins.* '(cf. 59*)'.
LXXXIII	11	*After* 'stanza', *ins.* '(87*)'.
CXXVIII		At the end of para 1, *add* the following sentence: The same remark applies to the "uvāca" references following 6. 33.14 and 35, which are Arjuna's *stotra* compositions in praise of the Omniform.
CXXIX	17	*For* '583' *read* '584'.

CONSTITUTED TEXT

PAGE	ADHY.	ŚLOKA	
15	3	24	*Delete* wavy line below 24ᶜ.
20	4	12^{c}	*For* 'चापि ते' *read* 'चापि ते'.
27	6	4^{d}	*For* 'प्रधानतः' *read* 'प्रधानतः'.
40	8	24^{d}	*Delete* wavy line below जनाधिप.
61	11	7^{b}, 12^{b}, 13^{c}	*For* 'पुण्ये' *read* 'पुण्ये'.
68	13	2^{d}	*Delete* wavy line below घर्म.
73	13	42^{c}	*For* 'वैपु' *read* 'वैंपु'.
141	28	32^{a}	*For* 'आत्म्यौ' *read* 'आत्मौ'.
195	41	42^{c}	*For* 'जयोपायं' *read* 'जयोपायं'.
207	43	5	*For* 'तोत्रा°' *read* 'तोत्रा°'.
219	44	14^{b}	*For* 'भिण्डिपालैः' *read* 'भिण्डिपालैः'.
238	46	51	*For* 'जगत्तुण्डा' *read* 'जगत्तुण्डाः'.
269	50	97^{b}	*Insert* wavy line below the pāda.
296	55	61	*For* 'व्याव्रारादिशः' *read* 'व्याव्रारयादिशः'.
325	58	42^{d}	*For* 'णोपमम्' *read* 'तोपमम्'.
369	66	10^{d}	*For* 'मुहुर्तेन' *read* 'मुहूर्तेन'.
441	79	21^{a}	*For* 'भूमा' *read* 'भूमौ'.
463	82	39	*For* 'दुर्योधन°' *read* 'दुर्योधन°'.
675	114	47^{c}	*For* 'सारथि' *read* 'सारथिं'.
697	116	35	Crit. App., line 3: *For* 'Da' *read* 'Ds'.

APPENDIX I

717	Left	Column	line 6	*For* ‘ निः स्वनाः ’ *read* ‘ निस्वनाः ’.

APPENDIX II

733	Second	Column	line 21	*For* ‘ सक्रुद्ध ’ *read* ‘ सक्रुद्धुहाः ’.
734	Second	Column	line 9	*For* ‘ क्षीरक्षीरं ’ *read* ‘ क्षारक्षीरं ’.
743	Second	Column	line 26	*For* ‘ हरुवीरो ’ *read* ‘ ह[क्रु]रुवीरो ’.
745	Third	Column	line 11	*For* ‘ = 52^{cd} ’ *read* ‘ ± 52^{cd} ’.
745	Sixth	Column	line 20	*For* ‘ ± 36^{ab} ’ *read* ‘ ~ 36^{ab} ’.
748	Third	Column	line 5	*For* ‘ — ’ *read* ‘ ~ 57^{b} ’.
748	Third	Column	line 10	*For* ‘ — ’ *read* ‘ ~ 66^{d} ’.
749	Second	Column	*after* line 13 *ins.* XIII.	
749	Third	Column	line 22	*om.* ‘ 102 ’.
749	Fifth	Column	line 22	*om.* ‘ 106 ’.
749	Sixth	Column	line 22	*om.* ‘ 102 ’.
750	Second	Column	line 12	*For* ‘ XVI ’ *read* ‘ XV ’.
750	Third	Column	line 24	*ins.* † and the additional note ‘ † In prose ’.
752	Second	Column	line 9	*For* ‘ रेणाव ’ *read* ‘ रेणाहव ’.
752	Second	Column	line 22	*For* ‘ नतु ’ *read* ‘ न तु ’.
793	Add the Note		94.9^{cd}	This line could have been omitted.

Instructions for Binding

The Bhīṣmaparvan was issued in two fascicules : fascicule 15 (1945) gave (besides the *Editorial Note*, pp. I–X) the first 392 pages of the Text ; while fascicule 16 (1947), gives the rest of the Text (393–708), Appendix I, II and III (709–754), Critical Notes (755–796), Addenda et Corrigenda and Errata (797–802) ; together with the Title-page, Introduction and Concordance. This latter portion (pp. I–CXCV) *follows* this slip and, in binding, is to be placed *at the beginning* of the portion in fasc. 15—replacing the *Editorial Note*—the portion preceding this slip (pp. 393–802) being placed *at the end* of the portion in that fascicule. Fascicules 15 and 16 together constitute Volume Seven of the Critical Edition of the Mahābhārata.

THE EDITOR

FACSIMILE OF A NEPALESE MS. OF 1476 A. D.
IN NEWĀRĪ CHARACTERS

तिर्म्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्सामस्तथा साम्नां गायत्री च्छन्दसामहं ॥ मासानां मार्गशीर्षोस्मि
2 ऋतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ ओषधीनां यवश्चास्मि धातूनामस्मि कांचनं ॥ सर्वेषां तृणजाती
नां दर्भोहं पाण्डुनन्दन ॥ ३६ ॥ द्यूतं च्छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ॥ जयोस्मि व्यवसायोस्मि
4 सत्वं सत्त्ववतामहं ॥ ३७ ॥ वृष्णीनाम्वासुदेवोस्मि पाण्डवानां धनंजयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः क
वीनां मुशना कविः ॥ ३८ ॥ दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञा
6 नं ज्ञानवतामहं ॥ ३९ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजन्तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं
चराचरं ॥ ४० ॥ नान्तोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनाम्परन्तपः ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो म

या ॥ ४१ ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवं ॥ ४२ ॥ अ
2 थ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्ज्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४३ ॥ इति
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे भीष्मपर्वणि विभू
4 तियोगो नाम दशमोध्यायः ॥ ॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्या
त्मसंज्ञितं ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोयं विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तर
6 शो मया ॥ त्वत्तः कमलपत्राक्ष महात्म्यमपि चाव्ययं ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं पर
मेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Central Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma, and U. P.; the States of Baroda, Hyderabad (Deccan), Gwalior, Phaltan, Mysore, Bhavnagar, Sangli, Kolhapur, Patiala, Dhar and Ratlam; the Universities of Bombay, Calcutta and Trivandrum; and other Distinguished Donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1947

THE

BHĪSHMAPARVAN

BEING THE SIXTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland;
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute;

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BENARES HINDU UNIVERSITY, BENARES

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1947

CONTENTS OF VOLUME SEVEN

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B., Bom. *or* Bomb. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C., Cal. *or* Calc. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K., Kumbh. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O.-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

** (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. c. n. v = Comm. of Arjunamiśra, Caturbhuja, Nīlakaṇṭha and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.
~~~~

INTRODUCTION

From the descriptive catalogues, published reports, and the lists of MSS. available in public libraries in India and outside India, as also from a special search instituted in private libraries in various parts of India, the existence of more than 125 MSS. of the Bhīṣmaparvan (text only) has been so far established, about half of them being written in Devanāgarī characters, about 20 in Bengali characters, some 15 each in Grantha and Telugu characters, over 10 in Malayālam characters, but only one in Śāradā characters. MSS. in Nevārī and Maithilī characters have not so far been traced.

There exist, besides these 125 MSS. of the text alone, nearly 40 other MSS. giving the text of the parvan together with a Sanskrit commentary : namely, Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā*, some 10 MSS.; Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa* (or °*dīpikā*), about 30 MSS. ; and two MSS. of an anonymous commentary. Manuscripts containing commentaries alone on the Bhīṣmaparvan number more than 30, there being, besides the two commentators already mentioned, about ten others, including Devabodha, the oldest of them all. This makes a total of about 200 MSS. of the parvan available for consultation, out of which MSS. giving the commentaries alone are to be classed primarily under the "Testimonia", as not being relatively so much useful for the constitution of the critical text. Out of the remaining 160 MSS., as many as 60 MSS. were actually procured and fully (about 10, only in parts) collated for this edition. From these, finally, 34 MSS. were selected to constitute the critical apparatus.

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. included in the Critical Apparatus of the Bhīṣmaparvan, may be grouped as follows :

I. N(ORTHERN) RECENSION (23 MSS.)

(*a*) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065); dated Laukika Saṁvat 85 (ca. A. D. 1739).

Kaśmīrī Version [K], being

(i) Transcripts from Ś in Devanāgarī

K_0 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No. 207.

K_1 = London, India Office Library, No. 3226 (2137); dated V. Saṁvat 1839 (ca. A. D. 1783).

K_2 = Poona, B.O.R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 15 (246); dated Śaka 1693 = V. Saṁvat 1828 (A. D. 1771).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83 ; dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K_5 = Poona, No. 23, Kamat Collection of the BORI ; dated Saṁvat 1742 (ca. A. D. 1686).

(ii) Transcripts from Ś in Bengali

K_4 = Dacca, University Library, No. 669 ; dated Śaka (?) 1675.

(*b*) *Central Group* (γ)

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 780.

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 467 ; dated Śaka 1683 (A.D.1761).

B_3 = Dacca, University Library, No. 2789 ; dated Śaka 1671 (A. D. 1749).

B_4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 7.

Devanāgarī Version [D], subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

Da_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 482 of Viśrāmbāg I.

Da_2 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 10801 ; dated V. Saṁvat 1753 (A. D. 1697).

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn], the "Vulgate"

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 483 of Viśrāmbāg I.

Dn_2 = Indore, MS. (without number) belonging to the private collection of Sardar M. V. Kibe.

(iii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Madras, Adyar Library, XLI c 65 (orig. No. 34 L 65) ; dated Śaka 1562 (A. D. 1640).

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 481 of Viśrāmbāg I ; dated V. Saṁvat 1729 (A. D. 1673).

D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1882–83.

D_4 = Tanjore Saraswathi Mahal Library, No. 1204 ; dated Śaka 1622 (ca. A. D. 1700).

D_5 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 7740.

D_6 = Madras, Adyar Library, No. 34 L 59; dated V. Saṁvat 1835 = Śaka 1701 (A. D. 1779).

D_7 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 8858.

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 213 of 1887–91; dated Śaka 1606 (A. D. 1684).

II. S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11810.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3945.

Grantha Version [G]

G_1 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3764.

G_2 = Poona, B.O.R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 56 (267 B).

G_3 = Pudukottai, State Library, No. 260.

G_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11842.

Malayālam Version [M]

M_1 = Calicut, MS. (without number) belonging to the Paḍiññare Kovilakam Collection.

M_2 = Cochin, Chennamaṅgalam, MS. belonging to the Pāliyam family, No. 928; dated Kollam 1028 (ca. A. D. 1853).

M_3 = Alwaye, Travancore, MS. (without number) belonging to the Ponnokoṭṭu Mana Library.

M_4 = Malabar, Nāreri Mana Library, No. 504.

M_5 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 62 of 1924–28.

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS. which were at first included in the Critical Apparatus, but were subsequently rejected for the sake of economy, have been occasionally drawn upon in the Appendices, in Addenda et Corrigenda and in the Critical Notes :

K_7 = Madras, Adyar Library, No. XC 7, a composite MS. of two separately paged parts, the first part, extending up to Bhagavadgītā adhy. 6, being alone critically important.

K_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 480 of Viśrāmbāg I; dated V. Saṁvat 1806 (ca. A. D. 1750).

D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library No. 1274; dated V. Saṁvat 1622 (ca. A. D. 1566).

D_{10} = Pudukottai, MS. (without number) belonging to the State Library.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

The following five commentaries have been regularly collated, as far as available, the first and fourth given in MSS. along with the text, the others by themselves :

Ca, representing the Devanāgarī Version of Arjunamiśra, on the evidence of his comm. called *Bhāratārthadīpikā* (or °*pradīpikā*) as given in the MSS. designated Da_1 and Da_2.

Cc, representing the Version of Caturbhujamiśra, on the evidence of his comm. called *Tātparyaprakāśikā* (?) as found in a solitary MS. belonging to the Baroda Oriental Institute, No. 13036.

Cd, representing the Version of Devabodha, the oldest Mahābhārata commentator so far known, on the evidence of his comm. called *Jñānadīpikā* as found in a solitary MS., No. 12982, belonging to the Oriental Institute, Baroda ; dated Śaka 1688 (A. D. 1766). In this MS. the commentary on the Bhagavadgītā portion is absent.

Cn, representing the Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (= the Vulgate), on the evidence of his commentary called *Bhāratabhāvadīpa* (or °*dīpikā*) as given in the MSS. designated Dn_1 and Dn_3.

Cv, representing the Version of the Southern commentator Vādirāja, on the evidence of a transcript of his comm. called *Lakṣālaṁkāra* as given in MS. No. C 1577, belonging to the Govt. Oriental Library, Mysore.

The following three commentaries are far too meagre, and have been drawn upon only occasionally in the Critical Notes :

Ç Vimalabodha's *Durghaṭārthaprakāśinī*, Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 84 of 1869–70 ; dated Śaka 1724 (A. D. 1802).

C Yajña(or Sarvajña)nārāyaṇa's *Bhāratatātparyasaṁgraha*, transcribed from MSS. Nos. R 2169 and R 1625 belonging to Govt. Or. MSS. Lib., Madras.

C Rāmānuja's *Viṣamaślokaṭīkā* also called the *Bhāvārthadīpikā*, as given in the India Office Codices, Nos. 470 and 1411.

There are, besides, commentaries passing under the names of Sṛṣṭidhara (MS. in the RASB of Calcutta) and of Vidyāsāgara (MS. once reported as being in the Trivandrum Palace Library), which I have not examined, but which, from their descriptions, are, presumably, equally meagre.

(ii) *Epitomes*

The Kashmirian Kṣemendra's metrical summary called the *Bhāratamañjarī* (ca. A. D. 1050). Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 497 stanzas.

The Jain poet Amaracandra's (13th cent. A. D.) poetic epitome called the *Bālabhāratam*. Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 384 stanzas.

(iii) *Translations and Adaptations*

The Javanese abridged paraphrase or adaptation (the critical value of which lies in its quotations from the original Sanskrit, given at variable intervals, and followed by their translation into Old-Javanese) as published in Bibliotheca Javanica, No. 7, *Het Oud-javaansche Bhīṣmaparwa*, edited by Dr. J. Gonda, 1936. This is not later than the tenth century of the Christian era. The Sanskrit citations preserved in this Old-Javanese adaptation are gathered together in Appendix II.

The Telugu adaptation, the *Āndhra Bhāratamu*, begun (Ādi and half of Āraṇya) by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (11th cent. A. D.), and completed by his two successors, Tikkana (Sabhā, Virāṭa, Udyoga, etc. to the end) and Erra Pragada (remnant of Āraṇya), at long intervals.

The Persian version made by Muslim poets and scholars at the court of Akbar (1556–1605 A. D.). This is rather a free rendering of the original, which had to be explained to the translators by Hindu pandits under the orders of the Emperor.

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Besides the above MSS. and Testimonia available for the entire Bhīṣmaparvan, for the Bhagavadgītā section of the parvan (= chapters 25–42 of the Vulgate = chapters 23–40 of the present edition), owing to its great importance and popularity there were available hundreds of MSS. and scores of commentators, old and new, which made it imperative to collate representative MSS. of the text proper, and to consult the leading commentaries and other testimonia bearing upon it. The following have been utilised for the purpose :

Śāradā Version of the Bhagavadgītā [S]

- $Ś_2$ = London, British Museum, Oriental MS. No. 6763 D.
- $Ś_3$ = The Śāradā MS. used by Pandit Lakshman Raina of Srinagar for his edition, published in 1933, which represents the text underlying the commentary of Abhinavagupta (Cg).
- $Ś_4$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 424 of 1875–76, representing the text underlying the commentary of Rājānaka Rāmakaṇṭha alias Rāmakavi (Ck).
- $Ś_5$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 423 of 1875–76, representing Ck.
- $Ś_6$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883–84, representing the text underlying the commentary of Ānandavardhana (Cā).

Kaśmīrī Version of the Bhagavadgītā, being a transcript from Ś in Devanāgarī [K]

K_6 = Gondal, Kathiawad, MS. (without number) belonging to the Rasaśālā; dated V. Saṁvat 1545 (ca. A. D. 1489).

Nepālī Version of the Bhagavadgītā [Ñ]

$Ñ_1$ = Cambridge, University Library, Additional MS. No. 1597; dated Nepalese Saṁvat 596 (ca. A. D. 1476), *the oldest MS. used.*

Commentators' Versions of the Bhagavadgītā as gathered from the following:

Cā = Ānandavardhana's comm. called *Jñānakarmasamuccaya*, as found in the Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), manuscript No. 179 of 1883–84.

Cb = Bhāskara's comm. called *Bhagavadāśayānusaraṇa*, as found in a fragmentary MS., readings from which are reported by T. R. Chintamani in his edition of Ck, Madras, 1941.

Cc = Caturbhuja's comm. called *Tātparyaprakāśikā* (?), as found in MS. No. 13036 of Baroda Or. Institute, already mentioned above. The Gītā comm. in this MS. covers only the first two chapters.

Cg = Abhinavagupta's comm. called *Bhagavadgītārthasaṁgraha*, as found in $Ś_3$.

Ck = Rājānaka Rāmakaṇṭha's (or Rāmakavi's) comm. called *Sarvatobhadra*, as found in $Ś_4$ and $Ś_5$.

Cl = Vallabha's comm. called *Sattattvadīpikā* (or *Tattvadīpikā*), as in the Gujarati Press edition (1935 [2]) of the BG. with Eleven Commentaries. The sub-comm. of Puruṣottama on Cl is at times cited.

Cm = Madhva's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm. of Jayatīrtha on Cm is also occasionally cited.

Cn = Nīlakaṇṭha's comm., as in the MSS. Dn_1 and Dn_3.

Cr = Rāmānuja's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm., *Tātparyaprakāśikā* of Veṅkaṭanātha, is occasionally cited.

Cś = Śaṁkara's comm. called *Gītābhāṣya*, as given in the Ānandāśrama edition, Poona (1909), and other standard editions.

Cu = Dhanapati's sub-comm., called *Bhāṣyotkarṣadīpikā* on Cś, as in the Nirnaya Sagar Press ed. (1936 [2]) of the BG. with Eight Commentaries.

Cv = Vādirāja's comm., already described in the Testimonia for the parvan.

APPARATUS FOR THE "GĪTĀSĀRA"

Finally, for critically constituting the text of the "Gītāsāra" (Appendix I, No. 3), which seems to be current in two recensions, and which has a critical value of its own out of all proportion to its intrinsic merit, in addition to MSS. K_{0-3}

which give its longer version, the following MSS. (giving its shorter version) were available for use :

> $\acute{S}_7$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883-84, the first 15 folios of which give the text of the *Gītāsāra* with a commentary (designated $C\acute{s}_7$).
>
> $\acute{S}_8$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 175 of 1883-84, giving the text of the *Gītāsāra* and accompanied by the same comm. as above, which is here called *Brahmasambodhinī*, and is attributed to Śrīdharācārya. It is designated $C\acute{s}_8$.
>
> K_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 175 of 1883-84, giving only the text of the *Gītāsāra*.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$\acute{S}_1$

Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065). Total number of folios 112 (giving 223 photo-plates : apparently one side of a folio has not been photographed). The MS. lacks the initial part covering about 4 folios, and so begins from 6. 2. 31^{cd} and continues right up to the end of the Bhīṣmaparvan. Some of the folios are frayed and parts broken off. About 24 lines to a page, 30 letters to a line. Size 13″ × 10″. Old Kashmirian paper. Śāradā characters. Dated Laukika Saṁvat 85 (ca. A. D. 1739).

The same MS. also contains (1) the Āraṇyakaparvan, which was not used for the Critical Edition owing to its extremely dilapidated condition ; (2) the Virāṭaparvan (= $\acute{S}_1$ of the Critical Edition of that parvan) ; and (3) the Karṇaparvan (= $\acute{S}_2$ of the Critical Edition of that parvan, dated Laukika Saṁvat 84). The last folio of the Āraṇyakaparvan gives the date of copying as, शके १६६० माघमासे शुक्लपक्षे १४ शुक्रे समाप्तम्, and also as संवत् ८४. This enables us to arrive at an equation for the Laukika Saṁvat given at the end of the Bhīṣmaparvan.

The preserved portions of this MS. apparently belonged to a complete Mahābhārata MS., seeing that the photo-plate numbered 71 of the Bhīṣmaparvan bears the folio number of 741. The fragile condition of the MS. made it necessary to obtain photographs of it, and the University of Bombay was generous enough to acquire a complete set of photos of the MS. and loan it out for the use of the B. O. R. Institute. Several folios of the original MS. had lost the portion of the margin giving the folio number, and so got misplaced. There are 4 such unnumbered folios in the Bhīṣmaparvan portion, giving 8 photo-plates which, while photographing, were numbered from 1 to 8. These have now been restored to their correct places in the parvan sequence, so that photo-plates Nos. 1 and 2 come after photo-plate No. 66, and have to be

renumbered as 66*a* and 66*b*; plates 4 and 3 (in this order) to be renumbered as 40*a* and 40*b*; plates 7 and 8 as 172*a* and 172*b*; and plates 5 and 6 as 172*c* and 172*d*. This makes the text continuous to the end.

The MS. is copied by one and the same scribe in a fairly correct and uniform hand, except perhaps for the two folios coming after plate 172 (viz. plates 7, 8, 5 and 6) which seem to be in a different hand. The concluding benedictory line of the MS. is written by the scribe in Devanāgarī characters, and a similar lapse into his native script is seen in copying 6. 110. 5^c–6^a. There are occasional marginal additions and corrections by the same hand in Śāradā characters, and also, in a place or two, *secunda manu*.

The MS. contains a very large number of haplographical omissions, several of them shared by other Kashmirian MSS. The following are peculiar to this MS.:

6. 7. 45^c–47^b; 8. 17^c–18^d (not hapl.); 10. 21^c–22^d, 67^c–68^b; 22. 8–9; 25. 31^d–32^a; 28. from मात्म in 18^b up to चित्त in 19^c; 35. 9^d–11^a; 44. 8^{ab} (not hapl.), 18^{bc}; 45. 22^d–23^c; 48. 64; 50. 101 (not hapl.); 51. 19^d–20^c, 21^{ab}; 54. 22^c–23^b, 44^{ab} (not hapl.); 56. 27^c–28^b (not hapl.); 60. 51^{cd} (not hapl.), 65^{ab}; 61. 28^{ab} (not hapl.); 62. 22^a–23^b (not hapl.); 63. 12^{cd} (not hapl.); 69. 41^{ab} (not hapl.); 70. 28^d–29^a; 71. 29 (? hapl.); 73. 15^b–16^a (not hapl.), 70 (not hapl.); 75. 53^{cd} (not hapl.); 76. 14^{abc} (not hapl.); 77. 27^{bcd} (not hapl.); 79. 43^d–44^a; 81. 5^f–6^a; 82. 7^c–8^b (not hapl.), 32^c–33^b, 50; 83. 24^{ab}; 84. 23^c–25^d (? hapl.); 85. 9^b–11^c; 91. 37^d–38^c; 94. 6; 106. 19^c–20^b; 116. 10^c–11^b.

The following haplographical omissions it shares with other MSS.:

Shared with K_0 alone: 6. 17. 12^c–13^d (also with M_2); 104. 57^{cd}.

Shared with K_1 alone: 6. 16. 38^{cd} (also with G_3).

Shared with K_2 alone: 6. 26. 26^{cd}; 71. 21^{ab} (? hapl.).

Shared with K_3 alone: 6. 114. 96^d–97^c.

Shared with $K_{0.1}$: 6. 5. 11^{ab}; 8. 7^c–9^b; 10. 14^{ab} (also found in T_1); 13. 28^b–30^a, 41^d–43^a; 16. 32–33; 41. 18–19 (not hapl.); 68. 23–24; 69. 2^a–3^b; 72. 5–6, 12^d–13^a; 87. 11^b–13^a; 95. 19–20 (not hapl.); 97. 38^c–39^b; 99. 2^d–8^c; 101. 18^d–20^c; 102. 12^{ab} (not hapl.), 24^c–26^b (not hapl.), 73 (not hapl.); 103. 5, 28^d–30^a, 50^a–51^d (not hapl.); 104. 54; 105. 23^{ab} (not hapl.; shared with D_4), 30^d–32^a; 106. 10; 107. 3^c–7^b; 113. 26^{ab} (not hapl.); 114. 14^c–16^b.

Shared with K_{0-2}: 6. 8. 30^c–31^b; 10. 6^d–7^a, 51^a–54^b; 15. 16^a–17^b, 22^c–23^d (also with $D_{7.8}$), 73; 16. 29–30 (also with T_2); 17. 24^c–25^b (not hapl.); 20. 14 (also with Dn); 21. 12; 65. 30^b–31^c; 108. from चमूं in 6^d up to रन्ति in 8^b and 23^{cd} (both not hapl.); 109. 2–4, 6^{ef}, 21^{cd}, 24^b–25^a, 37^c–39^d (not hapl.); 110. 10 (not hapl.), 36^{ab} (not hapl.; also with D_6); 112. 97^f–98^a; 113. 40^c–41^b.

Shared with $K_{0.1.8}$: 6. 41. 52^d–53^c; 104. 25.

Shared with $K_{0-3.8}$ D_6: 6. 58. 22^{cd} (not hapl.).

Shared with $K_{0.1}$ D_4 : 6. 105. 23^{ab}.

Shared with $K_{0.1}$ D_5 $M_{1.3}$: 6. 106. 4.

Shared with $K_{0-2.5}$ D_2 T_1 : 6. 112. 30^{c}–31^{b}.

Shared with D_2 : 6. 65. 24^{c}–25^{b}; from posterior half of line 4 of 276* up to 66. 16^{e}; 92. 76^{c}–77^{b}; 116. 41 (also with G_3).

Shared with T_1 G_4 : 6. 112. 22^{c}–23^{d}.

Of additions, $Ś_1$ contains relatively very few. Ignoring the Bhagavadgītā portion (which is considered separately below), there is only one star-passage, a half stanza (151*), which is peculiar to $Ś_1$; and even this was very probably due to scribal inadvertence. The remaining additions found in $Ś_1$ are either common to the majority of the K MSS., or else belong practically to the entire N recension, they being generally absent from the S recension. These are shown below :

Additions shared with $K_{0.1}$: 67*.

Shared with K_{0-2} : 25*, 35*, 69*, 204*, 312*, 417* (K_0 om. ; given by D_6 also), 455*, 508* (given also by $D_{1.3.6}$).

Shared with K_{0-4} : 182* (given also by B_3 $D_{2.6}$).

Shared with $K_{0-3.5}$: 202* (given also by $D_{1-3.6}$).

Shared with K B_3 D_2 M_5 : 287*.

Shared with the entire N recension : 163*, 166*, 196*, 209*, 215*, 227*, 233*, 273*, 275*, 276*, 277*, 279*, 285* (also given by T_2), 314*, 345*, 348*, 378*, 476* (given by T_1 G), 433*, 505* (both given by T G also).

Shared with N (K_2 om.) : 176*.

Shared with N (except $K_{0.1}$ Da_1) : 338*.

Shared with N (except K_{3-5} B_3 $D_{1-3.6}$) : 341* (given also by G_1).

Shared with N (except K_5 Dn_1) : 239*, 241*, 246* (given by M_2 also), 247*.

Shared with N (except B_1; K_5 om.) : 191*.

Shared with N (except B_1 Dn_1) : 346*.

Shared with N (except B_{1-3} D_1) : 197*.

Shared with N (except $B_{1.2.4}$ $D_{1.3.7}$) : 380*.

Shared with N (except D_2) : 210*, 229*.

Shared with N (except Dn_2 D_4) : 339*.

As to the Bhagavadgītā — for which we possess an increased critical apparatus of $Ś_{1-6}$, K_{0-6} and $Ñ_1$ — the additions stand on a somewhat different footing.

Ś$_1$ alone gives 92*, 95*, 98* (these being the *saṁgrahaślokas* or recapitulatory stanzas given by Cg), besides 102*. The other additions are as under :

Shared by Ś$_1$ along with Ś$_{2-6}$ K$_6$: 87* (given by Cā. b. g. k), 91* (given by Cā. b. k).

Shared with Ś$_{3-6}$ K$_6$ D$_3$: 104* (also in Cā), 105* (also in Ck), 106* (also in Cā. k).

Shared with Ś$_3$ K$_{0-3.5.6}$ Ñ$_1$ B$_{1.3.4}$ Da$_1$ Dn$_1$ D$_{1-4.6}$ T G M$_3$: 108* (also in Cg. v, this being an extra stanza at the beginning of chapter 13).

Shared with K$_{0-2}$ B$_{2-4}$ Dn D$_{4.8}$: 112* (being the "Gītāmāna" stanza).

Comment on these additions peculiar to the Bhagavadgītā portion of the parvan will be found below.

On the other hand, there are additions given by a large number of N MSS. which Ś$_1$ does not give. The stock group which contains most of these extra passages includes the thirteen MSS.— K$_4$ B Da Dn D$_{4.5.7.8}$—the passages in question being :

11*, 39*, 294*, 457*, 490* ; also, 10*, 43*, 51* (with K$_2$ added to the group) ; 318*, 447*, 482*, 503*, 507* (with D$_6$ added) ; 469* (with both K$_2$ D$_6$ added) ; 55* (with K$_3$ D$_6$ added ; D$_7$ om.) ; 53* (with K$_1$ added ; K$_4$ D$_7$ om.) ; 40* (with K$_2$ added ; Da$_1$ om.) ; 52* (with B$_3$ om. from the group) ; 84* (with D$_5$ om.) ; 12*, 44* (with D$_7$ om.) ; 228* (with Dn$_3$ D$_3$ om.) ; 509* (with D$_4$ om. from the group, and D$_6$ added).

The following cases may also be associated with the above group :

467* (with D$_{1.3.6}$ added to the group) ; 343* (with K$_{3.5}$ D$_{1.3.6}$ added) ; 222* (with K$_{1-3.5}$ D$_{1.3.6}$ added) ; 465* (with K$_{3.5}$ D$_{1-3.6}$ T G added). Also, 504* (with K$_4$ B$_3$ om. and K$_2$ added) ; 510* (with B$_{1.3}$ om. and D$_6$ added) ; 187* (with B$_3$ om. and K$_2$ D$_{1.3}$ added) ; 73* (with K$_4$ Da$_2$ D$_5$ om. and K$_3$ added) ; and 142* (with Da$_1$ Dn B$_3$ om. and D$_{1.3}$ added).

All these cases can be held to establish the relative immunity of Ś$_1$ (and to a less extent of MSS. possessing affinity with it) from a large number of what may be considered as characteristically Northern late additions.

As to the longer passages listed in App. I, the Śveta episode (No. 4) is absent in all Ś and K MSS. as well as in the entire S recension.[1] It is given by B$_{3.4}$ Da Dn and D$_{4.5}$. On the other hand, App. I, Nos. 2-3 —the Tāntric prelude (including the Dhyāna) and the *Gītāsāra*, which both belong to the Bhagavadgītā portion— are found in the Kashmir version alone, whereas App. I, No. 1, the

[1] In M$_{3-5}$ it occurs evidently by conflation.

Kātyāyanīstava, primarily belongs to B Da Dn and a few D MSS., but is found by conflation in $K_{3.4}$. It is not given by $Ś_1$ $K_{0.1.3.5}$.

As regards transpositions, as characteristic of $Ś_1$ is the tendency to transfer, to the end of the preceding chapter, the introductory stanza or stanzas of the next chapter. This we find to be the case at the end of chapter 6, chapter 8 and chapter 18, there being a carrying over of two stanzas in the last case. In the Bhagavadgītā portion, $Ś_1$ is alone in transposing 6. 24. 66–67 and 68–69, 6. 35. 33 and 34, and 6. 37. 11^{ab} and 11^{cd}, and in reading 6. 41. 51 after 52^{ab}. The curious transposition of 6. 48. 48^{c}–70^{d} (and the colophon) after 6. 49. 4 — which is found in $Ś_1$ alone — is probably due to an accidental copying by the scribe of line 6. 48, 69^{cd} (and subsequent lines) in place line 6. 48. 43^{ab}, to the scribe discovering the mistake after copying onwards up to 6. 49. 4^{cd}, and to his attempt[1] to copy thereafter the accidentally omitted lines, but forgetting to delete the twice-copied lines in the earlier place. Other transpositions found in $Ś_1$ alone (e. g., of 6. 102. 75^{ab} after 72, and of 6. 107. 23^{cd} and 24^{ab}) are of minor significance. Found in $Ś_1$ alone, there is, further, a transposition of 6. 66. 14^{f}–15^{a} after line 4 of 275* and a repetition of the same in its proper place, as well as an erroneous transposition of 6. 90. 37^{bc} after 6. 90. 35 and its repetition in the proper place. These do not need any special comment.

There are a few transpositions which $Ś_1$ shares with other MSS. Thus, shared with K_{0-2} is the transposition of 6. 58. 1^{a}–16^{b} and 6. 61. 7^{c}–19^{f} (the opening passages of the respective adhyāyas[2]); while shared with $K_{0.2}$ is the reading of 6. 61. 62^{cd} after 6. 61. 63, the transposition of 6. 99. 20^{ab} and 20^{cd}, and of 6. 115. 4^{cd} after 5. Shared with $K_{0-2.4}$, in a like manner, is the *absence* of transposition of 6. 88. 21^{d} and 22^{b} given by all other MSS. Far more material is the phenomenon in 6. 15, where $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ $D_{1.2.7}$ (the last om. 22^{c}–23^{d}) read, after line 22^{ab}, stanzas 39–54 first, and stanzas 24–38 afterwards. I have commented on this in a paper[3] contri-

---

[1] Making a mistake even in this attempt by omitting to copy 6. 48. 43^{a}–48^{b}.

[2]. K_2 reading 6. 58. 1^{a}–16^{b} in the transposed position as the opening of 6. 61, and again in 6. 58 *after* the transposed lines from 6. 61.

[3]. On one point, further clarification is perhaps necessary. This "transposition accident" belongs to the entire Śāradā and Kashmiri group of MSS. (K_4 only half sharing in it), as also to a few D MSS.; and (as explained in the above mentioned paper) it presupposes in the parent MS. a loosened and misplaced folio with the missing folio-number, and with a total of about 60 half-stanzas written on its two sides together. The "omission accident" discussed in the same paper presupposes a similar parent MS. exerting its influence over a large number of important Devanāgarī MSS. Only the Bengali group, and of course the S groups, fall outside the purview and the influence of the hypothesized parent MS. The few stragglers from the D group can of course be explained away as due to conflation with a Southern source. — I am aware that this one case *alone* cannot completely establish a rigid dicotomy between the Northern and the Southern recensions. But, *quantum valeat*, it can lend

buted to the *Annals* of the BOR. Institute, vol. xxv, pp. 82–87. The situation as regards the transpositions of 6. 19. 12–28 is fully set forth in the Tabular Statement on p. 99 of this edition.

Coming to the phenomenon of the joining together and separation of chapters, Ś1 gives an additional colophon after 6. 3. 22 ; but since the end of Crit. Ed. chapter 5 is also the end of chapter 5 in Ś1, it does not appear where Ś1 ends the fourth chapter, because, in it, as well as in K0. 1, at the right place, the colophon of chapter 4 is absent. Presumably, however, Ś1 transfers 6. 3. 23–46 to the opening of chapter 4. After 6. 16. 20, contrariwise, N (*except* Ś1 K0. 1) M read an addl. colophon. As Ś1 does not give the passage in App. I containing the *Kātyāyanīstava*, so, in common with the MSS. K0. 1. 3. 5 D1. 3. 5. 6 S which omit that passage, Ś1 (like the Critical Edition) reads the short GK chapter 24 as a continuation of 3. 22. 16. The passage No. 4 in Appendix I is omitted by Ś1 K0. 1. 3–5 B1. 2 D1–3. 6–8 T G M1. 2. The omission of colophons in Ś1 is often accidental : for instance, at the end of chapters 47, 50, 57, 71, 72, 73, 74, 81, 90, 93 ; and this also holds good of colophon omissions shared by Ś1 with MSS. usually allied to it. Thus there is an omission of the colophon at the end of chapter 59 in Ś1 K0–3 Dn1 ; of chapters 87, 89, 101, 103, 106 in Ś1 K0. 1 ; of chap. 110 in Ś1 K0–2. We have, however, accepted as authentic and justifiable the omission of the colophon at the end 6. 95. 25, found in Ś1 alone, which is backed by the authority of the commentator Devabodha[1], who ends the eighth day of the battle at 94. 20 ; as also the omission of the colophon at the end of 6. 112. 77 as found in Ś1 K0. 1 T2, where the topic is continuous, T2, besides, omitting the introductory " uvāca " reference.

K0

Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Samshodhaka Mandal, No. 207. Folios 227 (with folio 1*a* and 227*b* blank), slightly frayed at the lower and right hand margins and particularly at the right hand lower corner. Generally 12 lines to a page, about 32 letters to a line. Size 13½″ × 7½″. Old country paper. Devanāgarī characters of the Kashmirian type. Side margins ruled in quadruple red with a thick yellow line in the centre. Half-lines, references and adhyāya colophons are marked off by double daṇḍas, but there is no stanza–numbering. Occasional blanks in the original are indicated by dotted lines. Careful, generally correct, and legible handwriting. In appearance the MS. is about two to three hundred years old. The donor of the MS. belongs to Ahmednagar.

This MS. also contains (1) the Ādiparvan (not used for the Crit. Ed.);

greater support to the theory of two recensions, rather than of three parallel recensions with the North-eastern, including Bengali and the straggling D MSS, as coordinate to the North-western.

[1] Unfortunately, K0. 1, which were expected to support Ś1, have a lacuna at this place.

(2) the Sabhāparvan (variants from which are noted in App. II of the Crit. Ed. of that parvan); (3) the Āraṇyakaparvan (not used for the Crit. Ed.), which gives at the end the date: संवत् १५ मार्गवति द्वादस्यं परतः त्रियोदस्यां चन्द्रे. This points to the date Śaka 1592 or Śaka 1690, probably the latter (A. D. 1768); (4) the Udyogaparvan (not used for the Crit. Ed.); (5) the Droṇaparvan; (6) the Karṇaparvan (= K_2 of the Crit. Ed.); (7–8) the Śalya and the Sauptika parvans; (9) the Strīparvan with the first 8 chapters missing; (10) the Śāntiparvan; and (11–14) the concluding four parvans from the Āśramavāsa onwards. Thus the manuscript is lacking in three entire parvans, the Virāṭa, the Anuśāsana, and the Āśvamedhika, besides the first 8 chapters of the Strīparvan. As each parvan has a separate paging, it is not possible to say whether the missing portions once formed part of the MS., which, in the preserved portions, shows the same uniform style of writing.

The MS. became available at a somewhat late stage of the work on this edition, when all the available Kashmiri MSS. of the Bhīṣmaparvan were already included in the Critical Apparatus with appropriate gradation-numbers assigned to each. The present MS., however, turned out on inspection to be the best representative of the Kashmiri version; but since our K_1 was already fixed and utilised, we had to designate it K_0, following herein a convention already followed in the earlier parvans of this edition. The MS. comes nearest to $Ś_1$, but has also its own independent characteristics.

The omissions found in K_0 *alone* are the following:

6. 10. 26^{c}–27^{b}; 13. 21^{cd}; 37. 4^{cd}; 45. 12^{a}–13^{b} (by hapl.); 53. 23^{c}–24^{b}; 55. 74^{c}–75^{b} (by hapl.); 57. 32^{d}–34^{a}; 59. 5^{b}–6^{c} (by hapl.); 60. 6^{d}–7^{a} (by hapl.), 55^{d}–56^{a} (by hapl.); 70. 21^{a}–22^{b} (by hapl.); 71. 8^{a}–9^{b} (by hapl.); 72. 21^{a}–22^{b} (by hapl.); 74. 32^{ab}; 75. 22^{a}–23^{d} (by hapl.), 38^{d}–39^{c} (by hapl.); 84. 11^{c}–12^{d} (by hapl.); 88. 1^{b}–2^{c}; 90. 16^{b}–20^{c} (by hapl.); 94. 7 (by hapl.); 95. 23^{d}–36^{a} (possibly, by accidental om. of one side of a fol. with missing page-number); 102. 64^{c}–65^{d} (by hapl.), 72^{d}–74^{e}; 103. 69^{b}–70^{c} (by hapl.); 110. 40^{a}–41^{b} (by hapl.); 114. 17^{b}–18^{e} (by hapl.); 116. 38^{ab}; 117. 22^{b}–23^{c}. — Of these, the hapl. omissions 59. 5^{b}–6^{c} and 102. 64^{c}–65^{d} are shared with D_2; 60. 55^{d}–56^{a} with M_1; 103. 69^{b}–70^{c} with M_3. The om. 53. 23^{c}–24^{b} and 116. 38^{ab} appear plausible, as the respective passages are not indispensable in the context, while the om. of 37. 4^{cd} may be due to a failure to understand the context.

The omissions, not already common to $Ś_1$, which K_0 shares with other MSS. of the K group—the majority of them through haplography—are the following:

Shared with K_1 alone: 6. 1. 32; 5. 4^{c}–5^{d} (not hapl.); 8. 20^{b}–21^{a}; 9. 4^{c}–7^{d}, 14^{ab} (not hapl.); 43. 52^{a}–54^{b} (found in D_1 T_2 also); 46. 50^{c}–51^{b};

48. 12^{d}–13^{a}; 50. 16^{a}–17^{b} (not hapl.), 43^{b}–44^{a}; 50. 75^{b}–76^{e}, 105^{ab} (not hapl.); 51. 3^{c}–4^{b} (found in M_{3} also), 5^{d}–7^{a}, 9^{b}–10^{a}; 53. 5; 54. 15 (? hapl.); 55. 72^{c}–73^{b} (not hapl.); 56. 7^{d}–8^{c}; 63. 8^{c}–9^{b}; 67. 39^{ab} (not hapl.); 71. 5^{e}–6^{f}, 18; 72. 5^{a}–7^{b} (not hapl.); 73. 15–16 (? hapl.), 44^{c}–47^{b}; 75. 17^{ab}; 77. 19^{b}–20^{c} (not hapl.); 78. 47^{c}–49^{b}; 80. 25^{c}–26^{b}; 84. 21^{cd} (not hapl.); 88. 9^{c}–10^{d} (not hapl.); 89. 13^{c}–19^{b}, 27 (not hapl.); 90. 25^{bcde}, 46 (not hapl. found in T_{1} also); 91. 11 (? hapl.), 53^{cd} (not hapl.); 92. 29^{c}–30^{d}, 39^{cd}, 42^{cd} (found in D_{8} also); 93. 10^{d}–11^{a} (found in G_{1-3} also), 23de (found in Da Dn_{1} D_{5} also); 94. 9; 95. 18–20 (not hapl.); 96. 20^{d}–21^{a}; 97. 41^{a}–42^{b} (not hapl.); 100. 27^{ab} (found in T_{1} G_{4} also); and 104. 1 (not hapl.).

Shared with K_{2}: 58. 2^{c}–3^{d} (not hapl., second time), 5^{cd}; 61. 17^{c}–18^{f} (not hapl.); 64. 3^{b}–4^{a} (found in Cal. ed. also); 82. 21^{b}–22^{c} (? hapl.); 111. 38–40.

Shared with $K_{1.2}$: 6. 3. 40^{b}–41^{c}; 15. 30^{d}–31^{c}; 17. 31^{c}–32^{b} (not hapl.); 24. 26; 41. 97^{b}–99^{c}; 42. 22–23; 43. 28^{d}–29^{c} (found in D_{3} also), 66^{b}–68^{a} (found in G_{3} also); 48. 45 (not hapl.); 49. 22^{d}–24^{c} (not hapl.); 50. 70 (found in D_{2} also); 54. 18^{d}–19^{e}; 55. 90 (? hapl.: found in $D_{2.6}$); 56. 26^{a}–27^{b} (not hapl.); 6. 57. 5^{c}–6^{b} (not hapl.); 59. 12 (found in B_{1} also), 29^{cd} (not hapl.); 60. 11^{d}–13^{c}; 61. 21^{ab}, 24^{c}–25^{b} (not hapl.); 62. 11^{b}–12^{a}, 21^{a}–22^{b} (not hapl.); 67. 23^{ab} (not hapl.); 68. 13^{ab} (not hapl.); 69. 32^{ab}; 70. 23^{d}–24^{e}; 77. 29^{c}–30^{d} (not hapl.); 78. 43^{cd} (not hapl.); 79. 13^{b}–15^{a}; 82. 13^{bc} (not hapl.); 86. 17^{c}–18^{b}, 23^{d}–24^{c}, 25^{d}–26^{c} (not hapl.), 65^{c}–66^{b}; 92. 69^{d}–70^{c}, 74^{c}–75^{b}; 94. 17 (found in D_{2} also); 103. 24^{cd}; 107. 23^{b}–24^{a} (? hapl.); 112. 17^{c}–18^{d} (found in T_{1} also), 38^{d}–39^{a} (not hapl.); and 116. 2^{ab}, 8^{bc} (found in D_{8} also). The very large number of these instances would prove that K_{0-2} form a well-knit group of Kashmiri MSS.

Shared with K_{0-3}: 6. 65. 10^{ab} (not hapl.).

Shared with $K_{0.1.4}$: 6. 114. 60 (found in $B_{2.4}$ $D_{1.3.7}$).

Shared with $K_{0.1.5}$: 6. 43. 74^{ef} (found in B_{1} also); 55. 76^{d}–77^{a}.

Shared with $K_{0.2.5}$: 6. 69. 24–25 (given by D_{2} T_{2} G_{3} also).

There is only one solitary transposition found in K_{0} alone. After the ref. of 6. 36. 22, K_{0} reads 6. 37. 1–2, but repeats the same in their proper place. This is evidently due to inattention. The few other transpositions (not already found in $Ś_{1}$) that it exhibits are shared by it with other K MSS. Thus with $K_{1.2}$ it reads 6. 62. 23^{cd} after 20, and transposes (erroneously with K_{2} only) 114. 22^{c} and 23^{f}; while with K_{5} it reads 6. 112. 64^{cd} after 66. Nor are there any star-passages presented by K_{0} alone. Those which it shares with $Ś_{1}$ are already given before. Not shared with $Ś_{1}$,

but common to Ś$_{4.5}$ K$_6$ D$_3$, is 110*, coming after 6. 40. 47^{ab} ; the Tāntric prelude to the Bhagavadgītā (App. I, No. 2) common to K$_{0.1.7}$; the *Gītāsāra* (App. I, No. 3), following 112* and common to Ś$_{7.8}$ K$_{0.1.9}$; 342*, common to K$_{1.2}$, coming after 6. 86. 11^{ab} (in K$_1$, after 10^{ab}) ; and 364*, coming after 6. 92. 29^{ab} and common to K$_1$. It is worth noting here that, with regard to 494*, K$_0$ gives the passage with the generality of the MSS. and does *not* omit it like Ś$_1$ K$_1$ G$_{1-3}$. As to colophons, K$_0$, like K$_1$, often omits the short colophon at the end of a chapter, as for instance at the end of chapters 3, 6, 8, 16, 18, 19, 88 ; but this is due very probably to scribal inattention, except perhaps in the case of chapter 16, which K$_{0.1}$ D$_8$ probably combine with the following chapter.

The independence of K$_0$ from Ś$_1$ is proved by its not sharing the omissions, transpositions, and additional passages peculiar to that MS., whereas its intimate and genetic relationship with the Śāradā version is established by the circumstance that, while other MSS. of the K group at times give some of the characteristically Northern additions listed on p. XVIII above, K$_0$ does not even once give any of those passages. As will be noted, of the thirty-two passages listed there, K$_0$ gives none ; K$_1$ only two ; K$_5$ three ; K$_2$ eight ; K$_3$ ten ; and K$_4$ as many as thirty.

K$_1$

London, India Office Library, No. 2137 ; new No. 3226. Dated V. Saṁvat 1839 (A. D. 1783). Folios 122 ; size 16¼″ × 9″ ; about 33 lines to a page. Written in the Devanāgarī characters of the Kashmirian type. Red ink for double daṇḍa and to "illuminate" the MS. used in the first 60 folios only. Full of clerical blunders. Complete.

This MS. also contains the Ādiparvan (= K$_1$ of the Crit. Ed. of that parvan) ; the Virāṭaparvan (= K$_1$ of the Crit. Ed.) ; and portions of the Dāna-dharma section from parvan XIII. The detailed description of the MS. given in the Prolegomena to the Ādiparvan pp. XI–XII holds good for the Bhīṣmaparvan also.

In spite of its numerous scribal errors, the MS. usefully corroborates the data of Ś$_1$ and K$_0$ as regards the Kashmirian version of the text ; but it does very little else. Accordingly, as the MS. is most carelessly written, no useful purpose will be served by recording its individual haplographical omissions of which we have counted nearly 50. We may note below its longer non-haplographical omissions :

After 6. 10. 35^a, K$_1$ repeats 33^d–34^a, and om. 35^b–36^b ; and after 6. 15. 28^{ab}, K$_1$ repeats 27 and om. 28^{cd}. Also it om. 6. 19. 30^a–31^b ; 23. 16^a–17^b ; 24. 1 ; from त्रियं in 27. 20^a up to स्पर्शे in 21^a ; from दुःसहः in 42. 15^b to भोजः in 16^c ; 46. 5^c–6^d ; 49. 28^{bc} ; 54. 20^a–21^b ; 55. 50^a–51^b ; 73. 35 ; 77. 31^c–32^b ; from संख्ये in 81. 29^c to विव्याध in 30^c ; 83. 28^a–29^b ; 86. 10^c–11^d ; 90. 2, 16^b–17^c ; 91. 8^c–10^c, 17^b–19^a, 56^c–57^d ; 97. 47^d–49^b ; 109. 10^a–11^b ; 114. 100 ; from ततो in 115. 28^a up to समासाद्य in 29^a.

In other respects, there are very few individual characteristics of K_1 worth noting. Whereas K_0 has a lacuna for 6. 80. 20^d, K_1 closes up the lacuna and ignores the loss of that pāda. In the lacuna preserved by Ś1 K_0 for 6. 98. 10^a–11^c, K_1 behaves in the same careless manner. In chapter 95, K_0 om. 23^d–36^a; K_1 adds to this rather considerable omission two additional letters at the commencement. Once in a while K_1 shows some independence, as when it does not share the hapl. omission of 6. 75. 38^c–39^d in K_4, and of 38^d–39^c in K_0. As to the star-passage 53*, which is one of the late Northern non-Kashmirian additions, K_1 has fallen a prey to it.

K_2

Poona, B. O. R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 15 (which has now been amalgamated with the BORI MSS. Collection, and is numbered 246). Tough country paper; Devanāgarī characters. Folios 146, with fol. 1*a* and 146 *b* blank, with about 14 lines to a page and 48 letters to a line. Margins ruled in red and black and yellow lines. References and adhyāya colophons daubed over with red chalk. Size 13″ × 6½″. Dated Śaka 1693 = V. Saṁvat 1828 (A. D. 1771).

This MS. forms part of a complete MS. of the Mahābhārata which, when it was acquired by the Institute in 1930, had the Āśvamedhikaparvan missing. From a study of the various post-colophon data found at the end of the parvans, we learn that a Kashmirian Pandit, Miśra Sadānanda by name, engaged five scribes, Jayakṛṣṇa (for Sabhā, Ādi and Virāṭa), Udairāma (for Bhīṣma and Āraṇyaka), Haranārāyaṇa (for Droṇa), Khuśālīrāma (for Śalya and Gadā), and Bhagavān (for Mausala, Mahāprasthānika, Svargārohaṇa, Āśramavāsa, Strī and Karṇa parvans), himself copying the Udyogaparvan. It is possible that the Āśvamedhika (which is now missing) was also written by Bhagavān either before or after the Āśramavāsa. The names of the scribes for the Śāntiparvan (in three sub-parvans) and of the Anuśāsana are not given, nor the dates of their completion; but as Sadānanda, the employer of the scribes, and the scribe Khuśālīrāma had no work after April end, they must have divided the task amongst themselves. Incidentally it may be noted that there was a natural prejudice against beginning the copying work with Ādiparvan or with Āraṇyakaparvan; and as these two parvans took, for two different scribes, 44 and 60 days for folios 219 and 300 respectively, it gives a fair rate of copying per day: namely, five folios, or about 210 ślokas. The entire copying period for the Epic (excluding the Harivaṁśa) was three months, from about the middle of April to about the middle of July, 1771. The copying was carried out at Bharatpur in Rajputana, except of Śalya with Gadā which was copied at a place named Mānapur.

Presumably owing to the circumstance that scribes more familiar with the Devanāgarī than with the Śāradā are apt to be misled by the similarities of the Śāradā ञ, त; न, र; म, स; etc., most Devanāgarī copies from Śāradā originals betray

a persistent tendency towards haplographical omissions. In K_2, we have noticed at least 60 such cases, the longer of them being: 6. 33. 25^c–27^b; 47. 15–17; 63. 8^c–10^b; 73. 67^c–69^d; 83. 18^c–21^b; 94. 6–7; 112. 111–112, 130–131; 113. 20^c–22^b; and 114. 14^c–19^b. Those not due to haplography are:

6. 4. 6^c–7^b; 16. 31^c–34^b; 41. 57; 50. 77–84; 54. 39; 59. 6^{ab}; 71. 25^{ab}; 75. 32^{bc}; 78. 12; 79. 39^d–41^a; 82. 26^c–27^b; 86. 11^{cd}; 92. 36^{ab}; 93. 7^{ab} (found in $B_{2.3}$ $D_{4.7.8}$); 103. 101^{cd} (found in $B_{1.2.4}$ $D_{1.3.4.7}$); 106. 40; 111. 11^b–12^a; 114. 3de (found in D_2), 91^d–93^c; 117. 22^c–23^d.

The star-passages given by K_2 alone (or with another sporadic MS. or two) are: 3* (also in D_7); 32* (also in D_3); and 242*. It also gives 342* (shared with $K_{0.1}$); 489* (shared with Dn_2 $D_{4.8}$); 22* (shared with B_2 Dn $D_{4.8}$); and 418* (shared with B Dn_2 $D_{4.6-8}$). In the case of the last three, the MS. already shows the influence of the late Northern group.

The transpositions peculiar to K_2 are: after 6. 6. 2, it repeats 6. 5. 18^a–19^b; after the transposition of 6. 58. 1^a–16^b and 61. 7^a–19^b (which is found in $Ś_1$ K_{0-2}), K_2 reads the stanzas 58. 1^a–16^b immediately after the transposed stanzas from chapter 61. After 61. 7^{ab}, K_2 (with K_0) reads 9^{ab}; after 66. 16, it reads st. 19^{cd} (haplographically repeating it in its proper place); after 84. 5, st. 7^{ab}; after 114. 55, st. 57^{ab}; also (with K_0) erroneously transposing 114. 22^c and 23^f.

As to changes in chapter division, K_2 gives an addl. colophon after 6. 16. 20 and so it would seem to go against $Ś_1$ $K_{0.1}$ in splitting chapter 16 into two. K_2 is peculiar in inserting just the lines 9–18 of App. I, No. 4 after 6. 45. 46, but *not* the preceding and following lines which together make up the Śveta episode. K_2 (along with B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$) ins. an addl. colophon after 6. 74. 17^{ab}, followed by the regular reference. In other respects K_2 follows its own group.

K_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 565 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

This is a complete MS. of the Mahābhārata in Devanāgarī characters written in a uniform hand which is neither neat nor careful. But the writer calls himself गणेशभट पुराणिक, who seems to have prepared for his own use the present transcript from several MSS. of the different parvans that he procured from others. (The names of some of the owners are preserved on the fly leaf of the Āśramavāsaparvan.) The few marginal notes that are supplied seem to be the work of the scribe, who must have used the MS. for expository discourses. The scribe, at the end of the Droṇaparvan, gives Nasik as his place of residence. The Śāntiparvan was missing from the MS. when it was acquired for Government. Only the Udyoga, the Śalya and the Āśvamedhika

have preserved the date of writing, which is Śaka 1616 in the case of the Āśvamedhika and probably also the Udyoga, and Śaka 1619 in the case of the Śalya. The MS. was used, besides for the present parvan, for the Ādiparvan (= K_4) and the Udyoga (= D_3). It was not collated for the Sabhā and Virāṭa parvans; and was collated but not included in the Crit. App. of the Āraṇyakaparvan.

Folios 204 (with fol. 1*a* and 204*b* blank); 15 lines to a page, about 46 letters to a line. Size 14¾″ × 6″. Margins carelessly ruled in red ink; the references and the colophons rubbed over with red chalk. Occasional use of yellow pigment for correction. The Bhagavadgītā portion gives Śrīdhara's well-known commentary, the *Subodhinī*, above and below the text, with the adhyāyas and the stanzas duly numbered. Such numbering is wanting in the other parts of the MS. As the copies of the several parvans were apparently made from different originals, it is natural that the value of the text should be differently estimated for different parvans. The consistent writing of ळ for ल, as of स्ळ for स्थ, would seem to be the typical characteristic of the scribe, rather than of the text that he was copying.

The MS. exhibits a number of haplographical omissions, most of them shared with K_5 and D_2, with the occasional addition of D_6. Those so shared are:

6. 2. 26^{cd}; 5. 10^{cd}; 9. 3; 12. 34^{d}–35^{a} (not hapl.); 15. 30^{b}–31^{c}; 41. 8^{c}–9^{b} (not hapl.); 46. 51 (with D_6 added); 75. 23^{d}–26^{c}; 78. 34^{ef}; 86. 20^{ab} (not hapl.); 87. 3^{ef} (? hapl.); 88. 28^{cd} (not hapl.); 100. 30^{c}–32^{b}; 102. 44 (not hapl.); 104. 51^{ab} (not hapl.); 109. 3–4 (not hapl.); 113. 7^{cd}; 114. 49^{cd}, 60^{cd}, 67^{bc} (all not hapl.).

Shared with K_5 alone are: 6. 76. 15^{c}–17^{b}; 104. 6^{a}–9^{b}. Shared with D_2 alone: 6. 4. 28^{c}–29^{b}; 15. 37–38, 55–70 (both not hapl.); 62. 15^{ab} (also with B_1); 63. 21^{ef} (? hapl.); 84. 24^{cd} (not hapl.); 88. 7^{ef} (not hapl.); 95. 35^{ab} (not hapl.). Shared with $D_{2.6}$, but not in K_5: 6. 42. 25^{a} (not hapl.); 44. 40^{c}–41^{d}, 42^{cd} (both not hapl.); 45. 23^{cd} (with M_4 also); 48. 59^{c}–62^{d}; 52. 12^{ab} (not hapl.).

The following omissions are peculiar to the MS.: 6. 10. 60^{c}–62^{d} (hapl.); 15. 5^{a}–6^{b} (hapl.); 22. 3^{c}–4^{d}, 17^{c}–18^{d} (hapl.); 44. 17^{c}–18^{b} (hapl.); 49. 5^{cd} (hapl.); 50. 72; 52. 21^{a}–22^{b} (hapl.); 53. 6^{c}–7^{d}; 55. 72^{cdef} (hapl.); 58. 26^{b}–27^{a} (hapl.; with D_6 also); 60. 56^{ab} (hapl.; with $D_{1.6}$); 65. 4^{cd}; 67. 33^{a}–34^{b} (with D_1); 70. 26^{cdef}; 74. 10^{d}–11^{c} (hapl.); 75. 22^{bc} (hapl.; with K_1); 82. 46-48 (hapl.); 86. 26^{ef}; 89. 24^{d}–26^{c} (hapl.); 91. 70^{a}–71^{b}; 93. 27^{a}–28^{b}; 97. 3^{c}–4^{d} (hapl.); 101. 5^{cd}; 104. 30^{d}–31^{c}; 105. 22^{c}–23^{d}; 106. 9^{b}–10^{c}, 12^{c}–14^{d} (both hapl.); 107. 30^{abcd} (hapl.; with K_2), 46^{ef}; 110. 16^{d}–17^{c} (hapl.); 111. 33^{d}–34^{a} (hapl.); 112. 46 (hapl.; with D_1), 54^{c}–56^{b}, 133^{d}–134^{c} (both hapl.); 114. 98^{b}–100^{a} (hapl.).

The relation of the MS. with the Ś$_1$ K group is indicated by the following omissions: 6. 41. 52^{d}–53^{c} (hapl.; with Ś$_1$ K$_{0.1}$); 58. 22^{cd} (with Ś$_1$ K$_{0-3}$ D$_6$); 65. 10^{ab} (with K$_{0-2}$); 99. 9^{bc} (hapl.; with Ś$_1$ K$_{0.1.5}$ D$_2$); 104. 25 (hapl.; with Ś$_1$ K$_{0.1}$); 114. 96^{d}–97^{c} (hapl.; with Ś$_1$).

That notwithstanding its habit of writing ळ for ल, the MS. does not belong to the Southern tradition follows from the circumstance that of the over 130 star-passages which are (as will be seen below) characteristic of S recension as a whole, K$_3$ does not give even one. It shows its relation with the Kashmirian group by including 202* (given by Ś$_1$ K$_{0-3.5}$ D$_{1-3.6}$) and 287* (given by Ś$_1$ K B$_3$ D$_2$ M$_5$); but it goes against that group by not giving the Tāntric prelude to the Gītā, the *Gītāsāra*, and the other characteristic BG. additions usual in that group. The MS. comes nearer to the late Northern group, as evidenced by its including nearly a third of the additional passages listed before. It does not, however, contain the *Kātyāyanīstava* or the Śveta episode, and, as we have seen, it omits a considerable number of the additional passages.

The recorded transpositions establish the same position of K$_3$, as not being yet quite adrift from its moorings in the Kashmirian text-tradition, and so not completely going over to the late Northern group. Thus, after 6. 15. 23, K$_{3.5}$ D$_{1.2}$ read 39–54 (the others — Ś$_1$ K$_{0-2}$ D$_7$ — read them after 22^{ab}). After 15. 54, while Ś$_1$ K$_{0-2.5}$ D$_{1.7}$ read 24–38, K$_3$ D$_2$ read 24–36, omitting 37–38. After 44. 43^{cd}, K$_3$ D$_{2.6}$ read 42^{ab}. After 71. 17^{ab}, K$_3$ D$_5$ read 21^{ab}, repeating the line in its proper place also. In the transposition of 6. 88. 21^{d} and 22^{b}, K$_3$ leaves the company of the group Ś$_1$ K$_{0-2.4}$, which constitutes the exception, and gives the transposition with the rest of the MSS. In all these transpositions, as well as in omissions and additions, the intimate relation of K$_3$ with K$_5$ D$_{2.6}$ stands out quite prominently.

K$_5$

Poona, the "Kamat Collection" of MSS. belonging to the B. O. R. Institute, No. 23. Dated V. Saṁvat 1742 (= A. D. 1685).

The MS. was acquired by Mr. Divakar Bhalchandra Kamat in the years 1927–1934 in the course of his official tours as Inspector of Schools in the districts of Aurangabad and Parabhani in the Nizam's Dominions. Over 20 MSS. of the different parvans of the Epic were thus acquired, belonging to different dates and copied in different hands. The Bhīṣmaparvan MS., however, stands by itself. It is written on country paper in a bold and legible hand, in Devanāgarī characters, with margins ruled, and colophons and the "uvāca" references (in the case of the Bhagavadgītā, the chapter and the stanza numbers also) rubbed over with red chalk. Size $11'' \times 4\frac{3}{4}''$; 10 lines to a page, about 32 letters to a line. Complete in 288 folios. Dated V. Saṁvat 1742 (A. D. 1685).

There are three rather considerable omissions found in this MS. It omits from 6. 59. 10^{c} to 6. 62. 17^{b} (a loss of about 185 stanzas); from 6. 80. 12^{cd} to 6. 81. 14^{cd} (i. e., 53 stanzas); and from 113. 29^{c} to 49^{b} (covering 20 stanzas). The omission of 15 stanzas from 6. 90. 18^{b} to 33^{c} is due to haplography; but no reason for the earlier omissions is apparent, and, what is worse, the MS. shows no consciousness of these omissions, which certainly disturb the context. We are hence prone to expect also a very large number of smaller omissions in the MS. There are, in fact, over eighty of them, less than twenty only being due to haplography, which happens at times to be shared by some other sporadic MS. or two. No useful purpose is likely to be served by recording these cases.

As already pointed out, the MSS. $K_{3.5}$ D_2 (with D_6 added now and then) form a related group sharing many omissions in common. We have given the omissions in $K_{3.5}$ D_2; $K_{3.5}$; and K_3 D_2. Those found in K_5 D_2 are:

> 6. 67. 35^{ab}; 78. 25^{c}–29^{b} (hapl.); 80. 23; 81. 23; 83. 11^{cd}; 85. 1^{c}-2^{b} (hapl.); 91. 39^{bcde} (also in M_2; hapl.); 92. 47^{bc} (hapl.); 96. 14; 98. 27 (hapl.); 99. 47^{cd}; 102. 34^{c}–35^{d}; 103. 35^{ab}, 91^{ab}; 107. 45^{c}–46^{f}; 108. 6, 9^{cd}, 12, 27, 29, 34^{c}–36^{d}; 111. 6^{c}–8^{b} (hapl.), 20^{a}–22^{b}, 42^{c}–43^{d}; 112. 18^{d}–20^{c}, 54^{ab}; 117. 7^{ab}, 29^{d}–31^{a}.

Amongst the omissions shared with a larger group of MSS. may be mentioned: 43. 74^{ef} (with $K_{0.1}$ B_1; hapl.); 55. 76^{d}–77^{d} (with $K_{0.1}$); 58. 22^{cd} (with Ś$_1$ K_{0-3} D_8); 69. 24-24 (with $K_{0.3}$ D_2 T_3 G_3; hapl.); 72. 6^{ab} (with Dn_2 $D_{1.5}$).

As to additional passages, those peculiar to K_5 are: 62*, 101* (also in Ñ$_1$ D_8), 234*, 268* (also in D_2), 340* (also in D_6), and 379*. A few it shares with its usual group $K_{3.5}$ D_2, namely: 63*, 264* (also in T_2), 268* (not in K_3), and 20 (with $D_{3.7}$ instead of D_2). A point to note is that K_5 goes with the major Kashmirian group (i. e., Ś$_1$ K_{0-2}) in *not* giving some of the late Northern additions, such as: 211*, 221*, 228*, 266*, 294*, 318*, 414*, 447*, 457*, 467*, 469*, 472*, 482*, 490*, 503*, 507*, 509*, 510*. Contrariwise, it goes against the group in failing to give 182*, 341*, 508* (found in the major Kashmirian group), and in giving the following additional passages not found in that group, viz.: 343*, 465* (found also in T G), 494* (found in all MSS. except Ś$_1$ K_1 G_{1-3}). Finally, in a few passages which are not Southern additions, K_5 agrees with Dn_1 in failing to give an addition common to the Northern recension as a whole, namely: 239*, 241*, 246*, 247*. K_5 gives neither the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode on the one hand, nor the *Gītāsāra*, and the Tāntric prelude to the Gītā on the other.

As to transpositions, only a few solitary cases are met with which do not easily lend themselves to any generalization. The MS. betrays its relationship with D_2 in reading erroneously 6. 7. 51–53 after 6. 8. 7^{b}. With D_2, K_5 omits the colophon at the end of chapter 65, making one adhyāya out of 65 and 66. This is plausible.

K_4

Dacca University Library, No. 669: dated Śaka (?) 1675.

The authorities of the University of Dacca kindly sent the MS. to the Visvabharati Library at Santiniketan for being collated there under the direction of the Principal of that Institution, who supplies the following description of it: "The condition of the MS. is not good. Damaged in many places. There are 157 folios and 5 lines in a page. Complete. Dated 1675 (?) Śaka. The name of the copyist is Rāmanāth Śarmā." It is a palm-leaf MS. written in Bengali characters.

This is the first time that a MS. written in Bengali characters has been classified with K, which normally designates Devanāgarī copies made from a Śāradā original. But, *à priori*, there is no reason why direct copies from a Śāradā original should not be made in Bengali characters. The text would in course of transmission be contaminated with the Bengali version, just as, in the other case, it would be with the Devanāgarī version. But the MS. must certainly be classified as K if it possesses sufficient and distinctive characteristics of that group.

The omissions peculiar to K_4 are: 6. 4. 23^{cd}, 30^{c}–34^{b}; 5. 1^{d}–3^{d}; 7. 40^{cd}; 8. 26^{a}–28^{b} (hapl.); 15. 24–38; 17. 22^{ef}; 41. 66; 41. 69^{ab} (also in B_3); 43. 6^{cd}; 50. 28–29; 75. 38^{c}–39^{d} (hapl.); 91. 10^{cd}; 99. 27^{c}–29^{b}; 102. 26–27 (? hapl.); 104. 16^{a}–17^{b} (hapl.), 30^{ef}. The omissions which it shares with the Bengali group *against* the Kashmirian group are: 6. 3. 31^{ab} (found in K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$); 10. 50^{c}–51^{b} (found in K_4 B); 44. 25^{ab} (found in K_4 $B_{1.2}$ Da_2 Dn $D_{4.5.7.8}$; hapl.); 55. 122^{b} (found in K_4 B Dn_2 $D_{4.7.8}$), 124^{b} (found in K_4 B Da_1 Dn $D_{4.7.8}$); 103. 5^{d}–6^{a} (found in K_4 $B_{1.2}$ Da_2 D_5 $G_{1.3}$; hapl.). Of these, the haplographical omissions have not enough probative value, as they may occur in any combination of MSS., as, for instance, in 6. 114. 60, found in $K_{0.1.4}$ B_{2-4} $D_{1.3.7}$.

The transpositions peculiar to K_4 are the following. After 6. 3. 25, it reads 28^{cd}–30; after 41. 77, it reads 67; after 47. 20, it reads 19^{cd} (with B_2). The MS. goes with the Bengali group as against the Kashmirian group in the reading, after 6. 112. 66, of stanza 64.

More important are the additional passages. Those found in the B group generally, and in the MSS. of the D group that go with B, but *not* in K_4 and in the Ś K group generally, are: 13*, 23*, 53*, 73*, 113* (the *Gītāpraśasti* stanzas), 114* (not given by B_1), 139* (not given by B_3), 414*, 418* and 504* (not in B_3). On the other hand, those found in K_4 (and the Ś K group generally), but not found in the B group and the MSS. that go with it, are: 140* (found in $Ś_1$ $K_{0.1.3-5}$ $D_{1-3.5}$); 182* (found in $Ś_1$ K_{0-4} B_3 $D_{2.6}$); 316* (found in $Ś_1$ $K_{0-2.4.5}$ B_3 as well as in S except T_1); 380* (found in $Ś_1$ K B_3 Da Dn $D_{2.4-6.8}$ T_1 G).

More frequent is the alliance of K_4 with the B group, the most usual combination being K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$. This group of thirteen MSS. gives the following additional passages: 11*, 39*, 70* (also in S), 294*, 457*, 490*. With K_2 added to the group, the following: 10*, 51*; with D_6 added: 318*, 447*, 482*, 503*, 507*, 509* (not in D_4); with both K_2 and D_6 added: 55* (not in D_7), 469*. With D_7 omitted from the group, the following: 12*, 44*; with D_5 omitted, 84*; with B_3 omitted, 52*; with Dn_2 D_8 omitted, 228*. Finally, with K_3 added and Da_1 omitted, 40*; with D_6 added and $B_{1.3}$ omitted, 510*; with $D_{1.3}$ added and B_3 Da_1 omitted, 142*. The *Kātyāyanīstava*, the characteristic contribution of the Bengali version, is found in the above group of thirteen MSS. with K_2 D_2 added to the group and D_5 removed from it.

More light could be thrown on this relationship if the individual variants are taken into consideration. But that aspect of the question cannot be dealt with in this place. Speaking generally, while K_4 goes with B in a large number of variants, there are a few crucial cases where K_4 sides with K in opposition to B. It is possible to explain this as a subsequent contamination, from a Kashmirian source, of an original Bengali version; but more probability belongs, in my view, to the other theory of an original Kashmirian version progressively contaminated with Bengali sources.

B_1

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 780. Of this MS. the following description has been supplied: "The condition of the MS. is not good. It is written in Bengali script on paper. There are 248 folios and 8 lines in a page." Not dated. Complete. Collated at Santiniketan.

The following are the main omissions peculiar to this MS.: 6. 12. 27^{cd} (not hapl.); 13. 16^{cd} (not hapl.); 39. 26^{cd}; 43. 82^{ab} (not hapl.); 44. 34^{a}–35^{b}, 39^{a}–40^{d} (? hapl.); 48. 49^{b}–50^{c} (? hapl.); 50. 109 (not hapl.); 67. 3^{ab} (not hapl.); 70. 26^{bc}; 75. 4^{bc}; 79. 26^{ab} (with $G_{1.3}$); 86. 63^{a}–64^{f} (not hapl.); 99. 41^{b}–42^{a}; 100. 3^{d}–4^{a} (not hapl.); 114. 60^{ab} (not hapl.; with D_5); 116. 42^{c}–43^{b} (not hapl.).

Those shared with MSS. of the K group are: 6. 43. 16^{c}–18^{b} and 59. 12 (both hapl. and shared with K_{0-2}), 43. 74^{ef} (hapl.; with $K_{0.1.5}$); 44. 29 (shared with K_1); 62. 15^{ab} (hapl.: with K_3 D_2). Mention may also be made of 6. 6. 6^{ab} (shared with B_2 D_2); 17. 37 (shared with B_2); 55. 18 (shared with B_4); and particularly of 6. 10. 50^{c}–51^{b}, and 6. 88. 37^{c}–38^{b}, which belong exclusively to the B group (the first two with K_4 added). The other omissions either belong to the entire N recension, like 6. 94. 9^{cd}, or to the late Northern group listed on p. xviii above.

There are no additional passages peculiar to B_1 alone. All its additions it shares with practically the entire B group, with K_4 or $K_{2.4}$ from the K group, and

Da Dn $D_{4.5.7.8}$ from the D group. There is one case where B_1 deviates from the rest of the N recension. It does not give 191*. B_1 and B_2 do not give the Śveta episode. Otherwise, in the matter of the star-passages including the *Kātyāyanīstava*, the Bengali version would seem to have maintained more or less its uniform character.

The same holds true of the transpositions. Of the recorded cases of about fifteen transpositions, six belong to the late Northern group; seven are solitary cases (B_1 and B_3 giving two each and B_2 three, namely: reading 6. 67. 31^{cd} after 35 and 6. 114. 60^{cd} after 54; transposing 6. 50. 31^{ab} and 31^{cd}, and reading 6. 76. 1 after 75. 59; and reading 6. 47. 19^{cd} after 20, and transposing 6. 83. 5^{ab} and 5^{cd}, as well as 97. 50^{d} and 51^{b} respectively). The case[1] that remains shows the relationship of the majority of the B MSS. with Kashmirian MSS.

B_2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 467. Of this MS. the following description has been supplied by the authorities: " Bengali script on papers. Date Śaka 1683 (A. D. 1761). Folios 1–223. There are seven lines in a page. Complete. The copyist is one Ramamohan. He was a Brahmin by caste." The MS. was collated at Santiniketan.

There are about a dozen omissions peculiar to B_2, most of them through haplography. These are: 6. 15. 26^{cd} (not hapl.); 17. 39^{ab} (not hapl.); 18. 8^{cd} (not hapl.); 24. 62–68; 46. 10^{c}–11^{d} (? hapl.); 48. 56^{cd}; 69. 8^{cd}; 70. 8^{e}–9^{f} (not hapl.); 78. 26^{cd} (not hapl.); 96. 30^{ab}; 104. 21^{c}–23^{b}. Shared with MSS. $Ś_1$ $K_{0.1}$ of the Kashmirian group is 6. 8. 4^{cd} only. Shared with the B group as such are: 6. 10. 50^{c}–51^{b} (with K_4 also) and 6. 88. 37^{c}–38^{b}. To these may be also added 6. 6. 6^{ab} (with B_1 D_1); 17. 37 (with B_1). The rest belong to the standard group and are already mentioned before.

There is only one addition peculiar to B_2, namely, 487*, and even that it shares with D_8. The addition is really uncalled for. The other additions belong to the normal group and do not call for special comment. Mention must, however, be made of 486* which B_2 shares in common with the S recension and with the MSS. Da Dn_1 D_5 from the N recension. The addition is an attempt at improving the context, which is wholly unnecessary.

Of transpositions we have to record that B_2 is alone in transposing 6. 55. 19 and 20, and 83. 5^{ab} and 5^{cd}; while, with K_1, B_2 reads 6. 47. 19^{cd} after 20.

B_3

Dacca, University Library, No. 2789. The MS. was sent by the University

---

1 Namely, $Ś_1$ $K_{0.2-5}$ B_{2-4} Da_2 D reading 6. 44. 29 after 33. The transposition of 6. 88. 21^{d} and 22^{b} is found in $K_{3.5}$ B D S, and can lead to no particular conclusion.

to Santiniketan for collation. The following description of it has been supplied: "Bengali script on papers. Dated 1671 Śaka (A. D. 1749). Folios 1–240. There are seven lines in a page. Complete. The name of the copyist is Harihara Sarma."

There are several omissions peculiar to B_3, some few of them being due to haplography. These are: 6. 9. 13^{ab}; 13. 45^{cd}; 41. 69^{ab} (in K_4 also); 58. 39^{a}–40^{b} (hapl.); 62. 20^{b}–21^{a} (hapl.); 86. 10^{c}–11^{b} (hapl.); 91. 37^{bc} (? hapl.); 112. 108^{be} (hapl.). The others are common to the late Northern group. In *not* omitting 6. 103. 101^{cd}, however, B_3 (along with K_3 $D_{1.3.4.7}$) deviates from the B group.

Of additions, B_3 gives the following: 127* (with K_4); 160* (with B_2 Dn_1 $D_{4.7.8}$); 266* (with K_4 B_2 Dn_2 $D_{4.8}$ T_2); and 301*. B_3 (in contrast to the other B MSS.) shows some sort of relationship with the Kashmirian group both by giving as well as not giving certain additional passages. Those given are: 182* (with $Ś_1$ K_{0-4} $D_{2.6}$); 287* (with $Ś_1$ K D_2 M_5); 316* (with $Ś_1$ $K_{0-2.4.5}$ T_1 G M); 380* (with $Ś_1$ K Da Dn $D_{2.4-6.8}$ T_1 G). Those not given are: 52* (found in N except $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ B_3 $D_{1-3.6}$); 142* (found in N except $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ B_3 Da_1 $D_{2.6}$); 187* (found in N except $Ś_1$ $K_{0.1.3.5}$ B_3 $D_{2.6}$); 472* (found in M_4 and in N except $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ B_3 Dn_2 $D_{1-4.6-8}$); 504* (found in N except $Ś_1$ $K_{0.1.3-5}$ B_3 $D_{1-3.6}$); and 510* (found in N except $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ $B_{1.3}$ D_{1-3}). While B_3 gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode, its independence of the B group at times is also proved by an additional passage like 139* (found in Dn and in B except B_3); and, in a smaller measure, by 197* (found in N except B_{1-3} D_1).

Of transpositions, the only one worthy of account comes at the end of adhyāya 6. 75, where B_3 takes over the first stanza of the next adhyāya. Between 6. 76. 1 and 2 the night intervenes, and it may seem logical to begin a fresh adhyāya with the next day. In another instance B_3 shows its independence of the group, inasmuch as in 6. 11, while K_4 $B_{1.2.4}$ Da Dn $D_{4.5.8}$ have the sequence 8^{ab}, 52*, 9^{cd}, 8^{cd}, our B_3 gives the same sequence as in this edition and does not, as we have seen already, give the additional passage 52*.

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 7. The following description of the MS. has been supplied to us: "Bengali script on palm leaves. No date: looks fairly old. Worm-eaten. There are 270 folios and four lines in a page. Complete." The MS. was collated at Santiniketan.

There are quite a few omissions found in B_4 alone. They are: 6. 8. 30^{cd}; 10. 33^{cd}; 13. 27^{c}–29^{d}; 19. 35–36; 55. 18 (also in B_1); 75. 3^{cd} (hapl.); 79. 13^{d}–18^{c} (hapl.), 29^{ab} (hapl.; also in M_3); 85. 22^{c}–23^{d}; 92. 18^{a}–20^{b}; 117. 29^{ab} (also in T_2). Others, where they are not shared by the N recension generally, are group omissions, such as, 6. 6. 11^{cd} (found in $B_{2.4}$ Da Dn_2 $D_{5.8}$ T G M_4); 47. 19^{cd} (in $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{5.7.8}$);

103. 101^{cd} (in K_2 $B_{1.2.4}$ $D_{1.3.4.7}$); and 114. 60 (hapl. ; in $K_{0.1.4}$ B_{2-4} $D_{1.3.7}$), that do not call for any special mention.

As to additions, the MS. gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode. Amongst the shorter additions, ignoring the usual group additions, mention may be made of 197* (shared with $Ś_1$ K Da Dn D_{2-8}); and 139* (shared with $B_{1.2}$ Dn). The MS., with $B_{1.2}$ $D_{1.3.7}$, differs from the general N group in not giving 380*.

Da1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 482 of Viśrāmbāg I.

Written in bold and legible Devanāgarī characters on country paper, of size 16″ × 7″. Folios 285, with folios 114, 132, 133, 135 and 136 missing, and folios 126, 130, 137 partially torn. Gives about 11 lines to a page, and about 60 letters to a line. Margins are ruled, and daṇḍas supplied in red ink, but there is no adhyāya or stanza numbering. Most of the folios are soiled and have holes bored by insects, which are repaired by pasting paper. Several folios seem to have stuck together, and, in a hasty attempt to separate them, the text of several lines has become illegible. Not very correct, but corrections made here and there by a later hand. Gives the text in the centre and Arjunamiśra's commentary above and below the text. For the Bhagavadgītā (which extends from fol. *34a–125b*) the commentary given is the *Subodhinī* of Śrīdhara. Not dated, but seems about three hundred years old. On the blank sides of the first and the last folios, the MS. is said to have belonged to " संस्थान इंचल. " The MS. was collated at the B. O. R. Institute.

Da2

Baroda, Oriental Institute Library, No. 10801. The portion up to the Bhagavadgītā covers folios 1–33. Thereafter, the Bhagavadgītā (text and comm.) is altogether omitted. After the Bhagavadgītā, with a fresh pagination (1–160), the parvan is brought to an end. Devanāgarī characters. The commentary of Arjunamiśra is written above and below the text as usual. The colophons are written in red ink. Size 13″ × $5\frac{1}{2}$″. In the same bundle, written on paper of the same size, but probably in a different hand, is the text (without commentary) of the Āśramavāsa parvan, which is dated V. Saṁvat 1753 (ca. A. D. 1697). This may have been the approximate date for the Bhīṣmaparvan also. Both the MSS. are stated at the conclusion to have been the property of Bhaṭṭa Śrī-Govindajita. The MS. was collated at the B. O. R. Institute.

It seemed best to give the critical details of Da1 and Da2 together. The omissions peculiar to Da1 are :

6. 4. 19^{ab} ; 7. 28^{d}–30^{a} (hapl.); 29. 6 ; 31. 18 ; 35. 31–32 ; 38. 11^{cd} (hapl.); 41. 101 (with G_1); from जुत्स in 42. 21^{d} up to शत in 42. 22^{c} (hapl.); 43.

77^d–79^a; 45. 27^b–28^a; 46. 1^{ab}, from माधव in 16^b to सम in 16^d; 47. 6^{cd} (with D_5), 15^d; from संहृष्टाः in 53. 13^c up to 53. 13^d; 56. 20^c–21^b (hapl.); 61. 21^{cd}; 62. 7^d–8^c (hapl.); 68. 15^b–16^e (hapl.); 71. 24^b–25^c (hapl.); 72. 21^{bcd}; 76. 6^c–16^b; from तु in 77. 30^c up to राज in 77. 32^a; 82. 49 (hapl.); 86. 23^{ab} (with D_5); 89. 36^a–37^b; from संयुगे in 96. 20^b up to सैन्यस्य in 96. 21^b; 103. 5^{cd} (with Dn_1), 55^{cd} (with D_5); 106. 30^a–31^b (hapl.); 114. 55^{ab} (with Dn_1); 116. 15^c–16^b.

The omissions peculiar to Da_2 are :

6. 4. 17^c–19^b (hapl.; with D_5); 15. 44^{cd} (with D_5); 43. 63^b–64^a (? hapl.; with $D_{5.7.8}$); from गृहीतेषु in 103. 78^d up to पश्यामि in 103. 80^a.

Those belonging to Da as a whole are :

6. 16. 8^{cd}, 36^d–37^a (both with D_5); 52. 14^a–15^b (hapl.; with Dn_1 D_5); 58. 24^{cd} (with B_2 Dn D_5); 58. 43^{cd} (with D_5); 71. 17^{ab} (with Dn_1 D_5); 85. 2^{ab} (? hapl.; with Dn_1 D_5); 97. 3^{ab} (hapl.; with D_5); 98. 11^a–13^b (with Dn_1 D_5); 101. 11^{ab}, 27^{ab} (both with Dn_1 D_5); 102. 13^b–16^a (hapl.; with Dn_1 D_5); 102. 73^{cd} (with Dn_1 D_5); 103. 49^{ab} (with Dn_1 D_5); 104. 11^a–13^b (with Dn_1 D_5); 106. 28^{ab} (hapl.; with Dn_1 D_5); 107. 2^d–3^a (hapl.; with Dn_1 D_5); 110. 17^d–18^a (hapl.; with D_5); 113. 11^c–13^d (hapl.; with D_5); 114. 83^{cd} (with Dn_1 D_5); 116. 8^{cd} (hapl.; with Dn_1 D_5 M_4).

Besides these, there are about a dozen cases of omission common to the entire Northern recension, or to the late Northern group of MSS. already mentioned. In omitting 6. 86. 37^c–39^b and 6. 93. 23de, Da probably shows its affinity with the early Northern (or Kashmirian) group: but both are cases of haplography to which no special weight need be attached. The case of 6. 12. 20^{cd} will be found discussed in the Critical Notes.

As to additional passages, not to mention those which belong to the entire N recension, we find the Da version sharing most of its additions — there are nearly fifty of them, besides the *Kātyāyanīstava* — with the late Northern group. In only a solitary instance, 141* (found in $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ Da_2 $D_{2.4-6}$), it may seem to show some relation with the early Northern or the Kashmirian group. Other additions are individual characteristics of the version. These are : 190*, 213*, 251*, 501* (all found in Da Dn_1 D_5); 414*, 493* (found respectively in B Da Dn $D_{5.8}$ and Da Dn D_5); 216*; 464* (found respectively in Da_2 $D_{5.7}$ and Da_2 Dn_1 D_5); and 244* (found in Da D_5). As we have seen, the Śveta episode is given by Da Dn along with $B_{3.4}$ $D_{4.5}$.

As to transpositions, those peculiar to Da_1 are the following : after 6. 76. 6^{ab}, Da_1 (om. 6^c–16^b) reads 6. 77. 36 – 78. 5^{ab}, repeating the passage in its proper place ; it reads 78. 37^d–38^d after द्रुपद in 72. 44^b ; 82. 48 after 82. 54 ; along with Dn $D_{4.6}$, it reads (marg. *sec. m.*), after 15. 23, 53–54 (with v. l.); and with Dn_1, it reads 114. 60^{cdab}

after 114. 54. Da_2 reads 114. 60^{cdab} after 114. 55^{ab}; while Da $D_{4.5.8}$ read 50. 109 after 104, Da D_5 also repeat it in its proper place. Finally, it may be mentioned that in Da_1, the portion of the text from 6. 39. 26 up to 6. 40. 2 is lost on the missing folio no. 114, from 43. 20 up to 74 on missing folios 132–133, and from 44. 19 up to 45. 22^c on missing folios 135–136.

Dn_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 483 of Viśrāmbāg I.

Country paper, Devanāgarī characters. Size $16\frac{1}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Folios 336, with 10–12 lines to a page, and about 48 letters to a line. Clear and legible hand, fairly correct. A few corrections are noted in the margin (*sec. m.*). Borders ruled; double daṇḍas used and stanzas numbered both in the text and the commentary. Red chalk used to underline the colophons, and yellow pigment to mark erasures. Gives the text in the centre and the commentary above and below the text, as usual. Although the last colophon of the commentary reads: इति श्रीमदर्जुनमिश्रकृतौ भारतार्थदीपिकायां भीष्मपर्वविवरणं समाप्तम्, the commentary from beginning to end is actually Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa*. Not dated.

Dn_2

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe. Not numbered.

Tough country paper. Size $16'' \times 6''$. Folios 338, with about 11 lines to a page, and 50 letters to a line. Margins carefully ruled in black and red, and double daṇḍas in red ink given throughout, as also stanza numbers. The colophon and references are indicated with red chalk; yellow pigment is occasionally used for correction. Devanāgarī characters; written in a neat and legible hand, fairly correct. Gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text, as usual. No date is given at the end. The MS., however, seems to have formed part of a complete MS. of the epic of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karṇa, Śalya, Sauptika, Strī and Śānti. The extant parvans are in the same handwriting and on the same quality and size of paper except the Ādiparvan, which is on a larger size of paper. The Ādiparvan gives the date: ईश्वरसंवत्सरे मार्गशीर्षे शु० त्रयोदशी; while the Anuśāsana gives it in a verse —

संवद्बाणगुणाष्टैकसंमिते सौम्यवत्सरे ।

There is blank space left for the second half of the verse. The Āraṇyakaparvan, however, gives the date in fuller details, even mentioning when the writing of the parvan was commenced and when it was completed. It says: लेखनप्रारंभ–कार्तिक शु० २ and समाप्तिः फाल्गुण शु० ९ बुधवासरे संवत् १८३९. The details are correct and give a period from 7, November 1782 up to 12, March 1783 for the writing of nearly 12,000 stanzas, which works out an average of 112 stanzas per day. The Bhīṣmaparvan might have been written some

months previously, as the Āraṇyakaparvan is commenced only after the completion of the Śāntiparvan. The Anuśāsana bears the Saṁvat 1835, and, at the rate of writing estimated, one scribe could easily have been three to four years at the task of copying the whole epic.

The critical details of Dn_1 and Dn_2 are best given together, those which these MSS. share with the MSS. of the Da group being already given before. The omissions peculiar to Dn_1 are :

6. 10. 6 (hapl.), 65^{cd} ; 12. 35^{ef} ; 16. 5-6 ; 44. 48^{abcd} ; 45. 48^{d}–50^{a} ; 47. 27^{cd} (? hapl. ; with D_5) ; 49. 16^{a}–17^{b} ; from पिहिता in 55. 72^{b} to सर्वा in 55. $72'$; from वृकोदरः in 58. 32^{b} to व्यादितास्य in 58. 33^{d}; 58. 37^{c}– 60. 47^{d} (a loss of over 100 stanzas); 63^{c}–64^{b} (hapl.) ; 70. 35 ; 80. 34^{c}–35^{d} ; 86. 64^{cdef} ; 88. 14^{c}–15^{d} ; 102. 35^{a}–36^{c} ; 105. 1^{ab} ; from महारथं in 107. 46^{b} up to सौमदत्तिश् in 107. 46^{d} ; 110. 18^{ab} (with $M_{1.\,3-5}$) ; 112. 108^{a}–109^{b}, 134^{ef}, 136^{b} ; 113. 11^{c}–13^{b}, 35^{c}-36^{b} (hapl.).

The omissions peculiar to Dn_2 are :

6. 7. 2^{ab} ; 10. 24^{a}–25^{b} (hapl.) ; 15. 17^{ab} (hapl.) ; 48. 25^{ab} (with $D_{4.\,7.\,8}$) ; 53. 14^{ab} ; 58. 21^{c}–22^{b} (hapl.), 47^{b}–49^{c} ; 60. 25^{a}–26^{b}, 34^{cd} (with $D_{7.\,8}$), 51^{d}–54^{a} (all hapl.); 67. 25^{bc} (hapl. ; with $D_{4.\,7}$); 72. 6^{ab} (with K_5 $D_{1.\,5}$); 76. 15^{ab}; 77. 5^{a}–6^{b} (hapl. ; with D_3) ; 80. 6^{cd} ; 86. 21^{b}–22^{c} (hapl.) ; 88. 32^{c}–34^{b} (hapl.) ; 93. 7^{a}–8^{b} ; 94. 11^{ab} ; 109. 38^{c}–39^{d} (hapl.) ; 111. 37 (hapl. ; with D_2) ; 112. 105^{e}–107^{d} (hapl.) ; 115. 7^{c}–8^{b}.

The omissions noticed in Dn as a whole are :

6. 2. 9^{c}–10^{d} (hapl.), 10 (hapl. ; with $G_{2.\,3}$) ; 3. 28^{cd} (hapl. ; with D_4) ; 4. 31^{cd} (hapl. ; shared with B_1 S) ; 20. 14 (hapl. ; with $Ś_1$ K_{0-2}) ; 42. 26^{d}–27^{c} (hapl.); 43. 42^{cd} (hapl.).

The cases of omission which Dn shares with the late Northern group need not be recorded here. The case of 4. 31^{cd} mentioned above where Dn goes with the entire S recension is a case of haplography from which no valid generalization can be made.

As to additional passages, only three cases where Dn MSS. show independence of Da are worth recording : 112* (here however Dn goes with the late Northern group) ; 152* and 168* (both shared by Dn_2 alone with D_4). The transpositions found in Dn_1 are : in chapter 6. 112, where it reads 92^{c}–93^{d} after 89, and 94 after 92^{ab}. Dn_2 transp. 6. 62. 11^{cd} and 12^{ab} along with the MSS. $D_{4.\,7.\,8}$. Dn with $D_{4.\,8}$ transp. 6. 5. 12^{c}–15^{b} and 15^{c}–20^{d}. The omission of the colophon of adhyāya 67 in Dn_1 alone and of adhyāya 104 in Dn_1 K_3 are both very probably accidental.

D_1

Madras, Adyar Library, No. XLI c 65 (original number 34 L 65). Dated Śaka 1562 (A. D. 1640).

The MS. was collated at the BORI. Written on country paper, size $11'' \times 4\frac{3}{4}''$. Folios 131, with 12–18 lines to a page, and 36–50 letters to a line. Good, old-looking MS., copied by विठ्ठलसुतदशपुत्रगणेश in Śaka 1562 (A. D. 1640).[1]

This MS. is remarkable for the number of solitary omissions that it presents. There are some ninety instances, nearly half of them due to haplography. The longest single non-haplographical omission covers 45 lines from 6. 114. 101^b up to 115. 10^c; but, strange as it may seem, it occasions no break in the continuity of the narration. In some cases, the omissions result in the avoidance of a three-line stanza in immediate neighbourhood; for example, 6. 45. 57^{ab}; 50. 47^{cd}; 83. 28^{ab}; 91. 16^{cd}; 105. 5^{ef}; 109. 12^{ab}; 112. 97^{ef}. In other cases, although the MS. is unique in the omission, there is always something to be said in justification of it. Thus, the introductory question of Dhṛtarāṣṭra in 6. 11. 1–2 is really superfluous. The last two stanzas of chapter 98 strike one as an unnecessary appendix, as also the last stanza of chapter 103. Elsewhere the omissions effect a curtailing of enumeration as in 43. 65; 83. 9^a–10^b; 92. 75^{ab}; and nowhere, in fact, can it be said that the non-haplographical omissions in D_1 have caused any break in the context. But the MS. is unique in these omissions, and to follow it on these grounds would be an uncritical procedure. We need not comment upon the haplographical omissions, which D_1 shares at times with K_3, or D_6, or both together, or with a larger group of MSS.

More remarkable are the additions found in D_1 alone. There are over seventy of them, involving an augmentation of the text by fifty stanzas. In the following fifteen cases, the addition incidentally results in the avoidance of a three-line Anuṣṭubh or a six-line Triṣṭubh in immediate neighbourhood: 173*, 175*, 177*, 245*, 256*, 288*, 305*, 323*, 330*, 335*, 410*, 424*, 435*, 477*, 495*. The substitution of 257* for 61. 42 avoids the intrusion of a lonely and unrhythmical Triṣṭubh. Most of the others are poetic paddings giving more detailed descriptions, as in 174* (four stanzas), 179*, 181*, 185* (two stanzas), 237*, 269*, 334* (two stanzas), 426*, 284*, wherein we notice particularly the author's partiality for the ape on the banner of Arjuna's chariot, which he (in common with popular belief) understands as living and participating in the fight. Compare the descriptions quoted in the footnote below, which have their parallels in other MSS. also[2]. In some cases, the additions seek to improve the tone

---

1 The post-colophon entry reads श्रीशके १५६२ विक्रमसंवत्सरे, where विक्रम is name of the year, and not of the era. On the title page we read : सुंदरदशपुत्रस्य विभागः भीष्मपर्व गोविंददशपुत्रस्य.

2 After 6. 48. 18^{cd}, D_1 adds :

159* लाङ्गूलास्फोटशब्देन स्वनयानो नभस्तलम् ।
भिन्नाक्षैर्दृष्टिपातैश्च भीषयन्नरिसैनिकान् ॥

After 6. 51. 35, D_1 adds :

184* रोरूयमाणो दृश्येत ध्वजाग्रे वानरेश्वरः ।
दृष्ट्वा भीषयते शत्रून्स्तब्धकर्णो महाकपिः ॥

as when, in 491*, D_1 communicates a touch of politeness to Bhīṣma's reply to the physicians and surgeons that had come to wait upon him. Elsewhere D_1 is seen to expand a single line into five by giving additional information[1].

App. I, No. 5 is found in D_1 alone. The passage is mainly repetitious. After 6. 45. 52, D_1 reads 6. 46. 4^{cd}–23^{ab} first, and 6. 45. 53 to 46. 4^{ab} afterwards, which is probably to be explained as inadvertent copying of the reverse side of a folio first, and the obverse side afterwards. Its reading 6. 113. 1–26 after 114. 4 is perhaps to be explained as due to a misplacement of the folio in the original exemplar, occasioned by the absence or loss of the folio-number. Other transpositions in D_1 are of minor importance.

D_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 481 of Viśrāmbāg I; dated V. Saṁvat 1729 (A. D. 1672).

Indian paper soiled round the edges by moisture. Devanāgarī characters with partial Pṛṣṭhamātrās. Size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Folios 187, out of which fol. 35 is missing; 11 lines to a page, and about 52 letters to a line. Margins ruled in black. Red chalk is used to mark colophons and stanza endings, generally with single daṇḍas placed after them. The chapters and stanzas are not numbered except in the case of the Bhagavadgītā. Marginal additions and corrections by a different hand, which also supplies a few annotations to the Bhagavadgītā portion, mostly excerpts from the Śāṁkarabhāṣya. Occasional blanks in the original are indicated by dotted lines. The post-colophon entry about the date reads: संवत् १७२९ वर्षे माघशुदि १० शुक्रे, without mentioning any details about the copyist or the provenance.

The MS. has over two hundred omissions, the longer ones amongst them

---

After 6. 108. 14, D_1 adds:

451* तथा किलकिलाशब्दः श्रूयते वानरस्य च ।
यस्य लाङ्गूलशब्देन स्फुटतीव नभस्तलम् ॥

More elaborate is D_3 which, after 6. 19. 28, adds:

74* ध्वजाग्रे रुवतो भीमं कपेस्तस्य पुनः पुनः ।
श्रूयते भीमनिनदो नादयानो दिशो दश ।
दृष्ट्वा च भीषयामास विरावैर्वानरेश्वरः ।
भ्रूक्षेपोत्क्षेपविक्षेपैर्लाङ्गूलेन पुनः कपिः ।
आकाशे दर्शयामास प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

[1] Such elaborations of the original, in fact, are found in all MSS. from Ś1 Ko to S. They are responsible for the present inflated size of the "Mahābhārata"; some of these additions have been of course weeded out in the present edition, but as some others have found their way into all extant MSS. they cannot be weeded out except by higher or subjective criticism, which falls outside the scope of the present edition.

being : 6. 15. 55–70 (shared with K_3 and coming immediately after the " omission accident " for which cf. p. xix, n. 3) ; 27. 1–26 (due to a missing folio) ; 57. 8^c–35^d, which may be due to an unwitting skipping over of one side of a folio ; and 113. 36^a–45^b, for which no reason can be assigned. Some sixty of the other omissions are due to haplography. These haplographical as well as non-haplographical omissions are found (cf. p. xvii, xxii) sometimes shared with $Ś_1$ alone, at times with K_0 or K_{0-2}, but more frequently with K_3 alone (p. xxvi), or K_5 alone (p. xxviii), or jointly with $K_{3.5}$. This fully establishes the relation of the MS. with the Kashmirian group, especially with $K_{3.5}$.

What applies to the omissions also applies to the dozen or so additions found in D_2, six of them being peculiar to D_2 and the rest shared with MSS. of the Kashmirian group. The additions serve at times to get over the three-line stanzas in the neighbourhood (328*, 483*), or afford more detailed descriptions of battle (161*, 231*), or the like.

Similarly, there are four or five cases of transposition peculiar to D_2 ; about half a dozen shared with K_5 ; and one shared with K_3 D_6 along with one or two other MSS. None of them calls for any remark.

D_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1882–83.

Rough country paper. Devanāgarī characters with Pṛṣṭhamātrās. Size $14\frac{1}{4}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Folios 246, with 10 lines to a page, and about 40 letters to a line. Folios 130 and 241 written on one side only, as also the first and the last folio. The few concluding lines in the post-colophon entry are wanting. The scribe (? owner) of the MS. writes his own name in Telugu characters on fol. 42 *a*, 43 *b* and else-where, as also on the reverse side of fol. 246, the last reading : —*suta–Vaikuṇṭhatanūja–Paramānandanāmā dvijanmā jayatu* ...... The MS. is old and fragile, with the edges of several folios broken off or torn. There are corrections made in the margins in several places, *sec. m.*, the older of them being written with Pṛṣṭhamātrās. Ruled in irregular black lines. Daṇḍas, adhyāya colophons, and the " uvāca " references are rubbed over with red chalk. The MS. looks more than three hundred years old. It was collated at the B. O. R. Institute.

The MS. presents over thirty omissions peculiar to itself, the longest one being 6. 15. 27^a–41^b, which is due to haplography. The non-haplographical omissions are : 6. 45. 46^{cd} ; 50. 76^{ef} ; 64. 13^{cd} ; 74. 15 ; 78. 16 ; 81. 25^{cd}, 26^d–27^a ; 92. 11^{abcd} ; 93. 10^c–11^d ; 95. 46^{ef} ; 97. 24–25 ; 103. 46, 82^{ab} ; 104. 5^{ab}, 25^{cd} ; 112. 28, 128^d–132^a ; 114. 56^{ab} ; 116. 36^c–37^b, 40^{ab}. There are five omissions which D_3 shares with the Kashmirian MSS., namely : 6. 44. 40^{cdef} (with $Ś_1$ K_{0-2}) ; 92. 42^{cd} (hapl. ; with $K_{0.1}$) ; 109. 6^{ab} (with K_3) ; 114. 60 (hapl. ; with $K_{0.1.4}$ B_{2-4} $D_{1.7}$) ; and 116. 8^{ab} (hapl. ; with K_{0-2}).

as when, in 491*, D1 communicates a touch of politeness to Bhīṣma's reply to the physicians and surgeons that had come to wait upon him. Elsewhere D1 is seen to expand a single line into five by giving additional information[1].

App. I, No. 5 is found in D1 alone. The passage is mainly repetitious. After 6. 45. 52, D1 reads 6. 46. 4^{cd}–23^{ab} first, and 6. 45. 53 to 46. 4^{ab} afterwards, which is probably to be explained as inadvertent copying of the reverse side of a folio first, and the obverse side afterwards. Its reading 6. 113. 1–26 after 114. 4 is perhaps to be explained as due to a misplacement of the folio in the original exemplar, occasioned by the absence or loss of the folio-number. Other transpositions in D1 are of minor importance.

D2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 481 of Viśrāmbāg I; dated V. Saṁvat 1729 (A. D. 1672).

Indian paper soiled round the edges by moisture. Devanāgarī characters with partial Pṛṣṭhamātrās. Size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Folios 187, out of which fol. 35 is missing; 11 lines to a page, and about 52 letters to a line. Margins ruled in black. Red chalk is used to mark colophons and stanza endings, generally with single daṇḍas placed after them. The chapters and stanzas are not numbered except in the case of the Bhagavadgītā. Marginal additions and corrections by a different hand, which also supplies a few annotations to the Bhagavadgītā portion, mostly excerpts from the Śāṁkarabhāṣya. Occasional blanks in the original are indicated by dotted lines. The post-colophon entry about the date reads: संवत् १७२९ वर्षे माघशुदि १० शुक्रे, without mentioning any details about the copyist or the provenance.

The MS. has over two hundred omissions, the longer ones amongst them

---

After 6. 108. 14, D1 adds:

451* तथा किलकिलाशब्दः श्रूयते वानरस्य च ।
यस्य लाङ्गूलशब्देन स्फुटतीव नभस्तलम् ॥

More elaborate is D3 which, after 6. 19. 28, adds:

74* ध्वजाग्रे रुवतो भीमं कपेस्तस्य पुनः पुनः ।
श्रूयते भीमनिनदो नादयानो दिशो दश ।
दृष्ट्वा च भीषयामास विरावैर्वानरेश्वरः ।
भ्रूक्षेपोत्क्षेपविक्षेपैर्लाङ्गूलेन पुनः कपिः ।
आकाशे दर्शयामास प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

1 Such elaborations of the original, in fact, are found in all MSS. from Ś1 Ko to S. They are responsible for the present inflated size of the "Mahābhārata"; some of these additions have been of course weeded out in the present edition, but as some others have found their way into all extant MSS. they cannot be weeded out except by higher or subjective criticism, which falls outside the scope of the present edition.

being : 6. 15. 55–70 (shared with K_3 and coming immediately after the " omission accident " for which cf. p. XIX, n. 3) ; 27. 1–26 (due to a missing folio) ; 57. 8^c–35^d, which may be due to an unwitting skipping over of one side of a folio ; and 113. 36^a–45^b, for which no reason can be assigned. Some sixty of the other omissions are due to haplography. These haplographical as well as non-haplographical omissions are found (cf. p. XVII, XXII) sometimes shared with $Ś_1$ alone, at times with K_0 or K_{0-2}, but more frequently with K_3 alone (p. XXVI), or K_5 alone (p. XXVIII), or jointly with $K_{3.5}$. This fully establishes the relation of the MS. with the Kashmirian group, especially with $K_{3.5}$.

What applies to the omissions also applies to the dozen or so additions found in D_2, six of them being peculiar to D_2 and the rest shared with MSS. of the Kashmirian group. The additions serve at times to get over the three-line stanzas in the neighbourhood (328*, 483*), or afford more detailed descriptions of battle (161*, 231*), or the like.

Similarly, there are four or five cases of transposition peculiar to D_2 ; about half a dozen shared with K_5 ; and one shared with K_3 D_6 along with one or two other MSS. None of them calls for any remark.

D_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1882–83.

Rough country paper. Devanāgarī characters with Pṛṣṭhamātrās. Size $14\frac{1}{4}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Folios 246, with 10 lines to a page, and about 40 letters to a line. Folios 130 and 241 written on one side only, as also the first and the last folio. The few concluding lines in the post-colophon entry are wanting. The scribe (? owner) of the MS. writes his own name in Telugu characters on fol. 42 *a*, 43 *b* and else-where, as also on the reverse side of fol. 246, the last reading : —*suta–Vaikuṇṭhatanūja–Paramānandanāmā dvijanmā jayatu* .... The MS. is old and fragile, with the edges of several folios broken off or torn. There are corrections made in the margins in several places, *sec. m.*, the older of them being written with Pṛṣṭhamātrās. Ruled in irregular black lines. Daṇḍas, adhyāya colophons, and the " uvāca " references are rubbed over with red chalk. The MS. looks more than three hundred years old. It was collated at the B. O. R. Institute.

The MS. presents over thirty omissions peculiar to itself, the longest one being 6. 15. 27^a–41^b, which is due to haplography. The non-haplographical omissions are : 6. 45. 46^{cd} ; 50. 76^{ef} ; 64. 13^{cd} ; 74. 15 ; 78. 16 ; 81. 25^{cd}, 26^d–27^a ; 92. 11^{abcd} ; 93. 10^c–11^d ; 95. 46^{ef} ; 97. 24–25 ; 103. 46, 82^{ab} ; 104. 5^{ab}, 25^{cd} ; 112. 28, 128^d–132^a ; 114. 56^{ab} ; 116. 36^c–37^b, 40^{ab}. There are five omissions which D_3 shares with the Kashmirian MSS., namely : 6. 44. 40^{cdef} (with $Ś_1$ K_{0-2}) ; 92. 42^{cd} (hapl. ; with $K_{0.1}$) ; 109. 6^{ab} (with K_2) ; 114. 60 (hapl. ; with $K_{0.1.4}$ B_{2-4} $D_{1.7}$) ; and 116. 8^{bc} (hapl. ; with K_{0-2}).

There is at the same time one omission (6. 50. 79^{ab}) which D_3 shares with the entire Southern recension, all other Northern MSS. (except D_1 which has a longer omission including line 79^{ab}) having that line, which is quite necessary in the context. The omission is, however, due to haplography and not much stress can be laid upon it. In 6. 12. 20^{cd}, we have admitted a line in the text, hesitatingly, on the authority of D_3 alone. See Critical Note to the passage.

As to additions, D_3, in the Bhagavadgītā portion, has (ignoring the *Gītāpraśasti*, 113*) eight passages peculiar to some of the Kashmirian MSS. (viz., 89*, 100*, 101*, 103*, 104*, 105*, 106*, 110*) besides giving one, 99*, entirely on its own count. Amongst other addl. passages, there is one, 240*, which belongs exclusively to the Southern recension. D_3 shares a number of its addl. passages with D_6 (77*, 411*, 413*, 415*, 422*), the longest of them, 411*, being a poetic elaboration of the Bhīṣma-Arjuna fight in chapter 102, with a *penchant* for word-pun in lines 8–9, which D_3 alone gives. We have already referred to the passage describing the ape-banner (p. XXXVIII). In 14*, some more evil omens are enumerated; in 136*, which incidently avoids a three-line stanza, there is a piling up of more epithets. The other additions do not call for a special remark. The MS. of course gives most of the additional passages peculiar to the Northern recension as a whole (except 380*, which D_3 alone omits), and it also contains most of the late Northern additions, as well as the Śveta episode.

There are about half-a-dozen minor transpositions in D_3; the only one worth noticing is its reading 6. 38. 20 after 29. 15, which is of the nature of a writing down from memory the analogous reference in Bhagavadgītā chapter 16, st. 20, after the mention of the demon miscreants in BG chapter 7, st. 15. The MS. gives the Śveta episode.

With K_3, D_3 om. the colophon at the end of chapter 68, D_3 also omitting the reference at the beginning of the following chapter. Chapters 68 and 69 can in fact be well merged into one. The om. of the colophon at the end of chapter 83, found in D_3 alone, seems to be due to an oversight.

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1204. Dated Śaka 1622 (A. D. 1700). Folios 277; with 10 lines to a page, and about 52 letters to a line. Devanāgarī characters. Complete, with occasional marginal corrections. The MS. was collated at Tanjore. The Bhagavadgītā is accompanied by the commentary of Śrīdhara. Burnell's catalogue gives for it the date Saṁvat 1622, but actually it is Śaka 1622, Vikrama being not the name of the Saṁvat, but of the cyclic year corresponding to Śaka 1622.

Of some forty omissions found in the MS., 17 belong to D_4 alone, 9 of the latter being non-haplographical. The others (ignoring about ten shared with the entire Northern or the late Northern groups) are shared, one each, with $Ś_1$ $K_{0.\ 1}$ K_2 (hapl.),

K_2 $B_{2.3}$ $D_{7.8}$, B Dn_2 $M_{1.3-5}$, B Dn D_3 (hapl.), D_2 D_5 (hapl.), Dn (hapl.), Dn_2 $D_{7.8}$, Dn_2 D_7, $D_{4.7.8}$ (hapl.), D_{4-6} (hapl.), M_1 (hapl.), and M_{2-5}. None of the omissions covers more than two stanzas.

D_4 gives the thirty odd addl. passages[1] which belong to the entire N recension as well as the fifty odd addl. passages belonging to the group of late Northern MSS. It gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode. Of the remaining additions, however, quite a few testify to a distinct lining up of the MS. with the Southern group. The MS. thus shares 263* (3 lines), 272* (6 lines), 282* (3 lines ; M_3 om.), 286* (2 lines ; marg. *sec. m.*), 295* (3 lines ; marg. *sec. m.*), and 296* (8 lines) exclusively with the entire S recension. These additions are mostly elaborated battle-descriptions which often serve to bring out the out-of-the-way learning of the author, as for instance in the addition given in the footnote below[2]. Two of these additions, it will be noticed, are written on the margin by a second hand.

D_4, as we have already seen, belongs to the group referred to on p. XVIII above, and in the few transpositions found in it, it generally goes with that group ; but in some cases the MS. has undergone modifications and corrections according to the S recension, although they are subsequently negatived by a later hand. Thus, after 6. 75. 16, D_4 (like S) wrote stanza 19, but cancelled it, writing it (marg.) in the proper place.

D_5

Baroda, Oriental Institute Library, No. 7740.

Written on country paper in Devanāgarī characters. Size 15″ × 6½″. Folios 241, with 12 lines to a page, and 55 letters to a line. Not dated, but modern in appearance. Not very correct. Collated at the B. O. R. Institute.

D_5 shows over ninety different omissions, very few of them being of more than 3 or 4 lines. Nearly forty of them are found in D_5 alone, only about a dozen of these being due to haplography. Most of the others are shared by D_5 in common with the late Northern group of MSS., and only two or three in common with the early Northern group, they being, in the latter case, mostly due to haplography. There

1 The only exception is 339*, not given by Dn_2 D_4.

2 After 6. 65. 4, D_4 S ins. :

272* अजातशत्रुः शत्रूणां मनांसि समकम्पयत् ।
श्येनवद्व्यूह्य तं व्यूहं धौम्यस्य वचनात्स्वयन् ।
स हि तस्य सुविज्ञात अग्निचित्येषु भारत ।
मकरस्तु महाव्यूहस्तत्र पुत्रस्य धीमतः ।
स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुगतस्तदा ।
यथाव्यूहं शांतनवः सोऽन्ववर्तत तत्पुनः ।

are only three or four omissions shared by D_5 in common with the Southern group; and even there haplography is in evidence in most cases. The exception is 6. 6. 11^{cd} (found in $B_{3.4}$ Da Dn_2 $D_{5.8}$ T G M_4), and 50. 13^{cd} (found in D_5 $G_{1.3}$).

Most of the additions found in D_5, it shares in common with either the entire Northern group or the late Northern group. There is also a smaller group made of the five MSS. Da Dn D_5. Most of the MSS. from this group are found to agree both in their omissions and additions, there being about two dozen instances of the former and about twelve of the latter. These last are : 59*, 190*, 213*, 216* (also in D_7), 244*, 251*, 408*, 464*, 493*, 501*. It gives 486*, also found in B_2 S. The MS. gives the Śveta episode but *not the Kātyāyanīstava.* It may be pointed out here that D_5 is alone amongst MSS. of the composite D group in not giving 202*.

D_5 with K_5 omits the colophon at the end of chapter 113, but that is due to a longer haplographical omission.

D_6

Madras, Adyar Library, old No. 34 L 59 (present No. 41 C 59); dated V. Saṁvat 1835 = Śaka 1701 (A. D. 1779). Written on country paper in Devanāgarī characters. Size $11\frac{3}{4}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Folios 280 (numbered 1–279, with fol. 87 duplicated). About 11 lines to a page, and 32 letters to a line. The MS. was copied by a scribe who describes himself as साहा श्रीवृन्दावनसुत पुरुषोत्तम, belonging to a place named देहावली.

This MS. shows a very large number of omissions peculiar to itself, there being nearly seventy of them. More than half of these are due to haplography, the longest of them covering some twenty stanzas 6. 15. 35^{c}–55^{d}. It also omits, for no apparent reason, the first 17 stanzas of chapter 17. Besides these, there are about twenty omissions shared by D_6 with K_3 D_2 (six cases), K_3 D_1 (two cases), and with solitary MSS. of the composite D group, but none shared with MSS. of the B group. With the major Kashmirian group, besides its association with K_3, D_6 shows the following cases of omission : 6. 58. 22^{cd} (with $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ $D_{1.3.7}$); 110. 36^{ab} (with $Ś_1$ K_{0-3}); 55. 90 (with K_{0-3} $D_{2.6}$), the omitted portion being, in the first instance, replaced by an extra line (229*). Some few of the omissions incidentally result in avoiding three-line stanzas. The other omissions do not call for any remark[1].

Ignoring the additions belonging to the entire N recension or to the group of the late Northern MSS., which are generally found in D_6, the MS. shows at least twelve additional passages (19*, 21*, 24*, 49*, 115*, 164*, 375*, 377*, 383*, 389*, 393*, 394*), three or four of which seem to be mainly aimed at avoiding three-line stanzas. Others are of the nature of an unnecessary heaping up of epithets (389*), or a leng-

[1] We may, however, point out that D_6 reads 6. 24. 16^{c} as उभयोरन्तरं विद्धि, and omits the two pādas 16^{d} and 17^{a}, presumably because it failed to get at the technical sense of अन्तः in 16^{c}.

thening out of the dialogue (375*), or an elaboration of some battle-description (394*, 411*). We also meet with an attempt to imitate the BG wording (383*), or to supply what was conceived as a lacuna in the narration (115*). Some of its additions, D_6 shares with the major Kashmirian group (e. g. 140*, 182*, 202*, 417*, 508*), at times attempting to improve the context by a further addition of its own, such as 509* coming immediately after 508*. D_6 contains neither the *Kātyāyanīstava* nor the Śveta episode.

The few transpositions found in D_6 seem to be accidental. In reading 6. 22. 13^b after 13^d, however, D_6 secures a better word-order. The omission in D_6 of the colophon at the end of chapter 16 is evidently the result of the same accident whereby the MS. omits the first 17 stanzas of the next chapter.

D_7

Baroda, Oriental Institute Library, No. 8858.

Written on country paper in Devanāgarī characters. Size 13″ × 5½″. Folios 237, with 10 lines to a page, and 40 letters to a line. Some pages are worm-eaten, causing frequent lacunae. Not dated. Fairly correct. Collated at the B. O. R. Institute.

D_7 has nearly forty omissions — none longer than three or four lines — only fifteen of them being peculiar to the MS., out of which only six are due to haplography. Of the omissions shared with other MSS., one belongs to the entire Northern recension, five to the late Northern group; and two to the early Kashmirian group, viz., 6. 15. 22^c–23^d (found in $Ś_1$ K_{0-2} $D_{7.8}$); 86. 80^{cd} (found in $Ś_1$ $K_{0.1}$ $D_{2.7.8}$ M_4). Both, however, are due to haplography. With sporadic MSS. of the entire D version, it has five omissions in common, all except one due to haplography. Except the omission of 6. 95. 21^{ab}, which D_7 shares with B Dn_2 $D_{4.7}$ $M_{1.3-5}$, there is no other omission shared by the MS. with MSS. of the Southern recension.

D_7 has only two additional passages peculiar to itself, 3* (also in K_2) and 65*, of which the latter appears to be rather an anticipatory copying of a later line (6. 16. 37^{ab}). D_7 shows most of the additions peculiar to the Northern recension (with an occasional exception like 380*) as well as those peculiar to the late Northern group of MSS. It gives the *Kātyāyanīstava*, but not the Śveta episode. In giving 60* (found in B_{2-4} Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$ S), and 61* (found in B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S), the MS. has fallen in a line with those MSS. of the N recension that are conflated with the S tradition. Amongst the additions shared by D_7 with a relatively few N MSS., may be mentioned 20* (found in $K_{3.5}$ $D_{3.7}$), 135* (in K_4 $D_{4.7.8}$), 216* (in Da_2 $D_{5.7}$) and 243* (in $D_{1.3.7}$).

It will be noticed that, in the "transposition accident" in chapter 15, D_7 goes with $Ś_1$ K_{0-2} in reading stanzas 39–54 after 22^{ab} (om. 22^c–23^d).

D_8

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 213 of 1887–91. Dated Śaka 1606 (A. D. 1684).

Written on old country paper in Devanāgarī characters. Size $12\frac{1}{4}'' \times 6''$. Folios 240, with about 10 lines to a page, and 42 letters to a line. Margins ruled in irregular lines. Occasional double daṇḍas, and blank spaces to indicate lacunae. Clear and legible hand, fairly correct. Corrections noted in the margin, some few *sec. m.* The first and the last few folios slightly frayed along the edges. The date given at the end reads—शके १६०६ रक्ताक्षिनामसंवत्सरे ज्येष्ठवदि प्रतिपदा इन्दुवासरे इदं पुस्तकं लिखितम् । ग्रंथसंख्या ६००० ॥ After this, on a separate line, but probably in the same hand, appears the owner's name: भीष्मपर्वस्येदं पुस्तकं राघोजी देशमुख परंडे ।

Of the nearly sixty omissions found in D_8, over thirty are peculiar to the MS., more than half of these being due to haplography. It shares three of its omissions with the majority of Southern MSS., viz., 6. 6. 11^{cd}; 44. 30^{ab}; 48. 21^{ab} (T G only), and an equal number with the major Kashmirian group, viz., 6. 15. 22^{c}–23^{d}; 43. 28^{d}–29^{c}; 86. 80^{cd} (all these latter being due to hapl.). Some half a dozen omissions are shared with sporadic MSS. of the D group, while the rest are shared in common with the late Northern group.

As to additions, D_8 shows most of the additions common to the Northern recension as a whole, as well as those belonging to the late Northern group. It gives the *Kātyāyanīstava* and the *Gītāmāna* and the *Gītāpraśasti* stanzas (112*, 113*, 114*), but not the Śveta episode or the Tāntric prelude or the *Gītāsāra*. Beyond these, it gives 403*, 487* (in common with B_2), 489* (with K_2 Dn_3 D_4), and 506* (with Dn_3 $D_{4.6}$), the last passage being found also in the Calcutta edition.

T_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11810. This MS. is written on palm leaves. Size $20\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. Telugu characters. The present MS. contains parvans 6–11, and it is in continuation of the Library No. 11809, which is a similar palm-leaf MS. in Telugu characters giving the first five parvans. This latter MS. has at the end the entry "*Tyāgeśāya namaḥ*", which perhaps points to A. D. 1710 as the latest date for the writing of the MS., seeing that king Shahaji Raja of Tanjore (A. D. 1684–1710) was a great devotee of Śri Tyāgarāja of Tiruvarur, and has composed hundreds of Telugu songs in praise of that deity. That MS. appears as T_3 in the Crit. App. of the Ādiparvan, and as T_2 in the Crit. App. of both the Āraṇyakaparvan and the Virāṭaparvan. The Bhīṣmaparvan in No. 11810 covers 77 folios, separately paged, with about 12 lines to a page, and 120 letters to a line. It is old in appearance, but is not dated. The MS. was collated at Tanjore.

T_2

Lahore, D. A. V. College Library, No. 3945.

This is another palm-leaf MS. in Telugu characters, which contains — besides the Bhīṣma — Droṇa, Karṇa and Gadāparvans. Size $20'' \times 2\frac{1}{4}''$. The Bhīṣmaparvan covers 210 folios with about 15–18 lines to a page. Complete. Undated. The MS. was collated at the B. O. R. Institute.

T_1 T_2 are more or less allied MSS. and it is best to consider them critically together. There are about a dozen omissions peculiar to T_1, out of which half are due to haplography. T_2, on the other hand, has over ninety omissions peculiar to it, out of which over forty are due to haplography. The longest single omission in T_1 covers about ten stanzas, 6. 41. 27^d – 36^c, and it may be due to haplography. The others are generally shorter, covering half a stanza to two stanzas. The longest single omission in T_2 covers 33 stanzas (6. 90. 1^d – 34^c), which may have been occasioned by the inadvertent omission of an intervening folio, perhaps facilitated by the similar ending of the last line written on two contiguous folios. T_2, however, has several shorter omissions, frequently haplographical, covering from 2 to 7 stanzas. The non-haplographical ones are : 6. 2. 7^b–18^a ; 41. 66^d–69^c ; 53. 10^c–15^d ; 70. 14^a–16^b ; 76. 14^a–16^a ; 112. 27–29.

T_1 shares several of its omissions with G_4, the non-haplographical ones being : 6. 50. 88^c–89^d ; 54. 20^{ab} ; 95. 41^d–42^a ; 96. 39–40 ; 102. 20–21 ; 106. 4–5, 10^{cd}. These two MSS. jointly share with $Ś_1$ the omission (hapl.) of 6. 112. 22^c–23^d ; and with $K_{0.1}$ the omission (hapl.) of 100. 27^{ab}. They show frequent agreement in the matter of variant readings also. T_2 does not show such intimate relationship with any one single MS. Both T_1 and T_2 severally show common omissions with MSS. of the Ś K group. Thus, $Ś_1$ $K_{0.1}$ T_1 om. (hapl.) 6. 10. 14^{ab} ; $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ D_2 T_1 om. (hapl.) 112. 30^c–31^b ; $K_{0.1}$ T_1 om. (not hapl.) 90. 46 ; K_{0-2} T_1 om. (hapl.) 112. 17^c–18^d ; K_5 T_1 om. (not hapl.) 102. 47^c–48^b. Similarly, $Ś_1$ K_{0-3} T_2 om. (hapl.) 6. 16. 29–30 ; $K_{0.1}$ D_1 T_2 om. (hapl.) 43. 52^a–54^b ; $K_{0.2.5}$ D_2 T_2 G_3 om. (hapl.) 69. 24–25.

There are omissions belonging to the T G versions together which are not found in the M version. These are : 6. 22. 7^d ; 42. 17^{ab} ; 48. 21^{ab} (also in D_8) ; 50. 70^c–75^b (hapl.) ; 60. 40^{cd} ; 61. 43^d–44^a (hapl.) ; 74. 23^a–25^b (not in T_1 G_4). The over thirty omissions which characterize the Southern recension as a whole (with a MS. or two occasionally added or omitted) are of course found in the T version. Mention may, however, be made of the following exceptions : 6. 60. 53^a–54^d (hapl.) and 70. 2^{ab}, both om. by S (except T_1 G_4 M_2) ; 116. 19^d–21^a, om. (hapl.) by S (except T_1 G_4) ; 10. 15^c–16^d, om. by S (except T_2 M_2) ; 71. 10^{ab}, om. by S (except T_2 $G_{1.3}$).

As to additional passages, there are, in the first place, over 130 star-passages which are peculiar to the S recension as such, besides about ten other passages found

in S as well as in the late Kashmirian group of MSS.[1], and these are naturally found in T_1 (except 122*, 123*), and in T_2 (except 192*, 267*, 271*, 355*, 452*). In the second place, there are over a dozen star-passages belonging to T G (but not M) which are found in both T_1 and T_2 without exception. To these may also be added 308* (found in T G M_4), 331* (found in D_1 T G $M_{1.2}$), 412* (found in D_6 T G $M_{1.2}$), and 480* (found in T G $M_{1.4}$).

There are no additions exclusively peculiar to T_1; while T_2 has 45*, 199*, 303*, 369*, 370*, 372*, peculiar to that MS. alone, of which passages 199* and 303* are respectively the continuations of 198* and 302* which are found in T G. T_1 G_4 have the following additions shared in common: 4* (also in G_2), 15* (also in M_2), 18* (also in G_2), 30*, 33*, 34*, 38* (also in M_2), 54* (also in M_2, which om. line 2), 57*, 58* (also in M_2), 75*, 134*, 169*, 224* (also in M_2), 248*, 254* (with M_2), 265*, 351*, 440* (also in M_5), 473*. T_1 G have the following additional passages in common: 205*, 219*, 304*, 329*, 353* (also in M_4), 388*, 448* (also in M_2), 454* (also in M_2), 460*, 461*, 462*, 481*, the passages being absent in T_2. On the other hand, T_2 shares with the entire M version the following star-passages: 220*, 362*, 390*, 434*. With M_4, T_2 shares 419*, and with $M_{1.4}$, 463*.

In common with the entire N recension, T_1 G share the star-passage 476*, while T_2 similarly shares 285*. Passages 433* and 505* are found in N and T G.

As to transpositions, there is only one peculiar to T_1, but nearly ten peculiar to T_2; but they are not of any critical importance. T_1 G_4, as usual, show their affinity by having some nine transpositions in common[2], occasionally in conjunction with one or more M MSS. There are about a dozen transpositions (see p. XLIX below) common to T G, of which T_2 alone fails to give nearly half.

The versions T G om. the colophon at the end of chapter 5, and the MSS. T_1 G_4 do the same at the end of chapter 45; but as the "uvāca" references at the beginning of the following chapters are not omitted, the omission of the colophons seems to be due to inadvertence only. On the other hand, the colophon at the end of 6. 112. 77 is omitted in $Ś_1$ $K_{0.1}$ T_2, T_2 omitting also the following "uvāca" reference. Here the procedure of T_2 seems justifiable.

---

[1] These are: 61* (found in K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S), 64* (in K_{3-5} B D S), 70* (in K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S), 108* (in $Ś_{1.3}$ $K_{0-3.5.6}$ $Ñ_1$ $B_{1.3.4}$ Da_1 Dn_1 $D_{1-4.6}$ T G M_2), 211* (in K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S), 316* (in $Ś_1$ $K_{0-2.4.5}$ B_3 T_1 G M), 465* (in K_{3-5} B D T G), 486* (in B_2 Da Dn_1 D_6 S), 494* (in $K_{0.2-5}$ B D T G_4 M).

[2] Thus, T_1 G_4, after 6. 12. 8^{ab}, read 9^{abcd}; transp. (with G_2) 54. 13^{cd} and 14^{ab}; after 54. 24^{ab}, read 19^{cdef}; after 63. 15^{cd}, read (with M_4) 17^{cd}; transp. (with M_2) 70. 2^{ab} and 2^{cd}; after 74. 22, read (with M) 25^{cd}, repeating it in the proper place; after 82. 47, read 50; after 102. 78 (i. e., before the colophon), read (with $M_{1.3.4}$) 103. 1–11; transp. 109. 6^{ab} and 6^{cd}.

G_1

Lahore, D. A. V. College Library, No. 3764. The MS. contains the first seven parvans. It is selected for the Critical Apparatus of only the Bhīṣmaparvan. It is written in Grantha characters on palm-leaves, and the Bhīṣmaparvan covers a total number of 250 folios, with about 25 lines to a page. Size $19'' \times 1\frac{3}{4}''$. The MS. is old in appearance and is not in good condition. Collated at the B. O. R. Institute.

G_2

Poona, B. O. R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 76 (which has now been amalgamated with the B. O. R. Institute's MSS. collection, and is numbered 267 B). The MS. contains the Udyoga and the Bhīṣma parvans. It appears as G_5 in the Crit. App. of the Udyogaparvan. It is written on palm-leaves in Grantha characters. Size $16\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. The total number of folios is 260, of which the Udyoga covers 144. With 12–13 lines to a page, and 70–75 letters to a line. Modern in appearance. Purchased from Mr. Rangasami Aiyangar of Mysore. Collated at the B. O. R. Institute.

G_3

Pudukottai, State Library, No. 260. The MS. contains the Udyoga, Bhīṣma and Droṇa parvans. It appears as G_3 in the Crit. App. of the Udyogaparvan. It is written on palm-leaves in Grantha characters. Size $14\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Folios 270, with 15–18 lines to a page, and 60–70 letters to a line. The Bhīṣmaparvan covers folios 1–110, separately numbered. Complete. Collated at the B. O. R. Institute.

G_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11842. Written on palm-leaves in Grantha characters. Folios 282, with about 6 lines to a page, and 60 letters to a line. Gives the Bhīṣmaparvan only. Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$. Collated at Tanjore.

The following omissions are peculiar to G_1 : 6. 23. 10^{cd} – 24. 26^{cd} (loss of $63\frac{1}{2}$ stanzas); 33. 23^{c}–24^{b} ; 38. 21–22 (hapl.); 39. 20^{b}–22^{a} (hapl.); 40. 33 ; 41. 101 (also in Da_1); 54. 36^{c}–38^{b} (hapl.); 63. 3^{c}–4^{d} (hapl.); 86. 59^{c}–61^{d} (hapl.); 90. 8^{ab} (hapl.); 112. 40^{c}–43^{d} (hapl.). With G_2 it shares only one omission, that of 6. 92. 47^{c}–49^{d} ; but with G_3, it shares over fifteen : 6. 50. 13^{cd} (also in D_5); 54. 13^{cd} (also in M); 55. 115^{a}–116^{b} (hapl.); 68. 19^{c}–21^{b} ; 71. 9–10 (also in K_5); 79. 26^{ab} (also in B_1), 34^{c}–35^{d} ; 80. 42^{f}–44^{a} (hapl.); 96. 30^{a}–32^{b} ; 103. 5^{d}–6^{a} (also in K_4 $B_{1.2}$ Da_2 D_5); 106. 4^{cd} ; 110. 40^{d}–42^{a} ; 111. 21^{cd} ; 114. 76^{c}–77^{a} ; 115. 39^{c}–40^{d}.

G_{1-3} share the following omissions in common : 6. 10. 25–26 (hapl.); 51. 41^{ab}; 63. 15^{c}–17^{b} ; 65. 25^{cd} (with T_2 $M_{1-3.5}$); 74. 23^{a}–25^{b} (also in T_2); 93. 10^{d}–11^{a} (hapl.; also in $K_{0.1}$), 15^{cd} ; 96. 38^{b}–41^{a} ; 102. 34^{cd} ; 103. 28^{c}–30^{b} (hapl.; also in K_5); 104.

20^c–22^d (hapl.); 107. 19^{ab} (hapl.), 52^{ab}; 108. 23^a–24^b (hapl.); 112. 135^{ab}. In addition to these, there are the omissions common to T G listed on p. XLV above, and those found in the S recension as a whole, which will be found on p. LII below.

The following omissions are peculiar to G_2: 6. 2. 10 (hapl.; with K_2 Dn T_2 G_3); 3. 29^{ab} (hapl.; with $D_{2.6}$ G_3); 41. 34^{cd} (? hapl.), 66^a–67^a (hapl.); 48. 25^c–28^b (hapl.); 58. 27^d–28^e; from राजन् in 68. 19^e up to समरे in 68. 21^e; 69. 31^d–33^a (hapl.; with M_5); 75. 49^c–51^b (hapl.); from पत्रिभिः in 78. 46^b up to विव्याध in 78. 47^f (hapl.); 80. 22; 86. 17; 113. 36^{bc} (hapl.).

The following omissions are peculiar to G_3: 6. 1. 9^c–10^b, from युद्धे in 27^a up to युद्धे in 28^a, 29^{cd}; 3. 35^c–37^b; 4. 17 (hapl.; also in D_1); 7. 24^{ab}; 14. 3–4 (hapl.); 16. 38^{cd} (hapl.; also in $Ś_1$ K_1); 27. 21^{bc} (hapl.); 31. 4^d–6^c (hapl.); 33. 3–4 (hapl.); 37. 11^{ab} (hapl.); 39. 20–21 (hapl.); 41. 66–74 (hapl.; a loss of 18 lines); 43. 4–5 (hapl.), 60^b–62^a (hapl.), 66^b–68^a (hapl.; also in K_{0-2}), 81^b–82^c (hapl.); from उन्मथ्य in 44. 26^b up to केचि in 44. 28^b (hapl.); 46. 28^d–30^c (hapl.); 48. 14^c–15^d (hapl.; also in K_5); 50. 61^d–62^a (hapl.), 103^{ab}; 55. 32^c–35^b (hapl.; also in K_5); 58. 24^b–25^c (hapl.); 62. 16^c; 71. 24 (hapl.); 80. 22^c–23^f (hapl.); 97. 19 (with $M_{1.3-5}$), 34^b–36^a (hapl.); 103. 53^b–54^c (hapl.); 107. 17^{cd}; 109. 4^c–5^d (hapl.; with $M_{1-3.5}$), 18^{ef}; 112. 83^c–85^b, 86 (hapl.), 127^b–130^c (? hapl.); 113. 44^{ab}; 114. 17^c–18^d (hapl.); 116. 41 (hapl.; also in $Ś_1$ D_2); 117. 25^c–26^d (? hapl.).

G_4 shows only two omissions peculiar to it: 6. 75. 10–11 and 82. 37. The rest it shares mostly in common with T_1 (see p. XLV above).

Coming to the additions in the G version, besides the nearly 130 cases of additions presented by the S recension as such (the list of which will be found on p. LIII below), there are the following over thirty cases of additions common to T G:

26* (with $M_{2.4}$), 198*, 201*, 205* (without T_2), 219* (without T_2), 302*, 304* (without T_2), 308* (with M_4), 329* (without T_2), 353* (without T_2; with M_4), 365* (substituted passage), 371*, 373*, 376*, 387* (the last two, with M_2), 388* (without T_2), 391* (with $M_{1.2}$), 395* (with M_1), 401* (with M_2), 402*, 412* (with $M_{1.2}$), 416*, 420*, 421* (with M_1), 423*, 431* (with M_1), 444*, 448*, 454* (the last two, without T_2; with M_2), 449* (with M_2), 460*, 461*, 462* (all three, without T_2), 470* (without T_2 G_2).

Beyond these, G_1 presents only one addition, 341*; G_2, the following seven: 2*, 47*, 85*, 148*, 427*, 445* (subst.), 446*; G_3, the following four: 172*, 406*, 456*, 474*. G_4 presents everything always conjointly with T_1, the list of passages being already given on p. XLVI above. In addition, we may mention the following cases: 46* (found in T_1 G_{1-3}), 48*, 511* (both found in T_1 $G_{1.2.4}$), and 327* (found in $G_{1.3}$).

Apart from the transpositions presented by the S recension as a whole (the list on p. LIV), the following cases in individual G MSS. may be noted. After 6. 89. 22, G_1 reads 26^{ab}. G_2 reads 6. 3. 16^{c}–17^{b} after 3. 14^{cd}; 8. 31^{cd} after 8. 30^{ab}; 16. 26^{ab} after 16. 24^{ab} (repeating the line in its proper place); 79. 26 after 79. 35 ; 83. 21^{cd} and 20^{ab} after 83. 19^{ab} ; 96. 32^{cd} (first time) after 96. 29 (repeating the line in its proper place). G_2 also transposes 6. 39. 15 and 16 ; 106. 10^{ab} and 10^{cd} ; 107. 25^{ab} and 25^{cd}. After 6. 4. 4^{ab}, G_3 reads (first time) 6^{cd} and 7 (repeating the lines in their proper place); after 6. 19. 1, it reads 19. 3^{cd}, repeating the line in its proper place. G_4 transposes 6. 2. 9 and 10. $G_{1.3}$ read 6. 60. 68 after 70 ; 79. 26^{cd} after 34^{ab} ; 106. 6 after 4^{ab}. G_{1-3} read 6. 114. 61 after 56.

The versions T G together present the following cases of transposition : After 6. 7. 28, T G read 8. 18–25 ; after 201*, T G (except T_1) read 55. 89–90 ; after 84. 34, T G read 30 ; after the initial reference in chapter 100, T G read 100. 15–26 (T_1 G_4 repeating 15–16 and T_2 G_{1-3} repeating 15–26 in their proper place); after 104. 53, T G M_1 read 58 ; after 108. 17, T G (except T_2) read 20 ; after 112. 124, T G read 11^{c}–15^{d} (T_2, after 124^{cd}); after 114. 41, T G read 45^{cd} ; after 114. 42^{ab}, T G (except T_2) read line 4 of 476*, reading 114. 42^{cd} after 45^{ab} ; after 114. 55, T G (except T_2) read 58 and 60. Reference may also be made to the Tabular Statement on p. 99, and to the sequence indicated under 6. 112. 135 on p. 662.

M_1

Calicut, MS. (without number) belonging to the Paḍiññare Kovilakam Collection. Written on palm-leaves in Malayālam characters. Size $17\frac{1}{8}'' \times 2\frac{1}{8}''$. Folios 177, with 10 lines to a page, and 58 letters to a line. Collated at the B. O. R. Institute.

The omissions peculiar to M_1 are : 6. 10. 40^{b}–41^{c} (hapl.); 47. 9^{ab} (hapl. ; also in D_4); 53. 6^{a}–10^{b} ; 60. 55^{d}–56^{a} (hapl. ; also in K_0); 79. 29^{a}–30^{b} (hapl. ; also in D_5). It shares the following omissions with M_2 : 6. 44. 22–23 ; 50. 15^{c}–17^{b} (hapl.); 58. 6^{cd} ; 111. 6–7 (hapl.); 112. 27^{a}–30^{b} ; the following with $M_{2.4}$: 6. 21. 13–14 (hapl.); the following with M_3 106. 4 (hapl. ; found in $Ś_1$ $K_{0.1}$ D_5); the following with T_2 M_4 : 6. 60. 15^{ab} ; and the following with $M_{3.5}$: 6. 10. 27^{c}–28^{d} ; 55. 90^{cd}. Beyond these, there are the nearly thirty-five omissions belonging to the entire S recension (see p. LII), which are all found in M_1, except 6. 15. 8^{cdef} (found in S except $M_{3.4}$), and 48. 69^{cd} (found in S except $M_{1.2}$). The omissions belonging to the M version by itself are the following :

> 6. 22. 2^{cd} (without M_4), 19 (with D_4 ; without M_1); 51. 31^{ab} (without M_4); 65. 25^{cd} (with T_2 G_{1-3} ; without M_4); 73. 23^{ab} (hapl. ; without M_2); 75. 5^{c}–7^{b} (hapl. ; without $M_{3.4}$); 80. 5^{ab} (hapl. ; with T_2 ; without M_3); 95. 21^{ab} (with B Dn_2 $D_{4.7}$; without M_2); 97. 19 (with G_3 ; without M_2); 103. 47^{cd} (with T_2), 92 ; 106. 44–45 ; 108. 20^{c}–24^{b} (hapl.); 103. 4^{c}–5^{d} (hapl. ; with

G_3; without M_3), 32^{cd}, 34-35, 37^{a}–38^{b}, 41^{ef}; 110. 14^{cd} (without M_3), 18^{ab} (with Dn_1; without M_3); 111. 21^{ab} (with T_3); 112. 68^{ab}, 118^{cd} (without M_3), 124^{ef} (with T_3; without M_3); 114. 96^{ab}, 98^{ef} (with T_3), 100^{ab} (with T_3); 115. 14^{ab} (with T_3); 116. 45^{cdef} (with T_2; without M_2).

Of these, M_1 fails to present 6. 22. 19.

There are no additions peculiar to M_1 exclusively. M_{1-3} have 56*; $M_{1.4}$ (with T_3) 463*, and $M_{1.2.4}$ (as a subst. passage) 468*. M_1 at times follows T G in the matter of addl. passages, as for instance in 395*, 421*, 431*; in 331* (with D_1 M_2), 391* (with M_2), 412* (with D_6 M_2); and in 480* (with M_4). Beyond these, there are about a dozen cases where the additional passages are common to the entire M version, as well as the over a hundred and thirty cases characteristic of the S recension as such. The former are listed below :

79* and 165* (both without M_4), 187* (with $K_{3.4}$ $B_{1.2.4}$ Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$), 220* and 362* (both with T_2), 366* (subst.), 390* (with T_3), 407* (with K_4 $D_{1.3}$), 434* (with T_2 which substitutes it for 6. 103. 101^{cd}), 452* (with T_1 G, T_1 G_4, and G_{1-3} at different points of insertion), 459*, 467* (with K_4 B Da Dn $D_{1.3-8}$).

As to transpositions, the only one exclusively peculiar to M_1 is the reading of 6. 8. 51^{ab} after 8. 48. It, however, repeats the line in its proper place. With M_3, M_1 reads 6. 8. 15^{c}–16^{d} after 8. 25, and transposes (hapl.) 66. 8^{bc} and 9^{bc}; with M_3, it reads 6. 113. 9^{cd}–17^{cd} after 112. 134^{cd}; with T_1 G_4 $M_{3.4}$, it reads 6. 103. 1–11 after 102. 78; with $M_{3.5}$, it transposes 6. 82. 31^{cd} and 32^{ab}; and with $M_{2.3.5}$, it reads 6. 15. 34 after 15. 28^{ab}, repeating the same in its proper place. There are, besides these, a couple of transpositions found in the M version as a whole[1] and the over fifteen cases of transpositions presented by the entire S recension, which are naturally found in M_1.

M_2

Cochin, Chennamaṅgalam, MS. No. 928, belonging to the Pāliyam family. Dated, Kollam 1028 (ca. A. D. 1853).

This MS. contains the Udyoga and the Bhīṣma parvans. It appears in the Crit. App. of the Udyogaparvan as M_2. Written on palm-leaves in Malayālam characters. Of the 299 folios in the MS., the Bhīṣma covers 162, with 11–12 lines to a page, and about 60 letters to a line. Size $17\frac{1}{2}'' \times 2''$. Written in clear and legible characters; fairly correct. Well preserved and modern in appearance, being protected with illustrated wooden covers having painted floral designs. The adhyāyas are generally numbered and named. The MS. was collated at the B. O. R. Institute.

[1] M om. 6. 109. 30-41 in the proper place and reads the same after 6. 110. 21 in the following sequence : 36, 459*, 38^{c}–41^{d}, 30–32^{b} (om. 32^{cd}), 33 (om. 34, 35, 37^{a}–38^{b} and 41^{ef}). In the same chapter (109), M, after st. 33, reads 6. 110. 19–21, repeating the same at the proper place.

Ignoring the omissions which M_2 shares with M_1 (already listed in the description of M_1 above), there are some forty omissions peculiar to M_2 of which nearly half are non-haplographical :

6. 2. 18^{bc}; 3. 7^{d}–9^{c}; 4. 29^{ab} (with T_2; non-hapl.); 13. 45^{d}–46^{a}; 24. 69^{c}–70^{d}; 26. 26^{c}–30^{b}; 34. 17 (with M_3); 38. 10^{a}–11^{b}, 39. 17^{b}–18^{a}; 40. 76^{b}–77^{a}; 43. 75^{ab}: 44. 30^{ab} (non-hapl.; with D_3 T G $M_{1.3.4}$), 34^{ab} (with K_1 D_1 T G); 46. 10^{cd} (non-hapl.); 48. 25^{a}–27^{b}; 50. 43^{cd} (non-hapl.); 53. 7^{a}–10^{b} (non-hapl.); from तूर्णं in 55. 49^{e} up to सं in 51^{a} (non-hapl.); 55. 123^{b}–124^{d} (non-hapl.); from शेषा to भीमस्य in 60. 33^{cd} (non-hapl.); 62. 11^{c}–12^{d} (non-hapl.); 67. 15^{c}–16^{d}; 71. 2^{c}–3^{b}; 73. 23^{b}–24^{e} (non-hapl.); 75. 44^{d}–45^{c}; 82. 48^{b}–49^{a} (non-hapl.); 83. 24^{cd} (with K_5); 84. 12^{a}; 86. 16^{d}–17^{c}; 87. 15^{ab} (non-hapl.); 91. 39^{bcde} (with K_5 D_2); 93. 1^{b}–3^{a}, 15^{d}–17^{a}; 94. 8 (with D_3 T_2); 96. 32^{c}–33^{b} (non-hapl.); 101. 29^{a}–30^{b} (with M_5); 102. 2^{b}–3^{a} (non-hapl.); from तव in 104. 10^{b} to प्रययुः in 104. 11^{d}; 106. 4–6 (with M_5); 106. 9 (non-hapl.); 107. 2^{c}–3^{b} (with K_5); 113. 13^{c}–15^{b} (non-hapl.).

Besides the three instances included in the above list where M_2 shares its omissions with K_5, the following two cases show the affinity of M_2 with other Kashmirian MSS.: 6. 17. 12^{c}–13^{d} (with $Ś_1$ K_0); 51. 3^{c}–4^{b} (with $K_{0.1}$). Both, however, are cases of haplography. Of the nearly thirty cases of omissions presented by the M version generally, M_2 fails to omit the passage in the following nine cases: 6. 75. 5^{c}–7^{b} (also M_4); 80. 5^{ab}; 95. 21^{ab}; 97. 19; 110. 14^{cd}, 18^{ab}; 112. 118^{cd}, 124^{ef}; 116. 45^{cdef}. Of the nearly thirty-five cases of omissions presented by the S recension generally, M_2 shows the passage in the following seven cases: 6. 10. 15^{c}–16^{d} (with T_2); 43. 74^{c}–75^{b}; 48. 69^{cd} (with M_1); 60. 6^{ef}, 53^{a}–54^{d} (with T_1 G_4); 70. 2^{ab} (with T_1 G_4).

M_2 has the following addl. passages: 15* (with T_1 G_4), 26* (with T G M_4), 38*, 54*, 58* (all three with T_1 G_4), 81*, 224*, 254* (the last two, with T_1 G_4), 376* 387*, 401* (all three with T G), 448* (with T_1 G), 449* (with T G), 454* (with T_1 G). For 108* and 246*, see Critical Notes. M_2 (with $M_{3.5}$) does not show 480* which is found in most S MSS.

There are no transpositions in M_2 other than those already listed under M_1.

M_3

Alwaye, Travancore, MS. (without number) belonging to the Ponnokoṭṭu Mana Library.

The MS. is written on palm-leaves, Malayālam characters. Size $17\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. It contains, besides the Bhīṣmaparvan, the *Śivasahasranāma* from the Padmapurāṇa. The total number of folios is 200, of which the Bhīṣmaparvan covers 192, out of which fol. 10 is written on one side only. Gives about 8 lines to a page, and 62 letters to a line. Complete. Undated. Collated at the B. O. R. Institute.

Ignoring the omissions which M_3 shares with M_1 and M_2 (already mentioned in the descriptions of these two MSS.), M_3 shows the following three cases of omission peculiar to it: 6. 79. 29^{ab} (hapl.; with B_4); 106. 5^d–6^c (hapl.); 111. 6–8. In the following six cases, M_3 shares its omissions with M_5: 6. 49. 39^{cd}; 78. 16^{bc} (hapl.); 89. 31^d–33^a (hapl.); 96. 3^{bc}; 101. 25^a–26^b; 114. 55^b–57^a (hapl.). In the following four cases, it shares the omissions with $M_{4.5}$: 6. 95. 41^f–44^a (hapl.); 99. 3^{cd} (hapl.); 112. 27^a–28^b, 30^{ab}. M_3 shares without exception all the omissions presented by the M version as well as the S recension.

As to additions, those which M_3 shares with M_1 have been already mentioned under M_1. M_3 gives all the additions common to the M version as a whole (see p. XLIX above); but of the additions presented by the S recension, M_3 does not show the following: 72*, 83*, 331* (with $M_{4.5}$), 480* (with $M_{2.5}$). With $M_{4.5}$, M_3 gives the passage App. I, No. 4 (the Śveta episode), from which, however, these MSS. omit lines 1–6 and 288–339.

The transpositions in M_3 are all shared with M_1 and are already detailed under that MS. With M_5, M_3 repeats 6. 8. 15^c–16^d after 8. 25, and reads (for the first time) 59. 22^{ab} after 59. 20.

M_4

Malabar, Nareri Mana Library, No. 504. The MS. contains the Bhīṣmaparvan only. Written on palm-leaves in Malayālam characters. Size $18\frac{3}{4}'' \times 2''$. Folios 172, with 9 lines to a page, and 68 letters to a line. Complete. Collated at the B. O. R. Institute.

M_4 presents the following omissions, peculiar to it: 6. 13. 40^d–42^a; 26. 27^a; 27. 10^b–11^e (hapl.); 43. 63^c–65^b (hapl.); 53. 9^c–11^d, 16^d–17^c (hapl.); 65. 24^c–25^d; 89. 26; 104. 57^f–58^e; 109. 3^a–6^b; 113. 9. The following omissions it shares with a few Kashmirian and Devanāgarī MSS., all being cases of haplography: 6. 38. 23 (with K_2); 45. 23^{cd} (with K_3 $D_{2.6}$); 86. 80^{cd} (with $Ś_1$ $K_{0.1}$ $D_{2.7.8}$); 116. 8^{cd} (with Da Dn_1 D_5). M_4 does not share the following omissions presented by the M version generally: 6. 22. 2^{cd}; 51. 31^{ab}; 65. 25^{cd}. The omissions which M_4 shares with M_3 are already shown under that MS. The omission of 6. 6. 11^{cd} is more general, being shared by $B_{3.4}$ Da Dn_3 $D_{5.8}$ T G M_4.

The omissions found in the S recension as a whole are the following:

4. 31^{cd} (hapl.; with B_1 Dn); 5. 15^{ab}; 6. 5^{cd} (with $Ś_1$ $K_{0.1}$ D_1); 6. 10. 15^c–16^d (without T_2 M_2); 10. 52^c–55^b, 56^a–58^b; 12. 20^{cd} (with N without D_8); 15. 8^{cdef} (hapl.; without $M_{1.4}$); 22. 7^b (without M_4); 41. 25–26 (hapl.), 80^{cd}, 84^{cd}; 43. 35^{bc}, 74^e–75^b (hapl.; without M_3); 44. 30^{ab} (with D_3; without M_6); 45. 6^{cd}; 48. 7^{cd}, 57^{ab}, 69^{cd} (without $M_{1.2}$); 50. 79^{ab} (with D_3); 55.

120^{b} (without M_4) ; 58. 48^{cd} (? hapl.) ; 59. 15^{c}–16^{b} ; 60. 6^{ef} (without M_2), 43^{bd}, 53^{a}–54^{d} (hapl. ; without T_1 G_4 M_2) ; 70. 2^{ab} (without T_1 G_4 M_2) ; 71. 10^{ab} ; 73. 53^{ab} (? hapl.) ; 87. 25^{ef} (hapl.), 27–28 ; 113. 9^{ab}, 10^{c}–11^{b} ; 116. 19^{d}–21^{a} (hapl. ; without T_1 G_4).

It will be noticed that, of these, M_4 fails to show only 15. 8^{cdef} ; 22. 7^{b} ; 55. 120^{b}.

Of additions, M_4 has : 66* (a subst. passage), 218*, 308* (with T G), 353* (with T_1 G), 363* (with M_5), 384* (with D_4), 419* (with T_2), 472* (with K_4 $B_{1.2.4}$ Da Dn_1 D_5). It gives the Śveta episode with the exceptions noted under M_3.

Besides the transpositions noted under M_1 and M_3, M_4 presents the following additional cases : after 6. 17. 20^{ab}, it reads 21^{cd} repeating the line in its proper place ; after 17. 25^{ab}, it reads 27–28 ; after 38. 17, it reads 39. 5–6 ; after 46. 18, it reads 46. 12^{a}–13^{b} ; it erroneously reads 66. 14^{c}–15^{d} after 16 ; it transp. 87. 15^{ab} and 15^{cd} ; after 112. 134^{cd}, it reads 113. 10^{ab} (om. 10^{c}–11^{b}), 11^{c}–17^{d} followed by 112. 134^{c}–135^{b}, 468*, 136–138, and st. 1–8 of the following chapter (113). M_4 gives the Śveta episode with the exceptions noted under M_3.

M_5

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 62 of 1924–26. Written on palm-leaves in Malayālam characters. Size $13\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Folios 254, with 8–9 lines to a page, and 55 letters to a line. The MS. contains the Bhīṣmaparvan only. Collated at the B. O. R. Institute.

Besides the omissions shared by M_5 with M_1 and M_3, which are shown under those MSS., M_5 presents the following omissions peculiar to it : 6. 15. 68^{b}–70^{a} ; 41. 47^{c}–64^{b} (hapl. ; loss of 17 stanzas) ; 43. 40^{a}–41^{b} (? hapl.), 77^{d}–79^{a} (hapl. ; with Da_1) ; 69. 31^{d}–33^{a} (hapl. ; with G_2) ; 96. 7^{c}–8^{b} (hapl.) ; 103. 69^{b}–70^{c} (hapl. ; with K_0). It gives all the omissions found in M as a whole, and of the omissions in the S. recension, M_5 fails to give that of 6. 44. 30^{ab} only.

The additions in M_5 are the following : 36* (with $Ś_1$ K_{0-2}), 154*, 155* (both with $M_{3.4}$), 287* (with $Ś_1$ K B_3 D_2), 363* (with M_4), 440* (with T_1 G_4). We have already seen that M_5 (with $M_{3.4}$) gives the Śveta episode. M_5 further gives all the additions shared by the M version as a whole (see p. XLIX), and of the additions common to the entire S recension, M_5 (with some other MSS. of the M version) fails to give only three. The entire list of these S additions is given below :

31*, 50*, 60* (with B_{2-4} Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$), 61* (with K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$), 64* (with K_{3-5} B D), 70* (with K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$), 71* (subst.), 72* (without M_3), 78*, 83* (without M_3), 108* (with $Ś_{1.2}$ $K_{0-3.5.6}$ $Ñ_1$ $B_{1.3.4}$ Da_1 Dn_1 $D_{1-4.6}$; without $M_{1.2-5}$), 116*, 117*, 118*, 119* (subst.), 120* (subst.), 121*, 122* (subst. ; T_1 om.), 123* (without T_1), 124* (subst.),

125*, 126*, 128*, 129*, 130*, 131*, 132*, 133*, 138*, 143*, 144*, 145* (subst.), 146*, 147*, 149*, 150*, 156* (subst.), 157* (subst. ; with D_1), 158*, 162*, 167*, 171*, 180*, 186*, 188*, 192* (T_2 om.), 193* (subst.), 195*, 206*, 207*, 208* (subst.), 211* (with K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$), 212*, 221* (subst. ; with K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$), 223* (subst. ; M_{3-5} ins.), 225* (subst.), 226*, 236*, 238* (subst.), 240* (with D_8), 250*, 252*, 253* (without M_1), 255* (subst.), 258*, 259*, 262* (T_2 om.), 263* (with D_4), 267* (without T_2), 271* (subst. ; without T_2), 272* (with D_4), 274*, 278*, 281* (subst.), 282* (with D_4 ; M_3 om.), 284*, 286* (with D_4, marg. *sec. m.*), 289*, 290*, 292*, 293*, 295* (with D_4, marg. *sec. m.*), 296* (with D_4), 298*, 300*, 306*, 307*, 309*, 311*, 315*, 316* (with Ś$_1$ $K_{0-2.4.5}$ B_3 ; without T_2), 317*, 319*, 320*, 321*, 322*, 325*, 326* (subst.), 331* (with D_1 ; without M_{3-5}), 336*, 344*, 347*, 349*, 350*, 352*, 355* (T_2 om.), 356*, 357*, 358* (G_1 damaged), 361*, 374*, 381*, 382* (subst.), 386* (T_1 G_4 subst.), 392*, 396*, 397*, 399*, 400*, 405*, 409*, 432*, 438*, 439*, 442* (subst.), 443*, 452* (without T_2), 458*, 475*, 478*, 479*, 480* (without $M_{2.3.5}$), 486* (with B_2 Da Dn_1 D_5), 494* (with $K_{0.2-5}$ B D ; without G_{1-3}), 498*, 500*, 502* (subst.).

There is only one transposition peculiar to M_5 : it reads 6. 103. 50^{bc} after 51^d. The other transpositions are shared by M_5 with M_3 (two cases), or $M_{1.3}$, or M_{1-3} (one case each), and they are given under the respective MSS.

The transpositions found in the entire S recension are the following :

after 6. 19. 25^{ab}, S reads 27^{cd}, repeating the line in its proper place ; after 41. 76, S reads 78^{ab}, 79, 80^{ab}, 77, 128*, 78^{cd} ; S transp. 43. 6^{ab} and 6^{cd} ; after 48. 7^{ab}, S reads 9^{cd} ; after 48. 56, S reads 60 ; S transp. 50. 20^{cd} and 20^{ef} ; also 55. 125^a and 125^b ; S reads 58. 41 after 44 ; S transp. 59. 12^{cd} and 13^{ab} ; after 59. 15^{ab}, S reads 17^{cd} ; S transp. 60. 6^{ab} and 6^{cd} ; also 67. 4^{ab} and 4^{cd} ; after 68. 9^{ab}, S reads 8^{ab} followed by 284* ; S transp. 73. 57^{ab} and 57^{cd} ; also 88. 21^d and 22^b (with $K_{3.5}$ B D) ; after 92. 14, S reads 17^{cd} and 19 ; S reads 107. 46^{ef} before 46^{abcd}.

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS. do not form part of the regular Critical Apparatus as such. But of the more than twentyfive MSS. which could not be included in the Crit. App., but of which regular collations were obtained, the following four give at times certain *variae lectiones* which are occasionally mentioned and commented upon in the Critical Notes.

K_7

Madras, Adyar Library, No. X c 7. Written in Devanāgarī characters on

tough country paper, much worm-eaten. A composite MS. consisting of two parts, separately paged, giving folios 43 + 164, with 12–14 lines to a page, and 35 letters to a line. The first part takes the text up to end of the Bhagavadgītā chapter 6, which, in the Parvan sequence, is equal to chapter 27, and not chapter 28 as in the Critical Edition, seeing that the MS. omits Crit. Ed. chap. 22 entirely. The next part does not begin with BG. chap. 7, as one would expect, but goes back to chapter 22 (which includes vulgate chapters 22 and 24, om. intervening chap. 23) and thereafter, omitting the BG. entirely, it carries on from the beginning of our chapter 41 stanza 1 up to the end of the parvan. At the end of the MS. is found a folio (numbered 150) which is the concluding folio of a Bhīṣmaparvan MS., presumably the same of which the MS. preserves the first 43 folios. The handwriting of both the parts appears similar, but the texts given by them differ, the first part being distinctly Kashmirian, while the second, mainly Southern. The MS. is undated, and was collated at the B. O. R. Institute. The siglum K_7 refers only to the first part of the MS., the second part being altogether ignored.

K_8

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 480 of Viśrāmbāg I, dated V. Saṁvat 1806 (A. D. 1750).

Written on smooth country paper in Devanāgarī characters. Size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$. Folios 139, with 13 lines to a page, and about 62 letters to a line. Margins ruled in red. Clear and legible writing. Neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered, except for the Bhagavadgītā portion. The MS. does not give the *Kātyāyanīstava* and generally gives a conflated text of the K version. Modern in appearance. The post-colophon entry runs thus : भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । व्यासदर्शनं । भीष्माभिषेकः । युद्धसंस्थानं । कुरुक्षेत्रागमनं । जम्बूखण्डविनिर्माणं । श्रीभगवद्गीता । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमनं । विश्वोपाख्यानं । इरावद्वधः । भीष्मपतनमिति ॥

अत्राध्यायशतं प्रोक्तं तथा सप्तदशापरे । पञ्चश्लोकसहस्राणि संख्यया ॰ शतानि च ॥
श्लोकाश्च चतुरासीति एतस्मिन्प्रकीर्तिताः । व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्व महाद्भुतम् । आ जन्मनः कृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
पर्वान्ते पर्वदानं च दत्त्वा स्वर्णादिदक्षिणम् । समीहितफलावाप्तिं लभते नात्र संशयः ॥
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च । गवां कोटिप्रदानस्य फलं स्याद्भीष्मपर्वणि ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः कुलं चैव समुद्धरेत् ॥

संजय उवाच ।

भीष्मस्य पतनं राजन्वाचयित्वा च यो द्विजः । भीष्मस्य प्रीणनार्थं हि कृष्णस्य च महात्मनः ॥
न ददाति द्विजेभ्यो वै भोजनं च स्वशक्तितः । ज्ञातव्यः स च विप्रेन्द्रो घातकः कृष्णभीष्मयोः ॥
भीष्मपतनं च यः श्रुत्वा दद्याद्दानानि भूरिशः । व्यासाय च प्रदातव्यं गोर्भूर्वस्त्रहिरण्मयम् ॥
भीष्मपातं हि यः श्रुत्वा पर्वदानानि सर्वशः । वैकुण्ठं समवाप्नोति शाश्वतं परमं पदम् ॥

तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गोसहस्रं ददस्व च । आनृण्यं परमं गत्वा ब्रह्मलोकमवाप्स्यसि ॥
भीष्मपाते श्रुते राजन्न ददाति हि वचनं [? यो धनम्] । वासांसि विविधानीह भीष्मस्य परितुष्टये ॥
भीष्महा स च विज्ञेयो भूमिं यो न प्रयच्छति । भीष्मस्य भूमिशयनाद्वाङ्भा भूरसंशयम् ।
एवं यः कुरुते पार्थ स च स्वर्गे महीयते ॥

ग्रन्थसंख्या सह० ५ शत ८ श्लोक ८४ ॥ इति श्रीस्वस्ति श्रीनृपविक्रमभानुसमयातीतसंवत् १८०६ ना वर्षे श्रावणवदि प्रतिपत्तिथौ बुध-दिवसे श्रवणउपरांतधनिष्ठानक्षत्रे आयुष्मानुपरांतसौभाग्यनाम्नि योगे बालवकरणे एवं पंचांगतिथौ भीष्मपर्व लिखितं ॥ व्यासश्रीआसा-प्रसादादलेखि । विष्णोः प्रसादाल्लेखकपाठकयोः प्रत्यहं शिवमेवास्तु । मनसि ईप्सिता मनोरथाः सफला भवन्तु ।

भारतीं भूतले भूरिभव्यभोगप्रदायिनीं । शृण्वन्ति भारतीं भद्रां न तेषां भवतो भयम् ॥

पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु ।

रक्षितव्यं सदा सद्भिः पुस्तकं परहस्ततः । संभालासावधानत्वे कृपणः स्वं धनं यथा ॥
स्वयं न नद्यः सलिलं पिबन्ति स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।
पयोमुचां वारि परार्थहेतवे परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

भीष्मपर्वणि ग्रंथ समाप्तोयं ॥ श्रीरस्तु ॥

D_9

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1274; dated V. Saṁvat 1622 (A. D. 1566). Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 155. Wants the beginning.

D_{10}

Pudukottai, State Library, MS. (without number) written on paper in Devanāgarī characters. Further details of the MS. are not available.

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

$Ś_2$

London, British Museum, Oriental MS. No. 6763 D. Written on birch-bark in fairly legible Śāradā script (observing *jihvāmūlīya* and *upadhmānīya*). Old in appearance with letters here and there faded or broken off with part of the margin. Gives the text of the Bhagavadgītā only up to chapter viii. 18. The variants from this MS. are quoted by F. Otto. Schrader in his *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*, and they are reproduced in the Crit. App. on that authority.

$Ś_3$

Srinagar, MS. belonging to the Shri-Rāma-Trika-Āshram, Fateh Kadal, which was used by Brahmachari Lakshman Raina for his edition of the Bhagavadgītā with Abhinavagupta's commentary, Srinagar, 1933. The MS. is written on very old Kashmiri paper in Śāradā characters, and forms the basis of the printed text. Two

other MSS. were also used by L. Raina, but as only nine variant readings[1] are noted in the whole poem, the printed text can reasonably be taken to represent Raina's best MS.

Ś₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 424 of 1875-76. Written on Kashmirian paper in Śāradā characters and bound in a book-form. Folios 581, with 14-16 lines to a page, and 11-16 letters to a line. Size 7¼″ × 4″. Written by at least two hands. Occasional marginal additions and corrections in Śāradā characters. The text and the commentary are written continuously. The MS. ends :

यत्सत्येप्ये[? ऽपी]न्दुतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशे
सन्तोऽप्यलन्तसौक्ष्म्यात्कचन विनिभृता यान्ति नाशं निशायाम् ।
तन्ध्यकारप्रगल्भस्वगुणविलसितेनाशु विद्योतयंस्ता-
न्सर्वान्सम्यक्पदार्थाञ्जयति दिनपतेर्ज्योतिरत्यूर्जितं तत् ॥

संपूर्णं सर्वतोभद्राभिधानं गीताविवरणम् ॥

मनोहरस्य भट्टस्य * * * * शुभं भवेत् ।
लेखनात्पाठनाद्वापि श्रोतॄणां च भविष्यति ॥

इति राजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे भगवद्गीताविवरणेऽष्टादशोऽध्यायः । संवत् १०० पौ सुदि प्रतिपदि समाप्तं चेदम् ।

If Laukika Saṁvat 85 in Ś₁ corresponds to A. D. 1739, the present MS. may go back to A. D. 1754. The MS. looks a couple of centuries old.

Ś₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 423 of 1875-76. Written on Kashmirian paper in Śāradā characters. The first six chapters (folios 1-64) written in upright book-form, and the remaining chapters, probably by the same hand, in oblong pothī form, numbered 1-96. The MS. is bound in leather. Size 12″ × 7″. About 24-27 lines to a page, and 20 letters to a line in the first part; about 13-14 lines to a page, and 48 letters to a line in the second part. Occasional marginal corrections. The text and the commentary are written continuously, yellow pigment being used to differentiate the text. The MS. ends :

---

[1] These are: BG 2. 6ᵃ न चैतद्विद्मः (for नैतद्विद्मः); 3. 6ᵈ मिथ्याचारः (for मूढाचारः); 89*, line 3 इन्द्रियेषु ह (for इन्द्रियैः सह); 6. 33ᵈ स्थिरान् (for परान्); 91*, line 2 ऽविश्रान्तो (for विश्रान्तो); 8. 25ᵃ धूमः कृष्णस्तथा रात्रिः (for धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः); 10. 2ᵇ प्रभावन् (for प्रभवन्); 10. 10ᵈ उपयान्ति (for प्रापयन्ति); 18. 44ᶜ परिचर्यात्मकं (for पर्युत्थानात्मकं). The first four of these variants belong to a MS. designated by Raina as ग; variants 5, 6, 9 belong to MS. क; and 7 and 8 to MS. घ.

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे भगवद्गीताविवरणे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ संपूर्ण समाप्तम् ॥ ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः । श्रेयोऽस्तु नः । ॐ शुभसंवत् २७ भा वदि तृतीयस्यां परेण चतुर्थ्यां शुक्रवासरान्वितायां संक्रे दिं. आ. सु. ४५ उत्तरनक्षत्रे इदं रामकण्ठीभगवद्गीतायां टीकाशास्त्रं संपूर्ण समाप्तम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

If the Laukika year is taken to represent the cycle following the one intended in Ś₁, the present MS. would be (15 + 27 =) 42 years younger than Ś₁, i. e., it would belong to A. D. 1781, for which year the *tithi* and week-day details given above would seem to correspond, according to the calculations in Pillai's *Indian Ephemeris*.

Ś₆

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883–84.

Written on old country paper in Śāradā characters. The MS. consists of three separately paged parts. The first part (pp. 1–15) gives the commentary of Śrīdhara on the Gītāsāra (see Ś₈), while the second (pp. 1–8) gives an Upodghāta or Introduction to the teaching of the Bhagavadgītā as understood by the commentator, which, however, breaks off suddenly towards the end. Then follows the third part (pp. 1–88), which lacks the initial part and begins with the commentary on BG. 2. 6. Size 8¾″ × 6″. About 24–26 lines to a page, and 24–28 letters to a line. The commentator gives his name in the concluding stanza as Ānanda (probably a shortened form of Ānandavardhana), while the commentary is called the *Jñānakarmasamuccayavyākhyā* alias the *Ānandavardhinī*.[1] The MS. ends with the stanza :

संख्याते द्विजराजसिद्धयुषिवरोपायैः(4781) कलेर्हायने
लोके सप्तगुणर्षिरूपकमिते(1737) काले शकघ्ने सति ।
आनन्दस्य कृतिः श्रुतिस्मृतिमिता गीता गिरां पञ्चका-
त्कर्मज्ञानसमुच्चयोदयधिया भूयाच्छिवप्रीतये ॥

This would give, calculating by the elapsed Kali years mentioned, A. D. 1680 as the date of the commentator, which would correspond to the year 1737 of the Saṁvat era, which the MS. designates as "Śakaghnakāla".

K₆

Gondal, Kathiawad, MS. (without number) belonging to the Rasaśālā Collection of MSS. Dated V. Saṁvat 1598 (A. D. 1541).

This is the 'rare and ancient' MS. upon which Rājavaidya Jivaram Kalidas Shastri of Gondal has based his edition (1936–37) of the Bhagavadgītā. The Shastri does not give any detailed description of this rare and ancient MS. The B. O. R. Institute obtained from Gondal photograph copies of four pages of the MS., including the last

---

[1] This commentary has been edited by S. K. Belvalkar, Bilvakuñja Publishing House, Poona, 1941.

which gives the date. It would accordingly seem that the MS. is written on paper in Devanāgarī characters with Pṛṣṭhamātrās. There are 19–20 lines to a page, and about 52–56 letters to a line, i. e., an average of 32 ślokas per page. The MS. should accordingly extend to twelve folios, the first and the last being written on one side only. The MS. ends thus : इति श्रीभगवद्गीतायां मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ तत्समाप्तौ गीता समाप्तिमगात् ॥ श्रीहरिः ७० ॥ शुभं भूयात् । नन्दन्तु यावचन्द्रदिवाकरौ ॥ श्रीः ॥ सं. १२३६ वर्षे मिति ज्येष्ठशुक्लपञ्चम्यां * * दिने[1] पूर्णम् । इति श्रीभगवद्गीता समाप्ता ॥ गंगाशंकरपठनार्थं गणपतव्यासेन स्तंभतीर्थे लिखितं ॥ प्रतिलीपी स. १५९८ (?) वर्षे चैत्रे ... ... (some letters erased) * * * पूज्य-विमलगणीशिष्य-मुनिसिंहविमल-आदेशात् कृती । The original copy of the MS. was made at Cambay, and the second, some 350 years later, by the order of a Jaina Muni. We are told that the MS. was obtained from Surat.

To judge by the photograph copy, the MS. does not appear to be even as old as Saṁvat 1598, to say nothing of Saṁvat 1236. The Pṛṣṭhamātrā mode of writing is here and there given up, e. g., in writing निर्यांत in BG. 5. 17^d, निवर्त्यैष in 89*, line 7. The MS. reads BG. 6. 7^b actually as परमात्मा समाहितः. The Gondal edition rejects this reading because the 'Kashmirian' reading is परात्मसु समा मतिः. The same is the case as regards यत् (found in the MS.) in 4. 21^b, which the Gondal edition changes into यः, the Kashmirian reading. K6 (i. e., the Gondal edition of 1936–37) offers 32 readings, peculiar to it, which we have not found in any of the MSS. we have seen. These are :

1\. 31^d हत्वाहवे स्वबान्धवान्
37^c स्वजनान् (for स्वजनं)
45^d स्वजनान्हन्तुमुद्यताः
2\. 5^b श्रेयस्करं (for श्रेयो भोक्तुं)
11^b प्रज्ञावान् (for प्राज्ञवन्)
57^d स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते
61^d स्थिरप्रज्ञः स उच्यते
64^a रागद्वेषविमुक्तस्तु
68^d स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता
3\. 26^c योजयेत् (for जोषयेत्)
31^a इमं (for इदं)
5\. 4^d उभयोः फलमश्नुते
9^a विलपन् (for विसृजन्)
20^b नो द्वेष्टि (for नोद्विजेत्)
23^a यो वोढुं (for यः सोढुं)
6\. 44^b क्रियते (for ह्रियते)
8\. 3^d कर्मसंज्ञितम् (for °संज्ञितः)
10\. 40^a शुभदिव्यानां (for मम दिव्यानां)
11\. 46^c भुजद्वयेन (for चतुर्भुजेन)
12\. 12^d निरन्तरा (for अनन्तरम्)
15^c हर्षमन्युभयक्रोधैर्
13\. 22^a उपदेष्टा (for उपद्रष्टा)
31^a निर्मलत्वात् (for निर्गुणत्वात्)
14\. 6^c सुखसंखेन (for °सङ्गेन)
15^c तथा तमसि लीनास्तु
18^a सत्त्वेन (for सत्त्वस्था)
15\. 5^b अध्यात्मनिष्ठा (for °नित्या)
8^c गृहीत्वा तानि (for गृहीत्वैतानि)
13^a मामाविश्य (for गामाविश्य)
16\. 12^c कामलोभार्थम् (for °भोगार्थम्)
18\. 15^d पञ्च ते (for पञ्चैते)
59^c मिथ्यैवाध्यवसायस्ते.

---

1 The name of the day is erased and illegible, but looks like either शशि or शनि, the former would be correct, following the full-moon ending month usual in Northern India.

Would it be believed that the only MS. where all these variants occur (except 2. 11^{b}, 3. 31^{a}, 5. 23^{a}, 14. 6^{c}—the last three being downright errors which can be easily corrected)—is the "Bhojapatra" MS.[1] from the same Gondal Collection, which gives a Bhagavadgītā of 745 (755) stanzas? Of the remaining variants in the above list, 5. 9^{a} is tautologous; 6. 44^{b} is meaningless; 8. 3^{d} is ungrammatical (unless कर्म is taken as a separate word); in 14. 15^{c}, the plural लीनाः is wrong; 15. 13^{a} can give sense only if माम् = लक्ष्मीम् = मायाम्; and in 18. 59^{c}, the word व्यवसायः is deliberately changed to अध्यवसायः because the editor always prefers to understand व्यवसाय to mean trade, profession or worldly activities. See his long note *apud* BG 2. 41.

Ñ$_{1}$

Cambridge, University Library, Additional MS. No. 1597; dated Nepalese Saṁvat 596 (ca. A. D. 1476).

This MS. was presented to the Cambridge University by Daniel Wright, the Nepal Resident. The B. O. R. Institute obtained a photograph copy from the University. It is a paper MS. written in Newārī characters. Size 18″ × 5½″. Folios 56, with seven lines to a page, and about 32 letters to a line. Occasional marginal emendations. Stanzas and adhyāyas numbered. After BG. 18. 78, the MS. inserts 111* and continues:

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयाशिक्यां श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भीष्मपर्वणि परमार्थनिर्गुणमोक्षयोगो नामाष्टादशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ संवत् ५९६ वैशाखकृष्णअष्टमी शुक्रदिने संपूर्णम् ॥ श्रीभगवद्वासुदेवप्रीतिरस्तु ॥ शुभमू ॥

Then follow ten lines of an independent Paurāṇik work. The particulars of the date given are correct.

The above MS., which, if the date is its own, would be the oldest MS. to be used for the present edition, may, possibly, be a later copy from an older MS., to judge by its handwriting. On fol. 66 and elsewhere, there are small marginal corrections in Devanāgarī characters, presumably by a different hand.

The MS. gives over thirty-five original variants, nearly 20 of which appear to be copyist's blunders. The readings worth noting are the following:

BG. 1. 27^{a} — सुहृदः स्यालान् (for सुहृदस्तथा; cf. 1. 34^{d})
2. 6^{b} — यद्वा जयेम उत वा (with hiatus)
2. 20^{b} — भविता वा कदाचित्
2. 38^{c} — युद्धाय युद्ध[ध्य]स्व

[1] Regarding this MS., see my paper in *The Ganganatha Jha Research Institute Journal*, Vol. 1 (1943), pp. 21–31, entitled "A Fake(?) Bhagavadgītā MS."

4. 15^{b} — सर्वैरपि (for पूर्वैरपि)
4. 21^{a} — यदा[ता]शीर्यतचित्तात्मा
5. 5^{b} — तद्योगेनाधिगम्यते
5. 6^{cd}— मुनिर्ब्रह्म अचिरेणाधि° (with hiatus)
6. 13^{b} — अचलस्थिरः (for अचलं स्थिरः)
8. 23^{ab}— त्वनावृत्तिं प्रवृत्तिं (for त्वनावृत्तिमावृत्तिं)
9. 2^{c} — धर्मं (for धर्म्यं)
9. 15^{b} — यजन्ते मामुपासते
9. 19^{b} — उत्सृजानि (for उत्सृजामि)
10. 34^{ab}— सर्वहरश्चास्मि उद्भवश्च (with hiatus)
10. 35^{cd}— मार्गशीर्षोऽस्मि ऋतूनां (with hiatus)
11. 54^{ab}— शक्यमहम् which avoids hiatus (for शक्य अहम्)
13. 2^{a} — क्षेत्रज्ञ इति मां विद्धि
14. 1^{d} — सिद्धिमुदायताः
14. 4^{c} — तासां योनिर्महद्ब्रह्म (by transp.)
14. 17^{cd}— जायेते तमसः (for तमसो भवतः)
17. 26^{d} — पार्थ उच्यते (with hiatus ; for पार्थ युज्यते)
18. 16^{c} — पश्यतेऽकृतबुद्धित्वान् (irregular Ātmanepada)
18. 19^{b} — कर्मभेदतः (for गुणभेदतः)
18. 20^{b} — भावमव्यक्तमीक्षते
18. 44^{a} — कृषिवाणिज्यगोरक्षं (by transp.)
18. 61^{b} — हृदयेऽर्जुन तिष्ठति.

The large number of variants with hiatus is a feature. The oldest Nepalese MS. of the Ādiparvan offers numerous instances of the same : see Sukthankar, *Epic Studies* (VII), Annals of the B. O. R. Institute, Vol. XIX, p. 211.

$\tilde{N}_1$ has only three inserted passages : 100*, 101*, and 111*, the last of which is apparently a संग्रहश्लोक not presumably from Ćg. Passage 100* is a regular Kashmirian extra stanza found in $Ś_{3-8}$ K_6 $\tilde{N}_1$ (marg.) D_3 Cā. g. k ; but passage 101* is found only in K_3 (all the three lines), and in $\tilde{N}_1$ and D_3 (only the first and the third lines). Worth noting is the fact that $\tilde{N}_1$ gives 100* and 101* only in margin[1] or in parentheses, *sec. m.* Except for this, the bulk of the extra stanzas in the "Kashmirian Recension" seem to be unknown to this old Nepalese MS. This is also the case generally with regard to the Kashmirian *variae lectiones*.

---

[1] The *vibhūtis* mentioned in 101* occur individually in Purāṇa texts like the *Bhāgavata* XI. 16. 18, 21, 30.

DETAILED EVALUATION OF THE TESTIMONIA

(i) *Commentaries: A—For the Parvan*

For the Bhīṣmaparvan, five commentaries have been cited in the Critical Apparatus, where necessary. Of these, those of Arjunamiśra (Ca) and of Nīlakaṇṭha (Cn) are given in MSS. along with the text, but it is not invariably the case that the text, along with which the commentaries are written, agrees with the *pratīkas* cited by the commentator. Scribes often wrote first the text by itself in the centre. The commentary written above and below the text in the blank space left for the purpose, was at times written by a different scribe, and it was rarely that the scribes took the care to see that the *pratīkas* cited in the commentary corresponded with the text already written in the centre. We can cite the instance of our MS. Dn1. When its text was written, the intention obviously was to write above and below it the commentary of Arjunamiśra. Apparently, this was not available, and we find the commentary of Nīlakaṇṭha written in its stead. Somewhat disingenuously, however, the commentary ends with—इति श्रीमदर्जुनमिश्रकृतौ भारतार्थदीपिकायां भीष्मपर्वविवरणं समाप्तम्. Secondly, not every commentary explained all the "difficult" stanzas or words, so that not full use could everywhere be made of the blank margins left above and below the text for the writing of the commentary corresponding to it. This furnished the temptation for the student-scribe to copy down from another commentary the explanation of a difficult word, phrase or point which the commentary he was supposed to copy down might not have thought necessary to explain. At least some of the identical explanations found in the different commentators may be due to this habit of the student-scribe, although, in other cases, the commentators themselves might have borrowed (generally without acknowledging) an explanation or two from their predecessors, not even taking the trouble to vary the phraseology.

The five commentaries Ca, Cc, Cd, Cn, and Cv, although cited in the Crit. App. in this alphabetical sequence, will be discussed here in their chronological order. We begin with the oldest of them, Devabodha's *Jñānadīpikā* also called *Mahābhāratadīpikā*.

Cd

Of this old and venerable commentator, no MS. of the commentary on the entire Mahābhārata is known to exist. The Critical Edition could use his commentary[1] on the Ādiparvan, the Sabhāparvan, the Udyogaparvan[2] and the Bhīṣmaparvan[3] (without the Bhagavadgītā). We still lack his commentary on the Āraṇyakaparvan[4],

[1] Published independently by R. N. Dandekar, B. O. R. Institute, Poona, 1941.

[2] Published independently by S. K. De, Bharatiya Vidya Series, No. 3, Bombay, 1944.

[3] Published independently by S. K. Belvalkar, B. O. R. Institute, Poona, 1947.

[4] A paper MS. in Bengali characters of Devabodha's comm. on the Āraṇyakaparvan is mentioned by Rajendra Lala : *Notices of MSS.*, Vol. v, No. 3009. The MS. belonged to Pratapacandra Bhattacharya of Singura, Dist. Virabhuma.

the Virāṭaparvan[1], the Bhagavadgītā[2], the Karṇaparvan, the first eight chapters of the Strīparvan, and all the remaining parvans from the Śānti to the end.

For the Bhīṣmaparvan we have a solitary MS. of Devabodha (commentary only), being the Baroda Oriental Institute MS. No. 12982. It is written on paper in Devanāgarī characters. Folios 1–5 (folio 1*a* blank) carry the text up to the Bhagavadgītā; and folios 1–9 (written *sec. m.*, with fresh pagination; fol. 3*b*, 4*a* and 9*a* being left blank) carry the text from 6. 41. 1 to the end of the parvan, there being no commentary available for the Bhagavadgītā. The MS. concludes thus— इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीदेवबोधकृतमहाभारतदीपिकायां भीष्मपर्वाख्यानं[? र्वव्याख्यानं] समाप्तम् ॥ श्रीशाके १६८८ आश्विन सुदि ५ बुधे लिखितमिदं रामभद्रपंतेन ॥ This gives 26th October 1766 as the date of completion of the MS. according to Pillai's *Indian Ephemeris*.

As was established in the case of the Ādiparvan[3], and the Udyogaparvan[4], the text upon which Devabodha comments is in the main of the Ś K type. The examination of the *pratīkas* quoted in the commentary on the Bhīṣmaparvan goes to confirm that conclusion. Thus, as against the text accepted in the Critical Edition, Cd, in the following fifteen cases, gives a reading vouched for by the primary Kashmirian sources :

6. 3. 34^a उपतिष्ठन्ति (for °ष्ठद्भिस्) with Ś$_1$ K$_{0-2}$; 4. 15^a सर्वाणि (for संग्रामे) with Ś$_1$ K$_{0-3. 5}$ D$_{1. 2. 6}$; 6. 6^d शब्द आकाश एव च with Ś$_1$ K$_{0-3. 5}$ D$_{1. 2. 6. 7}$; 6. 9^a न चैषां (for तदेषां) with Ś$_1$ K$_{0-2}$ D$_{1. 7}$; 22. 5^a महेन्द्रवाह° (for °यान°) with Ś$_1$ K$_{0-3. 5}$ D$_{2. 7}$; 42. 1^a एवंव्यूहेषु (for एवं व्यूडेषु) with Ś$_1$ Dn$_2$ D$_3$; 44. 32^b व्याघ्रचर्ममयैर् (for °शयैर्) with Ś$_1$ K$_{0-2. 5}$ Ca. v ; 44. 48^a पद्मशीर्षेण (for °तारेण) with Ś$_1$ K$_{0-3. 5}$ D$_{2. 3. 6}$; 55. 119^a विहितेन्द्रजालाः (for निहतेन्द्रकीलाः) with Ś$_1$ K$_3$ D$_6$; 60. 79^d भ्रातृव्यसनकर्षितः (for °कर्शितः) with Ś$_1$ K$_0$ B$_{2-4}$ D$_1$; 62. 6^c भूतात्मनः (for °त्मा यः) with Ś$_1$ K$_{0-3}$; 67. 11^d व्यवालीयन्त (for व्यव°) with Ś$_1$ K$_4$ B$_{1. 2}$ Da Dn D$_{3-5. 7. 8}$ Cap. c ; 67. 34^d वातम् (for वीतम्) with Ś$_1$ K$_{0-3}$ B$_{2. 4}$ Da Dn$_1$ D$_{2-5. 7}$ T$_2$ Ca ; 92. 52^a तोमरावापाश् (for °रांश्चापि) with Ś$_1$ K$_0$; 105. 4^c रथसंगः (for °भङ्गः) with Ś$_1$ K$_{0. 1. 3}$ D$_{2. 3}$.

The cases in which Cd records a variant found in the late Kashmirian sources count up to thirty, of which the following may be noted :

6. 12. 19^d वर्णांतरे (for वर्णान्तरं) with K$_{3-5}$ B Da$_2$ Dn D$_{1. 2. 4-6}$ T M$_4$ Ca ; 44. 25^a प्रतिमानेषु (for पात्यमानेषु) with K$_{3. 5}$ B$_3$ D$_{2. 3. 6}$ T$_2$ G$_{1. 3}$ M Ca ; 52. 1^c अथ

---

[1] *Ibid.*, No. 3010 is a Bengali MS. of Devabodha on the Virāṭaparvan, of the same owner.

[2] There is a MS. (Baroda Or. Inst. No. 13036) of Caturbhuja's commentary on the Bhīṣmaparvan which seems to have preserved a portion of Devabodha's commentary on BG. 2. 11–16 and 4. 17–31. But we cannot be certain of its authenticity. Sarvajña-Nārāyaṇa quotes Devabodha's gloss on Bg. 11. 36.

[3] See Sukthankar, *Prolegomena to the Ādi*, p. LXX.

[4] See De, *Introduction to the Udyoga*, pp. XIII–XIV.

संयाने (for अनुसं°) with K_2 $B_{1.2.4}$ Da Dn $D_{4.5.7.8}$; 55.95^d अभिसारात् (for अभियानात्) with $K_{3.5}$ $D_{2.6}$; 63.12^a कर्णस्रोतोभवं (for °द्भवं) with $K_{3.4}$ B_1 Dn_2 $D_{4.7}$ Ca ; 93.21^c परार्धेन (for °र्घ्येन) with $K_{0.2.3}$ Da_1 $D_{2.5.6}$ T_2 ; 98.17^b ऽभ्रघनान् (for ऽभ्रगणान्) with $K_{3.5}$ $D_{2.3}$; 100.30^c व्यंसयामास (for ध्वंसयामास) with $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ M; 110.43^b प्रहः (for ग्लहः) with $K_{2.3.5}$ $D_{2.5}$ Cc ; 116.6^a अन्वासंत (for अन्वासत) with $K_{2.4}$ B D (except Da_2 D_5); 116.17^b रथेषुभिः (for महे°) with $K_{3.5}$; 116.47^c सौहृदानां (for सौहृदं वा) with $K_{3.5}$ D_2 ; 117.34^d सुतान्प्रति (for सुतं प्रति) with K_3 Da_1 Dn_1 D_3 M.

Equally numerous almost are the cases in which Cd follows the late Northern group of MSS. referred to on p. XVIII above, with a few exceptions either way. The following may suffice by way of illustration :

6. 5. 16^d उपजीवनम् (for अभिजीवनम्) with B Da Dn $D_{4.5.8}$ Cc ; 5. 19^d लोके न (for लोकान्न) with $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.8}$; 6. 3^c जगतीस्थानि (for जगत्स्थितानि) with K_4 B Da_2 Dn $D_{1.4.5.8}$ T_2 M_{1-8} ; 6. 9^a आनुपूर्व्या (for आनुपूर्व्याद्) with K_4 B D (except Da_1 $D_{2.8}$) ; 11. 3^d तिष्यं (for पुष्यं) with B Da Dn $D_{1.3-5.8}$ M_{3-5} ; 15. 4^a आर्ति(for आर्तिः) with K_4 B Da_2 Dn $D_{1.4-8}$ $G_{2.3}$ M_5 Cc.

More curious are (i) the three cases in which Cd shows alliance with the TG group : 6. 12. 36^b (दंडकाः for दण्डिकाः , with T_1 G_4); 45. 37^a (वभ्रून् for क्रुद्धः , with T G_4); and 108. 32^d (वाहिनीं for भारतान् with B_3 T_1 G); (ii) one case each : 6. 6. 3^a (पश्चैतानि for पश्चेमानि, with G_{1-3}) and 6. 72. 25^c (यथागमं for °गतं, with $M_{1.3-5}$), where Cd shows relationship with the Grantha and the Malayālam versions respectively ; and especially (iii) the two cases where Cd evinces support of the entire S recension backed by a few N MSS. : 6. 5. 16^a (पुरुषाः श्रेष्ठाः for पुरुषः श्रेष्ठः , with K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ T G $M_{1-3.5}$ Cc); and 6. 50. 55^d (शवलां for शवलैः, with K_4 B Da_1 Dn $D_{4.5.7.8}$ S). The last two instances can only mean that the urge for variation which is one of the dominant factors resulting in what we now designate as the S recension, was already in operation in the North some ten centuries ago.

As regards insertions, while Cd bears testimony to the inclusion in the text of 163* and 277* (both exclusively Northern additions), it nowhere gives evidence of the acceptance of any exclusively Southern insertion. At the same time, it is worth noting that Cd shows no knowledge of 204*, which is an early Śāradā insertion (found in Ś$_1$ K_{0-2} only). This, however, is only an argument *ex silentio*.

As regards stanza sequence, Cd follows the ŚK order in reading 6. 15. 24–38 after 15. 54; and (with the N MSS. generally) in reading 6. 44. 29 after 44. 33. Cd does not contain the *Kātyāyanīstava* (App. I, No. 1: found in $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.7.8}$), nor the late Śveta episode (App. I, No. 4 : given by $B_{3.4}$ Da Dn $D_{4.5}$ M_{3-5}).

Cd gives in about forty places readings which have not been found in any of the available MSS. In the following cases at any rate, with better support of MSS., the readings could have been acceptable :

6. 15. 10^c^ पाञ्चाल्यः (for कौन्तेयः); 16. 46^d^ समुद्धर्षः (for समवायः); 41. 61^c^ श्रद्धेयवचनात् (hypermetric; for °वाक्यात्): 44. 3^c^ अरिष्टा इव (for आविष्टा इव): 44. 9^a^ अविनीताः (for अभिनीताः); 67. 8^a^ भ्रान्तपत्रा (for श्रान्तपत्रा); 67. 37^a^ नागवार- (for नागराज-); 72. 16^b^ रत्नपङ्कैः समन्वितं (for °पङ्केन संचितम्); 79. 2^cd^ भूत्वा नभश्चान् (for हृष्टानभश्चान्): 91. 56^a^ विकृतः (for विकटः); 92. 68^c^ विघाटिकाभिश्चित्राभिः (विघाटिकाभिः, explained as प्रयुक्तीभिः); 110. 23^a^ बर्हिणवाहिनाम् (for °वाजानाम्): 114. 112^b^ ज्ञानम् (for योगम्): 117. 7^a^ रहिते (for रहितं).

The most noteworthy solitary reading offered by Cd, however, is सूर्यचन्द्रौ (for चन्द्रसूर्यौ) in 6. 3. 29^a^. The context here is the enumeration of certain ominous phenomena preceding the great Bhārata War, and amongst these is the mention[1] of two eclipses, that of the Moon and of the Sun *in one and the same month* (*ekamāse*). And we are further told that they took place *trayodaśīm* (on the thirteenth *tithi*) and *aparvaṇi*. Since stanza 28 speaks of the no-moon day (*amāvāsyā*) as falling on a *trayodaśī*, it is clear that *trayodaśīm* must refer to the solar eclipse, and *aparvaṇi* (the other predication) to the lunar, although in the compound *candrasūryau* the sequence is just the other way[2]. Now when the *amāvāsyā* falls on a *trayodaśī*, at least one—if not both—the full-moon days preceding and following such a defective fortnight (*kṣayapakṣa*, technically known as *Viśvaghasra*) comes after sixteen *tithis*. The fortnightly bisection of the month (*ardhamāsaparvan*, as Yāska names it, *Nirukta* 1. 20) is in this case uneven (13 : 16), and that is what is meant by the predication *aparvaṇi* used about the full-moon eclipse. Now, with a *kṛṣṇapakṣa* of thirteen *tithis* in which a solar eclipse is to take place, there is no possibility of a lunar eclipse happening at the end of the *preceding* sixteen–tithi fortnight, owing to the very short duration of the Pūrṇimā ; but a lunar eclipse at the end of the *following* sixteen–tithi fortnight is within the limits of possibility. If therefore the earlier solar eclipse and the later lunar eclipse are to fall within one month (*ekamāse*), the month must end with the full-moon, as in the reckoning current in Northern India (as opposed to the *amānta* reckoning familiar in the South). Devabodha, the Northerner, would see no difficulty in the reading *sūryacandrau*, which he found in the MSS.[3] In all our MSS., Northern as well as Southern, the reading is *candrasūryau*, which, on purely objective considerations, the present editor did not feel himself at liberty to change. But South-Indian readers and copyists[4] would naturally stumble at the sequence *sūryacandrau*, and make it *candrasūryau* agreeably to the *amānta*

[1] The Vulgate reads the *Candrasūryau* stanza twice (with *v. l.*); but older Northern MSS. and the S recension read it only once. Its repetition is evidently a mistake.

[2] Such departure from the *yathāsaṁkhyam* rule is, for a valid reason, permissible ; cf. : अपाणिपादो जवनो ग्रहीता (*Śvet. Up.* 3. 19). With the *sūryacandrau* reading, no such departure becomes necessary.

[3] It does not look as though Devabodha himself had changed the reading.

[4] It will be remembered that even the copyist of Ś1 was not a Kashmirian : see *ante*, p. xvi.

reckoning. But that would make matters worse, because, as we saw, with a *Viśvaghasra kṛṣṇapakṣa* in which a solar eclipse is to take place, a lunar eclipse on the preceding full-moon cannot possibly take place. Others have attempted to cut the Gordian knot by altering the reading *ekamāse*, which was believed to be the heart of the trouble. This has been done in several different ways. There are the two changes *ekapakṣe* (K_4 B Da D_5) and *ekatrāhni* (T_1 G_4 M_3), which are astronomical monstrosities, as we cannot have the two eclipses in one *pakṣa*, nor on one and the same day, in spite of Nīlakaṇṭha's explanation (on GK stanza 32), which is a counsel of despair. The variant *devamāse*, favoured by the Madras edition, I do not know how to understand exactly. It can mean, according to the lexicographers, eighth month, which will be Kārttika (with Caitra as the first month); it can also denote the Mārgaśīrṣa with which the year once commenced, and which is hence known as the Keśava month (cf. BG. 10. 35). The variant *ekāhnā hi* (Dn $D_{4.8}$) has been interpreted by some to signify 'the same *tithi*', i. e., the [*śukla-*]*trayodaśī* (the last *tithi* of the bright fortnight) when the lunar eclipse occurred, and the [*kṛṣṇa-*]*trayodaśī* (of the same or the next month's dark fortnight) when the solar eclipse also occurred. But it is quite impossible that two such *Viśvaghasra* or thirteen-tithi fortnights can occur at such a short interval. To understand *ekāhnā hi* to mean *the same day of the week* is also not very happy, because, in the first place, it is not quite established that the week-days, in the Mahābhārata, had any current names; but supposing that the lunar eclipse of a certain month and the solar eclipse of the *pakṣa* or month preceding or following it fell on the same week-day (which would be possible on the fifteenth but *not* on the sixteenth day, which is the case before us), where is the authority to suppose that this circumstance gives it its ominous character ? Whatever may have been the actual history of the present reading and its successive variations, the instance should at any rate establish the fact that deliberate changes in the astronomical statements found in the current text of the Epic have been made—whether before Devabodha or after him is immaterial to us—and it would really be futile to attempt by ingenious interpretations to harmonize all the conflicting astronomical statements found in the different parts of the Mahābhārata, pending, as a primary requirement, the fixation of the text of the concerned passages.

Cc

Complete MSS. of Caturbhuja's commentary on the entire Mahābhārata are no longer extant. MSS. of his commentary on the Āraṇyaka, Virāṭa (published by the Gujarati Printing Press, Bombay, 1915), and Droṇa parvans have been reported. Caturbhuja's commentary on the Bhīṣmaparvan used for the present edition is a solitary MS., bearing No. 13036 of the Baroda Oriental Institute's Library. It is written on old country paper, size $11\frac{3}{4}'' \times 4''$, slightly frayed at the lower right-hand corner. Folios 42, with 10 lines to a page, and 48 letters to a line. Written in Devanāgarī

characters; not very correct. It gives the commentary on the Bhagavadgītā only up to stanza 57 of chapter 2, and remarks — अतः परं ग्रन्थाभावान्न लिखितानि. The commentary is again resumed at 6. 41. 3, and goes on to the end of the parvan (fol. 40*a*, line 1). After this point, there are, in the same handwriting, five pages of what purports to be देव(को)बोधस्य गीताटीका; but its authenticity is uncertain[1]. The commentary begins:

श्रीगणेशाय नमः ।

यो वृन्दावनगोचरो दनुभुवां वृन्दानि नीत्वा क्षयं
हर्षोत्कर्षविकस्वराणि विदधे वृन्दानि यद्वासिनाम् ।
गोवृन्दावनतत्परश्च ललनावृन्दानि गोजीविनां
वंशध्वानविमोहितानि स जगद्वन्द्यो हरिर्वन्द्यताम् ॥
भीष्मपर्वणि संदेहं साम्राहारिविचारणाः ।
श्रीचतुर्भुजमिश्राणां धरणीवारणोऽजयन् ॥

The commentary on the Bhagavadgītā begins (fol. 16*a*):

विश्वोद्भ्रान्त्या तैजसो वासनाभिः
प्राज्ञो नामज्ञानमात्रानुबन्धः ।
यो वाक्यार्थे निस्त्रिवर्गः सुधीर्यो
भूमानं तं नौमि वेदान्तवेद्यः ॥

इह खलु [प्र]वृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणो द्विविधो धर्मः शुश्रूयते । तत्राद्यो बहुप्रकारः साधारणाधिकारिको, विशिष्टाधिकारिकोऽन्यः । स च द्विविधो, कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च ।

The colophon at the end of the commentary on the parvan runs — इति चतुर्भुजमिश्रविरचितायां भीष्मपर्वटीका समाप्ता । The MS. is undated, and looks not more than 150 or 200 years old. The date of Caturbhuja lies between A. D. 1275–1350.[2]

Amongst the insertions noticeable in Cc, the following belong to the N recension in general: 163*, 227*, 229* (not in D_2), 275*, 277*, 279*, 476*. It shows no insertion that can be said to be peculiar to the Kashmirian version as such; while most of its insertions are common to the late Northern group of MSS.; for example, 10* (with $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ Ca); 11* (with K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ Ca); 12* (with K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$); 84* (with K_4 B Da Dn $D_{4.7.8}$); 142* (with K_4 $B_{1.2.4}$ Da_2 Dn $D_{1.3-5.7.8}$). With the Southern group of MSS., Cc shows 26* (found in T G $M_{2.4}$); 60* (found in B_{2-4} Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$ S) and 64* (found in K_{3-5} B D S). Of these instances, however, the last two have not much probative value. Cc does not give the *Kātyāyanīstava*, nor the Śveta episode. It does not follow the S tradition in reading chapter 41 before the Bhagavadgītā. It also does not align itself with the 14 out of

---

[1] This portion of the commentary is printed in the edition of Devabodha's commentary on the Bhīṣmaparvan published by the B. O. R. Institute (1947).

[2] See P. K. Gode: *Annals* of the BORI, Vol. xxv, pp. 103–108.

the 23 N MSS. used in the Critical Apparatus (Ś$_1$ K Da$_1$ Dn D$_{1.2.4.7}$) in reading 6. 15. 24–38 after 15. 54, and exhibiting the consequent changes of repeating 15. 53–54 and omitting 15. 24–38.[1]

As to readings peculiar to Cc, at least a couple of hundred instances are citable, of which the following may serve as samples :

6. 1. 4^{c} अनुशंसतो (for आशं°) and 12^{c} नियोजयामास (for योज°), both hypermetric; 3. 13^{d} श्रवणेन (for श्रवणे च), 33^{b} मारुताहतः (for भानुराहतः) ; 4. 7^{a} [अ]विनाशाय (for विनाशाय), 31^{a} संस्कृत्य (for संभृत्य) ; 7. 46^{a} दिव्यसंकाशा (for °संकल्पा) ; 13. 13^{d} वर्षलंबकाः (for °पुञ्जकाः), 36^{b} विवर्षद्भिर् (for वर्ष्मवद्भिर्) ; 15. 2^{c} देवतुल्येन (for °कल्पेन), 30^{d} यतव्रतात् (°व्रताः) ; 16. 4^{a} ऽनिकृतिप्रज्ञैः (for निकृति°), 28^{c} सर्वतो (for व्यतिष्ठन्) ; 21. 6^{c} विपन्नम् (for विषण्णम्) ; 24. 17^{a} अविनाशं (for अविनाशि), 45^{c} निर्बद्धः (for निर्द्वंद्वो), 51^{c} जन्मबन्धननिर्मुक्ताः, 55^{b} मनोहरान् (for °गतान्) ; 41. 102^{b} स्तुतिसंभवाः (for °संहिताः) ; 44. 4^{d} युगेषु (for युगानि) ; 46. 16^{a} कृत्वा अलं (with hiatus ; for कृत्वा हितं) ; 48. 49^{d} गुणांतरे (for स्तनान्तरे) ; 50. 78^{d} सुश्रु[स्रु]वुः (for सर्वशः) ; 16^{b} दांतापीडप्रकर्षणः, 116^{c} संनयम् (for संनतिम्) ; 61. 50^{d} सत्त्वविभावनः (for भूत°) ; 67. 25^{d} ताड्यताम् (for तुद्यताम्) ; 70. 1^{b} वार्ष्णेयो (for सात्यकिर्) ; 72. 6^{c} क्षेपणेषु (for °णीषु), 14^{c} पक्षिसदृशैः (for पक्षसंकाशैः), 14^{d} रत्नपट्टैः सुसंचितम् ; 73. 27^{cd} मयि चैकायनगते तुल्यार्थाभिनिवेशिनि ; 79. 38^{d} सा अकीर्यत (with hiatus ; for सा व्य°) ; 80. 43^{a} साधयाश्वान् (for चोदया°) ; 92. 11^{c} स्त्रीत्वायितुं (for क्लीवयितुं), 45^{b} सुसंस्थितैः (for सुसंशितैः), 63^{d} सत्तावद्भैः (for स्रस्तजिह्वैः), 65^{a} कृत्तहस्तैश् (for स्रस्त°) ; 93. 2^{b} विवर्धितम् (for विवक्षितम्), 21^{a} भल्लीपुष्पनिकाशेन (Ccp तंडी°) ; 112. 3^{b} Ccp सुताम् (for स्वसाम्), 79^{b} कालोद्दीप्तेन (for क्रोधदी°) ; 110^{c} [अ]पार्थं (for पार्थं)[2]; 114. 2^{b} तक्षुभिः (for पट्टिशैः).

Where, as against the accepted reading, Cc gives a variant, in the large majority of cases, it sides with the late Northern group of MSS. with sporadic exceptions either way. These, it is unnecessary to quote here. Cc follows the older Kashmirian group of MSS. in the following cases worth enumerating :

6. 6. 16 शेषः (for एष ; with Ś$_1$ K$_{0-2}$ B Da$_2$ Dn D$_{1.4.5.8}$) ; 24. 26^{a} अथ वैनं (for अथ चैनं ; with Ś$_{1-3.4m.5.6}$ K$_6$ M$_{1.3}$ Cā. b. k), 54^{d} व्रजेत् (for व्रजेत ; with Ś$_{1-4.6}$ K$_6$ Cā) ; 49. 23^{c} वसन्ते पुष्पस[श]बलौ (with Ś$_1$ K$_{3-5}$ BD) ; 59. 14^{d} पदातयः (for पदातिनः ; with Ś$_1$ K$_{0-4}$ Da D$_{5.6}$) ; 65. 14^{d} व्यूहं (for व्यूढं ; with Ś$_1$ K$_{0-3}$ Dn$_2$ D$_{1.4.7.8}$ T$_1$ G$_4$ M$_1$) ; 67. 11^{d} व्यवालीयन्त (for व्यव° ; with Ś$_1$ K$_4$ B$_{1.2}$ Da Dn D$_{3-5.7.8}$ Cap. d), 72. 7^{b} व्यायामे च (for व्यायामेषु ; with Ś$_1$ K$_{3-5}$ B Da$_2$ D$_{1.2.5.7}$) ; 112. 20^{c} वासिता- (for वाशिता- ; with Ś$_1$ K$_{3.4}$ B D [D$_3$ om.]).

In the following quotable cases, it shows relationship with some Southern MSS. :

6. 2. 33^{b} स्तनितः (for °तं ; with B Dn D$_{2.8}$ G$_{1.2}$ M$_6$) ; 4. 33^{c} अपि पञ्चशतं (for पञ्चाशदपि ; with D$_{1.7}$ T$_1$ GM) ; 6. 16^{d} परिवारितः (for °बृंहितः ; with B Da Dn D$_{3-5.7.8}$

[1] See, "Mahābhārata Text-transmission Problems : Problem 1" in the *Annals* BORI, Vol. xxv, pp. 82–87.

[2] More an interpretative ingenuity than a variant proper !

T_1 G); 7. 42^b चैलाश् (for चिलाश्; with K_{2-5} B D[except D_7] T G M_4); 10. 11^c अविज्ञाताः (for अभि°; with K_{3-5} B D[except D_7] T_2 G_1); 11. 3^d तिष्यं (for पुष्यं; with B Da Dn $D_{1.3-5.8}$ M_{3-5}); 12. 1^c विष्कंभस्य (with K_5 B_4 Da D_5 S [except $M_{1.3.5}$]); 13. 3^d सनुद्रैः (for पर्वतैः; with B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ S): 15. 15^c आजौ (for असौ; with K_4 B Da Dn $D_{4-6.8}$ T_2 G_3 M): 78. 18^d पुत्रस्य (for शङ्खस्य; with K_{3-5} B Da_2 Dn_2 $D_{1.4.6.8}$ S): 108. 32^d भारतीम् (for भारतान्: with K_3 $B_{2.4}$ D[D_3 om.] T_2 M).

Finally it is worth noting that in the few cases where Cc mentions variant readings, the variants are not found in any one particular group of MSS.. A few cases in point are:

6. 1. 8^c समायातं (for समावृत्तं; found in $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{4.5.8}$), 15^d मेयः (for मेरोः; found in B_3 Dn $D_{4.6.8}$) and समन्ततः (for महायशाः: not found elsewhere), 29^c अश्विनार्थः (for अश्वेनार्था; found in Da_2 $D_{3.5}$): 3. 27^c गृध्रः (for बुधः; found in Dn $D_{4.8}$), शीर्षे (for ऽभीक्ष्णं: found in Dn_1 D_4), 27^d दर्शयन् (for जनयन्: not found elsewhere), भयमुत्तमम् (for सुमहद्भयम्: found in K_4 B Da Dn_1 $D_{1.4.6.8}$); 6. 16^d पर्वतः (for सर्वतः; not found elsewhere: S gives पर्वतैः), 16^{cd} न्वाधारः शेष (for एष संक्षेप; not found elsewhere); 41. 99^b पाण्डवाः (for पार्थिवाः; found in D_3); 47. 20^d आविभुः (for चाभिभूः; not found elsewhere); 50. 24^c उद्वर्हे (as in text); 59. 26^b अलंबुषो राक्षसोऽग्नौ तदानीं (found in K_4 B Da Dn_2 $D_{4.5.7.8}$); 102. 10^a चापाग्निर् (for चापार्चिर्: found in K_3 D_3 [marg. *sec. m.*]).

Cv

An almost complete MS. of Vādirāja's commentary on the Mahābhārata is available in the Mysore Oriental Library, besides parts of the commentary on stray parvans in several libraries of South India. For this edition, we were able to use a Devanāgarī copy of the Mysore MS., bearing Library No. c 1577 and dated Śaka 1597 (A. D. 1675). The original MS. is written on paper in Devanāgarī characters. Its total extent is folios 2–104, 151–445. The Bhīṣmaparvan covers folios 151–188, with 8 lines to a page, and 44 letters to a line. The post-colophon data at the end of the last Book, which gives the date, runs as follows:

शाके सप्तनवेषुभूपरिमिते कर्कस्थिते सूर्यगे
राक्षाब्दे च तथा च मासि श्रवणगे तिथ्यां जया एव च।
तद्दिनेषु च येन च ग्रन्थलिखितं संपूर्णमेवं यथा
यशोराशिगुणो हि मुद्गलसुतो गोविन्दरायाभिधः॥

Vādirāja alias Kavīndratīrtha was eighth in the succession-list of the High-priests of the Mādhva sect, and died Śaka 1261 (A. D. 1339).

Cv gives the following insertions: 115* (found in D_6), and 498* (common to S). Both are characteristic additions. In the Bhagavadgītā, it gives 108*, along with various MSS. of all groups.

There are very few readings found in Cv which can be regarded as peculiar to it, and in many cases they are due to corruption or scribal error :

6. 1. 32^a संसूक्तेषु न धूर्येषु (for न सूतेषु न धुर्येषु); 2. 19^a खेटा हाहेति (for खटाखटेति), 21^c शिखात्रिवर्णाः परिघाः (for त्रिवर्णाः परिघाः संधौ); 3. 14^d समाहत्य (for समारुह्य), 14^e समाक्रम्य (for परि°), 16^c चित्रास्वात्युत्तरे (for °स्वन्तरे), 36^c वेलाभूर्धमयंति स्म (sic); 4. 12^d अतिग्रहं (for न कल्मषं), 6. 16^a द्विरंशः (for °शे); 8. 21^{ab} सहस्रांशशतानि (for सहस्रं च श°), 27^b °गण्डका (for °गण्डिका ; for gloss, see Crit. App.); 15. 10^a अत्यन्यं पुरुषव्याघ्रं, 48^b शत्रु-संनिधम् (for °संसदि); 19. 4^c संयतान् (संहतान्), 44^a चाक्षीणि (for मज्जानो); 20. 3^c वन-राशी° (for °राजि°); 21. 13^c अभिजातिजयस्तस्य ; 42. 10^c पराभवत् (for अभ्य°); 43. 67^d सैन्यान्यस्य तु पूजयन् (for तत्सैन्यं प्रत्यपूरयन्); 48. 7^c अभिमन्युर् (for अभिपत्य), 28^a आर्तायनि-स्त्रिभिर्भल्लैः ; 50. 45^d आप्लवं (for °प्लुतं), 45^c संयतं (for संपातं); 55. 124^b विनाशपालाल° (for °पाताल°); 61. 20^c स महाघोरं (for सुमह°); 64. 2^a देहानां (for देवानां); 67. 34^d वार्तम् (for वीतम्); 68. 7^b भुवि (for युधि), 27^c गच्छन्ति (for धावन्ति); 69. 26^a संविद्धोरः क्षरत्रक्तं (for स विद्धो विक्षर°); 84. 12^c प्रहताश्वरथे (for विद्रुताश्वे रथे); 85. 23^b नदतां (for स्तनतां); 86. 3^c आजानेयमहीजानां (for आरट्टानां मही°); 91. 34^d संपाते जलदा यथा (for प्रावृषीव बलाहकाः); 93. 21^a भाण्डीपुष्पविकासेन (for °विकाशेन), 27^a दक्षिणाकारं (for दक्षिणः काले); 94. 17^c सैषा वाङ् (for यासौ प्राङ्); 106. 31^a ततो दुर्योधनो राजन् (for ततोऽर्जुनो जातमन्युर्, given as Cvp); 110. 46^d महोदधेः (for °दधिः); 114. 88^d संस्थितो (for संप्राप्ते); 115. 50^a परिषच्छाम्यतां (for परिखा खन्यताम्).

Where Cv differs from the accepted text, it gives variants which, in the following cases, agree with the primary Kashmirian group of MSS. :

6. 13. 41^c सहस्राणि (for शतान्यस्य ; with Ś$_1$ $K_{0.1.3.5}$ $D_{1-3.7}$); 44. 32^b व्याघ्रचर्ममयैरपि (for °शयैरपि; with Ś$_1$ $K_{0-2.5}$ Ca); 50. 30^c अभिद्रुत्य (for °प्रेक्ष्य; with Ś$_1$ $K_{0.2.3.5}$ $D_{2.6}$); 80. 37^c वाहं (for यानं ; with Ś$_1$ K_3 $D_{1.3}$); 81. 17^a छिन्नायुधः (for °युधं; with Ś$_1$ K_4 M_2).

In the following cases, the agreement is with the secondary Kashmirian group :

6. 1. 7^b वृद्धबालावशेषिता (for बालवृद्धाव° ; with $K_{0.2}$ $D_{1.3.7}$); 2. 29^a गृहीतशस्त्रावरणाः (for °भरणाः ; with $K_{0.1.3.5}$ $D_{1-3.7}$); 3. 14^c पूर्वं (for पूर्वे ; with K_1 $D_{4.8}$); 4. 2^b कल्पवादी (for काल° ; with $K_{3.5}$ $D_{1-3.7}$), and महायशाः (for °तपाः ; with $K_{3.5}$ D_2); 5. 18^a येषां (for एषां ; with K_3 D_3 T_2); 14. 4^a सर्वसैन्यानां (for °योधानां ; with $K_{3.5}$ $D_{3.6}$); 17. 21^a तस्मिन् (for यत्तः ; with $K_{3.5}$ D_2); 55. 119^a निहतेन्द्रजाला (for °कीला ; with $K_{0.1}$ Dn_2 $D_{4.7}$ S); 70. 12^d धूमकेतुं (for यूप° ; with Ś$_1$ K_0); 83. 10^b त्रैगर्तः (for त्रि° ; with K_{0-3} Dn_2 $D_{4.7.8}$); 114. 36^a अस्य (for तस्य ; with K_{3-5} B D [except D_1] S); 115. 26^d समन्तात्पर्यवारयन् (for अवहारमकारयन् ; with K_{3-5} B Dn_2 $D_{2.4.7.8}$ S), 54^c एभिरेव (for एतैरेव ; with K_{3-5} B Da Dn D_{2-8} S).

In the remaining about ten or twelve cases, the agreement is with the late Northern group of MSS., or with sporadic N MSS.

In hardly ten cases does Cv exhibit definite relationship with exclusively Southern MSS. The cases are :

6. 1. 7^a अन्येव (for शून्येव ; with M_2), 7^c निरस्तपुरुषा (for निरश्व° ; with T_2) ; 3. 28^b भूतपूर्वां तु (for भूतपूर्वां च ; with T_2) ; 19. 30^c क्रूरा (for शूरा ; with $M_{1.3.5}$) ; 41. 61^c परुषात् (for पुरुषात् ; with M_2) ; 114. 88^c कालकर्ता (for कालं कर्ता ; with TG), 102^b अमद्यपे (for अमध्यमे ; with $M_{4.5}$) ; 117. 34^b प्रणम्य (for प्रसाद्य ; with T_1 G).

When it is remembered that Vādirāja was intimately connected with the Mādhva sect which largely prevails in the South, the relative immunity of his text from Southern variations becomes noteworthy. This holds good also of the insertions found in Cv with the solitary exception of 498*.

Ca

Complete MSS. of Arjunamiśra's commentary on the entire Mahābhārata are no longer met with, although Rājendralāla Mitra, in his *Notices*, vol. V, App. p. VIII, records having come across one such at the village of Guḍāp (District Burdwan). MSS. of the commentary for parvans 14, 16–18, as also for occasional passages of the Rājadharma and the Āpaddharma sections of the Śāntiparvan, have not yet been found in any of the collections of MSS. of which lists are available. For the Bhīṣmaparvan, we were able to use two MSS., Da_1 and Da_2, already described in the Critical Apparatus (above, pp. XXXIII–XXXV)[1].

Cn

As this commentary is readily available in print, and is the latest of them, it was not thought necessary to go into any critical details about the commentary proper beyond the data supplied in connection with MSS. Dn_1 and Dn_2 already described on pp. XXXV–XXXVI above. Incidentally, it is worth noting, however, that Ganapat Krishnaji's edition of 1863 cannot be said faithfully to present the text underlying Nīlakaṇṭha's commentary in every detail; and not all the Cn MSS. agree amongst themselves. This holds true also in the case of the added passages. For instance, GK inserts 36* (found in $Ś_1$ K_{0-2} M_5); 141* (found in $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ Da_2 $D_{2.4-6}$); and 244* (six lines ; found in Da D_5). None of them are found in Dn.

(i) *Commentaries : B — On the Bhagavadgītā*

Of the five commentaries used for the entire parvan, two, Ca and Cd, do not contain the commentary on the Bhagavadgītā portion of the parvan (chapters 22–40), while one, Cc, gives it for its first two chapters only. The remaining commentaries used for the BG. fall into three groups : (1) Cś (with its sub-commentary Cu), which

---

[1] It has, however, happened that insertions etc., found in the text of Da_1 and Da_2, are often ignored in the commentary proper.

preserves, in the main, the current Śaṁkara version of the BG., and which (with the exceptions indicated below) has been adopted in the Critical Edition; also Cn more or less allied to Cś. (2) Cr, Cm and Cv, which present a text differing only slightly from Cś; and (3) Cā, Cb, Cg, and Ck, which give what is known as the Kashmirian version of the Poem.

Cś

Śaṁkara's Bhāṣya on the Bhagavadgītā has been several times printed. The Ānandāśrama edition of 1909 (which is followed in the Crit. App.) and the Mysore edition of 1895 are based upon an actual comparison of MSS. The others are mostly reprints.

Cś tells us, in so many words, that the Bhagavadgītā consists of just 700 stanzas[1]; and by stanzas Śaṁkara means just stanzas, and not a collection of 32 syllables. Of the 700 stanzas, Śaṁkara leaves the 47 stanzas of chapter 1 and the first 10 of chapter 2 without any comment; but for all the others he offers a word-for-word exposition, which enables us to determine exactly what the text before him was. As Śaṁkara's date generally accepted is A. D. 788–820, his testimony for the text of the BG. is earlier than that of the any other MS. or commentator. In the case of the Bhāṣya on the *Sanatsujātaparvan* (Udyoga 42–45), commonly attributed to Śaṁkara, Dr. S. K. De, the editor of the Udyoga, found[2] that Śaṁkara's text of the *Sanatsujāta* generally follows the TG version, and that that text very often differed from the one given by the agreement of Ś K with M, supported by B, which the Critical Edition uniformly adopts. Now, in the first place, the attribution of the *Sanatsujātabhāṣya* to the authorship of Ācārya Śaṁkara is not beyond cavil; and, what is more to the point, T, G, M, B, and practically all versions except Ś K and a few composite MSS. of the D group have, in the main, accepted (what was not the case in the *Sanatsujāta*) the Śaṁkara text of the BG.

As far as the text of the Bhagavadgītā is concerned, we have, therefore, in the evaluation of the Śāradā and Kashmirian text-tradition, to reverse our judgment and procedure (which were found to holds true not only in the parvans of the Mahābhārata so far critically dealt with, but also in the case of the Bhīṣmaparvan itself outside the Bhagavadgītā chapters), and treat the textual variants in the Ś K sources as late and secondary. As this involves an apparent departure from the principles of text-constitution hitherto adopted in the Critical Edition, a detailed discussion of the problem is called for, and it will be given in connection with our treatment of the Kashmirian testimonia.

The Bhagavadgītā text adopted in the Critical Edition differs from that of Śaṁkara in the following places :

[1] Cf.—तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ।

[2] Cf. the Udyogaparvan, p. 192.

BG. 2. 20^b भूत्वाभविता (for भूत्वा भविता)
2. 46^b सर्वतःसंप्लुतोदके (for सर्वतः संप्लुतोदके)
3. 2^a व्यामिश्रेणेव (for व्यामिश्रेणैव)
3. 3^d, 13. 24^d कर्मयोगेण (for कर्मयोगेन)
6. 7^d, 12. 18^b, 14. 25^a मानापमानयोः (for मानावमानयोः)
6. 29^d सर्वत्रसमदर्शनः (for सर्वत्र समदर्शनः)
6. 41^a पुण्यकृतां लोकान् (for पुण्यकृताल्लँोकान्)
BG. 9. 23^a °देवताभक्ता (for °देवता भक्ताः)
11. 17^b सर्वतोदीप्तिमन्तम् (for सर्वतो दीप्तिमन्तम्)
11. 22^d विस्मिता एव [?] (for विस्मिताश्चैव)
13. 20^a कार्यकरण- (Cśp °कारण- as in text)
18. 44^a कृषिगौरक्ष्य- (for कृषिगोरक्ष्य-)
18. 68^a इमं (for इदं)
18. 75^b एतं गुह्यतमं (for एतद्गुह्यमहं).

In his Bhāṣya, Śaṁkara himself notes the following variants:

BG. 6. 9^d विमुच्यते (for विशिष्यते)
7. 22^d हितान् (for हि तान्)
11. 41^c तवेमं (for तवेदं)
13. 12^c अनादि मत्परं (for अनादिमत्परं)
BG. 13. 20^a कार्यकारण- (for कार्यकरण-; Crit. Ed. adopts Cśp)
14. 23^d योऽनुतिष्ठति (for योऽवतिष्ठति)
18. 54^b हृष्यति (for काङ्क्षति).

In the following places, MSS., editions and commentaries are not agreed as to Śaṁkara's reading:

BG. 9. 21^c हि त्रैधर्म्यम् or त्रयीधर्मम् (text)
18. 13^a पञ्चेमानि or पञ्चैतानि (text)
18. 28^b नैष्कृतिको or नैकृतिको (text)
BG. 18. 35^d तामसी मता or पार्थ तामसी (text)
18. 43^d क्षात्रं कर्म or क्षत्रकर्म (text).

Cu

The *Bhāṣyotkarṣadīpikā* of Dhanapati is printed in the Nirnaya Sagar ed. (Bombay, 1936[2]) of the BG. with Eight Commentaries; also in the Gujarati Press ed. (Bombay, 1912) with Eight Commentaries; and elsewhere. It is a sub-commentary on Śaṁkara's Bhāṣya, and the *raison d'être* for it is seen from the following :

कुमतस्य निरासाय गीता भाष्यकृता स्वयम् ।
कृष्णात्मना शिवेनादौ व्याख्याता पदशः स्फुटम् ॥
ततो भाष्यार्थमादाय व्याख्याता बहुभिस्तु सा ।
यत्तु कैश्चित्कचित्प्रोक्तं विरुद्धं भाष्यतोऽखिलम् ॥
साक्षेपं युक्तिहीनं च तन्निरासाय लेखकम् ।
अन्तर्यामिस्वरूपोऽसौ मां करोति महेश्वरः ॥

Cn

It is not necessary to add much here about Nīlakaṇṭha's comment on the BG. beyond what is stated under Dn1 and Dn2, as well as on p. LXXI above. In his explanations, Nīlakaṇṭha differs from Śaṁkara in a number of passages in the Bhagavadgītā.

Where he reads the text itself differently from Śaṁkara can be seen from the following variants which he shows as against the Crit. Ed. :

BG. 1. 8^{d} जयद्रथः (Cnp तथैव च, as text)
2. 36^{d} इतो (for ततो)
3. 2^{a} व्यामिश्रेणेव (for व्यामिश्रेणैव)
3. 41^{c} प्रजहि ह्येनं (for प्रजहिह्येनं)
4. 2^{b} ऽविदुः (for विदुः)
4. 22^{c} वा (for च)
4. 24^{d} ब्रह्म कर्म समाधिना (for ब्रह्मकर्मसमाधिना)
5. 21^{d} अक्षय्यम् (for अक्षयम्)
5. 29^{b} सर्वभूतमहेश्वरम् (for सर्वलोक°)
6. 4^{b} अनु सज्जते (for अनुषज्जते)
6. 13^{d} दिशोऽप्यनवलोकयन् (for दिशश्चान°)
7. 22^{d} हितान् (for हि तान्)
7. 25^{b} योग[1] मायासमावृतः (for योगमाया°)
8. 3^{a} परमं ब्रह्म (by transp.)
8. 7^{d} असंशयम् (for असंशयः)
10. 20^{b} सर्वभूताशयः स्थितः (for °शयस्थितः)
11. 21^{a} त्वासुरसंघा (for त्वा सुरसंघा)
11. 24^{c} त्वा (for त्वां)
11. 35^{c} [एव]अह (Cnp, for [एव]आह)
12. 20^{a} धर्मामृतम् (for धर्म्यामृतम्)
13. 17^{d} धिष्ठितम् (for विष्ठितम्)
13. 20^{a} कार्यकरण° (Cnp, for कार्यकारण°)
14. 4^{c} ब्रह्ममहद् (for ब्रह्म महद्)
14. 25^{a} मानापमानयोस् (for मानाव°)
16. 4^{a} दर्पोभिमानश् (for दर्पोऽति°)
18. 4^{d} परिकीर्तितः (for संप्रकीर्तितः)
18. 13^{a} पञ्चेमानि (for पञ्चैतानि)
18. 25^{b} अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)
18. 43^{d} क्षात्रं कर्म (for क्षत्रकर्म).

Cr

Next we have (2) the group of Theist commentators. Rāmānuja, the most authoritative exponent of the Viśiṣṭādvaita School of the Vedānta philosophy who flourished in the 11th century A. D., keenly disputes Śaṁkara's interpretation of the Bhagavadgītā in quite a number of places. We have accepted as reliable the text of Rāmānuja's commentary as given in the Gujarati Printing Press ed. (Bombay, 1938[2]), where is also to be found Vedāntadeśika Veṅkaṭanātha's sub-commentary on the same called the *Tātparyacandrikā*, which materially supplements Rāmānuja's *Bhāṣya*. Where the text of the Bhagavadgītā as accepted by Rāmānuja differs from that of Śaṁkara can be seen from the following variants which he shows as against the Crit. Ed. :

BG. 2. 10^{d} सीदमानम् (for विषीदन्तम्)
2. 13^{d} शोचति (for मुह्यति)
2. 26^{d} नैवं (for नैनं)
2. 29^{c} चैवम् (for चैनम्)
2. 72^{d} ब्रह्म निर्वाणम् (for ब्रह्मनिर्वाणम्)
3. 10^{a} सह यज्ञैः (for सहयज्ञाः)
3. 41^{c} प्रजहि ह्येनं (for प्रजहिह्येनं)
4. 4^{a} अवरं (for अपरं)
5. 21^{b} यः (for यत्)
5. 26^{d} विजितात्मनाम् (for विदितात्मनाम्)
6. 11^{d} चेलाजिन- (for चैलाजिन-)
6. 13^{b} स्थिरम् (for स्थिरः)
6. 28^{a} एवं युञ्जन् (by transp.)
6. 39^{a} एनं मे (for एतन्मे ; also एतं as *v. l.*)

---

[1] ❀ Cn: हे योग योगिन् । अर्श आद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । ❀

6. 43^{b} पौर्वदेहिकम् (for पौर्वदेहिकम्)
7. 22^{b} तस्याराधनम् (for तस्या राधनम्)
9. 18^{c} प्रभवप्रलयस्थानं (for प्रभवः प्रलयः स्थानम्)
9. 23^{a} ये त्वन्य° (for येऽप्यन्य°)
9. 25^{d} मद्याजिनस्तु (for मद्याजिनोऽपि)
10. 7^{c} ऽविकम्प्येन (for ऽविकम्पेन)
10. 17^{a} योगी त्वां (for योगिंस्त्वां)
10. 42^{b} ज्ञानेन (for ज्ञातेन)
11. 8^{a} शक्ष्यसे (for शक्यसे)
11. 17^{c} दुर्निरीक्षं (for दुर्निरीक्ष्यं)
11. 26^{a} सर्वे (for च त्वां)
12. 18^{b} मानापमानयोः (for मानावमानयोः)
13. 6^{b} चेतनाधृतिः (for चेतना धृतिः)
13. 11^{b} तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् (for °दर्शनम्)
13. 12^{c} अनादि मत्परं (for अनादिमत्परं)
13. 23^{a} य एनं (for य एवं)
14. 11^{b} प्रकाशे (for प्रकाशः)
14. 18^{c} °गुणवृत्तिस्था (for °गुणवृत्तस्था)
15. 4^{cd} प्रपद्येद्यतः (for प्रपद्ये यतः ; also प्रपद्य + इयतः as Crp)
16. 2^{c} अलोलुत्वं (Crp, for अलोलुप्त्वं)
16. 8^{d} किमन्यत्कामहेतुकम् (for °हैतुकम्)
16. 13^{b} इमं (for इदं)
17. 19^{c} च (for वा)
18. 8^{a} यः (for यत्)
18. 14^{c} विविधा च पृथक्चेष्टा (for विविधाश्च पृथक्चेष्टाः)
18. 15^{c} न्याय्ये वा विपरीते (for न्याय्यं वा विपरीतं)
18. 25^{b} अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)
18. 28^{b} नैष्कृतिकः (for नैकृतिकः)
18. 59^{a} यद्यहंकारम् (for यदहंकारम्)
18. 64^{c} दृढ इति (for दृढमिति).

Cm

Madhva, the founder of the Dvaita School of Vedānta who is generally assigned to the 13th century A. D., gives a brief commentary on the Bhagavadgītā, which is elaborated by Jayatīrtha in his sub-commentary called the *Prameyadīpikā*. Both these are to be found in the Gujarati Printing Press ed. mentioned above. Madhva also has written a more elaborate dissertation named the *Gītātātparyanirṇaya* (Kumbhakonam, 1910), somewhat on the lines of his *Mahābhārata-tātparyanirṇaya*. On crucial passages, Madhva offers an interpretation differing from that given by most of his predecessors. As to the text commented upon by Madhva, it differs from that of the Crit. Ed. in the following places :

BG. 2. 16^{a} [अ]भावः (for भावः)
2. 24^{c} नित्यसर्वगतस्थाणुर् (for नित्यः सर्वगतः स्थाणुर्)
2. 24^{d} सनादनः[1] (for सनातनः)
2. 33^{a} धर्म्यमिमं[1] (for इमं धर्म्यं)
2. 63^{d} विनश्यति (for प्रणश्यति)
2. 72^{d} ब्रह्म निर्वाणं (for ब्रह्मनिर्वाणं)
3. 20^{a} सहैव कर्मणा सिद्धिम्[1] (for कर्मणैव हि सं°)
8. 3^{a} परमं ब्रह्म (by transp.)
11. 21^{a} मुक्ताः[1] (for हि त्वा)
13. 12^{c} अनादि मत्परं (Cmp, for अनादिमत्परं)
18. 42^{d} विप्रकर्म[1] (for ब्रह्मकर्म)
18. 43^{d} क्षत्रियेऽन्ये गुणा अपि[1] (for क्षत्रकर्म स्वभावजम्).

[1] These variants are taken from the *Gītātātparyanirṇaya*.

Cv

Vādirāja is a close follower of Madhva. As far as the Bhagavadgītā is concerned, he, besides inserting 108* (as is done by a number of MSS.), gives the following variants as compared with the Crit. Ed. :

BG. 2. 39^{a} येषां (for एषा)
2. 49^{a} ह्यपरं (for ह्यवरं)
2. 59^{c} रसवर्ज्यं (for °वर्जं)
3. 33^{a} यस्याः (for स्वस्याः)
3. 35^{c} ज्ञानभूतानि (for सर्वकर्माणि)
5. 13^{c} नवद्वारपुरे (for नवद्वारे पुरे)
5. 18^{d} समदर्शनः (for °दर्शिनः)
6. 10^{c} जितचित्तात्मा (for यत°)
6. 21^{a} यत्र (for यत्तद्)
7. 13^{b} एभ्यः (for एभिः)
9. 5^{b} ऐश्वर्यं (for ऐश्वरम्)
14. 4^{c} महालक्ष्मीः (gloss for महद्योनिः ?)
14. 11^{b} प्रकाशं (for प्रकाशः)
14. 27^{a} प्रतिष्ठः (for प्रतिष्ठा)
15. 1^{a} अधः शाखाः (for अधःशाखम्)
15. 4^{a} परं (for पदं)
15. 15^{a} सर्वत्र (for सर्वस्य)
17. 21^{c} परिक्लिष्टं धनं गतं (sic)
18. 32^{c} सर्वथा विपरीतान् (for सर्वार्थान् वि°)
18. 54^{d} नरः (for परान्).

For the rest, see pp. LXIX–LXXI above.

Cl

Vallabha who belongs to the 15th and the early part of the 16th century is the great exponent of the Śuddhādvaita School. He has summarized the BG. teaching in about a hundred stanzas known as the *Śāstrārthaprakaraṇa*. The present *Tattvadīpikā* commentary comes from a 17th century descendant and a namesake of the great Ācārya. The *Tattvadīpikā* quotes, at the beginning of each adhyāya, stanzas which may belong to the Ācārya himself. Puruṣottama's sub-commentary is a valuable aid to the understanding of the Bhagavadgītā, both being included in the Gujarati Printing Press ed. mentioned above. Vallabha's text of the Bhagavadgītā differs from that of the Crit. Ed. in the following places :

BG. 2. 5^{b} भैक्ष्यम् (for भैक्षम्)
3. 2^{a} व्यामिश्रेणेव (for °णैव)
6. 1^{c} स योगी (for च योगी)
6. 36^{a} असंयतात्मनो (for °त्मना)
6. 39^{a} एनं मे (for एतन्मे)
7. 22^{b} तस्याराधनम्[1] (for तस्या राधनम्)
9. 23^{a} अन्यदेवतामक्ता (for अन्यदेवता भक्ता)
9. 23^{d} यजन्तेऽविधिपूर्वकम् (for यजन्त्यविधि°)
12. 9^{b} न शक्तोऽसि (for न शक्नोषि)
12. 18^{b}, 14. 25^{a} मानापमानयोः (for मानावमानयोः)
12. 19^{c} अनिकेतस्थिरमतिर्[2] (for अनिकेतः स्थिर°)
12. 20^{b} यथावत् (for यथोक्तम्)
13. 12^{c} अनादि मत्परं[2] (for अनादिमत्परं)

[1] Explained as double saṁdhi, तस्याः + आराधनम्.
[2] Given as Clp.

13. 13^a सर्वतःपाणिपादान्तं (for °पादं तत्)
13. 13^c सर्वत्र श्रुति' (for सर्वतःश्रुति°)
13. 17^d धिष्ठितम् (for विष्ठितम्)
13. 22^b कर्ता (for भर्ता)
14. 15^d अधोयोनिषु (for मूढयोनिषु)
14. 18^c °गुणवृत्तिस्था (for °गुणवृत्तस्था)
15. 4^c प्रपद्य (Clp, for प्रपद्ये)
16. 4^a दर्पोऽभिमानश्च (for दर्पोऽतिमानश्च)
16. 17^c यजन्ति (for यजन्ते)
18. 62^c मत्प्रसादात् (for तत्प्रसादात्).

We next come to (3) the group of the four Kashmirian commentators :

Cā

Ānanda[vardhana]'s comm. called the *Jñānakarmasamuccaya* as found in a solitary manuscript belonging to the Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883-84. For details see $Ś_8$ above.

Cb

Bhāskara's comm. called *Bhagavadāśayānusaraṇa*, as found in a fragmentary MS. in the possession of Dr. T. R. Chintamani of Madras, who has given some details and extracts on pp. xxviii–xxxii of the Introduction to his edition (Madras 1941) of the Bhagavadgītā with the *Sarvatobhadra* comm. of Rājānaka Rāmakaṇṭha. The first folio of the Cb MS. is wanting, and the MS. breaks off abruptly in the middle of the seventh adhyāya. Even in the preserved portion, the MS. is apparently full of lacunæ. For instance, we should have liked to have Bhāskara's comm. on BG. 6. 7^b to verify Jayatīrtha's remark about Bhāskara's deliberate alteration of the original BG. reading परमात्मा समाहितः into परात्मसु समा मतिः. But the comm. is tantalizingly wanting on BG. 6. 2 to 6. 27. Bhāskara's variants are reported in our Critical Apparatus on the authority of T. R. Chintamani.

Cg

Abhinavagupta's comm. called the *Bhagavadgītārthasaṁgraha* was included amongst the eight commentaries published in the Nirnaya Sagar ed. of 1912 (second edition, 1936), and it has also been published in Kashmir by Pandit Lakshman Raina (1933) on the basis of a Śāradā MS. For details see under $Ś_3$ above.

Ck

Rājānaka Rāmakaṇṭha's comm. called the *Sarvatobhadra* has been made available in three printed editions published within short distance of one another : the Ānandāshrama edition by S. N. Tadpatrikar of the Mahābhārata Department of the BORI (1939), T. R. Chintamani's edition for the Madras University (1941) already mentioned above, and Pandit Madhusūdan Kaul's edition (1943) in the Kashmir Series, No. LXIV. For our Critical Apparatus, we could also utilise MSS. $Ś_4$ and $Ś_5$ described above.

THE KASHMIR RECENSION OF THE BG.

These Kashmirian commentators generally agree with the Śāradā and the Kashmirian group of MSS., with occasional support from mixed codices like D_2, in giving—so far as the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan is concerned—variant readings and extra stanzas which, not having, as a rule, the support of non-Kashmirian sources, are not included in our constituted text, but are relegated to the Critical Notes below. F. Otto Schrader, however, in *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā* (Stuttgart, 1930), puts forth the view that these Kashmirian sources, with their "fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the Vulgate, as well as the 282 exclusively Kashmirian *varietas lectionis*" preserve a more authentic, and even intrinsically superior text of the BG., which, he claims, was pre-Śaṁkara. I have dealt with this view in detail elsewhere[1]; so that here, only a short statement, enough to prove the secondary character of the large majority of the Kashmirian readings should suffice. In this connection the following points merit consideration:

(i) The Kashmirian variants (with a sporadic exception or two[2]) seek to remedy and regularize the grammatical defects of the current (or Śāṁkara) text:

2. 50^{ab}—जहातीमे उभे for जहातीह उभे (to avoid irregular hiatus).

2. 60^{a}—यद् तस्यापि हि for यततो ह्यपि; also † 7. 29^{b}—भजन्ति for यतन्ति; † 9. 14^{b}—यतमाना or यजन्तश्च for यतन्तश्च (to avoid the use of √ यत् in *Parasmaipada*).

3. 23^{a}—वर्तेय for वर्तेयम्; also 15. 4^{b}—गतो न निवर्तेत for गता न निवर्तन्ति (to avoid *Parasm.* use of √ वृत्).

5. 1^{cd}—यः श्रेयानेतयोरेकस्तं for यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्.—The predicate श्रेयः can influence the gender of the pronominal subject which immediately precedes it. The masc. यः as referring to संन्यास and योग (both masc.) would be more regular.

† 6. 39^{a}—एतं मे संशयम् for एतन्मे संशयम्.—The masc. एतं to agree with the masc. संशयम् would be more regular. The neuter एतद् is used adverbially as in 18. 75^{b}. The word इदम् is similarly used in the Kashmir reading in † 9. 8^{c}, and in the current reading in 16. 13^{b}.

7. 18^{b}—मतः for मतम्.—The masc. मतः would directly agree with ज्ञानी; the neuter मतम् would require the supplying, after एव, of the finite verb अस्ति followed by इति. The emendation was suggested by Schlegel, but several non-Kashmirian MSS. already give it.

† 9. 31^{c}—प्रतिजानेऽहं for प्रतिजानीहि (to give the more usual sense of 'promise' to √ ज्ञा with प्रति).

---

[1] See the *New Indian Antiquary*, Vol. II, No. 4, pp. 211–251, *The So-called Kashmir Recension of the Bhagavadgītā.*

[2] The few exceptions are: 6. $16^{a,d}$ अत्यशतः and नातिजागरतः, the first of which is discountenanced by the regular अनश्नतः in 16^{b}, and the second by जाग्रति in 2. 69^{c}; as also 18. 61^{b}, where वसतेऽर्जुन (for अर्जुन तिष्ठति) uses √ वस् in the unusual *Ātmanepada.*

† The *v. l.* has not the unanimous support of Kashmirian sources.

† 10. 9[d] — रमयन्ति च for च रमन्ति च (to avoid the unusual *Parasm.* use of √ रम्).

† 11. 41[b] — हे सखे च for हे सखेति (to avoid the use of the wrong voc. form सख for सखे, or, alternatively, to avoid the double saṁdhi सखे + इति = सख + इति = सखेति).

† 14. 23[d] — यो ऽवतिष्ठति for योऽवतिष्ठति (to avoid the *Parasm.* use of √ स्था with अव).

16. 2[c] — अलौल्यं च for अलोलुप्त्वं (to avoid the irregular अलोलुप्त्वं in place of the regular अलोलुपत्वं).

16. 13[b] — इमं प्राप्स्ये मनोरथम् for इदं प्राप्स्ये मनोरथम् . — The masc. pronoun इमं can go better with the masc. noun मनोरथम्; इदं can only be understood adverbially. The reading मनोगतम्, which is quite good, is unfortunately very weakly supported.

(ii) The Kashmirian variants seek to simplify and normalize the syntax :

1. 7[c] — नायकान् for नायकाः .— Placed between two accusatives, नायकान् would be a smooth construction. The nom. नायकाः will have to be understood as constituting a parenthetical clause.

5. 21[b] — यः सुखम् for यत् सुखम् . — The masc. यः to agree with the following सः would be an easy change, which is made by several non–Kashmirian MSS. also. With the current reading the fully-expanded sentence would read [यः]...असक्तात्मा यत् आत्मनि सुखं [अस्ति तत्] विन्दति, सः ...सुखमश्नुते. This roundabout construction has the advantage of focussing attention on the particular kind of *sukha* that the BG. wants to emphasize.

6. 13[c] — संपश्यन् for संप्रेक्ष्य. — The Kash. reading is evidently due to the desire to give a *pres. part.* to match with the other two *pres. part.*, धारयन् and अनवलोकयन् .

6. 19[d] — योगमात्मनि for योगमात्मनः . — The locative case would be more suited to denote the object of Yogic concentration than the current genitive.

6. 21[a] — सुखमात्यन्तिकं यत्र for सुखमात्यन्तिकं यत्तद् . — The arguments in 5. 21[b] also apply to this case.

8. 17[b] — अहर्ये ब्रह्मणो विदुः for अहर्यद्ब्रह्मणो विदुः . — Attention is sought to be directed to the special length of the day of Brahmā, and for that purpose the roundabout construction would be better suited. Cf. the preceding two cases (5. 21[b], 6. 21[a]).

† 9. 11[d] — ममाव्ययमनुत्तमम् for मम भूतमहेश्वरम् . — The acc. भूतमहेश्वरम् in the current version agrees with मां in 11[a], and so involves a दूरान्वय, which the Kashmirian reading seeks to avoid. With the Kash. reading as the orig., nobody would think of changing it into भूतमहेश्वरम् .

† 10. 16[b] and 10.19[b] — विभूतीरात्मनः शुभाः for दिव्या ह्यात्मविभूतयः . — The acc. in the Kash. version is what one naturally expects after वक्तुं and कथयिष्यामि. The current reading can be justified either by taking विभूतयः as an archaic acc. form, or, better still, by taking the pāda as a parenthetical clause. The word आत्मविभूतयः need not necessarily have been तव विभूतयः, because आत्म- can be understood to mean आत्मभूताः, and the expression आत्मविभूतयः has an evident allusion to the word आत्मन् in the preceding stanza. A syntactically questionable clause may be later changed into one syntactically correct, and not *vice versa.*

† 10. 28[c] — प्रजनस्यास्मि for प्रजनश्चास्मि . — The Kash. reading evidently wants to supply a genitive case to go with the Vibhūti, just as a Malayālam MS. supplies the locative प्रजनेष्वस्मि .

† The *v. l.* has not the unanimous support of Kashmirian sources.

11. 44[d]—प्रियः प्रियस्यार्हसि for प्रियः प्रियायार्हसि.—The current reading can be explained as a double-saṁdhi (प्रियायै = प्रियाया + अर्हसि, or प्रियायाः = प्रियाया + अर्हसि), or as due to the use of the dative प्रियाय for the genitive प्रियस्य. The use of the dative for the genitive, as also the double saṁdhi, are both common Epic features. The Kash. reading is evidently a *lectio facilior*.

18. 8[a] —यः कर्म for यत् कर्म.— It is not that the orig. यः was changed into यत् by case-attraction for the neut. noun कर्म, but rather, that the orig. यत् was changed into यः to agree with the following सः in pāda 8[c]. Compare the analogous case of यत् in 18. 9[a].

† 18. 50[ab]— सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति तन्निबोध मे for सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे. — As to the current reading, Schrader observes: " The position of *tathā* (belonging to *nibodha me*) in the Śloka is simply impossible. The author of the *Gītā* was not so bad a poet as to be credited with such a monstrosity ". The syntax in the current reading is no doubt difficult, but that is just the reason why we should not be too eager to simplify it. The Kash. sources are themselves divided, some proposing तदाप्नोति निबोध मे, others प्राप्नोति तन्निबोध मे. It is, however, possible to construe the current reading thus: यथा (= यतः) [अयं], या [सिद्धिः] समासेन ज्ञानस्य परा निष्ठा, [तादृशीं] सिद्धिं प्राप्तः, तथा (= तस्मादवश्यमेव) [स] ब्रह्म आप्नोति । निबोध मे.

(iii) The Kashmirian variants generally tend to smoothen (not always successfully) the difficulties in interpretation that have proved troublesome. A few examples follow :

1. 33[b] — प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् for प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च.— The motive underlying the Kash. reading is evidently to avoid the bathos involved in mentioning 'riches' after 'life'. But the orig. sense of धन (cf. धनंजय) is 'anything at stake'; and there can be things at stake more prized than life itself. Probably, however, the Kashmirian variant is reminiscent of pādas like 5. 162. 33[d]; 182. 3[d]; etc.

2. 43[b] — जन्मकर्मफलेप्सवः for जन्मकर्मफलप्रदाम्.— The construction in the traditional text is somewhat peculiar. The accusative *bhogaiśvaryagatim* (with the two qualifying adjectives preceding it), being governed by the preposition *prati* (= referring to), serves to specify the contents of the 'flowery speech', which expatiates upon (*prati*) the attainment of enjoyments and potences (*bhogeśvaryagatim*) that is capable of amplification by specific rituals (*kriyāviśeṣabahulām*), and that leads on towards different births and [other] ensuants of *karman* (*janmakarmaphalapradām*).

2. 61[b] — तत्परः for मत्परः.— The change seems to have been designed to avoid the sudden introduction of the equation Kṛṣṇa = The Highest God, which can be in place only after Arjuna's question in 4. 4 has been put and answered. If तत्परः is to imply an object of meditation, it has been already mentioned in 2. 17, and can be referred to here. This seems to be the line of thought underlying the Kash. reading, which, however, ignores the fact that Kṛṣṇa intends the exposition in chap. two as his final word, and, as such, it ought to have found room in it, however succinctly, for the principle of personal Godward devotion, which plays such an important role in the Bhagavadgītā teaching.

6. 7[b] — परात्मसु समा (*v. l.* परमात्मसमा) मतिः for परमात्मा समाहितः.— In this connection the remarks of Jayatīrtha are worth citing. He observes (Guj. Press ed., I, p. 539) : अत्र भास्करोऽन्वयमपश्यन्

† The *v. l.* has not the unanimous support of Kashmirian sources.

'परमात्मा समाहितः' इति संप्रदायागतं पाठं विसृज्य 'परात्मनु समा मतिः' इति पाठान्तरं प्रकल्प्य, 'समा मतिः' इति तु आवर्त्य [शीतोष्णसुखदुःखेष्विति] सप्तम्या अन्वयमुक्त्वा, पूर्वपाठेऽन्वयाभाव इत्यनादीत्. It is unknown what authority Jayatīrtha had for making the above statement. Bhāskara, we know, is an early Gītā commentator quoted by Abhinavagupta with respect. The recently discovered fragmentary MS. of Bhāskara's commentary, unfortunately, breaks off just at this stage. It is unquestioned that Bhāskara's emendation considerably improves the sense. In the current text, परन् is to be separated from आत्मा, and taken to qualify समाहितः.[1]

† 6. 28^{cd}— ब्रह्मसंयोगमत्यन्तमधिगच्छति for ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते.— In its attempt to avoid the archaic and technical wording of the current text, the Kash. reading ends by making an awkward and almost unphilosophical statement.

13. 4^{d} — विनिश्चितम् for विनिश्चितैः. — Apparently, like Böhtlingk in modern times, the Kashmirian redactors did not see how the prose *Brahmasūtras* could sing (गीतम्); and so they have given an independent predicate (विनिश्चितम्) to them. It is clear that ऋषिभिः and गीतं (= declared) are common to both the statements, and the remaining words form contrasted pairs: विविधैः छन्दोभिः *versus* ब्रह्मसूत्रपदैः, बहुधा *versus* हेतुमद्भिः; and पृथक् *versus* विनिश्चितैः. As to the plural ऋषिभिः, it can well apply to the *Brahmasūtras* when we take into consideration their pre-Bādarāyaṇa forms[2].

13. 16^{a}—अविभक्तं विभक्तेषु for अविभक्तं च भूतेषु.— The Kashmirian reading serves to make the contrast apparent; but, to be effective, are we going to expand the next pāda as विभक्तमिव च [अविभक्तेषु] स्थितम्? It is doubtful if that can be the real intention. Sense demands that भूतेषु be actually stated as the noun qualified by विभक्तेषु. That the noun is भूतेषु is indicated by the following भूतभर्तृ.

† 17. 13^{a}— अमृष्टान्नं for असृष्टान्नं.— The word अमृष्ट (√ मृज्) is explained as पाकादिसंस्कारहीन. A *Tāmasa* sacrifice is, however, marked by *no* विधि, *no* मन्त्र, *no* दक्षिणा, and *no* श्रद्धा; and not by imperfect विधि, improperly uttered मन्त्रs, inadequate दक्षिणा, and halting श्रद्धा. Parity would demand that the अन्न in such a sacrifice be also totally absent, as the current text says. In the Śāradā script मृ and सृ are easily confused.

17. 23^{c}— ब्रह्मणा तेन for ब्राह्मणास्तेन.— Schrader pronounces the current reading ब्राह्मणास् as 'obviously wrong'. But, surely, the Vedas and the *yajñas* require, respectively, agents to recite and perform them. In the absence of agents, the texts cannot by themselves complete the round of creation. The agents are actually mentioned in st. 24^{d}, and there is no reason why they should not be mentioned here. The demonstrative pronoun तेन can easily be taken to refer to "Brahman" mentioned in the preceding pāda. The word ब्रह्मणा need not have been repeated, and is practically redundant.

---

1 Schrader's fresh attempt at interpretation by assuming a differentiation between a 'lower' and a 'higher' self (*Festschrift Winternitz*, p. 46) does not materially strengthen his case.

2 Cf. Belvalkar: "Multiple authorship of the Vedāntasūtras," *The Indian Philosophical Review*, Vol. II. pt. 2, pp. 141–154.

† The *v. l.* has not the unanimous support of Kashmirian sources.

(iv) Schrader claims to have made a particularly strong case in favour of the authenticity of the following Kashmirian readings :

2.5^c — न त्वर्थकामस्तु गुरूनिहत्य for हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव. — The current reading अर्थकामान्, we are told, requires us to supply अपि after it; and Arjuna would be more likely to accuse *himself* of being अथकाम than the elders, although, later, they themselves admit (6. 41. 36, 51, etc.) that they are so. Now, the first is not a very serious objection, seeing that we have to supply such particles quite often : for instance, अपि has to be supplied after आततायिनः in BG. 1. 36^{cd}. The word *artha* as predicated of the *gurus* in the above context (and in the Bhīṣmaparvan passages above mentioned) should more properly denote not wealth or sordid self-interest (which *may* hold good in the case of Arjuna), but a deliberately chosen life-purpose, such as Bhīṣma's guardianship of the Kaurava royalty.

† 2.11^{ab} — अशोच्याननुशोचंस्त्वं प्राज्ञवच्चाभिभाषसे for अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे. — Schrader argues that Arjuna's words so far have shown no प्रज्ञा and do not deserve to be called words of profound wisdom. True : but Kṛṣṇa designates them that way ironically, considering irony the most effective method of meeting Arjuna's arrogation of superior wisdom to his own side : cf. BG. 1. 38 f. — यद्यप्येते न पश्यन्ति .... कथं न ज्ञेयमस्माभिः. Speyer's objection (*ZDMG*, 1902, LVI, pp. 123–25) to the compound प्रज्ञावाद, also endorsed by Schrader in spite of Böhtlingk's rejoinder to Speyer (*ibid.*, p. 209), need not be fatal. The commentators explain it as प्रज्ञात्मकाः वादाः or प्रज्ञानिमित्ताः वादाः, and such explanations are not objectionable. Speyer's and Schrader's prejudice against a *Madhyamapadalopī* compound is not shared by Indian grammarians. [1]

2.21^d — हन्यते हन्ति वा कथम् for कं घातयति हन्ति कम्.—The Kashmirian reading would seem to have been modelled upon BG. 2. 19^d. The BG. endorses the view that the self is अकर्ता or incapable of being an agent except in so far as he is the साक्षिन् or witness. This साक्षित्व is the *sine qua non* of the Prakṛti's activity, and, in that mediate sense, the self can be possibly called a "causal" or *prayojaka* agent. Even this "causal" agency is denied by the verb घातयति. For a similar use, cf. BG. 5. 13^d.

The cases above considered are enough to indicate, so far as the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan is concerned, the secondary nature of the large majority of the Kashmirian variants where they are not endorsed by non-Kashmirian sources. The commentator Jayatīrtha, *apud* 6. 7^b, records the ingenious manner in which the scholiast Bhāskara (whom, it seems, even Abhinavagupta has mentioned with reverence[2]) changed the traditional text of a stanza from the BG. with a view to get from it a more suitable sense. Where such a "pious" tampering with the original is actually recorded in the case of one noteworthy Kashmirian writer, one would be justified

[1] Barnett's attempt (*BSOS*, 1931, p. 288) to take *prajñāvāda* to denote "short-sighted conventional moralists like the Jains and the Buddhists who preach on the text 'thou shalt not slay', without understanding the higher law" does not seem to be particularly convincing.

[2] See the comm. of Abhinavagupta on BG. 18. 2.

† The *v. l.* has not the unanimous support of Kashmirian sources.

in viewing with suspicion most of the other "Kashmirian" variants in the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan, which seem to be obviously due to some partisan's over-zeal at simplification.

Another characteristic of the "Kashmir version" of the Bhagavadgītā is its extra stanzas : according to Schrader, it embodies "fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the Vulgate". A few more extra stanzas are also recorded in some non-Kashmirian sources. Most of these additions are admittedly repetitious and doctrinally insignificant. Schrader's arguments in favour of the authenticity of the five stanzas (= 89*) after 3. 37, which, he thinks, re-echo the famous Māra–Buddha conflict, need not be taken very seriously : to me at least the echo was hardly audible. As to his contention that the extra Triṣṭubh stanza preceding BG. 2. 11 deserves to be treated as authentic, as it looks like a Triṣṭubh rejoinder to Arjuna's Triṣṭubh queries, the facts unfortunately do not bear him out inasmuch as Arjuna's queries begin with an Anuṣṭubh (2. 4) and later break into Triṣṭubh, as Kṛṣṇa's rejoinder (without the extra stanza) may be actually seen doing, assuming that the argument on the ground of an involuntary metrical "capping" has to be given any weight at all. The fact is that extra verses alleged to belong to BG. appeal to the average reader, because there is a relatively late and very widely advertised, but not adequately authenticated, tradition (cf. 112*) about the enhanced extent (*māna*) of the Bhagavadgītā (745 stanzas in place of the 700 mentioned by Śaṁkara); and fourteen full stanzas and four half-stanzas, it can be conceivably argued, may perchance prove a first step towards the recovery of that ideal and supposedly authentic[1] extent. This "Gītāmāna" insertion (112*) is given mostly by Kashmirian sources; the Bengali and the Southern versions show little knowledge of it. Secondly, it is somewhat curious that, almost always, the inserted six-pāda stanza relating to the *Gītāmāna* occurs in association with another stanza (= 114*), rather difficult to interpret, but which presupposes a Sāra or Synopsis of the BG. teaching (and Bhārata teaching) being inserted into the Gītā, and, along with the Gītā itself, "poured into the mouth of Arjuna". This is clearly stated in the *v. l.* to 114* recorded in an old undated Baroda Or. Lib. MS. (No. 11458), where the first line reads—

भारतामृतसर्वस्वगीतायां[या] भारतस्य च ।

Other variants of the line, not recorded in the Crit. App., are those of the BORI manuscript No. 164 of 1883–84 :

भारतोदधिमन्थस्य गीतानिर्मथनस्य च ।;

---

[1] How the pursuit of this Will-o'-the-Wisp has landed Pandit Kalidas Sastri of Gondal into a veritable morass, I have proved in a paper entitled "A Fake (?) Bhagavadgītā MS." contributed to the *Journal of the Ganganath Jha Research Institute*, Vol. I, pt, I, pp. 21–31.

and Ekanātha's Text and Transl. of the *Gītāsāra*, Poona (1930):

भारतोदधिपकस्य[1] गीतानिर्मथनस्य च ।

Curiously enough there are two such "Gītāsāras". The one given in Appendix I (No. 3) is found in some of our Mbh. MSS. The one translated into Marathi by the Mahārāṣṭra saint Ekanātha, and into Persian by the translators of the Mahābhārata under the orders of Emperor Akbar, is different from it, and is more usually named ॐकार(or प्रणव)माहात्म्य, found by itself in the BORI manuscripts No. 563 of 1886–92 and No. 164 of 1883–84, the latter of which is written in Śāradā characters and is accompanied by a learned Sanskrit commentary. The two *Gītāsāras*, though different works, contain several stanzas in common, especially the traditional "Gītāpraśasti" verses (113*). The *Gītāsāra* underlying the Persian translation appears to have been a much shorter work than the ॐकारमाहात्म्य of our MSS. On the ground that the Gītā commentators like Keśava Kāśmīrin, while expressly mentioning 745 stanzas as the extent of the Bhagavadgītā, do yet give a text of the Gītā proper containing only 700 stanzas, it is possible to argue that the enhanced extent is the extent of the "Bhagavadgītā *plus* the Gītāsāra". The detailed distribution of the combined extent amongst the individual speakers that figure in the BG. (Kṛṣṇa 620 + Arjuna 57 + Saṁjaya 67 + Dhṛtarāṣṭra 1 = 745) can also be made to agree very approximately with the actual extent of the Gītā + Gītāsāra. On no other theory thus far advanced has this been possible. There remains at the end of our operation a small inevitable error of just two extra stanzas for Arjuna, which, in view of the uncertainty that appertains at present to the text and the actual extent of the *Gītāsāra*, cannot be eliminated. In any case, it is clear that the enhanced extent of the BG. as recorded in 112* cannot be made the ground for admitting as authentic the few extra stanzas given by the "Kashmir recension", when the manuscript evidence is overwhelmingly against them.[2]

We next come to the second group of Testimonia.

(ii) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā

---

1 Ekanātha thus renders the line into Marathi:

तैंन्नि हें माहाभारत । पक दधि सुनीत । तयातेंही घुसळित । मथीत काढावया ॥
भारत सकळांनें मथित । तयाचें वचन विभ्रांत । करुनी गोतेचे अर्थ । पूर्वी निवडिले ॥
तया गीतेचें मथन केलें । सारांतहि सार नीवडिलें । जें गीतासार काढिलें । ज्ञान प्रणवाचें ॥

2 It is sometimes argued that Alberuni in his *India* quotes passages from the Bhagavadgītā which are not to be found in the current BG. text. The situation would remain the same even after the admission of the extra stanzas given by the Kaṣhmir version. On the question of Alberuni's Gītā quotations, cf. V. P. Limaye's Marathi booklet, Tilak Maharashtra Vidyāpīṭha publications, No. 5, Poona (1929).

No. 64), which summarizes the contents of the Bhīṣmaparvan in just 497 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to textual variation. He gives the incidents of Crit. Ed. chapter 41 after the BG., and not before as in the Southern recension. He records the story of Kṛṣṇa's advance towards Bhīṣma twice : st. 274–283 and 430–433. From Kṣemendra's epitome, definite variants can safely be assumed in the following cases :

> 6. 80. 2^{b} श्रुतायुधम् (for श्रुतायुषम्) not found elsewhere ; 84. 14 : आदित्यकेतु and अपराजित as epithets, and सुदुर्जय as a proper name ; पण्डितक written मण्डितक ; 92. 26 : अनाधृष्टिं कुण्डलिनं कुण्डभेदिं सुलोचनम् । विराटं दीर्घबाहुं च सुबाहुं कनकध्वजम् ॥

There is also the curious circumstance that Kṣemendra omits the current 17th chapter of the BG. and regards 18. 1–9 as the 17th chapter of the poem. This is unaccountable.

There is still less to be said about the epitome in Amaracandra Sūri's *Bālabhārata* (Kāvyamālā No. 45). Amaracandra is a Jain poet of the 13th century A. D. who summarizes the contents of the Bhīṣmaparvan in 384 stanzas. In the summary the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode are absent ; the matter of Crit. Ed. chapter 41 is placed after the Gītā. Since Amaracandra does not always use the epic śloka and is fond of introducing poetic descriptions of his own, as for example, the conversation between the warrior issuing for the fight and his beloved (sarga 1. 8–19), this summary has not much critical value. The author does not give the geographical parvans, and is content to summarize the teaching of the BG. in just four stanzas ! He nevertheless gives the Kṛṣṇa–Bhīṣma episode twice (sarga 2. 49–59 ; 218–223), finds room for the Viśvopākhyāna in 8 stanzas (2. 94–101), and for the incident of the heavenly voice calling upon Bhīṣma to await the Uttarāyaṇa.

Much more critical importance attaches to the next group of testimonia :

(iii) *Translations and Adaptations*

THE OLD-JAVANESE VERSION OF THE BHĪṢMAPARVAN

The most important of these by far is the Javanese Version of the Mahābhārata, which consists, in the main, of an abridged paraphrase of the Sanskrit original in the Old-Javanese, interspersed now and then, in order to secure an air of authoritativeness, with Sanskrit citations which are invariably followed by their more or less exact rendering into the Kawi. Parvans 1, 4–6, 14–17 have alone become so far available in this version. Of these, *Het Oudjavaansche Bhīṣmaparwa* was published by Dr. J. Gonda (Bibliotheca Javanica No. 7, 1936), who also, as No. 7*a* in the same series, published in 1937 annotations in Dutch to the Old-Javanese Bhīṣmaparvan, particularly to the parts preceding and following the Bhagavadgītā. We also owe to

the same scholar a complete translation into English of the Old-Javanese version of the Bhagavadgītā, published in the *Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde*, vol. LXXV (1935) pp. 36ff.

The Old-Javanese Bhīṣmaparvan begins :

अविघ्नमस्तु ।

कृष्णाङ्गाम्भोधपङ्क्तिः किल कपिलजटाजालिकावेष्टमानो
धूलीप्रेङ्खद्बलाकानिरतिशयबलस्तोत्रपर्जन्यघोषः ।
यस्य ज्ञानप्रवर्षः सुखयति जनतानीलकण्ठप्रवाहां-
स्तं वन्दे व्याससंज्ञायुतमनुकृतये मात्रया तद्गुणानाम् ॥

अपि च

यः श्रीधरो यवपतिः खलु लोकपाल-
स्तस्य मनोहरि पदत्रयमेति सम्राट् ।
श्रीधर्मवंश-देगु-आदिमनन्तमध्यां
संज्ञां नृपः प्रणिदधाति स विक्रमान्ताम् ॥

Here is therefore the mention of the king of Java by name Śrī-Dharmavaṁsa-degu-Ananta-vikramadeva who was ruling in Eastern Java towards the end of the 11th century A. D. and under whose regime the Old-Javanese adaptation seems to have been made. What was the exact form of the Epic at this early and definitely datable historical period, and to which one of the existing versions of the Mahābhārata does the Old-Javanese adaptation exhibit kinship, become, accordingly, questions of much critical importance. For reasons which will appear in due course, we propose to discuss the problem of the Old-Javanese Version of the Bhagavadgītā separately by itself. Here room is found for a few critical observations relating to the O.-J. Version of the Bhīṣmaparvan as a whole exclusive of the Bhagavadgītā.

The O.-J. Version omits† the following entire chapters :

Chapter Om.	Remarks
3	List of evil omens abridged and not spread over two chapters. All astronomical allusions are conspicuous by their absence, except the solitary one in 2. 31–32
12	The Dvīpas other than Jambū, and the surrounding oceans are passed over. Instead, two stanzas merely enumerating the Dvīpas and the oceans are inserted, probably from some Purāṇa text

† Those chapters the substance of which is reproduced, howsoever briefly, in the Kawi paraphrase are enclosed within square brackets. The omissions would appear still more formidable if we take into account the over 3500 stanzas omitted in the body of the chapters represented by Sanskrit quotations.

Chapters Om.	Remarks
[15]	Dhṛtarāṣṭra's lament, which breaks awkwardly the continuity of the narration, is passed over except for a brief paraphrase in Kawi
18	Not important: merely descriptive
22	Not important: the chapter is om. in K1
37–39	= Bhagavadgītā 15–17
42	General description. The O.-J. has a couple of sentences in Kawi to mark the transition from the Gītā to the fighting proper
[47]	Duryodhana's anxious parley with colleagues at the beginning of the 2nd day of the battle is relegated to a brief paraphrase in Kawi
49	Droṇa–Dhṛṣṭadyumna encounter, ending in the defeat of the latter, is om.
56–57	Arjuna's display of valour after the Kṛṣṇa–Bhīṣma parley (55. 94), and the following ornate description of the battle of the day after (in Triṣṭubh metre) om.
59	Duryodhana's vain efforts to resist Bhīma: this is preparatory to chapter 60, where Duryodhana gets the upper hand and Bhīma faints away
65–67	Repetitious in contents
[69]	Duel-fights between Arjuna and Aśvatthāman om.; that between Abhimanyu and Lakṣmaṇa briefly summarized in Kawi
72	Dhṛtarāṣṭra's remorse and failure to account for reverses after all the preparations
74–75	Encounter between Abhimanyu and Vikarṇa and between Duryodhana and the five sons of Draupadī om.
80–81	Minor incidents of the battle
85	Bhīma and Nakula respectively slaughter Kaurava elephants and Kaurava horses
87–89	Ghaṭotkaca outmatched: Bhīma to his rescue
[96]	Abhimanyu's valorous display, briefly indicated in the Kawi paraphrase
98–101	Minor incidents designed to bring out the valour of Arjuna and Bhīma
102. 30–70	The repetition of the Kṛṣṇa–Bhīṣma encounter om.
106–110	Efforts to postpone the final encounter between Arjuna–Śikhaṇḍī and Bhīṣma
117	For the matter substituted for this by the O.-J. version, see below p. LXXXVIII ff.†

With these rather extensive omissions from a parvan which is noted for its tiresome and repetitious battle-descriptions, it is no wonder if the Old-Javanese version of the Bhīṣmaparvan were to make upon the reader, on a first view, " a more original impression, " as Dr. Gonda observes[1]; but it would not be correct to conclude that this version represents the Bhīṣmaparvan in a form more original than, say, the Vulgate. Like the Vulgate, the O.-J. version gives, in an abridged form of course, the cosmographical chapters (6–13), the Viśvopākhyāna chapters (61–64), and the repetition[2] of the Kṛṣṇa–Bhīṣma encounter (55. 34–66 and 102. 30–70). The miraculous elements attending the fall of Bhīṣma (such as the conversation with the Vasus, 114. 34 ff., or Arjuna producing subterranean water by an arrow-shot, 116. 22–24) are all there, not omitting even the earlier banal reference to the Udyogaparvan (95. 11) which is preserved in the Kawi paraphrase, Gonda's ed., p. 122, line 2. More remarkable still, the O.-J. version finds room for the Śveta-episode (Appendix I, No. 4), which is a Bengali-Devanāgarī addendum unknown to the Kashmirian and the majority of the Southern manuscripts. From the evidence of the O.-J. version, we must now conclude that the addition of the Śveta episode was already an accomplished fact by about the tenth century.

The most noteworthy feature of the Javanese version of the Bhīṣmaparvan is the way in which it concludes the parvan. Adhyāya 116 with the admonition to Duryodhana — संधिस्ते तात (°स्तात प्र-) युज्यताम् — is present in the Javanese, but not the next chapter (117) of reconciliation with Karṇa. Instead we have what Gonda calls a parallel with a portion (although a small portion) of the Twelfth Book of the Mahābhārata wherein sage Nārada is introduced. Gonda thinks that Nārada comes in while Bhīṣma is speaking with Duryodhana. I do not think so. " *Etasminn eva kāle tu* " of the O.-J. rather marks a new chapter-opening, and should belong to what follows.

It would accordingly seem that, following upon the chapter of admonition to Duryodhana (116), there was available to the Javanese redactor an additional chapter of the Bhīṣmaparvan wherein, presumably upon the suggestion of Nārada, Bhīṣma delivers to Yudhiṣṭhira some elementary advice as to the duties of the king, in the same way as, in the current version, there is chapter 117 wherein Bhīṣma gives words of advice to Karṇa. This is conceivable, and it would be permissible to look upon that chapter as the nuckleus of the enlarged Śāntiparvan, which ultimately got incorporated into it as GK chapter 12. 71. The retention of this relic from one of the stages in the evolution of the Mahābhārata is on a par with another relic that I discovered while critically comparing the two versions of the Kṛṣṇa–Bhīṣma encounter[3]: interesting in

[1] *Aanteekeningen*, p. 33.

[2] The O.-J. omits what should have been the primitive version of the encounter in chap. 102, and gives the more ornate one in chap. 55.

[3] See " Mahābhārata Text-Transmission Problem No. 3 ", *Annals*, BORI, xxvi, pp. 106–119.

itself, but not of much practical value in arriving at even the penultimate form of our Epic. This new chapter — it is necessary to note — does not in any way render the rest of the Javanese Bhīṣmaparvan primitive or authentic in either its form or content.[1]

The O.-J. version (outside the BG.) shows — besides several lines from the Śveta-episode (App. I, No. 4), and lines 7–8 from 155*, and 271*— the following additional passages not found in any of our MSS. :

For 6. 7. 3^{bc}, नियधो वैडूर्यमयः ; after 7. 3^{d}, संख्या दक्षिणतो भवेन् ; after 7. 35^{ab}, श्वेतादुत्तरतो वर्षं शृङ्गवद्दक्षिणं तथा ; after 10. 40^{a}, कुन्तयः काशिशोबलाः ; for chapter 6. 12, the following four lines :

जम्बूशाककुशक्रौञ्चाः शाल्मलिश्च तथापरः ।
गोमेदः पुष्कराख्यश्च सप्त द्वीपाः प्रकीर्तिताः ।
क्षीरक्षीरं दधिसर्पिरिक्षुमयं परोदधिः ।
स्वादूदको परो मयात्तस्माद्विगुणिनः स्थितः । ;

for 41. 41^{a}, स्त्रीपूर्वं त्वनुपश्यामि[2] ; for 61. 42 (Triṣṭubh), the following (Anuṣṭubh) :

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विश्वं कारणः ।
विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी विश्वशिरो विभो । [cf. 257*];

for 86. 57^{b}, अन्तरिक्षगतस्तदा ; after 86. 61 (?) :

स सद्यो राक्षसो भूयः क्षतः कृत्तः प्रतापवान् ।
सद्यः प्रदुद्रुवे चापि शरावापांश्च साधनम् । ;

and for chapters 87–89 (?), the following two lines :

धनंजयो गजानीकान्निहते चात्मनः सुते ।
विनिघ्नन्समरे शूरांस्ताडयन्राक्षसान्रणे ॥

The only transposition of consequence found in the O.-J. version is that of chapters six and five placed (in this order) between chapters 11 and 13, chapter 12 being omitted. The reason for this is not apparent.

Turning to variant readings, of those peculiar to the O.-J. version (outside the BG.), the following deserve to be mentioned :

6. 1. 1^{a} धीराः (for वीराः), 8^{d} भारतसत्तम (for पार्थिव°); 4. 9^{b} सुखम् (for स्वर्गम्); 7. 39^{a} हेमकूटो हेमवति (for °टस्तु सुमहान्), 40^{a} अभ्यंतरेण (for अस्त्युत्तरेण), 48^{c} सर्वे नराश्च (for सर्पा नागाश्च), 49^{c} ऋषयः (for निषधे); 8. 13^{a} पूर्वाभिपन्नस्तु (for °पेकस्तु); 8. 15^{b} मनस्विनः (for महाबलाः), 22^{a} पतमानफलानि (for °मानानि तानि), 28^{d} ब्रह्मचारिणः (for °वादिनः); 9. 6^{a}

[1] It may be pointed out that the O.-J. version is aware of Bhīṣma's awaiting the Uttarāyaṇa on the bed of arrows, and that the O.-J. Ādiparvan knows the 18 parvans of the Mbh. including the Śānti.

[2] This reference to a man who was once a woman comes much too soon, and gives up the game altogether !

12*

यक्षभूता (for यक्षानुगा), 7^{d} दशपंचकाः (for दश पञ्च च); 10. 6^{b} प्रियं सदा (for महात्मनः), 40^{a} पाञ्चालकोशलाश् (for °लाः कौशिजाश्), 52^{a} गर्गिसौवीराः (for सिन्धुसौ°), 57^{d} विकम्पा (for विकल्पा), 64^{c} सक्कुद्दहाः (for सक्षद्रुहः) and ककन्थाश् (for कुन्तलाश्); 11. 6^{c} द्वापरे द्विसहस्राणि (for द्विसहस्रं द्वापरे तु), 8^{c} अजायन्ताकृतिमन्तो (for °न्त कृते राजन्); 13. 40^{a} परिमण्डलतो राजन् (for °ण्डलो महाराज); 19. 3^{a} धृतराष्ट्रस्यानीकस्य, 3^{b} व्यूहानि (for व्यूढानि); 45. 43^{b} शिशुम् (for शुभम्); 51. 1^{a} तस्मिंस्तु गतभूयिष्ठे (for *गतापराह्न°)[1], 40^{d} दृश्यते (for सर्वथा); 53. 1^{d} अभ्यघ्नत् (for अवधीत्); 54. 35^{d} महाचमूम् (for वरूथिनीम्); 55. 69^{b} जीवितः (for दंशितः); 60. 60^{d} प्राणाद्विनोक्ष्यति (for प्राणान्विमोक्ष्यते); 61. 31^{ab} युक्तव्याः पाण्डवा ऊर्ध्वमहो दारकसत्तम, 54^{ab} धरा पादस्तु ते देव दिग्वासश्च नभः शिरः ; 55^{d} रुधिरागताः (for स्वेदसंभवाः), 56^{a} विद्या- (for नित्यं), 58^{cd} तु त्वां विष्णो परमीशं (for सदा विष्णो परमेशं), 63^{b} भयाय (for वधाय); 62. 19^{b} ब्रह्मा ब्रूयात्प्रमादधीः (for इति ब्रूयात्सुमन्दधीः), 19^{c} वासुदेवम् (for हृषीकेशम्), 27^{d} श्रुतिश्रुतवतां गिरम् (for श्रुतं श्रुतविशारद), 35^{b} कृष्णस्यात्ममयेन (for योगेनात्मन एव); 63. 2^{b} संभूय (for संभूतं) and सहदेवतम् (for सह दैवतैः), 2^{d} नरसत्तम (for भरतर्षभ), 3^{d} एकदा कल्पितम् (for एतदकल्पयत्), 15^{a} ह्यसृजद्ब्रह्म (for ऽसृजद्ब्राह्मणान्), 15^{cd} वैश्यं and शूद्रं (for वैश्यान् and शूद्रान्); 64. 14^{d} अव[व]ध्या (for अगम्या); 76. 3^{a} सुयोधनो राजा (for तव सुतो राजन्), 3^{b} समभिद्रुतः (for [अ]भिपरिप्लुतः); 77. 14^{c} अन्वश्वाः (for अन्वश्वं); 79. 5^{c} महोदधिं समादद्याल् (for °दधिगुणाभ्यासाल्); 84. 41^{c} दान्तं (for तं तं); 86. 32^{c} विस्रवद्- (for स्रवता), 42^{d} पञ्च क्षिप्रं (for गता भूमिं); 91. 54^{d} समार्पयत् (for समाहितम्); 92. 77^{d} नादृश्यत ततो रणः (for नापश्याम ततो रणम्); 93. 5^{d} शीर्णशस्त्रश्च (for क्षीण°); 95. 7^{c} सुका[खा]न्तः (for सुखाय); 102. 29^{a} गवां कुलम् (for तद्गोकुलम्); 103. 55^{ef} भीमाय शक्रपुत्राय स्वागतं (for स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय), 63^{ab} शरवर्षेण महता भारतर्षभ (for शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम), 86^{c} पांसुरूक्षित° (for °रूषित°), 95^{d} हन्याच्चेन्नास्ति पातकम् (for हन्याद्धातकमागतम्); 105. 30^{c} राज्ञां (for राजञ्), 33^{c} प्रज्वलितो (for प्रजज्वाल), 36^{d} इवासितः (for इवासितैः); 114. 31^{b} सर्वपार्थिवान् (for °पाण्डवान्), 55^{b} सूचिताः सुप्रवेशिताः (for शिताग्राः सं°), 84^{f} शरपङ्क्तिसमावृतः (for °संघैः समाचितः), 88^{b} सर्वशास्त्रकृतां (for °शस्त्रभृतां), 99^{c} स्वच्छन्दमृत्युर् (for छन्दतो मृत्युर्); 115. 48^{a} शेष्येऽहम् (for शयेयम्), 49^{c} लोके (for लोकान्), 49^{f} सुहृदश्च प्रियानिव (for सुहृदः सुप्रियानपि), 61^{a} कौन्तेय (for कौरव्य), 62^{a} देवतेनापि (for दैवतैः पार्थ), 64^{f} न कार्यम् (for नाश्चर्यम्); 116. 13^{a} अपक्रोशात् (for उपभोक्तुं), 17^{c} परिकुचन्ति (for °दूयन्ते), 39^{b} एक एव (for वेत्त्येको हि), 41^{c} धनंजयेन वीरेण (for तावत्पार्थेन शूरेण), 41^{d} संधिस्तात प्रयु° (for संधिस्ते तात यु°).

In the following few places the Old-Javanese version gives a reading that agrees with the primary Kashmirian group of MSS.:

6. 58. 52^{d} पिनाकभृत् (for °धृक्; with Ś1 K0–2 D6); 61. 62^{d} °विवर्धन (for °विवर्धनः; with Ś1 K0. 2 D4 T2 G2. 3 M2. 5); 79. 5^{b} स्वादु भूत्वा (for स्वादुभूतं; with Ś1 K1-3. 5 B1 D1);

whereas, in the following places, its variants agree with the late Northern group:

6. 2. 6^{c} ददामि (for ददानि; with K3. 5 Da D2. 3. 5. 7. 8 G1. 2); 6. 3^{c} जगतीस्थानि (for जगत्स्थितानि; with K4 B Da2 Dn D1. 4. 5. 8 T2 M1–3); 7. 3^{c} सर्वधातुपिनद्धश्च (for

[1] The O.-J. variant indirectly supports the emendation.

°विनद्धश्च ; with K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$; text given as *v. l.*), 49^c निलं (for शैले ; with K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$); 8. 7^{cd} शुक्राभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः (with $K_{2.4}$ $B_{2.4}$ Da Dn $D_{4.5.8}$ T_1 G M); 10. 35^d -महाफलाः (for महाबलाः ; with K_4 B $D_{1.4.5.7.8}$); 60^d वल्कलैः (for कल्कलैः ; with $K_{2.4}$ B $D_{1.3-8}$ G_{1-3} M); 11. 8^b प्रज्ञागुण° (for प्रजागुण° ; with B $D_{1.2.4-8}$ T_2 G_1 $M_{1.3.4}$); 20. 16^d शतमश्वा (for शतं चाश्वा ; with K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$); 21. 10^b जयन्ति विजिगीषवः (for विजयन्ते जिगी° ; with B Da_2 Dn $D_{4.8}$); 41. 37^c कौरव्यैर् (for कौरव्य ; with Da Dn_1 $D_{4.5.7.8}$); 93. 10^a निलं (for राजन् ; with B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S); 103. 65^f ते (for वः ; with K_4 B $D_{1.3-8}$ S), 94^a स्थिरो भूत्वा (for महाबाहो ; with $K_{2.3}$ B D M), 95^c आयान्तं (for आमन्त्र्य ; with $K_{2.3.5}$ B D S); 104. 2^c ताड्यमानासु (for वाद्य° ; with K_2 B Da_2 Dn D_{4-8}); 113. 7^d क्रन्तति (for [अ]क्रन्तत ; with K_4 $B_{1.2.4}$ Dn_2 $D_{1.4.6-8}$ $M_{1-3.5}$); 116. 12^d भोगाः केचन मानुषाः (with K_4 B Da Dn D_{2-8} $M_{1-3.5}$).

The O.-J. version shows agreement with some of the Southern variants in the following places :

6. 1. 1^c महात्मानो (for महाभागा ; with $D_{2.3}$ T_1 G_{2-4}); 2. 1^a सैन्ये (for संध्ये ; with $K_{2.4}$ B Da_1 Dn D_4 G_2 $M_{1.4}$); 6. 14^c लवणेन (for लावणेन ; with K_{0-3} Da_2 Dn $D_{1.3-5.8}$ T_2 G_{1-3} $M_{3.5}$); 7. 2^d वर्षपर्वताः (for रत्न° ; with K_2 Dn D_1 $G_{2.3}$), 2^f समुद्रे पूर्वपश्चिमे (with M), 5^b सर्वाणि (for वर्षाणि ; with $M_{3.5}$); 8. 13^a तत्र (तस्य ; with $D_{2.7}$ T G_{2-4} $M_{1.3-5}$); 9. 11^b च (for ते ; with Da D_5 T_2 G); 11. 10^a महावीर्या (for °वीरा ; with $K_{3.4}$ $D_{1-3.7}$ T G $M_{1.3-5}$); 13. 49^d प्रपितामहाः (for च पिता° ; with T $G_{1.3.4}$ M); 16. 14^a कार्यतरं (for °तमं ; with T G $M_{1-3.5}$); 41. 32^b त्वया योत्स्याम्यहं (for योत्स्ये तात त्वया ; with $D_{1.3}$ T_2 G M); 45. 43^a तु हतं (for निहतं ; with $B_{1.3}$ Dn_2 $D_{1.4}$ T_1 GM); 48. 2^b संनद्ध- (संनद्धा ; with K_4 B_{1-3} T_1 $G_{1.3.4}$ M); 50. 97^b निनदं तं महाहवे (with S); 51. 1^c रथाश्वनरनागानां (with B Da Dn $D_{1.4-8}$ S), 38^d क्रुद्धस्येव पिनाकिनः (with S); 54. 41^b गतायुषा (for नृपोत्तम ; with $D_{1.3}$ S); 55. 94^a फुल्लाम्बुजपत्रनेत्र (for देवेश जगन्निवास ; with $D_{1.3}$ S); 60. 57^b महात्मना (for दुरात्मना ; with K_{0-3} D_6 S Ca. c); 62. 11^a एतौ (for यौ तौ ; with D_1 S), 19^c अवज्ञाय (for अवज्ञानात् ; with $B_{3.4}$ $G_{2.3}$ $M_{1.4.5}$); 63. 13^f त्रिविक्रम इति (for °क्रमगतिः ; with D_3 $M_{1.2}$); 71. 1^a तु (for च ; with D_1 S); 77. 14^c चर्मिणः सप्त (for दश धानुष्काः ; with B Da_2 Dn_1 $D_{4.7}$ T G_1 M), 14^d धानुष्काः (for °ष्के ; with B Da Dn $D_{1.3-8}$ S); 91. 59^a तत्पपात (for निपपात ; with $D_{1.3}$ S); 93. 10^a निलं (for राजन् ; with B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S); 103. 65^e युष्माकं दृश्यते सिद्धिः (for युष्मासु दृश्यते वृद्धिः ; with $D_{1.2}$ T_2 G_1 M); 104. 2^d आहतेषु (for आनकेषु ; with T_2 $M_{1.5}$); 114. 39^c भीष्मः (for भीष्मे ; with $D_{1.2}$ T_1 G_4 M_4), 96^c दक्षिणावर्त (for °वृत्त ; with Dn_2 $D_{4.6.8}$ $G_{1.3}$ $M_{1.2.3}$); 115. 48^b आवर्तनाद् (for आवर्तनं ; with $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ T_1 G M); 116. 17^a दद्मतीदं (for °तेऽदः ; with $K_{3.5}$ Da Dn_1 $D_{2.3.5}$ T_2 M).

Finally, in the following places, the O.-J. version gives a text agreeing with the Crit. Ed., as against the MSS. mentioned :

6. 8. 2^b (against $K_{3.5}$ D_2), 3^a (against $Ś_1$ $K_{0.2}$), 3^b (against $K_{0-3.5}$, B_2,

Da_1 D_2, $D_{6.7}$, T_2 G_1, M_4 severally); 9. 5^{ab} (against N in general : cf. Crit. App.), 5^c (against Ś$_1$ $K_{3.5}$ $D_{1.3.6.7}$, $K_{3.4}$ B Da Dn $D_{4.5.8}$, T_2, G_2, M_1 severally), 5^d (against $K_{3.5}$ $D_{2.6}$, B_2, G_2 severally); 10. 9^b (against K_2, B Dn_2, Dn_1 $D_{4.8}$, D_6 severally), 50^a (against D_6, T_1 G_4, T_2, G_{1-3}, $M_{1.2}$, M_{3-5} severally), 52^b (against D_3, S severally); 11. 5^a (against M_1); 13. 41^a (against T_2), 47^c (against[1] Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ D_7, G_2 severally); 44. 48^a (against Ś$_1$ $K_{0-3.5}$ $D_{2.3.6}$ Cd), 48^f (against K_5 S); 53. 22^a (against TG); 61. 37^d, 53^b (both against S); 63. 5^a (against Ś$_1$, K_0, K_1 severally), 13^c (against K_3); 68. 12^a (against K_{0-2}), 12^b (against K_3 D_1, S severally); 70. 24^e (against K_5 D_1), 24^f (against K_5, B_1 Da Dn $D_{5.8}$, T_1 G severally); 73. 20^d (against K_4, B Da Dn $D_{4.5.7.8}$, S severally); 78. 21^a (against S), 57^d (against K_3); 86. 62^b (against D_3, D_6 severally); 91. 19^d (against D_1); 92. 75^c (against $K_{3.5}$ $D_{2.3.6}$); 93. 4^d (against T_1 G M), 8^b (against $K_{0.1}$, K_3 D_1, D_3 severally); 102. 9^c (against K_4, D_1, $K_{0.2}$, Da_1 D_5, T_2 severally); 103. 23^b (against Ś$_1$ D_5), 76^a (against D_1), 76^b (against B $D_{4.5.7.8}$ T_1 G_4, M_2 severally), 87^a (against Ś$_1$ $K_{0.1}$ T G M_4); 114. 61^d (against T M_2); 115. 28^d (against B_2), 31^d (against $M_{3.5}$), 32^d (against $G_{1.3}$), 33^d (against D_1), 63^f (against K_5 B_4 D_2, B_1 Da_2 Dn $D_{4.5.8}$ T $G_{2.4}$ M severally).

From a careful study of the details given hitherto, the following generalizations about the Old-Javanese version would seem to follow : (a) That the source of the O.-J. is not the Kashmirian version. (b) That although in some places a partial agreement with some of the Southern sources seems to be in evidence, the O.-J. shows none of the peculiarly Southern insertions (see pp. LII–LIV) : on the contrary, it gives the Śveta episode, and does not place chapter 41 before the Bhagavadgītā. (c) The presence of variants like अवध्य (70. 16, 101. 8, 118. 31, 134. 4), अव्यक्तं (55. 14), °किल्विषैः (47. 26), क्लीववत् (68. 8), कैलाशो (18. 4), क्लैव्यं (42. 8), जम्बूसंड (17. 28), तीव्रम् (85. 13), बज्राशनि° (135. 7), बज्रभमा (103. 11), वपुः (86. 2), वरुणो (58. 8), वायुश् (100. 5), वासुदेव (55. 8, 58. 26, 98. 27, 99. 31), वासुकिः (58. 6), व्रज (65. 5), °व्रताः (50. 6), व्यूहं (82. 7, 107. 21), वृहस्पतिः (130. 1), संवर्तक (117. 10), सुव्रत (95. 15), and हैरिम्बेन (94. 7) would also establish its non-Southern (possibly, Bengali) origin. (d) The introduction of a passage from the Śāntiparvan at the end of the Bhīṣmaparvan is no ground for regarding the present Javanese version as such as belonging to an earlier pre-Vulgate stage in the evolution of the Epic.

THE O.-J. VERSION OF THE BHAGAVADGĪTĀ

Out of the traditional 700 stanzas of the Bhagavadgītā the Old-Javanese version actually cites in Sanskrit a total of $80\frac{3}{4}$ stanzas, while an equivalent of 56 stanzas

[1] The MSS. Ś$_1$ $K_{0-2.4}$ D_7 give a variant grammatically normal.

is preserved only in the Old-Javanese paraphrase, so that a total of as many as 563½ stanzas is altogether wanting. At the same time, the Old-Javanese cites in Sanskrit, as belonging to the Bhagavadgītā, one entire Anuṣṭubh stanza (46. 8-9), one Triṣṭubh half-stanza (61. 4, 5) and two Anuṣṭubh quarters (53. 27, 59. 1) which are not found in the current text; while, paraphrased in the Old-Javanese, we find here and there a lot of extraneous matter which has nothing corresponding to it in the original as we know it. The question to determine is whether the Bhagavadgītā as known to the Old-Javanese was as brief as the extensive omissions in that version seem to indicate; and, secondly, whether it contained, at the same time, certain extra passages which are unaccountably omitted from our current text. Let us investigate the matter in detail.

First, however, let us take up the Sanskrit citations in the Old-Javanese. These are printed (App. II) as 194 passages, one on each line. Of these, 99 passages show no variation in reading, while 71 give readings which differ, not only from our constituted text, but from the Calcutta and the Bombay editions, as well as from the Kashmir version as represented by the Srinagar ed. of 1933. There are altogether six new passages. In 11 out of the remaining 18 cases, the Old-Javanese text agrees with all other versions except the Kashmirian, while it agrees with the Kashmirian alone as against all other versions in just four passages only, in one of which our constituted text also agrees with the Kashmirian and the Old-Javanese. In the remaining three cases, the Old-Javanese text once agrees with all except the Calcutta edition only, once with the Cal. ed. and the Kashmirian version, and once with both the Cal. ed. and the Bom. ed., but not with either the constituted text or the Kash. version. The above facts *prima facie* discountenance the notion that the Old-Javanese version of the BG. shows any pronounced affinity with the Kashmirian version.

Analysing the 71 cases where the Old-Javanese version differs from all the other versions, we find that nine of them are merely due to the changes such as that of *va* to *ba* or of *ba* to *va*, which may possibly point to some Bengali influence at some point in the pedigree of the Old-Javanese version. Another six passages are totally corrupt, while fifteen other passages betray only common scribal errors. These are :

42. 9 — त्यक्त्वा तिष्ठ for त्यक्त्वोत्तिष्ठ; 43. 13 — नित्यप्रोक्ताः for नित्यस्योक्ताः; 43. 14 — यस्माद्युध्यस्व for तस्माद्युध्यस्व; 44. 26 — °हेतुभूद् for °हेतुर्भूर् and सङ्गोस्त्वकर्मणि for सङ्गोऽस्त्वकर्मणि; 48. 28 — यथात्मानं for तदात्मानं; 51. 1 — तयोस्तत्कर्म° for तयोस्तु कर्म°; 51. 32 — बन्ध(:) for बन्धुर्; 52. 13 — आत्मानं रहसि स्थितम् (case-attraction) for आत्मानं रहसि स्थितः; 54. 7 — प्रभासः for प्रभास्मि; 56. 12 — ज्ञानविज्ञानरहितं for ज्ञानं विज्ञानसहितं; 57. 2 — यच्च पश्यसि for यत्तपस्यसि (defective hearing); 59. 3 — विधानां for दिव्यानां; 62. 1 – नमस्ते तु for नमस्तेऽस्तु; 62. 17 – देवैर् for वेदैर् (metathesis); 63. 28 – सत्त्वं सखे सञ्जयति for सत्त्वं सुखे सञ्जयति; 65. 6 – अहं त्वा for अहं त्वां.

Amongst the 41 cases of probably deliberate and more radical changes, the following deserve attention :

43. 22 – नाभिजानीतां for न विजानीतो ; 44. 4 – स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति (a real improvement in sense); 45. 6 – यमादावचला for समाधावचला ; 45. 16 – यदा संहरते कामान् for प्रजहाति यदा कामान् (influence of 2. 58^{a}); 47. 26 – यज्ञशेषाशिनः for यज्ञशिष्टा° ; 47. 27 – क्षमन्ते for भुञ्जते and चरन्त्यात्मकारणात् for पचन्त्यात्म° ; 48. 20 – न तानि वेद्मि for तान्यहं वेद and वेत्सि for वेत्थ ; 49. 19 – मनुष्याणां for मनुष्येषु and कृत्स्नकर्मवित् for °कर्मकृत् (°विद् may correctly paraphrase पश्यति or पश्येद् in the first pāda, but it goes against the real intention); 50. 19 – मेधया for सेवया ; 51. 26 – न स लिप्यति दोषेण for लिप्यते न स पापेन ; 52. 20 – धारयेदचलं मनः for धारयन्नचलं स्थिरः ; 52. 29 – यो जनः for योऽर्जुन ; 54. 21 – जीविका for जीवनं (the change does not improve the sense); 55. 19 – साहंभावं (? सोहंभावं) for स मद्भावं ; 56. 2 – आस्थितो योगे धारयेत् for आस्थितो योगधारणाम् ; 56. 21 – वेदपवित्रमोंकारम् for वेद्यं पवित्रमोंकार[:]; 57. 32 – ऐरावणो for ऐरावनं and नराधिपः for नराधिपम् ; 58. 4 – वज्रः for वज्रं (the masculine form is given in Ś1); 59. 5 – किमुक्तेन for किं ज्ञातेन ; 60. 31 – तथामी नरनाथ लोकवीराः for तथा तवामी नरलोकवीराः ('नाथ', probably by oversight, not deleted by yellow pigment); 60. 32 – [अ]भितो द्रवन्ति for [अ]भिविज्वलन्ति ; 62. 22 – मद्भावात् for मद्भक्तः ; 63. 12, 13 – नोपलभ्यते for नोपलिप्यते (the point of the simile not correctly understood); 63. 18 – एषो (sic) लोकं कृत्स्नम् for एकः कृत्स्नं लोकम् ; 63. 29 – सञ्जयस्थ for सञ्जयस्तुत ; 64. 6, 7 – the plurals changed into singulars ; 65. 5 – कारणं for शरणं.

On a review of the above cases it will be seen that, excepting the Old-Javanese variant for BG. 2. 31^{ab}, no other variant is of any consequence.

Proceeding next to consider the Old-Javanese additions, the stanza added in the Old-Javanese after BG. 2. 59 probably owes its existence to the understanding of the word निराहारस्य in 2. 59^{b} to imply abstinence from food only. The craving for food is the most desperate of all cravings. Commentators like Śrīdhara and Madhva interpret the statement in this limited sense, the latter quoting in support Bhāgavata 11. 8. 20—

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।
वर्जयित्वा तु रसनं, तन्निरन्नस्य वर्धते ॥

The other commentators take the statement as applying to all sense-enjoyments generally : compare Rāmānuja : इन्द्रियाणामाहारा विषयाः. On this the *Tātparyacandrikā* observes— सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणम् । न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादशेषविषयनिवृत्तिः. Nevertheless, even the oldest Mahārāṣṭra commentator on the Gītā, saint Jñāneśvara (1290 A. D), seems to have understood the stanza in this limited sense : cf. श्रोत्रादि इन्द्रियें आवरिती । परि रसने नियमु न करिती । ते सहस्रधा क्वळिजती । विषयीं इहीं ॥ ४ ॥ येरा इन्द्रियां विषय तुटे । तैसा नियमूं न ये रस हटें । जें जीवन हें न घटे । येणेंविण ॥ ७ ॥ In course of time, a similar exception seems to have been made in favour of the sex-impulse, so that in the traditional pictographic representation of Kali, these two are shown as the most vulnerable points of that *Zeitgeist*. The extra stanza (46. 8, 9) found in the Javanese version has in fact all the appearance of being added at this place from some Purāṇa text, which cannot for the present be traced to its source.

In BG chapter 7, after quoting and translating stanza 4 describing the first "Prakṛti" of the Lord, the second "Prakṛti" is described in the Old-Javanese paraphrase with the words :

> But there is another (form of My nature), prepared by Me, which is called the principle of Life, which has been established to serve for the life of the whole world.

This is followed by—

> And this, being of such a kind, you ought to consider as being together at the same time in (My) own self, having corporeal, oral and mental expedients. This being so, — यथा ज्ञानं लभिष्यति — he will accordingly attain to knowledge.

Dr. J. Gonda thinks that, corresponding to this second paraphrase, there ought to have been, in the Gītā as known to the Old-Javanese narrator, a stanza describing the nature of the *Jīva*, of which यथा ज्ञानं लभिष्यति formed the fourth pāda. This is not quite certain. Can it be some old gloss explaining and expanding the purport of the stanza in question, which the Javanese author has incorporated with his paraphrase?

The extra quarter-stanza (with the defective reading) added by the Javanese version after 10. 37 is really a part of a whole stanza found inserted in at least four Gītā MSS. (including the Denis Crofton MS.), generally *sec. m.*, at the end of stanza 10. 34, 10. 35, or 10. 38. One Kashmir MS. turns it into a stanza of six pādas: cf. 101*. The Vibhūti chapter of the Bhagavadgītā had, as is well known, its imitations and elaborations in the Purāṇa texts like the Kūrma, Bhāgavata, Viṣṇudharmottara, etc.; and it is from such amplified versions that an extra stanza could have been added here and there to the current Gītā. Thus the Viṣṇudharmottara has the pāda ओपधीनां तथा यवः (1. 56. 33^d), and रत्नानां कनकं तथा (1. 56. 35^b), The Bhāgavata has धातूनामस्मि काञ्चनम् (11. 16. 18^b), ओपधीनामहं यवः (11. 16. 21^d), and कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहम् (11. 16. 30^{cd}). That this particular stanza actually belonged to the original Gītā cannot therefore be definitely asserted. If it ever was a genuine part, its omission from so many other MSS. and its not being noticed by any of the commentators would be inexplicable.

Lastly, as to the two pādas added after 11. 29^a, it would be more correct to regard these two quarters as variant readings for 10. 29^{bc}, rather than downright addition. The word यमाभिभूताः is translated by the Old-Javanese author as "overthrown by Yama" and paraphrased as "overthrown by the might of error", as if the reading was तमोभिभूताः. Do the Old-Javanese translation of Sanskrit quotations and the paraphrase proceed from one and the same author?

Besides the textual additions found in the quoted portions of the Gītā, we have to account for the presumed additions represented by passages in the Old-Javanese paraphrase to which nothing corresponding is to be found in the current text of the Poem. These passages, in view of the great age that belongs to them, are expected to give an indication of the way in which the Bhagavadgītā teaching was understood in those days, because they were the free expressions of the Javanese author's own thoughts untramelled by exigencies of text. Unfortunately, however, the Old-Javanese narrator does not appear to have been a great scholar, and has frequently made lamentable blunders. A few samples may be here presented:

2.34^{c} — संभावितस्य चाकीर्तिः is paraphrased by "behaviour that is blamed by valiant men."

2.47^{ab} — The original Sanskrit is translated wrongly thus: "Your concern with deeds of all kinds, why shall that bear no fruit?" Perhaps the translation should read "Your concern [is] with deeds of all kinds, [and not with] 'why shall that bear no fruit?'"

2.53^{a} — श्रुतिविप्रतिपन्ना ते is translated by "when your ears hear the voice no more(!)."

3.12^{abc} — This is rendered thus: "But if the Gods, although they are worshipped (by men), do not feel themselves under obligation (towards them): if they only enjoy without bestowing favours on those who worship them, those gods must obviously be called thieves."

4. 19-21 — The Old-Javanese author attempts an independent summary of the teaching, but his words do not show that he really understood the general drift. Says he: "In a few words: when a man goes on to act, let him not be uncertain about the possibility of obtaining fruits. Stick only to the right knowledge, when you are performing deeds, that its learning may be perfect and undisturbed." In a footnote Dr. Gonda wonders whence this passage is taken: obviously it is the outcome of the confused understanding of the text by the Old-Javanese author.

5. 1, 2 — Apparently the Old-Javanese author read योगं च शंससि as though it was योगसंन्यासं, and so later he renders stanza 1 by: "*Karmasannyāsa* and *Yogasannyāsa* bear both as fruit very high good. But if you weigh the importance of them both, *Yogasannyāsa* appears to be superior to *Karmasannyāsa*, for it happens that the man who proceeds to perform actions attains to sorrow, viz. when Yoga does not assist him. Even Gonda is compelled to say that the last clause appears to have been added by the Javanese author. It in fact betrays a very poor understanding of the Gītā teaching.

7.29^{d} — For अध्यात्मं कर्म चाखिलम् the Javanese text reads अव्यक्तं, but the paraphrase renders the sentence by "he has knowledge about what is called action and the supreme soul (*Karmādhyātmika* or *Karmādhyātma.*)" Obviously, the writer is innocent of the technical sense of 'Adhyātma' and 'Karman' as explained in the first few stanzas of the next chapter, which the Old-Javanese version conveniently omits!

9.1^{c} — The Old-Javanese text erroneously reads ज्ञानविज्ञानरहितं for ज्ञानं विज्ञानसहितं, and the Old-Javanese author, in blissful self-complacency, renders it thus: "This most mysterious knowledge, which is void of knowledge and wisdom (!)."

10.37^{d} — कवीनामुशना कविः — Our author translates this by "As for all sages, there I am called Wṛhaspati." Cf. 11.24^{ab}, which is omitted in the Javanese text.

11. 33 — The Old-Javanese author paraphrases this as follows: "Not going under your own name you will kill your foes, but your name will be Kāla."

Presumably because they would not interest his audience, but—after the above exhibition of his learning—presumably also because he did not quite understand them, the Old-Javanese narrator, as will be presently seen, has omitted a number of technical passages. This, however, compelled him to supply the joining links on either

side of the omitted technical passages. This was not always easy; and the result at times almost borders on the ludicrous, as the following cases will clearly demonstrate:

2. 4–6, 7′–10 — Having decided to omit these stanzas, our author makes Arjuna say: "By your leave, Kṛṣṇa, great king, you are right in exhorting me this way, noble lord; but being encompassed by my mind's compassion (*kārpaṇya*)," etc. And Kṛṣṇa is made to reply: "Ah, Oṃ, Oṃ, noble Arjuna, my dear! What is the profit you derive from me, if you do not take to heart my admonitions that may lead to a good end?"

2. 19′ — नायं हन्ति न हन्यते — This is rendered unphilosophically enough by the words: "For it happens that he that is said to be the conqueror, is subdued without having inflicted a scratch, and again: he who is said to be defeated, it happens that he comes off victorious without a blow." Dr. Gonda adds a footnote pointing out that these words are not found in the Sanskrit texts. As if they could in this form ever belong to the Gitā! It is perhaps possible that the O.-J. read नायं हन्ति न हन्यते.

2. 48ab — योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय — The Old-Javanese paraphrase for this is: "Hold fast to Yoga, cast off intercourse with men (सङ्गं!)."

2. 54 — Not having understood how the previous discussion leads on to the topic of the स्थितप्रज्ञ and his characteristics, our author thus extemporizes: "Ah, Oṃ, Oṃ! My father, great king Kṛṣṇa, I have understood this. But noble lord, please to *inform me of other things*: Teach me, my lord, that which they call the characteristics of a great man: who in truth is great." And Kṛṣṇa, in the same style, replies: "Ah, is it this your wish, noble Arjuna? If so, I shall teach it you: they are as follows." — It is vain to inquire what the original Sanskrit was to correspond with this Old-Javanese rendering.

2. 70-72; 3. 1, 3-10 — Having omitted the concluding part of chapter 2 and the introductory part of chapter 3, this is the Javanese transition to what follows: "Oṃ, Oṃ, I pay homage to you Kṛṣṇa, great king! Very mysterious indeed is the truth of your information, my lord! Make large my thoughts, if it is suitable to you to extend your instructions in dharma." Dr. Gonda notes: "Differs greatly from Bhag. 3. 1–2". Of course it would!

3.36 ff. — Arjuna's question and Kṛṣṇa's reply to it being omitted, as transition to the teaching commencing from 4. 5, the Old-Javanese writer presents us with the following delicious morsel: "With your permission, my lord, be quick now. I, Dhanañjaya, wish to question you once more, my noble lord, as in the beginning. I beg your pardon, Sir, for having addressed you respectfully. Your words, my lord, (that you have spoken) here, might seem to be incoherent and unintelligible speech. What were the prayers and of what kind were they, noble lord, that you are so well-trained in the whole truth about the principles of knowledge? Well then, please, let me know it; confer your favour upon me, inform me, my lord, of it with its commencement, its middle and its end, that I may know it." Dr. Gonda notes: "This address of Arjuna agrees neither with Bhag. 3. 36 nor with Bhag. 4. 4." It is paying too much of a compliment to our Javanese author to suppose that he had any Sanskrit original for this to go by.

5. 11-29 — The Yogic technicalities at the end of chapter 5 and the early part of chapter 6 are omitted, as also Arjuna's query at the end of the latter chapter. The Old-Javanese writer, in their stead, offers a connecting link of his own making wherein it is worth noting in passing that while Arjuna's question in the Gītā was of a general nature, the Javanese version makes it purely personal: "With your favour, Kṛṣṇa, great king! Does there exist any possibility for me, Dhanañjaya, to attain to Jñānayoga, in consequence of your favour, my lord? Take pity on me, your servant, inform me of this too!" Dr. Gonda once more meticulously notes: "This address of Arjuna does not agree with the texts of the Sanskrit Bhagavadgītā."

Once in a while[1] the Old-Javanese writer attempts to give a summary of parts of the teaching in his own words, prefacing it by sentences like: "The meaning of these words is this." If nothing corresponding to it is found in the Sanskrit text, that need not be supposed to create any textual problem at all.

Not rarely also the Old-Javanese writer alters an original simile or adds another of his own coinage: it would in fact have been remarkable if he had not done so at all. Only an instance or two should suffice. Thus 1. 19[ab] — हृदयानि व्यदारयत् — he paraphrases thus: "Then it was as if the hearts of the soldiers of the Kauravas were pierced with daggers." Also, after quoting and translating the simile in 13. 32, and before quoting and translating the simile in 13. 33, the Old-Javanese writer observes: "This parable might have been used too," referring to the self's invisibility consequent upon its subtility, although it is known to be present in all the bodies. Dr. Gonda, thinking that this is a new (third) parable, notes that there is nothing corresponding to it in the Sanskrit text. The Old-Javanese, however, reads नोपलभ्यते for नोपलिप्यते and thereby gives a new turn to the simile meant to prove the taintlessness of the Ākāśa. Both the readings are accepted and, apparently, turned into two 'parables'.

These additions and expositions contributed by the Old-Javanese writer show neither cogency nor depth nor even a proper understanding of the philosophical import of the text that he has chosen to make available for his audience, which was probably quite innocent of any knowledge of Sanskrit.

Finally, let us tackle the question of the extensive omissions in the Old-Javanese 'version' of the Bhagavadgītā. If, according to Garbe, the "original" Gītā consisted of (700 - 172 =) 528 stanzas, and according to Rudolf Otto the Ur-text of the BG. contained only 132 stanzas, the Old-Javanese text hardly covers 81 stanzas in Sanskrit, to which an uncertain quantum represented by the Old-Javanese paraphrase can be superadded. Nobody, however, ever cared or dared to claim that this Javanese Gītā was the "original" Gītā. The preserved portions have no characteristics pointing towards such a conclusion.

---

[1] Cf. *The Javanese Version of the Bhagavadgītā* by J. Gonda, p. 68, lines 9–19.

The 563½ stanzas not found in the present Old-Javanese version can be grouped under the following headings :

(i) Omitting unnecessary details and curtailing repetitions :

Chapter 1 st. 1–11 (introductory); st. 22–27 and 33–35 (the detailed lists abridged); st. 36–42^{ab} and 43–44 (the repetitious matter eschewed). — Chapter 2 st. 4–6 and 8–10 (repetitious); st. 12, 15; 20–22 and 24–30 (repetitious); st. 49–52 ; 57, 58 ; 65–68 ; 70–72 (repetitious). — Chapter 3 st. 14–18 (unwanted details about *yajñacakra*); st. 35^{cd}–43 (unimportant details). — Chapter 4 st. 1–4 (unessential details); st. 19–21 (repetitious). — Chapter 5 st. 11–29 (repetitious). — Chapter 6 st. 7–9 (repetitious); st. 11, 12, 14–18 (unessential details); st. 31 (repetitious); st. 33–35^{ab}, and 36^{cd}–47 (Arjuna's last question and Kṛṣṇa's reply curtailed to just one stanza, 35^{cd}–36^{ab}). — Chapter 7 st. 1–3 (introductory); st. 7 (repetitious); st. 10^{abc}, 11^{bcd} (unessential or repetitious); st. 20–28 (unnecessary details). — Chapter 8 st. 6 (repetitious); st. 8–11 (avoidable quotations); st. 15–28 (unwanted details about Pralaya and the Two Pathways). — Chapter 9 st. 17^{ab}, 18, 19^{ab} and 20–25 (unessential details). — Chapter 10 : of the Vibhūtis, only the select and important ones are cited[1]. — Chapter 11 st. 2–3^{ab} and 4 (repetitious and unessential); st. 12–13 (mere rhetoric); st. 16–25 (unimportant parts of Arjuna's praise of the Omniform); st. 30 (mere rhetoric); st. 36–39 and 40^{cd}–45 (unessential parts of Arjuna's words); st. 47–49^{c} (unessential parts of Kṛṣṇa's reply); st. 50–52 and st. 54 (repetitious). — Chapter

---

[1] The Old-Javanese treatment of the Vibhūtis is as under :

29 Vibhūtis Retained		48 Vibhūtis Rejected	
ज्योतिषामंशुमान् (2)	सर्पाणां वासुकिः † (30)	आदित्यानां विष्णुः (1)	सर्गाणामादिरन्तो मध्यम् (43–45)
नक्षत्राणां शशी (4)	यादसां बरुणः † (32)	मरुतां मरीचिः (3)	विद्यानामध्यात्मविद्या (46)
देवानां वासवः (6)	संयमतां यमः (34)	वेदानां सामवेदः (5)	प्रवदतां वादः (47)
रुद्राणां शंकरः (9)	सर्वदैत्यानां प्रह्लादः (35)	इन्द्रियाणां मनः (7)	सामासिकस्य द्वंद्वः (49)
यक्षरक्षसां वित्तेशः (10)	मृगाणां मृगेन्द्रः (37)	भूतानां चेतना (8)	अक्षयः कालः (50)
शिखरिणां मेरुः (12)	पक्षिणां वैनतेयः (38)	वसूनां पावकः (11)	विश्वतोमुखो धाता (51)
महर्षीणां भृगुः (16)	शस्त्रभृतां रामः (40)	पुरोधसां बृहस्पतिः (13)	सर्वहरो मृत्युः (52)
वृक्षाणामश्वत्थः (20)	अक्षराणामकारः (48)	सेनानीनां स्कन्धः (14)	भविष्यतामुद्भवः (53)
देवर्षीणां नारदः (21)	मासानां मार्गशिरः (63)	सरसां सागरः (15)	नारीणां कीर्तिः श्रीर्वाक् स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा (54–60)
गन्धर्वाणां † चित्ररथः (22)	ऋतूनां कुसुमाकरः (64)	गिरामेकमक्षरम् (17)	साम्नां बृहत्साम (61)
सिद्धानां कपिलः (23)	वृष्णीनां वासुदेवः † (70)	यज्ञानां जपयज्ञः (18)	छन्दसां गायत्री (62)
अश्वानामुच्चैःश्रवाः (24)	पाण्डवानां धनंजयः (71)	स्थावराणां हिमालयः (19)	छलयतां द्यूतम् (65)
गजेन्द्राणामैरावणः (25)	मुनीनां व्यासः (72)	धेनूनां कामधुक् (28)	तेजस्विनां तेजः (66)
नराणां नराधिपः (26)	कवीनामुशना § (73)	प्रजनः कन्दर्पः (29)	सत्त्ववतां जयो व्यवसायः सत्त्वम् (67–69)
आयुधानां वज्रः † (27)	ओषधीनां यवः (extra).	नागानामनन्तः (31)	दमयतां दण्डः (74)
		पितॄणामर्यमा (33)	जिगीषतां नीतिः (75)
		कलयतां कालः (36)	गुह्यानां मौनम् (76)
		पवतां पवनः (39)	ज्ञानवतां ज्ञानम् (77).
		झषाणां मकरः (41)	
		स्रोतसां जाह्नवी (42)	

† Original spelling retained.

§ Rendered as Wṛhaspati !

12 st. 8ᶜᵈ–9ᵃᵇ and st. 13–20 (repetitious). — Chapter 14 st. 21–23 (Arjuna's question and the first part of Kṛṣṇa's reply to it omitted as unessential).

(ii) Eschewing technical and controversial details :

Chapter 2 st. 42–46 (controversial). — Chapter 3 st. 1 and 3–10 (controversial) — Chapter 4 st. 6 and 14–17 (technical); st. 23–27 and 29–32 (technical details about various kinds of yajñas). — Chapter 5 st. 3–5 (technical). — Chapter 6 st. 1–6 (technical); st. 20–29 (technical). — Chapter 7 st. 30 (technical). — Chapter 9 st. 2–15 (technical). — Chapter 10 st. 1–20 (technical). — Chapter 12 st. 1–7 (technical); st. 10–12 (technical). — Chapter 13 st. 1–30 (technical : nevertheless, what is retained of the chapter uses the very technical terms explained only in the omitted portion). — Chapter 14 st. 1–8 [except 5ᵃᵇ which just names the Guṇas] (technical); st. 10–17 (doctrinal elaborations); st. 27 (technical).

(iii) Omissions of stanzas which, it is alleged, may have been really absent in the Gītā as known to the Old-Javanese narrator.[1] Amongst these may be mentioned :

2. 17 — This is regarded by Garbe as a Vedāntic interpolation objectively demonstrable as such owing to the sudden introduction of the neuter *Tat* in a context where, for " The Imperishable ", words in masc. gender alone are used. These arguments can be met by pointing out, that the words *asataḥ* and *sataḥ* in st. 2. 16 are less than likely to be masculine, so that there is no necessarily masculine context preceding. The Old-Javanese omission is much more cogently explained on the ground that the stanza in question is repetitious.

7. 12-15 — Amongst these four stanzas are included stanzas 14, 15 which, according to Garbe, break the prevailing " Sāṁkhya " context, and introduce the technical term " Māyā " in the specifically Vedāntic sense. All the four stanzas may have been omitted in the Old-Javanese merely by reason of their technical character. The Old-Javanese does refer to " Yogamāyā " in the immediate context, st. 25, which Garbe regards as interpolated.

8. 1-4 — These four stanzas which introduce " Brahman " and the other Vedāntic technicalities are regarded by Garbe as amongst the later additions. But 8. 1–4 are an elaboration of 7. 29–33, and while Garbe omits 7. 29 (because of the word *Brahman*) and 7. 30, the Old-Javanese actually cites 7. 29.

9. 29 — After 9. 19, Garbe singles out, from chapter 9, this stanza alone as Vedāntic interpolation. The Old-Javanese omits a whole lot of stanzas before and after, amongst which 9. 29 happens to be one.

10. 12-20, as also about 24 other stanzas up to the end of the chapter, are omitted in the Old-Javanese. Garbe has rejected the whole lot from 10. 12 to 10. 40 as being Vedāntic additions. That does not find support from what the Old-Javanese version actually gives in quotation or in paraphrase.

---

[1] Some of the omissions listed under (i) and (ii) may also belong to this category.

[2] See my *Basu Mallik Lectures on Vedānta Philosophy, 1925* : Poona, 1926, p. 94.

11. 13, 16, 18, 19 — Garbe has singled out stanzas 7, 13, 15, 16, 18, 19, 37–40 from this chapter as Vedāntic interpolations. The Old-Javanese version, however, paraphrases 11. 7 and 15, and quotes 11. 39–40. Stanzas 11. 7 and 15 do exhibit the Vedāntic character which Garbe bans from the "original" Gītā.

13. 30 — This stanza which contains the word 'Brahman' is amongst the 15 from this chapter that Garbe dubs as Vedāntic interpolations. When the Old-Javanese has practically omitted the entire chapter, its authority cannot be cited either way. It is necessary, however, to mention that the Old-Javanese betrays knowledge of the main part of this chapter, as it cites st. 33 and paraphrases st. 34, which name the technical terms *Kṣetra* and *Kṣetrin*, which the earlier parts of the chapter introduce and explain.

14. 27 — This is omitted in the Old-Javanese, which, however, cites st. 26 for which st. 27 simply furnishes the reason. Garbe considers both 26 and 27 (because of their use of the word *Brahman*) as interpolated, and here the Old-Javanese version does not lend him any support.

15–18 — Of these four Adhyāyas the Old-Javanese version has kept only two stanzas: 18. 66 (cited) and 73 (paraphrased). The rest is unaccountably missing. As early as 1826, Wilhelm von Humboldt had suggested that the entire portion of the BG. after chapter 11, except 18. 63-78, might be a later addition; and Jacobi, Oldenberg, Charpentier and others had expressed other views about the "original" Bhagavadgītā; but the Old-Javanese has retained several portions of the text after chapter 11, while it omits only the last four chapters. The Old-Javanese version must therefore be held to represent, according to the terminology of R. Otto, one of the subsequent stages of the Poem when, with the Ur-text, had been incorporated one or more "Tracts". Dr. J. Gonda, the editor of the Old-Javanese Bhīṣmaparvan, says: "it is possible that they were not present in the Sanskrit manuscript of the Javanese author, but just as well that he has perceived their relative unimportance and therefore has passed them." The latter alternative is the only one that can be legitimately accepted.[1] Dr. F. Otto Schrader (Ṛezensionen der Bhagavadgītā, *Festschrift für M. Winternitz*, Leipzig, 1933, p. 49) wants us, however, to accept the view that the missing portion was unknown to the Old-Javanese narrator, and so he opposes that favoured view of his with a very weak alternative, namely, that the Old-Javanese scribe got tired at the end! And for fear lest one would be prepared even to accept this alternative, he argues against it in a characteristic manner in a footnote. He says there that weariness is not a likely argument in view of the great reverence which people felt for the holy language of Sanskrit; and that it would be possible only if the scribes of the different MSS. got tired at different stages, and not all alike at one and the same point. The Old-Javanese MSS. show that the omitted parts are the same in all, and 'weariness' is hence out of the question. That it must be the scribes who (under the alternative) got wearied, and not the Old-Javanese translator, Schrader is very careful to point out. All this appears unconvincing in the extreme.

It was thought necessary to undertake a detailed examination of the Old-

[1] The *Āndhra Mahābhāratamu* has done the same thing: see p. CII, CIV below.

Javanese "version" of the Bhagavadgītā because of the claim made on its behalf that it either constitutes, or at any rate serves as an important finger-pointer on the trail of, a *Third Recension* of the Bhagavadgītā (by the side of the two : the Vulgate and the Kashmirian Recensions) which, it was hoped, would one day come to light in its entirety. The age of the Old-Javanese version has no doubt invested it with a sense of dignity ; but after studying in detail the actual character of the version and the calibre of the Old-Javanese writer, the only valid critical conclusion that one can reach is that neither for constituting the current text of the Bhagavadgītā, nor for determining the Ur-text or the "original" Bhagavadgītā as conceived by Garbe, Otto and others, nor even for determining any of the "intervening forms assumed by the Poem" in the course of the process of textual elaboration that it might be supposed to have undergone, does the Old-Javanese version available in the actual Sanskrit quotations, taken together with the portions available in the Old-Javanese paraphrase, afford us much assistance.

THE ĀNDHRA MAHĀBHĀRATAMU

The Bhīṣmaparvan of this version is included in volume four of the seven-volume publication of the *Āndhra Mahābhāratamu* brought out by Vāvilla Rāmaswāmi Sāstrilu and Sons, Madras, 1929. The Bhīṣmaparvan is divided into three āśvāsas or cantos, and at the end of the parvan there is a colophon which reads :

> इति श्रीमदुभयकविमित्र-कोम्मनामात्यपुत्र-बुधाराधनविराजितिकास-तिक्कनसोमयाजिप्रणीतं जयनश्रीमहाभारतंबुन भीष्मपर्वं बुनंदु । ......आश्वासमु ॥ श्रीमदान्ध्रमहाभारतमु णंदलि । भीष्मपर्वमु समाप्तमु ॥

This Tikkana who is assigned to the thirteenth century completed the Telugu translation of the Mahābhārata begun by Nannaya Bhaṭṭa in the eleventh century. It is a fairly close rendering of the original, with certain details omitted or abridged in the interest of economy. The following is the result of a detailed comparison of the original with the translation :

(i) Matters omitted : 6. 1. 4–34 ; 2. 22–33, 3. 11–17, and 24–29 (astronomical omens); cosmographical account in chapters 6–9 much curtailed ; only 18 rivers (instead of over 160), and 60 countries and peoples (instead of over 225) enumerated in chapter 11 ; chapter 12 practically omitted ; no reference to gifts as in chapter 22. 7–8. In BG. 1, no reference to *varṇasaṁkara* as in st. 40–42 ; omits BG. 2. 37 – 10. 42 and again 12. 1 – 18. 66 ; no reference to the death of Uttara as in 45. 30–42 ; Vyūha details of the second day abridged ; in chapter 48. 23 ff., names of warriors on the opposed sides generally correct, and even the number of arrows discharged by individual warriors, the latter being sometimes (chap. 58. 23–26) dropped altogether ; chapters 63–64 from the Viśvopākhyāna omitted ; chapter 72, enumerating characteristics of a good army, om. ; 73. 26–30 om. ; 75. 33–55 om. ; chap. 76 practically om. ; the

details of the Vyūha in 83. 6–13 om.; the repetitious question of Dhṛtarāṣṭra and Saṁjaya's reply to him in 85. 1–13 om.; past history of Irāvat in 86. 6–15 om.; battle-description in chap. 93 abridged; the omens in 108. 4–13 curtailed; also details of the concluding fight in chapters 108–113.

(ii) Additions: The additions made by the Āndhra Mahābhāratamu distinctly show its relation with the S recension. It translates the following star passages: 201* (given by TG), 274*, 293*, and 307* (all the three given by S as a whole).

(iii) Original passages: There are noticeable the following passages apparently original to the Āndhra Mbh.: āśvāsa 1, 44: instead of समरादेत्य in 6. 14. 1[b], we are told that, after relating the cosmography, Saṁjaya went to see the events of the war, studied them, and returned after a few days. — Accordingly, in āśvāsa 1. 74 Saṁjaya is made to say: 'after taking my leave of you that night, I went to the camp of our army. I duly entered your son's tent, and found him seated surrounded by Bhīṣma and the other Kauravas and kings. I was well received by him'; āśvāsa 1. 134: we find Saṁjaya making the following observation: 'the forces of some countries joined the Kauravas, some others joined the Pāṇḍavas, while some others *became divided out of animosity* and joined both'; — To Duryodhana's address to ācārya Droṇa in the opening of the Gītā, the latter is made to reply (āśvāsa 1. 174), 'Droṇa said: certainly! Why should you say so much?' On hearing these words, the king was pleased.

(iv) Poetic embellishments: It is nothing uncommon if we find the Āndhra Mahābhāratamu at times giving new similes of its own or attempts fuller elaborations of the metaphors in the original. Of the latter kind may be instanced the simile of Bhīṣma with the Man-lion (6. 14. 9; āśvāsa 1. 49), and of Bhīṣma with the cloud (6. 15. 24–25; āśvāsa 1. 52). Of the former, we may mention the comparison of Bhīṣma to a pool of lotuses (āśvāsa 1. 96; placed before 6. 17. 7), or the comparison of the mutilated bodies of elephants and horses killed in the battle to 'mutton kept ready for cooking' (āśvāsa 1. 267; somewhere after 6. 44. 40), or of the wounded and blood-stained Kṛṣṇa to 'a fresh Pārijāta flower with bright tender leaves (āśvāsa 2. 43; the original in 6. 48. 50 has सपुष्प इव किंशुकः), or of Bhīṣma to a smokeless blazing fire (āśvāsa 3. 332; in place of the orig. तपन्तमिवं भास्करम् in 6. 105. 34).

(v) Variant readings: Turning finally to the variant readings that can be ascertained from the translation, the following is a select list: 6. 43. 55[b] (āśvāsa 1. 261) युधामन्युं (for सुतसोमं; with S); 71. 16 (āśvāsa 2. 344) काम्बोजैरथ बाह्लिकैः (for काम्बोजारट्टबाह्लिकैः; with S); 75. 22[b] चित्रांगश् (for चित्राश्वश्; with T_1 G_4);

77. 25^{d} and 79. 12^{a} (āśvāsa 3. 10 and 32) युधामन्युम् (for इरावन्तम् ; with Dn$_{3}$ D$_{4, 7, 8}$ T$_{2}$ G$_{1-8}$ M, and S respectively); 77. 27^{b} (āśvāsa 3. 10) दुःशासनं (for दुर्मर्षणं : with S); 77. 31^{d} (āśvāsa 3. 10) भीष्ममेव (for भीममेव ; with K$_{3, 4}$ B Dn$_{1}$ D$_{1-3, 5-8}$ T G); 95. 5^{c} (āśvāsa 3. 188) द्वाविंशतिसहस्राणि (for द्वात्रिंशत्त्वमनीकानि ; with S); 95. 27^{b} (āśvāsa 3. 189) शल्यश्चैव (for शैब्यश्चैव ; unique : Ś$_{1}$ D$_{1, 2}$ T$_{2}$ M$_{4}$ give शैल्यश्चैव). In all these variants, it will be seen that the Āndhra Mahābhāratamu, where it does not fall in with the S recension as a whole, agrees with the Grantha version.

The absence from the Āndhra Mahābhāratamu of Bhagavadgītā 2. 37 to 10. 42 and of 12. 1 to 18. 66 cannot be said to present a textual problem, looking to the date of this version ; and the same should probably hold good of its omission of the last two chapters (63-64) from the Viśvopākhyāna. In 6. 68. 1^{a} all our MSS. read शिखण्डी ; the Āndhra Mahābhāratamu alone seems to have read (āśvāsa 2. 297) सात्यकिः, which obviously appears to be correct, seeing that the target of the joint attack is to be Bhīṣma. Sātyaki's name does, however, appear in 68. 8^{c}. The S recension as a whole has 284* after 68. 8^{cd}, which may have been a substitute for it. Anyhow, this is the only passage where the Āndhra Mahābhāratamu offers something valuable. Its translating उद्योगे कथितं in 6. 95. 11 by 'stated on the eve of the commencement of the battle' is also worth consideration. Except in such small points, the value of the Āndhra Mahābhāratamu is not much beyond that of a good type of Grantha manuscript. It gives only a very small number of the peculiarly S insertions (p. LIII-LIV); but whether that is due to the passages not having been yet added, or—as is more likely — to the Āndhra version having deliberately omitted them for brevity, cannot now be ascertained. The Āndhra version does not give any of the peculiarly N insertions (p. XVII, XVIII).

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

(i) *The Śāradā Version*

The Śāradā version happens to be represented by only one MS. (Ś$_{1}$), and even that MS. is not the best representative of its class, being presumably copied by one more familiar with the Devanāgarī than with the Śāradā. Further, as regards the Bhagavadgītā portion, the MS., as has been already seen (pp. LXXVIII-LXXXIV), shows a tendency towards the normalizing of grammar and syntax[1], from which even the other parts of the parvan are not absolutely immune (cf. p. XCII, footnote). Nonetheless, the Śāradā version is free from all the late Northern additions listed on p. XVIII, to which MSS. belonging to the K version have fallen a prey. After 6. 116. 3^{ab}, all editions and all MSS. (except Ś$_{1}$ K$_{1}$ G$_{1-3}$) have inserted 494*, which is obviously

---

[1] This very probably was the fashion introduced by the early Śaivite commentators of Kashmir, to which all Kashmirian scribes submitted. Hence also the presence, in the Kashmirian MSS., of the Gītāpraśasti and the Gītāmāna insertions, as also of some Saṁgrahaślokas at the end of the BG. chapters.

impossible, as the girls could not have actually and without permission presented the unguents and flower-garlands to Bhīṣma lying on the bed of arrows. Ś1 (along with K0-2) also correctly omits 64*. All this shows the superiority of the Śāradā tradition.

Even the Śāradā version, nevertheless, shows once in a while a tendency towards padding. We may instance in this connection 25*, 35*, 67*, 140*, 141*, 287*, 312*, 417* and 455*, the Śāradā version being, in most of these extra passages, followed by some of the K and D MSS. In 316*, it is followed by the whole of S; but there is little doubt that the insertion is superfluous, inasmuch as no motive is really assignable for its omission in as many as sixteen other MSS. The most noteworthy instance of this, however, is 204*, a set of four Triṣṭubh stanzas, elaborating the Kṛṣṇa–Bhīṣma encounter on the third day of the battle. This insertion is found only in Ś1 K0-2.

The intrinsic superiority of the Ś version is best seen, however, in the variant readings that it offers. We give here only a small selection. In 55. 29^c, Ś1 alone uses the word कङ्कट; in 6. 3. 8^a (with K3, 4), the rare word कुङ्कुकाः; and in 116. 47^d (with K0-3 D2, 3 M4), the word संप्रश्रेय — the words being all appropriate to the context (cf. the Crit. Notes on the passages). In 6. 22. 13, Ś1 (with K0, 2) introduces उष्ट्राः (camels) stuck in the mire, in place of the familiar गाः (cows) or गजाः (elephants); and in 68. 19^a, Ś1 (along with K5) does not fight shy of रथसिंहासनव्याघ्राः, seeing that carved tiger-faces were occasional ornamental devices under the royal lion-seats on cars. One of the most happy readings of Ś1 (shared with K0-2, 5) is found in 6. 55. 103^b, रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्मनेत्रम् (for °पद्म- or °पत्र-), which correctly describes the slight closure of the eye-lids (पक्ष्म) in the act of powerfully blowing the conch. Similarly too, in 6. 103. 52^d, Ś1 (along with K0-2) reads माधव (in place of भारत or °तं), seeing that lines 52^{ab}–52^{cd} are correctly construed as the result of the deliberation, the *sammantraṇā*, arrived at by the Pāṇḍava brothers upon Kṛṣṇa's suggestion.

In the Bhagavadgītā, Ś1 has on the whole fallen under the influence of the Kashmirian version of the poem. Nevertheless, some of its original readings — although not accepted in the present edition — deserve to be recorded. In 25. 3^d (BG. 3. 3^d), it alone reads कर्मिणां (for योगिनाम्); in 26. 42^b (BG. 4. 42^b), कृत्स्नं (for हृत्स्थं); in 27. 14^a (BG. 5. 14^a), नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं; in 35. 17^d (BG. 13. 17^d), मध्यगं (for विष्ठितम्); in 40. 18^b (BG. 18. 18^b), कर्मवेदना (for °चोदना); and, above all, in 33. 11 and 14 (BG. 11. 11, 14), विष्णुं (for देवं). This should go to establish to some extent the independence and originality of the version even before it came under the Kashmirian influence.

The MSS. of the other versions that Ś1 (or some other MS. of that version) has more less influenced are K0, 1, 2 (in part); K3 (in part), 3, 5; K4; D1, 3; D5, 6; and M2, 4, 5 — in this descending order of the degree of their alliance.

(*ii*) *The Kashmir Version*

This version is represented by six MSS., the first three of which ($K_{0.1.2}$ [in part]), constituting the primary Kashmirian group, show very intimate relationship with the Śāradā version. Thus these MSS., besides giving, as we have seen, most of the characteristic Ś$_1$ readings, share with it over twenty omissions (p. XVI); about eight additional passages (p. XVII); and a couple of characteristic transpositions (p. XIX). The remaining three MSS. may be styled the late or secondary Kashmirian group, of which K_4 (which is written in Bengali characters) has come early and largely under the influence of the Bengali version, and so requires to be treated separately. As to the others, K_3 shares one omission (hapl.) with Ś$_1$ alone (p. XVI), two with K_5 alone (p. XXVI), and five with the majority of MSS. from the primary Kashmirian group (p. XXVII). In the matter of additions shared with the primary Kashmirian group, K_3 and K_5 go together, and this is partly the case in the matter also of transpositions (p. XXVII). That K_5 does not give, following in this the ŚK group in general, nearly twenty of the characteristic Late-Northern additions (p. XXVIII) shows that the MS., albeit a late comer, definitely belongs to this group.

This late Kashmirian group, however, does not exhibit any outstanding features, and the readings presented are often secondary.

Thus K_3 (with D_2), by reading, in 41. 73^a, अनुनीय in place of अनुमानये, and, in 61. 14^d (with $D_{2.3.6}$), माया तथाविधा in place of मायां तथाविधां, seeks to avoid the necessity of a three-line stanza. In 43. 55^a, K_3 (with $D_{2.6}$) reads ततः क्रुद्धः in place of सुतस्तुभ्यं which exhibits the peculiar Epic use of the Dative case; in 103. 78^d, K_3 (with D_2) seeks to normalize the syntax by reading गृहीतेषौ (locative) in place of गृहीतेषुं; while $K_{3.5}$ (with $D_{1.2.6}$ M_1) seek, in 105. 14^b, unnecessarily to do the same by reading स्वसैन्यं in place of त्वत्सैन्यं. Nor can $K_{3.5}$ (with $D_{2.3.6}$), reading, in 112. 13^c, दारयां बहुधा चक्रे in place of बहुधा दारयां चक्रे, and, in 14^c, त्रिशद्भिर् in place of the normal त्रिंशता, be seriously regarded as retaining an archaic usage. — Passing on from the form to the matter of the variant readings, we find that $K_{3.5}$ (with D_3), in 22. 8^{cd}, endeavour to avoid the appearance of gods as the recipients of gifts from Indra, by reading असुरेभ्यः in place of अमरेभ्यः and presumably understanding ययौ to mean 'attacked'. K_{3-5} (with B_1 $D_{2.3.6}$) substitute, in 75. 49^a, व्यथितं (in place of निहतं) to make it clear that Duṣkarṇa was merely struck down, wounded, and not killed. In 98. 36^c, K_3 (with D_3) considerably weakens the कृताङ्गदः शोणितेन by the common-place सिक्ताङ्गदः शोणितेन.†

As to K_4, since this is the first time that a MS. written in Bengali characters is placed under the K group (which generally designates more or less faithful

† In fairness it has to be added that, in 6. 64. 3^f and in 103. 73^c, as also in 67. 12^d, I have accepted as text readings given by K_3, K_3p and K_5. On the other hand, the addition of 20* by K_5 (with D_3) is unnecessary in view of 6. 6. 6^b. See Notes to the passages concerned.

Devanāgarī transcripts from Śāradā originals), the case deserves more particular attention. *A priori*, of course, there is nothing inherently impossible in a MS. written in Bengali characters exhibiting the same relationship with the parent Śāradā version as does the MS. written in Devanāgarī characters and classed under the Kashmir group: namely, a basic agreement with the Śāradā version against the generality of the Devanāgarī (or Bengali) MSS., side by side with occasional and even frequent conflation with other MSS. written in the same characters. Now, it is true that there are no omissions, additions or transpositions that K$_4$ exclusively shares with either Ś$_1$, K$_{0-2}$ or K$_{3.5}$; but we have already given (p. XXIX) several instances of additions common to the B version, but absent in K$_4$ and the ŚK group generally, as well as of additions belonging to K$_4$ and the ŚK group, but absent in the B group. But this peculiarity of the relationship becomes at once evident when we consider a few typical cases of the individual variants. In the following cases, K$_4$ sides with ŚK generally *against* the B version:

6. 14. 5^d, भीष्मो गाण्डीवधन्वना (Ś$_1$ K$_{0-4}$ D$_7$) in place of संख्ये भीष्मः शिखण्डिना; 17. 10^b, नृपः (Ś$_1$ K Dn D$_{2.3}$) in place of the proper name नृगः; 42. 7^c, घोरस्तुमुलः (Ś$_1$ K$_4$ D$_1$ G$_2$), taking तुमुलः as a masc. noun, in place of घोरस्तुमुल्यः; 55. 2^b, भारत (Ś$_1$ K$_{3-5}$ D$_{2.6}$) in place of संजय — an agreement in error (!); 55. 97^a, नमादिदेवो (Ś$_1$ K D$_{2.6}$ G$_{1-3}$ M$_{2.5}$), *lect. fac.*, in place of तदादिदेवो; 60. 50^a, ऐरावणं (Ś$_1$ K$_{0-4}$ D$_{2.3.6}$), the normal spelling of the K version, in place of ऐरावतं; 66. 22^d, ततो युद्धमवर्तत (Ś$_1$ K$_{0-4}$ D$_3$), the normal chapter-ending, in place of रणे रभसवाहनाः; 79. 27^a, क्रुद्धः (Ś$_1$ K$_{0-2.4}$ M$_1$), avoiding repetition, in place of शक्रः; 80. 38^b, दुर्योधनस् (Ś$_1$ K$_{0-2.4}$) in place of दुर्मर्षणस्; 85. 18^c, कौरव्य (Ś$_1$ K$_{0-2.4}$) in place of संक्रुद्धस्; 85. 33^a, हयैः (Ś$_1$ K$_{0-2.4}$ D$_3$), incongruous with the following छिन्नैः, in place of ध्वजैः; 86. 16^b, महाजवाः (Ś$_1$ K$_{0-2.4}$) in place of the more appropriate मनोजवाः; 86. 67^d, वेगवान् (Ś$_1$ K$_{0-2.4}$) in place of the more appropriate भोगवान्; 90. 16^d, प्रावृषीव (Ś$_1$ K$_4$ Dn$_3$ D$_{5.8}$ T$_1$ G$_4$ M$_4$) in place of शरदीव (cf. Note on 89. 4^{cd}); 90. 40^c, समदृश्यन्त (Ś$_1$ K$_{0-2.4}$ D$_{1.3}$ M$_{1-3.5}$) in place of the syntactically more suited समपश्यन्त; 91. 33^d, पुरंदर (K$_{0-2.4}$), tautologous, in place of वारिधारा; 93. 27^c, पीनं (Ś$_1$ K$_{0-2.4}$ D$_{3.8}$), a *lect. fac.*, in place of श्रेष्ठं; 99. 34^a, अस्थिसंचयसंघाता (Ś$_1$ K$_{0.3.4}$ D$_{1.3.6}$), tautologous *lect. fac.*, in place of °संघाटा; 108. 38^a, महेंद्रसदृशः (Ś$_1$ K$_{0.1.4}$ D$_{1.4}$), in place of the better suited उपेन्द्र°.

In a very large number of cases, however, K$_4$ has succumbed to the influence of the Bengali version. We give below a select list:

6. 2. 6^b, एतान् (K$_4$ B Da Dn D$_{4.5.8}$), referring to पुत्रान्, in place of एनं, which refers to कालपर्यायं; 2. 29^a, गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति (K$_4$ B Da Dn D$_{4.5.8}$) in place of गृहीतशस्त्राभरणा, which qualifies शलभव्रजाः; 3. 20^a, अग्निप्रश्रापात् (K$_4$ B Da$_2$ Dn D$_{4-6.7m.8}$), *lect. fac.*, in place of अग्निपातेभ्यः; 3. 24^{ab}, शस्त्राणि चैव राजेंद्र प्रज्वलंतीव (K$_4$ B Da$_2$ Dn D$_{4.6.8}$) in place of the astronomical phenomenon in the accepted text; 3. 29^b, एकपक्षे (K$_4$ B Da D$_5$) in place of एकमासे; 3. 36^d, वसुंधरां (K$_4$ B Da Dn D$_{4.5.8}$) in place of पुनः पुनः, betraying a misunderstanding of the context; 3. 42^b, ज्वालाः (K$_4$ B Da Dn D$_{4.5.8}$ Cc), involving repetition with नानद्याः, in place of वान्यान्;

4. 6^d, यथापदि (K4 B Da Dn D4. 5. 8) in place of यथापथि (cf. Critical Notes on the passage); 4. 13^a, धर्मप्रवृत्तिः (K4 B Da Dn D4. 5. 8) in place of the *lect. diff.* धर्मः पवित्रं ; 5. 10^c, चराणि (K3. 4 B Dn D1. 4. 6. 8 T G) in place of the technical त्रसानि ; 11. 6^d, श्रुति (K4 B2–4 Da Dn D1. 4–6. 8) in place of शते, to avoid distinguishing between the द्वापर length of human life (2,000 years) and the present length (100 years) of the same ; 13. 47^a, यथोद्दिष्टं ; a deliberate improvement, (K4 B D [except D3. 7]) in place of यथादृष्टं ; 47. 6^d, भीष्माभिरक्षितं (K4 B Da2 Dn D4–7 T1 G4) [cf. 6. 23] in place of पार्थिवसत्तमाः ; 47. 7^b, विकर्णाः (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of वैणिकाः ; 47. 15^d, चाम्बष्ठकोशलैः (K4 B) in place of शर्मिल° ; 47. 16^d, पाण्डवेयस्य (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of सौबलेयस्य ; 50. 25^c, सभहैर् (K4 B1–3 Da Dn1 D5) in place of नक्षत्रैर् ; 50. 53^b, कक्ष्या(or °क्षा)श्च (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of कक्षाश्च ; 58. 19^c, संक्रुद्धाः (K4 B Da Dn D4. 5. 8) in place of the probably misunderstood संहृष्टाः ; 60. 30^a, वीरबाहुं (K4 B1. 3. 4 Da Dn2 D1. 4. 5. 7. 8) in place of भीमबाहुं, consistently with 60. 25^b ; 60. 65^d, नादयानो नभस्तलं (K4 B Da Dn D4. 5. 8) in place of विस्फोटमशनेरिव ; 61. 52^d, मु(or यु)क्तात्मन् (K4 B1–3 Da Dn D5) in place of युगाग्रे ; 61. 60^d, दुःस्वप्नप्रणाशन (K4 B Da2 Dn2 D5) in place of दुःस्वप्नप्रनाशन ; 62. 30^b, भावितात्मभिः (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of वेदपारगैः ; 63. 2^b, सर्वदैवतदेवतं (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of संभूतं सह दैवतैः ; 63. 4^c, सर्वतेजोमयो (K4 B Da Dn D1. 4–8) in place of °तोय- ; 64. 3^c, पुराणं चैव परमं (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of पुराणे भैरवं रूपं ; 65. 3^d, संप्रहृष्टाः (K4 B Da Dn D4. 5. 7) in place of the *lect. diff.* संप्रयुद्धाः ; 66. 8^{ab}, शिरोभिश्च सकुंडलैः (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of बाहुभिश्च सकार्मुकैः (where however K4 and B3 give सकुंडलैः , but *not* शिरोभिश्च) ; 67. 12^d, गोपायनैर् (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 Co) in place of गोवासनो ; 70. 34^b, रजोमेघैः (or °घ)समुत्थितैः (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of सूर्येऽस्तमुपगच्छति ; 71. 9^d, चेकितानश्च (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of the somewhat unfamiliar करकर्षश्च ; 71. 16^b, कांबोजवर° (K4 B Da2 Dn D4. 7. 8) in place of काम्बोजारट्ट° ; 80. 47^c, अनयस्याथ (K4 B Da Dn D4–8) in place of the *lect. diff.* पर्यायस्याद्य ; 81. 31^d, पारावतान् (K4 B Dn1 D5) in place of the more technical आरट्टजान् (cf. 71. 16^b above) ; 86. 5^a, गात्रैर् (K4 B Da Dn1 D5) in place of the *lect. diff.* पत्रैर् ; 87. 6^a, नर्दित्वा (K4 B) in place of the augmentless निनदत् ; 90. 32^b, कर्मारमार्जितान् (K3. 4 B Da Dn1 D2. 6) in place of the *lect. diff.* °पायितान् ; 91. 15^b [ऽ]तुरयो (K4 B Da Dn D1. 4–8 Ca. c. v) in place of the unfamiliar हृच्छयो ; 92. 46^c, व्याकुलीकृतसर्वांगा (K4 B Da Dn D4–8) in place of °संकल्पा ('conventions') ; 100. 32^b, कनकप्रभां (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of घोरदर्शनाम् ; 103. 35^d, इति लोकस्य (K4 B3–4 Da Dn D4–8 T2 G2) in place of the more specific इत्युलूकस्य ; 108. 5^c, नेच्छंति (K4 B Da Dn1 D1. 4. 5. 7. 8 S) in place of the more appropriate गच्छन्ति ; 108. 7^d, कंपतीव च सर्वशः (K4 B Da Dn D4. 5. 7) in place of the more difficult अनुष्टनति वाहनम् ; 113. 6^c, भ्राम्यते बहुधा राजन् (K4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8) in place of त्रातारं नाध्यगच्छद्वै ; 114. 51^d, [अ]भ्यहनद् (K4 B Da Dn D4–8) in place of the more stylish [अ]भ्यसते ; 114. 55^b, अर्जुनेन शरा युधि (K4 B Da2 Dn2 D5–8) in place of शिताग्राः संप्रवेशिताः ; 114. 103^a, कृपदुर्योधनमुखाः (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of नृपा दुर्यो° ; 115. 22^d, स विपादयन् (K4 B Da2 Dn D4–8), an improvement, in place of अभिचोदयन् ; 115. 41^b, व्यवसायमरोचयत् (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8), a *lect. fac.*, in place of व्यवसायपुरोजवः ; 116. 4^a, शतसंख्यानि (K4 B Da Dn D4. 5) deemed more decorous than गणिका वारास्; 116. 9^d, निःश्वसन्नुरगो यथा (K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8) in place of नातिहृष्टमनाब्रवीत् ; 116. 35^b, न च तच्छ्रेयमाति (K4 B3–4 Da Dn D4–8) in place of नाभ्यनन्दद्वचो मे ; 116. 38^c, वैवस्वतनथापि वा (K4 B Da Dn D4–8) in place of दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ; 117. 15^a, काशिपुरं (K4 B Da Dn D4–8) in place of राजपुरं ·

(*iii*) *The Bengali Version*

As to additions, the *Kātyāyanīstava* is given by the entire B version, while the Śveta episode is omitted by $B_{1.2}$, but found in $B_{3.4}$. The other additions belong either to the N recension as a whole, or to the usual group of Late-Northern MSS. (p. xxx). Only two omissions can be said to be exclusive to the version, namely, 6. 10. 50^c–51^b and 88. 37^e–38^b, but they are not of much consequence. It is the variant readings offered by the B version that indicate its individuality. For instance :

In 6. 1. 27^c, B reads (with D_4 m) यथावत्रं in place of the unusual यथापुरन् in the sense of यथा पुरा ; in 4. 12^d, it reads (with Da Dn $D_{4.5.8}$) the *lect. fac.* न चाधर्मं कर्तुं in place of न कल्मषं कर्तुं. In the chapter of omens, in 3. 11^b, it reads (with Da Dn $D_{1.4.5.8}$) उपैति च in place of अथाग्रसत् which mentions a solar eclipse ; in 3. 16^b, नमाक्रन्य is the version's exclusive reading in place अपसव्यं, which refers to the retrograde motion of the Dhruva star ; and in 28^b (with Da D_5), कदाचिदपि, for भूतपूर्वा न. It offers certain variants for proper names such as, in 10. 43^a, कुशट्टाश्व in place of सुकुट्टाश्व ; in 23. 8^d (with G_1 Cn), जयद्रथः in place of तथैव च ; and in 46. 51^a (with Da Dn_1 D_5), तुहुंडाश्व in place of जगत्तुण्डाः. Also in 7. 53^a, the version unanimously but erroneously reads ताम्रवर्णशिरो in place of ताम्रवर्णः शिरो, and it falls in a line with D (except $D_{2.3.6}$) S in reading समुद्रैः in place of पर्वतैः. The variant आनर्छत् given by the version in 86. 36^a in place of आगच्छत् may deserve some consideration as a *lect. diff.*, but it has not been supported by the best manuscript authority.

Reference may also be made to the variants given on pp. cvii-cviii above, showing the agreements and divergences between K_4 and B. For the rest, the version generally goes with the Late-Northern group. It remains to be pointed out, however, that the MS. B_3 from this version shows a more pronounced affinity with the Kashmirian version than the other MSS. See p. xxxii above.

(*iv*) *The Devanāgarī Version*

This is not a unitary version. That part of it which is designated Da is expected to give the version of the Bhīṣma upon which Arjunamiśra wrote his *Bhāratārthadīpikā* and, in the main, the *Dīpikā* agrees with the Bengali version. This fact, however, becomes manifest not so much from a consideration of the additions, omissions and transpositions that have been detailed on pp. xxxiii–xxxiv above, as by a consideration of the common variants. A selection of these was already exhibited when we considered the agreements between K_4 and B. The examples given there abundantly prove the close affinity of Da with B. The point does not need further elucidation.

Dn represents the Vulgate. Nīlakaṇṭha's text is frankly eclectic ; but the MSS. the commentator mainly relies upon are Late-Northern, constituting the group K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$. The frequency with which these MSS. in the above sequence recur in the lists of variants cited on pp. cvii–cviii is itself an evidence of it. The read-

ings adopted by Nīlakaṇṭha are mostly secondary. We have, on p. xviii, already given a long list of Late-Northern additions which all appear in Dn as well as Da.

The composite group of the eight Devanāgarī MSS. (other than Da Dn) falls into three sub-groups. The first group is represented by D_1 alone, which, as already pointed out (p. xxxvii), shows considerable independence both in its omissions as well as additions. The *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode are both absent from the MS.

The second sub-group is represented mainly by MSS. D_2 and D_3 and D_6 (in part). The relation of this group with the late Kashmirian group of MSS. has been already illustrated on p. xxxix and cvi above. The MSS. give† neither the *Kātyāyanīstava* nor the Śveta episode, and thus establish their independence of the Late-Northern tradition. It has to be noted, however, that alliance with the Kashmirian group does not imply the acceptance of the " Kashmirian version " of the Bhagavadgītā. D_3 alone of the MSS. belonging to this sub-group shows this Kashmirian influence in the matter of the text of the BG (see p. xl above).

The third sub-group is represented by D_4 alone, which gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode. The MSS. D_5, while agreeing with D_4 in the main, shows traces of contact with the S recension. It omits the *Kātyāyanīstava*, but finds place for the Śveta episode. D_7 and D_8 betray sporadic K influence as well as occasional conflation with the S recension (see pp. xliii–xliv). They both give the *Kātyāyanīstava* but omit the Śveta episode.

(*v*) *The Telugu Version*

T_1 and T_2 represent this version, the first MS. showing in places very close affinity with G_4, just as the second MS. has affinity with the M version generally (cf. the variants cited under the M version). As a consequence, neither in the matter of added, omitted and transposed passages (p. xlv–xlvi ; also p. xlviii–xlix) nor in their variant readings, has it been possible to treat the Telugu version as such as distinct from the Grantha version. This will also be seen from the following cases of variant readings given by the TG versions together (with a sporadic MS. or two of the other versions) :

6. 3. 9^{e}, उप(or °पा)नर्दंति in place of उपरुन्धन्ति ; 4. 31^{a}, संहत्य (with B_1) in place of संभृत्य ; 5. 15^{d}, संज्ञाः in place of यज्ञाः ; 7. 29^{d}, सागरोपमः in place of नन्दनोपमः ; 7. 41^{e}, गत्वा in place of दृष्ट्वा ; 7. 51^{a}, शृत्तिर् (with M_4) in place of क्राद्दिर् ; 8. 18^{a}, मेरोस्तु (with M_4) in place of नीलस्य ; 12. 3^{c}, शाकद्वीपं च मे ब्रूहि (with M_2) in place of ब्रूहि गावल्गणे सर्वं ; 12. 25^{c}, क्रौंच(G_2 शाक)द्वीपस्य in place of जम्बूद्वीपेन ; 15. 72^{a}, तथा ग्रस्तानि in place of श्रोष्यामि तानि ; 17. 2^{b}, स्तनितं (with M_4) in place of तद्दिनं ; 19. 44^{a}, आसंश्चलंतो in place of स्त्रंसन्त इव ; 20. 12^{a}, वार्धक्षत्रः in place of °क्षत्रिः ; 22. 13^{b}, यथा गौः (with D_6) in place of इवोष्ट्राः ; 41. 22^{d}, उपागतः in place of प्रयाचकः ; 42. 16^{b}, वृषसेनो

† D_2 knows the *Stava*, which it deliberately rejects, after quoting its first few stanzas.

(with M_4) in place of त्रिकर्गश्च ; 43. 38^b, चेरतुश्च in place of नर्दन्तौ च ; 44. 42^c, निष्क्रियाः in place of निष्कूजाः ; 45. 26^d, अभि(G_3 °वि)शल्यन् in place of °हर्षयन् ; 46. 8^d, भीष्मेणाथ जयेप्सुना in place of भीष्मागाधजलेऽप्लुवः ; 50. 54^a, चित्राणि in place of चर्माणि ; 51. 30^d, संयुगे in place of भूतले ; 53. 22^a, घोरं in place of भीमं ; 54. 3^b, मुसलैः in place of परिघैः ; 61. 48^a, व्यक्ताव्यक्तस्थितस्थाने in place of °व्यक्तामितस्थान ; 72. 6^a, कर्णेषु in place of कम्पनेषु ; 75. 34^a, बाणैः in place of जालैः ; 81. 11^c, यशस्वी in place of मनस्वी ; 85. 13^b, हि संजये (an obvious error !) in place of विशां पते ; 92. 27^d, किंशुकाः पातिता इव in place of चूताः प्रपतिता इव ; 92. 65^b, शोणितोक्षितैः in place of विबभौ मही ; 102. 76^c, यथा पद्मयां in place of इव क्षुण्णाः ; 108. 35^c, पांडवदायादं in place of पाञ्चाल° ; 109. 35^b, पट्टसं चैव सात्वतः in place of पट्टिशं च महाभुजः ; 117. 27^b, युद्धाय धुनमानसं in place of युद्धे प्रतिमनाः सदा.

The version, as belonging to the borderland between the N and the S recensions, shows frequent admixture of both, and offers little that is distinctive or valuable.

(*vi*) *The Grantha Version*

The first three of the four MSS. that have been selected to represent the Grantha version often go together, as is seen from the number of their common omissions (p. XLVII). G_4, where it departs from the Grantha version, is generally seen to ally itself with T_1 (cf. p. XLV). The versions TG together share almost all the characteristics of the S recension as a whole in the matter of omissions, additions and transpositions (p. LII–LIV), only T_1, T_2 and G_4, both severally as well as jointly, occasionally striking a divergent note. As compared with the M version, the joint TG version is distinctly inferior. We have already illustrated the relationship of this version with the *Āndhra Mahābhāratamu* (p. CIII–CIV).

(*vii*) *The Malayālam Version*

The Malayālam is the primary Southern version. Of the five MSS. chosen to represent this version, M_{3-5} seem to have undergone, in parts, conflation with some Late-Northern MSS., seeing that they all give the Śveta episode. $M_{2,4}$ are the rebels of the version : they often figure as the exceptions to the lists of omissions and additions found in the entire version (p. XLIX–L). These are also exactly the MSS. which show the ŚK influence (p. LI–LII), which is also shown, to a smaller extent, by M_5 (p. LIII). We have collected a list of over a hundred variant readings peculiar to the Malayālam version which are occasionally shared by T_2 and G_3 but wherein, not infrequently, M_2 and M_4 figure by their absence. A section of these readings are variations in geographical names as also in the names of men, animals and weapons etc. :

Thus, in 6. 2. 17^b, M reads कङ्काः in place of कङ्काः ; in 7. 2^f, समुद्रे पूर्वपश्चिमे in place of समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ; in 7. 11^a, वर्षांश्च in place of द्वीपांश्च ; in 7. 53^a, ताम्रपर्णी(or °र्णि)शिरोजश्च (with G_1) in place of ताम्रवर्णः शिरो ; in 10. 20^c, सिद्धां in place of सिन्धुं ; in 10. 20^d, वारिजां in place of वाजिनीं ; in 10. 21^b, वेण्णां वेगवतीमपि (without M_3) in place of भीमामोघवतीं तथा ; in 10. 23^d, कुथावारां, in place of कुशधारां ; in 10. 47^a, वत्सवृद्धा उपावृद्धाः in place of उपावृश्चानुपावृश्च- ; in 41. 2^a, पांचालाः केकयाश्चैव in place of

पाण्डवाः सोमकाश्चैव ; in 46. 49^{c}, मरुतो (M3. 5 °त्तो) in place of नड्का ; in 53. 18^{d}, कणपैः कर्पणैस्तथा in place of परिघैः कम्पनैस्तथा ; in 61. 51^{c}, मद्रावन in place of उद्रावन ; in 74. 24^{d}, मैनाकमिव पर्वतं (with T1 G1) in place of काष्णिर्मेरुरिवाचलः ; in 86. 81^{d}, सत्यकस्य (without M2) in place of सात्वतस्य ; in 97. 21^{ab}, आर्श्यश्रृंगिस्ततो राजन्वध्यमानो in place of विमुखं च ततो रक्षो वध्यमानं ; in 98. 4^{d}, द्रोणोयुध्यत पांडवं (with T2) in place of पार्थो वा युरुमाहवे ; in 98. 26^{a}, सोमदत्तः in place of शलश्चैव ; in 101. 12^{b}, मरुद्भिरिव संयुगे (with T2) in place of गरुत्मद्भिरिवाहवे ; in 104. 14^{d}, कौसल्यश्च (with T2) in place of सौबल्यश्च ; in 106. 10^{d}, कृतवर्माभ्यवारयन् in place of सौमदत्तिर्न्यवारयत् ; in 109. 41^{d}, भीष्मं (with T2 ; without M2) in place of भीमं.

Some of the other M variants worth noting are :

In 6. 2. 18^{a}, अत्र चानुभविष्यंति in place of अत्युग्रं च प्रपश्यन्ति ; in 3. 23^{b}, दिवि in place of निशि ; in 4. 6^{b}, कुलधर्मात् (with T2 G3) in place of °धर्मं ; in 4. 8^{a}, सुनेनासि (without M4) in place of परेणासि ; in 5. 17^{a}, औद्भिदाः in place of उद्भिज्जाः ; in 7. 4^{d}, नवसाहस्र उच्यते (without M4) in place of योजनानि सहस्रशः ; in 7. 50^{b}, नव वर्षाणि (without M3) in place of सप्त वर्षाणि ; in 7. 50^{e}, भूतैरुपनिविष्टानि (without M4), simplified syntax, in place of भूतान्युप° ; in 9. 20^{c}, लोकान् in place of सर्वं ; in 10. 35^{d}, महाजलाः (with G3), said of rivers, in place of °बलाः ; in 13. 35^{c}, अविच्छिन्ना, a *lect. fac.*, in place of असंबाधा ; in 14. 12^{a}, समुद्र in place of स शक्र ; in 15. 57^{b}, युद्धार्णवविमोक्षणं (without M4) in place of महद्दुःखमचिन्तयन् ; in 19. 4^{c}, संहतान्योजयेत् (without M4) in place of संहतान्योधयेत् ; in 19. 44^{c}, चचाल हृदयं चैव (without M4) in place of स्रंसन्त इव मज्जानो ; in 22. 13^{b}, यथा गजाः (with K4) in place of इवोद्गाः ; in 38. 11^{b}, अपाश्रिताः (with D2 G3 ; without M3) in place of उपाश्रिताः ; in 41. 70^{d}, गच्छ युध्यस्व शत्रुभिः in place of सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ; in 43. 38^{a}, हृष्टौ (with T2) in place of क्रुद्धौ ; in 45. 52^{b}, विश्रुतः (M4 °तं) in place of विद्रुतः ; in 47. 27^{a}, विक्रांतः (without M4) in place of शैब्यश्च ; in 50. 55^{b}, रथचक्राणि चाभिभूः in place of शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ; in 50. 73^{b}, शस्त्रवृष्टिं दुरासदां in place of शरवृष्टिं समुत्थिताम् ; in 52. 22^{d}, रौद्रमासीत्तदा वपुः (with T2) in place of तव तेषां च भारत ; in 56. 8^{d}, शत्रुवरूथिनीनां (with T2) in place of सर्वसपत्नयूनाम् ; in 58. 9^{a}, परं चक्रे (with T2) in place of अपश्याम ; in 59. 22^{a}, नेमिघोषेण in place of मेघ° ; in 60. 62^{d}, ऊर्जिताः in place of अच्युताः ; in 67. 1^{b}, पांडवान् (without M4) in place of पार्थिवान् ; in 68. 18^{f}, तथासौ रथिनां गणः in place of तत्र तत्र रणाङ्गणम् ; in 75. 21^{f}, विवि(M2 °ध्या)धायुधनिस्वनैः in place of विचित्रायुधनिःसृतैः ; in 76. 2^{b}, भोजयित्वा (without M4) in place of पूज° ; in 79. 19^{c}, युधामन्युरथं (without M2) in place of दिवाकरपथं ; in 79. 44^{d}, भ्रातृकारणात् (without M4) in place of मातृकारणात् ; in 81. 33^{b}, समरे तं जघान (the last two words with K5 D2 ; without M4) in place of गदया तर्जमानः ; in 88. 12^{e}, चंक्रमणे in place of [अ]पक्रमणे ; in 90. 37^{c}, तेभवन्विमुखा राजन् in place of येऽभवन्नभ्रतः क्रुद्धा ; in 91. 27^{c}, विरेदुर्, a very appropriate verb, in place of बिभिदुर् ; in 91. 32^{b}, स त्रिधा (without M4) in place of सप्तधा ; in 92. 15^{d}, वा(M2. 5 व)सवं दानवो यथा in place of वसवो वासवं यथा ; in 92. 24^{a}, लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय in place of ततः सुनिशितान्पीतान् ; in 92. 72^{a}, नृपतिच्छत्रैः (with G2) in place of अर्धचन्द्रैश्च ; in 97. 10^{d}, घोररूपौ दुरासदौ (with T2) in place of यथा वै देवदानवौ ; in 99. 1^{a}, पूर्वाह्णे (with T2) in place of मध्याह्ने ; in 101. 33^{d}, लंबमाने (with T2) in place of द्योतमाने ; in 103. 33^{c}, स्वालंकृत्य (sic) प्रदास्येहं in place of मांसान्युत्कृत्य वै दद्याम् ; in 104. 40^{c}, अनावलोकयन्क्रुद्धः in place of अनिच्छन्नपि संक्रुद्धः ; in 107. 54^{c}, यायात् (with T2) in place of हन्यात् ; in 110. 15^{c}, कीर्णैः (with T2) in place of भग्नैः ; in 112. 57^{b}, पर्वतप्रभम् (with T2) in place of रजतोपमम् ; in 112. 111^{d}, प्रससार (without M4) in place of प्रसंधाय ; in 117. 7^{a}, राधेयं जिष्णुराहित्ते in place of रहितं धिष्ण्यमालोक्य ; in 117. 33^{c}, शक्तितः, *lect. fac.*, (with D2) in place of शङ्कितः.

Although not many of these M variants are as distinctive and significant as that in 91. 15^a, still, in their mass, they are evidence enough to prove that M has a textual tradition of its own, which shows little alliance with TG and not very much with N.

THE RECENSIONS OF THE BHĪṢMAPARVAN

The seven versions of the text-tradition of the Bhīṣmaparvan that we have thus far studied group themselves into two main recensions: the Northern consisting of the first four versions and the Southern including the last three. As we did not have any MSS. written in the Nepālī[1] and Maithilī scripts, there was not — as there was in the case of the Sabhāparvan — any group of versions to be designated the North-eastern as contrasted with the North-western including the Śāradā and the Kashmirian versions. But as the Bengali forms an important version of the North-eastern group, if one were to judge by the showing of the Bengali version of the Bhīṣmaparvan, — which is a Late-Northern version—it can be said that, so far as the present parvan is concerned, the main recensions are only two, and not three, as was assumed for the Sabhāparvan.

There are some thirty-two additional passages (a total of 64 lines) presented by the entire Northern recension (omitting the Bhagavadgītā), with the exclusion or inclusion of a few sporadic MSS. :

> 163*, 166*, 176*, 191*, 196*, 197* (not in B_{1-3} D_1), 209*, 210*, 215*, 227*, 229*, 233*, 239*, 241*, 246*, 247*, 273*, 275*, 276*, 277*, 279*, 285*, 314*, 338*, 339*, 341*, 345*, 346*, 348*, 378*, 380* (not in $B_{1.3.4}$ $D_{1.3.7}$; present in T_1 G), 433*, 505* (both with TG).

The Early-Northern group gives fifteen extra passages (a total of 35 lines) :

> 25*, 35*, 36*, 67*, 69*, 140*, 141*, 202*, 204*, 287*, 312*, 316*, 417*, 455*, 508*;

while the Late-Northern group as a whole gives —besides the two major additions of the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode (Appendix I, Nos. 1 and 4)— thirty-two added passages (a total of 43½ lines) :

> 10*, 11*, 12*, 39*, 40*, 43*, 44*, 51*, 52*, 53*, 55*, 73*, 84*, 142*, 187* (with M), 222*, 228*, 294*, 318*, 343*, 447*, 457*, 465* (with TG), 467* (with M), 469*, 482*, 490*, 503*, 504*, 507*, 509*, 510*.

The additions presented by the M version are listed on p. LIX, and they are responsible for not more than 24 lines, of which only passage 459* of eight extra lines describing Bhīma's exploits on the battlefield is of some consequence. Those presented by TG generally are listed on p. XLVIII, and they would add a total of 60

[1] There was indeed a good Nepālī MS. for the Bhagavadgītā, but the Gītā has a peculiar text-tradition of its own, and we cannot generalize from it about the parvan as a whole.

lines in all. The additions by the S recension as a whole is a formidable list (pp. LIII–LIV) of no less than 260 lines. The added stuff is mainly repetitious. Some of the added lines are substitute lines; but allowing for them and for the genuine omissions found in the entire S recension (which cover about 24 lines), the recension, as is clear, betrays a tendency towards inflation, which, in the other recension, is much subdued.

The transposition, in the S recension, of the *guru-abhigamana* chapter (41), placed in the N recension *after* the Bhagavadgītā, to the position immediately *preceding* the Bhagavadgītā is worth noting. This change of place cannot of course be construed as an argument against the originality and authenticity of the Bhagavadgītā as an integral part of the present Mahābhārata. The battle in fact could only commence after Arjuna's doubts had been satisfied. There could therefore be no battle—and consequently no approach to the *gurus* to ask for their permission and blessings — until after the Bhagavadgītā. This is the line of argument in favour of the position of chapter 41 as in the N recension. This presupposes, however, that Yudhiṣṭhira, who initiates the *guru-abhigamana,* may have had a dim foreboding of Arjuna's being invaded by scruples. To avoid such a contingency, which would however go against 6. 21..1–11, the *guru-abhigamana* could have been placed in the S recension before the Bhagavadgītā. It must nevertheless be noted that the opening stanzas of the Bhagavadgītā would hardly fit in *after* the successful termination of the episode in chapter 41.

Most of the cases where the Southern recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern are normally indicated in the text by the convenient device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is intrinsically superior to the rejected readings.

The complicated inter-relations between the versions, recensions and individual MSS. that we have given in detail so far are graphically illustrated in the following Pedigree, where it will be noticed that the actual MSS. have subscript numbers ($Ś_1$ K_2 B_3 D_4 M_5 Da_1 Dn_2), while their *hypothetical* ancestors have subscript letters ($Ś_B$ $Ś_D$ $Ś_M$ $D_{Ś}$ $M_{Ś}$), where the secondary letters denote the versions with which the major version is secondarily related. The connecting dotted lines indicate the direction of conflation. The upper or lower position assigned to the MSS. and to the versions in the chart has a rough chronological bearing. The Pedigree begins with the Bhārata of Vyāsa-Vaiśampāyana (1. 1. 9, 57, 61) of 24,000 stanzas (उपाख्यानैर्विना). — That Vyāsa's original work was called the Jaya is only a surmise. Between Sūta's (or Sauti's) Mahābhārata शतसाहस्री संहिता)[1] and the Ur-Mahābhārata — the hypothetical ancestor of the present-day Mbh. MSS. — the poem must have undergone, in the course of oral transmission, a few further modifications and additions. All this uncertainty of text-transmission is indicated by the dotted–cum–wavy lines.

[1] Attributed *honoris causa* to Vyāsa himself. It took three years in composition (1. 56. 13, 32)

PEDIGREE OF THE BHĪṢMAPARVAN MSS.
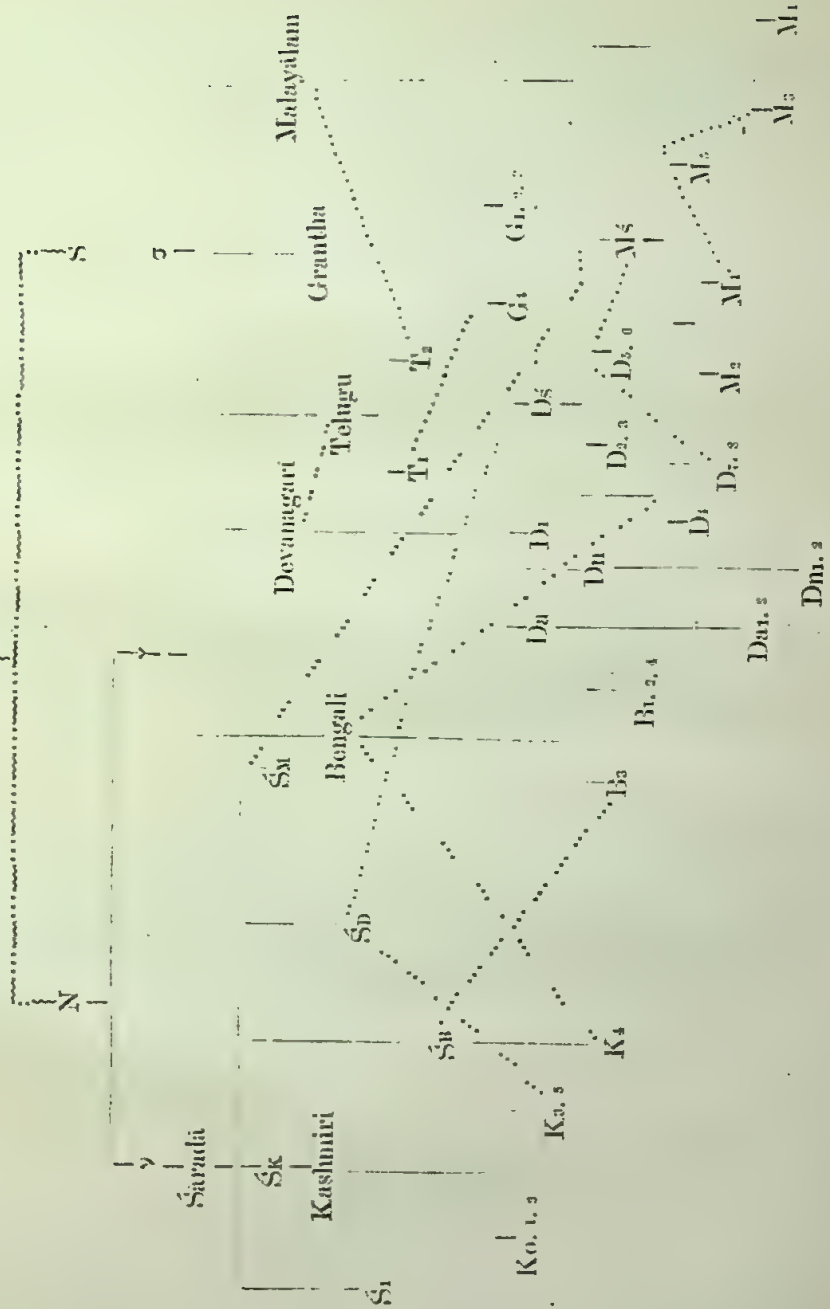
THE PARVASAṂGRAHA DATA FOR THE BHĪṢMAPARVAN

In the Ādiparvan, 2. 154–159, the following are enumerated as the contents of the Bhīṣmaparvan :

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्धोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७
षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्त[v. l. अष्टा]दश तथापरे ॥ १५८
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९

After st. 156 above, the following additional stanzas are found in some MSS. :

142* समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतः ।
रथादाप्लुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

As to this addition, it will be noted that the passage refers to the Kṛṣṇa–Bhīṣma encounter on the ninth day of the battle (chapter 102. 30–70), and not to its later more ornate reduplication on the third day (55. 63–102). It is also worth noting that there is no reference in the above Parvasaṃgraha extract to the भूमिपर्व (chapters 12-13), which might have been intended to be subsumed under the जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व.

Earlier, in the Parvasaṃgraha list of one hundred topics, we have the following items (2. 54ᶜ–56ᵇ) :

[अम्बोपाख्यानमपि च पर्व ज्ञेयमतः परम् ।]
भीष्माभिषेचनं पर्व ज्ञेयमद्भुतकारणम् ॥ ५४
जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
भूमिपर्व ततो ज्ञेयं द्वीपविस्तरकीर्तनम् ॥ ५५
पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्व भीष्मवधस्ततः ।
[द्रोणाभिषेकः पर्वोक्तं संशप्तकवधस्ततः ॥ ५६]

This enumeration, it will be observed, includes the *Bhūmiparvan*, which we actually find in the current text, but which the subsequent and more detailed list altogether ignores; but it also includes the *Bhīṣmābhiṣecana* of which there is no trace in any extant MSS. of the Bhīṣmaparvan. It would accordingly seem that, if this sub-parvan ever existed, the MSS. $G_{2.3}$, M_{2-4}, T_2 G_6 (which read this sub-parvan amongst the contents of the Udyogaparvan) are, on the whole, more correct, as the appointment of the *first* Senāpati really belongs to the Udyoga stage of the war.[1]

We are, however, more interested in the total of chapters (117 or 118) and of stanzas (5,884) stated as constituting the full extent of the Bhīṣmaparvan. "Officially", an Anuṣṭubh (as also a Triṣṭubh or any other) stanza of two or four or even six pādas, — whether the pādas are regular, hypermetric or sub-metric — counts as one stanza. If, however, a group of thirty-two syllables is held to be the mathematical equivalent of a stanza, and if, not only the prose portions of the epic, but even the "uvāca" references and the colophons at the end of the chapters are to be included in this mathematical pool, it is obvious that there would be considerable discrepancy between the 'official' and the 'mathematical' total of the stanzas comprised within a parvan.

In an interesting paper contributed to the *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 66 (1946), No. 2, pp. 110–117, Dr. D. D. Kosambi puts forth the view that the Parvasaṁgraha total was arrived at by a careful computation of the entire extent of the epic as it was then actually available into "mathematical" stanzas. I have fully discussed the pros and cons of the view in another place[2], and have come to the conclusion that no case is really made out for the supposition that the Parvasaṁgraha totals were based upon any method of count other than the official. The Parvasaṁgraha totals of chapters and stanzas are in fact attested to by three independent sources, which date from 950 A. D. to 1150 A. D.; namely, (1) the Old-Javanese Parvasaṁgraha as given by Juynboll's *Ādiparvan, Oudjavaansch prozageschrift*, 1906, where the introductory Sanskrit stanza enumerates 18 books[3]; but where the actual adhyāya and the stanza totals are given (p. 5-6) for only 17 books (omitting the Śānti); (2) the *Āndhra Mahābhāratamu*, which lists the normal 18 parvans with slightly varying śloka-totals for each; and (3) Devabodha's commentary on the Ādiparvan, which is generally confirmatory of the traditional data except in the case of the Anuśāsana, for which only 1,506 ślokas are mentioned. To these three, the *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra (which, however, does not give the totals for *adhyāyas* and *ślokas*) can be added as a supplementary source. As far as the Bhīṣmaparvan is

[1] Cf. 5. 153. 26ff., where Bhīṣma's coronation is actually described.

[2] Cf. The *Annals, BORI*, Vol. xxvii, pp. 303–309.

[3] Giving Śalya and Gadā as separate books and omitting the Anuśāsana, as is in fact done even by Kṣemendra.

concerned, all these sources give 117 as the number of adhyāyas and 5,884 as the number of "official" stanzas. The Critical Edition actually gives 117 chapters and 5,406 "official" stanzas. By Professor Kosambi's method, the (mathematical) stanzas would be 5,828.09[1]; but, as I have tried to show in the paper cited above, there does not appear to be much justification for importing this mathematical *finesse* into the Parvasaṁgraha stanza-totals.

CONTENTS OF THE BHĪṢMAPARVAN

The Bhīṣmaparvan is the first of the six war-books of the epic, recording the events of the first ten out of the eighteen days of the fight, under the lead of Bhīṣma, the Generalissimo of the Kauravas, after whom the book gets its name. The happenings of the several fighting days are here tabulated for easy reference :

First Day : Adhy. 16–45

Saṁjaya describes the disposition of the forces on both sides. The sight of the outnumbering Kaurava army fills Yudhiṣṭhira with a sense of dejection. Arjuna revives Yudhiṣṭhira's drooping spirits by emphasizing the righteousness of their own cause (6. 21. 17). Later, Arjuna is himself invaded by doubts which Kṛṣṇa dispels by the well-known philosophical poem, the Bhagavadgītā (6. 23–40).

Before commencing fighting, the Pāṇḍavas proceed to ask permission and blessings from Bhīṣma, Droṇa and other elders (6. 41). Yuyutsu comes over to the Pāṇḍava side.

The fighting commences. The Pāṇḍavas adopt the वज्रव्यूह formation to oppose the Kaurava vyūha which has not been specifically named. The pent-up emotions on both sides express themselves in thousands of duel-fights (द्वंद्वसहस्राणि, 6. 43) followed by an all-in indiscriminate fighting (संकुलयुद्ध, 6. 44). In the afternoon, Śalya kills Uttara, the Virāṭa prince; Abhimanyu engages Bhīṣma, Kṛpa, Kṛtavarman and others, but the honours of the day indisputably remain with the Kauravas.

Second Day : Adhy. 46–51

The Pāṇḍavas, taken aback, plan their attack in a क्रौञ्च or क्रौञ्चारुण vyūha, which the Kauravas oppose by a महाव्यूह. Arjuna and Bhīṣma fight on equal terms (6. 48). Also encounters between Droṇa and Dhṛṣṭadyumna; between Bhīma and Śrutāyu the Kaliṅga king, whose son, Śakradeva, is killed by Bhīma, and later the Kaliṅga king himself; and between other opponents (6. 50). The day on the whole goes well with the Pāṇḍavas.

Third Day : Adhy. 52–55

The Kauravas arrange their forces in a गरुडव्यूह, the Pāṇḍavas in an अर्धचन्द्रव्यूह, and a fierce and bloody battle ensues. Bhīma wounds Duryodhana with an arrow which throws him into a swoon, the charioteer quickly taking Duryodhana off the battlefield.

---

[1] Calculated for me by Mr. V. C. Devadhar of the Mbh. Department.

There ensues a general rout in the Kaurava army, Abhimanyu, Sātyaki and Arjuna causing a great havoc. Duryodhana recovers and tries to restore order, and blames Bhīṣma for his apathy. Bhīṣma replies that the Pāṇḍavas are really invincible; but he will try his best. Bhīṣma proves true to his word, and the battle goes very much adversely for the Pāṇḍavas. It is now Kṛṣṇa's turn to rate Arjuna for his lukewarm fighting. Arjuna makes a spirited display for a while, but is unable to give an effective opposition to Bhīṣma. Thereupon Kṛṣṇa leaps down from the chariot and, with the discus Sudarśana in hand, rushes towards Bhīṣma, who, in reverence, welcomes Kṛṣṇa's move. In the meanwhile, Arjuna leaps down and runs after Kṛṣṇa and, promising to mend matters, forces Kṛṣṇa to return to the charioteer's seat. Arjuna keeps his promise and things again fare worse for the Kauravas. The armies withdraw for the night, leaving the honours of the day with the Pāṇḍava side.

Fourth Day: Adhy. 56–64

The previous day's fight continues with the same disposition of forces. There ensues a द्वैरथ or duel-fight from chariots between Bhīṣma and Arjuna on more or less equal terms (cf. 6. 48). The hero of the day, however, is Bhīma, who, though wounded by Duryodhana and for a while thrown into a swoon, quickly recovers and, mace in hand and ably seconded by Sātyaki, smites down the elephant-force of Bhagadatta, and kills eight of the fourteen sons of Dhṛtarāṣṭra pitted against him: namely, Senāpati, Suṣeṇa, Jalasaṁdha, Sulocana, Ugra, Bhīmaratha, Bhīma and Bhīmabāhu. The Kaurava forces try to concentrate their attack upon Bhīma, but his son Ghaṭotkaca with his demoniac *Māyā* throws the Kauravas into utter confusion, waxing stronger with the approaching dusk, so that Bhīṣma had to order cessation of fighting for the day.

During the night Duryodhana demands of Bhīṣma an explanation for the happenings of the day. Bhīṣma replies by narrating the *Viśvopākhyāna*, and proclaiming Arjuna and Kṛṣṇa as incarnations of Nara and Nārāyaṇa. Further inquiries (adhy. 63) by Duryodhana as to the nature of Vāsudeva, which Bhīṣma satisfies, concluding with a special eulogy of Vāsudeva (adhy. 64), and suggesting peace with the Pāṇḍavas.

Fifth Day: Adhy. 65–70

Bhīṣma arranges the Kaurava forces in a मकरव्यूह, to which the Pāṇḍavas reply by a श्येनव्यूह. Duryodhana now approaches Droṇa for advice and assistance. Numerous duels, amongst them, the following:

Bhīṣma *v.* Bhīma	Vikarṇa *v.* Sahadeva
Droṇa *v.* Sātyaki	Aśvatthāman *v.* Arjuna
Jayadratha *v.* Bhīma	Lakṣmaṇa *v.* Abhimanyu
Śalya *v.* Yudhiṣṭhira	Bhūriśravas *v.* Sātyaki.

The ten sons of Sātyaki are slain by Bhūriśravas. At one time Śikhaṇḍin tries to engage Bhīṣma, but the latter declines to fight with him. Stereotyped accounts of further fighting.

Sixth Day: Adhy. 71–75

This day the Pāṇḍavas adopt the मकरव्यूह with which the Kauravas had fought

successfully the day before. The Kauravas oppose it by the क्रौञ्चव्यूह which had brought victory to the Pāṇḍavas on the second day. Each side succeeds in routing the vyūha of the opponent, but neither makes much headway. Bhīma, however, penetrates deeper into the Kaurava army, assisted by Dhṛṣṭadyumna, who uses the प्रमोहनास्त्र and throws the enemy into stupor, from which they are rescued by Droṇa's प्रज्ञास्त्र. There ensues a fight between Droṇa and Dhṛṣṭadyumna, which is followed by those between Abhimanyu and his brothers on one side, and, on the other, their opponents of the same age and status in the Kaurava army (75. 22), including also some sons of Dhṛtarāṣṭra. There are numerous minor incidents and casualties.

Seventh Day : Adhy. 76–82

Before the commencement of the day's battle, Duryodhana again expostulates with Bhīṣma and urges him to fight more effectively. Bhīṣma agrees to do his best, but again reminds Duryodhana of the invincibility of the Pāṇḍavas.

Bhīṣma arranges the मण्डलव्यूह for the Kauravas which the Pāṇḍavas oppose by the वज्रव्यूह. There ensue encounters between —

Droṇa *v.* Virāṭa (resulting in the death of Śaṅkha, the son of Virāṭa);
Aśvatthāman *v.* Śikhaṇḍin (Śikhaṇḍin worsted);
Alambusa *v.* Sātyaki (Sātyaki uses the ऐन्द्रास्त्र and destroys Alambusa's *Māyā* and forces him to fly away);
Duryodhana *v.* Dhṛṣṭadyumna (Duryodhana overwhelmed);
Kṛtavarman *v.* Bhīma (Bhīma triumphant);
Vinda–Anuvinda *v.* Irāvat (Irāvat victorious);
Bhagadatta *v.* Ghaṭotkaca (Ghaṭotkaca defeated);
Śalya *v.* Nakula–Sahadeva (Śalya faints away);
Śrutāyus *v.* Yudhiṣṭhira (Yudhiṣṭhira triumphant);
Kṛpa *v.* Cekitāna (equal);
Bhūriśravas *v.* Dhṛṣṭaketu (equal).

Finally, Abhimanyu overwhelms a number of Dhṛtarāṣṭra's sons who concentrate their attacks against Abhimanyu. Arjuna goes to his son's help. Bhīṣma appears on the scene, assisted by Duryodhana and others. Yudhiṣṭhira blames Śikhaṇḍin for not yet attempting to carry out his declared intention of killing Bhīṣma. There ensues fighting between Bhīṣma and Yudhiṣṭhira, in which the latter is worsted, so that the fortunes of the day seem to favour now the one side and now the other.

Eighth Day : Adhy. 83–94

Bhīṣma arranges for the day an ocean-resembling महाव्यूह, to which the Pāṇḍavas reply with a शृङ्गाटकव्यूह. Bhīṣma kills many Somaka and Sṛñjaya warriors. Bhīma kills Bhīṣma's charioteer and slays in battle eight brothers of Duryodhana named Sunābha, Aparājita, Kuṇḍadhāra, Paṇḍitaka, Viśālākṣa, Mahodara, Ādityaketu, and Bahvāśin. Duryodhana again makes complaint to Bhīṣma, who replies as before. An element of

the miraculous is introduced by Irāvat, Arjuna's son born of a Nāga princess, who uses a team of flying horses, engages with and kills five of the six sons of Śakuni, for a while resists the wily Ārśyaśṛṅgi, but ultimately perishes at the latter's hand. Thereupon Ghaṭotkaca appears on the scene and causes by his *Māyā* considerable havoc in the Kaurava forces. Duryodhana rushes against Ghaṭotkaca, and succeeds in killing Vidyujjihva, one of the lieutenants of Ghaṭotkaca. At Bhīṣma's and Droṇa's instance, assistance is rushed to Duryodhana now engaged in a fierce combat with Ghaṭotkaca, while Bhīma backs his son. Again the Kaurava forces lose ground and Duryodhana expresses his bitter disappointment to Bhīṣma, who advises Duryodhana not to endanger his own person. Bhagadatta is now set against Ghaṭotkaca. Arjuna appears on the scene and learns of the death of Irāvat.[1] Bhīma, however, ably seconds Ghaṭotkaca. Duryodhana for a time stoutly resists Bhīma, wounding him deeply. Droṇa urges assistance to Duryodhana, but is himself wounded and swoons away. Aśvatthāman and Abhimanyu rush in to help their respective sides, but the Pāṇḍavas still continue to be the masters. Bhagadatta with his troop-elephants comes in to the rescue, but is beaten back by Ghaṭotkaca. Bhīma succeeds in killing nine more sons of Dhṛtarāṣṭra : Vyūḍhoraska, Kuṇḍalin, Anādhṛṣṭi, Kuṇḍabheda, Vairāṭa, Dīrghalocana, Dīrghabāhu, Subāhu and Kanakadhvaja. The battle rages fiercely on both the sides and was not concluded when withdrawal of the troops for the day was ordered.

There follows a night-conference between Duryodhana, Śakuni, Karṇa and Duḥśāsana, at which Karṇa suggests that Bhīṣma might be asked to give place to Karṇa. Duryodhana with his brothers visits Bhīṣma's camp and gives Bhīṣma the ultimatum. Bhīṣma replies that the Pāṇḍavas have already proved their invincibility on several occasions. Nevertheless, he would exert his utmost the next day, fighting all except Śikhaṇḍin, the woman changed into man.

Ninth Day : Adhy. 95–103

The Kauravas arrange their forces into the सर्वतोभद्रव्यूह, the Pāṇḍavas, the invincible महाव्यूह, the former concentrating all efforts upon protecting Bhīṣma. Abhimanyu and the five sons of Draupadī open the attack, which is met by Ārśyaśṛṅgi, the wily Rakṣas. The wiles of the demon are opposed by the celestial weapons of Arjuna's son, who triumphs in the end. Bhīṣma joins the fray, being opposed by Arjuna. An *astra*-fight between Arjuna and Droṇa. Other fighters include Sātyaki *versus* Aśvatthāman, Bhīma *versus* the Bāhlika king, Yudhiṣṭhira *versus* Śalya. Bhīṣma kills 14,000 warriors and causes great havoc. Kṛṣṇa urges Arjuna not to slacken his efforts, but Arjuna not responding properly, Kṛṣṇa leaps from the chariot, the charioteer's whip in hand, and rushes upon Bhīṣma, who welcomes Kṛṣṇa. Once more, as on the third day, Arjuna runs after Kṛṣṇa and compels him to resume the charioteer's seat. All concentrate the attack against Bhīṣma, who gives an effective reply to all except Śikhaṇḍin, whom he ignores altogether howsoever provoked. Arjuna does not, however, fare well after his promise to Kṛṣṇa, as he does on the third day. Withdrawal of the forces for the day.

---

[1] There is interposed here (6. 92. 1–12) a conversation between Arjuna and Kṛṣṇa somewhat reminiscent of the Bhagavadgītā 1. 28—2. 37.

Great anxiety in the Pāṇḍava camp. After some discussion, the Pāṇḍavas together with Kṛṣṇa decide to seek advice from Bhīṣma himself. Bhīṣma suggests and permits the Pāṇḍavas to secure his death by wounding him from behind Śikhaṇḍin. Arjuna is prevailed upon, somewhat reluctantly, to follow the strategy.

Tenth Day: Adhy. 104–117

The armies on both sides are so arranged as to pit Śikhaṇḍin against Bhīṣma, the Pāṇḍavas manœuvring, and the Kauravas preventing, their coming face to face. Bhīṣma fights doggedly and desperately, but refuses to resist when severely wounded by Śikhaṇḍin. The Kaurava warriors make repeated efforts to prevent Śikhaṇḍin (with Arjuna behind him) approaching Bhīṣma. Bhīṣma had already killed the day's quota of 10,000 warriors, but to meet Duryodhana's demands he kills another 10,000—the Pāṇḍavas all the while harassing him. Of the Kaurava warriors, Duḥśāsana was the only one who was able to check Arjuna's advance, but only for a time. Droṇa warns his son Aśvatthāman of the seriousness of the situation and the general ominous outlook. Stereotyped descriptions of several duel-fights, with Bhīṣma as the bait (*glaha*) to be either saved or lost (6. 110. 43). Finally, Bhīṣma is overcome by a sense of weariness and suggests to Yudhiṣṭhira that they might now kill him without much delay. The Pāṇḍava warriors agree and make a final desperate rally. Duḥśāsana again and again resists manfully, but has eventually to make way. As a last sally, Bhīṣma is about to discharge a divyāstra or divine missile against Arjuna, but finding Śikhaṇḍin standing in front of him, he gives up the attempt, having already killed seven *mahārathas* (amongst them Śatānīka, the brother of the Virāṭa king), five thousand *rathas*, fourteen thousand warriors, one thousand elephants and ten thousand horses. Kṛṣṇa, finding nobody able to withstand Bhīṣma's valour, urges Arjuna not to spare him any longer. Arjuna cuts off Bhīṣma's bows, one after another, and also the śakti. Thereupon Bhīṣma finally decides not to resist any longer. A heavenly voice (heard by Bhīṣma alone and by Saṁjaya because of Vyāsa's boon) approves of Bhīṣma's intention. Bhīṣma tells Duḥśāsana that he succumbs because of Arjuna's arrows, and not those of Śikhaṇḍin. Nevertheless, almost as a reflex action, Bhīṣma hurls another śakti against Arjuna and was about to jump down from the chariot equipped with sword and shield; but Arjuna cuts them off. Bhīṣma thereupon drops down from the chariot, but, upon hearing a divine voice and also the words of sages assuming the form of swans, decides to await the Uttarāyaṇa or the Sun's advent north of the equator for his death. There was no more fighting for the day. The news of Bhīṣma's fall was conveyed by Duḥśāsana to Droṇa, who proclaims an *avahāra* for the day.

The warriors on both sides, doffing their armours, gather around the fallen hero. Bhīṣma welcomes them all and requests a support for his drooping head. They offer him soft pillows, but rejecting them, Bhīṣma turns to Arjuna, who supports the head by means of three sharp arrows. Bhīṣma next declares his intention to await the Uttarāyaṇa lying on his bed of arrows. Bhīṣma rejects all medical and surgical help. They dig trenches around and make arrangements for the protection of the body, and then retire to their camps for the night.

Early next morning, princes and people gather to minister to Bhīṣma's convenience. Bhīṣma spurns all ministrations to his bodily comfort and only asks for suitable water to drink. He, however, rejects ordinary water, whereupon Arjuna causes water to spring up from the earth by means of an arrow-shot. This gladdens Bhīṣma, who warmly praises Arjuna for his prowess. Finally, he calls upon Duryodhana to cease hostilities and make his peace with the Pāṇḍavas. Then he becomes silent, and those that had assembled there return to their respective camps.

The next visitor of Bhīṣma is Karṇa, who comes to solicit Bhīṣma's permission to carry on the fight. Bhīṣma is touched, asks Karṇa to join the Pāṇḍavas who were really his brothers. But on Karṇa not relishing the proposal, Bhīṣma permits him to fight. Karṇa thereupon returns to Duryodhana.

SAṀJAYA'S DIVYA-DṚṢṬI

The above account of the Bhārata war is narrated to the blind old Dhṛtarāṣṭra by Saṁjaya, whom sage Vyāsa had specifically endowed for the purpose with the *divya-dṛṣṭi* or "eye divine" in order to ensure the correctness of his observation and narration (6. 2. 9–12). This does not mean—as is apt to be imagined—that Saṁjaya could dispense with an actual visit to the battlefield. There is ample evidence to show that Saṁjaya took part in the actual day-to-day fighting and war-councils. The *divya-dṛṣṭi* only enabled the onlooker, once his physical eye alighted upon a given object, to discover, by concentration upon the object, all the secrets connected with it. The narration to Dhṛtarāṣṭra must have taken place normally after Saṁjaya's return upon the conclusion of each day's happenings.

In chapter 14 of the Bhīṣmaparvan, we are, however, told that Saṁjaya comes back from the battlefield only after the fall of Bhīṣma, there being absolutely no news of the battle for Dhṛtarāṣṭra during the first ten days. There ensues a similar gap in war-news for the poor old king from the beginning of the eleventh day to the end of the fifteenth day, and once again from the beginning of the sixteenth day to the end of the seventeenth day. This in itself is very improbable, and is glaringly contradicted by a statement in the Droṇaparvan (B. 7. 85. 5–20) where, in the course of a narration supposedly made by Saṁjaya in the night of the fifteenth day of the battle, Dhṛtarāṣṭra is made to inquire, why "to-day" in the morning, i. e., the fourteenth day of the battle, he heard sounds of grief in the night-camps of certain Kaurava-warriors. I have discussed this and other allied questions connected with Saṁjaya's *divya-dṛṣṭi* in a paper contributed to the *Annals* of the B. O. R. I., Vol. xxvii, pages 310–331, where I have come to the conclusion that Bhīṣmaparvan chapters 14–15, Droṇaparvan chapters 8–11 (B.), and Karṇaparvan chapters 1–9 (B.), which seriously upset the sequential narration of the war-events, embody a narration-trick superimposed by some latter-day Vyāsaïd upon the original day-to-day war accounts of Saṁjaya, and are therefore best treated as *hors d'œuvre*.

BHĪṢMAPARVAN COSMOGRAPHY

Saṁjaya's account of the war-events is preceded by a description of the traditional Cosmography of the Earth's seven dvīpas or continents :

namely, Sudarśanadvīpa alias Jambūkhaṇḍa (6. 6. 12–16), Śākadvīpa (6. 12. 8–37), Kuśadvīpa (6. 13. 9–15), Krauñcadvīpa (6. 13. 17), Śālmalidvīpa (6. 13. 6), Gomanda (6. 13. 6), and Puṣkaradvīpa (6. 13. 24);

of the oceans bounding and separating the dvīpas :

namely, Lavaṇa (6. 12. 6), Kṣīra (6. 12. 9), Ghṛta (6. 13. 2), Dadhimaṇḍa (6. 13. 2), Surā (6. 13. 2), and Gharma (6. 13. 2)—no seventh ocean being named, since the outermost dvīpa is bounded by a vast plain (samā), where the four elephant guardians of the quarters are stationed (6. 13. 32–37);

of the varṣa-making mountains in each dvīpa :

namely, Himavat, Hemakūṭa, Niṣadha, Nīla, Śveta and Śṛṅgavat (six only) as belonging to the Jambūdvīpa (all enumerated in 6. 7. 3) — Meru, Malaya, Jaladhāra, Raivataka, Śyāma, Durga and Kesarin as belonging to the Śākadvīpa (6. 12. 13–21) —Sudhāman, Hema, Dyutimat, Puṣpavat, Kuśeśaya and Hari (six only) as belonging to Kuśadvīpa (6. 13. 9–11) — Krauñca, Vāmanaka, Andhakāraka, Maināka, Govinda and Nibiḍa (six only) as belonging to the Krauñcadvīpa (6. 13. 17–19) — there being no mountains enumerated for Śālmali and Gomanda dvīpas, and only one mountain, the Puṣkara, for the seventh dvīpa of the same name ;

of the varṣas or countries situated between the mountains, with a somewhat legendary description of their inhabitants :

namely, Bhārata, Haimavata, Harivarṣa (all three in 6. 7. 6), Ilāvṛta (6. 7. 36), Ramaṇaka[1] (6. 9. 2), Hairaṇvata (6. 9. 5), Airāvata (6. 9. 10) ; the S recension, following the Purāṇas, introducing Bhadrāśva, Hiraṇmaya and Kuruvarṣa : cf. 30*, 38*.

The varṣa with which man is directly associated is the Bhāratavarṣa, whose seven " kulaparvatas " or main mountain-ranges as also 161 rivers and 228 peoples are enumerated at a stretch (6. 10. 10 ; 13–34 ; 37–68), without any attempt to arrange and classify the latter by the direction of their flow or locating them by quarters. All this comprehends the Earth. Then there are the planets, the only ones mentioned being :

Svarbhānu or Rāhu (6. 13. 39ff.) ; the Moon (6. 13. 42) ; the Sun (6. 13. 43-44).

All this description is marked by occasional lacunæ, is rather confused and exhibits no logical or orderly sequence, contrasting in that respect somewhat unfavourably with the accounts in the Purāṇas like the Brahmāṇḍa, Vāyu, Matsya, Varāha and others, to which parallel references are given in the Critical Apparatus. W. Kirfel, in his pioneering work, *Die Kosmographie der Inder* (1920) and in *Bhāratavarṣa* (1931)

[1] Called in 6. 7. 35 by the alternative name of Śveta.

would seem to imply the conclusion, which is directly formulated by his pupil, L. Hilgenberg in her dissertation *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa*, to the effect that the Mahābhārata cosmographical account is a post-Purāṇic fabrication. As far as the Padmapurāṇa is concerned, the allegation has been definitely disproved by me in a paper contributed to the *Festschrift F. W. Thomas* (Poona, 1939), pp. 19–22. And since the Paurāṇika compilations must have derived their material from some older source-book or source-books—which need not necessarily have been the same as those upon which the Mahābhārata has based its account — we cannot, from a comparison of the present text of the Purāṇas and the Mahābhārata, logically arrive at specific relations between the two. If any conclusion is at all warranted, it would, I think, be in favour of regarding the Mbh. Cosmography as earlier than that of the more systematized Purāṇas, particularly in view of the fact that, here and there, the statements made in the Bhīṣmaparvan show, in details and in terminology, a few "fossilized remnants" from a pre-Purāṇic stage in the evolution of Ancient Indian Cosmography.[1]

SPECIAL FEATURES OF THE PRESENT EDITION

The present edition of the Bhīṣmaparvan is based upon 34 MSS., 23 belonging to the Northern recension, and 11 to the Southern. There were also available five commentaries, including that of Devabodha, the oldest of them all, as well as the Old-Javanese translation-cum-paraphrase, and the Telugu version called the *Āndhra Mahābhāratamu*, which I have tried to compare systematically with the constituted text. The above Critical Apparatus was further, in the Bhagavadgītā portion, augmented by the addition of seven more MSS. of the text and nine commentaries. In classifying these MSS. and estimating their relative importance, and in arriving at the constituted text, I have had the advantage of discussing debatable points with Dr. V. S. Sukthankar, and I did not find any reason to depart from the rules and procedure for text-constitution as adopted in the volumes of the Critical Edition already published.

As against the Parvasaṁgraha total of 5,884 "official" ślokas for the Bhīṣmaparvan, the constituted text gives 5,406 "official" stanzas or 11,739 "official" lines or ślokārdhas. The additional passages presented by the various MSS. total 1,548 ślokārdhas, thus giving a percentage of 13·2 added lines. Seeing that this percentage

---

[1] As such, Schubring, in his review of Kirfel's book in the *Z. D. M. G.* (Band 75 [1921], pp. 254 ff., particularly p. 272), refers to the use of *parvata* as an equivalent for *dvīpa* in 6. 12. 5[4] (Cn: जम्बूद्वीपस्य पर्वताकृतित्वाज्जम्बूपर्वत इत्युच्यते) and also in 6. 12. 7; and the enumeration, in some Dvīpas, of only six varṣas instead of the stereotyed seven of the Purāṇas, thereby pointing to an original two-sided, South-North viewpoint of the world, in place of the concentric ring-formations of later texts. Dvīpa etymologically signifies water on two sides only. See also, Kirfel, p. 18*.

figure, for the other parvans so far critically edited, is [1] —

Ādiparvan 67·7; Sabhāparvan 95·3; Āraṇyakaparvan 19·7; Virāṭaparvan 121·8; and Udyogaparvan 13·6—

it is evident that the Bhīṣma has suffered least at the hands of provincial interpolators. The proximity of the Bhagavadgītā, which was read and adopted as a philosophical text-book throughout India, probably acted as a sort of wholesome check upon the latter-day Vyāsaïds, so that the text of the parvan (with the two or three exceptions to be presently noted) assumed a more or less stereotyped form.

The exceptions I refer to are [1] the *Durgāstotra* otherwise known as the *Kātyāyanīstava* which precedes the Bhagavadgītā (Bombay ed. chapter 23); [2] the Śveta episode (*ibid.* chap. 47, st. 44 to chap. 49, st. 25) placed towards the end of the first day of the battle. The former of these is obviously a creation of the votaries of the goddess Kālī. It is found in the Bengali and the majority of the Devanāgarī MSS., but is absent in the Śāradā–Kashmirian version (with the exception of $K_{3,4}$) and the entire Southern recension. Such sectarian additions were by no means uncommon in the epic, but had naturally a limited vogue. The Bhīṣmaparvan itself presents four other characteristic additions (74*, 159*, 184* and 451*) describing the ape on the banner of Arjuna as the god Hanūmat himself, who strikes terror into the hearts of the opposing warriors by his shouts and snarls and grimaces. The motive for the insertion of the Śveta episode is not obvious. It seems, however, to have got into the epic at a very early period, seeing that, besides a couple of Bengali and six Devanāgarī MSS., it is met with in three Malayālam MSS. (whose pedigree is somewhat erratic) as well as in the Old-Javanese version. The third instance is afforded by [3] the additions made to the Bhagavadgītā in the Kashmirian version. These last I have already described and discussed in the earlier sections of this Introduction (pp. LXXVIII–LXXXIV). That the critical text of the Bhagavadgītā that has emerged after the application of the accepted canons of text-criticism to the vast mass of critical apparatus available for the poem is, in the main, the text to which the great Vedāntic commentator, Ācārya Śaṁkara, gave the weight of his authority is another proof of the early fixation of the text of this parvan.

There are also three pieces in the Bhīṣma which one would have gladly seen out of the parvan, but which had to be retained as they were found in all available

[1] This was worked out, under my direction, by Mr. V. C. Devadhar of the Mahābhārata Department. The above figures naturally ignore the substituted passages, and (for convenience), in the case of the Ādi, Āraṇyaka and Virāṭa parvans, the 18, 8 and 1 prose passages (respectively). If the prose passages are taken into the account, their percentages would be slightly higher. In the case of the Āraṇyakaparvan, it includes GK adhy. 200, which was, by sheer oversight, not included in the edition; it is now issued as App. I, No. 21 A, as a supplement to that parvan.

MSS. The first of them is [1] the lament of Dhṛtarāṣṭra in our chapter 15. The critical questions arising out of this I have discussed separately in my paper on Saṁjaya's "Eye Divine" published in the *Annals*, B. O. R. I., Vol. xxvii, pp. 310–331. The second is [2] the Viśvopākhyāna (chap. 61. 30 to 64. 18), which is, both poetically and philosophically, not on a par with the Bhagavadgītā, and introduces the "caturvyūha" doctrine as yet unknown to that poem. The third is [3] the reduplication of the "Bhīṣmapratijñā" episode, once on the third day of the battle, when Kṛṣṇa rushes towards Bhīṣma with the Sudarśana in his hand, and again on the ninth day of the battle, when Kṛṣṇa carries only the charioteer's *pratoda*. Several lines in the two episodes are identically worded. It is quite obvious that we do not want the incident to occur twice. The ninth or the penultimate day of Bhīṣma's generalship is the most appropriate occasion for it. But all MSS. and even the Old-Javanese version has the reduplication. A critical comparison of the two passages is likely to suggest important questions concerning the evolution of the present form of the epic story.[1] But the discussion is likely to lift us into the somewhat giddy heights of Higher Criticism, which the present edition has very wisely decided to keep at an arm's length—at any rate until the edition according to the present plans is completed.

The transfer of the "Guru-abhigamana" chapter, from its position, in the Northern recension, subsequent to the Bhagavadgītā episode, to the position preceding the poem, as given by the Southern recension, has been already commented upon (p. cxiv). Apart from wholesale omissions, additions and transpositions of the kind above referred to, the bulk of the Bhīṣmaparvan in the constituted text—ignoring the few tautologous passages in the war-descriptions—reads remarkably smooth. The present edition, it has been computed, has resulted in giving a better (i. e., more authentic) text for some three out of every thirty stanzas. But, on this point, the reader is entitled to form his own opinion. Next, as to outright emendations, I have allowed myself only eight of them :

6. 13. 2^{d}	*घर्मसागरः ;	6. 20. 11^{c}	*प्रयशाः ;
6. 41. 21^{d}	*नेशोऽस्ति ;	6. 51. 1^{a}	*गतापराह्णभूयिष्ठे ;
6. 55. 16^{b}	*अन्तपीडाविकर्षिणः ;	6. 59. 11^{d}	*चाभिभूः ;
6. 85. 34^{d}	*चव्यनुरश्मिभिः ;	6. 86. 86^{d}	*योद्धा.

Most of them are discussed in the Critical Notes. Of these, I am not quite satisfied with the make-shift reading proposed in 6. 55. 16^{b}, while that in 6. 51. 1^{a} is not objectively as probable as it is subjectively convincing. Those in 6. 59. 11^{d} and 6. 86. 86^{a} are obvious corrections of scribal errors.

---

[1] See "Mahābhārata Text-Transmission Problem No. 3" contributed by me to the *Annals*, B. O. R. I., for 1945, pp. 106–119.

As to the "uvāca" references, where the text itself uses a word like अब्रवीत्, the reference can be legitimately dispensed with, and I found that the best MSS.—although not always and consistently—obey the rule. I have invariably adopted this as the guiding principle, and I have, in practically every instance, found some MSS. to support me. The only exceptions are 6. 24. 2 and 6. 24. 11 where, in spite of the word उवाच in 6. 24. 1 and 24. 10, no MS. omits the reference श्रीभगवानुवाच preceding stanzas 2 and 11. I have allowed these exceptions as indicating the traditional belief that Kṛṣṇa's actual words are given in 6. 24. 2-3, and from 6. 24. 11 onwards.

The Bhagavadgītā has received a special attention in this edition both in the Introduction and in the *variæ lectiones* at the foot of the text, where an attempt is made to cite parallel-references from the rest of the epic to the BG. stanzas, half-stanzas and quarters. It is very probable that a few such references have escaped attention, but those actually listed are numerous enough to show the dominating influence of the BG. phrases and sentiments over the rest of the epic. In the Critical Notes at the end also, the Bhagavadgītā portion occupies eighteen pages (including three pages of Bibliography), while the rest of the Bhīṣmaparvan occupies only twentyfour pages. This was inevitable. Purely exegetical notes are, of course, avoided as far as possible.

The Telugu translation of the Mahābhārata, which had not received sufficient attention in the earlier volumes of this edition, has been treated at some length (Introduction, pp. CII–CIV), although, being a mere translation, it could not be of use in settling the original text proper. Nor is it everywhere a faithful translation : over sixteen out of the eighteen adhyāyas of the Bhagavadgītā, for instance, are passed over by it in silence (!).

The Javanese version of the Bhīṣmaparvan has been more useful, as it embodies occasional Sanskrit quotations, which are all culled together in Appendix II. Of the 700 stanzas of the Bhagavadgītā, the O.-J. version betrays knowledge of less than 140 ; and as it was urged on its behalf that it probably represents, or is a finger-pointer to, an earlier and less elaborated form of the BG., I have submitted the O.-J. version of the BG.—if version it can at all be called—to a searching examination (*ante*, pp. XCII–CII), resulting in a downright negation of that claim. The introduction of a portion of Bhīṣma's instructions to Yudhiṣṭhira as regards royal duties (containing actual stanzas from the Śāntiparvan, GK chapter 71) cannot be taken to imply that the author of the Old-Javanese version did not know the Śāntiparvan at all, seeing that in the Old-Javanese Ādiparvan, a Śāntiparvan of 333 chapters giving 14,525 stanzas is actually mentioned.[1] The O.-J. version also knows Bhīṣma's awaiting the Uttarāyaṇa.

---

[1] See H. Kern, "Inhoudsopgabe van 't mahābhārata in 'T Kawi" in *Bijdragen*, Ser III, Vol. VI, pp. 92–95.

The elaborate concordance of the Critical Edition with the Bombay, Calcutta, and Madras editions given at the end of this Introduction is a somewhat improved form of a similar concordance supplied by Prof. F. Edgerton in his edition of the Sabhāparvan. The concordance enables the reader, having any edition of the epic before him, not only to find out corresponding reference to the other editions, but also to find out what stanzas are omitted, what are substituted and what are extra in the several editions. It is desirable that similar concordances be prepared not only for the remaining volumes of the Critical Edition, but also for the volumes already published, which do not contain this useful feature.

Attention, finally, has to be drawn to the beautiful illustrations, prepared under the direction of Shrimant Rajasaheb of Aundh, which adorn this edition. The pictures for the entire edition cannot unfortunately be painted in advance unless and until the text which they are meant to illustrate is critically established. The Rajasaheb had, for instance, already painted the *Bhīṣmapratijñā* picture sometime ago, but a new picture on the theme had to be prepared for the present edition on the basis of the *motif* and the general outline and background now supplied (see illustration facing p. 583), and the result is ever so much more satisfactory. We have, therefore, to accept the fact that the preparation of neither the Critical Edition nor the illustrations can be unduly hustled.

Although intimately connected with the working of the Mahābhārata Department from its inception, it was only in August 1935 that I decided to edit a parvan for the Critical Edition. My choice fell naturally upon the Bhīṣmaparvan, embodying as it does the world-famous Bhagavadgītā, to which I was attracted since my own college days and of which I have been a close student ever since.

The resolution of the Regulating Council of the B. O. R. Institute entrusting me with the work of editing the Bhīṣmaparvan was communicated to me in August 1935, when I was working as the University Professor of Sanskrit at the Benares Hindu University. Such time as I could then spare while the University was in session, and particularly during the summer vacations, I devoted to a preliminary study of the parvan with the help of the printed editions and of the copies of select collations of certain chapters of the parvan that were, at my desire and expense, prepared and supplied to me. I was able to complete the first draft of the constituted text of the Bhīṣmaparvan in July 1939. The writing out of the Critical Apparatus on the basis of the constituted text was soon taken in hand, and the work kept such collation staff of the Mbh. Department as could be spared for the purpose fully engaged for the next year and a half. Thereafter, availing myself of privilege leave for a couple of months in

conjunction with the summer vacation, I was able to go through the Critical Apparatus and complete in its light my revision of the first draft of the constituted text and submit it to the General Editor on 1-2-1941. This was in due course approved by the Editorial Committee; but before any funds could be set aside and arrangements for the printing thought of, Dr. V. S. Sukthankar, the General Editor, passed away (Jan. 21, 1943), so that the present volume had to forego the great advantage of Dr. Sukthankar's vigilant eye and paternal solicitude in the matter not only of the final approval of the proofs, but of the final shaping of the Introduction, in which, with his consent and approval, I had decided to give a full critical account of the individual MSS. with a view to arrive at a more detailed picture of their complex textual inheritance (see the Pedigree on p. cxv). Sukthankar had also suggested to me to undertake a thorough examination of the problem of the Kashmir recension of the Bhagavadgītā, which, he felt, deserved a fresh scrutiny in view of the circumstance that the Śāradā and the Kashmirian versions, which had been regarded as of primary importance in the Mahābhārata text-constitution, seemed to endorse that recension. My tentative conclusions in the matter had met with Sukthankar's approval; but that he should not have been spared to assist in the final shaping of them in the Introduction is a circumstance that I regret most of all.

The B. O. R. Institute has thought fit, in succession to Dr. Sukthankar, to entrust the great and onerous task of the General Editor of the Critical Edition of the Mahābhārata to me, Sukthankar's senior by several years; and while I have—not without some hesitation—accepted the task, by which Sukthankar brought international recognition to the Institute's work on the Great Epic of India, in all humility and purely as a call of duty, I must not fail to record here my appreciation of the friendly advice and cooperation that I received from Dr. Sukthankar, not only while I was engaged on this edition of the Bhīṣmaparvan, but throughout the period of some eighteen years that we had been jointly working together in the cause of the Bhandarkar Oriental Research Institute in general, and of the Critical Edition of the epic in particular.

The present volume is the first volume of the Critical Edition of the Mahābhārata to be set in type in the Institute's own composing rooms. Since, however, the Institute has not yet been able to possess a printing machine of its own, we have to seek the cooperation of our ever-obliging neighbour—the Aryabhushan Press of the Servants of India Society—as far as the printing of the composed and corrected forms was concerned. The type used in the volume was procured from the well-known type-foundry of the Nirnaya Sagar Press of Bombay, who have been very prompt and obliging in executing, at short notice, the numerous demands for different varieties of types that the edition had to use. The paper on which the volume is printed was specially manufactured for the Critical Edition by the Mysore Paper Mills at Bhadra-

vati which--at a time when paper was scarce and costly--met all our demands with promptness and care. Thanks are also due to the Paper-controlling Officers of the Central and Provincial Governments who gave for the Institute's work the maximum concession allowable within the letter of the law.

While the externals of the present volume are thus the result of the combined goodwill and assistance of the agencies just enumerated, in the preparation of this edition, the Editor has received assistance from (1) the staff of collators working under the direction of Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., the Supervisor for collations, who was also responsible for supplying variants and citations from the commentaries. The staff, it is sad to report, suffered, during the progress of the work on the Bhīṣmaparvan, a very heavy loss by the deaths of Shankar Shastri Bhilavadikar, an expert in reading Śāradā MSS., and of Pandit R. J. Joshi, soon after his retirement. Next, I have to mention (2) the writers of Critical Apparatus, amongst whom special mention is due to Mr. D. V. Naravane, who was a past-master in the complicated technique of Apparatus-writing, but who never enjoyed an enviable health, his sole ambition during his last illness being to complete the final revision of the Bhīṣmaparvan, Text and Apparatus, under my supervision before giving it to the printers—an ambition which he just managed to fulfil about a month prior to his untimely death. Words fall short to adequately express one's appreciation of such devoted service. Thirdly, I have to mention the proof-readers, Mr. M. V. Vaidya, M. A., and Pandit K. V. Krishnamurty, who both of them possess a rare instinct for sensing errors and detecting misprints. I have to add that Mr. Krishnamurty also rendered invaluable assistance in preparing for me tabulated statements for each manuscript serially, giving their omissions, additions and transpositions, which have much lightened my labours in compiling the detailed account of the MSS. in the Introduction. Finally (4), I must not fail to record the exemplary patience, accuracy and diligence of Mr. S. B. Mahabaleshwarkar, the head compositor of the Mahābhārata section of the Press, and of his band of co-workers, which alone prevented the task of proof-reading, at my age, from being the irksome imposition that it might otherwise have been. It is the willing and cheerful cooperation of all these persons that alone has enabled me to discharge the joint and taxing duty of the General Editor as well as of a sort of a manager-and-foreman for the Press.

It may be added that the actual printing of the Bhīṣmaparvan volume extended over forty months, giving an average of about 25 pages per month. This average has been bettered only by the Āraṇyakaparvan (printed at the Āryabhāratī Press, Lahore) printing 31 pages per month. The other parvans were much more slow, the Ādi giving an average of 16 pages per month, the Sabhā also 16, the Virāṭa only 12 pages per month, while the Udyoga reached the average of 20 pages per month. I may here express the hope, now that the Institute's Press is fully equipped with the required

varieties and quantities of type, that in the coming years — assuming that we have a printing machine of our own — the Institute's Press will be able to give a much quicker out-turn, thereby materially shortening the time required for the completion of this great and national undertaking.

This edition of the Bhīṣmaparvan, completed by me after nearly twelve years' labour, is now offered, as a sort of a *vāṅmaya-śrāddha*, to the revered memory of Ramakrishna Gopal Bhandarkar on the occasion of his twenty-second death-anniversary. May it be regarded as a tribute worthy of that great *savant*, and may it also be, in accordance with BG. 18. 70, acceptable to Lord Kṛṣṇa as a proper *iṣṭi* of the *Jñānayajña* that is to redound to His Glory !

Ṛṣipañcamī : Sept. 11, 1947
B. O. R. Institute, POONA.

S. K. BELVALKAR

Postscript : Between the formal publication of the present volume on the last Ṛṣipañcamī day and its being placed on the market in proper binding, some time had necessarily to intervene. That interval brought us the great national calamity in the passing away of Mahatma Gandhi, the Inspired Architect of India's Freedom, who had seen this volume and blessed it during its preparation, and who was anxious to see it when complete. Following the timely suggestion of some kind friends, it has been decided to collect, in revered memory of the Mahatma whose favourite text, the *Bhagavadgītā*, is contained in this volume, anonymous donations to cover the actual printing cost of the volume. A few thousands have been already collected, and the list will be kept open until the sum of Rupees thirty-two thousand is realised. A facsimile of the letter of Mahatma Gandhi relating to this volume is given on the opposite page.

February 29, 1948.

S. K. B.

FACSIMILE OF MAHATMA GANDHI'S LETTER

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	1	1	—
2*	—	—	—
1. 1	1. 1	2	1. 1
3*	—	—	—
4*	—	—	—
1. 2–4	1. 2–4	3–5	1. 2–4
5*	—	—	—
1. 5–15^{a}	1. 5–15^{a}	6–16^{a}	1. 5–15^{a}
6*	—	—	—
1. 15^{b}–25^{ab}	1. 15^{b}–25^{ab}	16^{b}–26^{ab}	1. 15^{b}–25^{ab}
[= 1. 7^{cd}]	1. 25^{cd} †	—	—
1. 25^{cd}	1. 26^{ab}	26^{cd}	1. 25^{cd}
7*	—	—	—
8*	—	—	—
1. 26–30	1. 26^{cd}–30	27–31	1. 26–30
—	—	—	1. 31^{ab}
1. 31–34^{c}	1. 31–34^{c}	32–35^{c}	1. 31^{cd}–$34\frac{1}{2}^{c}$
—	—	—	1. $34\frac{1}{2}^{d}$–35^{a}
1. 34^{d}	1. 34^{d}	35^{d}	1. 35^{b}
2. 1–9^{ab}	2. 1–9^{ab}	36–44^{ab}	2. 1–9^{ab}
2. 9^{cd}–10	2. 9^{cd}–10	—	2. 9^{cd}–10
2. 11–20^{a}	2. 11–20^{a}	44^{cd}–54^{a}	2. 11–20^{a}
9*	—	—	—
2. 20^{b}–33^{a}	2. 20^{b}–33^{a}	54^{b}–67^{a}	2. 20^{b}–33^{a}
—	—	—	2. 33^{bc}
2. 33^{bcd}	2. 33^{bcd}	67^{bcd}	2. 33^{d}–$33\frac{1}{2}$
3. 1–9^{abcd}	3. 1–9	68–76	3. 1–$9\frac{1}{2}^{ab}$
3. 9^{ef}	3. 10^{ab}	77^{ab}	3. $9\frac{1}{2}^{cd}$
3. 10–16^{ab}	3. 10^{cd}–17^{ab}	77^{cd}–84^{ab}	3. 10–17^{ab}
10*	3. 17^{cd}	84^{cd}	—
3. 16^{cd}–18	3. 17^{ef}–19	85–87^{ab}	3. 17^{cd}–19
—	—	—	3. 20
3. 19–21	3. 20–22	87^{cd}–90^{ab}	3. 21–23

† Repeated (with var.).

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
11*	3. 23	90^{cd}–91^{ab}	—
3. 22–25	3. 24–27	91^{cd}–95^{ab}	3. 24–27
3. 26	3. 30	96^{cd}–97^{ab}	3. 28
12*	3. 31^{ab}	97^{cd}	—
3. 27–28^{ab}	3. 31^{cdef}–32^{ab}	98–99^{ab}	3. 29–30^{ab}
3. 28^{cd}	3. 32^{cd}	—	3. 30^{cd}
3. 29	3. 28 = 32^{c}–33^{b} †	99^{cd}–100^{ab}	3. 31
3. 30	3. 29	95^{cd}–96^{ab}	3. 32
3. 31^{ab}	3. 33^{cd}	—	3. 33^{ab}
3. 31^{cd}	3. 33^{ef}	100^{cd}	3. 33^{cd}
3. 32–37^{ab}	3. 34–39^{ab}	101–106	3. 34–$39\frac{1}{2}^{ab}$
13*	3. 39^{cd}	107^{ab}	—
3. 37^{cd}–38^{ab}	3. 40	107^{cd}–108^{ab}	3. $39\frac{1}{2}^{cd}$–$40\frac{1}{2}^{ab}$
3. 38^{cdef}	3. 41	108^{cd}–109^{ab}	3. $40\frac{1}{2}^{cd}$–41
3. 39–42	3. 42–45	109^{cd}–113^{ab}	3. 42–45
14*	—	—	—
15*	—	—	3. 46
3. 43–46	3. 46–49	113^{cd}–117	3. 47–50
4. 1–9	3. 50–58	118–126	4. 1–9
16*	—	—	—
4. 10–13	3. 59–62	127–130	4. 10–13
17*	—	—	—
4. 14–18^{ab}	3. 63–67^{ab}	131–135^{ab}	4. 14–18^{ab}
—	—	—	4. 18^{cd}
4. 18^{cd}–29^{abcd}	3. 67^{cd}–78	135^{cd}–146	4. 19–$29\frac{1}{2}$
4. 29^{ef}	3. 79^{ab}	147^{ab}	4. $30\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	4. $30\frac{1}{2}^{cd}$
4. 30–31^{ab}	3. 79^{cd}–80^{abcd}	147^{cd}–148	4. $31\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
18*	—	—	4. $32\frac{1}{2}^{cd}$
4. 31^{cd}	3. 80^{ef}	—	—
4. 32^{abcd}	3. 81	149	4. $33\frac{1}{2}$
4. 32^{ef}	3. 82^{ab}	150^{ab}	4. 34
19*	—	—	—
4. 33^{abcd}	3. 82^{cd}–83^{ab}	150^{cd}–151^{ab}	4. 35
4. 33^{ef}	3. 83^{cd}	151^{cd}	4. $35\frac{1}{2}$
4. 34–35	3. 84–85	152–154	4. $36\frac{1}{2}$–38
5. 1–12^{ab}	4. 1–12^{ab} ‡	155–166^{ab}	5. 1–12^{ab}

† Occurs twice (with var.).

‡ For 12^{cd}–16, see below.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
5. 12^{cd}–14	4. 17–19^{ab}	166^{cd}–168	5. 12^{cd}–14
5. 15^{ab}	4. 19^{cd}	169^{ab}	—
5. 15^{cd}–19	4. 12^{cd}–16	169^{cd}–173	5. $14\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
5. 20–21	4. 20–21	174–175	5. $19\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
6. 1–5^{ab}	5. 1–5^{ab}	176–180^{ab}	5. $21\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
6. 5^{cd}	5. 5^{cd}	180^{cd}	—
20*	—	—	—
6. 6^{abcd}	5. 6^{abcd}	181	5. $25\frac{1}{2}^{cd}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
6. 6^{ef}	5. 6^{ef}	182^{ab}	5. $26\frac{1}{2}^{cd}$
6. 7–8^{ab}	5. 7–8	182^{cd}–183	5. $27\frac{1}{2}$–28
6. 8^{cdef}	5. 9	184	5. 29
21*	—	—	—
6. 9–11^{ab}	5. 10–12^{ab}	185–187^{ab}	5. 30–$31\frac{1}{2}$
6. 11^{cd}	5. 12^{cd}	187^{cd}	—
6. 12–16^{abcd}	5. 13–17	188–192	5. $32\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
6. 16^{ef}	5. 18^{ab}	193^{ab}	5. 37
22*	5. 18^{cd}	193^{cd}	—
7. 1^{a}	6. 1^{a}	194^{a}	6. 1^{a}
23*	6. 1^{bc}	194^{bc}	—
7. 1^{bcdef}	6. 1^{d}–2	194^{d}–195	6. 1^{bcd}–$1\frac{1}{2}$
7. 2^{abcd}	6. 3^{abcd}	196–197^{ab}	6. 2–3^{ab}
24*	—	—	—
7. 2^{ef}	6. 3^{ef}	197^{cd}	6. 3^{cd}
7. 3^{abcd}	6. 4	198	6. 4
7. 3^{ef}	6. 5^{ab}	199^{ab}	6. 5^{ab}
7. 4–5	6. 5^{cd}–7^{ab}	199^{cd}–201^{ab}	6. 5^{cd}–$6\frac{1}{2}$
25*	—	—	—
6. 6^{ab}	6. 7^{cd}	201^{cd}	6. $7\frac{1}{2}^{ab}$
26*	—	—	6. $7\frac{1}{2}^{cd}$
7. 6^{cd}–8^{ab}	6. 8–9	202–203	6. 8–10^{ab}
27*	—	204^{ab}	—
7. 8^{cd}–10^{a}	6. 10–11^{c}	204^{cd}–206^{a}	6. 10^{cd}–12^{a}
—	—	—	6. 12^{bc}
7. 10^{b}–11^{abcd}	6. 11^{d}–13^{ab}	206^{b}–207	6. 12^{d}–14^{ab}
28*	—	—	—
7. 11^{ef}	6. 13^{cd}	208^{ab}	6. 14^{cd}
7. 12–26	6. 14–28	208^{cd}–223^{ab}	6. 15–29
7. 27^{abcd}	6. 29	223^{cd}–224^{ab}	6. 30

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
7. 27^{ef}	6. 30^{ab}	224^{cd}	6. 31^{ab}
7. 28	6. 30^{cd}–31^{ab}	225	6. 31^{cd}–31½
[8. 18–25]	[7. 19–27^{ab}]	[272^{cd}–280]	6. 32½–39½
7. 29–31	6. 31^{cd}–34^{ab}	226–228	6. 40½–42½
29*	—	—	—
7. 32–34	6. 34^{cd}–36^{ef}	229–231	6. 43½–45½
7. 35^{ab}	6. 37^{ab}	232^{ab}	—
30*	—	—	—
7. 35^{cd}–39	6. 37^{cd}–41	232^{cd}–236	6. 46½–50
31*	—	—	6. 51
7. 40–41^{abcd}	6. 42–43	237–238	6. 52–53
7. 41^{ef}	6. 44^{ab}	239^{ab}	6. 54^{ab}
7. 42–43^{abcd}	6. 44^{cd}–46^{ab}	239^{cd}–241^{ab}	6. 54^{cd}–56^{ab}
7. 43^{ef}	6. 46^{cd}	241^{cd}	6. 56^{cd}
7. 44–48	6. 47–51	242–246	6. 57–61
7. 49^{abcd}	6. 52^{abcd}	247	6. 62^{cdab}
7. 49^{ef}	6. 52^{ef}	248^{ab}	6. 63^{ab}
7. 50–52^{ab}	6. 53–55^{ab}	248^{cd}–250	6. 63^{cd}–65
32*	—	—	—
33*	—	—	6. 66^{ab}
7. 52^{cd}	6. 55^{cd}	251^{ab}	6. 66^{cd}
34*	—	—	—
7. 52^{ef}	6. 55^{ef}	251^{cd}	6. 67^{ab}
7. 53	6. 56	252	6. 67^{cd}–67½
8. 1–6^{ab}	7. 1–6^{ab}	253–258^{ab}	7. 1–6^{ab}
35*	—	258^{cd}–259^{ab}	—
8. 6^{cd}	7. 6^{cd}	259^{cd}	7. 6^{cd}
36*	7. 6^{ef}	260^{ab}	—
8. 7–9^{abcd}	7. 7–9	260^{cd}–263^{ab}	7. 7–9
8. 9^{ef}	7. 10^{ab}	263^{cd}	7. 10^{ab}
37*	—	—	—
8. 10^{abcd}	7. 10^{cd}–11^{ab}	264	7. 10^{cd}–11^{ab}
8. 10^{ef}	7. 11^{cd}	265^{ab}	7. 11^{cd}
8. 11–12	7. 12–13	265^{cd}–267^{ab}	7. 12–13
38*	—	—	7. 13½
8. 13–17	7. 14–18	267^{cd}–272^{ab}	7. 14½–18½
8. 18–25^{ab}	7. 19–26^{ab}	272^{cd}–279	[6. 32½–39½^{ab}]
39*	7. 26^{cd}	280^{ab}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 25^{cd}	7. 27^{ab}	280^{cd}	[6. $39\frac{1}{2}^{cd}$]†
8. 26–31	7. 27^{cd}–32	281–286	7. $19\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
9. 1–3	8. 1–3	287–289	8. 1–3
9. 4	8. 4	—	8. 4
9. 5	8. 5	290	8. 5
40*	8. 6^{ab}	291^{ab}	—
9. 6	8. 6^{cd}–7^{ab}	291^{cd}–292^{ab}	8. 6
41*	—	—	—
9. 7–18	8. 7^{cd}–18	292^{cd}–304	8. 7–18
42*	—	—	—
9. 19–20^{abcd}	8. 19–20	305–306	8. 19–$20\frac{1}{2}^{ab}$
9. 20^{ef}	8. 21^{ab}	307^{ab}	8. $20\frac{1}{2}^{cd}$
9. 21	8. 21^{cd}–22	307^{cd}–308	8. $21\frac{1}{2}$
10. 1–6^{c}	9. 1–6^{c}	309–314^{c}	9. 1–6^{c}
10. 6^{d}–7^{a}	9. 6^{d}–7^{a}	—	9. 6^{d}–7^{a}
10. 7^{bcd}	9. 7^{bcd}	314^{d}–315^{b}	9. 7^{bcd}
43*	9. 8	315^{cd}–316^{ab}	—
10. 8–21	9. 9–22	316^{cd}–330^{ab}	9. 8–21
10. 22^{ab}	9. 23^{ab}	330^{cd}	—
10. 22^{cd}–31^{a}	9. 23^{cd}–32^{a}	331–339^{c}	9. 22–30^{c}
44*	9. 32^{bc}	339^{d}–340^{a}	—
10. 31^{b}–35^{ab}	9. 32^{d}–36	340^{b}–344^{ab}	9. 30^{d}–34
45*	—	—	—
46*	—	—	9. 35^{ab}
10. 35^{cd}–37	9. 37–39^{ab}	344^{cd}–346	9. 35^{cd}–$37\frac{1}{2}^{ab}$
47*	—	—	—
10. 38–47	9. 39^{cd}–49^{ab}	347–356	9. $37\frac{1}{2}^{cd}$–$47\frac{1}{2}^{ab}$
48*	—	—	—
10. 48^{ab}	9. 49^{cd}	357^{ab}	9. $47\frac{1}{2}^{cd}$
10. 48^{cd}	9. 50^{ab}	357^{cd}	9. $48\frac{1}{2}^{cd}$
49* (*for* 48^{cd})	—	—	—
10. 49^{ab}	9. 50^{cd}	358^{ab}	9. $48\frac{1}{2}^{ab}$
10. 49^{cd}–51	9. 51–53^{ab}	358^{cd}–360	9. $50\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}^{ab}$
10. 52^{ab}	9. 53^{cd}	361^{ab}	9. $49\frac{1}{2}^{ab}$ ± $52\frac{1}{2}^{cd}$
10. 52^{cd}–55^{ab}	9. 54–56	361^{cd}–364^{ab}	—
10. 55^{cd}	9. 57^{ab}	364^{cd}	9. $49\frac{1}{2}^{cd}$ = $53\frac{1}{2}^{ab}$
10. 56–58^{ab}	9. 57^{cd}–59	365–367^{ab}	—

† Transposition in M. ed.; see above.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
10. 58^{cd}–67	9. 60–69^{ab}	367^{cd}–376	9. $53\frac{1}{2}^{cd}$–$62\frac{1}{2}$
50*	—	—	9. $63\frac{1}{2}$
10. 68^{ab}	9. 69^{cd}	377^{ab}	9. $64\frac{1}{2}^{ab}$
51*	9. 70^{ab}	377^{cd}	—
10. 68^{cd}–74	9. 70^{cd}–76	378–384	9. $64\frac{1}{2}^{cd}$–$70\frac{1}{2}$
11. 1–8^{ab}	10. 1–8^{ab}	385–392^{ab}	10. 1–8^{ab}
52*	10. 8^{cd}	392^{cd}	—
11. 8^{cd}–9^{ab}	10. 9^{cd}–10^{ab}	393^{cd}–394^{ab}	10. 8^{ab}–9^{ab}
11. 9^{cd}	10. 9^{ab}	393^{ab}	10. 9^{cd}
11. 10^{ab}	10. 10^{cd}	394^{cd} ± 396^{ab}	10. 10^{ab}
53*	10. 11^{ab}	395^{ab}	—
11. 10^{cd}	10. 11^{cd}	395^{cd} ± 396^{cd}	10. 10^{cd}
11. 11–14	10. 12–15	397–400	10. 11–14
12. 1–9^{abcd}	11. 1–9	401–409	11. 1–9
54*	—	—	11. 10
—	—	—	11. 11
12. 9^{ef}	11. 10^{ab}	410^{ab}	11. 12^{ab}
12. 10–12	11. 10^{cd}–13^{ab}	410^{cd}–413	11. 12^{cd}–$14\frac{1}{2}$
12. 13^{abcd}	11. 13^{cd}–14^{ab}	414	11. $15\frac{1}{2}^{cd}$–16
12. 13^{ef}	11. 14^{cd}	415^{ab}	11. $15\frac{1}{2}^{ab}$
12. 14^{abcd}	11. 15	415^{cd}–416^{ab}	11. 17
12. 14^{ef}	11. 16^{ab}	416^{cd}	11. $17\frac{1}{2}$
12. 15^{abcd}	11. 16^{cd}–17^{ab}	417	11. $18\frac{1}{2}$
12. 15^{ef}	11. 17^{cd}	418^{ab}	11. $19\frac{1}{2}^{ab}$
12. 16–17^{ab}	11. 18–19^{ab}	418^{cd}–419	11. $19\frac{1}{2}^{cd}$–21^{ab}
55*	11. 19^{cd}	420^{ab}	—
12. 17^{cd}–20^{ab}	11. 20–22	420^{cd}–423^{ab}	11. 21^{cd}–$23\frac{1}{2}$
12. 20^{cd}	—	—	—
12. 21–30^{abcd}	11. 23–32	423^{cd}–433^{ab}	11. $24\frac{1}{2}$–34^{ab}
12. 30^{ef}	11. 33^{ab}	433^{cd}	11. 34^{cd}
12. 31–35^{abcd}	11. 33^{cd}–38^{ab}	434–438	11. 35–39
12. 35^{ef}	11. 38^{cd}	439^{ab}	11. $39\frac{1}{2}$
12. 36–37	11. 39–40	439^{cd}–441	11. $40\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
13. 1	12. 1	442	12. 1
56*	—	—	—
13. 2	12. 2	443	12. 2
57* (*for* 2)	—	—	—
13. 3–6^{ab}	12. 3–6^{ab}	444–447^{ab}	12. 3–6^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
58*	—	—	—
13. 6^{cd}–8^{abcd}	12. 6^{cd}–8	447^{cd}–449	12. 6^{cd}–8
13. 8^{ef}	12. 9^{ab}	450^{ab}	12. 8½
13. 9–33^{abcd}	12. 9^{cd}–33	450^{cd}–475^{ab}	12. 9½–33½
13. 33^{ef}	12. 34^{ab}	475^{cd}	12. 34½^{ab}
13. 34–42^{abcd}	12. 34^{cd}–43^{ab}	476–484	12. 34½^{cd}–43
13. 42^{ef}	12. 43^{cd}	485^{ab}	12. 43½
13. 43–44^{abcd}	12. 44–45	485^{cd}–487^{ab}	12. 44½–45½
13. 44^{ef}	12. 46^{ab}	487^{cd}	12. 46½^{ab}
13. 45–48^{abcd}	12. 46^{cd}–50^{ab}	488–491	12. 46½^{cd}–50
13. 48^{ef}	12. 50^{cd}	492^{ab}	12. 50½
13. 49–50	12. 51–52	492^{cd}–494	12. 51½–52½
59*	—	—	—
14. 1–13	13. 1–13	495–507	13. 1–13
15. 1–7^{abcd}	14. 1–7	508–514	14. 1–7
15. 7^{ef}	14. 8^{ab}	515^{ab}	14. 8^{ab}
15. 8^{ab}	14. 8^{cd}	515^{cd}	14. 8^{cd}
15. 8^{cdef}	14. 9	516	—
15. 9–23	14. 10–24	517–531	14. 9–23
[15. 53–54]	14. 25–26 †	532–533 †	[14. 54½–55½]
15. 24–26^{abcd}	14. 27–29	534–536	14. 24–26
15. 26^{ef}	14. 30^{ab}	537^{ab}	14. 27^{ab}
60*	14. 30^{cd}	537^{cd}	14. 27^{cd}
15. 27–28^{ab}	14. 31–32^{ab}	538–539^{ab}	14. 28–29^{ab}
15. 28^{cd}	14. 32^{cd}	539^{cd}	14. 31^{ab}
15. 29–30	14. 33–34	540–541	14. 31^{cd}–33^{ab}
15. 31–32^{ab}	14. 35–36^{ab}	542–543^{ab}	14. 29^{cd}–30
15. 32^{cd}–45	14. 36^{cd}–49	543^{cd}–556	14. 33^{cd}–46
61*	14. 50^{ab}	557^{ab}	14. 46½
15. 46–52	14. 50^{cd}–57^{ab}	557^{cd}–564^{ab}	14. 47½–53½
15. 53–54	14. 57^{cd}–59^{ab} †	564^{cd}–566^{ab} †	14. 54½–55½
15. 55–56	14. 59^{cd}–70^{ab}	566^{cd}–577^{ab}	14. 56½–66½
—	—	—	14. 67½–68
15. 66–71^{ab}	14. 70^{cd}–75	577^{cd}–582	14. 69–74^{ab}
62*	—	—	—
15. 71^{cd}–75	14. 76–80	583–587	14. 74^{cd}–78

† Repeated (with var.).

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
63*	—	—	—
16. 1–20	15. 1–20	588–607	15. 1–20
16. 21–24^{abcd}	16. 1–4	608–611	15. 21–24
16. 24^{ef}	16. 5^{ab}	612^{ab}	15. 25^{ab}
64*	16. 5^{cd}–6	612^{cd}–613	15. 25^{cd}–26
16. 25	16. 7	614	15. 27
65*	—	—	—
16. 26–32^{a}	16. 8–14^{a}	615–621^{a}	15. 28–34^{a}
—	—	—	15. 34^{bc}
16. 32^{b}–33	16. 14^{b}–15	621^{b}–622	15. 34^{d}–35$\frac{1}{2}$
66* (*for* 33^{cd})	—	—	—
16. 34–41	16. 16–23	623–630	15. 36$\frac{1}{2}$–43$\frac{1}{2}$
16. 42^{ab}	—	—	15. 44$\frac{1}{2}^{ab}$
16. 42^{cd}–46	16. 24–27^{ef}	631–635	15. 44$\frac{1}{2}^{cd}$–48$\frac{1}{2}$
67*	—	—	—
17. 1–10^{ab}	17. 1–10^{ab}	636–645^{ab}	16. 1–10^{ab}
68*	—	—	—
17. 10^{cd}–19^{ab}	17. 10^{cd}–19^{ab}	645^{cd}–654^{ab}	16. 10^{cd}–19^{ab}
69*	—	—	—
17. 19^{cd}–20^{abcd}	17. 19^{cd}–20^{abcd}	654^{cd}–655	16. 19^{cd}–20
17. 20^{ef}	17. 20^{ef}	656^{ab}	16. 21^{ab}
17. 21–22^{abcd}	17. 21–22	656^{cd}–658^{ab}	16. 21^{cd}–23^{ab}
17. 22^{ef}	17. 23^{ab}	658^{cd}	16. 23^{cd}
17. 23–39	17. 23^{cd}–39	659–675	16. 24–40
18. 1–8	18. 1–8	676–683	17. 1–8
70*	18. 9^{ab}	684^{ab}	17. 9^{ab}
18. 9–18	18. 9^{cd}–18	684^{cd}–694	17. 9^{cd}–18$\frac{1}{2}$
19. 1–8^{ab}	19. 1–8^{ab}	695–702^{ab}	18. 1–8^{ab}
19. 8^{cd}	19. 8^{cd}	702^{cd}	—
71* (*for* 8^{cd})	—	—	18. 8^{cd}
19. 9	19. 9	703	18. 9
72*	—	—	18. 10^{ab}
19. 10–12	19. 10–12 †	704–706 †	18. 10^{cd}–12$\frac{1}{2}$
19. 13	19. 21^{cdef}	715^{cd}–716^{ab}	18. 13$\frac{1}{2}$
19. 14^{ab}	19. 21^{ab}	715^{ab}	18. 14$\frac{1}{2}^{ab}$
19. 14^{cdef}	19. 22	716^{cd}–717^{ab}	18. 14$\frac{1}{2}^{cd}$–15

‡ See below for intervening stanzas.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
73*	19. 23^{ab}	717^{cd}	—
19. 15	19. 23^{cd}–24^{ab}	718	18. 16
19. 16–18	19. 13–15	707–709	18. 17–19
—	—	—	18. 20^{ab}
19. 19–23	19. 16–20	710–714	18. 20^{cd}–$24\frac{1}{2}$
19. 24–25^{ab}	19. 24^{cd}–25^{cd}	719–720^{ab}	18. $25\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	18. $26\frac{1}{2}^{cd}$
19. 25^{cd}–28	19. 25^{ef}–28	720^{cd}–723	18. $27\frac{1}{2}$–30
74*	—	—	—
19. 29–30	19. 29–30	724–725	18. 31–32
75*	—	—	18. 33^{ab}
19. 31–39^{abcd}	19. 31–39	726–734	18. 33^{cd}–$41\frac{1}{2}$
19. 39^{ef}	19. 40^{ab}	735^{ab}	18. $42\frac{1}{2}^{ab}$
19. 40–44	19. 40^{cd}–45	735^{cd}–740	18. $42\frac{1}{2}^{cd}$–47
20. 1–13	20. 1–13	741–753	19. 1–13
20. 14	20. 14	—	19. 14
20. 15–17^{ab}	20. 15–17^{ab}	754–756^{ab}	19. 15–17^{ab}
—	—	—	19. 17^{cd}–18
20. 17^{cd}	20. 17^{cd}	756^{cd}	19. 19^{ab}
76*	—	—	—
20. 18–20	20. 18–20	757–759	19. 19^{cd}–$21\frac{1}{2}$
21. 1–12	21. 1–12	760–771	20. 1–12
77* (*for* 12^{cd})	—	—	—
21. 13–17	21. 13–17	772–776	20. 13–17
22. 1–3^{ab}	22. 1–3^{ab}	777–779^{ab}	21. 1–3^{ab}
78*	—	—	—
79*	—	—	—
22. 3^{cd}–7	22.† 3^{cd}–7	779^{cd}–783	21. 3^{cd}–7
80*	—	—	—
81*	—	—	—
22. 8	22. 8	784	21. 8
82* (*for* 8^{cd})	—	—	—
22. 9–13	22. 9–13	785–789	21. 9–13
83*	—	—	21. $13\frac{1}{2}$
22. 14–16	22. 14–16	790–792	21. $14\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
App. I. 1, 1–57	23. 1–28^{abcd}	793–821	—
22. 17–22^{ab}	24. 1–6^{ab}	822–827^{ab}	21. $17\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}^{ab}$

† Reads adhy. 41 after adhy. 22.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
84*	24. 6^{cd}–7^{cd}	827^{cd}–828	—
22. 22^{cd}	24. 7^{ef}	829	21. 22$\frac{1}{2}^{cd}$
[41. 1–104]	[43. 6–109]	[1533–1637]	22. 1–130$\frac{1}{2}$ †
85*	—	—	—
23. 1–7	25. 1–7	830–836	23. 1–7
86*	—	—	—
23. 8–47	25. 8–47	837–878	23. 8–47
24. 1–10	26. 1–10	879–888	24. 1–10
87*	—	—	—
24. 11–48	26. 11–48	889–926	24. 11–48
88*	—	—	—
24. 49–72	26. 49–72	927–950	24. 49–72
25. 1–37	27. 1–37	951–987	25. 1–37
89*	—	—	—
25. 38–43	27. 38–43	988–993	25. 38–43
26. 1–42	28. 1–42	994–1035	26. 1–42
27. 1–17	29. 1–17	1036–1052	27. 1–17
90*	—	—	—
27. 18–29	29. 18–29	1053–1064	27. 18–29
28. 1–37^{ab}	30. 1–37^{ab}	1065–1101^{ab}	28. 1–37^{ab}
91*	—	—	—
28. 37^{cd}–47	30. 37^{cd}–47	1101^{cd}–1111	28. 37^{cd}–47
92*	—	—	—
29. 1–23^{c}	31. 1–23^{c}	1112–1134^{c}	29. 1–23^{c}
93*	—	—	—
94*	—	—	—
29. 23^{d}–30	31. 23^{d}–30	1334^{d}–1141	29. 23^{d}–30
95*	—	—	—
30. 1–11	32. 1–11	1142–1152	30. 1–11
96*	—	—	—
30. 12–22^{ab}	32. 12–22^{ab}	1153–1163^{ab}	30. 12–22^{ab}
97*	—	—	—
30. 22^{cd}–28	32. 22^{cd}–28	1163^{cd}–1169	30. 22^{cd}–28
98*	—	—	—
31. 1–5	33. 1–5	1170–1174	31. 1–5
99*	—	—	—
31. 6	33. 6	1175	31. 6
100*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
31. 7–34	33. 7–34	1176–1204	31. 7–34
32. 1–35	34. 1–35	1205–1239	32. 1–35
101*	—	—	—
32. 36–42	34. 36–42	1240–1246	32. 36–42
33. 1–27^{ab}	35. 1–27^{ab}	1247–1273^{ab}	33. 1–27^{ab}
102*	—	—	—
33. 27^{cd}	35. 27^{cd}	1273^{cd}	33. 27^{cd}
103*	—	—	—
33. 28–39^{ab}	35. 28–39^{ab}	1274–1285^{ab}	33. 28–39^{ab}
104*	—	—	—
33. 39^{cd}–40^{ab}	35. 39^{cd}–40^{ab}	1285^{cd}–1286^{ab}	33. 39^{cd}–40^{ab}
105*	—	—	—
33. 40^{cd}–44	35. 40^{cd}–44	1286^{cd}–1290	33. 40^{cd}–44
106*	—	—	—
107*	—	—	—
33. 45–55	35. 45–55	1291–1301	3. 45–55
34. 1–20	36. 1–20	1302–1321	34. 1–20
108*	St. not numbered	1322	35. 1
109*	—	—	—
35. 1–19	37. 1–19	1323–1341	35. 2–20
35. 20	37. 20	—	35. 21
35. 21–34	37. 21–34	1342–1355	35. 22–35
36. 1–27	38. 1–27	1356–1382	36. 1–27
37. 1–20	39. 1–20	1383–1402	37. 1–20
38. 1–24	40. 1–24	1403–1426	38. 1–24
39. 1–28	41. 1–28	1427–1454	39. 1–28
40. 1–47^{ab}	42. 1–47^{ab}	1455–1501^{ab}	40. 1–47^{ab}
110*	—	—	—
40. 47^{cd}–78	42. 47^{cd}–78	1501^{cd}–1532	40. 47^{cd}–48
111*	—	—	—
112*	43. 4–5^{ab}	—	—
113*	43. 1–3	—	—
114*	43. 5^{cdef}	—	—
115*	—	—	—
App. I. 2–3	—	—	—
41. 1–5	43. 6–10	1533–1537	22. 1–5†

† See footnote on p. cxli.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
*116**	—	—	22. 6–7
41. 6–9	43. 11–14	1538–1541	22. 8–11
117*	—	—	22. 12^{ab}
41. 10^{ab}	43. 15^{ab}	1542^{ab}	22. 12^{cd}
118*	—	—	22. 13^{ab}
41. 10^{cd}–13	43. 15^{cd}–18	1542^{cd}–1545	22. 13^{cd}–16
119* (*for* 13)	—	—	—
41. 14–18^{ab}	43. 19–23^{ab}	1546–1550^{ab}	22. 17–21^{ab}
41. 18^{cd}	43. 23^{cd}	—	—
120* (*for* 18^{cd})	—	—	22. 21^{cd}–22^{ab}
41. 19–20^{ab}	43. 24–25^{ab}	1550^{cd}–1551	22. 22^{cd}–$23\frac{1}{2}^{ab}$
121*	—	—	22. $23\frac{1}{2}^{cd}$
41. 20^{cd}–24	43. 25^{cd}–29	1552–1556^{ab}	22. $24\frac{1}{2}$–28
41. 25–26	43. 30–31	1556^{cd}–1558^{ab}	—
41. 27	43. 32	1558^{cd}–1559^{ab}	22. 29
41. 28^{ab}	43. 33^{ab}	—	—
41. 28^{cd}	43. 33^{cd}	—	22. 31^{ab}
122* (*for* 28^{ab})	—	1559^{cd}–1560^{ab}	22. 30
41. 29–32	43. 34–37	1560^{cd}–1564	22. 31^{cd}–$34\frac{1}{2}$
123*	—	—	22. $35\frac{1}{2}$
41. 33–38	43. 38–43	1565–1570	22. $36\frac{1}{8}$–$41\frac{1}{2}$
41. 39^{ab}	43. 44^{ab}	1571^{ab}	—
124* (*for* 39^{ab})	—	—	22. $42\frac{1}{2}^{ab}$
41. 39^{cd}	43. 44^{cd}	1571^{cd}	22. $42\frac{1}{2}^{cd}$
—	—	1572^{ab}	—
41. 40–43^{ab}	43. 45–48^{ab}	1572^{cd}–1576^{ab}	22. $43\frac{1}{2}$–$46\frac{1}{2}^{ab}$
125*	—	—	22. $46\frac{1}{2}^{cd}$–$50\frac{1}{2}$
41. 43^{cd}–65	43. 48^{cd}–70	1576^{cd}–1598	22. 51–73
126*	—	—	22. 74
41. 66–68	43. 71–73^{ab}	1599–1601^{ab}	22. 75–$76\frac{1}{2}$
127*	—	—	—
41. 69^{abcd}	43. 73^{cd}–74^{ab}	1601^{cd}–1602^{ab}	22. $77\frac{1}{2}$
41. 69^{ef}	43. 74^{cd}	1602^{cd}	22. 78
41. 70–76	43. 75–81	1603–1609	22. 79–85
41. 77	43. 82	1610	22. 87^{cd}–88^{ab}
128*	—	—	22. 88^{cd}
41. 78^{ad}	43. 83^{ab}	1611^{ab}	—
41. 78^{cd}	43. 83^{cd}	1611^{cd}	22. $88\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
41. 79	43. 84	1612	22. 86
41. 80^{ab}	43. 85^{ab}	1613^{ab}	—
41. 80^{cd}	43. 85^{cd}	1613^{cd}	22. 87^{ab}
—	—	—	22. 87^{cd}–88½
41. 81	43. 86	1614	22. 89½
129*	—	—	22. 90½
41. 82–84^{ab}	43. 87–89^{ab}	1615–1617^{ab}	22. 91½–93
41. 84^{cd}	43. 89^{cd}	1617^{cd}	—
41. 85–89	43. 90–94	1618–1622	22. 94–98½^{ab}
—	—	—	22. 98½^{cd}–103½^{ab}
41. 90–91^{ab}	43. 95–96^{ab}	1623–1624^{ab}	—
41. 91^{cd}–92	43. 96^{cd}–97	1624^{cd}–1625	22. 103½^{cd}–105^{ab}
130*	—	—	22. 105^{cd}
41. 93	43. 98	1626	22. 105½–106½^{ab}
131*	—	—	22. 106½^{cd}
—	—	—	22. 107½–112½
41. 94–95^{ab}	43. 99–100^{ab}	1627–1628^{ab}	22. 113½–114½^{ab}
132*	—	—	22. 114½^{cd}
41. 95^{cd}	43. 100^{cd}	1628^{cd}	22. 115
133*	—	—	22. 116^{ab}
—	—	—	22. 116^{cd}
41. 96	43. 101	1629	22. 117
—	—	—	22. 118–123
41. 97	43. 102	1630	—
41. 98^{ab}	43. 103^{ab}	1631^{ab}	22. 124^{ab}
—	—	—	22. 124^{cd}
41. 98^{cd}–104	43. 103^{cd}–109	1631^{cd}–1637	22. 124½–130½
134*	—	—	—
42. 1–17	44. 1–17	1638–1654	41. 1–17
—	—	—	41. 17½
42. 18–26^{ab}	44. 18–26^{ab}	1655–1663^{ab}	41. 18½–26½^{ab}
42. 26^{cd}	44. 26^{cd}	1664^{ab}	41. 26½^{cd}
135*	—	1664^{cd}–1666^{ab}	—
42. 27–28^{ab}	44. 27–28^{ab}	1666^{cd}–1667	41. 27½–28½^{ab}
42. 28^{cd}	44. 28^{cd}	1668^{cd}	41. 28½^{cd}
42. 29–30	44. 29–30	1668–1669	41. 29½–30½
43. 1–10^{abcd}	45. 1–10	1670–1679	42. 1–10

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
43. 10^{ef}	45. 11^{ab}	1680^{ab}	42. 11^{ab}
43. $11–14^{abcd}$	45. $11^{cd}–15^{ab}$	$1680^{cd}–1684^{ab}$	42. $11^{cd}–15^{ab}$
43. 14^{ef}	45. 15^{cd}	1684^{cd}	42. 15^{cd}
43. $15–16^{abcd}$	45. 16–17	1685–1686	42. 16–17
43. 16^{ef}	45. 18^{ab}	1687^{ab}	42. $17\frac{1}{2}$
43. 17–18	45. $18^{cd}–20^{ab}$	$1687^{cd}–1689^{ab}$	42. $18\frac{1}{2}–19\frac{1}{2}$
136*	—	—	—
43. $19–21^{abcd}$	45. $20^{cd}–23^{ab}$	$1689^{cd}–1692^{ab}$	42. $20\frac{1}{2}–22\frac{1}{2}$
43. 21^{ef}	45. 23^{cd}	1692^{cd}	42. 23
43. $22–26^{ab}$	45. $24–28^{ab}$	$1693–1697^{ab}$	42. $24–28^{ab}$
137*	—	—	—
43. $26^{cd}–29^{abcd}$	45. $28^{cd}–31$	$1697^{cd}–1700$	42. $28^{cd}–31$
43. 29^{ef}	45. 32^{ab}	1701^{ab}	42. 32^{ab}
43. $30–31^{abcd}$	45. $32^{cd}–34^{ab}$	$1701^{cd}–1703^{ab}$	42. $32^{cd}–33\frac{1}{2}$
43. 31^{ef}	45. 34^{cd}	1703^{cd}	42. 34
43. $32–35^{a}$	45. $35–38^{a}$	$1704–1707^{a}$	42. $35–37\frac{1}{2}^{a}$
43. 35^{bc}	45. 38^{bc}	1707^{bc}	—
43. $35^{d}–42^{ab}$	45. $38^{d}–45^{ab}$	$1707^{d}–1714^{ab}$	42. $37\frac{1}{2}^{b}–44\frac{1}{2}^{ab}$
43. 42^{cd}	45. 45^{cd}	—	42. $44\frac{1}{2}^{cd}$
43. $43–74^{abcd}$	45. 46–77	$1714^{cd}–1746^{ab}$	42. $45–76\frac{1}{2}$
138*	—	—	42. $78\frac{1}{2}^{ab}$
43. 74^{ef}	45. 78^{ab}	1746^{cd}	42. $77\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	42. $77\frac{1}{2}^{cd}$
43. 75^{ab}	45. 78^{cd}	1747^{ab}	—
139*	45. 79^{ab}	1747^{cd}	—
43. $75^{cd}–76$	45. $79^{cd}–80$	$1748–1749^{ab}$	42. $78\frac{1}{2}^{cd}–79\frac{1}{2}$
140*	—	—	—
43. 77–83	45. 81–87	$1749^{cd}–1756^{ab}$	42. $80\frac{1}{2}–86\frac{1}{2}$
44. $1–19^{ab}$	46. $1–19^{ab}$	$1757–1775^{ab}$	43. $1–19^{ab}$
—	—	—	43. $19^{cd}–20^{ab}$
44. $19^{cd}–28$	46. $19^{cd}–28$	$1775^{cd}–1784$	43. $20^{cd}–29$
141*	46. 29^{ab}	—	—
44. 29^{ab}	46. 33^{cd}	1789^{cd}	43. 30^{ab}
142*	46. 29^{cd}	1785^{ab}	—
44. 29^{cd}	46. 34^{ab}	1790^{ab}	43. 30^{cd}
143*	—	—	43. 31
44. 30^{ab}	46. 29^{ef}	1785^{cd}	—
44. $30^{cd}–33$	46. $30^{ab}–33^{ab}$	$1786–1789^{ab}$	43. $32–34\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
44. 34–37^{abcd}	45. 34^{cd}–38^{ab}	1790^{cd}–1794^{ab}	43. 34½–38½
44. 37^{ef}	46. 38^{cd}	1794^{cd}	43. 39
44. 38–40^{abcd}	46. 39–41	1795–1797	43. 40–42
44. 40^{ef}	46. 42^{ab}	1798^{ab}	43. 43^{ab}
44. 41	46. 42^{cd}–43^{ab}	1798^{cd}–1799^{ab}	43. 43^{cd}–44^{ab}
144*	—	—	43. 44^{cd}
44. 42–43^{abcde}	46. 43^{cd}–45^{abc}	1799^{cd}–1801^{abc}	43. 45–47^{a}
—	—	—	43. 47^{bc}
44. 43^{f}	46. 45^{d}	1801^{d}	43. 47^{d}
44. 44–48^{abcd}	46. 46–50^{abcd}	1802–1806	43. 48–52
44. 48^{ef}	46. 50^{ef}	1807	43. 52½
45. 1–4	47. 1–4	1808–1811	44. 1–4
45. 5^{ab}	47. 5^{ab}	1812^{ab}	—
145* (*for* 5^{ab})	—	—	44. 5
45. 5^{cd}	47. 5^{cd}	1812^{cd}	44. 5½
146*	—	—	44. 6½
45. 6^{ab}	47. 6^{ab}	1813^{ab}	44. 7
147*	—	—	44. 8–10
45. 6^{cd}	47. 6^{cd}	1813^{cd}	—
45. 7–8^{ab}	47. 7–8^{ab}	1814–1815^{ab}	44. 11–12^{ab}
148*	—	—	—
45. 8^{cd}–12	47. 8^{cd}–12	1815^{cd}–1819	44. 12^{cd}–16
149*	—	—	44. 17^{ab}
45. 13–19^{ab}	47. 13–19^{ab}	1820–1826^{ab}	44. 17^{cd}–23½^{ab}
150*	—	—	44. 23½^{cd}
—	—	—	44. 24–25^{ab}
45. 19^{cd}–43^{ab}	47. 19^{cd}–43^{ab}	1826^{cd}–1850^{ab}	44. 25^{cd}–49^{ab}
45. 43^{cd}	47. 43^{cd}	—	44. 49^{cd}
App. I. 4, lines 1–16	47. 44–51	—	—
" " 16–335	47. 51–49. 21	1850^{cd}–2006	—
—	49. 22–23	2007–2008	—
" " 336–339	49. 24–25	2009–2010	—
45. 43^{ef}	49. 26^{ab}	2011^{ab}	44. 49½
45. 44–46^{abcd}	49. 26^{cd}–29^{ab}	2011^{cd}–2014^{ab}	44. 50½–52½
45. 46^{ef}	49. 29^{cd}	2014^{cd}	44. 53
[App. I. 4, lines 9–19]	49. 30–34 †	—	—

† Repeated from 47. 48–52.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
45. 47–53	49. 35–41	2015–2021	44. 54–60
151*	—	—	—
45. 54–55^{ab}	49. 42–43	2022–2023	44. 61–62
45. 55^{ef}	49. 44^{ab}	2024^{ab}	44. 62$\frac{1}{2}$
45. 56^{abcd}	49. 44^{cd}–45^{ab}	2024^{cd}–2025^{ab}	44. 63$\frac{1}{2}$
45. 56^{ef}	49. 45^{cd}	2025^{cd}	44. 64$\frac{1}{2}^{ab}$
45. 57–58	49. 46–47	2026–2027	44. 64$\frac{1}{2}^{cd}$–66
152*	49. 48	—	—
45. 59–63	49. 49–53	2028–2032	44. 67–71
46. 1–4	50. 1–4	2033–2036	45. 1–4
153*	—	—	—
46. 5–30^{abcd}	50. 5–30^{ab}	2037–2062	45. 5–30
46. 30^{ef}	50. 30^{cd}	2063^{ab}	45. 31^{ab}
—	—	—	45. 31^{cd}
154*	—	—	—
46. 31–33^{abcd}	50. 31–33	2063^{cd}–2066^{ab}	45. 32–34
46. 33^{ef}	50. 34^{ab}	2066^{cd}	45. 34$\frac{1}{2}$
46. 34–35	50. 34^{cd}–36^{ab}	2067–2068	45. 37–38
—	—	—	45. 38$\frac{1}{2}$–39$\frac{1}{2}$
155*	—	—	—
46. 36^{ab}	50. 36^{cd}	2069^{ab}	—
46. 36^{cd}–37	50. 37–38^{ab}	2069^{cd}–2070	45. 40–41
—	—	—	45. 42
46. 38^{ab}	50. 38^{cd}	2071^{ab}	—
156* (*for* 38^{ab})	—	—	45. 35$\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	45. 35$\frac{1}{2}^{cd}$–36
46. 38^{cd}	50. 39^{ab}	2071^{cd}	45. 43^{ab}
—	—	—	45. 43^{cd}
46. 39–40^{abcd}	50. 39^{cd}–41^{ab}	2072–2073	45. 43$\frac{1}{2}$–45$\frac{1}{2}^{ab}$
46. 40^{ef}	50. 41^{cd}	2074^{ab}	45. 45$\frac{1}{2}^{cd}$
46. 41	50. 42	2074^{cd}–2075^{ab}	45. 46$\frac{1}{2}$
—	—	—	45. 47$\frac{1}{2}$
46. 42–43^{abcd}	50. 43–44	2075^{cd}–2077^{ab}	45. 48$\frac{1}{2}$–49$\frac{1}{2}$
46. 43^{ef}	50. 45^{ab}	2077^{cd}	45. 50$\frac{1}{2}^{ab}$
46. 44–50^{ab}	50. 45^{cd}–51	2078–2084^{ab}	45. 50$\frac{1}{2}^{cd}$–56$\frac{1}{2}$
46. 50^{cd}–51^{ab}	50. 52	—	45. 57–58^{ab}
46. 51^{cdef}	50. 53	2084^{cd}–2085^{ab}	45. 58$\frac{1}{2}^{cd}$–58$\frac{1}{2}$
46. 52^{abcd}	50. 54	2085^{cd}–2086^{ab}	45. 59$\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
46. 52^{ef}	50. 55^{ab}	2086^{cd}	45. $60\frac{1}{2}^{ab}$
46. 53–56	50. 55^{cd}–58^{ef}	2087–2090	45. $60\frac{1}{2}^{cd}$–64
47. 1–9	51. 1–9	2091–2099	46. 1–9
—	—	—	46. 10
47. 10–25	51. 10–25	2100–2115	46. 11–26
47. 26	51. 26	2116	—
157* (*for* 26)	—	—	46. 27
47. 27–30	51. 27–30	2117–2120	46. 28–31
48. 1–2^{ab}	52. 1–2^{ab}	2121–2122^{ab}	47. 1–2^{ab}
158*	—	—	47. 2^{cd}
48. 2^{cd}–7^{ab}	52. 2^{cd}–7^{ab}	2122^{cd}–2127^{ab}	47. 3–$7\frac{1}{2}^{ab}$
48. 7^{cd}	52. 7^{cd}	2127^{cd}	—
48. 8–9^{ab}	52. 8–9^{ab}	2128–2129^{ab}	47. $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
48. 9^{cd}	52. 9^{cd}	2129^{cd}	47. $7\frac{1}{2}^{cd}$
48. 10–18^{abcd}	52. 10–18	2130–2138	47. $9\frac{1}{2}^{cd}$–18
159*	—	—	—
48. 18^{ef}	52. 19^{ab}	2139^{ab}	47. 19^{ab}
48. 19–24	52. 19^{cd}–25^{ab}	2139^{cd}–2145^{ab}	47. 19^{cd}–$24\frac{1}{2}$
160*	—	2145^{cd}	—
48. 25^{ab}	52. 25^{cd}	—	47. $25\frac{1}{2}^{ab}$
48. 25^{cd}–27	52. 26–28^{ab}	2146–2148^{ab}	47. $25\frac{1}{2}^{cd}$–$27\frac{1}{2}$
161*	—	—	—
48. 28–33	52. 28^{cd}–34^{ab}	2148^{cd}–2154^{ab}	47. $28\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
162*	—	—	47. $34\frac{1}{2}$
48. 34–35^{abcd}	52. 34^{cd}–36^{ab}	2154^{cd}–2156^{ab}	47. $35\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
48. 35^{ef}	52. 36^{cd}	2156^{cd}	47. $37\frac{1}{2}^{ab}$
48. 36–37^{abcd}	52. 37–38	2157–2158	47. $37\frac{1}{2}^{cd}$–$39\frac{1}{2}^{ab}$
48. 37^{ef}	52. 39^{ab}	2159^{ab}	47. $39\frac{1}{2}^{cd}$
48. 38–56	52. 39^{cd}–58^{ab}	2159^{cd}–2178^{ab}	47. $40\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
48. 57^{ab}	52. 58^{cd}	2178^{cd}	—
48. 57^{cd}–59	52. 59–61^{ab}	2179–2181^{ab}	47. $60\frac{1}{2}$–62
48. 60	52. 61^{cd}–62^{ab}	2181^{cd}–2182^{ab}	47. $59\frac{1}{2}$
48. 60–66	52. 62^{cd}–68^{ab}	2182^{cd}–2188^{ab}	47. 63–68
163*	52. 68^{cd}	2188^{cd}	—
48. 67–69^{ab}	52. 69–71^{ab}	2189–2191^{ab}	47. 69–71^{ab}
48. 69^{cd}	52. 71^{cd}	2191^{cd}	—
48. 69^{ef}	52. 72^{ab}	2192^{ab}	47. 71^{cd}
48. 70	52. 72^{cdef}	2192^{cd}–2193	47. 72

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
49. 1–25	53. 1–25	2194–2218	48. 1–25
164*	—	—	—
49. 26–39^{abcd}	53. 26–39	2219–2232	48. $25\frac{1}{2}$–39
49. 39^{ef}	53. 40^{ab}	2233^{ab}	48. 40^{ab}
49. 40^{abcd}	53. 40^{cd}–41^{ab}	2233^{cd}–2234^{ab}	48. 40^{cd}–41^{ab}
49. 40^{ef}	53. 41^{cd}	2234^{cd}	48. 41^{cd}
50. 1–7^{abcd}	54. 1–7	2235–2241	49. 1–7
50. 7^{ef}	54. 8^{ab}	2242^{ab}	49. $7\frac{1}{2}$
50. 8–9^{ab}	54. 8^{cd}–9	2242^{cd}–2243	49. $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
165*	—	—	—
50. 9^{cd}–20^{ab}	54. 10–20	2244–2254	49. $9\frac{1}{2}^{cd}$–$20\frac{1}{2}^{ab}$
50. 20^{cd}	54. 21^{ab}	2255^{ab}	49. 21
166*	54. 21^{cd}–22	2255^{cd}–2256	—
50. 20^{ef}	54. 23^{ab}	2257^{ab}	49. $20\frac{1}{2}^{cd}$
50. 21–23	54. 23^{cd}–26^{ab}	2257^{cd}–2260^{ab}	49. 22–24
167*	—	—	49. 25^{ab}
50. 24–26^{abcd}	54. 26^{cd}–29^{ab}	2260^{cd}–2263^{ab}	49. 25^{cd}–28^{ab}
50. 26^{ef}	54. 29^{cd}	2263^{cd}	49. 28^{cd}
50. 27^{abcd}	54. 30	2264	49. 29
50. 27^{ef}	54. 31^{ab}	2265^{ab}	49. $29\frac{1}{2}$
50. 28–33	54. 31^{cd}–37^{ab}	2265^{cd}–2271^{ab}	49. $30\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
50. 34	54. 37^{cd}–38^{ab}	2271^{cd}–2272^{ab}	49. $38\frac{1}{2}$
—	—	—	49. $36\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
50. 35^{ab}	54. 38^{cd}	2272^{cd}	49. $39\frac{1}{2}^{ab}$
168*	54. 39^{ab}	—	—
50. 35^{cd}–40^{abcd}	54. 39^{cd}–44	2273–2278^{ab}	49. $39\frac{1}{2}^{cd}$–$44\frac{1}{2}$
50. 40^{ef}	54. 45^{ab}	2278^{cd}	49. $45\frac{1}{2}^{ab}$
50. 41–42	54. 45^{cd}–47^{ab}	2279–2280	49. $45\frac{1}{2}^{cd}$–47
169*	—	—	49. 48
50. 43^{ab}	54. 47^{cd}	2281^{ab}	49. $48\frac{1}{2}$
170*	—	—	—
50. 43^{cd}–45^{abcd}	54. 48–50^{ab}	2281^{cd}–2283	49. $49\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}^{ab}$
50. 45^{ef}	54. 50^{cd}	2284^{ab}	49. $51\frac{1}{2}^{cd}$
50. 46–47^{abcd}	54. 51–52	2284^{cd}–2286^{ab}	49. $52\frac{1}{2}$–$53\frac{1}{2}$
50. 47^{ef}	54. 53^{ab}	2286^{cd}	49. 54
171*	—	—	49. 55^{ab}
50. 48–50^{abcd}	54. 53^{cd}–56^{ab}	2287–2289	49. 55^{cd}–58^{ab}
50. 50^{ef}	54. 56^{cd}	2290^{ab}	49. 58^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
50. 51–52^{abcd}	54. 57–58	2290^{cd}–2292^{ab}	49. 59–60
50. 52^{ef}	54. 59^{ab}	2292^{cd}	49. $60\frac{1}{2}$
50. 53–54	54. 59^{cd}–61^{ab}	2293–2294	49. $61\frac{1}{2}$–$62\frac{1}{2}$
50. 55^{ab}	54. 61^{cd}	—	49. $63\frac{1}{2}^{ab}$
50. 55^{cd}–56^{a}	54. 62^{abc}	2295^{abc}	49. $63\frac{1}{2}^{cd}$–$64\frac{1}{2}^{a}$
172*	—	—	—
50. 56^{b}–57^{ab}	54. 62^{d}–63	2295^{d}–2296	49. $64\frac{1}{2}^{b}$–$65\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	49. $65\frac{1}{2}^{cd}$–$66\frac{1}{2}^{ab}$
50. 57^{cd}–67^{abcd}	54. 64–74^{ab}	2297–2307^{ab}	49. $66\frac{1}{2}^{cd}$–$76\frac{1}{2}$
50. 67^{ef}	54. 74^{cd}	2307^{cd}	49. 77
50. 68–70^{ab}	54. 75–77^{ab}	2308–2310^{ab}	49. 78–80^{ab}
50. 70^{cd}–73^{abcd}	54. 77^{cd}–80	2310^{cd}–2313	—
173*	—	—	—
50. 73^{ef}–74	54. 81–82^{ab}	2314–2315^{ab}	—
174*	—	—	—
50. 75^{ab}	54. 82^{cd}	2315^{cd}	—
50. 75^{cd}–76^{abcd}	54. 83–84^{ab}	2316–2317^{ab}	49. 80^{cd}, $81\frac{1}{2}$
—	—	—	49. $80\frac{1}{2}$
50. 76^{ef}	54. 84^{cd}	2317^{cd}	49. $82\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	49. $82\frac{1}{2}^{cd}$
175*	—	—	—
50. 77^{a}	54. 85^{a}	2318^{a}	49. $83\frac{1}{2}^{a}$
176*	54. 85^{bc}	2318^{bc}	—
50. 77^{bcd}	54. 85^{d}–86^{ab}	2318^{d}–2319^{ab}	49. $83\frac{1}{2}^{bcd}$
177*	—	—	—
50. 78	54. 86^{cd}–87^{ab}	2319^{cd}–2320^{ab}	49. 84–85^{ab}
50. 79^{ab}	54. 87^{cd}	2320^{cd}	—
50. 79^{cd}	54. 88^{ab}	2321^{ab}	49. 85^{cd}
50. 79^{ef}	54. 88^{cd}	2321^{cd}	49. 86^{ad}
—	—	—	49. 86^{bc}
178* (*for* 79^{ef})	—	—	—
50. 80–88	54. 89–97	2322–2330	49. 87–95
50. 89	54. 98	2331	49. 96^{ab}, $96\frac{1}{2}$
—	—	—	49. 96^{cd}
50. 90–92	54. 99–101	2332–2334	49. $97\frac{1}{2}$–$99\frac{1}{2}$
179*	—	—	—
50. 93–104	54. 102–113	2335–2346	49. $100\frac{1}{2}$–$111\frac{1}{2}$
180*	—	—	49. $112\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
$50.\ 105^{ab}$	$54.\ 114^{ab}$	2348^{ab}	$49.\ 112\frac{1}{2}^{cd}$
181*	—	—	—
$50.\ 105^{cd}–108^{ab}$	$54.\ 114^{cd}–117^{ab}$	$2348^{cd}–2351^{ab}$	$49.\ 113–116^{ab}$
$50.\ 108^{cd}$	$54.\ 117^{cd}$	2351^{cd}	—
$50.\ 109^{ab}$	$54.\ 118^{ab}$	2347^{ab}	—
$50.\ 109^{cd}$	$54.\ 118^{cd}$	2347^{cd}	$49.\ 116^{cd}$
$50.\ 110–113^{ab}$	$54.\ 119–122^{ab}$	$2352–2355^{ab}$	$49.\ 117–120^{ab}$
182*	$54.\ 122^{cd}$	2355^{cd}	—
$50.\ 113^{cd}–114$	$54.\ 123–124^{ab}$	$2356–2357^{ab}$	$49.\ 120^{cd}–121$
183*	—	—	—
50. 115	$54.\ 124^{cdef}$	$2357^{cd}–2358^{ab}$	49. 122
51. 1–20	55. 1–20	2359–2378	50. 1–20
51. 21	55. 21	2379	$50.\ 20\frac{1}{2},\ 21\frac{1}{2}$
—	—	—	50. 21
51. 22–32	55. 22–32	2380–2390	$50.\ 22\frac{1}{2}–32\frac{1}{2}$
51. 33	55. 33	2391	$50.\ 33,\ 34^{cd}$
—	—	—	$50.\ 34^{ab}$
51. 34–35	55. 34–35	2392–2393	50. 35–36
184*	—	—	—
51. 36–39	55. 36–39	2394–2397	50. 37–40
185*	—	—	—
51. 40–42	55. 40–42	2398–2400	50. 41–42
186*	—	—	50. 43–45
51. 43	55. 43	2401	50. 46
$52.\ 1–10^{abcd}$	56. 1–10	2402–2411	51. 1–10
187*	—	2412^{ab}	—
$52.\ 10^{ef}$	$56.\ 11^{ab}$	2412^{cd}	$51.\ 10\frac{1}{2}$
52. 11–17	$56.\ 11^{cd}–18^{ab}$	2413–2419	$51.\ 11–18^{ab}$
188*	—	—	$51.\ 18^{cd}$
52. 18–22	$56.\ 18^{cd}–22^{ef}$	2420–2424	51. 19–23
189*	—	—	—
$53.\ 1^{abcd}$	57. 1	2425	52. 1
$53.\ 1^{ef}$	$57.\ 2^{ab}$	2426^{ab}	$52.\ 1\frac{1}{2}$
$53.\ 2^{abcd}$	$57.\ 2^{cd}–3^{ab}$	$2426^{cd}–2427^{ab}$	$52.\ 2\frac{1}{2}$
$53.\ 2^{ef}$	$57.\ 3^{cd}$	2427^{cd}	52. 3
53. 3	57. 4	2428	52. 4
—	—	—	52. 5
53. 4–12	57. 5–13	2429–2437	52. 6–14

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
190*	57. 14–16		
53. 13	57. 17	2438	52. 15
191*	57. 18–19	2439–2440	52. 16–17
53. 14–15^{c}	57. 20–21^{c}	2441–2442^{c}	52. 18–19^{c}
192*	—	—	—
53. 15^{d}	57. 21^{d}	2442^{d}	52. 19^{d}
—	—	—	52. 20^{ab}
53. 16–17	57. 22–23	2443–2444	52. 20^{cd}–$21\frac{1}{2}$
53. 18	57. 24	2445^{ab}, 2446^{ab}	52. $22\frac{1}{2}$
53. 19	57. 25	2446^{cd}, 2447^{ab}	52. $23\frac{1}{2}$
53. 20	57. 26	2445^{cd}, 2447^{cd}	52. $24\frac{1}{2}$
53. 21	57. 27	2448	52. $25\frac{1}{2}^{ab}$, 26
—	—	—	52. $25\frac{1}{2}^{cd}$
53. 22–34	57. 28–40	2449–2461	52. 27–39
54. 1–3^{abcd}	58. 1–3	2462–2464	53. 1–3
54. 3^{ef}	58. 4^{ab}	2465^{ab}	53. $3\frac{1}{2}$
54. 4–5^{abcd}	58. 4^{cd}–6^{ab}	2465^{cd}–2467^{ab}	53. $4\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}$
54. 5^{ef}	58. 6^{cd}	2467^{cd}	53. 6
54. 6–12	58. 7–13	2468–2474	53. 7–13
54. 13^{ab}	58. 14^{ab}	2475^{ab}	—
193* (*for* 13^{ab})	—	—	53. 14
54. 13^{cd}	58. 14^{cd}	2475^{cd}	53. 16
54. 14	58. 15	2476	53. $14\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	53. $15\frac{1}{2}^{cd}$
54. 15–18^{ab}	58. 16–19^{ab}	2477–2480^{ab}	53. 17–20^{ab}
54. 18^{cd}	58. 19^{cd}	2480^{cd}	—
54. 19^{abcd}	58. 20	2481	53. 20^{cd}–21^{ab}
54. 19^{ef}	58. 21^{ab}	2482^{ab}	53. 21^{cd}
54. 20–22^{abcd}	58. 21^{cd}–24^{ab}	2482^{cd}–2485^{ab}	53. 22–$24\frac{1}{2}^{ab}$
54. 22^{ef}	58. 24^{cd}	2485^{cd}	53. $24\frac{1}{2}^{cd}$
54. 23–25	58. 25–27	2486–2488	53. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
194*	—	—	—
54. 26	58. 28	2489	53. $28\frac{1}{2}^{ab}$, 29
—	—	—	53. $28\frac{1}{2}^{cd}$
54. 27–43	58. 29–45	2490–2506	53. 30–46
—	—	—	53. $46\frac{1}{2}$
54. 44	58. 46	2507	53. $47\frac{1}{2}$
55. 1^{ab}	59. 1^{ab}	2508^{ab}	54. 1^{ab}

20*

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
195*	—	—	54. 1^{cd}
55. 1^{cd}	59. 1^{cd}	2508^{cd}	54. 2^{ab}
55. 2	59. 2	2509	54. 2^{cd}, 3^{cd}
—	—	—	54. 3^{ab}
55. 3^{ab}	59. 3^{ab}	2510^{ab}	54. 4^{ab}
196*	59. 3^{cd}	2510^{cd}	—
55. 3^{cd}	59. 4^{ab}	2511^{ab}	54. 4^{cd}
55. 4^{abcd}	59. 4^{cd}–5^{ab}	2511^{cd}–2512^{ab}	54. 5
55. 4^{ef}	59. 5^{cd}	2512^{cd}	54. $5\frac{1}{2}$
55. 5–26^{abcd}	59. 6–27	2513–2534	54. $6\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
55. 26^{ef}	59. 28^{ab}	2535^{ab}	54. $28\frac{1}{2}^{ab}$
55. 27–28	59. 28^{cd}–30^{ab}	2535^{cd}–2537^{ab}	54. $28\frac{1}{2}^{cd}$–30
—	—	—	54. 31–$32\frac{1}{2}^{ab}$
55. 29–33^{ab}	59. 30^{cd}–34	2537^{cd}–2541	54. $32\frac{1}{2}^{cd}$–$36\frac{1}{2}$
—	—	—	54. $37\frac{1}{2}^{ab}$
55. 33^{cd}	59. 35^{ab}	2542^{ab}	54. $37\frac{1}{2}^{cd}$
55. 34–46	59. 35^{cd}–48^{ab}	2542^{cd}–2555^{ab}	54. $38\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
197*	59. 48^{cd}	2555^{cd}	—
55. 47–61	59. 49–63	2556–2570	54. $51\frac{1}{2}$–$65\frac{1}{2}$
198*	—	—	54. 66
199*	—	—	—
55. 62–68^{abcd}	59. 64–70	2571–2577	54. 67–$73\frac{1}{2}^{ab}$
55. 68^{ef}	59. 71^{ab}	2578^{ab}	54. $73\frac{1}{2}^{cd}$
55. 69–72^{abcd}	59. 71^{cd}–74	2578^{cd}–2582	54. $74\frac{1}{2}$–$77\frac{1}{2}$
55. 72^{ef}	59. 75^{ab}	2583^{ab}	54. $78\frac{1}{2}^{ab}$
55. 73–74	59. 75^{cd}–77^{ab}	2583^{cd}–2585^{ab}	54. $78\frac{1}{2}^{cd}$–$80\frac{1}{2}^{ab}$
200*	—	—	—
55. 75	59. 77^{cd}–78^{ab}	2585^{cd}–2586^{ab}	54. $80\frac{1}{2}^{cd}$–$81\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	54. $81\frac{1}{2}^{cd}$
55. 76–85	59. 78^{cd}–88^{ab}	2586^{cd}–2596^{ab}	54. $82\frac{1}{2}$–$91\frac{1}{2}$
201*	—	—	54. $92\frac{1}{2}$
55. 86–88	59. 88^{cd}–91^{ab}	2596^{cd}–2599^{ab}	54. $95\frac{1}{2}$–$97\frac{1}{2}$
55. 89	59. 91^{cd}–92^{ab}	2599^{cd}–2600^{ab}	54. $93\frac{1}{2}$, $98\frac{1}{2}$
55. 90	59. 92^{cd}–93^{ab}	2600^{cd}–2601^{ab}	54. $94\frac{1}{2}$, $99\frac{1}{2}$
55. 91–93^{ab}	59. 93^{cd}–95	2601^{cd}–2603	54. $100\frac{1}{2}$–$102\frac{1}{2}^{ab}$
55. 93^{cd}	—	2604^{ab}	54. $102\frac{1}{2}^{cd}$
202* (*for* 93^{cd})	59. 96	—	—
55. 94	59. 97	2604^{cd}–2605^{ab}	54. $103\frac{1}{2}$
203*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
55. 95	59. 98	2605^{cd}–2606^{ab}	54. 104½
204*	—	2606^{cd}–2609	—
55. 96–101	59. 99–104	2610–2615	54. 105½–110½
205*	—	—	54. 111½
55. 102–111	59. 105–114	2616–2625	54. 112½–121½
206*	—	—	54. 122½
55. 112–113	59. 115–116	2626–2627	54. 123½–124½
55. 114	59. 117	2628	54. $125½^{ab}$, 126
—	—	—	54. $125½^{cd}$
55. $115–116^{c}$	59. $118–119^{c}$	$2629–2630^{c}$	54. $127–128^{c}$
207*	—	—	54. 128^{d}
55. 116^{d}–121	59. 119^{d}–124	2630^{d}–2635	54. 128½–133
55. 122^{a}	59. 125^{a}	2636^{a}	—
55. 122^{b}	—	—	—
55. 122^{cd}	59. 125^{bc}	2636^{bc}	—
208*(*for* 121-22)	—	—	—
55. 123^{ab}	59. 125^{d}–126^{a}	2636^{d}–2637^{a}	54. 134^{ab}
—	—	—	54. 134^{cd}–135
55. 123^{cd}	59. 126^{bc}	2637^{bc}	54. 136^{ba}
55. 124^{a}	59. 126^{d}	2637^{d}	54. 136^{c}
55. 124^{b}	—	—	54. 136^{d}
55. 124^{cd}	59. 127^{ab}	2638^{ab}	54. 137^{ab}
55. 125^{ab}	59. 127^{cd}	2638^{cd}	54. 137^{dc}
55. 125^{cd}	59. 128^{ab}	2639^{ab}	54. 138^{ab}
209*	59. 128^{cd}	2639^{cd}	—
55. 126^{ab}	59. 129^{ab}	2640^{ab}	54. 138^{cd}
210*	59. 129^{cd}	2640^{cd}	—
211*	59. 130^{ab}	2641^{ab}	54. 139^{ab}
55. 126^{cd}	59. 130^{cd}	2641^{cd}	54. 139^{cd}
212*	—	—	54. 140^{ab}
55. 126^{ef}	59. 131^{ab}	2642^{ab}	54. 140^{cd}
55. 127–128	59. 131^{cd}–133^{ab}	2642^{cd}–2644^{ab}	54. 141–142
213*	—	—	—
55. 129^{abcd}	59. 133^{cd}–134^{ab}	2644^{cd}–2645^{ab}	54. 143
214*	—	—	—
55. 129^{ef}	59. 134^{cd}	2645^{cd}	54. 143½
55. 130^{abcd}	59. 135	2646	54. 144½
55. 130^{ef}	59. 136^{ab}	2647^{ab}	54. $145½^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
55. 131^{abcd}	59. 136^{cd}–137^{ab}	2647^{cd}–2648^{ab}	54. $145\frac{1}{2}^{cd}$-$146\frac{1}{2}^{a}$
215*	59. 137^{cd}	2648^{cd}	—
55. 131^{ef}	59. 138^{ab}	2649^{ab}	54. $146\frac{1}{2}^{cd}$
216*	—	—	—
55. 132^{abcd}	59. 138^{cd}–139^{ab}	2649^{cd}–2650^{ab}	54. 147–148^{ab}
55. 132^{ef}	59. 139^{cd}	2650^{cd}	54. 148^{cd}
217*	—	—	—
56. 1–6	60. 1–6	2651–2656	55. 1–6
218*	—	—	—
56. 7–8	60. 7–8	2657–2658	55. 7–8
219*	—	—	55. 9
220*	—	—	—
56. 9	60. 9	2659	55. 10
56. 10	60. 10	2660	55. 11^{ab}, $11\frac{1}{2}$
—	—	—	55. 11^{cd}
56. 11^{ab}	60. 11^{ab}	2661^{ab}	55. $12\frac{1}{2}^{ab}$
56. 11^{cd}	60. 12^{ab}	2661^{cd}	—
221* (*for* 11^{cd})	60. 11^{cd}	—	55. $12\frac{1}{2}^{cd}$
56. 12–27	60. 12^{cd}–28^{ab}	2662–2677	55. $13\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
222*	60. 28^{cd}–29^{ab}	2678	—
56. 28	60. 29^{cdef}	2679	55. $29\frac{1}{2}$
57. 1–5^{ab}	61. 1–5^{ab}	2680–2684^{ab}	56. 1–5^{ab}
57. 5^{cd}	61. 5^{cd}	2684^{cd}	—
223* (*for* 5^{cd})	—	—	56. 5^{cd}
57. 6–10^{ab}	61. 6–10^{ab}	2685–2689^{ab}	56. 6–10^{ab}
224*	—	—	56. 10^{cd}
57. 10^{cd}–14	61. 10^{cd}–14	2689^{cd}–2693	56. $10\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
57. 15	61. 15	2694	—
225* (*for* 15)	—	—	56. $15\frac{1}{2}^{ab}$
57. 16–36	61. 16–36	2695–2715	56. $15\frac{1}{2}^{cd}$–36
58. 1–2	62. 1–2	2716–2717	57. 1–2
226*	—	—	57. 3^{ab}
58. 3	62. 3	2718	57. 3^{cd}, 4^{cd}
58. 4	62. 4	2719	57. 4^{ab}, $4\frac{1}{2}$
58. 5–18	62. 5–18	2720–2733	57. $5\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
227*	62. 19^{ab}	2734^{ab}	—
58. 19^{abcd}	62. 19^{cd}–20^{ab}	2734^{cd}–2735^{ab}	57. $19\frac{1}{2}$
58. 19^{ef}	62. 20^{cd}	2735^{cd}	57. 20

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
58. 20–22^{ab}	62. 21–23^{ab}	2736–2738^{ab}	57. 21–23^{ab}
228*	62. 23^{cd}	2738^{cd}	—
229*	62. 24^{ab}	2739^{ab}	—
230*	—	—	—
58. 22^{cd}–24^{abcd}	62. 24^{cd}–26	2739^{cd}–2741	57. 23^{cd}–25
58. 24^{ef}	62. 27^{ab}	2742^{ab}	57. 26^{ab}
231*	—	...	—
232*	—	—	—
58. 25	62. 27^{cd}–28^{ab}	2742^{cd}–2743^{ab}	57. 26^{cd}–27^{ab}
58. 26	62. 28^{cd}–29^{ab}	2743^{cd}–2744^{ab}	57. 27^{cd}, 28^{ab}
—	—	—	57. 28^{cd}
58. 27–28^{abcd}	62. 29^{cd}–31^{ab}	2744^{cd}–2746^{ab}	57. 29–30
—	—	—	57. 30$\frac{1}{2}$
58. 28^{ef}	62. 31^{cd}	2746^{cd}	57. 31
58. 29–31^{abcd}	62. 32–34	2747–2749	57. 32–34
233*	62. 35^{ab}	2750^{ab}	—
58. 31^{ef}	62. 35^{cd}	2750^{cd}	57. 34$\frac{1}{2}$
58. 32	62. 36	2751	57. 35$\frac{1}{2}$
234*	—	—	—
58. 33–35^{ab}	62. 37–39^{ab}	2752–2754^{ab}	57. 36$\frac{1}{2}$–38$\frac{1}{2}^{ab}$
235*	—	—	—
58. 35^{cd}–37	62. 39^{cd}–41	2754^{cd}–2756	57. 38$\frac{1}{2}^{cd}$–40$\frac{1}{2}$
236*	—	—	57. 41$\frac{1}{2}^{ab}$
58. 38–40	62. 42–44	2757–2759	57. 41$\frac{1}{2}^{cd}$–44
58. 41	62. 45	2760	57. 48
58. 42–44	62. 46–48	2761–2763	57. 45–47
58. 45–47	62. 49–51	2764–2766	57. 49–51
58. 48^{ab}	62. 52^{ab}	—	57. 52^{ab}
58. 48^{cd}	62. 52^{cd}	—	—
58. 49^{ab}	62. 53^{ab}	—	57. 52^{cd}
58. 49^{cd}–50	62. 53^{cd}–54	2767–2768^{ab}	57. 52$\frac{1}{2}$–53$\frac{1}{2}$
237*	—	—	—
58. 51–57	62. 55–61	2768^{cd}–2775^{ab}	57. 54$\frac{1}{2}$–60$\frac{1}{2}$
58. 58	62. 62	2775^{cd}–2776^{ab}	—
238* (*for* 58)	—	—	57. 61$\frac{1}{2}$
58. 59–61	62. 63–65	2776^{cd}–2779	57. 62$\frac{1}{2}$–64$\frac{1}{2}$
59. 1–11^{abcd}	63. 1–11	2780–2790	58. 1–11
59. 11^{ef}	63. 12^{ab}	2791^{ab}	58. 12^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
59. 12	63. 12^{cd}–13^{ab}	2791^{cd}–2792^{ab}	58. 12^{cd}, 13^{cd}
59. 13	63. 13^{cd}–14^{ab}	2792^{cd}–2793^{ab}	58. 13^{ab}, $13\frac{1}{2}$
59. 14	63. 14^{cd}–15^{ab}	2793^{cd}–2794^{ab}	58. $14\frac{1}{2}$
239*	63. 15^{cd}–17^{ab}	2794^{cd}–2796^{ab}	—
—	—	—	58. 15
59. 15^{ab}	63. 17^{cd}	2796^{cd}	58. 16^{ab}
59. 15^{cd}–16^{ab}	63. 18	2797	—
59. 16^{cdef}	63. 19	2798	58. 17
59. 17^{ab}	63. 20^{ab}	2799^{ab}	58. 18^{ab}
240*	—	—	58. 18^{cd}
59. 17^{cd}	63. 20^{cd}	2799^{cd}	58. 16^{cd}
59. 18–21	63. 21–24	2800–2803	58. 19–22
59. 22	63. 25	2804	58. 24^{ab}, 23^{ab}
59. 23	63. 26	2805	58. 23^{cd}, 24^{cd}
59. 24–27	63. 27–30	2806–2809	58. 25–$28\frac{1}{2}^{ab}$
241*	63. 31^{ab}	2810^{ab}	—
59. 28–29^{ab}	63. 31^{cd}–32	2810^{cd}–2811	58. $28\frac{1}{2}^{cd}$–30^{ab}
242*	—	—	—
59. 29^{cd}	63. 33	2812	58. 30^{cd}
60. 1–5	64. 1–5	2813–2817	59. 1–5
243*	—	—	—
60. 6^{abcd}	64. 6	2818	59. 6
60. 6^{ef}	64. 7^{ab}	2819^{ab}	59. $6\frac{1}{2}$
60. 7–9	64. 7^{cd}–10^{ab}	2819^{cd}–2822^{ab}	59. $7\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
244*	64. 10^{cd}–13^{ab}	—	—
60. 10–11^{abcd}	64. 13^{cd}–15^{ab}	2822^{cd}–2824^{ab}	59. $10\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$
60. 11^{ef}	64. 15^{cd}	2824^{cd}	59. 12
60. 12–13	64. 16–17	2825–2826	59. 13–14
245*	—	—	—
60. 14–27^{abcd}	64. 18–31	2827–2840	59. 15–28
246*	64. 32^{ab}	2841^{ab}	59. 29^{ab}
60. 27^{ef}	64. 32^{cd}	2841^{cd}	59. 29^{cd}
247*	64. 33^{ab}	2842^{ab}	—
60. 28	64. 33^{cd}–34^{ab}	2842^{cd}–2843^{ab}	59. 30
248*	—	—	—
60. 29–33^{abcd}	64. 34^{cd}–39^{ab}	2843^{cd}–2848^{ab}	59. 31–35
60. 33^{ef}	64. 39^{cd}	2848^{cd}	59. $35\frac{1}{2}$
60. 34–39	64. 40–45	2849–2854	59. 36–$41\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
60. 40^{ab}	64. 46^{ab}	2855^{ab}	59. 42
60. 40^{cd}	64. 46^{cd}	2855^{cd}	—
60. $41–43^{ab}$	64. $47–49^{ab}$	$2856–2858^{ab}$	59. $43–45^{ab}$
60. 43^{cd}	64. 49^{cd}	2858^{cd}	—
60. 43^{ef}	64. 50^{ab}	2859^{ab}	59. 45^{cd}
60. 44–47	64. $50^{cd}–54^{ab}$	$2859^{cd}–2863^{ab}$	59. 46–49
249*	—	—	—
60. $48–50^{ab}$	64. $54^{cd}–56$	$2863^{cd}–2865$	59. $50–52^{ab}$
250*	—	—	59. 52^{cd}
60. $50^{cd}–51$	64. $57–58^{ab}$	$2866–2867^{ab}$	59. $53–54^{ab}$
251*	—	—	—
60. 52	64. $58^{cd}–59^{ab}$	$2867^{cd}–2868^{ab}$	59. $54^{cd}–54\frac{1}{2}$
252*	—	—	—
60. $53–54^{abcd}$	64. $59^{cd}–61^{ab}$	$2868^{cd}–2870^{ab}$	59. $55\frac{1}{2}–56\frac{1}{2}$
60. 54^{ef}	64. 61^{cd}	2870^{cd}	59. 57
60. 55	64. 62	2871	59. 58
253*	—	—	59. 59
60. $56–63^{abcd}$	64. 63–70	2872–2879	59. 60–67
60. 63^{ef}	64. 71^{ab}	2880^{ab}	59. $67\frac{1}{2}$
60. $64–68^{abcd}$	64. $71^{cd}–76^{ab}$	$2880^{cd}–2885^{ab}$	59. $68\frac{1}{2}–73^{ab}$
60. 68^{ef}	64. 76^{cd}	2885^{cd}	59. 73^{cd}
60. 69^{ab}	64. 77^{ab}	2886^{ab}	—
254*	—	—	59. $73\frac{1}{2}–74\frac{1}{2}^{ab}$
60. $69^{cd}–77^{ab}$	64. $77^{cd}–85^{ab}$	$2886^{cd}–2894^{ab}$	59. $74\frac{1}{2}^{cd}–82$
60. 77^{cd}	64. 85^{cd}	2894^{cd}	—
255*	—	—	59. $82\frac{1}{2}–83\frac{1}{2}^{ab}$
60. 77^{ef}	64. 86^{ab}	2895^{ab}	59. $83\frac{1}{2}^{cd}$
60. 78–79	64. $86^{cd}–87^{ef}$	$2895^{cd}–2897$	59. $84\frac{1}{2}–85\frac{1}{2}$
61. $1–5^{abcd}$	65. 1–5	2898–2902	60. 1–5
61. 5^{ef}	65. 6^{ab}	2903^{ab}	60. $5\frac{1}{2}$
61. $6–12^{abcd}$	65. $6^{cd}–13^{ab}$	$2903^{cd}–2910^{ab}$	60. $6\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
61. 12^{ef}	65. 13^{cd}	2910^{cd}	60. 13
61. 13	65. 14	2911	60. 14
256*	—	—	—
61. 14^{abcd}	65. 15	2912	60. $14\frac{1}{2}–15\frac{1}{2}^{ab}$
61. 14^{ef}	65. 16^{ab}	2913^{ab}	60. $15\frac{1}{2}^{cd}$
61. 15^{abcd}	65. $16^{cd}–17^{ab}$	$2913^{cd}–2914^{ab}$	60. $16–17^{ab}$
61. 15^{ef}	65. 17^{cd}	2914^{cd}	60. 17^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
61. 16^{abcd}	65. 18	2915	60. 18
61. 16^{ef}	65. 19^{ab}	2916^{ab}	60. $18\frac{1}{2}$
61. $17\text{–}19^{abcd}$	65. $19^{cd}\text{–}22^{ab}$	$2916^{cd}\text{–}2919^{ab}$	60. $19\frac{1}{2}\text{–}21\frac{1}{2}$
61. 19^{ef}	65. 22^{cd}	2919^{cd}	60. 22
61. 20^{abcd}	65. 23	2920	60. 23
61. 20^{ef}	65. 24^{ab}	2921^{ab}	60. 24^{ab}
61. $21\text{–}22^{abcd}$	65. $24^{cd}\text{–}26^{ab}$	$2921^{cd}\text{–}2923^{ab}$	60. $24^{cd}\text{–}25\frac{1}{2}$
61. 22^{ef}	65. 26^{cd}	2923^{cd}	60. 26
61. 23^{abcd}	65. 27	2924	60. 27
61. 23^{ef}	65. 28^{ab}	2925^{ab}	60. $27\frac{1}{2}$
61. $24\text{–}25^{abcd}$	65. $28^{cd}\text{–}30^{ab}$	$2925^{cd}\text{–}2927^{ab}$	60. $28\frac{1}{2}\text{–}29\frac{1}{2}$
61. 25^{ef}	65. 30^{cd}	2927^{cd}	60. 30
61. 26–42	65. 31–47	2928–2944	60. 31–47
257*	—	—	—
61. 43	65. 48	2945	60. 48
61. 44^{ab}	65. 49^{ab}	2946^{ab}	—
61. $44^{cd}\text{–}67^{ab}$	65. $49^{cd}\text{–}72^{ab}$	$2946^{cd}\text{–}2969^{ab}$	60. $49\text{–}71\frac{1}{2}^{ab}$
258*	—	—	60. $71\frac{1}{2}^{cd}\text{–}72\frac{1}{2}^{ab}$
61. $67^{cd}\text{–}69$	65. $72^{cd}\text{–}74$	$2969^{cd}\text{–}2971$	60. $72\frac{1}{2}^{cd}\text{–}74\frac{1}{2}$
259*	—	—	60. 75
61. 70	65. 75	2972	60. 76
62. $1\text{–}8^{abc}$	66. $1\text{–}8^{abc}$	$2973\text{–}2980^{abc}$	61. $1\text{–}8^{abc}$
260*	—	—	—
62. $8^{d}\text{–}10$	66. $8^{d}\text{–}10$	$2980^{d}\text{–}2982$	61. $8^{d}\text{–}10$
62. 11	66. 11	2983^{ab}, 2984^{ab}	61. 11
62. 12	66. 12	2983^{cd}, 2984^{cd}	61. 12
261*	—	—	—
62. 13–14	66. 13–14	2985–2986	61. 13–14
262*	—	—	61. 15^{ab}
62. 15–23	66. 15–23	2987–2995	61. $15^{cd}\text{–}23\frac{1}{2}$
—	—	—	61. 24
62. 24–28	66. 24–28	2996–3000	61. 25–29
—	—	—	61. $29\frac{1}{2}$
62. $29\text{–}30^{abcd}$	66. 29–30	3001–3002	61. $30\frac{1}{2}\text{–}31\frac{1}{2}$
62. 30^{ef}	66. 31^{ab}	3003^{ab}	61. 32
62. 31^{abcd}	66. $31^{cd}\text{–}32^{ab}$	$3003^{cd}\text{–}3004^{ab}$	61. 33
62. 31^{ef}	66. 32^{cd}	3004^{cd}	61. $33\frac{1}{2}$
62. 32–37	66. 33–38	3005–3010	61. $34\frac{1}{2}\text{–}39\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	—	—	61. 40
62. 38–39	66. 39–40	3011–3012	61. 41–42
—	—	—	61. 42½
62. 40	66. 41	3013	61. 43½
63. 1–2^{abcd}	67. 1–2	3014–3015	62. 1–2
263*	—	—	62. 3–4^{ab}
63. 2^{ef}	67. 3^{ab}	3016^{ab}	62. 4^{cd}
63. 3–4^{abcd}	67. 3^{cd}–5^{ab}	3016^{cd}–3018^{ab}	62. 5–6
63. 4^{ef}	67. 5^{cd}	3018^{cd}	62. 7^{ab}
63. 5–8^{ab}	67. 6–9^{ab}	3019–3022^{ab}	62. 7^{cd}–10½^{ab}
63. 8^{cd}–9^{ab}	67. 9^{cd}–10^{ab}	—	62. 10½^{cd}–11
63. 9^{cd}–10^{ab}	67. 10^{cd}–11^{ab}	3022^{cd}–3023^{ab}	62. 12
264*	67. 11^{cd}–12	—	—
63. 10^{cd}–12^{abcd}	67. 13–15^{ab}	3023^{cd}–3025	62. 12½–14½
265*	—	—	62. 15
63. 12^{ef}	67. 15^{cd}	3026^{ab}	62. 15½
63. 13^{abcd}	67. 16	3026^{cd}–3027^{ab}	62. 16½
63. 13^{ef}	67. 17^{ab}	3027^{cd}	62. 17
63. 14–15^{abcd}	67. 17^{cd}–19^{ab}	3028–3029	62. 18–19
63. 15^{ef}	67. 19^{cd}	3030^{ab}	62. 20^{ab}
63. 16–21^{abcd}	67. 20–25^{abcd}	3030^{cd}–3036^{ab}	62. 20^{cd}–25½
63. 21^{ef}	67. 25^{ef}	3036^{cd}	62. 26
64. 1–2^{abcd}	68. 1–2	3037–3038	63. 1–2
64. 2^{ef}	68. 3^{ab}	3039^{ab}	63. 3^{ab}
64. 3^{ab}	68. 3^{cd}	3039^{cd}	63. 3^{cd}
64. 3^{cdef}	68. 4	—	63. 4
64. 4^{ab}	68. 5^{ab}	—	63. 4½
64. 4^{cd}–9	68. 5^{cd}–10	3040–3045^{ab}	63. 5–10
266*	68. 11	3045^{cd}–3046^{ab}	—
267*	—	—	63. 11^{ab}
64. 10	68. 12	3046^{cd}–3047	63. 11^{cd}–11½
268*	—	—	—
64. 11–12	68. 13–14	3048–3049	63. 12½–14^{ab}
269*	—	—	—
64. 13–16	68. 15–18	3050–3053	63. 14^{cd}–17½
270*	—	—	—
64. 17–18	68. 19–20	3054–3055	63. 18½–19½
65. 1	69. 1	3056	—

21*

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
271* (*for* 1)	—	—	64. 1
65. 2–4	69. 2–4	3057–3059	64. 2–4
272*	—	—	64. 5–7
65. 5–17^{abcd}	69. 5–17	3060–3072	64. 8–20
65. 17^{ef}	69. 18^{ab}	3073^{ab}	64. 20$\frac{1}{2}$
65. 18–19	69. 18^{cd}–20^{ab}	3073^{cd}–3075^{ab}	64. 21–22$\frac{1}{2}$
273*	69. 20^{cd}	3075^{cd}	—
65. 20^{ab}	69. 21^{ab}	3076^{ab}	64. 23$\frac{1}{2}^{ab}$
274*	—	—	64. 23$\frac{1}{2}^{cd}$–26^{ab}
65. 20^{cd}–33	69. 21^{cd}–34	3076^{cd}–3089	64. 26^{cd}–39
66. 1–14^{abcd}	70. 1–14	3090–3103	65. 1–14
275*	70. 15–18^{ab}	3104–3107^{ab}	65. 15–17, 20^{ab}
66. 14^{ef}	70. 18^{cd}	3107^{cd}	65. 20^{cd}
66. 15	70. 19	3108	65. 20$\frac{1}{2}$–21$\frac{1}{2}^{ab}$
276*	70. 20–21	3109–3110	65. 18–19
66. 16–19	70. 22–25	3111–3114	65. 21$\frac{1}{2}^{cd}$–25
277*	70. 26	3115	65. 29
278*	—	—	65. 26–28
66. 20–22	70. 27–29	3116–3118	65. 30–32
67. 1–2	71. 1–2	3119–3120	66. 1–2
279*	71. 3^{ab}	3121^{ab}	—
67. 3^{abcd}	71. 3^{cd}–4^{ab}	3121^{cd}–3122^{ab}	66. 3
67. 3^{ef}	71. 4^{cd}	3122^{cd}	66. 3$\frac{1}{2}$
67. 4	71. 5	3123	66. 4$\frac{1}{2}^{cdab}$
67. 5–11	71. 6–12	3124–3130	66. 5$\frac{1}{2}$–11$\frac{1}{2}$
280*	—	—	—
67. 12	71. 13	3131	—
281* (*for* 12)	—	—	66. 12$\frac{1}{2}$
67. 13–16	71. 14–17	3132–3135	66. 13$\frac{1}{2}$–16$\frac{1}{2}$
282*	—	—	66. 17$\frac{1}{2}$–18
67. 17–19^{abcd}	71. 18–20	3136–3138	66. 19–21
67. 19^{ef}	71. 21^{ab}	3139^{ab}	66. 22^{ab}
67. 20–21^{abcd}	71. 21^{cd}–23^{ab}	3139^{cd}–3141^{ab}	66. 22^{cd}–24^{ab}
67. 21^{ef}	71. 23^{cd}	3141^{cd}	66. 24^{cd}
67. 22–25^{ab}	71. 24–27^{ab}	3142–3145^{ab}	66. 25–27$\frac{1}{2}$
283*	—	—	—
67. 25^{cd}–41	71. 27^{cd}–43	3145^{cd}–3161	66. 28$\frac{1}{2}$–44
68. 1–7	72. 1–7	3162–3168	67. 1–7

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
68. 8^{ab}	72. 8^{ab}	3169^{ab}	67. $8\frac{1}{2}$
284*	—	—	67. $9\frac{1}{2}^{ab}$
68. 8^{cd}	72. 8^{cd}	3169^{cd}	67. 8^{ab}
68. 9	72. 9	3170	67. 8^{cd}, $9\frac{1}{2}^{cd}$
68. $10–18^{abcd}$	72. 10–18	3171–3179	67. $10\frac{1}{2}–18\frac{1}{2}$
285*	72. 19^{ab}	3180^{ab}	67. $19\frac{1}{2}^{ab}$
68. $18^{ef}–24$	72. $19^{cd}–25$	$3180^{cd}–3186$	67. $19\frac{1}{2}^{cd}–25\frac{1}{2}$
286*	—	—	67. $26\frac{1}{2}$
68. 25^{ab}	72. 26^{ab}	3187^{ab}	67. $27\frac{1}{2}^{ab}$
287*	72. 26^{cd}	3187^{cd}	—
68. $25^{cd}–33$	72. 27–35	3188–3196	67. $27\frac{1}{2}^{cd}–35\frac{1}{2}$
—	—	—	67. 36
69. $1–8^{abcd}$	73. 1–8	3197–3204	68. 1–8
69. 8^{ef}	73. 9^{ab}	3205^{ab}	68. $8\frac{1}{2}$
69. 9	73. $9^{cd}–10^{ab}$	$3205^{cd}–3206^{ab}$	68. $9\frac{1}{2}^{ab}$, $10\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	68. $9\frac{1}{2}^{cd}$
69. 10^{abcd}	73. $10^{cd}–11^{ab}$	$3206^{cd}–3207^{ab}$	68. $10\frac{1}{2}^{cd}–11\frac{1}{2}^{ab}$
69. 10^{ef}	73. 11^{cd}	3207^{cd}	68. $11\frac{1}{2}^{cd}$
69. 11	73. 12	3208	68. $12\frac{1}{2}$
288*	—	—	—
69. 12	73. 13	3209	68. 13, 15^{ab}
—	—	—	68. 14
69. 13	73. 14	3210	68. $15^{cd}–15\frac{1}{2}$
69. $14–26^{abcd}$	73. 15–27	3211–3223	68. $16\frac{1}{2}–28\frac{1}{2}$
69. 26^{ef}	73. 28^{ab}	3224^{ab}	68. 29
69. 27^{abcd}	73. $28^{cd}–29^{ab}$	$3224^{cd}–3225^{ab}$	68. 30
69. 27^{ef}	73. 29^{cd}	3225^{cd}	68. $30\frac{1}{2}$
69. 28–32	73. 30–34	3226–3230	68. $31\frac{1}{2}–35\frac{1}{2}$
—	—	—	68. 36
69. $33–37^{ab}$	73. $35–39^{ab}$	$3231–3235^{ab}$	68. $37–41^{ab}$
289*	—	—	68. 41^{cd}
69. $37^{cd}–41$	73. $39^{cd}–43$	$3235^{cd}–3239$	68. $41\frac{1}{2}–45\frac{1}{2}$
70. 1	74. 1	3240	69. 1
290*	—	—	69. 2^{ab}
70. 2	74. 2	3241	69. $2\frac{1}{2}$, 2^{cd}
70. $3–9^{abcd}$	74. 3–9	3242–3248	69. $3\frac{1}{2}–9\frac{1}{2}$
70. 9^{ef}	74. 10^{ab}	3249^{ab}	69. 10
70. 10^{abcd}	74. $10^{cd}–11^{ab}$	$3249^{cd}–3250^{ab}$	69. 11

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
70. 10^{ef}	74. 11^{cd}	3250^{cd}	69. $11\frac{1}{2}$
70. 11–12	74. 12–13	3251–3252	69. $12\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}$
291*	—	—	—
70. 13–20	74. 14–21	3253–3260	69. $14\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
70. 21–22^{ab}	74. 22–23^{ab}	—	69. $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}^{ab}$
70. 22^{cd}–23^{ab}	74. 23^{cd}–24^{ab}	3261	69. $23\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}^{ab}$
70. 23^{cd}–24^{ab}	74. 24^{cd}–25^{ab}	—	69. $24\frac{1}{2}^{cd}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
70. 24^{cdef}	74. 25^{cd}–26^{ab}	3262	69. $25\frac{1}{2}^{cd}$–26
70. 25–26^{abcd}	74. 26^{cd}–28^{ab}	3263–3264	69. 27–$28\frac{1}{2}^{ab}$
70. 26^{ef}	74. 28^{cd}	3265^{ab}	69. $28\frac{1}{2}^{cd}$
70. 27	74. 29	3265^{cd}–3266^{ab}	69. $29\frac{1}{2}$
—	—	—	69. 30–$31\frac{1}{2}$
292*	—	—	69. $32\frac{1}{2}$
70. 28–29	74. 30–31	3266^{cd}–3268^{ab}	69. $33\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
—	—	—	69. 35
70. 30–37	74. 32–39	3268^{cd}–3276	69. 36–43
71. 1	75. 1	3277	70. 1
71. 2	75. 2	3278	70. 2^{ab}, 3^{ab}
—	—	—	70. 2^{cd}
71. 3	75. 3	3279	70. 3^{cd}, 4^{cd}
—	—	—	70. 4^{ab}
71. 4	75. 4	3280	70. $4\frac{1}{2}$–5
71. 5	75. 5	3281	70. 6^{ab}, 7^{cd}
—	—	—	70. 6^{cd}, 7^{ab}
71. 6^{abcd}	75. 6	3282	70. 8
71. 6^{ef}	75. 7^{ab}	3283^{ab}	70. $8\frac{1}{2}$
71. 7–9^{abcd}	75. 7^{cd}–10^{ab}	3283^{cd}–3286^{ab}	70. $9\frac{1}{2}$–12^{ab}
71. 9^{ef}	75. 10^{cd}	3286^{cd}	70. 12^{cd}
71. 10^{ab}	75. 11^{ab}	3287^{ab}	—
71. 10^{cd}–18	75. 11^{cd}–19	3287^{cd}–3295	70. 13–$20\frac{1}{2}$
293*	—	—	70. 21
71. 19–36	75. 20–37	3296–3313	70. 22–39
72. 1–5	76. 1–5	3314–3318	71. 1–5
72. 6-7^{ab}	76. 6–7^{ab}	—	71. 6–7^{ab}
72. 7^{cd}–16	76. 7^{cd}–16	3319–3328^{ab}	71. 7^{cd}–16
—	—	—	71. 17^{ab}
72. 17–22^{ab}	76. 17–22^{ab}	3328^{cd}–3333	71. 17^{cd}–$22\frac{1}{2}^{ab}$
72. 22^{cd}–23	76. 22^{cd}–23	—	71. $22\frac{1}{2}^{cd}$–$23\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
72. 24–26	76. 24–26	3334–3336	71. $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
73. 1^{abcd}	77. 1	3337	72. 1
73. 1^{ef}	77. 2^{ab}	3338^{ab}	72. 2^{ab}
73. 2^{abcd}	77. 2^{cd}–3^{ab}	3338^{cd}–3339^{ab}	72. 2^{cd}–3^{ab}
73. 2^{ef}	77. 3^{cd}	3339^{cd}	72. 3^{cd}
73. 3–8	77. 4–9	3340–3345	72. 4–9
73. 9^{ab}	—	3346^{ab}	72. 10^{ab}
294* (*for* 9^{ab})	77. 10^{ab}	—	—
73. 9^{cd}	77. 10^{cd}	3346^{cd}	72. 10^{cd}
—	—	—	72. $10\frac{1}{2}$
73. 10–15^{ab}	77. 11–16^{ab}	3347–3352^{ab}	72. $11\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
295*	—	—	72. $16\frac{1}{2}^{cd}$–18^{ab}
73. 15^{cd}	77. 16^{cd}	3352^{cd}	72. 18^{cd}
296*	—	—	72. 19–22
73. 16–17	77. 17–18	3353–3354	72. 23–24
297*	—	—	—
73. 18–22	77. 19–23	3355–3359	72. 25–$29\frac{1}{2}^{ab}$
298*	—	—	72. $29\frac{1}{2}^{cd}$
73. 23–28	77. 24–29	3360–3365	72. $30\frac{1}{2}$–36^{ab}
299*	—	—	—
300*	—	—	72. 36^{cd}
73. 29–36^{ab}	77. 30–37^{ab}	3366–3373^{ab}	72. 37–44^{ab}
301* (*for* 36^{ab})	—	—	—
73. 36^{cd}–38	77. 37^{cd}–39	3373^{cd}–3375	72. 44^{cd}–46
302*	—	—	72. 47^{a}
303*	—	—	—
73. 39^{ab}	77. 40^{ab}	3376^{ab}	72. 47^{bc}
304*	—	—	72. 47^{d}
73. 39^{cdef}	77. 40^{cd}–41^{ab}	3376^{cd}–3377^{ab}	72. 48
305*	—	—	—
73. 40–41^{abcd}	77. 41^{cd}–43^{ab}	3377^{cd}–3379^{ab}	72. 49–50
73. 41^{ef}	77. 43^{cd}	3379^{cd}	72. $50\frac{1}{2}$
73. 42^{abcd}	77. 44	3380	72. $51\frac{1}{2}$
73. 42^{ef}	77. 45^{ab}	3381^{ab}	72. 52
306*	—	—	72. 53
73. 43^{abcd}	77. 45^{cd}–46^{ab}	3381^{cd}–3382^{ab}	72. 54
73. 43^{ef}	77. 46^{cd}	3382^{cd}	72. $54\frac{1}{2}$
307*	—	—	72. $55\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
73. $44\text{–}48^{abcd}$	77. 47–51	3383–3387	72. $57\frac{1}{2}\text{–}62^{ab}$
73. 48^{ef}	77. 52	3388^{ab}	72. 62^{cd}
73. 49–52	77. $52^{cd}\text{–}56^{ab}$	$3388^{cd}\text{–}3392^{ab}$	72. 63–66
308*	—	—	72. $67\text{–}67\frac{1}{2}$
73. 53^{ab}	77. 56^{cd}	3392^{cd}	—
73. 53^{cdef}	77. 57	3393	72. $68\frac{1}{2}$
73. 54–56	77. 58–60	3394–3396	72. $69\frac{1}{2}\text{–}71\frac{1}{2}$
73. 57	77. 61	3397	72. $72\frac{1}{2}^{cdab}$
73. 58–59	77. 62–63	3398–3399	72. $73\frac{1}{2}\text{–}74\frac{1}{2}$
309*	—	—	72. $75\frac{1}{2}^{ab}$
73. 60–66	77. 64–70	3400–3406	72. $75\frac{1}{2}^{cd}\text{–}82$
310*	—	—	—
73. $67\text{–}71^{abcd}$	77. $71\text{–}75^{abcd}$	3407–3411	72. $83\text{–}87\frac{1}{2}^{ab}$
73. 71^{ef}	77. 75^{ef}	3412	72. $87\frac{1}{2}^{cd}$
74. $1\text{–}18^{abc}$	78. $1\text{–}18^{abc}$	$3413\text{–}3431^{a}$	73. $1\text{–}18^{abc}$
311*	—	—	73. $18^{d}\text{–}19\frac{1}{2}^{a}$
74. $18^{d}\text{–}22$	78. $18^{d}\text{–}22$	$3431^{b}\text{–}3435^{ab}$	73. $19\frac{1}{2}^{b}\text{–}23$
—	—	—	73. $23\frac{1}{2}$
74. 23–35	78. 23–35	$3435^{cd}\text{–}3448^{ab}$	73. $24\frac{1}{2}\text{–}36\frac{1}{2}$
—	—	—	73. $37\frac{1}{2}$
74. 36	78. 36	$3448^{cd}\text{–}3449$	73. $38\frac{1}{2}$
75. 1–6	79. 1–6	3450–3455	74. 1–6
75. 7	79. 7	3456	74. 7^{ab}, $7\frac{1}{2}$
—	—	—	74. 7^{cd}
75. $8\text{–}13^{ab}$	79. $8\text{–}13^{ab}$	$3457\text{–}3462^{ab}$	74. $8\frac{1}{2}\text{–}13\frac{1}{2}$
312*	—	—	—
75. $13^{cd}\text{–}16$	79. $13^{cd}\text{–}16$	$3462^{cd}\text{–}3465$	74. $13\frac{1}{2}^{cd}\text{–}16\frac{1}{2}$
313*	—	—	—
75. 17–18	79. 17–18	3466–3467	74. $18\frac{1}{2}\text{–}19\frac{1}{2}$
75. 19	79. 19	3468	74. $17\frac{1}{2}$
75. 20–21	79. 20–21	3469–3470	74. $20\frac{1}{2}\text{–}21\frac{1}{2}$
75. 22–23	79. 22–23	—	74. $22\frac{1}{2}\text{–}23\frac{1}{2}$
75. 24^{abcd}	79. 24	3471	74. $24\frac{1}{2}$
75. 24^{ef}	79. 25^{ab}	3472^{ab}	74. $25\frac{1}{2}^{ab}$
75. $25\text{–}26^{abcd}$	79. $25^{cd}\text{–}27^{ab}$	$3472^{cd}\text{–}3474^{ab}$	74. $25\frac{1}{2}^{cd}\text{–}27$
75. 26^{ef}	79. 27^{cd}	3474^{cd}	74. $27\frac{1}{2}$
75. 27^{abcd}	79. 28	3475	74. $28\frac{1}{2}$
314*	79. 29^{ab}	3476^{ab}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	—	—	$74.\ 29\frac{1}{2}–30\frac{1}{2}^{ab}$
$75.\ 27^{ef}$	$79.\ 29^{cd}$	3476^{cd}	$74.\ 30\frac{1}{2}^{cd}$
75. 28–31	79. 30–35	3477–3480	$74.\ 31\frac{1}{2}–34\frac{1}{2}$
—	—	—	$74.\ 35\frac{1}{2}–37\frac{1}{2}$
75. 32–36	79. 34–38	3481–3485	$74.\ 38\frac{1}{2}–42\frac{1}{2}$
315*	—	—	$74.\ 43\frac{1}{2}$
75. 37	79. 39	3486	$74.\ 44\frac{1}{2}^{ad}$, 45
—	—	—	$74.\ 44\frac{1}{2}^{bc}$
$75.\ 38–39^{abcd}$	79. 40–41	3487–3488	74. 46–47
$75.\ 39^{ef}$	$79.\ 42^{ab}$	3489^{ab}	$74.\ 47\frac{1}{2}$
75. 40–41	$79.\ 42^{cd}–44^{ab}$	$3489^{cd}–3491^{ab}$	$74.\ 48\frac{1}{2}–49\frac{1}{2}$
316*	$79.\ 44^{cd}$	3491^{cd}	74. 50
$75.\ 42–43^{ab}$	$79.\ 45–46^{ab}$	$3492–3493^{ab}$	$74.\ 51–52^{ab}$
317*	—	—	$74.\ 52^{cd}$
$75.\ 43^{cd}–48$	$79.\ 46^{cd}–51$	$3493^{cd}–3498$	$74.\ 52\frac{1}{2}–57\frac{1}{2}$
318*	$79.\ 52^{ab}$	3499^{ab}	—
319*	—	—	74. 58
$75.\ 49–52^{abcd}$	$79.\ 52^{cd}–56^{ab}$	$3499^{cd}–3503^{ab}$	74. 59–62
$75.\ 52^{ef}$	$79.\ 56^{cd}$	3503^{cd}	$74.\ 63^{ab}$
$75.\ 53–55^{abcd}$	79. 57–59	3504–3506	$74.\ 63^{cd}–65\frac{1}{2}$
$75.\ 55^{ef}$	$79.\ 60^{ab}$	3507^{ab}	$74.\ 66\frac{1}{2}^{ab}$
$75.\ 56–57^{abcd}$	$79.\ 60^{cd}–62^{ab}$	$3507^{cd}–3509^{ab}$	$74.\ 66\frac{1}{2}^{cd}–68$
$75.\ 57^{ef}$	$79.\ 62^{cd}$	3509^{cd}	$74.\ 68\frac{1}{2}$
75. 58	79. 63	3510	$74.\ 69\frac{1}{2}$
320*	—	—	$74.\ 70\frac{1}{2}$
75. 59	79. 64	3511	$74.\ 71\frac{1}{2}$
321*	—	—	$74.\ 72\frac{1}{2}$
76. 1–14	80. 1–14	3512–3525	75. 1–14
76. 15	$80.\ 17^{cd}, 15^{ab}$	3526	75. 15
76. 16–17	$80.\ 15^{cd}–17^{ab}$	3527–3528	$75.\ 15\frac{1}{2}–17$
76. 18–19	80. 18–19	3529–3530	75. 18–19
$77.\ 1–4^{ab}$	$81.\ 1–4^{ab}$	$3531–3534^{ab}$	$76.\ 1–4^{ab}$
322*	—	—	$76.\ 4^{cd}$
$77.\ 4^{cd}–8^{abcd}$	$81.\ 4^{cd}–8$	$3534^{cd}–3538$	$76.\ 5–9^{ab}$
$77.\ 8^{ef}$	$81.\ 9^{ab}$	3539^{ab}	$76.\ 9^{cd}$
77. 9–10	$81.\ 9^{cd}–11^{ab}$	$3539^{cd}–3541^{ab}$	76. 10–11
—	—	—	$76.\ 11\frac{1}{2}$
77. 11	$81.\ 11^{cd}–12^{ab}$	$3541^{cd}–3542^{ab}$	$76.\ 12\frac{1}{2}^{ab}, 13\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	—	—	76. $12\frac{1}{2}^{cd}$
77. 12	81. 12^{cd}–13^{ab}	3542^{cd}–3543^{ab}	76. $13\frac{1}{2}^{cd}$–$14\frac{1}{2}^{ab}$
77. 13	81. 13^{cd}–14^{ab}	3543^{cd}–3544^{ab}	76. $14\frac{1}{2}^{cd}$, 16^{ad}
—	—	—	76. 15, 16^{bc}
77. 14–16^{abcd}	81. 14^{cd}–17^{ab}	3544^{cd}–3547^{ab}	76. 17–19
77. 16^{ef}	81. 17^{cd}	3547^{cd}	76. 20^{ab}
77. 17–20^{abcd}	81. 18–21	3548–3551	76. 20^{cd}–24
77. 20^{ef}	81. 22^{ab}	3552^{ab}	76. $24\frac{1}{2}$
77. 21–31	81. 22^{cd}–33^{ab}	3552^{cd}–3563^{ab}	76. $25\frac{1}{2}$–36^{ab}
—	—	—	76. 36^{cd}
77. 32–33^{abcd}	81. 33^{cd}–35^{ab}	3563^{cd}–3565^{ab}	76. 37–$38\frac{1}{2}^{ab}$
77. 33^{ef}	81. 35^{cd}	3565^{cd}	76. $38\frac{1}{2}^{cd}$
77. 34–44	81. 36–46	3566–3576	76. $39\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
78. 1–13	82. 1–13	3577–3589	77. 1–13
—	—	—	77. $13\frac{1}{2}$
78. 14–15^{abcd}	82. 14–15	3590–3591	77. 14–16
78. 15^{ef}	82. 16^{ab}	3592^{ab}	77. $16\frac{1}{2}$
78. 16^{abcd}	82. 16^{cd}–17^{ab}	3592^{cd}–3593^{ab}	77. $17\frac{1}{2}$
78. 16^{ef}	82. 17^{cd}	3593^{cd}	77. 18
—	—	—	77. 19^{ab}
78. 17–27^{abcd}	82. 18–28	3594–3604	77. 19^{cd}–$29\frac{1}{2}$
78. 27^{ef}	82. 29^{ab}	3605^{ab}	77. 30
78. 28^{abcd}	82. 29^{cd}–30^{ab}	3605^{cd}–3606^{ab}	77. 31
78. 28^{ef}	82. 30^{cd}	3606^{cd}	77. $31\frac{1}{2}$
78. 29–32^{abcd}	82. 31–34	3607–3610	77. $32\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
78. 32^{ef}	82. 35^{ab}	3611^{ab}	77. 36
78. 33–34^{abcd}	82. 35^{cd}–37^{ab}	3611^{cd}–3613^{ab}	77. 37–38
78. 34^{ef}	82. 37^{cd}	3613^{cd}	77. $38\frac{1}{2}$
78. 35–37^{abcd}	82. 38–40	3614–3616	77. $39\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
78. 37^{ef}	82. 41^{ab}	3617^{ab}	77. 42
323*	—	—	—
78. 38–40^{abcd}	82. 41^{cd}–44^{ab}	3617^{cd}–3620^{ab}	77. 43–45
78. 40^{ef}	82. 44^{cd}	3620^{cd}	77. $45\frac{1}{2}$
78. 41–44^{abcd}	82. 45–48	3621–3624	77. $46\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
78. 44^{ef}	82. 49^{ab}	3625^{ab}	77. 50
78. 45–47^{abcd}	82. 49^{cd}–52^{ab}	3625^{cd}–3628^{ab}	77. 51–53
78. 47^{ef}	82. 52^{cd}	3628^{cd}	77. $53\frac{1}{2}$
78. 48–57	82. 53–62	3629–3638	77. $54\frac{1}{2}$–$63\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	—	—	77. 64
79. 1–12^{abcd}	83. 1–12	3639–3650	78. 1–12
79. 12^{ef}	83. 13^{ab}	3651^{ab}	78. $12\frac{1}{2}$
79. 13^{abcd}	83. 13^{cd}–14^{ab}	3651^{cd}–3652^{ab}	78. $13\frac{1}{2}$
79. 13^{ef}	83. 14^{cd}	3652^{cd}	78. 14
79. 14–21	83. 15–22	3653–3660	78. 15–22
79. 22	83. 23	3661	78. 23^{ab}, $23\frac{1}{2}$
—	—	—	78. 23^{bc}
79. 23–25	83. 24–26	3662–3664	78. $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
—	—	—	78. 27
79. 26–30^{ab}	83. 27–31^{ab}	3665–3669^{ab}	78. 28–32^{ab}
324*	—	—	—
79. 30^{cd}–33	83. 31^{cd}–34	3669^{cd}–3672	78. 32^{cd}–35
—	—	—	78. 36–$36\frac{1}{2}$
79. 34–35	83. 35–36	3673–3674	78. $37\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}$
—	—	—	78. $39\frac{1}{2}$
79. 36–45^{ab}	83. 37–46^{ab}	3675–3684^{ab}	78. $40\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$^{ab}
325*	—	—	78. $49\frac{1}{2}$^{cd}–$50\frac{1}{2}$
79. 45^{cdef}	83. 46^{cd}–47^{ab}	3684^{cd}–3685^{ab}	78. $51\frac{1}{2}$
79. 46–48^{abcd}	83. 47^{cd}–50^{ab}	3685^{cd}–3688^{ab}	78. $52\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
79. 48^{ef}	83. 50^{cd}	3688^{cd}	—
326* (*for* 48^{ef})	—	—	78. $55\frac{1}{2}$
79. 49–55	83. 51–57	3689–3695	78. $56\frac{1}{2}$–$62\frac{1}{2}$
80. 1–6	84. 1–6	3696–3701	79. 1–6
—	—	—	79. 7
80. 7–22^{abcd}	84. 7–22	3702–3717	79. 8–23
80. 22^{ef}	84. 23^{ab}	3718^{ab}	79. 24^{ab}
80. 23^{abcd}	84. 23^{cd}–24^{ab}	3718^{cd}–3719^{ab}	79. 24^{cd}–25^{ab}
80. 23^{ef}	84. 24^{cd}	3719^{cd}	79. 25^{cd}
80. 24–30^{abcd}	84. 25–31	3720–3726	79. 26–32
80. 30^{ef}	84. 32^{ab}	3727^{ab}	79. $32\frac{1}{2}$
80. 31^{abcd}	84. 32^{cd}–33^{ab}	3727^{cd}–3728^{ab}	79. $33\frac{1}{2}$
80. 31^{ef}	84. 33^{cd}	3728^{cd}	79. 34
80. 32–42^{abcd}	84. 34–44	3729–3739	79. 35–45
80. 42^{ef}	84. 45^{ab}	3740^{ab}	79. $45\frac{1}{2}$
80. 43^{abcd}	84. 45^{cd}–46^{ab}	3740^{cd}–3741^{ab}	79. 46–47^{ab}
80. 43^{ef}	84. 46^{cd}	3741^{cd}	79. 47^{cd}
80. 44^{ab}	84. 47^{ab}	3742^{ab}	79. 48^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
327*	—	—	—
80. 44^{cd}–47^{ab}	84. 47^{cd}–50^{ab}	3742^{cd}–3745^{ab}	79. 48^{cd}–51^{ab}
328*	—	—	—
80. 47^{cdef}	84. 50^{cd}–51^{ab}	3745^{cd}–3746^{ab}	79. 51^{cd}–$51\frac{1}{2}$
80. 48^{abcd}	84. 51^{cd}–52^{ab}	3746^{cd}–3747^{ab}	79. $52\frac{1}{2}$
80. 48^{ef}	84. 52^{cd}	3747^{cd}	79. 53
80. 49–51	84. 53–55	3748–3750	79. 54–56
81. 1–5^{abcd}	85. 1–5	3751–3755	80. 1–$5\frac{1}{2}^{ab}$
81. 5^{ef}	85. 6^{ab}	3756^{ab}	80. $5\frac{1}{2}^{cd}$
81. 6–10^{abcd}	85. 6^{cd}–11^{ab}	3756^{cd}–3761^{ab}	80. $6\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
81. 10^{ef}	85. 11^{cd}	3761^{cd}	80. $11\frac{1}{2}^{ab}$
81. 11^{abcd}	85. 12	3762	80. $11\frac{1}{2}^{cd}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
81. 11^{ef}	85. 13^{ab}	3763^{ab}	80. $12\frac{1}{2}^{cd}$
329*	—	—	80. $13\frac{1}{2}$
81. 12^{abcd}	85. 13^{cd}–14^{ab}	3763^{cd}–3764^{ab}	80. $14\frac{1}{2}$
81. 12^{ef}	85. 14^{cd}	3764^{cd}	80. 15
81. 13–16^{ab}	85. 15–18^{ab}	3765–3768^{ab}	80. 16–19^{ab}
330*	—	—	—
81. 16^{cd}–27^{abcd}	85. 18^{cd}–29	3768^{cd}–3779	80. 19^{cd}–30
81. 27^{ef}	85. 30^{ab}	3780^{ab}	80. 31^{ab}
—	—	—	80. 31^{cd}
81. 28	85. 30^{cd}–31^{ab}	3780^{cd}–3781^{ab}	80. 32
81. 29	85. 31^{cd}–32^{ab}	3781^{cd}–3782^{ab}	80. 33^{ac}, $33\frac{1}{2}$
—	—	—	80. 33^{bd}
81. 30–32	85. 32^{cd}–35^{ab}	3782^{cd}–3785^{ab}	80. $34\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
331*	—	—	80. $37\frac{1}{2}$
81. 33	85. 35^{cd}–36^{ab}	3785^{cd}–3786^{ab}	80. $38\frac{1}{2}^{ab}$, $39\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	80. $38\frac{1}{2}^{cd}$
81. 34	85. 36^{cd}–37^{ab}	3786^{cd}–3787^{ab}	80. $39\frac{1}{2}^{cd}$–40
81. 35^{abcd}	85. 37^{cd}–38^{ab}	3787^{cd}–3788^{ab}	80. 41^{ab}, 42^{ab}
—	—	—	80. 41^{cd}
81. 35^{ef}–37	85. 38^{cd}–40	3788^{cd}–3790	80. 42^{cd}–44
82. 1–11	86. 1–11	3791–3801	81. 1–11
332*	—	—	81. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
82. 12–13	86. 12–13	3802–3803	81. $13\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
333*	—	—	—
82. 14–29^{abcd}	86. 14–29	3804–3819	81. $15\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
82. 29^{ef}	86. 30^{ab}	3820^{ab}	81. 31

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
82. 30^{abcd}	86. 30^{cd}–31^{ab}	3820^{cd}–3821^{ab}	81. 32
82. 30^{ef}	86. 31^{cd}	3821^{cd}	81. 32½
82. 31–40^{ab}	86. 32–41^{ab}	3822–3831^{ab}	81. 33½–$42½^{ab}$
82. 40^{cd}–41	86. 41^{cd}–42	—	81. $42½^{cd}$–43½
82. 42–44	86. 43–45	3831^{cd}–3834^{ab}	81. 44½–46½
334*	—	—	—
82. 45–50	86. 46–51	3834^{cd}–3840^{ab}	81. 47½–52½
—	—	—	81. 53½–54½
82. 51–54	86. 52–55	3840^{cd}–3844^{ab}	81. 55½–58½
—	—	—	81. 59½
82. 55	86. 56	3844^{cd}–3845^{ab}	81. 60½
—	—	—	81. 61
82. 56	86. 57	3845^{cd}–3846	81. 62
83. 1–13	87. 1–13	3847–3859	82. 1–13
83. 14	87. 14	3860	82. 14^{ab}, 14½
—	—	—	82. 14^{cd}
83. 15–19	87. 15–19	3861–3865	82. 15½–19½
83. 20	87. 20	3866	82. 21½
83. 21	87. 21	3867	82. 20½
83. 22–29^{abcd}	87. 22–29	3868–3875	82. 22½–29½
83. 29^{ef}	87. 30^{ab}	3876^{ab}	82. $30½^{ab}$
83. 30	87. 30^{cd}–31^{ab}	3876^{cd}–3877^{ab}	82. $30½^{cd}$–31
335*	—	—	—
83. 31^{abcd}	87. 31^{cd}–32^{ab}	3877^{cd}–3878^{ab}	82. 32
83. 31^{ef}	87. 32^{cd}	3878^{cd}	82. 32½
83. 32–39	87. 33–40	3879–3886	82. 33½–40½
84. 1–11	88. 1–11	3887–3897	83. 1–11
84. 12^{abcd}	88. 12	3898	83. 12^{ab}, $14½^{cd}$
—	—	—	83. 12^{cd}–$14½^{ab}$
84. 12^{ef}	88. 13^{ab}	3899^{ab}	83. $15½^{ab}$
84. 13^{abcd}	88. 13^{cd}–14^{ab}	3899^{cd}–3900^{ab}	83. $15½^{cd}$–$16½^{ab}$
84. 13^{ef}	88. 14^{cd}	3900^{cd}	83. $16½^{cd}$
84. 14–20^{ab}	88. 15–21^{ab}	3901–3907^{ab}	83. 17½–$23½^{ab}$
336*	—	—	83. $23½^{cd}$
84. 20^{cd}	88. 21^{cd}	3907^{cd}	83. 24
84. 21^{ab}	88. 22^{ab}	3908^{ab}	—
84. 21^{cd}–29	88. 22^{cd}–30	3908^{cd}–3916	83. 24½–32½
84. 30	88. 31	3917	83. 37½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
84. 31^{ab}	88. 32^{ab}	3918^{ab}	83. 33½^{ab}
337*	—	—	—
84. 31^{cd}–34	88. 32^{cd}–35	3918^{cd}–3921	83. 33½^{cd}–36½
84. 35–43	88. 36–44	3922–3930	83. 38½–46½
85. 1–13	89. 1–13	3931–3943	84. 1–13½^{ab}
—	—	—	84. 13½^{cd}
85. 14–16	89. 14–16	3944–3946	84. 14½–16½
338*	89. 17–18	3947–3948	—
85. 17–30^{abcd}	89. 19–32	3949–3962	84. 17½–31^{ab}
85. 30^{ef}	89. 33^{ab}	3963^{ab}	84. 31^{cd}
85. 31^{abcd}	89. 33^{cd}–34^{ab}	3963^{cd}–3964^{ab}	84. 31½–32½^{ab}
85. 31^{ef}	89. 34^{cd}	3964^{cd}	84. 32½^{cd}
85. 32–33^{ab}	89. 35–36^{ab}	3965–3966^{ab}	84. 33½–34½^{ab}
339*	89. 36^{cd}	3966^{cd}	—
340*	—	—	—
85. 33^{cd}	89. 37^{ab}	3967^{ab}	84. 34½^{cd}
85. 34^{abcd}	89. 37^{cd}–38^{ab}	3967^{cd}–3968^{ab}	84. 35½
85. 34^{ef}	89. 38^{cd}	3968^{cd}	84. 36
85. 35–36	89. 39–40	3969–3970	84. 37–38
86. 1–4^{ab}	90. 1–4^{ab}	3971–3974^{ab}	85. 1–4^{ab}
341*	90. 4^{cd}	3974^{cd}	85. 4^{cd}
86. 4^{cd}	90. 5^{ab}	3975^{ab}	85. 5^{ab}
86 5^{abcd}	90. 5^{cd}–6^{ab}	3975^{cd}–3976^{ab}	85. 5^{cd}–6^{ab}
86. 5^{ef}	90. 6^{cd}	3976^{cd}	85. 6^{cd}
86. 6–9	90. 7–10	3977–3980	85. 7–10
—	—	—	85. 10½
86. 10^{ab}	90. 11^{ab}	3981^{ab}	85. 11½^{ab}
342*	—	—	—
86. 10^{cd}–11^{abcd}	90. 11^{cd}–12	3981^{cd}–3982	85. 11½^{cd}–12
343*	90. 13^{ab}	3983^{ab}	—
86. 11^{ef}–14^{abcd}	90. 13^{cd}–16	3983^{cd}–3986	85. 13–16
344*	—	—	85. 17–19½^{ab}
86. 14^{ef}–17^{abcd}	90. 17–20^{ab}	3987–3990^{ab}	85. 19½^{cd}–22½
86. 17^{ef}	90. 20^{cd}	3990^{cd}	85. 23
86. 18–26^{abcd}	90. 21–29	3991–3999	85. 24–32
86. 26^{ef}–30^{abcd}	90. 30–34^{ab}	4000–4004^{ab}	85. 32½–36½
86. 30^{ef}–39	90. 34^{cd}–43	4004^{cd}–4013	85. 37–46
—	—	—	85. 47^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
86. 40–42	90. 44–46	4014–4016	85. 47^{cd}–49½
86. 43	90. 47	4017	85. 50½^{ab}, 51
—	—	—	85. 50½^{cd}
86. 44–49^{abcd}	90. 48–53	4018–4023	85. 52–57
345*	90. 54^{ab}	4024^{ab}	—
86. 49^{ef}–52	90. 54^{cd}–57	4024^{cd}–4027	85. 57½–60½
86. 53	90. 58	4028	85. 61½^{ab}, 62½^{cd}
—	—	—	85. 61½^{cd}–62½^{ab}
86. 54–58^{abcd}	90. 59–63	4029–4033	85. 63½–67½
86. 58^{ef}–63	90. 64–69^{ab}	4034–4039^{ab}	85. 68–73
86. 64^{abcd}	90. 69^{cd}–70^{ab}	4039^{cd}–4040^{ab}	85. 74^{ab}, 75
—	—	—	85. 74^{cd}–75
346*	90. 70^{cd}	4040^{cd}	
86. 64^{ef}–65	90. 71–72^{ab}	4041–4042^{ab}	85. 75^{cd}–76
86. 66	90. 72^{cd}–73^{ab}	4042^{cd}–4043^{ab}	85. 77^{ab}, 77½
—	—	—	85. 77^{cd}
86. 67^{abcd}	90. 73^{cd}–74^{ab}	4043^{cd}–4044^{ab}	85. 78½
86. 67^{ef}–80^{ab}	90. 74^{cd}–87^{ab}	4044^{cd}–4057^{ab}	85. 79–93^{ab}
86. 80^{cd}	90. 87^{cd}	—	85. 93^{cd}
86. 81–86	90. 88–93	4057^{cd}–4063	85. 94–99
87. 1–3^{abcd}	91. 1–3	4064–4066	86. 1–3
87. 3^{ef}	91. 4^{ab}	4067^{ab}	86. 4^{ab}
347*	—	—	86. 4^{cd}
87. 4–25^{ab}	91. 4^{cd}–25	4067^{cd}–4088	86. 5–25½
348*	91. 26^{ab}	4089^{ab}	—
87. 25^{cd}	91. 26^{cd}	4089^{cd}	86. 26½^{ab}
87. 25^{ef}	91. 27^{ab}	4090^{ab}	—
87. 26	91. 27^{cd}–28^{ab}	4090^{cd}–4091^{ab}	86. 26½^{cd}–27½^{ab}
349*	—	—	86. 27½^{cd}
87. 27–28	91. 28^{cd}–30^{ab}	4091^{cd}–4093^{ab}	—
87. 29–30	91. 30^{cd}–31^{ef}	4093^{cd}–4095	86. 28½–29½
88. 1–3^{abcd}	92. 1–3	4096–4098	87. 1–3
88. 3^{ef}	92. 4^{ab}	4099^{ab}	87. 3½
88. 4^{abcd}	92. 4^{cd}–5^{ab}	4099^{cd}–4100^{ab}	87. 4½
88. 4^{ef}	92. 5^{cd}	4100^{cd}	87. 5½
88. 5–7^{abcd}	92. 6–8	4101–4103	87. 5½^{cd}–8
88. 7^{ef}–8^{abcd}	92. 9–10^{ab}	4104–4105^{ab}	87. 8½–9½
88. 8^{ef}–11	92. 10^{cd}–13	4105^{cd}–4108	87. 10–13

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
350*	—	—	87. 14^{ab}
88. 12–22^{abcd}	92. 14–24	4109–4119	87. 14^{cd}–24$\frac{1}{2}$
88. 22^{ef}–23^{abcd}	92. 25–26^{ab}	4120–4121^{ab}	87. 25–26
88. 23^{ef}–32^{abcd}	92. 26^{cd}–35	4121^{cd}–4130	87. 26$\frac{1}{2}$–35$\frac{1}{2}$
88. 32^{ef}–33^{abcd}	92. 36–37^{ab}	4131–4132^{ab}	87. 36–37
88. 33^{ef}–37^{abcd}	92. 37^{cd}–41	4132^{cd}–4136	87. 37$\frac{1}{2}$–41$\frac{1}{2}$
88. 37^{ef}–38^{abcd}	92. 42–43^{ab}	4137–4138^{ab}	87. 42–43
88. 38^{ef}	92. 43^{cd}	4138^{cd}	87. 43$\frac{1}{2}$
351*	—	—	—
89. 1–8^{abcd}	93. 1–8	4139–4146	88. 1–8
89. 8^{ef}–9	93. 9–10^{ab}	4147–4148^{ab}	88. 8$\frac{1}{2}$–10^{ab}
—	—	—	88. 10^{cd}
89. 10–11^{abcd}	93. 10^{cd}–12^{ab}	4148^{cd}–4150^{ab}	88. 11–12
89. 11^{ef}–17^{abcd}	93. 12^{cd}–17	4150^{cd}–4156	88. 12$\frac{1}{2}$–18$\frac{1}{2}$
89. 17^{ef}–19^{abcd}	93. 18–21^{ab}	4157–4159^{ab}	88. 19–21
89. 19^{ef}–20^{ab}	93. 21^{cd}–22^{ab}	4159^{cd}–4160^{ab}	88. 21$\frac{1}{2}$–22$\frac{1}{2}^{ab}$
352*	—	—	88. 22$\frac{1}{2}^{cd}$
89. 20^{cd}–41	93. 22^{cd}–43	4160^{cd}–4181	88. 23–44
90. 1–4^{abcd}	94. 1–4	4182–4185	89. 1–4
90. 4^{ef}–13^{abcd}	94. 5–14^{ab}	4186–4195^{ab}	89. 4$\frac{1}{2}$–13$\frac{1}{2}$
90. 13^{ef}–25^{abcd}	94. 14^{cd}–26	4195^{cd}–4207	89. 14–26
90. 25^{ef}–26^{abcd}	94. 27–28^{ab}	4208–4209^{ab}	89. 26$\frac{1}{2}$–27$\frac{1}{2}$
90. 26^{ef}–27^{abcd}	94. 28^{cd}–29	4209^{cd}–4210	89. 28–29
90. 27^{ef}–29	94. 30–32^{ab}	4211–4213^{ab}	89. 30–32^{ab}
353*	—	—	89. 32^{cd}
90. 30–32	94. 32^{cd}–35^{ab}	4213^{cd}–4216^{ab}	89. 33–35
354*	—	—	—
355*	—	—	89. 36^{ab}
90. 33–35	94. 35^{cd}–38^{ab}	4216^{cd}–4219^{ab}	89. 36^{cd}–38$\frac{1}{2}$
356*	—	—	89. 39$\frac{1}{2}$
90. 36	94. 38^{cd}–39^{ab}	4219^{cd}–4220^{ab}	89. 40$\frac{1}{2}$
90. 37	94. 39^{cd}–40^{ab}	4220^{cd}–4221^{ab}	89. 41$\frac{1}{2}^{ab}$, 42
—	—	—	89. 41$\frac{1}{2}^{cd}$
90. 38–40^{abcd}	94. 40^{cd}–43^{ab}	4221^{cd}–4224^{ab}	89. 43–45
90. 40^{ef}	94. 43^{cd}	4224^{cd}	89. 46^{ab}
90. 41–42	94. 44–45	4225–4226	89. 46^{cd}–48^{ab}
—	—	—	89. 48^{cd}
90. 43–44^{abcd}	94. 46–47	4227–4228	89. 49–50

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
90. 44^{ef}–45^{abcd}	94. 48–49^{ab}	4229–4230^{ab}	89. 50½–51½
90. 45^{ef}–46	94. 49^{cd}–50	4230^{cd}–4231	89. 52–53
91. 1^{ab}	95. 1^{ab}	4232^{ab}	90. 1^{ab}
357*	—	—	90. 1^{cd}
91. 1^{cd}–12^{ab}	95. 1^{cd}–12^{ab}	4232^{cd}–4243^{ab}	90. 2–12
358*	—	—	90. 13^{cd}
91. 12^{cd}	95. 12^{cd}	4243^{cd}	90. 13^{ab}
91. 13–14^{abcd}	95. 13–14	4244–4245	90. 14–16
91. 14^{ef}–17^{abcd}	95. 15–18^{ab}	4246–4249^{ab}	90. 16½–18½
91. 17^{ef}–37	95. 18^{cd}–38	4249^{cd}–4269	90. 19–39
91. 38	95. 39	4270	90. 40^{ad}, 41^{ab}
—	—	—	90. 40^{bc}
91. 39^{abcd}	95. 40	4271	90. 41^{cd}–42^{ab}
91. 39^{ef}–43	95. 41–45^{ab}	4272–4276^{ab}	90. 42^{cd}–46
359*	—	—	—
91. 44–45	95. 45^{cd}–47^{ab}	4276^{cd}–4278^{ab}	90. 47–48
—	—	—	90. 48½
91. 46	95. 47^{cd}–48^{ab}	4278^{cd}–4279^{ab}	90. 49½^{ab}, 50
—	—	—	90. 49½^{cd}
91. 47–51^{abcd}	95. 48^{cd}–53^{ab}	4279^{cd}–4289^{ab} †	90. 51–55
91. 51^{ef}–52	95. 53^{cd}–54	4289^{cd}–4290	90. 55½–56½
91. 53^{abcd}	95. 55	4291^{ab}, 4292^{ab}	90. 57½
91. 53^{ef}	95. 56^{ab}	4291^{cd}	90. 58½^{ab}
91. 54–57^{abcd}	95. 56^{cd}–60^{ab}	4292^{cd}–4296^{ab}	90. 58½^{cd}–62
91. 57^{ef}–58^{abcd}	95. 60^{cd}–61	4296^{cd}–4297	90. 63–63½
91. 58^{ef}–60^{abcd}	95. 62–64^{ab}	4298–4300^{ab}	90. 64½–66
91. 60^{ef}–61	95. 64^{cd}–65	4300^{cd}–4301	90. 66½–67½
—	—	—	90. 68–72½^{ab}
91. 62	95. 66	4302	90. 72½^{cd}–73
91. 63	95. 67	4303	90. 74^{ab}, 74½
—	—	—	90. 74^{cd}
91. 64–66^{abcd}	95. 68–70	4304–4306	90. 75½–77½
91. 66^{ef}–68^{abcd}	95. 71–73^{ab}	4307–4309^{ab}	90. 78½–80
91. 68^{ef}–71	95. 73^{cd}–76	4309^{cd}–4312	90. 80½–83½
—	—	—	90. 84
91. 72–81	95. 77–86	4313–4322	90. 85–94

† The Cal. Ed. om. in counting five numbers between 4280–4290.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
92. $1–8^{abcd}$	96. 1–8	4323–4330	91. 1–8
92. $8^{ef}–11^{abcd}$	96. $9–12^{ab}$	$4331–4334^{ab}$	91. $8\frac{1}{2}–11\frac{1}{2}$
92. $11^{ef}–13$	96. $12^{cd}–14$	$4334^{cd}–4336$	91. 12–14
360*	—	—	—
92. 14	96. 15	4337	91. 15
—	—	—	91. $15\frac{1}{2}$
92. $15–17^{ab}$	96. $16–18^{ab}$	$4338–4340^{ab}$	91. $17\frac{1}{2}–19\frac{1}{2}^{ab}$
92. 17^{cd}	96. 18^{cd}	4340^{cd}	—
92. 18	96. 19	4341	91. $19\frac{1}{2}^{cd}–20$
92. 19	96. 20	4342	91. $16\frac{1}{2}$
92. $20–22^{abc}$	96. $21–23^{abc}$	$4343–4345^{abc}$	91. $21–23^{abc}$
361*	—	—	91. $23^{d}–23\frac{1}{2}^{a}$
92. $22^{d}–24^{ab}$	96. $23^{d}–25^{ab}$	$4345^{d}–4347^{ab}$	91. $23\frac{1}{2}^{b}–25\frac{1}{2}^{ab}$
362*	—	—	91. $25\frac{1}{2}^{cd}$
363*	—	—	—
92. $24^{cd}–29^{ab}$	96. $25^{cd}–30^{ab}$	$4347^{cd}–4352^{ab}$	91. $26–31^{ab}$
364*	—	—	—
92. $29^{cd}–31^{ab}$	96. $30^{cd}–32^{ab}$	$4352^{cd}–4354^{ab}$	91. $31^{cd}–33^{ab}$
92. 31^{cd}	96. 32^{cd}	4354^{cd}	—
365* (*for* 31^{cd})	—	—	91. $33^{cd}–34^{ab}$
366* (*for* 31^{cd})	—	—	—
92. 32–41	96. 33–42	4355–4364	91. $34^{cd}–43\frac{1}{2}$
367*	—	—	—
92. 42	96. 43	4365	91. $44\frac{1}{2}$
92. 43	96. 44	4366	91. $45\frac{1}{2}^{ab}$, $46\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	91. $45\frac{1}{2}^{cd}$
368*	—	—	—
92. 44–45	96. 45–46	4367–4368	91. $46\frac{1}{2}^{cd}–48$
92. 46	96. 47	4369	91. 49^{ab}, 50^{cd}
—	—	—	91. $49^{cd}–50^{ab}$
92. 47	96. 48	4370	91. 51
92. 48	96. 49	4371	91. 52^{ab}, 53^{ab}
—	—	—	91. 52^{cd}
92. 49–57	96. 50–58	4372–4380	91. $53^{cd}–61\frac{1}{2}$
—	—	—	91. $62\frac{1}{2}^{cd}$
92. $58–59^{ab}$	96. $59–60^{ab}$	$4381–4382^{ab}$	91. $63\frac{1}{2}–64\frac{1}{2}^{ab}$
369*	—	—	—
92. 59^{cd}	96. 60^{cd}	4382^{cd}	91. $62\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
370*	—	—	—
—	—	—	91. 64$\frac{1}{2}^{cd}$
92. 60-65^{ab}	96. 61-66^{ab}	4383-4388^{ab}	91. 65$\frac{1}{2}$-70$\frac{1}{2}^{ab}$
371*	—	—	91. 70$\frac{1}{2}^{cd}$-71$\frac{1}{2}^{ab}$
92. 65^{cd}-66^{abcd}	96. 66^{cd}-67	4388^{cd}-4389	91. 71$\frac{1}{2}^{cd}$-72$\frac{1}{2}$
92. 66^{ef}-67^{ab}	96. 68	4390	91. 73$\frac{1}{2}$
372*	—	—	91. 74$\frac{1}{2}^{ab}$
92. 67^{cd}-68^{ab}	96. 69	4391	91. 74$\frac{1}{2}^{cd}$-75$\frac{1}{2}^{ab}$
92. 68^{cd}	96. 70^{ab}	4392^{ab}	—
92. 69	96. 70^{cd}-71^{ab}	4392^{cd}-4393^{ab}	91. 75$\frac{1}{2}^{cd}$-76$\frac{1}{2}^{ab}$
373*	—	—	91. 76$\frac{1}{2}^{cd}$
92. 70-71	96. 71^{cd}-73^{ab}	4393^{cd}-4395^{ab}	91. 77$\frac{1}{2}$-78$\frac{1}{2}$
—	—	—	91. 79$\frac{1}{2}^{ab}$
92. 72	96. 73^{cd}-74^{ab}	4395^{cd}-4396^{ab}	91. 80$\frac{1}{2}^{ab}$, 79$\frac{1}{2}^{cd}$
92. 73-79	96. 74^{cd}-80^{ef}	4396^{cd}-4403	91. 80$\frac{1}{2}^{cd}$-87
93. 1-5	97. 1-5	4404-4408	92. 1-5
—	—	—	92. 5$\frac{1}{2}$
374*	—	—	92. 6$\frac{1}{2}$
93. 6	97. 6	4409	92. 7$\frac{1}{2}$
—	—	—	92. 8$\frac{1}{2}^{ab}$
375*	—	—	—
93. 7-17	97. 7-17	4410-4421^{ab}	92. 8$\frac{1}{2}^{cd}$-19
—	—	—	92. 20^{ab}
93. 18-23^{abcd}	97. 18-23	4421^{cd}-4427^{ab}	92. 20^{cd}-25$\frac{1}{2}$
93. 23^{ef}-24	97. 24-25^{ab}	4427^{cd}-4428	92. 26-27
376*	—	—	92. 28
93. 25-26^{abcd}	97. 25^{cd}-27^{ab}	4429-4430	92. 29-30
93. 26^{ef}	97. 27^{cd}	4431^{ab}	92. 31^{ab}
—	—	—	92. 31$\frac{1}{2}$
93. 27	97. 28	4431^{cd}-4432^{ab}	92. 32$\frac{1}{2}^{cdab}$
93. 28-29	97. 29-30	4432^{cd}-4434^{ab}	92. 33-35^{ab}
—	—	—	92. 35^{cd}
93. 30	97. 31	4434^{cd}-4435^{ab}	92. 36
377*	—	—	—
93. 31-34^{abcd}	97. 32-35	4435^{cd}-4439^{ab}	92. 37-40
93. 34^{ef}-35	97. 36-37^{ab}	4439^{cd}-4440	92. 40$\frac{1}{2}$-41$\frac{1}{2}$
93. 36^{abcd}	97. 37^{cd}-38^{ab}	4441	92. 42, 44^{ab}
—	—	—	92. 43

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
93. 36^{ef}–41	97. 38^{cd}–43	4442–4447	92. 44^{cd}–49
94. 1^{ab}	98. 1^{ab}	4448^{ab}	93. 1^{ab}
94. 1^{cd}–2^{ab}	98. 1^{cd}–2^{ab}	4449	93. 1^{cd}–2^{ab}
94. 2^{cd}	98. 2^{cd}	4448^{cd}	93. 2^{cd}
94. 3^{abcd}	98. 3	4450	93. 3
94. 3^{ef}–4^{abcd}	98. 4–5^{ab}	4451–4452^{ab}	93. $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}$
94. 4^{ef}–9^{ab}	98. 5^{cd}–10^{ab}	4452^{cd}–4457^{ab}	93. 5–10^{ab}
94. 9^{cd}	—	—	93. 10^{cd}
94. 9^{ef}	98. 10^{cd}	4457^{cd}	93. $10\frac{1}{2}$
378*	98. 11–12	4458–4459	—
94. 10	98. 13	4460	93. $11\frac{1}{2}$
379*	—	—	
94. 11^{ab}	98. 14^{ab}	4461^{ab}	93. 12
380*	98. 14^{cd}–16^{ab}	4461^{cd}–4463^{ab}	93. 13–14
94. 11^{cd}–13	98. 16^{cd}–18	4463^{cd}–4465	93. $14\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
381*	—	—	93. 17
94. 14–20^{abcd}	98. 19–25	4466–4472	93. 18–24
94. 20^{ef}	98. 26^{ab}	4473^{ab}	93. $24\frac{1}{2}$
95. 1^{abcd}	98. 26^{cd}–27^{ab}	4473^{cd}–4474^{ab}	94. 1
—	—	—	94. 2^{ab}
95. 1^{ef}–15^{ab}	98. 27^{cd}–41^{ab}	4474^{cd}–4488^{ab}	94. 2^{cd}–16^{ab}
95. 15^{cd}	98. 41^{cd}	4488^{cd}	—
382* (*for* 15^{cd})	—	—	94. 16^{cd}–$16\frac{1}{2}$
95. 16–21^{abcd}	98. 42–47	4489–4494	94. $17\frac{1}{2}$–23^{ab}
95. 21^{ef}–25	98. 48–51^{ef}	4495–4499	94. 23^{cd}–27
95. 26–34^{abcd}	99. 1–9	4500–4508	95. 1–9
95. 34^{ef}–35	99. 10–11^{ab}	4509–4510^{ab}	95. $9\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
383*	—	—	—
95. 36^{abcd}	99. 11^{cd}–12^{ab}	4510^{cd}–4511^{ab}	95. $11\frac{1}{2}$
95. 36^{ef}–37^{ab}	99. 12^{cd}–13^{ab}	4511^{cd}–4512^{ab}	95. 12–13^{ab}
384*	99. 13^{cd}	—	—
95. 37^{cd}–41^{abcd}	99. 14–18^{ab}	4512^{cd}–4516	95. 13^{cd}–17
95. 41^{ef}–46^{abcd}	99. 18^{cd}–23	4517–4522^{ab}	95. $17\frac{1}{2}$–23^{ab}
95. 46^{ef}–53	99. 24–30	4522^{cd}–4529	95. 23^{cd}–30
96. 1^{abcd}	100. 1	4530	96. 1
96. 1^{ef}–2^{abcd}	100. 2–3^{ab}	4531–4532^{ab}	96. 2, 3^{cd}
—	—	—	96. 3^{ab}
96. 2^{ef}–15	100. 3^{cd}–16	4532^{cd}–4545	96. $3\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	—	—	96. 17
96. 16–21^{abcd}	100. 17–22	4546–4551	96. 18–23
96. 21^{ef}–25^{abcd}	100. 23–27^{ab}	4552–4556^{ab}	96. $23\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
96. 25^{ef}–30^{ab}	100. 27^{cd}–32^{ab}	4556^{cd}–4561^{ab}	96. 28–33^{ab}
385*	—	—	—
96. 30^{cd}–41	100. 32^{cd}–43	4561^{cd}–4572	96. 33^{cd}–44
386*	—	—	—
96. 42–50^{ab}	100. 44–52^{ab}	4573^{ab}–4581^{ab}	96. 45–54^{ab}
387*	—	—	96. 54^{cd}
96. 50^{cdef}	100. 52^{cd}–53^{ab}	4581^{cd}–4582^{ab}	96. 55
388*	—	—	96. 56^{ab}
96. 51	100. 53^{cd}–54	4582^{cd}–4583	96. 56^{cd}–$56\frac{1}{2}$
97. 1–2	101. 1–2	4584–4585	97. 1–2
97. 3	101. 3	4587^{cd}, 4586^{ab}	97. 3
97. 4	101. 4	4586^{cd}, 4587^{ab}	97. 4
97. 5–8^{abcd}	101. 5–8	4588–4591	97. 5–8
97. 8^{ef}–10^{abcd}	101. 9–11^{ab}	4592–4594^{ab}	97. $8\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
97. 10^{ef}–15^{abcd}	101. 11^{cd}–16	4594^{cd}–4599	97. 11–$16\frac{1}{2}^{ab}$
97. 15^{ef}–28^{ab}	101. 17–29	4600–4612	97. $16\frac{1}{2}^{cd}$–$29\frac{1}{2}^{ab}$
389*	—	—	—
97. 28^{cdef}	101. 30	4613	97. $29\frac{1}{2}^{cd}$–30
97. 29–50	101. 31–52	4614–4635	97. 31–52
97. 51	101. 53	4636	97. $52\frac{1}{2}$, $54\frac{1}{2}^{cd}$
—	—	—	97. $53\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}^{ab}$
97. 52–57	101. 54–59	4637–4642	97. $55\frac{1}{2}$–$60\frac{1}{2}$
98. 1–4	102. 1–4	4643–4646	98. 1–4
390*	—	—	98. 5
98. 5–14^{abcd}	102. 5–14	4647–4656	98. 6–15
98. 14^{ef}–29^{abc}	102. 15–30^{a}	4657–4672^{a}	98. $15\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}^{abc}$
391*	—	—	98. $30\frac{1}{2}^{d}$–$31\frac{1}{2}^{abc}$
98. 29^{d}–34	102. 30^{b}–35^{ab}	4672^{b}–4677^{ab}	98. $31\frac{1}{2}^{d}$–$36\frac{1}{2}$
392*	—	—	98. $37\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}^{ab}$
98. 35^{abcd}	102. 35^{cd}–36^{ab}	4677^{cd}–4678^{ab}	98. $38\frac{1}{2}^{cd}$–$39\frac{1}{2}^{ab}$
98. 35^{ef}–38	102. 36^{cd}–39	4678^{cd}–4681	98. $39\frac{1}{2}^{cd}$–$42\frac{1}{2}$
99. 1–4	103. 1–4	4682–4685	99. 1–4
99. 5	103. 5	4686	99. 5^{ad}, $5\frac{1}{2}$
—	—	—	99. 5^{bc}
99. 6	103. 6	4687	99. $6\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	—	—	99. 7
99. 7–17^{ab}	103. 7–17^{ab}	4688–4698^{ab}	99. 8–17$\frac{1}{2}$
99. 17^{cd}	103. 17^{cd}	4698^{cd}	—
—	—	—	99. 18$\frac{1}{2}$–19
99. 18–29	103. 18–29	4699–4710	99. 19$\frac{1}{2}$–31
393*	—	—	—
99. 30	103. 30	4711	99. 32
394*	—	—	—
99. 31–32	103. 31–32	4712–4713	99. 32$\frac{1}{2}$–34$\frac{1}{2}^{ab}$
395*	—	—	99. 34$\frac{1}{2}^{cd}$
99. 33–35	103. 33–35	4714–4716	99. 35$\frac{1}{2}$–37$\frac{1}{2}$
396*	—	—	99. 38$\frac{1}{2}^{ab}$
99. 36–43	103. 36–43	4717–4724	99. 38$\frac{1}{2}^{cd}$–46
397*	—	—	99. 46$\frac{1}{2}$
99. 44–46^{ab}	103. 44–46^{ab}	4725–4727^{ab}	99. 47$\frac{1}{2}$–49$\frac{1}{2}^{ab}$
398*	—	—	—
99. 46^{cd}–47	103. 46^{cd}–47	4727^{cd}–4728	99. 49$\frac{1}{2}^{cd}$–50$\frac{1}{2}$
100. 1–6	104. 1–6	4729–4734	100. 13$\frac{1}{2}$–18$\frac{1}{2}$
399*	—	—	100. 19$\frac{1}{2}$–21$\frac{1}{2}$
100. 7–8	104. 7–8	4735–4736	100. 22$\frac{1}{2}$–23$\frac{1}{2}$
400*	—	—	100. 24$\frac{1}{2}$
100. 9–14	104. 9–14	4737–4742	100. 25$\frac{1}{2}$–30$\frac{1}{2}$
100. 15–18	104. 15–18	4743–4746	100. 1–4
100. 19	104. 19^{ab}, 20^{ab}	4747	100. 5
—	104. 19^{cd}	—	—
100. 20–26^{abcd}	104. 20^{cd}–27^{ab}	4748–4754	100. 6–12
100. 26^{ef}	104. 27^{cd}	4755	100. 12$\frac{1}{2}$
100. 27–37	104. 28–38	4756–4766	100. 31$\frac{1}{2}$–41$\frac{1}{2}$
101. 1–7	105. 1–7	4767–4773	101. 1–7
—	—	—	101. 7$\frac{1}{2}$
101. 8–9	105. 8–9	4774–4775	101. 8$\frac{1}{2}$–9$\frac{1}{2}$
—	—	—	101. 10$\frac{1}{2}$
401*	—	—	—
101. 10–12^{ab}	105. 10–12^{ab}	4776–4778^{ab}	101. 11$\frac{1}{2}$–13$\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	101. 13$\frac{1}{2}^{cd}$–14
101. 12^{cd}–15^{abcd}	105. 12^{cd}–15	4778^{cd}–4781	101. 14$\frac{1}{2}$–17$\frac{1}{2}$
—	—	—	101. 18$\frac{1}{2}^{ab}$
101. 15^{ef}	105. 16^{ab}	4782^{ab}	101. 18$\frac{1}{2}^{cd}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	—	—	101. 19
402*	—	—	
101. 16–21	105. 16^{cd}–22^{ab}	4782^{cd}–4788^{ab}	101. 20–25
—	—	—	101. 26
101. 22–23	105. 22^{cd}–24^{ab}	4788^{cd}–4790^{ab}	101. 27–28
403*	—	—	—
101. 24–25	105. 24^{cd}–26^{ab}	4790^{cd}–4792^{ab}	101. 29–30
404* (*for* 25)	—	—	—
101. 26–30^{abcd}	105. 26^{cd}–31^{ab}	4792^{cd}–4797^{ab}	101. 31–35
101–30^{ef}	105. 31^{cd}	4797^{cd}	101. $35\frac{1}{2}$
101. 31^{abcd}	105. 32	4798	101. $36\frac{1}{2}$
101. 31^{ef}	105. 33^{ab}	4799^{ab}	101. $37\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	101. $37\frac{1}{2}^{cd}$
101. 32^{abcd}	105. 33^{cd}–34^{ab}	4799^{cd}–4800^{ab}	101. $38\frac{1}{2}$
101. 32^{ef}	105. 34^{cd}	4800^{cd}	101. 39
405*	—	—	101. 40
406*	—	—	101. 41
101. 33	105. 35	4801	101. $41\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	101. $42\frac{1}{2}^{cd}$
102. 1–2	106. 1–2	4802–4803	102. 1–2
102. 3	106. 3	4804	102. 3^{ab}, $3\frac{1}{2}$
—	—	—	102. 3^{cd}
102. 4^{ab}	106. 4^{ab}	4805^{ab}	102. $4\frac{1}{2}^{ab}$
407*	—	—	—
102. 4^{cdef}–5^{a}	106. 4^{cd}–5^{c}	4805^{cd}–4806^{c}	102. $4\frac{1}{2}^{cd}$–6^{a}
408*	—	—	—
102. 5^{b}–7^{abcd}	106. 5^{d}–8^{ab}	4806^{d}–4809^{ab}	102. 6^{b}–8
102. 7^{ef}–8^{abcd}	106. 8^{cd}–9	4809^{cd}–4810	102. $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
102. 8^{ef}	106. 10^{ab}	4811^{ab}	102. 10
102. 9–10	106. 10^{cd}–12^{ab}	4811^{cd}–4813^{ab}	102. 11–12
409*	—	—	102. 13
102. 11–16	106. 12^{cd}–18^{ab}	4813^{cd}–4819^{ab}	102. 14–19
410*	—	—	—
102. 17^{abcd}	106. 18^{cd}–19^{ab}	4819^{cd}–4820^{ab}	102. 20
102. 17^{ef}	106. 19^{cd}	4820^{cd}	102. 21^{ab}
102. 18–22^{abcd}	106. 20–24	4821–4825	102. 21^{cd}–$25\frac{1}{2}$
102. 22^{ef}–44	106. 25–47^{ab}	4826–4848^{ab}	102. 26–48
102. 45^{ab}	106. 47^{cd}	—	102. 49^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
102. 45^{cd}–46	106. 48, 49^{cd}	4848^{cd}–4849	102. 49^{cd}–50
—	106. 49^{ab}	—	—
102. 47	106. 50	4850	102. 51
102. 48	106. 51	4851	102. 52^{ab}, 53^{ab}
—	—	—	102. 52^{cd}, 53^{cd}–56^{ab}
102. 49	106. 52	4852	102. 56$\frac{1}{2}$, 56^{cd}
411*	—	—	—
—	—	—	102. 57$\frac{1}{2}$
102. 50–51	106. 53–54	4853–4854	102. 58$\frac{1}{2}$–59$\frac{1}{2}$
412*	—	—	102. 61
102. 52	106. 55	4855	102. 60$\frac{1}{2}$
102. 53^{abcd}	106. 56	4856	102. 62
102. 53^{ef}–56^{abcd}	106. 57–60^{ab}	4857–4860^{ab}	102. 63–65$\frac{1}{2}$
102. 56^{ef}–58	106. 60^{cd}–62	4860^{cd}–4862	102. 66–68
413*	—	—	—
102. 59^{abcd}	106. 63	4863	102. 69
102. 59^{ef}–61^{abcd}	106. 64–66^{ab}	4864–4866^{ab}	102. 69$\frac{1}{2}$–71$\frac{1}{2}$
102. 61^{ef}	106. 66^{cd}	4866^{cd}	102. 72
414*	106. 67^{ab}	4867^{ab}	—
415*	—	—	—
102. 62–70^{ab}	106. 67^{cd}–75	4867^{cd}–4875	102. 73–81^{ab}
416*	—	—	102. 81^{cd}
102. 70^{cd}–73	106. 76–79^{ab}	4876–4879^{ab}	102. 81$\frac{1}{2}$–84$\frac{1}{2}$
102. 74^{abcd}	106. 79^{cd}–80^{ab}	4879^{cd}, 4881^{ab}	102. 85$\frac{1}{2}$
417*	106. 81^{cd}	4881^{cd}	—
102. 74^{ef}	106. 80^{cd}	4880^{ab}	102. 86$\frac{1}{2}^{ab}$
102. 75	106. 81^{ab}, 82^{ab}	4880^{cd}, 4882^{ab}	102. 86$\frac{1}{2}^{cd}$–87$\frac{1}{2}^{ab}$
418*	106. 82^{cd}	4882^{cd}	—
419*	—	—	102. 87$\frac{1}{2}^{cd}$
102. 76	106. 83	4883	102. 88–89^{ab}
420*	—	—	102. 89^{cd}–89$\frac{1}{2}$
102. 77–78^{ab}	106. 84–85^{ab}	4884–4885^{ab}	102. 90$\frac{1}{2}$–91$\frac{1}{2}^{ab}$
421*	—	—	102. 91$\frac{1}{2}^{cd}$–92$\frac{1}{2}$
102. 78^{cd}	106. 85^{cd}	4885^{cd}	102. 93$\frac{1}{2}^{ab}$
422*	—	—	—
—	—	—	102. 93$\frac{1}{2}^{cd}$–95
103. 1–2	107. 1–2	4886–4887	102. 96–97
—	—	—	102. 98^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
103. 3–4^{ab}	107. 3–4^{ab}	4888–4889^{ab}	102. 98^{cd}–99
423*	—	—	102. 100^{ab}
103. 4^{cd}	107. 4^{cd}	4889^{cd}	102. 100^{cd}
—	—	—	102. 101
103. 5–11	107. 5–11	4890–4896	102. 102–108
—	—	—	102. 108½
103. 12–14	107. 12–14	4897–4899	103. 1–3
—	—	—	103. 4–5
103. 15–17	107. 15–17	4900–4902	103. 6–8
—	—	—	103. 8½
103. 18–34^{abcd}	107. 18–34	4903–4919	103. 9½–25½
103. 34^{ef}	107. 35^{ab}	4920^{ab}	103. 26
103. 35–38^{abcd}	107. 35^{cd}–39^{ab}	4920^{cd}–4924^{ab}	103. 27–30½^{ab}
103. 38^{ef}	107. 39^{cd}	4924^{cd}	103. 30½^{cd}
103. 39–44^{abcd}	107. 40–45	4925–4930	103. 31½–36½
103. 44^{ef}	107. 46^{ab}	4931^{ab}	103. 37½^{ab}
103. 45^{abcd}	107. 46^{cd}–47^{ab}	4931^{cd}–4932^{ab}	103. 37½^{cd}–38½^{ab}
103. 45^{ef}–49^{ab}	107. 47^{cd}–51^{ab}	4932^{cd}–4936^{ab}	103. 38½^{cd}–42
424*	—	—	—
103. 49^{cd}	107. 51^{cd}	4936^{cd}	103. 42½
425*	—	—	—
103. 50–51^{abcd}	107. 52–53	4937–4938	103. 43–45^{ab}
103. 51^{ef}	107. 54^{ab}	4939^{ab}	103. 45^{cd}
103. 52^{abcd}	107. 54^{cd}–55^{ab}	4939^{cd}–4940^{ab}	103. 45½–46½^{ab}
103. 52^{ef}	107. 55^{cd}	4940^{cd}	103. 46½^{cd}
103. 53^{abcd}	107. 56	4941	103. 47½
103. 53^{ef}	107. 57^{ab}	4942^{ab}	103. 48
103. 54^{abcd}	107. 57^{cd}–58^{ab}	4942^{cd}–4943^{ab}	103. 49
103. 54^{ef}	107. 58^{cd}	4943^{cd}	103. 50^{ab}
426*	—	—	—
103. 55^{abcd}	107. 59	4944	103. 50^{cd}–51^{ab}
103. 55^{ef}	107. 60^{ab}	4945^{ab}	103. 51^{cd}
103. 56^{ab}	107. 60^{cd}	4945^{cd}	103. 51½
427*	—	—	103. 52½^{ab}
103. 56^{cd}–57	107. 61–62^{ab}	4946–4947^{ab}	103. 52½^{cd}–53½
428*	—	—	—
103. 58–65^{abcd}	107. 62^{cd}–70^{ab}	4947^{cd}–4955^{ab}	103. 54½–62^{ab}
103. 65^{ef}	107. 70^{cd}	4955^{cd}	103. 62^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
103. 66^{abcd}	107. 71	4956	103. 63
103. 66^{ef}	107. 72^{ab}	4957^{ab}	103. 64^{ab}
103. 67–72	107. 72^{cd}–78^{ab}	4957^{cd}–4963	103. 64^{cd}–$69\frac{1}{2}$
429*	—	—	—
103. 73–75^{ab}	107. 78^{cd}–80	4964–4966^{ab}	103. $70\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}^{ab}$
430*	—	—	—
103. 75^{cd}–80	107. 81–86^{ab}	4966^{cd}–4971	103. $72\frac{1}{2}^{cd}$–$77\frac{1}{2}$
103. 81	107. 86^{cd}, 87^{cd}	4972^{ab}, 4973^{ab}	103. $78\frac{1}{2}$
—	107. 87^{ab}	4972^{cd}	—
103. 82–89	107. 88–95	4973^{cd}–4981	103. $79\frac{1}{2}$–$86\frac{1}{2}$
431*	—	—	103. $87\frac{1}{2}$
103. 90–100	107. 96–106	4982–4992	103. $88\frac{1}{2}$–$98\frac{1}{2}$
432*	—	—	103. $99\frac{1}{2}$
103. 101^{ab}	107. 107^{ab}	4993^{ab}	103. $100\frac{1}{2}^{ab}$
433*	107. 107^{cd}	4993^{cd}	103. $100\frac{1}{2}^{cd}$
103. 101^{cd}	107. 107^{ef}	—	103. 101
434* (*for* 101^{cd})	—	—	—
104. 1–28	108. 1–28	4994–5021	104. 1–$28\frac{1}{2}$
104. 29	108. 29^{ab}, 30^{ab}	5022^{ab}, 5023^{ab}	104. $29\frac{1}{2}$
104. 30^{ab}	108. 30^{cd}	5023^{cd}	104. $30\frac{1}{2}^{ab}$
435*	—	—	—
104. 30^{cdef}	108. 31^{ab}, 29^{cd}	5024^{ab}, 5022^{cd}	104. $30\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}^{ab}$
436*	108. 31^{cd}	5024^{cd}	—
104. 31–37^{abcd}	108. 32–39^{ab}	5025–5031	104. $31\frac{1}{2}^{cd}$–38
104. 37^{ef}	108. 39^{cd}	5032^{ab}	104. $38\frac{1}{2}$
104. 38–42	108. 40–44	5032^{cd}–5037^{ab}	104. $39\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}$
437*	—	—	—
104. 43–53	108. 45–55	5037^{cd}–5048	104. $44\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
104. 54–57^{abcd}	108. 56–59	5049–5052	104. $56\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}$
104. 57^{ef}	108. 60^{ab}	5053^{ab}	104. 60
104. 58	108. 60^{cdef}	5053^{cd}–5054	104. $55\frac{1}{2}$
105. 1–5^{abcd}	109. 1–5	5055–5059	105. 1–5
105. 5^{ef}	109. 6^{ab}	5060^{ab}	105. 6^{ab}
105. 6^{abcd}	109. 6^{cd}– 7^{ab}	5060^{cd}–5061^{ab}	105. 6^{cd}–7^{ab}
105. 6^{ef}	109. 7^{cd}	5061^{cd}	105. 7^{cd}
105. 7–8	109. 8–9	5062–5063	105. 8–9
105. 9	109. 10	5064	105. 10^{ab}, 11^{ab}
—	—	—	105. 10^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
105. 10–23^{abcd}	109. 11–24	5065–5078	105. 11^{cd}–24$\frac{1}{2}$
438*	—	—	105. –26^{cd}–26$\frac{1}{2}$
105. 23^{ef}	109. 25^{ab}	5079^{ab}	105. 25
105. 24	109. 25^{cd}–26^{ab}	5079^{cd}–5080^{ab}	105. 26^{ab}, 27$\frac{1}{2}^{ab}$
105. 25^{abcd}	109. 26^{cd}–27^{ab}	5080^{cd}–5081^{ab}	105. 27$\frac{1}{2}^{cd}$–28$\frac{1}{2}^{ab}$
105. 25^{ef}	109. 27^{cd}	5081^{cd}	105. 28$\frac{1}{2}^{cd}$
105. 26	109. 28	5082	105. 29$\frac{1}{2}$
439*	—	—	105. 30$\frac{1}{2}$
105. 27–28	109. 29–30	5083–5084	105. 31$\frac{1}{2}$–32$\frac{1}{2}$
—	—	—	105. 33$\frac{1}{2}^{ab}$
105. 29–37	109. 31–39	5085–5093	105. 33$\frac{1}{2}^{cd}$–42
106. 1–6^{abcd}	110. 1–6	5094–5099	106. 1–6
106. 6^{ef}	110. 7^{ab}	—	106. 6$\frac{1}{2}$
106. 7–9	110. 7^{cd}–10^{ab}	5100–5102	106. 7$\frac{1}{2}$–9$\frac{1}{2}$
440*	—	—	—
106. 10–14^{ab}	110. 10^{cd}–41	5103–5107^{ab}	106. 10$\frac{1}{2}$–14$\frac{1}{2}^{ab}$
441*	—	—	106. 14$\frac{1}{2}^{cd}$
106. 14^{cdef}	110. 15	5107^{cd}–5108^{ab}	106. 15$\frac{1}{2}$
106. 15–17^{abcd}	110. 16–18	5108^{cd}–5111^{ab}	106. 16$\frac{1}{2}$–18$\frac{1}{2}$
106. 17^{ef}–25	110. 19–27^{ab}	5111^{cd}–5119	106. 19–26$\frac{1}{2}$
442* (*for* 25)	—	—	—
106. 26–28	110. 27^{cd}–30^{ab}	5120–5122	106. 27–29$\frac{1}{2}$
106. 29	110. 30^{cd}–31^{ab}	5123	106. 30$\frac{1}{2}^{ab}$, 31$\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	106. 30$\frac{1}{2}^{cd}$
106. 30–31^{abcd}	110. 31^{cd}–33^{ab}	5124–5125	106. 31$\frac{1}{2}^{cd}$–33
106. 31^{ef}	110. 33^{cd}	5126^{ab}	106. 34^{ab}
443*	—	—	106. 34^{cd}
106. 32–37^{ab}	110. 34–39^{ab}	5126^{cd}–5131	106. 35–40^{ab}
106. 37^{cd}–39^{ab}	110. 39^{cd}–41^{ab}	—	106. 40^{cd}–42^{ab}
106. 39^{cd}–40^{abcd}	110. 41^{cd}–42	5132–5133^{ab}	106. 42^{cd}–43
106. 40^{ef}	110. 43^{ab}	5133^{cd}	106. 43$\frac{1}{2}$
106. 41–43^{abcd}	110. 43^{cd}–46^{ab}	5134–5136	106. 44$\frac{1}{2}$–46$\frac{1}{2}$
106. 43^{ef}	110. 46^{cd}	5137^{ab}	106. 47
106. 44–45	110. 47–48	5137^{cd}–5139	106. 48–49
—	—	—	106. 50
107. 1–11^{abcd}	111. 1–11	5140–5150	107. 1–11
107. 11^{ef}	111. 12^{ab}	5151	107. 11$\frac{1}{2}$
107. 12^{abcd}	111. 12^{cd}–13^{ab}	5151^{cd}–5152^{ab}	107. 12$\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
444*	—	—	107. $13\frac{1}{2}^{ab}$
107. 12^{ef}	111. 13^{cd}	5152^{cd}	107. $13\frac{1}{2}^{cd}$
107. 13–15^{abcd}	111. 14–16	5153–5155	107. $14\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
107. 15^{ef}	111. 17^{ab}	5156^{ab}	107. 17
107. 16	111. 17^{cd}–18^{ab}	5156^{cd}–5157^{ab}	107. 18
107. 17^{ab}	—	5157^{cd}	107. 19^{ab}
107. 17^{cd}–23^{abc}	111. 18^{cd}–24^{abc}	5158–5164^{a}	107. 19^{cd}–25^{abc}
445* (*for* 23^{abc})	—	—	—
107. 23^{d}–30^{abcd}	111. 24^{d}–31	5164^{b}–5171^{ab}	107. 25^{d}–32
107. 30^{ef}	111. 32^{ab}	5171^{cd}	107. 33^{ab}
107. 31^{abcd}	111. 32^{cd}–33^{ab}	5172	107. 33^{cd}–$33\frac{1}{2}$
107. 31^{ef}	111. 33^{cd}	5173^{ab}	107. 34
107. 32–33^{ab}	111. 34–35^{ab}	5173^{cd}–5174	107. 35–36^{ab}
446*	—	—	—
107. 33^{cd}–39^{abc}	111. 35^{cd}–41^{abc}	5175–5181^{a}	107. 36^{cd}–42^{abc}
107. 39^{d}	—	5181^{b}	107. 42^{d}
447* (*for* 39^{d})	111. 41^{d}–42^{ab}	—	—
107. 40–46^{abcd}	111. 42^{cd}–49^{ab}	5181^{cd}–5188^{ab}	107. 43–48, $49\frac{1}{2}$
448*	—	—	107. 50
107. 46^{ef}	111. 49^{cd}	5188^{cd}	107. $48\frac{1}{2}$
107. 47	111. 50	5189	107. 51
449*	—	—	107. 52^{ab}
107. 48–54	111. 51–57	5190–5196	107. 52^{cd}–$58\frac{1}{2}$
—	—	—	107. 59–61^{ab}
107. 55	111. 58	5197	107. 61^{cd}–$61\frac{1}{2}$
108. 1–2	112. 1–2	5198–5199	108. 1–2
450* (*for* 2^{cd})	—	—	—
108. 3–8	112. 3–8	5200–5205	108. 3–$8\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	108. $8\frac{1}{2}^{cd}$
108. 9–14	112. 9–14	5206–5211	108. $9\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
451*	—	—	—
108. 15–20^{ab}	112. 15–20^{ab}	5212–5217^{ab}	108. $15\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
—	—	—	108. $20\frac{1}{2}^{cd}$
452*	—	—	108. 25^{cd}
108. 20^{cd}–23	112. 20^{cd}–23	5217^{cd}–5220	108. 21–24
108. 24	112. 24	5221	108. 25^{ab}, 26^{ab}
108. 25–29	112. 25–29	5222–5226	108. 26^{cd}–$30\frac{1}{2}$
453*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
108. 30	112. 30	5227	108. 31$\frac{1}{2}$
—	—	—	108. 32
108. 31–41	112. 31–41	5228–5238	108. 33–43
454*	—	—	108. 44
455*	—	5239^{ab}	—
109. 1–6^{abcd}	113. 1–6	5239^{cd}–5245^{ab}	109. 1–6$\frac{1}{2}^{ab}$
109. 6^{ef}	113. 7^{ab}	5245^{cd}	109. 6$\frac{1}{2}^{cd}$
109. 7^{abcd}	113. 7^{cd}–8^{ab}	5246	109. 7$\frac{1}{2}$
109. 7^{ef}	113. 8^{cd}	5247^{ab}	109. 8
109. 8^{abcd}	113. 9	5247^{cd}–5248^{ab}	109. 9^{ab}, 10^{ab}
—	—	—	109. 9^{cd}
109. 8^{ef}	113. 10^{ab}	5248^{cd}	109. 10^{cd}
109. 9–10	113. 10^{cd}–12^{ab}	5249–5250	109. 11–12
456*	—	—	—
109. 11	113. 12^{cd}–13^{ab}	5251	109. 13
109. 12^{abcd}	113. 13^{cd}–14^{ab}	5252	109. 14^{ab}, 15^{ab}
—	—	—	109. 14^{cd}
109. 12^{ef}–17^{abcd}	113. 14^{cd}–19	5253–5258^{ab}	109. 15^{cd}–20
109. 17^{ef}	113. 20^{ab}	5258^{cd}	109. 21^{ab}
109. 18^{abcd}	113. 20^{cd}–21^{ab}	5259	109. 21^{cd}–22^{ab}
109. 18^{ef}–23	113. 21^{cd}–26	5260–5265^{ab}	109. 22^{cd}–27
—	—	—	109. 28^{ab}
109. 24–26	113. 27–29	5265^{cd}–5268^{ab}	109. 28^{cd}–30$\frac{1}{2}$
457*	113. 30	5268^{cd}–5269^{ab}	—
109. 27	113. 31	5270^{ab}, 5269^{cd}	109. 31$\frac{1}{2}$
109. 28–29	113. 32–33	5270^{cd}–5272^{ab}	109. 32$\frac{1}{2}$–33$\frac{1}{2}$
458*	—	—	109. 34$\frac{1}{2}$–35$\frac{1}{2}$
109. 30–36	113. 34–40	5272^{cd}–5279^{ab}	109. 36$\frac{1}{2}$–42$\frac{1}{2}$
459*	—	—	—
109. 37–38^{ab}	113. 41–42^{ab}	5279^{cd}–5280	109. 43$\frac{1}{2}$–44$\frac{1}{2}$
109. 38^{cd}	113. 42^{cd}	—	—
109. 39	113. 43	—	109. 44$\frac{1}{2}^{cd}$–45$\frac{1}{2}^{ab}$
109. 40–41^{abcd}	113. 44–45	5281–5282	109. 45$\frac{1}{2}^{cd}$–47
109. 41^{ef}	113. 46^{ab}	5283^{ab}	109. 47$\frac{1}{2}$
109. 42–44^{abcd}	113. 46^{cd}–49^{ab}	5283^{cd}–5286^{ab}	109. 48$\frac{1}{2}$–51^{ab}
109. 44^{ef}–48	113. 49^{cd}–53	5286^{cd}–5290	109. 51^{cd}–55
110. 1–7^{abcd}	114. 1–7	5291–5297	110. 1–7
110. 7^{ef}	114. 8^{ab}	5298^{ab}	110. 7$\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
110. 8–11^{abcd}	114. 8^{cd}–12^{ab}	5298^{cd}–5302^{ab}	110. $8\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$
110. 11^{ef}–15	114. 12^{cd}–16	5302^{cd}–5306	110. 12–16
110. 16^{ab}	114. 17^{ab}	—	110. 17^{ab}
460*	—	—	110. 17^{cd}
110. 16^{cd}	114. 17^{cd}	—	110. 18^{ab}
461*	—	—	110. 18^{cd}
110. 17^{ab}	114. 18^{ab}	—	110. 19^{ab}
462*	—	—	110. 19^{cd}
110. 17^{cd}–18	114. 18^{cd}–19	—	110. 20–$20\frac{1}{2}$
110. 19–46	114. 20–47	5307–5334	110. $21\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}$
111. 1–20	115. 1–20	5335–5354	111. 1–20
463*	—	—	—
111. 21–28	115. 21–28	5355–5362	111. 21–28
464*	—	—	—
111. 29–43	115. 29–43	5363–5377	111. 29–43
112. 1–22^{ab}	116. 1–22^{ab}	5378–5397^{ab}	112. 1–22^{ab}
112. 22^{cd}–23	116. 22^{cd}–23	5397^{cd}–5398	—
112. 24–29^{abcd}	116. 24–29	5399–5404	112. 22^{cd}–$27\frac{1}{2}$
112. 29^{ef}	116. 30^{ab}	5405^{ab}	112. $28\frac{1}{2}^{ab}$
112. 30^{ab}	116. 30^{cd}	5405^{cd}	112. $28\frac{1}{2}^{cd}$
465*	116. 31^{ab}	5406^{ab}	112. $29\frac{1}{2}^{ab}$
112. 30^{cdef}	116. 31^{cd}–32^{ab}	5406^{cd}–5407^{ab}	112. $29\frac{1}{2}^{cd}$–30
112. 31–34^{abcd}	116. 32^{cd}–36^{ab}	5407^{cd}–5411^{ab}	112. 31–34
112. 34^{ef}–45^{ab}	116. 36^{cd}–47^{ab}	5411^{cd}–5422^{ab}	112. $34\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}^{ab}$
112. 45^{cd}–47^{ab}	116. 47^{cd}–49^{ab}	—	112. $45\frac{1}{2}^{cd}$–$47\frac{1}{2}^{ab}$
112. 47^{cd}–54^{ab}	116. 49^{cd}–56^{ab}	5422^{cd}–5429^{ab}	112. $47\frac{1}{2}^{cd}$–$54\frac{1}{2}^{ad}$
112. 54^{cd}–56^{ab}	116. 56^{cd}–58^{ab}	—	112. $54\frac{1}{2}^{cd}$–$56\frac{1}{2}^{ab}$
112. 56^{cd}–63	116. 58^{cd}–65	5429^{cd}–5436	112. $56\frac{1}{2}^{cd}$–$63\frac{1}{2}$
112. 64	116. 68	5439	112. 64, 67^{ab}
112. 65–66	116. 66–67	5437–5438	112. 65–66
112. 67	116. 69	5440	112. 67^{cd}–68^{ab}
112. 68–74^{abcd}	116. 70–76	5441–5447	112. 68^{cd}–$74\frac{1}{2}$
112. 74^{ef}	116. 77^{ab}	5448^{ab}	112. 75
112. 75–77^{abcd}	116. 77^{cd}–80^{ab}	5448^{cd}–5451^{ab}	112. 76–78
112. 77^{ef}	116. 80^{cd}	5451^{cd}	112. $78\frac{1}{2}$
112. 78	117. 1	5452	113. 1^{ad}, 2
—	—	—	113. 1^{bc}, $1\frac{1}{2}$
112. 79–95^{abcd}	117. 2–18	5453–5469	113. 3–19

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
112. 95^{ef}	117. 19^{ab}	5470^{ab}	113. $19\frac{1}{2}$
112. 96–97^{abcd}	117. 19^{cd}–21^{ab}	5470^{cd}–5472^{ab}	113. $20\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
112. 97^{ef}	117. 21^{cd}	5472^{cd}	113. 22
112. 98–99^{ab}	117. 22–23^{ab}	5473–5474^{ab}	113. 23–24^{ab}
466*	—	—	—
112. 99^{cd}–105^{abcd}	117. 23^{cd}–29	5474^{cd}–5480	113. $24\frac{1}{2}^{cd}$–30
112. 105^{ef}–110	117. 30–35^{ab}	5481–5486^{ab}	113. $30\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
467*	117. 35^{cd}	—	—
112. 111–118^{abcd}	117. 36–43^{ab}	5486^{cd}–5494^{ab}	113. $36\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}$
112. 118^{ef}	117. 43^{cd}	5494^{cd}	113. 44
112. 119–121^{abcd}	117. 44–46	5495–5497	113. 45–47
112. 121^{ef}	117. 47^{ab}	5498^{ab}	113. $47\frac{1}{2}$
112. 122–124^{abcd}	117. 47^{cd}–50^{ab}	5498^{cd}–5501^{ab}	113. $48\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
112. 124^{ef}	117. 50^{cd}	5501^{cd}	113. 51
[113. 11^{cdef}–15]	[118. 12^{cd}–17^{ab}]	[5526^{cd}–5531^{ab}]	113. 52–56
112. 125–134^{abcd}	117. 51–60	5502–5511	113. 57–66
112. 134^{ef}	117. 61^{ab}	—	113. $66\frac{1}{2}$
112. 135	117. 61^{cd}–62^{ab}	—	113. $67\frac{1}{2}$
[113. 9^{cd}–10^{ab}]	[118. 10^{cd}–11^{ab}]	[5524^{cd}–5525^{ab}]	113. $68\frac{1}{2}$
[113. 16–17]	[118. 17^{cd}–19^{ab}]	[5531^{cd}–5533^{ab}]	113. 70–$71\frac{1}{2}$
468* (*for* 135^{cd})	—	—	—
112. 136–138	117. 62^{cd}–65	5512–5514	113. $72\frac{1}{2}$–$74\frac{1}{2}$
113. 1–3^{ab}	118. 1–3^{ab}	5515–5517^{ab}	114. 1–$2\frac{1}{2}$
469*	118. 3^{cd}	5517^{cd}	—
113. 3^{cd}–5^{abcd}	118. 4–6^{ab}	5518–5520^{ab}	114. 3–5
115. 5^{ef}	118. 6^{cd}	5520^{cd}	114. $5\frac{1}{2}$
113. 6–7	118. 7–8	5521–5522	114. $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}$
470*	—	—	114. $9\frac{1}{2}^{ab}$
[113. 17^{cd}]	[118. 19^{ab}]	[5533^{ab}]	114. $9\frac{1}{2}^{cd}$
113. 8	118. 9	5523	114. $8\frac{1}{2}$
113. 9^{ab}	118. 10^{ab}	5524^{ab}	—
113. 9^{cd}–10^{ab}	118. 10^{cd}–11^{ab}	5524^{cd}–5525^{ab}	[113. $68\frac{1}{2}$]
113. 10^{cd}–11^{ab}	118. 11^{cd}–12^{ab}	5525^{cd}–5526^{ab}	—
113. 11^{cdef}	118. 12^{cd}–13^{ab}	5526^{cd}–5527^{ab}	[113. 52]
113. 12–13	118. 13^{cd}–15^{ab}	5527^{cd}–5529^{ab}	[113. 53–54]
471* (*for* 13^{cd})	—	—	—
113. 14–15	118. 15^{cd}–17^{ab}	5529^{cd}–5531^{ab}	[113. 55–56
113. 16	118. 17^{cd}–18^{ab}	5531^{cd}–5532^{ab}	[113. 70–$70\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
113. 17	118. 18^{cd}–19^{ab}	5532^{cd}–5533^{ab}	[113. $71\frac{1}{2}$]
113. 18–20^{abcd}	118. 19^{cd}–22^{ab}	5533^{cd}–5536^{ab}	114. $10\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
113. 20^{ef}	118. 22^{cd}	5536^{cd}	114. 13
113. 21^{abcd}	118. 23	5537	114. 14
113. 21^{ef}	118. 24^{ab}	5538^{ab}	114. 15^{ab}
113. 22–25	118. 24^{cd}–28^{ab}	5538^{cd}–5542^{ab}	114. 15^{cd}–$18\frac{1}{2}$
472*	118. 28^{cd}	—	—
113. 26–28^{ab}	118. 29–31^{ab}	5542^{cd}–5544	114. $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}^{ab}$
473*	—	—	—
113. 28^{cd}–35	118. 31^{cd}–38	5545–5552^{ab}	114. $21\frac{1}{2}^{cd}$–$28\frac{1}{2}$
—	—	—	114. $29\frac{1}{2}$
113. 36–39	118. 39–42	5552^{cd}–5556^{ab}	114. $30\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
—	—	—	114. $34\frac{1}{2}$
113. 40–42^{abcd}	118. 43–45	5556^{cd}–5559^{ab}	114. $35\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
113. 42^{ef}	118. 46^{ab}	5559^{cd}	114. 38
113. 43–45^{abcd}	118. 46^{cd}–49^{ab}	5560–5562	114. 39–41
113. 45^{ef}	118. 49^{cd}	5563^{ab}	114. 42^{ab}
113. 46^{abcd}	118. 50	5563^{cd}–5564^{ab}	114. 42^{cd}–43^{ab}
113. 46^{ef}	118. 51^{ab}	5564^{cd}	114. 43^{cd}
113. 47–48^{abcd}	118. 51^{cd}–53^{ab}	5565–5566	114. 44–45
113. 48^{ef}	118. 53^{cd}	5567^{ab}	114. $45\frac{1}{2}$
113. 49	118. 54	5567^{cd}–5568	114. $46\frac{1}{2}$
114. 1–3^{abcd}	119. 1–3	5569–5571	115. 1–3
114. 3^{ef}–17^{ab}	119. 4–17	5572–5585	115. $3\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
114. 17^{cd}–18	119. 18–19^{ab}	—	115. $17\frac{1}{2}^{cd}$–$18\frac{1}{2}$
114. 19–23^{abcd}	119. 19^{cd}–24^{ab}	5586–5590	115. $19\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
114. 23^{ef}	119. 24^{cd}	5591^{ab}	115. 24
474*	—	—	—
114. 24	119. 25	5591^{cd}–5592^{ab}	115. 25^{ab}, $25\frac{1}{2}$
—	—	—	115. 25^{cd}
114. 25–26^{abcd}	119. 26–27	5592^{cd}–5594^{ab}	115. $26\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
114. 26^{ef}	119. 28^{ab}	5594^{cd}	115. 28
474 A*	—	—	—
114. 27–31	119. 28^{cd}–33^{ab}	5595–5599	115. 29–33
475*	—	—	115. 34^{ab}
114. 32–33^{abcd}	119. 33^{cd}–35^{ab}	5600–5601	115. 34^{cd}–36^{ab}
114. 33^{ef}	119. 35^{cd}	5602^{ab}	115. 36^{cd}
114. 34–40^{abcd}	119. 36–42	5602^{cd}–5609^{ab}	115. 37–$43\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
114. 40^{ef}	119. 43^{ab}	5609^{cd}	115. 43½^{cd}
114. 41	119. 43^{cd}–44^{ab}	5610	115. 44½
—	—	—	115. 45
114. 42	119. 44^{cd}–45^{ab}	5611	115. 46
—	—	—	115. 46½
114. 43–45^{ab}	119. 45^{cd}–47	5612–5614^{ab}	115. 47½–49½^{ab}
—	—	—	115. 49½^{cd}
476*	119. 48–49	5614^{cd}–5616^{ab}	—
114. 45^{cd}–48^{abcd}	119. 50^{ab}–53^{ab}	5616^{cd}–5619	115. 50–53
114. 48^{ef}	119. 53^{cd}	5620^{ab}	115. 54^{ab}
114. 49–50^{ab}	119. 54–55^{ab}	5620^{cd}–5621	115. 54^{cd}–55
477*	—	—	—
114. 50^{cd}–52^{abcd}	119. 55^{cd}–57	5622–5624^{ab}	115. 55½–58^{ab}
114. 52^{ef}	119. 58^{ab}	5624^{cd}	115. 58^{cd}
478*	—	—	115. 59
114. 53–55	119. 58^{cd}–61^{ab}	5625–5627	115. 60–62
114. 56–57	119. 61^{cd}–63^{ab}	5628–5629	115. 66–67
114. 58	119. 64^{cd}–65^{ab}	5631	115. 63
114. 59	119. 63^{cd}–64^{ab}	5630	115. 64
114. 60	119. 66^{ab}, 65^{cd}	5632^{cdab}	115. 65
114. 61–63	119. 66^{cd}–69^{ab}	5633–5635	115. 68–70
—	—	—	115. 70½
114. 64–65	119. 69^{cd}–71^{ab}	5636–5637	115. 71½–72½
114. 66	119. 71^{cd}–72^{ab}	5638	115. 73½^{ab}, 74
—	—	—	115. 73½^{cd}
114. 67–73	119. 72^{cd}–79^{ab}	5639–5645	115. 75–81
479*	—	—	115. 84
114. 74	119. 79^{cd}–80^{ab}	5646	115. 82
—	—	—	115. 83
114. 75^{ab}	119. 80^{cd}	5647^{ab}	115. 85^{ab}
480*	—	—	115. 86–87½
114. 75^{cd}	119. 81^{ab}	5647^{cd}	115. 85^{cd}
114. 76–77^{abcd}	119. 81^{cd}–83^{ab}	5648–5649	115. 88½–89½
114. 77^{ef}	119. 83^{cd}	5650^{ab}	115. 90
114. 78–80	119. 84–86	5650^{cd}–5653^{ab}	115. 91–93
—	—	—	115. 94
114. 81^{abcd}	119. 87	5653^{cd}–5654^{ab}	115. 95
114. 81^{ef}	119. 88^{ab}	5654^{cd}	115. 95½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
114. 82–84^{abcd}	119. 88^{cd}–91^{ab}	5655–5657	115. $96\frac{1}{2}$–$98\frac{1}{2}$
114. 84^{ef}	119. 91^{cd}	5658^{ab}	115. $99\frac{1}{2}^{ab}$
114. 85–88	119. 92–95	5658^{cd}–5662^{ab}	115. $99\frac{1}{2}^{cd}$–103
—	—	—	115. $103\frac{1}{2}$
114. 89^{abcd}	119. 96	5662^{cd}–5663^{ab}	115. 104–105^{ab}
—	—	—	115. 106
114. 89^{ef}	119. 97^{ab}	5663^{cd}	115. 105^{cd}
114. 90–91^{abcd}	119. 97^{cd}–99^{ab}	5664–5665	115. 107–108
114. 91^{ef}	119. 99^{cd}	5666^{ab}	115. $108\frac{1}{2}$
114. 92–98^{abcd}	119. 100–106	5666^{cd}–5673^{ab}	115. $109\frac{1}{2}$–$115\frac{1}{2}$
114. 98^{ef}	119. 107^{ab}	5673^{cd}	115. 116
114. 99–102^{abcd}	119. 107^{cd}–111^{ab}	5674–5677	115. 117–120
114. 102^{ef}	119. 111^{cd}	5678^{ab}	115. $120\frac{1}{2}$
114. 103–105^{ab}	119. 112–114^{ab}	5678^{cd}–5680	115. $121\frac{1}{2}$–$123\frac{1}{2}^{ab}$
481*	—	—	115. $123\frac{1}{2}^{cd}$
114. 105^{cd}–107^{abcd}	119. 114^{cd}–116	5681–5683^{ab}	115. 124–126
114. 107^{ef}	119. 117^{ab}	5683^{cd}	115. $126\frac{1}{2}$
114. 108	119. 117^{cd}–118^{ab}	5684	115. $127\frac{1}{2}^{ab}$, $128\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	115. $127\frac{1}{2}^{cd}$
114. 109–112	119. 118^{cd}–122	5685–5688	115. $128\frac{1}{2}^{cd}$–132
115. 1–4	120. 1–4	5689–5692	116. 1–4
—	—	—	116. $4\frac{1}{2}$
115. 5	120. 6	5694	116. $5\frac{1}{2}$
482*	120. 7^{ab}	5695	—
115. 6	120. 5	5693	116. $6\frac{1}{2}$
115. 7–10^{abcd}	120. 7^{cd}–11^{ab}	5696–5699	116. $7\frac{1}{2}$–11^{ab}
115. 10^{ef}–11^{ab}	120. 11^{cd}–12^{ab}	5700	116. 11^{cd}–12^{ab}
483*	—	—	—
115. 11^{cd}–18^{abcd}	120. 12^{cd}–19	5701–5708^{ab}	116. 12^{cd}–19
115. 18^{ef}	120. 20^{ab}	5708^{cd}	116. 20^{ab}
115. 19–20^{abcd}	120. 20^{cd}–22^{ab}	5709–5710	116. 20^{cd}–22^{ab}
115. 20^{ef}	120. 22^{cd}	5711^{ab}	116. 22^{cd}
115. 21	120. 23	5711^{cd}–5712^{ab}	116. 23
484*	—	—	—
485*	—	—	—
115. 22–32^{ab}	120. 24–34^{ab}	5712^{cd}–5722	116. 24–34^{ab}
486*	—	—	116. 34^{cd}
115. 32^{cd}	120. 34^{cd}	5723^{ab}	116. $34\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
487*	—	—	—
115. 33–38	120. 35–40	5723^{cd}–5729	116. 35½–40½
115. 39^{abcd}	120. 41	5730	116. $41\frac{1}{2}^{ab}$, $42\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	116. $41\frac{1}{2}^{cd}$
115. 39^{ef}	120. 42^{ab}	5731^{ab}	116. $42\frac{1}{2}^{cd}$
115. 40–43	120. 42^{cd}–46^{ab}	5731^{cd}–5735^{ab}	116. 43½–46½
488* (*for* 43)	—	—	—
115. 44^{ab}	120. 46^{cd}	5735^{cd}	116. $47\frac{1}{2}^{ab}$
489*	120. 47^{ab}	5736^{ab}	—
115. 44^{cd}–47	120. 47^{cd}–50	5736^{cd}–5739	116. $47\frac{1}{2}^{cd}$–50½
490*	120. 51^{ab}	5740^{ab}	—
115. 48–49^{abcd}	120. 51^{cd}–53^{ab}	5740^{cd}–5742^{ab}	116. 51½–52½
115. 49^{ef}	120. 53^{cd}	5742^{cd}	116. 53
115. 50^{abcd}	120. 54	5743	116. 54
115. 50^{ef}	120. 55^{ab}	5744	116. 54½
115. 51–53^{ab}	120. 55^{cd}–57	5745–5747^{ab}	116. 55½–57
491* (*for* 52^{cd}-53^{ab})	—	—	—
115. 53^{cd}–54^{ab}	120. 58	5747^{cd}–5748^{ab}	116. 58
492*	—	—	—
115. 54^{cd}	120. 59^{ab}	5748^{cd}	116. 58½
493*	—	—	—
115. 55–59^{abcd}	120. 59^{cd}–64^{ab}	5749–5753	116. 59½–63½
115. 59^{ef}	120. 64^{cd}	5754^{ab}	116. 64
115. 60^{abcd}	120. 65	5754^{cd}–5755^{ab}	116. 65
115. 60^{ef}	120. 66^{ab}	5755^{cd}	116. 65½
115. 61–63^{abcd}	120. 66^{cd}–69^{ab}	5756–5758	116. 66½–69^{ab}
115. 63^{ef}	120. 69^{cd}	5759^{ab}	116. 69^{cd}
115. 64^{abcd}	120. 70	5759^{cd}–5760^{ab}	116. 70
115. 64^{ef}	120. 71^{ab}	5760^{cd}	116. 70½
115. 65	120. 71^{cdef}	5761	116. 71½
116. 1–3^{ab}	121. 1–3^{ab}	5762–5764^{ab}	117. 1–3^{ab}
494*	121. 3^{cd}	5764^{cd}	117. 3^{cd}
116. 3^{cdef}	121. 4	5765	117. 4
116. 4–7	121. 5–8	5766–5769	117. 5–8
495*	—	—	—
116. 8–9^{ab}	121. 9–10^{ab}	5770–5771^{ab}	117. 9–10^{ab}
496*	—	—	—
116. 9^{cd}–12	121. 10^{cd}–13	5771^{cd}–5774	117. 10^{cd}–$13\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
497* (*for* 12^{cd})	—	—	—
116. 13	121. 14	5775	117. $13\frac{1}{2}^{cd}$–14
498*	—	—	117. $14\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
116. 14	121. 15	5776	117. $16\frac{1}{2}$
116. 15	121. 16	5777	117. $17\frac{1}{2}^{ad}$, 18
—	—	—	117. $17\frac{1}{2}^{bc}$
116. 16–18^{ab}	121. 17–19^{ab}	5778–5780^{ab}	117. 19–21^{ab}
499*	—	—	—
116. 18^{cd}–22^{abcd}	121. 19^{cd}–23	5780^{cd}–5784	117. 21^{cd}–25
116. 22^{ef}–37^{abcd}	121. 24–39	5785–5800	117. $25\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
116. 37^{ef}	121. 40^{ab}	5801^{ab}	117. 41
116. 38^{abcd}	121. 40^{cd}–41^{ab}	5801^{cd}–5802^{ab}	117. 42
116. 38^{ef}	121. 41^{cd}	5802^{cd}	117. 43^{ab}
116. 39^{abcd}	121. 42	5803	117. 43^{cd}–$43\frac{1}{2}$
116. 39^{ef}	121. 43^{ab}	5804^{ab}	117. $44\frac{1}{2}^{ab}$
116. 40^{abcd}	121. 43^{cd}–44^{ab}	5804^{cd}–5805^{ab}	117. $44\frac{1}{2}^{cd}$–$45\frac{1}{2}^{ab}$
116. 40^{ef}	121. 44^{cd}	5805^{cd}	117. $45\frac{1}{2}^{cd}$
116. 41–45^{ab}	121. 45–49^{ab}	5806–5809^{ab}	117. $46\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}^{ab}$
500*	—	—	117. $50\frac{1}{2}^{cd}$
116. 45^{cdef}	121. 49^{cd}–50^{ab}	5809^{cd}–5810^{ab}	117. $51\frac{1}{2}$
116. 46^{abcd}	121. 50^{cd}–51^{ab}	5810^{cd}–5811^{ab}	117. 52–53^{ab}
116. 46^{ef}	121. 51^{cd}	5811^{cd}	117. 53^{cd}
116. 47–50^{ab}	121. 52–55^{ab}	5812–5815^{ab}	117. 54–57^{ab}
501*	—	—	—
116. 50^{c}	121. 55^{c}	5815^{c}	—
502* (*for* 50^{c})	—	—	117. 57^{cd}–$57\frac{1}{2}^{a}$
116. 50^{d}	121. 55^{d}	5815^{d}	117. $57\frac{1}{2}^{b}$
116. 51	121. 56	5816	117. $58\frac{1}{2}$
503*	121. 57	5817	—
117. 1–3	122. 1–3	5818–5820	118. 1–3
117. 4^{ab}	—	5821^{ab}	118. 4^{ab}
504* (*for* 4^{ab})	122. 4^{ab}	—	—
117. 4^{cd}–9^{a}	122. 4^{cd}–9^{a}	5821^{cd}–5826^{a}	118. 4^{cd}–9^{a}
505*	122. 9^{bc}	5826^{bc}	118. 9^{bc}
117. 9^{b}–11^{ab}	122. 9^{d}–11	5826^{d}–5828	118. 9^{d}–11
117. 11^{cd}	122. 12^{ab}	—	118. 12^{ab}
506*	122. 12^{cd}–13	5829–5830^{ab}	—
117. 12–21	122. 14–23	5830^{cd}–5840	118. 12^{cd}–$21\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
117. 22	122. 24	5841	118. $22\frac{1}{2}^{ab}$, 24
—	—	—	118. $22\frac{1}{2}^{cd}$–$23\frac{1}{2}$
507*	122. 25^{ab}	5842^{ab}	—
117. 23^{abcd}	122. 25^{cd}–26^{ab}	5842^{cd}–5843^{ab}	118. 25
508*	—	—	—
509*	122. 26^{cd}	5843^{cd}	—
117. 23^{ef}–26	122. 27–30^{ab}	5844–5847^{ab}	118. 26–29^{ab}
510*	122. 30^{cd}–31	5847^{cd}–5848	—
511*	—	—	118. 29^{cd}
117. 27–34	122. 32–39	5849–5856	118. 30–37
—	—	—	118. 38–42

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people, who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director [illegible] Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, Lon[illegible] "The British Museum sends its warmest co[illegible]tulations to the Bhandarkar Oriental Rese[illegible] Institute. The founding of the Institute w[illegible] landmark in the development of Oriental st[illegible] in India, and during these 25 years great e[illegible]prises have been planned and rapidly ca[illegible] towards completion. First among these i[illegible] monumental edition of the Mahābhārata, wi[illegible] doubt the most important advance in San[illegible] scholarship in this period, and a model fo[illegible] critical treatment for which the bulk of San[illegible] literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the [illegible] International Congress of Orientalists at O[illegible] (1928): 1. "That this Congress is gratified t[illegible] that the preparation of a critical edition o[illegible] Mahābhārata, a work of such tremendous i[illegible]tance for the future of Sanskrit research, has [illegible] undertaken by the Bhandarkar Oriental Res[illegible] Institute, and congratulates the Institute o[illegible] first fruits of its labours, the first fascicule [illegible] critical edition, which was published in July 1[illegible]

2. "That in view of the eminently satisfa[illegible] manner in which the work is being done b[illegible] Institute, this Congress is of opinion that the [illegible] collations made and the funds collected fo[illegible] critical edition of the epic planned by the As[illegible]tion of Academies be now utilized for purpo[illegible] the critical edition being prepared in India, [illegible]out prejudice to the original project of the As[illegible]tion of Academies."

3. "That this Congress therefore recomm[illegible] that: (*a*) such collations of the Mahābhārat[illegible] as have already been prepared by the Associ[illegible] of Academies be placed, on loan, at the disp[illegible] the Bhandarkar Oriental Research Institut[illegible] (*b*) such funds as were collected by the Assoc[illegible] of Academies for Mahābhārata work be [illegible] utilized for doing further collation from the [illegible]bhārata MSS. preserved in the European lib[illegible] these collations being in due course likewis[illegible] available for the purposes of the work [illegible] critical edition undertaken by the Bhan[illegible] Oriental Research Institute."

☞ It is in the spirit of this resolution [illegible] Trustees of the Mahābhārata Fund in Great [illegible] have made from the Fund a donation of £ [illegible]

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London. "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund a donation of £ 1,490.

The Mahābhārata Publication Fund

FOUNDATION GRANT

The Raja Saheb of Aundh has promised a donation of Rs. 1,00,000 to be paid in annual instalments.
[*Amount received to date Rs. 62,645-4-0*]

Annual Grants

Government of Bombay	Rs. 6,000
Government of India	6,000
University of Bombay	3,500
Gwalior Government	2,500
Kashmir Government	2,000
Sir Dorabji Tata Trust, Bombay	1,500
Government of Madras	1,000
Government of Mysore	500
Government of Baroda	500
Raja Saheb of Phaltan	500
Calcutta University	500
Travancore University	500
H. H. the Maharaja of Dhar	500
H. H. the Maharaja of Ratlam	500
H. H. the Maharaja of Alwar	500
H. H. the Raja of Sangli	250
Sardesai of Vantmuri	50

Other Indian Donations

Government of Bombay	15,000
Dr. B. C. Law, Calcutta	12,000
Government of Hyderabad (Deccan)	10,000
Government of Madras	10,000
Government of Burma	7,125
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	6,000
Shri. C. G. Agashe, Poona	5,000
H. H. the Raja of Sangli	2,500
H. H. the Maharaja of Porbandar	2,500
Chief Saheb of Ichalkaranji	2,500
Shree Krishnarpan Trust, Calcutta	2,500
H. H. the Maharaja of Gwalior	2,000
H. H. the Maharaja of Kolhapur	2,000
Shrimant Kanayalal Bhandari, Indore	2,000
H. H. the Maharaja of Kotah	1,500
H. H. the Maharaja of Jaipur	Rs. 1,500
H. H. the Maharaja of Patiala	1,500
Raja Devakinandan Prasad Singh	1,050
The Raja of Jamkhandi	1,000
Raja Saheb of Ramdurg	1,000
Government of The United Provinces	1,000
Shet Lalbhai Dalapatbhai, Ahmedabad	1,000
H. A. Shah Esq., Bombay	1,000
H. G. Janorikar Esq., Poona	1,000
" Ramaprasanna ", Poona	1,000
Sri. Jugal Kishor Birla	1,000
H. H. the Maharaja of Jeypore	1,000
H. H. the Raja of Bhor	500
Kumar Shamananda Singh, Raj Banaili	500
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-Law, Bombay	500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	500
Tulsidas Charities, Bombay	500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	500
H. H. Maharani Indirabaisaheb Holkar	500
Kesari-Maratha Trust, Poona	500
M. R. Joshi Esq., Poona	500
The Nirnaya Sagar Press, Bombay	500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	400
Devaniti Prasad Singh Esq., Monghyr	351
Jaikrishna Trust, Bombay	300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	300
H. H. the Thakore Saheb of Palitana	300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E., Nepal	250
Rai Bahadur Dalip Narayan Singh	250
N. S. Godbole, Esq., Poona	250
Shri. V. R. Velankar, Sangli	250

Foreign Donations

Mahābhārata Fund of Great Britain	£ 1490
British Academy, London	25

Critical Edition of the Mahābhārata : Rates of Subscription

(Parts not sold singly*)

Cover	For Permanent Members		For Non-members	
	Advance Payment	Deferred payment	Advance payment	Deferred payment
Paper	Rs. 200	Rs. 250	Rs. 250	Rs. 300
Cloth	Rs. 250	Rs. 300	Rs. 300	Rs. 350

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 20 out of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

Price of fascicule 16	Rs. 10-0
Price of fascicules 1-16	„ 111-4
*Reprint of the Bhagavadgītā	„ 7-8

Printed and published by the
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.